د . ئەوڕحمانی حاجی مارف

بەرهەمە زمانەوانییەکانم

((نووسین و وەرگێڕان))

بەرگی یەکەم

(کتێب و نامیلکە)

سلێمانی ـ ٢٠٠٢

ئەم کتێبە

لە ئامادەکردنی پێگەی

(منتدى إقرأ الثقافي)

WWW.IQRA.AHLAMONTADA.COM

بۆ سەردانی پەیجی پێگە:

https://www.facebook.com/iqra.ahlamontada/

بۆ سەردانی پێگەکە:

http://iqra.ahlamontada.com

ناوەرۆکی ئەم بەرهەمە

لە چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری کورد

چی لە بارەی زمانی کوردییەوە نوسراوە

دوکتۆر
ئەوڕەحمانی حاجی مارف

چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد
بەغدا — ١٩٧٤

وەرامی نامەی سکرتێری گشتی کۆڕی زانیاری کورد ، ژمـاره ١٤/٤٦١ ڕۆژی ٢٣/٥/١٩٧٤ دەربارەی داواکردنی نرخاندنی کتێبەکەی د. ئەوڕەحمـانی حاجی مارف « چی لە بارەی زمـانی کوردییەوە نوسراوە » .

بۆ ئەنجومەنی کۆڕی زانیاری کوردی بەڕێز !

ئـەم نوسینە لە ڕوی ناوەڕۆکەوە نرخی تایبەتی خۆی هەیە لەبەر دو هۆی گرنگ :

یەکەم - تائێستا لەم بابەتەوە کەس ، چ کورد چ غەیری کورد ، بەرهەمێکی ڕێ نیشانـدەری پێشکەش بە کوردناسی و خوێنـەرانی کوردی نەکردوە . یەکێك بیەوێ سـەرچاوەی نوسین لە بارەی زمانی کوردییەوە بدۆزێتەوە دەبێ ماڵەو مـاڵ و شارەو شـار پرسیاری بۆبکا . ئەم کتێبە ، بابڵێم ئـەم نامێلکەیە ، ڕێگەی درێژی پرسیار کردن دەپێچێتەوە و دەیکا بە یەك تاکە هەنگاو .

دوەم - نوسـینەکە سـودبەخشترە لە بیبلیۆگرافی ڕوت ، چونکە دەربارەی گەلێك لەو کتێبانەی کە لەسەر زمانی کوردی نوسراون ، تا ڕادەی پێویست ، ڕەخنە و نرخاندنی تێدایە ، سەرەڕای ئەوە کە پوختەیێکی مێژوی نوسـینەکان ڕون دەکاتەوە و بـەمەدا

لیستەیێکی زەمەنیش ئـــامادە دەکا بۆ ئەو کەسە بیەوێ بە مێژۆی نوّسینی کوردییەوە خەریك بێ .

بەلای باوەڕی منەوە نامێلـکەکە لێی دەوەشـــێتەوە ببێتـە سەرەتایێـك کە سالّە و سالّ لێی زیاد بکرێت و چی لە سەر زمانی کوردیَ لەدوا ڕۆژدا دەنوّسرێت بخرێتەوە سەر خەرمانی ناو ئـەم نـوّسینە .

لە دوا ئەم ڕوّن کردنەوەیە هەر هێندە دەمێنێتەوە بـە کورتی بلێیم : لە چاپ دانی نامێلـکەکە کارێـکی بایـەخدارە و لەجەرگەی ئەرکەکانی کوّڕە .

چارە سەرکردنی شکلّی ئەو ڕێنوّسە کە پێی نوّسراودتەوە و هێنانی بۆ سەر ڕێنوّسی کوّڕ ، کارێـکە لە هەموّ قوّناغەکانی چـاپ کردنیدا بە ئاسانی دەکرێت .

ئەندامی کارا

مەسـعوّد محـەمـەد

پێشەکی

ئەو ماوەیەی لە یەکێتی سۆڤێت بووم ، لە کتێبخانەکانی لینینگراد و مۆسکۆ ژمارەیەك کتێبم لە بارەی زمانی کوردییەوە بەرچاو کەوتووە و خوێندۆتەوە ، کە بەر لە چوونم بۆ ئەو وڵاتە نەك هەر نەم بینیبوون ، بەڵکو ناویشیانم نەبیستبوو ... ئێستاش لە کتێبخانەی ڕازاوەی کۆڕی زانیاری کورد لەم بارەیەوە هەندێك کتێبی نایابم دیوەتەوە کە تا ئەم ماوەیەی دوایی چاوم پێیان نەکەوتبوو(١).

بەو مەبەستەی نیشانی بدەم ، کە تاکو ئێستا لە مەسەلەی لێکۆڵینەوەی زمانی کوردیدا چی کراوە ، چونکە لە لێکۆڵینەوەی هەر کارێکی نوێدا ئاوڕدانەوە لە کاری پێشوو بایەخ و سوودی خۆی

(١) شایانی باسە کە کۆڕی زانیاری کورد گرنگیەکی زۆری بە کتێبخانەکەی داوە و لە ئەنجامی هەوڵ و کۆششێکی بێ ‌ژمار و دڵسۆزانەدا ژمارەیەکی زۆر و نایاب و بەنرخ لە نووسراوی کوردی و لە بارەی کوردەوە ... کۆ کردۆتەوە . لێرەدا دەمەوێ سەرنج بۆ ئەوە ڕابکێشم کە بەشێکی ئێجگار زۆری ئەو نووسراوانەی لەم نامیلکەیەدا لێیان دواوم لە کتێبخانەی ڕازاوەی کۆڕ هەن .

هەیە و هەروەها بۆ ئەوەی خوێنەرانی کوردی بەڕێز (بە تایبەتی قوتابیــانی خوێندنی کوردی) بزانن دەربارەی زمانەکەمان چی نوسراوە و بڵاوکراوەتەوە ، بڕیارم دا کە ئـەم نامیلـکەیە لە بارەی ئەو نوسراوانەوە دابنێـم .

لەم ڕووەوە لە چەند ژمارەیەکی ڕۆژنامەی « برایەتـی » مانـگی مایس و حوزەیرانی ساڵی ١٩٧٣دا زنجیرەیەك وتارم بڵاوکردەوە[٢] ، بەڵام پاش ئەوەی چەند دۆستێـك داوایان لێکردم ئــەو وتارانەم کۆبکەمەوە و پاش ئەوەش کە هەندێ سەرچاوەی ترم دۆزیـیەوە ، بەم شێوەیەی ئێـستا پێشکەشی دەکەم .

لێـرەدا دەمەوێ ئەوەش بێنمەوە یاد کە جگە لە گەڕان و سۆراخی تایبەتیم بە کـتێبخانەکاندا ، بۆ ئەم کارە کەڵـکێکی زۆرم لە نامەی دوکتۆری ماەۆسـتای بەڕێزم قەنـاتی کوردۆ « بەراوردکردنی ڕێزمانی دیالێـکتەکانی کوردی »[٣] ، وە لە پێشەکی کـتێبی « ڕێزمانی زمانی کــوردی »ی[٤] ئی ئی. تسوکەرمان وەرگرتووە . لەم چەندانەشدا کە بەرگـی دووەمی گۆڤاری نازداری « کـۆڕی زانیاری

---

(٢) مێژووی لـێکۆڵینەوە لە زمانی کوردی ، ڕۆژنـامەی « برایەتی » ، ١٩٧٣ ، بەشی یەکەم ، ز ٥٣ ؛ بەشی دووەم ، ز ٥٥ ، بەشــی سێیەم ، ز ٥٧ ؛ بەشی چوارەم ، ز ٥٨ ؛ بەشی پێنجەم ، ز ٦٠ .

(٣) قەناتی کوردۆ ، بەراوردکردنی ڕێزمانی دیالێـکتەکانی کوردی (کرمانجی ژوورو و خوارو) ، (نامەی دوکـتۆری) ، لە ژێر چاپدایە .

(٤) ئی. ئی. تسوکەرمان ، ڕێزمانی زمانی کوردی ، مۆسکۆ ١٩٦٢ .

کورد » بڵاوکرایەوە وتارێکی د. جەمال نەبەزی تێدا بوو ، کە دەربارەی کوردناسییە لە ئەڵمانیادا [5] و لە ڕێگای ئەم وتارەشەوە هەندێ زانیاری نوێم لە بارەی چەند کوردناسێکی ئەڵمانەوە وەرگرت .

بە پێویستی دەزانم ، سەرنجی خوێنەر بۆ ئەوە ڕابکێشم کە لەم نووسراوەدا پتر گرنگیم بەو کارانە داوە ، کە لە دەرەوەی وڵات نووسراون ، چونکە ئەو بەرهەمانە لە خوێندەوارانی کورد کەمتر ئاشکران ، وەك لەوانەی لە کوردستان نووسراون .

تاقە هیوام ئەوەیە بەم کارە توانیبێتم خزمەتێکی بچووك پێشکەش بە زانیاری کەلەکەمان بکەم و پڕ بە دڵ سوپاسی کۆڕی زانیاری کورد دەکەم کە ئەرکی بڵاوکردنەوەی گرتە ئەستۆی خۆی .

د. ئەوڕەحمانی حاجی مارف

---

(5) د. جەمال نەبەز ، کورتە مێژوویەکی کوردناسی لە ئەڵمانیادا ، گۆڤاری « کۆڕی زانیاری کورد » ، ب ۲ ، بەغدا ۱۹۷٤ ، ل ٤١٣ ــ ٤٩٨ .

لە سەرەتاوە تا شەڕی یەکەمی جیهان

سەرەتا و دەستپێکردنی لێکۆڵینەوە لە زمانی کوردی پەیوەستە و بەستراوە بە پەیدابوون و دەرچوونی یەکەم ڕێزمانی زمانی کوردی (ماوریزۆ گارزۆنی Maurizio Garzoni) یەوە لە ساڵی ١٧٨٧ دا .[1]

ماوریزۆ گارزۆنی ماوەی ١٨ ساڵێك لە ناوچەی ئامێدی ژیاوە و زمانی خەڵکەکەی کردوە بە کەرەستەی کتێبەکەی . نوسەر ئەم کارەی بۆ مەبەستی ڕاوێژ (إستشارە) داناوە ، وەك لە پێشەکیدا نوسیویەتی : « بۆ ئاسانکردنی ئیش و کاری ڕاوێژکەرانە لە پەیوەندییاندا لەگەڵ کورددا » .

ئەم کتێبە لە کورتەیەکی ڕێزمانی زمانی کوردی و فەرهەنگێکی ئیتالی - کوردی پێکهاتووە ، ناوەرۆکەکەشی بریتییە لە : پێشەکی (ل ١ - ١٠) ؛ دەربارەی ئەلف و بێ (ل ١١ - ١٦) ؛ ژمارە (ل ١٧ - ١٨) ؛ ناو (ل ١٩ - ٢٦) ؛ کردار (ل ٢٧ - ٥٤) ؛ جەدوەلی جێناو (ل ٥٥ - ٥٤) ؛ ناوی وەرزەکانی ساڵ و ڕۆژانی

---

(١) Maurizio Garzoni , Grammatica e vocabolario della lingua Kurda . Composti dal P. , Roma MDCCLXXXVII.

هەفتە و ئەندامانی لەش ... (ل ٥٤ ـ ٦٢)، هەندێ ڕستە بۆ گفتوگۆ (ل ٦٢ ـ ٧٤) . لە کۆتایی ڕێزمانەکەدا وەك پاشکۆ فەرهەنگێکی ئیتالی ـ کوردیی هەیە، کە نزیکەی (٢٢٠) لاپەڕە و پێنج هەزار وشەیەکە.

لەو بەشەدا کە دەربارەی ئەلف و بێیە نووسیویێتی دەڵێ: زمانی کوردیی وفارسیی بە ڕادەیەك لە یەکتر نێزیکن کە بە ئاسانی دەتوانرێ ئەلف و بێی فارسیی بۆ زمانی کوردیی بەکار بهێنرێ .. بەڵام تەسەر هەڵەیەکی گەورەی کردوە بەوەی فارسیی بە شێوەی ئەدەبیی زمانی کوردیی دادەنێ و وەك ئاشکرایە ئەو ڕایە لای ئێرانناسان و کوردناسانی ئەم سەردەمە بێ سەر و شوێنە. هەرچەندە ئەم کتێبە وەك لە سەرەوە باسمان کرد بۆ مەبەسێکی تایبەتیە و کەم و کورتیشی هەیە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا پێویستە دان بەوەدا بنێین کە ئەم کارەی م. گارزۆنی کە نزیکەی دوو سەد ساڵێك لەمەوبەر نووسراوە تەکو ئەمڕۆ بۆ لێکۆڵینەوە لە وشە و ڕێزمانی کوردیی کەڵك و سوود و نرخی خۆی ون نەکردووە، وە لە هەمووی گرنگتر ئەوەیە کە وا ئەم کتێبە، وەك پێۆتر لێرخ نووسیویێتی، هەست و ئارەزووی زانایانی ڕۆژئاوای بزواند بۆ لێکۆڵینەوەی زمانی کوردیی و ئەوە بوو هەندێ لە ئێرانناسان لە بارەی کتێبەکەی ماوریزۆ گارزۆنییەوە وتاریان نووسی و بڵاویان کردەوە و بەم چەشنە بناغەی لێکۆڵینەوەی زمانی کوردیی لە ڕۆژئاوا دانرا.

لە پاش ئەم کتێبەی م. گارزۆنی تا ناوەڕاستی سەدەی نۆزدە

دەربارەی زمان و ڕێزمانی کوردیی هیچ نووسراوێکی وەها پەیدا نەبوو کە شایانی باس بێت . ئەوەی لە سەرەتای سەدەی نۆزدەدا نووسرابێ و بڵاوکرابێتەوە تەنها چەند وتارێکی هەندێ گەڕۆکن ، وەك : گ. گیورنلی ، ی ریودیگیر ، ئا. خۆدسکۆ ، ئی. بیریزین.... هتد . ناوەرۆکی ئەم وتارانە لە کتێبەکەی پیۆتر لێرخ - کوردناسی ڕووسدا بەر چاو دەکەوێت[٢] .

گ. گیورنلی ماوەیەکی درێژ لە کوردستاندا ژیا و فێری زمانی کوردیی بوو . لە ساڵانی ١٨٢٦ - ١٨٣٧ دا چەند وتارێکی ئەتنۆگرافیی لە بارەی میللەتی کورد و دیالێکتەکانی زمانی کوردییەوە بڵاوکردووە[٣] . سەبارەت بە زمانی کوردیی لەو ڕایەدا بووە کە : « زمانی کوردیی لە دوو دیالێکتی سەرەکی - خوارووو و ژووروو - پێکهاتووە . هەر یەکێکیان (دیالێکتێک - ئەوڕەحمان) دابەش دەبن بە سەر چەند بەشە دیالێکتێکدا ، وە هەر بەشە دیالێکتێکیش بە سەر چەند بەشێکی تردا . تیرەکانی موکریی و هەکاریی و شوکاك و بایەزید سەر بە دیالێکتی کرمانجیی ژووروون . ئەم چوار بەشە دیالێکتەش لقی جیاوازیان لێدەبێتەوە . ئەو تیرانەش کە لە هەرێمە شاخاوێکانی ڕۆژئاوا و خوارووو و سەرووی ڕۆژئاوادا ، هەر لە گۆمی ورمێوە تا سنە و لەوێوە بۆ سلێمانیی ، وە لە پاشا بە سەرووی کەرکوك و ماردیندا تا

(٢) ب. لێرخ ،، لێکۆڵینەوە لە بارەی کوردەکانی ئێران و خالدێکانی باشووری باو باپیرانیانەوە ، پیترسبورك ، بەشی یەکەم ١٨٥٦ ، ل ٢٤ - ٣٦

(٣) هەمان سەرچاوە ، ل ٣٧ - ٣٨ .

دیاربەکر و لەوێوە بـــۆ گـۆمی وان بڵاوبۆتەتـەوە ، هەروەهـا لە دیالێکتی کرمانجـی ژوورو » ... « تـــیرەکانی لەك و کرمانج و کەلهوڕ و گۆران و لوڕ ، کە لە هەرێمە شـاخاوێـکانی زاگرۆس و خوارووی سنە و کرماشان تا لوڕستان دەژین » سـەر بە دیالێـکتی کرمانجی خواروون ... نوسـەر لەو باوەڕەدا بووە کـە : دیالێـکتی کرمانجی ژوورو و خوارو ئێجگار لێك دوورن ، بەڵام لە نیوان بەشە دیالێـکتەکان و لقەکانیاندا نزیکی‌یەکی زۆر هەیە ، وە تیرەکانی ئەو بەشە دیالێـکتانەی کـە سەر بەیەك دیالێـکتن بە ئاسـانی لەیـەك دەگـەن . گ کیورنلی دەڵێ : « لە نیـوان دیالێـکتی کـرمانجی ژوورو و خوارودا هەندێ جیاوازی لە تلەفظ و وشـــە و دروست بـــوونی زماندا دەردەکەوێ »(٤) . وە دەربارەی خـــزمایەتـی زمانی کوردی و فارســـی نوسیویەتی : تۆژینەوە و لێـکۆڵینـەوە و بەراوردکردن ئەوەیان سەلماندا کە نزیـکی لە نیوان زمانی کوردی و فارسیدا هەیە .

ڕەسەنی و سەربەخۆیـی زمانی کوردی و نزیکایـەتی لەگـەڵ زمانی فارسیدا لە لایەن کیورنلی ، وە زانـــایانی تری ئەڵمان (ی. ریودیگیر و ئا. پۆت)ەوە بە چەند وتارێك چەسپێنرا و سەلماندرا .

لە بەراوردکردنی وشـــەدا لە نیوان زمانی کوردی و زمانە ئێرانیـکانی تردا ی. ریودیگیر و ئا. پۆت هاتنە سـەر ئەو باوەڕ و ئەنجامەی کە زمانی کوردی بە وشە و دەستووری زمانی‌یەوە بە زمانێـکی

---

(٤) ئەم چەند وشانەی گ کیورنلی لە کـتیبەکەی پ لیرخەوە وەرگیراوە ، بڕوانە : پ. لیرخ ، ب ١ ، ل ٣٧ ـ ٣٨ .

ڕەسەن و سەربەخۆی زمانە ئێرانیەکانی دابنێن . هەروەها پەنجەیان بۆ ئەوە ڕاکێشاوە کە لە زوودا زمانی کوردی و فارسی لە یەك زمانەوە پەیدا بوون و کەوتونەتەوە ، وە جیاوازییان زۆر کەم بوە ، بەلام لە دواییدا — واتە لە ئەنجامی پێشکەوتندا لێك دوور کەوتونەتەوە ، وە لە نێوان شێوەی پێشکەوتنی ئەم دوو زمانەدا جیاوازی هەیە لە جیابونەتەوەیاندا .

ئێراناسی بە ناوبانگی ڕووس ئا. خۆدسکۆ لە ساڵی ١٨٥٣ دا هاتنی ئەحمەد خان ناوێکی[٥] بە فرسەت زانیوە و خۆی بە فێربونی زمانی کوردییەوە خەریك کردوە و لە ڕێگای ئەحمەد خانەوە کەرەستەی کۆکردۆتەوە و لە ئەنجامدا ڕێزمانێکی کورتی زمانی کوردی — شێوەی سلێمانی داناوە[٦] . ئەم کتێبە بریتییە لە (٥٢) لاپەڕە کە (٢٠) لاپەڕەی دەربارەی ناو و ئاوەڵناو و جێناوە و (١٢)ی دەربارەی کردار و لە دوا بیست لاپەڕەشیدا هەندێ ڕستەی جیاواز و چەند شیعرێکی نالی تۆمارکردووە .

لە کۆتایی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەمدا هەندێ لێکۆڵینەوەی زانستی لە بارەی گەلی کورد و زمانی کوردییەوە لە لایەن زانایانی ڕووس و ڕووسیای قەیسەرییەوە (ف. دیتێل ، خ.

---

(٥) وا دیارە ئەم ئەحمەد خانە لە بابانەکان بوە .

Chodsko A. Etudes Philologiques set la`.langue kurde (٦)
(dialecte de Suleimanie), Jornal Asiatique , Avril - May , 1857 .

ئابۆڤیان ، ئی. بیریزین ، پ. لێرخ .... هتد) بڵاوکرایەوە .

ف. دیتێل سێ ساڵێك بە کوردستاندا گەڕا و کەرەستەیەکی زۆری فۆلکلۆر و ئەتنۆگرافیـــای خڕکردەوە . زانای ناوبراو ، لە وتاری « سێ ســـاڵ گەڕان بە رۆژهەڵاتـدا »[7] . دەربارەی ئەو کەرەستانە دواوە . لەم وتارەدا سـەبارەت بە کوردستان و زمانی کوردێ و دیالێـکتەکانی نوسیوێتی : « لە گەڕانەکەمـدا — واتە لە دیاربەکرەوە تا سنووری ســـوریا — کەڵکێ مەسـەلەی جوگرافی و ئەتنۆگرافی سەرنجیان ڕاکێشام . رێـگاکەم بە ماردین و دیاربەکر و نەسـیبەین و ئورفەدا تێدەپەڕی . ئەو ناوچانەی کە من پیایاندا دەگەڕام بەشێـکی کوردستان بوون ، کە زۆر کەم ناسـراون . لەبەر ئەوەی تاکو ئێستا هیچ کەرەستەیەکی ئەتنۆگرافی وەهامان نییە دەربارەی خێڵەکانی ئەم هەرێمەی ئاســـیا ، بۆیە لە لێـکۆڵینەوەی دیالێـکتەکانیـــدا ، بە تایبـەتی گرنـگی بە باری جوگرافی ناوچەکە دەدەم . لە کۆکردنەوەی ئەو کەرەسـتانەدا زۆر زەحمەتم کێشاوە . بە گوێرەی ئەو کەرەستەیەی لامە ، نزیکەی (٣٠٠) خێڵی کورد هەیە ، وە لەو باوەڕەدام کە لێـکۆڵینەوەی تەواو لە کوردســـتانی ئەمڕۆ یارمەتی ئەوەمان دەدا باشتر لە باری زوی ناوچـەکە بگەین کە ئێســـتا بەشێـکە لە تورکیا (مەبەســـتی دەوڵەتی عوسمانییە — ئەوڕەحمان) »[8] .... ف دیتێل کە دێتە سـەر باسی زمانی کوردی

(٧) بڕوانە : ئۆڤـــاری « وەزارەتی رۆشـــنبیری میللی » ، بەشی ٤ ، پیترسبورگ ١٨٤٧ .

(٨) هەمان سـەرچاوە ، ل ٩ .

دەڵێ : من بۆم دەرکەوت کە زمانی کوردی بە سەر زۆر دیالێکتدا دابەش دەبێت ، وە لەم ڕوەوە هێشـــتا کەس هیچی نەنوسیوە . بەشێکی کوردستان لە ژێر حوکمی تورکیادایە ، لەبەر ئەوە ، ئاشکرایە کە زمانی تورکی کاری کردۆتە سەر زمانی کوردی ، هەر وەك چۆن لە بەشەکەی ئێرانیشدا تاسیری زمانی فارسی هەیە .

پیۆتر لێرخ نوسیویتی : ف. دیتێل وای نیاز بو کە هەنـدێ لێـکۆڵینەوەی تایبەتی دەربارەی مێژوی کورد و زمانی و دیالێـکتەکانی بلاوبکاتەوە ، بەلام مەرگ لەو نیازەی بێبەری کرد[٩].

لە ساڵی ١٨٤٧دا لەسەر لاپەڕەکانی ڕۆژنامەی « قەفقاس » کە لە (تەفلیس) دەردەچو زنجیرەیەك وتـــاری خ. ئابۆڤیان لە ژێر ناوی « کورد » دا بلاوکرایەوە . لەم وتارانەدا گـەلێ شـــتی بە کەڵك و نوێ لە بارەی ئەتنۆگرافیا و مێژوو و ژیانی کۆمەلایەتی و ڕەوشت و نەریت و فۆلـکلۆر و زمانی میللەتی کوردەوە بەرچاو دەکەوێ[١٠] .

ئەم نوسراوەی خ. ئابۆڤیان لە بارەی زمانەوانییەوە کاری کردە سەر بیر و ڕای زانایانی ڕوس ـ پ. لێرخ ، ف. یوســـتی ، س. یەگـیزارۆڤ . . لە ســـەلماندنی ئەوەی کە زمانی کوردی زمانێـکی ئێرانییە و لە خێزانی هینـــد و ئەوروپاییە . خ. ئابۆڤیان زمـانی کوردی بەسەر کرمانجی و زازادا دابەش دەکات و داوا لـە زانایانی

---

(٩) پ. لێرخ ، سەرچاوەی ناوبراو ، بەشی یەکەم ، ل ٣٨ ـ ٣٩ .

(١٠) بڕوانە : ڕۆژنـامەی « قەفقاس » ، ژ ٤٦ ، ٤٧ ، ٤٨ ، ٥٠ ، ٥١ ، تفلیس ١٨٤٧ .

جیهان دەکات کە دەست بدەنە « لێکۆڵینەوە لە زمانی کوردی و لە نەتەوەی کوردی شۆڕەسوار » ... هەروەها دەڵێ : « لەم ڕێگایەوە دەتوانرێ گەلێکی ئێجگار زۆر بـــۆ ڕوونکردنەوەی مێژوی ئادەمیزاد ، وە گەلێك مەسەلەی زمانەوانی وەربگیرێ »[11] .

هەرچەندە ئەم زنجیرە وتارەی خ. ئابۆڤیان دەور و بەری (٣٠) لاپەڕەیەك دەبێت ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا کارێکی زانستی و وردە .

(ی. بیریزین) ی ئێراناسی بەناوبانگی ڕوس کە پرۆفیسۆری زانکۆی (کازان) بو لە کاتی گەڕانیدا بە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا فێری شێوەی کوردی خۆراسان و موسڵ بو . شێوەی خۆراسان لە تاران فێر بو ، ئەویـــش لە ڕێگای چەند کوردێکەوە بو کە لە خۆراسانەوە بۆ تاران هـاتبون . شێوەی موسڵیش لە موسڵ فێـر بو . لە ئەنجامدا لە ژێـر ناوی « لێکۆڵینەوە لـــە دیالێکتەکانی فارسی » کتێبێك بڵاودەکاتەوە[12] .

بێگومان ئەوەی ی. بیریزین لە بارەی ئەو دو شێوەیەی کوردییەوە نوسیویەتی زۆر کەم و کورتە . بەکورتی لە ناو و جێناو و کردار دواوە ، وە لە پاشکۆی کتێبەکەیدا هەندێ وشە و ڕستەی ئەو دو شێوەیەی کوردی نوسیوە .

ئەوەی سەرنج ڕابکێشێ و هەڵەی گەورەی ی. بیریزین بێت

---

(١١) هەمان سەرچاوە ، ز ٤٧ ، تبلیس ١٨٤٧ .

(١٢) E. Beresine , Reeherches sur les dialectes persans , Casan , 1853 .

ئەوەیە کە یەزیدییەکانی بە کورد نەژماردووە . بەڵام ئەوەی شایانی باسە ئەوەتە کە پ. لێرخ بێ هیچ گومانێك یەزیدییەکانی بە کورد داناوە و بۆ وەڵامی ی. بیریزین توسیویتی : هەرچەندە سەرچاوەی گەورەی ئێمە سەبارەت بە یەزیدییەکان کتێبەکەی (ی. بیریزین)ە ، بەڵام لە هەندێ شوێندا ڕای ئەو بە ڕاست نازانم ، بە تایبەتی کە یەزیدییەکانی ناو ناوە دراوسێکانی کورد ، لە بریتی ئەوەی بە یەك بنەماڵەیان دابنێ . ئێمە بە ڕای خۆمان و گەلێك زانادا شکمان لەو یەکێتییە نییە(١٣) .

لە ناو ئەو زانا ڕۆسانەدا کە بایەخیان بە کوردناسی داوە ، ڕۆژهەڵاتناسی بەناوبانگ پیۆتر لێرخ جێگەیەکی تایبەتی و دیاری هەیە . لێرخ خاوەنی سێ کتێبی گرنگە لە بارەی کورد و کوردستانەوە(١٤) ، کە تا ئەمڕۆش لە کتێبخانەی کوردناسیدا هاوتایان کەمە و بە سەرچاوەیەکی ڕەسەن دەژمێررێن .

کتێبی یەکەم :

دوا بە دوای پێشەکی و باسی سروشتی کوردستان و دەوری کورد لە مێژوودا هاتۆتە سەر باسی زمانی کوردی و

---

(١٣) ب. لێرخ ، سەرچاوەی ناوبراو ، بەشی یەکەم ، ل ٤٠ .

(١٤) ب. لێرخ ، لێکۆڵینەوە لە بارەی کوردەکانی ئێران و خالدێکانی باشووری باو باپیرانیانەوە ، پیترسبورگ ، بەشی یەکەم ١٨٥٦ ، بەشی دووەم ١٨٥٧ ، بەشی سێیەم ١٨٥٨ .

لەم بەشـەدا لە تێکڕای ئـەو کارانە دواوە و کۆڵیـوەتەوە کە هەر لە زوەوە تا دەرچوونی کتێبەکەی ئەو لە بارەی زمانی کوردییەوە نوسراون ، وەك : م. گارزۆنی ، گ. گیورنلی ، ی. ریودیگیر ، ئا. پۆت ، ئا. خۆدسکۆ ، ف. دیتێل ، خ. ئابۆڤیان ، ئی. بیریزین .... هتد . ئەوەی شایانی باسە ئەوەیە کە لێرەدا پ لێرخ جگە لە خستنە رووی ئەم کارانە و ناوەرۆکەکانیان و ئاشکرا کردنی نرخی زانستییان ، هەروەها لە رێگای رەخنە و لێکۆڵینەوە و توێژینەوەی تایبەتی و هەست کردنی خۆی بە شێوازێکی راست و رەوانـ و زانستی توانی رەسەنی و سـەربەخۆیی زمانی کوردی و نێزیکایەتی لەگەڵ زمانی فارسـی چەسپێنێ و بسەلمێنێ ، وەگەلێك رای هەڵە و چەوتیش دوور بخاتەوە . بە لای منەوە یەکێك لە رایە زانستیە هەرە گرنگەکانی پ. لێرخ ئەوەیە کە لایەنگیری رای (ئا. پۆت)ی زانای ئەڵەمان دەکا لەوەی کە زمانی کوردی بە زمانێکی رەسەن و سەربەخۆ دادەنێ ، وە بە یەکێك لە زمانە ئێرانیەکانی دەژمێرێت ، بەم بۆنەیەوە پ. لێرخ نوسیویەتی و دەڵێ : « زمانی کوردی لە مەڵبەندی کوردستاندا سەربەخۆیی خۆی پاراست . هەرچەندە لەگەڵ زمانی فارسیدا خزمایەتی و نزیکایەتییانـ هەیە ، بەڵام لە شێوەی پێشکەوتنندا لەگەڵ زمانی فارسیدا پەیوەندی نەبوە » (ل ٣٣) .

کتێبی دووەم :

پ لێرخ کە لە نوسینی کتێبی یـەکەم بوەوە لە رێگـای ئـەکادیمی زانستییەوە نێررا بۆ شـاری (روسـلاڤل) ،

کە نزیکەی (٢٠) بەندی کوردی لێ بو ، وە بۆ ماوەی سێ مانگێك لە ناویاندا مایەوە و خۆی بە فێربونی زمانی کوردییەوە خەریك کرد . ئەم بەندانە خەڵکی ناوچەی لەیەکتر جیاوازی کوردستان بون ، زوربەیان کرمانج و بەشێکیان زازا بون .

لە پێشەکیدا بە زمانێکی شیرین باسی بەسەر بردنی ئەو سێ مانگە و چۆنێتی پەیوەندی لەگەڵ بەندییەکاندا کردوە و لە بارەی فۆلکلۆر و رەوشت و نەریت و شێوەی جل و بەرگەوە دواوە .

دوا بە دوای ئەو باسانەی سەرەوە هاتۆتە سەر لێکۆڵینەوە لە زمانی کوردی ، وە ئەوەی لێرەدا گرنگ بێت ، ئەوەیە کە نوسەر هەر لە لاپەڕەی یەکەمی ئەم باسەوە پەنجەی بۆ ئەوە ڕاکێشاوە کە « پیتەکانی عەرەبی بۆ نیشاندانی دەنگەکانی کوردی بە تەواوی ناگونجین » (ل ٢٠) . بێشك ئەمەی ئەمڕۆ ئێمە لە سەری کێشەمانە پ. لێرخ لە سەرەتای نیوەی دوەمی سەدەی نۆزدەدا هەستی پێکردوە و هەوڵی چارەسەر کردنی ئەم کارە و بڕکردنەوەی ئەو کەلەبەرەی داوە .

لە چۆنێتیی زمانی کوردی بە باشی دواوە و لە دیارکردنی ژمارەی دەنگە بزوێنەکان (vowels) و کۆنسۆنانتەکان (consonants)دا کۆششێکی زۆری کردوە و لە چۆنێتی تلفظ کردنی هەر دەنگێك و شێوەی دەربڕینی کۆڵیوەتەوە ، وە چەند جەدوەلێکی کردوە بۆ نیشاندانی شوێنیان لە چۆنێتی دەربڕیندا .

پاش ئەمانە کەوتۆتە باسی سەربەخۆیی و تایبەتێتی زمانی

کوردی له نێوان زمانه ئێرانیه‌کاندا . زمانی کوردی دابه‌ش کردووه به‌سه‌ر پێنج دیالێکتدا : کرمانجی[١٥] ، لوڕی ، که‌ڵهوڕی ، گورانی ، زازا . له‌م دیالێکتانه‌دا له کرمانجی ژووروو و زازا کۆڵیوه‌ته‌وه .
ده‌رباره‌ی دیالێکتی کرمانجی ژووروو نوسیویێتی : « هه‌مو کوردستانی ڕۆژئاوای داگیرکردوه — هه‌ر له موسڵه‌وه تا ئاسیای بچوك و سلیمانی » .... سه‌باره‌ت به زازاش ده‌ڵێ : « له به‌راوردکردنی له‌گه‌ڵ کرمانجیدا وه یا له‌گه‌ڵ زمانه ئێرانیه‌کانی تردا ، گه‌لێك شتی تایبه‌تی چ له ده‌نگ و شێوه‌دا به‌رچاو ده‌که‌وێت که خه‌ڵك ده‌هێننه سه‌ر ئه‌و باوه‌ڕه‌ی زمانێکی جیاواز بێت » .... هه‌رچه‌نده ئه‌و جیاوازییه ده‌بینرێ ، به‌ڵام له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌شدا « زازا به‌چکه‌ی کرمانجییه » (ل ٢٢)[١٦] .

کتێبی سێیه‌م :

پ. لێرخ له‌م به‌رگه‌دا فه‌رهه‌نگێکی کوردی (کرمانجی ژووروو) — ڕوسی (ل ١ — ٨٤) ، وه کوردی (زازا) — ڕوسی (ل ٨٥ — ١٠٨) داناوه .

---

(١٥) مه‌به‌ستی دیالێکتی کرمانجی ژووروه .

(١٦) بۆ وه‌رگرتنی بتر زانیاری له باره‌ی کوردی زازاوه ، بڕوانه : کورد ته‌وه‌ی میدیه‌کانن ، (گۆزین و لێکۆڵینه‌وه‌ی د. که‌مال مه‌زهه‌ر (به زمانی عه‌ره‌بی) ، گۆڤاری «کۆڕی زانیاری کورد» ، ب ١ ، به‌غدا ١٩٧٣ ، ل ٥٦٠ .

پ. لێرخ لەسەر بنکەی ڕەخنە لەو کارانەی لە زۆردا دەربارەی کورد و زمانەکەی نوسرابون ، وە لە ڕێگای لێکۆڵینەوەی تایبەتی و تێکەڵاوی و هەست کردنی خۆی توانی بە شێوەیەکی زانستی لە بابەت کورد و زمانەکەی ، ئەتنۆگرافیا و فۆلکلۆریەوە بنوسێ .

ئەم وشە جوانـە و ڕاست و ڕەویانەی پ. لێرخ لە بارەی کوردەوە نوسیوێتی لە کاتێکدا بـوە کە هێشـتا لەو ڕووەوە لێکۆڵینەوە زۆر کەم بووە ، وە لە سەردەمێکدا وتراوە کە هەندێ زانا زمانی کوردییان بە دیالێکتێك لە زمانی فارسی دادەنا . بێ شـك « ئەم نوسراوانەی پ. لێرخ سـودێکی زۆریان بە لێکۆڵینەوەی نوێ لە ڕوسیا و ئەوروپادا بەخشی »(١٧) . . . وە لە ڕێگای کارەکانی . ئەم زانایەوە ، لە سەدەی نۆزدەدا کوردناسی بە شێوەیەکی سەربەخۆ کەوتە گەشە و پێشکەوتن(١٨) .

لەبەر ڕۆشنایی نوسراوی ی. بیریزین و پ. لێرخدا لە سالانی ١٨٦٤ ـ ١٨٦٥دا زانای نەمسایی فردریك میوللەر کورتـەی ڕێـزمانی زمانی کوردی (کرمانجـی زورو و زازا)ی بـلاوکردەوە(١٩) ، وە

---

(١٧) ق. کوردۆ ، کارەکانی پ. لێرخ لە بارەی کوردناسییەوە ، « لە بابەت مێژوی ڕۆژهەلاتناسی ڕوسەوە » ، مۆسکۆ ١٩٥٩ ، ب ٤ ، ل ٥١ .

(١٨) هەمان سەرچاوە ، ل ٥١ .

(١٩) F. Müller, Kurmanji - Dialekt der Kurdensmache, Wien , 1864 ;
هەروەها Zaza - Dialekt der Kurdensmache, Wien, 1865.

تیایدا لە فۆنێتیکی کرمانجی ژوورو و زازا و بەراوردکردنیان لەگەڵ فۆنێتیکی زمانی فارسی نوێدا ، وە ناو و جێناو و کردار دواوە.

هەرچەندە لەم کتێبی ڕێزمانەدا ناتەواوی زۆرە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا کارێکی بەسوودە لە لێکۆڵینەوەی زمانی کوردیدا ، وە بە تایبەتی لە نیشاندانی سەربەخۆیی و ڕەسەنیدا . بەم بۆنەیەوە لە پێشەکی کتێبەکەیدا نووسیویتی : بە هیچ جۆرێك زمانی کوردی لە زمانی فارسییەوە نەکەوتۆتەوە . هەرچەندە لە دەستووری زمان و فۆنێتیکدا زۆر وێکچوون هەیە ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لە زمانی کوردیدا گەلێك وشە هەن کە لە هیچ زمانێکی تری ئێرانیدا نین .

بۆ لێکۆڵینەوە لە کاری زمانە ئێرانییەکاندا فردریك میوللەر گرنگییەکی زۆری بە زمانی کوردی داوە. بەم بۆنەیەوە نووسیویەتی : لە لێکۆڵینەوەی زمانە ئێرانییەکاندا ، گرنگی نەدان بە زمانی کوردی دەبێ بە کەم و کورتی و ناتەواوی لە لێکۆڵینەوەکەدا .

ئا. ژابا کە قونسوڵی ئیمپراتۆریەتی ڕووس بوو لە تورکیا (ئەرزڕۆم) ـ ساڵی ١٨٣٦ ـ ١٨٦٩ ـ لەسەر داوای ئەکادیمی ب. ئا. دۆرن دەستی کرد بە فێربوون و لێکۆڵینەوەی زمانی کوردی و کۆکردنەوەی کەرەستە لە بارەی ئەدەب و فۆلکلۆر و زمان و ئەتنۆگرافیای کوردەوە بە گشتی ، وە دەستنووس کوردی بە تایبەتی . لە بەجێهێنانی ئەم کاردا مەلا مەحموودی بایەزیدی یارمەتیەکی زۆری ئا. ژابای داوە و گەلێك بەرهەمی کوردی بۆ نووسیوەتەوە و زۆری لە فارسییەوە بۆ وەرگێڕاوەتە سەر کوردی .

له ئەنجامدا ئا. ژابا کۆمەڵێك دەستنوسی بەنرخ و نایابی کۆکردەوە کە ئێستا لە کتێبخانەی گشتی و کتێبخانەی ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسی ئەکادیمیەی زانستی سۆڤێت هەڵگیراون[٢٠].

له ساڵی ١٨٦٠دا ئا. ژابا له ژێر ناوی « جامع‌ی رسالیان و حکایتان بزمانی کورمانجی » بە زمانی کوردی و فەرەنسی هەندێ چیرۆکی کوردی لە چاپ دا[٢١] و هەندێ سەرنجی دەربارەی ئەدەبی کوردی نیشان داوە. لە لێکۆڵینەوەی مێژوو و ئەتنۆگرافیا و زمانی کوردیدا بۆ کوردناسان، ئەم کتێبە تاکو ئێستا هەر بە نرخ و بە سوودە[٢٢].

جگە لەوە ئەم زانایە کارێکی گەورە و خزمەتێکی بێ ئەندازەی کردووە لە نوسینی ڕێزمان و فەرهەنگی کوردیدا. بەداخەوە زۆری

---

(٢٠) لە بارەی ئەو دەستنوسانەوە، نوسەری ئەم نامیلکەیە لە لاپەڕە ٩ - ١٠ ی، ژمارە ١٠ ی، ساڵی ١٩٧٣ ی، گۆڤاری « بەیان »دا، لە ژێر ناوی « چەند وشەیەك دەربارەی کۆمەڵە دەستنوسە کوردییەکانی ئەلێکساندر ژابا » دا بلاوکردۆتەوە و تیایدا لە نێوەڕۆکی دەستنوسەکانی زانای ناوبراو دواوە.

(٢١) ئا. ژابا، جامع‌ی رسالیان و حکایتان بزمانی کورمانجی، پیترسبورگ ١٨٦٠.

(٢٢) بۆ وەرگرتنی زانیاری تەواو سەبارەت بەم کتێبە، بڕوانە: ئەو زنجیرە وتارەی کە کاك عەبدولا حەداد لە چەند ژمارەیەکی مانگی شوباتی ١٩٧٣ی ڕۆژنامەی « التآخی »دا لە ژێر ناوی « درة ثمینة من التراث النثرفی الکردی »دا بلاوی کردۆتەوە.

کارەکانی هێشـــتا هەر بە دەســـتنوسی ماونەتەوە. یەکێك لـەو دەستنوسانەی کە شایانی باســـە ئەو ڕێزمانەیە کە بە هاوکاریی مەلا مەحمودی بایەزیدی نوسیوێتی[٢٣]. ئا. ژابا خاوەنی یەکەم فەرهـەنگی کوردیی ـ فەرەنسایی یە کە لە پاش خۆی بـــە فەرمانی ئەکادیمیـەی ڕوسی لە ساڵی ١٨٧٩ دا فێردنیاند یوستی بڵاوی کردۆتەوە[٢٤]. ئەم فەرهەنگە بریتییە لە (٤٦٣) لاپەڕە و (١٥) هەزار وشەی کوردیی کە جگە لە لێکدانەوە و شەرح کردنیان لە داڕشـــتن و دروست بون و پەیدابونیان کۆڵیوەتەوە و هەروەها لەگەڵ وشـــەکانی فارسیی و عەرەبیی و تورکیدا بەراوردی کردون .

س ری ـ میسیۆنێری ئەمەریکی ماوەیەکی درێژ لـە ناوچەی هەکاریی ژیا و لـــە ساڵی ١٨٧٢ دا کتێبێکی بچوکی ڕێزمانی زمانی کوردیی نوسی[٢٥]. ئەم نوسراوە نزیکەی (٥٠) لاپەڕەیەك دەبیێ ، کە بە کورتی لە فۆنێتیـك و مۆرفۆلۆژی زمانی کوردیی دواوە و لـە پاشکۆی کتێبەکەیدا فەرهەنگۆکێـکی کوردیی ـ ئنگلیزیی داوە، کە (٢٠) لاپەڕەیەك دەبێت .

---

(٢٣) ئەم دەستنوسە لە ئەرشیفی کتێبخانەی گشتیی لینینگرادە .

(٢٤) A. Jaba, Dictionniare kurde - francais, St - Peter - bourg, 1879.

(٢٥) S. A. Rhea, Brief Grammar and Vocabulary of Kurdish Language of the Hakkari districh, Jornal of the American Oriental Society, v. x, New - Haven, 1872.

له سالی ۱۸۸۰دا ئێرانناسی بەناوبانگ فێردیناند یوستی کتێبێکی ڕێزمانی کوردی بڵاوکردەوە[٢٦] و لەم کارەیدا کەڵکێکی زۆری لە بەرهەمەکانی : م. گارزۆنی ، ئا. خۆدسکۆ ، س. ری ، پ. لێرخ ، ئا. ژابا .... وەرگرتوە .

فەسڵی یەکەی ئەم ڕێزمانەی باسی فۆنێتیکە (ل ١ ـ ١٠١) . لە لێکۆڵینەوەی دەنگە بزوێنەکاندا لە نیوان درێژی و کورتی تلەفظ کردنی هەر یەك دەنگدا جیاوازی کردوە و بە دەنگێکی جیاوازی داناوە ، وە ئەمە بۆتە هۆی ئەوەی دەنگە بزوێنەکان لە نوسراوەکەی ئەودا ژمارەیان پتر بێت لەوەی کە لە واقعی زمانی کوردیدا هەیە .

لە بەشی وشە داڕشتندا (ل ١٠٢ ـ ١٢٢) دەربارەی پێشگر و پاشگر و وشەی مرکب .... دواوە . فەسڵێکی تایبەتی لە بارەی مۆرفۆلۆژییەوەیە (ل ١٢٢ ـ ١٤٥) و لە ناو و جێناو و ئاوەڵناو و کردار کۆڵیوەتەوە . دوا فەسڵی لە بابەت سینتکسیسەوەیە (ل ١٤٦ ـ ٢٥٦).

ف. یوستی لە لێکۆڵینەوەکەیدا هەوڵی بەراوردکردنی زمانی کوردی لەگەڵ زمانە ئێرانێکانی تردا داوە . هەرچەندە ئەمە کارێکی ڕاستە ، بەڵام وەك ق. کوردۆ دەڵێ : « ناتەواوی ف. یوستی لەوەدایە کە تەنها چەکێکی بەراوردەکەی گرتووە »[٢٧] — واتە تەنها

---

(٢٦) F. Justi, Kurdishe Grammatik., S. - Pb, 1880.

(٢٧) ق. کوردۆ ، بەراوردکردنی ڕێزمانی دیالێکتەکانی کوردی ، (نامەی دوکتۆری) ، ل ١١ .

بەراوردی ویٚکچوونی ئەو دوو زمانەی کردوە . لەبەر ئەوە لەم لێکۆڵینەوەیەدا نۆسەر نەیتوانیوە خاسیەتی ناوخۆی زمانی کوردیی نیشان بدا . جا لە لێکۆڵینەوەی دەستووری زمانێکدا ، ئەگەر خاسیەتی تایبەتی ناوخۆی ئەو زمانە نیشان نەدرێ ئەوە ئەو لێکۆڵینەوەیە لە واقع دوور دەکەوێتەوە .... هەروەها ناتەواوی ئەم کتێبە لەوەشدایە کە نۆسەر لە هێنانەوەی نمونەدا وشەی لە زمانی کوردیی خۆیەوە وەرنەگرتووە ، بەڵکو لە فارسیی کۆن و زمانە ئێرانیەکانی تردوەی دەرهێناوە . لەگەڵ ئەو هەمو کەم و کورتیانەشدا ئەم کتێبە یەکێکە لە کارە هەرە بەرزەکانی پێش سەدەی بیست لە بارەی زمانی کوردییەوە .

لەبەر رۆشنایی ئەو زێزمانەی ف. یوستی کە لەسەرەوە باسمان کرد (هۆتوم شیندلەر)ی زانای ئەڵمان لە سالآنی ١٨٨٤ — ١٨٨٨ دا لە بارەی گەنجینەی وشەی کوردییەوە ، ئەنجامی لێکۆڵینەوەکانی خۆی بە دوو بەرگ پێشکەش کرد(٢٨) . ئەم زانایە وشەی گەلی شێوەی کوردیی ، بە تایبەتیی موکریی کۆکردۆتەوە(٢٩) .

زنیك كۆتایی سەدەی نۆزدە رۆژهەلآتناس ئـا سۆتسین

(٢٨) Houtum - Schindler , Beiträge Zum Kurdishen Wortschatz , Leipzig , 1884 und 1888 in ZDMG , BD . 38 , S . 43 - 116 , und BD . 42 , S . 73- 79 .

(٢٩) هەروەها بڕوانە : د جەمال نەبەز ، کورتە مێژوویەکی کوردناسیی لە ئەڵمانیادا ، گۆڤاری « کۆڕی زانیاری کورد » ، ب ٢ ، بەغدا ١٩٧٤ ، ل ٤٢٤ — ٤٢٥ .

کـتێبێـکی لە بارەی زێزمانی کوردییەوە بڵاوکردەوە[30] کە بناغەکەی لەسەر . ئەو کەرەستەیە دازێژراوە کە کاتی خۆی لەگـەڵ (ی. پرایم) دا بە جوتە کـۆیان کردۆتەوە و چاپیان کردوە[31] .

ئــەم کـتێبی زێزمانە (١٦) لاپەڕەی دەربارەی فۆنێتیك و (١٥)ی ـ مۆرفۆلۆژیایە . لە بەشی مۆرفۆلۆژیدا بە زۆری لە نـاو و جێناو و کردار دواوە . لە هەندێ حاڵاتی گۆڕینی وشەدا دەستوری زمانی فارسی بەسەر کوردیدا ســەپاندەوە و ئەمەش توشی هەڵەی کردوە .

لە کتێبەکەی س. ئا. یەگیزارۆفدا کە دەربارەی ئەتنۆگـرافیای کورد نوسیوێتی[32] چاومان بە هەندێ مەسەلەی گرنگی زێزمانی زمانی کوردی و هەروەها دوو فەرهەنگ دەکەوێ : یەك ـ کوردی ـ ڕۆسی (ل ١ ـ ٦٥) ؛ دوو ـ ڕۆسی ـ کوردی (ل ٦٦ ـ ١٢٢) . یـەکەم دەور و بەری سێ هەزار ، دووەم ـ چوار هەزار وشەیە کە .

(هـ مەکەس) کە کارگـێڕی کـتێبخانەی زانکۆی ڤیەنا بو لە

---

(٣٠) A. Socin , Die Sprache der Kurden , « Grundriss der iranischen Philologie » , Bd. 1 , 2 Abt.

(٣١) Prym und A. Socin , Kurdische Sammlungen , Abt , I , II , S. Pbg , 1887 - 1890 .

(٣٢) سی ئا. یەگـیزارۆف ، مێژوبـەکی ئەتنۆگـرافی کـورتی کوردی موحافەزەی یەریڤان ، « هەواڵەکانی لقی قەفقاسیای کـۆمەڵی جوگـرافی ڕۆسی ئیمپراتۆری » ، تفلیس ١٨٩١ .

سالی ۱۹۰۰دا لەبەر رۆشنایی شێوەی کوردی دیاربەکر و شێوەی یەزیدییەکان ئێکۆلینەوەیەکی لە بارەی زمانی کوردییەوە بلاوکردەوە[٣٣] ، [٣٤] .

لە سالی ۱۹۰٤دا دێ مۆرگان بە زمانی فەرەنسی نووسراوێکی دەربارەی شێوەکانی زمانی کوردی بلاوکردۆتەوە[٣٥] . لێرەدا باسی یازە شێوەی (موکری ، گەرووسی ، یەزیدی بایەزیدی ، سەحنەیی ، کرماشانی ، هەورامانی ، جافی ، زەزاوی ، سلیمانی ، لەکی ، خۆجەوەندی) کردووە و لەگەل یەك بەراوردی کردۆن . نووسەر بە شێوەیەکی فراوان ـ واتە لە (۱۹٤) لاپەرەی گەورەدا لە گەلێك کێشەی فۆنێتیك و مۆرفۆلۆژی و گەرەستەی وشە کۆلیوەتەوە .

ئۆسکارمان لە سالی ۱۹۰٦ دا کتێبێکی نایابی لە بارەی شێوەی موکرییەوە بلاوکردەوە[٣٦] ، کە ئەنجام و بەرهەمی ئەو دوو سال و نیوەی بووە کە لە ناو هۆز و خێلە کوردەکانی ئێراندا ژیاوە . نووسەر بەم بۆنەیەوە لە پێشەکیدا نووسیویەتی دەلێ : « لە سالی ۱۹۰۱ تا

(٣٣) H. Makas , Kurdishe Studien , Heidelberg , 1900 .

(٣٤) هەروەها بڕوانە : د. جەمال نەبەز ، گەورەنە مێژوویەکی کوردناسی لە ئەلمانیادا ، گۆڤاری « کۆڕی زانیاری کورد » ، ب ٢ ، بەغدا ١٩٧٤ ، ل ١٤٤ .

(٣٥) J. De Morgan , Etudes Linguistiques Dialectes Kurdes , Paris , 1904 .

(٣٦) O. Mann , Die Mundart der Mukri - Kurden , Teil I , Berlin , 1906 .

۱۹۰۳ به فەرمانی خاوەن شکۆ ئیمپراتۆری دەوڵەتی نەمری ئەڵمان بۆ لێکۆڵینەوەی ئەو زمانانەی لەسەر زاری هۆزەکانی جۆر بە جۆری وڵاتەکانی ئێستا باون و پەیوەندییەکی زۆریان لەگەڵ زمانەکانی کۆنی ئەو ناوچەیەدا ، وەك (فارسی کۆن ، پەهلەوی) هەیە و کە لە رۆژگاری پێشدادییەکان و ساسانییەکاندا زمانی خەڵکی وڵات بوون ، بۆ مەڵبەندەکانی ئەو وڵاتە چووم . لە پاش ئەنجامدانی ، خۆم بەرهەمی زانیارییەکانی خۆم پێشکەش دەکەم لە تەواوی ماوەی ئەو دوو ساڵ و نیوەدا لە ژێر سێبەری خاوەن شکۆ مظفرالدین شای قاجار ـ شاهنشای وڵاتەکانی ئێران کە موڵك و پادشـــایەتی بەردەوام بێ ، وە بە هاوکاری و یارمەتی حاکمەکانی ئەو مەڵبەندانە زۆر بە ئاسایشـــەوە لە ناو هۆز و عەشـــیرەتەکانی کورد و لوڕدا مامەوە و تا فەرمانی ئیمپراتۆر و خزمەت بە جیهـانی زانست و مێژوو و زمان خۆش بەختانە ئەو خزمەتە خاوێنەم ئەنجام دا » .

ئەم کـتێبە بریتییە لە (٤٠٨) لاپـەڕە . لە (١٠٦) لاپـەڕەی پێشەوەیدا لە ڕێزمانی زمانی کوردی (فۆنێتیـــك ، مۆرفۆلۆژی ، سینتکیس) دواوە : فۆنێتیك (ل ٢٤ ـ ١٦) ـ لێرەدا هەندێ سەرنج و ڕای لە بارەی دەنگی بزوێن و کۆنسۆنانت و لێکدراو (diphthong) و شێوەی نووسینیان دەربڕیوە . لە بەشی مۆرفۆلۆژیدا (ل ٤٧ ـ ١٠٤) لە گەلێك کێشەی ناو و ئاوەڵناو و جێناو و کردار و پێشـگر و پاشگر . . . کـۆڵیوەتەوە و گەلێك نموونەی جوان و ڕاستی هێناوەتەوە . لە (ل ١٠٥ ـ ١٠٦) یشدا بە کورتی لە سینتکـیس دواوە .

شایانی باسە کە (٣٠٢) لاپەڕەی ئەم کتێبە تەرخان کـراوە بۆ

کەرەستەی فۆلـکلۆری کوردیی و لەم بەشەدا گەلێك داستان و چیرۆکی وەك ، مەم و زین و زەمبیل فرۆش و ناسر و ماڵماڵ و بەیتی ئەوڕەحمان پاشــای بەبە ... هتــدی کـۆکردۆتەوە و ئەم تێـکستانەی بــە پیتی عەرەبیی و لاتینیی و وەرگـێڕانی ئەڵمانییەوە بڵاوکردۆتەوە . ئەودی ئۆسـکارمان کۆی کردۆتەوە شــتێکی کەم هاوتایە و بەمە نەك هەر سامانی فۆلـکلۆری کوردیی لە فەوتان ڕزگار کردوە ، بەڵـکو ئەوەی ئەو تۆماری کردوە کەرەستەیەکی ئێجگار بە نرخە بۆ لێـکۆڵینەوەی زمان ، بە تایبەتیی لە چۆنێتی پیشکەوتن و بەراورددا .

ئەم زانایە لە ساڵی ۱۹۰۹ شدا کتێبێـکی تری لە بارەی زمانی کوردییەوە لە چاپ دا[۲۷] . ئەم کارە (٥۲۹) لاپەڕەیە : لە (٥۱) لاپەڕەی سەرەتادا ، بە تایبەتیی سەبارەت بە شێوەکانی کوردیی و زمانی گفتوگۆی ناوچەی ڕۆژهەلاتی کوردستان دواوە . وە لە (٤۷۸) لاپەڕەشـدا کەرەستەیەکی زۆر و نایابی فۆلـکلۆری کوردیی تۆمار کردوە .

ئەم دوو کتێبەی ئۆسکارمان دەورێـکی باشـیان لە کوردناسیدا بینیوە و سەرچاوەیەکی بە نرخ و ڕەسەنن بۆ لێکۆڵینەوەی زمان و فۆلـکلۆری کوردیی بەگشتیی و شێوەی موکریی بە تایبەتیی .

---

(۲۷) O. Mann , Die Mundart der Mukri - Kurden , Teil 11 , Berlin , 1909 ,

لە ساڵی ١٩١٣دا کتێبی ڕێزمانی مێجەر سۆن دەرچو[٣٨] .

لەم کتێبەدا توسەر هەوڵی داوە کە سنوری مۆرفۆلۆژی و وشە لە نێوان دیالێکتی کرمانجی ژورو و خوارودا بکێشێ .

لە پێشەکیدا زمانی کوردی بەسەر چوار دیالێکت (کرمانجی ، گورانی ، لوڕی ، زازا)دا دابەش دەکات ، هەروەها کرمانجیش بەسەر ژورو و خوارودا .

ڕێزمانەکەی سۆن لە سێ بەش پێکهاتووە :

بەشی یەکەم — فۆنێتیك (ل ١ — ٦) و مۆرفۆلۆژی (ل ٦ — ٩٤) .

بەشی دوەم — سینتکسیس (ل ٩٥ — ١١٢) . هەر لەم بەشەشدا هەندێ فۆلکلۆر و شیعری کوردی بە کرمانجی ژورو و خوارو تۆمار کردوە و وەری گێڕاونەتە سەر زمانی ئنگلیزی (ل ١١٣ — ١٠٠) .

بەشی سێیەم — بریتیە لە فەرهەنگێکی ئنگلیزی — کوردی (ل ١٧٠ — ٢٨٩) ، کە زوربەی وشەکانی کرمانجی ژورون .

هەرچەندە لە کوردناسیدا بۆ یەکەم جارە کە سۆن هەوڵی بەراوردکردنی دیالێکتی کرمانجی ژورو و خواروی داوە ، بەلاّم لەگەڵ ئەوەشدا دەبێ ئەوە لە بیر نەکەین کە بە شێوەیەکی زانستی بۆ ئەم مەسەلەیە نەچوە و هەڵە و ناتەواوی لەو بەراوردکردنەدا هەیە .

---

(٣٨) E. B. Soane , Grammar of the Kurmanji or Kurdish Language , London , 1913 .

مێجەر سۆن لە ساڵی ١٩١٩شدا لە بەغدا لە ژێر ناوی (Elementary kurmanji grammar)دا کتێبێکی تری بڵاوکردەوە[٣٩]. ئەم نوسراوە (٨٦) لاپەڕەی لە بارەی ڕێزمانەوەیە و زوربەی لەسەر مۆرفۆلۆژییە. وەك پاشکۆش فەرهەنگۆکێکی ئنگلیزی — کوردی نوسیوە کە نزیکەی (٧٠) لاپەڕەیەك دەبێت.

* * * * * *

---

(٣٩) E. B. Soane, Elementary kurmanji grammar, Baghdad, 1919.

پاش شەڕی یەکەمی جیهان

لە کوردستان:

لە ناوەڕاستی نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا دەورێکی نوێ لە مێژوی لێکۆڵینەوەی زمانی کوردیدا دەست پێدەکات. ئەمەش یەکێک بۆ لە ئەنجامەکانی فوڵ بوونەوەی هەستی نەتەوایەتی کە یەکێک لە بەرهەمە ڕۆشنبیرییە گرنگەکانی بریتی بۆ لە بایەخ پێدانی خوێندەوارانی کورد خۆیان بە لێکۆڵینەوەی زمان و ئەدەب و مێژوی گەلەکەیان. لە چاپەمەنی کوردی ئەو سەردەمەدا گەلێک وتار و لێکۆڵینەوە لە بارەی ڕێزمانی زمانەکەمانەوە بەدی دەکرێت، جگە لەوەی چەند کتێبێکیش هەر لەم بارەیەوە بڵاوکرایەوە. ئەوەی لێرەدا پێویستە سەرنجی بۆ ڕابکێشین ئەوەتە کە چەند هۆیەکی مەوزوعی ئاشکرا کارێکی وەهایان کرد کوردستانی عێراق ببێتە مەڵبەندی ئەم بزوتنەوە نوێیە لە مەیدانی لێکۆڵینەوەی زمانی کوردیدا. هەندێ لە مامۆستایان بونە پێشەنگی ئەم قافلە پڕ شانازییەی ژیانی ڕۆشنبیری نەتەوەی کورد. شاگردانی ئەو مامۆستا

بەڕێزانەش دڵسـۆزانە و بێ‌پشوو هەر یەکەیان لە سنووری توانای خۆیاندا خزمەتێکی زۆر و شایانیان لەم مەیدانەدا کردووە .

لە ساڵی ١٩٢٨دا لە ژێر ناوی « مختصـر صـرف و نحوی کوردی »دا کتێبی مامۆستا سەعید صدقی کابان لە چاپ درا[1]. ئەم نووسراوە کە (٧٦) لاپەڕەیە بە کورتی لە هەندێ کێشـەی گرنگی ڕێزمانی کوردی دواوە و ئەوەی زیاتر سەرنج ڕابکێشی ئەوەیە کە یەکەم کتێبی ڕێزمانی کوردییە کە نووسەرەکەی کورد بێ و بە زمانی کوردی نووسرابێ و لە کوردستان دانرابێ . ئاشکرایە، کە بەمە مامۆستا سەعید کابان یەکەم بەردی بناغەی لێکۆڵینەوەی زمانی کوردی لـە کوردستاندا دانا و بێ‌شك ئەگەر کەم و کورتیـش لە نووسراوەکەیدا هەبێت وەك تەجروبەی یەکەم جێگەی ڕەخنە نییـە و لـەم بارەیەوە نووسەر لە پێشەکیدا دەڵێ : « هتا ئەم عصـر اخیرە خویندنمان لە مکتبا و نوسینمان بە کوردی نەبوە بەو سببە سعی و کوشش نەکراوە کە قواعدیکی صـرف و نحو بو زبان کوردی ریـك بخری . وقتی لە طرف معارف و ملت پرورانەوە تدریسـات مکتب و نوسـین مکاتیب کران بـە کوردی لازم ، بلکو واجب بو کە قواعدی بو زبان ، بو نوسـین کوردی دابعەزرینری چونکو قواعد نەبی اصـول نوسین و املا نازانری . هر لـە برنی قواعدی‌یە یك کلمە دەبینری کە بە انواع مختلف دەنوسری .

لەبەر ئەوە من کە فردیکی بچوکم لە افراد ملـت وا بە کمال

---

(١) سعید صدقی ، مختصر صـرف و نحوی کوردی ، بەغدا ١٩٢٨ ،

ادب و گردن کەچی ئەمە رسالە مختصرە کە بو قواعد زبان و نوسین کوردی ریکانشان دەرە تقدیم ملت کورد و اولاد وطـــنی دەکەم ، بشرف ئەم خزمەتەوە خوم لە سعادتـکی ابدیدا دەبینم . لکن رجا لە علما و منوران دەکەم کە بە قلم لطف و مرحمت تصحح قصوری ، و اکمال نقصانی بفرمون . چونکو اول تالیفە . . »[٢] .

وەك ئاشکرایە ماوەیەکی زۆر بەسەر نوسـینی ئـەم کتێبەدا تێپەڕیوە ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بە سەرچاوەیەکی ڕەسەن دەژمێررێت لە لێکۆڵینەوەی ڕێزمانی کوردیدا و هەروەها نوسراوێکی دێرینی کوردی بەنرخە لە نیشاندانی جۆری نوسین و گفتوگۆی کـوردی ئەو دەمە و شێوەی پێشکەوتنیدا .

ساڵی ١٩٢٨ زانای گەورە و ناسراوی کورد مامۆسـتا تۆفیق وەهبی کتێبی « دەستوری زمانی کوردی » لە چاپ دا[٣] ، وە ساڵی ١٩٣٣ بە ناوی « خوێندەواری باو » ەوە کتێبێکی تری بڵاوکردەوە[٤] ئەم دوو بەرهەمەی مامۆسـتا تۆفیق وەهبی لە مێژووی لێکۆڵینەوەی زمانی کوردیدا دەورێکی گەورەیان بینیوە و تاکو ئەمڕۆش کەڵك و سوودیان هەر بەردەوامە ، بە تایبەتی کتێبی « خوێندەواری باو » ، کە بە شێوەیەکی گشتی باسی چەشن و کاری پیتەکان و چۆنێتی نوسینی کوردی بە لاتینی دەکات . لێرەدا نوسـەر (٨) دەنگی بزوێن و

(٢) هەمان سەرچاوە ، ل ٢ .

(٣) تۆفیق وەهبی ، دەستوری زمانی کوردی ، بەغدا ١٩٢٨ ،

(٤) تۆفیق وەهبی ، خوێندەواری باو ، بەغدا ١٩٣٣ .

(٢٥)ی كۆنسۆناتی دەست نیشان كردووە و دەنگی (y) شی بە نیمچە بزوێن داناوە .

جگە لەو دوو كتێبە لە ساڵانی ٤٠دا مامۆستا تۆفیق وەهبی لە گۆڤاری «گەلاوێژ»دا چەند وتارێكی بە نرخی بڵاوكردەوە ، وە لە ساڵانی پەنجادا بە زمانی عەرەبی كتێبی رێزمانی زمانی كوردی لە چاپ دا[٥] . ئەوەی شایانی باسە ئەوەتە كە مامۆستا تۆفیق وەهبی تا ئەمڕۆش لەم مەیدانە سەختەدا هەر خەریكی لێكۆڵینەوە و رازاندنەوەی كتێبخانەی زانستی كوردییە بە بەرهەمە بەهادارەكانی .

لە ساڵانی ١٩٤١ — ١٩٤٢دا جەلادەت عالی بەدرخان لە گۆڤاری «هاوار»دا كە لە سوریا دەردەچوو زنجیرەیەك وتاری لە بارەی رێزمانی كوردییەوە بڵاوكردەوە[٦] ، وە لە ساڵی ١٩٥٣شدا لە پاریس كتێبێكی رێزمانی كوردی (دیالێكتی كرمانجی ژوورو)ی نوسیوە[٧] .

مامۆستا نوری عەلی ئەمین دەربارەی رێزمانی كوردی بە شێوەیەكی فراوان ، یەك لە دوای یەك چەند كتێبێكی دەركرد :

---

(٥) تۆفیق وهبي ، قواعد اللغة الكردية ، الجزء الاول و الجزء الثاني ، بغداد ١٩٥٦ .

(٦) جەلادەت عالی بەدرخان ، گرامەرا كرمانجی ، گۆڤاری «هاوار» ، ژ ٢١ ، ٢٨ ، ٢٩ ، ٣٠ ، ٣٢ ، ٣٣ ، ٣٤ ، ٣٥ ـ ی ١٩٤١ ؛ ژ ١٠ ، ٣٤ ، ٤٠ ، ٤٢ ، ٤٣ ، ٤٤ ، ٤٥ ـ ی ١٩٤٢ .

(٧) Dr. Kamûran Alî Bedr-Khan, hangue Kurde, I, II, Paris, 1953.

سالی ١٩٥٦ بەرگی یەکەم و سالی ١٩٥٨ بەرگی دووەمی کتێبی «قواعدی زمانی کوردی» بڵاوکردەوە[٨]؛ هەر لە ساڵی ١٩٥٨دا کتێبێکی تری زێزمانی کوردی بە ناوی «گرتنی کەلێنێکی تر لە زێزمانی زمانی کوردیدا» لە چاپ دا[٩]؛ وە ساڵی ١٩٦٠یش کتێبێکی (٢٠٠) لاپەڕەیی نوێی پێشکەش بە خوێنەرانی کورد کرد[١٠].

لە چاپدانی ئەو چەند کتێبەی مامۆستا نوری عەلی ئەمین پێشکەوتنێکی گەورە بوو لە مەسەلەی لێکۆڵینەوەی زمانی کوردیدا. ئەم نوسراوانە چ لە ڕوی زۆری بەکار هێنانی گەرەستەی زمان و شێوەی داڕشتنیەوە و چ لە ڕوی فراوانی و وردییەوە سەرکەوتووە و بە باوەڕی من لەو کتێبانەدا بۆ یەکەم جار توانراوە لە هەندێ مەسەلە بکۆڵرێتەوە کە زۆ باسیان لێوە نەکراوە.

پاش ئەوەی مامۆستا نوری عەلی ئەمین ئەو چەند نوسراوەی لە سەرەوە باسمان کردن بڵاوکردەوە، ئینجا لە ساڵی ١٩٦٦دا کتێبی «ڕابەری بۆ ئیملای کوردی» لە چاپ دا[١١]. نوسەر لەم کتێبەدا

---

(٨) نوری عەلی ئەمین، قواعدی زمانی کوردی، بەرگی یەکەم، بەغدا ١٩٥٦، بەرگی دووەم ١٩٥٨.

(٩) نوری عەلی ئەمین، گرتنی کەلێنێکی تر لە ڕێزمانی زمانی کوردیدا، بەغدا ١٩٥٨.

(١٠) نوری عەلی ئەمین، ڕێزمانی کوردی، سلیمانی ١٩٦٠.

(١١) نوری عەلی ئەمین، ڕابەری بۆ ئیملای کوردی، بەغدا ١٩٦٦.

له تێکرایی دەنگەکانی زمانی کوردیی دواوە و لە ئەنجامـدا (١٢)ی بزوێن و (٢١)ی کۆنسۆنانتی دیار کردوە ؛ لە بارەی دانەی دەنگی (فۆنێم phoneme)یەوە هەندێ بیر و ڕای دەربڕیوە ؛ لە چۆنێتی نوسینی کوردیی کۆڵیوەتەوە و تا ڕادەیەك ئەم باسەی شی کردۆتەوە .

ئەو نامیلکەیەش کە مامۆسـتا جەمال نەبەز لە ساڵی ١٩٥٧دا لە ژێر ناوی « نوسینی کوردیی بە لاتینیی »دا بڵاوی کردۆتەوە[١٢] پەیوەندیی بە کێشەی ئیملای کوردییەوە هەیە . مامۆستا نەبەز لەم بەرهەمەیدا بە شێوەیەکی زانســتیی لە چۆنێتی نوسینی کوردیی بە لاتینیی دواوە و شایانی باسـە کە لەم بارەیەوە هەندێ کاری ئاڵۆزی خاو کردۆتەوە .

ساڵی ١٩٦٨یش مامۆســتا أ. ب. هەوری نامیلکەیەکی (٤) لاپەڕەیی دەربارەی نوســینی زمانی کوردیی بــە پیتی عەرەبیی بڵاوکردەوە[١٣] ، کە بە کورتی لـە هەندێ گیروگرفتی بەکار هێنانی ئەلف و بێی عەرەبی بۆ زمانی کوردیی دواوە .

هەر لە بارەی ئیملای کوردییەوە ساڵی ١٩٦٩ کتێبی مامۆستا طاهر صادق لە چاپ درا[١٤]. لەم کتێبـەدا باسی هەندێ کێشەی

---

(١٢) جەمال نەبەز ، نوسینی کوردیی بە لاتینیی ، بەغدا ١٩٥٧ .

(١٣) أ ب هەوری ، نوسینی زمانی کوردیی بە پیتی عەرەبیی ، ســلێمانیی ١٩٦٨ .

(١٤) طاهر صادق ، چۆنێتی نوسینی کوردیی ، کەرکوك ١٩٦٩ .

نوسینی کوردێ کراوه و له بارەیانەوه نوسەر ڕای خۆی داوه .

مامۆستا جگەر خوێنیش له ساڵی ۱۹٦۱دا له بارەی ڕێـزمانی کوردییەوه کتێبێکی له ژێر ناوی « آوا ئو دەستورا زمانی کوردێ »دا پێشکەش به خوێندەوارانی کورد کرد[١٥] . هەروەها مامۆستایان : شێخ محەمەدی خاڵ و عەلادئەدین سەجادی و گیو موکریانی[١٦] و گەلێکی تر لەم ڕووەوه درێغی‌یان نەکردوه . مامۆستا حامد فەرەج جگە له کتێبی « ئەلف و بێی کوردی »[١٧] که له ساڵانی ۳۰دا بۆ قوتابخانه سەرەتاییەکانی داناوه ، هەروەها هەندێ وتاریشی بڵاوکردۆتەوه .

لەم چوار ساڵەی دواییدا ـ واتە له ڕێکەوتنی ئازاری مێژوویی‌یەوه له سەر لاپەڕەکانی گۆڤار و ڕۆژنامه کوردییەکاندا

---

(١٥) جگـر خوێن ، آوا ئو دەستورا زمانی کوردێ ، بەغدا ۱۹٦۱ .

(١٦) بەتایبەتی له پێشەکی فەرهەنگەکانیاندا له ڕێزمانی کوردێ دواون ، به وێنه بڕوانه :

أ ـ شێخ محەمەدی خاڵ ، فەرهەنگی خاڵ ، ب ۱ ، سلێمانێ ۱۹٦۰ ، ل ۲۷ ـ ۳۹ ؛

ب ـ عەلائەدین سەجادی ، دەستور وە فەرهەنگی زمانی کوردێ ـ عەرەبێ ـ فارسێ ، بەغدا ۱۹٦۲ ، ل ۱۹ ـ ٤۳ ؛

ج ـ گیو موکریانی « کۆلکەزێڕینە » ، فەرهەنگی کوردێ ـ فارسێ ـ عەرەبێ ـ فەرەنسایی ـ ئنگلیزی ، هەولێر ۱۹۵۵ ، ل ۹۱ ـ ۹۷ .

(١٧) حامد فەرەج ، ئەلف و بێی کوردێ ، بەغدا ۱۹۳٦ .

گەلێك وتار دەربارەی زمانی کوردی بڵاوکراونەتەوە ، بە تایبەتی وتارەکانی مامۆستایان : مەسعوود محەمەد ، د. پاکیزە رەفیق حیلمی ، د. نەسرین فەخری ، د. کەمال فوئاد ، د. عیزەدین مستەفا رەسوڵ ، سادق بەهائەدین ، محەمەد ئەمین هەورامانی ، ع. ع. شەونم ، محەمەد ساڵح سەعید ، وە گەلێکی تر [18].

کاری هەرە گەورەی زمانەوانی ئەندامی کارای کۆڕی زانیاری کورد — مامۆستا مەسعوود محەمەد — وتاری « بەکار هێنانی (ی) لە ڕێزمانی کوردیدا »[19] و « سوڕێکی خامە بە دەوری

---

(18) بە وێنە :

أ ـ عەبدوڵڵا سەراج ، سەرنجێك دەربارەی وشە لە زمانی کوردیدا ، گۆڤاری « پەروەردە و زانست » ، ژ ٤ ، بەغدا ، ١٩٧٣ ، ل ١٢ ـ ١٧ ؛

ب ـ مەلا شوکور ، بەکار هێنانی ئاوازی (یش) بە پێی دەستوری زمانی کوردی ، گۆڤاری « بەیان » ، ژ ٤ ، بەغدا ، ١٩٧٠ ، ل ١٤ ـ ١٥ ؛

ج ـ رەئوف ئەحمەد ئالانی ، تۆمارکردنی باوك و کوڕ ، گۆڤاری « برایەتی » ، ژ ٩ ، بەغدا ، ١٩٧٠ ، ل ٣٧ ـ ٣٨ ؛

د ـ مەحموود زامدار ، دەنگ یا تیپ ، گۆڤاری « بەیان » ، ژ ٢ ، بەغدا ١٩٧٢ ، ل ٤٠ ـ ٤٤ ؛

هـ ـ بەهزاد ، چاوگی کۆبرەوەبێ لە زمانی کوردیدا ، گۆڤاری « بەیان » ، ژ ٢ ، بەغدا ١٩٧٢ ، ل ٢٣ ـ ٢٥ . . .

(19) مەسعوود محەمەد ، بەکار هێنانی (ی) لە ڕێزمانی کوردیدا ، گۆڤاری « کۆڕی زانیاری کورد » ، ب ١ ، ١٩٧٣ ، ل ٣٩ـ١١٤ .

(ڕاناو) دا »[20] ، کە لە بەرگی یەکەم و دووەمی گۆڤاری کۆڕدا بڵاوکراونەتەوە[21] ؛ لەگەڵ ئەو باسەش کە بە ناوی « گیروگرفتی ڕێنوسی کوردی » یەوە لەو کۆڕەی کە وەزارەتی کاروباری ژورو و پەروەردە ڕێنوسی گشتی خوێندنی کوردی لە ٢٥ و ٢٦ و ٢٧ ی تەموزی ساڵی ١٩٧٣ دا لە شەقلاوە بۆ لێکۆڵینەوەی کتێبی قوتابخانە بە زمانی کوردی بەستی پێشکەشی کردووە[22] .

د. پاکیزە رەفیق حیلمی جگە لەو وتارانەی لە هەندێ ڕۆژنامە و گۆڤاری کوردیدا بڵاوی کردونەتەوە ، لە هەر دوو بەرگی گۆڤاری « کۆڕی زانیاری کورد » یشدا بەرهەمی خۆی پێشکەش کردوە[23] .

د. نەسرین فەخری بە تایبەتی لە بارەی پێشگر و پاشگرەوە

---

(٢٠) مەسعود محەمەد ، سۆزێکی خامە بە دەوری (ڕاناو) دا ، گۆڤاری « کۆڕی زانیاری کورد » ، ب ٢ ، ١٩٧٤ ، ل ٩ ـ ١٤٧ .

(٢١) مامۆستا مەسعود محەمەد بۆ ئەو دوو وتارەی لە سەرەوە ناومان بردن پێشەکییەکی (٣٢) لاپەڕەیی نوسیوە و بە شێوەی کتێب لە ژێر ناوی « وردبونەوە لە چەند باسێکی ڕێزمانی کوردی » دا بڵاوی کردونەتەوە .

(٢٢) مەسعود محەمەد ، گیروگرفتی ڕێنوسی کوردی ، گۆڤاری « پەروەردە و زانست » ، ژ ٦ ، ١٩٧٣ ، ل ٧ ـ ٢٨ .

(٢٣) پڕوانە وتاری : لە کوێوە دەست بکەین بە دەستور سازی ڕێزمانی کوردی ، بەشی یەکەم ، گۆڤاری « کۆڕی زانیاری کورد » ، ب ١ ، ١٩٧٣ ، ل ١٨٠ ـ ٢١١ ؛ بەشی دووەم ، هەمان گۆڤار ، ب ٢ ، ١٩٧٤ ، ل ٣٢٤ ـ ٣٦٢ .

چەند وتارێکی بڵاوکردۆتەوە[٢٤] و هەروەها چەند مانگێك لەمەوبەر لە ژێر ناوی « چاوگی بۆ واتا لـە زمانی کـوردیدا » کتێبێکی (١٠٠) لاپەڕەیی لە چاپ داوە[٢٥] کە لەو چاوگانە دەدوێ کە بە سادەیی بەکار نایێن و واتا و مەبەستی تەواو نادەن .

لە نیوان ئەو نووسراوانەی د. کەمال فوئاد دەربارەی زمانی کوردی پێشکەشی کردوون ، وتاری « بەراوردێك لە نیـوان زمانی نووسینی کوردی ڕۆژئاوایی (جەزیری) و زمانی نووسـینی کوردی ڕۆژهەلاتی (سـلێمانی)دا »[٢٦] و « زاراوەکانی زمانی کوردی و زمانی ئەدەبی و نووسینیان »[٢٧] و « چەند سەرنجێکی زمانەوانی »[٢٨] دیارن .

د. عیزەدین مستەفا ڕەسوڵ جگە لەو لێکۆڵینەوانەی لە بارەی

---

(٢٤) بە وێنە :

أ ـ ناو و پێشگر و پاشگر لە زمانی کـوردیدا ، گـۆڤـاری « برایەتی » ، ژ ٥ ، بەغدا ١٩٧٠ ، ل ١٠ ـ ١٧ .

ب ـ پاشگر و پێشگری (ڤە) یان (وە) لە زمانی کوردیـدا ، گـۆڤاری « کـۆڕی زانیـاری کورد » ، ب ١ ، ١٩٧٣ ، ل ٢٣٤ ـ ٢٧٣ .

(٢٥) د. نەسرین فەخری ، چاوگـی بۆ واتا لە زمانی کوردیدا ، بەغدا ١٩٧٣ .

(٢٦) بڕوانە : گۆڤاری « زانیاری » ، ژ ٥ ، بەغدا ١٩٧٢ ، ل ١٧ـ٢٥.

(٢٧) بڕوانە : گۆڤاری « زانیاری » ، ژ ٤ ، بەغدا ١٩٧١ ، ل ١٦ـ٢٤.

(٢٨) بڕوانە : گۆڤاری « ڕۆژی کوردستان » ، ژ ٢ ، بەغدا ١٩٧١ ، ل ٥٨ ـ ٥٩ .

فۆلکلۆر و ئەدەبی کوردییەوە بڵاوی کردۆتەوە ، هەروەها زنجیرەیەك وتاری زمانەوانی[29] و نامیلکەیەکی سەبارەت بە زمانی ئەدەبی یەکگرتوی کوردی[30] نوسیوە . شایانی باسە کە د. عیزەدین مستەفا لە بارەی هەندێ کێشەی زمانی کوردیشەوە هەندی ڕای جوان و واقعی دەربڕیوە و چەند سەرنج و تێبینی بەنرخی نیشان داوە .

مامۆستا صادق بەهائەدین جگە لەو ژمارە وتارەی لە ڕۆژنامەی « هاوکاری »دا لە بارەی زمانی کوردییەوە بڵاوی کردۆتەوە ، چەند وتارێکیشی لە گۆڤارە کوردییەکاندا نوسیوە[31] ، وە ماوەی چەند مانگێك لەمەوبەریش بە ناوی « ئیدیەمێت کوردی » یەوە کتێبێکی (١٦٠) لاپەڕەیی لە چاپ دا[32] .

---

(٢٩) د. عیزەدین مستەفا ڕەسوڵ ، زمانەوانی ، گۆڤاری « بەیان » ، ژ ٢ ، ١٩٧٠ ، ل ١٠ – ١١ ؛ ژ ٤ ، ١٩٧٠ ، ل ١٣ ؛ ژ ١ ، ١٩٧٢ ، ل ١٤ – ١٥ .

(٣٠) د. عیزەدین مستەفا ڕەسوڵ ، سەرنجێ لە زمانی ئەدەبی یەکگرتوی کوردی ، بەغدا ١٩٧١ .

(٣١) بە وێنە :
أ – زمانی کوردی ، گۆڤاری « برایەتی » ، ژ ١١ ، ١٩٧١ ، ل ٢١ – ٢٢ ؛
ب – زمانی کوردی ، گۆڤاری « ڕۆژی کوردستان » ، ژ ٥ – ٦ ، ١٩٧١ ، ل ٤٩ – ٥١ ...

(٣٢) صادق بەهائەدین ، ئیدیەمێت کوردی ، بەغدا ١٩٧٣ .

ماوەیەکە مامۆستا محەمەد ئەمین هەورامانی چالاکانە خەریکی لێکۆڵینەوەی فۆنێتیکی کوردییە و لەو بارەیەوە زنجیرەیەك زۆر[33] و امیلکەیەکی[34] لە چاپ داوە. جگە لە فۆنێتیك چەند نووسراوێکیشی لە بابەت هەندێ مەسەلەی تری زمانی کوردییەوە بڵاوکردۆتەوە، وەك: وتاری «زمانەکەمان لە کوێوە هاتوە»[35]....

مامۆستا ع ع. شەونم لە ژێر ناوی «دەستووری زمانی کوردی» دا وتارێکی لە گۆڤاری «برایەتی» دا بڵاوکردەوە[36] و تیایدا لە دەنگەکانی زمانی کوردی و لە جیاوازی نیوان زانایاندا لە

---

(٣٣) بڕوانە :

أ ـ لێکۆڵینەوەی بەراوردی ، ڕۆژنامەی «ڕۆشنبیری نوێ» ، ژ . ، ١٩٧٣ ، ل ٦ ؛

ب ـ جیاوازی نیوان بیت و دەنگ ، ڕۆژنامەی «ڕۆشنبیری نوێ» ، ژ ١ ، ١٩٧٣ ، ل ٢ ؛

ج ـ فۆنێم لە زمانی کوردیدا ، ڕۆژنامەی «ڕۆشنبیری نوێ» ، ژ ٢ ، ١٩٧٢ ، ل ٦ ؛

د ـ دەنگ سازی زمانی کوردی ، ڕۆژنامەی «ڕۆشنبیری نوێ» ، بەشی یەکەم ، ژ ٤ ، ١٩٧٣ ، ل ٦ ؛ بەشی دووەم ، ژ ٥ ، ١٩٧٤ ، ل ٦ ؛ بەشی سێیەم ، ژ ٧ ، ١٩٧٤ ، ل ١٠ .

(٣٤) محەمەد ئەمین هەورامانی ، فۆنێتیکی زمانی کوردی ، بەغدا ١٩٧٤ .

(٣٥) بڕوانە : گۆڤاری «بەیان» ؛ بەشی یەکەم ، ژ ١٠ ، ١٩٧٣ ، ل ٢١ ـ ٢٣ ؛ بەشی دووەم ، ژ ١١ ، ١٩٧٣ ، ل ١٥ ـ ١٦ .

(٣٦) بڕوانە : ع. غ شەونم ، دەستووری نووسینی کوردی ، گۆڤاری «برایەتی» ، ژ ٢ ، ١٩٧٠ ، ل ٣٢ ـ ٣٦ .

دیارکردنی دەنگەکاندا دواوە و هەندێ بیر و ڕای دەربڕیوە . لە گۆڤاری « بەیان » یشدا وتاری « زمانی کوردیی وێژەی فۆلکلۆرە »ی پێشکەش کردووە[٣٧] .

دەربارەی هەندێ گیروگرفتی زمانی کوردی مامۆستا محەمەد صالح سەعید چەند وتارێکی بڵاوکردۆتەوە ، وەك : « زمانی کوردیی و نیشانەکردنی گیروگرفتەکانی »[٣٨] ، « گیروگرفتەکانی زمانی کوردیی »[٣٩] ، « جارێکی تریش پیتەکانی کوردیی »[٤٠] . . .

نووسەری ئەم نامیلکەیەش لەو ژمارە وتارەدا کە لە بارەی کاری فەرهەنگی نووسیی کوردییەوە بڵاوی کردۆتەوە لە هەندێ شوێندا لە خاسیەتی وشەی کوردیی دواوە ، هەروەها لە گۆڤاری « بەیان »دا لە بابەت فۆنێتیکی کوردییەوە زنجیرەیەك وتاری نووسیوە[٤١] .

لێرەدا ئەوەش دەهێنمەوە یاد کە بەڕێوەبەرێتیی گشتیی خوێندنی کوردیی هەندێ کتێبی ڕێزمانی بۆ قوتابخانە کوردییەکان داناوە . لە کۆڕی زانیاری کوردیش کرنگی تەواو بەم کارە دراوە و جگە

(٣٧) بڕوانە : گۆڤاری « بەیان » ، ژ ٤ ، ١٩٧٠ ، ل ١٠ ـ ١٢ .

(٣٨) بڕوانە : گۆڤاری « برایەتی » ، ژ ٥ ، ١٩٧٠ ، ل ١٧ ـ ١٨ .

(٣٩) بڕوانە : گۆڤاری « برایەتی » ، ژ ١٠ ، ١٩٧١ ، ل ٢٣ ـ ٢٤ .

(٤٠) بڕوانە : گۆڤاری « نووسەری کورد » ، ژ ٤ ، ١٩٧١ ، ل ٦٤ ـ ٧٠ .

(٤١) د. ئەوڕەحمانی حاجی مارف ، گۆڤاری « بەیان » بەشی یەکەم ، ژ ١٢ ، ١٩٧٤ ، ل ١٤ ، ٢٦ ـ ٢٧ ؛ بەشی دووەم ، ژ ١٣ ، ١٩٧٤ ، ل ٢ ـ ٤ ؛ ...

لەو لێژنە تایبەتیانەی بە لێکۆڵینەوەی مەسەلەی جیاوازی زمانی کوردیەوە خەریکن ، لەم ڕووەوە ژمارەیەك وتار لە بەرگی یەکەم[42] و دووەمی[43] گۆڤاری کۆڕدا بڵاوکراونەتەوە .

---

(٤٢) بە وێنە بڕوانە :

أ ـ تۆفیق وەهبی ، ئەسڵی بیتە قاڵبی (ئە) ی شێوەی سلێمانی ، ل ٩ ـ ٣٨ ؛

ب ـ مەسعود محەمەد ، بەکارهێنانی (ی) لە ڕێزمانی کوردیدا ، ل ٣٩ ـ ١١٤ ؛

ج ـ د عەبدوڵلا نەقشبەندی ، پاشکۆی (درا) . ل ١١٥ ـ ١٣١ ؛

د ـ د. پاکیزە ڕەفیق حیلمی ، لە کوێوە دەست بکەین بە دەستور سازی ڕێزمانی کوردی ، ١٨٠ ـ ٢١٢ ؛

هـ ـ د. نەسرین فەخری ، پاشگر و پێشگری (ڤە) یان (وە) لە زمانی کوردیدا ، ل ٢٣٤ ـ ٢٧٣ .

(٤٣) بە وێنە بڕوانە :

أ ـ مەسعود محەمەد ، سوڕێکی خامە بە دەوری (ڕانـاو)دا ل ٩ ـ ١٤٧ ؛

ب ـ عەلائەدین سەجادی ، وشەی کوردی ، ل ١٤٨ ـ ١٧٨ ؛

ج ـ شێخ محەمەدی خاڵ ، پێشگر و پاشگر ، ل ٢٥٦ ـ ٢٧٩ ؛

د ـ هەژار ، کورد و سەربەخۆیی زمان ، ل ٢٨٠ ـ ٣٢٣ ؛

هـ ـ د. پاکیزە ڕەفیق حیلمی ، لە کوێوە دەست بکەین بە دەستور سازی ڕێزمانی کوردی ، ل ٣٢٤ ـ ٣٦٢ ؛

و ـ جەمال بابان ، هەندێك لەو زاراوانەی واتایەك زیاتر دەبەخشن ، ل ٥٦٩ ـ ٦٢٣ ؛

ی ـ کامیل بەصیر ، زمانی عەرەبی و کێشەی زاراوەی کوردی ، ل ٧٥١ ـ ٧٦٨ .

بەم جۆرە دەبینین کە لە کوردستان گەلێك وتار و نامیلکە و کتێب لە بارەی زمانی کوردییەوە نووسراون ، بەلاّم بەداخەوە دەربارەی زمانەکەمان هەندێ کێشەی وەها هەیە کە کەم یا زۆر باسیان نەکراوە و هێشتا بیر و نووکی قەلەمیان نەگەیشتوونەتێ . هەروەها گەلێ ڕۆی ئەم زانستە هەرچەندە باس کراوە ، بەلاّم بە تەواوی تیشکی ڕۆناکیی بە سەردا نەڕژاوە ...

لە یەکیتی سۆڤیت :

لە بەر چەند هۆیەکی ئاشکرا پێش شۆڕشی ئۆکتۆبەر بە مەسەلەی کوردناسی گرنگی دراوە ، وە کوردناسی لە ڕۆسیای قەیسەری ناوبانگی دەرکردووە ، بەلاّم سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەر بە شێوەیەکی عادیلانە و بە مەبەستێکی پیرۆز کارێکی ئێجگار گەورەی هەبوو بۆ ئەو چەند هەزار کوردە ، کە یەکێك بوون لە کەمینە نەتەوایەتی و هەرە دواکەوتووەکانی ڕۆسیای قەیسەری . بێ شك ئەنجامی ئەو سیاسەتە ڕاستە بوو کە میللەتێکی نەخوێندەوار و پاشکەوتوو بگەیەنێتە ئەم ڕادەیەی ئەمڕۆی کە لە هەموو کار و زانستێکدا خاوەنی دەها پسپۆر و شارەزایان بێت و لە هەموو بارێکی ژیاندا سەربەستی تەواوی هەبێت .

بایەخ دان بە کوردناسی دوای شۆڕشی ئۆکتۆبەر ئەوندەی تر
بەرەی سەند و بوونی کەمینەیەکی کورد لەم ولاتەدا و ئەو گۆڕانە
هەرە گەورەیەی بەســەر ژیانی نوێیدا هات بوونە هۆیەکی گرنگ و
نوێی گەشەکردن و پێشکەوتنی کوردناسی سۆڤێت و یەکێك لە
ئەنجامە هەرە گرنگەکانی ئەوە بوو کە پاش ماوەیەك رۆڵەکانی ئەم
کەمینەیە خۆشیان چاکیان لێ کرد بە لادا و چالاکانە هاتنە گۆڕەوە...
ئێستا چوار مەڵبەندی کوردناسی لە سۆڤێت هەیە : لە یەریڤان و
لینینگراد و مۆسکۆ و باکۆ(٤٤) .

هەر لە دانانی ئەلف و بێی کوردی لە ســالی ١٩٢٨دا و
کردنەوەی قوتابخانەی کوردی بە تایبەتی لە ئەرمەنســتانی سۆڤێت
هەست بە پێشکەوتنی کاری کوردناسی دەکرێت. لە ســالانی ٣٠دا
بۆ کۆکردنەوەی کەرەستەی زمانەوانی و ئەتنۆگرافی و فۆلکلۆری
چەند لیژنەیەکیان بۆ دێهاتە کوردییەکان نارد. دوو زانای بەناوبانگ :
ئەمینی عەودال و حاجی جندی لە کاروباری ئەو لیژنانەدا هاوبەشییان
کردووە. هەروەها کۆنفرانسی کوردناسی ، کە لە ســالی ١٩٣٤ لە
یەریڤان بەســترا بایەخێکی ئێجگار گەورەی هەبوو لە پێشخســتنی
کوردناسی سۆڤێتدا(٤٥) .

---

(٤٤) کاروباری زانستی ئەم چوار مەڵبەندە بە تەواوی پێکەوە بەســتراون و هەنگاوی هەر مەڵبەندێکیان بە بەشداری و هاوکاری ئەوانی تر دەنرێن .

(٤٥) لەم کۆنفرانسەدا لە گەلێك وتاری زانستی کۆڵیونەتەوە ، بەتایبەتی لە وتاری : حاجی جندی « رێگای پێشــکەوتنی زمانی ئەدەبی کوردی سۆڤێت » ؛ ئەمینی عەودال « رێنووســی زمانی کوردی » ، قەنانی=

ساڵی ١٩٢٨ کۆمیتەی ناوەندی پارتی کۆمۆنیستی ئەرمەنستان ژمارەیەك قوتابی کوردی نارد بۆ « زانستگەی کرێکاران » لە لێنینگراد . پاش تەواوکردنی زانستگە هەندێکیان گەڕانەوە بۆ ئەرمەنستان و چەند کەسێکیان لە ئامۆژگای زمانەوانی زانکۆی لێنینگراد وەرگیران . بەم بۆنەیەوە سەرۆکی بەشی ئێرانی پرۆفیسۆر ئا. ئا. فرێیمەن بەشی کوردی کردەوە ، وە بۆ پتەو بوون و فراوان کردنی بەشەکە چەند قوتابیەکی لە میللەتانی تری سۆڤێت وەرگرت و هەروەها ئی. ئا. ئۆربیلی بۆ وتنەوەی زمانی کوردی و ئەتنۆگرافیای کورد بانگ کرد .

ساڵی ١٩٣٣ چەند قوتابیەکی پۆلی سێیەم : قەناتی کوردۆ و عەرەبی شەمۆ و ئیسحاق تسوکەرمان بە ڕابەری مامۆستاکانیان لە بارەی زمانی کوردییەوە دوو وتاریان بڵاوکردەوە : « ئیزافە لە زمانی کوردیدا »[٤٦] و « نێر و مێ لە زمانی کوردیدا »[٤٧] . لەم دوو وتارەدا بۆ یەکەم جار لە مێژووی کوردناسیدا هەست بە هەندێ خاسیەتی دابەشکردنی ناو بەسەر نێر و مێدا و نیشانەی ئیزافە کراوە .

پێگەیاندنی کادری کوردناسی لە بەشی ئەدابی زانکۆی

= کوردۆ « بنچینەی ڕێزمانی زمانی کوردی » ؛ عەرەبی شەمۆ « کێشەی دەرەبەگایەتی لای کوردی پشت قەفقاس » ... هتد .

(٤٦) بڕوانە : گۆڤاری « شۆڕش و نووسین » ، مۆسکۆ ١٩٣٣ ، ژ ١ ، ل ٥١ ـ ٥٦ .

(٤٧) بڕوانە : کتێبی « نووسین و شۆڕش » ، مۆسکۆ ١٩٣٣ ، ژ ١ ، ل ١٧٩ ـ ١٨٠ .

لێنینگراد بە تایبەتی بە یارمەتی ئا. ئا. فریمەن و ئی. ئا. ئۆربێلی هەنگاوێکی گەورە بۆ لە پێشخستنی کوردناسیدا بە گشتی و وەرگرتنی شێوەیەکی ڕاست و شێوازێکی زانستی لە لێکۆڵینەوەی مەسەلەی کوردناسیدا .

لە نێوان ئەو لێکۆڵینەوانەی سەبارەت بە زمانی کوردی لە یەکێتی سۆڤێت نوسراون ، کاری ئەم زانایانە : حاجی جندی ، ئا . خاچاتۆریان ، ق. کوردۆ (کوردۆیێف) ، ئی. ئی. تسوکەرمان ، چ. بەکۆ (باکایێف) ، یو . یو . ئاڤالیانی ... بەناوبانگن .

لە ساڵی ۱۹۳۲ دا ئا . خاچاتۆریان کتێبێکی ڕێزمانی کوردی بە ئەرمەنی و کوردی لە چاپ دا[٤٨] . ناتەواوی گەورەی ئەم کتێبە ئەوەیە کە دەستوری زمانی ئەرمەنی بەسەر زمانی کوردیدا سەپاندووە . هەروەها نوسەر لەسەر بناغەی نوسراوەکانی (جاردین و یوستی و بییدار ... هتد) ئەم ڕێزمانەی نوسیوە ، بێ ئەوەی سود لە زمانی گفتوگۆی کوردی وەربگرێ ، ئەمەش بووە بە هۆی سەرنەکەوتنی کارەکەی .

لە ساڵی ۱۹۲۵ لە یەریڤان ئا . خاچاتۆریان و حاجی جندی بۆ قوتابخانە ناوەندییەکان کتێبێکی ڕێزمانی کوردییان دانا[٤٩] .

(٤٨) ئا . خاچاتۆریان ، زمانتامەی کرمانجی ، یەریڤان ۱۹۳۲ (بە زمانی کوردی و ئەرمەنی) .

(٤٩) ئا . خاچاتۆریان و حاجی جندی ، زمانتامە ژا کرمانجی ، یەریڤان ۱۹۲۵ (بە زمانی کوردی) .

ئەم کتێبە ، هەر وەك ئەوەی پێشتر ناتەواوی ئێجگار زۆر بوو ، وە زۆر لەو کەم و کورتیانەی لە کتێبی ڕێزمانی توسەرانی زۆردا هەبوون دووبارە کراونەتەوە . لەگەڵ هەموو ئەو کەم و کورتیانەشدا ، ڕێزمانەکەی ئـا. خاچاتۆریان و حاجی جندی « دەورێکی گەورەی بینیوە لە پێشکەوتنی ڕۆشنبیری کوردی ئەرمەنستاندا »[٥٠] . هەروەها نابێ ئەوەش لە بیر بکەین کە « دانەرانی ئەم ڕێزمانە لە چوونیێتی داڕشتنی بنچینەی ڕێزمانی زمانی کوردیدا بۆ قوتابخانە کوردیەکان هیچ ڕێزەوێکی پێشتر لەبەر دەستیاندا نەبووە تا سوودی لێ وەربگرن »[٥١] .

لە مەیدانی کوردناسیدا بە گشتی و لێکۆڵینەوەی زمانی کوردیدا بە تایبەتی ، مامۆستا قەناتی کوردۆ خزمەتێکی گەورە و شایانی کردوە و گەلێك وتار و نامیلکە و کتێبی دەربارەی زمانی کوردی ـ واتە نووسینی ڕێزمانی کوردی (تیۆری و پراکتیك) ، لێکۆڵینەوە لە زمانی گفتوگۆ و لە زمانی ئەدەبی ، بەراوردکردنی دیالێکتی کرمانجی ژوورو و خوارو ، دانانی فەرهەنگی کوردی ـ ڕووسی و ئەو بابەتانە .

ئەوەی لە هەموو شتێك زیاتر پێویستە سەرنجی بۆ ڕابکێشرێت ئەوەیە کە وا مامۆستا قەناتی کوردۆ ساڵی ١٩٤٩ کتێبێکی ڕێزمانی

---

(٥٠) ئی . ئی . تسوکرمان ، ڕێزمانی زمانی کوردی ، مۆسکۆ ١٩٦٢ ، ل ١٥ .

(٥١) هەمان سەرچاوە ، ل ١٥ .

کوردیی لە چاپ دا[52] و ساڵی ١٩٥٧یش بە زمانی ڕووسی کتێبێکی تری هەر لە بارەی ڕێزمانی کوردییەوە بڵاوکردەوە[53]. گرنگی ئەم دوو کتێبی ڕێزمانە تەنها لەوەدا نییە کە بۆ یەکەم جار لە سۆڤێت و لە مێژووی کوردناسیدا لە سەر شێوەیەکی زانستی کتێب دەربارەی زمانی کوردیی بڵاوبکرێتەوە، بەڵکو سەرەڕای ئەوەش توانرا لەم دوو کتێبەدا گەلێك کاری ئاڵۆز و ناڕاشکرا لە ڕێگایەکی زانستییەوە خاوبکرێتەوە و ئاشکرا بکرێ، وەك: دۆزینەوەی نێر و مێ و دابەشکردنی ناو بە سەریاندا؛ خاوکردنەوەی هەندێ ئاڵۆزی لە ڕەگی کردار و لە پێشگر و پاشگردا؛ شێوەی کرداری (متعدی transitive) لە کاتی ڕابوردوودا؛ هەروەها گەلێك مەسەلەی گرنگی تر کە تا دەرچوونی ئەم دوو بەرهەمەی مامۆستا کوردۆ باش لێیان نەکۆڵرابووەوە.

هەرچەندە ئەو دوو کتێبی ڕێزمانە کە لە سەر شێوەیەکی زانستی و کەرەستەیەکی فراوان نوسراون و کەم و کورتییان زۆر کەمە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەر جارێك کە لە چاپ دەدرێنەوە دانەرەکەیان گەلێك فراوانتریان دەکات و بە شێوەیەکی جوانتر و ڕاستتر دایان دەڕێژێتەوە، لەبەر ئەوە چاپی یەکەی «ڕێزمانی زمانی کوردیی»، کە لە ساڵی ١٩٤٩دا دەرچووە گەلێك جیاوازی لەگەڵ

---

(٥٢) ق. کوردۆ، ڕێزمانی زمانی کوردیی، (بە زمانی کوردیی)، چاپی یەکەم، یەریڤان ١٩٤٩.

(٥٣) ق. کوردۆ، ڕێزمانی زمانی کوردیی، (بە زمانی ڕووسی)، مۆسکۆ ١٩٥٧.

چاپی چوارەمیدا هەیە(٥٤). ئەو چوار چاپەی ئەو کتێبە کە بە زمانی کوردی دەرچوون دەورێکی گەورەیان لە ناو قوتابخانە کوردییەکانی ئەرمەنســتانی سۆڤێتدا بینیوە. مامۆســتایانی زمانی کوردی ئەو قوتابخانانە زۆر بایەخیان داوە بە کتێبەکانی ق. کوردۆ، بەتایبەتی چونکە بە شێوەیەکی ئاسان و رەوان نوسراون.

هەرچەندە زوربەی لێکۆڵینەوەکانی ناوەرۆکی ئـەو کتێبانەی ق کوردۆ دەربارەی (فۆنێتیك و مۆرفۆلۆژی و سـینتکسیس)ن، کە گرنگترین بەشن لە لێکۆڵینەوەی زماندا، بەلام لە هەمان کاتدا مامۆستا لە چۆنێتی دروست بوون و دارشتنی وشە «اشتقاق، تکوین الـکلمات Word - Building »یشـەوە کەلێك وتاری نوسیوە، وەك: «دروست بونی کرداری بارگران لە زمانی کوردیدا»(٥٥)؛ «دروست بونی وشە لە زمانی کوردیدا»(٥٦)؛ «مانا و فرمانی پاشگری ـ ك ـ (ەکە) لە زمانی کوردیدا»(٥٧)، «پێشگر و پاشــگر لە زمانی

---

(٥٤) کتێبی «رێزمانی زمانی کوردی»، کە بە زمانی کوردی نوسراوە و لە ســالی ١٩٤٩دا لە یەریڤان لە چاپ دراوە، تاکو ئێســتا چوار جار ـ واتــە لە ســالانی ١٩٤٩ و ١٩٥٦ و ١٩٦٠ و ١٩٧٠دا لە چاپ دراوەتەوە.

(٥٥) کورتەی نامەی دوکتۆری مامۆستا کوردۆ، لینینگراد ١٩٤١.

(٥٦) بڕوانە کتێبی «رێزمان و مێژوی زمانەکانی رۆژهەلات»، مۆسکۆ ـ لینینگراد ١٩٥٨، ل ١٠٩ ـ ١٤٢.

(٥٧) بڕوانە کتێبی «لێکۆڵینەوە لە مێژوی کولتوری گەلانی رۆژهەلات»، بۆ بیرەوەری ئەکادیمی ئی. ئا. ئۆربیلی، مۆسکۆ ـ لینینگراد ١٩٦٠، ل ٣٦١ ـ ٣٦٨.

کوردیدا »[٥٨] .... هتد. لەم وتارانەدا هەمو ئەو ڕێگایانە دیارکراون کە لە زمانی کوردیدا وشەیان پێ دروست دەکرێت. ناوەڕۆکی ئەم وتارانە بە شێوەیەکی کورت و پێویست لە چاپی چوارەمی کتێبی «ڕێزمانی زمانی کوردی »دا بڵاوکراونەتەوە.

پاش ئــەوەی ق. کوردۆ دەربارەی ڕێزمانی زمانی کوردی گەلێك وتار و نامیلـکە و کتێبی بڵاوکردەوە، ئنجا لە ســـالانی پەنجادا دەستیکرد بە دانانی فەرهەنگێـکی کوردی (دیالێکتی کرمانجی ژوروو) — ڕوسی و ساڵی ١٩٦٠ ئەم فەرهەنـگە کە بەرهەمی ڕەنجی چەند سـاڵەی بو لە چاپ درا[٥٩]. ژمارەی وشە کوردییەکانی ئەم فەرهەنـگە (٣٤) هەزار وشەیەکە کە لە وەرگێڕانی و لێـکدانەوەیاندا کوردۆ هونەرێـکی بەرزی نواندوە. بە زمانێـکی ڕەوان و پاراو، بە وشەی پڕ بە پێستی خۆی شەرحی وشـــەکانی کردوە. هەروەها پێویستە سـەرنج بۆ ئەوەش ڕابکێشین کە وا لە پەنجا و حەوت لاپەڕەی کۆتایی فەرهەنـگەکەیـــدا بە کورتی لە ڕێزمانی زمانی کوردی دواوە.

ق. کوردۆ تا ساڵی ١٩٥٠ تەنها بە لێـکۆڵینەوەی دیالێـکتی کرمانجی ژووروەوە خەریك بـو، بەڵام لە پاش ســـالی ١٩٥٠وە کەوتە فێربونـــ و لێـکۆڵینەوەی دیالێـکتی کرمانجی خواروش و ئەمەش زیاتر یارمەتی دا کە بتـــوانێ قوڵتر لە زمانی کوردی

---

(٥٨) بڕوانە کتێبی «کورتەی دەنگوباســی ئامۆزگای گەلانی ئاســیا»، ١٩٦٣، ژ ٩٧، ل ٣٢ ـ ٣٣.

(٥٩) ق کوردۆ، فەرهەنـگی کوردی ـ ڕوسی، مۆسکۆ ١٩٦٠.

بکۆڵیتەوە . ئەوە بۆ لە ماوەیەکی کورتدا توانی گەلێك لێکۆڵینەوە دەربارەی بەراوردکردنی زێزمانی هەردوو دیالێکتی کوردی (کرمانجی ژوورو و خواروو) بڵاوبکاتەوە ، وەك : « دەربارەی زێزمانی زمانی کوردی »[٦٠] ؛ « تصریفی کرداری (متعدی transitive) لە زمانی کوردیدا » (لەبەر ڕۆشنایی لێکۆڵینەوەی دیالێکتی کرمانجی ژوورو و خواروو)[٦١] ؛ « جێناوی لکاو (enclitic) لە زمانی کوردیدا »[٦٢]...

وە لە ساڵی ١٩٦٥ دا کتێبێکی لە چاپ دا لە ژێر ناوی « بەراوردکردنی زێزمانی دیالێکتەکانی کوردی » (کرمانجی ژوورو و خواروو)[٦٣] کە بریتییە لە نامەی دوکتۆرێکەی کە دەتوانرێ بە یەکەمین لێکۆڵینەوە لە مەسەلەی بەراوردکردنی دیالێکتەکانی کوردی دابنرێت ، ئەویش نەك تەنها لەبەر ئەوەی لەم ڕووەوە لێکۆڵینەوە زۆر کەمە ، بەڵکو لەبەر ئەوەش کە تاکو ئێستا هیچ کوردناسێکی تر نەیتوانیوە بەو شێوە زانستییە لەو باسە گرنگە

---

(٦٠) ق. کوردۆ ، دەربارەی زێزمانی زمانی کوردی ، (بە زمانی ڕوسی) ، مۆسکۆ ١٩٦٠ .

(٦١) بڕوانە کتێبی « وتاری نوێنەرانی سۆڤێت لە کۆنگرەی بیست و چوارەمی ڕۆژهەلاتناسیدا » ، مۆسکۆ ١٩٦٠ ، ل ٩ .

(٦٢) بڕوانە کتێبی « نووسراوە دێرینەکان و مەسەلەی مێژووی کولتووری گەلانی ڕۆژهەلات » ، لینینگراد ١٩٦٥ ، ل ٥٦ ـ ٥٧ .

(٦٣) ق. کوردۆ ، بەراوردکردنی زێزمانی دیالێکتەکانی کوردی ، (کرمانجی ژوورو و خواروو) ، مۆسکۆ ١٩٦٥ ، ٨١ ل (کورتەی نامەی دوکتۆری) .

کۆڵینەوە و ئەوەندە کەرەستە بە شێوەیەکی وا ڕاست و گونجاو بەکار بهێنێ .

مەبەســـتە هەرە گرنـگەکانی ئەم بەرهەمە زانستییەی کوردۆ بریتین لە دەرخستنی یەکێتی و وێکچوونی دیالێکتەکانی زمانی کوردی و دیارکردنی هۆ مێژوویییەکانی ئەو جیــاوازییە کەمانەی لە نێوانیاندا هەن لەگەڵ نیشـانـدانی ڕادەی دەوڵەمەندی و پێشکەوتنی ئەم زمانە .

وەك وتمان ئەم کتێبە کورتەی نامەی دوکتۆرێکەیەتی ، وە هەر لەبەر ئەوەشە کە گشت سوچێکی زمانی کوردی نەگرتـۆتەوە ، بەڵام لە ساڵی ١٩٦٨دا لە نوسینی نامەی دوکتۆرێکەی بـوەوە و شەهادەی دوکتۆری علومی وەرگرت . نامەی دوکتۆرێکەی نزیکەی (٦٠٠) لاپەڕە دەبێ و ئێستا لە ژێر چاپدایە . بێگومان وەرگێڕانی ئەم بەرهەمە زانستییە گرنگە بۆ سەر زمانی کوردی کارێکی پێویستە ، چونکە لەو باوەڕەداین یارمەتی شـارەزایانی کورد بـدات بـــۆ چارەسەر کردنی گەلێك لەو گیر و گرفتانەی لە ڕێگای زمانەکەماندا هەن .

قەناتی کوردۆ تەنها بە لێکۆڵینەوەی زمانی کوردییەوە خەریك نەبوە ، بەڵکو گـەلێك بەرهەمی زانستیشی لە بارەی ئـــەدەب و فۆلکلۆر و مێژووی کوردەوە بڵاوکردۆتەوە ، کە بەداخـەوە لێـرەدا توانای ئەوە نییە لە هەمووی بدوێین(٦٤) .

---

(٦٤) بۆ وەرگرتنی زانیاری تەواو سەبارەت بە کارە زانستییەکانی قەناتی کوردۆ ، بڕوانە : ئەو زنجیرە وتارەی کە نوسەری ئەم نامیلکەیە لە=

هەروەها ئی. ئی. تسوکەرمان کە لە بەشی کوردیی ئامۆزگای ڕۆژهەلاتناسیی لێنینگرادە ، خزمەتێکی باشی زمانی کوردیی کردوە و ژمارەیەکی زۆر لە وتار و نامیلکە و کتێبی لە بارەی زمانی کوردییەوە نوسیوە . ئەوەی لە ناویاندا جێگای بەرز و دیاری وەرگرتبێ « ڕێزمانی زمانی کوردیی »یە کە لە سالی ١٩٦٢دا لە چاپ دراوە(٦٥) . ئەم نوسراوەی کە بریتییە لە (٢٤٠) لاپەڕە ، دەربارەی کردارە لە دیالێکتی کرمانجی ژوروودا . بەمە و گەلێك کاری زانستیی تر لە مەسەلەی مۆرفۆلۆژیادا(٦٦) گەلێك کێشەی ئالۆز و گرنگی ڕێزمانی زمانی کوردیی خاوکردۆتەوە .

چەرکەزی بەکۆ (باکاییف) کە کوردی سۆڤێتە لە ئامۆزگای زمانەوانی مۆسکۆ کار دەکات . ئەم زانایەش خاوەنی گەلێك وتار و نامیلکە و کتێبە . زوربەی نوسینەکانی سەبارەت بە بەشە دیالێکتی کوردی سۆڤێتە . لە کارە زانستێکانیدا ، بە تایبەتی فەرهەنگی

زمارە ٤٦ و ٤٧ و ٤٨ ی سالی ١٩٧٣ ی ڕۆژنامەی « برایەتی » دا لە ژێر ناوی « کوردۆ - کورد و کوردپەروەر و کوردناس » دا بلاوی کردۆتەوە .

(٦٥) ئی. ئی. تسوکەرمان ، ڕێزمانی زمانی کوردیی ، مۆسکۆ ١٩٦٢ .

(٦٦) بە وێنە : « وشەی سەرکب لە زمانی کوردیدا » (لە کتێبی : وتاری زانایانی ئامۆزگای زمانەوانی ، لینینگراد ١٩٦٣) ؛ « نیشانەی کۆ لە دیالێکتی کرمانجی ژوروودا » (فیلۆلۆژیای ئێرانی ، مۆسکۆ ١٩٦٩) ...

« کوردی ـ ڕوسی »[67] و کتێبی « زمانی کوردەکانی ئازربایجان »[68] دیارن .

شایانی باسە باکایێف خاوەنی یەکەم فەرهەنگی کوردی ـ ڕوسییە کە دوای شۆڕشی ئۆکتۆبەر چاپ کراوە . ئەم فەرهەنگە بریتییە لە (١٤) هەزار وشەی کوردی و (٦١٨) لاپەڕە . لە پاشکۆی ئەم نوسـراوەدا (ل ٥٠٩ ـ ٦١٨) کورتەیەکی ڕێزمانی کوردی داوە . هەرچەندە لەم کارەدا گەلێک ناتەواوی هەیە ، وەك شێواندنی بەشە کوردییەکەی بە وشەی ڕوسی کە بە هیچ جۆرێك لە زمانی کوردیدا بەکار ناهێنرێن ، یاخود کەم و کورتی لە شـەرح و لێکدانەوەی مانای هەندێ وشەدا ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا جێگەیەکی دیاری لە کوردناسی سۆڤێتدا هەیە .

کتێبی « زمانی کوردەکانی ئازربایجان »ەکەی بریتییە لە (٢٨٤) لاپەڕە . بە شێوازێکی زانستی و فراوان لە فۆنێتیك و مۆرفۆلۆژی و سینتکیس کۆڵیوەتەوە . نوسەر لەم کتێبەدا سەرکەوتووە و هەندێ مەسەلەی زمانەوانی خاوکردۆتەوە و ئەنجامی بەکەڵکی داوە .

هەروەها چەند مانگێك لەمەوبەر باکایێف لە ژێر نـاوی « زمانی کوردەکانی سـۆڤێتدا » کتێبێکی بەنرخ و ڕازاوەی بڵاوکردەوە[69] باکایێف لەم نوسـراوەدا لە ئەنجامی بەراوردکردنی

---

(٦٧) چ خ باکایێف ، فەرهەنگی کوردی ـ ڕوسی ، مۆسکۆ ١٩٥٧ .

(٦٨) چ. خ. باکایێف ، زمانی کوردەکانی سۆڤێت ، مۆسکۆ ١٩٧٣ .

(٦٩) چ. خ. باکایێف ، زمانی کوردەکانی سۆڤێت ، مۆسکۆ ١٩٧٣ .

بەشە دیالێکتەکانی کوردەکانی سۆڤێتدا گەلێك شتی نوێی لە ڕێزمانی کوردیدا دۆزیوەتەوە .

یو. یو. ئاڤالیاتی کە زۆر کەس هێشتا ناوی نەبیستوە خزمەتێکی زۆری زمانی کوردی کردووە . ئەم ئافرەتە لە کۆتایی سالآنی ٣٠ دا لەگەڵ ق. کوردۆ و ئی. ئی. تسوکەرماندا شاگردی ئا. ئا. فرێیمەن بووە و لە سالّی ١٩٤٠دا بڕوانامەی دوکتۆرای وەرگرتووە و نامەکەی لەسەر « جێناو لە زمانی کوردیدا » بووە . ئەم زانایە ئێستا پرۆفیسۆری زانکۆی سەمەرقەندە . کارە زانستییەکانی (وتار و نامیلکە) کە دەربارەی زمانی کوردی نوسیویێتی ژمارەیان دەگاتە (١٥) ، وە لێکۆڵینەوەکانی شێوازێکی زانستی و واقعی تەواویان هەیە :

جگە لە مامۆستایان (ئا. خاچاتۆریان ، حاجتی جندی ، ق. کوردۆ ، ئی. ئی. تسوکەرمان ، چ. خ باکائێیف ، یو. یو. ئاڤالیاتی) ، هەروەها مامۆستایان (کەریمی ئەیوبی ، ئی. ئا. سمیرنۆڤا ، زارێ یوسوپۆڤا ، مەکسیمی خامۆ... ش) گەلێك وتار و کتێبی زانستی بەنرخیان لە بارەی زمانی کوردییەوە بلآوکردۆتەوە .

کەریمی ئەیوبی و ئی. ئا. سمیرنۆڤا جگە لە چەند وتارێکی بەنرخ ، خاوەنی کتێبی « دیالێکتی کوردی موکری »ن[٧٠] ، کە

---

(٧٠) ك. ر. ئەیوبی و ئی. ئا. سمیرنۆڤا ، دیالێکتی کوردی موکری ، لێنینگراد ١٩٦٨ .

دەنگێکی باشی لە کوردناسی سۆڤێتدا داوەتەوە ، بە تایبەتی چونکە نوسەرانی ئەم کتێبە بە شێوەیەکی زانستی و ڕاست لە ڕێزمانی کوردی کۆڵیونەتەوە و بە بیری من ئەم کتێبە پێویستە بکۆڕێتە سەر زمانی کوردی .

مەکسیمی خامۆ کە لە بەشی کوردی زانکۆی یەریڤانە لە بارەی زمانی کوردییەوە چەند وتار و نامیلکەی بڵاوکردۆتەوە ، وەك : « ڕەخنە لە کتێبەکەی ج. خ باکاییف (شێوەی کوردی تورکمەنستان) »(٧١) ، « مۆرفۆلۆژی شێوەی بادینان »(٧٢) .... (زاری یوسوپۆڤا)ش کە لە بەشی کوردی ئامۆژگای ڕۆژهەلاتناسی لێنینگرادە لەم ڕووەوە درێغی نەکردوە و بەرهەمی زانستی خۆی بڵاوکردۆتەوە .

بەر لەوەی کۆتایی بەم بەشەی باسەکەم بێنم حەزدەکەم سەرنجیش بۆ ئەوە ڕابکێشم کە وا لە لێکۆڵینەوەی کورد و زمانی کوردیدا ئەکادێمی ئی. ئا. ئۆربێلی دەورێکی تایبەتی هەیە . ئەم زانایە لە یەکێتی سۆڤێت بناغەی کوردناسی دانا و بە فەرمانی ئەو بەشی کوردی ئامۆژگای ڕۆژهەلاتناسی لێنینگراد کرایەوە . لەگەڵ ئەوەی ئۆربێلی بەگشتی زۆر بە کاروباری کارگێڕی و مەسەلەی زمانەوانییەوە خەریك بوە ، بەلام جار و بار لە زمانی کوردی کۆڵیوەتەوە و لە ناو دەستنوسەکانیدا هەندێ لێکۆڵینەوەی لە سەر

---

(٧١) بڕوانە : گۆڤاری « مێژو و فیلۆلۆژی » ، یەریڤان ١٩٦٥ ، ژ ٣ .

(٧٢) بڕوانە : « کورتەی نامەی دوکتۆری » یەریڤان ١٩٦٥ .

زمانی کوردی ئەرمەنستان هەیە . هەروەها خاوەنی فەرهەنگێکی کوردی – ڕۆسی یە کە بەداخەوە مەرگ نەیهێشت بە چاپی بگەیەنێ . ئێستا ئەم فەرهەنگە لە ژێر چاودێری کارگێڕانی بەشی کوردی ئامۆژگای ڕۆژهەلاتناسی لێنینگرادا ئامادە کراوە و نێرراوە بۆ چاپ .

لە ئەوروپا :

(ل. و. فۆسسوم)ی میسیۆنێری ئەمەریکی ساڵی ۱۹۱۹ لە بارەی ڕێزمانی کوردییەوە کتێبێکی بڵاوکردەوە[۷۳]. نوسەر ئەم کتێبەی لەسەر بەشە دیالێکتی موکری داناوە و بە تایبەتی لە مۆرفۆلۆژی دواوە ، بەڵام بەداخەوە لە لێکۆڵینەوەکەیدا گرنگی بە خاسیەتی ناوخۆی زمانی کوردی نەداوە و هاتوە دەستوری زمانی ئنگلیزی بەکار هێناوە و ئەمەش بوە بە هۆی ناتەواوی و کەم و کورتی .

ساڵی ۱۹۲۲ ر. ف. جاردین لە بەغدا ، بە زمانی ئنگلیزی کتێبێکی لەسەر ڕێزمانی کوردی بڵاوکردەوە[۷٤] . کەرەستەی ئەم

---

(۷۳) L. O. Fossum, Practical Kurdish Grammar, Minneapolis, 1919.

(۷٤) R. F. Jardine, Bahdinan Kurmanji, Baghdad, 1922.

کتێبە زاری کرمانجی ناوچەی بادینانە و بریتییە لە : مۆرفۆلۆژی (ل ۲ ـ ٤١) ، سینتکسیس (ل ٤١ ـ ٤٤) ، وشە دارشتن (ل ٤٤ ـ ٥٢) ، فەرهەنگۆکێکی کوردی ـ ئنگلیزی (ل ٥٥ ـ ١١٤) .

جاردین هەرچەندە لە هەمو لایەکی باسەکە نەکۆڵیوەتەوە و زۆر شتی هەر بە کورتی بڕیوەتەوە ، بەڵام کتێبەکەی بە یەکێك لەو کارە هەرە سەرکەوتوانە دادەنرێت کە لە بارەی رێزمانی کوردییەوە دانرابێت و کەرەستەکەی زاری کرمانجی ناوچەی موسڵ بێت . جاردین بە شێوەیەکی زانستانە و ورد بۆ گەلێك لە کێشە گەورەکانی رێزمانی کوردی چوە ، بەڵام بە داخەوە لە هەندێکی تریاندا بە هەڵە چوە .

لە ساڵی ١٩٢٦ دا لە پاریس پاول بیدار دەربارەی شێوەی موسڵ کتێبێکی بچوکی رێزمانی زمانی کوردی بڵاوکردەوە(٧٥) . لە لێکۆڵینەوەی رێزماندا نمونەی لە پەندی پێشینان و قسەی نەستەقی کوردییەوە هێناوەتەوە . بەشێکی تایبەتی لە کتێبەکەی بۆ هەندێ وێکچون و نزیکی وشە و دەستوری زمانی کوردی ـ فەرەنسی تەرخان کردوە . سەبارەت بە جوانی و دەوڵەمەندی زمانی کوردی نوسیویەتی : « زمانی کوردی یەکێکە لە زمانە هەرە شیرینەکان . زمانێکی خۆش و بە ئاواز و رەوان و دەوڵەمەند و فراوانە ، فێربونی ئاسانە . ئەم زمانە سەرنج و دڵ رادەکێشێ ... »(٧٦) .

P. Beidar , Grammaire Kurde , Paris , 1926 . (٧٥)

(٧٦) هەمان سەرچاوە ، ل ٢٢٧ .

له پاش دەرچوونی ڕێزمانەکەی پاول بیدار لە کوردناسی ئەوروپادا بۆ ماوەیەك هەست بە ستی و بێ بەرهەمی دەکرێت و تا ئەم ساڵانەی دوایی لەم بارەیەوە هیچ شتێکی وەها بڵاونەکراوەتەوە کە شایانی باس بێت . ئەوەی کە لە ماوەی ئەم ١٥ ساڵەی دوایشدا هاتبێتە کایەوە ، تەنها نووسراوەکانی (ئەرنست مەکاریۆس و د. ن. ماکەنزی) ن.

لە ساڵی ١٩٥٨دا لە شاری نیویۆرك ئەرنست مەکاریۆس کتێبێکی ڕێزمانی کوردی (شێوەی سلیمانی) لە چاپ دا[٧٧] . ئەم کتێبە پێکهاتووە لە : پێشەکی — کە دەربارەی زمانی کوردی و لێکۆڵینەوەی دواوە (ل ٣ ـ ٥) ؛ کورتەیەك دەربارەی نووسینی کوردی بە پیتی عەرەبی (ل ٦ ـ ١٢) ؛ فۆنێتیك (ل ١٣ ـ ١٤) ، مۆرفۆلۆژی (ل ١٥ ـ ٨٢) ؛ وشە دارشتن (ل ٨٢ ـ ٩١) ، سینتکیس (ل ٩٢ ـ ١٠٦) . لە پاشکۆی کتێبەکەیدا (ل ١٠٩ ـ ١٢٠) ناوی ئەو سەرچاوانەی تۆمار کردوە کە دەربارەی زمانی کوردی هەن ، وە لە (ل ١٢٧ ـ ١٣٨)دا فەرهەنگۆکێکی کوردی ـ ئنگلیزی بڵاوکردۆتەوە .

ساڵی ١٩٦١یش د. ن ماکەنزی کتێبێکی لە بارەی ڕێزمانی کوردییەوە بڵاوکردەوە[٧٨] ، کە پێکهاتووە لە دوو بەشی سەربەخۆ .

---

(٧٧) Ernest N. Mccarus, A. Kurdish Grammar, New york, 1958.

(٧٨) D. N. Mackenzie, Kurdish Dialect Studies, London, 1961.

بەشی یەکەم ـ دەربارەی بەشە دیالێکتەکانی کرمانجی خوارون ، بەشی دووەم ـ بەشە دیالێکتەکانی کرمانجی ژوورون . نووسەر لە لێکۆڵینەوەی بەشە دیالێکتەکانی کرمانجی خوارودا هەر بەشە دیالێکتێکی ناو ناوە دیالێکت و ناوەکەشی بە زاراوی جوگرافی ناوە ، وەك : سلێمانی ، وارماوە ، بنگرد ، پشدەر ، موکری ، هەولێر ، ڕەواندوز ، خۆشناو . بە نیسبەت کرمانجی ژوورووشەوە عەینی شتی کردووە : سورچی ، ئاکری ، ئامێدی ، بامەرنی ، زاخۆ ، شێخان . لە لێکۆڵینەوەی دیالێکتی کرمانجی خوارودا بە زۆری شێوەی سلێمانی ، وە بۆ کرمانجی ژوورو شێوەی ئاکریی بەکار هێناوە .

بەشی لێکۆڵینەوە لە هەر دیالێکتێك دابەش دەکات بەسەر دوو فەسڵدا — فۆنێتیك و مۆرفۆلۆژی . لە فەسڵی فۆنێتیکی دیالێکتی کرمانجی خوارودا لە شێوەی سلێمانی کۆڵیوەتەوە ، وە بۆ بەشە دیالێکتەکانی تر تەنها باسی ئەو جیاوازییانەی کردوە کە لەگەڵ بەشە دیالێکتی سلێمانیدا هەیانە . هەروەها بۆ دیالێکتی کرمانجی ژوورو لە شێوەی ئاکری کۆڵیوەتەوە ، وە بۆ بەشە دیالێکتەکانی تر تەنها باسی ئەو جیاوازییانەی کردووە کە لەگەڵ بەشە دیالێکتی ئاکریدا هەیانە .

لە بەشی فۆنێتیکدا بۆ دیالێکتی کرمانجی خوارو — (٩) و بۆ کرمانجی ژوورو — (٨) دەنگی بزوێن (Vowels) ی دیارکردوە و

به شێوه‌یه‌کی زانستی له‌و مه‌سه‌له‌یه کۆڵیوه‌ته‌وه[٧٩] . ئه‌وه‌ی که‌م و کورتیش بێت ئه‌وه‌یه که لێك جیاکردنه‌وه‌ی کورتی و درێژی ده‌نگه بزوێنه‌کانی نه‌سه‌لماندوه .

به شێوه‌یه‌کی فراوان له مۆرفۆلۆژی دواوه و به تایبه‌تی بایه‌خی به کردار داوه (ل ٨٤ — ١٢٩) ، (١٧٧ — ١٩٦) .

بێشك ئه‌م نوسراوه‌ی د. ن ماکه‌نزی کارێکی گرنگ و گه‌وره‌یه ، به‌ڵام یه‌کێك له ناته‌واوییه‌کانی ئه‌وه‌یه که نوسه‌ر ئه‌و جیاوازییه که‌مانه‌ی له نیوان شێوه‌ی گفتوگۆی شاره‌کانی بادیناندا هه‌ن ده‌یانکات به به‌ڵگه بۆ دابه‌ش کردنی شێوه‌ی ئه‌و ناوچه‌یه به سه‌ر چه‌ند به‌شه دیالێکتێکدا له ڕاستیدا ئه‌و جیاوازییانه ئه‌وه‌نده نین که شایانی باس بن ، وه ئاشکرایه که بۆچی له کوردناسیدا شێوه‌ی شاره‌کانی ئاکرێ و ئامێدی و بامه‌ڕنی و زاخۆ .. به به‌شه دیالێکتی بادینان به ناوبانگن . به زۆری له‌به‌ر ئه‌وه‌یه که زۆر لێك نزیکن و پێکه‌وه به‌ستراون ، نه‌ك دوورن و جیاوازن ، وه‌ك د. ن. مه‌که‌نزی په‌نجه‌ی بۆ ڕاکێشاوه . هه‌روه‌ها هه‌ندێ باوه‌ڕی هه‌ڵه‌ی به‌رامبه‌ر به زاراوی « زازا » و « کرمانجی » .... ده‌ربڕیوه که دوورن له واقعه‌وه .

پاش تێپه‌ر بوونی پێنج ساڵ د. ن. مه‌که‌نزی له باره‌ی زمانی کوردییه‌وه (زاری هه‌ورامی) کتێبێکی نوێی بلاوکردوه[٨٠] . له‌م

(٧٩) هه‌مان سه‌رچاوه ، ل ١ ، ٣٠ .

(٨٠) D. N. Mackenize, The Dialect of Awraman, London, 1966.

کتێبەدا ئەوەی کە دوکتۆر مەکەنزی باسی کردبێ ئەمەیە :

فۆنێتیك ـ لێرەدا لە دەنگەکانی شێوەی هەورامـی دواوە و (٢٩) دەنگی کۆنســۆنانت و (١) ی بزوێنی دیارکردوە ، وە لە جەدوەلی تایبەتیدا شێوە و جۆری دەربڕینیانی نیشان داوە .

مۆرفۆلۆژی ـ لەم بەشەدا بە زۆری باسی پێشگر و پاشگر و جێناوی لـکاو و تصریفی کردار . . . ی کردوە .

سـینتـکسیس ـ بە شێوەیەکی سا کار لە ڕســتە و وەرگێڕانی بۆ ئنـگلیزی دواوە .

جگە لەو باسانەی سەرەوە ، نەخشەیەکی هەورامانیشی کێشاوە و زوربەی دێهاتەکانی هەورامانی تۆمار کردوە .

هەرچەندە لەم نوسراوەدا چەند ناتەواوییەك دەبینرێ ، وەك : هەست نەکردن بە چۆنێتی دروست بوّن و شێوەی دەربڕینی هەندێ دەنگی بزوێن ، لە بەشی سینتکسیسدا جۆرەکانی ڕســتەی نیشان نەداوە ... بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا کارێـکی سەرکەوتووە .

* * * * * *

ئەنجـــــام

لەبەر ڕۆشنایی ئـــەم باســـە کورتەدا ، کە دەربارەی مێژوی لێکۆڵینەوەی زمانی کوردییە ، ئاشـــکرا دەبێ و دەردەکەوێ کە زوربەی ئەو کارانەی لە بابەت زمانی کوردییەوە (ڕێزمان و دیالێکت و فەرهەنگ ....) بەر لە شەڕی یەکەمی جیهـان نوسراون سـەر بە دیالێکتی کرمانجی ژوروو ، بە تایبەتی کارەکانی : م. گـارزۆنی ، ی. بیریزین ، پ. لێرخ ، ف. میـــوللەر ، ئا. ژابا ، س. ری ، ف. یوستی ، ئا. ســـۆتسین ، س. یەگیزارۆف پ. بییدار ، .... وە بەشێکی کەمتر سەبارەت بە کرمانجی خواروو ، وەك : ئا. خۆدسکۆ ، ئو. مان ، ه. شیندلەر ....

کەم و کورتی هەرە گەورەی هەندێ لەو نوسراوانە ، وەك : م. گـارزۆنی ، ی. بیریزین ، ئا. سۆتسین ، ئو. مان ، ف. میوللەر ، پ. بییدار .... لەوەدایە کە بـــە تەواوی باســـی هەمو لقەکانی مۆرفۆلۆژییان نەکردوە ، یاخود جاری وا هەیە سەرانسەر لقی گرنگ پەڕێنراوە ، هەروەها حالاتی دەســتوری زمانی کوردی بە ڕاست و ڕەوانی باس نەکراوە .

هەندێ نوسـەر ، وەك : ف. یوسـتی ، ی ســـۆن ، ل. فۆسسوم ، ی. بیریزین ، ف. میوللەر ، ئـــا. ســـۆتسین . . . لە لێکۆڵینەوەی زمانی کوردیدا ڕێگایەکی چەوتیان گرتووە ، ئەویش

ئەوەیە کە دەستووری زمانە ئێرانیێکانی تریان بەسەر زمانی کوردیدا سەپاندوە .

هەروەها بەم باسەدا دەردەکەوێ کە لەبەر چەند هۆیەکی ئاشکرا ، بەر لە شەڕی یەکەمی جیهان لە ڕووسیا و ڕۆژئاوادا بە مەسەلەی کوردناسی بەگشتی و زمانی کوردی بە تایبەتی گرنگی دراوە . بەڵام سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەر بە شێوەیەکی عادیلانە و بە مەبەستێکی پیرۆز کارێکی ئێجگار گەورەی هەبوو لە پێشکەوتن و پەرەسەندن و گەشەکردن و سەرکەوتنی کوردناسیدا و توانی بیگەیەنێتە ئەو ڕادەیەی ئەمڕۆی کە لە بارەی زمان و ئەدەب و مێژوو و ئەتنۆگرافیا ... ی کوردەوە ژمارەیەکی بێشومار و جوان و پوخت و نایاب کاری زانستی بنووسرێ . بەداخەوە لە ڕۆژئاواشدا پاش شەڕی یەکەمی جیهان هەست بە سستی و بێ بەرهەمی دەکرێت و تا ئەم ساڵانەی دوایی لە بارەی زمانی کوردییەوە شتێکی وەها بڵاونەکراوەتەوە کە شایانی باس بێت ، ئەوەی کە لە ماوەی ئەم ١٥ ساڵەی دواییشدا هانبێتە کایەوە ، تەنها نووسراوەکانی (ئەرنست مەکاربۆس و د. ن. ماکەنزی) ن.

هەرچەندە لە بارەی لێکۆڵینەوەی زمانی کوردییەوە بەر لە شەڕی یەکەمی جیهان لە کوردستان هیچ شتێکی وەها نەبوە کە شایانی باس بێت ، بەڵام ئەوەی لێرەدا پێویستە سەرنجی بۆ ڕابکێشین ئەوەتە کە لە ماوەی ئەم ٤٠ ـ ٥٠ ساڵەی دواییدا چەند هۆیەکی ئاشکرا کارێکی وەهایان کرد کە کوردستان (بە تایبەتی کوردستانی

عیراق) ببێتە مەڵبەندی ئەم بزوتنەوە نوێیە لە مەیدانی لێکۆڵینەوەی زمانی کوردیدا .

وەك ئاشکرایە لە زوربەی ئەو لێکۆڵینەوانەی دەربارەی زمانی کوردی نوسراون کەم و کورتی و ناتەواوی زۆرە و هەرچەندە زۆر مەسەلەی زمانەوانی کوردی کەم یاخود هەر باس نەکراون ، بەلام بنکەیەك پێکهاتووە و دروست بوە و کەرەستەیەکی وەها کۆکراوەتەوە کە لەو رێگایەوە دەتوانرێ گەلێك لێکۆڵینەوەی نوێ و عیلمی بنوسرێ و لەو رێگەیەوە بکەینە گەلێك ئەنجامی بەکەڵك .

* * * *

ناوەرۆك

لابەڕە

لە کتێبخانە نیشتمانیدا
ژمارە ٤٥٦ی ساڵی ١٩٧٤ی دراوەتێ

لە چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری کورد

وشەی زمانی کوردی

دوکتۆر

ئەوڕەحمانی حاجی مارف

چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد - بەغدا

١٩٧٥

من مطبوعات المجمع العلمي الكردي

الكلمة
في اللغة الكردية

د. عبد الرحمن معروف

مطبعة المجمع العلمي الكردي

بغداد ــ ١٩٧٥

پێشەکی

کاتێ باسی زمان دێتە گۆڕێ ، بەر لە هەمو شتێك مەبەست وشەیە . بێ زانینی وشـــە ، بە تایبەتی وشەیەکی زۆر ، زمان نازانرێ و ئاخاوتنی پێ ناکرێ . ئەمە لە کاتی فێربوونی زمانی بێگانەدا بەئاشکرا دەردەکەوێ . ئەگەر کەسێك لە دەنگەکان و ڕێزمانی زمانێکدا شارەزاییی باش پەیدا کردبێ ، بەڵام وشەی کەم لەبەر بێ و موفرەدات کەم بزانێ ، ئەوە ئەو کەسە بە هیچ جۆرێك ناتوانێ باش لەو زمانـــە بگا و باش پێی بخوێنێتـــەوە و وتووێژی پێ بکا . بێگومان ، تەنیا زانینی موفرەدات و پشتگوێ خستنی تێکڕای دەنگەکان و پێکهاتنی ڕێزمانیش ، هەروەها مەودای باش زانینی زمان تەسك دەکەنەوە ، چونکە یەککرتنی ئەو سێ ڕیشـــەیە ، (وشـەکانی زمان ، دەنگەکان ، پێکهاتنی ڕێزمانی) ، زمان سازدەکەن و پێكدەهێنن . بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ، دەبێ ئەو ڕاستییە لە بیر نەکەین ، کە وا زانینی ژمارەیەکی زۆر لە وشـــە و زانینی بەکارهێنانیان ڕادەی زانینی زمان نیشان دەدەن . جا هەر لەبەر ئەوەشە ، وشە بە ڕیشەیەکی هەرە گرنگی زمان دەژمێررێت

زانینی ژمارەیەکی زۆر لە وشـە و بەکارهێنانیان بە شێوەیەکی راست ، نەك تەنیا لە فێربوونی زمانی بێگانەدا گرنگە ، بەڵـکو بۆ زمانی زگماکیش ـ بۆ ئەو زمانەی لە منداڵییەوە وتوویژی پێ دەکەین ـ گەلێك پێویستە . راست نییە ، ئەگەر وا بیر بکەینەوە ، هەمتو ئەو کەسـانەی بە کوردی دەدوێن و ئەو خەڵـکەی کە زمانی کوردی زمانی زگمـاکیانە ، وەك یەك دەیزانن و ئاخاوتنیان وێکدەچێ و یەك جۆر وشـە بەکار دەهێنن ، بەڵـکو پلەی زانینی ئادەمیزاد جیـــاوازە . وەك ئاشکرایە ، ئەمەش لە گەلێك رووەوە پەیوەندی بە رادەی کولتووری مرۆڤەوە هەیە .

هۆی ئەو جیاوازییە چییە !

جیاوازی پلەی خوێندەواری و جۆری ژیان و توانا و هەروەها پەیوەندی جیـاواز لەگەڵ زماندا دەور دەبینێ . وەرگرتن و هەزم کردنی وشەی زمانی زگماك ، تا رادەیەك لە خۆڕا و بە شـێوەیەکی میکانیکی و بێ بیرکردنەوە روودەدات . مرۆڤ وشەی زمانەکەی هەر لە منداڵییەوە بێ بیرکردنەوە ، لە کەسانی دەور و پشتی وەردەگرێ . بەڵام لەگەڵ ئەو بیر نەکردنەوەیەشدا لە وەرگرتنی وشەی زمانەکەیدا (کە هـــەر لە منداڵییەوە دەست پێ دەکا و لە تێـکڕای ژیانیدا بەردەوامە) چالاکی هەزم و وەرگرتن و ئارەزوو دەورێـکی گەورە دەبینن . جا لەبـەر ئەوەیە ، ئـەو کەســـانەی شێوەی ژیانیان وێکدەچـــێ و رادەی خوێندەوارییـــان وەك یەکە ، جیـاوازی لە ئاخاوتنیاندا هەیە . هەندێـکیان بە زمانێـکی وشك و رەق ، وە

له کاری لێکۆڵینەوەی زمانەکەماندا کەلێنێکی گەورەیە. بینینی ئەو کەلێنە هەستی جولاندم و رایکێشام کە خۆم بەو باسەوە خەریك و ماندوو بکەم ... دوای هەوڵ و کۆششێکی زۆر، ئەوەی بۆم کرا کردم و ئەوەی لە تواناما بۆ بەجێم هێنا ... هیچ گومانم لەوەدا نییە، کە ئەم کارەی من تەواو نییە و کەم و کورتی تێدایە. بەڵام ئەوەی شایانی باس بێ، ئەوەیە کە ئەم کتێبە سەرەتایەکە لە بارەی کێشەی وشەی زمانی کوردییەوە و گەلێك کەرەستەی نوێی وەهای تێدایە، کە تا ئێستا لە لێکۆڵینەوەی زمانی کوردیدا باسیان نەکراوە.

ئەرکی سەرەکی ئەم کتێبە « وشەی زمانی کوردی »، تۆژینەوە و لێکۆڵینەوەیە لەو کێشە گرنگانەی لە ڕووی لێکسیکۆلۆژی (Lexicology)یەوە پەیوەندییان بە وشەی کوردییەوە هەیە، بە تایبەتی لە بارەی مانا و واتایانەوە؛ شوێنیان لە باسای گشتی زماندا؛ پەیدابوونیانەوە؛ بەکار هێنانیانەوە؛ دەرفەتی جێکردنەوەیانەوە لە ئاخاوتندا؛ جۆری دەربڕین و شێوەی چەسپاندنیان لە ڕەوانبێژیدا ... وەك (جۆری وشە، جۆری مانا، پەیوەندی نیوان وشە، وشەی هاوبێژ، وشەی هاوواتا، وشەی دژواتا، وشەی یەکواتا، وشەی فرەواتا، وشەی تەواو، وشەی ناتەواو، وشەی بەرەڵڵا، وشەی گیراو، وشەی کوردی پەتی، وشەی ئێرانی، وشەی هند و ئەورووپایی، وشەی بێگانە لە زمانی کوردیدا، ڕەگی بێگانە لە موفرەداتی زمانی کوردیدا، زژەژێژ، موفرەداتی زمانی کوردی لە ڕووی چالاکی و سستییەوە، وشەی مردە، وشەی نوێباو،

فریْزی گیراو ، جۆری فریْزی گیراو ، فریْزی گیراو لە رۆی واتاوە ... هتد) .

هەرچەندە ئەرکی ئەم لیٚکۆڵینەوانەش دەکەویٚتە سەر سێ بەشی هەرە گرنگی لیٚکسیکۆلۆژی : واتاناسـی (علم معـاني الالفـاظ Semasiology) ، ئیٚتیمۆلـۆژی (الاتيمولوجيـا Etymology) ، فریْزیۆلۆژی (علم العبارات الاصطلاحية Phraseology) . بەڵام کاری فەرهەنگنوسی (Lexicography) پەیوەندی راسـتەوخۆی بە کیٚشەی وشەوە هەیە . جا لەبەر ئەو هۆیەیە ، کە لە دوا بەشی ئەم کتیٚبەدا لە فەرهەنگ و جۆری فەرهەنگ و دەوری فەرهەنگ و کاری فەرهەنگ دواوین و باسی تیٚکڕای فەرهەنگە کوردییەکانمان کردوە ، کە لە کاری فەرهەنگنوسی و میٚژوی فەرهەنگنوسی کوردی و پاراستنی وشەی کوردی و لیٚکدانەوە و شیکردنەوەی هەندیٚ کیٚشەدا دەوریان بینیوە .

لیٚرەدا بە پیٚویستی دەزانم ، پەنجە بۆ ئەوە رابکیٚشم ، کە دۆ بەشی ئەم کتیٚبە ـ واتە واتاناسی و ئیٚتیمۆلۆژی ، وەك وتـار لە دۆ ژمارەی « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد »دا بڵاوکراونەتەوە[٢] . وە بەشیٚکی بەشی فەرهەنگنوسی بە زمانی عەرەبی لە ژمارەیەکی دیکەی هەمان گۆڤاردا چاپ کراوە[٣] . هەرچی پیٚشەکی و بەشی

---

(٢) بڕوانە : « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، بەرگی دووەم ، بەشی دووەم ، ١٩٧٤ ، ل ٨١ ـ ١١٦ ؛ بەرگی سیٚیەم ، بەشی دووەم ، ١٩٧٥ ، ل ٢٠٧ ـ ٢٤٠

(٣) بڕوانە : « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، بەرگی سیٚیەم ، بەشی یەکەم ، ١٩٧٥ ، ل ٧٠٥ ـ ٧٢٨ .

هەندێکیان بە زمانێکی شیرین و جوان و پاراو و دەوڵەمەند دەدوێن .

چۆن وشەکانی زمان بناسرێن ؟

ئێمە هەر لە منداڵییەوە ، لەگەڵ فێربوونی وشەکانی زماندا فێری ئەو یاسا و دەستورانەش دەبین ، کە وشەیان پێ دروست دەکرێ و دادەڕێژرێ . ئەمەش ڕێگەمان بۆ خۆش دەکا کە لەگەڵ وەرگرتنی لە خۆڕا و میکانیکی هەزاران وشەدا ، بتوانین بە بیر و هۆش لە زمان وردبینەوە و شتی شاراوەی ئاشکرا بکەین و فێری ئەوە ببین ، کە وەك چەکێکی پێویست بەکاری بهێنین .

زمان هەمیشە لەگەشە کردندایە و بە وشەی نوێ دەوڵەمەندتر دەبێ . ئاشکرایە ، کە بۆ ئەمە ، بە شێوەیەکی سەرەکی ، ئەو کەرەستەیە بەکار دەهێنرێ کە لەو زمانەدا هەیە . لە سەرێکەوە وشەی حازر بەدەست هەن ، وە لە سەرێکی دیکەوە کەرەستەی یاریدەر ، بە تایبەتی پێشگر و پاشگر . بەم جۆرە ، لەو وشانەی لە زووەوە لە زماندا هەن ، وشەی نوێ دروست دەکرێن .

هەر کەسێك ، زمانی کوردی بزانێ ، بێ ئەوەی ئەرکێکی ئەوتۆ بکێشێ ، دەتوانێ چەندین وشەی نوێی وەها ناوبێنێ ، کە لەم چەرخەی ئێمەدا پەیدا بوون . لەم دەمەدا ، کە ژیانی ڕۆشنبیری و زانستی و کۆمەڵایەتی و سیاسی .... میللەتی کورد لە برەودایە و تێکڕای جیهان لە پێشکەوتندایە . بێگومان زمان پێویستی بە وشەی نوێ دەبێ و ڕۆژ بە ڕۆژ وشەی نوێ پەیدا دەبێ .

بەهرەی بتوێنی زمان ـ نیشانەی بەختەوەری مەزنی ئادەمیزادە .
خۆش‌ویستنی زمانی زگماك و باش زانینی و چـــاك بەکارهێنانی ....
ئەرکی ســـەرشانی مرۆڤە و مایەی بەختیارییەتی . ناسین و زانینی
وشە و شارەزایی تێدا پەیدا کردنی کارێـکی بەرز و پێویستە .

لە نیوەی یەکەمی ســـەدەی نۆزدەمدا ، کاتێك زماننـاسی بە
زانستێـکی ســەربەخۆ دانرا ، زانایان گومانیان لەوەدا نەبو ، کە
بە تایبەتی وشە دانەیەکی سەرەکی زمانە . گەلێك لە زمانناسان لەم
بارەیەوە نوسیبیان و کۆڵیبیانەوە .

وەك ئاشکرایە ، پەردەی رەش بەسەر ســـەدان وشـەی
زمانەکەمانەوەیە و گەلێك روی گرنگی وشەی زمانی کوردی هێشتا
هەر بە ئاڵۆزی و تاریکی ماوەتەوە . هولی ئەمـەش ، ئەوەیە تاکو
ئێستا بەداخەوە لێکۆڵینەوەی قوڵ و زانستییانە دەربارەی وشـــەی
زمانی کوردی نەنوسراوە .

هەرچەندە بە گشتی لێکۆڵینەوە دەربارەی زمانی کوردی کەمە ،
بەڵام تـا رادەیەك باسی (مۆرفۆلۆژی و فۆنەتیك و سینتاکس) ـ
کە سێ بەشی گرنگن لە لێکۆڵینەوەی زمانـدا ـ کراوە . ئەوەی
سەرنج رابکێشێ ، ئەوەیە کە تا ئێستە چ زانایانی کورد و چ زانایانی
بێگانە لە بارەی (لێکسیکۆلۆژی)[1] زمانی کوردییەوە شتێکی
ئەوتۆیان نەنوسیوە .

بێ‌گومان پشت گوێ خستنی کێشەی وشـەی زمانی کوردی

(١) شی‌کردنەوەی ئەم زاراوەیە و ئەوانی دیکە لە کتێبەکەدا هاتووە .

فرێزیۆلۆژی و بەشێکی کەی بەشی فەرهەنگ نووسی و فەرهەنگۆک و لیستەی سەرچاوەکان ، بۆ یەکەم جار بڵاودەکرێنەوە .

پڕ بە دڵ سوپاسی مامۆستا هێمن موکریانی و مامۆستا شوکور مستەفا ، دوو مامۆستا و برای گەورە و هاوڕێی ئێزیکم دەکەم ، کە لە چیکردنەوەی گەلێک روی ئەم باسەدا ، زۆریان هاریکاری لەگەڵ کردم و یارمەتیان دام . سوپاسی برای دڵسۆزم کاک حسەین فەیزوڵڵا جاف دەکەم ، کە گەلێک سەرچاوەی نوێی و پێویستی بۆ دۆزیوەتەوە و نیشان داوم . بەگەرمی سوپاسی مامۆستا و برای گەورەم کاک محەمەدی مەلا کەریم دەکەم ، کە لە راست کردنەوەی هەڵەی چاپ و دەرکردنی ئەم کتێبەدا هاریکاری کردم هەروەها . رێز و سوپاسم بۆ کرێکاران و لێپرسراوی چاپخانەی کۆڕ ، کە بەراستی دڵسۆزانە ئەم کارەیان بۆ هەڵسووڕاندم .

تاقە هیوام ئەوەیە ، بەم کارە توانیبێتم خزمەتێکی بچووک پێشکەش بە زانیاری گەلەکەمان بکەم . لە بارەی « وشەی زمانی کوردی »یەوە پێم کرابێ چەند وشەیەکی بە کەڵک بنووسم و دوو قسەی خێر بکەم ...

د. ئەورەحمانی حاجی مارف

لێکسیکۆلۆژی زمانی کوردی (١)

لێکسیکۆلۆژی بەشێکە لە زانستی زمان و لە بارەی باری ئێستا و رابوردوی وشەوە دەدوێ . لێکسیکۆلۆژی زمانی کوردی یاسای وتوویژی ئەمڕۆ و دوێنێ و شێوەی پەیدابون و پێشکەوتن و گەشەکردنی زمانەکەمان و پەیوەندی لەگەڵ مێژوی گەلی کوردمان بۆ دەردەخا و ڕوون دەکاتەوە .

کاکڵ و کەرەستەی لێکۆڵینەوەی لێکسیکۆلۆژی بەر لە هەمو شتێك وشەیە . وەك ئاشکرایە (مۆرفۆلۆژی) یش هـــەر لە وشە دەدوێ ، بەڵام لێرەدا دەیکاتە هۆ بۆ لێکۆڵینەوە لە دەستور و

(١) وشەی لێکسیکۆلۆژی Iexicology کە لە زمانی یۆنانییەوە وەرگیراوە ، پێکهاتووە لە : (Iexikos ـ وشەکانی زمان ، وشەی فەرهەنگی) و (Iogos ـ زانست) . بەم جۆرە وشەی لێکسیکۆلۆژی بە مانای ـ زانستی وشە ـ دێت .

ڕێزمان . کەچی لە لێکسیکۆلۆژیدا کاری پێویست و گرنگ زانین و ناسینی وشە و وشەکانی زمانە .

بە وینــە ئەگەر لە باری مۆرفۆلۆژی و لێکسیکۆلۆژییەوە تەماشــای وشــەی « پاك » بکەین ، دەبینین ئەوەی کە بەلای مۆرفۆلۆژییەوە گرنگە ئەمەیە کە ئەم وشــەیە — (ئاوەڵناوە Adjective) ، (ئاوەڵناوی سادەیە Adjective Simple) ، لە (پلەی بەراورد Comparative Degree) دا دەبێ بە « پاکتر » و لە (پلەی بالا Superlative Degree) دا دەبێ بە « پاکترین » .... هتد . بەلام بە نیسبەت لێکسیکۆلۆژییەوە ، ئەوەی پەیوەندێ بە وشەی « پاك »ەوە هەبێت ، ئەوەیە کە ئەم وشــەیە لەگەڵ « پاقژ » و « پاکژ » و « خاوێن » دا هاوواتا (Synonym) یە و لە زۆر ناوچەی کوردستان بەکاری دەهێنن و لەگەڵ وشەی « پاك » — کە بە مانای « تێکڕا ، هەمو » دێت هاوبێژ (Homonym)ە .... هتد .

هەروەها ئەگەر لە وشــەی « عەشق » وردبینەوە ، دەبینین ئەوەی بۆ مۆرفۆلۆژی گرنگ بێ ئــەمەیە کە ئەم وشــەیە (ناو Noun) ، (ناوی مەعنـــا Abstract Noun) یە ...... وە بــۆ لێکسیکۆلۆژیش ئەمە گرنگە کە « عەشق » وشەیەکە لە مێژە کورد لە زمانی عەرەبییەوە وەری گرتووە ، ئەم وشەیە لەگەڵ « ئەڤین ، ئەوین ، دڵداری » دا هاوواتایە . ... وشەی « ئەڤین »یش وشەیەکی کوردی پەتییە و سـەر بە دیالێکتی کرمانجی ژوورووە و چەنــد

سالێکه له دیالێکتی کرمانجی خواروّدا جێگەی خۆی گرتووه و بووه به وشه‌یه‌کی ئه‌ده‌بی و له‌گه‌ڵ « ئه‌وین » و « عه‌شق » و « دڵداری » دا هاوواتایه ....

تاکو ئه‌م شوێنه تا راده‌یه‌ك ئه‌رك و گرنگی لێکسیکۆلۆژیان بۆ روّن بووه‌وه و به‌م جۆره ده‌توانین بڵێین که لێکسیکۆلۆژی له وشه و وشه‌کانی زمان ده‌کۆڵێته‌وه له باره‌ی :

١— مانا و واتایانه‌وه ؛

٢— شوێنیان له یاسای گشتی زماندا ؛

٣— په‌یدابوونیانه‌وه ؛

٤— به‌کار هێنانیانه‌وه ؛

٥— ده‌رفه‌تی جێکردنه‌وه‌یانه‌وه له ئاخاوتندا ؛

٦— جۆری ده‌ربرین و شێوه‌ی چه‌سپاندنیان له به‌لاغه‌دا .

ئه‌رکی ئه‌م لێکۆڵینه‌وانه‌ش ده‌که‌وێته سه‌ر سێ به‌شی هه‌ره گرنگی لێکسیکۆلۆژی که بریتین له :

واتاناسی (علم معانی الالفاظ Semasiology)[٢] و زانستی

---

(٢) واتاناسی Semasiology به‌شێکی سه‌ره‌کییه له زانستی وشه و له گشتی ئه‌و مه‌سه‌لانه ده‌کۆڵێته‌وه که په‌یوه‌ندییان به مانای وشه‌وه هه‌یه .

وشەداتاشین (عـلم الاشتقاق Etymology)[٣] و (عـــلم العبارات الاصطلاحیة Phraseology)[٤].

لەم سێ بەشە گرنگەی لێکسیکۆلۆژیدا دەتوانرێ تێکڕایی ئەو مەســـەلانەی پەیوەندییان بە وشە و وشەکانی زمانەوە هەیە شی بکرێنەوە . منیش لەم باســـەدا هـەوڵ دەدەم بەو پێیە لە لێکسیکۆلۆژی زمانی کوردیی بدوێم .

واتاناسی SEMASIOLOGY

وشـــە :

وشەکانی هەر زمانێك وەنەبێ تەنیا لە کۆمەڵێك وشە پێکهاتبن، بەڵکو بریتییە لە یاسـا و دەستورێـکی ورد و ئاشکرا و تەواو و رێك وپێك و دیاری کراو لە پەیوەندی و پەیوەستی راست و رەوداودا . لێکسیکۆلۆژی زانستی نییە کە لە بارەی وشـــەی جوێ جوێوە

---

(٣) ئێتیمۆلۆژی ئەو بەشەیە لە زانـی وشــە کە لە پەیدابوون و پێشکەوتنی وشە و ئەو دەورانەی پیایدا تێپەڕبوە دەدوێ .

(٤) لە یەکگرتنی هەندێ وشەدا مانای تایــەتی پەیدا دەبێ و بەم جۆرە وشە و دەستە واژانە دەڵێن فرازیۆلۆژی کە بەشێکە لە زانستی وشە .

بەدوێ ، بەڵکو زانستێکە دەربارەی سیستێم و دەستووری تێکرایی وشەکانی زمان

هەرچەندە لە وڵاتە پێشکەوتووەکان لە بارەی وشـەوە ، لێکۆڵینەوە زۆرە و لە گەلێك سوچەوە لەم مەسەلەیە وردبوونەتەوە و گەلێك زانا بەم کارەوە خەریك بوون و بەرهەمی بەنرخیان پێشکەش کردوە و ئەنجامی سـەرکەوتوویان وەدەست هێناوە ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشـدا تەعریفی تەواوی وشـە نەکراوە و لەم بارەیەوە رایەکی یەکگرتوی وەها نییە کە گشت لایەك و تایبەتێتیەکی ئەم باسـەی گرتبێتەوە و هەموو زماناسان لایەنگیری بکەن .

ئەوەی لەم بارەیەوە پەیوەندی بە تەعریفی وشەوە هەبێت کە لە وڵاتی ئێمە نوسـراین ئەوەیە کە تا رادەیەك کاڵ و کرچن و تەنیا سوچێکی باسەکە دەگرنەوە(٥) .

---

(٥) بە وێنە :

مامۆستا سـەعید صدقی لە لاپەڕە (٦)ی کتێبی « صرف و نحوی کوردی »دا (بەغـدا ١٩٢٨) لە تەعریفی وشەدا دەڵێ : « تەنیا لفظێکە کە مەعنای ببێ ، وەکو (پیـاو ، درەخت ، ئەسـتێرە ، بەرد ...) » .

مامۆستا نوری عەلی ئەمین لە لاپەڕە (٩)ی بەرگی دووەمی کتێبی « قواعدی زمانی کوردی »دا کە ساڵی ١٩٥٨ لە بەغدا بڵاوی کردۆتەوە ، لە تەعریفی وشەدا نوسیویتی : « ئـەو وشەیەیە کە لە=

ۆشك تەعریف و دیاری کردنی راست و زانستیانەی وشە ئەوەیە کە تیشك و رۆشنایی ئەو نیشانە سەرەکیانەی لە وشەدا هەن دەخۆیدا بنوێنێ. وشەش پێویستە ئەو خاسیەتە بنەرەتیانەی خوارەوەی تیدابێ :

= دەنگێ یا چەند دەنگێ پێك ئەهێنرێ و ئەوترێ و ئەنوسرێ ، وەك (خ ، آ ، ن ، ز ، آ ، د) ئەگەر بدرێنە دەم یەکتر ، وشەی (خانزاد)ی لێ پێك دێ . وە وشەش دوو جۆرە : » . وە لە لاپەڕە (٢٢)ی کتیبێ « ڕێزمانی کوردێ » شدا (سلیمانی ١٩٦٠) لە بارەی وشەوە دەڵێ : « وشە کەرەسەی زمانە و لە دەنگێ وە یا چەند دەنگێ دروست ئەکرێ ، وەك وشەی (خانزاد) لە دەنگی (خ ، آ ، ن ، ز ، آ ، د) پێکهاتووە ، وشەش بە بۆی زۆر و کەمی وازەکانی دوو بابەتە » .

لە لاپەڕە (٣١)ی بەرگی یەکەمی « فەرهەنگی خاڵ »دا ، مامۆستا شێخ محەمەدی خاڵ لە تەعریفی وشەدا نوسیوێتی : « وتە (کلمة) وشەیەکە کە مەبەستێکی ببێ ، وەك (دار ، کار ، زن ، من ، بڕین ، دڕین) » .

لە کتێبێ « زمان و ئەدەبی کوردێ » کە د. عیزەدین مستەفا رەسوڵ و د. ئیحسان فوئاد و مامۆستا صادق بەهائەدین بۆ پۆلی یەکەمی ناوەندێ دایان ناوە (چاپی دووەم ، بەغدا ١٩٧٢) ، لە لاپەڕە (٢٠)دا لە بارەی وشەوە نوسیویانە : « وشە ئەو بێژەیەیە کە رستەی لێ پێك دەهێنرێت » ، لە لاپەڕە (٢٨)یشدا دەڵێن : « وشە یا وازە لە چەند دەنگێك پێك دێ » .

١— پێکهاتنی فۆنێتیکی هەبێت ؛

٢— مانا و واتادار بێ .

٣— قەوارەی ڕێزمانی هەبێ .

٤— هەمیشە خاوەنی دەنگ و مانا بێت ؛

٥— هەردەم لە ئاخاوتندا وەك دانەیەك (وحدة) لە زمان بەکار بهێنرێ ؛

٦— پتر لە یەك گیرەی نەبێت ؛

٧— بتوانرێ لە ڕستەدا بەکار بهێنرێ ؛

٨— توانای هەبێ ببێت بە ئیدیۆم .

جۆری وشــــه :

بەشێکی زۆری وشەکانی زمانی کوردیی ـ وەکو هەمو زمانەکانی سەر ئەم زەمینە ـ ئەو وشانەن کە مانای دیاردەیەکی (ظاهره) مەوزوعیی واقیعیی جۆراوجۆر دەبەخشن و بەم وشانەش دەڵێن وشـەی تەواو Autosemantic words . لە ڕوی مۆرفۆلۆژییەوە ئەم وشــانە بە زۆری (ناو و ئاوەڵناو و ژمارە و کردار و جێناو ...... ن) .

هەروەها پیۆیستە ئەوەش لە بیر نەکەین کە هەندێ پۆل وشە، وەك (پیتی بانگهێشتن و وشەی یاریدەدەر ....) بە شیۆەیەکی ڕاستەوخۆ پەیوەندییان بە دیاردەی واقعییەوە نییە و مانایان شیۆەی تایبەتی

خۆی هەیە و هەر لەبەر ئەوەشە کە مۆرفۆلۆژی بە لێکۆڵینەوەی ئەم وشانە گرنگی دەدا و لێکسیکۆلۆژی تا رادەیەك دەیانخاتە پشت گوێ . لە زانستی وشەدا بەم چەشنە وشانە دەڵێن وشەی ناتەواو .

لە زمانی کوردیدا دوو جۆر وشەی تەواو هەن :

١— ئەو وشانەی لە شێوەی دروست بوون و دارشتنیاندا تا رادەیەك مانایان روون و ئاشکرایە (Motivated, having symbolic value) . ئەم وشانەش لە ئەنجامی وێکچوون و نزیکی (رەنگ ، شێوە ، ئەرك ، ئەندازە ، خاسیەت .... ی) دوو شتدا داتاشراون ، وەك :

شەکرشکێن — لە شێوەی دارشتنی ئەم وشەیەدا ئاشکرا دیارە کە ئامرازێکە شەکری پێ دەشکێنرێ .

سەوزە — هەموو جۆرە شینایییەك دەگرێتەوە کە روابێ . لە وشەی (سەوز)ەوە هاتووە کە جۆرە رەنگێکە ـ واتە لە وێچوونی (رەنگ)ەوە پەیدابووە .

٢— ئەو وشانەی کە پێکهاتن و شێوەی دروست بوونیان مانایان روون ناکەنەوە (Devoid of symbolic value) ـ واتە شێوەی دارشتنیان مانای ئاشکرا و دیار نیشان نادەن ، وەك :

داڵ — هەرچەندە ئاشکرایە کە (داڵ) مەلێکی گەورەی گۆشت خۆرە ، بەڵام شێوەی داڕشتنی مانای ڕوَن ناکاتەوە .

ترێ — ئاشکرایە کە بەری درەختی مێوە ، بەلام ئەم مانایە لە شێوەی داڕشتنی وشەکەدا دیار نییە .

بێشك هەر یەك لەم جۆرە وشانە مانای تەواوی خۆیان هەیە و بێ واتا نین . هەر وشەیەکیش یەك یاخود چەند مانایەکی هەیە ، ئەو وشانەی تەنیا یەك مانایان هەیەن لە لێکسیکۆلۆژیدا پێیان دەڵێن وشەی یەك واتا Monsemous word ، ئەو وشانەش کە مانایان زۆرە فرەواتا Polysemantic .

لە زمانی کوردیشدا ، وەکو هەموو زمانەکانی تر وشە هەن کە تەنها یەك مانایان هەیە و وشەش هەن کە مانایان زۆرە ، بۆ نمونە دەبینین کە هەندێ وشە ، وەك : (شەو ، ئاشەوان ، دراوسێ ، ئەزنۆ .... هتد) لە یەك مانا زیاتریان نییە ، بەڵام وشەش هەن مانایان زۆرە و ئەو مانایانەش لە یەك نێزیکن ، وەك :

بەردانەوە — ١ـ بەردانی ئاوی گیراو ؛
٢ـ فڕێدانی شتێك لە بەرزییەوە .

جۆش‌سەندن — ١ـ هاتنە کوڵی شتی شل لەسەر ئاگر ؛
٢ـ بریتی‌یە لە تاوسەندنی جیهان لە هاویندا ؛
٣ـ گەرم بوونی یەکێك لە کارێکدا .

پوچ — ١ـ شتی بێ ناوکی بۆشی کاوڵ ،
٢ـ بریتی‌یە لە قسە و گفتوگۆی بێ‌هوودە[٦].

فرەواتایی بەشێکی زۆری وشەکانی زمانی کوردی ئەوە نیشان دەدات کە بەم زمانە دەتوانرێ باش تەعبیر بکرێت ، هەروەها شایانی باسە کە زوربەی ئەو وشانە بە رەسەن کوردین و لەناو جەرگەی کوردەواریدا هەڵقوڵاون .

جۆری مانا :

لە زمانی کوردیدا دەتوانرێ دوو جۆر مانای وشەی جیا بکرێنەوە :

١— مانای حەقیقی direct (proper) meaning . بەو مانایە دەوترێ کە راستەوخۆ دیاردەیەکی مەوزوعی واقیعی نیشان دەدات .

---

(٦) لە هێنانەوەی هەندێ نموونە و شەرح کردنی وشەدا سوودم لە چەند فەرهەنگێکی کوردی ، بەتایبەتی فەرهەنگی خاڵ وەرگرتوە .

٢— ماناى مەجازى Transfered meaning . بەو مانایە دەوترێ کە راستەوخۆ دیاردەیەکی مەوزوعی واقیعی نیشان نادات ، بەڵکو لە رێگای پەیوەندییەوە لەگەڵ دیاردەیەکدا مانا دەدات .

بە وێنە وشەی « ئاگرنانەوە » لە زمانی کوردیدا بە ماناى (ئاگربەردان بە شوێنێکەوە کە بسوتێ) و (هەڵگیرساندنی شەڕ و ئاشوبنانەوە) دێت . ماناى یەکەمی ئەم وشەیە ـ ئاگربەردان بە شوێنێکەوە کە بسوتێ ـ کە مانایەکی حەقیقیە ئاشکرا دیارە کە راستەوخۆ دیاردەیەکی مەوزوعی واقیعی نیشان دەدات . بەڵام ماناى دووەمی کە ـ هەڵگیرساندنی شەڕ و ئاشوبنانەوە ـ یە مانایەکی مەجازییە و راستەوخۆ دیاردەیەکی مەوزوعی واقیعی نیشان نادات ، چونکە ئاشکرا دیارە کە لەم روداوەیاندا (گڕگرتن و سوتاندن)ی تێدا نییە ، بەڵکو ئەم کارە کە (ناخۆشی و وێرانی و خراپی ...) لەدوایە ، لە ئەنجامی (گڕگرتن و سوتاندن)ەوە نزیکە . بەم جۆرە لە رێگای نزیکی و وێکچوون و پەیوەندی ئەو دوو روداوەوە ، وشەی « ئاگرنانەوە » بەو دوو مانایە ، واتە ـ حەقیقی و مەجازی ـ هاتووە .

هەرچی ماناى مەجازییە لە زمانی کوردیدا پەیدا دەبێ لە ئەنجامی نزیکی و وێکچوونی :

١– شێوە :

بە وێنە وشەی « بارخستن » بە مانای (کردنەوەی بار و خستنی لە شوێنێك) دێت و ئەمەش مانا حەقیقیەکەیەتی . هەروەها بە (کەوتنی مریشك و کەڵەشێریش لەسەر تەنیشت) هەر دەڵێن « بارخستن » و ئەمەش مانایەکی مەجازییە . ئاشکرا دیارە کە نێزیکی و وێکچوون لە شێوەی ئەو دوو ڕوداوەدا هەیە و ئەمەش بووە بە هۆی ئەوەی کە ئەو مانا مەجازییە لە ڕێگای ئەو مانا حەقیقیەوە ئەو مانایەی ناومان برد ببەخشێ .

٢– ئەرك و خاسیەت :

دەبینین کە وشەی « نەرم » بە هەمو شتێك دەوترێ کە ڕەق نەبێت ، بەڵام لە سەرێکی کەوە (مرۆڤی نەرم)یش هەیە . بێگومان لێرەدا ئەو « نەرم »ە مانای ئەوە نادات کە مرۆڤ بە لەش نەرم بێت ، بەڵکو مەبەست ئەوەیە کە مرۆڤێکی لەسەرخۆ و ناسك و بەئەدەبە . بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا خاسیەت و ئەرکی ئەم دوو مانایە نزیکن و وێکچوون لە نێوانیاندا هەیە .

٣– لە مانایەکی فراوانەوە کەرتێك ، وە لە کەرتێکەوە مانایەکی فراوان وەربگیرێ :

أ – وەرگرتنی کەرتێك لە مانایەکی فراوانەوە .

بۆ نموونه دەبینین لە زمانی کوردیدا وشەی « بزرکان » مانایەکی گشتی هەیە ، ئەو مانایەش (تێکچوون و شـــپرزەبوونی گیاندارە لە ترساندا). لەم مانا گشتییەوە بەشێك وەرگیراوە ، ئەویش ئەوەیە کە بە (تێکچوونی شیر و ماست و هەندێ شتی تر کە گرۆ گرۆ دەبێ) دەڵێن « بزرکان » . یاخود وشەی « پشتیوان » بە شێوەیەکی گشتی مانای (یاریدەدەر)ە ، وە لەو مانا گشتییەوە ئـەوە پەیدا بووە کە وشەی « پشتیوان » بەو (دارە بوترێ کە لە باری پانی بە پشتی تای دەرگا و دەرابەدا دادەکوترێ).

ب- فراوان بوونی مانایەکی تەسك.

بە وێنە دەبینین لە زمانی کوردیدا وشـــەی « باسقەندە » بە (داردەستێك دەوترێ کە لە داری بەلاڵوك دروست کرابێ). بێشك ئەمە ناوە بۆ یەك شت ، بەلاّم لە هەمان کاتدا ئـــەم مانایە فراوان بووە و بە (هەموو دارێکی باریکی لووســی کون کراو کە کرابێ بە دەسکی قەندە) هەر دەوترێ « باسقەندە » .

پەیوەندی نیوان وشـە :

لە بەکار هێنانی وشەدا بە مانای جیاواز لە رێگای پەیوەندییەوە لەگەڵ وشەی تردا دەتوانرێ دوو جۆر وشە جیا بکرێتەوە :

١— وشەی بەرەڵلا .

ئەم جۆرە وشـانە دەتوانن لەگەڵ ژمارەیەکی زۆر وشـــەدا پەیوەندییان هەبێ ، بە وێنـە وشـــەی « مێز » لە رووی ئەندازەوە دەتوانرێ بوترێ (بچووك ، گەورە ....) ، لە رووی شێوەوە (خڕ ، درێژ ، کورت ، پان ، چوارگۆشـــە ....) ، لە رووی رەنگەوە (سپی ، سوور ...) ، لە رووی پێویستییەوە (نان خواردن ، نووسین ....) ، لە رووی ئەوەی لە چی مادەیك دروست کراوە (ئاسن ، دار ....) ، لە رووی بەکار هێنان و نەوعیـەتەوە (باش ، جوان ....) .... هتد .

٢— وشەی گیراو .

ئەمیش ئـــەو جۆرە وشانەن کە توانای ئەوەیان نییە لەگەڵ ژمارەیەکی زۆر وشەدا یەك بگرن و لەبەر ئەوە شێوەی بەکار هێنانیان لە قاڵبێکی تەسکدا ماوەتەوە . بە وێنە وشەی « کەڕ ، کۆتەرە .... » لە زمانی کوردیدا ئـــەو توانایە و سەربەخۆییەیان نییە کە لەگەڵ ژمارەیەك پۆلی جیاوازی وشەدا رێك بکەون و بەکار بهێنرێن .

وشەی هاوبێژ (مشترك لفظی Homonym) :

چۆن لە گشت زمانێکدا ، هـەروەها لە زمانی کوردیدا وشە هەن کە بە خوێندنەوە و نووسین وەك یەکن ، بەڵام مانایان جیاوازە ،

وەك :

ئازار — ئێشی ئەندام .
ئازار — مانگی مارت .
بـاو — دەستور : فیسار شت بووە بە باو .
بـاو — بـاوك .
بـاو — زیادەی شتێك بەسەر شتێکی تردا .

بێگومان ئەو چەند وشەیەی لە سەرەوە ناومان بردن لەو وشانە نین کە ماناکان زۆرە ـ واتە وشـــەی فرەواتا Polysemantic نین ، بەڵـکو ئەو وشانەن کە تەنها لە خوێندنەوە و نوسیندا وەك یەکن ، ئەگینا لە واتا و پەیدابونیاندا جیاوازن ، وەك : (« ئازار » ـ ئێشی ئەندام) کە وشەیەکی کوردییـــە زۆر دورە لە (« ئازار » ـ مانگی مارت) کە وشەیەکی کوردیی نییـــە و لە پەیدابوون و دروست بوندا سەرچاوەیەکی تری هەیە . یاخود « باو » دەبینین سێ وشەن کە ماناکان جیاوازە و لە یەك دورن . هەرچەندە هەر سێکیان لە رەسەندا کوردین ، بەڵام پەیدا بون و دروست بونیان لە رێگای جیاوازەوە هاتووە . جا ئەم جۆرە وشـــانە کە لە لێکسیکۆلۆژیدا وشەی هاوبێژ (Homonym) یان پێی دەڵێن ، پێویستە لەگەڵ وشەی فرەواتا (Polysemantic)دا جیابکرێنەوە و تێکەڵ نەکرێن[٧] .

---

(٧) بەداخەوە ، لەم رووەوە ـ واتە دەربارەی وشەی هاوبێژ و هاوواتا =

جۆری وشەی هاوبێژ :

لە زمانی کوردیدا سێ جۆر وشەی هاوبێژ بەرچاو دەکەون :

١— ئەو وشە هاوبێژانەی چۆن بە خوێندنەوە ، هەروەهاش بە نوسین وەك یەکن . بۆ نمونە :

= لە زمانی کوردیدا ـ نە بە زمانی کوردی و نە بە زمانی بێگانە هیچ شتێکی وەها نەنوسراوە و ئەمەش نانەواوییەکی زۆر و کەلەبەرێکی گەورەیە لە مەسەلەی لێکۆڵینەوەی زمانەکەماندا ، بەڵام ئەوەی شایانی باسە لەم بارەیەوە ئەوەیە کە هەندێ لە زانایانی کورد ، وەك مامۆستایان (نۆفیق وەهبی و نەنانی کوردۆ و چەرکەزی بەکۆ) لە فەرهەنگەکانیاندا لە رێگای کۆشش و زانینی خۆیانەوە بە شێوەیەکی نەجروبی هەندێ کێشەی ئەم کارە ئاڵۆزەیان خاوکردۆتەوە . هەروەها لە لاپەڕە (٥٦٩ ـ ٦٢٣)ی ، ژمارە دوی ، گۆڤاری « کۆڕی زانیاری کورد »دا (بەغدا ١٩٧٣) ، مامۆستا جەمال بابان لە ژێر ناوی « هەندێك لەو زاراوانەی واتایەك زیاتر ئەبەخشن »دا وتارێکی بلاوکردۆتەوە ، بەلام کەم و کورتی و هەڵەی هەرە گەورەی ئەم باسە لەوەدایە کە نوسەر وشەی هاوبێژ و فرەواتای جیا نەکردۆتەوە ، بە وێنە :

ناوڵە ـ نەویلەی ولاخ .

ناوڵە ـ جۆرە یارییەکە کە بە بۆلی نەختە و زار دەکرێت .

تیرە ـ هۆز ، ئێل ،

تیرە ـ تیرەی بن کلاش .

ئەمانە و گەلێکی تر ـ کە زوربەی ئەو نمونانە دەگرنەوە کە =

ئاش — جۆی هاڕین و پاکردنی دانەوێڵە .

ئاش — چێشت .

٢— ئەو وشە هاوبێژانەی بە نوسین وەك یەکن ، بەڵام لە خوێندنەوەدا جیاوازییان هەیە ، وەك :

هەمانە[٨] — (هە) ـ رەگی کرداری (هەبن)ە[٩]

(مان) ـ جێناوی لکاوی کۆیە

(ە) ـ نیشانەی وجودە لە حاڵدا .

هەمانە[١٠] — کیسەیەك لە پێستی مەڕ و بزن دروست کرابێ .

٣— ئەو وشە هاوبێژانەی لە هەندێ حاڵاتی رێزماندا لەیەك نێزیك دەبنەوە ، وەك :

= مامۆستا جەمال بابان لە وتارەکەیدا هێناویتیەوە ـ لەو وشانە نین کە واتایەك زیاتر دەبەخشن ، وانە وشەی فرەوانا نین ، بەڵکو ئەو وشانەن کە لە رێگای چەند هۆیەکی تایبەتیەوە بە خوێندنەوە و نوسین وێكدەچن ، وانە ئەمانە وشەی هاوبێژن ، نەك فرەوانا .

(٨) لەم وشەیەدا گڕە وا بەسەر بڕگی دووەمەوە .

(٩) ئەمە کردارێکە کە چاوگەکەی لە بیر چۆتەوە .

(١٠) لێرەدا گڕە وا بەسەر بڕگی شەشەمەوە (دواینەوە) .

تاڵە — گیانداری رەشی درێژ .

تاڵە — (تاڵ) ـ ئاوەڵناوە .

(ە) ـ نیشانەی وجودی حاڵە .

بۆ — کوندەبەبۆ .

بۆ — کردارێکی رابوردووە کە لە چاوگی (بوون)ەوە وەرگیراوە .

رێبازی پەیدابوونی وشەی هاوبێژ :

١— بوونی چەند دیالێکتێك و بەشە دیالێکتێك لە زمانی کوردیدا هۆیەکی گرنگە لە پەیدابوونی وشـــەی هاوبێژدا . بە وێنە وشەی « بەش » لە دیالێکتی کرمانجی خواروودا مانای (هێندێ لە شتێك کە بڕدرابێ بۆ یەکێك) دەبەخشێ ، وە هـەر ئەم وشـەیە لە دیالێکتی کرمانجی ژووروودا بە (گیانداری ناوچەوان سپی) دەڵێن .

٢— لە ئەنجامی تێپەڕبوونی کات و رۆژگاردا واتاکانی هەندێ وشەی فرەواتا لەیەك دوور کەوتوونەتەوە و وشەی هاوبێژیان دروست کردوە ، وەك :

زێ — رووباری زۆر گەورە .

زێ — زێی مێینە .

٣— چۆن له مێژوی پەیدابونی وشەی گشت زمانێکدا ، هەروەها له مێژوی پەیدابونی وشەی کوردیدا وا رێکەوتووه کە دوَ وشه ، یاخود پتر دابڕاون بەسەر شتی جیاوازدا و به رێکەوت شێوەی دەربڕینیان وەك یەك بووە . به وێنه :

باهوَ — شان و قۆڵ .

باهوَ — ئاسۆ .

٤— هەندێ وشه که له زمانی بێگانەوە کەوتونەته ناو زمانی کوردییەوە ، وا رێکەوتووە لەگەڵ وشەیەکی کوردیی رەسەندا لـه نوسین و خوێندنەوەدا وەك یەك بن و له هەمان کاتیشدا هەر یەکه مانای تایبەتی و جیاوازی خۆی هەبێت ، وەك :

بیر — بیر و هۆش .

بیر — (بئر ـ عەرەبی) .

جگه لەو چەند رێگه سەرەکیانه ، هەروەها هەندێك جار له حالەتی کۆرینی وشـــەدا و لکاندنی ئامراز و هـەروەهـا کورت کردنەوە و سوانەوە ، وشەی هاوبێژ پەیدا دەبێ .

بەم جۆرە دەبینین کە دەوڵەمەندی و فراوانی زمانی کوردی تەنها له زۆری وشه و مانای جۆێ جوێدا دەرناکەوێ ، بەڵـکو له دەوری چالاك و سامانی بەرین و بەنرخی وشـــەی هاوبێژیشدا دەردەکەوێ .

وشەی هاوواتا (مرادف Synonym) :

بەو وشانە دەڵێن کە یەك مانا دەبەخشن ، یاخود مانایان لێك نزیکە ، بەڵام لە خوێندنەوە و نوسینیاندا جیاوازن ، وەك :

لێڕ – دارستان – جەنگەڵ .

ئاوارە – پەڕیوە – دەربەدەر .

جەندەك – کەلاك – تەرم – کەلەش .

توش – دژوار – سەخت – ناخۆش .

خەم – کەسەر – خەفەت .

خاپور – وێران .

.... هتد .

سەرچاوەی وشەی هاوواتا :

لە پەیدابون و کۆبونەوەی وشەی هاوواتای کوردیدا چەند ڕێگایەکی جیاواز دەوریان بینیوە :

١— چۆن بونی چەند دیالێکتێك و بەشە دیالێکتیك لە زمانی کوردیدا بووە بە هوی پەیدابونی وشەی هاوبێژ ، هەروەها بوشە بە هۆی پەیدابونی گەلێك وشەی هاوواتا :

أ – بەشێك لەو وشەی هەوواتایانە لە خوێندنەوە و نوسیندا لەیەك دورن ، وەك :

ئەوَك — قوَزك .
گەلەك — گەلێك ـ فرە ـ پڕ ـ زۆر .
بەدەو — جوان ـ قەشەنگ ـ چەلەنگ .
باهوَر — باهۆر ـ رەشەبا .

ب) هەندێکیشیان ئەو وشە هاوواتایانەن کە لە خوێندنەوە و نوسیندا تا رادەیەك وێكدەچن ، بەلاّم لە شـــێوەی فۆنێتیکدا تۆزێك جیاوازی هەیە . ئەو جۆرە وشانەش لە ئەنجامی لێك نزیك بونەوەی هەندێ دەنگ ، یاخود لە ئەنجامی خاسیەتی تایبەتی بەشە دیالێکتەکان و دیالێکتەکانی کوردیدا پەیدا بوون ، وەك :

م / و — دامێن ـ داوێن .
ه / و — هشك ـ وشك .
ف / و — چاف ـ چاو .
ی / وَ — پاری ـ پاروَ .
ه / ی — تەنیا ـ تەنها .
آ / ێ — ما ـ مێ .
ئـ / ه — ئەسپ ـ هەسپ

.... وە گەلێکی تر (11) .

---

(11) ئەم جۆرە وشە هاوواتایانە کە لە ئەنجامی نزیکی دەنگە ، یاخود خاسیەتی تایبەتی بەشە دیالێکتەکان و دیالێکتەکانی زمانەکەمانەوە هاتون ، پتر بەبوەندییاز==

٢ـ لە ئەنجامی بەکار هێنانی شێوازی جودا لە چۆنێتی داڕشتن و دروست کردنی وشـەدا گەلێك وشەی هاوواتا لە زمانی کوردیدا پەیدابوون ، وەك :

بەرەوژێر — بەرەوخوار

بەرەوخوارکە — بەرەوخوارە

بـەرەولێژە — سەرەولێژە

٣ـ هەرچەندە لە زمانی کوردیدا بۆ هەندێ مانا وشەی رەسەنی کوردی هەبوون ، بەڵام لەگـەڵ ئەوەشدا وا رێکەوتووە کە بۆ هەمان مانا لە زمانی بێگانەوە وشە بکەونە زمانەکەمانەوە و لەگەڵ وشـــە کوردییەکاندا ببن بە هاوواتا ، وەك :

زەوی — ئەرز — عەرد ، — هەرد .

مەردوم — مرۆ — مرۆڤ — ئادەمیزاد — ئینسان .

هـەژار — بەلەنگاز — فەقیر .

وشەی دژواتا Antonym :

لە ســـەرەوە رونمان کردەوە کە لە نیوان ژمارەیەکی زۆر لە

= بە باـی فۆنێتیکەوە هەیە ، جا هەر لە بەر ئەوەشە کە لەم رووەوە شتێکی کەمم نوسیوە . دەربارەی ئەم جۆرە وشانە باسێکی سەربەخۆم هەیە ، هیوادارم بەم زوانە بە وتارێکی تایبەتی بیخەمە بەر چاوی خوێنەرانی بەڕێز .

وشەکانی زمانی کوردیدا پەیوەندیی هاوواتایی هەیە . هەروەها پەنجەش بۆ ئەوە رادەکێشین کە پەیوەندیی دژواتایش لە زمانەکەماندا دەوری خۆی دەبینێ .

وشەی دژواتا بەو وشانە دەوترێ کە لە ماناادا بەرامبەر یەکتر دژ وەستاون ، وەك :

گەورە — بچوك .
زۆر — کەم .
بەرز — نزم .
چاك — خراپ .
دوَر — نزیك .
روَناك — تاریك .

لەو نموونانەی سەرەوەدا ئاشکرا دیارە کە هەر وشەیەك رەگی جیاوازی خۆی هەیە ، هەروەها وشەی دژواتا دەتوانن خاوەنی یەك رەگ بن ، وەك :

خۆش — ناخۆش .
راست — ناڕاست .
بەنرخ — بێ نرخ .

پێویستە پەنجە بۆ ئەوەش رابکێشین کە وەنەبێ هەموو وشەیەکی

زمانی کوردی بەرامبەری وشەی دژواتا هەبێت . بۆ نموونە بەرامبەر هەندێ ناو ، وەك : خانوو ، دەرگا ، کتێب ، وشتر .....؛ زوربەی جێناو ؛ تێکڕایی ژمارە وشەی دژواتا نییە .

ئێتیمۆلۆژی (الاتیمولوجیا ETYMOLOGY)[١]

ئێتیمۆلۆژی ئەو بەشەیە لە زانستی وشە ، کە لە پەیدابـوون و وەرگرتن و گەشـە کردنی وشە و ئەو دەورانەی پێیـــدا تێپەڕیوە دەدوێ .

موفرەداتی زمانی کوردی قاڵبۆوەی ساڵانی دوور و درێـــژی مێژوی گەلی کوردە و سۆرە و تۆرەی چەندین پلە و قۆناخی هەڵس و کەوتی باری ژیانی هات و نەهاتێتی . لەو ماوە درێژ و بەرفرەوانەدا کە بە سروشت لە کەو دراون و گێژە کراون و گورگە و بنۆیـل و زێوانیان لێ گیراوە ، لە زۆر رۆی گرنگەوە پتـــەو بووە و بە

(١) لە لاپەڕە ١ ی ئـەم کتێبەدا بە هەڵە بەرامبـەر بە (ئێتیمۆلۆژی) نوو ـراوە : (وشـەداتاشین ـ الاشـتقاق) . بەڵام راسـتیەکەی : (ئێتیمۆلۆژی ـ الاتیمولوجیـا : دراسـة تعنى باصـــل الـــکلمات وتاریخها) یە .

خۆدا هاتۆتەوەو دەوڵەمەند بووە .

پەیدابوون و گەشە کردنی موفرەداتی زمانی کوردی ، وەکو هەموو زمانەکانی سەر رووی ئەم زەمینە لە دوو رێگەوە سەری هەڵداوە . یەك ـ رێگەی راستەوخۆ کە ئەویش هەڵێنجانی وشەی کوردی رەسەنە لە نێو زمانی کوردیدا ؛ دوو ـ رێگەی لاوەکی ، کە ئەویش وەرگرتنی وشەیە لە زمانانی بێگانەوە .

بەم جۆرە لە لێکۆڵینەوەی ئێتیمۆلۆژی زمانی کوردیدا ، پێویستە بەتایبەتی بنجی زمانی کوردی ساغ بکرێتەوە ؛ وشەی رەسەنی کوردی و وشەی ئێرانی و هیند و ئەوروپایی دەست نیشان بکرێن ؛ وشەی بێگانە و رەگی بێگانە لە زمانی کوردیدا نیشان بدرێن ؛ چالاکی وسستی موفرەداتی زمانی کوردی بخرێتە پێش چاو ... هتد .

* * *

لەسەر رووی ئەم زەمینە بە ژماردنێکی تەقدیری پتر لە دوو هەزار و پێنج صەد زمان هەن . وەك ئاشکرایە ، دیارکردنی ژمارەی تێکرای زمانەکانی جیهان کارێکی سەخت و گرانە ، ئەویش بەر لە هەموو شتێك پەیوەندە بەوەی ، کە وا لە زۆر رووەوە لێکۆڵینەوەی تەواو و پێویست کەمە . وە هەر لەبەر ئەو هۆیەشە کە ئاشکرا و روون نییە ، ئایا هەندێ زمان زمانێکی سەربەخۆیە یاخود دیالێکتی زمانێکی دیکەیە . لێرەدا پێویستە پەنجە بۆ ئەوە رابکێشین

کە لە دیارکردنی سەربەخۆیی زماندا کەم و زۆری خاوەنی ئەو زمانە ناتوانێ دەور ببینێت ، بە وێنە هەندێ دیالێکت هەن کە بە ملیۆنەها کەس پێی دەدوێن ، کەچی زمانی وا هەیە کە خاوەنەکانی تەنیا چەند هەزار کەسێك دەبن . زمان هەیە ژمارەیەکی کەم کەس پێی دەدوێ ، وەك (زمانی خێڵەکانی ئەفەریقا ، پۆلینیزی[٢] ، زمانی هندییەکانی ئەمەریکا ، زمانەکانی داغستان ...) . هەندێ زمانیش هەن میللەتێکی گەورە پێی دەدوێ ، وەك (چینی ، رووسی ، عەرەبی ...) . زمانی وەهاش هەیە کە چەند نەتەوەیەك پێی دەدوێن ، بە نموونە (زمانی فەرەنسی ـ لە فەرەنسا و بەلجیکا و سویسرا ؛ زمانی ئینگلیزی ـ لە بەریتانیا و ئەمەریکا ؛ زمانی ئەڵەمانی ـ لە ئەڵەمانیا و نەمسا ؛ زمانی ئیسپانی ـ لە ئیسپانیا و بیست کۆماری خوارو و ناوەڕاستی ئەمەریکا ؛ ...) . چەند زمانێکیش هەن کە بوونەتە زمانی نێومیللەتان International language و لە کۆمەڵی نەتەوە یەکگرتووەکان و گەلێك رێکخراو و کۆمەڵەی جیهانیدا پێی دەدوێن و پێی بڵاودەکەنەوە ، وەك (ئینگلیزی ، فەرەنسی ، رووسی ، ئیسپانی ...) .

---

(٢) ئەمە زمانی نەتەوەی پۆلینیزە ، کە لە پۆلینیزیا و هەندێ لە دوورگەکانی رۆژهەلاتی میلانیزیا دەژین . ژمارەی خاوەنی ئەم زمانە نزیکەی (٣٤٠) هەزار کەس دەبێت . ئەوەی سەرنج رابکێشێ ، ئەوەیە کە ئەم زمانە خاوەنی فۆنەتیکێکی زۆر سادە و ساکارە . زۆری دەنگی بزوێن لە گەلێ وشەدا ساز و ئاوازێکی خۆشی بەخشیوە . وشەی وای هەیە کە تەنیا لە دەنگی بزوێن پێکهاتوە ، وەك : (oiaio , oe ... هتد) .

هەروەها زمانی وا هەن کە بە نیسبەت زمانەکانی ئەمڕۆوە بە زمانێکی مردوو دادەنرێن ، بەڵام لە هەندێ ڕووەوە سوودیان لێ دەبینرێ و بەکار دەهێنرێن ، بەتایبەتی زمانی لاتینی ، کە زمانی کەنیشت و زانست و زاراوە ...

مێژووی گشت زمانەکانی جیهان وەك یەك ئاشکرا نین . زمانی وا هەیە کە لە ڕێگای ئاسەواری نووسراویانەوە مێژووی لە ماوەی ٢٠ ـ ٣٠ سەدەدا ناسراوە ، بە وێنە زمانی یۆنانی هەر لە (هۆمیرۆس)ەوە تا ئەم دەورەی زاراوە ، یاخود زمانە هیند و ئەوروپاییەکانی هندستان هەر لە دەمی سروودەکانی (ریگڤیدا)ەوە تا زمانە هندییەکانی ئەمڕۆ ناسراون .

هەر لە نێو زمانە هند و ئەوروپاییەکاندا زمانی وا هەن ، کە خاوەنی نووسراوی ئێجگار دێرینن ، بەڵام زانست دەربارەی ئەو زمانانە تەنیا لە سەدەی بیستەمدا زانیاری وەرگرتووە ، وەك زمانی (تۆخاری) کە بەر لە سەدەی حەوتەمی پ . ز . لە ناوچەی ڕۆژئاوای چین پێی دەدوان ... هتد .

زمانی وەهاش هەن ، کە مێژوویان لە نێوان سەدەکانی ٤ ـ ٨ زدا ناسراوە ، وەك (گێرمانێکان ، سلاڤێکان ، ئەرمەنی ، جۆرجی ...) .

چەند زمانێکیش هەن ، کە تەنیا مێژووی ئەم چوار ـ پێنج سەدەیەیان ئاشکرایە ، وەك زمانی (لاتیشی ، ئەلبانی ...) .

زوربەی زمانەکانی ئەفەریقا و ئوستralia و ئەمەریکا لە سەدەکانی (١٧ ـ ١٨)ی زاییندا ناسراون و تەنانەت هەندێکیشیان لە سەدەکانی (١٩ ـ ٢٠)دا .

تێکڕای زمانەکانی جیهان بەسەر چەند کۆمەڵە زمانێکی گەورەدا دابەش دەبن و هەر کۆمەڵێکیش بەسەر چەند خێزانێکدا . زمانی کوردی یەکێکە لە کۆمەڵی گەورەی زمانە هیند و ئەوروپاییەکان و خێزانی ئێرانی . جا بەو بۆنەیەوە لێرەدا بەتایبەتی باسی خێزانی زمانە ئێرانیەکان دەکەین[٣] .

خێزانی زمانە ئێرانیەکان

خێزانی زمانە ئێرانیەکان لە ژمارەیەك زمانی زیندوو و مردوو پێکهاتووە :

أ ـ زمانە ئێرانییە زیندووەکان

١ ـ فارسی نوێ

٢ ـ کوردی

٣ ـ ئەفغانی

(٣) بەداخەوە ، لێرەدا ماسەکە ڕێگای ئەومان نادات کە بە دوور و درێژی لە تێکڕای کۆمەڵی زمانەکانی جیهان بدوێین . بەڵام لە بارەیەوە باسێکی تایبەتیمان هەیە ، هیوادارم بەم زوانە بە چەند وتارێکی تایبەتی بیخەمە بەر دەستی خوێنەرانی بەڕێز .

٤ ـ بلوجی

٥ ـ تاجیکی

٦ ـ ئۆسیتی

٧ ـ تاتی

٨ ـ تالیشی

٩ ـ پامێری

١٠ـ مازەندەرانی ، گیلیانی

.... هتد

ب ـ زمانە ئێرانییە مردووەکان :

١ ـ فارسی کۆن (٤)

٢ ـ ئاوێستایی (٥)

٣ ـ پەهلەوی (٦)

---

(٤) زمانی زەمانی هەخامەنشێکانە ، سەدەی ٦ ـ ٤ پ ز .

(٥) وانە ئەو زمانەی کە (ئاوێستا)ی پێ نوسراوە و کە زمانی ئاینی (زەردەشت)ە . دێرینترین مێژوی کە مێژوناس و زمانناسەکان بەسەندیان کردبێ ، سەدەی (٧ ـ ٦)ی پ. زە کۆنترین و بەنرخترین بەشی (ئاوێستا)ش ئەو سرودانەن کە لە لایەن (زەردەشت)ەوە وتراون . ئەم بەشەی (ئاوێستا) ناوی (گاتەها)یە و بەشەکانی تری بە (یەسنا ، ویسپارت ، پەشت ، دیفس .....) ناسراون .

(٦) هەروەها پێی دەوترێت (فارسی ناوەڕاست) ، کە زمانی ئاینی و دەوڵەتی ساسانیەکان بووە .

٤ ـ میدی[٧]

٥ ـ پارتی[٨]

٦ ـ سەغدی (سوگدی)[٩]

٧ ـ سەکی[١٠]

زوربەی ئێرانناسەکان بە گوێرەی شوێن زمانە ئێرانییە زیندوو و مردووەکان دابەش دەکەن بەسەر :

---

(٧) زمانی میدییەکانە ، کە بەر لە زایین بە چەند سەدەیەك توانیویانە دەوڵەتێکی دەسەلاتداری گەورە لە رۆژئاوای ئێرانی ئەمڕۆدا دابمەزرێنن . گەلێك لە زانایان کورد بە نەوەی میدییەکان دادەنێن . بۆ وەرگرتنی زانیاری تەواو دەربارەی میدییەکان و زمانی میدی ، بڕوانە : کورد نەوەی میدییەکانن ، نووسینی پڕوفیسۆر ڤلادیمیر مینۆرسکی ، کوردزبن و لێدوانی د. کەمال مەزهەر (بە زمانی عەرەبی) ، گۆڤاری « کۆڕی زانیاری کورد » ، ب ١ ، بەغدا ١٩٧٣ ، ل ٥٦٠ .

(٨) یەکێکە لە زمانە فارسییەکانی پلەی ناوەڕاست ، لە نێوان سەدەکانی ٣ پ ز . و ٣ پ. زدا ، کە لە ناوچەی خوارووی رۆژهەلاتی دەریای قەزویندا بەکار هێنراوە .

(٩) یەکێکە لە زمانە ئێرانییە رۆژهەلاتییەکان . لە کۆتایی سەدەی ١ ی پ. ز. تا ٩ ی ز. ژیاوە .

(١٠) یەکێکە لە زمانە رۆژهەلاتییە مردووە ئێرانییەکانی دەوری ناوەڕاست و لە سەدەکانی ٥ ـ ١٠ ی زاییندا لە ئاسیای ناوەڕاست و تورکەستانی چین بلاوبۆوە . هەندێ تێکستی ئەم زمانە بەجێ ماون ، کە بە خەتی هیندی نووسراون .

أ) زمانە ئێرانییە ڕۆژئاواییەکان :

١ ـ بەشی خوارووی ڕۆژئاوا ـ فارسی کۆن و ناوەڕاست و نوێ ، تاجیکی ، تاتی ... و هەندێکی تر .

٢ ـ بەشی سەرووی ڕۆژئاوا ـ میدی ، پارثی ، بلوجی ، کوردی ، تالیشی ... هتد .

ب) زمانە ئێرانییە ڕۆژهەڵاتیەکان :

١ ـ بەشی خوارووی ڕۆژهەڵات ـ سەغدی ، ئەفغانی ، پامیری ... هتد .

٢ ـ بەشی سەرووی ڕۆژهەڵات ـ سەکی ، ئۆسیتی .... و هەندێکی تر .

زمانە ئێرانیەکان بە سێ دەوری مێژوویدا ڕۆیشتون : کۆن و ناوەڕاست و نوێ :

١ ـ دەوری کۆن ـ لە (ئاوێستا)وە دەست پێ دەکا ـ واتە سەدەکانی ١٠ ـ ٦ پ. ز. زمانە ئێرانییە کۆنەکان پەیدا بون لە : ئاوێستایی ، فارسی کۆن ، سەکی ، میدی ... هتد .

٢ ـ دەوری ناوەڕاست ـ لە کۆتایی دەوری یەکەمەوە دەست پێ دەکا تا کو داهاتنی ئیسلام لە سەدەی حەوتەمدا . لە مێژوودا بە تێکڕای زمانەکانی ئەم دەورە دەوترێ (پەهلەوی) . زمانە ئێرانیەکانی

ناوەڕاست بریتین لە : فارسی ناوەڕاست ـ پەهلەوی ، سەغدی ، پارتی ... هتد

۳ ـ دەوری نوێ ـ ئەم دەورەی زمانە ئێرانیەکان لە سەدەی نۆیەمی دوای زایینەوە دەست پێ دەکا . زمانە ئێرانیەکانی ئەم دەورە پێکهاتوون لە : فارسی نوێ ، کوردی ، ئەفغانی ، تاجیکی ، بلوجی ، پامیری ، ئۆسیتی ... هتد(۱۱).

بەم جۆرە دەبینین کە زمانی کوردی زمانێکی سەربەخۆ و زیندوی ئێرانییە و یەکێکە لە بەشی سەروی رۆژئاوای خێزانی زمانە ئێرانیەکان . خێزانی ئێرانیش بەشێکە لە کۆمەڵی هند و ئەوروپایی ، (Indo - European) .

تا ئەم شوێنە لە بنجی زمانی کوردی دواین و بڕێك لە مەسەلەی ئێتیمۆلۆژی زمانی کوردیمان روون کردەوە . لێرەش بە دواوە لە چەند لایەنێکی تری پێویستی باسەکە دەکۆڵینەوە ، کە ئەویش هەندێ روی گرنگی وشەکانی زمانی کوردییە .

---

(۱۱) دەربارەی ئەم سێ دەورە ، کە زمانە ئێرانیەکان پێیدا رۆیشتوون ، بە زمانی کوردی چەند وتارێك بلاوکراونەتەوە و بەتایبەتی لە نێوانیاندا وتارەکانی د. پاکیزە رەفیق حیلمی و د. کەمال فوئاد دیارن ، وەك :

أ) د. پاکیزە رەفیق حیلمی ، زمانی کوردی « دەفتەری کوردەواری » ، بەغدا ۱۹۷۰ ، ب ۳ ، ل ۱۰٤ ـ ۱۱۰ .

ب) د. کەمال فوئاد ، زمانە ئیندۆ ـ ئەوروپیەکان ، گۆڤاری « پزشنگ » ، بەرلین ۱۹٦٦ ، ژ۱ ، ل ۲۰ ـ ۲٤ .

وشەی کوردیی پەتی (رەسەن) :

زمانی کوردیی بە تێکڕایی و وشەکانی زمانەکەمان بەو شێوەیەی ئەمڕۆی کە هەیە ، بەرهەمی تێپەڕبوونی چەندەها سەدەیە و ئەنجامی پێشکەوتنێکی زۆر و دوور و درێژە لە نێوان ئەو وشانەدا ، کە ئێستا لە ئاخاوتنی زمانەکەماندا بەکار دەهێنرێن ، وشەی زۆر جیاواز و جودا دروست بوون ، کە لە شێوەی پەیدابوون و داڕشتنیانــدا دەردەکەون و دەبینرێن . لەتەك ئەو وشانەدا کە بەر لە پەیدابوونی نووسینەوە لە زمانی کوردیدا بەکار هێنراون ، وەك (دایك ، باوك ، برا ، خوشك ، پیر ، سپی ، رەش ، سێ ، چی ... هتد ، چاومان بە وشەی وەهاش دەکەوێ کە تازە پەیدابوون و زۆر نییە کەوتوونە ناوانەوە ، وەك (خوێنەر ، ژیننامە (ترجمة الحال) ، بزوێن (Vowels) .. وە گەلێکی تر) . لەپاڵ وشەی رەسەنی کوردیدا ، وەك (شەو ، زوو ، سەر ، ژن ، چوون ... هتد) وشەش دەبینرێ کە لە زمانی بێگانەوە کەوتوونەتە زمانەکەمانەوە ، وەك (حەج ، زەکات ... ـ لە عەرەبییەوە) ؛ دامە ، خاشخاش ... ـ لە فارسییەوە) ؛ (خان ، خاتوون ... ـ لە تورکییەوە) ؛ (فەیلەسووف ، ئەڵماس ... ـ لە یۆنانییەوە) ؛ (دیکتاتۆر ، کۆنسول ... ـ لە لاتینییەوە) ؛ (ملیۆن ، رژێم ... ـ لە فەرەنسییەوە) ؛ (سەماوەر ، بۆلشەفیك ... ـ لە رووسییەوە) ... هتد[١٢] .

---

(١٢) راستە هەندێ وشەی لاتینیی و یۆنانیی و ئینگلیزیی و فەرەنسیی ... لە=

کەرەستەی سەرەکی زمانی ئەمڕۆی نەتەوەی کورد و موفرەداتی زمانی کوردی لە درێژایی هەموو دەورەکانی پێشکەوتنیدا بریتییە لە وشەی رەسەنی کوردی . بەشی هەرە زۆری موفرەداتی ئەمڕۆی زمانی کوردی ئەو وشە کوردییە رەسەنانەن کە لە ناو جەرگەی کوردستاندا هەڵقوڵاون و کورد داینێناون و شێوە و خاسیەتی کورد و کوردستانیان پێ دراون و بوونەتە ئاوێنەی ژیانی کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابووری ... میللەتی کورد .

بەشی زۆری وشەی کوردی رەسەن ، ئەو وشانەن کە لە دروست بوون و داڕشتن و شێواز و دەستووری زماندا پەیوەندییان بە یەکەوە هەیە و لەو دەمەوە پەیدا بوون کە زمانی فارسی و کوردی و ئەفغانی و بەلوجی و تاجیکی و ئۆسێتی و تاتی و تالیشی و پامیری و . . لە خێزانی زمانە ئێرانییەکان کەوتوونەتەوە ـ واتە بەشی زۆری موفرەداتی زمانی کوردی وشەی کوردی رەسەنن .

وشەی کوردی رەسەن ئەو وشانەن کە لە سەدەی نۆیەمی دوای

= رێگای زمانی عەرەبی و فارسی و تورکییەوە هاتوونەتە زمانی کوردییەوە ، بەلام ئێمە لێرەدا گرنگیمان بەوە داوە ، کە ئەو وشانەی نیشانمان داون بە رەسەن کوردی نین و کورد وەری گرتوون . بوونی وشەی بێگانەش لە زمانی کوردیدا ، ئەوە ناگەیەنێ کە زمانی کوردی زمانێکی رەسەن و سەربەخۆ نەبێ ، بەڵکو ئەمەش دیاردەیەکە کە لە تێکڕای زمانەکانی جیهاندا هەیە .

زاینەوە هەتا ئەمڕۆ پەیدابوون . ئەم جۆرە وشانە خاسیەتی وتوێژی کوردیان هەیە و بێ گومان بۆنیان لە زمانێکی تردا ، ئەوە نیشان دەدەن ، کە لە زمانی کوردییەوە وەرگیراون .

وشەی ئێرانی :

لە نێوان وشەی رەسەنی کوردیدا گەلێك وشەی گرنگ هەن کە بە رەگەز ئێرانین . ئەو جۆرە وشانە مێژوویەکی کۆنیان هەیە و بە نیسبەت زمانی کوردی و زمانە ئێرانیەکانی ترەوە میراتییەکی گرنگ و بەنرخن (بە وێنە بڕوانە : خشتەی ژمارە ١) . ئەسەری ئێرانی بە تایبەتی لە ژمارە و جێناودا دەبینرێ ، وەك : (یەك ، دوو ، سێ ، ... حەوت ، دە ... ؛ تۆ ، ئەو ، ئێوە ، کێ ، چی ...) .

هەروەها پێویستە ئەوە لە بیر نەکەین کە گەلێك وشە هەن کە لە فارسی و کوردی و ئەفغانی و تاجیکی ... دا وێکدەچن ، بەڵام پەیوەندیان بەیەکەوە نییەوە و لە پەیدابوون و دروست بوونیاندا پێکەوە نەبەستراون و بە شێوەیەکی سەربەخۆ لەسەر بناغەی رەگ و پێشگر و پاشگر ... ی وێکچوو وەرگیراون ، بە وێنە بڕوانە : خشتەی ژمارە[1] .

خشتەی ژمارە ١

زمانە ئێرانیە رۆژئاواییەکان							زمانە ئێرانییە رۆژهەڵاتیەکان	
کوردی								
کرمانجی ژوورو	کرمانجی خوارو	فارسی	تاجیکی	تاتی	بلوجی	تاڵیشی	ئەفغانی	ئۆسیتی
پەرس	پرس	پورس	پورس	پۆرس	پورس	پورس	پەخت	پەرس
ئاف	ئاو	ئاب	ئۆب	ئاو	ئاف	لوف	ئۆبە	ئاپ
رۆژ	رۆژ	روز	رۆز	روز	رۆچ	رۆژ	رومدز	رودزەنك
بەرا	برا	برادەر	بارودەر	برار	براس	بو ، بوا	ورور	ئەرفەدە
سەر	سەر	سەر	سەر	سەر	سەر	سە	سەر	سەد
هەسپ	ئەسپ	ئەسپ	ئەسپ	ئەس	ئەسپ	ئەسپ	ئەس	ئەفسە
دە	دە	دە	دە	دە	دە	دە	لەس	دەس
سەد	سەد	سەد	سەد	سەد	سەد	سە	سەل	سەدە
چاف	چاو	چەشم	چەشم	چوم	چەم	چەش	چەم	چەستە

وشەی هند و ئەوروپایی :

لە نێوان وشەی کوردی و ئێرانیدا وشەش هەن کە بنجی هند و ئەوروپاییان هەیە ، وەك : برا ، زاوا ، برۆ ، نۆلی ... وە گەلێکی تر (هەروەها بڕوانە خشتەی ژمارە ٢ کە نێزیکی زمانە هیند و ئەوروپاییەکان لە ژمارەدا نیشان دەدا) .

وشەی بێگانە لە زمانی کوردیدا :

لەتەك وشەی پەتی و رەسەنی کوردیدا لە زمانی کوردیدا ژمارەیەکی زۆر وشەی بێگانە هەن ، کە لە زمانانی ترەوە هاتونەتە زمانەکمانەوە .

وشەی بێگانە بە تێکڕایی بەو وشانە دەوترێن کە لە هەر زمانێکی بێگانەوە بێت کەوتبنە زمانی کوردییەوە ، ئەگەرچی لە رۆی پێکهاتنی (مۆرفێم)ەوە[١٣] لەگەڵ وشەی کوردی رەسەندا هیچ جیاوازییەکیان نەبێت .

پێویستە ئەوەش بهێنینەوە یاد کە لەسەر رۆی زەمیندا هیچ زمانێك نییە کە لە تاسیری زمانی بێگانە ئازاد بێت ، یاخود تاسیری زمانی بێگانەی لەسەر نەبێت . هەروەها هیچ میللەتێك یاخود

---

(١٣) مۆرفێم (motpheme) ـ بچوکترین پارچەی واتاداری زمانە . بۆ وەرگرتنی زانیاری تەواو دەربارەی مۆرفێم ، بڕوانە : محەمەد ئەمین هەورامانی ، سەرەتایێك لە فیلۆلۆژی زمانی کوردی ، بەغدا ١٩٧٤ ، ل ٢٣ .

خشتەی ژمارە ٢*

کوردی	فارسی	هیندی	ئەڵمانی	ئینگلیزی	ئیتالی	فەرەنسی	روسی	بولگاری
یەك	یەك	ئێك	ئاینس	وان	ئۆنۆ	ئان	ئەدین	ئیدەن
دوَ	دۆ	دولی	تزڤای	تو	دولی	دولی	دڤا	دڤا
سێ	سیه	تین	درای	ثری	تری	تروا	تری	تری
چوار	چەهار	چار	فیر	فۆر	کواترۆ	کاتر	چیتیری	چیتیری
پێنج	پەنج	پانج	فیونف	فایف	چینکوێ	سانك	پیات	پێیەت
شەش	شیش	چۆ	زێکس	سیکس	سی	سیز	شێست	شێست
حەوت	هەفت	سات	زیبن	سێڤن	ستی	سیت	سێم	سیدەم
هەشت	هەشت	ئەت	ئاخت	ئەیت	ئوتو	ویت	ڤۆسیم	ئۆسەم
نۆ	نه	نۆ	نۆین	ناین	نۆڤی	نۆف	دێڤیت	دێڤەت
ده	ده	دەس	تزێن	تێن	دیتشی	دیز	دێست	دێسەت

(*) جگە لە زانیاریی خۆم ، لە سازکردنی هەردوو خشتەی ژمارە (١) و (٢)دا سوودم لە کتێبی : (س. ئا. سۆکۆلۆف ، زمانە ئێرانیێکان ، مۆسکۆ ١٩٦١ ، وەرگرتوە . وە بۆ خشتەی ژمارە (٢) ، جگە لەو=

هەڵگری هەر زمانێك بەرەهایی بە شێوەیەکی تایبەتی و جیاواز و دوور لە میللەتانی ناژی .

خاسیەتی کۆمەڵایەتی وتوویژی مرۆڤ و ڕووداوی مێژوویی ، کە پێشکەوتنی کۆمەڵ دیار دەکەن ، دەبنە هۆی ئەوەی کاری زمانێك بەسەر زمانێکی دیکەوە ببێت و زمانێك لە زمانێکی کەوە شت وەربگرێ . ئەم دیاردەیەش پتر لە موفرەداتی زماندا دەردەکەوێ .

لە ئەنجامی پەیوەندیی دوور و درێژی ئابووری و سیاسی و جەنگی و کولتووری ... میللەتی کورد لەگەڵ میللەتانی تردا ، گەلێك رەگەز (عنصر)ی وشە هاتوونەتە زمانی کوردییەوە و لە دەستووریدا بنجی خۆیان پتەو کردوە .

ئەم دیاردەیە - واتە کاری زمانی بێگانە و وەرگرتنی وشەی بێگانە ، وەنەبێ کارێکی خراپ و زیان بەخش بێ ، بەڵکو بە پێچەوانەوە زمانی ئێمەیان دەوڵەمەند و فراوان و بەرین کردوە . بێگومان ئەوەی کورد لە بێگانەی وەرگرتوە خستویەتیە ژێر باری فۆنەتیك و وشە داڕشتن و دەستوور و ڕێزمانی کوردییەوە و بەمە بەرگێکی کوردیی بە بەریاندا کردوە .

وەك ئاشکرایە ، بەشی هەرە زۆری ئەو وشە بێگانانەی لە

= سەرچاوانەی ناومان بردن ، هەروەها ئەو خشتەیەی مامۆستا طاهر صادق لە کتێبی : (ڕێنووس . چۆنیەتی نووسینی کوردی ، کەرکوك ١٩٦٩ ، ل ١٤١)دا دایناوە کەڵکمان لێ وەرگرتوە .

زمانی کوردیدا هەن ، لە زمانی فارســـی و عەرەبی و تورکییەوە وەرگیراون . بێ‌گومان هۆی ئەمەش روون و دیارە .

وشەی فارسی لە زمانی کوردیدا :

لە نێو ئەو وشە بێگانانەدا کە کەوتوونەتە زمانی کوردییەوە ، بەشێکی زۆریان لە زمانی فارســـییەوە ـ کە لەگەڵ زمانی کوردیدا لە یەك خێزانی زمانن ـ وەرگیراون[١٤] . هـــۆی پەیدابوون و پەرەوبوونی ئەو وشانەش لە زمانی کوردیدا ، ئەو مێژووە دوور و درێژەیە کە ئـــەم دوو میللەتە (کورد و فارس ـ ئەورەحان) لە تێکەڵاویدا هەیان بووە . بە وێنە وشـــەی « سروشـــت »[١٥] ، « نمـایش » ، « وەرزش » ، « نایاب »[١٦] ، « ئەندێشە » ، « باڵوێز »[١٧] .... هتد .

---

(١٤) لەتەك ئەو وشانەدا کە لە فارسییەوە کەوتوونەتە زمانی کوردییەوە هەروەها هەندێ رەگی فرازیۆلۆژی و وشە داتاشین و شێوەی رێزمانی و داڕشتنی رستە لە زمانی فارسییەوە وەرگیراون .

(١٥) فارسییەکەی « سرشت »ە و کورد کردوویە بە « سروشت » .

(١٦) لە فارســـیدا بە مانای « نادر » ـ « بەدەگمەن » هاتوە . بە نموونە دەڵێن « گوشت در بازار نایابست » ـ « گۆشت لە بازار دەست ناکەوێ » ، بەلام کورد وەری گرتوە و تا رادەیەك مانای گۆڕیوە و بە واتـــای « فاخر » ـ « زۆرباش » بەکاری هێناوە . ئەم جۆرە رووداوانەش لە وەرگرتنی وشەی بێـــگانەدا ، لە زمانی کوردیدا بەرچاو دەکەون .

(١٧) وشەی « باڵوێز » فارس تازە دروستی کردوە و کورد لێی وەرگرتوە .

وشەی عەرەبی لە زمانی کوردیدا :

هەروەها لە زمانی کوردیدا زۆر وشە هەن کە لە زمانی عەرەبییەوە وەرگیراون . سەرەتای ئەم رووداوە ، واتە هاتنە ناوەوەی ئەو وشانە بۆ زمانی کوردی دەگەڕێتەوە بۆ پەیدابوونی ئیسلام و دراوسێتی و تێکەڵاوی کورد لەگەڵ عەرەبدا[18] .

کورد چۆن وشەی هەر زمانێکی بێگانەی وەرگرتوە و شێوە و بەرگی کوردی کردوە بە بەردا ، هەر بەو جۆرەش وشەی عەرەبی وەرگرتوە و خستویەتیە ژێر باری پێشکەوتنی یاسای زمانەکەیەوە . دەستکاری کردنی وشەی عەرەبی لە چەند ڕێگایەکەوە بووە : یەکێك لەو دەستکارییانە لە ڕووی دەنگ و (تلفظ)ەوە بووە . بۆ نموونە ئەگەر لە وشەیەکی عەرەبیدا دەنگێك هەبوو کە لەگەڵ یاسای فۆنەتیکی زمانی کوردیدا ڕێك نەکەوتبێ ، ئەوە گۆڕانێکی بەسەرا هێنراوە ، بە وێنە دەبینین دەنگی (ث ، ص ، ض ، ط ، ظ ، ذ ....) کە لە گەلێك وشەی عەرەبیدا هەن ، لە کوردیدا کراون بە (س ، ت ، ز ....) .

---

(18) بۆشك ، ئەم دیاردەیە بە پێچەوانەشەوە ڕووی داوە و لە زمانی کوردییەوە گەلێك وشە کەوتوونەتە زمانی عەرەبییەوە ، وەك « گوێز ــ جوز » ، « سزا ــ جزا » ، « گێزەر ــ جذر » ..... هتد .

چەند نموونەیەك :

ص ، ث / س	صابر ـ سابیر
	مقص ـ مقەست
	ثروة ـ سەروەت
	اثبات ـ ئیسپات
ط / ت	طابو ـ تاپۆ
	طعم ـ تام
ض ، ظ ، ذ / ز	قرض ـ قەرز
	حوض ـ حەوز
	ظلم ـ زوڵم
	ظرف ـ زەرف
	ذخیرە ـ زەخیرە
	إذاعة ـ ئیزاعە

.... هتد .

ئەم جۆرە دەستکاری کردنەی وشـــە کارێـکی گرنگ و پێویستە ، بەتایبەتی چونـکە وشـەی بێگانە وەردەگیرێ بۆ ئەوەی لەسەر وشەکانی زمانی کوردی کاڵەکە بکرێ . بێشك ئەم دەستکاری کردنەش دەبێتە هۆی پتەو بوون و ڕەگ داکوتانی ئەو وشانە لە زمانی کوردیدا . هەروەها هەنـــدێ جار بە جۆرێك پتەو دەبن و ڕەگ دادەکوتن و جێی خۆیان دەکەنەوە و جێگیر دەبن و دەچەسپێن ،

که نەك تەنیا تەنگ بە وشەی کوردیی ڕەسەن هەڵدەچنن ، بەڵکو جێشیان پێ لەنگ و لێژ دەکەن و خۆیان شوێنیان دەگرنەوە .

ڕێکەوتی وەهاش زۆرە کە وشەیەکی عەرەبی بە جۆرێك هاتۆتە زمانی کوردییەوە و بە شێوەیەك دەستکاریی کراوە و تواندراوەتەوە و بەرگێکی کوردیی وەهای بە بەردا کراوە کە لە ئەنجامی لێکۆڵینەوە و تۆژینەوەی تەواودا هەستی پێ دەکرێ و ڕوون دەبێتەوە و دەردەکەوێ ، کە ئەو وشەیە بە ڕەسەن کوردیی نییە ، وەك : « متمانە » ـ « مطمئن » ، « تام » ـ « طعم » ، « ئانقەست » ـ « عن قصـــد » ، « کاڵۆچ » ـ « کل وجە » ، « عەلەتەوار » ـ « علی التوالي » . (دە ساڵی عەلەتەوار ـ عشر سنین علی التوالي) ، « جینار » ـ « جیران » (کوردەکانی یەکێتی سۆڤێت بەکاری دەهێنن) ، « مەشخەڵ » ـ « مشعل » ، « سات » ـ « ساعة » .... وە گەلێکی تر .

وشەی تورکی لە زمانی کوردیدا :

چۆن لە ئەنجامی دراوسێتی و تێکەڵاوی کورد لەگەڵ فارس و عەرەب ، ژمارەیەك وشەی فارسی و عەرەبی کەوتۆنەتە زمانی کوردییەوە ، هەر لەو ڕێگەیەشەوە گەلێك وشەی تورکی هاتۆنەتە زمانی کوردییەوە ، وەك : « قەرەباڵغ » ، « تاتر » ، « چوخم » ، « یاپراخ » (یاپراق ـ بە تورکی واتە ـ گەڵا) ، « دۆڵمە » ... هتد .

رەگی (عنصر)ی بێگانە لە موفرەداتی زمانی کوردیدا :

رێگای سەرەکی زۆر بوون و دەوڵەمەند بوونی زمانی کوردی لە گشت قۆناخەکانی پێشکەوتن و گەشەکردنیدا ، بێ شك دارشتن و داتاشین و دروست کردن و هەڵێنجانی وشەی نوێیە لەو گەنجینەیەی هەبوە . ئەم روداوە ـ واتە داتاشین و پەیدابوونی وشەی نوێ ـ لە زمانی کوردیدا ، وەك ئاشکرایە بە هۆی ئەو دەستور و یاسایانەی دێتە ئەنجام کە لە خاسیەت و تایبەتێتی وشە دارشتنی زمانەکەماندا هەن .

لەگەڵ ئەوەشدا راست نەدەبو ئەگەر لە زۆربوون و دەوڵەمەندبوونی موفرەداتی زمانی کوردیدا سەرچاوەی بێگانە پشت گوێ بخرێ و زمانەکەمان بە وشەی زمانانی دیکە موتوربە نەکرێ ، ئەگەر چی ئەو زمانانە لە پێکهاتن و بنجدا لە کوردییەوە دور بن .

لەم وەرگرتنەشدا پێویستە جیاوازێ لە نێوان وشەی بێگانە و زرەزێو (کلمه مقتبسة بالقیاس Calque)(١٩) بکەین :

١ـ وشەی بێگانە .

هەرچەندە لە زمانی کوردیدا وشەی بێگانە زۆرە ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا نیسبەتێکی کەمی تێکڕای موفرەداتی زمانەکەیە . بەشێك لەو وشە بێگانانە ناوی ئەو شت و دیاردە و ... ن کە لای کورد

(١٩) Translation loan – word

نەبوون و لەگەڵ هاتنیان ، ناوەکانیان لەگەڵ خۆیان هێناوە ، وەك (حەج ، رادیۆ ، تەلەفزیۆن ، حەبا .. هتد) . بەشێکی دیکەیان ئەو وشە بێگانانەن کە بۆ هەمان مانا بەرامبەریان وشەی کوردیی رەسەن هەبوە ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەر هاتونەتە زمانی کوردییەوە ، وەك (فەقیر ، ئەرز ، فکر ، عیلاج ـ ... هتد) .

زۆر وشەی بێگانە روَن و ئاشکرا دیارن و بە ئاسانی هەستیان پێ دەکرێ و بنجیان دەدۆزرێتەوە ، بەڵام وەك لەسەرەوە باسمان کرد ، هەندێ وشەی بێگانەی وەهاش هەن بە پێچەوانەوە تەنیا لە رێگای تۆژینەوەی تایبەتی و زمانەوانییەوە دەتوانرێ شـی بکرێنەوە و دەربخرێن . بەم جۆرە ئەو جۆرە وشانە کە رەنگی بێگانەیان بـــە باشی پێوە دیار نییە ، هۆی دەگەڕێتەوە بۆ کاتی وەرگرتنیان و سنوری بەکار هێنانیان .

لەو رایەدام ، کە پێویست نا کا بە بێ هۆ وشەی بێگانە بەکار بهێنرێ ـ واتە کاتێك بۆ دەربڕینی مەبەستێك وشەی کوردیی جوان و لەبار و بەکارهێنراو و ئاشکرا هەبێت ، ئیتر بۆ پەنا بۆ وشەی بێگانە ببرێت ـ بۆچی بڵێین « دەماغ ، فەقەرە ... » لە کاتێکدا کە خۆمان « مێشك ، بڕبڕە ... »مان هەیە و چییان لە « دەماغ و فەقەرە ... » کەمترە . جگە لەوە پێویستە ئەوەش لە یاد نەکەین ، کە بەکارهێنانی وشەی بێگانە ، بە تایبەتی لە شوێنی پێویستی خۆیدا کارێکی راست و رەوانە و هەر وەك وشەی کوردیی رەسەن جێی خۆی دەگرێ .

٢ ـ زرەزێو (كلمة مقتبسة بالقياس Calque) .

لە موفرەداتی زمانی کوردیدا زرەزێو بەرچاو دەکەون ، کە لە ڕێگای داتاشین و ماناوە وەرگیراون .

وا ڕێی دەکەوێ وشەیەکی بێگانە لە ڕوەی مۆرفۆلۆژییەوە لە چەند بەش پێکهاتبێ و چۆن دروست بووبێ و مانا و واتای چی بێ ، لە وەرگرتن و وەرگێڕاندا بۆ سەر زمانی کوردی پێکهاتن و دروست بوون و مانا و واتای ڕەچـــاو کراوە . لە ڕوەی دروست بوونی مۆرفۆلۆژییەوە لە زمانە بێگانەکەدا چۆن بووە لە زمانی کوردیشـدا هەر بەو جۆرە داتاشـراوە . هەروەهـا لە ڕوەی لێکـسیکۆلۆژیشەوە مانای چی بووە ، هەر بەو شێوەیە واتای بەخشیوە . بە وێنـــە وشەی « proanoun » ی ئینگلیزی ، کە لە « pro ـ جێ ، لە جێی ، لە باتی . . » و « noun ـ ناو » پێکهاتوە بە « ڕاناو ، جێناو ... » کە لە « ڕا » و « ناو » ، « جێ » و « نــاو » ... پێکهاتوون دارێژراون . هەروەها وشـەی « شرق شـــناس ، خاوەرشناس »ی فارسی ، کە لە « شرق ، خاوەر » ـ « ڕۆژهەڵات » و « شناس » ـ « ناس » پێکهاتوە کە کراوە بە « ڕۆژهەڵاتناس » .

بـەم جۆرە دەبینین ، ئـــەو زرەزێوانە کە لە زمانی بێگانەوە وەرگیراون و وەرگێڕاون لە کەرەستەی کوردی دروست کراون ، بەڵام شێوەی پێکهاتنیان تیشك دانەوەی وشەی بێگانەن .

موفرەداتی زمانی کوردی لە ڕوی چالاکی و سستییەوە :

وەك ئاشکرایە ، پێشکەوتن و گەشەکردنی زمان و دەوڵەمەند بوون و کۆبونەوە و دروست بونی ، بەستراوە بە پەیدا بون و سەرهەڵدانی وشەی نوێوە . زمانی هەر میللەتێکیش پێویستی بە دروست بون و پەیدابونی وشەی نوێی هەیە ، کە ئەویش پەیوەندی بە گۆڕانی ژیانی کۆمەڵایەتی و پێشکەوتنی بەرهەم و کولتور و زانست .... هتد هەیە .

بەڵام پێویستە ئەوەش لە یاد نەکەین کە ئەو گۆڕانە تەنیا نابێ بە هۆ بۆ پەیدابون و دروست بونی وشەی نوێ ، کە زۆر لەو زمانەدا نەبون ، بەڵکو لە هەمان کاتدا لە موفرەداتی زماندا دیاردەیەکی پێچەوانە ڕو دەدات ـ ئەو دیاردەیەش ئەوەیە کە هەندێ وشە لەکار دەکەون و پەکیان دەکەوێ و بەرەو سوان و کۆن بون دەچن ، بۆ نمونە : ناوی ئەو وشانەی پەیوەندییان بە ئاشی ئاوەوە هەیە ، یاخود ئەو وشانەی لە پەیوەندی خێزانییدا بەکار دێن ... ، وەك (هەوێ ، هێوەرژن ، دش ، هەنەزا ....) . بەداخەوە هەست دەکرێت ئەو وشانەی کە ناومان بردن هەندێ ڕستۆك جێگایان دەگرنەوە ، وەك لە جێگای « دش » ـ « خوشکی مێرد » ... هتد .

بەم چەشنە وشەی نوێ لە زماندا بنج دادەکوتێ و جێی خۆی دەکاتەوە ، وە وشەی کەم بەکار هێنراو زمان بەجێ دەهێڵێ ـ ئەمەش دیاردەیەکی هەمیشەیی و دوور و درێژە .

بەگشتی لە موفرەداتی زماندا، لەیەك کاتدا دوو چین وشە هەن : یەك ـ چالاك ، دوو ـ سست :

وشەی چالاك ئەوانەن کە لە ژیانی رۆژانەدا بەکار دەهێنرێن و هەردەم لەسەر زارن و لە چاپەمەنیێکاندا بەرچاو دەکەون . وشەی سستیش ئەو وشانەن کە کەم بەکار دەهێنرێن[20] ـ ئەویش ئەو وشانەن کە زمان هێشتا پێویستی پێیان نەبووە، یاخود پێویستی پێیان نەماوە . بەم جۆرە وشەی سست بریتییە لە :

١ ـ ئەو وشانەی لەکار دەکەون و پەککیان دەکەوێ و کۆن دەبن و بەرەو سوان دەڕۆن ـ واتە وشەی مردە (الکلمات للمیتة ـ Obsolete) .

٢ ـ ئەو وشە نوێیانەی هێشتا بە تەواوی لە زماندا رەگیان دانەکوتاوە ، یاخود تازە هاتوونەتە ناو زمانەوە ـ واتە وشەی نوێباو (الکلمات للمولدة ـ Neologism) .

<u>وشەی مردە (للمیتة Obsolete) :</u>

لەکار کەوتن و نەمانی وشە کارێکی گرانە و یەکسەر روو نادات، بەڵکو لەسەرخۆ دەبێت . دوای ئەوەی لە رێگای هۆی تایبەتییەوە بەکار هێنانی هەندێ وشە کەم دەبنەوە و لە بەشی چالاکەوە دەچنە

(٢٠) بۆگومان دەبێ وشەی سست لەگەڵ ئەو وشانەدا کە خاوەن پیشەی تایبەتی لە کاری رۆژانەیاندا بەکاری دەهێنن جیا بکرێنەوە .

بەشی سستەوە ، ئنجا دوایی وردە وردە کەمتر بەکار دەهینریێن و تا یەکجاری لەسەر زار دەکەون و زمان بەجێ دەهێلن .

لەنێوان وشەی مردەشدا جیاوازی هەیە . هەندێ لەو وشانە بە جۆرێك لەکار کەوتوون و هێندە لە مێژە لەسەر زمان نەماون ، کە بەرەی ئەم دەمەی کورد نەیبیستوون و تەنیا لە رێگای تۆژینەوەوە ئاشکرا دەبن . ئەم جۆرە وشانەش بریتین لە :

أ ـ ئەو وشانەی بە تەواوی لە زمان چوونەتە دەرەوە و بە هیچ جۆرێك لە زمانەکەماندا بەدی نا کرێن و تەنانەت لە پێکهێنانی وشەی لێکدراویشدا ئەسەریان نییە .

بۆ ئەم مەبەستە لەو تێکستانەدا کە ئۆسکارمان کۆی کردوونەتەوە(۲۱) ، گەلێك نموونە بەرچاو دەکەون ، وەك : « نسرین » ،

Oskar Mann. Die Mundart der Mukri - Kurden, Teil. (۲۱) I. Berlin, Druck und Verlag, 1906.

ئۆسکارمان زانای مەزنی ئەڵمانی لە ساڵی ۱۹۰۱دا بۆ لێکۆڵینەوەی زمان و ئەدەبی کوردی هاتۆتە کوردستانی ئێران و دوو ساڵ و نیو لە ساباڵاغ و دێیەکانی موکریاندا ماوەتەوە و زۆر شتی بە نرخی کوردی نووسیوەتەوە . بەشێکی لە نووسراوەکانی خۆی لە ساڵی ۱۹۰۰دا بە خەتێکی لاتینی تایبەتی چاپ کردوە و بە پێشکەش ناردویە بۆ شای ئێران (مظفر الدین شاە)ی قاجار و بۆیە ناوی ناوە (تحفة مظفرية) . بەشی کوردی ئەم کتێبە کە ۳۰۲ لاپەڕەی ۲۰ دێڕییە بریتییە لە شەش چیرۆك و هەژدە بەیت و چەند گۆرانی . =

« کەبرێن » ، « سەبرێن » ... هتد ، کە لە زمانی کوردیی ئەمڕۆدا نەماون و ماناشیان تەنیا لە ڕێگەی ڕستەوە ئاشکرا دەبن . بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەندێکیان تەنانەت بە ڕستەش ڕوون نابنەوە .

لەو تێکستانەدا دەبینین ، کە وشەی « نسرین » بە مانای « پەژارە ، خەم ، داخ ... » هاتوە ، ئەویش لە ڕستەدا بۆمان دەردەکەوێ :

ئەگەر ژنی گەورەی میری وا دەبینێ
بانگ دەکا : برام چاکە ، مەکێشە خەم و نسرینێ[22]

هەرچی وشەی « کەبرێن »و « سەبرێن »ە مانایان ئاشکرا نییە و تەنانەت لە ڕستەشدا بۆمان ڕوون نەبۆتەوە :

= کۆڕی زانیاری کورد ، ئەرکی هێنانەوە سەر ڕێنوسی کوردیی و لێکۆڵینەوە و ساغکردنەوەی ئەم تێکستانەی خستە ئەستۆی مامۆستا هێمن ـ ئەندامی یاریدەری کۆڕ کە خۆی موکریانییە و ئەو شێوە کوردییە باش دەزانێ و لە فۆلکلۆری ئەدەبی کوردیدا ئەزموون و شارەزایی هەیە . ئەویش کەلێکی خۆی پێوە ماندوو کردوە و بە پوختی هێناویەتیە سەر ڕێنوسی کوردیی و پێشەکییەکی نایابی بۆ نوسیوە . ئەوە چەند مانگێکە ئەم کتێبە بەنرخە کە لە باری زمان و ئەدەب و فەرهەنگی کوردییەوە زۆر دەوڵەمەند و بایەخدارە کەوتۆتە دەست خوێنەرانی بەڕێز و هیوادارین کەڵکی لێ وەربگیرێ . ئێمە بۆ چەند شوێنێکی ئەم نوسینەمان سوودمان لەو کتێبە وەرگرتوە و ئەوی ڕاستی بێ هەندێ کێشەی ئەم لێکۆڵینەوەیەمانی ئاسان کرد .

(22) هەمان سەرچاوە ، ل 385 ..

دەڵێ : خولایە نە بە کەبڕێنی ، نە بە سەبڕێنی
بۆ خوت گیانان دەدەی ، گیان دەستێنی[23]

پێویستە پەنجە بۆ ئەوەش رابکێشین کە ئەو وشانەی لەسەرەوە ناومان بردن تەنانەت لەو دەورەشدا کە ئۆسکارمان تۆماری کردون ـ واتە حەفتا ساڵێك لەمەوبەر ـ هەر وشەی مردە بوون . بەڵگەشمان بۆ ئەمە ، ئەوەیە کە ئەو وشانە تەنیا لە شیعرەکاندا هەن و لە پەخشانەکاندا نین . ئەوەش ئاشکرایە کە شیعر وەك خۆی دەمێنێتەوە و مەودای دەستکاری کەمە و پتر لە پەخشان دەپارێزرێ .

ب) ئەو وشانەی بەشێك لە رێژەکانیان لە زماندا نەماون . بە وێنە وشەی « پەروەردە » ـ وەك : ناوی بەرکار ماوە ، بەڵام رێژەکانی تری نەماون . کەچی ئەگەر تەماشای زمانی فارسی بکەین ، دەبینین کە رێژەکانی دیکەی ئەم وشەیە ، وەك « پرۆریدن ، میپروراند ، پرورش ، ... » ماون .

یاخود هەر لەو تێکستانەدا کە ئۆسکارمان تۆماری کردون ، وشەی « بوێر »[24] ـ بە مانای « ئازا » بەرچاو دەکەوێ ، بەڵام لە زمانی کوردیی ئەمڕۆدا ئەم وشەیە نەماوە ، کەچی رێژەکانی دیکەی ، وەك « ناوێرێ ، پێم ناوێرێ ، بێوێران ، بێی‌وێرام ... » نەك

(٢٣) هەمان سەرچاوە ، ل ٣٢٩ .
(٢٤) هەمان سەرچاوە ، ل ٢١١ .

هەر ماون ، بەڵکو زۆریش بەکار دەهێنرێن .

وشەی نوێباو (الـكلمات المولدة Neologism) .

بەرامبەر بە دیاردەی نەمانی وشە و چوونە دەرەوەیان لە زمان ، دیاردەی پەیدابوونی وشەی نوێی هەیە ، کە ئەمیش وەك لە سەرەوە باسمان کرد هۆیەکی گرنگە بۆ پێشکەوتن و گەشەکردنی هەر زمانێك .

ئەم دیاردەیە ـ واتە پەیدابوونی وشەی نوێی لە زماندا ـ لە هەر دەورێکی مێژوودا بێت ، دەبێتە هۆی پەیدابوونی چینێکی دیکە لە وشەی سست .

وشەی نوێباو ـ ئەو وشانەن کە وا بۆ مانایەکی ناسراوی دانەیەك (وحدة) لە زمان بەکار دەهێنرێن و تازە هاتوونەتە زمانەوە و هێشتا نەچوونەتە ریزی وشەی چالاکی ئەو زمانەوە .

ئەو جۆرە وشانە ، تا ئەو دەمەی بە تەواوی رەگ دادەکوتن و جێگیر نەبن و بڵاو نەبنەوە و نەچنە ریزی وشەی چالاکەوە ، هەر بە نوێباوی دەمێننەوە و رەنگی تازەییان تێدا دەبینرێ . بە وێنە وشــەی « رێزمان » ـ هەرچەندە ماوەی (٢٠) ســاڵێك دەبێت لە زمانی کوردیدا پەیدابووە ، بەڵام لەبەر ئەوەی بە تــەواوی بڵاوبۆتەوە و جێگیربوە و رەگی داکوتاوە و رەنگ و بۆی نوێباوی پێوە نەماوە ، هاتۆتە ریزی وشەی چالاکی کوردییەوە .

هــەروەها « توســەر » ، « خوێنــەر » ، « گۆڤار » ،

« چیرۆك » .... وە گەلێکی تر . لەگەڵ ئەوەدا کە لە مێژ نییە لە زمانی کوردیدا هاتوونەتە ناوەوە ، بەڵام چونکە تێکڕای خەڵکەکە وەری گرتوون ، لەبەر ئەوە لە نوێباوی دەرچوون و لە ریزی وشەی چالاکی کوردیدا وەستاون .

بەم جۆرە ، وەك لە سەرەوە وتمان ، وەنەبێ هەموو وشەیەکی نوێ ـ واتە هەر وشەیەك کە تازە لە زماندا پەیدا بووبێ ـ دەبێ نوێباو بێ . وشەی نوێ بە نوێباو دەژمێردرێت تا ئەو کاتەی رەنگ و بۆی تازەیی پێوە بێ و بە تەواوی جێگیر نەبووبێ و نەکەوتبێتە سەر زاری بەشی زۆری هەڵگری ئەو زمانە . بە وێنە ، ئەو زاراوانەی لەم ساڵانەی دواییدا لە زمانی کوردیدا پەیدابوون ، بەشێکیان بە تەواوی چەسپاون . بەڵام بەشێکی تریان هێشتا بە باشی جێگیر نەبوون و بە تەواوی بڵاونەبوونەتەوە ، ئەمیش ئەگەر چی هۆی ئەوە بێ کە ئەو وشانە زاراوی ئەو زانستانە بن کە تەنیا بۆ پسپۆڕی ئەو کارە بێت و پەیوەندی بە تێکڕای خەڵکەکەوە نەبێ ؛ یاخود هۆی ئەوە بێ کە شێوەی دانان و داڕشتنیان لەبار نەبێ و نەچنە دڵی خەڵکەکەوە ... ئەم دوو هۆیە بن یاخود هۆی بەجێی دیکە ، باری کارەکە ناگۆڕێن و گرنگ ئەوەیە کە بە هەر جۆرێك بێت ، ئەو وشانە هێشتا بە تەواوی جێی خۆیان لە زمانی کوردیدا نەکردۆتەوە و بۆن و بەرامەی نوێباوییان لێ دێت .

هەرچی وشەی نوێباوە پەیدا دەبێ لە ئەنجامی :

١ ـ هاتنەکایەی شت و مانا و دیاردەی نوێ .

٢ ـ سەرهەڵدانی ناوی نوێ بۆ ئەو مانایانەی کە ناویان هەبوە .

بێگومان پەیدابونی وشەی نوێ لە رێگای یەکەمەوە ، بۆ زمان کارێکی پێویستە ، چونکە ناکرێت ئەو شت و مانا و دیاردە نوێیانە بێ ناو بمێننەوە چونکە میللەت و زمان پێویستیان بە بەکارهێنانیان هەیە .

پەیدابونی وشەی نوێ لە رێگای دووەمەوە ، هەرچەندە وەك رێگای یەکەم پێویست و گرنگ نییە ، بەڵام هۆیەکی گرنگە لە پێشخستن و گەشەپێدانی زماندا . پەیدا بونی وشەی نوێ بۆ ئەو مانایانەی کە ناویان هەبوە لە ئەنجامی هەست کردنی خاوەنی ئەو زمانەوەیە بۆ هێنانەکایەی وشەی نوێ .

● ● ● ●

فریزیۆلۆژی

(الكناية ـ العبارات الاصطلاحية PHRASEOLOGY)

رسته کە لە ئاخاوتنی ئێمە پێکهاتوه ، بەسەر وشەدا دابەش دەبێ . کەم رێی دەکەوێ رسته لە یەك وشە دروست بوبێ . پتر لە پێکهاتنی رستەدا چەند وشەیەك بەشداری دەکەن : (ئازاد چوو بۆ بازاڕ) ؛ (ئەمڕۆ یەکەم رۆژی هاوینە) ؛ (زمانی کوردی زمانێکی هیند و ئەوروپاییە)... لە روَی سینتاکس (Syntaxe)ەوە رسته یەکسەر بە سەر وشەدا دابەش نابێ ، بەڵکو لە نێوانی رسته و وشەدا زنجیرێکی سینتاکسی هەیە ـ ئەویش فرێزە (عبارة Phrase) .

فرێز ـ بەو دانە سادە سینتاکسییە دەڵێن ، کە لە دوَ یاخود چەند وشەیەکی سەربەخۆ[1] پێکهاتبێ و رێزمان بە یەکەوەی بەستبێ . لە زمانی کوردیدا دوَ جۆرە فرێز هەیە :

---

(١) بێگومان پێویستە لە چەند وشەیەکی سەربەخۆ (واتە لە چەند وشەیەکی تەواو) پێکهاتبێ لەبەر ئەوەی پێی بانگێشتن و پێی پەیوەندی)... . وشەی ناتەواوی ناتوانن فرێز دروست بکەن . بە وێنە لە رستەی « من دەچم بۆ بازاڕ »دا ، ناتوانین بڵێین کە « بۆ بازاڕ » فرێزە ، چونکە (بۆ) وشەی تەواو نییە . (بۆ جیاوازی کردن لە نێوان وشەی تەواو و ناتەواودا ، بڕوانە : (ل ٧ ـ ٩ ی ئەم کتێبە) .

١ـ فرێزی بەرەڵڵا .

٢ـ فرێزی گیراو .

فرێزی بەرەڵڵا ئەوەیە ، کە بە ئاسانی و بە پێی پێویست دابڕێوڕێ ، یاخود لە رستە دەربهێنرێ ،بەوێنە : لە رستەی « تۆ دیمەنی بەهار و جەژنی نەورۆزت دیوە »دا دەتوانرێ دوو فرێزی بەرەڵڵا : « دیمەنی بەهار » ، « جەژنی نەورۆز » وەربگیرێ .

هەرچی فرێزی گیراوە پێی دەوترێ « فرێزیۆلۆژی ، ئیدیۆم » . کاتێ لە یەککگرتنی هەندێ وشەدا واتای تایبەتی پەیدا دەبێ ، ئەوە بەو جۆرە فرێزانە دەڵێن فرێزیۆلۆژی .

لە زمانی کوردیدا ـ وەك هەر زمانێکی دیکەی سەر ئەم زەمینە ـ جگە لە وشەی جودا جودا ، کە دانەی زمانن ، هەروەها پێکهاتی ئاڵۆزتر هەیە کە پێی دەوترێ فرێزیۆلۆژی ، وەك : « دەستەئەژنۆ » ، « پشت ئەستوری » ، « رۆ رەشی » ، « رۆ زەردی » ، « برین کولانەوە » ، « شوولی لێ هەڵبڕین » ، « کای کۆن بەبا کردن » .... هتد .

چونکە فرێزیۆلۆژی لە سیستێمی زماندا بە مانای دیکە دێت ، لەبەر ئەوە پێویستە لە رۆلکردنەوە و ئاشکرا کردنی خاسیەت و دەوریدا ، لە لایەکەوە جیاوازی لەگەڵ فرێزی بەرەڵڵادا ، وە لە لایەکی ترەوە لەگەڵ وشەی جودا جودادا بکرێت .

ئەو دوو رێگەیەی لێکۆڵینەوەی فرێزیۆلۆژی ، وەك دیاردەیەکی

دیارکراوی زمان شتێکی زۆر پێویست و گرنگە ، ئەویش لەبەر دوو هۆ : یەك ـ فرێزیۆلۆژی لە زماندا ئەرکی خۆی لە رێگای وشەی جودا جوداوە دەبینێ ؛ دوو ـ فرێزیۆلۆژی لە پێکهاتنیدا لێکدراوە و پارچەکانی وشەی سەربەخۆن . تەنیا لە تەماشا کردنی تەواو و وردبوونەوەی قوڵ لە خاسیەتی ، جیاوازی لەگەڵ فرێزی بەرەڵلادا دەردەکەوێ و لە وشە نزیك دەبێتەوە . وە لە دواییدا ، واتە لە ئەنجامی بەراوردکردنیدا لەگەڵ وشەدا ، دەتوانرێ بزانرێ کە فرێزیۆلۆژی چییە .

لێکۆڵینەوە لە کێشەی فرێزیۆلۆژی زمانی کوردی ، نەك تەنیا کەڵك و سوودی بۆ دامەزراندنی تیۆری فرێزیۆلۆژی زمانی کوردی هەیە بە تایبەتی ، بەڵکو هەروەها بۆ کاری فەرهەنگنووسی و لێکسیکۆلۆژی بە گشتیش گەلێك پێویست و بە کەڵکە .

خاسیەتی سەرەکی فرێزیۆلۆژی ـ واتە فرێزی گیراو ـ ئەوەیە کە بە شێوەیەکی بنەڕەتی لەگەڵ فرێزی بەرەڵلادا جودایە ، وە لە هەمان کاتدا لە وشە نێزیك دەبێتەوە . فرێزی بەرەڵلا لە کاتی ئاخاوتندا دروست دەبێ ، هەرچی فرزیۆلۆژییە لە کاتی ئاخاوتندا دروست نابێ ، بەڵکو دانەی پێکەڵ و ئامادەی زمانە . بە وێنە لە کاتی ئاخاوتندا کە دەوترێ : « کامەران هێندەی رست ، سەرم ئاوسا » ، ئەوە لەم رستەیەدا « سەرم ئاوسا » ، کە فرێزیۆلۆژی (فرێزی گیراو)ە وەنەبێ لە کاتی ئەم ئاخاوتنەدا دروست بووبێ ، بەڵکو لە شێوەیەکی ئامادە و پێکەڵدا لە زماندا هەبووە و بەر لەم کاتە داڕێژراوە .

پێویست بە بیری خاوەنی رستەکەیدا هێناوەتەوە و ئەویــش وەك کەرەستەیەکی ئامادە هەستی خۆی پێ دەربڕیوە ... هەرچ-ی فرێزی بەرەڵڵایە لە کاتی ئاخاوتندا لە وشەی جودا دادەڕێژرێ . بە نمونە: کە دەوترێ : « منیش پاش چەند ساڵێك تۆشی لاوێـکی رۆنـاکبیر هاتم » ، ئەوە لەم رســتەیەدا « لاوێکی رۆناکبیر » ، کە فرێـزی بەرەڵڵایە لە کاتی ئەم ئاخاوتنەدا لە وشەی جودا دروست بووە .

لێرەدا پرسیارێك دێتەپێش : بۆچی کێشەی فرێزی گیراو لە بەشی لێکسیکۆلۆژیدا تەماشا دەکرێت ؟ ... ئاشکرایە ، کە فرێز پارچەیەکە لە رستە ـ واتە مەفهومی سینتاکسییە و ئەمە راستە و بەم بۆیە دەبێ فرێز لە بەشی سـینتاکسدا لێی بکۆڵرێتەوە . بەڵام کێشەی فرێزی گیراو (فرێزیۆلۆژی) لە سنوری سینتاکس دەردەچێ و لە لێکسیکۆلۆژی نزیك دەبێتەوە . زۆر جار دەبینین ، کە بە مانا و واتا وەك یەك وشـەیە ، بە وێنـــە فرێزی گیراوی : « ئەسپێ لە گیرفانیدا سەوزەڵە خانم دەڵێ » ـ بە مانا و واتای وشەی « لات ، هەژار » دێت . یاخود فرێزیۆلۆژی : « نانی لەسەر ساج سۆتاوە » ـ بەرامبەر بە وشەی « پەلەکەر » دەوەستێ .... هتد .

لە زمانی کوردیدا فرێز هەن ، کە هەمیشە بەرەڵڵان ، وەك : « کچی جوان » ، « نامە نوسـین » ، « چـــا خواردنەوە » ، « پیاوی ئازا » ، « کتێب خوێندنەوە » .... هتـــد . فرێزیش هەن ، کە هـەردەم گیراون ، وەك : « کوڵۆڵەی کوتە لێژێ » ، « لوت تێ ژەنین » ، « دایە کێو » ، « بە ئاگر یاری کردن » .... هتد .

هەروەها زۆر فرێز هەن ، کە دەکرێ بەرەڵلاش و گیراویش بن ، ئەمەش پەیوەندێ بە مانا و مەبەست و بەکارهێنانیانەوە هەیە و لە رستەدا دەردەکەوێ . بە وێنە فرێزی : « شتۆڵێ لێ هەڵبژی » ـ مانا راستەوخۆکەی ئەوە دەگەیەنێ کە « یەکێك شتۆڵ لە یەکێك هەڵبژێ » . بەم پێیە ، ئەمە فرێزێکی بەرەڵلایە . بەڵام بە مانای تیانێ ـ واتە « لە تای دەرکرد ؛ لە رادەی تێ پەڕاند » ـ دەبێ بە فرێزێکی گیراو (فرێزیۆلۆژێ) . یاخود فرێزی : « دۆ و دۆشاو تێکەڵ دەکا » ـ مانا راستەوخۆکەی ئەوە نیشان دەدا ، کە « یەکێك دۆ بهێنێ و لەگەڵ دۆشاودا تێکەڵی بکا » ـ ئەمە فرێزێکی بەرەڵلایە . هەرچی مانای تیانێ ئەم فرێزەیە بۆ ئەوە دەوترێ ، کە « یەکێك لە وتووێژێکدا ، یاخود لە کارێکدا .... تووڕە دەبێ و قسەی نابەجێ دەکا و لە رادەی تێ دەپەڕێنێ » ـ بەم مانایە فرێزێکی گیراو دروست دەبێ . فرێزی « ئاشی ناگەڕێ » ، ئەگەر وەك فرێزێکی بەرەڵلا بەکار بهێنرێ ، ئەوە واتاکەی ئەوە دەردەخا کە « ئاشەکەی ئیش ناکات » . بەڵام کە ببێ بە فرێزێکی گیراو (فرێزیۆلۆژێ) ، ئەوە مانای « کاری وەستاوە » دەگەیەنێ ـ واتە مەرج نییە ، ئەو کارەی ئیشی ئاش بێت ، بەڵکو هەر ئیشێك بێت جیاوازێ نییە .

فرێزی گیراو (فرێزیۆلۆژێ) هەمووێ وەك یەك نین ، بەڵکو لە رادەی یەکگرتن و پەیوەندێ ئەو وشانەی پێکیدەهێنن ، وە لە ڕوی ئەوەی کە مانای گشتێ فرێزەکە بە هەر وشەیەکی ئەو فرێزەوە تا چ رادەیەك پەیوەستە جیاوازێ هەیە جا لەم ڕێگەیەوە ، لە زمانی

کوردیدا دەتوانرێ سێ جۆر فرێزیۆلۆژی دیار بکرێن :

١ـ فرێزیۆلۆژی تێکچڕژاو — Phraseological concretion

٢ـ فرێزیۆلۆژی یەکگرتو — Phraseological unity

٣ـ فرێزیۆلۆژی تێکئالاو — Phraseological collocation

فرێزیۆلۆژی تێکچڕژاو :

ماناى گشتى فرێزى بەرەڵلا سەراپا بەندە بە ماناى ئەو وشانەوە کە فرێزەکەیان دروست کردوە . هەر وشەیەك ماناى سەربەخۆى خۆى هەیە ، وە ماناى تەواوى فرێز ریتیە لە سەرپاکى ماناى تێکڕاى وشەکانى . بە نمونە ماناى گشتى فرێزى « چەقۆ تیژ کردنەوە » ، سەراپا بەندە بە ماناى وشەکانیەوە : « چەقۆ » و « تیژکردنەوە » .

لە نێو فرێزى گیراودا ، بەر لە هەمو شتێك دەتوانین فرێزى تێکچڕژاو دەست نیشان بکەین . ئەم جۆرە فرێزانەش ، ئەوانەن کە ماناى گشتیان بە هیچ جۆرێك بەند نییە بە ماناى ئەو وشانەوە کە فرێزەکەیان پێکهێناوە . لەم ڕووەوە فرێزى تێکچڕژاو ، بەرامبەر بە فرێزى بەرەڵلا ڕاستەوخۆ دژ دەوەستێ .

کاتێك ، بەشێك لە فرێزێك ریتى بێ لە وشەیەك کە خاوەنى ماناى سەربەخۆى خۆى نەبێ ، ئەوە پەیوەندى لە نێوان ماناى وشەکان و تێکڕاى فرێزەکەدا نابێ . بە وێنە لە زمانى کوردیدا ، بە جودا وشەى « مول »[٢] نییە ، لەبەر ئەوە ماناى فرێزى « کول و

(٢) دیارە کە « مول » لە « کول »ەوە هاتوە و ئەم جۆرە دیاردەیە لە زمانى کوردیدا زۆرە . هەرچەندە « مول » بە تەنیا ماناى نییە ، =

مولْ » ناتوانرێ لە سەرپاکی مانای هەردوو وشەکە وەربگیرێ ،
چونکە بەشێك لەو فرێزە ـ واتە یەکێك لەو دوو وشەیە ـ واتای
نییە . بەڵام تێکڕای فرێزەکە واتای ئاشکرایە . وشەی « مت » لە
زمانی کوردیدا بە شێوەیەکی سەربەخۆ نییە ، بۆیەکا مانای فرێزی
« شت و مت » ناتوانرێ لە سەرپاکی مانای هەردوو وشەکە وەربگیرێ ،
چونکە بەشێك لەو فرێزە ـ واتە وشەی « مت » ـ واتای نییە .
بەڵام تێکڕای فرێزەکە واتای ئاشکرایە ... هتد .

هەر لەبەر ئەو هۆیە ـ (واتە چونکە لە هەندێ فرێزدا وشەی
وا رێ‌دەکەوێ کە بە تەنیا مانای نییە) ـ دەتوانرێ ئەو فرێزانەی
خوارەوە لە خانەی فرێزبۆلۆژی تێکچڕاوادا دابنرێن ، وەك :

هاتەران پاتەران ـ « هاتەران » بە مانای (وڕێنە) دێت ،
بەڵام « پاتەران » بە تەنیا مانای نییە .
گێــژ و وێژ ـ « گێژ » بە مانای (بێ‌هۆش) دێت ، بەڵام
« وێژ » بە تەنیا مانای نییە .
قسە و مسە ... وە گەلێکی تر .

هەروەها لە زمانی کوردیدا فرێزی وا هەن ، کە وشەی مردە

= بەڵام بەشێکە لە فرێزی « گوڵ و موڵ » و هێز و پێزی بە فرێزەکە داوە و بە بێ ئەو وشەی « گوڵ » بە تەنیا نابێ بە فرێزبۆلۆژی ، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا مانای فرێزەکە لە ڕێی وشەی « گوڵ » ەوە دەردەکەوێ .

(الكلمه الميتة Obsolete)[٣]يان تێدايه . له زانستی زماندا ، ئەو جۆره فرێزانەش هەر به فرێزیۆلۆژی تێکچڕژاو دەژمێررێن ، چونکه مانای گشتی فرێزەکه ، ناتوانرێ له رێگای سەرپاکی مانای وشەکانەوه وەربگیرێ . ئەویش لەبەر ئەوەی مانای بەشێکی فرێزەکه (که وشەی مردەیه) ئاشکرا نییه... بەشەکەی تری رۆن کردنەوەی مانای فرێزەکەی گرتۆته ئەستۆی خۆی . جا که مانای فرێزێك له رێگای بەشێکییەوه وەربگیرێ ، ئەوه مەودای ئەوەمان دەدات ، که ئەو جۆره فرێزانه به فرێزیۆلۆژی تێکچڕژاو بدەینه قەڵەم .

فرێزیۆلۆژی یەکگرتو :

فرێزیۆلۆژی یەکگرتو ئەوەیه که مانای له رێگای مانای سەرپاکی ئەو وشانەوه (پارچانەوه) پێکیان هێناوه ئاشکرا دەبێ . بە وێنه فرێزی « زمان درێژ » ، که به مانای « زۆر بڵێ » دێت ، له « زمان » و « درێژ » پێکهاتوه . لێرەدا هەردو وشەکه واتادارن . بەم جەشنه مانای فرێزی « زمان درێژ » له سەرپاکی وشەی « زمان » و « درێژ » ەوه پەیدا دەبێ . یاخود فرێزی « کلك و گوێ کردن »[٤] که فرێزیۆلۆژی یەکگرتووه ، گشت پارچەکانی مانایان هەیه و سەرپاکی ماناکانی ئەو وشانه (پارچانه) مانای تەواوی فرێزەکه دەدەن بە دەستەوه .

جا جیاوازی نێوان فرێزیۆلۆژی تێکچڕژاو و فرێزیۆلۆژی

(٣) بڕوانه : ل ٤٩ ـ ٥٣ ی ئەم کتێبه ، که دەربارەی وشەی مردەیه .
(٤) به مانای « ئەتك کردن » هاتووه .

یەککگرتو ئەوەیە ، کە یەکەمیان ـ واتە فریزیۆلۆژیی تێکچڕژاو ـ واتاکەی بەند نییە بە واتای تێکڕای ئەو پارچانەوە (وشــانەوە) دروستیان کردوە ، بەڵکو واتای لە رێگای بەشێکییەوە ئاشکرا دەبێ . دووەمیـــان ـ واتە فریزیۆلۆژیی یەکگرتو ـ واتاکەی لە رێگای سەرپاکی ئەو وشانەوە پێکیان هێناوە دەردەکەوێ و وشەی بێ واتای تێدا نییە .

لەبەر ئەوەی بەشی هەرە زۆری ئەو وشانەی فریزیۆلۆژیی زمانی کوردییان پێکهێناوە ، وشەی واتادارن ، بۆیەکا دەتوانین رێگا بـە خـۆمان بدەین ، کە زوربەی فریــزیۆلۆژیی زمانی کوردیی لە خانەی فریزیۆلۆژیی یەککگرتودا دابنێین . بەڵگەشمان بۆ ئەوە ، ئەو نمونانەی خوارەوەن : « ناوی بە گەروی ئاشا چوَ » ، « ناوی بە قوڕا چوَ » ، « دەستی داری گرتوە » ، « دەستە ئەژنۆ » ، « چنـگ لەسەر شان » ، « پشت ئەستوریی » ، « زمان لێدەرهێنان » ، « چوارپێ » ، « مل لە چەقۆ سوین » ، « دوکەڵ لە ماڵی هەڵناستێ » ، « داری بەسەر بەردیەوە نەماوە » ، « تفەنـگ بە تاریکە شەوەوە نان » ، « دایە کێو » ، « کای کۆن بە با کردن » ، « کوڵۆڵەی کەوتە ئێژیی » ، « نــاوی خۆی نازانێ بنوسێ » ، « کەوڵەکۆن » ، « لوت تێ ژەنـین » ، « متوی سەری رەپ بو » ... وە گەلێـکی تر .

فریزیۆلۆژیی تێکئالاو :

فریزیۆلۆژیی تێکئالاو ئەو جۆرە فریزانەن کە یەکێک لە وشەکانی بەندەو لە بەکار هێناندا گیراوە و تەنیا لە فریزێـکدا بەکار دەهێنرێ ،

کچی لەگەڵ ئەوەشدا مانای سەربەخۆی خۆی هەیە . بە وێنە ، ئەگەر فرێزی « خۆ لە تەل دان » وەربگرین ، ئەوە دەبینین کە تێکڕای پارچەکانی ئەم فرێزە واتادارن ، بەڵام « لە تەل دان » تەنیا لەم فرێزەدا بەکار دەهێنرێ[٥] .

لە فرێزیۆلۆژی تێکئاڵاودا تەنیا پارچەیەکی فرێزەکە گیراوە ، ئەگینا پارچەکەی دیکەی بەرەڵایە و دەتوانێ بە هەمان واتا لەگەڵ وشەی تردا یەك بگرن ، وەك : « خـۆ کەڕ کردن » ، « خـۆ گێل کردن » ......هتد .

جیاوازی فرێزیۆلۆژی تێکئاڵاو لەگەڵ فرێزیۆلۆژی تێکچڕژاودا ، ئەوەیە کە یەکەمیان ـ واتە فرێزیۆلۆژی تێکئاڵاو ـ لـەو پارچەیەی گیراوە خاوەنی مانای سەربەخۆی خۆیەتی . بەڵام دووەمیان ـ واتـە فرێزیۆلۆژی تێـکچڕژاو ـ ئەو پارچەیەی کە گیراوە مانای سەربەخۆی خۆی نییە .

فرێزیۆلۆژی لە ڕوی واتـاوە :

لە ڕوی واتـــاوە ، لە زمانی کوردیدا دەتوانرێ دو جوڕ فرێزیۆلۆژی دەست نیشان بکرێن :

١ـ فرێزیۆلۆژی یەك واتا :

ئەو فرێزیۆلۆژیانەن کە یەك مانایـان هەیە ، وەك : « مل لە چەقۆ سـوون » ـ واتە « خۆ هاویشـتنە مەترســییەوە » ، « برین

(٥) هەرچەند « لە تەلدان » لە فرێزی تریشدا بەر چاو دەکەوێ ، بەلام مەودای بەکار هێنانی زۆر نەسکە .

کولانەوە » واتە « خەم ، بەبیرهاتنەوە » ... وە گەلێکی تر .

٢ـ فریزیۆلۆژی فرەواتا :

ئەو فریزیۆلۆژییانەن کە پتر لە مانایــەك دەبەخشن ، وەك : « دوکەڵ لە ماڵی هەڵناسێ » ـ بە واتـای « هەژاری » و « رژدی (رەزیلی) » دێت ... هتد .

لێرەدا ، پێویسـتە پەنجە بۆ ئـەوە رابکێشین ، کە لە زمانی کوردیدا فریزیۆلۆژی فرەواتا لە فریزیۆلۆژی یەك واتا زۆر کەمترە .

<u>فریزیۆلۆژی و هەندێ دیاردەی تری زمان :</u>

هەندێ لە زانایانی زمان ، پەندی پێشینان و قسـەی نەستەقیش هەر بە فریزیۆلۆژی دەدەنە قەڵەم . بەڵام پێویســتە ئەوە لە یاد نەکەین ، کە « پیاو بە تەمای دراوسێ بێ ، بێ شێو سەر ئەنێتەوە » ؛ « بە زمانی شیرین مار لە کون دێتە دەر » ؛ « مریشك خۆی خۆڵ نەکا بەسەر خۆیا ، کەس ناتوانێ خۆڵی بەســەرا بکا » ؛ « گا لە کلاوڕۆژنەوە ســـەر ئەخا » ؛ « کەر بێ کورتان نابێ » ؛ « رۆژ بە پەنجە ئەژمێرێ » ؛ « راســـت بە و بە لای شێردا بڕۆ » ؛ « خەو رای مەرگە » ؛ « مردن هەر جارێـکە » .... هتد لەگەڵ فریزیۆلۆژیدا جیاوازییان هەیە . ئەو جیاوازییەش ، بە زۆری لە رۆی بەخشینی مانا و پێکهاتنی رێزمانییەوەیە .

بێ گومان پێویسـتە پەنجە بۆ ئەوە رابکێشین ، کە دەتوانرێ هەندێ لە پەندی پێشینان و قسەی نەستەق (بە تایبەتی قسەی نەستەق) لە ریزی فریزیۆلۆژیدا دابنرێن . ئەویش بە تایبەتی ئەوانەی خاوەنەکانیان

دیارن و لە سنووری پێکهاتنی فرێز دەرنەچوون .

لێکۆڵینەوە لە فرێزیۆلۆژی زمانی کوردی :

لێکۆڵینەوەی فرێزیۆلۆژی زمانی کوردی باسێکی نوێیە و تاکو ئێستا شتێکی ئەوتۆ دەربارەی نەنووسراوە . ئەوەی بڵاوکراوەتەوە و من ئاگادرم ، تەنیا وتارێکی (یو. یو. ئاڤالیانی)[٦] و کتێبێکی (مەکسیمی خەمۆ)[٧] یە کە بە رووسی نووسراون. (یو.یو. ئاڤالیانی) لە وتارێکی چوار لاپەڕەییدا لە مەسەلەی جودا کردنەوەی کاری لێکدراو (الفعل المرکب Compound Verb) و فرێزیۆلۆژی دواوە[٨] و شتێکی زۆر کەمی فرێزیۆلۆژی زمانی کوردی باس کردووە. هەرچەندە (مەکسیمی خەمۆ)ش لە کتێبەکەیدا[٩] لە تێکڕای کێشەی فرێزیۆلۆژی زمانی کوردی نەکۆڵیوەتەوە ، بەڵام هەندێ لایەنی گرنگی ئەو باسەی شی کردۆتەوە .

---

(٦) بۆ وەرگرتنی زانیاری تەواو سەبارەت بەم کوردناسە و بە کارە زانستییەکانی ، بڕوانە : د. ئەوڕەحمانی حاجی مارف ، چی لە بارەی زمانی کوردییەوە نووسراوە ، بەغدا ، ١٩٧٤ ، ل ٥٨ .

(٧) بڕوانە : هەمان سەرچاوە ، ل ٩ .

(٨) یو. یو. ئاڤالیانی ، مەسەلەی جودا کردنەوەی کاری لێکدراو و فرێزیۆلۆژی کار (لەسەر کەرەستەی زمانی کوردی) ـ « کورتەی هەواڵەکانی کۆنفرانسی زمانناسی » ، سەمەرقەند ، ١٩٥٨ ، ل ٤٠ ـ ٤٣ (بە زمانی رووسی) .

(٩) م. خەمۆ (خامۆیان) ، دەربارەی فرێزیۆلۆژی ناو لە زمانی کوردیدا ، یەریڤان ، ١٩٧١ (بە زمانی رووسی) .

جگە لەو چەند لێکۆڵینەوەیە ، لێرەدا بە پێویستی دەزانم ، پەنجە بۆ ئەوە رابکێشم ، کە مامۆستایان : تۆفیق وەهبی و قەناتی کوردۆ و چەرکەزی بەکۆ ... لە فەرهەنگەکانیاندا هەندێ نمونەی فرێزی گیراو (فرێزیۆلۆژی)یان تۆمار کردوە . هەروەها مامۆستا صادق بەهائەدین ئامێدی لە ساڵی ١٩٧٣دا لە بەغدا کتێبێکی گەورەی بە ناوی « ئیدیەمێت کوردی »یەوە بڵاوکردەوە(١٠) . ئەم نوسراوە ڕیتیبیە لە فەرهەنگێکی فرێزیۆلۆژی کوردی - عەرەبی . بێ گومان ، ئەمە کارێکی گرنگ و پێویستە و یەکەم هەنگاوی دانانی فەرهەنگی فرێزیۆلۆژی کوردییە . ئەوەی کەم و کورتی هەرە گەورەی ئەم نوسراوە بێت ، ئەوەیە کە هەندێ وشە و فرێزی بەرەڵلا بە فرێزی گیراو (فرێزیۆلۆژی) دانراون و تۆمار کراون . بێشك ، لە زمانی کوردیدا نەبونی لێکۆڵینەوە لەم رووەوە بوەتە هۆی ئاڵۆزی و نائاشکرایی گەلێك کێشەی زمانەکەمان .

لێکۆڵینەوەی قوڵ و تەواو لە فرێزیۆلۆژی زمانی کوردی ، مەودای ساغکردنەوەی گەلێك کێشەی گرنگ و ئاڵۆزی وشە ئاسان دەکات .

ئەرکی سەرەکی فرێزیۆلۆژی لە سەرێکەوە ناسینی لێکۆڵینەوەی سیستێمی زمانە لە ئێستا و رابوردوییدا ، لە پەیوەستییدا لەگەڵ وشە و دروست بونیدا . لە سەرێکی دیکەوە روونکردنەوە و دەرخستنی پەیوەندییەتی لەگەڵ رێزماندا .

* * * *

(١٠) صادق بهاءالدین ئامێدی ، ئیدیەمێت کوردی ، بەغدا ، ١٩٧٣ .

فەرهەنگنووسی

فەرهەنگ ـ ئەو کتێبەیە ، کە وا وشەی تێدا تۆمار کراوە . جگە لە ریز کردنی وشە ، هەروەها لێی کۆڵراوەتەوە و مانای روونکراوەتەوە و لێکدراوەتەوە و شیکراوەتەوە و زانیاری دەربارەی چۆنێتی نووسینیان و بە دەما هاتنیان و پەیدابوونیان ... دراوە .

هەرچەندە فەرهەنگ جۆری زۆرە ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دەتوانرێ دوو جۆری سەرەکی جیا بکرێتەوە : یەك ـ فەرهەنگی ئینسکلۆپیدی ، دوو ـ فەرهەنگی فیلۆلۆژی . فەرهەنگی ئینسکلۆپیدی سەبارەت بە رووداو و دیاردە و خەڵك ... هتد دەدوێ . هەرچی فەرهەنگی فیلۆلۆژییە لە وشە دەکۆڵێتەوە ، واتە وشە کە دانەی زمانە کەرەستەی سەرەکی فەرهەنگی فیلۆلۆژیە .

لە فەرهەنگی ئینسکلۆپیدیدا خاسیەتی رێزمانی وشە و لیقاندانی چۆنێتی بەکارهێنانی و پەیدابوونی و دروست بوونی و چۆنێتی دەوری لە رستەدا ... بەر چاو ناکەوێ ، بەڵکو کاری سەرەکی لە لێکدانەوەی وشەدا ، روونکردنەوەی ئەو دیاردەیەیە کە وشەکەی لێوە هاتوە . بەڵام لە فەرهەنگی فیلۆلۆژیدا بە شێوەیەکی سەرەکی ،

گرنگی بە وشەکە خۆی دەدرێ و مانای لێکدەدرێتەوە و حاڵەتی ڕێزمانی دەتوسرێ و سەرچاوەی پەیدابونی یشان دەدرێ و چلانێتی بەکارهێنانی بەدیار دەخرێ .

فەرهەنگی ئینسکلۆپیدی جۆر جۆرە ، وەك : ئینسکلۆپیدی گەورە ، ئینسکلۆپیدی بچوك ، ئینسکلۆپیدی پزیشکی ، ئینسکلۆپیدی تەکنیکی ... هتد .

فەرهەنگی فیلۆلۆژی بە گوێرەی مەبەست و شێوەی لێکدانەوە و ڕوونکردنەوەی کەرەستەی زمان ، دەتوانرێ بەسەر چەند جۆرێکدا دابەش بکرێ :

ئەو فەرهەنگانەی بە کەرەستەی زمانی زگماك ، مانای وشەی زمانێکی بێگانە لێکدەدەنەوە ، یاخود بە پێچەوانەوە - واتە بە کەرەستەی زمانێکی بێگانە ، مانای زمانی زگماك لێکدەدەنەوە . ئەم جۆرە فەرهەنگانە ، چۆن بۆیان هەیە لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی تر بن - واتە دوو زمان بن ، هەروەها بۆشیان هەیە لە زمانێکەوە بۆ چەند زمانێکی دیکە بن - واتە فرەزمان بن .

ئەم جۆرە فەرهەنگانە (بە وێنە : فەرهەنگی کوردی - عەرەبی ؛ فەرهەنگی عەرەبی - کوردی ؛ فەرهەنگی کوردی - ئنگلیزی ؛ فەرهەنگی ئنگلیزی کوردی ؛ فەرهەنگی کوردی - ڕوسی ؛ فەرهەنگی ڕوسی - کوردی ؛ فەرهەنگی کوردی - عەرەبی - فارسی .... هتد) تا ڕادەیەك لە کاری فەرهەنگنوسی کوردیدا گرنگییان پێدراوە و ژمارەیەك فەرهەنگی کوردی - بێگانە ،

بێگانە - کوردیی نووسراوە .

لەتەك ئەو جۆرە فەرهەنگانەدا ، هەروەها فەرهەنگ هەن کە وشەی زمانێك بە کەرەستەی هەمان زمان لێكدەدەنەوە . ئەم فەرهەنگانەش چەشنی جیاوازیان هەیە... بەداخەوە لە کاری فەرهەنگ نووسی کوردیدا ، گرنگی بەم جۆرە فەرهەنگانە کەم دراوە[1] .

کاری فەرهەنگنووسی کوردیی

- ١ -

لە سەرەتاوە تا شەڕی یەکەمی جیهان

دەمێکە دەست بە کاری فەرهەنگ نووسیی کوردیی کراوە و دانەری یەکەم فەرهەنگی کوردی کورد بووە . لەساڵی ١٠٩٤ ی ك - ١٦٨٢/١٦٨٣ی زدا شاعیری مەزنی کورد ئەحمەدی خانی لە ژێر ناوی (نەوبەهار)دا فەرهەنگۆکێکی بە شیعر بۆ یارمەتی دانی منداڵانی کورد لە فێربوونی زمانی عەرەبیدا نووسیوە و لە سەرەتادا پەنجەی بۆ ئەوە ڕاکێشاوە :

نە ژ بو صاحب رواجان
بلکی ژ بوچوکی د کرمانجان

ئەم فەرهەنگە چەند جارێك لە چاپ دراوە :

---

(١) لەو باسەدا کە لێرەوە دەستی پێ دەکەین - واتە لە باسی ئەو فەرهەنگانەدا ، کە هەر لە زووەوە تا ئەمڕۆ لە مێژووی فەرهەنگ نووسی کوردیدا دانراون ، ئەو ڕاستییەمان بۆ ڕوون دەبێتەوە .

یەك ـ لە پاشكۆی فەرهەنگەكەی یوسف ضیاءالدین پاشای خالدی[۲] و دوَ ـ لە كتێبەكەی (لی كۆك)ی زانای ئەڵمانیدا[۳]...

یەكەم فەرهەنگی كوردی كە لە لایەن ئەوروپاییەكانەوە نوسرابێ ئەو فەرهەنگە ئیتالیایی ـ كوردییەیە كە قەشەی ئیتالیایی (ماوریزۆ گارزۆنی Maurizio Garzoni) لە ســاڵی ۱۷۸۷ دا لە رۆما لــە پاشكۆی ئــەو كتێبەدا كە لە بارەی زمانی كوردییەوە نوسیویەتی بڵاوی كردۆتەوە[٤]. ئەم فەرهەنگە دەور و بەری پێنج هەزار وشەی ئیتالیایی‌یە كە مانا كانیان بە شێوەی كوردی ئامێدی لێك دراوەتەوە و لە چۆنێتی شەرح و روونكردنەوە و دانی مانای وشەدا بە نیسبەت ئەو دەمەوە زۆر سەركەوتووە و تەنانەت لەگەڵ ئەوەشدا كە نزیكەی (۲۰۰) ســاڵێك بــە ســەر لە چاپدانیدا تێپەڕیوە، هێشتا سوَد و كەڵكی هەر بەردەوامە.

لە ساڵی ۱۲۱۰ی ك ـ ۱۷۹۵ی ز دا شیخ مارفی نۆدێی لە ژێر ناوی (احمــدی)دا بە شیعر فەرهەنگۆكێكی عەرەبی ـ كوردی داناوە. ئەم فەرهەنگۆكە هەر لە ســاڵی ۱۹۳٦دا دوَ جار لە چاپ دراوە: یــەك ـ لە سـلێمانی[٥]، دوَ ـ لە بەغدا[٦]. پاش ئەوەش

---

(۲) یوسف ضیاءالدین پاشــا الخالدی المقدسی، الهدیة الحمیــدیة فی اللغة الكردیة، استانبول، ۱۳۱۰ هـ ـ ۱۸۹۳ م.

(۳) Le Coq, Kurdische Texte, Berlin, 1903 ; T. I. II.

(٤) Maurizio Garzoni, Grammatica e vocabolario della lingua Kurda, Roma, 1787.

(٥) شێخ مارفی نۆدێی، احمدی، سلێمانی، ۱۹۳٦ .

(٦) شێخ مارفی نۆدێی، احمدی، بەغدا، ۱۹۳٦ .

گەلێ جاری تر لەچاپ دراوەتەوە.

لە پاش نوسینی ئەو چەند کارەی لە سەرەوە ناومان بردن تا ناوەڕاستی سەدەی نۆزدە لەم روەوە هیچ شتێکی وەها نەنوسراوە کە شایانی باس بێت. ئەوەی کە هەبێت تەنها ئەو دۆ سەد وشەیەیە کە لە لایەن ریچ[٧] و ئەو ٢٧٣ یەیە لە « فەرهەنگی بەراوردیی هەمو زمان و شێوەکان »دا تۆمارکراوە[٨].

لە سەرەتای نیوەی دوەمی سەدەی نۆزدەدا لێکۆڵینەوە لە زمانی کوردیی بە گشتی و نوسینی فەرهەنگ بە تایبەتی کەوتە رەو. لە سالانی ١٨٥٦ و ١٨٥٧ و ١٨٥٨ دا رۆژهەڵاتناسی بە ناوبانگ، زانای گەورەی روس - پیوتر لێرخ سێ کتێبی لە بارەی کورد و کوردستانەوە بڵاوکردەوە[٩]. کە تا ئەمڕۆش لە کتێبخانەی کوردناسیدا

---

(٧) C. J. Rich, Narrative of a residence in Koordistan and on the site of ancient Niniveh, ... London, 1836 - 1837, pp. 394 – 398.

(٨) П.С. Палас. Сравнительные словари всех языков и наречий, СПб., 1787, ч. I, № 77

(پ. س. پالاس، فەرهەنگی بەراوردیی هەمو زمان و شێوەکان، پیترسبورگ، ١٧٨٧).

(٩) П. Лерх. Исследования об иранских курдах и их предках северных халдеях, СПб., 1856, 1857, 1858

(پ. لێرخ، لێکۆڵینەوە لە بارەی کوردەکانی ئێران و خالدییەکانی=

هاوتایان کەمە و بە سەرچاوەیەکی رەسەن دەژمێررێن . لە کتێبی سێیەمیـــدا فەرهەنگێکی کوردی (کرمانجی ژوورو) ـ رووسی (ل ١ ـ ٨٤) ، وە کوردی (زازا) ـ رووسی (ل ٨٥ ـ ١٠٨) لە چاپ داوە .

ئا. ژابا جگە لەو خزمەتەی کە لە تۆمار کردنی فۆلکلۆر و لێکۆڵینەوەی کورد و زمانەکەیدا کردوویەتی ، لە نووسینی فەرهەنگی کوردیدا کارێکی گەورە و خزمەتێکی بێشوماری کردوە . ئەم زانایە خاوەنی یەکەم فەرهەنگی کوردی ـ فەرەنسی یە کە لە پاش خۆی بە فەرمانی ئەکادیمیەی رووسی لە ســالی ١٨٧٩ دا فێردیناند یوستی بڵاوی کردەوە(١٠) . ئەم فەرهەنگە بریتیە لە (٤٦٣) لاپەڕە و (١٥) هەزار وشەی کوردی کە جگە لە لێکدانەوە و شەرح کردنیان لە داڕشتن و دروست بوون و پەیدابوونیان کۆڵیوەتەوە و هەروەها لەگەڵ وشەکانی فارسی و عەرەبی و تورکیدا بەراوردی کردوون .

ئا. ژابا هەروەها دوو فەرهەنگی تریشی داناوە : فەرەنسی ـ رووسی ـ کوردی ، وە کوردی ـ فەرەنسی ـ رووسی کە هێشتا بە دەستنووسی ، ماونەتەوە و لە ئارشیفی ئەکادیمیەی زانستی سۆڤێت لە لێنینگراد هەڵگیراون .

س. ری ـ میسیۆنێر (مبشر)ی ئەمەریکایی ماوەیەکی درێژ لە

= سەرۆی باو باپیرانیانەوە ، پیترسبورگ ، بەشی یەکەم ١٨٥٦ ، بەشی دووەم ١٨٥٧ ، بەشی سێیەم ١٨٥٨ .

(١٠) A. Jaba, Dictionnaire kurde - francais, St-Petersbourg, 1879.

ناوچەی هەکاری زیاوە و ساڵی ١٨٧٠ کورتەیەکی ڕێزمانی کوردی بڵاوکردۆتەوە [١١] لە پاشکۆی ئەم کتێبەدا فەرهەنگۆکێکی بیست لاپەڕەیی کوردی - ئینگلیزی نوسیوە

زیلك کلاتایق سەدەی نۆزدە ڕۆژهەڵاتناس - ئا. سۆتسین کتێبێکی لە بارەی ڕێزمانی کوردییەوە بڵاوکردەوە [١٢] کە بەشی سێیەی بریتییە لە فەرهەنگۆکێکی کوردی - ئەڵەمانی (ل ٢٨١ - ٣٤١).

لە کتێبەکەی س. ئا. یەگیزارۆڤدا کە لە بارەی ئەتنۆگرافیای کوردەوە نوسیویتی [١٣]، چاومان بە دوو فەرهەنگۆك دەکەوێ :

---

(١١) S. A. Rhea, Brief] Grammar and vocabulary of the Kurdish Language of the Hakari district in « Journal of the American Oriental Society », New Haven, 1872. Vol X.

(١٢) E. Prym and A. Socin, Kurdische Sammlungen, Abt I. II, S. Pbg, 1887 - 1890.

(١٣) С.А. Егизаров. Краткий этнографический очерк курдов Эриванской губернии, "Записки Кавказского отдела императорского Русского географического общества", книжка XIII, выпуск 2, Тифлис, 1891

س. ئا. یەگیزارۆف ، مێژوویەکی ئەتنۆگرافی کورتی کوردی پارێزگای یەریڤان ، « هەواڵەکانی لقی قەفقاسیای کۆمەلی جوگرافیای ڕوسی ئیمپراتۆری » ، تفلیس ١٨٩١ .

یەك ـ کوردی ـ رۆسی (ل ١ ـ ٦٥) ؛ دوو ـ رۆسی ـ کوردی (ل ٦٦ ـ ١٢٢) . یەکەم دەوری سێ هەزار ، دووەم ـ چوار هەزار وشەیەکی تیایە .

ساڵی ١٨٩٣ یوسف ضیائەددین پاشای خالدی فەرهەنگێکی کوردی ـ عەرەبی لە ئەستەمبوڵ لە چاپ دا[١٤] . ئەم فەرهەنگە ، کە (٣١٩) لاپەڕەیە ، لە سامانی فەرهەنگ نوسی کوردیدا کارێکی بە نرخە ...[١٥]

مێجەر سۆن لە پاشکۆی ئەو کتێبەی لە ساڵی ١٩١٣دا لە لەندەن بڵاوی کردۆتەوە[١٦] ، فەرهەنگۆکێکی ئینگلیزی ـ کوردی (ل ١٧٠ ـ ٢٨٩) داناوە . هەروەها لەو کتێبەشدا کە لە ساڵی ١٩١٩دا لە بەغدا لە چاپ دراوە[١٧] ، فەرهەنگۆکێکی ئینگلیزی ـ کوردی حەفتا لاپەڕەیی نوسیوە .

ساڵی (١٩١٦)ش ف. نیکیتین فەرهەنگۆکێکی رۆسی ـ

(١٤) سەرچاوەی ناوبراو ، یوسف ضیاءالدين پاشا الخالدي المقدسي ، الهدية الحميدية في اللغة الكردية ، استنبول ، ١٣١٠ هـ ـ ١٨٩٣ م .

(١٥) بۆ وەرگرتنی زانیاری پتر لە بارەی ئەم فەرهەنگەوە ، بڕوانە : مامۆستا نەجمەددین مەلا ، گەنجینەیەکی پڕ گەوهەری کوردان ، گۆڤاری « رۆژی نوێ » ، ژ ١٢ ، سلێمانی ، ١٩٦٠ ، ل ٢١ ـ ٢٥ .

(١٦) E. B. Soane, Grammar of the Kurmanji or Kurdish Language, London, 1913.

(١٧) E. B. Soane, Elementary Kurmanji Grammar, Baghdad, 1919.

کوردیی لە ورمێ بڵاوکردەوە[18] و دوای ئەوە بە سێ ساڵ کتێبی ڕێزمانی میسیۆنێری ئەمەریکایی ل. و. فۆســـۆم دەرچوو[19] ، کە فەرهەنگۆکێکی شازدە لاپەڕەیی لەگەڵدا بڵاوکردۆتەوە (ل ۲٦۲ ـ ۲۷۸) .

ـ ۲ ـ

پاش شەڕی یەکەی جیهان

لە کوردستان :

لە ساڵانی ۳۰ی سەدەی بیستەمدا دەورێکی نوێی لە مێژووی فەرهەنگنوسیی کوردیدا دەست پێدەکات و ئەمەش یەکێك بوو لە ئەنجامەکانی قوڵ بوونەوەی هەستی نەتەوایەتیی کە یەکێك لە بەرهەمە ڕۆشنبیرییە گرنگەکانی ڕێنیی بوو لە بایەخ پێدانی خوێندەوارانی کورد خۆیان بە لێکۆڵینەوەی زمان و ئەدەب و مێژووی گەلەکەیان . کاری فەرهەنگنوسیی تا ساڵانی پەنجا لە چوارچێوەیەکی سست و سادە و ساکاردا مایەوە و ئەوانەی لەو ماوەیەدا بڵاوکراونەتەوە و شایانی باسن ڕیتین لە : یەکەم ـ لیستەی ئەو زاراوە کۆمەلایـەتی و سیاسیانەی جەلادەت عالی بەدرخان لە ساڵانی سی‌دا لە بەشێکی تایبەتیی گۆڤاری

(۱۸) В. Никитин. Краткий русско-курдский военный переводчик, Урмия, 1916

(ف. نیکیتین ، فەرهەنگی جەنگی ڕوسی ـ کوردیی ، ورمێ ، ۱۹۱٦

(۱۹) L. O. Fossum, A practical Kurdish grammar, Minneapolis, 1919.

« هـــاوار »دا لە ژێر ناوی « فەرهەنگۆك »دا بڵاوی کردۆتـەوە ؛ دووهەم ـ ئەو زاراوانەی مامۆســتا عەلادین سەجادیی لە گۆڤاری « نزار »دا بڵاوی کردۆتەوە ؛ ســێیەم ـ فەرهەنگۆکەکەی مامۆستا شاکر فەتاح کە ســاڵی ١٩٣٤ لە چاپی‌داوە [٢٠] ؛ چوارەم ـ ئەو فەرهەنگە عەرەبیی ـ کوردییەی ، شاعیری کورد مامۆستا عەبدوڵڵا زێوەر ساڵی ١٩٤١ دایناوە[٢١] ....

لە ماوەی ئەم بیست ســاڵەی دواییشدا هەندێ مامۆســتای دڵسۆز لەم مەیدانە پیرۆزەدا هەنـگاوی گەورەیان ناوە و ژمارەیەك فەرهەنگی بایەخداریان بڵاوکردۆتەوە و کاری فەرهەنگ نوسیی کوردیی پێشکەوتوە و پەرەی سەندوە و گەشەی کردووە .

مامۆستا گیو موکریانیی دەورێـکی گەورە و بەرزی لە مێژوی فەرهەنگ‌نوسیی کوردیدا بینیوە و دەها ســاڵ لە ژیانی لاویی و پیریی بەو کارەوە بردۆتە سەر و لە ئەنجامدا چەند فەرهەنگێکی داناوە :

« رابەر » ـ فەرهەنگێکی قوتابخانەیی عەرەبیی و کوردییە ، لە

---

(٢٠) شاکر فتاح ، فەرهەنـگۆك ، ئینـگلیزیی ـ کوردیی و کوردیی ـ ئینـگلیزییە ، رەواندوز ١٩٣٤ .

(٢١) ئەم فەرهەنـگە کە تەرجەمەی فەرهەنـگی « اختری »یە ، وەك دانەر نوسیویێتی لە بیست و پێنجی مانـگی تەموزی ١٩٤١ دا تەواو بوە . بەلاّم بەداخەوە تاکو ئێستا لە چاپ نەدراوە و بە دەسنوسیی ماوەتەوە . ئەم دەسنوسە کە دوو دەفتەری گەورەیە لە کتێبخانەی « کۆڕی زانیاری کورد »دا پارێزراوە .

سالی ۱۹۵۰دا له چاپخانەی کوردستان له هەولێر دەرچووە[٢٢] . ئەم فەرهەنگە نزیکەی (١٥) هەزار وشـــەی عەرەبییە ، کە ماناکانیان بە کوردی لێدراوەتەوە . لە کردنەوەی مانای وشە ، لە وەرگێڕانی وشە عەرەبییەکاندا بۆ کوردی ، لە شەرح کردنی ئەو وشە عەرەبیانەی لە کوردیدا بەرامبەریان نییە بە تێکڕایی سەرکەوتووە . هەرچەندە پتر لە ٢٠ ســـاڵ بە سەر دەرچوونی ئەم فەرهەنگەدا تێپەڕ بووە ، بەڵام تاکو ئێستا سوود و کەڵـکی هەر بەردەوامە .

لە ســالی ۱۹۰۰یشدا فەرهەنگێـکی کوردی ـ عەرەبی ـ فارسی ـ فەرەنسی ـ ئینگلیزی لــە ژێر ناوی « کۆڵکەزێڕینە »دا بڵاوکردەوە[٢٣] . وشەکانی ئەم فەرهەنگە بەسەر (٥٩) باسی بچووکدا دابەش کراون و لە هەر باسێکدا زوربەی ئەو وشانە بەرچاو دەکەون کە پەیوەندییان بەو باســــەوە هەیە . هەرچەنــــدە لەم فەرهەنگەدا ناتەواوی و کەم و کورتی هەیە ، بەڵام دەتوانرێ بەشی زۆری ئەو ناتەواوییانە بخرێتە ئەستۆی دواکەوتنی زانـتی فەرهەنــگ نوسی کوردی لەو سەردەمەدا .

مامۆســــتا گیوموکریانی لە ســـالی ١٩٦٦ دا چاپی دووەمی « کۆڵـکەزێڕینە »ی دەرکرد[٢٤] . چاپی دووەم ڕیتییە لە هەڵبژێری و

(٢٢) گیو موکریانی ـ « ڕابەر » ، فەرهەنگێـکی قوتابخـانەیی عارەبی و کوردییە ، هەولێر ، ١٩٥٠ .

(٢٣) گیو موکریانی ـ « کۆڵـکەزێڕینە » ، کوردی ـ فارسی ـ عەرەبی ـ فەرەنسی ـ ئنـگلیزی ، چاپی یەکەم ، هەولێر ، ١٩٥٥ .

(٢٤) گیو موکریانی ـ « کۆڵـکەزێڕینە » ، کوردی ـ فارسی ـ عەرەبی ـ فەرەنسی ـ ئنگلیزی ، چاپی دوەم ، هەولێر ١٩٦٦ .

پترکردن و هەروەها لەگەڵ چاپی یەکەمیدا گەلێك جیاوازی هەیە و زۆر لەو کەم و کورتییانەی لە چاپی یەکەمدا هەبوون چارکردوە .

ساڵی ١٩٦١یش فەرهەنگێکی کوردی ـ عەرەبی لەژێر ناوی فەرهەنگی « مەهاباد »دا بڵاوکردەوە(٢٥) . ئەم فەرهەنگە چ لە بارەی زۆری وشەوە و چ لە بارەی شێوە و شێواز و جۆری دانانیەوە ، گەلێك باشترە و کەم و کورتی کەمترە وەك لەوانەی پێشوی . ژمارەی وشە کوردییەکانی ئەم فەرهەنگە نزیکەی (٣٠) هەزار وشەیە ـ واتە دوو ئەوەندەی فەرهەنگی « رابەر »ە . لە جـۆری ریزکردن و رێکخستنی وشەکاندا و لە چۆنێتی لێکدانەوە و یەکلاکردنەوە و دانی مانای وشەدا لەسەر رێگایەکی نوێی و راست و جوان رۆیشتوە .

جگە لەو فەرهەنگانەی باسمان کردن ، مامۆستا گیو موکریانی فەرهەنگی « کوردستان » یشی داناوە . ئەم فەرهەنگە کە کوردی ـ کوردییە هێشتا لە چاپ نەدراوە(٢٦) .

ساڵی ١٩٥٥ مامۆستا عیززەددین مەلا مستەفا « فەرهەنگۆك بۆ قوتابییانی کورد »ی بڵاوکردەوە(٢٧) . ناوەرۆك و مەبەستی ئەم بەرهەمە ،

---

(٢٥) گیو موکریانی ـ « مەهاباد » ، فەرهەنگێکی قوتابخانەیی کوردی و عەرەبییە ، هەولێر ، ١٩٦١ .

(٢٦) بۆ وەرگرتنی زانیاری پتر لە بارەی فەرهەنگەکانی مامۆستا گیو موکریانییەوە ، بڕوانە : ئەوڕەحمانی حاجی مارف ، چالاکی مامۆستا گیو موکریانی لە مێژوی فەرهەنگ نوسینی کوردیدا ، رۆژنامەی « هاوکاری » ، ژ ١٠٠ ـ ١٠٤ ، بەغدا ، ١٩٧٢ .

(٢٧) عیززەددین مەلا مستەفا ، فەرهەنگۆك بۆ قوتابیانی کورد ، بەغدا ، ١٩٥٥ .

وەك دانەر خۆی لەسەر بەرگ و لە پێشەکییەکەیدا بەنجەی بۆ راکێشاوە ، لێکدانەوەی مانای وشە عەرەبییەکانی کتێبی خوێندنەوی عەرەبی پۆلی چوارەم و پێنجەم و شەشەمی سەرەتایی و ئاسان کردنی کار و پاشەکەوت کردنی کاتی قوتابییانی کوردە لە تێگەیشتنی ئەو وشانەدا ، کە لە پاشکۆی کتێبەکانیاندا تۆمار کراون .

شێخ محەمەدی مەردۆخ کە زانایەکی بە ناوبانگ و ناسراوی کوردە ، لە مەیدانی دانانی فەرهەنگی کوردیدا هەوڵ و کۆششێکی زۆری داوە . ئەوەی شایانی باسە ئەوەیە کە فەرهەنگێکی « کوردی ـ فارسی ـ عەرەبی » لە ساڵی ١٩٥٦دا لە تاران لە چاپ داوە(٢٨) . ئەم کارە بەراستی کۆششێکی گەورە و نوسراوێکی بەنرخ و نایابە و کەلێنێکی گەورەی لە کاری فەرهەنگ نوسی کوردیدا پڕکردۆتەوە . بەلام لەگەڵ ئەوەشدا چەند کەم و کورتییەکی تێدا دەبینرێ ، وەك ئەوەی کە هەندێ وشەی دروست کراو کەوتونەتە ناو فەرهەنگەکەوە کە لە زمانی کوردیدا نین و لە گەڵ دەستوری زمانی کوردیدا ناگونجێن ، یاخود ژمارەیەك وشەی عەرەبی و فارسی وەهای تۆمار کردوە کە کورد بەکاریان ناهێنێ . لە لێکدانەوە و شەرحی وشەشدا ناتەواوی و ئاڵۆزی دەبینرێ . ناتەواوی هەرە گەورەی ئەم فەرهەنگە ئەوەتە کە بە دەست نوسراوەتەوەو بە زەنکۆگراف لەچاپدراوە . نوسینەوەکەشی بەشێوەیەکی فارسی شکستەیە . ئەوەش بوە بە هۆی ئەوە کوردی عێراق کە فارسی نازانن لە سنورێکی تەسکدا نەبێ

---

(٢٨) شێخ محەمەدی مەردۆخ ، فەرهەنگی « مەردۆخ » ، تاران ، ١٩٥٦ .

کەڵکی لێ وەرنەگرن ... بەڵام هێشتا ئەم کەم و کورتییانە ئەو کارە بە نرخە بێبایەخ ناکەن .

تاوەکو ساڵی ١٩٦٠ فەرهەنگێکی کوردی ـ کوردیمان نەبوو . هەست و چالاکی مامۆستا شـێخ محەمەدی خاڵ ئەم کەلەبەرەیان بۆ پڕ کردینەوە . ئەوەبوو لە سـاڵی ١٩٦٠ ـ ١٩٦٤دا بەرگی یەکەم و دووەمی فەرهەنگی « خاڵ » دەرچوو[٢٩] ، کە تا کۆتایی پیتی (ق) دەگرێتەوە . مامۆستا خاڵ پاشماوەکەشی خستوەتە ژێر چاپەوە .

فەرهەنگی « خاڵ » یەکێکە لە فەرهەنگە سەرکەوتوەکانی کوردی و بەرهەمێکی بەنرخ و بایەخدارە و بەگشتی لەسەر شێوەیەکی جوان و راست دانراوە و کەلێنێك لەو گرانی و ناتەواوییانەی کە لە فەرهەنگەکانی پێش ئەودا هەبوون ئـەم ئاسانی کردوون و پڕی کردونەتەوە .

بۆ لێکدانەوە و کردنەوەی مانای وشە نوسەر چەند رێگایەکی راست و زانستی گرتوە . بۆ ئەو وشانەی کە بتوانرێ بە یەك وشە مانایان نیشان بدرێ نیشـانی داوە . ئەو وشانەش کە پێویستیان بە شەرح بووبێت شەرحی کردوون . لە زۆر شوێنیشدا بۆ ئاسانکردنی تێگەیشتن لە مانای وشە و بۆ فێربوونی بەکار هێنـانی وشە ، وەك نموونە رستەی ئاسان و رێك و پێـکی هێناوەتەوە ...

هەرچەندە چەند ناتەواوی و کەم و کورتییەکی کەم لە « فەرهەنگی

---

(٢٩) شێخ محەمەدی خاڵ ، فەرهەنگی « خاڵ » ، ب ١ ـ ٢ ، سلێمانی ، ١٩٦٠ ـ ١٩٦٤ .

خاڵ »دا هەیە ، بەڵام ئەو ناتەواوییانە بە جۆرێك نین لە نرخی فەرهەنگەکە کەم بکەنەوە . بە گشتی فەرهەنگی « خاڵ » فەرهەنگێکی سەرکەوتوە و کارێکی گرنگ و پێویستە ، بەرهەمی رەنجی چەند ساڵەی مامۆستا خاڵە لە تواندنی هونەرێکی بەرز لە دانانی یەکەم فەرهەنگدا لە کوردییەوە بۆ کوردی[۳۰] .

ساڵی ۱۹٦۲ مامۆستا عەلائەددین سەجادی فەرهەنگێکی « کوردی ـ عەرەبی ـ فارسی » بلاوکردەوە[۳۱] مامۆستا لەم نوسراوەدا جگە لە پێشەکی کە بە هەر سێ زمان ـ واتە کوردی عەرەبی و فارسی نوسیویتی ، بە تایبەتی لە کەم و کورتی و چەڵەمەی ئیملای کوردی دواوە ، هەروەها لە (۱۵) لاپەڕەیەکدا لە سەر رێزمانی کوردی نوسیوە و لە چەند شتێکی پێویست و سەرەتایی بۆ فێربونی زمان و بەکار هێنانی فەرهەنگ کۆڵیوەتەوە .

نوسەر وشەکانی ئەم فەرهەنگەی بەسەر (۱۷) باسی فراواندا دابەش کردوە و ئەوەی شایانی باسە ئەوەیە کە لە هەر باسێکدا زوربەی ئەو

---

(۳۰) لە ژمارە ۱۹ ـ ۲۲ ی ساڵی ۱۹۷۱ ی رۆژنامەی « هاوکاری »دا لە ژێر ناوی « فەرهەنگی خاڵ »دا ، وە لە ژمارە ۱۰۰ ـ ۱۰۸ ی ساڵی ۱۹۷۲ ی هەمان رۆژنامەدا لە ژێر ناوی « چەند روونکردنەوە و بەڵگە و تێبینییەکی نوێ دەربارەی فەرهەنگی خاڵ »دا زنجیرەیەك وتارم لە بارەی فەرهەنگی ناوبراوەوە بلاوکردوەتەوە و بە دوور و درێژی باسی زۆر روی ئەو کارەم تیا کردوە .

(۳۱) عەلائەددین سەجادی ، دەستور وە فەرهەنگی زمانی کوردی ـ عەرەبی ـ فارسی ، بەغدا ، ۱۹٦۲ .

وشانه بەر چاو دەکەون کە پەیوەندییان بە سەرباسەکەیانەوە هەیە و بێ گومان ئەمەش یەکێکە لە رووە چاکەکانی فەرهەنگەکە ... بەڵام بەداخەوە هەندێك کەم و کورتی بەر چاو دەکەون کە بوون بە هۆی ئاڵۆزکردن و شێواندنی هەندێ رۆی ئەو نوسراوە . بە وێنە دەبینین لە ریزکردنی وشەکاندا نارێکی زۆرە و ئەمەش بووەتە هۆی زەحمەت کێشان لە دۆزینەوەی وشەدا . هەروەها زۆر جار لە ژێر سەرباسەکاندا وشە دەبینرێن کە پەیوەندییان لەگەل سەرباسەکەدا نییە یاخود زۆر وشە کە پەیوەندییان هەیە و کەچی نەنوسراون . ئەمانە و چەند ناتەواوییەکی تر ، وەك دووپاتکردنەوە لە تۆمارکردنی وشەدا و هەڵەی ئیملا ... دەبینرێن .

« فەرهەنگا کوردیێ » ، کە مامۆستا جگەر خوێن دایناوە ، لە ساڵی ١٩٦٢دا بەرگی یەکەم و دوەمی لە بەغدا چاپکراوە[٣٢].

ئەم فەرهەنگە کە کوردیێ ـ کوردییە و بە شێوەی کرمانجێ ژوروە بێ شك دەوری خۆی بینیوە و دەبینێ ، بەڵام بەداخەوە لەم فەرهەنگەدا کەم و کورتی و ناتەواوێ ئێجگار زۆرە . ئەگەر ئەم فەرهەنگە لەگەڵ فەرهەنگی « رابەر »ی مامۆستا گیو موکریانی ، کە لە ساڵی ١٩٥٠دا دەرچووە ، یا لەگەڵ فەرهەنگی « خاڵ »ی مامۆستا شێخ محەمەدی خاڵ ، کە بەرگی یەکەمی لە ساڵی ١٩٦٠دا بڵاوکراوەتەوە بەراورد بکەین ، ئەوە دەبینین کە کەم و کورتی « فەرهەنگا کوردیێ » گەلێك زۆرترە وەك لەو دوو فەرهەنگەی لە سەرەوە ناومان بردن ،

---

(٣٢) جگەر خوێن ، فەرهەنگا کوردیێ ، ب ١ ـ ٢ ، بەغدا ، ١٩٦٢ .

لە گەڵ ئەوەی فەرهەنگی مامۆستا جگەر خوێن لە پاش فەرهەنگی «رابەر» و «خاڵ» دەرچوە . لێرەدا وا دەردەکەوێ کە مامۆستا جگەر خوێن سوودی لەو فەرهەنگە کوردیانە نەبینیوە کە لە پێش فەرهەنگەکەی ئەو دەرچوون و زۆر کاری ئاڵۆزیان خاوکردۆتەوە و بەسەر گەلێك کۆسپیدا سەرکەوتوون[٣٣] .

مووسا عەنتەر ساڵی ١٩٦٧ لە ئەستەمبوڵ فەرهەنگێکی کوردی ـ تورکی لە چاپ دا[٣٤] . ئەم فەرهەنگە ، کە یەکەم فەرهەنگە لە کوردییەوە بۆ تورکی ، دەور و بەری (١٠) هەزار وشەیەك دەبێت . جگە لەوە ، دانەر لە پاشکۆی ئەم نووسراوەدا هەندێ لە دەنگەکانی زمانی کوردی دواوە .

ساڵی ١٣٤٧ی. ش. ـ ١٩٦٨ی ز لە تاران م. ئەورەنگ بەرگی یەکەی «فرهنگ کردی »ی بڵاوکردەوە[٣٥] ، کە تەنیا پیتی (آ ـ ب) دەگرێتەوە . لەم بەرگەدا ٦٤٠٠ وشەی کوردی تومار کراوە و بە شێوەیەکی باش مانایان بە فارسی لێکدراوەتەوە . ئەم فەرهەنگە کە کوردی ـ فارسییە ، کارێکی سەرکەوتوو و نایابە ... نووسەر بۆ بەجێهێنانی ئەم ئەرکە ، سوودێکی زۆری لە کاری فەرهەنگ

---

(٣٣) بۆ وەرگرتنی زانیاری تەواو سەبارەت بەم فەرهەنگە ، بڕوانە : ئەو زنجیرە وتارەی کە نووسەری ئەم باسە لە ژمارە ١٣٧ ـ ١٣٨ ی ساڵی ١٩٧٢ ی رۆژنامەی « هاوکاری »دا لە ژێر ناوی « فەرهەنگەکەی مامۆستا جگەر خوێن »دا بڵاوی کردوەتەوە .

(٣٤) Musa Anter, Ferhanga Kurdi - Tirki, Istanbul, 1967.

(٣٥) م. اورنگ ، فرهنگ کردی ، تهران ، ١٣٤٧ .

توسـتی کوردی (به تایبەتی لـه فەرهەنگی خاڵ و مەردۆخ و « مەهاباد »ی گیو موکریانی و تۆفیق وەهبی) وەرگرتوە[٣٦] .

مامۆستا مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیسیش ، سـاڵی ١٩٧٠ فەرهەنگێکی عەرەبی - کوردی بە شیعر لە چاپ دا[٣٧] . ئەم فەرهەنگە ، کە لەسەر شێوەی فەرهەنگی « نەوبەهـار »ی ئەحمەدی خانی و « ئەحمـەدی »ی شـێخ مارف نۆدێی دانراوە ، بەرهەمێـکی بەنرخە لە کاری فەرهەنگ نوسـتی کوردیدا بەنیازی منداڵان فێرە وشەی عەرەبی کردن . ئەم نوسراوە بریتییە لە (١١٢) لاپەڕە و چەند باسێـکی گرنگ و پێویست .

سـاڵی ١٩٧١ مامۆستا عەبدولقادر بەرزنجـی « فەرهەنگی زانیاری »[٣٨] ، ساڵی ١٩٧٢ ـ ١٩٧٣ مامۆسـتا مەعروف قەرەداغی « فەرهەنگی کشت و کاڵ »[٣٩] و سـاڵی ١٩٧٤ مامۆسـتا کەمال جەلال غەریب « فەرهەنـگی زانیاری »[٤٠] یان بڵاوکردەوە . بێگومان ئەم سێ فەرهەنـگە کارێـکی گەورە و پێویستن و جێـگای خۆیان

(٣٦) بڕوانە : هەمان سەرچاوە ، ل ٥ .

(٣٧) مەلا عبدالـکریمی مدرس ـ « دوڕ زشتە » ، فەرهەنـگێـکی عەرەبی و کوردییـە بە هەڵبەست ، بەغدا ، ١٩٧٠ .

(٣٨) عەبدولقادر بەرزنجی ، فەرهەنـگی زانیاری ، سلێمانی ، ١٩٧١ .

(٣٩) مەعرۆف قەرەداغی ، فەرهەنـگی کشت و کاڵ ، ب ١ ـ ٢ ، بەغدا ، ١٩٧٢ ـ ١٩٧٣ .

(٤٠) کەمال جەلال غەریب ، فەرهەنـگی زانیاری ، عەرەبی ـ کوردی ، ب ١ ـ ٢ ، سلێمانی ، ١٩٧٤ .

لە کتێبخانەی کوردیماندا بەگشتی و سامانی فەرهەنگ نوسیماندا بە تایبەتی گرتووە و هەروەها کەلێنێکی باشیان پڕکردۆتەوە. هەرچەندە لەم سێ فەرهەنگەدا هەندێ کەم و کورتی هەیە، بەڵام وەك تەجروبەی یەکەم لەو مەیدانەدا سەرکەوتوویی خۆیان نیشان داوە.

لەم دوو سێ ساڵەی دواییدا[٤١]، مامۆستا محەمەد ئەمینی میسری سەییدیان لە مەهاباد فەرهەنگۆکێکی کوردی ـ فارسی ـ عەرەبی بڵاوکردەوە[٤٢]. ئەم فەرهەنگۆکە، بە تایبەتی لە شێوازی رێکخستنیدا و لە چۆنێتی لێکدانەوەی مانای وشە کوردییەکانیدا کەم و کورتی زۆر تێدایە. بەراستی ئەم بەرهەمە لەچاو کاری فەرهەنگ نوسی کوردی ئەمڕۆدا، کارێکی زۆر سادە و ساکارە.

ئەوەی پەیوەندی بە داڕشتن و دانان و دۆزینەوە و هەڵبژاردن و وەرگێڕانی زاراوەوە هەبێت، ئەوەیە کە تا ساڵانی ٦٠ ئەم کارە بە شێوەیەکی سست و سادە و ساکار بوو، بەڵام لە شۆڕشی چواردەی تەمموزەوە پێش کەوت و پەرەی سەند. بەرهەمی ئەم دەورە بریتییە لە: ئەو زاراوە زانستییانەی لە لایەن چەند لیژنەیەکی تایبەتی جیاوازەوە دانراون و دارێژراون و لە چەند ژمارەیەکی ساڵی ١٩٦٠ی گۆڤاری

---

(٤١) ئەم فەرهەنگۆکە دەست خەتە و زەنگۆگرافی وەرگیراوە. نە ساڵی نوسینی و نە ساڵی بڵاوکردنەوەی لە هیچ شوێنێکدا تۆمار نەکراوە. بەداخەوە، نەماتوانی ساڵی نوسینی دەست نیشان بکەین. هەرچی ساڵی بڵاوکردنەوەیەتی، لەو رایەداین کە ئەم دوو سێ ساڵەی دوایی بێت.

(٤٢) موحەمەد ئەمینی میسری سەییدیان، خود آموز سە زبان، کردی ـ فارسی ـ عەرەبی.

« رۆژی نۆێ »دا بڵاوکراونەتەوە . ڕاستە لە وەرگێڕان و داڕشتن و داتاشینی ئەم زاراوانەدا ناتەواوی و کەم و کورتی ئێجگار زۆرن ، وەك لە وتارەکەی مامۆســتا جەمال نەبەزدا[43] کە ڕەخنەی تیـا لە زاراوەکانی لیژنەی ریاضیات گرتوە ـ خراوەتە پێش چاو ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەم بەرهەمە دەوری خۆی بینیوە و دەبینێ . دوا بە دوای ئەم زاراوانە لە لایەن نەقابەی مامۆستایانی سلێمانییەوە فەرهەنگۆکی « زاراوەی زانستی » دەرچوو کە ٩٧ لاپەڕەیە . مامۆستا غەفور ڕەشـــید لە زاراوەکانی بەشی جوگرافیـــا کۆڵیوەتەوە و ڕەخنـــەی بەجێی لێ گرتووە[44] .

لە ساڵی ١٩٦٠ دا مامۆستا جەمال نەبەز لە ژێر ناوی « هەندێك زاراوەی زانستی » دا فەرهەنگۆکێـکی لە چاپ دا[45] . لە ســـاڵی ١٩٦٠ ـ ١٩٦١ یشدا بە ڕۆنیۆ سەد نوسخەیەکی کتێبێکی لە ژێر ناوی « فەرهەنگۆکی زانستی » دا بڵاوکردەوە[46] . یەکەم ـ نزیکەی سێ سەد ، وە دووەم ـ دەور و بەری سێ هەزار زاراوەیەك یان تیایە .

---

(٤٣) جـەمال نەبەز ، زاراوەکـانی لیژنەی ریاضیـات لە ژێر وردەبینی لێـکۆڵینەوەدا ، گۆڤاری « رۆژی نوێ » ساڵی ١٩٦٠ ، ژ ٦ ، ل ١٠٢ ـ ١٠٩ ؛ ژ ٧ ، ل ١١٢ ـ ١٢١ ؛ ژ ٨ ، ل ٨٥ ـ ٩١ .

(٤٤) غەفور ڕەشید ، ســەرنجێك لە پەراوی زاراوەکانی زانسـتی کوردی ، گۆڤاری « رۆژی نوێ » ، ساڵی ١٩٦٠ ، ژ ١٢ ، ل ٢٧ ـ ٣٥ .

(٤٥) جەمال نەبەز ، هەندێك زاراوەی زانستی ، سلێمانی ، ١٩٦٠ .

(٤٦) جەمال نەبەز ، فەرهەنـگۆکی زانسـتی ، هەولێر ، ١٩٦٠ ـ ١٩٦١ .

دوای بڵاوبوونەوەی ئەو چەند بەرهەمەی لە سەرەوە ناومان بردن ، ماوەی دە ساڵێك لەم رووەوە هیچ شتێكی وەها لە چاپ نەدراوە كە شایانی باس بێت . بەڵام لە رێكەوتنـە مێژوویەكەی مارتی ١٩٧٠ وە دیتسان هەست بە بزووتنەوەی ئەم كارە دەكەین :

ســـاڵی ١٩٧١ لە لایەن لیژنەیەكی تایبەتیـیەوە ، كە ژمارەیەك لە زانا و كوردیزانی بە توانا هـــاوبەشـیان تێدا كردوە فەرهەنـگۆكێك كە بریتییە لە كۆمەڵێك وشە و زاراوی عەرەبی - كوردی لە ژێر ناوی « فەرهەنـگۆكی زاراوەی پارێزگای سلیمانی »دا لە چـاپ درا[٤٧] . ئەم فەرهەنگۆكە نزیكەی (١٤٠٠) وشـــەیەك دەبێت و بۆ مەبەستی نامە نوسـین لە نێوان دام و دەزگاكانی فەرمانڕەواییدا داناوە[٤٨] .

بەڕێوەبەرێتی گشتی خوێندنی كوردی لە ژمارە (٤)ی ساڵی ١٩٧٢ ی گۆڤاری « پەروەردە و زانست » دا كە ١٩٦ لاپـــەڕەیە ، فەرهەنـگێـكی كوردی - عەرەبی بلاوكردۆتەوە[٤٩] . كە بریتیە لەو زاراوانەی بۆ قوتابخانەكان پێویستن . ســـاڵی ١٩٧٤ یش لە ژمارە (٧ - ٨)ی هەمان گۆڤاردا ، تێكڕای ئەو زاراوانەیان كۆكردۆتەوە ،

---

(٤٧) زاراوەی پارێزگای سلێمانی ، سلێمانی ، ١٩٧١ .

(٤٨) بۆ وەرگرتنی زانیـاری بتر لە بارەی ئـەم فەرهەنـگۆكەوە بڕوانە : ئەوڕەحمانی حاجی مارف ، چەند سەرنجێك دەربارەی زاراوی پارێزگای سلێمانی ، رۆژنامەی « هاوكاری » بەغدا ، ١٩٧٣ ، ژ ١٦١ - ١٦٢ .

(٤٩) بڕوانە : گۆڤاری « پەروەردە و زانست » ، بەغدا ، ١٩٧٢ ، ژ ٤ .

که له فەرهەنگۆکی کتێبی قوتابخانەکاندا بڵاویان کردوەتەوە(٥٠) .

کۆڕی زانیاری کورد بە شێوەیەکی زانستی و فراوان گرنگی بەم مەسەلەیە داوە و چاکی مەردایەتی بەلادا کردوە و ڕێبازێکی زانستی دیار کردوە بۆ ئەوەی لە سنوری تواناادا بتوانێت بەرهەمێکی کامڵ بخاتە بەر دەست . تاکو ئێستا لە کۆڕی زانیاری کوردا ژمارەیەکی زۆر لە زاراوی کوردی هەڵبژێرراون و داڕێژراون و داتاشراون . ئەنجامی ئەو هەوڵ و کۆششەش ، ئەو چوار لیستەیەیە ، کە لە هەر چوار ژمارەی گۆڤاری کۆڕدا(٥١) و بە سێ کتێبی سەربەخۆ(٥٢) . بڵاوکراونەتەوە . ئەگەر کەم و کورتییەکی کەم لە کاری ئەو زاراوانەدا هەبێ ، خۆ رووە باشەکەی و پوختی و ناپابییەکەی و شێوە زانستییەکەی بە جۆرێکە ، کە تا ئەمڕۆ لە کاری زاراوی کوردیدا هاوتای نییە .

---

(٥٠) بڕوانە : گۆڤاری « پەروەردە و زانست » ، بەغدا ، ١٩٧٤ ، ل ٧ - ٨ .

(٥١) بڕوانە : « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، بەرگی یەکەم ، بەشی یەکەم ، ل ٤١٩ - ٥٢٦ ؛ بەرگی دوەم ، بەشی یەکەم ، ل ٨٩٤ - ٩٤١ ؛ بەرگی دوەم ، بەشی دوەم ، ل ١٦٦ - ٢١٨ .

(٥٢) زاراوی کارگێڕی ، دانان و لێدوانی ئەنجومەنی کۆڕ ، پێشەکی و ڕێکخستنی د. کەمال مەزهەر ، بەغدا ١٩٧٣ - ١٩٧٤ ؛ زاراوی هەمەچەشنە ، دانان و لێدوانی ئەنجومەنی کۆڕ و لێژنەکانی ، پێشەکی و ڕێکخستنی د. ئەوڕەحمانی حاجی مارف ، بەغدا ١٩٧٤ ؛ لیستەی چوارەمی زاراوەکانی کۆڕ ، دانان و لێدوانی ئەنجومەنی کۆڕ و لێژنەکانی ، پێشەکی و ڕێکخستنی د. ئەوڕەحمانی حاجی مارف ، بەغدا ١٩٧٥ .

جگە لەو فەرهەنگ و فەرهەنگۆکانەی لە سەرەوە ناومان بردن ، لەم روەوە هەندێك کار هەن کە بە دەستەوەن . ئەوەی لە ناویاندا سەرنج رادەکێشێ و پێویستە پەنجەی بۆ رابکێشین ، فەرهەنگی یەکگرتوی کوردی ـ کوردییە ، کە لیژنەی فەرهەنگی کۆڕی زانیاری کورد خەریکە دای ئەنێ . بە گوێرەی ئەو نەخشەیەی بۆی کێشراوە ، دەبێ ئەم فەرهەنگە . گەورەترین و زانستیترین فەرهەنگی کوردی بێت و هەمو وشەکانی کوردی بە شێوەکانیەوە بگرێتەوە .

لە یەکێتی سۆڤێت :

بایەخ دان بە کوردناسی لە ڕۆسیادا دوای شۆڕشی ئۆکتۆبەر ئەوەندەی تر پەرەی سەند و بونی کەمینەیەکی کورد لەم ولاتەدا و ئەو گۆڕانە هەرە گەورەیەی بە سەر ژیانی نوێیاندا هات بونە هۆیەکی گرنگ و نوێی گەشە کردن و پێشکەوتنی کوردناسی سۆڤێت و یەکێك لە ئەنجامە هەرە گرنگەکانی ئەوەبو کە پاش ماوەیەك زۆڵەکانی ئەم کەمینەیە خۆشیان چاکیان لێ کرد بەلادا و چالاکانە هاتنە کۆڕەوە .

پەرەسەندنی فەرهەنگنوسی ، بێ گومان هەروەها بەستەیە بە پەرەسەندنی کوردناسی سۆڤێت خۆیەوە و لە راستیدا یەکێکە لە روە هەرە دیار و گەشەکانی . بۆ نمونە دەبینین :

سالی ١٩٣٣ لە یەریڤان فەرهەنگێکی ئەرمەنی ـ کوردی (٥٣) ،

---

(٥٣) خەبەرناما ژ زمانێ هەلەیی ـ کورمانجی ، رەوان ، ١٩٣٣ .

وه سـالّی ١٩٣٥ فەرهەنگۆكی زاراوەی ئەرمـەنی ـ كوردی[٥٤] بڵاوكرایەوه . یەكەمیان نزیكەی (٣٠٠) لاپەڕە و دووەمیان دەور و بەری (٥٠) لاپەرە دەبێ . هەر چەندە نوسەرانی ئەم دوَ فەرهەنگە هەندێك وشەی كوردی وایان داڕشتوە كه لەگەڵ دەستوری زمانی كوردیدا ناگونجێن ، بەلاّم لەگەڵ ئەوەشدا ئەم دوَ فەرهەنگە دەوری خۆیان بینیوه .

ســـالّی ١٩٥٧ فەرهەنگێكی نوێی ئەرمەنـی ـ كوردی بڵاوكرایەوه[٥٥] . ئەم فەرهەنگە بریتییه لە (٣٥٢) لاپەڕە و (٢٣) هەزار وشـــەیەك . هەر چەندە ئەم فەرهەنگە لە گەڵێ رووەوە لەوانی پێشو چاكتر و سەركەوتوتره ، بـەلاّم لەگەڵ ئەوەشـــدا كەم و كورتی زۆره ، بە تایبـەتی لەوەی كه بەشـە كوردییەكەی گەلێك وشەی روَسی و ئەرمەنی وەهـای تێكەوتوه كه كورد بەكاریان ناهێنن و هەروەها بە زۆر پاشگری (ی ، تی ، چی)یان لـكاندوە بە هەندێك وشەوه و وشـەی چەوت و ناڕاسـتیان لێ دروست كردوَن .

هەر لە هەمان ساڵدا دوَ فەرهەنـگی دیكە بڵاوكرانەوه ، یەك :

---

(٥٤) خەبەرناما نێرمینۆلۆجیێ فەلەیی ـ كورمانجی ، رەوان ، ١٩٣٥ .

(٥٥) سەمەندێ سیابەند ، ئارامێ چاچان ، خەبەرناما ئەرمەنی ـ كوردی ، یەریڤان ، ١٩٥٧ .

رۆسی - کوردی[٥٦] ، دوَ : کوردی - رۆسی[٥٧] . فەرهەنگی یەکەم کە دوکتۆر ئی. فاریزۆف دایناوە بریتییە لە (٧٨٢) لاپەڕە و (٣٠) هەزار وشەیەك . فەرهەنگی دووەم کە دوکتۆر چەرکەزی بەکۆ (باکاییێف) دایناوە بریتییە لە (٦١٨) لاپەڕە و (١٤) هەزار وشەیەك . هەر یەك لەم فەرهەنگانە کەلێنێکیان پڕکردۆتەوە و شوێنی دیاریان لە کوردناسی سۆڤێتدا وەرگرتووە .

کوردناسی بەناوبانگ و ناسراو قەناتی کوردۆ (کوردۆیێف) لە ساڵی ١٩٦٠ دا فەرهەنگێکی کوردی (کرمانجی ژوورو) - رۆسی لە چاپ دا[٥٨] . کە بەرهەمی رەنجی چەند ساڵی بو . دانانی ئەم فەرهەنگە دەستکەوتێکی گەورەیە لە کاری فەرهەنگ نوسی کوردیدا و هەر لەبەر ئەوەشە شوێنێکی بەرزی لە مێژوی فەرهەنگ نوسیاندا گرتووە .

---

(٥٦) И.О. Фаризов. Русско-курдский словарь, Москва, 1957

(ئی. ئۆ. فاریزۆف ، فەرهەنگی رۆسی - کوردی ، مۆسکۆ ، ١٩٥٧) .

(٥٧) Ч.Х. Бакаев. Курдско-русский словарь, Москва, 1957

(چ. خ. باکاییێف ، فەرهەنگی کوردی - رۆسی ، مۆسکۆ ، ١٩٥٧) .

(٥٨) К.К. Курдоев. Курдско-русский словарь, Москва, 1960

(ق. کوردۆ ، فەرهەنگی کوردی - رۆسی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٠) .

نووسەر بۆ کۆکردنەوەی وشە هەوڵێکی زۆری داوە و گەلێك سەرچاوەی هەمەجۆرەی بۆ ئەم مەبەستە بەکار هێناوە و وشەی لە زوربەی بەشە دیالێکتەکانی کرمانجی ژوورو (و کەمێك لە کرمانجی خواروش) دەرهێناوە و بەم جۆرە توانیویێتی دەور و بەری (٣٤) هەزار وشەیەك کۆبکاتەوە کە بەشێکی زۆری وشەکانی دیالێکتی کرمانجی ژوورو پێك دەهێنن و ئەمەش یەکێکە لە هۆی سەرکەوتوویی فەرهەنگەکە .

مامۆستا کوردۆ لە چۆنێتی وەرگێڕان و لێکدانەوەی مانای وشەکانی فەرهەنگەکەیدا لە هەمان کاتدا هونەرێکی بەرزی نواندوە و بە زمانێکی رەوان و ئاسان ، بە وشەی بەرانبەری پڕ بە پێستی خۆی شەرحی وشەکانی کردوە و مانایانی لێکداوەتەوە و هەر وشەیەك چەند مانای هەبێت هەموو ماناکانی بە رووسی نووسیوە . بەمە و هەروەها بە هێنانەوەی گەلێك پەندی پێشینان و قسەی نەستەقی توانیویێتی دەوڵەمەندی زمانی کوردی نیشان بدا . لە لایەکی ترەوە مامۆستا کوردۆ زوربەی وشەکانی فەرهەنگەکەی خستۆتە رستەوە و بۆ رووسی وەری گێڕاون و لەم رێگەیەوە تێگەیشتن و بەکار هێنانی وشەکانی ئاسان کردوە ، خۆ ئەگەر وشەیەکی کوردی بەرانبەری لە رووسیدا نەبێ ئەوە بە شەرحێکی کورت و ئاشکرا مانای ئەو وشەیەی داوە بە دەستەوە .

لەم فەرهەنگە بە یەکێك لە فەرهەنگە بەرزەکانی کوردی دەژمێررێت و تەنانەت لی. ئی. تسوکرمان دەڵی : « گەورەترین

نوسراوی زانستییە لە کاری کوردناسی سۆڤیێتدا[٥٩] ».

نزیکەی دە ساڵێکە چەند کارگێڕێکی بەشی کوردییەکەی لێنینگراد بە سەرۆکایەتی قەناتی کوردۆ خەریکی دانانی فەرهەنگێکی کوردی (کرمانجی خواروو) - رووسین و ئێستا ئامادەکراوە بۆ چاپ. ئەم فەرهەنگە کە نزیکەی ٣٠ هەزار وشەیەکی کوردییە و کارێکی سەرکەوتوو و نایابە و هەوڵێکی زۆری لەگەڵدا دراوە و بۆ نووسینی سوود لە گەلێك سەرچاوە وەرگیراوە.

دوکتۆر مەکسیمی خەمۆ کە کارگێڕی بەشی کوردییەکەی یەریڤانە چەند ساڵێکە خەریکی دانانی فەرهەنگێکی فریزیۆلۆژی کوردی - رووسییە و بێشك ئەمە کارێکی پێویست و شایانە[٦٠].

لە کۆتایی ئەم بەشەدا دەمەوێ سەرەنجی خوێنەر بۆ ئەوە رابکێشم کە دەستنووسی ئەو فەرهەنگە کوردی - رووسییەی ئاکادیمی ئی. ئا. ئۆربیلی لە ساڵانی بیستا نووسیویتی ئێستا لە لایەن کارگێڕانی بەشی کوردی لێنینگرادەوە ئامادە کراوە بۆ چاپ. بەو وتارەدا کە ئی. ئی. تسوکەرمان و ژ. س. موسیلیان لە بارەی

И.И. Цукерман. Очерк курдской грам- (٥٩)
матики, Москва, 1962, стр. 35

(ئی. ئی. تسوکەرمان ، رێزمانی زمانی کوردی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٢) .

(٦٠) نووسەری ئەم وتارە دەستنووسی ئەو دوو فەرهەنگە - واتە ئەوەی لە لێنینگراد بە سەرۆکایەتی قەناتی کوردۆ نووسراوە و ئەوەی لە یەریڤان مەکسیمی خەمۆ خەریکێتی - بینیوە.

ئەم فەرهەنگەوە نوسیویانە وا دەردەکەوی کە کارێکی بایەخدار و نایاب و گرنگە[٦١] .

له ئەوروپا :

ساڵی ۱۹۲۰ ئاغا بطرس ئەلۆ لە ژێر ناوی « رێزمان و فەرهەنگی ئاسوری و کوردی و یەزیدی »دا کتێبێکی بڵاوکردەوە[٦٢] ، نزیکەی (۹۰) لاپەڕەیەك دەبێت . بەشێکی کەی ئەم نوسراوە دەربارەی رێزمانە و ئەوی کەشی فەرهەنگە .

لە پاش دەرچونی کتێبەکەی ر. ف. جاردین کە دەربارەی رێزمانی کوردی نوسیوێتی و لە ساڵی ۱۹۲۲دا لە بەغدا بڵاوی کردۆتەوە[٦٣] و فەرهەنگۆکێکی کوردی - ئینگلیزیشی

---

(٦١) И.И. Цукерман, Ж.С. Мусаэлян. Курдско-русский словарь акад. И.А. Орбели, "Тезисы докладов II-й годичной научной сессии ЛО ИНА", март 1966, стр. 69-70

ئی. ئی. تسوکەرمان و ژ. س. موسیلیان ، فەرهەنگی کوردی - روسی ئەکادیمی ئی. ئا. ئۆربیلی ، « کورتەی وتارەکانی ئامۆژگای رۆژهەلاتناسی لینینگراد » ، مارت ۱۹٦٦ ، ل ٦۹ - ۷۰ .

(٦٢) Agha Petros Ellow. Assyrian, Kurdish & Yizidis, Indexed Grammar and Vocabulary, with a few Grammatical Notes. Baghdad, Government Press, 1920.

(٦٣) R. F. Jardine, Bahdinan Kurmanji, a Grammar of the Kurmanji of the Kurds of Mosul division and surrounding districts of Kurdistan. Baghdad, 1922.

تیایە، (ل ٥٥ ـ ١١٤) ، لە کوردناسی ئەوروپادا بۆ ماوەیەك هەست بە سستی و بێ بەرهەمی دەکرێت، بە تایبەتی لە مەیدانی فەرهەنگ نوسیدا و تا ئەم سالانەی دوایی لەم بارەیەوە هیچ شتێکی وەها بلاو نەکراوەتەوە کە شایانی باس بێت . ئەوەی کە لەم ماوەیەی دواییشدا هاتبێتە کایەوە ئەمانەن :

سالی ١٩٦٥ جویس بلو فەرهەنگێکی کوردی ـ فەرەنسی ـ ئینگلیزی لە پاریس بلاوکردەوە(٦٤) . لەم فەرهەنگەدا هەلەی کەم و کورتی بەرچاو دەکەوێ ، وەك ئەوەی گەلێك وشەی پێویست و ئاشکرا نەکەوتونەتە ناوەوە و هەروەها هیچ رستە و نمونەیەك بۆ رونکردنەوەی مانا و بەکار هێنانی وشە نەهێنراوەتەوە .... لەگەل ئەوەشدا ئەم فەرهەنگە کارێکی نایاب و بایەخدارە و کەلك و سودی زۆرە و لە مەیدانی کوردناسیدا ناسراوە .

ئەوەی شایانی باس و قەدر زانین بێت ئەوەیە لە سالی ١٩٦٦ دا زانای بە ناوبانگی کورد مامۆستا تۆفیق وەهبی بە هاوکاری س. ئەدمۆنس فەرهەنگێکی کوردی ـ ئینگلیزی لە لەندەن بلاوکردەوە(٦٥) . ئەم فەرهەنگە یەکێکە لە کارە مەزنەکانی کوردناسی بە گشتی و یەکێکە لە فەرهەنگە سەرکەوتووەکانی کوردی بە تایبەتی . لەم فەرهەنگەدا گەلێك کاری ئالۆز و ناشکرا لە رێگایەکی زانستییەوە یەکالا

---

(٦٤) Joyce Blau, Dictionnaire Kurde - Francais - Anglais, Paris, 1965,

(٦٥) Taufiq Wahby and C. J. Edmonds. A Kurdish - English dictionary, London, 1966.

کراوەتەوە . بەنرخی و نایابی ئەم کارە لە کوردناسیدا دەنگێکی باشی داوەتەوە .

لەم فەرهەنگەدا بەشێکی زۆری وشەکان خراونەتە ناو رستەی کورت و ئاسانەوە ، بەمە مانای وشەکان باشتر ئاشکرا بوون و بۆ خوێنەریش لەم ڕێگەیەوە ڕوون بوەتەوە چۆن ئەو وشانە لە رستەدا بەکار بهێنێ . نوسەرانی ئەم فەرهەنگە بەمە لەگەڵ ئەو ڕایەی فەرهەنگنوسی ناسراوی ڕوس ئەکادیمی (ل. ف. شێربا)دا یەك دەگرنەوە کە دەڵێ : بەپێی وشەی زمانێك لەگەڵ زمانێکی تر تەنها ئەوە نییە کە بەرامبەر یەکن و هاوواتان ، بەڵکو پەیوەندی ئاڵۆز و جیاوازیش لە شێوەی بەکار هێنانیاندا هەیە(٦٦) .

جگە لە چەند کەم و کورتییەکی زۆر کەم کە لەم فەرهەنگەدا دەبینرێ ، ئەوەی لەگەڵ ڕای من نەگونجێ ئەوەیە کە لە ڕێکخستنی فەرهەنگەکەدا تەنیا ڕەگی وشەکان نوسراوە و ئینجا ئەو وشانەی لێیانەوە دروست دەبن لە دوایانەوە هاتوون . بە بیری من پەیڕەوی کردنی ئەم ڕێبازە کە هەندێك لە زانایانی ڕۆژئاواش لە سەری ڕۆیشتوون، هەرچەند کاری چاپ ئاسان دەکات ، بەڵام دۆزینەوەی وشە لە فەرهەنگی کوردیدا ئاسان ناکات . هەروەها لەبەر ئەوەی

---

(٦٦) Л.В. Щерба. Опыт общей теории лексикографии, "Известия ОЛЯ АН СССР", № 3, Москва, 1940

(ل. ف. شێربا) تیۆری فەرهەنگنوسی ، « هەواڵەکانی ئەدەب و زمان لە ئەکادیمیەی زانستی سۆڤیێت » ، مۆسکۆ ، ١٩٤٠ ، ژ ٣ .

ئەمڕۆ لێکۆڵینەوە لە مەسەلەی زانستی وشە (lexicology) لە زمانی کوردیدا زۆر کەمە ، دوور نییە هەندێ وشە بە هەڵە نەکەونە ژێر ڕەگی خۆیانەوە .

لە ئەمەریکاش پەرتگای جیهانی (World publishing company) لە ساڵی ١٩٦٥ دا فەرهەنگۆکێکی ئینگلیزی ـ کوردی (٣٠) لاپەڕەیی بڵاوکردەوە[٦٧] . ئەم فەرهەنگۆکە بۆ گەڕیدەکان داناوە و شەش قەوانی لەگەڵدایە .

لە ساڵی ١٩٦٧ یشدا ئەرنست مەکارۆس فەرهەنگێکی کوردی ـ ئینگلیزی لە چاپ دا[٦٨] . بەداخەوە کەم و کورتی و ناتەواوی لەم فەرهەنگەدا ئێجگار زۆرە ، بە تایبەتی لە وەرگێڕان و لێکدانەوەی مانای وشە و لە ریزکردنی وشە کوردییەکان و لە ئیملادا ..... هتد .

* * * *

تا ئێستا نزیکەی (٥٠) فەرهەنگ و فەرهەنگۆکی کوردی بڵاوکراوەتەوە[٦٩] ـ واتە گەنجینەیەکی بچوکمان هەیە . هەرچەندە

---

(٦٧) Kurdish, The world publishing company, Cleveland and New York, 1965.

(٦٨) Ernest N. McCarus. A Kurdish-English dictionary, dialect of Sulaimania, Iraq. Ann Arbor (Michigan), 1967.

(٦٩) شایانی باسە زوربەی ئەو فەرهەنگە کوردییانەی لەم وتارەدا ناویان براوە لە کتێبخانە رازاوەکەی « کۆڕی زانیاری کورد » دا هەن .

زوربەی ئەم فەرهەنگانە ، لەبەر گەلێك هۆی ئاشکرا ، لە سەر شێوە و رێگایەکی زانستی دانەنراون ، لەگەڵ ئەوەشدا بە نیسبەت کاری فەرهەنگنوسی کوردییەوە چەند هەنگاوێکی گەورە نراوە و ژمارەیەك فەرهەنگی سەرکەوتومان هەیە .

بە نیسبەت فەرهەنگە کۆنەکانەوە بە بیری من دوانیان سەرکەوتون : ئەوانیش فەرهەنگی ئیتالیایی ـ کوردی (ماوریزۆ کارزۆنی) و کوردی ـ فەرەنسایی (ئا. ژابا) ن .

وەك ئاشکرایە ، ماوەیەکە کاری فەرهەنگنوسی کوردی خەریکە جێگەی شایانی خۆی لە ژیانی رۆشنبیری و زانستی گەلی کورددا دەگرێت و هەندێك مامۆستای دڵسۆز ، وەك : تۆفیق وەهبی ، قەناتی کوردۆ (کوردۆیێف)، شێخ محەمەدی خاڵ ، گیو موکریانی ، مەردۆخ ، عەلائەددین سەجادی ، چەرکەزی بەکۆ (باکایێف) ، جەمال نەبەز ، ئیڤان فاریزۆف ، سەمەندی سیابەند ، جگەر خوێن ... هتد لەم مەیدانە پیرۆزەدا هەنگاوی گەورەیان ناوە . ئەم مامۆستایانە لە دەرگایەکی فراوانەوە چونەتە ناو مێژوی رۆشنبیری کوردەوە ، بەوەی هەر یەکەیان لە سنوری توانای خۆیدا ئەوەی لە باریدا بووە بۆ پاراستنی زمانی نەتەوەکەی دڵسۆزانە جێ بەجێی کردووە و گەلێك رۆژهەڵاتناسی بێگانە باسی نرخی فەرهەنگەکانی مامۆستایان : تۆفیق وەهبی و قەناتی کوردۆ و شێخ محەمەدی خاڵ یان کردوە .

هەر چەندە لە کاری فەرهەنگنوسی کوردیدا هەندێ کێشەی

ئاڵوزێ زانستی وشە Lexicology بەگشتێ و زانستی فەرهەنگنوسێ Lexicography بە تـــایبەتێ جارکراوە ، لەگەڵ ئەوەشدا گەلێـك کێشەی تری زانستی وشــە و زانستی فەرهەنگنوسێ لە زمـــانی کوردیدا هێشتا بیر و توکی قەڵەمیان نەگەیشتوەتێ .

وەك ئاشکرایە ، کاری فەرهەنگنوسێ بە دوَ ڕێچـــکەدا تێدەپەڕێ : یەك ـ تیۆرێ ، دوَ پراکتیك . یەکەمیـــان ڕێزەوێکی تیۆرێ لەســــەر شێواز و لێکۆڵینەوەی زانستێ دەهێنیتە بەرهەم ، دوەمیش ئەو ڕێزەوە تیۆرییە لە دانانی فەرهەنگدا تطبیق دەکات . لە نێوان ئەم دوَ ڕێچکەیەدا پەیوەندێ بـــە هێز هەیە توند پێکەوە بەستراون و هەنگاو و بە هەنگاو لەتەك یەك دەڕۆن . فەرهەنگ نوسێك تەنها بە پراکتیك و زانینی خۆی لە دانانی فەرهەنگدا سەر ناکەوێت . بۆ ئەم مەبەســـتە پێویستە ئاوڕ لە ڕێزەوی تیۆرێ بداتەوە . تیۆرێ ڕوَنیش ـ واتە بێ سوَد وەرگرتن لە پراکتیـك ئەنجامی بە کەڵـکی نابێت .

ئەوەی لـــەم بارەیەوە شایانی باســـە ، ئەوەیـــە لە دانانی هەندێ فەرهەنگی کوردیدا ســـوَد لە تیۆرێ فەرهەنگنـوسێ وەرگیراوە ، بە تایبەتێ لە فەرهەنگی مامۆستایان : توفیق وەهبێ و قەناتی کوردۆ ......دا ، کە لە ڕێگای هەوڵ و کۆشش و زانین و تەجروبەی خۆیانەوە گەیشتونەتە ئەنجامی بەکەڵك . بەڵام بە داخەوە ، دەربارەی زانـێ فەرهەنگنوسێ هیـچ شتێکی ئەوتۆ بە زمانی

کوردی نەنووسراوە و ئەمەش کۆسپێکی گەورەیە لە ڕێگای فەرهەنگنووسە بەڕێزەکانماندا .

وەک ئاشکرایە، زمانی کوردی بە تایبەتی لە کوردستانی عێراق وردە وردە بە بەرەو پێشەوە دەڕوات بەڵام پێویستە لەگەڵ ئەو پێشکەوتنەشدا تیۆری فەرهەنگنووسی هەنگاوی خێرای بهاوێژێ و بە هاوکاری پراکتیک و تیۆری فەرهەنگی نایاب و بەنرخ بێتە کایەوە .

• • • •

فەرھەنگۆك *

ئاوەڵناو	الصفة	Adjective
ـ ئاوەڵناوی سادە	الصفة البسيطة	Adjective Simple
ئێتیمۆلۆژی	الاتيمولوجيا (علم اصل الـكلمة و تاريخها)	Etymology

---

(*) لەم کتێبەدا هەندێ زاراوی زمان ، بەتایبەتی ئەو زاراوانەی لە باسی زانستی وشـــەدا بەکار دەهێنرێن ، بەر چاو دەکەون ... لەبەر چەند هۆیەکی ئاشکرا ، ئەو زاراوانەمان کۆکردەوە و وەك فەرهەنگۆکێك لە پاشکۆی ئەم کتێبەدا بلاومان کردەوە .

بەش بە حاڵی زاراوی کوردی ، تا بلێی بە رچە و رێگایەکی ناهەمواری پێشکەوتندا تێپەڕیوە و هەمیشە لە کێشە و بەرەدا بوە . بەداخەوە تاکو ئەمڕۆ لە زمانی کوردیدا هیچ نوسراوێکی وەها نییە کە بە شێوەیەکی تیۆری رێڕەوێك بێت بۆ چۆنیەتی دانان و وەرگێڕان و داڕشتنی زاراوا ، بەلام ئەگەر تەماشای مێژوی ئـەم کارە بکەین ، ئەوە پێشکەوتن و گەشەکردنی ئـەوەمان نیشان دەدن کە لە زیانی پرا کێشکدا شارەزابون و پسپۆڕی پەیدا کردن بونەتە هۆی سەرکەوتنی .

تا ئەم ساڵانەی دوایش لە زمانی کوردیدا ، جگە لە زاراوی رەسەنی کوردی ، زاراوی عەرەبی و فارسی و تورکی زۆر بەکار دەهێنران . بەلام لەگەڵ پێشکەوتن و پەرەسەندنی ژیانی سیاسی و ئابوری و زانستی ...دا زاراو پەرەی سەند و پێویستی بەوە کرد کە گرنگی پێ بدرێ و لێی بکۆڵرێتەوە و وشەی جوان و راست و=

Superlative Degree	اسم التفضيل (المرتبة العليا)	پلەی باڵا
Comparative Degree	اسم التفضيل	پلەی بەراورد
Letter	الحرف	پیت
Derivation	الاشتقاق	داڕشتن
Unit	وحدة	دانە
Sound	الصوت	دەنگ
Sentence	الجملة	رستە
Language	اللغة	زمان

= گونجاو و لەبار و رەسەنی کوردی بدۆزرێتەوە و دابنرێ و دابڕێژرێ و داهێنرێ .

لە ئەنجامی پێشکەوتندا پێویستمان بە گەلێ زاراوی کوردی بوو . کاتێک کتێبەکانی فێرگەکان کران بە کوردی پێویستی وەرگێڕانی ئەو زاراوانە هاتە کایەوە . بەم جۆرە کاتێک خوێندن بوو بە کوردی گەلێک زاراوی زانستی دۆزرانەوە و زیندوو کرانەوە ، وە گەلێکی نوێ داڕێژران و داتاشران ... جگە لەوە ئەم کارە لە سنووری قوتابخانە تێپەڕی و فراوانتر بوو و ژمارەیەک مامۆستای دڵسۆز و هەندێ دەزگای کوردی و لیژنەی تایبەتی خۆیان بە دانانی فەرهەنگی زاراوەوە خەریک کرد . هەروەها لەو لێکۆڵینەوانەدا کە دەربارەی زمان و ئەدەب و فۆلکلۆر و مێژوو ... هوە بڵاوکراونەتەوە ، نووسەرەکانیان بە پێی پێویستی باسەکانیان زاراوی کوردییان دۆزیوەتەوە و داناوە و داڕشتوە ...

بێگومان ئێمەش لە نووسینی ئەم کتێبەدا پێویستمان بە هەندێ زاراو بوو . ئەوەی زۆر دانرابوو و بەلامانەوە لەبار و رەسەن بوو وەرمان گرت . ئەوەش کە نەبوو ، یاخود هەبوو بەڵام بە رای ئێمە جوان و =

- زمانناس	لغوي ، عالم اللغة	Linguist
- زمانە ئێرانییەکان	اللغات الايرانية	Iranian languages
- زمانە هیند و ئەوروپاییەکان	اللغات الهندو - أوربية	Indo - European languages
- زمانی نێو میللەتان	لغة عالمية	International language
سینتاکس	علم النحو	Syntax
فرێز	العبارة (المقدة)	Phrase
- فرێزی بەرەڵلا	العبارة الصريحة	Free phrase

= گونجاو نەبێ ، ئەوە بە سەلیقەی خۆمان جێگەیان پڕ کردەوە .

لە بەجێ هێنانی ئەم کارەدا بە زۆری پەنامان بردۆتە بەر زمانی کوردیی و مایەی خۆشییە کە زمانەکەمان دەوڵەمەندە و توانیومانە وشەی وەها بهێنینە کایەوە کە گەلێک لەبار و گونجاو بن و جێگەی زاراوی بێگانە بە تەواوی بگرنەوە . بێگومان ئەگەر زاراوێک لە کوردیدا نەبێ و یاخود پڕ بە پێستی زاراوە عەرەبییەکە نەبێت ، ئەوسا یا هەر عەرەبییەکەمان وەرگرتوە ، یاخود پەنامان بۆ لاتینی بردوە و ئەمەش دیاردەیەکی واقیعییە و لە گشت زمانێکی سەر ئەم زەمینەدا رەچاو دەکرێ .

ئێمەش دەزانین هیچ کارێک ، ئەویش کارێکی سەرەتایی و تازە بێ کەم و کورتی نابێ و دوور نییە لە هەڵبژاردن و داڕشتنی ئەم زاراوانەدا تووشی هەڵە بووبین . بۆیەکا تکا لە زانایان و رووناکبیرانی کورد دەکەین ، ئەگەر زاراوی لەوانە جوانتر و رەسەنتر و لەبارتریان بۆ شک دێ یا بە بیر دێتەوە بیخەنە پێش چاو ، تا کەڵک لە زانیاری ئەوان وەرگرین و جێی زاراوە ناڕاست و جۆنەگرتووەکانمان پڕ بکەینەوە و لە ئەنجامدا کارەکە پوختەتر و بە قازانجتر بێت .

Linked phrase (Phraseology, Idiomatic)	الكناية ، العبارات الاصطلاحية	ـ فریزی گیراو
Phraseology	علم الكناية ، علم العبارات الاصطلاحية	ـ فریزیۆلۆژی
Phraseological collocation	الكناية للمقدة	ـ فریزیۆلۆژی تێکئاڵاو
Phraseological concretion	الكناية للتلحمة	ـ فریزیۆلۆژی تێکچڕژاو
Phraseological unity	الكناية للوحدة	ـ فریزیۆلۆژی یەکگرتو
Phonetics	علم الأصوات	فۆنەتیك
Vocabulary, Dictionary	قاموس ، معجم	فەرهەنگ
Lexicographer	مؤلف معاجم (قواميس)	ـ فەرهەنگ نوس
Lexicography	علم وضع القواميس ، علم تصنيف للماجم	ـ فەرهەنگ نوسی
Verb	الفعل	کار
Compound Verb	الفعل للركب	ـ کاری لێکدراو
Lexicology	علم للفردات القاموسية	لێکسیکۆلۆژی
Meaning	للعنى	مانا
Indirect....	للعنى غيرللباشر	ـ مانای تیان
Direct (proper) meaning	للعنى الحقيقى	ـ مانای حەقیقی

Direct ...	المعنى المباشر	ـ ماناى راستەوخۆ
Transferred meaning	المعنى المجازي	ـ ماناى مەجازى
Morphology	علم الصرف	مۆرفۆلۆژى
Morpheme	المورفيم	مۆرفێم
Semasiology	علم معاني الالفاظ	واتاناسى
Word	الكلمة	وشه
Free word	الكلمة المطلقة	ـ وشەى بەرەڵلا
Autosematic word	الكلمة التامة	ـ وشەى تەواو
Antonym	الاضداد	ـ وشەى دژواتا
Calque. Translation loan - word	كلمة مقتبسة بالقياس	ـ وشەى زلاملێز
Primary word	الكلمة البسيطة	ـ وشەى سادە
Polysematic	من جوامع الكلم ، الكلمة ذات المعاني الكثيرة	ـ وشەى فرەواتا
Liuked word	الكلمة المقيدة	ـ وشەى گیراو
Compound , composite word	الكلمة المركبة	ـ وشەى لێكدراو
Obsolete	الكلمة الميتة	ـ وشەى مردە
Syntactic word	الكلمة الناقصة	ـ وشەى ناتەواو
Neologism	الكلمة المولدة	ـ وشەى نوێباو

- وشەی هاوبێژ	المشترك اللفظي	Homonym
- وشەی هاوواتا	المرادف	Synonym
- وشەی یەکواتا	الـكلمة ذات للمعنى الواحد	Monsemous word

●●●●

سەرچاوە

بە زمانی کوردی

١ ـ نووسکارمان ، تحفەء مظفریە ، پێشەکی و ساخکردنەوە و هێنانەوەسەر ڕێنووسی کوردی هێمن موکریانی ، بەشی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٧٥ .

٢ ـ پاکیزە رەفیق حیلمی ، زمانی کوردی « دەفتەری کوردەواری » ، بەغدا ، ١٩٧٠ ، ب ٣ ، ل ١٠٤ ـ ١١٠ .

٣ ـ د. پاکیزە رەفیق حیلمی ، لە کوێوە دەست بکەین بە دەستوور سازی ڕێزمانی کوردی ، بەشی یەکەم ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، ب ١ ، ١٩٧٣ ، ل ١٨٠ ـ ٢١١ ؛ بەشی دووەم ، هەمان گۆڤار ، ب ٢ ، ١٩٧٤ ، ل ٢٢٤ ـ ٢٦٢ .

٤ ـ جەمال بابان ، هەندێك لەو زاراوانەی واتایەك زیاتر ئەبەخشن ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، ب ٢ ، ژ ١ ، بەغدا ، ١٩٧٣ ، ل ٥٦٩ ـ ٦٢٣ .

٥ ـ جەمال نەبەز ، زاراوەکانی لیژنەی ریاضیات لە ژێر وردەبینی لێکۆڵینەوەدا ، گۆڤاری « ڕۆژی نوێ » ، ساڵی ١٩٦٠ ، ژ ٦ ، ل ١٠٢ ـ ١٠٩ ؛ ژ ٧ ، ل ١١٢ ـ ١٢١ ؛ ژ ٨ ، ل ٨٥ ـ ٩١ .

٦ ـ سعید صدقی ، مختصر صرف و نحوی کوردی ، بەغدا ، ١٩٢٨ .

٧ ـ طاهر صادق ، ڕێنووس . چۆنیەتی نووسینی کوردی ، کەرکوك ، ١٩٦٩ .

٨ ـ عەلائەددین سەججادی ، وشەی کوردی ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، بەرگی دووەم ، بەشی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٧٤ ، ل ١٤٨ ـ ١٧٨ .

٩ ـ د. عیزەددین مستەفا رەسووڵ و د. ئیحسان فوئاد و سادق بەهائەددین ، زمان و ئەدەبی کوردی (بۆ پۆلی یەکەمی ناوەندی) ، چاپی دووەم ، بەغدا ، ١٩٧٢ .

١٠ـ غەفور رەشید ، سەرنجێك لە پەراوی زاراوەكانی زانستی كوردی گۆڤاری « رۆژی نوێ » ، ساڵی ١٩٦٠ ، ژ ١٢ ، ل ٢٧ ـ ٣٥
١١ـ د. كمال فوئاد ، زمانە ئیندۆ ـ ئەوروپییەكان ، گۆڤاری « پرشنگ » بەرلین ، ١٩٦٦ ، ژ ١ ، ل ٢٠ ـ ٢٤ .
١٢ـ محەمەد ئەمین هەورامانی ، سەرەتایێك لە فیلۆلۆژی زمانی كوردی ، بەغدا ، ١٩٧٤ .
١٣ـ نوری عەلی ئەمین ، قواعدی زمانی كوردی ، بەغدا ، ١٩٥٨ ، ب ٢ .
١٤ـ نوری عەلی ئەمین ، ڕێزمانی كوردی ، سلێمانی ، ١٩٦٠ .
١٥ـ هەژار ، كورد و سەربەخۆیی زمان ، « گۆڤاری كۆڕی زانیاری كورد » ، بەرگی دووەم ، بەشی یەكەم ، بەغدا ، ١٩٧٤ ، ل ٢٨٠ ـ ٣٢٣ .

بە زمانی عەرەبی

١٦ـ الدكتور ابراهيم أنيس ، من أسرار اللغة ، الطبعة الثالثة ، القاهرة ، ١٩٦٦ .
١٧ـ الدكتور ابراهيم السامرائي ، فقه اللغة المقارن ، بيروت ، ١٩٦٨ .
١٨ـ الدكتور ابراهيم السامرائي ، مباحث لغوية ، النجف ، ١٩٧١ .
١٩ـ توفيق وهبي ، قواعد اللغة الكردية ، الجزء الاول ، بيروت ، ١٩٥٦ .
٢٠ـ عباس حسن ، النحو الوافي ، الجزء الأول ، القاهرة ، ١٩٧١ .
٢١ـ ڤلاديمير مينۆرسكي ، الأكراد أحفاد الميديين (ترجمة وتعليق د. كمال مظهر احمد) ، « مجلة المجمع العلمي الكردي » ، المجلد الأول ، العدد الأول ، بغداد ، ١٩٧٣ ، ل ٥٥٢ ـ ٥٦٦ .
٢٢ـ الدكتور محمد احمد ابو الفرج ، المعاجم اللغوية ، بيروت ، ١٩٦٦ .

بە زمانی رووسی

٢٣ـ یو. یو. ئاڤالیانی ، مەسەلەی جودا كردنەوەی كاری لێنەكراو و فرێزیۆلۆژی كار (لەسەر كەرەستەی زمانی كوردی) ـ « كورتەی

هەواڵەکانی کۆنفرانسی زمانناسی » ، سەمەرقەند ، ١٩٥٨ ، ل ٤٠-٤٣ .
٢٤- ئی. م. ئۆرانسکی ، زمانە ئێرانیێکان ، ، مۆسکۆ ، ١٩٦٣ .
٢٥- س. ئی. ئۆژیکۆف ، لێکسیکۆلۆژی و فەرهەنگنوسی و کولتوری ئاخاوتن ، مۆسکۆ ، ١٩٧٤ .
٢٦- ر. ئا. بوداگۆف ، مێژوی وشە لە مێژوی کۆمەڵدا ، مۆسکۆ ، ١٩٧١ .
٢٧- م. ف. پالبفسکایا ، وشەی هاووانا لە زمانی روسیدا ، مۆسکۆ ، ١٩٦٤ .
٢٨- ئی. ئی. تسوکەرمان ، رێزمانی زمانی کوردی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٢ .
٢٩- ئی. ئی. تسوکەرمان و ژ. س موسیلیان ، فەرهەنگی کوردی - روسی ئەکادیمی ئی. ئا. ئۆربیلی ، « کورتەی وتارەکانی ئامۆژگای رۆژهەڵاتناسی لێنینگراد » مارت ١٩٦٦ ، ل ٦٩ - ٧٠ .
٣٠- ئا. ئا. ریفۆرماتسکی ، سەرەتایێك لە زمانناسی ، چاپی چوارەم ، مۆسکۆ ، ١٩٦٧ .
٣١- ی. ئا. زیمسکایا ، وشە چۆن سازدەبێ ، مۆسکۆ ، ١٩٦٣ .
٣٢- س. ن. سۆکۆلۆف ، زمانی ئاوێستا ، مۆسکۆ ، ١٩٦١ .
٣٣- ن. م. شانسکی ، فرێزیۆلۆژی زمانی روسی ئەمڕۆ ، مۆسکۆ ، ١٩٦٣ .
٣٤- ن. ئا. شانسکی ، لێکسیکۆلۆژی زمانی روسی ئەمڕۆ ، چاپی دووەم ، مۆسکۆ ، ١٩٧٢ .
٣٥- ل. ف. شێربا ، تیۆری فەرهەنگنوسی ، « هەواڵەکانی ئەدەب و زمان لە ئەکادیمیەی زانستی سۆفیێت » ، مۆسکۆ ، ١٩٤٠ ، ژ ٣ .
٣٦- ل. ف. کالینین ، موفرەداتی زمانی روسی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٦ .
٣٧- ز. م. کالینینا ، لە بارەی لێکسیکۆلۆژی زمانی ئەدەبی پشتۆبی ئەمڕۆوە ، مۆسکۆ ، ١٩٧٢ ،
٣٨- ف ف. لۆپاتین ، لە دایك بونی وشە ، مۆسکۆ ، ١٩٧٣ .
٣٩- مەکسیمی خەمۆ (خامۆیان) ، دەربارەی فرێزیۆلۆژی ناو لە زمانی کوردیدا ، یەریڤان ، ١٩٧١ .

فەرهەنگ و فەرهەنگۆك

٤٠ـ ئۆ. س. ئاخانۆڤا ، فەرهەنگی زاراوەکانی زمان ، مۆسکۆ ، ١٩٦٦
(رووسی ـ ئینگلیزی ـ فەرەنسی ـ ئەڵمانی ـ ئیسپانی) .

٤١ـ م. اورنگ ، فرهنگ کردی ، تهران ، ١٣٤٧ .

٤٢ـ ج. خ. باکایێف ، فەرهەنگی کوردی ـ رووسی ، مۆسکۆ ، ١٩٥٧ .

٤٣ـ بەڕێوەبەرێتی گشتی خوێندنی کوردی ، گۆڤاری « پەروەردە و زانست » ،
ژ ٤ ، بەغدا ، ١٩٧٢ ؛ ژ ٧ ـ ٨ ، بەغدا ، ١٩٧٤ .

٤٤ـ پ. س. پالاّس ، فەرهەنگی بەراوردی هەموو زمان و شێوەکان ،
پیترسبورگ ، ١٧٨٧ .

٤٥ـ جگەر خوێن ، فەرهەنگا کوردی ، ب ١ ـ ٢ ، بەغدا ، ١٩٦٢ .

٤٦ـ جەمال نەبەز ، هەندێك زاراوەی زانستی ، سلێمانی ، ١٩٦٠ .

٤٧ـ جەمال نەبەز ، فەرهەنگۆکی زانستی ، هەولێر ، ١٩٦٠ ـ ١٩٦١ .

٤٨ـ خەبەرناما تێرمینۆلۆجیێ ئەلەبێ ـ کورمانجی ، رەوان ، ١٩٣٥ .

٤٩ـ خەبەرناما ژ زمانێ ئەلەبێ ـ کورمانجی ، رەوان ، ١٩٣٣ .

٥٠ـ زاراوەی پارێزگــای سلێمانی ، ١٩٧١ .

٥١ـ سەمەندێ ســیابەند ، ئارامێ چاچان ، خەبەرنــاما ئەرمەنی ـ کوردی ،
یەریڤان ، ١٩٥٧ .

٥٢ـ شاکر فتاح ، فەرهەنگۆك ، ئینگلیزی ـ کوردی و کوردی ـ ئینگلیزییە ،
رەواندوز ، ١٩٣٤ .

٥٣ـ شێخ مارفی نۆدێ ، احمدی ، بەغدا ، ١٩٣٦ .

٥٤ـ شێخ مارفی نۆدێ ، احمدی ، سلێمانی ، ١٩٣٦ .

٥٥ـ شێخ محەمەدی خاڵ ، فەرهەنگی « خاڵ » ، ب ١ - ٢ ، سلێمانی ،
١٩٦٠ - ١٩٦٤ .

٥٦ـ شێخ محەمەدی مەردۆخ ، فەرهەنگی « مەردۆخ » ، تاران ، ١٩٥٦ .

٥٧ـ صادق بەهائەددین ، ئیدیەمێت کوردی ، بەغدا ، ١٩٧٣ .

٥٨- ئی. ئۆ. ڤاریزۆف ، فەرهەنگی رووسی - کوردی ، مۆسکۆ ، ١٩٥٧ .
٥٩- کۆڕی زانیاری کورد ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، ب ١ ، ژ ١ ، زاراوی کارگێڕی ، ل ٤١٩ - ٥٢٦ ؛ ب ٢ ، ژ ١ ، لیستەی دووەمی زاراوەکانی کۆڕ ، ل ٨٩٤ - ٩٤١ ؛ ب ٢ ، ژ ٢ ، لیستەی سێیەمی زاراوەکانی کۆڕ ، ل ١٦٦ - ٢١٨ ؛ ب ٣ ، ژ ١ ، لیستەی چوارەمی زاراوەکانی کۆڕ ، ل ٤٩٧ - ٥٤٢ .
٦٠- کۆڕی زانیاری کورد ، زاراوی کارگێڕی ، ١٩٧٣ - ١٩٧٤ ؛ زاراوی هەمەچەشنە ، ١٩٧٤ ؛ لیستەی چوارەمی زاراوەکانی کۆڕ ، ١٩٧٥ .
٦١- ق. کوردۆ ، فەرهەنگی کوردی - رووسی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٠ .
٦٢- ق. کوردۆ و .... ، فەرهەنگی کوردی (کرمانجی خوارو) - رووسی (دەستنووس) .
٦٣- کەمال جەلال غەریب ، فەرهەنگی زانیاری ، عەرەبی - کوردی ، ب ١ - ٢ ، سلێمانی ، ١٩٧٤ .
٦٤- گیو موکریانی - « رابەر » ، فەرهەنگێکی ئوتابخانەیی عارەبی و کوردییە ، هەولێر ، ١٩٥٠ .
٦٥- گیو موکریانی - « کۆلکەزێرینە » ، کوردی - فارسی - عەرەبی - فەرەنسی - ئینگلیزی ، چاپی یەکەم ، هەولێر ، ١٩٥٥ .
٦٦- گیو موکریانی - « کۆلکەزێرینە » ، کوردی - فارسی - عەرەبی - فەرەنسی - ئینگلیزی ، چاپی دووەم ، هەولێر ، ١٩٦٦ .
٦٧- گیو موکریانی - « مەهاباد » ، فەرهەنگێکی ئوتابخانەیی کوردی و عەرەبییە ، هەولێر ١٩٦١ .
٦٨- ب. لێرخ ، لێکۆڵینەوە لە بارەی کوردەکانی ئێران و خالدییەکانی سەرووی باو باپیرانیانەوە ، پیترسبورگ ، بەشی یەکەم ١٨٥٦ ، بەشی دووەم ١٨٥٧ ، بەشی سێیەم ١٨٥٨ .
٦٩- عەبدولقادر بەرزنجی ، فەرهەنگی زانیاری ، سلێمانی ، ١٩٧١ .
٧٠- عەبدوڵلا زێوەر ، فەرهەنگی عەرەبی - کوردی ، سلێمانی ، ١٩٤١ (دەستنووس) .

٧١- عەلائەددین سەججادی ، دەستوور وە فەرهەنگی زمانی کوردی - عەرەبی - فارسی ، بەغدا ، ١٩٦٢ .

٧٢- عیزەددین مەلا مستەفا ، فەرهەنگۆك بۆ قوتابیانی کورد ، بەغدا ، ١٩٥٥ .

٧٣- منير البعلبكي - « المورد » قاموس انكليزي - عربي ، بيروت ، ١٩٧٢ .

٧٤- Musa Anter, Ferhanga Kurdi - Tirki, Istanbul, 1967.

٧٥- مەلا عبدالكریمی مدرس - « دوو ژشته » ، فەرهەنگێکی عەرەبی و کوردییە بە هەڵبەست ، بەغدا ، ١٩٧٠ .

٧٦- مەعروف قەرەداغی ، فەرهەنگی کشت و کاڵ ، ب ١ - ٢ ، بەغدا ، ١٩٧٢ - ١٩٧٣ .

٧٧- موحەمەد ئەمینی میسری سەییدیان ، خود آموز سه زبان ، کردی - فارسی عەرەبی . ١٩٧٣ ؟

٧٨- مەکسیم خەمۆ ، فەرهەنگی فزیۆلۆژی کوردی - رووسی (دەستنووس) .

٧٩- نەجمەدین مەلا ، گەنجینەیەکی پڕ گەوهەری کوردان ، گۆڤاری « رۆژی نوێ » ، ژ ١٢ ، سلێمانی ، ١٩٦٠ ، ل ٢١ - ٢٥ .

٨٠- ف. نیکیتین ، فەرهەنگی جەنگی رووسی - کوردی ، ورمێ ١٩١٦ .

٨١- يوسف ضياء الدين باشا الخالدي المقدسي ، الهديه الحميدية في اللغة الكردية ، استانبول ، ١٣١٠ هـ - ١٨٩٣ م .

٨٢- س. ئا. یەگیزاروٚف ، مێژوویەکی ئەتنۆگرافی کورتی کوردی پارێزگای یەریڤان ، « هەواڵەکانی لقی قەفقاسیای کۆمەڵی جوگرافی رووسی ئیمپراتۆری » ، تفلیس ، ١٨٩١ .

٨٣- Agha Petros Ellow. Assyrian, Kurdish & Yizidis, Indexed Grammar and Vocabulary, with a few Grammatical Notes. Baghdad, Government Press, 1920

٨٤- Ernest N. McCarus. A Kurdish - English dictionary,

dialect of Sulaimania, Iraq. Ann Arbor (Michigan), 1967.

L. O. Fossum, A practical Kurdish grammar, Minnea- ٨٠-
polis, 1919.

A. Jaba, Dictionnaire Kurde - Francais, St-Petersbourg, ٨١-
1879.

R. F. Jardine, Bahdinan Kurmanji ; a Grammar of the ٨٢-
Kurmanji of the Kurds of Mosul division and Surrounding districts of Kurdistan. Baghdad, 1922.

joyce Blau, Dictionnaire Kurde - Francais - Anglais, ٨٣-
Paris, 1965.

Kurdish, The world publishing company, Cleveland ٨٤-
and New York, 1965.

Le Coq, Kurdische Texte, Berlin, 1903 ; T. I.II. ٨٥-

Maurizio Garzoni, Grammatica e vocabolario della ٨٦-
lingua kurda, Roma, 1787.

E. Prym and A. Socin, Kurdische Sammlungen, Abt ٨٧-
I.II, S. Pbg, 1887 - 1890.

C. J. Rich, Narrative of a residence in Koordistan ٨٨-
and on the site of ancient Niniveh,...... London, 1836-1837. pp. 394-398.

S. A. Rhea, Brief Grammar and vocabulary of the ٨٩-
Kurdish Language of the Hakari district in « Journal of the American Oriental Society », New Haven, 1872 Vol. X.

E. B. Soane, Elementary Kurmanji Grammar, Baghdad, -١٥
1919.

E. B. Soane, Grammar of the Kurmanji or Kurdish -١٦
Language, London, 1913.

Taufiq Wahby and C. J. Edmonds A Kurdish - English -١٧
dictionary, London, 1966.

• • • •

پێداچوونەوە

خوێنەرانی بەڕێز !
تکایە بەر لە خوێندنەوە ئەم چەند هەڵەیە ڕاست بکەنەوە .

ل ٣ ، دێڕ ٨ ــ وشەی (شوێنیان) بکرێت بە (شوێنیانەوە)
ــ دێڕ ١٢ــ وشەی (چەسپاندنیان) بکرێت بە (چەسپاندنیانەوە) .
ل ٤ ، دێڕ ١ ــ بەرامبەر بە (ئێتیمۆلۆژی) نوسراوە : (وشەداتاشین ــ الاشتقاق) . بەلاّم ڕاستیەکەی : (ئێتیمۆلۆژی ــ الاتیمولوجیا دراسە تعنی باصل الکلمات وتاریخها) یە .
ــ پەراوێز ٢ ــ وشەی (فرازیۆلۆژیَ) بکرێت بە (فرێزیۆلۆژیَ) .
ل ٥ ، دێڕ ١ ــ (بەلکو) بکرێتە (بەڵکو) .
ل ١٣ ، دێڕ ٢ ــ وشەی (نێکچوَن) هەڵەیە و ڕاستیەکەی (تێکچوَن)ە .
ــ دێڕ ٣ ــ وشەی (وەکرگیراو) هەڵەیە و ڕاستیەکەی (وەرگیراو)ە .
ل ١٤ ، دێڕ ٧ ــ وشەی (مادەیەك) لە جێی (مادیك) دابنرێت .
ل ١٨ ، دێڕ ٧ ــ وشەی (ڕێبازی) لە جێی (ڕێیازی) دابنرێت .
ل ٢٠ ، دێڕ ١٤ــ (دیالێکتیك) بخرێتە جێگەی (دیالێکتیك) .
ل ٢١ ، دێڕ ٢١ــ (شیۆەی) هەڵەیە و ڕاستیەکەی (شێوەی)ە .
ل ٢٩ ، پەراوێز ٣ ــ لە کۆتایی دێڕی دووەمدا نوسراوە (لە) ، بەلاّم ڕاستیەکەی (لەم)ە .
ل ٣٧ ، خانە ٣ ــ وشەی (ئەسپ) هەڵەیە و بە فارسی دەبێتە (ئەسب) .
ل ٣٨ ، پەراوێز ١٣ــ وشەی (motpheme) بکرێت بە (morpheme) .
ل ٤٥ ، دوادێڕ ــ پاش وشەی (دیاردە) ، (وَ) نوسراوە کە زیادەیە .

ناوەڕۆك

لاپەڕە

* * * *

لە چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری کورد

زمانی کوردی

لە بەر ڕۆشنایی فۆنەتیکدا

دوکتۆر

ئەورەحمانی حاجی مارف

چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد - بەغدا
١٩٧٦

من مطبوعات المجمع العلمي الكردي

اللغة الكردية
في ضوء الفونتيك

د. عبدالرحمن معروف

مطبعة المجمع العلمي الكردي
بغداد ــ ١٩٧٦

پێشەکی

ئاخاوتن بۆ لە یەکتر گەیشتنە و بریتییــە لە نیشانە • ئەو نیشانانە لە ئاخاوتندا ــ دەنگ و لە نوســیندا ــ پیت پێکیان دەهێنن • لەبــەر ئەوە لێکۆڵینەوە لە دەنگەکانی زمان بەشێکی گرنگ و پێویستی زماننــاسییە • ئەم بەشەش پێی دەوترێ (فۆنەتیك ــ Phonetics)[1] •

جا بەم جۆرە دەتوانــین بڵێین فۆنەتیك بەشێکە لــە زانستی زمان و دەربارەی دەنــگەکانی ئاخاوتنی مرۆڤ دەدوێ و لــە سیستێم و یاسایان دەکۆڵێتەوە •

هەرچەندە زانایــانی پێشــینی هیند و یــۆنان لــە جودا کردنەوە و لێکدانەوە و دابەش کــردنی دەنگەکانی ئاخاوتندا ئەنجامێــکی گەورەیان وەدەست هێنا ، بــەلام لەگەڵ ئەوەشدا فۆنەتیك یەکســەر جێی خۆی لە زانستی زماندا وەرنەگرت و ، دەتوانین بڵێین لە ماوەی داهاتوودا زماننــاسی تا ڕادەیەك لــە ڕوی دەنگەوە زمانی فەرامۆش کرد ، بە مەرجێــك ئەگەر کارەکانی (کۆردیموا)ی فەرەنسەیی ــ سەدەی حەڤدە و (یو • کریژانیچ ، م• ڤ• لۆمۆنۆسۆڤ)ی ڕۆسی ــ سەدەی هەژدە و هەندێکی دیکەی لێ

---

(١) فۆنەتیك Phonetics ــ لە وشــەی (Phone) ی یۆنانییــەوە وەرگیراوە کە بە واتای « دەنگ » دێت .

دەرکەین •••••• خۆ لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەدا هێشتا زانایان باش دەنگ و پیتیان لێك جودا نەدەکردەوە [٢] •

بەلام بەدەم رۆژگارەوە ئەم زانستە کەوتە بەرەو و لێکۆلینەوەی فۆنەتیك بە شێوەی تاقی‌کردنەوە هاتە کایەوە •••• بەهۆی ئامێری دەنگ تۆمارکردنەوە ، توانرا نەك بە تەرازوی بیستن ، بەلکو بە تەرازوی وەك تەرازوی زێرینگەر ــ کە ئەویش شریتی تایبەتییە ، جیاوازی و وێکچوونی دەنگەکان ئاشکرا بکرێن •

لە سەرێکی‌ترەوە فیزیا و فیزیۆلۆژی و زانستی توێکاری (ئانەتۆمی) و تیۆری ئاواز و گۆرانی هاریکاری ئەو زانستە کۆرپەیە ــ فۆنەتیك ــ یان کرد • لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا دەستکەوتی تەجروبەی فۆنەتیك بە جۆرێك بوو ، کە توانی یارمەتی تەواوی لێکۆلینەوە بدا و ئەو نائاشکراییەی لە پێکهاتنی دەنگەکانی زماندا مابوونەوە ساغ بکاتەوە و فۆنەتیك وەك زانستێکی گرنگ بخاتە پێش چاو •••••• لە ئەنجامی ئەم پێشکەوتن و گەشە کردنەی تیۆری فۆنەتیکدا ــ« فۆنێم Phoneme » [٣] دۆزرایەوە •

بۆ نەپچراندنی یەکیەتی زمان و تۆژینەوە لە چۆنیەتی دەنگ وەك دیاردەیەکی هێز تەماشا نەکرا ، بەلکو وەك دیاردەیەکی کۆمەل هەلسەنگێنرا • ئەم تێگەیشتنە لە رێی تیۆری فۆنێم و فۆنۆلۆژییەوە هاتە ناو زانستی زمانەوە •

لەم رووەوە ، لەکاتی خۆیدا ئەریستۆ نوسیویە : « نەك هەموو دەنگێك ، بەلکو تەنیا دەنگی تەواو ماکە ، واتە ــ دەنگێك کە وشەیەکی لە هۆش

(٢) رێفۆرماتسکی ، سەرەتایێکی زمانناسی ، چاپی چوارەم ، مۆسکۆ ، ١٩٦٧ ، ل ١٥٣ــ١٥٤ .

(٣) هەمان سەرچاوە ، ل ٢٠٨ .

هەڵێنجراو دروست دەکا • دیارە کە ئاژەڵیش خاوەنی دەنگە ، بەڵام من ئەو جۆرە دەنگانە بە ماك دانانێم »[٤] •

زمانناسانی نیوەی دووەمی سەدەی نـۆزدە کێشەی پێویسـتی جودا کردنەوەی دەنگە سەرەکییەکانیان هاتە پێش • بۆ نمونە زانای ڕۆس ــ پ• ك• ئۆسـلاڕ لە ساڵانی ٧٠ی سـەدەی نۆزدەدا ، کاتێـك خەریکی لێکۆڵینەوەی زمانـەکانی ناوچە شاخاوییەکانی سـەروی قەفقاس بو ، بەو نیازەی لەسەر بناغەی ئەلفوبێی ڕوسی توسین بۆ ئەو میللەتانە ساز بکا ، ئەوەی ئاشکرا کرد کە لە زماندا دو جۆرە دەنگ هەیە • جۆری یەکەمیانی ناونا دەنگی چۆنەکی Lautqualitaten ، و جـۆری دووەمیان دەنـگی چەندەکی Lautquantitaten • جۆری یەکەم ــ ئەوانەن کە دەوترێن و مانا دەگۆڕن و وشەیەك لە وشەیەك جودا دەکەنـەوە ؛ جۆری دووەم ــ ئەوانەن کە هەرچەندە دەوترێن ، بەڵام مانا ناگۆڕن و وشـە لە یەك جـودا ناکـەنەوە[٥] •

ئەو هەمو دەنـگە زۆر و جیاوازانەی لە زمانەکانی جیهانـدا هەن و هەروەها هونـەر و توانـای بێ سنوری مـرۆڤ لە دەربڕینیانـدا ئەوە دەچەسپێنن ، کە ئەندامەکانی ئاخاوتنی مرۆڤ چاکترین ئامێری دەنگن •

سەرچـاوەی پەیدابونی دەنـگ لای مرۆڤ تەنیـا « ئەندامەکانی ئاخاوتن » (ڕشتەی هەناسە ، ئەوك ، زمانە بچکۆلە ، زمان ، دەم ، لێو ، لوت ••••) نییە ، بەڵکو هەندێ ئەندام هەن کە بە پێی یاسای فۆنەتیك لە ڕیزی « ئەندامەکانی ئاخـاوتن »دا دانانـرێن ، یاخود لە ڕیـزی چالاکا ناژمێررێن ، وەك ئەو ئەندامانەی لە پەیـدابونی : (پرخەپرخ و نزگەرە و قرقێنە و قوڕەی سك ••••••)وە دەور دەبینن و دەریان دەبڕن •

---

(٤) لە هەمان سەرچاوەوە وەرگیراوە ، ل٢٠٨ .
(٥) هەمان سەرچاوە ، ل ٢٠٩ .

له زانستی زماندا لەم ڕووەوە پرسیارێك دێتە ناوان : ئایا دەکرێ ئەو جۆرە دەنگانە بە فۆنەتیك دابنرێن ؟ •

ئەم پرسیارە ، دەکرێ بە دوو جۆر وەلامی بدرێتەوە :

یەك ــ نەخێر • چونــکە وەك دیاردەیــەکی سروشتیی هەمــوو ئەو (پرخەپرخ و نزگەرە و قرتێنە و قوڕەی ســك ••••)ە خاوەنی مانایەکی چۆنەکی نین •

دوو ــ بەڵێ • چونــکە دەتوانرێ ئەو دەنگانە وەك نیشــانە بەکار بهێنرێن •

کاتێ مرۆڤ زۆر لە ئاژەڵ و پەلەوەر دەکا ، یا بۆ بەجێهێنانی کارێك دەنگێکی وەك : (فیکە) دەردەبڕێ ، کە لــە کاتی ئاوخواردنەوەی ئاژەڵدا بۆی لێ دەدا ؛ ئەو فیکەیە واتایەکی تایبەتی دەگەیێنێ • هەروەها ئەو دەنگەی لە کاتی دان ڕۆکردنا بۆ مریشك و کەڵەشێر دەری دەبڕێ،دەنگی بانگ کردنە بۆ مەبەستی دان خواردن • (کۆکین)یش وەك نیشانەیەك کە بلێ بێدەنگ بە یاخود دەست پێبکە •••••• ئەمانە و چەنــد دەنگی دیکەی لەو جۆرە لە ئاخاوتنی مرۆڤدا نیشانەی دەنگی واتادارن[٦] • بەلام لە هیچ بارێکەوە لــە ڕیزی (چالاك)دا دانانرێن •

بە داخەوە دەربارەی فۆنەتیکی زمانی کوردیی تاکو ئێستا بە شێوەیەکی زانستی و تاقیــکاریی لێکۆلینەوە کەمە ، هەر لەبەر ئــەو هۆیەشە ، گەلێك کێشەی ئەم زانستە ئالۆزە و ، بیر و باوەڕی جیاواز زۆرە[٧] • لێرەدا ئەوە

---

(٦) ئا. ئا. ڕیفۆرماتسکی ، فۆنەتیــکی بێباسا ، « پێشــکەوتنی فۆنەتیکی زمانی ڕووسی ئەمڕۆ » ، مۆسکۆ ، ١٩٦٦ ، ل ٩٦ ــ ٩٧ .

(٧) شیکردنەوەی گەلێــك کێشەی ئەم زانستە و بیر و بــاوەڕی جیاواز دەربارەی ، لە زۆر شوێنی ئەم کتێبەدا هاتووە .

دەخەمە ڕوو کە منیش ئەم باسەم لە سەر بناغەی ئەزموون نەنووسیوە ، بەڵکو کەرەستەکەی تەنها هەنـدێ سەرنجن کە داومن و چەنـد بەراوردێکن کە کردوومن و لێکۆڵینەوە و توێژینەوەی ئەو کارانەن کە لەم ڕووەوە نووسراون .... وەك ئاشکرایە ، بۆ کێشەیەکی وەها گرنگ ئەوەی لە دەستم هاتووە زۆر کەمە و بێشك ئەوەش هۆی کەمو کورتی باسەکەمە .

نیمچە شارەزاییەك لە مەسەلەی فۆنەتیکدا و هەڵسەنگاندنی ئەوەی هەر لە زووەوە تاکو ئەمڕۆ لەبارەی فۆنەتیکی زمانی کوردییەوە نووسراوە، چوونە ناو زمانەکە خۆیەوە و لێکدانەوە و شوێنکەوتنی ...... ئەو ڕێگەیەی بۆ خۆش کردم کە ئەوەی دەربارەی فۆنەتیکی زمانەکەمان ڕاست و زانستییانە نووسراوە بسەلمێنم و بچەسپێنم و ، ئەوەی هەڵە و چەوتیشە لای بەرم و دووری بخەمەوە ...... هیچ گومانم لەوەدا نییە ، کە ئەم کارەی من تەواو نییە و کەم و کورتی تێدایە . بـەڵام ئەوەندەش هـەیە ، ئـەم کتێبە سەرەتایەکە لەبارەی کێشەی فۆنەتیکی زمانی کوردییەوە. واش بزانم توانیومە، هەرچەند کەمیش بێ ، هەندێ زانیاری نوێ تۆمار بکەم و مشتێك بخەمە سەر خەرمانی فۆنەتیکمان .

بێ گومان ، لە لێکۆڵینەوەی گشت ڕوویەکی زماندا ، بەر لە هەر شتێك چوونە ناو زمانەکە خۆیەوە ، کاری هـەرە گرنگ و پێویستە ، چونکە وەك ئاشکرایە هەر زمانێك خاوەنی گەلێك تایبەتی خۆیەتی . بە وێنە یەکێك لەو تایبەتییانە ئەوەیە ، ژمارەی دەنگی بزوێن و کۆنسۆنانت لە زمانانی جیاوازدا وێك ناچن ، وەك لەو خشتەیەی خوارەوەدا[٨] دەبینین :

---

(٨) لە دیاری کردنی دەنگی بزوێن و کۆنسۆنانتی ئەو زمانانەی لە خشتەکەدا ڕیز کراون ، سوودم لە هەندێ لەو لێکۆڵینەوە نوێیانە وەرگرتووە کە لە بارەیانەوە نووسراون . جا ئەگەر کەم و زۆرییەك لـەو ڕووەوە هەبێـت ، ئەوە بۆ سەرچاوەکە دەگەڕێتەوە . بە وێنە من خۆم لە زمانی عەرەبیـدا =

زمان	کۆنسۆنانت	بزوێن	دۆلانه	سه‌رپاك
کوردیی	٢٨	٨	٣	٣٩
عه‌ره‌بیی	٢٨	٣	—	٣١
ئینگلیزیی	٢٤	١٣	٣	٤٠
فه‌ره‌نسه‌ییی	١٧	١٨	—	٣٥
ڕۆسیی	٣٤	٥	—	٣٩
ئه‌ڵه‌مانیی	١٨	١٥	٣	٣٦
ئه‌بخازیی	٦٨	٣	—	٧١
فینیی	١٤	١٦	—	٣٠

له گه‌لێك زماندا وا ڕێك ده‌كه‌وێ ، هه‌ندێ ده‌نگ له سه‌ره‌تای وشه‌وه نایه‌ن . هه‌ر بـه‌و جۆره‌ش له زمانی کوردیدا ئه‌و دیارده‌یـه به‌دیی ده‌کرێ . به وێنه له زمانی کوردیدا ده‌نگی (ر) و (ڵ) له سه‌ره‌تای وشه‌دا به‌کار ناهێنرێن .

له زمانی کوردیـدا دوو ده‌نگی (ل ، ڵ) به هیـچ کلۆجێك

=

پسپۆڕ نیم و ناتوانم ژماره‌ی ده‌نگه‌کانی دیاریی بکه‌م ، له‌به‌ر ئه‌وه په‌نام بردۆته به‌ر چه‌نـد لێکۆڵینه‌وه‌یه‌کی باوه‌ڕ پێ کـراوی نوێ ، به‌تایبه‌تـی کتێبی : (محمد الانطاكي ، الوجيز في فقه اللغة ، حلب ، ١٩٦٩) . بۆ به‌شێکی زۆریش له‌و زمانانـه (ئینگلیزیی ، فه‌ره‌نســه‌یی ، ئه‌ڵه‌مانیی ، ئه‌بخازیی ....) که‌ڵـکم لـه کتێبـی (ئـا. ئـا. ڕیفۆرماتسکی ، سه‌ره‌تایێکی زمانناسی ، چاپی چواره‌م ، مۆسکو ، ١٩٦٧) وه‌رگرتووه ...... هتد .

هەڵناگرن بخرێنە پێش دەنگی (ر ، ڕ)ەوە ، یاخود بــە پێچەوانەشەوە کورد (ر) لە پێش (ل)ەوە ناهێنێ[٩] • بـەڵام مەرج نییە لە زمانانی دیکەدا ئەم تایبەتێتییە هەبێ •

لە زۆر زماندا ، ئەگەر لە دوای دەنگێکی **(ئاوازەدار)**ەوە دەنگێکی **(کپ)** بێت ، ئەوسا دەنگە کپەکە کار دەکاتە سەر دەنگە ئاوازەدارەکەی بەر دەمی و وەك خۆی دەیــکاتە دەنگێکی کپ ــ واتە دەیهێنێتە ڕیزی ئەو پۆلە دەنگانەی کە خۆی یەکێکە لەوان • بە وێنە ، لە زمانی ڕۆسیدا دەنگی ئــاوازەداری **(د ، ز ، ژ ، ڤ ، گ ••••)** کــــە دەکەونـــــە پێش دەنگێکی کپەوە ، کپ بە دەما دێن ــ واتە دەبن بە **(ت ، س ، ش ، ف ، ك ••••)** •هەرچەندە ئەم دیاردەیە تێکڕا لە زمانی کوردیدا وەك ڕۆسی نییە بەڵام بە شێوەیەکی کەم و سست ئەم ڕۆداوە لــە فــۆنەتیکیدا دەبینرێ • بەتایبەتی ئەگەر لە پاش دەنگی **(ز)** و **(ژ)**ەوە دەنـــــگی **(ت)** هەبێت ، ئەوە دەکرێن بە **(س)** و **(ش)** •••••• زمانی ئەوتۆش هەیە ئەم دیاردەیە نایگرێتەوە و دەنگی ئاوازەدار هەمیشە بە ئاوازەداری دەمێنێتەوە •

یەکێك لەو تایبەتییانەی زمانی کوردی لە گەلێك زمان جودا دەکەنەوە ، ئەوەیە کــە دەنگی **(ل)** و **(ڵ)** دوو فۆنێمی ســـەربەخۆن و دەنگی **(ر)** و **(ڕ)**ش هەر بــەو جــۆرەن ••••• کــەچی لــە هەندێ زماندا ، بە وێنە لە زمانی ڕۆسیدا **(ل)** و **(ڵ)** یەك فۆنێمن و ، **(ر)** و **(ڕ)**ش هەر بەو چەشنە •••••• هتد •

وەك وتمان ، هەر زمانێك خاوەنی تایبەتی خۆیەتی و هەندێ خاسیەت

---

(٩) بڕوانە : پەراوێزی ژمارە (٧٣ ، ٧٤) .

زمانان لە یەك جودا دەکەنەوە • جا ئەو چەند نمونە کەمەی سەرەوەش ئەوە دەردەخەن و ڕادەگەیەنن کە زمـــانی کوردیش خاوەنی گەلێك خاسیەت و تایبەتی سەربەخۆی خۆیەتی •

زۆر پێویستە دو مەفهومی (دەنگ) و (پیت) لێك جودا بکرێنەوە • دەنگ لە ڕێگای ئەندامەکانی ئاخاوتنەوە دەردەبڕدرێت و بە هۆی بیستنەوە هەستی پێ دەکـرێ • پیت وێنەی دەنگە کە بە نیشانە لـە نوسیندا دیار کراوە و بە هۆی بینینەوە وەردەگیرێ • ئەم دو مەفهومە جیاوازە نابێ وەك یەك تەماشا بکرێن و بە یەك شت بدرێنە قەڵەم •

بەداخەوە ، زۆر جار نەك تەنیا لە نێو کۆمەڵی ڕوناکبیراندا ، تەنانەت لەناو هەندێك لە شارەزایانی زمانی کوردیشدا ئەو تێکەڵ کردنە دەبینرێ • هەر لەبەر ئەو هۆیەشە هەندێ لەوانەی لە نوسینی کوردییان کۆڵیوەتەوە دەنگ و پیتیان لێك جیا نەکردۆتەوە • بەشێك لەوانەی لە ڕێزمانی کوردی دواون ڕەگی هەندێ کاریان بە هەڵە نیشان داوە[10] •

نوسین دەستکەوتێکی مـەزنی ئادەمیزادە و پەیدابـونی سەرەتای مێژوی شارستانییەتە • نوسین لە ژیانی گەلاندا و لە ژیانی تێکڕای کۆمەڵ و هەر یەك لە ئەندامانیدا دەورێکی گەورەی بینیوە و دەبینێ و کارێکی زۆری تێکردووە و تێدەکا • لەبەر ئەوە لێکۆڵینەوە لە مێژو و سەرەتا ، ڕێباز و شێواز ، پێـکهاتن و کارکردن ، ناتـەواوی و کۆسپ ، پێشـکەوتن و گەشەکردن •••••• ی نوسین کارێکی مەزن و پێویست و بە سودە • لەم ڕێگەیەوە دەتوانرێ گەلێك کێشەی گرنگ چارەسەر بکرێ • بێگومان نوسینی کوردی کـە سەراپای پاشاگەردانییە چاوەنـوارێ لێکۆڵینەوەی

---

(١٠) پتر لەوە گرنگی نەدان بە فۆنەتیك ، ڕێگای تێگەیشتنی نوسـینی ئەمڕۆ گران دەکا ، لێکدانەوەی ڕاسـتی ڕێزمان سەخت دەکا .

قوڵ و تیر و تەسەلە ، چاوە چاوی باسێکیە کە لە گشت ڕۆیەکی بدوێ و بە بیر و باوەڕی ڕاست و زانستانە گیر و گرفتەکانی نەهێڵێ ..... ئاشکرایە ، چۆن ئاو و هەوا کەرەستەی هەرە پێویستی ژیانی مرۆڤن ، هەروەها دەتوانم بڵێم سەرچاوەی سەرەکیی نووسینیش ، فۆنەتیکە . چونکە لە سەر بناغەی فۆنەتیك و ، لە ڕێگای یاسا تایبەتیە سروشتییەکانی فۆنەتیکەوە دەتوانرێ گەلێ کێشەی ئاڵۆز و نائاشکرای نووسین خاوبکرێنەوە و چاریان بۆ بدۆزرێتەوە[11] .

وەنەبێ دەنگەکانی ئاخاوتن هەر بۆ نووسین سەرچاوە بن ، بەڵکو بەر لە هەموو شتێك کەرەستەی خودی ئاخاوتنەکەن . ئاخاوتنی مرۆڤ لە دەنگ پێك هاتووە و دروست بووە . دەتوانرێ بوترێ ، ئاخاوتنی مرۆڤ تەنیا لە دەنگ پێك نەهاتوە ، بەڵکو بریتییە لە وشە و هەروەها ڕستەش . ڕاستە هەموو ئەمانە : ڕستە ، وشە ، دەنگ ..... پارچە و کەرەستەی پێکهێنەری ئاخاوتنی مرۆڤن . بەڵام دەنگەکانی ئاخاوتن جێگەیەکی هەرە دیار و تایبەتییان هەیە لە ناویاندا . دەنگیش بچوکترین دانەی زمانە و ئەم ماکەی زمان بە سەر پارچەی لە خۆ بچوکتردا دابەش نابێ[12] .

لە هەر ڕۆیەکی زمانی کوردیی وردبینەوە ، ئەوەمان بۆ دەردەکەوێ کە پێویستی بە دەیان لێکۆڵینەوە و توێژینەوە هەیە .... یەکێك لەو مەودایانەی کاریان کەم تێدا کراوە فۆنەتیکە . بینینی ئەو کەلێنە هەستی جوڵاندم و ڕایکێشام کە خۆم بەو باسەوە خەریك و ماندوو بکەم . دوای

(۱۱) لە سەرەتادا نیازم وا بوو ، باسی (فۆنەتیك) و (نووسین) بە یەك کتێب بڵاوبکەمەوە . چونکە ئەو دوو باسە بە تەواوی پێکەوە بەستراون و ئێجگار تێکچڕژاون ، بەڵام وا هاتە پێشەوە کە بیانکەمە دوو کتێبی سەربەخۆ . جارێ ئەوە کتێبی یەکەمیان پێشکەش بە خوێنەرانی بەڕێز دەکەم ! .. هیوادارم کتێبی دووەمیش زۆری پێ نەچێ ..

(۱۲) ئا. ئی. مەیسێیف ، پیت و دەنگ ، لینینگراد ، ۱۹٦۸ ، ل ۱۸ .

هەوڵ و کۆششێکی زۆر ، ئەوەی بۆم کــرا کردم و ئەوەی لە توانامدا بۆ بەجێم هێنا .

ئەرکی سەرەکیی ئەم کتێبە **« زمانی کوردیی لەبەر ڕۆشنایی فۆنەتیکدا »** تۆژینەوە و لێکــۆڵینەوە لەو کێشــە گرنگانەیە کە لــە ڕووی فۆنەتیکەوە پەیوەندییان بە دەنگەکانی زمانی کوردییەوە هەیە ، بەتایبەتی وەك :

(فۆنێم ، شێوەی فۆنێم ، دەنگی بزوێن ، دەنگی کۆنسۆنانت ، نیمچە بزوێن ، دەنگی دۆلانــە ، ئەندامەکانی ئاخاوتن ، خاسیەتی فۆنەتــیکی زمانی کوردیی ، بەراورد لە نێوان فۆنەتیکی دیالێکتی کرمــانجیی ژووروو و خــوارووودا ، بڕگە ، هێز ...... هتد) .

بە پێویســتی دەزانم ، پەنجە بۆ ئــەوە ڕابکێشم ، کە لــە گۆڤاری ڕازاوەی **« بەیان »**دا زنجــیرەیەك وتارم بە ناوی « لە بارەی فۆنەتیکی زمانی کوردییەوە » بڵاوکردەوە [١٣] ، کە هەنــدێ بوون لە کەرەستەی ئەم کتێبە . بەڵام بەداخەوە ، گەلێك هەڵەی چاپی وای تێکەوت بیر و ڕاکانمیان شێواندبوو .

شایانی باسە مامۆستا مەســعوود محەمەدیش گەلێك تێبینی و سەرنجی بەنرخی لە بارەی ئەم کتێبەوە خستە ڕوو . من لە کاتێکدا بۆ پوختکردنی باسەکە سوودێکی زۆرم لە بیر و ڕاکانی وەرگرتوە[١٤] پڕ بە دڵ سوپاسی دەکەم .

---

(١٣) بڕوانە : گۆڤاری «بەیان» ، ژ ١٢ ، ل ١٤ ، ٢٦–٢٧ ؛ ژ ١٣ ، ل ٢–٤ ؛ ژ ١٤ ، ل ١٣–١٥ .

(١٤) بەتایبەتی ، وەك : ڕاست کردنەوەی هەندێ باس کە من تیایاندا بەهەڵەدا چووبووم ؛ ڕوونکــردنەوەی ئــەو شوێنانەی نووســینەکە کە تــا ڕادەیەك تێگەیشتنیان ئاسان نەبوو ......

سەرەڕای ئەوانــەش زانیــاریی بەنرخی وای داومــەتێ کە من زووتــر نەمزانیون ، وەك (دەربارەی ئەو نووسراوانەی نزیك گردی «شمشــارە»ی
=

لە ناخی دڵەوە سوپاسی مامۆستا هێمن موکریانیێ و مامۆستا شوکور مستەفا و مامۆستا محەمەدی مەلا کەریم و مامۆستا عەبدوڵڵا حەسەن زادە دەکەم ، کە لە دەرکردنی ئەم کتێبەدا زۆریـان هاریکاریێ لەگەڵ کردم و یاریدەیان دام • هەروەها ڕێز و سوپاسم بۆ کرێکاران و لێپرسراوی چاپخانەی کۆڕ ، کە بە ڕاستیێ دڵسۆزانە ئەم کارەیان بۆ هەڵسوڕاندم •

ئەگەر بەم کـارە توانیبێتم خزمەتێکی بچـوك پێشکەش بە زانیاریێ گەلەکەمان بکەم و لە بارەی فۆنەتیکی زمانی کوردییەوە چەند وشەیەکی بە کەڵك بنوسم ، ئەوە ئاواتم بەجێهاتووە و مایەی بەختەوەریمە •

د. ئەوڕەحمانی حاجیێ مارف

★ ★ ★

=

لای ڕانیـە دۆزراونەتـەوە ....) ؛ یاخـود کێشـەی وای بـۆ لێكداومەتەوە کە لای من زۆر ڕۆن نەبووە ، وەك (هەندێ ڕۆی نیمچە بزوێنەکان ....) .

ئەو جۆرە تێبینی و سەرنجە بەنـرخ و بەسوودانە و گەلێکی دیکە لە نرخاندنەکەی مامۆسـتا مەسعوددا خرابۆنـە ڕۆ .... هەروەها بە پێویستی دەزانم لێرەدا سەرنج بۆ ئەوەش ڕابکێشم ، کە بەداخەوە وا ڕێکەوت لە چەنـد شوێنێکی کەمدا ڕامان وەك یـەك نەبێ ، بە وێنە (مامۆستا لەو ڕایەدایە کە لە وشەکانی (gir) ‘ (dil) ‘ (kiç) .... دا قورس‌کردن Stress هەیە ، بەڵام ئەوە بە لای منەوە کورتە بزوێـنی (i) ە . نرخێنەر گومانی لـەوەدا نییە کە (ێ) فۆنێمە ، هەرچی نوسەری ئەم کتێبەیە ، وەك لـە پەراوێزی ژمارە ٣٢ دا باسی کردووە ، دەربارەی ئەم دەنگە ڕایەکی تایبەتیی هەیە ..... و هەندێکی تر) .

فۆنەتیــك
(Phonetics علم الأصوات)

فۆنەتیك بەشێکە لــە زانستی زمان ، دەربارەی دەنــگەکانی زمان دەدوێ و لە سیستێم و یاسایان دەکۆڵێتەوە •

فۆنێــم
(Phoneme الوحدة الصوتية)

ئاخاوتنی ئێمە لە وشە پێك هاتووە کــە خاوەنی مانان • بە وێنە لەم ڕستەیەدا « نــەژاد کوڕێکی زیرەکە » ـ سێ وشە هەیــە و هەر یەکەیان خاوەنی مانا و واتای خۆیەتی و لەگەڵ وشەکانی تردا جیاوازێ هەیە • هەر وشەیەك لەمانە لە چەند دەنگێك پێك هاتووە ، بە وێنە : وشەی ((نەژاد)) ـ بریتییە لە پێنج دەنگ : (ن ، ە ، ژ ، ا ، د) • هەر یەك لەو دەنگانە کە توانای جیاکردنەوە و گۆڕینی مانای وشەی هەیە ، لە زانستی زماندا بە (فۆنێم Phoneme) ناسراوە •

مرۆڤ نەك تەنها دەتوانێ وشە بە دەمدا بێنێ ، بەڵکو هەروەها دەتوانێ بیشینوسێ ، یاخود چاپی بکات • کاتێ ئێمە دەنوسین یاخود چاپ دەکەین ، ئەوە وێنەی دەنگەکانی ئاخاوتن بە پیت(١) نیشان دەدەین •

فۆنێم (Phoneme) بەو دەنگانە دەوتــرێ کە لە زماندا وشە پێك دەهێنن و ، بە گۆڕان و لاچونیان واتا دەگۆڕن • بۆ نمونە ، ئەگەر

---

(١) پیت : وێنەی دەنگەکانی ئاخاوتنە .

فۆنێمی (ا) لە وشەی « باز »دا بگۆڕێت بە (ە ، ۆ ، ێ ......) ئەوە ئەم وشانە « بەز ، بۆز ، بێز .... » پەیدا دەبن ، کە جیاوازییەکی تەواو لە مانایاندا هەیە ــ واتە لێرەدا فۆنێمی (ە ، ۆ ، ێ ....) دەوری گۆڕینی مانای وشەی « باز » دەبینن • ئەگەر فۆنێمی (ز)یش لە وشەی « ناز »دا بگۆڕرێت بە (ن ، ڵ ، ڤ ، خ .....) ، ئەوە ئەم وشانە : « نان ، ناڵ ، ناڤ ، ناخ.....» دروست دەبن ، کە هەر یەکەی مانای تایبەتی خـۆی هەیـە ــ واتـە بەم جـۆرە دەبینین کـە فـۆنێمی (ن ، ڵ ، ڤ ، خ .....) مانای وشەی « ناز » دەگۆڕن •

لێرەدا پێویستە سەرنج بۆ ئەوەش ڕابکێشین ، کە هەرچەندە فۆنێم کاری جیاکردنەوە و گۆڕینی مانا بەجێ دەهێنێ ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا خۆی بە تەنیا خاوەنی مانا و واتا نییە •

شێوەی فۆنێم Allophone (٢)

پێویستە ئەوەش لە بیر نەکەین کـە درێژی و مامناوەندێتی و کورتی وتنی دنگەکان نابن بـە هۆی جیاوازی فـۆنێم • بـە وێنە ئەگەر فۆنێمی (ا) لە وشـەی « شار »دا کورت یـا درێژ تلفظ بـکەین ، مانای وشەکە ناگۆڕێ و بەمە دەڵێن شێوەی فۆنێم Allophone • بەڵام ئەگەر فۆنێمی (ا) بکەین بە (ێ) ، ئەوە وشەیەکی نوێ « شێر » دێتە کایـەوە ، کە لەگەڵ وشـەی « شار »دا مانایان جـیاوازە و ئەو دەنگەش کـە ئـەو دەورە دەبینێ فۆنێـم (Phoneme)ی پێ دەڵێن •

---

(٢) وشەی Allophone لە پێشـگری (allo ــ شێوەی جیاواز) و وشـەی (phone ــ دەنگ) پێکهاتووە . بـەم جۆرە وشـەی Allophone بەمانای ــ شێوەی فۆنێم ــ دێت .

بە چەند دەنگێك کە لە یەك فۆنێمدا کۆدەبنەوە ، (واتە ــ دەربڕینی یەك فۆنێم بە چەند جۆرێك) دەڵێن شێوەی فۆنێم • لەبەر ئەوەی شێوەی فۆنێم لە ئاخاوتندا ناتــوانێ دەوری گۆڕین و جیاکردنەوەی مانــای وشە ببینێ ، بۆیەکا زۆر سەرنجی قسەکەر و گوێگر ڕاناکێشێ •

بەشێك لە شێوەی فۆنێم ئەوانەن کــە بەتایبەتی بــە شێوە و جۆری تلفظی کەســانی جیاوازەوە بەســتراون • یاخود هەر یــەك کەس ، بەڵام بە گوێرەی شوێن و پێویست تلفظی خۆی دەگۆڕێ • بە وێنــە (۱) دەتوانرێ بەرز یا نزم ، درێژ یا کورت تلفظ بکرێت ، یاخود دەبینین هەمو کەس وەك یــەك دەنگی (ش) تلفظ ناکــەن • جگە لەوە ئــەم جۆرە شێوانەی فۆنێم لە زمانی کوردیدا ، بە هۆی بونی دیالێکت و بەشە دیالێکتی جیاوازەوە زۆر بەر گوێ دەکەون • بــۆ نمونە ، لە شــێوەی هەوراماندا بەر گوێ دەکەوێ ، کە دەنگی (س) وەك (ث) و ، دەنگی (ز) وەك (ذ) تلفــظ دەکــرێ • ناوچــــەی کۆیــە و خۆشــــناوەتی و دزەییــاتی و گەردییایەتی (ڵ) دەکەن بە (ر) ، شاری هەولێر دەیکا بە (ل) ، لە سلێمانی وشەی «دەربەند» دەکرێ بە «دەربەنگ» • بەڵام ئەمانە هیچیان مانای وشە ناگۆڕن و فۆنێم نین • ئەو جۆرە شێوەیەی فۆنێم کە لە سەرەوە لێی دواین لە فۆنەتیکدا پێی دەوترێ شێوەی فۆنێمی تایبەتی •

بەشێکی دیکە لە شێوەی فۆنێم ، ئەوانەن کە بە هۆی جێگە و شوێن و کارکردنی دەنــگی ترەوە ، شێوەی دەنگێکی تایبەتییــان وەرگرتووە و هەمیشە بەو جۆرە تلفظ دەکرێن • بە وێنــە (گ ، ك) لەپێش (ی ، ێ ، وێ ، وی)دا دەگۆڕێت • شێوەی تلفظیان وەك (چ) یاخود (ج)ی لێ دێت • واتــە (گ) و (ك) کە لە حاڵەتی ئاساییدا لە بنی ئەکەوە

تلفظ دەکرێت ، بەڵام لە حاڵەتی دووەمدا زمان نزیك مەڵاشوو دەخاتەوە[٣] .

هەروەها (ت) کە دەکەوێتە پێش بزوێنەوە بە تەوژمێکی بەهێز دەردەبڕێت ، وەك : (تا ، تە ، تۆ ...) ، وە کە دەکەوێتە کۆتایی وشەوە تەوژمی لاواز دەبێت ، وەك : (پەت ، ڕەت ، جووت ....) . لە زانستی زماندا بەم جۆرە شێوەیەی فۆنێم دەڵێن : شێوەی فۆنێمی پەیوەند . Dependent (conditioned) Allophone

دەنگەکانی زمانی کوردی

دەربارەی فۆنەتیکی زمانی کوردی تاکو ئێستا بە شێوەیەکی زانستی و ئەزموونی لێکۆڵینەوە کەمە ، هەر لەبەر ئەو هۆیەشە ، گەلێك کێشەی ئەم زانستە ئاڵۆزە و بیر و باوەڕی جیاواز لە بارەیەوە زۆرە..لە بەشی فۆنەتیکی ئەو ڕێزمانانەی لە زوودا دەربارەی زمانی کوردی نووسراون لە دیارکردنی ژمارەی دەنگە بزوێنەکان (Vowels) و کۆنسۆناتەکان (Consonants) دا ئەنجامێکی یەکگرتوویان نییە . بۆ نموونە دەبینین ژمارەی دەنگە بزوێنەکان لای ف. یوستی[٤] و س. یەگیزاروف[٥] نزیکەی (١٥) ، لای ی. سۆن[٦] و ر. جاردین[٧] (١٠)ن .

---

(٣) شی‌کردنەوەی ئەم تایبەتییە ، و گەلێکی دیکە بە شێوەیەکی فراوان لەم کتێبەدا هاتووە .

(٤) F. Justi, Kurdishe Grammatik, S - bg, 1880, pp. 1 - 102.

(٥) س. ئا. یەگیزاروف ، مێژوویەکی ئەتنۆگرافی کورتی کوردی پارێزگای یەریڤان ، « هەواڵەکانی لقی قەفقاسیای کۆمەڵی جوگرافی ڕووسی ئیمپراتۆری » ، تفلیس ، ١٨٩١ ، ب ١٣ ، ژ ٢ .

(٦) E. B. Soane, Grammar of the Kurmanji or Kurdish Language, London, 1913, pp. 1 - 5.

(٧) R. F. Jardine, Bahdinan Kurmanji; Grammar of the Kurmanji of the Kurds of Mosul division and Surrounding districts of Kurdistan, Baghdad, 1922, pp. vl - vll.

دانانی ئەلفوبێی لاتینیێ لە ساڵی (١٩٢٩)دا بۆ کوردی سۆڤێت[٨] و لە ساڵی (١٩٣٠ ـ ١٩٣١)دا بۆ کوردی سـوریا ، هەنگـاوێکی گەورە بـوو لە دیارکردنی دەنگە بزوێنەکان و کۆنسۆنانتەکاندا . هەرچەندە لە دانانی ئەو دوو ئەلفوبێیەدا پەیوەندیێ نەبووە و هەر یەکە بە شێوەیەکی سەربەخـۆ دانراوە (ئەلفوبێی کوردی ئەرمەنستان لەسـەر بنچینـەی ئەو ئەلفوبـێ لاتینییە وەرگیرابوو کە بۆ نووسینی زمـانی کەمایەتییەکانی یەکیەتیێ سۆڤێت دانرابوو ، ئەلفـوبێی کوردی سوریـاش لە سەر بنکەی ئەلفوبێی لاتینیـی تورکیێ دانرابوو) بەڵام لەگەڵ ئەوەشـدا ژمارەی پیتـە بزوێنەکـان لەم دوو ئەلفوبێیەدا یەك بوون ـ ئەویش هەشت دەنگن کە دیارییان کردووە[٩] .

لەم دوو ئەلفوبێیەدا ژمـارەی پیتە کۆنسـۆنانتەکان یەك نـین . لە ئەلفوبێی کوردی سوریادا ـ (٢٥) و ، لە ئەلفوبێی کوردی ئەرمەنستاندا ـ (٣٠) پیت دیاریێکراوە . هۆی ئـەم جیاوازییەش ئەوەیە کە لە ئەلفوبێی کوردی سوریادا هەندیێ دەنگیان بە (فۆنیێم ـ Phoneme) نەژماردووە . ئەمەش وەنەبیێ هـۆی ئەوە بیێ کە بەشە دیالێکتی کـوردی ئەرمەنستان خاوەنی خاسیەتی خۆیەتی ، بەڵکو ئـەم هەردوو بەشە دیالێکتە (کوردیێ سوریا و ئەرمەنسـتان ـ ئەوڕەحمان) کە سـەر بە دیالێـکتی کرمانجیێ ژوروون لە ئەندازەی دەنگـی کۆنسۆنانتدا یەکیەتیێ تـەواویان لە نێواندا هەیە . هەنـدیێ لێکۆڵینەوەی ئـەم ساڵانەی دواییش ئـەو ڕاستییەیان سەلماندووە .

ب. ڤ. میللیر لە وتارێکدا کە لە بارەی فۆنەتیکی زمانی کوردییەوە

---

(٨) خالیدی چەتۆ ، کـوردی ئەرمەنسـتانی سۆڤێت ، یەریـڤان ، ١٩٦٥ ، ل ١١٦ ـ ١٢٠ .

(٩) ئەگەر ئەو ڕایەی کە بزوێنی دوولانە (Diphthong) لە زمانی کوردیێدا بە فۆنیێـم (phoneme) ناژمێررێت وەربگرین ، ئەوە بیێگومان ، ئەمە ڕاست دەردەچیێ .

تۆسیوێتی[10] سەبارەت بــەو دۆ ئەلفوبێ‌یە و ئەو ڕێزمانانەی لە سەرەوە ناومان بردن دواوە و لەو دەنگــانەی کۆڵیوەتەوە کە لــە ئەلفوبێی کوردی سۆریادا زۆ هەستیان پێ نەکرابۆ ، و لە ڕێگای زانینی خۆی و وردبۆنەوە لە تۆسراوی نوێوە یەکیەتی نیشان داوە و سەلماندووە •

ڤ• س• سۆکۆلۆڤا لــە کتێبەکەیدا کە لە بارەی فۆنەتیــکی زمانە ئێرانییەکانەوە تۆسیوێتی[11] ، بە شێوەیەکی ڕاست و زانستی لە فۆنەتیکی شێوەی کوردی خۆراسان دواوە • لەم بەشەدا ئەو خشتەیەی هێناوەتەوە ، کە ئی• ئی• تسوکەرمان بۆ دەنگە بزوێنەکانی شێوەی کوردی ئەرمەنستان دای‌ناوە • ڤ• س• سۆکۆلۆڤا (٩) دەنگی بزوێن و (٣٠)ی کۆنسۆنانتی دەست نیشان کردووە ـــ واتە ئەوەندەی لە ئەلفوبێی کوردی ئەرمەنستانی سۆڤیێتدا دیارکراوە ، بە مەرجێك دەنگی (ی ـــ y) نەژمێرریێت ، کە ڤ• س• سۆکۆلۆڤا ئەم دەنگە لە ڕەسەندا بە کوردی دانانێ •

لە بەشی‌فۆنەتیکی ئەو ڕێزمانانەدا کە لەم ساڵانەی دواییدا لە یەکیەتی سۆڤیێت دەربارەی زمانی کوردی تۆســراون ، دەبینین ژمارەی دەنگەکانی کوردی لای قەناتی کوردۆ[12] و چەرکــەزی بەکۆ[13] ـــ (٩) بزوێن و

---

(١٠) ب. ڤ. میللــیر ، لە بارەی هەندێ کێشەی فۆنەتــیکی کوردییەوە ، کتێبی « زمانە ئێرانییەکان» ، ب ٢ ، مۆســکۆ ـــ لێنینگراد ، ١٩٥٠ ، ل ٦١ ـــ ٦٧ •

(١١) ڤ. س. ســۆکۆلۆڤا ، لە بــارەی فۆنەتیکی زمانە ئێرانییــەکانەوە ، مۆسکۆ ـــ لێنینگراد ، ١٩٥٤ ، ل ٧٨ ـــ ١٠٣ •

(١٢) قەناتی کوردۆ (کوردۆیێف) ، ڕێزمانی زمانی کوردی ، مۆسکۆ ، ١٩٥٧ ، ل ١٥ •

(١٣) چەرکەزی بەکۆ (باکایێف) ، زمانی کوردەکانی ئازربایجان ، مۆسکۆ ، ١٩٦٥ ، ل ١١ •

(٣٠) کۆنسۆنانتن و ، لای کەریمی ئەیوبی و ئی. ئا. سمیرنۆڤا[١٤] ــ (١١) بزوێن و (٢٦) کۆنسۆنانتن .

لە نووسراوەکەی د. ن. مەکەنزیدا کە دەربارەی دیالێکتەکانی زمانی کوردی نووسیویەتی[١٥] لە بەشی فۆنەتیکدا بۆ دیالێکتی کرمانجیی خوارو ــ (٩) و بۆ کرمانجی ژوورو ــ (٨) دەنگی بزوێن دیاری کراوە و بە شێوەیەکی زانستی لەو مەسەلەیەی کۆڵیوەتەوە . ئەوەی کەم و کورتیش بێت ، ئەوەیە کە لێك جیاکردنەوەی کورتی و درێژیی دەنگە بزوێنەکانی نەسەلماندووە .

ساڵی ١٩٣٢ لە شام هەرەکۆل ئازیزان[١٦] لە ژێر ناوی « ڕێزمانا ئەلفابێیا کوردی»دا نامیلکەیەکی (٢٠) لاپەڕەیی بڵاوکردەوە[١٧] . ئەم نامیلکەیە بە پێنج زمان (کوردی ، فەرەنسەیی ، تورکی ، عەرەبی ، فارسی) نووسراوە و لە دەنگەکانی زمانی کوردی کۆڵیوەتەوە . نووسەر (٣١) دەنگ : (٨)ی بزوێن و (٢٣)ی کۆنسۆنانتی دەست نیشان کردووە .

جەلادەت عالی بەدرخان ساڵی ١٩٥٣ کتێبێکی ڕێزمانی کوردی بڵاوکردەوە[١٨] . لە بەشی فۆنەتیکی ئەم کتێبەدا (ل ٣ــ٧٠) ، نووسەر بە

---

(١٤) کەریم ئەیوبی و ئی. ئا. سمیرنۆڤا ، دیالێکتی کوردی موکری ، لینینگراد ، ١٩٦٨ ، ل ٨ .

(١٥) D. N. Mackenzie, Kurdish Dialect Studies, London, 1961, pp. 1 - 30.

(١٦) میر هەرەکۆل ئازیزان ، جەلادەت عالی بەدرخانە .

(١٧) Mîr Hereqol Azîzan, Rêzana Elfabêya Qurdì, çapxana Tereki, Sam, 1932.

(١٨) Celadet Bedir - Khan, Grammaire Kurde, Paris, 1953.

دوور و درێژی لە دەنگەکانی زمانی کوردی و لـە چۆنیەتی دەربڕینیان ...
کۆڵیوەتەوە . لەسـەر بنچینەی ئەم کتێبە سـالی ١٩٧٠ ڕۆژێ لیسـکۆ
بە شێوەیەکی فراوانتر بە ناوی خۆی و جەلادەت عالی بەدرخانەوە ، لە ژێر
ناوی « ڕێزمـانی کوردی » (دیـالێکتی کرمـانجی ژوورو)دا کتێبێکـی
بلاوکردەوە[١٩] . لە بەشی فۆنەتیکی ئەم کتێبەدا (ل ١ــ٦٠) بە شێوەیەکی
زانستی و فراوان لە گەلێك کێشەی گرنگ و پێویست دواون .

تۆسەرانی ئەم دوو کتێبە (٨) دەنگی بزوێنیان دیاری‌کردوە و هەروەها
خشتەیەکی باشی شێوە و چۆنیەتی دەربڕینـی دەنگـە بزوێنەکانیان نیشان
داوە[٢٠] .

ڕەشید کورد لەو کتێبی ڕێزمانەیدا کـە سالی ١٩٥٦ لە شام بلاو
کردۆتەوە[٢١] ، لە دەنگەکـانی زمـانی کوردی دواوە (ل ٩ ــ ١٥) و
ئەنجامدا (٨) دەنگی بزوێن و (٢٣)ی کۆنسۆنانتی دیارکردووە .

سالی ١٩٣٣ مامۆسـتا تۆفیق وەهبی لە بارەی زمـانی کوردییەو
نامیلکەیەکی (٤٤) لاپەڕەیی بلاوکردەوە[٢٢] ، کە بە شێوەیەکی گشتی باس
چەشن و کاری پیتـەکان و چۆنیەتی نوسینی کوردی بـە لاتینی دەکات
لێرەدا تۆسەر (٨) دەنگی بزوێن و (٢٥) دەنگی کۆنسۆنانتی دەست نیشـان

---

(١٩)
Emir Djeladet Bedir Khan et Roger Lescot, Grammaire Kurde (Dialecte kurmandji), Paris, 1970.

(٢٠) ئەو خشـتەیە لە کتێبی یەکەمدا لە لاپەڕە (١٢) دایە و لە کتێبی دووەمدا لە لاپەڕە (٨) دایە .

(٢١)
Reşid Kurd, Rêzmana Zimanê Kurmancî, Şam, 1956.

(٢٢) تۆفیق وەهبی ، خوێندەواری باو ، بەغدا ، ١٩٣٣ .

کردووه • جگــه لەوه دەنگــی (y) یشی به نیمچه بزوێن داناوه [٢٣] •

مامۆستا نوری عەلی ئەمین له لاپەڕه (١١ــ١٤)ی کتێبی « ڕێزمانی زمانی کوردی »دا[٢٤] ژمارەی دەنگەکانی زمانی کوردی بــه (١٢) بزوێن و (٣٢) کۆنسۆنانت داناوه• لەو کتێبەشیا که له بارەی ئیملای کوردییەوه بلاوی کردۆتەوه[٢٥] (١٢)ی بزوێن و (٣١)ی کۆنسۆنانتی داناوه •

له کتێبەکەی مامۆستا طاهر صادقدا[٢٦] ژمارەی دەنگەکانی زمانی کوردی به (٦) بزوێن و (٢٨) کۆنســۆنانت دراونەته قەلــەم • مامۆستا محەمەد ئەمین هەورامانی له کتێبی « فۆنەتیکی زمانی کوردی »دا ــ (٨) دەنگی بزوێن و (٢٧) کۆنسۆنانتی داناوه[٢٧] • مامۆستا مەسعود محەمەد له وتــاری « فۆنــەتیك چیمان بــۆ بکــا ؟ »دا [٢٨] ــ (٨) دەنگی بزوێنی دیــارکردووه •••••••[٢٩] •

---

(٢٣) مامۆستا قەناتی کوردۆش له نامەی دوکتۆرییەکەیدا دەنگی (y) و (w)ی به نیمچه بزوێن داوەته قەلەم .

(٢٤) نوری عەلی ئەمین ، ڕێزمانی کوردی ، سلێمانی ، ١٩٦٠ .

(٢٥) نوری عەلی ئەمین ، ڕابەری بۆ ئیملای کوردی ، بەغدا ، ١٩٦٦ .

(٢٦) طاهر صادق ، ڕێنوس . چۆنیەتی نوسینی کوردی ، کەرکوك ، ١٩٦٩ .

(٢٧) محەمەد ئەمین هەورامانی ، فۆنەتیکی زمانی کوردی ، بەغدا ، ١٩٧٤ .

(٢٨) مەسعود محەمەد ، فۆنەتیك چیمان بۆ بکا ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، بەرگی سێیەم ، بەشی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٧٤ ، ل ٥٦٨ ــ ٦٢٢ .

(٢٩) مامۆستا ع. ع. شەونم لەو وتارەدا که له لاپەڕه (٣٢ ــ ٣٦)ی ژماره (٢)ی ســالی ١٩٧٠ی گۆڤــاری « برایــەتی »دا بــلاوی کردۆتــەوه ، باسی هێندێك لەو جیاوازییانەی کردووه که له نێوان نوسەراندا هەیه له دیارکردنی ژمارەی دەنگەکانی زمانی کوردیدا و لەو ڕووەوه چەند بیر و ڕایەکی دەربڕیوه .

بەم جۆرە بۆمـــان ڕوون بووەوە ، کە لە دیارکردنی ژمـــارەی دەنگە بزوێنەکان و کۆنسۆنانتەکانی زمانی کوردیدا ئەنجـــامێکی یەکگرتوو نییە و لەم بارەیەوە لە نێو زانایانی زمان و کوردناساندا بیر و ڕای جیاواز بەدی دەکرێت •

بەڵام ئەگەر ئەو دوو ڕایـــە وەربگریـــن کە کـــورتی و درێـــژی[٣٠] دەنگـــی بـــزوێن و ، بزوێنـــی دوولانـــــە (ادغـــــام حـــرفی علـــــة ـــ Diphthong) بە نیشانەی جیاکردنەوەی فۆنیم دانانێین لە زمانی کوردیدا ، ئەوە بە شێوەیەکی گشتی ژمارەی دەنگە بزوێنەکانی زمانی کوردی ئەبن بە (٨) ، بە مەرجێك ئەو تایبەتییە کەمەی لـــە هەندێ بەشـــە دیالێکتدا هـــەن نەژمێررێن و، بەنیسبەت دەنگە کۆنسۆنانتەکانیشەوە، ئەگەر(و) و (ی)ی کۆنسۆنانت لە ڕیزیانا دابنێین ، ئەوە ژمارەیان دەبێتە (٢٨) فۆنیم •

دەنگە بزوێنەکان

(الحروف العلة Vowles)

بزوێن بەو دەنگانە دەوترێ ، کە لـــە دەربڕینیاندا هەوا بێ تەگەرە و بە ڕەوانی بە بۆشاییی دەمدا تێدەپەڕێ • واتـــە ـــ ئـــەو لوزەو (تیار)ی هەوایەی لـــە سییەکانەوە دێ ، لە دەمدا هیچ کۆســـپ و بەرهەڵستێکی نایەتەڕێ •

لـــە زمـــانی کوردیـــدا هەشـــــت دەنـــگی بــــزوێن هـــــەن

---

(٣٠) بێشك دەنگی بزوێن کە هێـــزی لەسەر بێت ، هەمیشە درێژتر تلفظ دەکرێت ، وەك لەوەی هێزی لەسەر نەبێ .

(ئ ، ە ، ێ ، ی ، ـ ، ۆ ، ۊ ، و)(٣١) (a , e , ê , î , i , o , û , u)(٣٢) .
=

ئەم دەنگانە لە بارەی چۆنیەتی جوڵانەوەی زمانەوە بە شێوەی ئاسۆیی (افقي) دەتوانرێ دابەش بکرێن بەسەر :

١ ـ بزوێنەکانی ڕیزی پێشەوە ـ واتە ئەو بزوێنانەی لە کاتی تلفظ کردنیاندا زمان بەرەو پێشەوە دەچێت ـ (ێ) ، (ی) : (î) ' (ê) .

نموونە :

کرمانجی خوارو	کرمانجی ژوورو	
پێ	پێ	
درێژ	درێژ	(ێ) : (ê)
ئێوارە	ئێڤار	
پیر	پیر	(ی) : (î)
کڕین	کڕین	

---

(٣١) وەك ئاشکرایە ، لە ئەلفوبێی عەرەبیدا نیشانە بۆ دەنگی (i) نییە ، لەبەر ئەوە لە شوێنی پێویستدا شوێنیم بە (ـ) پڕکردۆتەوە . هەروەها لە هەندێ شوێندا بۆ دەربڕینی ئەو دەنگە ئەلفوبێی لاتینیم بەکار هێناوە .

(٣٢) لەگەڵ دەنگە بزوێنەکاندا باسی (ێ)مان نەکردووە ، ئەویش لەبەر ئەوەیە کە دەربارەی ئەو دەنگە ڕایەکی تایبەتیم هەیە و تیایدا دوودڵم و هێشتا نەگەیشتوومەتە ئەنجامێکی تەواو .

٢ ـ بزوێنەکانی ڕیزی ناوەڕاست ـ

واتە ئەو بزوێنانەی لە کاتی تلفظ کردنیاندا زمان لە ناوەڕاستی دەمدا دەبێ :

(u), (i), (e) :   (و)، (ـ)، (ە)

نموونە :

کرمانجی خوارو	کرمانجی ژوورو		
کوڕ	کوڕ		
کورد	کورد	(و) :	(u)
گوڵ	گول		
ئەم	ئەڤ		
دەنگ	دەنگ	(ە) :	(e)
سەرەك	سەرەك		
kirdin	kirin		
bira	bira	(ـ) :	(i)
bizin	bizin		

٣ ـ دەنگەکانی ڕیزی پشتەوە ـ

واتە ئەو بزوێنانەی لە کاتی تلفظ کردنیاندا زمان لە پشتەوە (قوڵایی)ی دەمدا دەبێ :

(a), (o), (û) :   (ا)، (ۆ)، (وو).

نموونە :

کرمانجیی خواروو	کرمانجیی ژووروو		
ئاو	ئاڤ		
دار	دار	(ا) :	(a)
چرا	چرا		
ڕۆژ	ڕۆژ		
بۆ	بۆ	(ۆ) :	(o)
دۆست	دۆست		
زوو	زوو	(وو) :	(û)
چوون	چوون		
موو	موو		

لە بارەی ڕادەی هەڵبڕین و دانەواندنی زمانیشەوە ــ واتە لە شێوەی ئەستوونیی (عمودیی) ی جووڵانەوەیدا ، دەتوانرێت دەنگە بزوێنەکانی زمانی کوردیی دابەش بکرێن بەسەر :

١ ــ بزوێنەکانی سەروو ــ

واتە ئەو بزوێنانەی لە کاتی تلفظ کردنیاندا زمان بەرەو سەروو هەڵدەکشێ .

(ی) ، (وو) : (î) , (û) :

٢ ــ بزوێنەکانی ناوەڕاست ــ

واتە ئەو بزوێنانەی لە کاتی تلفظ کردنیاندا زمان لە ناوەڕاستی دەمدا دەبێ .

(ێ) ، (و̄) ، (و) ، (ـ) : (i), (u), (o), (ê).

٣ ــ بزوێنەکانی خوارو ــ

واتە ئەو بزوێنانەی لە کاتی تلفظ کردنیاندا زمان لە بەشی خواروی دەمدا دەبێ :

(ا) ، (ە) : (e), (a).

بەم جۆرە ئەوەی لە بـارەی چۆنیەتی جوڵانەوەی زمـانەوە لە کاتی تلفظ کردنی دەنگە بزوێنەکاندا لە سەرەوە خستومانەتە ڕو ، دەتوانرێ لەو خشتەیەی خوارەوەدا نیشان بدرێ :

a , e , ê , î i , o , û , u .		ڕیـــز		
		پێشەوە	ناوەڕاست	پشتەوە
ڕادەی بەرز و نزمی	سـەرو	î ی		û و̄
	ناوەڕاست	ê ێ	i ـ u و	o ۆ
	خـوارو		e ە	a ا

لەبەر ڕۆشنایی ئەو بـاسەی سەرەوەدا ــ واتە لـە ڕوی چۆنیەتـی جوڵانەوەی زمان بەرەو پێشەوە و ڕادەی هەڵبڕین و دانانەوەیدا ، دەتوانرێ خاسیەت و ناونیشانی دەنـگە بزوێنەکانی زمانی کوردی بـەو شێوەیەی خوارەوە دەست نیشان بکرێ :

(ی) : (î)

ئەم دەنگە ، بزوێنی ڕیزی پێشەوە و بەشی سەروە ــ واتە لە کاتی

تلفظ کردنی ئـەم دەنگەدا زمان کە بە شێوەی ئاسـۆیێ (افقي) هاتوچۆ دەکات ــ بەرەو پێشـەوە دەچێت و ، لە شێوەی ئەسـتونێ (عمودي)ی جوڵانەوەیدا بەرەو سەرۆ هەڵدەکشێ •

(ê) : (ێ)

ئەم دەنگە ، بزوێنی ڕێزی پێشەوە و بەشی ناوەڕاستە ــ واتە لە کاتی تلفظ کردنی ئـەم دەنگەدا زمان کە بەشێوەی ئاسۆیێ هاتوچـۆ دەکات ــ بەرەو پێشـەوە دەچێـت و ، لە شـێوەی ئەسـتونێ جوڵانـەوەیدا لە ناوەڕاستی دەمدایە •

(i) : (ـ)

ئەم دەنگە ، بزوێنی ڕێزی ناوەڕاست و بەشی ناوەڕاستە ــ واتە چ لە شێوەی ئاسۆیێ هـاتوچۆی زمـاندا و چ لە شێوەی ئەستونێ جوڵانەوەیدا زمان لە ناوەڕاستی دەمدا دەبێ •

(u) : (و)

هەر وەك (ــ) : (i) بزوێنی ڕێزی ناوەڕاست و بەشی ناوەڕاستە •

(e) : (ە)

ئەم دەنگە ، بزوێنی ڕێزی ناوەڕاست و بەشی خوارووە ــ واتە لە کاتی تلفظ کردنی ئەم دەنگەدا زمان کـە بە شێوەی ئاسۆیێ هاتوچـۆ دەکات لە ناوەڕاستی دەمدا دەبێ و ، لـە شێوەی ئەستونێ جوڵانـەوەیدا لـە بەشی خوارۆی دەمدایە •

(û) : (ۆ)

ئەم دەنگە ، بزوێنی ڕێـزی پشتەوە و بەشی سەرووە ــ واتە لە کاتی

تلفظ کردنی ئــەم دەنگەدا زمان کە بە شێوەی ئاســۆیی هاتوچۆ دەکات لە پشـــتەوە (قۆلاّیی)ی دەمدایە و ، لە شێوەی ئەستوونی جۆلاّنەوەیــدا بەرەو سەرۆ هەڵدەکشێ •

(ۆ) : (o)

ئەم دەنگە ، بزوێنی ڕیزی پشتەوە و بەشی ناوەڕاستە ــ واتە لە کاتی تلفظ کردنی ئــەم دەنگەدا زمان کە بە شێوەی ئاســۆیی هاتوچــۆ دەکات لە پشتەوە (قۆلاّیی)ی دەمدایە و ، لە شێوەی ئەســتوونی جۆلاّنەوەیــدا لە ناوەڕاستدا دەبێ •

(ا) : (a)

ئەم دەنگە ، بزوێنی ڕیزی پشتەوە و بەشی خوارووە ــ واتە لە کاتی تلفظ کردنی ئــەم دەنگەدا زمان کە بە شــێوەی ئاسۆیی هاتوچــۆ دەکات لە پشتــەوە (قۆلاّیی)ی دەمدایە و ، لە شێوەی ئەســتوونی جۆلاّنەوەیــدا لە بەشی خوارۆی دەمدا دەبێ •

چۆن دەنگە بزوێنەکــانی زمــانی کوردیّ لە چۆنیــەتی جۆلاّنەوەی زمانــدا بەرەو پێشەوە ، دەتوانرێ دابەش بکرێن بەسەر بزوێنەکانی ڕیزی (پێشەوە و ناوەڕاست و پشتەوە) و ، لە بارەی ڕادەی هەڵبڕین و دانەواندنی زمانەوە بەسەر بزوێنەکانی (ســەرۆ و ناوەڕاست و خوارۆ)دا ، هەروەها بە گوێــرەی کورتی و درێژیّ دەربڕینیــان دابەش دەبن بەسەر ئــەم دوّ پۆلەدا :

١ ــ بزوێنی کورت ــ (ــ ، ە ، و) : (e, u, i).

٢ ــ بزوێنی درێژ ــ (ا ، ۆ ، وو ، ێ ، ی) : (a, o, û, ê, î).

خاسیەتی چەند ئەندامێکی ئاخاوتن
لە کاتی دەربڕینی دەنگە بزوێنەکاندا

لە تلفظ کـــردنی دەنگە بزوێنەکاندا هەندێك لە ئەنـــدامانی ئاخاوتن (بە تایبەتی لێو و دەم) شێوەی جیاواز وەردەگرن •

١ ـ باری لێو :

لە سەرێکەوە هەردوو لێو بەرەو پێشەوە دەچن و لە یەك نزیك دەبنەوە و خڕ دەبن ـ ئەمە لە کاتی تلفظ کردنی (وٚ ، وو ، و)دا ڕوو دەدات • لە سەرێـــکی دیکەوە هەردوو لێو بـــەرەو تەنیشت دەکشێن و لـــەم بارەدا دەنـــگەکانی (ی ، ێ) تلفظ دەکرێـــن و ، لە دەربڕینـــی (ا ، ە ، ـ)دا لێوەکان لە یەکتر جودا دەبنەوە •

٢ ـ ئەندازەی دەم کردنەوە :

لەم کارەدا چەناگەی خوارەوە یـــارمەتی کەم و زۆری کردنەوەی دەم دەدات • لێرەدا دەتوانرێ سێ پلە لە چۆنیەتی کردنەوەی دەمدا دەست نیشان بکرێ •

(أ) کردنەوەی کەم (تەنگ) •

واتە لە تلفظ کردنی (ی ، ـ ، و ، وو) : (î, i, u, û) دا .

(ب) کردنەوەی مامناوەند •

واتە کاتێك کە (ێ ، وٚ ، ە) : (ê, o, e) تلفظ دەکرێت •

(ج) کردنەوەی زۆر (فراوان) •

واتە کە دەنگی (ا) : (a) دەردەبڕێت •

نیمچە بزوێــن

(النصف الطليق ـ Semi — vowel)

نیمچە بزوێن بــە دەنگێك دەوترێ ، لــە حاڵەتێکدا بزوێــن بێ و لە حاڵەتێکی دیکەدا کۆنسۆنانت ٠

لە زمانی کوردیدا دوو نیمچە بزوێن هەیە :

١ ـ و ـ w

٢ ـ ی ـ y

ئەو دوو نیمچە بزوێنەی زمانی کوردی ، لە حاڵەتی وەستاوی (سکون)دا دەبنە بزوێن ، وەك :

(چاو ، نەوت ، ئای ، های ، دایك ٠٠٠٠) ٠

بەڵام کاتێك حەرەکە وەردەگرن دەبنە کۆنسۆنانت[٣٣] ، وەك :

(وەرە ، ڕەوە ، یاری ، یاخی ٠٠٠٠) ٠

بزوێنــی دوولانــە

(ادّغام حرفي علة ـ Diphthong)

لە زانستی زماندا بە تێکەڵ بوونی دوو دەنگی بزوێن ، دەوترێ بزوێنی

(٣٣) تێکــڕای ئــەو شارەزایانــەی باسی دەنــگی (و ، ی)یــان کردوە ، بە لای ئەوەدا نەچوون کە لە چ حاڵەتێکدا دەبنە بزوێن و چ کاتێك دەوری کۆنســۆنانت دەبینن ..... بەڵام ئەوەی شــایانی باس بێت ، ئەوەیە کە مامۆســتا مەسعود محەمــەد ، لــە کۆتایی وتــاری « فۆنەتیك چیمان بۆ بکا ؟ »دا ئەو کێشــەیەی ســاغ کردۆتەوە (بڕوانە : گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد ، بەرگی سێیەم ، بەشی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٧٥ ، ل ٦١٧ ـ ٦١٨) ٠

دۆلانە (Diphthong) (٣٤)

هەندێ لە کوردناسان لەو ڕایەدان کە بزوێنی دۆلانە لە زمانی کوردیدا نییە •••• بەشێکیش بە پێچەوانەوە ژمارەیەك دەنگی وایان :

---

(٣٤) هەروەها لە زانستی زماندا بە تێکەڵ بونی سێ دەنگی بزوێن دەوترێ بزوێنی سێلانە (Triphthong) ، وە بە تێکەڵ بونی چوار دەنگی بزوێن دەوترێ بزوێنی چوارلانە (Tetraphthong) ...... لەو ڕایەدام کە بزوێنی سێلانە و چوارلانە .... لە زمانی کوردیدا نییە . وە زوربەی هەرە زۆری کوردناسان لە سەر ئەو ڕایەن ...... بەڵام ئەوەی لەم ڕووەوە سەرنجی ڕاکێشاوم،ئەوەیە کە مامۆستا محەمەد ئەمین هەورامانێ لە لاپەڕە (١١ ــ ١٢ ، ٤٠ ، ٤٢ ــ ٤٣)ی کتێبی « فۆنەتیکی زمانی کوردێ »دا ، وای نیشان داوە ، کە لە زمانی کوردیدا بزوێنی سێلانە و چوارلانە .... هەیە . بەم بۆنەیەوە نوسیوێتی دەڵێ : « زمانی کوردێ جیاوازێ هەیە لەگەڵ زمانەکانی تردا بەوەی کە چەند بزوێنێك کۆ دەبنەوە یەك بە شوێن یەکدا ...... » ...... « لە زمانی کوردیدا ، وەختی وا هەیە زیاتر لە سێ دەنگ (دەنگی بزوێن ــ ئەوڕەحمان) لە یەك هێشوێدا کۆ دەبێتەوە ..... » (ل ٤٠) . نوسەر بۆ سەلماندنی ئەو بیر و ڕایەی هەندێ نمونەی هێناوەتەوە . بە وێنە : (ەو)ی لە وشەی (شەو)دا بە بزوێنی دۆلانە ؛ (آوە)ی لە وشەی (ساوەر)دا بە بزوێنی سێلانە ؛ (آوای)ی لە وشەی (ئاوایی)دا بە بزوێنی چوارلانە ؛ (ەوایە)ی لە وشەی (ڕەوایە)دا بە بزوێنی پێنجلانە داوەتە قەڵەم ... (ل ٤٣) . بەداخەوە مامۆستا محەمەد ئەمین لەمەدا بە هەڵە چووە ....

هۆی ئەو بە هەڵە چونەشی ئەوەیە ، کە (ی ــ Y)و (و ــ W)ی کۆنسۆنانت بە بزوێن تێگەیشتووە . (بڕوانە ل ٣٢ی ئەم کتێبە ، کە دەربارەی نیمچە بزوێنەکانی زمانی کوردییە) . لێرەدا ئەوە دێنمەوە یاد ، کە لە زمانی کوردیدا دۆ یاخود پتر دەنگی بزوێن لە پاڵ یەکدا ناتوانن ببن . لەبەر ئەوە زۆر جار لە نێوان دۆ دەنگی بزوێندا نیمچە بزوێنێك (ی ــ Y) ، (و ــ W) پەیدا دەبێ ، یاخود بزوێنێکیان تێدەچێ .

هەروەها لە لاپەڕە (٤٠ ــ ٤١)دا مامۆستا هەورامانێ ژمارەیەك بزوێنی دۆلانە و سێلانە ..... ی هێناوەتەوە ، وەك : (آوە ، آوا ، آوای ، ایە ، وێ ، وێە ، ەو ، یا ، یوە ......) کە بەشی هەرە زۆریان بزوێنی تێکەڵ بۆ نین .

(وا ، وه ، ەو ، یـا ......) بـه بزوێنی دۆلانـه دانـاوه ، کـه به هیچ جۆرێك له‌گه‌ڵ مه‌فهوم و مه‌رجی ناساندنه‌كه ڕێك ناكه‌ون . به‌لای‌منه‌وه له زمانی كوردیدا ، ده‌توانرێ سێ بزوێنی دۆلانه ده‌ست نیشان بكرێن :

١ ــ وێ . وه‌ك :

توێژ ، نوێن ، گوێز ، نوێ ، گوێ ، نوێژ ......

٢ ــ وی . وه‌ك :

هه‌نگوین ......

ئه‌و دۆ بزوێنه دۆلانه‌یه ــ واته (وێ ، وی) ته‌نیا له ناوچه‌ی سلێمانێ و موكریان[٣٥] و هه‌ندێ شوێنی دیكه‌ی كوردستان باون . ده‌نا له زوربه‌ی دیالێكت و به‌شه دیالێكته‌كانی كوردیدا به جۆرێكی دیكه خۆیان ده‌نوێنن . واته ــ (هـه‌ر دۆ ده‌نگی « و ، ێ ــ و ، ی» بێ تێكـه‌ڵ بۆن تلفظ ده‌كرێن ، هه‌ر وه‌ك « د ، ێ ــ د ، ی » وه‌یـا هه‌ر كۆنسۆنانتێكی‌تر بێت له جیاتێ «د» بێ تێكه‌ڵ بـۆن له‌گه‌ڵ « ێ ، ی »دا تلفظ ده‌كرێت) .

٣ ــ وی . وه‌ك :

دوێر ، سوێر ، كوێر ، موی ......

ئه‌م ده‌نگـه بزوێنه دۆلانه‌یه له به‌شـێكی زۆری دیالێـكتی كرمانجێ ژۆرۆدا بـاوه ....[٣٦] . هه‌رچه‌نده لـه ئه‌لفوبێـی عه‌ره‌بیـدا له‌گـه‌ڵ

(٣٥) كه‌ریمی ئه‌یـوبێ و ئی. ئا. سمیرنۆڤا له (كتێبی « دیالێـكتی كوردی موكرێ » ، لێنینگراد ، ١٩٦٨ ، ل ١٣)دا ، په‌نجه‌یان بۆ ئه‌وه ڕاكێشـاوه كه ئه‌و بزوێنی دۆلانه‌یه (وی ، وێ) له به‌شه دیالێكتی موكریدا هه‌ن . به‌لام ئه‌وه‌ی جێی ڕه‌خنـه بێ ، ئه‌وه‌یه كه (وا)شـیان هه‌ر به بزوێنی دۆلانه داوه‌ته قه‌ڵه‌م .

(٣٦) جێی سه‌رسوڕمانه كه له نۆسینه‌كانی كوردناسانی سۆڤێتدا ، به هیچ چه‌شنێك باسی ئه‌و بزوێنه دۆلانه‌یه نه‌كراوه .

(وی)ی کرمانجی خـوارووادا وەك یـەك دەنووسـرێن ، بـەلام شێوەی تلفظیان جودایە ، واتە وەها ناخوێندرێنەوە وەك ڕواڵەتی نووسینیان نیشانی دەدات .

دەنگە کۆنسۆنانتەکـان

(الحروف الصحیحة ـ Consonants)

کۆنسۆنانت بـەو دەنگانە دەوتـرێن ، کە لە دەربڕینیانـدا هەندێ لە ئەندامانی نـاو دەم لێك نزیك دەکەونەوە و دەبنە بەرهەڵسـت بۆ ئەو لووزەوی هەوایەی لە سیەکانەوە دێ . لـە ئەنجامدا لە دەربازێکەوە دێنـە دەرێ[٣٧] .

دەنگە کۆنسۆنانتەکانی زمانی کوردی :

(ب ، پ ، د ، ، ت ، گ ، ك ، ق ، ج ، چ ، ڤ ، ف ، ز ، س ، ژ ، ش ، غ ، ح ، هـ ، خ ، ع ، و ـ w ، ی ـ y ، م ، ن ، ل ، ڵ ، ر ، ڕ) بە تێکڕایی دابەش دەبن بەسەر ئەمانەدا :

١ ـ ئاوازەدار (Voiced)

(ب ، د ، گ ، ج ، ڤ ، ز ، ژ ، ع ، غ ، م ، ن ، ل ، ڵ ، ر ، ڕ ، ، و ـ w ، ی ـ y)[٣٨] .

---

(٣٧) یاخود وەك د. پاکیزە ڕەفیق حیلمی دەڵێ : کۆنسـۆنانت ئەو دەنگەیە ، کە لە گەروودا گیر دەبێ و لـە دەربازێکەوە دەردەبڕدرێت . (بڕوانە : وتاری بووژاندنەوەی زمان ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، بەرگی سێیەم ، بەشی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٧٥ ، ل ١٦٠) .

(٣٨) دەمێکە کـە هەندێ لـە کوردناسـان ، وەك : ق. کوردۆ ، چ. بەکۆ ، د. مەکەنزی ، وە لەم سالانەی دواییدا کەریم ئەیوبی و ئی. ئا. سمیرنۆڤا لە دەنگی کپ و ئـاوەزەدار دواون . هـەروەها شـایانی باسـە کە لای =

۲ ـ کپ (Breathed)

(پ ، ت ، ك ، ق ، چ ، ف ، س ، ش ، خ ، ح ، ھ) •

له زمانی کوردیدا بەرانبەر گەلێــك دەنگی ئاوازەدار ، دەنگی کــپ هەیە ، وەك لە خوارەوە نیشانیان دەدەین •

ئاوازەدار	کپ
ب	پ
د	ت
گ	ك
•	ق
ج	چ
ڤ	ف
ز	س
ژ	ش
ع	•
غ	خ
•	ح
•	ھ
م	•
ن	•

=

خۆمانیش مامۆستا نوری عەلی ئەمین بۆ یەکەم جار لە سالی ۱۹٦٦دا لە کتێبی « ڕابەری بۆ ئیملای کوردیٚ »دا لەو مەســەلەیەی کۆلیوەتەوە ، بەلام بەداخەوە تێکڕای دەنگە ئاوازەدار و کپەکانی لێك جیا نەکردۆتەوە . بەلکو تەنها چەند دەنگێکیانی دەست نیشان کردووە .

ل •

ڵ •

ر •

ڕ •

و ـ w •

ی ـ y •

دەنگە کۆنسۆنانتەکانی زمانی کوردیَ لە شێوەی دەربڕیندا دابەش دەبن بەسەر ئەمانەدا :

١ ـ **کۆسپەک** (Obstruent) :

(أ) تەوژمۆک (Plosive) • وەک : (ب ، پ ، د ، ت ، گ ، ک ، ق) •

(ب) لەرزۆک (Affricate) • وەک : (ج ، چ) •

٢ ـ **خشۆک** (Fricative) :

(أ) گڤۆک (Noisy) • وەک : (ڤ ، ف ، ز ، ژ ، س ، ش ، خ ، غ ، ح ، ه ، ع) •

(ب) کەم دەنگ (Sonant) • وەک : (و ـ w ، ی ـ y) •

٣ ـ **زرینگۆک** (Resonant) :

(أ) پێڤلۆک (Nasal) • وەک : (م ، ن) •

(ب) لەرۆک (Vibrant) • وەک : (ر ، ڕ ، ل ، ڵ) •

بە شوێنی دەربڕینیشــدا ــ واتە لە چۆنیەتیٚ جوڵانــەوەی زمــان و بەشداریٚ لێو و گەوکدا ــ دەنگە کۆنسۆنانتەکانی زمانی کوردیٚ دابــەش دەبن بەسەر ئەمانەدا :

١ ــ لێوەکیٚ (Labial)

وەك : (ب ، پ ، و ــ w ، م ، ف ، ڤ) •

ئەم دەنگانەش دوٚ جۆرن :

(أ) ئەو دەنگانەی کە بۆ دەربڕینیان هەردوٚ لێو بەشداریٚ دەکەن •

وەك : (ب ، پ ، و ــ w ، م) •

(ب) ئەو دەنگانەی کە بە هــاوبەشیٚ دانەکــانی ســەرەوە و لێــوی خوارەوە تلفظ دەکرێن ، وەك : (ف ، ڤ) •

٢ ــ زوانەکیٚ (Lingual)

ئەو دەنگانەن کە زمان دەورێکی چالاك بۆ دەربڕینیان دەبینیٚ • ئەم دەنگانەش بە گوێرەی چۆنیەتیٚ جوڵانــەوەی زمان بەرەو پێشەوە ، دەبن بە سیٚ بەشەوە :

(أ) پێشەوە :

وەك : (د ، ت ، ج ، چ ، ز ، ژ ، س ، ش ، ل ــ ڵ ، ن ــ ر ــ ڕ) •

(ب) ناوەڕاست :

وەك : (ى ــ y) .

(جـ) پشتەوە :

وەك : (گ ، ك) .

٣ ــ ئەوگی (٢٩) (Glottal)

وەك : (ق ، خ ، غ ، هـ ، ح ، ع)(٤٠) .

ئەوەی لە بارەی دەنگە کۆنسۆنانتەکانی زمانی کوردییەوە لە سەرەوە خستــوٚمانەتە ڕوو دەتوانرێ بەو جۆرە لەو خشتەیەی (لاپەڕە ٤٠)دا نیشان بدرێ(٤١) .

---

(٣٩) هەموو بلّباس بە (گەروو) و (قورگ) دەلّێن (ئەوك) .

(٤٠) مامۆستا طاهر صــادق لە لاپەڕە (١٤)ی کتێبی « ڕێنــوٚس . چۆنێتی نوسینی کوردی »دا (کەرکوك ، ١٩٦٩) ئەم دەنگانەی جیــا کردۆتەوە . بەلاّم هەندێ دەنگ ، وەك (گ)ی لەگەلّ ئەم پۆلەدا داناوە ، کە سەر بە پۆلێکی ترە .

(٤١) لە ڕێكخــستنی ئەم خشتەیەدا جگە لە تەجروبە و زانینی خۆم ؛ هەروەها سوودم لە هەنــدێ نەخشــەی دەنگەکانی زمانی ڕوٚســی و هەروەها ئەو نەخشانەی مامۆستایان : ق . کوردۆ ، چ . بەکۆ ، د . ن . مەکەنزی ، کەریمی ئەیوبی و ئی . ئا . سمیرنۆڤا .... دایانناوە وەرگرتووە .

ئەوەی لــەم ڕووەوە جێگەی ســەرنج بێ ئەوەیــە کە ق . کوردۆ ، چ . بەکۆ ، ك . ئەیوبی و ئی . ئا . سمیرنۆڤا ...... (ل ، ڵ)یان لەگەلّ (و ــ ی) ڕیز کردووە ، واتە بە کەم دەنگ داویانەتە قەلّــەم . وا بزانم ڕاست نییە (ل ، ڵ) کــەم دەنگ بن لــە حالّەتێکــدا (ر ، ڕ) لــەرۆك بن . جگە لەوە (هـ)یان بە دەنگی ئاوازەدار داناوە ، کە ئەمیش بە ڕای من هەلّەیە ، چونکە (هـ) نەك هەر ئاوازەدار نییە ، بەلّکو زۆر کپە .

ب ، پ ، ت ، ج ، چ ، ح ، خ ، د ، ر ، ڕ ، ز ، ژ ، س ، ش ، ع ، غ ، ف ، ڤ ، ق ، ک ، گ ، ل ، ڵ ، م ، ن ، (و - W) ، هـ ، (ی - Y)

شوێنی دەربڕین		شێوەی دەربڕین: لێوەکی – هەردوو لێو – ئاوازەدار	لێوەکی – هەردوو لێو – کپ	لێوەکی – لێو و دان – ئاوازەدار	لێوەکی – لێو و دان – کپ	زوانەکی – پێشەوە – ئاوازەدار	زوانەکی – پێشەوە – کپ	زوانەکی – ناوەڕاست – ئاوازەدار	زوانەکی – ناوەڕاست – کپ	زوانەکی – پشتەوە – ئاوازەدار	زوانەکی – پشتەوە – کپ	ئەوکی – ئاوازەدار	ئەوکی – کپ
گوسپەک	تەوژمۆک	ب	پ			د	ت			گ	ک		ق
	لەرزۆک					ج	چ						
خشۆک	گەفۆک			ڤ	ف	ز ، ژ	س ، ش					ع ، غ	خ ، ح ، هـ
	کەم دەنگ	و - W						ی - Y					
زرینگۆک	بێقلۆک	م				ن							
	لەرزۆک					ل ، ڵ ، ر ، ڕ							

لەبەر ڕۆشنایی ئەو باسەی سەرەوە و ئەو خشتەیەدا کە دەربارەی دەنگە کۆنسۆنانتەکان کردوومانە و نیشانمان داوە ، دەتوانین خاسیەت و ناونیشانی دەنگە کۆنسۆنانتەکانی زمانی کوردی بەو شێوەیەی خوارەوە دەست نیشان بکەین :

(ب)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (لێوەکی)یە و لە تلفظ کردنیدا هەردوو لێو هاوبەش دەبن و دەنگێکی ئاوازەدارە و لە شێوەی دەربڕینیشدا دەنگێکی (تەوژمۆک)ە •

(پ)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (لێوەکی)یە و لە تلفظ کردنیدا هەردوو لێو هاوبەش دەبن و دەنگێکی کپە و لە شێوەی دەربڕینیشدا دەنگێکی (تەوژمۆک)ە[٤٢] •

(د)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (زوانەکی)یە ، لە کاتی تلفظ کردنیدا زمان بەرەو پێشەوە دەچێت ، دەنگێکی ئاوازەدارە و لە شێوەی دەربڕینیشدا دەنگێکی (تەوژمۆک)ە •

(ت)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (زوانەکی)یە ، لە کاتی تلفظ کردنیدا

---

(٤٢) بەمەدا دەردەکەوێ کە دەنگی (ب) و (پ) وەك یەکن و جیاوازی لە نێوانیاندا تەنها ئەوەیە کە (ب) دەنگێکی ئاوازەدارە ، بەڵام (پ) دەنگێکی کپە . هەروەها دەنگەکانی (د) ــ (ت) و (گ) ــ (ك)ش خاوەنی هەمان جیاوازین .

زمان بەرەو پێشەوە دەچێت ، دەنگێکی کپە لە شێوەی دەربڕینیشدا دەنگێکی (تەوژمۆك)ە •

(گ)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (زوانەکی)یە ، لە کاتی تلفظ کردنیدا زمان بەرەو دواوەی مەلاشوو دەچێت ، دەنگێکی ئاوازەدارە و ، لە شێوەی دەربڕیندا دەنگێکی (تەوژمۆك)ە •

(ك)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (زوانەکی)یە ، لە کاتی تلفظ کردنیدا زمان بەرەو دواوەی مەلاشوو دەچێت ، دەنگێکی کپە و لە شێوەی دەربڕیندا دەنگێکی (تەوژمۆك)ە •

(ج)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (زوانەکی)یە ، لە کاتی تلفظ کردنیدا زمان بەرەو مەلاشوو دەچێ ، دەنگێکی ئاوازەدارە و لە شێوەی دەربڕیندا دەنگێکی (لەرزۆك)ە •

(چ)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (زوانەکی)یە ، لە کاتی تلفظ کردنیدا زمان بەرەو مەلاشوو دەچێ ، دەنگێکی کپە و لە شێوەی دەربڕیندا دەنگێکی (لەرزۆك)ە •

(ف)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (لێوەکی)یە ، لە تلفظ کردنیدا لێو و

ددان بەشدار دەبن ، دەنگێکی ئاوازەدارە • لە شێوەی دەربڕیندا دەنگێکی (گڤۆك)ە •

(ف)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (لێوەکی)یە ، لە تلفظ کردنیدا لێو و ددان هاوبەش دەبن ، دەنگێکی کپە • لە شێوەی دەربڕیندا دەنگێکی (گڤۆك)ە •

(ز)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (زوانەکی)یە ، لە کاتی تلفظ کردنیدا زمان بەرەو پێشەوە دەچێت ، دەنگێکی ئاوازەدارە و لە شێوەی دەربڕیندا دەنگێکی (گڤۆك)ە •

(س)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (زوانەکی)یە ، لە کاتی تلفظ کردنیدا زمان بەرەو پێشەوە دەچێت ، دەنگێکی کپە و لە شێوەی دەربڕیندا دەنگێکی (گڤۆك)ە •

(ژ)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (زوانەکی)یە ، لە کاتی تلفظ کردنیدا زمان بەرەو پێشەوە دەچێت ، دەنگێکی ئاوازەدارە و لە شێوەی دەربڕیندا دەنگێکی (گڤۆك)ە •

(ش)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (زوانەکی)یە ، لە کاتی تلفظ کردنیدا

زمان بەرەو پێشەوە دەچێت ، دەنگێکی کپە و لە شێوەی دەربڕیندا دەنگێکی (گڤۆك)ە •

(م)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (لێوەکی)یە ، لە تلفظ کردنیدا هەردوو لێو بەشدار دەبن ، دەنگێکی ئاوازەدارە و لە شێوەی دەربڕیندا (بیڤلۆك)ە •

(ن)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (زوانەکی)یە ، لە تلفظ کردنیدا زمان بەرەو پێشەوە دەچێت و بە پۆکی سەرووەوە دەنوسێ ، دەنگێکی ئاوازەدارە و لە شێوەی دەربڕیندا (بیڤلۆك)ە •

(ل) ، (ڵ)

ئەم دەنگانە بە شوێنی دەربڕیندا (زوانەکی)ن ، لە کاتی تلفظ کردنیاندا زمان بەرەو پێشەوە دەچێت و بە پۆکی سەرووەوە دەنوسێت ، دەنگێکی ئاوازەدارن و لە شێوەی دەربڕیندا (لەرۆك)ن •

(ر) ، (ڕ)

ئەم دەنگانە بە شوێنی دەربڕیندا (زوانەکی)ن ، لە تلفظ کردنیاندا زمان بەرەو پێشەوە دەچێ ، دەنگی ئاوازەدارن و لە شێوەی دەربڕیندا (لەرۆك)ن •

(ق)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (ئەوکی)یە ، لە پەیدابونیدا زمانە بچکۆلە دەورێکی گرنگ دەبینێ ، دەنگێکی کپە و لە شێوەی دەربڕیندا (تەوژمۆك)ە •

(هـ)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (ئەوكیّ)یە ، لە بەشی خوارۆی ئەوكدا پەیدا دەبێ ، دەنگێكی كپە • لە شێوەی دەربڕیندا دەنگێكی (گفۆك)ە •

(ح)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (ئەوكیّ)یە ، لە بەشی سەرۆی ئەوكدا پەیدا دەبێ ، دەنگێكی كپە • لە شێوەی دەربڕیندا دەنگێكی (گفۆك)ە •

(خ)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (ئەوكیّ)یە ، زمانە بچكۆلە دەورێكی گرنگ لە پەیدا بۆنیدا دەبینێ ، دەنگێكی كپە • لە شێوەی دەربڕیندا دەنگێكی (گفۆك)ە •

(ع)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (ئەوكیّ)یە ، لە پەیدابۆنیدا زمانە بچكۆلە دەورێكی گرنگ دەبینێ ، دەنگێكی ئاوازەدارە • لە شێوەی دەربڕیندا دەنگێكی (گفۆك)ە •

(غ)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (ئەوكیّ)یە ، لە پەیدا بۆنیدا زمانە بچكۆلە دەورێكی گرنگ دەبینێ ، دەنگێكی ئاوازەدارە و لە شێوەی دەربڕیندا دەنگێكی (گفۆك)ە •

(و ـــ W)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (لێوەكیّ)یە ، لە تلفظ كردنیدا هەردۆ

لێو کار دەکەن ، دەنگێکی ئاوازەدارە • وە لە شێوەی دەربڕیندا (کەم دەنگ)ە •

(ی ـ ێ)

ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا (زوانەکیی)یە ، لە تلفظ کردنیدا زمان لە ناوەڕاستی دەمدا دەبێ ، دەنگێکی ئاوازەدارە• وە لە شێوەی دەربڕیندا دەنگێکی (کەم دەنگ)ە •

خاسیەتی چەند ئەندامێکی ئاخاوتن لە کاتی دەربڕینی دەنگە کۆنسۆنانتەکاندا (٤٣)

لە تلفظ کردنی دەنگە کۆنسۆنانتەکاندا ، هەندێك لە ئەندامانی ئاخاوتن شێوەی جیاواز وەردەگرن ، وەك :

١ ـ دەنگە ژێ (الاوتار الصوتية Vocal Chords)

دەنگەژێکان لە سەرێکەوە لەیەك نزیك دەبنەوە و دەلەرێنەوە • لە سەرێکی دیکەوە دەکرێنەوە و لە باری ئاساییدا دەوەستن • لە حاڵەتی یەکەمدا ، ئەو لەرینەوەیە ئاوازێکی مۆسیقایی دەنگ بەرز دروست دەکات • ئەو دەنگانەی لەم رێگەیەوە دەردەبڕرێن بە دەنگی ئاوازەدار (المجهور — Voiced ناودەبرێن ، وەك :

---

(٤٣) بۆ دەوری هەندێك لە ئەندامانی ئاخاوتن لە کاتی تلفظ کردنی دەنگە کۆنسۆنانتەکاندا بەتایبەتی سوودم لە کتێبی : (ئا. ن. گفۆزدێف ، زمانی ئەدەبی ڕووسی ئەمڕۆ ، بەرگی یەکەم ، چاپی سێیەم ، مۆسکۆ ، ١٩٦٧ ، ل ١٧ــ٢٠) وەرگرتووە .

(ب ، د ، گ ، ج ، ڤ ، ز ، ژ ، ع ، غ ، م ، ن ، ل ـ ڵ ، ر ـ ڕ ، و ـ w ، ی ـ y) .

لە حاڵەتی دووەمدا دەنگەژێـــکان هاوبەشی تلفظ کردن نابن . ئەو دەنگانەی ، بێ هاوبـــەشێ دەنگەژێـــکان دەردەبڕرێن ، بـــە دەنگـــی کپ (المهموس Breathed) ناودەبرێن ، وەك :

(پ ، ت ، ك ، ق ، چ ، ف ، س ، ش ، خ ، هـ ، ح) .

بەم جۆرە دەنگی (ئاوازەدار) و (کپ) دروست دەبێ .

٢ ـ زمانە بچکۆلە .

کاتێك زمانە بچکۆلە شۆڕ دەبێتەوە بۆ خوارەوە ، هەوا دەچێتە نـــاو بۆشایی لوت و ، کە زمـــانە بچکۆلە بەرەو پشـــت هەڵدەدرێتـــەوە ، ئەوە دەبێت بە لەمپەرێك بۆ هەوا چوون بۆ بۆشـــایێ لوت . لـــە حاڵەتی یەکەمدا بۆشایێ لوت لە دەربڕینی دەنگی (ن ، م) دا هـــاوبەشێ دەکـــات . ئەم دەنگانە بە دەنگی (بیڤلۆك) تاوەدەبرێن . بەڵام لە حاڵەتی دووەمدا بۆشایێ لوت لە دەربڕیندا هـــاوبەشێ ناکـــات و ئەو دەنگـــانەش کە بەم شـــێوەیە دەردەبڕرێن ، تێکڕای دەنگە کۆنسۆنانتەکانی دیکـــەن ـ واتـــە جگـــە لە (ن ، م)

٣ ـ لێو و ددان و زمان و مەلاشوو .

لە تلفظ کردنی دەنگە کۆنسۆنانتەکاندا ، هەندێ جار زمان توند بـــە ددانەکانەوە (ت ، د) ، یاخود بە مەلاشووەوە (ك ، گ) دەتوسێ .
هەندێ جاریش هەردوو لێو توند دەگوشرێن و لوزەوی هەوا کە دەیەوێ بۆ دەرەوە دەربچێت ، بە تەوژم بەو ئەندامـــانەدا تێدەپـــەڕێ و لەوەوە کوتوپڕ دەنگێك پەیدا دەبێ کە تەقینەوە دێنێتەوە یاد ، وەك (ب ، پ) .

ڕەسەنێ یا ناڕەسەنێ هەندێ دەنگی زمانی کوردێ

لە نێو ڕۆژئاکیرانی کورد و شارەزایانی زمانی کوردیدا کێشە لەسەر ئەوەیە کە ئاخۆ دەنگی(ع ، غ ، ح ، ق ، ص) کە ئێستا لە زمانی کوردیدا هەن بە ڕەسەن کوردین یان نا ! ....

لەم ڕووەوە مامۆستا چ. بەکۆ توسیوێتی دەڵێ : « فۆنێمی (ق) نەك تەنیا لە بەشە دیالێکتی کوردەکانی سۆڤێتدا ، بەڵکو لە زمانی کوردەکانی هەندەرانیشدا هەیە . لەوە دەچێ لەگەڵ ئەو وشانەدا هاتبێ ، کە لە زمانی عەرەبێ و تورکییەوە هاتونەتە ناو زمانی کوردییەوە ، وەك : (ئەقڵ .... قەبر .... قاپ .... قۆڵ .... هتد))»[٤٤] .

دەنگی (ح) لە بەشە دیالێکتەکانی کوردێ تورکمەنستان و ئازربایجاندا ، وەك فۆنێم نییە ، بەڵام لەو وشانەدا ، کە لە زمانی عەرەبییەوە وەرگیراون هەندێ جار لە جێگەی (هـ) دادەنرێ . لە بەشە دیالێکتی کوردی ئەرمەنستان و زمانی ئەدەبێ کوردیدا دەنگی (ح) زۆر بەکار دەهێنرێ . لێرەدا چۆن لەو وشانەدا کە لە عەرەبییەوە وەرگیراون (بە شێوەیەکی سەرەکێ) ، هەروەها لە وشەی کوردێ ڕەسەنیشدا زۆرە .

نەبونی (ح) وەك فۆنێم لە بەشە دیالێکتەکانی کوردی تورکمەنستان و ئازربایجان و خۆراساندا و ، نەگونجانی لەگەڵ زمانە ئێرانییەکان ، ئەوە دەردەخەن کە لە زمانی عەرەبییەوە وەرگیرابێ[٤٥] .

بەڵگەیەکی دیکە بۆ نیشاندانی ئەوەی کە کۆنسۆناتی (ح) لە زمانی عەرەبییەوە وەرگیرابێ ، ئەوەیە لە بەشە دیالێکتی کوردی ئەرمەنستاندا لە

---

(٤٤) چ. خ. باکاییێف ، زمانی کوردەکانی سۆڤێت ، مۆسکو ، ١٩٧٣ ، ل ٤٧–٤٨ .

(٤٥) هەمان سەرچاوە ، ل ٥٠ .

زۆر وشەدا (چ لە زمانی بێگانەوە وەرگیرابن ، یاخود بەڕەسەن کوردیێ بن) دەنگی (ح) و (هـ) تێکەڵ دەکرێن ، واتە ــ هەر لە یەك وشەدا هەندێــك (ح) و هەندێکی دیکە (هـ) تلفظ دەکەن ، بە وێنە : حەبس = هەبس ، حەسرەت = هەسرەت ، حەساب = هەساب ، حەنــار = هەنــار •••••• ئەم دیاردەیە هەندێ جار لە زمانی ئەدەبیێشدا خۆی دەنوێنێ ••••• ئەگەر (ح) دەنگێکی ڕەسەنی کوردیێ یاخود ئێرانیێ بوایە ، ئەوە نەدەبێ بــەو جۆرە لەگەڵ (هـ)دا تێکەڵ بکرانایە[٤٦] •

لەو بارەیەوە مامۆستا محەمەد ئەمین هەورامانیێ دەڵێ : « ئەتوانین بڵێین هەندێ دەنگی بێگانە کە قــەرز کراون سەرانســەری زارە کوردییەکانیان گرتۆتەوە ، وەك دەنگەکانی : (ع ، غ ، ح ، ص ، ق ••••) • من بەش بە حاڵی خۆم لەسەر ئەو بڕوایە نیم کە دەنگی (ص ، ق) بێگانــە و قەرز کراوبن ، چونکە دەنگی (ص) ، جگە لەو وشانەی کە لە بنەڕەتدا عارەبین وشەی زۆر هەن کە دەنگی (ص)یان تێدا بێ • ئەمە جگــە لەوەی کە لە ئاوێستادا (ترانسلێرەیشنی ئینگلیزیێ) پتر لە سێ دەنگی (س)ی تێدایە ، بەڵام لەبەر ئەوەی کە وێنــەی دەنگی(ص) لــە ئینگلیزیێ و لاتینیێدا نییە ، ناتوانین بڵێین ئەمەیان(ص)ە و ئەوەیان (س)ە ، مەگەر بە سەلیقە • خۆ دەنگی (ق) ، هەر ئێجگــار زۆرە و بەبێ جیاوازیێ زارە کوردییەکان پــاراون لێی »[٤٧] •

---

(٤٦) هەمان سەرچاوە ، ل ٥١ .

(٤٧) محەمەد ئەمین هەورامانیێ ، تەماشا کردنێکی سەرپێییێ زاری سۆرانیێ و زاری هەورامیێ ، « گۆڤاری کۆڕی زانیــاری کورد » ، بــەرگی دووەم ، بەشی دووەم ، بەغدا ، ١٩٧٤ ، ل ١٤٥ــ١٥٥ . (مامۆستا محەمەد ئەمین هەورامانیێ هەمان ڕای لە لاپەڕە ٨ــ٩ و ٤٤ــ٤٥ی کتێبی فۆنەتیکی زمانی کوردیێ)دا دەربڕیوە » .

دەربارەی ئەم باسە مامۆستا نوریؔ عەلی ئەمین نوسیویەتی : « ....
هەندیؔ لەو باوەڕەدان کە پیتی (ح ، ق) لە کوردیدا نییە ، بەلام
هێشتا پێویستی بە لێکۆلینەوەیە »[٤٨] .

هێنانەوەی ئەو چەند نمونە کەمەی سەرەوە ، ئەوە نیشان دەدەن کە
دەربارەی دەنگی (ع ، غ ، ح ، ق ، ص) ڕای جیاواز هەیە ....
هەرچەندە هەندیؔ بەلگە هەن ، سەرنج بۆ ئەوە ڕابکێشن کە ئەمانە بە ڕەسەن
کوردیؔ نەبن ، بەلام لە سەرێکی ترەوە بەلگەی ئەوتۆش هەیە ببێتە هۆی
ئەوەی بە پێچەوانەوە بیر بکەینەوە ...... ئەوەی ڕاستیؔ بیؔ ئەوەیە ،
لایەنگیرانی هیچ لایەکیان هێندە بەلگەی واقیعی و زانستییان بە دەستەوە
نییە بتوانن ڕای خۆیانی پیؔ سەربخەن و بچەسپێنن ...... ئەم باسەش
یەکێکە لەو کێشە سەخت و دژوارانەی زمانی کوردیؔ ، کە تا ئێستا
بە شێوەیەکی زانستیؔ لێیان نەکوڵراوەتەوە و ڕوون نەکراونەتەوە . بیؔ گومان
ئەم کارە بەر لە هەمو شتێك بە لێکۆلینەوە لە مێژوی زمانی کوردیؔ ساز
دەبیؔ[٤٩] . ڕەسەنیؔ و نارەسەنیؔ دەنگەکانی (ع ، غ ، ح ، ق ، ص)

---

(٤٨) نوریؔ عەلی ئەمین ، ڕابەریؔ بۆ ئیملای کوردیؔ ، بەغدا ، ١٩٦٦ .

بە ڕاستیؔ ڕای مامۆستا نوریؔ زۆر جوانە و پەسەندی دەکەم کە
دەلیؔ : « .... هێشتا پێویستی بە لێکۆلینەوەیە » .... بەلام
بەداخەوە ، لێرەدا (هەرچەندە پەیوەندیؔ بەم باسەوە نییە) مامۆستا
کە نوسیوێتی : « هەندیؔ لەو باوەڕەدان کە پیتی (ح ، ق) لە کوردیدا
نییە .... » مەفهومی پیت و دەنگی تێکەل کردووە .... چونکە ئەوەی
شکی لیؔ بکریؔ بون و نەبونی دەنگی (ح ، ق)ە ، نەك پیت دەنا گومان
لەوەدا نییە کە پیتی (ح ، ق) لە ئەلفوبێی عەرەبییەوە وەرگیراوە .

(٤٩) بۆیە لەم ڕووەوە ڕای خۆمم نەداوە ، چونکە لەم بارەیەوە خۆم
لێکۆلینەوەی تایبەتیم نییە و لێکۆلینەوەی سەلمێنەری خەلکیشم
نەبینیوە . جا بیؔ بەلگەی زانستیؔ تەواو کێشەیەکی وا گرنگم پیؔ ساز
نابیؔ ، وە بە گوترە و ڕەمل نامەویؔ ڕا دەربڕم .

بــە گەڕانــەوە بــۆ نــوسراوەکانی کــۆنی ئــاوێستا و پێــش ئاوێســتا ئاشکرا دەکرێ • بڕیاردان لەسەر ئەم ڕەســەنێ و نارەســەنییە بەوە نابێ کە سەرنج لە ڕواڵەتی ئاخاوتنی ئێستا بدرێت • لێرەدا ســەرنج بــۆ شتێك ڕادەکێشم : لــەو نوسینانەی کە لــە گردی (شمشارە)ی نزیــك ڕانیە دۆزراونەتەوە ناوی (حێش حینە ، قەبــرە ••••••) هەیە • بە پێی ئەو وتارانەی کە باسی دۆزینەوەکان دەکات[٥٠] ناوچەکە ناوچەیێکی (خورێ) بووە • جا ئەگەر ساغبیێتەوە کە ئەم وشانە ناوی (خۆرێ)ن و خوریش بە کورد دەربچن ، دەردەکەوێ لــەو دەمانەدا (١٧٠٠ پ• ز•) دەنگی (ح ، ق) لە کوردێدا هەبوە[٥١] •

---

(٥٠) بڕوانە :

أ ــ Prof. Dr. J. Laessoe, The Second Shemshara Archive -

مجلة «سومر» ، المجلد السادس عشر ، بغداد ، ١٩٦٠ ، ص ١٢ــ١٩ •

ب ــ

Prof. Dr. J. Laessoe, An Old - Babylonian Archive Discovered Tell Shemshara.

مجلة « سومر » ، المجلد الثالث عشر ، بغداد ، ١٩٥٧ ، ص ٢١٦ ــ ٢١٨ •

(٥١) ئەو بەڵگە مێژوییانە لە گەڵێ ڕۆی تریشەوە بایەخیان هەیە ، وە بەڕاستی د. کەمال مەزهەر ئەحمەد باشی بۆ چووە کە دەڵێ : « پەردە لادان لە ڕۆی زۆر لە نمونەکانی ئەم جۆرە نوسراوانە و شی کردنەوەی ناوەرۆکەکانیان و بەراوردکردنێکی زانستیانە لە نێوان ئەم تەرزە پشکنینانە و هەر شتێکی پێوەندیێ بەمانەوە بێ یارمەتێ ئەوە دەدا کە ڕۆناکییەکی پتر باوێتە سەر ڕابوردوی کورد و ولاتەکەیــان » (بڕوانە : د. کمال مظهر احمد ، حول مشاكل دراسة تاريخ الشعب الكردي و مهمات المجمع العلمي الكردي ، « مجلة المجمع العلمي الكردي » ، المجلد الثاني ، العدد الثاني ، بغداد ، ١٩٧٤ ، ص ٢٩٣) •

ئەندامەکانی ئاخاوتن

دەنگەکانی ئاخاوتن لە ڕێگای ئەندامەکانی ئاخاوتنی مرۆڤەوە دروست دەبن •

ئەندامەکانی ئاخاوتن لە پێنج بەشی سەرەکی پێکهاتوون :

١ ــ ڕشتەی هەناسە (الجهاز التنفسي) •

٢ ــ ئەوك (الحنجرة) •

٣ ــ مەلاشو •

٤ ــ ئەندامەکانی تلفظ کردن •

٥ ــ ڕشتەی دەمارە ناوەندییەکان (الجهاز العصبي المركزي) •

ڕشتەی هەناسە لە : قەفەزی سنگ (قفص الصدر) ، ناوپنچك (الحجاب الحاجز) ، بۆریچە (الشعبة) ، بۆڕیی هەوا (القصبة الهوائية) پێکهاتووە • هەوا لە سییەکانەوە بە بۆڕیی هەوادا بۆ ئەوك دەچێت • ئەوك لە چەند کرکراگە (الغضروف)ێکی بزۆز (المتحرك) پێکهاتووە ، کە بە ماسولکە پێکەوە بەستراون ، یەکێك لە کرکراگەکان بەرەو پێش دەبزوێ و لە ڕووی پێشەوە مل دەردەپەڕێ • دەنگەژێکان بە کرکراگەکانەوە بەستراون ــ واتە دوو دەستە ماسولکەی بچووك • دەنگەژێکان بە پانایی ئەوك بە شێوەیەکی ئاسۆیی کشاون • لە نێوان ژێکاندا بۆری هەوا هەیە •

مەلاشو لە بۆشایی دەم و لەبۆشایی لووت پێکهاتووە • بۆشایی دەم لە

---

(٥٢) سەرچاوەی زانیاری باسی ئەندامەکانی ئاخاوتن کتێبی : (ئا. م. زیمسکی ، س. ێ. کریوچکوف ، م. ف. سفیتلایێف ، زمانی ڕووسی ، بەرگی یەکەم ، چاپی حەوتەم ، مۆسکو ، ١٩٦٦ ، ل ٦٣ ــ ٦٥) .

کاتی تلفظ کردنی دەنگەکاندا بارست و شێوەی دەگۆڕرێت • بەشێك لە دەنگەکانی زمانی کوردیێ بە دەم کردنەوەیەکی فراوان دەردەبڕرێن ، وەك : (ا) . بەشێکی دیکەیان دەمکردنەوەیەکی مام ناوەندیێ وەك : (یێ ، ۆ ، ە) . بەشی سێیەمیش دەمکردنەوەیەکی کەم ، وەك : (ی ، ـو ، وو) و دەنگە کۆنسۆنانتەکان • بۆشایی لووت تەنیا لە دەربڕینی دەنگی (ن ، م)دا هاوبەشی دەکا • لە دەربڕینی تێکڕای دەنگەکانی دیکەی زمانی کوردیدا[٥٣] زمانە بچکۆلە دەبێت بە لەمپەرێك و نایەڵێ هەوا بڕوا بۆ بۆشایی لووت •

ئەندامەکانی تلفظ کردن بە تایبەتی بریتین لە زمان و دەم • لە جوڵانەوەیاندا چالاکانە هاوبەشی دەربڕینی دەنگ دەکەن • بە وێنە لە دەربڕینی دەنگی (ڤ)دا لێوی خوارەوە لە ددانەکانی سەرەوە نزیك دەبێتەوە ؛ لە دەربڕینی دەنگی (س)دا سەری زمان لە ددانەکان نزیك دەبێتەوە ....[٥٤] •

---

(٥٣) جگە لە دەنگی (نگ) کە ئەمیش هاوبەشی لووتی تێدایە و ئەم دەنگە تایبەتیێ شێوەی سلێمانییە .

(٥٤) لە تێکڕای ئەو لێکۆڵینەوانەدا کە دەربارەی ئەندامەکانی ئاخاوتن کراون ، ئەوە نیشان دراوە کە بۆ تلفظ کردنی دەنگەکانی ئاخاوتن هەوا لە سییەکانەوە بە بۆریێ هەوادا بۆ ئەوك و .... دەچێت . بەڵام من بەرچاوم نەکەوتووە باسی پێویستی و کەم و زۆریێ هەوا بۆ هەر دەنگێك بکرێ . یاخود نەم بینیوە ئەوە رەچاو بکرێ ، کە چۆن بۆ دەربڕینی هەندێ دەنگ لۆزەوی هەوا لە قوڵاییەوە دێت ، چۆن هەوای ناو ئەوك و دەم بۆ دەربڕینی هەندێ دەنگ بەش دەکات ؛ چۆن حاڵەتی وا هەیە کە بۆ دەربڕینی دەنگێك هەوا لە دەرەوە وەردەگیرێ ....

بۆ نموونە ، ئەگەر سەرنج لە دەربڕینی دەنگی (هـ) بگرین ، هەست دەکەین هەوا لە قوڵاییەوە دێت . بەڵام بۆ دەربڕینی (ع) هەوای ئەوك ، بۆ (ب) هەوای ناو دەم بەش دەکات و پێویست بەوە ناکات لە قوڵاییەوە هەوایان بۆ هەڵکێشرێ . یاخود زۆر جار کە مرۆڤێکی لاڵ (ق) تلفظ
=

کاری ئەندامەکانی ئاخاوتن ، پەیوەندیی تەواو و ڕاستەوخۆی لەگەڵ (مێشك) ــ (ڕشتەی دەمــارە ئاوەندییەکان)دا هەیە و ئەمیش ڕابەر و سەرکاری هەمتویانە •

چەند خاسیەتێکی فۆنەتیکی زمانی کوردیَ

١ ــ کورت کردنەوە ــ ئەگەر دوّ دەنگی کۆنسۆنانتی وێکچوّ یاخود لێك نزیك ، بکەونە پاڵ یەك ، ئەوە لە دەربڕیندا یەکێکیان ون دەبیَ ، وەك :

کورتر = کورت + تر

بلّنتر = بلّند + تر

پاکردن = پاك + کردن(٥٥)

دەسکەوت = دەست + کەوت(٥٦)

٢ ــ لە زمانی کوردیدا دوّ یاخود پتر دەنگی بزوێن لە پاڵ یەکدا ناتوانن بێن • لەبەر ئەوە زوّر جار لە نێوان دوّ دەنــگی بزوێندا نیمچە بزوێنێك (ی ــ y ، و ــ w) پەیدا دەبیَ ، یاخود بزوێنێکیان تیَ دەچیَ • وەك :

=

دەکات ئاشکرا هەست دەکریَ هەوای لــە دەرەوە بــوّ وەردەگریَ . . . . بەداخەوە ، ئــەمانە و گــەلێك کێشــەی دیکەی لــەم بابەتە لــە باسی ئەندامەکانی ئاخاوتن و فۆنەتیکدا ڕەچاو نەکراون . (شایانی سوپاسە ، کە مامۆستا مەســعوّد محەمەد سەرنجی نوّسەری بــوّ ئەم تیَبینییانە ڕاکێشــاوە) .

(٥٥) لێرەدا شێوەی تلفظی ئەو وشانەم نوّسیوە ، ئەگینا لەو ڕایەدام کە لە نوّسیندا پێویستە ئەو پەڕاندن و ونبوّن و تێکەڵاوبوّنە نەبێت .

(٥٦) لە سەرێکەوە دەربڕینی سیَ دەنگی (س، ت، ك)ی کۆنسۆنانتی کپ پێکەوە خۆش و ئاسان نییە لە سەرێکی تریشەوە لە زمانی کوردیدا (ت) کە لە دوای (س)ەوە دێت ، زوّر جار قــوّت دەدریَ . بە وێنە لە زوّر جێگە

=

(أ) پەیدا بوونی نیمچە بزوێن :

به وێنــه كاتێ ئــامرازی كۆ (ان) دەخرێتەســەر وشەیەك كە كۆتایی بە بزوێنی (ا ، ۆ ، ێ ، ی) هاتبێ ، ئەو دەمە نیمچەبزوێنی (ی ـ y) پەیدا دەبێ • وە بە نیسبەت ئەو وشانەشەوە كە كۆتاییان بە (وو) دێت ، ئەوە (و ـ w) یاخود (ی y) یــــــارمەتی دەدات ، وەك :

برا = برا + ی + ان = برایان

چەقۆ = چەقۆ + ی + ان = چەقۆیان

دێ = دێ + ی + ان = دێیان

ڕێوی = ڕێوی + ی + ان = ڕێوییان

هەروەها لە حاڵەتی لكاندنی ئەمرازی (ەكە)ی ناساندنیشدا هەمان دیاردە بەدی دەكرێت ، وەك :

گرێیەكە ، زەوییەكە •••••• هتد •

(ب) تێچوونی بزوێن :

بەتایبەتی (ە) كە بزوێنێكی دیكەی دێتە پاڵ تێدەچێ ، بە وێنە :

لە شێوەی كوردی توركمەنستاندا :

=

(دەست) دەبێتە (دەس) ، (مەبەست) دەكەنە (مەبەس) ••••••

بەڕاستی تێچوونی دەنگی (ت) ڕوونكردنەوە و لێــكۆڵینەوەی تەواوی دەوێ ، چونــكە لــە زۆر جێگەدا بۆ ڕەچــاوكردنی نێــزیكی و دووری نێوان دەنگەكان ئەم (ت)ە دەقــرتێ ، وەك دەوترێ (دەڕوا) لە جیاتی (دەڕوات) ، (قەڵا) لە بریتی (قەڵات) . وە یاخود كە لە شێوەكانی ئاخاوتنی سلێمانی لە زۆر جێگەدا (ت)ە كە كلۆر دەكرێت وەك كە دەڵێن « ئەمە .. (و) لە چی » لــە بریتی « ئەمەت لــە چی » ، یاخود « ڕا .. (و) لێیە ؟ » لە جیاتی « ڕات لێیە ؟ » .

بێگومان تێچوونی (ت) لــە دوای (س)ەوە لێكۆڵینەوەی تایبەتی دەوێت .

براك = برا + ەك

خانيك = خانى + ەك[٥٧]

له شێوەی کوردیٚ تورکمەنستاندا :

ئەرەبە مە = ئەرەبە (عەرەبانە) + ا + مە [٥٨]

له حاڵەتی کۆدا ــ واته له (ان) خستنە سەر وشەدا ، وەك :

بەڕان = بەڕە + ان

مێشان = مێشە + ان[٥٩]

کاتیٚ ئەمرازی (ەکە)ی ناساندن دەخرێتە سەر وشەیەك ، وەك :

پەردەکە = پەردە + ەکە

پارەکە = پارە + ەکە

..... و گەلێکی تر[٦٠]

---

(٥٧) لەم بارەیەوە قەناتی کوردۆ لە نامەی دوکتۆریٚ علومەکەیدا « بەراورکردنی ڕێزمانی کوردیٚ » ، هەندیٚ زانیاریٚ نیشان داوە .

(٥٨) چەرکەزی بەکۆ لــە بەشی فۆنەتیکی کتێبی « بەشــە دیالێکتی کوردی تورکمەنستان »دا ، کە ساڵی ١٩٦٢ لە مۆسکۆ بڵاوی کردۆتەوە ، لەم ڕووەوە چەند ســەرنجێکی داوە .

(٥٩) لە لاپەڕە (١٩)ی کتێبی « دیالێکتی کوردی موکریٚ »دا کە کەریمی ئەیوبیٚ و ئی. ئا. ســمیرنۆڤا ســـاڵی ١٩٦٨ لــە لێنینگراد بڵاویــان کردۆتەوە ، سەبارەت بەم گۆڕانە دواون و چەند نمۆنەیەکیان هێناوەتەوە .

(٦٠) بیٚ گومان ڕێکەوتی پەیدابۆنی نیمچە بزوێن یاخود تیٚ چۆنی بزوێن زۆرە . جا ئەو چەنــد نمۆنە کەمەی لــە سەرەوە هێناومانەتــەوە مشتێکن لە خەرواریٚك .

٣ ــ تواندنەوە Assimilation (٦١)

(أ) زۆر جــار (ز) لە بەردەم هەنــدێ دەنــگی کپدا ، وەك (س) تلفظ دەکرێت ، بە وێنە :

گەزین ــ گەست ، گەستی ٠٠٠٠

پارێز ــ پاراستن ، پاراستی ٠٠٠٠

(ب) گەلێك جــار (ژ) کە دەکەوێتە پێش هەندێ دەنگی کپەوە ، وەك (ش) تلفظ دەکرێت ، بە وێنە :

ڕژان ــ ڕشتی ، ڕشتن ٠٠٠٠

کوژرا ــ کوشتن ، کوشتی ، کوشتبوی ٠٠٠٠

بێژرا ــ ناشتن ، دەبێژێ ، ناشت ، ناشتی ٠٠٠٠

هەژدە ــ هەشت ، هەشتا ٠٠٠٠٠٠ (٦٢)

---

(٦١) وەك لەسەرەوە باســمان کرد ، لە زمانی کوردیدا دەنــگی کۆنسۆنانتی ئاوازەدار و کپ هەن . جا لە زۆر زماندا ، هەروەها لە زمانی کوردیدا ، ئەگەر لەدوای دەنگێکی ئــاوازەدارەوە دەنگێکی کپ بێت ، ئەوسا دەنگە کپەکە کار دەکاتــە ســەر دەنگە ئاوازەدارەکەی بــەردەمی و وەکو خۆی دەیکاتە دەنگێکی کپ ــ واتە دەیهێنێتە ڕیزی ئەو پۆلە دەنگانەی کە خۆی یەکێکە لێیان . جا بە شێوەیەکی کەم و ســست ، ئەم ڕووداوە لە فۆنەتیکی زمانی کوردیدا دەبینرێ ، بەتایبەتی ئەگەر لە پاش دەنگی (ز) و (ژ)ەوە دەنگی (ت) هەبێت .

(٦٢) نوری عەلی ئەمین لە لاپەڕە (١٤ــ١٥)ی کتێبی ناوبراودا لەم بارەیەوە هەندێ نمونــەی هێناوەتــەوە ، بــەلام باسی هۆی ئــەو تواندنەوەیەی نەکــردووە . هەروەها کەریمــی ئەیوبی و ئی. ئا. ســمیرنۆڤا لە بەشی مۆرفۆلۆژی کتێبەکەیاندا « دیالێکتی کوردی موکری » ، پەنجەیان بۆ ئەو جۆرە گۆڕانانــە ڕاکێشاوە ، بەلام بێ ئەوەی هۆی دەســت نیشان بکەن .

هەرچەندە مامۆســتا مەسعود محەمەد لە لاپــەڕە (٥٩٢)ی وتاری « فۆنەتیك چیمان بۆ بکا ؟ »دا ، باسی ئەوەی کردووە کە دەنگی (س ، ش) هەر لە پێش دەنــگی (ت)ەوە دێن و ناکەونە پێش دەنــگی (د)ەوە و =

(ج) هەندێ جار (س) کە دەکەوێتە پێش دەنگی ئاوازەدارەوە ، وەك (ز) تلفظ دەکرێت[٦٣] ، بە وێنە :

دەزگا[٦٤]

دەزبەر[٦٥]

=

هەندێ هۆی لەباری بۆ ئەم دیاردەیە دیوەتەوە ، بەڵام بە ڕای من هۆی هەرە گەورەی ئەم ڕۆدانەی باس نەکردووە ، ئەویش ئەوەیە ، دەنگی (س ، ش) کە کۆنسۆنانتی کپن لەگەڵ دەنگی (ت)دا کە ئەمیش هەر کۆنسۆنانتی کپە پتر دەگونجێن ، وەك لەگەڵ دەنگی (د)دا کە کۆنسۆنانتی ئاوازەدارە . هەروەها دەنگی (ز ، ژ)ش کە کۆنسۆنانتی ئاوازەدارن لەگەڵ (د)دا ، کە ئەمیش هەر کۆنسۆنانتی ئاوازەدارە پتر ڕێك دەکەوێ ، وەك لەگەڵ (ت)دا کە کۆنسۆنانتی کپە .

(٦٣) لە گەلێك زماندا ، هەروەها لە زمانی کوردیدا ، ئەگەر لە دوای دەنگێکی کپەوە دەنگێکی ئاوازەدار بێت ، ئەوسا دەنگە ئاوازەدارەکە کار دەکاتە سەر دەنگە کپەکەی بەردەمی و وەکو خۆی دەیکاتە دەنگێکی کپ ــ واتە دەیهێنێتە ڕیزی ئەو پۆلە دەنگانەی کە خۆی یەکێکە لێیان . جا بە شێوەیەکی کەم و سست ئەم ڕۆداوە لە فۆنەتیکی زمانی کوردیدا دەبینرێ ، بەتایبەتی ئەگەر لە پاش دەنگی (س)ەوە ، دەنگی (گ ، ب ..) هەبێت .

(٦٤) وشەی « دەزگا » لە « دەست + گا » پێکهاتووە . لە سەرێکەوە دەنگی (ت) قوت دراوە ، واتە ــ لەمەدا بەر یاسای کورتکردنەوە کەوتووە لە سەرێکی دیکەوە (گ) کە کۆنسۆنانتی ئاوازەدارە لەگەڵ دەنگی (ز)دا کە ئەمیش هەر کۆنسۆنانتی ئاوازەدارە پتر دەگونجێ ، وەك لەگەڵ (س)دا کە کۆنسۆنانتی کپە . لەم ڕووەوە یاسای تواندنەوە کاری کردوە .

(٦٥) لە هەندێ ناوچە بە « دەستەبەرە » دەڵێن « دەزبەر » . لە حاڵەتی یەکەمدا (س) کە کەوتۆتە پێش (ت)ەوە هیچ گۆڕانێك نەبووە . بەڵام لە حاڵەتی دووەمدا کە کورت کردنەوە ڕۆی داوە ــ واتە (تە) لابراوە ، (س)ی کۆنسۆنانتی کپ کەوتۆتە بەردەم (ب)ی کۆنسۆنانتی ئاوازەدارەوە و یاسای تواندنەوە کاری کردووە .

مزگەر(٦٦)

(د) دەنـــگی (ك ، گ) کــە دەکەونــە پــێش دەنــگی (ێ ، ی ، وێ ، وی)(٦٧) شێوەی دەربڕینیــان دەگــۆڕێت و تا ڕادەیەك لە تلفظی دەنگی (چ ، ج) تێزیك دەبنەوە ، وەك :

کێرد ، کێشە ، کێم ، گێلاس ، گێڕانەوە ، کیسە ، گیسك ، کوێ ، گوێ ، هەنگوین ......

(هـ) زۆر جـــار کــە (د) دەکەوێتە دوای (ن) ، وەك (گ) دەردەبڕێت (ئەمەش بە تایبەتی خاسیەتی شێوەی سلێمانییە) ، وەك :

توند ــ تونگ

مەند ــ مەنگ

٤ ــ دەنگە گۆڕکێ :

هەندێ جار دەنگێ جێگای دەنگێکی دیکە وەردەگرێ ، یاخود لەیەك نزیك دەبنەوە ، وەك :

---

(٦٦) وشەی « مزگەر » لە « مس + گەر » پێکهاتووە . لە وشەی « مس »دا دەنگی (س) کپ تلفظ دەکــرێت . کاتێ پاشگری « گەر »ی دەخرێتە سەر ، دەبێتە ئاوازەدار و وەك (ز) دەوترێت . ئەویش هۆی دەوربینینی یاسای تواندنەوەیە ــ واتە کاتێــك (س)ی کۆنســۆنانتی کپ دەکەوێتە پێش (گ)ی کۆنســۆنانتی ئاوازەدارەوە ، دەبێتە دەنگێکی ئاوازەدار .

(٦٧) د. پاکیزە ڕەفیق حیلمێ ، لە بەشی دووەمی وتاری « لە کوێوە دەست بکەین بە دەستوور سازی ڕێزمانی کوردێ » ، کە لە بەشی یەکەمی بەرگی دووەمی « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد »دا بلاوی کردۆتەوە ، لە لاپەڕە (٣٣٥ــ٣٣٦)دا دەربارەی ئەم تایبەتێتییە دواوە .

هـ/ح	هەسپ = حەسپ
	هەردۆ = حەردۆ
خ/غ	بــاخ = باغ
	خەم = غەم
خ/هـ	خۆرد = هۆرد
ئ/هـ	ئاوەڵ = هاوەڵ
	ئەسپ = هەسپ
ێ/ا	مــێ = مــا
	کێرد = کارد
ا/ە	بادام = بادەم
	ئاژاڵ = ئاژەڵ
ب/پ	بچۆك = پچۆك
	خراب = خراپ
م/و	دامێن = داوێن
	نیم = نیو
هـ/ی	تەنها = تەنیا
	خواهیشت = خوایيشت
ف/و	خەفت = خەوت
	حەفت = حەوت[٦٨]

(٦٨) مامۆستا نورێ عەلی ئەمین لە کتێبی « ڕابەرێ بۆ ئیملای کوردی »دا (بەغدا ، ١٩٦٦) ، باسی هەندێ لەو لێك نزیك بۆنەوانەی کردووە کە لە سەرەوە ناومان بردن .

ف/و	ئاڤ = ئاو	
	ناوك = ناڤك	
ح/ع	حاجی = عاجی	
	حەمەد = عەمەد[69]	
م/ڤ	دەم = دەڤ	
م/و	دەم = دەو[70]	
د/٠	مندال = منال	
	سوتاندن = سوتانن[71]	
ز/ذ	زارۆلە = ذارۆلە	
	زەلام = ذەلام	

---

(٦٩) مامۆستا طاهر صادق لە لاپەڕە (٣٦)ی ئەو کتێبەیدا کە ساڵی ١٩٦٩ لە بارەی چۆنێتی نوسینی کوردییەوە بڵاوی کردۆتەوە ، دەربارەی ئەم گۆڕانە دواوە .

(٧٠) هەندێ جار ، لە کۆتایی وشەدا دەنگی (م) لە دیالێکتی کرمانجی ژوروودا دەبێ بە (ڤ) . وە لە دیالێکتی کرمانجی خواروودا دەبێ بە (و) .

(٧١) هەندێ جار دەنگی (د) لە وشەدا (بەتایبەتی لە شێوەی سلێمانیدا) دەکەوێ . وە هەندێ جاریش دەبێ بە (ئـ) . ئەگەر چی لە ئاخاوتنی ناوچەی سلێمانیدا ئەو فوتدان و گۆڕانە هەیە ، بەڵام لە زمانی ئەدەبی و نوسیندا پێویستە واز لەو جۆرە تایبەتیانە بهێنرێ . لە بریتی : « منال ، سوتانن ، ئەکەم ، ئەڕۆم .... » ڕاستتر وایە بنوسین : « مندال ، سوتاندن ، دەکەم ، دەڕۆم .... » .

د. نەسرین فەخری لە وتاری « پاشگری (اندن) لە زمانی کوردیدا » (گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد ، بەرگی سێیەم ، بەشی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٧٥ ، ل ٢٠٧-٢٠٨) باسی فوتدانی دەنگی (د)ی کردووە . وە د. عیزەدین مستەفا ڕەسوڵ لە کتێبی « زمانی ئەدەبی یەکگرتوی کوردی »دا (ل ٦٠ ، پەراوێز ١٧) دەربارەی گۆڕانی (د) بە (ئـ) دواوە .

س/ث سەرما = ثەرما

سەر = ثەره[٧٢]

ب/و دەربەست = دەروەست

دابەزە = داوەزە

ت/٠ دەست = دەس

مەبەست = مەبەس

د/ی بادەم = بایەم

هـ/٠ هوشیار = وشیار

هورد = ورد

••••• و گەلێکی تر •

٥ ـ سروشتی دەنگەکانی ئاخاوتنی کوردیی لە ڕووی گونجان و نەگونجانیانەوە لەگەڵ یەکتردا[٧٣] و ، شوێنیان لە وشەدا •

---

(٧٢) لە شێوەی هەورامیدا ، زوربەی دەنگی (ز ، س)ی سەرەتایی دەبن بە (ذ ، ث) . مامۆستا محەمەد ئەمین هەورامانیی لە وتاری « تەماشا کردنێکی سەرپێی زاری سۆرانیی و زاری هەورامیی »دا (گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد ، بەرگی دووەم ، بەشی دووەم ، بەغدا ، ١٩٧٤ ، ل ١٥٣) دەربارەی ئەو دیاردەیە دواوە .

(٧٣) دەربارەی هەندێ خاسیەتی گرنگ و سەرەکیی فۆنەتیکی زمانی کوردیی ، لە وتاری « فۆنەتیك چیمان بۆ بکا ؟ »ی مامۆستا مەسعود محەمەددا (گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد ، بەرگی سێیەم ، بەشی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٧٥ ، ل ٥٦٨ـ٧٢٢) چاومان بە ژمارەیەك نمونەی ورد و زانستی دەکەوێ . نوسەر لەم وتارەدا بەگشتیی لە تایبەتیەکانی فۆنەتیکی کوردیی دواوە و بەتایبەتیی سەبارەت بە حەز لەیەکتر کردن و لەیەکتر دژ بونی دەنگەکانی ئاخاوتنی کوردیی کۆڵیوەتەوە ـ واتە لە سروشتی دەنگەکانی

=

(أ) دوو دەنگی (ل ، ڵ) بە هیچ کلۆجێك هەڵناگرن بخرێنە پێش دەنگی (ر ، ڕ)(٧٤)ەوە ، یاخود بە پێچەوانەشەوە کورد (ر) لە پێش (ل)ەوە ناهێنێ(٧٥) .

(ب) لە زمانی کوردیدا دەنگی (ر)(٧٦) و (ڵ) بە هیچ جۆرێك

=

ئاخاوتنی کوردی لە ڕووی گونجان و نەگونجانیانەوە لەگەڵ یەکتردا تۆژیوەتەوە .... دوای باسێکی تەواوی کێشەی فۆنەتیکی زمانی کوردی ، ئنجا لە ئەنجامدا بۆ خزمایەتی و دژایەتی ناوخۆیی دەنگەکانی ئاخاوتنی کوردی چوار پلەی دەست نیشان کردووە (گونجانی تەواو ، گونجان ، نەکونجان ، دژایەتی) و نموونەی زۆر و ڕاست و لەباری هێناوەتەوە ..... بە ڕای من باسی ئەو تایبەتییانەی مامۆستا مەسعوود لە ئەنجامی لێکدانەوەی تایبەتی خۆیدا هەستی پێیان کردووە و بۆیان چووە ، لە باسی فۆنەتیکی زمانی کوردیدا کارێکی نوێیە .

(٧٤) بڕوانە : هەمان سەرچاوە ، ل ٥٦٩ .

(٧٥) بڕوانە هەمان سەرچاوە ، ل ٦٠٧ .

(٧٦) مامۆستا چ. بەکۆ لە کتێبی « زمانی کوردەکانی سۆڤێت »دا (مۆسکۆ ، ١٩٧٣) پەنجەی بۆ ئەوە ڕاکێشاوە ، کە دەنگی (ر) لە سەرەتای وشەدا بەکار ناهێنرێ (ل ٥٤) . وە دەربارەی خاسیەتی فۆنێمی (ڕ) نووسیویتی دەڵێ : « کۆنسۆنانتی (ڕ) وەك فۆنێم لە زمانە ئێرانییەکانی تردا نییە . بە خاسیەت و شوێنی بەکار هێنانیدا بە تەواوی لەگەڵ فۆنێمی (ڕ)ی زمانی ئەرمەنیدا وێکدەچن . هەروەها دەنگی (ر)ی کوردی هیچ جیاوازییەکی لەگەڵ (ر)ی زمانی ئەرمەنیدا نییە . ئەوەی پتر سەرنج ڕادەکێشێ ، ئەوەیە چۆن لە زمانی کوردیدا ، هەر بەو جۆرەش لە زمانی ئەرمەنیدا لە سەرەتای وشەدا تەنیا (ڕ) بەدی دەکرێ . جگە لە وشەی (ڕۆنە = دەقیقە) نەبێت کە لە زمانی ئەرمەنیدا تاکە وشەیە (ر) لە سەرەتادا هاتبێت .... بێگومان ، ئەمە ئەوە نیشان نادات ، کە کورد دەنگی (ڕ)یان لە ئەرمەن وەرگرتبێ ، هەر بەو جۆرەش ناکرێ بە پێچەوانەوە بیر بکرێتەوە . بەڵام وێکچوونیان سەرنج بۆ پەیوەندی زمانی لە نێو ئەو دوو زمانەدا ڕادەکێشێ ، بەتایبەتی ئەگەر هەندێ وێکچوونی دیکەش ، کە لە چەند دەنگێکی تردا هەن ڕەچاو بکرێن » (ل ٥٥) .

له سەرەتای وشەدا بەکار ناهێنرێن .

.... هتد .

کورتە بەراوردێك لە نێوان
فۆنەتیکی دیالێکتی کرمانجیی ژوورو و خواروودا

هۆی هەندێك لەو گۆڕان و لێك نزیك بوونەوانەی لە سەرەوە لێیان دواین ، تا ڕادەیەك بوونی دیالێکت و بەشە دیالێکتی جیاوازە لە زمانی کوردیدا ... لەم بەشەشدا لەو خاسیەتە تایبەتییانە دەدوێین کە پەیوەندییان بە دیالێکتی کرمانجیی ژوورو و خوارووەوە هەیە :

١ ــ لە کۆتایی هەندێ وشەدا ، لە کرمانجیی ژووروودا (ی) و ، لە کرمانجیی خوارووودا (وو) ، بەرامبەر یەك دەوەستن ، وەك :

کرمانجیی ژوورو	کرمانجیی خوارو
پاری	پاروو
خانی	خانوو
کولی	کولوو

٢ ــ هەروەها بە پێچەوانەوە ، هەندێ جار (وو) لە کرمانجیی ژووروودا ، بەرامبەر بە (ی) لە کرمانجیی خوارووودا ، ڕادەوەستێ ، وەك :

کرمانجیی ژوورو	کرمانجیی خوارو
تووژ	تیژ
شوور	شیر

٣ ــ له گەلێ شوێندا ، لـــه كرمانجی ژۆرۆدا (ڤ) بەرامبەر بە (و ــ w)ی كرمانجی خوارووە ، وەك :

كرمانجی ژۆرو	كرمانجی خوارو
چاڤ	چاو
شەڤ	شەو
هاڤین	هاوین
سێڤ	سێو
هەڤیر	هەویر

٤ ــ له زۆر وشەدا كە سەر بە هەردو دیالێكتن (ە) لـــه كرمانجـــی ژۆرۆدا ، بەرامبەر بە (i) له كرمانجی خوارۆدا دەبینرێ ، وەك :

كرمانجی ژۆرو	كرمانجی خوارو	
قەنج	قنج	qinc
چەنگ	چنگ	çing
كـــەچ	كچ	kiç

٥ ــ هەروەها بە پێچەوانەوە ، وا زۆر دەدات (i) له كرمـــانجی ژۆرۆدا ، بەرامبـــەر بـــە (ە) لـــە كرمـــانجی خـــوارۆدا ڕادەوەســـتێ ، وەك :

كرمانجی ژۆرو		كرمانجی خوارو
هل	hil	هـــەڵ
هنەك	hinek	هەندێك
در	dir	دەر
دكەت	dikit	دەكات

٦ ــ لــه هەنــدێ وشەدا (و) لە کرمانجی ژووروودا ، بەرامبــەر (i) دەوەستێ لە کرمانجی خواروودا ، وەك :

کرمانجی ژوورو	کرمانجی خوارو
کورم	کرم kirm
کور	گرّ gir

٧ ــ زێدەکــەوێ کە (ھ) لە کرمــانجی ژووروودا ، بەرامبــەر بە (و ــ w) دەوەستێ لە کرمــانجی خواروودا ، وەك :

کرمانجی ژوورو	کرمانجی خوارو
هشك	وشك
هشیار	وشیار
هرچ	ورچ
هور	ورد(٧٧)

٨ ــ هەندێ جــار (س ، ت) لە کرمانجی خــواروودا ، دەبــێ بە (ص ، ط) لە کرمانجی ژووروودا ، وەك :

کرمانجی ژوورو	کرمانجی خوارو
صار	سارد
صۆر	سوور
طەڤر	تەور
طاوە	تاوە

(٧٧) قەناتی کــوردۆ لە نامەی دوکتۆرییەکەیدا هەندێك لــەو تایبەتییانەی فۆنەتیکی دیالێــکتی کرمانجی ژوورو و خواروی نیشــان داوە . بۆ ئەم بەراورد کردنە و هەندێ شوێنی دیکەی ئەم نوسینەم سودێکی زۆرم لە سەرچاوەی ناوبراو وەرگرتووە .

٩ ــ جێگـــۆڕکێ ــ له هەندێ وشەدا پاش و پێش خستنی دەنگ دەبینرێ ، وەك :

کرمانجی ژوورو	کرمانجی خوارو
بەرف	بەفر
تەزرە	تەرزە
جینار	جیران
خیز	زیخ[٧٨] ، [٧٩]

بڕگــه

(Syllable المقطع)

ئەو هەوایەی لــه کاتی ئاخاوتندا له بۆشــایی دەمەوە دێتــه دەرێ ، بە یەك جار دەرناچێ ، بەڵکو بە چەند تەکاتێك دەرباز دەبێ . هەوای تلفظ کردنی هەر وشەیەك بە چەند تەکان لە دەمەوە دێته دەرێ ، ئەوە ئەو وشەیە بەسەر ئەوەندە بــەش یاخود بڕگەدا دابەش دەبێ . بە وێــنه ، له وشەی « **سۆ ــ ران** »دا ــ دوو بڕگە ؛ له وشەی « **گو ــ زه ــ له** »دا سێ بڕگه ؛ له وشەی « **دوو** »دا یەك بڕگە هەیە .....

(٧٨) د. عیزەدین مســـتەفا ڕەسوڵ ، لــەو وتارەیدا کە بــۆ (یەکەم کۆڕی لێکۆڵینەوەی کتێبی قوتابخانە بە زمــانی کوردی) نوسیوه ، هەندێك باسی ئەو پاش و پێش خستنەی کردووە . بڕوانه : گۆڤاری « پەروەردە و زانست » ، ژ ٦ ، ١٩٧٣ ، ل ٩٣-٩٤ .

(٧٩) ئەم جێگۆڕکێیە وەنــەبێ تەنیا هۆی بوونی دیالێکت و بەشــه دیالێکتی جیاواز بێت ، بەڵکو زۆر جار ئەم دیاردەیە لە یەك دیالێکتدا و هەروەها له تاکە کەسێکیشدا دەبینرێ . وەك :
چاوەڕوانی ــ چاوەنوارێ .
فڕین ــ ڕفین .
........وەگەلێکی دیکه .

بڕگە ـ بریتییە لە دەنگێك یاخود پتر لە دەنگێك ، کە بە یەك تەکانی هەوای دەربازبۆ لە دەم تلفظ کرابێت •

ڕاستە بڕگە لە دەنگێك یاخود چەند دەنگێك پێك دێت • بەڵام پێویستە پەنجە بۆ ئەوە ڕابکێشین ، کە لە بڕگەدا دەنگی بزوێن هەیە و دەور دەبینێ • هەر لەبەر ئەوەشە کە ژمارەی بڕگەکانی هەر وشەیەك ، هێندەی ژمارەی بزوێنەکانی ئەو وشەیە دەبێت• بۆ نمۆنە ، لە وشەی « **گۆرانێ** »دا سێ بزوێن هەیە و ئەمەش بووە بە هۆی بوونی سێ بڕگە ، وەك « **گۆ ـ را ـ نێ** » • هەروەها لە وشەی « **سەرتاش** »دا ـ دوو بزوێن هەیە و ئەمەش بووە بە هۆی بوونی دوو بڕگە « **سەر ـ تاش** » ......(٨٠)

لە زمانی کوردیدا دوو جۆر بڕگە هەیە :

---

(٨٠) ڕەنگە تایبەتێ و سروشتی دەنگەکانی زمانی کوردێ و گونجان و نەگونجانیان لەگەڵ یەکتردا دەور دەبینن .... نمۆنەی ئەمەش لە وتاری ناوبراوی مامۆستا مەسعود محەمەددا بەرچاو دەکەوێ . بە وێنە مامۆستا نوسیویتی :« ئەم دەنگەی (ر) کە بە سکون دەکەوێتە پێش دەنگی (د)یشەوە هەر بەتەواوێ دەوەستێندرێ و هیچ قورس کردن و ددان لێ گیرکردنێك قبوڵ ناکا . وشەکانی (مەرد ، مێرد ، گورد ، سارد ، بەرد ، کورد ، ورد ، گەرد ، ودرد .... هتاد) ئەوانیش هەمۆیان هەر لەبەر ئەم هۆیەیە یەك بڕگەن ، وشەی (هەلکورد) کە بۆتە دوو بڕگە واتە (هەڵ ـ گۆرد) ئەگەر لەبەر ئەم تایبەتییە دەنگی (ر) نەبا دەبۆ بە سێ بڕگە واتە (هەڵ ـ گۆ ـ رد). بۆ ڕۆن کردنەوە وشەی (هەلگۆرد) هەر دوو جۆری بە پیتی لاتینی دەنوسم، لە جێگەی قورس کردنیش نیشانەی (i) دادەنێم (هەلگۆرد)ی دوو بڕگەیی بە لاتینێ وەها دەنوسرێ (Hel - gord) هی سێ بڕگەییش وەهای لێ دێ (Hel - go - rid) ....» (بڕوانە : سەرچاوەی ناوبراو ، گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد ، ل ٥٩١).
بەمەدا ئەوەمان بۆ ڕۆن بۆوە کە وشەی (هەلگۆرد) لە دوو بڕگە پێکهاتوە بەڵام ئەگەر (i) بخرێتە نیوان (ر) و (د)ەوە ئەوە وشەکە دەبێ بە سێ بڕگە ..... واتە لێرەدا ، ئەم (i) ە قورس کردن بێ (وەك ڕای مامۆستا مەسعود محەمەد) یاخود پەیدابۆنی بزوێنێکی دیکە بێ (وەك ڕای نوسەری ئەم کتێبە) ، ئەوە بڕگەیەکی تر زیاد دەکا . جا ئەگەر
=

١ ــ بڕگەی کراوە (Open syllable)

ئەو بڕگەیەیە ، کە بە دەنگێکی بزوێن کۆتایی هاتبێ •

وەك : (دۆ ، شا ــ نە ، کا ، فیـ ــ کە ، پێ ، چە ــ تە ، دە ، تو ــ زە •••) •

٢ ــ بڕگەی داخراو (Closed syllable)

بەو بڕگەیە دەترێ ، کە بە دەنگێکی کۆنسۆنانت کۆتایی هاتبێ •

وەك : (پیر ، شیر ، بەر ــ ماڵ ، سـەر ، دار ، سـەر ــ دار ، بـۆر بـار ــ گیر •••) •

هێــز

(Stress النبــرة)

لە کاتی ئاخاوتنــدا هەندێ بڕگە درێژتر و بەهێــزتر و توندتر تلفظ دەکرێن • بە وێنە لە وشەی « **باران** »دا ، بڕگەی دووەم « **ران** » درێژ تر و بەهێزتر و توندتر تلفظ دەکرێ ، وەك لە بڕگەی یەکەم ــ « **بـــا** » .

توندتر تلفظ کردنی بڕگەیەك لە فۆنەتیکدا بە (**هێــز**) ناسراوە • بەو جۆرە بڕگانەش دەوترێ (بڕگەی هێزدار ــ Stressed syllable)

زوربەی کوردناسانی سۆڤێت لەو ڕایەدان ، کە هێز لە زمانی کوردیدا ،

=

بەتەواوی بچەسپێنرێ کە ئەوە قورس کردن بێ ، ئەوسا دەردەکەوێ کە قورس کردنیش دەتوانێ دەوری جیا کردنەوەی بڕگە ببینێ . بەلام بێت و ئەنجام بە بزوێنی ساغ بکاتەوە ، بێ‌گومان ، ئەوەش ئەو ڕایەمان پتەو دەکا کە وتومانە ژمارەی بڕگەکانی هەر وشەیەك هێندەی ژمارەی بزوێنەکانی ئەو وشەیە دەبێت .

به زۆریێ دەکەوێتە سەر دوا بڕگەی وشە[٨١] •

لە هەندێ حاڵەتـدا وا زۆ دەدات ، هێـز لە یەك وشەدا شـوێنی لە بڕگەیەکەوە بۆ بڕگەیەکی دیکە دەگوێزرێتەوە بێ ئەوەی کار بکاتە سەر مانای وشەکە • بەڵام هەندێ جاریش لە گواستنەوەی هێزدا مانای جیاواز پەیدا دەبێ •

بە وێنە ، وشـەی « سەوزە » ، ئەگەر هێز لەسەر دوا دەنگی دابنرێ ، ئەوە ماناکەی « هەمو جۆرە شینایییـەك دەگرێتەوە کە ڕوابێ » • خۆ ئەگەر هێز بخرێتە سەر دەنگی دووەمی ، ئەوسا بە مانای« ڕەنگی سەوز » دێت • وەك بوترێ : « ئەو مەرەکەبە سەوزە ... » . وشەی « تەختە » ئەگەر هێز لە سەر دوا دەنگی دابنرێ ، ئەوە ماناکەی (**لوح**)ی عـەرەبێ دەگرێتەوە • خۆ ئەگەر هێز بخرێتە سەر دەنگی دووەمی ، ئەوسا بە مانای (انه مستـوٍ أو عدل")ی عـەرەبێ دێت (بێ گومـان ، هـەردوو وشەی « سەوزە » و « تەختـە » لە حاڵەتی دووەمدا هەر بە ڕواڵەت وشەن ، دەنا هەردوویان ڕستەی تەواون • بەمەدا دەبێ ئەوە لە بیر نەکەین کە لە زمانی کوردیدا دەوری واتاگۆڕیێ هێز لەگەڵ هەندێ زماندا دوور دەکـەوێتەوە • ئەو دوور کەوتنـەوەیەش ئەوەیە کە گواستنەوەی هێز لـە بڕگەیەکەوە بۆ بڕگەیەکی تر بە زۆریێ وشەکە دەکاتە ڕستە و هەمان وشە نامێنێت) •

بەم جۆرە دەبینین، کە لێرەدا گواستنەوەی هێز دەبێتە هۆی پەیدابوونی

---

(٨١) بە وێنە بڕوانە :

(أ) قەناتی کوردۆ ، ڕێزمانی زمانی کوردیێ ، مۆسکۆ ، ١٩٥٧ ، ل ٢٣ .

(ب) چەرکەزی بەکۆ ، زمانی کوردەکانی ئازربایجان ، مۆسکۆ ، ١٩٦٥ ، ل ٢٥ .

(ج) کەریم ئەیوبێ و ئی.ئا. سمـیرنۆفا ، دیالێکتی کوردیێ موکریێ ، لێنینگراد ، ١٩٦٨ ، ل ١٧ .

.... هتد .

ماناى جياواز • بەڵام واش ڕۆ دەدات ، كە گواستنەوەى هێز كار ناكاتە سەر گۆڕينى مانـــا • بە نموونە ، وشەى « پەردە » ــ ــ هەرچەنـــد لە ڕەسەندا هێز بەسەر دوا دەنگەوەيە ، بەڵام ئەگەر لەسەر بزوێنى يەكەمين دابنرێ مانا هەر ناگۆڕێ • لە وشـــەى « دارا »دا هێز لەســـەر بزوێنى يەكەم ياخود دووەم دابنرێ ماناى وشەكە ناگۆڕێت ••••• هتد •

هەر زمانێكى ســـەر ڕۆى ئەم زەمينە بگرين ، دەبينين كـــە خاوەنى چەندين تايبەتێتى ئەوتۆيە ، كە لە زمانەكانى ديكەى جودا دەكاتەوە ، ياخود ڕۆى واى هەيە نزيكى دەخاتەوە • خۆ ئەگەر لە زمانى كورديدا لە هێز ورد بينەوە و لەگەڵ چەند زمانێكدا بەراوردى بكەين ، ئەوە هەندێ ڕاستيمان بۆ ئاشكرا دەبێ • بە وێنە هێز لە زمانى كورديدا وەك هەر زمانێكى ديكەى سەرڕۆى ئەم زەمينە ، دەخرێتە سەر بزوێن(٨٢) ؛ دەكرێ لە بڕگەيەكەوە بۆ بڕگەيەكى تر بگوێزرێتەوە و ؛ دەتوانرێ دەورى واتاگۆڕێ ببينێ •••••• هەر بەو چەشنە لە زمانى فارسى و ئينگليزى و ڕۆسى و ئيتاليايى ••••• دا كار دەكات • لە زمانى چيكىدا هەردەم دەخرێتە سەر يەكەم بڕگەى وشە ؛ لە زمانى پۆلۆنىدا هەميشە دەكەوێتە سەر بڕگەى پێش كۆتايى ؛ لە زوربەى زمانە تورانييەكاندا لەسەر دوا بڕگە دادەنرێ •••••

لە زمانى كورديدا ، جگە لە هێزى وشە (Word — stress) واتـــە ئـــەوەى لـــە ســـەرەوە لێـــى دواين ، هـــەروەها هێـــزى ڕســـتە (Phrasal Stress) ش هەيە(٨٣) •

---

(٨٢) لەو رايەدام ، كە لە زمانى كورديدا هێز دەكەوێتە سەر بزوێن ..... ئەمەش ڕاى زوربەى كوردناسانە . مامۆستا محەمەد ئەمين هەورامانيش لە كتێبى ناوبراودا (ل ٤١ ــ ٤٢) پەنجەى بۆ ئەو ڕاستييە ڕاكێشاوە... هەرچى مامۆستا مەسعود محەمەدە بە وتارى باس كراويدا وا دەردەكەوێ، لەسەر ئەو ڕايـــە بێت كە لـــە زمانى كورديـــدا هێز دەخرێـــتە سەر كۆنسـۆنانت .

(٣٨) بۆ باسى هێزى ڕستە ، بڕوانە : ل ٧٣ى ئەم كتێبە .

واتاگۆڕێ

کاتێ باسی خاسیەتی چۆنیەتێ پێكهاتنی دەنگەکانی زمانی کوردێ دێتە گۆڕێ ، پێویستە ئەوە بچەسپێنرێ و بسەلمێنرێ ، کە بە چ ڕێگە و وەسیلەیەکی فۆنەنیکێ و لە چ بارێکدا و بە چ شێوە و جۆرێك دەتوانرێ دەرببڕێن • هەروەها پێویستە سنور بۆ بچوکترین دانەی واتادار دابنرێ •

ڕێگەی هەرە ئاسان و ئاشکرا بۆ نیشاندان و ڕوونکردنەوەی ئەو جیاوازییەی لە نێوان دەنگەکانی زماندا هەیە و لە جیاکردنەوەی مانا و واتادا دەور دەبینێ ـ بەرامبەر دانان و ڕاگرتنی دوو یاخود پتر وشەیە ، کە بە مانا و واتا جودا و جیاواز بن و ، لە هەموو شێوە و بارێکی فۆنەتیکەوە وێك بچن ، بەلام تەنها لە یەك دانەی دەنگی (فۆنێم)دا جیاواز بن • بە وێنە ، لەم وشانەدا : **« بان ـ پان ، بار ـ پار ، بەز ـ پەز »** ، کە تەنیا دەنگی (ب) و (پ)یان جودایە ، ئەوە نیشان دەدا کە دەوری جیاکردنەوەی وشە دەبینن • لە زانستی دەنگناسیشدا ، بەم جیاکردنەوەیە دەڵێن ـ « واتاگۆڕێ » •

لە زمانی کوردیدا واتاگۆڕێ فۆنەتیکێ لەم ڕێگایانەی خوارەوە دەبێ :

١ ـ دەنگەکانی ئاخاوتن :

جیاوازێ نێوان وشەکانی زمان لە زۆر حاڵەتدا وەنەبێ لە ڕێگەی چەند دەنگێکەوەبێ ، بەڵکو تەنها بەیەك دەنگە • بۆ نموونە ، جیاوازێ وشەی **« باڵ »** لەگەڵ وشەی **« ساڵ »**دا تەنیا لە دەنگی یەکەمدایە و ؛ جیاوازێ لەگەڵ وشەی **« بێڵ »** لە دەنگی دووەمدایە ؛ لەگەڵ وشەی

« بار »یش له دەنگی سێیەمدایە • هەروەها لە وشە دروست بوندا زیادیّ و کەمیّ دەنگێك دەور دەبینێ ، بە وێنە ، وەك :

(بەزم) ـ (بەز) ، (فشار) ـ (شار) .

یاخوّ ئەنجامی جێگە گوّڕینی دەنگ دەبێ بە هوّی دروست بونی وشەی جیاواز ، وەك : (باز) ـ (زاب) ، (ماش) ـ (شام) ..... هتد .

۲ ـ هێز (النبرة ـ Stress)

(ا) هێزی وشە (Word — stress)

زوّر جار هێزی وشە دەبێتە هوّ بوّ جیاکردنەوە و کێشانی سنوری وشە • بوّ نموّنە : « کوّبوّنەوە » •

۱ ـ ئەگەر هێز بخرێتە سەر دوا بڕگە ، ئەوە دەبێتە چاوگ و مانای (الاجتماع)ی عەرەبیّ دەبەخشێ •

۲ ـ خوّ بێت و هێز لەسەر بڕگەی یەکەم دابنرێ ، ئەو دەم دەبێتە کاری ڕابردوّی کوّ و مانـای (اجتـعـوا)ی عـەرەبیّ بە دەستەوە دەدات •

(ب) هێزی ڕستە Phrasal Stress

گەلێك جار ، وا ڕێ دەکەوێ کە هێزی ڕستە ، یەك ڕستە بە چەند مانایەکی جیـاواز دەردەبڕێ (لەگـەڵ ئەوەشـدا ، کـە بـە گوێـرەی دەنگەکان و هێزی وشە وەك یەکن و جیاوازییان لە نیواندا نییە) • بە وێنە لـە ڕسـتەی پـرس (الجملة الاسـتفهامیة)ی ـ « مامم هات ؟ »دا ، ئەگەر هێزی ڕستە بەسـەر وشەی « مـام »ەوە بێت ، ئـەوە پرسیاری کەسێك نیشان دەدا • بەڵام ئەگەر هێزی ڕستە لەسەر وشەی « هـات »

دابنرێ ، ئەو کاتە هەواڵی ڕوداوێك یاخود کارێك دەپرسرێ[٨٤] .

٣ ــ ئاواز (نغمة الكلام Intonation)

بێ ئەوەی هێزی ڕستە شوێنی خۆی بگۆڕێ ، ئاوازیش دەتوانێ مانای ڕستە جیابکاتەوە . بۆ نمونە ، ڕستەی خەبەری (الجملة الخبرية) ــ « **شیرین گەڕایەوە** » و ، ڕستەی پرسی (الجملة الاستفهامية) ــ « **شیرین گەڕایەوە ؟** » ئاشکرا دیارن و گوێگر ئەم دوو ڕستەیە تێکەڵ ناکا و وەك یەك وەریان ناگرێ ، ئەویش بە هۆی ئەوەوەیە ، کە وا ڕستەی یەکەم ــ واتە « **شیرین گەڕایەوە** » ئاوازێکی نزمی هەیە ، بەڵام ڕستەی دووەم ــ « **شیرین گەڕایەوە ؟** » بە ئاوازێکی بەرز دەردەبڕێت .

بەم باسەی سەرەوەدا ئەوەمان بۆ ڕوون بووەوە کە هۆیەکانی واتاگۆڕێ (دەنگەکانی ئاخاوتن و هێز ــ هێزی وشە ، هێزی ڕستە ــ و ئاواز)ن .

★ ★ ★

---

(٨٤) شایانی باسە ، مامۆستا محەمەد ئەمین هەورامانی لە لاپەڕە (١٩ ، ٤١ ، ٤٧ ــ ٤٨)ی کتێبی ناوبراودا لە هێزی وشە و هێزی ڕستە دواوە و ژمارەیەك نمونەی جوان و لەباری هێناوەتەوە .

فەرهەنگۆك *

ئاسۆیی	الافقي	Horizontal
ئاواز	نغمة الكلام	Intonation
ئاوازەدار	المجهــور	Voiced
ئەستوونی	العمودي	Vertical
ئەندامی ئاخاوتن	عضو النطق	Organs of speech
ئەوك	الحنجرة	Throat
ـ ئەوكی	الحلقي	Glottal
بڕگــە	المقطــع	Syllable
ـ بڕگەی داخراو	المقطع الســاكن	Closed syllable
ـ بڕگەی كراوە	المقطع المتحرك	Open syllable
ـ بڕگەی هێزدار	المقطع المنبور	Stressed syllable
بزۆز	المتحرك	Active
بزوێن	حروف العلة	Vowels
ـ بزوێنی درێژ	المــد	Long Vowel

* ژمارەیەك زاراوەی زمان ، بەتایبەتی ئەو زاراوانەی لە باسی فۆنەتیكدا بەكار دەهێنرێن ، لەم كتێبەدا بەر چاو دەكەون ...... لەبەر چەند هۆیەكی ئاشكرا ، بە پێویستمان زانی ئەو زاراوانە كۆبكەینەوە و وەك فەرهەنگۆكێك لە پاشكۆی ئەم كتێبەدا بڵاویان بكەینەوە .

لە نووسینی ئەم كتێبەدا كێشەی زاراو زەحمەتێكی گەورە و كارێكی دژوار بوو . سەرەڕای هەوڵ و كۆششێكی زۆر لەو بارەیەوە ، گومانمان نییە كەم و كورتی و ناتەواوی تێدایە . ئەو زاراوەی زووتر دانرابوو و بەلامانەوە لەبار و ڕەسەن بوو وەرمان گرت . ئەوەش كە نەبوو ، یاخود هەبوو بەڵام بە ڕای ئێمە جوان و گونجاو نەبوو ، ئەوە بە سەلیقە و لێكدانەوە و بە شوێندا گەڕان جێگەیمان پڕكردەوە .

بێ گومان دەزانین هیچ كارێك ، بەتایبەتی كاری سەرەتایی و تازە ، بێ كەم و كورتی نابێ و دوور نییە لە هەڵبژاردن و داڕشتن و دۆزینەوە و دانانی ئەو زاراوانەدا تووشی هەڵە بووبین . جا لەبەر ئەوەی ئەو هەڵەیە نەبێتە هۆی تێنەگەیشتن لە باسەكە ، بۆیەكا لە زۆر شوێندا بەرانبەر بە زاراوە كوردییەكە عەرەبی و ئنگلیزییەكەیمان داناوە .

Diphthong	ادغام حرفي علة	ـ بزوێنی دوّلانه
Triphthong	الطليق الثلاثي	ـ بزوێنی سیٚلانه
Short vowels	الحركة	ـ بزوێنی کورت
Bronchial tubes	الشـعبة	بۆریچه
Windpipe	القصبة الهوائية	بۆریٚ هەوا
The Nasal Cavities	الخيشوم	بۆشایێ لوٚت
Nasal	الانفي ، الخيشومي	بێفلوٚك
Gum	اللثـة	پوٚك
Letter	الحرف	پیت
Assimilation	المماثلـة	تواندنەوە
Plosive	الانفجاري	تەوژمۆك
Fricative	الاحتكاكي	خشـوّك
The teeth	الاسـنان	ددان
Sound	الصوت	دەنگ
Pronunciation	التلفظ	دەربڕین (*)
Phonetician	عالم الصوت	دەنگناس
Vocal Chords	الاوتار الصوتية	دەنگەژێ
Sentence	الجملـة	ڕسـته
Interrogative sentence	الجملة الاستفهامية	ـ ڕستەی پرس
Affirmative sentence	الجملة الخبرية	ـ ڕستەی خەبەریٚ
The central nervous system	الجهاز العصبي المركزي	ڕشـتەی دەمـارانی ناوەندیٚ
Organs windpipe	الجهاز التنفسي	ڕشتەی هەناسه

* وەك لە سەرەوە باسمان کرد ، لە نوٚسینی ئەم کتێبەدا کێشەی زاراو زەحمەتێکی گەورە و کارێکی دژوار بوٚ . بە وێنە یەکێك لەو زاراوانەی گەلێك لەگەلّی خەریك بـوٚم ، زاراوی (تلفظ) بوٚ ...... هەرچەندە هەندیٚ کەس وشەیان بوٚ دیوەتەوە ، وەك (گوٚکردن ، بێژان ......) و ئێمەش لەم نوٚسینەماندا ناچار بوٚین بوٚ ئەو مەبەستە چەند وشەیەك ، وەك (دەربڕین ، وتن ، بە دەمدا هاتن ، تلفظ کردن ......) بەکار بهێنین ، بەلاٚم ئەوەی ڕاستیٚ بیٚ ئەوەیە ، کە نە ئەوانەی خەلّکیٚ و ، نە ئەوانەی خوٚمان ، بە لامانەوە ڕەنگە پڕ بەپێستی مەبەست نەبن و بەبەر واتاکانیان زوٚر چەسپ نەبن .... بەلّکو زانایان و ڕوٚناکبیرانی کورد وشەیەکی لەوانە جوانتر و ڕەسەنتر و لەبارتری کوردیـان بەرانبەر بـه (تلفظ) پیٚ شـك بیٚ .

Resonant	الرنــان	زرینگۆك
The Tongue	اللســان	زمــان
Uvula	اللهــاة	ـ زمانه بچکۆله
Tip of the Tongue	طرف اللســان	ـ سەری زمان
Language	اللغــة	زمــان
Linguist	عالم اللغــة	ـ زمانناس
Lingual	الأسلي	زوانەکی
The lung	الرئــة	ســی
Allophone	نمــط الفونيم	شێوەی فۆنێم (*)
Dependent (conditioned) Allophone	نمــط الفونيم الشرطي	ـ شێوەی فۆنێمی پەیوەند
Phonetics	علم الأصوات	فۆنەتیك
Phoneme	الوحدة الصوتية	فۆنێم
Thorax	قفص الصدر	قەفەزی سنگ
Voiceless	المهموس	کپ
Cartilage, Gristle	الغضروف	کرکراگه
Obstruent	المعوق	کۆسپەك
Consonants	الحروف الصحيحة	کۆنسۆنانت
Noisy	ذو جلبــة	گفۆك
Vibrant	الاهتزازي	لەرۆك
The lips	الشــفة	لێــو
Labial	الشفوي	ـ لێوەکی
Muscle	العضلــة	ماسولکه
Brain	الدمــاغ	مێشك
Diaphragm	الحجاب الحاجز	ناوپنچك
Semi — vowel	نصف الطليق	نیمچه بزوێن
Word	الكلمــة	وشــه

---

* هەروەها ئەوەش دەخەینە پێش چــاو خوێنەرانی بەرێز ، کە بەرانبەر هەندێ زاراوی ئینگلیزێ ، عەرەبییەکەیمان بۆ نەدیتراوەتەوە ، لەبەر ئەوە ناچار بوین خۆمان بۆی دارێژین ، کە ئەمەش ڕەنگە کارێکی زۆر لەبار نەبێ . وەك (نمط الفونیم ـ Allophone) ، (المعوق ـ Obstruent) (ذو جلبــة ـ Noisy) ، (المقطع المنبور ـ Stressed Syllable) ..... هتد .

هيّز	النبرة	Stress
- هيّزى رّسته	نبرة الجملة	Phrasal stress
- هيّزى وشه	نبرة الكلمة	Word stress

★ ★ ★

سەرچاوە

بە زمانی کوردی

(١) د. پاکیزە ڕەفیق حیلمی ، لە کوێوە دەست بکەین بە دەستوور سازی ڕێزمانی کوردی ، بەشی یەکەم ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، ب ١ ، ژ ١ ، ١٩٧٣ ، ل ١٨٠ ــ ٢١١ ، بەشی دووەم ، هەمان گۆڤار ، ب ٢ ، ژ ١ ، ١٩٧٤ ، ل ٢٢٤ ــ ٢٦٢ .

(٢) د. پاکیزە ڕەفیق حیلمی ، بوژاندنەوەی زمان ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد» ، بەرگی سێیەم ، بەشی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٧٥ ، ل ١٤٣ ــ ١٩٧ .

(٣) توفیق وەهبی ، خوێندەواری باو ، بەغدا ، ١٩٣٣ .

(٤) ڕەئوف ئەحمەد ئالانی ، پیتی (ی) لە کوردیدا ، ڕۆژنامەی «ژین» ، ژ ٥، ١٩٧١ ، ل ٢ .

(٥) ع. ع. شەونم ، بەیان ، ژ ٢ ، ١٩٧٢ ، ل ٣٢ ــ ٣٦ .

(٦) طاهر صادق ، ڕێنوس . چۆنیەتی نوسینی کوردی ، کەرکوك ، ١٩٦٩ .

(٧) د. عیزەدین مستەفا ڕەسوڵ ، زمانی ئەدەبی یەکگرتوی کوردی ، بەغدا، ١٩٧١ .

(٨) د. عیزەدین مستەفا ڕەسوڵ ، دیالێکتەکانی زمانی کوردی و گیروگرفت و چارەسەر کردنیان ، گۆڤاری « پەروەردە و زانست » ، ژ ٦ ، ١٩٧٣ ، ل ٨٥ ــ ١٠٢ .

(٩) ق. کوردۆ ، زمانی کوردی ، یەریڤان ، ١٩٧٠ .

(١٠) کۆڕی زانیاری کورد ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، ب ١ ، ژ ١ ، ڕێنوسی کوردی ، ل ٣٦٤ ــ ٣٧٩ .

(١١) کۆڕی زانیاری کورد ، «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد»،ب٢،ژ ٢،لیستەی سێیەمی زاراوەکانی کۆڕ (زاراوی پزیشکی) ، ل ١٨٨ ــ ٢١٨ ؛ لیستەی چوارەمی زاراوەکانی کۆڕ (زاراوی زمان) ، ل ٥٠٦ ــ ٥٢٠ .

(١٢) محەمەد ئەمین هەورامانی ؛ تەماشا کردنێکی سەرپێیی زاری سۆرانی و زاری هەورامی ، «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد» ، بەرگی دووەم ، بەشی دووەم ، بەغدا ، ١٩٧٤ ، ل ١١٧ ــ ١٦٥ .

(١٣) محەمەد ئەمین هەورامانی ، فۆنەتیکی زمانی کوردی ، بەغدا ، ١٩٧٤ .

(١٤) محەمەد ئەمین هەورامانی ، سەرەتایێك لە فیلۆلۆژی زمانی کوردی ، بەغدا ، ١٩٧٤ .

(١٥) مەحموود زامدار ، دەنگ یا تیپ ، گۆڤاری ، «بەیان»، ژ ٢، بەغدا، ١٩٧٢، ل ٤٠ ــ ٤٤ (لــه گۆڤــاری « الاجیــال »ی مانگی نیســانی ١٩٧١هوه وەرىگێڕاوه و دەسکارییەکی زۆری کردوه) .

(١٦) مەسعوود محەمەد ، بەکارهێنانی (ی) له ڕێزمانی کوردیدا ، «گۆڤــاری کۆڕی زانیاری کورد» ، بەرگی یەکەم ، بەشی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٧٣ ، ل ٣٩ ــ ١١٤ .

(١٧) مەسعوود محەمەد ، فۆنەتیك چیمان بۆ بكا ؟ ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد» ، بەرگی سێیەم ، بەشی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٧٤ ، ل ٥٦٨ ــ ٦٢٢ .

(١٨) د. نەسرین فەخری ، پاشگری (اندن) له زمانی کوردیــدا ، «گۆڤــاری کۆڕی زانیاری کورد» ، بەرگی سێیەم ، بەشی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٧٥ ، ل ٢٠٧ ــ ٢٠٨ .

(١٩) نوری عەلی ئەمین ، ڕێزمانی کوردی ، سلێمانی ، ١٩٦٠ .

(٢٠) نوری عەلی ئەمین ، ڕابەری بۆ ئیملای کوردی ، بەغدا ، ١٩٦٦ .

(٢١)
Mîr Hereqol Azîzan, Rêzana Elfabêya Qurdi, çapxana Tereki, Şam, 1932.

(٢٢)
Reşîd Kurd, Rêzmana Zimanê Kurmancî, Şam, 1956.

به زمــانی عەرەبی

(٢٣) د. ابراهیم انیس ، الأصوات اللغوية ، الطبعة الرابعة ، القاهرة ، ١٩٧١ .

(٢٤) ابو الفتح عثمان بن جنی ، الخصائص ، الجزء الثاني ، القاهرة ، ١٩٥٥ .

(٢٥) توفيق وهبی ، قواعد اللغة الكردية ، الجزء الاول ، بيروت ، ١٩٥٦ .

(٢٦) الشيخ كاظم الحلي ، علــم التجويــد ، الجــزء الاول ، الطبعــة الاولى ، كربلاء ، ١٩٦٤ .

(٢٧) كمال مظهر احمد ، حول مشــاكل دراسة تاريخ الشعب الكردي ومهمات المجمع العلمــي الكردي ، « مجلــة المجمــع العلمي الكردي » ، المجلد الثاني ، العدد الثاني ، بغداد ، ١٩٧٤ ، ص ٢٩١ ــ ٢٩٩ .

(٢٨) د. محمد احمد ابو الفرج ، المعاجم اللغوية ، بيروت ، ١٩٦٦ .

(٢٩) محمد الانطاكي ، الوجيز في فقة اللغة ، حلب ، ١٩٦٩ .
(٣٠) محمود سيبويه احمد البدوي ، الوجيز في علم التجويد ، (محاضرات) ، بغداد ، ١٩٧٠ .
(٣١) منير البعلبكي ــ «المورد» قاموس انكليزي ــ عربي ، بيروت ، ١٩٧٢ .

به زمـانی ڕۆسی

(٣٢) ئۆ. س. ئاخمانۆڤا ، فەرهەنگی زاراوەکانی زمان ، مۆسکۆ ، ١٩٦٦ .
(٣٣) ئی. م. ئۆرانسکی ، زمانە ئێرانییەکان ، مۆسکۆ ، ١٩٦٣ .
(٣٤) یێ. ف. ئۆرلۆڤا ، دەربارەی هەست کردنی دەنگ ، کتێبی : «پێشکەوتنی فۆنەتیکی زمانی ڕۆسی ئەمڕۆ» ، مۆسکۆ ، ١٩٦٦ ، ل ١٤٤ ــ ١٥٥ .
(٣٥) ك. ئەیوبی و ئی. ئا. سمیرنۆڤا ، دیالێکتی کوردی موکری ، لێنینگراد ، ١٩٦٨ .
(٣٦) چ. خ. باکایێڤ، بەشە دیالێکتی کوردی تورکمەنستان، مۆسکۆ، ١٩٦٢،
(٣٧) چ. خ. باکایێڤ ، زمانی کوردەکانی ئازربایجان ، مۆسکۆ ، ١٩٦٥ .
(٣٨) چ. خ. باکایێڤ ، زمانی کوردەکانی سۆڤێت ، مۆسکۆ ، ١٩٧٣ .
(٣٩) ڤ. ئا. ترۆفیمۆڤ ، زمانی ئەدەبی ڕۆسی ئەمڕۆ (فۆنەتیك و ڕێنوس) ، لێنینگراد ، ١٩٥٧ .
(٤٠) خالیدی چەتۆ ، کوردی ئەرمەنستانی سۆڤێت ، یەریڤان ، ١٩٦٥ ، ل ١١٦ ــ ١٢٠ .
(٤١) ئا. ئا. ڕێفۆرماتسکی ، فۆنەتیکی بێ‌یاسا ، «پێشکەوتنی فۆنەتیکی زمانی ڕۆسی ئەمڕۆ» ، مۆسکۆ ، ١٩٦٦ ،
(٤٢) ئا. ئا. ڕێفۆرماتسکی ، سەرەتایێکی زمانناسی ، چاپی چوارەم ، مۆسکۆ، ١٩٦٧ .
(٤٣) ئا. م. زیمسکی ، س. یێ. کریوچکۆڤ ، م. ڤ. سڤێتلایێڤ ، زمانی ڕۆسی ، بەرگی یەکەم ، چاپی [illegible]وتەم ، مۆسکۆ ، ١٩٦٦ .
(٤٤) س. ن. سۆکۆلۆڤ ، زمانی ئاوێستا ، مۆسکۆ ، ١٩٦١ .
(٤٥) ڤ. س. سۆکۆلۆڤا ، بەلگەی نوێ لە فۆنەتیکی زمانە ئێرانییەکاندا ، «زمانە ئێرانییەکان» ، مۆسکۆ ، ١٩٥٠ ، ب ٢ ، ل ٥ ــ ٢٨ .
(٤٦) ڤ. س. سۆکۆلۆڤا ، لە بارەی فۆنەتیکی زمانە ئێرانییەکانەوە ، مۆسکۆ ــ لێنینگراد ، ١٩٥٤ ، ل ٧٨ ــ ١٠٣ .

(٤٧) ن. س. ڤالگینا ، د. ئێ. ڕۆزێنتال ، م. ئی. فۆمینا ، ف. ف. تساپكێڤیچ ، زمانی ڕۆسیی ئەمڕۆ ، چاپی چوارەم ، مۆسكۆ ، ١٩٧١ .

(٤٨) گ. ئا. كلیمۆڤ ، فۆنێم و مۆرفێم ، مۆسكۆ ، ١٩٦٧ .

(٤٩) ق . كوردۆ ، ڕێزمانی زمانی كوردیی ، مۆسكۆ ، ١٩٥٧ .

(٥٠) ق. كوردۆ ، زمانی كوردیی ، مۆسكۆ ، ١٩٦١ .

(٥١) ق. كوردۆ ؛ بەراورد كردنی ڕێزمانی زمانی كوردیی (كرمانجیی ژۆرۆ و خوارۆ) . (نامەی دوكتۆرییەكەیەتی كە لە ساڵی ١٩٦٢دا دوكتۆرای علومی پێ وەرگرتووە) .

(٥٢) ئا. ن. گڤۆزدێڤ ، زمانی ئەدەبیی ڕۆسیی ئەمڕۆ ، بەرگی یەكەم ، چاپی سێیەم ، مۆسكۆ ، ١٩٦٧ .

(٥٣) ئا. ئی. مەیسییێڤ ، پیت و دەنگ ، لێنینگراد ، ١٩٦٨ .

(٥٤) ب. ف. میللر ، لە بارەی هەندێ كێشەی فۆنەتیكی كوردییەوە ؛ كتێبی «زمانە ئێرانییەكان»، ب ٢ ؛ مۆسكۆ ـ لێنینگراد، ١٩٥٠، ل ٦١ ـ ٦٧ .

(٥٥) ف. ن. یارخۆ ؛ ف. ئی. لۆبۆدی ، زمانی لاتینیی ، چاپی دووەم ، مۆسكۆ ، ١٩٦٩ .

(٥٦) س. ئا. یەگیزارۆڤ ، مێژۆییەكی ئەتنۆگرافیی كورتی كوردی پارێزگای یەریڤان ، «هەواڵەكانی لقی قەفقاسیای كۆمەڵی جوگرافیی ڕۆسیی ئیمپراتۆری» ، تفلیس ، ١٨٩١ ، ب ١٣ ، ژ ٢ .

بە زمانە ڕۆژئاواییەكان

(٥٧)
Celadet Bedir — Khan, Grammaire Kurde, Paris, 1953.

(٥٨)
Emir Djeladet Bedir Khan et Roger Lescot, Grammaire Kurde (Dialecte kurmandji), Paris, 1970 .

(٥٩)
L. O. Fossum, A practical Kurdish grammar, Minneapolis, 1919.

(٦٠)
R. F. Jardine, Bahdinan Kurmanji; Grammar of the Kurmanji of the Kurds of Mosul division and surrounding districts of Kurdistan, Baghdad, 1922.

(٦١)
F. Justi, Kurdishe Grammatik, S - bg., 1880.

(٦٢)
Prof. Dr. J. Laessoe, An Old — Babylonian Archive Discovered Tell Shemshara.

مجلة «سومر» ، المجلد الثالث عشر ، بغداد ، ١٩٥٧ ، ص ٢١٦ ــ ٢١٨ .

(٦٣)
Prof. Dr. J. Laessoe, The Second Shemshara Archive.

مجلة «سومر» ، المجلد السادس عشر ، بغداد ، ١٩٦٠ ، ص ١٢ ــ ١٩ .

(٦٤)
D. N. Mackenzie, Kurdish Dialect Studies, London, 1961.

(٦٥)
Maurizio Garzoni, Grammatica e vocabolario della linqua Kurda, Roma, 1787.

(٦٦)
E. Prym and A. Socin, Kurdische Sammlungen, Abt l. ll, S. pbg., 1887 — 1890.

(٦٧)
E. B. Soane, Grammar of the Kurmanji or Kurdish Language, London, 1913.

(٦٨)
E. B. Soane, Elementary Kurmanji Grammar, Baghdad, 1919.

★ ★ ★

پێداچوونەوە

خوێنەرانی بەڕێز !

تکایە بەر لە خوێندنەوە ئەم چەند هەڵەیە ڕاست بکەنەوە .

ل ٢٤ ، دێڕ ١٣ ـ (الحروف العلة) بکرێتە (حروف العلة) .

ل ٢٦ ، دێڕ ١٦ ـ (بزوێنەکانی ڕیـزی پشتەوە) لە جێی (دەنگەکانی ڕیزی پشـتەوە) دابنرێت .

ل ١٧ ، دوا دێڕ ـ وشەی (ئەکەوە) بکرێتە (ئەوکەوە) .

★ ★ ★

لەو شوێنانەدا کە ئەلفوبێی لاتینیمان تێدا بەکار هێناوە ، لەبەر نەبوونی پیتی (چ) و (ش)ی لاتینیی لە چاپخانەی کوڕ ، ناچار بووین بۆ نیشان دانیان خەت لـە ژێر (c) و (s)دا دابنێین ، تا لەگـەڵ (ج) و (س)دا تێکەڵ نەبن . . . جا تکامـان لە خوێنەرانی بەڕێز ئەوەیە ، وا تێنەگـەن ویسـتومانە شتێکی نوێ لە ئەلفوبێی لاتینیدا بێنینە کایەوە .

ناوەرۆك

لاپــەڕە

نرخی (١٥٠) فلسه

وێنەی بەرگەکە دەستکردی هونەرمەند
(وەلید مەهدی)یە

لە کتێبخانەی نیشتمانیدا
ژمارە ٦٠٢ی ساڵی ١٩٧٦ی دراوەتێ

اللغة الكردية
في ضوء الفونتيك

له كتێبخانەی نیشتمانیدا
ژمارە ٦٠٢ی ساڵی ١٩٧٦ی دراوەتێ

لە چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری کورد

وشەڕۆنان لە زمانی کوردیدا

د. ئەورەحمانی حاجی مارف

چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد - بەغدا

١٩٧٧

من مطبوعات المجمع العلمي الكردي

بناء الكلمة

في اللغة الكردية

د. عبدالرحمن معروف

مطبعة المجمع العلمي الكردي

بغداد ـ ١٩٧٧

پێشەکی

ئەو نهێنییەی یاریدەی فێربون و ئاسانکردنی بەکارهێنانی زمانی داوە و مرۆڤی لە ئەرکی لەبەرکردنی هەزاران وشە ڕزگار کردوە ، ئەوەیە کە تەنیا بەشێك لە وشەکانی زمان پێویستیان بە لەبەرکردن هەیە • ئەو وشانەش ، ئەوانەن کە لە زماندا وەك دانەی ئامادە هەن • بەشێکی زۆری ئەم جۆرە وشانە بریتین لەوانە کە زۆر بەکار دەهێنرێن و هەر لە منداڵییەوە لای هەمو کەس ناسراون ، وەك : کوڕ ، منداڵ ، خاڵ ، شار ، ئاگر ، چون ••• هتد • زمانناسان ئەم جۆرە وشانەیان ناو ناوە (وشەی سادە) ، کە لەگەڵ (وشەی نادادە)دا ، وەك : کوڕێنی ، منداڵی ، خاڵۆزا ، شارستانی ، ئاگرنانەوە ، پێداچونەوە ••• جوداوازن • ئەگەر ئەو وشە ناسادانە لەگەڵ سادەکاندا بەراورد بکەین بۆمان دەردەکەوێ کە وا ناسادەکان بە سادەکانەوە بەستراون و لەسەر بنچینەی ئەوان ڕۆنراون • بەو جۆرە وشەی ناسادە لە چاو وشەی سادەدا لە پلەی دووەمی زماندایە •

وشەی ناسادە ـ واتە ئەو وشانەی لە سەر بنچینەی وشەی تر دروست بوون ، کەرەستەی سەرەکی ئەم کتێبەمانە کە دەربارەی وشەڕۆنانە لە زمانی کوردیدا •

لە لێکۆڵینەوەی زماندا کێشەی دیاری کردنی پارچە واتادارەکانی وشە و نیشاندانی دەوریان و لێکدانەوەی واتایان کارێکی گرنگ و

پێویستە • ئەو جۆرە کارانە لە سەرێکەوە مەودای تێگەیشتن لە چۆنیەتی پێکهاتنی وشە فراوان دەکەن و لە سەرێکی تریشەوە ڕێگەیەکی باشن بۆ پێشخستن و گەشەپێدانی زمان •

مەسەلەی وشەڕۆنانی زمانی کوردی هەروەها لە خوێندنی زماندا زۆر گرنگە و دەبێتە هۆی ناسینی وشەکانی زمان و زانینی چۆنیەتی پێکهاتنیان•

هەرچەندە بە گشتی لێکۆڵینەوە دەربارەی زمانی کوردی کەمە ، بەڵام تا ڕادەیەك باسی (مۆرفۆلۆژی ، فۆنەتیك ، سینتاکس •••) کراوە • ئەوەی سەرنج ڕابکێشێ ، ئەوەیە تا ئێستا چ زانایانی کورد و چ زانایانی بێگانە لەبارەی (وشەڕۆنان)ی زمانی کوردییەوە شتێکی ئەوتۆیان نەنوسیوە و لێکۆڵینەوەی سەربەخۆی وایان بڵاونەکردۆتەوە کە گشت ڕۆیەکی ئەم باسەی گرتبێتەوە • بێ گومان هەر لەبەر ئەو هۆیەشە گەلێك کێشەی ئەم زانستە ئاڵۆزە و بیر و باوەڕی جیاوازی تێدا زۆرە • بەشێك لەو وتار و کتێبانە کە لە ڕێزمانی کوردی دواون ، کەمێك باسی ڕۆنانی وشەیان کردوە و بە لای چەند کێشەیەکیدا چوون ••• لێرەدا بە کورتی لە بارەی ئەوانەوە دەدوێین کە زیاتر بەرچاون •

یەکێك لەو کارە بەرچاوانە ئەو نامیلکە ٥٩ لاپەڕەیییەیە مامۆستا نوری عەلی ئەمین لە ژێر ناوی « گرتنی کەلێنێکی تر لە ڕێزمانی کوردی»دا لە بارەی (پێشگر و پاشگر)ەوە نوسیویتی[1] • هەرچەندە نوسەر لە باسەکەیدا پەنجەی بۆ ئەوە ڕانەکێشاوە و لەوە نەدواوە کە پێشگر و پاشگر کەرەستەی گرنگی ڕۆنانی وشەن ، بەڵام بەرهەمەکەی کارێکی گەورە و بەنرخە • ئەو هەمو پێشگر و پاشگرانەی مامۆستا نوری عەلی ئەمین ماوەی ٢٠ ساڵێك لەمەوبەر دەرکی پێیان کردوە و تۆماری کردون و لێیان دواوە ،

---

(١) نوری عەلی ئەمین ، گرتنی کەلێنێکی تر لە ڕێزمانی کوردی ، بەغدا ، ١٩٥٨ .

ئەمڕۆ لە مەسەلەی لێکۆڵینەوەی وشەڕۆنانی زمانی کوردیدا کەرەستەیەکی کەم هاوتان و هێشتا زماناسانی کورد شتێکی ئەوتۆیان لێ زیاد نەکردوە •

بێ گومان ، ئەو کارە وەك تاقیکردنەوەیەکی یەکەم لە بارەی پێشگر و پاشگرەوە ناکرێ لە کەم و کورتی بێبەش بێ •

ناتەواویی هەرە گەورەی نوسراوی ناوبراو لەوەدایە کە نیشانە لەگەڵ پێشگر و پاشگردا تێکەڵ کراوە ــ واتە بەشێوەی مانای ڕێزمانیی لە یەك جودا نەکراونەتەوە • نوسەر گەلێك نیشانە ، وەك : (تر)ی پلەی بەراورد و (ترین)ی پلەی بــالاّ و (ان)ی کۆ و (ەکە)ی ناسیــاویی و (ێــك ، یێ)ی نەناسیاویی و کۆتاییی هەندێ کردار (را ــ لە « کێڵرا ، ڕۆخێنرا ••• »)دا و (رێ ــ لە « ئەخوێنرێ ، بنوسرێ •• »)دا بە پاشگر داناوە • (ئە)ی نیشانەی موزارەعەت و (بـ)ی نیشانەی فەرمانی بە پێشگر داوەتە قەڵەم • ئەو نمونانەی سەرەوە کە پاشگر و پێشگری ڕێزمانین ، لەگەڵ پێشگر و پاشگری ڕاستەقینەی وشەداڕێژەردا جودا نەکراونەتەوە ، وەك پێشگری : (ڕا) ، وەك لە وشــەی « ڕاهاتن ، ڕاگرتن ••• »دا ؛ (پێ) لە وشەی « پێویســت ، پێخەف ••• »دا ؛ (هــەڵ) لە وشــەی « هەڵچــون ، هەڵهێنان •••»دا ؛ پاشگری : (ۆڵ) لە وشەی «ئاسکۆڵ ، کرمۆڵ•••»دا ؛ (کەر) لە وشەی « سوالکەر ، نانکەر ••• »دا ؛ (انە) لە وشەی « ژنانە ، پیاوانە ••• »دا ••• کە پێشگر و پاشــگرن و یاریدەی ڕۆنانی وشــەی داڕێژراو دەدەن •

وەك من بەدیی دەکەم و بۆی دەچم هۆی ئەم تێکەڵ کردن و جودا نەکردنەوەیە، ئەوەیە نوسەر بە تەواویی بۆ ئەوە نەچووە کە پێشگر و پاشگر چین و جوداوازییان لەگەڵ نیشــانەدا چییە ••• ئەمەش لە پێناســەکانی نوسەردا و لە لێکدانەوە و باس کردنی هەندێ کەرەستەدا بەدیی دەکرێ •

کەم و کورتییەکی دیکەی ئەو نامیلکەیە، ئەوەیە لە دیاریکردنی بار و دەوری هەندێ پێشگر و پاشگر و لە تێکەڵ کردنی هەندێ لە بەشەکانی ئاخاوتندا هەڵە دەبینرێ • بۆ وێنە ، دەربارەی پاشــگری (ین) مامۆستا تۆسیوێتی : ئەم پاشگرە دەچێتە سەر (ناو) و (ئاوەڵناو) ، وە دەیانکاتە ئاوەڵناو (بڕوانە : ل ٢٧) • تۆسەر بۆ سەلماندنی ئەو ڕایەی هەندێ نمونەی هێناوەتەوە ، وەك : «ئاگرین، بەفرین، نەرمین•••» • ڕاستە وشەی «ئاگر، بەفر ••• » ناون و بە یاریدەی پاشگری (ین) دەبنە ئاوەڵناو ، بەڵام وشەی « نەرم » ئاوەڵناوە و کاتێك پاشگری (ین)ی دەچێتە سەر دەبێتە ناو ــ واتە دەبێ بیوتایــە دەچنە ســەر (نــاو) و دەیکەن بە (ئاوەڵنــاو) و بە پێچەوانەشەوە •

لە بەشی دووەمی پاشگری ناوبراودا ، تۆســەر دەڵێ : دەچێتە سەر (ئاوەڵکردار) و دەیکاتە (ناو) • نمونەکانیشی ئەمانەن : « سەرین ، پێشین، بەرین ••• » • بێگومان وشەی « پێش » ئاوەڵکردارەو کاتێ پــاشگری (ین)ی پێوە دەلکێ دەبێتە ناو • وشەی «بەر»یش ڕاستە هەر ئاوەڵکردارە، بەڵام (ین) نایکاتە نــاو ، بەڵکو دەیکاتە ئاوەڵناو[٢] • هەرچێ وشــەی «سەر»یشــە لێرەدا ناوە ، نەك ئــاوەڵکردار • (ین)یش هەر بــە نــاوێ هێشتویەتیەوە •

یاخود لە بەشی سێیەمی پاشگری (ە)دا تۆسیوێتی : ناو لە ئاوەڵکردار دروست دەکات ، وەك : « هاوینە ، پشتە ، زستانە ، پایزە ، بەهارە ، شەوە (بڕوانە: ل ٨)• لە تێکڕای ئەو نمونانەدا تەنیا وشەی «پشت» ئاوەڵکردارە و بە یاریدەی پاشگری (ە) بووەتە ناو • دەنا ئەوانی دیکە ناوی کات (اسم الزمان)ن و کە پاشگری (ە)شیان پێوە دەلکێ دەبنــە ئاوەڵناو (جگە لە

---

(٢) ئەگەر « بەرین » بە مانای « پێشین» بەکار ببرێ، هەرچەندە بە دەگمەن بەو مانایە بەکاردەهێنرێ ، ئەو دەم دەبێتە ناو .

وشەی « شەوە » کەدەبێتە ناو) ، نەك ناو • بەداخەوە ئەم جۆرە نموونانە لە نووسراوی ناوبراودا کەمتین •

هــەروەها ژمارەیەك پێشــگر و پاشـگر هــەن ، وەك : (بێ) ــ «بێهۆش ••• » ؛ (بە) ــ « بەهێز ••• » ؛ (نە) ــ « نەخۆش ••• » ؛ (دا) ــ « دابــــەزین ••• » ؛ (ڕا) ــ «ڕاهــــاتن •••» ؛ (هــەڵ) ــ هەڵچوون ••• » ؛ (ڕۆ) ــ « ڕۆچوون ••• » ؛ (وەر) ــ «وەرگێڕان••» ؛ (پێ)ــ «پێگەیشتن•••» ؛ (تێ)ــ«تێکردن•••» ؛ (لێ)ــ «لێنان•••» ؛ (وە/ەوە) ــ « کردنەوە ••• » ؛ (اندن) ــ « سووتاندن ••• » ••• و گەلێکی تر کە تۆماری نەکردوون و لێیان نەدواوە • ئەمەش بەو بەرهەمانەدا کە مامۆستــا دواتر بڵاوی کردوونەتەوە ، وا دەردەکەوێ بەشــێکیان بــە پێشگر و پاشگر دانانێ و بەشێکی دیکەشیانی لا ئاشکرا نەبووە •

هەرچەندە هەندێ کەم و کورتی تر لە کتێبــی « گرتنی کەلێنێکی تر لە زێزمانی کوردی »ی مامۆستا نوری عەلی ئەمیندا بەرچاو دەکەون ، بەڵام ئێمە لێرەدا تۆکی قەڵەممان تەنیا لەسەر ئەو بەشەی داناوە ، کە پەیوەندی بە وشەڕۆنانەوە هەیە •

کەریمی ئەیوبی و ئی• ئا• سمیرنۆڤا لە بەشــی مۆرفۆلۆژی کتێبی « دیالێکتی کوردی موکری »دا[٣] بە گوێرەی پێویست ، واتە لە کۆتایی باسی هەندێ لە بەشەکانی ئاخاوتندا لەچۆنیەتی ڕۆنانی وشە کۆڵیونەتەوە ، بە وێنە لە کۆتایی باسی (ناو)دا لەو پاشگرانە دواون کە نــاوی داڕێژراو ساز دەکەن (ل ٢٨ ــ ٣٣) و ئەو ڕێگایانەیان دەست نیشان کردوە کە ناوی لێکدراویان پێ دروست دەکرێ (ل ٣٣ ــ ٣٧) • لە کۆتایی بەشی ئاوەڵناودا

(٣) کەریمی ئەیوبی و ئی. ئا. سمیرنۆڤــا ، دیــالێکتی کوردی موکری ، لێننینگراد ، ١٩٦٨ .

باسی ئاوەڵناوی دارێژراو (ل ٤٠ ــ ٤١) و لێکدراویان (ل ٤١ ــ ٤٣) کردووە . لە بەشی کرداردا هەمان شێوازیان بەکارهێناوە(٤) .

هەرچەندە مەبەستی سەرەکیی ئەم کتێبە باسی وشەڕۆنان نییە و تەنیا لە چەند شوێنێکی پێویستدا بەلای ئەو کێشەیەدا چووە ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا نووسەرانی لەو ڕووەوە هەندێ زانیاریی نوێ و بەکەڵکیان پێشکەش کردوە و لە گەلێك شوێنی ئەو باسەدا سەرکەوتوون و ژمارەیەك نموونەی جوان و لەباریان دەربارەی وشەی دارێژراو و لێکدراو هێناوەتەوە . بەداخەوە کارەکەی ئەمانیش ، لەگەڵ ئەوەشدا کە زۆر پوختە ، هێشتا بێ کەم و کورتی نییە :

یەکێ لەو ناتەواوییانە ، ئەوەیە کە هەندێ پێشگر و پاشگر یادداشت نەکراون . بە وێنە ، لە باسی ئەو پاشگرانەدا کە بۆ بچووك کردنەوەی ناو بەکار دەهێنرێن ، تەنیا ناوی (لە ، ێلە ، ۆلە ، ۆڵە ، چکە) هێنراوە (بڕوانە : ل ٣٣) . بەڵام دەبێ ئەوە لە بیر نەکەین ، کە لە زمانی کوردیدا جگە لەوانەی نووسەرانی کتێبی ناوبراو باسیان کردوون ، ژمارەیەك پاشگری تریش هەن بۆ بچووك کردنەوە بەکار دەهێنرێن ، وەك : (ڵە) ــ « گۆزەڵە ... » ؛ (ۆکە)ــ « بزنۆکە ... » ؛ (ۆلکە) ــ « جاشۆلکە ... » ؛ (ۆچکە) ــ « منداڵۆچکە ... » ؛ (چە) ــ «باخچە ...» ؛ (ۆلە) ــ «بەرخۆلە...» ؛ (ۆڵ) ــ « ئاسکۆڵ ... » ... وە گەلێکی تر . لەو پاشگرانەی بە ڕەگی کردارەوە یاخود ناوی چاوگ (اسم المصدر)ەوە دەلکێن ، تەنیا (ار ، یار، ەر ، مان)یان باس کردوە (بڕوانە : ل ٣٨ ــ ٣٩) . کەچی ئەم پاشگرانەیان : (ە) ــ « بارە...» ؛ (گە) ــ «لەوەڕگە ... » ؛ (اك) ــ «خۆراك...» ؛ (کە) ــ « فڕکە ... » ... هتد لە یاد کردوە . هەر بەو جۆرەش هەندێ

---

(٤) کرداری دارێـژراو (ل ١٠٨ ــ ١١٨) ، کرداری لێکـدراو (ل ١١٩ ــ ١٢٩) .

شێوەی وشەی لێکدراو لە بیر کراون[٥] •

لە دیاری کردنی دەوری هەندێ پێشگر و پاشگر و لە تێکەڵکردنی هەندێ لە بەشەکانی ئاخاوتنیشدا هەڵە بەدی دەکرێ • بە وێنە وایان داناوە کە پاشگری (دار) و (باز) دەچنە سەر ناوی سادە و دەیانکەنە ناوی دارێژراو • ڕاستە ئەو دوو پاشگرە بە ناوەوە دەلکێن ، بەڵام ئەوان ئەوەیان لە یاد کردوە کە هەندێ جار پاشگری (دار) ناوە سادەکە دەکاتە ئاوەڵناوی دارێژراو ، وەك « ناودار ، نازدار ••• » • پاشگری (باز)یش بە زۆری ناوی سادە دەکاتە ئاوەڵناوی دارێژراو، نەك ناو • وەك : «فێڵباز ، کۆترباز، مێباز •••» جگە لە چەند وشەیەکی کەم کە دەبنە ناو ، وەك : « سەرباز ••• » •

جگە لەو دوو کتێبەی لە سەرەوە لێیان دواین ، لە چەند نووسراوێکی دیکەشدا کەمێك باسی وشەڕۆنان کراوە • یەك لەو نووسراوانە هەر کتێبێکی دیکەی مامۆستا نوری عەلی ئەمینە ــ « ڕێزمانی کوردی »[٦] • نووسەر لەم بەرهەمەدا لە باسی هەندێ لە بەشەکانی ئاخاوتندا لە چۆنیەتی ڕۆنانی وشەی کۆڵیوەتەوە و هەندێ ئەنجامی بەکەڵکی وەدەست هێناوە ••• وا چەند کەم و کورتییەکی ئەم نووسراوەش دەخەینە ڕوو :

نووسەر وشەی دارێژراو و لێکدراوی وەك یەك تەماشا کردوە و لە یەکتری جودا نەکردوونەتەوە • بە وێنە ، هەندێ ئاوەڵناوی دارێژراوی بە لێکدراو داناوە ، وەك : « نەمر ، نەبەز ، بەهێز ، بەجەرگ ، نارێك ، بێهێز ••• » • ئەو وشانەی لە ڕیزی ئاوەڵناوی لێکدراودا باس کردوە •

مامۆستا باسی ئەو پێشگرانەی نەکردوە کە کرداری دارێژراو ساز

---

(٥) ئەو چەشنە نموونانە لە کتێبەکەدا نیشان دراون .
(٦) نوری عەلی ئەمین ، ڕێزمانی کوردی ، سلێمانی ، ١٩٦٠ .

دەکەن • تەنیا ئەوە نەبێ کە لە لاپەڕە (١٥٦ ــ ١٥٧)دا (هــەڵ ، دا ، ڕا ، ڕۆ •••)ی بە ئاوەڵکردار داناوە و (پێ ، تێ ، لێ)شی بە پیتی پەیوەندیێ (حروف العطف) داوەتە قەڵەم • ڕاستە (پێش ، ســەر ، لا ، بەر •••) وەك ئاوەڵکردار و پێشگر خۆیان دەنوێنن ، بەڵام (هەڵ ، دا ، ڕا ، ڕۆ•••) هەر پێشگرن و هیچ دەمێك نابنە ئاوەڵکردار • هەرچێ (پێ ، تێ ، لێ)یشە پیتی پەیوەندیێ نین ، بەڵام بەر لە هەموو شتێك پێشگرن •

هەروەها لە دیاری کردنی بــار و دەوری هەندێ پاشگردا ناتەواویێ دەبینرێ ، بە وێنە دەربارەی پاشگری (یێ ، ەتی ، یّتی ، ایەتی ، ایتی) ؟ دەڵێ : ئەو پاشگرانە « ناوی مەعنەویێ لە ناو پێ دروست ئەکرێ» (بڕوانە : ل ٧٧) • ڕاستە ئەو پاشگرانە ناوی واتا لە ناو دروســت دەکەن ، بەڵام نوسەر بۆ ئەوە نەچووە کە هەندێکیان دەچنە سەر ئاوەڵناویش و ناوی لێ دروستا دەکەن ، وەك : «بلندیێ ، سپێتی ، بەرزایەتی ، ڕەشایی••• هتد» •

لە کتێبی « سەرەتایێك لــە فیلۆلۆژی زمانی کوردیێ »ی مامۆســتا محەمەد ئەمین هەوراماتیدا[٧] چەند باسێك بەر چاو دەکەون کە پەیوەندییان بە کێشەی وشەڕۆنانەوە هەیــە ، وەك : مۆرفێم و جۆرەکانی مۆرفێم (ل ١٠٩ ــ ١١١) ؛ پێشگر و پاشگر و ناوگر (ل ١١١ ــ ١٢٥) ؛ ناوی لێکدراو (ل ١٤١ ــ ١٤٢) ؛ ناوی داتاشراو و دروست کردنی ناو لە ئاوەڵناو و لە کردار و لە ئاوەڵکردار (ل ١٥١ ــ ١٥٥) ؛ئاوەڵکرداری لێکدراو (ل ١٦٦ ــ ١٦٧) •

نوســەر لە بەشی پێشگر و پاشــگردا (ل ١١٢ ــ ١٢٣) نەك هەر نیشانەکانی بە پێشگر و پاشگر داناوە ، بەڵکو لەبەر باس و درێژەپێدانــی

---

(٧) محەمەد ئەمین هەوراماتی ، سەرەتایێك لە فیلۆلۆژی زمــانی کوردیێ ، بەغدا ، ١٩٧٣ •

ئەوان بەشێکی زۆری پێشگر و پاشگرە گرنگەکانی باس نەکردوە • جا بەو پێیە ئەمە لە سەرێکەوە بووەتە هۆی ئەوەی بە زۆر نیشانە بکرێ بە پێشگر و پاشگر و لە سەرێکی دیکەوە پێشگر و پاشگرە ڕاستەقینەکان دەرنەکەون • بە وێنە مامۆستا (دە ــ ئــە) ــ « دەچم ــ ئەچم ••• » ؛ (مە) ــ «مەخۆ•••» ؛ (نا) ــ «نازۆم ••• » ؛ (بم) ــ «بمفرۆشتایە•••» ؛ (ما) ــ « ماکەو ••• » ؛ (نێرە) ــ « نێرەورچ ••• » ••• ی بە پێشگر داناوە ؛ کەچێ باسی پێشــگری (زۆ) ــ « زۆکردن ••• » ؛ (وەر) ــ «وەرچەرخاندن» ؛ (پێ) ــ «پێ گەیشتن •••» ؛ (تێ) ــ «تێ گرتن•••» ؛ (لــێ) ــ « لێــدان ••• » ؛ (وێ) ــ « وێچــوون ••• » ؛ (نــە) ــ « نەخۆش ••• » •••وە گەلێــکی تری نەکردوە • یــاخود (ەکــە) ــ « پیاوەکە ••• » ؛ (مان) ــ مێژوومان بە خوێن سوورە ••• » ؛ (ن) ــ « لە خەو هەستن ••• » ؛ (تر) ــ « گەورەتر ••• »ی بە پاشگر داوەتە قەڵەم ، بەڵام گەلێك پاشگری چالاك و بەر چاوی یادداشت نەکردوە، وەك : (گــە) ــ « کــارگە ••• » ؛ (گــەر) ــ « ئاســنگەر ••• » ؛ (دان) «گوڵدان•••» ؛ (باز) ــ « فێڵبــاز ••• » ؛ (ێنێ) ــ « کوڕێنێ •••»؛ (ۆلە) ــ « داتۆلە ••• » ؛ (ێلــە) ــ « ئەنگوســتێلە••• » ؛ (ۆ) ــ « شێرۆ ••• » ؛ (کە) ــ « لەتکە ••• » ؛ (ێنە)ــ «نیسکێنە ••• » ؛ (ێن) ــ «هەڵماتێن•••» ؛ (انێ) ــ «شەڕانێ•••» ؛ (اندن) ــ «سووتاندن •••» و گەلێکی تر •

سەرەڕای ئەوە ، ئوسەر لە بەشی (پاشگر)دا هەندێ وشەی واتاداری سەربەخۆی بە پاشگر ژماردوە ، وەك «خان» لە وشەی «مەحمود خان»دا ؛ «دار» لە وشەی «سپێدار»دا ؛ «کۆن» لە وشەی «جلەکۆن»دا ••••••• جێگەی ڕەخنەیە کە مامۆستا جیاوازێ لە نێوان (نیشــانە) و (پێشــگر و پاشگر) و (وشە)دا دانەناوە • بە وێنە ڕاناوی لکاوی (ت)ی لە وشــەی

« گەلت » و (ەکە)ی نیشانەی ناسیاوێ لە وشەی « زمانەکە »دا ••• وشەی «پیاو» لە وشەی لێکدراوی «بۆرەپیاو»دا و وشـــەی «شێر» لە وشـــەی لێکدراوی «دەمەشـــێر»دا ••• پـــاشگری (چێ) لە وشـــەی دارێژراوی «چایچێ» و پاشـگری (ستان) لە وشەی دارێژراوی «کوردستان»دا ••• وەك یەك داناوە و لە ژێر باسی (پاشگر)دا کە ئەو زاراوی (پاشبەند)ی بۆ داناوە ، باسی کردوێن •

لە بەشی ناوگردا (ل ١٢٤ ــ ١٢٥) ، ئەوەی ســـەرنج ڕابکێشـــێ ، ئەوەیە کە مامۆستا هەندی حاڵەتی کە بە هیچ جۆرێك نـــاوگر نین و لەگەڵ تەعریف و دەوری ناوگردا ناگونجێن ، بەناوگر داناوە• مامۆستا هەورامانێ (دە) لە وشەی « هەڵدەفڕێ ••• » ؛ (نا) لە وشەی « هەڵنافڕێ ••• » ؛ (ب) لە وشەی «دابنیشم •••» ؛ (ب) لە وشەی «دەربچێتایە•••» ؛ (نە) لە وشەی « سەرنەکەوتایە ••• » ؛ (مە) لە وشەی « ڕامەکە ••• »دا بە ناوگر دەداتە قەڵەم • بەم جۆرە ئەو شەش حاڵەتەی کردوە بە ناوگر • وا دەزانم ێوســـەر لەمەشـــدا بە هـــەڵە چووە و ئەوانەی ئەو بـــە ناوگریان تێگەیشتووە ناوگر نین[8] • لێرەدا ئەوەش دەهێنمەوە یـــاد کە وا هەندێ ێوسەری دیکەش بە هەڵە لە ناوگر تێگەیشتوێن[9] •

هەروەها لە بەشەکانی : (ناوی لێکدراو) و (ناوی داتـــاشراو)•••ی

---

(٨) بۆ ڕوێنکردنەوە و سەلماندنی ئەم ڕایەم لە بەشی ناوگری ئەم کتێبە و ، لە پەراوێزی ژمارە (٣٨)دا بە دوور و درێژێ لەو بارەیەوە دواوم .

(٩) بە وێنە د. پاکیزە ڕەفیق حیـــلمێ لە وتـــاری (بۆژاندنەوەی زمـــان) «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد» ، ب٣ ، ژ١ ، بەغدا ، ١٩٧٥ ، ل ١٦٤ ــ ١٦٥)دا لە وشـەی « سوێتاندی ، خنکاندی ، جوڵاندی ، ڕوێخاندی...»دا پاشگری (اند) بە ناوگر تێگەیشتووە . ڕاستکردنەوەی ئەو هەڵەیە و وەڵام دانەوە و ڕەتکردنەوەی ئەو ڕا چەوتە دوور لە زانستییە لە بەشی ناوگری ئەم کتێبە و لە پەراوێزی ژمارە (٣٨) دایە .

کتێبی « سەرەتایێك لە فیلۆلۆژی زمانی کوردیێ »دا گەلێك کەم و کورتیێ دەبینرێ و هەڵەی زانستیێ بەرچاو دەکەوێ •

لیژنەی زمان و زانستەکانی کۆڕی زانیاری کورد لەو لێکۆڵینەوانەیدا کە لە چەند ژمارەیەکی «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد »[10] و هەروەها بە کۆکراوەیی لە کتێبێکی سەربەخۆدا بڵاوی کردۆنەتەوە[11] ، دەبێ لەگەڵ تۆژینەوەی بەشەکانی ئاخاوتندا باسی وشەڕۆنانیش لە یاد نەکات ••• لیژنە لە بەشی ناو و ئاوەڵناودا هەرچەندە تەعریفی وشەی داڕێژراو و لێکدراوی کردوە ، بەڵام لە چۆنیەتیێ و جۆری ڕۆنـانیان نەدواوە ــ واتە بـاسی ئەو پێشگر و پاشگرانەی نەکردوە کە ناو و ئاوەڵناو دروست دەکەن ؛ باسی شێوازی پێکهاتنی ناو و ئاوەڵناوی لێکدراوی نەکردوە ••• بەڵام ئەوەی سەرنج ڕابکێشێ ئەوەیە کە لە بەشی (کردار)دا لەو پێشگر و پاشگرانەی کۆڵیوەتەوە کە کرداری داڕێژراو ساز دەکەن ؛ باسی ئەو وشانەی کردوە ، کە لە کردار وەردەگـیرێن••• ئەگەر هۆی پشتگوێ خسـتنی بـاسی وشەڕۆنان ئەوە بێ کە لیژنە ویستبێتی بە لێکۆڵینەوەیەکی سـەربەخۆ لێی بدوێ ، ئەوە بەو پێیە دەبێ لە بەشی کرداریشدا وا بە درێژیێ لەو کێشەیە نەدوێ[12] • خۆ ئەگەر هۆیەکەی لە بیر کردن بێ ، ئەوە جێگەی ڕەخنەیە•

لیژنەی ناوبراو لە نوسراوەکەیدا بە شێوەیەکی ڕێك و پێـك تەعریفی

(10) بڕوانە : «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد» ، ب٣ ، ژ١ ، بەغدا ، ١٩٧٥ ، ل ٣٩٨ ــ ٤٩٦ ؛ ب٣ ، ژ٢ ، بەغدا ، ١٩٧٥ ، ل ٢٤١ ــ ٣٥٨ ؛ ژ ٤ ، بەغدا ، ١٩٧٦ ، ل ٢٨٩ ــ ٤٠٠ .

(11) ڕێزمانی ئاخـاوتنی کوردیێ بە پێی لێکۆڵینـەوەی لیژنـەی زمـان و زانسـتەکانی ، بەغدا ، ١٩٧٦ .

(12) لەگەڵ ئەوەشدا کە بە دوور و درێژیێ لە کرداری داڕێژراوی کۆڵیوەتەوە، کەچیێ لە وشـەی لێکدراو و چەشـنـەکانی نەدواوە . بێگومـان ئەمەش کەم و کورتییەکی تری باسـەکەیە .

وشەی دارێژراو و لێکدراوی کردوە و سنوری تەواوی لە نێوانیاندا کێشاوە و لە هیچ شوێنێکی باسەکەیدا تێکەڵی نەکردون[١٣] ••• لە بەشی (کردار)دا بە شێوەیەکی زانستی و بە نمونەی جوان و لە بارەوە باسی ئەو پێشگرە سادانەی کردوە کە کرداری دارێژراو زۆدەتێن و دەوری هەر یەکێکیانی دیاری کردوە • بەلام بەداخەوە لیژنەی ناوبراو پێشگری (ڕۆ) و (ڕێ)ی کە ئەمانیش لە زۆنانی کرداری دارێژراودا دەورێکی گرنگ دەبینن ، لە یاد کردوە و بە هیچ جۆرێك ناوی نەهێناون • جگە لەوە دەربارەی پێشگرە ناسادەکان ، وەك : (پێدا ، تێدا ، پێوە ، تێوە ، پێڕا ، پێك ، تێك ، لێك ••• هتد) هیچی نەنوسیوە •

هەرچەندە لیژنەی « زمان و زانستەکانی » کۆڕ لە بەشی کرداری دارێژراودا نیشانەکانی وەك پێشگر و پاشگر نەژماردوە ، بەلام‌ئەوەی جێی سەرسوڕمان بێ ، ئەوەیە لەو نمونانەدا کە بۆ تەعریفی ئاوەڵناوی دارێژراو هێنراونەتەوە نیشانەی (ەم) ــ «هەشتەم» ؛ (ەمین) ــ «هەشتەمین» ؛ (تر) ــ «گەورەتر» ؛ (ترین) ــ « گەورەترین » نەك هەر بە پاشگر دراونەتە قەڵەم ، بەڵکو بە پاشگری دارێژەریش دانراون (بڕوانە : ل ٨٢)•

چەند لێکۆڵینەوەیەکی سەربەخۆش دەربارەی هەندێ پێشگر و پاشگر بلاوکراونەتەوە ، کە لە ناویاندا ئەوانەی د• نەسرین فەخری و د• فاروق عومەر صدیق دیارن •

د• نەسرین فەخری لە بارەی پێشگر و پاشگری (وە/ەوە)وە لە ژێر ناوی «پاشگر و پێشگری (ڤە ــ یان ــ وە) لە زمانی کوردیدا» وتارێکی

(١٣) بەداخەوە بەشێکی زۆر لە زمانناسانی کورد ئەو دو جۆرە وشەیەیان تێکەڵی یەك کردوە .

بڵاوکردۆتەوە[١٤] و تیایدا بە درێژی و بەڵگەوە لە واتا و دەور و پێکهاتنی داوە • بەڵام ئەوەی جێگەی سەرنج بێ ئەوەیە ، تۆسەر لەو ڕایەدایە کە ئەم پاشگرە تەنیا شێوەی (وە)ی هەیە • بەڵگەشی ئەوەیە کە لە شێوەی کرمانجی ژوورودا کاتێك دەبێتە پێشگر (ڤە) بەکار دێت • وە بزوێنی (ە)ش بە پیتێکی پەیوەندی دادەنێ • بە ڕای من ئەو تەنیا بەڵگەیەی د• نەسرین فەخری زۆر کەمە بۆ ئەوەی ، ئەو پاشگرە بە (وە) دابنرێ ، بەتایبەتی چونکە بەڵگەی بەهێز هەن (ئەو بەڵگانە لە پەراوێزی ژمارە ٨٦دا بە درێژی باس کراون) ، ئەوە بسەلمێنن کە ئەو پاشگرە دەبێ (ەوە) بێ ، نەك (وە) و بەو پێیە بزوێنی (ە) دەبێ ڕەسەن بێ ، نەك بۆ پەیوەندی ••• جگە لەو بەرهەمە، تۆسەری ناوبراو دەربارەی پاشگری (اندن)یش وتارێکی بڵاوکردۆتەوە[١٥] •

مامۆستا فاروق عومەر صدیق بە ناونیشانی « وشەسازی لە زمانی کوردیدا » وتارێکی بڵاوکردۆتەوە[١٦] و تیایدا لە پاشگری (ی)ی ناوی مەعنا و (ی) ی سیفەی نیسبی داوە و بە دوور و درێژی لە پەیدابوون و گەشەکردنیانی کۆڵیوەتەوە ــ واتە باسی ئەو پاشگرانەی لە زمانی فارسی ناوەڕاست و تازەدا کردوە و لەگەڵ کوردیدا بەراوردی کردوون • دەوریانی لە گەیاندنی مانا و مەبەست ، لە داڕشتنی وشەدا ••• نیشان داوە • هەرچەندە تۆسەر لە چەند شوێنێکی وتارەکەیدا بە هەڵەدا چووە (کە

(١٤) د• نەسرین فەخری ، پاشگر و پێشگری (ڤە ــ یان ــ وە) لە زمانی کوردیدا ، «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد» ، ب١ ، ژ١ ، بەغدا ، ١٩٧٣ ، ل ٤١٧ ــ ٥٢٣ •

(١٥) د• نەسرین فەخری ، پاشگری (اندن) لە زمانی کوردیدا ، «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد» ، ب٣ ، ژ١ ، بەغدا ، ١٩٧٥ ، ل ١٩٨ ــ ٢٤٢ •

(١٦) فاروق عومەر صدیق ، وشەسازی لە زمانی کوردیدا ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، ب٣ ، ژ٢ ، بەغدا ، ١٩٧٥ ، ل ٤١٧ ــ ٥٢٣ •

نرخێنەر مامۆستا مەسعود محەمەد بەشێکی زۆریانی لەگەڵ وتارەکەدا چاپ کردوە) ، بەڵام بەگشتی هەندێ زانیاری نوێی لە بارەی ئەو دوو پاشگرەوە تۆمار کردوە .

مامۆستا ئەحمەد حەسەن ئەحمەد لەو کتێبەیدا کە چەند مانگێك لەمەوبەر بلاوی کردۆتەوە[١٧] شتێکی ئەوتۆی لە بارەی وشەڕۆنانەوە نەتوسیوە ... ئەوەی سەرنج ڕابکێشێ تەنیا باسی : ئاوەڵناوی لێکدراو (ل ١٣٨ ــ ١٤٨) و کردنی ئاوەڵناو بە ناو (ل ١٤٨ ــ ١٥١)ە .

لە بەشی ئاوەڵناوی لێکدراودا هەرچەندە هەندێ نمونەی جوانی بۆ چەشنە جوداوازەکانی وشەی لێکدراو هێناوەتەوە ، بەڵام بەداخەوە تێکەڵ کردنێکی تەواو بەرچاو دەکەوێ . توسەر بەر لە هەمو شتێك ئاوەڵناوی داڕێژراو و لێکدراوی بە یەك شت داناوە و لە یەك جودای نەکردۆنەتەوە ، ئەمەش هەڵەیەکی بنەڕەتی باسەکەیەتی کەهەر لە سەرەتاوە بە ڕێگەیەکی چەوتدا ڕۆیشتوە . بێ گومان ئەمەش کەم و کورتییەکی گەورەیە ... سەرەڕاری ئەوە کە مامۆستا ئاوەڵناوی داڕێژراو و لێکدراوی بە ئاوەڵناوی لێکدراو داناوە ، ئنجا گەلێ پێشگر و پاشگر و چەشنی جوراوجۆری ئاوەڵناوی یادداشت نەکردوە[١٨] .

جگە لەوە مامۆستا لە دیاری کردنی هەندێ لە بەشەکانی ئاخاوتندا هەڵەی کردوە . بە وێنە وای نیشان داوە ، کە وشەی « زۆرخۆر » لە دوو ئاوەڵناو پێکهاتووە (بڕوانە : ل ١٣٩) . ڕاستە « زۆر » ئاوەڵناوە ، بەڵام « خۆر » ئاوەڵناو نییە و ڕەگی کردارە . بەم چەشنە « زۆرخۆر » لە دوو ئاوەڵناو پێك نەهاتوە ، بەڵکو لە ئاوەڵناوێك و ڕەگی کردار دروست بووە.

---

(١٧) ئەحمەد حەسەن ئەحمەد ، ڕێزمانی کوردی ، بەغدا ، ١٩٧٦ .
(١٨) بڕوانە ئەو باسەی لەم کتێبەدا دەربارەی ئاوەڵناوی داڕێژراو و لێکدراو کراوە .

کێشەی کردنی ئاوەڵناو بە ناو کە مامۆستا ئەحمەد حەسەن ئەحمەد لە ژێر ناوی : « چۆن ئاوەڵناو ئەکەین بــە ناو »دا (ل ١٤٨ ــ ١٥١) لێی دواوە زۆر کورت و کۆڵە و وای بۆ چووە کە تەنیا پاشگری (ێ ، ایەتێ ، ێتێ) ئاوەڵناو دەکەنە ناو ... بەداخەوە وەك خۆی بــە بیریا نەهاتووە ، سەرچاوەی کوردیشی بۆ تەماشـــا نەکردوە . دەنا لە مێژە مامۆستا نوری عەلی ئەمین لە کتێبی « گرتنی کەلێنێکی تر لە ڕێزمانی کوردێ »دا ژمارەیەك پاشگری دەست نیشـــانکردوە کە ئاوەڵناو دەکەنە نــاو ، وەك : (ە) ــ « خراپە ... » ؛ (ێنە) ــ « زەردێنــە » ؛ (کە) ــ « ڕەشکە » ... وە گەلێکی تر کە لە ژێر سەرباسی « ئەو پاشگرانەی دەچنە سەر ئاوەڵناوی سادە و دەیانکەنە ناوی داڕێژراو »دا لەم کتێبەماندا لێیان دواوین .

عەمید ئەحمەد حەســەن لەو وتارەشــیدا کە بە ناوی « پێشـــگر و پاشگرە »وە لە گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورددا بلاوی کردۆتەوە[١٩] ، لەوەشدا تووشی هەڵەیەکی گەورە بووە کە (شێ ، گل ، فێر ، فریا ، نقوم ، پیشان ، قوت ، یەك ، پــەیدا ، بەرپا ، گلۆر ، تێپەڕ ...)ی بە پێشگر داناوە . بێ‌گومان ئەوانە ناتوانرێ بە پێشـــگر دابنرێن ، بەڵکو وشەن ، هەرچەندە زۆریان مانای سەربەخۆی خۆیان نییە و سەربەخۆ بەکار نایەن.

لە هەندێ لەو کتێب و وتارانەدا کە مامۆستـــایان : قەناتی کوردۆ و چەرکەزی بەکۆ لە بارەی زمانی کوردییەوە نووســیویانە چاومان بە باسی وشەڕۆنان دەکەوێ . بە وێنە مامۆستا قەناتی کوردۆ لە کتێبی « دەستوری زمانی کوردێ»دا[٢٠] لە لاپەڕە ٢٩٣ ــ ٢٩٩دا لە وشەڕۆنانی کۆڵیوەتەوە.

---

(١٩) عەمید ئەحمەد حەسەن ، پێشگر و پاشگر ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، ب٣ ، ژ١ ، بەغدا ، ١٩٧٥ ، ل ٣٢٢ ــ ٣٢٣ .

(٢٠) قەناتی کوردۆ (کوردۆییێڤ) ، دەستوری زمـانی کـوردێ ، مـۆسکۆ ــ لێنینگراد ، ١٩٥٧ (بە زمانی ڕووسی) .

هەرچەندە نوسەر بە چەند لاپەڕەیەکی کەم لەو باسە دواوە و هەمو لایەنێکی ڕون نەکردۆتەوە ، بەڵام گرنگی لەوەدایە کە وەك فەسڵێکی تایبەتی جودای کردۆتەوە • سەرەڕای ئەوە مامۆستا لە باسی هەندێ لە بەشەکانی ئاخاوتندا ناو ناوە لە ڕۆنانیان دواوە[٢١] لـە لاپەڕە (١٦ ــ ١٩)ی کتێبی « زمانی کوردی »شدا[٢٢] کەمێك لە وشەی داڕێژراو و لێکدراو دواوە و شێوازی دروست بونیانی باس کردوە ••• جگە لەوەی لە سـەرەوە لێی دواین ، هەروەها مامۆستا کوردۆ هەندێ وتاری بەنرخی لەو ڕووەوە بڵاوکردۆتەوە: « ڕۆنانی وشە لە زمانی کوردیدا »[٢٣] و « دەربارەی دو بنچینەی ڕۆنانی وشە لە زمانی کوردیدا »[٢٤] ••• هتد •

مامۆسـتا چـەرکەزی بـەکۆ لە کتێبی « زمـانی کوردەکـانی ئازربـایجان[٢٥] (ل ٩٠ ــ ٩٦) و « زمـانی کوردەکانی سـۆڤێت »[٢٦] (ل٢٣٩ــ٢٧٢)دا ••• لە کێشەی ڕۆنانی وشەی کۆڵیوەتەوەوە بەتایبەتی لە کتێبی دووەمدا بە شێوەیەکی فراوان لەو باسە دواوە و بە نمونەی جوان و لەبار هەندێ ڕوی ئەو زانستەی ئاشکرا کردوە •

---

(٢١) بڕوانە : هەمان سەرچاوە ، ل ١٣٦ ؛ ١٦٢ ــ ١٩٢ ؛ ٢٧١ ــ ٢٧٤ •

(٢٢) قەناتی کوردۆ (کوردۆیێف) ، زمانی کوردی ، مۆسکۆ ، ١٩٦١ (بە زمانی ڕوسی) •

(٢٣) قەنـاتی کوردۆ (کوردۆیێف) ، ڕۆنـانی وشـە لە زمـانی کوردیـدا ، «ڕێزمان و مێژوی زمانەکانی ڕۆژهـەڵات » ، لێنینگـراد ، ١٩٥٨ ، ل ١٠٩ ــ ١٤٢ (بە زمانی ڕوسی) •

(٢٤) قەناتی کوردۆ (کوردۆیێف) ، دو بنچینەی ڕۆنانی وشە لە زمانی کوردیدا، «کورتەی دەنگوبـاسی ئامۆژگـای ڕۆژهەڵاتنـاسی » ، ١٩٥٩ ، ب ٢٩ (بە زمانی ڕوسی) •

(٢٥) چەرکەزی بەکۆ (باکایێف) ، زمانی کوردەکانی ئازربـایجان ، مۆسـکۆ ، ١٩٦٥ •

(٢٦) چەرکەزی بەکۆ (باکایێف) ، زمانی کوردەکانی سۆڤێت ، مۆسکۆ، ١٩٧٣ •

شایانی باســه هەردوو مامۆستا لــه لێکۆڵینەوەی زماندا کێشــەی وشەڕۆنانیان ڕەچاو کردوە و بەو کارانەیان گەلێك باسی ڕۆنانی وشەیان لە دیالێکتی کرمانجی ژوروودا ساغ کردۆتەوە •

تێکڕای ئەو نوسراوانەی لە سەرەوە لێیان دواین و هەندێکی دیکەش تا ڕادەیەك لە هەندێ کێشەی وشەڕۆنانی زمــانی کوردیی دواون • بەڵام بەداخەوە نەك هەر کەم و کورتی و ناتەواوییان زۆر تێدایە ، بەڵکو بەلای زۆر کێشەشیدا نەچوون••• بێگومان ئەمەش کەلێنێکی گەورەیە لە کاری لێکۆڵینەوەی زمانەکەماندا • بینینی ئەو کەلێنە هەستی بزواندم و ڕایکێشام کە خۆم بەو باســەوە خەریــك بکەم ••• دوای هــەوڵ و کۆششــێکی زۆر ، ئــەوەی بۆم کرا کردم و ئــەوەی لە توانــامدا بوو بە جێــم هێنا••• نیمچــە شــارەزاییەك لــە مەســەلەی وشــەڕۆنان و هەڵســەنگاندنی ئــەوەی هــەر لــە زووەوە تــاکو ئــەمڕۆ لــە بــارەی وشــــەڕۆنانی زمانی کوردییەوە نوســراوە ، چوونە ناو زمانەکە خۆیەوە و لێکدانەوە و شوێن کەوتنی ••• ئەو ڕێگەیەیان بــۆ خۆش کردم کە ئەوەی دەربارەی وشەڕۆنانی زمانەکەمان ڕاست و زانستییانە نوسرابێ بسەلمێنم و بچەسپێنم، ئەوەی هەڵە و چەوتیش بێ لای بــەرم و دووری بخەمەوە[٢٧] ••• هیــچ گومــانم لەوەدا نییــە ، کە ئەم کارەی منیــش پێشکەش بــە نەتــەوە خۆشەویستەکەمی دەکەم ، کارێکی تەواو نییە و کەم و کورتی تێدا هەیە • بەڵام ئەوەندەش هەیە ، ئەم کتێبە سەرەتایەکە لە بارەی کێشەی وشەڕۆنانی کوردییەوە و گەلێك کەرەســتەی نوێی وەهای تێدایە ، کە تا ئێســتا لە لێکۆڵینەوەی زمانی کوردیدا باسیان نەکراوە •

---

(٢٧) بەداخەوە لە بەشــی هەرە زۆری ئــەو لێکۆڵینەوانــەدا کە دەربــارەی وشەڕۆنانی زمانی کوردیی نوسراون، هەڵە و ناتەواویی ئێجگار زۆر بەرچاو دەکەون . بۆیەکا ئێمەش لە گەلێك پەراوێزی ئەم کتێبەدا بایەخمان بــە ڕەتکردنەوەیان داوە .

ئەركی سـەرەكیی ئەم كتێبە « وشـەڕۆنان لە زمانی كوردیدا » ، تۆژینەوە و كۆلینەوەیە لەو كێشـە گرنگانەی لـە ڕۆی وشـەڕۆنانەوە پەیوەندییان بـە وشەی كوردییەوە هەیـە ، بەتایبەتی وەك : (مۆرفێم ، جۆرەكانی مۆرفێم ، شـێوەی مۆرفێم ، پێشـگر و پاشگر و نیشـانە ، ئینتەرفیكس ، كۆنفیكس ، ناوگر ، وشەی دارێژراو ـ نـاوی دارێژراو ، ئاوەڵناوی دارێژراو ، كرداری دارێژراو ، ئاوەڵكرداری دارێژراو ؛ وشەی لێكدراو ـ نـاوی لێكدراو ، ئاوەڵنـاوی لێكدراو ، كرداری لێكدراو ، ئاوەڵكرداری لێكدراو •••) •

لە ناخی دڵەوە سوپاسی مامۆستا مەسـعود محەمەد دەكەم ، كە لـە شیكردنەوە و لێكدانەوەی گەلێك ڕۆی ئەم باسەدا ، گەلێك هاریكاریی لەگەڵ كردم •

شایانی باسە مامۆستایان : عەبدوڵڵا حەسەن زادە و شوكور مستەفا و محەمەدی مەلا كەریم لە دەركردنی ئەم كتێبەدا زۆریان یاریدەدام • هەروەها ڕێز و سوپاسم بۆ كرێكاران و لێپرسراوی چاپخانەی كۆڕ ، كە بەڕاستی دڵسۆزانە ئەم كارەیان بۆ هەڵسوڕاندم •

مایەی بەختەوەریم دەبێ و هیوا و ئاواتێـكی گەورەم دێتـە دێ ، ئەگەر توانیبێتم بەم كارە خزمەتێكی بچوك پێشكەش بە زانیاریی گەلەكەمان بكەم و لە بارەی وشەڕۆنانی زمانی كوردییەوە چەند وشەیەكی بە كەڵك بنوسم •

د• ئەوڕەحمانی حاجی مارف

وشەڕۆنـــان

(Word — formation — بنــاء الكلمة)

وشەڕۆنان لە زانســـتی زمـــاندا بەو بەشـــە دەڵێن ، کە لە چۆنیەتی پێکهاتن و یاسای دروست بونی وشەکانی ئەمڕوێ زمان دەکۆڵێتەوە •

هەر وەك کەرەستەی لێکسیکۆلۆژێ ــ بریتییە لە وشە ، هەروەها وشەڕۆنان (Word — formation)یش هەر لە وشە دەدوێ ، بەڵام لێرەدا لە ڕۆی مانا و واتاوە لێی ناکۆڵێتەوە ، بەڵکو کاری پێویســـت و گرنگ نیشاندانی چۆنیەتی پێـــکهاتن و دروســـت بونی وشـــە و دیاری کردنی پارچەکانێتی • بۆ نمونە ، ئەگەر لە باری وشـــەڕۆنانەوە تەماشای وشەی « کوردستان » بکەین ، دەبینین لە وشەی « کورد » و پاشگری (ستان) پێکهاتووە • بەم جۆرە لە وشـــەی « کوردستان »دا دۆ پارچەی واتادار هەیە ، کە هەر پارچەیەکیان دەکرێ لەگەڵ پارچەی تردا بەکار بهێنرێ• بۆ نمونە : «کوردایەتی، کوردپەروەر•••» ؛ «گۆڕستان، ئەرمەنستان•••»•
لێرەدا جگە لە نیشاندانی شـــێوەی دروست بونی وشە ، پێویســـتە مانای ئەو پارچە جودا جودا واتادار (مۆرفێم)انەش کە وشەکە پێكدەهێنن ، دەستنیشان بکرێت : « کورد »ــ ناوی میللەتێکە ؛ (ستان) ــ لە زمانی کوردیدا پاشگرێکە شوێن و جێگە نیشـــان دەدات ••• بەم شـــێوەیە کە پاشگری (ستان) دەچێتە سەر وشەی « کورد » ، وشەی « کوردستان » پەیدا دەبێ و مانای (مەڵبەندی کوردان) بە دەستەوە دەدا •

یاخود ئەگەر لە وشەی « دارتاش » وردبینەوە ، دەبینین لە « دار + تاش » دروســـت بووە • لێرەدا دوو پارچـــەی واتادار یەکیان گرتووە و وشەیەکی نوێیان پێکهێناوە • هەر پارچەیەك لەو پارچە واتادارانە دەتوانێ بچێتە پاڵ وشەی دیکە ، وەك «سەرتاش ، بەردتاش•••» ؛ « دارفرۆش ، دارگوێز ••• » • ئەگەر لەو پارچە واتـــادار (مۆرفێم)انە بڕوانین کـــە وشەکەیان پێکهێناوە ، دەبینین : « دار » ــ (درەخت و لقی درەخت و ئەو کەرەستە خاوەی لە درەخت دێتـــە بەرهەم) ، « تاش » ــ ڕەگی کرداری « تاشین »ە ، بە مانای (ڕێكخســـتن و لووسکردنی شـــتێك) دێت • بەم شێوەیە کە « تاش » بە وشەی « دار »ەوە دەلکێ ، ئەو دەمە « دارتاش » دروست دەبێ و ماناکەی مەبەست (وەستایەکە لە دار و تەختە شت دروست بکا) •

مۆرفێم

(Morpheme — المورفيـــم)

لێکۆڵینەوە دەربارەی هەندێ دانەی زمان زۆرە و تەنانەت لە زانستی زماندا بەشی سەربەخۆیان بۆ دانراوە ••• بـــەڵام بەداخەوە گرنگییەکی ئەوتۆ بە کێشەی مۆرفێم نەدراوە • نەبوونی لێکۆڵینەوەی تایبەتی و تێر و تەسەل سەبارەت بە کێشەی مۆرفێم بووەتە هۆی دواکەوتنی لێکدانەوەی هەندێ کێشەی تیۆریی زمانناسی • زۆر جاریش کاری کردۆتە سەر ئەوەی ئەنجامی سەرکەوتوو وەدەست نەهێنرێ •

ئەگەر چاوێك بەو نووسراوانـــەدا بخشـــێنین ، کە دەربارەی زمـــانی کوردیی نووسراون ، بە ئاشکرا دەبینین کەم یا زۆر باســـی گەلێك کێشەی زمانکراوە ، بەڵام ئەوەی باســـی لێوە نەکرابێ (تەنها بـــە چەند دێڕێك

نەبێ)[1] کێشەی مۆرفێمە لە زمانی کوردیدا ••• ئەمەش وەنەبێ شتێکی ڕێکەوت بێ ، بەڵکو تەنانەت بە نیسبەت زمانە پێشکەوتووەکانیشەوە لەم بارەیەوە توێژینــەوە کەمە و هێشــتا گەلێ ڕووی ئەم باســە بەر ڕووناکی لێکۆڵینەوە نەکەوتووە •

تیۆری مۆرفێم لە زمانناسی ئەم سەردەمەدا کەم لێی‌کۆڵراوەتەوە و باسی سەربەخۆ و تێر و تەسەل دەربارەی نییە • باسی تیۆری مۆرفێم بە زۆری لە هەندێ لێکۆڵینەوەی گشــتی زمانناسیدا بــەر چاو دەکەوێ و بەتایبەتی لە باسی وشەڕۆناندا •

هەرچەندە ژمارەیەك لە زانایان لە بارەی مۆرفێمەوە دواون ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا تاکو ئێستا تەعریفێکی تەواوی پڕ بە پێی مۆرفێم نییە ؛ جۆرەکانی بە باشی دیاری نەکراون ؛ مانای جۆرە جیــاوازەکانی ئاشکرا نەکراوە ؛ دەور و ئەرکیان لە زماندا نیشان نەدراوە[2] •

دەربارەی تەعریفی مۆرفێم ڕای جیــاواز زۆرە و ژمارەیەك تەعریف هەن کە وێك ناچن و هەندێکیان کەم و کورتییان تێدا دەبینرێ ••• ئەو تەعریفەی لــە هەموان تەواوتر و لەبــارتر و باوترە ، ئــەوەیە کە دەڵێ : مۆرفێم ــ بچووکترین دانەی واتاداری زمانە[3] •

---

(١) مامۆســتا محەمەد ئەمین هەورامــانی ، لە کتێبــی « ســەرەتــایێك لە فیلۆلۆژی زمــانی کوردی »دا ، بەغــدا ، ١٩٧٣ ، کەمێــك لە بــارەی مۆرفێمەوە دواوە (ل ١٠٩ ــ ١١١) •

(٢) ر. ئا. بوداگۆڤ ، سەرەتایێك بۆ چوونە ناو زانستی زمانەوە ، مۆسکۆ، ١٩٥٨ ، ل ٢٣ .

(٣) مەبەست لە مۆرفێم ــ بچووکترین دانەی واتادار ، ئەوەیە کە نــاتوانرێ بچووکتر بکرێتەوە بە مەرجێ واتای نەفەوتێ. بە وێنە وشــەی «مۆمدان»، لە دوو مۆرفێم : « مۆم + دان » دروســت بووە و هــەر یەکێك لــەو مۆرفێمانە بچووکترین پارچەی واتاداری ئەو وشــەیەن و ناکرێ بچووکتر بکرێنەوە و ماناش ببەخشن . بێ‌گومان ئەگەر یەك دەنگیان لێ لاببرێ ،
=

ئەوەی لـەم ڕووەوە پتر لێی کۆڵراوەتەوە مۆرفێمە ئافیکسیەکانن ، کە ئەمانیش لە زماندا دوو دەوری گرنگ دەبینن :

یەکەم ـ ڕۆنانی وشە • ئەم کارەش (پێشگر و پاشـــگر) بەجێی دەهێنن •

دووەم ـ گۆڕینی ڕێژەی وشە ، کە (نیشانە)[٤] سازی دەکا •

مۆرفێم یەکێکە لـەو هۆیانە کە حاڵاتی ڕێزمانی لــە مۆرفۆلۆژی و هەروەها لە سینتاکسدا پێك دێنێ • لە زمانی کوردیدا کە حاڵاتی ڕێزمانی زۆرە ، مۆرفێمە هەمەچەشنەکانی هۆیەکی هەرە کاریگەر و ناســراون لــە پێكهێنان و دەربڕینی ئەو حاڵەتە ڕێزمانیانەدا • لە زمانی ئینگلیزیدا دەوری مۆرفێم بۆ ســازکردنی حاڵاتی ڕێزمانی تا ڕادەیەك کەمە ، بــەلام لەگەڵ ئەوەشدا نیشانەی وەها هەیە، کە ڕێژەی وشە دەگۆڕێ ، وەك : ((s(es))) نیشـــانەی کــۆی نـــاو (book — books, box — boxes) — ((er)) ; نیشانەی پلەی بەراوردی ئاوەڵنـــاو (long — longer) .... هتد[٥] •

بەلام دەربڕینی حاڵاتی ڕێزمانی تـــاکە دەوری مۆرفێم نییە ، بەڵکو دەورێکی دیکەی زۆر گرنگی هەیە ، کە ئەویش ڕۆنانی وشەیە •

ئاخاوتنی ئێمە بەر لە هەمو شتێك بریتییە لە ڕستە • هەر ڕستەیەکیش کەم یا زۆر خاوەنی مانای خۆیەتی••• ڕستەش بە سەر فرێزدا دابەش دەبێ•

=

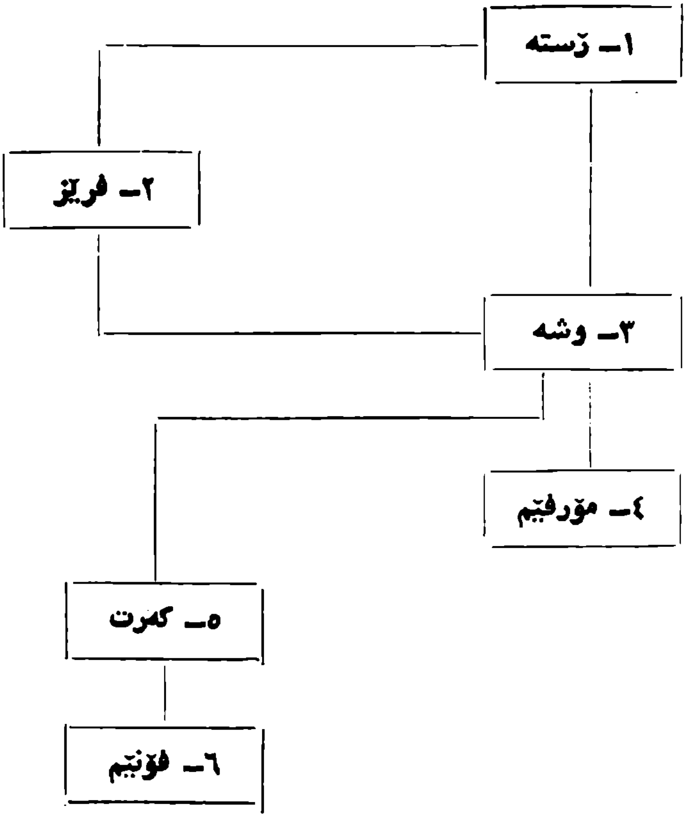
بێواتا دەبن و ناتوانرێ پێیان بوترێ مۆرفێم ... هەروەهــا وشـــەی « پەرێ » بریتییە لە یەك مۆرفێم یاخود دوو کەرت یاخود چوار فۆنێم. لێرەدا « پەرێ » بچوکترین دانەی واتادارە و لەوە بچوکتر ناکرێتەوە ، بە مەرجێك واتای ون نەبێ . ئەگەر ، بکرێتە « پە ، ڕێ ... » واتای نامێنێ ، کە واتاش نەما بە مۆرفێم ناژمێررێت .

(٤) لەم کتێبەدا بە شێوەیەکی فراوان پێشگر و پاشـــگر و نیشـــانە شـــی کراونەتەوە .

(٥) گ. س. کاچکینا، کێشەی واتای مۆرفێم ، لێنینگراد، ١٩٦٣، ل ١٤.

فرێزیش وشەی لێ دەبێتەوە • وشـەش لە مۆرفێم پێکهاتووە • هەرچێ مۆرفێمە لە ڕۆی واتاوە بەسەر پارچەی لە خۆ بچۆکتردا دابەش نابێ • وشە لە سـەرێکیترەوە ، بۆ ئەوەی پەیوەندێ بـە مۆرفێمەوە هەبێت بەسەر کەرتدا دابەش دەبێ • لە کۆتاییشدا دەکرێ کەرت دەنگ ، یاخود فۆنێمی لێ جودا بکرێتەوە •

ئەو دابەش کردنەی دانەکانی زمان کە لە سەرەوە باسـمان لێکرد ، دەتوانرێ لە شێوەی ئەو نەخشـەیەی خوارەوەدا نیشان بدرێ •

ئەوەی لەو نەخشەیەی سەرەوەدا نیشان دراوە ، دانە سەرەکییەکانی زمانن ... بەڵام ئەوەی لەم ڕووەوە سەرنج ڕابکێشێ ، ئەوەیە کە زانایان لەوەدا ڕای جیاوازایان هەیە ، کـە ئایا کامەیان لـە هەمۆیان گرنگتر و سەرەکیتره . هەندێ لە زمانناسان لەو ڕایەدان کە « لە ناو دانەکانی زماندا ڕستە و وشە بایەخیان لە هەموان زیـاتر هەیـە و وەسـیلەی ئاخـاوتن و ئاڵوگۆڕکردنی بیر و باوەڕ و لە یەکتر گەیشتنی ئەندامانی کۆمەڵن »[٦] .

ئۆ. س. ئاخمانۆڤا و ن. م. شانسـکی وای دادەنێن کە تەنیا وشە دانەی هەرە سەرەکی زمـانە ... کەچـی ت. پ. لۆمتێـف هەوڵی داوە بیچەسپێنێ کە گرنگی ڕستە لە هی وشە کەمتر نییە[٧] .

لەم بارەیەوە گ. س. کاچکینا تۆسیوێتی دەڵێ : دانانی تەنیا وشە بە دانەی سەرەکی زمان بۆتە هۆی ئەوەی کێشەی واتـای دانەکـانی دیکەی زمان ، بەتایبەتی مۆرفێم ، بە باشی لە زمانناسیدا سـاغ نەکرێتەوە ... ئەو جۆرە دانانەی زمان ، وەك : وشە و ڕستە ، ئەرکێکی کۆمەڵایەتی زمـان بەجێ دەهێنن ــ واتـە دەوری زمـانەوانی جێبەجـێ نـاکەن . بەڵام بۆ تێگەیشتنی پێکهاتنی زمان ، بۆ لێکۆڵینەوەی تەواو لەزمان ، بۆ لێکدانەوەی ڕێزمانەکەی ، بۆ شیکردنەوەی ڕۆنانی وشەکانی ... مۆرفێم لە وشە و ڕستە کەمتر نییە و دیوی ناوەوەی زمانناسی ئاشکرا دەکا[٨].

لێکۆڵینـەوەی تەواو لە گشـت ڕۆیەکی مۆرفێـم ، بەتـایبەتی بۆ مۆرفۆلۆژی بایەخی هەیە . ئەو دەسـتورانەی وشـەیان پێدەگۆڕرێ و

---

(٦) ئەکادیمیەی زانسـتی سۆڤێت ، ڕێزمـانی زمانی ڕۆسـی ، بەرگ ٢١ مۆسکۆ ، ١٩٥٣ ، ل ١٢ .

(٧) گ. س. کاچکینا ، کێشـەی واتای مۆرفێـم ، لێنینـگراد ، ١٩٦٣ ، ل ٢١ .

(٨) هەمان سەرچاوە ، ل ٢١ ــ ٢٢ .

هەروەها وشەی نوێیان پێ پێكدەهێنرێ بە یارمەتی مۆرفێمی تایبەتی ساز دەبــن •

ئەگەر تەماشای وشەكانی زمانی كوردی بكەین ، دەبینین بەشــێكی زۆریان لە پارچەی جودا جودای واتادار (مۆرفێم) دروست بوون • ئــەو پارچە واتادارانەی وشە پێكدەهێنن ، پەیوەندییان لەگــەڵ یەكتردا هەیە و مانا و دەستوری وشــەكە بەوانەوە بەندە • بۆ نمونــە ، ئەگەر وشــەی «گۆزەڵە» بەرانبەر بە «گۆزە» ڕاگرین ، دەبینین لە دوو پارچە پێكهاتووە:

«گۆزە» ــ دەفرێكی گەورەی گلینی دەسكداری سورەوە كراوە ، ئاوی تێ دەكرێ •

« ڵە » ــ نیشانەی بچوكی بارست •

سەرپاكی ئەو دوو پارچەیە ــ واتە «گۆزەڵە» مانای (گۆزەی بچوك) دەگەیەنێ • ئەو پارچە واتادارانەی وشە لە زانستی زماندا (مۆرفێم)یان پێ دەوترێ • مۆرفێم ــ بچوكترین دانەی واتاداری زمــانە و ئەركی ڕێزمانی هەیە • بەتایبەتی ئەو واتادارییە لە (فۆنێــم)ی جودا دەكاتــەوە • هەرچی فۆنێمە ــ كاری جیاكردنەوە و گۆڕینی مانای وشە بەجێ دەهێنێ ، بــەڵام لەگەڵ ئەوەشدا خۆی بە تەنیا خاوەنی مانا و واتــا نییە • بە وێنە ، ئــەگەر فۆنێمی (ا) لە وشــەی « بــاز »دا بگۆڕێت بە (ە ، ۆ ، ێ •••) ئەوە ئەم وشانە « بەز ، بۆز ، بێز •••» پەیدا دەبن ، كە جیاوازییەكی تەواو لــە مانایاندا هەیە ــ واتە لێرەدا فۆنێمی (ە ، ۆ ، ێ•••) دەوری گۆڕینی مانای وشەی «باز» دەبینن[٩] •

---

(٩) بۆ وەرگرتنی زانیــاری تــەواو لە بــارەی فۆنێمــەوە ، بڕوانــە : د. ئەوڕەحمانی حاجی مارف ، زمانی كوردی لە بەر ڕۆشنایی فۆنەتیكدا ، بەغدا ، ١٩٧٦ ، ل ١٥ ــ ١٦ •

پێویسته پەنجە بۆ ئەوە ڕابکێشین کە دەکرێ مۆرفێم لە یەك دەنــگ پێكبێ ، وەك (ە) لە وشەی «ڕاستە»دا ؛ (ێ) لە وشـــەی «کوردێ»دا ؛ (ا) لە وشەی «زانا» ... هتد

دەشکرێ وشە لە یەك مۆرفێم پێکهاتبێ ، وەك : چـاو ، لوت ، پێ ، سەر ، ئاش ، ئاو ، ڕاو ، ژن ، کچ ...هتد . هەروەها وشەش هەیە کە لــە دوو مۆرفێم یان پتر دروست بووە ، وەك :

ئاسنگەر = ئاسن + گەر
فیلبـاز = فیل + باز
هەڵچوون = هەڵ + چوون
نەخۆش = نـە + خۆش
داگرتنەوە = دا + گرتن + ەوە
تێهەڵسوون = تێ + هەڵ + سوون
.... و گەلێکی تر .

پێویستی ژیانی کۆمەڵ ، زیاد بوونی بەرهەم ، پێشکەوتنی بیر و فکری مرۆڤ ... هەمیشە پێویستییان بە پەیدابوون و هاتنە کایەی وشەی نـوێ هەیە . وشەکانی زمان زیاد دەبن و گەشە دەکەن و گۆڕانیان بە سەرا دێ . لە زماندا بزوتنەوەی بێوچان و بەردەوامی دروست بوونی وشـــەی نوێ هەیە و لە سەر بنچینەی ئەو وشانەی لە زووەوە لە زمـــاندا هەن ، وشـــەی نوێ دروست دەبێ .

کەرت کردنی وشە بەسەر مۆرفێمدا یاریدەی ڕۆنــانی وشـــەی نوێ دەدات . زۆر جار وشـــەی نوێ لە مۆرفێمە چالاکەکانی زمـــان دروســـت دەکرێن و ئەمەش سەرچاوەیەکی گرنگی تـــەواو کردن و دەوڵەمەند کردنی زمانە . ڕۆنانی وشەی نوێ لە مۆرفێمە چالاکەکان ، بەتایبەتی لە وشـــەی

نوێباو (الكلمات المولدة ــ Neologism)دا[١٠] بەدی دەکرێ و ئەمـــە ، ئەوە ئاشکرا دەکا کە زوربەی ئەو وشانەی لە زووەوە لە زماندا هەبوون هەر بەو چەشنە پێکهاتوون . ئەگەر تەماشای ئەو زاراوانە بکەین کە لەم سالانەی دوایىدا داڕێژراون ، ئەوە پتر ئەو ڕاستییە دەسەلمێنین . بە وێنـــە مۆرفێمی (دان) لە تێکڕای ئەو وشە کوردییانەدا کە هـــەر لە زووەوە بەســـەر زاری خەڵکەکەوەن ، چووەتە سەر ناو و واتای شوێن و جێگەی گەیـــاندووە . دەبینین لە وشەی «ئاگردان» و «مۆمدان» و «گوڵـــدان»...دا مۆرفێمی (دان) چووەتە سەر وشەکانی «ئـــاگر» و «مۆم» و «گوڵ»... و واتـــای شوێن و جێگەیانی نیشان داوە . جا هەر لەسەر ئەو دەستورە لەم چەندانەی دوایىدا بە یاریدەی مۆرفیمی (دان) وشەی «سەهۆڵدان»[١١] داڕێژراوە . مۆرفێمی (ایەتی) لە زمانی کوردیدا پاشگرێکی چالاکە و یاریدەی داڕشتنی دەیان وشـــەی داوە ، وەك : «کوردایـــەتی ، خزمـــایەتی ، دۆستـــایەتی ، دوژمنایەتی ، دەروێشایەتی ...» . ئەم مۆرفێمە ســـودی لێ وەرگیراوە و ئکێنراوە بـــە وشـــەی «ئـــامێر»ەوە و «ئامێرایـــەتی»[١٢] لەســـەر وەزنی «دەروێشایەتی» داڕێژراوە . مۆرفێمی (ساز + ی) لە وشەکانی «دانسازی،

---

(١٠) بۆ وەرگرتنی زانیاری تەواو دەربارەی وشەی نوێباو ، بڕوانـــە : د. ئەوڕەحمانی حاجی مارف ، وشەی زمانی کوردی ، بەغـــدا ، ١٩٧٥ ، ل ٥٣ ــ ٥٥ .

(١١) وشەی « ســـەهۆڵدان » بەرانبەر بە « ثلاجة »ی عەرەبی دانراوە ، (بڕوانە : زاراوی هەمەچەشنە ، دانان و لێدوانی ئەنجومەنی کۆڕ و لیژنەکانی ، بەغـــدا ، ١٩٧٤ ، ل ١٠) . مەبەســـتمان لەم نموونەیـــە و ئەوانی دیکەش کە بە دوایدا دێن، تەنیا ئەوەیە کە چ دەستورێك ڕەچاو کراوە . دەنا ئەو زاراوانە لە بارن یان نا بە لای ئەم باسەوە گرنگ نییە. هەرچەندە بۆ هەندێکیان سەرنجمان هەیە ، بەڵام ئێرە شـــوێنی ئەوە نییـــە .

(١٢) بڕوانە : زاراوە زانستییەکان ، دانان و لێکۆڵینەوەی لیـــژنەی زاراوە زانستییەکانی کۆڕ ، بەغدا ، ١٩٧٦ ، ل ١٤ .

چەخماخسازیٖ ...»دا بۆ داڕشتنی «وشەسازیٖ»[١٣] بەکارهێنراوە . مۆرفێمی (گەر + یٖ) لە وشەکانی «ئاسنگەریٖ ، مزگەریٖ ...» بۆ ڕۆنانی «ڕۆژنامەگەریٖ»[١٤] کراوەتە کەرەستە . مۆرفێمی (ەمەنیٖ) لە وشەکانی «خواردەمەنیٖ ، سوتەمەنیٖ ...»یەوە سودیٖ بۆ دانانانی «چاپەمەنیٖ»[١٥]و «مزرەمەنیٖ»[١٦] لیٖوەرگیراوە ... هتد .

هەمو ئەو وشانە و گەلێکی تر بەو ڕێگایانە و یاخود بە ڕێگای ناسراوی دیکەدا لەسەر بنچینەی ئەو وشانە و ئەو کەرەستانەی زمان کە هەبوون ، پەیدابوون . بەو جۆرە ، لەو ڕێگەیەوە گەلێك وشەی نویٖ چووەتە سەر خەرمانی وشەکانی زمان . جا دیاریٖ کردنی مۆرفێم و دەور و واتایان لە زماندا کارێکی گەورە و پێویستە ... هەندیٖ جار پشت گویٖ خستنی چمکێکی دەبێتە هۆی هەڵە و دروست کردنی وشەی نەگونجاو و نالەبار . هەر لەبەر ئەو هۆیەشە کە لە زمانی کوردیٖدا گەلێك وشەی وا بەرچاو دەکەون ، کە ناچنە دڵی خەڵکەوە و سەرنج و کێشەیان لە سەر هەیە .

جۆرەکانی مۆرفێم

١ ـ مۆرفێمی ڕیشەییٖ — Root morpheme

بچوکترین بنکەی وشە ، کە مانای سەرەکیٖ وشە هەڵگریٖ، لە زانستی زماندا بە مۆرفێمی ڕیشەییٖ ناسراوە . بە وێنە « ڕەش » لە وشەی

---

(١٣) بڕوانە : لیستەی چوارەمی زاراوەکانی کوڕ ، دانان و لێدوانی ئەنجومەنی کوڕ و لیژنەکانی ، بەغدا ، ١٩٧٥ ، ل ٢٠ .
(١٤) لە چاپەمەنیٖ و نوسینی کوردیٖدا زۆر بەکار دەهێنریٖ .
(١٥) لە زۆر نوسیندا بەرچاو دەکەویٖ .
(١٦) مزرەمەنیٖ ـ حمضیات . بڕوانە : سەرچاوەی ناوبراو ، زاراوی هەمەچەشنە ، ل ١١ .

« ڕەشایی »دا بنکەیە و مۆرفێمی ڕێشەیی‌یە ؛ لە وشـــەی « چڵکن »دا ــ « چڵك » بچوکترین بنکەیە و مانای سەرەکی وشەکەی هەڵگرتووە ؛ لە وشەی « بەهێز »دا ــ « هێز » بنکەیە ؛ « هات » لە وشەی « هــاتن »دا ؛ « چو » لە وشەی « چون »دا مۆرفێمی ڕیشەیین ••• هتد •

هەروەها بەشـــی هەرە زۆری ئـــەم جۆرە مۆرفێمانە بە شـــێوەی سەربەخۆش خۆیان دەنوێنن و واتا دەبەخشن • هەر لەبەر ئەوەشە هەندێ جار لە زانستی زماندا مۆرفێمی ڕێشـــەیی بە (مۆرفێمی ســـەربەخۆ) ناو دەبرێ •

بە وێنە وشەی « شار » مۆرفێمێکی سەربەخۆیە و مانای هەیە و خۆی بە تەنیا بەکاردێت ••• هەر بەو چەشنەش سەدان وشەی‌تر ، وەك : مار ، باڵ، ساڵ ، دار ، چاو ، ئاسن ، بڵند ، کەم ، زۆر ، جوان ، ســـەر، سەوز، زستان ، پایز ، بزن ، گەرم ••••• هتد •

٢ ــ مۆرفێمی وشەدارێژەر — Derivational morpheme

هەرچەندە ڕەگی وشە مانای سەرەکی وشە هەڵدەگرێ ، بەڵام هیچ زمانێك ئەو توانایەی نییە تەنیا بە ڕەگ و وشەی سادە مەبەست دەربڕێ •

ڕەگی وشە و وشەی سادە بە یاریدەی پێشـگر و پاشـــگر دەتوانن سەدان وشە دروست بکەن و ســـەدان مانا و مەبەست دەربڕن • بـــە وێنە پاشـگری (ێنە) کە دەچێتە سەر وشەی « نیسك ، ماش ••• » ، دو وشەی نوێ دادەڕێژێ : « نیسکێنە ، ماشێنە ••• » ؛ پاشـگری (ین) کە بە وشەی سادەی « سەر ، نەرم ••• »ەوە دەلکێ ، ئەو دەمە وشـــەی داڕێژراوی « سەرین ، نەرمین ••• » ســـازدەبێ ؛ پشـگری (ار) کە بە ڕەگی کرداری « وتن ، کوشتن ••• »ەوە دەنوسێ ، وشەی « وتار ، کوشتار ••• » پێك

دێنێ • پێشگری (ڕا) کە دەچێتە سەر کرداری سادەی «هاتن ، بوون•••»، دەیانکاتە « ڕاهاتن ، ڕابوون ••• » کە کرداری داڕێژراون ؛ پێشگری (بێ) کە بە ناوی سادەی « هۆش ، هێز ••• »ەوە دەلکێ ، دەیانکاتە ئاوەڵناوی داڕێژراوی «بێهۆش ، بێهێز•••» ؛ پێشگری (پێ) کە بە ڕەگی کرداری سادەی «ویستن، خەفتن •••»ەوە دەتوسێ ، ناوی داڕێژراوی «پێویست، پێخەف ••• »یان لێ ساز دەکات ••• هتد •

بەم چەشنە ، ئەو پێشگر و پاشگرانەی دەوری وشەڕۆنـــان دەبینن ، جۆرێکی تایبەتین لە مۆرفێم و لە زانستی زماندا بە (مۆرفێمی وشەداڕێژەر) ناسراون •

٣ ــ مۆرفێمی وشەگۆڕ — Inflexional morpheme

لە سەرەوە لە مۆرفێمی وشەداڕێژەر دواین و نیشـــانمان دا کە چۆن لەکاتێکدا دەچنە سەر ڕەگێك یاخو وشەیەکی سادە، وشەیەکی نوێی داڕێژراو دێننە کایەوە ••• بەڵام پێویستە ئەوەش لە یاد نەکەین کە وشەکانی زمان لە ناو خۆیاندا پەیوەندێ هەمیشەیی‌یان هەیە • ئەو وشـــانەی فرێز و ڕستە پێكدەهێنن پەیوەندێ ئاشکرا و دیارێ کراویان لەگەڵ یەکتردا هەیە • بۆ دەربڕینی هەر مەبەستێك ، وشەکان بە گوێرەی دەستوری ئەو زمانە دەچنە پاڵ یەك و فۆرمەی پێویستی خۆیان وەردەگرن و ڕســـتە پێكدەهێنن و مەبەستی دیارێ‌کراو دەگەیەنن •

وەك :

★ ئەو کوڕە ناوی سەردارە •

سەردار کوڕی خاڵە شاسوارە •

کوڕەکەی خاڵە شاسوار ناوی سەردارە •

له نێو کوڕانی خاڵه شاسواردا سەردار دیاره .
سەردار کوڕێکی چاکه .
. . . . هتد .

★ سەردار چوو بۆ قوتابخانه .
سەردار دەچێ (ئەچێ) بۆ قوتابخانه
سەردار بچۆ بۆ قوتابخانه
. . . . هتد .

بەو نموونانەی سەرەوەدا ، ئەوەمان بۆ دەردەکەوێ که یەکێك له هۆ کاریگەرەکانی ڕێکخستنی وشه ، مۆرفێمی وشەگۆڕه . مۆرفێمی وشەگۆڕ دەچێته سەر وشه و حاڵاتی جیاوازی ڕێزمانیێ پێكدێنێ . مۆرفێمی وشەگۆڕ که بریتییه له نیشانه ، وەك پێشگر و پاشگر به سەرەتا و کۆتایێ وشەوە دەلکێن[17] . له بەشی یەکەمی ئەو نموونانەی سەرەوەدا ، نیشانەی (ە ، ی ، ەکە ــ ی ، ان ــ ی ، ێك ــ ی ....) به کۆتاییێ وشەی «کوڕ»ەوە لکاون و حاڵاتی جیاوازی ڕێزمانییان دەربڕیوه . له وشەکانی بەشی دووەمیشدا (دە ، ئە ، بـ ...) که له سەرەتاوە هاتوون هەمان ئەرکیان بەجێهێناوە[18] .

---

(17) ڕاسته نیشانه، هەر وەك پێشگر و پاشگر، به سەرەتا و کۆتاییێ وشەوە دەلکێ ، بەڵام دەوری جیاواز دەبینێ. هەرچی پێشگر و پاشگره دەوری داڕشتنی وشه دەبینن ، کەچی نیشانه مانای نیسبیێ دەگەیەنێ ــ واته دەوری گۆڕینی حاڵاتی ڕێزمانیێ وشه دەبینێ .
له بەشێکی تایبەتیێ ئەم کتێبەدا (باسی پێشگر و پاشگر و نیشانه و جیاوازیێ له نێوانیان و دەوریان له ڕێزماندا و به هەڵەچوونی هەندێ نووسەر له تێکەڵکردنیاندا کراوه) .

(18) ئەو نیشانانەی له زمانی کوردیدا ئەرکی گۆڕینی وشه بەجێ دەهێنن زۆرن . لێرەدا بەکورتیێ لێیان دواوین ، چونکه لەم بەشەدا مەبەست وشەڕۆنانه و ئەوانیش دەوری ڕۆنانی وشه نابینن ... بەڵام له شوێنی پێویستدا به فراوانیێ باسیان لێوه کراوه .

بەم چەشنە بۆمان ڕوون بووەوە کە لە زمانی کوردیدا دوو جۆر مۆرفێمی وشەگۆڕ هەیە و پێیان دەوترێ (نیشانە) • ئەو نیشانانەی بە کۆتایی وشەوە دەلکێن بە (Inflexion) ناسراون • نیشانەی کۆتایی لە زوربەی زمانەکانی جیهاندا باوە • هەرچی جۆری دووەمی نیشانەیە کە بە سەرەتای وشەوە دەلکێ و لە زمانی کوردیدا باوە ، لە زانستی زماندا(Augment)ی پێ دەوترێ • ئەم جۆرەیان لە کەم زمـاندا بەدی دەکرێ • بە وێنە لە زمـانی ئینگلیزی و ڕوسـی ••• دا نییـە ، بەلام لـە « زمانی یۆنـانی کۆن و سانسکریتی‌دا دەبێتە نیشانەی کرداری رابوردوی سادە و دوور »[١٩] •

مۆرفێمی جۆری دووەم و سـێیەم ــ واتە مۆرفێمی وشەدارێژەر و مۆرفێمی وشەگۆڕ بە شێوەی سەربەخۆ کار ناکەن و واتا نابەخشن • لەبەر ئەوە هەندێ جار لە زانستی زماندا بە هەردوکیان دەلێن (مۆرفێمی بەند یاخود مۆرفێمی ئەفیکسی) •

شێوەی مۆرفێم

(Allomorph — نمط المورفيم)

بە چەند شێوەیەك کە لە یەك مۆرفێمدا کۆدەبنەوە ، دەلێن شێوەی مۆرفێم • بەشێکی زۆری شێوەی مۆرفێمی زمانی کوردی ئەوانـەن کـە هۆی فۆنەتیکی پێکیان دەهێنێ • بە وێنە ئەگەر مۆرفێمی (وە) لە وشەی « چونەوە »دا ببێتە (ەوە) ، ئەوە مۆرفێمێکی‌تر پەیدا نابێ ، بەلکو شێوەی هەمان مۆرفێمە ، بەلام پێویستی فۆنەتیکی ئەو شێوەیەی پێداوە • یاخود ئەگەر مۆرفێمی (ەکە) کە نیشانەی ناسیاوی‌یە بە چەند شێوەیەکی تر ، وەك

---

(١٩) گ. س. کاچکینا ، کێشەی واتای مۆرفێم ، لێنینگراد، ١٩٦٣، ل.٤٠.

(كە ، یەكە...) بەرچاو بكەوێ ، ئەوە ناكرێ بە مۆرفیمێكی دیكە دابنرێ، بەڵكو ئەوانە شێوەی مۆرفیمی (ەكە)ن ... ئــەو جۆرە حاڵەتانە كە لە زانستی زماندا بە شێوەی مۆرفیم ناسراون، لە زمانی كوردیدا زۆرن ، وەك:

گە / گا   ڕێگە ــ ڕێگا ، جێگە ــ جێگا

ێك / یێك / یەك / ێ   شەوێك ــ چراییێك ــ چەقۆیەك ــ ڕۆژێ

وان / ەوان   گاوان ــ باخەوان

بەند / بەن   ناڵبەند ــ ناڵبەن(٢٠)

كە / ەكە   لەتكە ــ كۆلەكە(٢١)

وەر / ەوەر   سەروەر ــ جانەوەر

كە / ەكە / یەكە   دەرگاكە ــ كوڕەكە ــ چرایەكە(٢٢)

.... هتد .

---

(٢٠) هەندێ جار دەنگی (د) لە وشـــەدا (بەتایبەتی لە شێوەی سلێمانیدا) دەكەوێ ، هەندێ جاریش دەبێ بە (ئـ) . ئەگەرچی ئەو قــوتدان و گۆڕانە لە ئاخاوتنی ناوچەی سلێمانیدا هەیە ، بەڵام لە زمانی ئەدەبی و نوسیندا پێویــــستە واز لەو جۆرە تــایبەتیــانە بهێنرێ . لە بریتی : « ناڵبەن ، مناڵ ، ئەكەم ... » ڕاستتر وایە بنوسین : « ناڵبەنــد ، منداڵ ، دەكەم ... » .

(٢١) ئەمە لەگەڵ (ەكە)ی ناسیاویدا جیاوازە. ئەم پاشگرە و، ئەو نیشانەیە.

(٢٢) لە زمانی كوردیدا ، شێوەی مۆرفیم لە ڕێگەی تێچونی بزوێن یاخــود پەیدابونی نیمچەبزوێنەوە دروســـت بـــوون ، كــە ئەویـــش هــۆی فۆنەتیكی‌یە ... بۆ وەرگرتنی زانیاری پتر لە بارەی تێچونی بزوێن و پەیدابونی نیمچە بزوێنەوە ، بڕوانە : د. ئەوڕەحمانی حاجی مــارف ، زمانی كوردی لە بەر ڕۆشنایی فۆنەتیكدا، بەغدا ، ١٩٧٦، ل ٥٤ـ٥٦ .

پێشگر و پاشگر و نیشانە

بە سەرپاکی ئەو سێ زاراوە ـ واتە پێشــگر و پاشگر و نیشانە ـ دەوترێ (گیرەك ــ Affix)[٢٣] • ئافیکس ئــەو مۆرفێمەیە کە واتای ڕێزمانیێ هەیە • گیرەك لە زماندا بە تەنیا بایەخی نییە ، بەڵکو کە دەچێتە سەر وشە دەتوانێ دەوری دروست کردنی وشە ببینێ و واتا ببەخشێ •

پێشــگر کە بــە لاتینێ (Praefixus)ی[٢٤] پێ دەڵێن ، ئــەو مۆرفێمەیە کە بە پێشی وشەوە دەلکێ[٢٥] و ڕواڵەت و ناوەرۆکی وشــە دەگۆڕێ و دەوری ڕۆنانی وشە دەبینێ •

پاشگر کە بە لاتینێ بە (Sufixus) [٢٦] ناسراوە ، ئەو مۆرفێمەیە کە

---

(٢٣) ئافیکس لە وشـەی (Affixus) ی لاتینییەوە وەرگیراوە و بە مـانای (گیر ، چەسپاو ، لکاو ، نوسـاو . . .) دێت .

(٢٤) وشـەی (پرێفیکس — Praefixus)ی لاتینێ پێکهاتووە لە : (Prae — پێـش ، بــەردەم . . .) و (Fixus ـ گـیر ، لکـاو ، نوسـاو ، چەسپاو . . .) . بەم چەشنە وشـەی پرێفیکس بە مانای ـ پێشگر ـ دێـت .

(٢٥) لەو ڕایەدام د. نەسرین فەخرێ لەوەدا بە هەڵە چووە کە وای دانـاوە پێشگر «دەکەوێتە پێش بناغەی وشـە»وە (بڕوانــە : د. نەسریــن فەخرێ ، پاشگر و پێشگری (ڤە ـ یان ـ وە) لە زمـانی کوردیـدا ، گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد ، ب١ ، ژ١ ، بەغدا ، ١٩٧٥ ، ل ٢٣٨) . د. نەسرین لەکاتێکدا کە سوودی لە سەرچاوەی ڕۆسـێ وەرگرتووە ، تایبەتێتی زمانی کوردێ تێدا نەخوێندۆتەوە . لەبەرئەوە کە لە زمانی ڕۆسیدا هەردەم پێشگر دەکەوێتە پێش بناغەی وشەوە ، وای بڕیـار داوە لــە کوردیشــدا دەبێ هەر بەو چەشــنە بێ . بەڵام هێنـانەوەی چەند نموونەیەك ئەوەمان بۆ ئاشکرا دەکا ، کە مەرج نییە وا بێ . بە وێنە لە کرداری «هەڵدەگرم»دا ، (دە)ی نیشانەی موزارەعەت ؛ لە کرداری «ڕامکرد»دا جێنـاوی لکاوی کەســی یەکەمــی تـاك ؛ لە کـرداری «وەربگرە»دا ، (ب)ی نیشـانەی فەرمان . . . لە نێوان پێشگر و بناغەدا هــاتوون .

(٢٦) وشـەی (سوفیکس Sufixus)ی لاتینــێ لە دوو بەش پێکهــاتووە : (Su ـ پــاش . . .) و (Fixus ـ گـیر ، لکـاو ، نوســاو ، چەسپاو . . .) . بەم جۆرە وشـەی سوفیکس مانای پاشگر دەبەخشێ.

به کۆتایی بناغەی وشەوە دەنووسێ و ڕواڵەت و ناوەڕۆکی وشە دەگۆڕێ و دەوری ڕۆنانی وشە دەبینێ[27] •

جیاوازی پێشگر و پاشگر تەنیا لە شوێنی پێوەلکاندایە • ئەویش ئەوەیە کە پێشگر بە پێشی وشەوە دەنووسێ ، هەرچی پاشگرە بە پاش بناغەی وشەوە دەلکێ •

نیشانە (Marker) ئەو مۆرفێمەیە کە بە سەرەتا و کۆتایی وشەوە دەلکێ و مانای جودا جودای ڕێزمانی دەردەبڕێ •

گەلێك لە زانایانی زمان لەو ڕایەدان کە بەشی زۆری پێشگر و پاشگر لە زوودا وشەی سەربەخۆ بوون و بە تەنیا مانایان داوە و لە دواییدا بۆ دەربڕینی مانای نوێ لەگەڵ وشەی تردا یەکیان گرتووە و وشەی لێکدراویان هێناوەتە کایەوە ••• ئەنجامی وشە لێکدان بووەتە هۆی گۆڕینیان • دیارە بە تێپەڕبوونی کات و زۆر بەکارهێنان هەندێکیان لێ‌سواوە و بەرە بەرە فۆرمی تازەیان وەرگرتووە •

بێ‌گومان هەر زمانێك لە چەشنی بەکارهێنانی پێشگر و پاشگر و نیشانەدا خاوەنی خاسیەتی تایبەتی خۆیەتی • بە وێنە زمانی وا هەیە ، وەك زمانی (تۆرانێکان ، ئوگۆرە ــ فینی) کە پێشگر بەکار ناهێنن و هەمــو ڕێزمانیان بە هۆی پاشگرەوە دەردەبڕن • بەم جۆرە تێکڕای وشەکانی ئەو زمانانە لە ڕەگی وشەوە دەست پێ دەکەن و لە کۆتاییەوە بە پێی پێویست زنجیرەیەك پاشگر دێت • زمانی دیکەش هەیە بە پێچەوانەوە پێشگر بەکار دەهێنن و پاشگر (لە هەندێ حاڵەتی بیژۆکدا نەبێ) بەکارناهێنن ،

---

(27) د. نەسرین فەخری ، لە لاپەڕە ٢٣٧ ــ ٢٤٠ی وتاری : پاشگر و پێشگری (ڤە ــ یان ــ وە) لە زمانی کوردیدا ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، ب١ ، ژ١ ، بەغدا ، ١٩٧٣ هەندێ زانیاری لە بارەی پێشگر و پاشگرەوە پێشکەش کردووە .

وەك (زمانی سـواحیلی) کە لە خێزانی (بانتـو)وە ــ (ناوەڕاسـتی ئەفەریقا)[٢٨] •

زمانە هیند و ئەورۆپاییەکان ، کە زمانی کوردیش یەکێکە لەو خێزانە، هەردوك ــ واتە پێشـگر و پاشـگر ــ بەکار دەهێنن • بە وێنە «بەربونەوە» لە پێشـگری « بـەر » و کرداری « بـون » و پـاشگری « وە (ەوە)» پێکهاتووە ؛ وشـەی « بێهێز » لە پێشـگری «بێ» و « هێز » کە نـاوە پەیدابووە ؛ وشەی «ئاسنگەر » لە «ئاسن» و پاشگری «گەر» دروسـت بووە ••• هتد •

پێشگر و پاشگر لە زمانی کوردیدا ئەو دەورەش دەبینن ، کە وشەیەك لە بەشێکی ئاخاوتنەوە بکەنە بەشێکی دیکەی ئاخـاوتن ، واتە ناو دەکەنە ئاوەڵناو ، یاخود بە پێچەوانەوە ئاوەڵناو دەکەنە ناو•••هتد• بە وێنە وشەی «هێز» ناوە و «بەهێز» کە ئاوەڵناوە بە یاریدەی پێشـگری (بە) دروست بووە؛ وشەی «زێڕ» نـاوە ، دەمێ کە پـاشـگری (ین)ی دەخرێتە سـەر دەبێتە ئاوەڵناو ــ «زێڕین» ؛ وشەی «ورگ» ناوە ، کاتێ پاشـگری (ن ــ in)ی لەگەڵ بەکـار دەهێنرێ «ورگن» پەیدا دەبێ کە ئاوەڵنـاوە ••• وشـەی «درێژ» ئاوەڵناوە ، کە پاشـگری (ی) پێوە دەلکێ دەبێتە «درێژی» کە ناوە؛ وشەی «ڕەش» ئـاوەڵناوە ، کە پـاشگری (ایی)ی دەچێتە سـەر دەبێتە «ڕەشایی» و ئاوەڵناوەکە دەگۆڕێ بۆ ناو ؛ وشەی «زەرد» ئاوەڵناوە و بە یاریدەی پاشگری (ێنە) وشەی «زەردێنە» پێكدێ و ناو پەیدا دەبێ ••• وشـەی «هۆش» کە نـاوە ، کاتێ پێشـگری (بێ)ی پێـوە دەلکێ دەبێتە ئاوەڵناو ــ « بێهۆش » ، کەچی ئەگەر پاشـگری (ی)یشی بخرێتە سـەر ئەوە سەر لە نوێ دەبێتەوە ناو ــ «بێهۆشی » ••• هتد •

---

(٢٨) ئا. ئا. ڕیفۆرمـاتسکی ، سەرەتایێکی زمـانناسی ، چـاپی چوارەم ، مۆسکۆ ، ١٩٦٧ ، ل ٢٦٣ ــ ٢٦٤ •

له وشەی ناســادەی زمانی کوردیدا پاشگر هەمیشە لە دوای زەگی وشەوە دێت و ئنجا بە دوای ئەودا نیشانە ــ واتــە هەرگیز پاشــگر پێش نیشانە دەکەوێ • بە وێنە : وشــەی «فێڵبــازتر» کە لە وشــەی «فێڵ» و پاشگری «باز» و نیشانەی « تر » پێکهاتووە ؛ وشەی «ئاسنگەران» کــە لە وشەی «ئاسن» و پاشگری «گەر» و نیشانەی «ان» پەیدابووە ؛ وشەی «مۆمدانەکە» کە لە وشەی «مۆم» و پاشگری «دان» و نیشــانەی «ەکە» دروست بووە ••• هتد • بەڵام مەرج نییــە لە هەمو زمــاتێکدا پاشــگر یەکسەر لە دوای زەگی وشەوە بێت و ئنجا نیشانە بێت• لە هەندێ زمانــدا زێدەکەوێ پاشگر دەکەوێتە دوای نیشــانە ، واتە بە پێچەوانــەی زمانی کوردییەوە • بە وێنە لە زمانی ئەڵەمانیدا ، وشــەی ((kind)) بە مــانای «منداڵ» دێت و ((kinder)) بە مانای «منداڵان» ، بەڵام ((kinderchen)) دەبێتە « منداڵۆچکان » • لێرەدا (er) کە نیشانەی کۆیە کەوتۆتە پێــش (chen) ەوە کە پاشگرە بۆ واتای بچوکردنەوە[٢٩] •

پێشگر و پاشگر لەگەڵ نیشانەدا بە جۆری مانای زێزمانێ لەیەك جودا دەکرێنەوە • پێشگر و پــاشگر ــ مانــای دارێژە (المعنى الاشتقــاقي ــ — Derivational meaning) دەدەن ، هــەرچێ نیشــانەیە مــانای نیسبێ (المعنــى النســـبي — Relational meaning) دەگەیەنێ ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ جار لێك جودا کردنەوەیان ئاسان نییە[٣٠] •

---

(٢٩) لێرەدا وشە کوردییەکە ــ « منداڵۆچکــان » لەگەڵ ئەڵەمانییەکەدا ــ ((kinderchen)) وەك یەك نین ، واتە لە ئەڵەمانییەکەدا پاشگر کەوتۆتە دوای نیشانەوە ؛ کەچی لە کوردییەکەدا بە پێچەوانەوە نیشانە کەوتۆتە دوای پاشگرەوە .

(٣٠) لە بەشێکی زۆری ئــەو لێکۆڵینەوانەدا کە دەربــارەی زمــانی کوردێ نوسراون ، ئەوە بەدێ دەکرێ کە نیشــانە لەگەڵ پێشگر و پاشــگردا تێکەڵ کراوە .
ماموستا نوری عەلێ ئەمین لە کتێبی «گرتنی کەلێنێکی تر لە زێزمانی

=

جگە لە پێشگر و پاشگر و نیشـانە ، کە جۆری هـەرە گرنـگ و ناسراوی ئافیکسن ، لە زمانانی جیهاندا چەند جۆرە ئـافیکسێکی دیکەش بەدی دەکرێ :

=

کوردیدا » گەلێك نیشانەی ، وەك (تر)ی پلەی بەراورد و (ترین)ی پلەی باڵا و (ان)ی کۆ و (ەکە)ی ناسیاوێ و (ێك)ی نەناسیاوێ و کۆتایی هەندێ کردار (را ــ لە « کێڵرا ، ڕۆخێنرا . . . »)دا و (رێ ــ لە «ئەخوێنرێ، بنوسرێ . . . »)دا . . . بە پاشگر ، و (ئە)ی موزارەعـەت و (بــ)ی فەرمانی بە پێشگر داناوە و لەگەڵ پێشگر و پاشگری ڕاستەقینەدا هیچ جودای نەکردوێنەتەوە .

مامۆستا محەمەد ئەمین هەورامـانێ لە کتێبـی « سەرەتـایێك لە فیلۆلۆژێ زمانی کوردێ »دا (ل ١١٢ ــ ١٢٣) ، نەك هەر نیشانەکانی بە پێشگر و پاشگر دانـاوە ، بەڵکو لەبەر باسـیان و درێـژەپێدانیان بەشێکی زۆری پێشگر و پاشگرە گرنگەکانی باس نەکردوە .

جا بەو پێیە ئەمە لە سەرێکەوە بووەتە هۆی ئەوەی بە زۆر نیشانـە بکرێ بە پێشگر و پاشگر و ، لە سـەرێکی دیکەوە پێشگر و پاشگرە ڕاستەقینەکان دەرنەکەون .

سەرەڕای ئەوە ، نوســەر لە بەشی (پاشگر)دا هەنـدێ وشــەی واتاداری سەربەخۆی بە پاشگر داوەتـە قەڵەم ، وەك : («خــان» لە وشەی « مەحموود خـان »دا) ؛ («دار» لـە وشــەی «سـپیدار»دا) ؛ («کۆن» لە وشەی « جلەکۆن»دا) . . . جێگەی ڕەخنەیـە کە نوســەر جیاوازێ لە نێوان (نیشانە) و (پێشگر و پاشگر) و (وشە)دا نەکردوە . بە وێنە مامۆستا ڕاناوی لکاوی (ت)ی لە وشەی «گـەلت» و (ەکە)ی نیشانەی ناسیـاوێ . . . وشــەی « پیـاو » لە وشــەی لێکدراوی «پیرەپیاو»دا و وشەی «شێر» لە وشەی لێکدراوی «دەمەشێر»دا. . . پاشگری (چێ) لە وشەی داڕێژراوی «چایچێ» و پاشگری (ســتان) لە وشەی داڕێژراوی «کوردستان»دا . . . وەك یەك داناوە و لە ژێـر باسی (پاشگر)دا، کە ئەو زاراوی (پاشبەند)ی بۆ داناوە ، باسی هەمۆیانی کردوە .

کەریمی ئەیوبێ و ئی. ئا. سمیرنۆڤا هەرچەندە هەندێ جار نیشانە بە پێشگر و پاشگر ناو دەبەن ، بەڵام لە هیچ شوێنێکـدا بە پێشـگر و پاشگری داڕێژەیان دانەناوە .

هەرچەندە لیژنەی « زمان و زانستەکانی » کۆڕ لە بەشـی کرداری

=

١ ــ ئینتەرفیکس(٣١)

ئەو مۆرفێمە یاریدەدەرانەن کە مانـای خودی‌یـان نییـە ، بەلاّم لە لێکدانی وشەدا هاریکاریێ دەکەن • ئەم جۆرە مۆرفێمانە ، کە دەکرێ پێیان بوترێ ــ مۆرفێمی پەیوەندیێ ، لە وشەی لێکدراودا بەدی دەکرێن • لـە زمانی کوردیدا چەند ئینتەرفیکسێك هەیە ، وەك :

أ ــ (ە) :

بەردەنوێژ ، مزرەسێو ، بۆکەشۆشە ، گوڵەباخ •••

ب ــ (و) :

لەرزوتا ، هێلکەوڕۆن •••

ج ــ (ەو) :

بانەوبان ، شارەوشار ، دارەودار •••

د ــ (او) :

ڕەنگاوڕەنگ ، دەماودەم ، چەماوچەم •••

=

دارێژراودا نیشانەکانیان وەك پێشگر و پاشگر نەژماردوە ، بەلاّم ئەوەی جێی سەرسوڕمان بێ ، ئەوەیە کە لە بەشی ئاوەڵناوی دارێـژراودا نیشانەی (ەم ــ هەشتەم ...) ، (ەمین ــ هەشتەمین ...) ؛ (تر ــ گەورەتر ...) ؛ (ترین ــ گەورەترین ...)یان نەك هـەر بە پـاشگر داوەتە قەڵەم ، بەڵکو بە پاشگری دارێژەریشیان داناون... (بڕوانە : گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد ، ب٣ ، ژ١ ، بەغدا ، ١٩٧٥ ، ل ٤٨٥ . گریمان لە لێکۆڵینەوەی زمانی کوردیدا پێویـست بەوە نەکات لە ڕوی زاراوەوە (نیشانە) لە (پێشگر و پاشگر) جـودا بکرێتەوە ، بـەلاّم خۆ دەبێ بە جۆری مانای ڕێزمانیێ لە یەك جودا بکرێنەوە .

(٣١) لە (Interfixus) ی لاتینییەوە وەرگیراوە .

هـ ــ (ان) :

بەرانبەر ، سەرانسەر ...[٣٢]

ی ــ (بە) :

چاوبەکل ، گوڵبەدەم ، جێبەجێ ...[٣٣]

هەندێ کەرەستەی دیکەی مۆرفۆلۆژێ هەن تا ڕادەیەك لە ئینەرفیکس دەچن • بە وێنە ، ئاشکرایە لە زمانی کوردیدا (ن) نیشانەی چاوگە و سەرەڕای ئەوەش (ا ، ت ، ۆ ، ی ، د) دەکەونە پێشیەوە • لە هەندێ حاڵەتدا ئەو دەنگانە دەکەونە ڕەگی کردارەوە و لە هەندێ حاڵەتیشدا لە پێکهێنانی ڕەگدا بەشدارنابن • بە وێنە (ۆ) لە چاوگی تێپەڕی «درۆن»دا دەکەوێتە ڕەگی کردارەکەوە کە «درۆ»وە ، بەڵام هەمان (ۆ) لە کرداری تێنەپەڕی «چۆن»دا هاوبەشێ لە ڕەگی کردارەکەدا ناکات کە (چ)ە ــ واتە لەم حاڵەتەیاندا (ۆ) بە ڕواڵەت لە ئینتەرفیکس دەچێت ... بەڵام لە ڕاستیدا ئینتەرفیکس نییە ، چونکە دەورەکەی ئەو نابینێ •

---

(٣٢) مامۆستا نوری عەلی ئەمین لە لاپەڕە (٦٤)ی کتێبی «ڕێزمانی کوردێ»دا، سلێمانێ ، ١٠٩٦٠ . لە ژێر ناوی (ئامراز)دا باسی هەندێك لەو ئینتەرفیکسانەی کردوە .

(٣٣) لە زمانی ڕۆسیدا تەنیا دوو ئینتەرفیکس هەیە :

ا ــ (ۆ) :

پارۆخۆد (پاپۆڕی هەلم) ، سامۆلیۆت (فڕۆکە) ، سامۆڤار (سەماوەر) ...

ب ــ (ێ) :

زێملیمێر (زەویپێو) ، زێملیترسێنییا (بۆمەلەرزە) ، زێملیڤلادێلیتیس (خاوەن زەوی) ...

٢ ـ کۆنفیکس — Confix

به بەکارهێنانی پێشگرێك و پاشگرێك له یەك وشەدا دەوترێ کۆنفیکس[٣٤] ، وەك :

نه + خۆش + ێ = نەخۆشێ
بەر + دان + وه (ەوه) = بەردانەوه
وەر + گەڕ + اندن = وەرگەڕاندن[٣٥] .

٣ ـ نـاوگر — Infix [٣٦]

ئەو جۆره ئافیکسانەن که له ناوەندێ ڕەگی وشەدا دادەنرێن . بـه وێنه له زمانی تاگالێدا ، که له خێزانی زمانه هیند و ئەوروپاییەکانه ناوگری (um) له وشـەی ((sulat)) ـ « نامه »دا نییه ، بەلام کاتێ لەو وشەیەوه، وشەی ((s — um — ulat)) ـ « نوسین » دادەڕێژرێ ، ئەوسا ناوگری (um) دەچێته ناوەندی ڕەگەکەیەوه ...[٣٧] .

زوربەی ڕۆشنبیران و زماناسانی کورد بێ لێکۆڵینەوه و لێکدانەوه و بیرکردنەوه و شوێن کەوتن و به دواداگەڕان بڕیاریـان داوه که نـاوگر له زمانی کوردیدا نییه ... تاکه تاکەیەکیش به هەڵه هەندێ زیادییان به ناوگر

---

(٣٤) له وشـەی (Confixum) ی لاتینییەوه وەرگـیراوه ، کـه به مـانای (بەیەکەوەهاتن ، پێکەوەهاتن ...) دێت .

(٣٥) ئەم دیاردەیه له زمانی کوردیدا به زۆرێ له کرداری تێپەڕدا بەرچـاو دەکەوێ .

(٣٦) له وشـەی (Infixum) ی لاتینییەوه وەرگیراوه ، که به مانای (خستنه ناو ، تێ‌هەڵکێشـان) هاتووه .

(٣٧) ئا. ئا. ڕیفۆرماتسکێ ، سەرەتایێکی زمـانناسێ ، چـاپی چوارەم ، مۆسکۆ ، ١٩٦٧ ، ل ٢٦٧ .

داوەتە قەڵەم ، کە بە هیچ جۆرێك نـاوگر نین و لەگەڵ تەعریـف و دەوری ناوگردا ناگونجێن[38] .

---

(٣٨) ئەوەی لەم ڕووەوە سەرنج ڕابکێشێ ، ئەوەیە کە مامۆستا محەمەد ئەمین هەورامانی هەندێ حاڵەتی کە بە هیچ جۆرێك ناوگر نین و لەگەڵ تەعریف و دەوری ناوگردا ناگونجێن ، بە نـاوگر دانـاوە . مامۆستـا هەورامانی (دە) لە وشـەی « هەڵدەفـڕێ ... » ؛ (نـا) لە وشـەی «هەڵنافڕێ ...» ؛ (ب) لە وشەی «دابنیشم ... » ؛ (ب) لە وشەی «دەربچۆیتایە...» ؛ (نە) لە وشەی «سەرنەکەوتایە...» ؛ « مە » لە وشەی « ڕامەکە ...»دا بە ناوگر داوەتە قەڵەم . بەم جۆرە ئەو شەش حاڵەتەی کردووە بە ناوگر ...

لام وایە مامۆستا هەورامانی لەمەدا بە هەڵە چووە و ئەوانەی ئەو بە ناوگریان تێگەیشتووە ناوگر نین ، چونکە (دە) و (نـا) و هەردوو (ب) و (نە) و (مە) نەکەوتوونەتە ناو ڕەگی وشـەکانەوە ، بەڵکـو لە تێکـڕای نموونەکانیدا کەوتوونەتە نێوان پێشگر و ڕەگەوە . بە نموونە دەبینین (دە) لە وشەی « هەڵدەفڕێ »دا لەنێوان « هەڵ » (کە پێشگرە) و « فڕێ» دایـە . کاتێـك (دە) دەتوانێ نـاوگر بێت ، کە بکەوێتـە نـاوەندی «فـڕ»ەوە کـە ڕەگـی کردارەکـەیە ... هەروەهـا (ب) لە وشـەی «هەڵبگرە»دا لە نێوان «هەڵ» و «گرە» دایە . کاتێك (ب) دەتوانێ ناوگر بێت ، کە بکەوێتە ناوەندی «گر»ەوە ــ واتە بکەوێتە نێـوان « گ » و « ر »ەوە ... هتد .

جگە لەوە زوربەی زۆری نموونەکانی مامۆستا دەتوانن بە بێ پێشگر بەکار بێن ، وەك : « دەفڕێ » ، « نافڕێ » ، «بگـرە» ، «بچۆیتـایە»، «نەکەوتایە» ، «مەکە» ... ئێستا ڕەنگە وا بە خەیاڵدا بێت کە (دە) و (نا) و (ب) و (نە) و (مە) پێشگرن . بەڵام پێشگریش نین ، لەبەر ئەوەی دەوری پێشگر نابینن . چونکە وەنەبێ تەنیا شوێن مەرج بێ ــ واتـە ڕاست نییە ، هەر لەبەر ئەوەی کەوتونەتە پێشی وشـەوە بەپێشـگر دابنرێـن .

ئەوەی زۆر جێگەی سـەرنج و ڕەخنە بێ ، ئەوەیـە کە د. پاکیـزە ڕەفیق حیلمی لە وشـەی « سوتانـدی ، خنکانـدی ، جوڵانـدی ، ڕۆخاندی ... »دا پاشگری (اند)ی بە ناوگر زانیوە ، ئەویـش تەنیـا لەبەر ئەوەی بە دوایدا مۆرفێمی (ی) هـاتوە (بڕوانە : بوژانـدنەوەی زمان ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد »، ب٣ ، ژ١ ، بەغدا ، ١٩٧٥ ، ل ١٦٤ ــ ١٦٥) . بێ گومان ئەمە هەڵەیێکی زۆر گەورەیە و (اند) بـە =

من چەند ساڵێکە خولیای ئەو باسەم ، بەڵام شتێکی ئەوتۆم لێ ساغ نەکردۆتەوە . ئەو کاتەی هیچ نموونەم دەست نەکەوتبوو بڕیاری نەبوونیم هەر نەدا . کاتێکیش چەند نموونەیەکی کەمم دۆزییەوە یەکسـەر بڕیاری بوونیم نـەدا ...

ئەوەی شایانی باسە بڵاوبوونەوەی کتێبی « چەنـد حەشـارگەیێکی ڕێزمانی کوردیی »[39] ، لەم بارەیەوە دەستکەوتێکی نوێی هێنایە ئەنجـام . نووسەری ئەم کتێبە ــ مامۆستا مەسعوود محەمەد لە باسی ناوگردا (ل ٧٧ ــ

=
هیچ جۆرێك ناوگر نییە و لەگەڵ تەعریف و دەوری ناوگردا ناگونجێ . لە نموونەکانی نووسەردا (اند) نەکەوتۆتە ناوەندی ڕەگی وشـەکانەوە . کاتێك (اند) دەتوانێ ناوگر بێت ، کە بکەوێتە ناوەندی (سووت ، خنك ، جووڵ ، ڕۆخ ...)ەوە . بەو بۆچوونەی د. پـاکیزە بێ دەبێ پـاشگری (گەر) لە وشـەی «ئاسنگەریی»دا ؛ (باز) لە «فێلبازیی»دا ؛ (ستان) لـە «کوردستانیی»دا ؛ (ۆلە) لە «مێشۆلەکە»دا ... یاخود پێشگری (دا) لە وشەی «تێداچوون»دا ؛ (هەڵ) لە «تێهەڵکێشان»دا ... ناوگر بن، ئەوە ئەو دەمە دەبێ جیاوازیی نێوان پێشگر و ناوگر ، یاخود پاشگر و ناوگر چیی بێ ؟ وەڵامی ئەو پرسیارە بەلای شارەزای زانستی زمـانەوە پێویستە شتێکی سەرەتایی بێ .

د. پاکیزە سەرەڕای ئەوەی ئەو پـاشگرەی لێبـووە بە نـاوگر ، (اند)یش بە (ند) تێگەیشتوە . جێگەی سەرسوڕمانە کە نووسـەر لـەو دەستوورە سەرەتاییە ئاگادار نییە ، کە بزوێن بە دوای بزوێندا نایەت . کاتێ پاشگری (اند) بە دوای کرداری « سووتا ، خنکا ، ڕۆخا ... »دا بێت ، یەکێ لەو دوو بزوێنە ــ واتە بزوێنی سەرەتای پاشگری (اند) و بزوێنی کۆتایی کردارەکان « سووتا ، خنکا ، ڕۆخا ... » ــ تێدەچێ و یەکێکیان دەمێنێتەوە ... (شایانی باسە مامۆستا مەسـعوود محەمەد ئەم هەڵەیەی د. پاکیزەی ڕاسـت کردۆتـەوە ، بڕوانـە : ڕێزمـانی ئاخاوتنی کوردیی بە پێی لێکۆڵینەوەی لیژنەی زمان و زانسـتەکانی ، « گۆڤاری کۆڕی زانیـاری کورد » ، ب٣ ، ژ٢ ، بەغـدا ، ١٩٧٥ ، ل ٢٥٨ ــ ٢٥٩) .

(٣٩) مەسعوود محەمەد ، چەند حەشارگەیێکی ڕێزمانی کوردیی ، بەغـدا ، ١٩٧٦ .

٨٥) گەلێك ڕۆی گرنگی ئەو كێشەیەی ساغ كردۆتەوە و (٢٢) نمــونەی هێناوەتەوە كە بە ڕای من زوربەی زۆریان بۆ سەلماندنی بونی ناوگر لە زمانی كوردیدا بەكار دێن ، وەك :

« بواردن — لە (بوردن)ەوە هاتوە . ئەمیشیــان دەنگێكی (ا) هــاتۆتە نێوان (و ، ر) و فیعلــەكەی كردوە بــە تێپەڕ » .

« شەبەق — بە واتای (شــەق بردنێكی گەورە) ، پێ دەچــێ لە وشەی (شەق وەرگیرابێ) » .

« برێشكە — لە برژانەوە هاتوە . دیــارە دەنگێكی (ێ) لەلاوە هاتوە بۆ ناوئاخنی وشەكە ...... » .

.... ئەمانە و گەلێكی تر [40] .

چۆن گومان لەوەدا نیيە كە هەر یەك لەو نمونانە دەنگێك وە یا زیاتری لە لاوە بۆ هاتوە ، وەك : (ا) لە وشــەی « بواردن »دا ؛ (بە) لە وشــەی «شەبەق»دا ؛ (ێ) لە وشەی « برێشكە »دا ... هەروەها گومان لەوەشدا نیيە كە دەوری ناوگر دەبینن .

سەرەڕای ئەو هەمو نمونە لەبارانە و ئەو ئەنجامە زانستییە نوێیانە ، ئنجا نوسەر بەگیانێكی لەخۆبوردوانەوە دەڵێ :«لەم نوسینەشدا بەجۆرێكی یەكجاری دان بە بونی ناوگری كوردیدا ناهێنم ، بەڵام ئەوەندەی جارانیش داردەی بونی ناوگر لە بەشێكی وشەكانی كوردیدا بەلاوە نــاێم چونكە وەك دەردەكەوێت لەم نوسینەدا باســی ناوگر و بون و نەبونی ڕێبــازێكی ڕونتری هەیە لەوەی تائێستا بە بیراندا هاتوە »[41] .

---

(٤٠) بۆ وەرگرتنی زانیاری تەواو ، بڕوانە : هەمان سەرچاوە ، ل ٧٨ ــ ٨٢.
(٤١) بڕوانە : هەمان سەرچاوە ، ل ٧٨ .

ئەو ئەنجامەی مامۆستا مەسعود دەستکەوتێکی گەورەیە لە مەسەلەی ناوگردا و بەڵگەیەکی ڕاست و واقیعییە بۆ چاوپێداگێڕانەوەی هەندێك لەو بیروباوەڕە هەڵانەی خەریکی ڕەگ داکوتان بوون ... بەڵام لەگەڵ هەموو ئەو سەرکەوتنەشدا ، ئەم باسە هێشتا شوێنکەوتن و لێکۆڵینەوەی تێر و تەسەلتری دەوێ .

وشە لە ڕووی ڕۆنانەوە

وشەکانی زمانی کوردی لە ڕووی ڕۆنـانەوە دەبن بە دوو بەش :

١ـ ئەو وشانەی بەسەر مۆرفێمدا دابەش دەبن .

وەك : کۆگا ، بەڕێز ، دەستبڕ ، ساردی ، شەکرەسێو ، بێخەو ، سەرۆك ، پیاوانە ، سەرمابردەڵە ، هاوینەهەوار ... هتد .

٢ـ ئەو وشانەی بەسەر مۆرفێمدا دابەش نابن .

وەك : سەر ، شەڕ ، بن ، جۆ ، لووت ، ڕان ، ئـەو ، شـەو ، دار ، بەرد ، هێز ، ژن ... هتد .

کەرت کردنی وشە لە ڕووی مۆرفۆلۆژییەوە لە مەسەلەی لێکۆڵینەوەی زمانی کوردیدا کارێکی گرنگە . ئەمە نەك تەنیا چۆنیەتی ڕۆنان و پێکهاتن و دروست بوونی وشە ئاشکرا دەکا ، بەڵکو یارمەتی ڕوونکردنەوەی تـەواو و قووڵتری مانا و ناوەڕۆکیشی دەدات و پەیوەندی لەگەڵ وشەی تردا دیاری دەکـا .

لە زمانی کوردیدا بۆ ڕۆنانی وشە چەند ڕێگەیەك هەیە . ئەوەی لـە ناویاندا سەرەکی بێ (دارشتن) و (لێکدان)ە ــ واتە ئەو دوو ڕێگەیە هۆیەکی گرنگن لە دروستکردنی وشەی داڕێژراو و لێکدراودا .

وشەی دارێژراو ــ ئەو وشە ناسادەیەیە کە لە وشەیەکی سادە و زیادێ پێکهاتبێت • ئەوجا زیادییەکە پێشگر یا پاشگر یا هەردوو (پێشگر و پاشگر) پێکەوەبن ، وەك : کارگە ، زستانێ ، تێچوون ، بەهێز ، لێسەندنەوە ، هەڵکەندنەوە ... هتد •

وشەی لێکدراو ــ ئەو وشە ناسادەیەیە کە وا بەلای کەمەوە دوو وشەی واتاداری تێدا بێ ، وەك : بەردەنوێژ ، گوڵەگەنم ، دڵشاد ، ڕەشپۆش... هتد(٤٢) •

وشەی دارێژراو

(Derivational word — الكلمة المشتقة)

وەك لە سەرەوە باسمان کرد ئەو زیادییەی دەچێتە سەر وشەیەکی سادە و دەبێتە هۆی دروستکردنی وشەی دارێژراو بریتییە لە : پێشگر و

---

(٤٢) بۆ تەعریفی وشەی دارێژراو و لێکدراو بە تایبەتێ سوودم لەو پێناسە وەرگرتوە ، کە لیژنەی « زمان و زانستەکانی » کۆڕ بۆ ناوی دارێژراو و لێکدراو پەسەندی کردوە (بڕوانە : گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد ، ب٣ ، ژ١ ، بەغدا ، ١٩٧٥ ، ل ٤٠٤ ــ ٤٠٥) .
لیژنەی ناوبراو سنووری تەواوی لە نێوان وشەی دارێژراو و لێکدراودا کێشاوە و لە هیچ شوێنێکی باسەکەیدا تێکەڵی نەکردون.
مامۆستا تۆفیق وەهبی هەرچەندە لە بەشی جۆری وشەدا (بڕوانە: کتێبی « قواعد اللغة الكردية » ، الجزء الأول ، الباب الثاني ، بيروت ، ١٩٥٦ ، ل ٨١ ــ ٨٢ ؛ وە « دەستووری زمانی کوردیێ » ، جزمی یەکەم، بەغدا ، ١٩٢٩ ، ل ٢٦ ــ ٢٨) باسی وشەی دارێژراوی نەکردوە ، بەڵام وشەی لێکدراوی لەگەڵ وشەی دارێژراودا تێکەڵ نەکردوە و ئەو نموونانەی بۆ نیشاندانی وشەی لێکدراو هێناونیەوە جوان و لەبارن.
کەریمی ئەیوبێ و ئی. ئا. سمیرنۆڤا بە ڕێكوپێکێ جیاوازیان لە نێوان وشەی دارێژراو و لێکدراودا داناوە ... بەداخەوە بەشێکی زۆر لە زماننا‌سانی کورد ئەو دوو جۆرە وشەیان تێکەڵ بەیەکتر کردوە .

پاشگر یا هەردوو (پێشگر و پاشگر) پێکەوە .

وشەی دارێژراو بە گوێرەی بەشەکانی ئاخاوتن دەتوانرێ دابەش بکرێ بەسەر ئەم جۆرانەدا[٤٣] .

— ١ —

نـاوی دارێژراو[٤٤]

ناوی دارێژراو لە زمانی کوردیدا بە زۆری بە یارمەتی پاشگر پێك

---

(٤٣) د. نەسرین فەخری لەو ڕایەدایە کە لە زمانی کوردیدا پێشگر و پاشگر تەنیا بە ناو و کردارەوە دەلکێن . بەم بۆنەیەوە نووسیویتی دەڵێ : « ... ئەو پێشگر و پاشگرانە ... دەکرێن بە دوو بەشەوە : بەشێکی دەچێتە سەر ناو ، بەشەکەی تری دەچێتە سەر فرمان ... » (بڕوانە : گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد ، ب١ ، ژ١ ، بەغدا ، ١٩٧٣ ، ل ٢٣٤) .

لەو ڕایەدام پێشگر و پاشگر بە زۆری دەچنە سەر ناو و کردار ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەندێك جار دەچنە سەر ئاوەڵناو و ئاوەڵکرداریش ... بە وێنە : « بڵند ــ بڵندی » ؛ « درێژ ــ درێژی »؛ « سپی ــ سپێتی » ؛ « بەرز ــ بەرزایەتی » ؛ « ڕەش ــ ڕەشایی »؛ « زەرد ــ زەردێنە » ؛ « کز ــ کزۆڵە » ؛ « نەرم ــ نەرمین » ؛ « خۆش ــ نەخۆش » ؛ «ڕێك ــ نارێك» ... « بن ــ بنار » ؛ «پێش ــ پێشەکی » ؛ « بەر ــ بەرین » ... ئەم ڕاستییە لە گەلێك شوێنی کتێبەکانی نووری عەلی ئەمین و ، کەریمی ئەیووبی و ئی. ئا. سمیرنۆڤا ...دا بەرچاو دەکەوێ .

لێرەدا ئەوەش دەخەمە ڕوو کە لە زمانی کوردیدا پاشگر بە زۆری دەچێتە سەر ناو و ئاوەڵناو، پێشگریش بە زۆری دەچێتە سەر کردار.

(٤٤) لەبەر ئەوەی لێرەدا لە باسی دارشتن دەدوێین ، وای بە باش دەزانین دابەش کردنەکەمان بەو جۆرە بێت ــ واتە پێشگر و پاشگرەکان دابەش بکەین بەسەر ئەوانەدا کە ناو و ئاوەڵناو و کردار و ئاوەڵکردار .... ی دارێژراو ساز دەکەن . دەنا دەتوانرێ بە شێوەی دیکەش دابەش بکرێن ، بەوێنە وەك مامۆستا نوری عەلی ئەمین لە کتێبی « ڕێزمانی زمانی کوردی »دا کردوویەتی ــ واتە پێشگر و =

دێ[45] • بۆ ڕۆنانی ناوی داڕێژراو هەندێ پاشگر هەن دەچنە سەر (ناو یا ئاوەڵناو یا کردار یا ڕەگی کردار یا ئاوەڵکردار)ی سادە و دەیکەنە ناوی داڕێژراو :

أ ــ ئەو پاشگرانەی دەچنە سەر ناوی سادە و دەیانکەنە ناوی داڕێژراو :

١ ــ گەر • وەك :

ئاسنگەر ، مزگەر •••

٢ ــ دار[46] • وەك :

گیاندار ، دوکاندار •••

٣ ــ ساز[47] • وەك :

دانساز ، چەخماخساز •••

٤ ــ بەند[48] • وەك :

ناڵبەند ، کەمەربەند •••

= پاشگرەکانی بەسەر ئەوانەدا دابەش کردوە کە دەچنە سەر ناو و ئاوەڵناو و کردار ... من لەم شوێنەدا لەسەر ئەو ڕێگەیە ڕۆیشتووم کە مامۆستایان کەریمی ئەیوبێ و سمیرنۆڤا لە کتێبی « دیالێکتی کوردێ موکرێ »دا گرتویانە .

(٤٥) جگە لە چەند حاڵەتێکی کەم ، کە هەندێ پێشگر بە ڕەگی کردارەوە دەلکێن و ناوی داڕێژراو دروست دەکەن. ئەویش لە (لاپەڕە ٦٤ــ٦٥)ی ئەم نوسراوەدا باسیان لێوە کراوە .

(٤٦) کەریمی ئەیوبێ و ئی. ئا. سمیرنۆڤا لەو ڕایەدان کە ئەم پاشگرە لە ڕەگی کرداری ئێستا (الفعل المضارع)ی کرداری « داشتن » (بون ، هەبون)ی فارسییەوە پەیدا بووە . (بڕوانە : کتێبی ناوبراو ، ل٢٨) .

(٤٧) هەمان سەرچاوە ، دەڵی : پاشگری (ساز) لە ڕەگی کرداری ئێستای « ساختن » (کردن ، دروستکردن)ی فارسییەوە پەیدا بووە (بڕوانە : ل ٢٩) .

(٤٨) هەمان سەرچاوە ، وا دەگەیەنێ کە پاشگری (بەند) لە ڕەگی کرداری ئێستای « بستن »ی (بەستن ، گرێدان ، داخستن)ی فارسییەوە هاتووە (بڕوانە : ل ٢٩) .

٥ ــ وان/ەوان[٤٩] • وەك :

گاوان ، باخەوان •••

٦ ــ چی • وەك :

چایچی ، خانچی •••

٧ ــ باز[٥٠] • وەك :

سەرباز ، کۆترباز •••

٨ ــ کەر • وەك :

نانکەر ، سوالکەر •••

٩ ــ مەند • وەك :

دەوڵەمەند •••

تێبینی : پاشگری (گەر ، دار ، ساز ، بەند ، وان/ەوان ، چی ، باز ، کەر ، مەند) بە زۆری یارمەتی داڕشتنی ناوێك دەدەن ، کە پێشە و ئیشــی یەکێکی پێ دیاری بکەن • هەروەها هەندێکیان بۆ مەبەستی دیکەش بەکار دێــن •

---

(٤٩) هێشتا بە تەواوی ڕۆن نەکراوەتــە کە ئەو بزوێنی (ە)یەی لــە پێــش هەندی پاشگرەوە دێ ، ڕەســەنە یاخود پەیوەندییە . وەك : وان/ەوان، وە/ەوە ... لەبەر ئەوە هەردو شێوەیان دەنوسین .

(٥٠) کەریمی ئەیوبی و ئی. ئا. سمیرنۆڤا ، باسی ئــەو حەوت پاشگرەیان کردوە و وەك گرۆپێکی تایبەتی جیــایان کردونەوە . (بڕوانە : کتێبی ناوبراو ، ل ٢٨ ــ ٢٩) . مامۆســتا نوری عەلی ئــەمین هەرچەندە بەیەکەوە دای‌نەناون و وەك گرۆپێکی تایبەتی جودای نەکردۆنەتەوە ، بەڵام هەر یەکەی لە شوێنێکدا باس‌کردوە .

١٠ــ ێ[51] • وەك :

منداڵی ، هەلاجی •••

١١ــ ەتی • وەك :

پیاوەتی ، برایەتی •••

١٢ــ ێتی • وەك :

دزێتی ، پینەچێتی •••

١٣ــ ایەتی • وەك :

دۆستایەتی ، دوژمنایەتی •••

١٤ــ ێنی • وەك :

کوڕێنی ، کچێنی •••

---

(٥١) ئەمــە پاشگری نــاوی مەعنایە و لــەگەڵ پاشگری ســیفەی نیسبی جوداوازن ــ واتــە دوو پاشــگری سەربەخۆن و هــەر یەکەیان لــە سەرچاوەیەکەوە هاتوە و ئەرك و دەوری جوداواز دەبینن . وێچوونی شێوەیان بۆتە هۆی ئەوەی هەندێ لــە زماناسان بە یەك پاشگریان دابنێین . شــایانی باســە مامۆستا مەســعوود محەمەد ، لــە وتاری « بەکارهێنانی (ی) لــە ڕێزمــانی کوردیــدا » گەلێك ڕۆی ئــەو دوو پاشگرەی ڕوون کردۆتەوە (بڕوانە : « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، ب ١ ، ژ ١ ، بەغدا ، ١٩٧٣ ، ل ٣٩ ــ ١٠٢) . هەروەها مامۆستا فاروق عومەر صدیق لە وتاری « وشەسازی لە زمانی کوردیدا » بە دوور و درێژی لە پەیدابوون و گەشەکردن و دەوریان دواوە و هەرچەندە نوسەر لە چەند شوێنێکی وتارەکەیدا بە هەڵە چووە ، بەڵام بەگشتی هەندێ زانیاری نوێی لە بارەی ئەو دوو پاشگرەوە تۆمار کردوە (بڕوانە: « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، ب ٣ ، ژ ٢ ، بەغدا ، ١٩٧٥ ، ل ٤١٧ ــ ٥٢٣) .

تێبینێ : پاشگری (ێ) و پاشگری (ەتێ / ێتێ ، ایەتێ ، ێنێ)[٥٢] ناوی مەعنەوێ دروست دەکەن[٥٣] • ئەو جۆرە ناوانەش مانای تەجرید (ئەبستراکت) دەبەخشن و واتای نەوعیەت و خاسیەت و بار و جۆری چالاکێ •••یان تێدایە •

١٥ـ گا ، وەك :

کۆگا ، دەزگا[٥٤] •••

---

(٥٢) مامۆستا نوری عەلی ئەمین لە دیارێ کردنی ئەم پاشگرانەدا (ێ) و (یێ) ، بە دۆ پاشگر داناوە و وشەی « ئاشەوانێ » و « ساوایێ » بە نمۆنە بۆ هێناونەتەوە . بەلام مامۆستا لەمەدا بە هەلە چووە و یەك پاشگرن ، کە ئەویش (ێ)یە . حالەتی دووەمیان ئەوەیە کە بە پێی دەستوری فۆنەتیکی کوردێ نیمچە بزوێنێك لە نێوان دۆ بزوێندا پەیدا بووە ... هەروەها مامۆستا (ەتێ ـ پیاوەتێ) و (یەتێـنانەوایەتێ)یشی بە دۆ پاشگر داوەتە قەلەم. لێرەشدا نۆسەر بە هەلە چووە و ئەوانیش هەر یەك پاشگرن و ئەویش (ەتێ)یە... (بڕوانە : «ڕێزمانی کوردێ»، سلێمانێ ، ١٩٦٠ ، ل ٧٧) .

کەریمی ئەیوبێ و ئی. ئا. سمیرنۆڤا باسی تەواوی ئەو پاشگرانەیان کردوە ، بەلام هەلەی هەرە گەورەیان ئەوەیە کە پاشگری (ایێ)یان بە (ای) ناو هێناوە و سەرەڕای ئەوەش نمۆنەیان بۆ نەهێناوەتەوە .

(٥٣) مامۆستا نوری عەلی ئەمین لە هەمان نۆسراودا دەلێ : پاشگری وا « ناوی مەعنەوێ لە ناو پێ دروست ئەکرێ » (ل ٧٧) ... ڕاستە ئەو پاشگرانە ناوی مەعنەوێ دروست دەکەن ، بەلام نۆسەر بۆ ئەوە نەچوە کە هەندێکیان دەچنە سەر ئاوەلناویش و ناوی لێ دروست دەکەن ، وەك : بلندێ ، سپێتێ ، بەرزایەتێ ، ڕەشایێ ... هتد .

(٥٤) وشەی «دەزگا» لە « دەست + گا » پێکهاتووە . لە سەرێکەوە دەنگی (ت) فۆت دراوە ، واتە لەمەدا بەر یاسای تواندنەوە(Assimilation) کەوتووە . لە سەرێکی دیکەوە (گ) کە کۆنسۆنانتی ئاوازەدار (Voiced)ە لەگەل دەنگی (ز)دا کە ئەمیش هەر کۆنسۆنانتی ئاوازەدارە پتر دەگونجێ ، وەك لەگەل (س)دا کە کۆنسۆنانتی کپ (Breathed)ە . لەم ڕووەوە یاسای تواندنەوە کاری کردوە .

١٦ــ گە • وەك :

کارگە ، ڕێگە •••

١٧ــ ستان • وەك :

کوردستان ، دارستان •••

١٨ــ خانە • وەك :

کتێبخانە ، چاپخانە •••

١٩ــ دان • وەك :

ئاگردان ، گوڵدان ، خەڵوزدان[٥٥]•••

٢٠ــ ەن • وەك :

پۆشەن ، چیمەن •••

٢١ــ جاڕ • وەك :

تێرگزەجاڕ ، توتنەجاڕ •••

٢٢ــ ەوار • وەك :

شوێنەوار ، لێڕەوار •••

تێبینی : پاشگری (گا ، گە ، ستان ، خانە ، دان ، ەن ، جاڕ ، ەوار) بە شێوەیەکی گشتی شوێن و جێگە نیشان دەدەن[٥٦] •

---

(٥٥) لە شێوەی سلێمانیدا « خەڵوزان » لەگەڵ جۆرە گرتنێکی « ز »ەکەدا تلفظ دەکرێ . دیارە تێچوونی دەنگی (د) لەم وشـەیەدا ، هەمـان دیاردەیە کە لە دەیان وشەدا بەرچاو دەکەوێ .

(٥٦) کەریمی ئەیوبی و ئی. ئـا. سـمیرنۆڤا ، هەرچەندە لـە ژێر ناوی « پاشگری جێگە »دا لـە (گا ، گە ، ستان ، خانـە ، دان) دواون (بڕوانە : سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٣٠ ــ ٣١) . بەڵام باسی پاشگری (ەن ، جاڕ ، ەوار)یان نەکردوە ، کە ئەمانیش هەر شـوێن و جێگە نیشان دەدەن .

٢٣ـ لە • وەك :

گۆزەلە ، دیزەلە •••

٢٤ـ ێلە • وەك :

ئەنگوستیلە ، کارێلە •••

٢٥ـ ۆلە • وەك :

داتۆلە ، مێشۆلە •••

٢٦ـ ۆڵە • وەك :

کیژۆڵە ، بەرخۆڵە •••

٢٧ـ چکە • وەك :

گوێچکە ، زێچکە •••

٢٨ـ ۆکە • وەك :

بزنۆکە ، کەپرۆکە •••

٢٩ـ لە • وەك :

برالە ، مێرۆلە •••

٣٠ـ ۆلکە • وەك :

جامۆلکە ، داسۆلکە •••

٣١ـ ۆچکە • وەك :

منداڵۆچکە ، داپیرۆچکە •••

٣٢ـ چە • وەك :

باخچە ، دەریاچە •••

٣٣ـ ۆڵە • وەك :

بەرخۆڵە •••

٣٤ـ ۆڵ • وەك :

ئاسكۆڵ •••

٣٥ـ ۆ • وەك :

پۆشۆ •••

٣٦ـ ۆك • وەك :

گوندۆك ، تیرۆك •••

٣٧ـ ۆ • وەك :

شێرۆ ، هەورۆ •••

٣٨ـ ەڵ • وەك :

كۆمەڵ •••

٣٩ـ یلكە • وەك :

چاویلكە ، جامیلكە •••

٤٠ـ ۆل • وەك :

مچۆل ، مەجۆل •••

تێبینیی : پاشگری (لە ، یلە ، ۆلە ، ۆڵە ، چكــە ، ۆكە ، لە ، ۆلــكە، ۆچكە ، چە ، ۆلــە ، ۆڵ ، ۆ ، ۆك ، ۆ ۆك ، ەڵ ، یلــكە ، ۆل)[٥٧] بــە زۆریی بۆ بچووك كردنەوە یا گەیاندنی مانای نــازداریی بەكار دەهێنــرێن ،

---

(٥٧) كەریمی ئەیوبیی و ئی. ئا. سمیرنۆڤا لەو هەمو پاشگرانەدا تەنیا ناوی (لە ، یلە ، ۆلە ، ۆڵە ، چكە)یان هێناوە (بڕوانە : ل ٣٣) . جگە لەوە لە شوێنێكی تردا ناوی پاشــگری (چە ، ۆ ، ۆك)یان هێناوە ، بەڵام نەیان وتووە كە واتای بچووك كردنەوەش دەگەیەنن ... مامۆستا نوری عەلی ئەمین بە شێوەیەكی فراوان باسی ئەو پاشگرانەی كردوە ، بەڵام تەنیا پاشگری (لە)ی لە یاد كردوە .

بەڵام هەندێکیان جگە لە واتای بچوك كردنەوە ، مەبەستی کەش دەگەیەنن.

٤١ـ ڵان/ەڵان . وەك :

بەردەڵان ، قامیشەڵان ...

٤٢ـ زار . وەك :

دڵزار ، گوڵزار ...

٤٣ـ ێن . وەك :

هەڵماتێن ، تۆپێن ...

٤٤ـ ێنە . وەك :

نیسکێنە ، ماشێنە ...

٤٥ـ ینە . وەك :

دۆینە ، مەسینە ...

٤٦ـ وانە . وەك :

پــاوانە ، ملوانە ...

٤٧ـ ك ـ ik . وەك :

دەسك ، پەتك ...

٤٨ـ کە . وەك :

لەتکە ، لۆتکە ...

٤٩ـ گار . وەك :

ڕۆژگار ، شەوگار ...

٥٠ـ وەر/ەوەر . وەك :

سەروەر ، جانەوەر ...

٥١ـ ە • وەك :

ئاگرە ، شەوە •••

٥٢ـ ین • وەك :

سەرین[٥٨] ، شەرمێن •••

٥٣ـ ۆر • وەك :

دەستۆر •••

٥٤ـ ەوا • وەك :

نانەوا ، دۆخەوا •••

٥٥ـ انە • وەك :

جەژنانە ، پۆشانە •••[٥٩]

٥٦ـ ەمەنی • وەك :

شیرەمەنی ، چاپەمەنی •••

---

(٥٨) مامۆستا نوری عەلی ئەمین لە وشەی « سەرین »دا « سەر »ی بە ئاوەلکردار داناوە (بڕوانە : « گرتنی کەلێنێکی تر لە زێزمانی کوردی »، ل ٢٧) . هەرچەندە وشەی « سەر » وەك ئاوەلکردار بەکاردێت ، بەلام لە وشەی « سەرین »دا ناوە .

(٥٩) لە وشەکانی « جەژنانە ، پۆشانە ، پاکانە ، سۆرانە »دا پاشگری (انە) چووەتە سەر ناو و ئاوەلناوی سادە و کردۆنیەتە ناوی داڕێژراو . لە وشەکانی « ژنانە ، پیاوانە ، ژیرانە »دا هەرچەندە دیسان پاشگری (انە) چووەتە سەر ناو و ئاوەلناوی سادە ، بەلام کردۆنیەتە ئاوەلناو یاخود ئاوەلکرداری داڕێژراو . سەرەڕای ئەوە واتا و دەوری ئەو پاشگرە لە کۆمەلی یەکەمی وشەکاندا لەگەل کۆمەلی دووەمدا زۆر جوداوازە . ئەمەش سەرنج بۆ ئەوە ڕادەکێشێ کە دۆ پاشگری سەربەخۆ بن ... بێ گومان ئەمەی ئێمە تەنیا بۆچۆنێکی سەرپێ یی یە و پێویستی بە لێکۆلینەوە هەیە .

٥٧ــ اك . وەك :

پیتاك ...

٥٨ــ ندە . وەك :

باڵندە ، گازندە ...[٦٠] ، [٦١]

...... هتد .

بــ ئەو پاشگرانەی دەچنە سەر ئاوەڵناوی سادە و دەیکەنە نــاوی داڕێژراو :

١ ــ ێ[٦٢] . وەك :

کوێرێ ، بەرزێ ، درێژێ ، جوانێ ...

٢ ــ ەتی . وەك :

گەورەیەتی ، سپیەتی ...

---

(٦٠) دەربارەی دەور و مەبەستی بەشێك لەو پاشگرانەی سەرەوە هیچمان نەنوسیوە ، یاخود ئەوانەش کە لێیان دواوین شــتێکی زۆر کەمە . ئەویش لەبەر ئەوەیە کە ئێمە مەبەستمان شێوەی داڕشتنی وشەیە . جگە لەوەش ، لەبەرئەوە کە ئەم نوسراوەی ئێمە بۆ مەبەستی خوێندنە، لــە هەنــدێ شــوێندا لێکۆڵیــنەوەی فراوانی تێدا نەکراوە . دەنــا ئەوە دەزانین کە هەر یەکێك لەو پاشگرانەی ئێمە بە دوو دێڕێك لێیان دواوین ، لێکۆڵینەوەی تێر و تەسەل و تایبەتی هەڵدەگرن... بە وێنە بۆ پاشگری (ە) تەنیا دوو نمونەمان هێناوەتەوە ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دەزانین ئەو پاشگرە لە زمانی کوردیدا دەوری چەند زۆرە . بێگومان، وەك وتمان لەبەر ئەوەیە کە لێرەدا وا پێویست دەکات .

(٦١) بۆ لێکدانەوەی ئەو پاشگرانە و هێنانەوەی هەندێ نمونە ، سوودێکی زۆرم لە نوسراوەکانی نوری عەلی ئەمین و کەریمی ئەیوبێ و ئی. ئا. سمیرنۆڤا وەرگرتووە .

(٦٢) ئەمە پاشگری ناوی مەعنایە . چۆن دەچێتە سەر ناو و ناوی مەعنەوی لێ دروست دەکا ، هەر بەو جۆرەش دەچێتە سەر ئاوەڵناو و نــاوی مەعنەوی پێك دێنێ .

٣ ــ ێتی[٦٣] ، وەك :

سپێتی ، بەرزێتی ...

٤ ــ ایەتی ، وەك :

بڵندایەتی ، کەمایەتی ...

٥ ــ ایی ، وەك :

قوڵایی ، پانایی ، تاریکایی ...

٦ ــ ە ، وەك :

خراپە ، چاکە ، ڕاستە ، بەندە ...

٧ ــ ڵان/ەڵان ، وەك :

نەرمەڵان ، سەوزەڵان ...

٨ ــ ێنە ، وەك :

زەردێنە ، سپێنە ...

٩ ــ کە ، وەك :

پیسکە ، ڕەشکە ...

١٠ــ ك ــ ik ، وەك :

ئەستورك ، گەرمك ...

١١ــ ان ، وەك :

ڕەقان ، نەرمان ، سوران ...

١٢ــ انە ، وەك :

پاکانە ، سورانە ...

---

(٦٣) پاشگری (ەتی) و (ێتی) هەردوکیان هەر یەك پاشگرن ، بەڵام هەرچی (ەتی)یە ڕاسترە و زۆریش بەکاردێ ، کەچی (ێتی) بەتایبەتی لە ناوچەی سلێمانی باوە .

١٣ــ ەن ، وەك :

ڕوتەن ، تیژەن ، ڕەقەن ...

١٤ــ ەك ، وەك :

بەرزەك ...

١٥ــ ین ، وەك :

نەرمین[٦٤] ...

١٦ــ ندە ، وەك :

دڕنــدە ...

١٧ــ ەمەنی ، وەك :

ساردەمەنی ، مزرەمەنی ...

ح ــ ئەو پاشگرانەی دەچنە سەر کرداری ســادە و دەیکەنە نــاوی داڕێژراو :

هەندێ پاشگر بە ڕەگی کرداری ڕابوردو و ئێستاو و ناوی چــاوگ (اسم المصدر)ەوە دەلکێن و ناوی داڕێژراوی لێ دروست دەکەن ، وەك :

١ ــ ار ، وەك :

« وتار » لە « وتن »ەوە .

« کوشتار » لە « کوشتن »ەوە .

٢ ــ یار ، وەك :

« پرسیار » لە « پرسین »ەوە

« کڕیار » لە « کڕین »ەوە .

(٦٤) مامۆستا نوری عەلی ئەمین وشەی « نەرمین »ی بە ئاوەڵناو داوەتە قەڵەم (بڕوانە : « گرتنی کەلێنێکی تر لە ڕێزمانی کوردیێ» ، ل ٢٧). من وای بۆ دەچم کە « نەرمین » ناوە و ناوێکی تایبەتی (اسم العلم)ە.

٣ ــ ەر • وەك :

« تۆسەر » لە « تۆسین »ەوە •

« دانەر » لە « دانان »ەوە •

٤ ــ مـــان • وەك :

« درۆمان » لە « درۆن »ەوە •

« نیشتمان » لە « نیشتن »ەوە •

٥ ــ ۆكە • وەك :

« فڕۆكە » لە « فڕین »ەوە •

٦ ــ ە • وەك :

« بارە » لە « باران »ەوە •

«كۆكە» لە «كۆكین»ەوە •

٧ ــ گە • وەك :

«لەوەڕگە» لە «لەوەڕان»ەوە •

«بڕگە» لە «بڕین»ەوە •

٨ ــ ەن • وەك :

«ڕێژەن» لە «ڕژان»ەوە •

«سوتەن» لە «سوتان»ەوە •

٩ ــ ەك • وەك :

«كوتەك» لە «كوتان»ەوە •

١٠ــ اك • وەك :

«خۆراك» لە «خواردن»ەوە •

١١ــ وە/ەوە • وەك :

«کردەوە» لە «کردن»ەوە •

١٢ــ کە • وەك :

«فڕکە» لە «فڕین»ەوە[٦٥] •

١٣ــ ەوار • وەك :

«خوێندەوار» لە «خوێندن»ەوە[٦٦] •

١٤ــ ندە • وەك :

«کوشندە» لە «کوشتن»ەوە •

«فڕندە» لە «فڕین»ەوە •

١٥ــ مەنیٚ • وەك :

«سوٚتەمەنیٚ» لە «سوٚتان»ەوە•

---

(٦٥) کەریمی ئەیوبیٚ و ئی. ئا. سمیرنوٚڤا لەم بارەیەوە تەنیا باسی پاشگری (ار ، یار ، ەر ، مان)یان کردوە (بڕوانە : ســەرچاوەی ناوبراو ، ل ٣٨ ــ ٣٩) . ماموٚستا نوری عەلی ئەمینیش لە بەشێکیان کوٚڵیوەتەوە (بڕوانە : کتێبی « گرتنی کەلێنێکی تر لە ڕێزمانی کوردیٚ ») . بەڵام لیژنەی زمان و زانســتەکانی کوڕ لە زوربەیان دواوە (بڕوانە : ڕێزمانی ئاخاوتنی کوردیٚ بە پێی لێکوٚڵینەوەی لیژنەی زمان و زانــستەکانی ، « گوٚڤاری کوڕی زانیاری کورد » ، بەرگی چوارەم ، ل ٣٨٠ ــ ٤٠٠).

(٦٦) ماموٚستا نوری عەلی ئەمین لــە وشــەی « خوێندەوار ، کوردەوار ، شوێنەوار »دا ، (ەوار)ی بــە یەك پاشــگر داناوە (بڕوانــە : کتێبی « گرتنی کەلێنکی تر لە ڕێزمانی کوردیٚ » ، ل ٢٤) . لێکدانەوە ئەوە ڕوٚن دەکاتەوە کە لە وشـەی «شوێنەوار ، کوردەوار»دا واتای شـوێن و جێگە هەیە ، بەڵام ئەو پاشگرە لە وشـەی « خوێندەوار »دا بە جوٚرێکی دیکە خوٚی دەنوێنیٚ ... ئەمەش سەرنج بوٚ ئــەوە ڕادەکێشـــیٚ کە دوٚ پاشگری جودا بن ، وەك (یٚ)ی ناوی مەعنا و (یٚ)ی سیفەی نیــسبیٚ . بیٚ گومان ئەمە تەنیا بیرکردنەوەیەکە ، ئەگینا پێویستی بە لێکوٚڵینەوەی زانستیٚ و مێژوٚییٚ هەیە .

«خواستەمەنێ» لە «خواستن»ەوە .
...... هتد[٦٧] .

د ــ ئەو پاشگرانەی دەچنە ســەر ئاوەڵکرداری ســادە و دەیانکەنە ناوی دارێژراو :

١ ــ ێن . وەك :
پێشێن ...

٢ ــ ار . وەك :
بنــار ...

٣ ــ ەوا . وەك :
پێشەوا ...

جگە لەوە هەندێ پێشــگریش هەن ، کە بە ڕەگی کردار یا نــاوەوە دەلکێــن و ناوی دارێژراو دروست دەکەن :

١ ــ پێ . وەك :
«پێویست» لە «ویستن»ەوە .
«پێخەف» لە «خەفتن»ەوە .

٢ ــ ڕا . وەك :
«ڕایەخ» لە «خستن»ەوە .

٣ ــ بەر . وەك :
«بەرچنە» لە «چنین»ەوە .
«بەرکوت» لە «کوتان»ەوە .

---

(٦٧) ئەو ناوانەی لە کردارەوە دروست دەبن لە زانســتی زماندا بە ناوی کرداری Verbal noun (substantive) ناسراون .

٤ ــ هاو • وەك :

هاوولآت ، هاوڕێ ، هاوژین •••

•••••••• هتد •

ــ ٢ ــ

ئاوەڵناوی داڕێژراو

لە زمانی کوردیدا ئاوەڵناوی داڕێژراو بە یارمەتی پێشگر و پاشگر ساز دەبێ • بۆ ڕۆنانی ئاوەڵناوی داڕێژراو هەندێ پێشگر و پاشگر هەن کە دەچنە سەر (ناو یا ئاوەڵناو یا کردار یا ئاوەڵکردار)ی سادە و دەیانکەنە ئاوەڵناوی داڕێژراو :

أ ــ ئەو پێشگر و پاشگرانەی دەچنە سەر ناوی سادە و دەیکەنە ئاوەڵناوی داڕێژراو :

لە زمانی کوردیدا دوو پێشگر هەن ، دەچنە سەر ناو و ، ئاوەڵناوی لێ دروست دەکەن • وەك :

١ ــ بێ • وەك :

بێهۆش ، بێکار •••

٢ ــ بە • وەك :

بەهێز ، بەجەرگ •••

ئەو پاشگرانەی ئاوەڵناو لە ناو ساز دەکەن زۆر نین • هەندێ پاشگر هەن چۆن ناو پێكدەهێنن ، هەروەها ئاوەڵناویش دروست دەکەن ، واتە گشتین بۆ ناویش و ئاوەڵناویش •

ئەو پاشگرە سەرەکیانەی ، ئاوەڵناو لە ناو دادەڕێژن ئەمانەن :

١ ــ ێ • وەك :

جیهانێ ، زستانێ ، بەهــارێ ، هەولێرێ ، هەورامێ •••[٦٨]

٢ ــ ن ــ in • وەك :

ورگن ، تۆکن ، شەرمن ، گۆشتن •

---

(٦٨) ئەمە پاشگری ســیفەتی نیســبی‌یە . لە پەراوێزی ژمارە (٥١)دا پەنجەمان بۆ ئەوە ڕاکێشا کە (ێ)ی پاشگری سیفەی نیســبی لەگەڵ پاشگری (ێ)ی ناوی مەعنادا جیاوازن و وێچوونی شێوەیان بۆتە هۆی ئەوەی هەندێ لە زمانناسان بە یەك پاشگریــان دابنێن . ئــەوەی پتر جێگەی ســەرنج بێ ئەوەیــە ، نــەك ئەوانەی کە بــە یــەك پــاشگری تێگەیشــتۆن ، بەڵکو بەشێك لەوانەی جودایان کردۆنەتەوە ، بەتایبەتی زانایانی مەدرەسەی یەکێتی سۆڤێت لەو ڕایەدان کە ، (ێ)ی پاشگری سیفەی نیسبێ ئەگەر چوە سەر ناوێك ، وەك (هەولێرێ ، بەغدایێ ، لێنینگرادێ •••) و مەبەست لە کەسێك بێت کە خەڵکی (هەولێــر ، بەغدا ، لێنینگراد •••) بێت ناوێکی نیسبییە . بەڵام هاتۆ مەبەست لە شتێك بۆ ئەو دەمە سیفەتی نیســبییە (بڕوانە : قەناتی کوردۆ ، دەســتوری زمــانی کوردێ ، مۆســکۆ ، ١٩٥٧ ، ل ٢٩٦ ــ ٢٩٧ ؛ چەرکەزی بەکۆ ، زمانی کوردەکانی سۆڤێت ، مۆسکۆ ، ١٩٧٢ ، ل ٢٤٤ ــ ٢٤٥ ؛ کەریمی ئەیوبێ و ئی. ئا. سمیرنۆڤا ، دیالێکتی کوردی موکرێ ، لێنینگراد ، ١٩٦٨ ، ل ٣٩ ــ ٤٠ ؛ فارۆق عومەر صدیق ، وشەسازێ لە زمانی کوردیدا ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، ب ٣ ، ژ ٢ ، بەغدا ، ١٩٧٥ ، ل ٥١٤ ــ ٥١٥ ؛ •••) . لەو ڕایەدام کە نوسەرانی ناوبراو لەم بۆچــونەدا بە هەڵە چوون ، چونکە وشــەی (هەولێرێ ، بەغدایێ ، لێنینگرادێ •••) سیفەتی نیسبین. بۆ ڕەت کردنەوەی ئەو ڕایە مامۆستا مەســعوود محەمەد ڕاســتی بۆ چووە کە دەڵێ : « هیچ فەرقێك نیە لەوەدا پیاوێك بەغدایێ بێت وە یا شەربەی ئاو بەغدایێ . کاتێك (بەغدایێ) دەبێتە ناو کە بکرێ بە (اســم علم) بۆ یەکێکی دیــار کراو ، لێرەشدا فەرق نیــە ناوەکە بۆ (شێرێکی باغچەی جانەوەران) بێت یاخود بۆ (کابرایێکی گەڕەکی جدیــد حسن پاشا) بێت . کەواتە ڕاست نیە بڵێین وشەی (بەغدایێ) کە بۆ مرۆڤ بۆ دەبێتە ناوی نیــسبێ . لە ڕستەی (کابرایێکی بەغدایێ مەلەی کرد) وشەی (بەغدایێ) ســیفەتە هەرچەند بۆ کەسیش بەکار هــاتوە کــە =

٣ ــ ێن • وەك :

زێڕێن ، ئاگرێن ، بەفرێن •

٤ ــ ۆڵ • وەك :

کرمۆڵ •••

٥ ــ وەر/ەوەر • وەك :

بەختەوەر •••

٦ ــ دار • وەك :

ئاگادار •••

=

دانیشتوی بەغدایە . بەپێچەوانە ، کە کەڵەشێرێکت هەبێ ناوی (بەغدایێ) بێ ئەوسا وشەکە لە سیفەت دەشۆرێ و دەبێتە (اسم علم) هەرچەند کەڵەشێر کەسیش نییە». بۆ ئەم چەند دێڕە بڕوانە ل ٥١٥ی وتاری فاروق عومەر صدیق کە لە گۆڤاری ناوبراوی کۆڕدا بڵاوکراوەتەوە) . سەرەڕای ئەو ڕاستییەی مامۆستا مەسعود نیشانی داوە و گومانی لەو باسەدا نەهێشتوە ، ئێمەش وا بیر دەکەینەوە کە هۆی ئەو هەڵەیەی زانایانی ناوبراو وەرگێڕانی ئەو دۆ حاڵەتەیە بۆ سەر زمانی ڕۆسی . ئەگەر (ێ)ی پاشگری سیفەی نیسبێ چوە سەر ناوێك و مەبەست لە کەسێك بێ ، ئەوە لە زمانی ڕۆسیدا بەرانبەری پاشگری (یتس) دەوەستێ ... بەڵام ئەگەر پاشگری (ێ)ی سیفەی نیسبێ چوە سەر ناوێك و مەبەست شتێك بێ ، ئەو دەمە لە زمانی ڕۆسیدا بەرانبەری پاشگری (سك) دادەنرێ . جا بەر لە هەمۆ شتێك دەبێ ئەوە لەیەك جودا بکەینەوە کە لە ڕۆسیدا دۆ پاشگر ئەو دەورە دەبینن ، نەك یەك پاشگر وەك لە کوردیدا . پاشگری (یتس)ی ڕۆسی پاشگرێکە ناو دروست دەکات ، نەوەك وەك (ێ)ی سیفەی نیسبێ کوردێ کە هەر ئاوەڵناو دارێژێ . پاشگری (یتس) لە ڕۆی مەبەستەوە هەندێ جوداوازێ لەگەڵ پاشگری (ێ)ی سیفەی نیسبیدا هەیە . هەر زمانێکیش خاوەنی تایبەتێتی خۆیەتی ...

٧ ــ كار • وەك :

داواكار •••

٨ ــ یٚ • وەك :

كرمیٚ •••

٩ ــ انه • وەك :

ژنانه ، پیاوانه ، منداڵانه••••[٦٩]

١٠ــ ەكیٚ • وەك :

خێڵەكیٚ ، دەشتەكیٚ ، سەرەكیٚ

١١ــ انیٚ • وەك :

ژنانیٚ ، كچانیٚ ، شەڕانیٚ

١٢ــ ناك • وەك :

غەمناك ، ترسناك

١٣ــ ە • وەك :

هاوینە ، بەهارە •••[٧٠]

١٤ــ ۆر • وەك :

ڕەنجۆر •••

---

(٦٩) بڕوانە پەراوێزی (٩٣) .

(٧٠) مامۆستا نوری عەلی ئەمین لەو ڕایەدایە كە وشەی (هاوین ، بەهار ....) ئاوەڵكرد'رن و كاتێك پاشگری (ە)یان پێوە دەلكیٚ دەبنە ناو (بڕوانە : كتێبی « گرتنی كەلێنێكی تر لە ڕێزمانی كوردیٚ» ، ل ٨) . من لەو ڕایەدا'م كە ئەو وشانەی ناومان بردن هەرچەند وەك ئاوەڵكرداریش بەكار دەهێنرێن ، بەڵام بەر لە هەمۆ شتێك ناوی كات (اسم الزمان)ن و بە یارمەتیٚ پاشگری (ە) دەبنە ئاوەڵناو ، نەك ناو .

١٥ــ اوێ • وەك :

ئارداوێ ، شاخاوێ ، خۆڵاوێ •••[٧١]

١٦ــ دار • وەك :

ناودار ، نازدار •••

١٧ــ باز • وەك :

مێباز ، فێڵباز •••[٧٢]

ب ــ ئەو پێشگر و پاشگرانەی دەچنە سەر ئاوەڵناوی سادە و دەیکەنە ئاوەڵناوی داڕێژراو :

پێشگری (نە) و (نا) دەچنە سەر ئاوەڵناوی سادە و ئاوەڵناوی داڕێژراوی لێ دروست دەکەن :

١ ــ نە • وەك :

نەخۆش ، نەساخ •••

---

(٧١) مامۆستا نوری عەلی ئەمین باسی ئەو پاشگرەی کردوە و ژمارەیەك نمونەی بۆ هێناوەتەوە ، وەك : « کرماوێ ، شاخاوێ ، قوڕاوێ ، خوێناوێ ... » (بڕوانە : کتێبی « گرتنی کەلێنێکی تر لە ڕێزمانی کوردێ » ، ل ٢٨) . بەداخەوە هەندێ لە نمونەکانی لەبار نین و تیایاندا بە هەڵەچوە . ڕاستە لە وشەی «کرماوێ ، شاخاوێ...»دا ، (اوێ) پاشگرە ، بەڵام لە وشەی « قوڕاوێ ، خوێناوێ ... »دا ، (اوێ) پاشگر نیە ، بەڵکو بریتییە لە وشەی « او » و پاشگری (ێ)ی سیفەی نیسبێ . « کرماوێ ، شاخاوێ ... » وشەی داڕێژراون لە وشەیەکی سادە و پاشگرێك پێکهاتون . هەرچێ « قوڕاوێ ، خوێناوێ ... »بە وشەی لێکدراون و لە دوو وشەی سادە و پاشگرێك دروست بوون .

(٧٢) کەریمی ئەیوبێ و ئی. ئا. سمیرنۆڤا ئەو وشانەیان بە ناو دانـاوە (بڕوانە : کتێبی ناوبراو ، ل ٢٨) . لەو ڕایەدام کە وا لەمەدا بە هەڵە چوون .

٢ ــ نا ، وەك :

نارێك ، ناپاك ...

ئەو پاشگرانەی دەچنە سەر ئاوەڵناوی سادە و ئاوەڵناوی دارێژراویان لێ دروست دەکەن ئەمانەن :

١ ــ انی ، وەك :

تەختانی ، ڕەقانی ، نەرمانی ...

٢ ــ ۆ ، وەك :

بۆزۆ ، پیسۆ ...

٣ ــ ۆر ، وەك :

مەستۆر ...

٤ ــ ۆکە ، وەك :

پیسۆکە ، گێلۆکە ...

٥ ــ ەڵە ، وەك :

نەرمەڵە ، سەوزەڵە ...

٦ ــ ۆڵە ، وەك :

نەرمۆڵە ، شڕۆڵە ...

٧ ــ ۆڵ ، وەك :

نەرمۆڵ ، شڕۆڵ ...

٨ ــ یل ، وەك :

وردیل ، گردیل ...

٩ ــ کەلە ، وەك :

سورکەلە ، جوانکەلە ...

١٠ــ ێلکە . وەك :

سپێلکە ، خشتێلکە ...

١١ــ ۆلکە . وەك :

بەرزۆلکە ، تەختۆلکە ...[٧٣]

١٢ــ اك . وەك :

ڕۆناك ...

ج ــ ئەو پێشگر و پاشگرانەی دەچنە سەر ڕەگی کردار یاخود ناوی چاوگ و دەیکەنە ئاوەڵناوی دارێژراو :

پێشگر :

١ ــ نە . وەك :

نەمر ، نەبەز ، نەزان ...

پـاشگر :

١ ــ ۆك . وەك :

لەرزۆك ، گەڕۆك ...

٢ ــ ەك . وەك :

ڕووەك ، تۆسەك ...

٣ ــ ار . وەك :

«دیار» لە «دیتن»ەوە .

---

٧٣) هەرچەندە ئەو چەند پاشگرە بۆ بچوك کردنـەوەی ئـاوەڵنـاو بەکـار دەهێنرێن و ئاوەڵناوی دارێژراو سـازدەکەن ، بەڵام هـەندێ لـەو ئاوەڵناوە دارێژراوانە دەتوانن خۆیان وەك ناویش بنوێنن ، بە وێنـە : بەرزۆڵکە ، مزرۆکە .... هتد .

٤ ــ ا • وەك :

«زانا» لە «زانین»ەوە •

٥ ــ ۆ • وەك :

«مردۆ» لە «مردن»ەوە •

د ــ ئەو پێشگر و پاشگرانەی دەچنە سەر ئاوەڵکرداری سادە و دەیکەنە ئاوەڵناوی داڕێژراو :

پاشگر :

١ ــ ەکێ • وەك :

سەرەکێ ، پێشەکێ •••

٢ ــ ۆ • وەك :

سەرۆ ، خوارۆ •••

٣ ــ ێن • وەك :

بەرێن •••

ــ ٣ ــ

کرداری داڕێژراو

لە زمانی کوردیــدا کرداری داڕێژراو بە یارمەتێ پێشــگر و پاشگر پێکدێ[٧٤] • بۆ ڕۆنانی کرداری داڕێژراو هەندێ پێشگر و پاشگر هەن ،

(٧٤) هەرچەندە کرداری داڕێژراو بە یارمەتێ پێشــگر و پاشگر پێکدێ ، بەڵام لەم کارەدا پێشگر دەوری گرنگترە .

دەچنە سەر (کردار)ی سادە و دەیکەنە کرداری دارێژراو[٧٥] •

أ ــ پێشگر •

ئەو پێشگرانەی کرداری دارێژراو ساز دەکەن دوو جۆرن :

یەك ــ پێشگری سادە • وەك :

١ ــ دا • ئەم پێشگرە گەلێك مانا دەبەخشێ و بە زۆری بزووتنەوەی بەرەو خوار نیشان دەدات • وەك :

دابەزین ، داگرتن ، داتەکاندن •••

٢ ــ ڕا • مانای جۆراوجۆر دەبەخشێ ، وەك لەو نموونانەی خوارەوەدا بەدی دەکرێن :

ڕاهاتن ، ڕاتەکان ، ڕاگرتن •••

٣ ــ هەڵ • ئەم پێشگرە بە زۆری بۆ بزووتنەوەی بەرەو ژوور بەکاردێت ، بەڵام هەندێ جار مەبەستی تریش دەگەیەنێ ، وەك :

هەڵمالین ، هەڵچوون ، هەڵگەڕان •••

٤ ــ ڕۆ • ئەم پێشگرە بەگشتی بزووتنەوە بەرەو خوارەوە ، یاخود ناوەوە نیشان دەدا ، وەك :

ڕۆکردن ، ڕۆچوون •••

---

(٧٥) هەرچی ناو و ئاوەڵناوی دارێژراوە بە یارمەتی پێشگر و پاشگر لە (ناو و ئاوەڵناو و کردار و ئاوەڵکردار)ی سادە دروست دەکرێن . بەڵام بۆ ڕۆنانی کرداری دارێژراو پێشگر و پاشگر هەر بە (کردار)ەوە دەلکێن ، جگە لە پاشگری (اندن) کە دەچێتە سەر ناوی دەنگە سروشتییەکان و هەندێ ناوی دیکە و دەیانکاتە چاوگ و کردار .

٥ ــ وەر[٧٦]. مانای پێچکردنەوە و گەڕانەوە و هەڵگێڕانەوە...ی تێدایە . وەك :

وەرگێڕان ، وەرچەرخان ، وەرگرتن ...

٦ ــ ڕێ . وەك .

ڕێخستن ، ڕێخشاندن ....

٧ ــ پێ . وەك :

پێکەنین ، پێگەیشتن ، پێزانین ، پێناسین ...

٨ ــ تێ . وەك :

تێکردن ، تێگەیشتن ، تێگرتن ...

٩ ــ لێ[٧٧] . وەك :

لێخوڕین ، لێدان ، لێنان ...

١٠ــ وێ[٧٨] . وەك :

وێچوون ، وێکەوتن ...

١١ــ ڤێ[٧٩] . وەك :

ڤێچوون ...

---

(٧٦) تایبەتێتی پێشگری (هەڵ ، ڕۆ ، وەر) لەوەدایە کە لە زمانی کوردی ئەمڕۆدا هاوبێژیان نییە .

(٧٧) هەرچی پێشگری (پێ ، تێ ، لێ)یە پەیوەندییان لەگەڵ (پرێپۆزیشن)دا هەیە . بە شێوە لەوە دەچێ کە پاشگری (ڕێ)ش هەر وەك ئەوان بێ ، بەڵام ڕاستی لە ناوەڕۆکدا هێشتا هیچمان بۆ ئاشکرا نەبووە .

(٧٨) پێشگری (وێ) لە شێوەی موکریدا بە گشتی و لە هەندێ شێوەی دیکەی کرمانجی خوارودا بەکاردێت .

(٧٩) پێشگری (ڤێ) لە دیالێکتی کرمانجی ژوورودا بەکار دێت ... لە هەندێ بەشە دیالێکتی کرمانجی خواروودا دەبێتە (وێ) .

١٢ــ ڤه • وه‌ك :

ڤه‌خارن ، ڤه‌كوشتن •••[٨٠]

••••••••••هتد[٨١] •

---

(٨٠) ليژنه‌ى «زمان و زانسته‌كانى» كۆڕى زانيـارى كورد به شـێوه‌يه‌كى زانستى و به نمونه‌ى جوان و له‌باره‌وه باسى ئه‌و پێشگره سـادانه‌ى كردوه و ده‌ورى هه‌ر يه‌كێكيانى ديارى كردوه . به‌لأم به‌داخه‌وه ليژنه‌ى ناوبراو پێشـگرى (ڕۆ) و (ڕێ)ى كـه ئه‌مانيش لـه ڕۆنانى كردارى داڕێژراودا ده‌ورێكى گرنگ ده‌بينن ، له ياد كردوه و به هيچ جۆرێـك ناوى نه‌هێناون (بڕوانه : « گۆڤارى كۆڕى زانيارى كورد » ، به‌رگى چواره‌م ، به‌غدا ، ١٩٧٦ ، ل ٣٦٩ ــ ٣٧٣) .

كه‌ريمى ئه‌يوبى و ئى. ئا. سميرنۆڤا باش له تێكڕاى ئه‌و پێشگرانـه دواون (جگه له «ڤه» و «ڤێ» كه سه‌ر به ديالێكتى كرمانجى ژووروون) . به‌لأم كه‌م و كورتى ئه‌مان له‌وه‌دايه كه پێشگرى (ڕێ ، پێ ، لێ ، تێ)يان به ناساده داناوه .

ئه‌و پێشگره سادانه‌ى له سه‌ره‌وه لێيـان دواين ، له نوسـينه‌كانى مامۆستا نورى عه‌لى ئه‌مينـدا باسيان لێوه نه‌كراوه . ته‌نيا ئه‌وه نه‌بێ كه له لاپه‌ڕه ١٥٦ ــ ١٥٧ى كتێبى «ڕێزمانى كوردى»دا (هه‌ڵ ، دا ، ڕا ، ڕۆ ...) بـه ئاوه‌ڵكردار دانراوه و (پێ ، تێ ، لێ)يـش بـه پيتى په‌يوه‌ندى دراوه‌ته قه‌ڵه‌م . ڕاسته (پێش ، سه‌ر ، لا ، به‌ر ...) وه‌ك ئاوه‌ڵكردار و پێشگر خۆيان ده‌نوێنن ، به‌لأم (هه‌ڵ ، دا ، ڕا ، ڕۆ...) هه‌ر پێشگرن و هيچ ده‌مێك نابنه ئاوه‌ڵكردار . هه‌رچى (پێ ، تێ ، لێ)يشـه په‌يوه‌نديان به (پرێپۆزيشـن)ه‌وه هه‌يه ، به‌لأم به‌ر له هه‌مـو شتێك پێشگرن .... سه‌ره‌ڕاى ئه‌و كه‌م و كورتييه ، نوسـه‌ر له كتێبى «گرتنى كه‌لێنێكى تر له ڕێزمانى كوردى »دا (ل ٥٣ ــ ٥٦) هـه‌ندێ نيشـانه‌ى ، وه‌ك (ئه ــ ده)ى موزاره‌عه‌ت و (بـ)ى فه‌رمانى به پێشگر دانـاوه .

(٨١) له زمانى كورديدا هه‌ندێ وشه هه‌ن ، وه‌ك : (ده‌ر ، به‌ر ، سه‌ر ، لا ، پێش ، پاش ، دوا ، ژێر ، بن ...) له پێش كرداره‌وه دێن و واتـاى تازه پێك دێنن ... جا به‌شێـك له كوردنـاسان ئه‌مـانه به پێشـگر داده‌نێن و به‌شێكى ديكه‌يان به وشه‌ى واتاداريان ده‌ده‌نه قه‌ڵه‌م .

به وێنه كه‌ريمى ئه‌يوبى و ئى. ئا. سميرنۆڤا به پێشگريان داده‌نێن و ده‌ڵێـن : « ئـه‌م پێشـگرانه ئـه‌وانه‌ن كـه لـه شـێوه‌ى نـاو و

=

دۆ ـ پێشگری ناسادە •

پێشگری ناسادەش دۆ جۆرە :

أ) ئەوانەی لە ئەنجامی یێکەڵ بۆنی پێشگری سادەی (پێ ، تێ ، لێ) لەگەڵ پۆستپۆزیشنی (دا ڕا ، وە)دا دروست بوون • وەك :

١ ـ پێدا • وەك :

پێدادان ، پێدابردن ، پێداچۆن •••

٢ ـ تێدا • وەك :

تێداچۆن ، تێدابۆن •••

٣ ـ پێوە • وەك :

پێوەنان ، پێوەدان ، پێوەکردن •••

٤ ـ تێوە • وەك :

تێوەگلان ، تێوەچۆن •••

٥ ـ پێڕا • وەك :

پێڕاگەیشتن ، پێڕاگەیاندن •••

=

ئاوەڵکرداردا هاوبێژ (مشترك لفظي ـ Homonym)یان هەیە»(بڕوانە: سەرچاوەی ناوبراو ، ل ١٠٨) ... مامۆستا نوری عەلی ئەمین وەك پێشگر ناوی نەبردون بەڵام وەك ئاوەڵکردار لێیان دواوە (بڕوانە : سەرچاوەی ناوبراو ، ل ١٥٧)... لیژنەی « زمان و زانستەکانی »ی کۆڕ هەرچەندە لەو کێشەیە دواوە ، بەڵام ڕای خۆی نەداوە (بڕوانە : گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد ، بەرگی چوارەم ، بەغدا ، ١٩٧٦ ، ل ٣٧٢)... بە باوەڕی من ئەمانە بەر لە هەمۆ شتێك وشەی واتاداران ، بەڵام دەتوانن وەك پێشگریش خۆیان بنوێنن . بە وێنە (بەر) لە وشەی لێکدراوی «بەرماڵ»دا یاخود لە ڕستەی « نەسرین چووە بەر هەتاوەکە ...»دا وشەیە . بەڵام لە وشەی «بەربۆن» و « بەردان »...دا پێشگرە .

٦ ــ تێڕا • وەك :

تێڕاکردن ، تێڕابردن •••

٧ ــ لێڕا[٨٢] وەك :

لێڕابردن ، لێڕاهاتن •••

•••••••••• هتد[٨٣] •

ب) ئەو پێشگرە ناسادانەی کە لە ئەنجامی تێکەڵ بونی پریپۆزیشنی (دە ، بە ، لە ، وە ، ڕە) لەگەڵ ژمارەی (یێك ، یەك) پەیدابوون • وەك :

١ ــ پێك • وەك :

پێکهێنان ، پێکهاتن •••

٢ ــ تێك • وەك :

تێکچون ، تێکشکان •••

٣ ــ لێك • وەك :

لێکدان ، لێکبون •••

٤ ــ وێك • وەك :

وێککەوتن ، وێکخستن •••

٥ ــ ڕێك • وەك :

ڕێکبون ، ڕێکخستن •••

••••••• هتد [٨٤] •

---

(٨٢) پاشگری (تێڕا) و (لێڕا) سەر بە دیالێکتی موکرین .

(٨٣) کەریمی ئەیوبێ و ئی. ئا. سمیرنۆڤا باسی ئەو پێشگرانەیان کردوە... بەڵام لەو ڕایەدان کە وا ئەو پێشگرانە لە ئەنجامی بونە پێشگری هەندێ ئامرازەوە پەیدابوون . (بڕوانە : سەرچاوەی ناوبراو ، ل ١١٤) .

(٨٤) کەریمی ئەیوبێ و ئی. ئا. سمیرنۆڤا بە دوڕ و درێژێ باسی تێکڕای ئەو پێشگرە ناسادانەیان کردوە و نمونەی جوان و لەباریان بۆ هێناونەتەوە.

=

هەر یەك لەو پێشگرانەی دەچنە سەر چاوگێکی سـادە ، دیمەن و واتایان دەگۆڕن ، واتە : ١ــ لە ڕۆی پێکهاتنەوە دەبنە داڕێژراو ؛ ٢ــ لە ڕۆی ماناشەوە گۆڕاێك دێتە گۆڕێ . بە وێنە « دان » بە مانای (بەخشینی شتێك بە کەسێك) دێت ، هەرچێ « دادان »ە مانای (١ــ تیژکردنی سەری دار و قەڵەم ؛ ٢ــ چۆنـە خوارەوە و لێچۆنی شتی شـل « گۆزەکە ئاو دادەدا » ؛ ٣ــ فێرکردن « دەرس دادان » ....) دەگەیەنێت ... وشەی «کردن» مانـای (بەجێهێنانی کارێك)ە ، کەچی « هەڵکردن » مانـای (بەرزکردنەوەی ئاڵا یا داگیرساندنی چرا ....) دەبەخشـێت . یاخود وشەی « گەڕان » واتای (هاتوچۆ کردن) دەدات ، بەڵام کـە پێشگری (لێ)ی پێوە دەلکێ « لێگەڕان » پەیدا دەبێ و مانـای (وازهێنان) دێتە کایەوە .... هتد .

ب ــ پاشگر .

لە زمانی کوردیدا دۆ پاشگر هەن، کرداری داڕێژراو دروست دەکەن :

١ ــ ەوە / وە ــ ڤە[85] .

=

(بڕوانە : سەرچاوەی ناوبراو ، ل ١١٤ ــ ١١٨) ... هەرچێ لیژنەی « زمان و زانستەکانی »ی کۆڕە ، بەداخـەوە تەنیـا چـەند دێڕێکـی دەربارەی ئەم باسە نۆسیوە و بایەخی پێ نەداوە . (بڕوانە : سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٣٧٢) .

(٨٥) ئاشکرایە کە (ەوە/وە) لە دیالێکتی کرمانجێ خوارۆدا پاشگرە ، بەڵام پێویستە سەرنج بۆ ئەوە ڕابکێشین کە ئەم (ەوە/وە)یە لە کرمانجـێ ژۆرۆدا خۆی وەك پێشگر دەنوێنێ . لەبەر ئەوە دەتوانـین (ەوە/وە) نەك تەنیا بە پاشگر ، بەڵکو لە هەمان کاتدا بە پێشـگریش دابنێین . وەك:

خواردن ــ خواردنەوە ــ ڤەخارن

گەڕان ــ گەڕانـەوە ــ ڤەگەڕان

ئەم پاشــگرە دەورێکی گەورە و گرنــگ دەبینێ و گەلێك واتــا دەگەیەنێ و دەیان وشەی نوێ پێكدێنێ • واتا سەرەکییەکانی (گۆڕینی مەفهوٗمی وشە ؛ گۆڕینی واتای وشە ؛ گەڕانەوە؛ دووبارە بوٗنەوە•••)ن[٨٦]•

---

٨٦) دەربارەی ئەم پێشگر و پاشگرە د. نەسریـن فەخرێ لە ژێـر نــاوی « پاشگر و پێشگری : (ڤە ــ یان ــ وە) لە زمانی کوردیدا»دا (گوٚڤاری کوٚڕی زانیاری کورد ، ب١ ، ژ١ ، بەغـدا ، ١٩٧٣ ، ل ٢٣٤ ــ ٢٧٣) وتارێکی بلاوکردوٚتەوە و تیایدا بە درێژێ و بە بەڵگەوە لە واتا و دەور و پێکهاتن و . . . ی دواوە و گەلێك ڕوٚی ئەو کێشەیەی ڕوٚن کردوٚتەوە. . . دوا بە دوای ئەم وتارە ماموٚستا شــێخ محەمەدی خــاڵیش بە نــاوی « پێشگر و پاشگر »ەوە (گوٚڤــاری کوٚڕی زانیــاری کورد ، ب٢، ژ١ ، بەغدا ، ١٩٧٤ ، ل ٢٥٦ ــ ٢٧٩) و عەمید ئەحمەد حەســەنیش لە بەشی یەکەمی بەرگی سێیەمی هەمان گوٚڤاردا (ل ٣٩١ ــ ٣٥٧) هــەر لە ژێر ناوی « پێشــگر و پاشــگر »دا لــەو باســە کوٚڵیونەتەوە . ماموٚستایانی ناوبراویش لەو ڕووەوە هەندێ ڕای جـوان و لەباریــان دەربڕیوە . . . جگە لەو سێ ماموٚستایە ، هەروەها زوٚرتر ماموٚستایان : نوری عەلی ئەمین، قەناتی کوردوٚ ، مەکەنزێ. . . ش لەو باسە دواون.
ئەوەی لەم بارەیەوە پێویستە پەنجەی بوٚ ڕابکێشــین ، ئەوەیە کەوا زوٚربەی نوٚسەران بە (ەوە) و (وە)یان داناوە . . . هەرچێ د. نەسرین فەخرێیە لەو ڕایەدایە کە ئەم پاشگرە تەنیا شێوەی (وە)ی هەیە . بەڵگەشی ئەوەیە کە لە شێوەی کرمانجێ ژوٚروٚدا کاتێك دەبێتە پێشگر (ڤــە) بەکاردێت . بزوێنی (ە)ش بە پیتێکی پــەیوەندێ دادەنێ کە گوایا یارمەتێ لکاندنی پاشگری (وە) بە پیتی کوٚنسوٚنانتی پێش خوٚیەوە دەدات .
بە ڕای من ئەو تەنیا بەڵگەیەی د. نەسرین فەخرێ زوٚر کەمــە بــوٚ ئەوەی ئەو پاشگرە بە (وە) دابنرێ . جگە لەوەش سەرنجی ڕاســتی ماموٚستا مەسعوٗد محەمەد ، کە دەڵێ : « هیچ مــانعێك نییــە لەوەدا بگوترێت پێشگرەکە تێکڕای (ەوە)یە چونکە لە هەموٗ ئەو میــالانەدا کە بوٚ کار دێنەوە ئەم بزوێنەی پێشەوە (ە) دەدیترێت ، تەنــانەت واش دەبێت کە پیتە بزوێن دەبێتە کوٚتایێ کار ، پیتێکی کوٚنسوٚنانت دێــت و ئەم بزوێنە دەپارێزێت ، وەك (هاتوٗمەتەوە ــ کە لێرەدا ــ ت ــ هات و بزوێنەکەی پاراســت » . « لە گەلێــك شێوە ئاخــاوتندا دەگــوترێ (گەڕایەوە ، کوژایەوە . . .) کە لەو شوێنانەدا پیتێکی (ی) پەیوەندێ
=

أ ــ گۆڕینی مەفهومی وشە ، وەك :

کردن ــ کردنەوە

خواردن ــ خواردنەوە

ب ــ گۆڕینی واتا ، وەك :

بەربۆن ــ بەربۆنەوە(٨٧)

لێکدان ــ لێکدانەوە(٨٨)

=

وەك (نــون الوقـــایە) دێــت و بزوێنەکــەی سەرەتـــای (ەوە) دەپارێزێت » ... « بێگومان لەو شێوانەدا ، کە دەبێتە پێشگر ئیمکان نییە بزوێنەکەی پێشەوە (ە) خۆ بەدەربخات ، کە ئەمە بەدیهییەکە و کوتانەوەی لزوم نییە » (بڕوانە : گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد ، ب٤، بەغــدا ، ١٩٧٦ ، ل ٣٧٣ ــ ٣٧٤) ، ئەوە ئەو بۆچۆنەی د. نەسریــن فەخری هەڵدەوەشێنێتەوە و ڕایەکی ڕاست و زانستی دێنێتە کایەوە.

سەرەڕای هەمۆ ئەو بەڵگانە ، پێویستە ئەوەش لە یاد نەکەین کە لــە زمانی کوردیدا وشە هەن لە پێکهاتنیاندا (و)ی کۆنسۆنانت بە ڕەوانی لە دوای دەنگی کۆنسۆنانتەوە هــاتوە و پێویســـتی بە بزوێنی (ە)ی پەیوەندی نەکردوە پێکیانەوە بلکێنێ ، وەك لە (سروە)دا .

جا ئەمانە ئەوە دەسەلمێنن کە ئەو پاشــگرە دەبێ (ەوە) بــێ ، نەك (وە) و ، بەو پێیە بزوێنی (ە) دەبێ ڕەســەن بێ ، نــەك بۆ پەیوەندی هاتبێتە ناوەوە ... بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لەو ڕایەدام کەوا ئەم باســە هێشتا پێویســتی بە لێکۆڵینەوەی قوڵتر و تێر و تەسەلتر هەیە .

(٨٧) وشـەی «بەربۆن» بە مانــای (بەرەڵابۆن) دێــت ، بــەڵام کە پاشــگری (ەوە/وە) دەچێتە سەری واتاکەی دەگۆڕێ و مــانای (کەوتنەخوارەوە) دەدات .

(٨٨) وشەی «لێکدان» واتای (١ــ لە یەکتری دانی دۆ شــت ؛ ٢ــ تێکــەڵ کردنی دۆ شت بە یەکا ...) دەبەخشێت ، کەچی کاتێــك پاشــگری (ەوە/وە)ی پێوە دەلکێ ماناکەی دەگۆڕێ و واتــای (بیرکردنەوە) دەدات .

ج ــ گەڕانەوە • وەك :

ڕۆیشتن ــ ڕۆیشتنەوە

چوٚن ــ چوٚنەوە[89]

د ــ دوٚبارەبوٚنەوە • وك :

هەستان ــ هەستانەوە

نوٚستن ــ نوٚستنەوە[90]

٢ ــ اندن •

دەوری هەرە سەرەکیٖ ئەم پاشگرە ئەوەیە کە کرداری تیٖنەپەڕ (الفعل اللازم ــ Intransitive) دەگوٚڕیٚ بوٚ تیٖپەڕ (الفعــل المتعدي ــ Transitive) واتە کاتیٖك پاشگری (اندن) دەچیٖتە سەر چاوگی تیٖنەپەڕ ، ئەوە دەیکاتە تیٖپەر[91] • وەك :

سوٚتان	+	اندن	=	سوٚتاندن
نوٚستن	+	اندن	=	نواندن
مردن	+	اندن	=	مراندن
چوٚن	+	اندن	=	چواندن
دڕیٚن	+	اندن	=	دڕاندن

---

(٨٩) کاتیٚ پاشگری (ەوە/وە) دەچیٖتە سەر «ڕۆیشتن» و « چوٚن » ، دەبنە « ڕۆیشتنەوە » و « چوٚنــەوە » و مانای گەڕانەوە بوٚ هەمان شــویٚن بەدی دەکریٚ .

(٩٠) وشـەکانی « هەسـتانەوە » و « نوٚسـتنەوە » واتای دوٚبارە بوٚنەوەی هەمان کار دەگەیەنــن .

(٩١) لەبەر ئەوەی دەوری ســەرەکیٚ (اندن) ئەوەیــە کە کرداری تیٖنــەپەڕ دەگوٚڕیٚ بوٚ تیپەڕ؛ بوٚیە بیٖر لەوە دەکەینەوە کە بزانین (اندن) ــ (پیٖشگر)ە یا (نیشـانە)یە . . . بیٚ گومان ئەگەر دەوری ڕوٚنان نەبینیٚ و تەنیا مانــای ڕیٚزمانیٚ بگەیەنیٚ ، ئەوە دەبیٚ (نیشــانە)بیٖت . . . بەلاٚم ئەم باســە پیٖویســتی بە لیٖکوٚلینەوەی تەواو و زانستیٚ هەیە .

جگه لەوە پاشگرە (اندن) کرداری تێنەپەڕ لە دەنگە سروشتییەکان دروست دەکا ، وەك : (میاو + انــدن = میاواندن ؛ بۆڕە + انــدن = بۆڕاندن ...) • هەروەها هەندێ ناوی دیکە دەکاتە چاوگ و کرداری تێپــەڕ ، وەك : (ڕەنــج + انــدن = ڕەنجانــدن ؛ نرخ + انــدن = نرخاندن ...)[٩٢] •

— ٤ —

ئاوەڵکرداری داڕێژراو

لە زمانی کوردیدا پێشگر و پاشگر بە زۆری و بە شێوەیەکی چالاك یاریدەی داڕشتنی ناو و کردار دەدەن ، جاروبار یارمەتی دروستکردنی ئاوەڵناو و ئاوەڵکرداریش دەدەن :

أ ــ پێشگر •

١ ــ بێ • وەك :

بێگومان ، بێشك ...

٢ ــ بە • وەك :

بەگوڕ ، بەکوڵ ، بەتەنیا ...

.... هتد •

ب ــ پاشگر :

١ ــ ێ• وەك :

هاوینێ ، بەهارێ ، شەوێ ، ڕۆژێ ...

---

(٩٢) بۆ وەرگرتنی زانیاری تەواو دەربــارەی پاشگری (اندن) بڕوانــە : د. نەسرین فەخری ، پاشگری (اندن) لە زمانی کوردیدا ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، ب٣ ، ژ١ ، بەغدا ، ١٩٧٥ ، ل ١٩٨ ــ ٢٤٢ •

٢ ــ انه • وەك :

ژیرانه ، پیاوانه[٩٣] •••

٣ ــ ئاسایی • وەك :

شێرئاسایی ، کوێرئاسایی •••

٤ ــ ەکی • وەك :

شەوەکی ، بەیانەکی •••

••••• [٩٤]

وشەی لێکدراو

(Compound — الكلمة المركبة)

وشەی لێکدراو ئــەو وشەیەیە کە وا بــە لای کەمەوە دوو وشــەی واتاداری تێدابێت •

---

(٩٣) ئەگەر بوترێ (جلی پیاوانه) ئەوە وشەی «پیاوانه» دەبێتە ئاوەڵناو ، چونکە وەسفی ناو دەکا . ئەگەر بوترێ (شێرکۆ پیاوانه دانیشتووە) ئەوە وشەی « پیاوانه» دەبێتە ئاوەڵکردار ، چونکــە لێرەدا وەســفی کردار دەکا ــ واتە چۆنیەتی دانیشتن نیشاندەدا .

(٩٤) ئەو ئاوەڵکردارە دارێژراوانەی سەرەوە کە بە یاریدەی پێشگر و پاشگر سازبوون ، جیاوازییان لەگەڵ ئاوەڵکرداری لێکدراودا زۆرە . کەچی مامۆستا نوری عەلــی ئەمین ئەو دوو جــۆرە ئــاوەڵکردارەی ــ واتــە دارێژراو و لێکدراو ــ کە جۆری پێکهاتنیان جودایە وەك یەك دانــاوە. (بڕوانە : کتێبی « ڕێزمانی کوردی » ، ل ١٨٧) .

بە وێنە وشەی دارێژراوی «بێگومان» کە لە پێشگری (بێ) و وشەی «گومان» پێکهاتوە ؛ یاخود وشەی دارێژراوی «شەوێ» کە لە وشــەی «شەو» و پاشگری (ێ) پەیدابووە ... جیاوازییــان لەگەڵ وشــەی لێکدراوی « پڕبەدڵ » زۆرە کە لە ئاوەڵنــاوێك (پڕ) + ئینتەرفیکس (بە) + ناو (دڵ) پێکهاتوە ؛ یاخود وشەی لێکدراوی «پاشەوپاش» کە لە دووبات کردنەوەی وشەی «پاش» پێکهــاتوە و ئینتەرفیکسی (ەو) بە یەکەوەی لکاندوون .

وشەی لێکدراو دەتوانرێ بە گوێرەی بەشـەکانی ئاخاوتن دابەش بکرێ بەسەر ئەم جۆرانەدا :

ـ ١ ـ
ناوی لێکدراو

ناوی لێکدراو لەمانەی خوارەوە پێك دێ :

١ ـ دوو ناوی سادە ، وەك :

شـاهەنگ ، ماسـتاو ، مارماسـی ، گوڵاو ، چڵـکاو ، بەفراو ، گاسن[٩٥] ...

٢ ـ دوو ناوی سادە ، بە یارمەتی یەکێك لەم (ئینتەرفیکس)انە :

أ ـ (ە) ، وەك :

بەردەنوێژ ، مانگەشەو ، گوڵەگەنم ، چەرمەگا ...

ب ـ (و) ، وەك :

هێلکەوڕۆن ، لەرزوتا ...

---

(٩٥) هەندێ جار لە وشـەی لێکدراودا کورتکردنەوە بەدی دەکرێت . وەك: «کانێسکان» کە لە « کانی + ئاسکان » دروستبوە ؛ « چابونەوە » کە لە « چاك + بونەوە » ساز بوە ؛ « گاسن » لە «گا + ئاسن» ؛ «کانەبی» لە « کاك + نەبی » ؛ « دەستاڕ » لە « دەست + هاڕ (ڕەگی کرداری «هاڕین») ؛ «مامۆستا » لە « مام + وەستا » [(و) لە وشـەی سادەی « وەستا »دا کونسـونانتە و دەتوانی لەگەڵ دەنگی (ە)دا بێت کە بە دوایدا هاتوە . کاتی لەگەڵ وشـەی «مام»دا یەك دەگرن ، ئەوە ئەو (و)وە دەبی بە (ۆ) ـ کە دەنگێکی بزوێنە . جا بونە بزوێنی ئەو دەنگە بوە بە هۆی ئەوەی (ە) تێدا بچی ، ئەوەش لەبەرئەوە کە دوو بزوێن پێکەوە نایەن].

جـ ــ (به) • وه‌ك :

كولێره‌به‌ڕۆن ، سه‌ربه‌گێچه‌ڵ •

٣ ــ ناوێكی ساده‌ و ئاوه‌ڵناوێك ، به‌ یارمه‌تی ئینته‌رفیكس (مۆرفێمی په‌یوه‌ندی)ی (ه‌) • وه‌ك :

مێرگه‌سور ، كێله‌سپی

٤ ــ ئاوه‌ڵناو + ناو ، وه‌ك :

ڕه‌شماڵ ، زه‌رداو •••

٥ ــ ئاوه‌ڵناوێك و ناوێكی ساده‌ ، به‌ یارمه‌تی یه‌كێك له‌م (ئینته‌رفیكس)انه‌ :

أ ــ (ه‌)

ڕه‌شه‌با ، سه‌وزه‌گیا ، ته‌ڕه‌پیاز •••

ب ــ (و)

گه‌ندوگو •••

٦ ــ له‌ ناوێكی ساده‌ و ڕه‌گی كردار • وه‌ك :

دارتاش ، دڵخواز ، جلدرو ، پیلانگێڕ ، ڕۆژهه‌ڵات، چاوبه‌ست، لێفه‌درو ، كڵاودرو ••••

٧ ــ له‌ ناوێكی ساده‌ و ڕه‌گی كردار ، به‌ یارمه‌تی ئینته‌رفیكسی (و) • وه‌ك :

ده‌ستوبرد •••

٨ ــ له‌ دو ڕه‌گی كردار ، به‌ یارمه‌تی ئینته‌رفیكسی (و) • وه‌ك :

هاتوچۆ ، مشتومال[٩٦] ، گفتوگۆ

٩ ــ ئاوەڵکردارێك و ناوێکی سادە • وەك :

بەرماڵ ، ژێرپیاڵە ، پێش‌نوێژ ، ژێرکراس ، بن‌باخەڵ •••

١٠ــ ناوێکی سادە و وشەیەکی بێ‌واتا ، بە یارمەتی ئینتەرفیکسی (و) • وەك :

قەرزوقۆڵ ، گیاوگژ ، گوڵومۆڵ ••••

١١ــ ڕەگی کردار و وشەیەکی بێ واتا ، بــە یارمەتی ئینتەرفیکس (و) • وەك :

کوڵوکۆ[٩٧] •••

١٢ ــ دووپات کردنەوەی ناوێك[٩٨] ، بە یارمەتی ئینتەرفیکسی (ە) • وەك : قرچەقرچ ، مڵچەملچ ، چەقەچەق ، جیڕەجیڕ ، لوورەلوور ، گڤەگڤ ، بۆڕەبۆڕ[٩٩] ••••

---

(٩٦) «مشت» ڕەگی کرداری «مشتن»ە کە هاوواتای «ماڵین»ە. وە«ماڵ»یش ڕەگی کرداری «ماڵین»ە ، کە بە واتای (پاككردنــەوەی شــوێنێك بــە گەسك یان بە شتێکی تر) دێت . کاتێ ڕەگی ئەو دوو کردارە یەك دەگرن وشــەیەکی نوێ دروست دەبێ ــ « مشتومال » . هــەرچی وشــەی «مشت وماڵ»یشە واتای «زاخاو دانەوە و پاككردنــەوەی خەنجەر و شێر و چەقۆ » دەبەخشێ .

(٩٧) « کوڵ » ڕەگی کرداری « کوڵان »ە کە بەمانای (قوڵپدانی شتی شل لە سەر ئاگر) دێت . «کــۆ» واتــای سەربەخــۆی نییــە . هـــەرچی « کوڵوکۆ »بە مانای (کڵپەی گڕی ئاگر) دەبەخشێ .

(٩٨) بەتایبەتی ناوی دەنگە سروشتییەکان .

(٩٩) ئەگەر ناوەکە کۆتایی بە بزوێنی (ە) بێت ئەوە لەو دوو (ە)یە ــ واتــە کۆتایی و پەیوەندی یەکێکیان تێدەچێ و یەکێکیان دەمێنێتەوە .

ـ ٢ ـ

ئاوەڵناوی لێکدراو

ئاوەڵناوی لێکدراو دەکرێ پێکهاتبێ لە :

١ ــ دوو ناو ، وەك :

گەردن + بلوور = گەردن بلوور

بەژن + چنار = بەژن چنار

بالاّ + عەرعەر = بالاّعەرعەر

٢ ــ ناو + ئاوەڵناو ، وەك :

سەر + گەرم = سەرگەرم

ڕوو + ڕەش = ڕووڕەش

دڵ + ڕەق = دڵڕەق

دەست + درێژ = دەستدرێژ

٣ ــ ناو + ناوی بەرکار (اسم المفعول) ، وەك :

سەر + شکاو = سەرشکاو

زگ + سووتاو = زگسووتاو

دەست + گیراو = دەستگیراو

٤ ــ دوو ناو ، بە یارمەتی ئینتەرفیکسی (بە) ، وەك :

قوڕ + بە + سەر = قوڕبەسەر

لێو + بە + بار = لێوبەبار

ڕوو + بە + خاڵ = ڕووبەخاڵ

٥ ــ ئاوەڵناو + ناو ، وەك :

خۆش + باوەڕ = خۆشباوەڕ

پڕ + سوود = پرسوود

٦ ــ ئاوەڵناو + ناو ، بە یارمەتیی ئینتەرفیکسی (ە) • وەك :

کورت + ە + باڵا = کورتەباڵا

تاریك + ە + شەو = تاریکەشەو

پیر + ە + مێرد = پیرەمێرد

٧ ــ ناو + ڕەگی کردار • وەك :

ئاشتی + خواز = ئاشتیخواز

بار + کێش = بارکێش

سەر + بەست = سەربەست

دەست + بڕ = دەستبڕ

٨ ــ ئاوەڵناو + ڕەگی کردار • وەك :

ڕەش + پۆش = ڕەشپۆش

ڕاست + گۆ = ڕاستگۆ(١٠٠)

٩ ــ ژمارە + ناو • وەك :

دوو + دڵ = دوودڵ

چوار + چاو = چوارچاو(١٠١) •

دوو + ڕوو = دووڕوو

١٠ــ ئاوەڵناو + وشەیەکی بێواتا ، بە یارمەتیی ئینتەرفیکسی (و) • وەك :

---

(١٠٠) کەریمی ئەیوبی و ئی. ئا. سمیرنۆڤا هەرچەندە ناوی ئەم پێکهاتنەیان هێناوە ، بەڵام هیچ نموونەیەکیان بۆ نەهێناوەتەوە (بڕوانــە : کتێبی ناوبراو ، ل ٤٢) •

(١٠١) مامۆستا نوری عەلی ئەمین وای داناوە کە وا گوایا ئەم پێکهاتنە بریتییە لە : ئاوەڵناو + ناو (بڕوانە : کتێبی « ڕێزمانی کوردی » ، ل ١١٢)• ئاشکرایە ، کە (دوو ، چوار . . .) بەر لە هەموو شتێك ژمارەن .

گورج + و + گۆڵ = گورجوگۆڵ

ڕەق + و + تەق = ڕەقوتەق

نەرم + و + نۆڵ = نەرمونۆڵ

١١ ــ ئاوەڵکردارێك + ناوێکی سادە . وەك :

ژێردەست ، ژێرچەپۆك ...

١٢ــ دۆپاتکردنەوە . وەك :

کونکون ، وردورد ...(١٠٢)

١٣ــ ئاوەڵکردار + ڕەگی کردار . وەك :

کەمخۆر ، زۆربڵێ ...

ــ ٣ ــ

کرداری لێکدراو

کرداری لێکدراو بە یاریدەی ناو و ئاوەڵناو پێکدێ :

١ ــ بە یاریدەی ناو .

ناو (مادێ بێ یا مەعنەوێ) دەتوانێ لە پێکهێنانی کرداری لێکدراودا بەشدار بێ . وەك : (دەستبڕین ، پێگرتن ... بیرکردنەوە ، شەرمکردن ...) .

---

(١٠٢) مامۆستا نوری عەلی ئەمین لە کتێبی «ڕێزمانی کوردێ»دا باسی بەشی هەرە زۆری ئەو ئاوەڵناوە لێکدراوانەی کردوە کە لێیان دواین . بەڵام ئەوەی لە باسەکەیدا جێگەی ڕەخنە بێ ئەوەیە ، کە هەندێ ئاوەڵناوی داڕێژراوی بە لێکدراو داناوە . بە وێنە وشەی « نەمر ، نەبەز ، بەهێز ، بەجەرگ ، نازێك ، بێهێز ... »ی لە ڕیزی ئاوەڵناوی لێکدراودا باسکردوە .

کەریمی ئەیوبێ و ئی. ئا. سمیرنۆڤا هەرچەندە لە زۆریان دواون ، بەڵام هەندی پێکهاتنی گرنگیان لە بیر کردوە ، بە وێنە (ژمارە ١ ، ٨ ...)ی ئەم باسەی ئێمە .

ناوی دارێژراو و لێکدراویش وەك ناوی سادە دەتوانن یارمەتی پێکهێنانی کرداری لێکدراو بدەن :

أ ــ ناوی سادە ، وەك :

مل + نان = ملنان(۱۰۳)

سەر + شکاندن = سەرشکاندن

ب ــ ناوی دارێژراو ، وەك :

جێگە + کردنەوە = جێگەکردنەوە

ڕێگا + گرتن = ڕێگاگرتن

ج ــ ناوی لێکدراو ، وەك :

چڵکاو + خواردن = چڵکاوخواردن

ماستاو + کردن = ماستاوکردن

۲ ــ بە یاریدەی ئاوەڵناو ،

ئاوەڵناویش (سادە بێ یا دارێژراو یا لێکدراو) هەر وەك ناو دەتوانێ

---

(۱۰۳) زۆر جار جگە لەو دوو وشە واتادارەی وشەی لێکدراو پێك دەهێنن ، پێشگر یا پاشگریش لە ناو وشەی لێکدراودا دەبینرێ. وەك (مل لێنان، دەستکردنەوە ، چاولێداگرتن ، سەرلێشێواندن ، ڕەشەباهەڵکردنەوە ...) . لیژنەی « زمان و زانستەکانی »ی کۆڕ ئەم جۆرە پێکهاتنەی ناو ناوە « کرداری ئاوێتە » . لە ڕاستیدا ئەم وشانەش هەر وشەی لێکدراون . ئەگەر لەبەر ئەو زیادیە لیژنە ئەمە بە جۆرێکی دیکە دابنێ ئەو دەم دەبێ واز لەو ڕایە بێنێ کە لە بەشی (ناو)دا وشەی : (شەولەبان ، بنبەردەقیلە ، گولەگەنم ، شەکرەسێو ...)ی بە ناوی لێکدراو داناوە یاخود لە بەشی (ئاوەڵناو)دا وشەی (گوڵبەدەم ، چاوبەکل ، دەستلەسەرسنگ...)ی بە ئاوەڵناوی لێکدراو داناوە و دەبێ بە ئاوێتە ناویان بهێنێ . بەو پێیە دەبێ بۆ ئەو کردارانەش کە لە سێ وشەی واتادار پێکهاتون ، وەك : (چڵکاوخواردن ، سەرخۆش بوون ...) زاراوێکی تایبەتی دابنێ .

ە دروست کردنی کرداری لێکدراودا بەشدار بێ :

أ ـ ئاوەڵناوی سادە ، وەك :

سور + بون = سوربون

بڵند + کردن = بڵندکردن

ب ـ ئاوەڵناوی دارێژراو ، وەك :

نەخۆش + کەوتن = نەخۆشکەوتن

بەهێز + بون = بەهێزبون

ج ـ ئاوەڵناوی لێکدراو ، وەك :

سەرخۆش + بون = سەرخۆشبون

ڕۆژەش + کردن = ڕۆژەشکردن

٣ ـ هەندێ لەو وشانەی لە زمانی کوردیی ئەمڕۆدا مانای سەربەخۆیان نییە ، وەك (تۆش ، فڕێ ، بەخێو ، نقوم ، دەرباز ، تۆڕ ، پەك ، واز، هان ...) دەتوانن لە پێکهێنانی کرداری لێکدراودا بەشداربن ، وەك :

تۆش + بون = تۆشبون

فڕێ + دان = فڕێدان

بەخێو + کردن = بەخێوکردن

نقوم + بون = نقومبون

دەرباز + بون = دەربازبون.

تۆڕ + هەڵدان = تۆڕهەڵدان

پەك + کەوتن = پەككەوتن

واز + هێنان = وازهێنان

هان + دان = هان‌دان[١٠٤]

.... هتد .

(کردن) و (بوون) و (دان) و (نان) و (بردن) و (گرتن) و (هێشتن) و (خواردن) و (کەوتن) و (هاتن) ... لە پێکهێنانی کرداری لێکدراودا دەورێکی گەورە دەبینن .

لە نێو ئەو کردارانەدا کە لە سەرەوە ناومان بردن ، کرداری (کردن) بۆ پێکهێنانی کرداری لێکدراو لە هەمویان زۆرتر بەکار دەهێنرێ . لە زمانی کوردیدا ژمارەیەکی زۆر وشە هەن بەهاریکاریێ (کردن) دروست بوون . هەرچەندە کرداری (کردن) بە زۆریێ لەگەڵ ناودا یەك دەگرێ ، بەڵام لە هەمان کاتدا لەگەڵ ئاوەڵناویشدا کاریگەرە :

کرداری (کردن)

١ ـ لەگەڵ ناودا .

زین	+	کردن	=	زین‌کردن
گوڵ	+	کردن	=	گوڵ‌کردن
تۆبە	+	کردن	=	تۆبەکردن
گاڵتە	+	کردن	=	گاڵتەکردن

.... هتد .

(١٠٤) ئەوەی لەم ڕووەوە جێگەی سەرسوڕمان بێ ئەوەیە کە عەمید ئەحمەد حەسەن (شێ ، گل ، فێر ، فریا ، نقوم ، پیشان ، قوت ، یەك ، پەیدا، بەرپا ، گلۆر ، تێپەڕ ، گوم ...)ی بە پێشگر داناوە (عەمید ئەحمەد حەسەن، پێشگر و پاشگر ، «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد»، ب٣ ژ١، بەغدا ، ١٩٧٥ ، ل ٣٢٢ ـ ٣٢٣) . بێ‌گومان ناتوانرێ ئەوانە بە پێشگر دابنرێن ، بەڵکو وشەن ، هەرچەندە زۆریان مانای سەربەخۆی خۆیان نییە و سەربەخۆ بەکار نایەن ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا وشەی داڕێژراو پێك‌ناهێنن . دەبینین وشەی لێکدراو دروستدەکەن .

٢ ــ لەگەڵ ئاوەڵناودا .

سور	+	کردن	=	سورکردن
گەورە	+	کردن	=	گەورەکردن
جوان	+	کردن	=	جوانکردن
گەرم	+	کردن	=	گەرمکردن

.... هتد .

کرداری (بون)

هەرچەندە کرداری (بون) لەگەڵ ناو و ئاوەڵناودا ڕێــك دەکەوێ ، بەڵام لەگەڵ ئاوەڵناودا پتر دەگونجێ .

١ ــ لەگەڵ ئاوەڵناودا . وەك :

ڕەش	+	بون	=	ڕەشبون
زل	+	بون	=	زلبون
تێر	+	بون	=	تێربون
هەژار	+	بون	=	هەژاربون

.... هتد .

٢ ــ لەگەڵ ناودا . وەك :

گەرما	+	بون	=	گەرمابون
سەرما	+	بون	=	سەرمابون

.... هتد .

هەرچی کرداری (دان) و (نــان) و (بردن) و (گرتن) و (هێشتن) و (خواردن) و (کەوتن) و (هاتن) ....یشە بە پێی توانای خۆیان لەدروست

کردنی کرداری لێکدراودا بەشداردەبن ، وەك :

بڕیار	+	دان	=	بڕیاردان
جنێو	+	دان	=	جنێودان
ناو	+	نان	=	ناونان
ڕاو	+	نان	=	ڕاونان
ئابڕوو	+	بردن	=	ئابڕووبردن
ناو	+	بردن	=	ناوبردن
وێنە	+	گرتن	=	وێنەگرتن
بین	+	گرتن	=	بینگرتن
بانگ	+	هێشتن	=	بانگهێشتن
جێ	+	هێشتن	=	جێهێشتن
خول	+	خواردن	=	خولخواردن
نان	+	خواردن	=	نانخواردن
سەر	+	کەوتن	=	سەرکەوتن
ژێر	+	کەوتن	=	ژێرکەوتن
ناو	+	هاتن	=	ناوهاتن
سەر	+	هاتن	=	سەرهاتن

.... هتد[١٠٥] .

---

(١٠٥) کەریمی ئەیوبی و ئی. ئا. سمیرنۆڤا لە (ل ١١٩ ـ ١٢٩)ی کتێبی « دیالێکتی کوردی موکری »دا بە دوور و درێژی دەربارەی کرداری لێکدراو دواون . ئێمەش بەتایبەتی سوودێکی زۆرمان لەم بەشەی ئەو کتێبە وەرگرتووە و گەلێك نموونەمان لێ دەرهێناوە .

ـ ٤ ـ

ئاوەڵکرداری لێکدراو

ئاوەڵکرداری لێکدراو دەگونجێ پێکهاتبێ لە :

١ ـ دووپات کردنەوەی ناو ، ژمارە ، ئاوەڵناو ، ئاوەڵکردار • وەك :

پۆلپۆل ، دوودوو ، کەمکەم ••••

٢ ـ دووپات کردنەوە بە یارمەتیی :

أ ـ ئینتەرفیکسی (او) وەك :

پشتاوپشت •••

ب ـ ئینتەرفیکسی (ەو) • وەك :

بانەوبان ، پاشەوپاش •••

٣ ـ ئاوەڵناو + بە + ناو • وەك :

پڕ بە دڵ ، پڕبەدەم •••••

••••••••••••• هتد •

★ ★ ★

فەرهەنگۆك*

ئاوازەدار	المجهور	Voiced
ئاوەلکردار	الظرف	Adverb
ـ ئاوەلکرداری دارێژراو	الظروف المشتقة	Derivational adverb
ـ ئاوەلکرداری سادە	الظروف البسيطة	Simple adverb
ـ ئاوەلکرداری لێکدراو	الظروف المركبة	Compound adverb
ئاوەلناو	الصفة	Adjective
ـ ئاوەلناوی دارێژراو	الصفة المشتقة	Derivational adjective
ـ ئاوەلناوی سادە	الصفة البسيطة	Adjective simple
ـ ئاوەلناوی لێکدراو	الصفة المركبة	Compound adjective

---

* پێشتر لەبەر چەند هۆیەکی ئاشکرا فەرهەنگۆکمان لە پاشکۆی کتێبی « زمانی کوردیێ لەبەر رۆشنایێ فۆنەتیکدا » و «وشەی زمانی کوردیێ»دا بۆ ئەو زاراوانە رێكخستبۆ کە لەو دوو کتێبەدا بەکار هێنرابۆن . وا ئێستاش هەر بەو چەشنە لە پاشکۆی ئەم کتێبەدا فەرهەنگۆکێك بۆ ئەو زاراوانە رێكدەخەین کە لەم کتێبەدا بەکار هێنراون ، بەتایبەتێ ئەو زاراوانەی پەیوەندییان بە بابەتی وشەرۆنانەوە هەیە و لەم کتێبەدا بەرچاو دەکەون .

کێشەی زاراو لە نۆسینی ئەم کتێبەشدا ئەرکێکی گەورە و کارێکی دژوار بۆ . سەرەرای ئەو هەوڵ و کۆششە زۆرەش لەو بارەیەوە داومانە، هێشتا گومانمان نییە کە کەم و کورتێ و ناتەواوێ هەر تێدایە . ئەو زاراوانەی زۆتر دانرابۆن و بە لامانەوە لەبار و رەسەن بۆن وەرمان گرتن . ئەوانەش کە نەبۆن ، یاخود هەبۆن بەلام لامان جوان و گونجاو نەبۆن ، ئەوە بە سەلیقە و لێکدانەوە و بەشوێنـدا گەران جێگەمان پرکردنەوە .

بێگومان دەزانین هیچ کارێك ، بەتایبەتێ کاری سەرەتایێ و تازە ، بێ کەم و کورتێ نابێ و دوور نییە لە هەڵبژاردن و دارشتن و دۆزینەوە و دانانی ئەو زاراوانەدا تۆشی هەڵە بۆبین . جا لەبەر ئەوەی ئەو هەڵەیە نەبێتە هۆی تێنەگەیشتن لە باسەکە ، لە زۆر شوێندا بەرانبەر بە زاراوە کوردییەکە زاراوە عەرەبێ و ئینگلیزییەکەشمان داناوە. ئەم رێبازە لە هەمۆ نۆسینەکانماندا رەچاو کراوە .

Diminutive	التصغير	بچوككردنەوە
Vowels	حروف العلة	بزوێن
Parts of speech	اقسام الكلام	بەشەكانی ئاخاوتن
Suffix	اللاحقة	پاشگر
Connection	العطف	پەیوەندی
Letter	الحرف	پیت
Prefix	السابقة	پێشگر
Composition, Compounding	التركيب	لێكدان
Pronoun	الضمير	جێناو
Infinitive	المصدر	چاوگ
Derivation	الاشتقاق	داڕشتن
Sound	الصوت	دەنگ
Sentence	الجملة	ڕستە
Root	جذر	ڕەگ
Roots of verb	جذر الفعل	ـ ڕەگی كردار
Language	اللغة	زمان
Linguist	عالم اللغة ، لغوي	زمانناس
Linguistics	علم اللغة	زمانناسی
Syntax	علم النحو	سینتاكس
Allomorph	نمط المورفيم	شێوەی مۆرفێم
Phrase	العبارة (العقدة)	فرێز
Phonetics	علم الأصوات	فۆنەتیك
Phoneme	الوحدة الصوتية	فۆنێم
Imperative	الأمر	فەرمان
Voiceless	المهموس	كپ
Verb	الفعل	كردار
Transitive	الفعل المتعدي	ـ كرداری تێپەڕ
Intransitive	الفعل اللازم	ـ كرداری تێنەپەڕ
Derivational verb	الفعل المشتق	ـ كرداری داڕێژراو
Simple verb	الفعل البسيط	ـ كرداری سادە
Compound Verb	الفعل المركب	ـ كرداری لێكدراو
Consonants	الحروف الصحيحة	كۆنسۆنانت
Confix		كۆنفیكس
Affix		گیرەك (ئافیكس)

Meaning	المعنى	مانا
Derivational meaning	المعنى الاشتقاقي	ـ مانای دارێژه
Relational meaning	المعنى النسبي	ـ مانای نیسبی
Morphology	علم الصرف	مۆرفۆلۆژی
Morpheme	المورفيم	مۆرفێم
Root morpheme	المورفيم الجذري	ـ مۆرفێمی ڕیشەیی
Derivational morph.	المورفيم المكون للكلمة	ـ مۆرفێمی وشە دارێژەر
Inflexional morph	المورفيم المغير للكلمة	ـ مۆرفێمی وشەگۆڕ
Noun	الاسم	ناو
Action noun	اسم المصدر	ـ ناوی چاوگ
Derivational noun	الاسم المشتق	ـ ناوی دارێژراو
Simple noun	الاسم البسيط	ـ ناوی سادە
Compound noun	الاسم المركب	ـ ناوی لێکدراو
Abstract noun	الاسم المعنوي	ـ ناوی واتا
Infix	الواسطة	ناوگر
Marker	العلامة	نیشانە
Difinite articles	علامة التعريف	ـ نیشانەی ناسیاوی
Indefinite article	علامة التنكير	ـ نیشانەی نەناسیاوی
Word	الكلمة	وشە
Derivational word	الكلمة المشتقة	ـ وشەی دارێژراو
Simple word	الكلمة البسيطة	ـ وشەی سادە
Compound word	الكلمة المركبة	وشەی لێکدراو
Neologism	الكلمة المولدة	ـ وشەی نوێباو
Word - formation	بناء الكلمة	وشە ڕۆنان

ســـــەرچاوە

بە زمانی کوردی

(١) ئەحمەد حەسەن ئەحمەد ، پێشگر و پاشگر ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، بەرگی سێیەم ، بەشی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٧٥ ، ل ٣١٩ ـ ٣٥٧ .

(٢) ئەحمەد حەسەن ئەحمەد ، ڕێزمانی کوردی ، بەغدا ، ١٩٧٦ .

(٣) د. پاکیزە ڕەفیق حیلمی ، بۆژاندنەوەی زمان ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، بەرگی سێیەم ، بەشی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٧٥ ، ل ١٤٣ ـ ١٩٧ .

(٤) تۆفیق وەهبی ، دەستووری زمـانی کوردی ، جزمی یەکەم ، بەغـدا ، ١٩٢٩ .

(٥) ڕێزمانی ئاخـاوتنی کوردی بەپێـی لێکۆڵینـەوەی لیژنـەی زمـان و زانستەکانی ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، ب ٣ ، ژ ١ ، بەغدا ، ١٩٧٥ ، ل ٣٩٨ ـ ٤٩٦ ؛ ب ٣ ، ژ ٢ ، بەغدا! ، ١٩٧٥ ، ل ٢٤١ ـ ٣٥٨ ؛ ژ ٤ ، بەغدا ، ١٩٧٦ ، ل ٢٨٩ ـ ٤٠٠ .

(٦) ڕێزمانی ئاخـاوتنی کوردی بەپێی لێکۆڵینـەوەی لیژنەی زمـان و زانستەکانی ، بەغدا ، ١٩٧٦ .

(٧) زاراوە زانسـتییەکان ، دانـان و لێکـۆڵینـەوەی لیـژنەی زاراوە زانستییەکانی کۆڕ ، بەغدا ، ١٩٧٦ .

(٨) زاراوی هەمەچەشنە ، دانان و لێدوانی ئەنجومەنی کۆڕ و لیژنەکانی ، پێشەکی و ڕێکخستنی د. ئەوڕەحمانی حاجی مارف ، بەغدا ، ١٩٧٤ .

(٩) شێخ محەمەدی خاڵ ، پێشگر و پاشـگر ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، بەرگی دووەم ، بەشـی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٧٤ ، ل ٢٥٦ ـ ٢٧٩ .

(١٠) فارۆق عومەر صدیق ، وشەسـازی لە زمانی کوردیدا ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، ب٣ ، ژ٢ ، بەغدا ، ١٩٧٥ ، ل ٤١٧ ـ ٥٢٣ .

(١١) لیسـتەی چوارەمی زاراوەکانی کۆڕ ، دانان و لێدوانی ئەنجومەنی کۆڕ و لیژنەکانی ، پێشەکی و ڕێکخسـتنی د. ئەوڕەحمانی حـاجی مارف ، بەغدا ، ١٩٧٥ .

(١٢) د. عەبدوڵڵا نەقشبەندی ، پاشكۆی (درا) ، « گۆڤاری كۆڕی زانیاری كورد » ، بەرگی یەكەم ، بەشی یەكەم ، بەغدا ، ١٩٧٣ ، ل ١١٥ ــ ١٣١

(١٣) محەمەد ئەمین هەورامانی ، سەرەتایێك لە فیلۆلۆژی زمانی كوردی ، بەغدا ، ١٩٧٤ .

(١٤) مەسعود محەمەد ، بەكارهێنانی (ی) لە ڕێزمانی كوردیدا ، « گۆڤاری كۆڕی زانیاری كورد » ، ب١ ، ژ١ ، بەغدا ، ١٩٧٣ ، ل ٣٩ ــ ١٠٢ .

(١٥) مەسعود محەمەد ، چەند حەشارگەیێكی ڕێزمانی كوردی ، بەغدا ، ١٩٧٦ .

(١٦) د. نەسرین فەخری ، پاشگر و پێشگری : (ڤە ــ یان ــ وە) لە زمانی كوردیدا ، « گۆڤاری كۆڕی زانیاری كورد » ، بەرگی یەكەم ، بەشی یەكەم ، بەغدا ، ١٩٧٣ ، ل ٢٣٤ ــ ٢٧٣ .

(١٧) د. نەسرین فەخری ، پاشگری (اندن) لە زمانی كوردیدا ، « گۆڤاری كۆڕی زانیاری كورد » ، بەرگی سێیەم ، بەشی یەكەم ، بەغدا ، ١٩٧٥ ، ل ١٩٨ ــ ٢٤٢ .

(١٨) نوری عەلی ئەمین ، گرتنی كەلێنێكی تر لە ڕێزمانی كوردی ، بەغدا ، ١٩٥٨ .

(١٩) نوری عەلی ئەمین ، ڕێزمانی كوردی ، سلێمانی ، ١٩٦٠ .

بە زمانی عەرەبی

(٢٠) الدكتور ابراهيم انيس، من اسرار اللغة، الطبعة الرابعة، القاهرة، ١٩٧٢.

(٢١) الدكتور ابراهيم السامرائي ، فقه اللغة المقارن ، بيروت ، ١٩٦٨ .

(٢٢) الدكتور ابراهيم السامرائي ، مباحث لغوية ، النجف ، ١٩٧١ .

(٢٣) توفيق وهبي ، قواعد اللغة الكردية ، الجزء الأول ، الباب الثاني ، بيروت ، ١٩٥٦ .

(٢٤) د. كمال محمد بشر ، دور الكلمة في اللغة (مترجم عن الانجليزية) ، الطبعة الثانية ، القاهرة ، ١٩٦٩ .

(٢٥) محمد الانطاكي ، الوجيز في فقة اللغة ، حلب ، ١٩٦٩ .

(٢٦) منير البعلبكي ــ « المورد » قاموس انكليزي ــ عربي ، بيروت ، ١٩٧٢ .

به زمـانی ڕۆسی

(٢٧) ئۆ. س. ئاخمانۆڤا ، فەرهەنگی زاراوەکانی زمان ، مۆسکۆ ، ١٩٦٦ .

(٢٨) ئەکادیمیەی زانستی یەکێتی سۆڤێت ، ڕێزمـانی زمـانی ڕۆسـی ، بەرگ ١ ، مۆسکۆ ، ١٩٥٣ .

(٢٩) ك. ئەیوبی و ئی. ئا. سمیرنۆڤا ، دیالێکتی کوردی موکری، لێنینگراد ، ١٩٦٨ .

(٣٠) چ. خ. باکایێف ، زمانی کوردەکانی ئازربایجان ، مۆسکۆ ، ١٩٦٥ .

(٣١) چ. خ. باکایێف ، زمانی کوردەکانی سۆڤێت ، مۆسکۆ ، ١٩٧٣ .

(٣٢) ڕ. ئا. بوداگۆف ، سەرەتایێك بۆ چونە ناو زانستی زمانەوە ، مۆسکۆ ، ١٩٥٨ .

(٣٣) ئا. ئا. ڕیفۆرماتسکی ، سـەرەتایێکی زمانناسـی ، چاپی چوارەم ، مۆسکۆ ، ١٩٦٧ .

(٣٤) یَ. ئا. زیمسکایا ، وشە چۆن سازدەبێ ، مۆسکۆ ، ١٩٦٣ .

(٣٥) ئا. م. زیمسکی ، س. یَ. کریوچکۆف ، م. ف. سڤێتلایێف ، زمانی ڕۆسی ، بەرگی یەکەم ، چاپی حەوتەم ، مۆسکۆ ، ١٩٦٦ .

(٣٦) م. د. ستیپانۆڤا ، وشەڕۆنانی زمانی ئەڵەمـانی ئەمڕۆ ، مۆسـکۆ ، ١٩٥٦ .

(٣٧) ن. س. ڤالگینا ، د. یَ. ڕۆزێنتـال ، م. ئی. فۆمینـا ، ف. ف. تـاپکێڤیچ ، زمانی ڕۆسی ئەمڕۆ ، چاپی چوارەم ، مۆسکۆ ، ١٩٧١ .

(٣٨) گ. س. کاچکینا ، کێشـەی واتای مۆرفێم ، لێنینگراد ، ١٩٦٣ .

(٣٩) گ. ئا. کیمۆف ، فۆنێم و مۆرفێم ، مۆسکۆ ، ١٩٦٧ .

(٤٠) ق. کوردۆ ، دەستوری زمانی کوردی ، مۆسکۆ ـ لێنینگراد ، ١٩٥٧ .

(٤١) ق. کوردۆ ، ڕۆنانی وشـە لە زمانی کوردیدا ، « ڕێزمان و مێژوی زمانەکانی ڕۆژهەلات » ، لێنینگراد ، ١٩٥٨ ، ل ١٠٩ ـ ١٤٢ .

(٤٢) ق. کوردۆ ، دو بنچینەی ڕۆنانی وشە لە زمانی کوردیدا ، « کورتەی دەنگوباسی ئامۆژگای ڕۆژهەلاتناسی » ، ١٩٥٩ ، ب ٢٩ .

(٤٣) ق. کوردۆ ، زمانی کوردی ، مۆسکۆ ، ١٩٦١ .

(٤٤) ئا. ن. گڤۆزدێف ، زمانی ئەدەبی ڕۆسی ئەمڕۆ ، بەرگی یەکەم ، چاپی سێیەم ، مۆسکۆ ، ١٩٦٧ .

(٤٥) ئی. گ. گۆلانۆف ، مۆرفۆلۆژی زمانی ڕۆسی ئەمڕۆ ، مۆسکۆ ، ١٩٦٥ .

به زمانی ئینگلیزی

(٤٦)
Bazell C. E. Linguistic typology, London, 1958 .

(٤٧)
Bazell C. E. Meaning of the morpheme, ((Word)) , v. 18, 1962, No. 1 - 2 .

(٤٨)
Harris Z. From Morpheme to Utterance. Languge, USA, 1946.

(٤٩)
Hockett Ch. F. A course in modern linguistics, New york, 1958.

(٥٠)
Ullman S. Semantics An introduction to the Science of meaning, Oxford, 1963.

ناوەرۆك

لاپەڕە

لاپەڕە

١٥٠٠ دانە لەم کتێبە لەچاپدراوە

دەستپێ‌کردنی لەچاپدان ١٩٧٧/٦/٩

لێبوونەوە لە چاپ ١٩٧٧/٦/٣٠

له چاپکراوه‌کانی ئه‌میندارێتی گشتی ی رۆشنبیریی و لاوانی

ناوچه‌ی کوردستان

نووسینی کوردی

به ئه‌لفوبێی عه‌ره‌بی

دوکتۆر

ئه‌وره‌حمانی حاجی مارف

پێشەکی

نووسین دەستکەوتێکی مەزنی ئادەمیزادە و پەیدابوونی سەرەتای مێژووی شارستانەتی یە . نووسین لە ژیانی گەلان و تێکرای کۆمەڵ و هەر یەك لە ئەندامانیدا دەورێکی گەورەی بینیوە و دەبینێ و کارێکی زۆری تێکردووە و تێ دەکا . لەبەرئەوە لێکۆڵینەوە لە سەرەتا و مێژوو ، رێباز و شێواز ، پێکهاتن و کارکردن ، ناتەواوی و کۆسپ ، پێشکەوتن و گەشەکردن . . . ی نووسین کارێکی مەزن و پێویست و بەسوودە . لەم رێگەیەوە دەتوانرێ چارەسەری گەلێك کێشەی گرنگ بکرێ . بێگومان نووسینی کوردی کە هێشتا زۆر سەری پرە لە پاشاگەردانی ، چاوەنواری لێکۆڵینەوەی قووڵ و تێر و تەسەلە ، چاوەچاوی بأسێکیەتی کە لە گشت روویەکی بدوێ و بە بیر و باوەڕی ڕاست و زانستانە گیروگرفتەکانی لە رێ لا بدا . . .

وەك ئاشکرایە ، سەرجەمی رووناکبیرانی کورد هەمیشە لە بەردەم گیروگرفتەکانی نووسینی کوردیدا تووشی چەندین قۆرت و تەگەرە بوون و دەبن . ئەمرۆش کە کێشەی نووسینی کوردی بووەتە باسی باسان ، وەنەبێ هۆکەی هەر ئەوە بێ کە مامۆستایان لە گرانیی وتنەوەی گلەیی یانە و قوتابیان لە سەرلێدەرنەکردنی ماندوو بوون و نووسەران و رۆژنامەنووسان بە کێشەی هەمەجۆریەوە گیریان خواردووە . بەڵکو هۆ ئەوەشە کە مەسەلەی چۆنیەتیی نووسینی هەر زمانێك لە پلەی یەکەمی کێشەکانی زمانەوانیدا دێت . بێتوو ئەمرۆ بۆ هەر کێشەیەکی زمانی کوردی کۆڕی لێکۆڵینەوە ببەسترێ ، رەنگە بەهەڵەدا نەچم ئەگەر بڵێم چ لە لایەن زانایانەوە و چ لە لایەن رووناکبیرانەوە باسی رێنووس پتر بایەخی پێ دەدرێت . ئەوەتە دەستەی کوردیی کۆڕی زانیاری عێراق هەر کە بانگەوازی سازکردنی کۆڕێکی بۆ گیروگرفتی رێنووسی کوردی بڵاوکردەوە[1] ئەوەندەی پێ نەچوو چەندین باس و لێکۆڵینەوە گەیشتنە بارەگای کۆڕ . . . وا بزانم مامۆستایەك یان

(١) بانگەوازێك لە دەستەی کوردیی کۆڕی زانیاری عێراقەوە (کۆڕێك بۆ گیروگرفتی رێنووسی کوردی) ، «گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق ـ دەستەی کورد» ، ب ٧ ، بەغدا ، ١٩٨٠ ل ٢٩٦ ـ ٢٩٨ .

قوتابی‌یه‌ك ، نووسه‌رێك یان ڕووناكبیرێك نییه چاوه‌ڕوانی و ئاواتی ڕزگاربوون له کۆسپ و گیروگرفته‌کانی ڕێنووس له چاویدا نه‌دره‌وشێته‌وه .

له زانستی زماندا سه‌باره‌ت به ڕێنووس پرسیارێك دێته گۆڕێ : کیمیا و فیزیا زانستن ـ به‌لام ئه‌ی ڕێنووس ؟

ئه‌گه‌ر له‌به‌ر ڕووناکیی ئه‌و پێناسانه‌ی له گه‌لێك کتێب و فه‌رهه‌نگدا بۆ (زانست) دانراون ، له (ڕێنووس) یان به واتایه‌کی ته‌واوتر له (تیۆریی ڕێنووس) وردبیینه‌وه ، بۆمان ده‌رده‌که‌وێ ڕێنووس به‌شێکه له زانستی زمان ، هه‌ر وه‌ك چۆن ئه‌تۆم به‌شێکه له زانستی فیزیا . . . چۆن له هه‌ر زانستێکدا ئه‌رکی دۆزینه‌وه و گه‌شه‌پێدان و چه‌سپاندنی شت له ئه‌ستۆی زانایان و پسپۆڕاندایه ، هه‌ر به‌و چه‌شنه ڕێنووسیش کاری زمانه‌وانانه . . .

له به‌راوردکردنی ڕێنووس له‌گه‌ڵ زانستی تردا ، ئه‌وه به‌دیارده‌که‌وێ که ڕێنووس خاوه‌نی تایبه‌تی‌یه‌تێکی خودی‌یه . ئه‌و تایبه‌تی‌یه‌تی‌یه‌ش له‌وه‌دایه که هه‌موو که‌سێکی خوێنده‌وار ـ واته هه‌ر که‌سێك بیه‌وێ بنووسێ ـ پێویستی به زانینی ده‌ستووره‌کانی ڕێنووسه ، چونکه هه‌ر له سه‌ره‌تای ده‌ست‌کردنه‌وه به خوێندن تا کۆتایی ژیان ده‌نووسێ و ده‌خوێنێته‌وه . . . که‌چی هه‌ر شتێکی نوێ له هه‌ر زانستێکدا که ده‌دۆزرێته‌وه ، ئه‌گه‌رچی که‌ڵکی بۆ سه‌رپاکی ئاده‌میزادیش هه‌بێ ، ڕه‌نگه زووربه‌ی خه‌ڵك به‌کاری نه‌هێنن ، یاخود ئه‌گه‌ر به‌کاریشی بێنن بێ بیرکردنه‌وه به‌کاری بێنن . به‌وێنه یه‌کێك که مه‌کینه‌ی ڕیش‌تاشینی کاره‌با یان ئوتووی کاره‌با به‌کار دێنێ ، ده‌شێ هیچ له یاساکانی فیزیا نه‌زانێ ، یاخود ئه‌گه‌ر بیشیزانێ شتێکی که‌می لێ بزانێ . . . که‌چی ته‌نانه‌ت بۆ نووسینی شتی سه‌ره‌تاییش ، پێویسته هیچ نه‌بێ ده‌ستووره سه‌ره‌کییه‌کانی ڕێنووس بزانێ ـ واته بێ شاره‌زایی ڕێنووس ، خوێندنه‌وه و نووسین کارناکه‌ن و خوێنده‌وار کاتێك که‌ڵك له نووسین وه‌رده‌گرێ که سه‌ر له ده‌ستووره سه‌ره‌کییه‌کانی ده‌رکات . جا چالاکیی به‌کارهێنان ئه‌و تایبه‌تی‌یه‌ته‌یه که ڕێنووس له زانستی تر جیاده‌کاته‌وه . دیاره هه‌ر ئه‌و تایبه‌تی‌یه‌ته‌شه بووه و ده‌بێ به هۆی سازکردنی موناقه‌شه‌ی گه‌رم له باسی هه‌ر کێشه‌یه‌کی ڕێنووسدا .

به‌لام وه‌ك چۆن زانینی ڕاکێشانی ته‌لی کاره‌با و چاککردنه‌وه‌ی ، باش

شارەزایی لە واقیعی یاساکانی فیزیا ناگەیەنێ ، هەر بەو چەشنە پەیداکردنی ئاشنایەتی لە دەستوورەکانی رێنووسیش نیشانەی باش چوونە ناو ئەو زانستە نییە .

رێنووس بریتییە لە کۆمەڵێك دەستوور کە بە هاریکارییان ئاخاوتنی ئێمەیان پێ دەنووسرێ . ئەوەی دەنووسێ ئەگەر لە دەستوور لابدا ، هەڵەی رێنووس دەکات . ئەو جۆرە هەڵانەش کۆسپ دێننە رێگەی خوێندنەوەی تێکست . ئەو کۆسپانەش سەرنجی خوێنەر لە تێگەیشتنی ناوەرۆك کەم دەکەنەوە .

رێنووسی هەر زمانێکیش یاسا و دەستووری تایبەتی خۆی هەیە ، کە لەسەر بناغەی دیاری‌کراو دامەزراوە . بەوێنە رێنووسی زمانی کوردی لەسەر رێبازی فۆنەتیکی سازکراوە ؛ لە رێنووسی زمانی رووسیدا رێبازی فۆنەتیکی و مۆرفۆلۆژی کاریگەرن[٢] ؛ رێنووسی ئینگلیزی و فەرەنسی پەیرەوی رێبازی چاولێ‌کەری دەکەن ، کە هۆی نووسینی گەلێك وشە بەو شێوەیەی ئێستا وا روون دەکەنەوە گوایا باووباپیرانیان بەوجۆرە نووسیویانە[٣] . . .

هەر رێنووسێك بە زۆری ، رەنگی تایبەتی‌یەتەکانی ئەو زمانە دەداتەوە ، کە رێنووسەکەی بۆ دانراوە[٤] . جا بۆیە ئاسان نییە رێنووسی زمانێك بەسەر زمانێکی دیدا داببررێ ، هەر وەك چۆن جلی یەکێك پڕ بە بەری یەکێکی تر نییە . بۆیە لە لێکۆڵینەوە و دەستکاری کردنی رێنووسدا پێویستە تایبەتێتی و یاساکانی ئەو زمانە بە باشی رەچاو بکرێن . . . ئێمەش بەو پێیە لە نووسینی ئەم کتێبەماندا ـ « نووسینی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی » ، هەوڵمان داوە لەبەر رووناکیی یاسا و دەستوورەکانی زمانی کوردیدا لەو کێشەیە بکۆڵینەوە .

کاتێ خەریکی نووسینی کتێبی « زمانی کوردی لەبەر رۆشنایی فۆنەتیکدا » بووم « لە سەرەتادا نیازم وا بوو ، باسی (فۆنەتیك) و (نووسین) بە یەك کتێب بڵاوبکەمەوە ، چونکە ئەو دوو باسە بە تەواوی پێکەوە بەستراون و ئێجگار

---

(٢) ب . ز . بوکچینا ، ل . پ . کەلاکۆتسکایا ، ل . ك . چێلتسۆڤا ، نامە دەربارەی رێنووس ، مۆسکۆ ، ١٩٦٩ ، ل ٣٧ .

(٣) هەمان سەرچاوە ، ل ٣٧ .

(٤) دیارە ئەو رێنووسانە نەبێ کە پەیرەوی رێبازی چاولێ‌کەری دەکەن .

تێکچرژاون ، بەڵام وا هاتە پێشەوە کە بیانکەمە دوو کتێبی سەربەخۆ[٥] . ئەوەبوو ساڵی ١٩٧٦ کتێبی یەکەمیانم بڵاوکردەوە . واش بەتەما بووم کە دووەمیان دوای ماوەیەکی کەم تەواو بکەم ، بەڵام بۆم ڕێ نەکەوت . کەرەستەی ئەم کتێبەم کە چەند ساڵێك بوو کۆم کردبووەوە ، لەم دواییەدا ـ واتە دوای بڵاوکردنەوەی بانگەوازەکەی کۆڕ ـ هێنایە بەردەست . لە پێشدا کەوتمە لێکۆڵینەوە لە مێژووی نووسینی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی ، بەو مەبەستەی دەورەکانی پێشکەوتنی دیاری بکەم ، چونکە لە لێکۆڵینەوەی هەر کارێکی نوێدا ئاوڕدانەوە لە کاری پێشوو بایەخ و سوودی خۆی هەیە . دوای هەوڵ و کۆششێکی زۆر ئەو بەشەم تەواو کرد و وەك وتارێك بە ناوی « کورتەیەکی مێژووی نووسینی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی » یەوە لە « گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق ـ دەستەی کورد » دا بڵاوم کردەوە[٦] . ئەو شوێن کەوتن و لێکدانەوەیەی نووسینی کوردی و هەروەها کەڵك وەرگرتن لە داخوازییەکانی زانستی زمان و چوونە ناو فۆنەتیك و ڕێزمانی کوردییەوە ، ئەو ڕیگەیەیان بۆ خۆش کردم کە باسێك لەبارەی کۆسپ و تەگەرەی ڕێنووسی کوردییەوە ئامادە بکەم و بەناوی «گیروگرفتەکانی ڕێنووسی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی» یەوە بیکەمە وتارێك بۆ بەشداری کردن لە کۆڕی لێکۆڵینەوەی گیروگرفتەکانی ڕێنووسی کوردیدا[٧] .

---

(٥) بڕوانە : د . ئەورەحمانی حاجی مارف ، زمانی کوردی لەبەر ڕۆشنایی فۆنەتیکدا ، بەغدا ، ١٩٧٦ ، ل ١١ ، پەراوێزی ژمارە ١١ .

(٦) د . ئەورەحمانی حاجی مارف ، کورتەیەکی مێژووی نووسینی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی « گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق ـ دەستەی کورد » ، ژ ٨ ، بەغدا ، ١٩٨١ ، ل ٦٦ ـ ١٢٠ .

(٦) د . ئەورەحمانی حاجی مارف ، گیروگرفتەکانی ڕێنووسی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق ـ دەستەی کورد» ، ژ ٩ ، بەغدا ، ١٩٨٢ ، ل ١٦ ـ ٧٧ .

(٧) بەدوا ئەو دوو وتارەدا ، چەند وتارێکی تریشم بڵاوکردەوە کە پێوەندییان بە نووسین و ڕێنووسەوە هەیە . بەوێنە بڕوانە :

أ ـ د . ئەورەحمانی حاجی مارف ، ڕێنووسی کوردی لە ڕۆژنامەی « تێگەیشتنی ڕاستی » دا ، «گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق ـ دەستەی کورد» ، ب ١٠ ، بەغدا ، ١٩٨٣ ، ل ٧٦ ـ ١٣١ =

وابزانم باسی (نووسینی کوردی به ئەلفـوبێی عەرەبی)م - واتـه کۆڵینـەوەو توێژینەوە لەو کێشانەی پێوەندییان بـه مێژووی پێشکـەوتنی ئەلفـوبێی دەستکاری کراوی عەرەبی و گیروگرفتەکانی رێنووسی ئەمڕۆی کوردییەوە هەیە تارادەیەك لەو دوو وتارەدا شی کردۆتەوە . جا بۆیە وام بە پێویست زانی کـۆیان بکـەمەوە و بـه کەرەستەی باشی نوێ تەواو دەوڵەمەند و فراوانیان بکـەم و لە شێـوەی کتێبێکدا بیانخەمە بەردەستی خوێنەرانی بەرێز . بۆ باشتر مەبەست پێکان لەبارەی نیشانەکانی خاڵبەندیشەوە دواوم و کردوومەتە بەشی چوارەمی ئەم بەرهەمە . لەبەر چەند هۆیەکیش وام بە باش زانی هەندێ زانیاری گشتی لەبارەی پەیدابوون و گەشەکردن و جۆرەکان و ئەرك . . . ی نووسینەوە بخەمە سەر . ئەوەتە ئەو جۆرە زانیارییانە بە ناوی «نووسین و جۆرەکانی و مێژووی» ەوە بووەتە بەشی یەکەمی ئەم کتێبە .

دوای هەوڵ و تەقەلایەکی زۆر بۆ گەیاندنە ئەنجامی لێکۆڵینەوەی نووسینی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی[8] ، ئەوەی بۆم کرا کردم و ئەوەی لە توانستمدا بوو

ب - د . ئەورەحمانی حاجی مارف ، پێداچوونەوەی هەندێ بیروڕای زمانەوانیی مامۆستا مەسعوود محەمەد ، گۆڤاری « رۆشنبیـری نوێ » ، ژ ۹۰ ، بـەغدا ، ۱۹۸۲ ، بـەشی یەکەم ، ل ۱۰ - ۱۵ ؛ ژ ۹۲ ، بەغدا ، ۱۹۸۲ ، بەشی دووەم ، ل ۱۳ - ۱۸ .

حـ - د . ئەورەحمانی حاجی مارف ، چەند وشەیەك دەربارەی وتاری (لەگەڵ دەنگسازی کوردیدا) ، گۆڤاری « بەیان » ، ژ ۹۰ ، بەغدا ، ۱۹۸۳ ، ل ٦٢ - ٦٩ .

د - د . ئەورەحمان حاجی مارف ، مووروی ماڵاوسێ مەگەر بە شەو بکرێتە مل ، گۆڤاری « نووسەری کورد » ، ژ ۹ ، بەغدا ، ۱۹۸۲ ، ل ٥١ - ٧٤ .

هـ - د . ئـەورەحمانی حـاجی مارف ، لـە رێگای راستگـۆیی و دەستپاکی و زانستـدا ، رۆژنامەی « عێراق » ، بەشی یەکەم ، ژ ۲۱٦٠ ، بەغدا ، ۹ ی مارتی ۱۹۸۳ ، ل ۷ ؛ بەشی دووەم ، ژ ۲۱۷۹ ، بەغدا ، ۳۰ ی مارتی ۱۹۸۳ ، ل ۷ .

و - د . ئـەورەحمانی حـاجی مـارف ، نـووسـین و جـۆرەکـانی و مێـژووی ، گـۆڤـاری « کاروان » ، ژ ۸ ، هەولێر ، ۱۹۸۳ ، ل ٤٦ - ٥٠ .

ز - د. ئـەورەحمانی حـاجی مـارف ، رێنـووسی کوردی لـە رەگ و ریشـەوە ، گـۆڤـاری « کاروان » ، ژ ٤ ، هەولێر ، ۱۹۸۳ ، ل ۳۹ - ٤٧ .

(۸) وەك ئاشکرایە ، کورد جگە لە ئەلفوبێی عەرەبی بە چەند ئەلفوبێیەکی دیش دەنووسێ ، وەك : لاتینی ، سلاڤی . . . بەڵام لەبەرئەوەی مەبەستی ئەم کتێبەمان لێکـۆڵینەوەیـە لە نووسینی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی ، بۆیە بایەخمان بە جۆرە نووسینەکانی تر نەداوە .

بەجێم هێنا . . . هیچ گومانم نییە ، کە ئەم کارەی پێشکەش بە نەتەوە خۆشەویستەکەمی دەکەم ، کارێکی تەواو نییەو کەم و کورتی تێداهەیە ، بەڵام ئەوەندەش هەیە سەرەتایەکە لەبارەی کێشەی مێژوو و گیروگرفتەکانی نووسینی کوردییەوە بە ئەلفوبێی عەرەبی و گەلێك کەرەستەی نوێی وەهای تێدایە ، کە تائێستا لە لێکۆڵینەوەی نووسینی کوردیدا باسیان نەکراوە .

پڕ بە دڵ سوپاسی مامۆستا محەمەدی مەلا کەریم دەکەم ، کە لە دەرکردنی ئەم کتێبەدا گەلێك هاریکاری لەگەڵ کردم . هەروەها زۆر سوپاسم بۆ کرێکاران و لێپرسراوی چاپخانە هەیە ، کە بەڕاستی دڵسۆزانە لە چاپدانی ئەم کارەیان بۆ هەڵسووڕاندم .

مایەی بەختەوەریم دەبێ وهیوا و ئاواتێکی گەورەم دێتەدی ، ئەگەر بەم کارە خزمەتێکی بچووکم پێشکەش بە زانیاریی گەلەکەمان کردبێ و لەبارەی نووسینی کوردییەوە چەند وشەیەکی بەکەڵکم نووسیبێ .

د. ئەورەحمانی حاجی مارف

نووسین و جۆرەکانی و مێژووی

لە بەراوردکردنی ئاخاوتنەوە لەگەڵ نووسین ، ئەوە دەردەکەوێ کە ئاخاوتن زۆر لە نووسین کۆنترە . تەمەنی ئاخاوتن لە (٤٠٠ ـ ٥٠٠) هەزار ساڵ کەمتر نییە ، بەلام تەمەنی نووسین هەر هەشت نۆ هەزار ساڵێك دەبێ[1] .

نووسین وەسیلەیەکە بۆ لە یەکتر گەیشتن و تەواوکەری ئاخاوتنە . پێویستی ئادەمیزاد بۆ لە یەکتر گەیشتن لە دوورەوە و لە کاتی جیاوازدا بووە بەهۆی پەیدابوونی نووسین . دیارە قسە ئەگەر بەهۆی نیشانەی تایبەتی یەوە لەسەر شتێك نەنووسرێ ، ئەوە نە کەسێکی دوور دەتوانێ لێی ئاگادار بێ و نە بۆ دەمێکی دواتریش دەمێنێتەوە[2] . بەوێنە یەکێك بیەوێ هاورێیەکی لە شارێك یان ولاتێکی تر پاش ساڵێك کارێکی بۆ جێ بەجێ بکا ، ئەوە دەتوانێ نامەیەکی بۆ بنووسێ و بیخاتە زەرفێکەوە و لەسەری بنووسێ ، کە دوای ساڵێك بیکاتەوە . جا پاش ساڵێك ماوەیەك بەسەر نووسینی ئەو نامەیەدا تێدەپەرێ و رەنگە دوو هاورێکەش هەزاران کیلۆمەتر لە یەك دوور بن ، بەلام ئەو نووسینە مەبەستەکەی پاراستووەو گەیاندوویە . ئەگەر ئەم داوایە نەنووسرایە و هەر وەك قسە بکرایە ، نە دەگەیشتە جێ و نە دەمایەوە . . هەروەها دەزانین ، ئەگەر دوو کەس چەندیش دەنگە گەورە بن ، لە چوار پێنج کیلۆمەتر دوور لە یەکترەوە ناتوانن بە باشی گوێیان لە یەکتر بێ و چاك لە یەك تێبگەن [3] .

پەیدابوون و بوونی نووسین وەك وەسیلەیەکی تایبەتی بۆ لە یەکتر گەیشتن ، دەورێکی دیاری بووە و هەیەتی . نووسین یارمەتی ئادەمیزادی داوە لە کورتکردنەوەی دووری و کاتدا ، تەجروبەی ئادەمیزادی پاراستووە و دەپارێزێ و لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی دی هێشتۆتەوە و دەهێلێتەوە و لە گەلێکەوە بۆ

---

(١) پ . ن . گۆلۆڤین ، سەرەتایێکی زمانناسی ، چاپی دووەم ، مۆسکۆ ، ١٩٧٨ ، ل ٢٣٦ .

(٢) ڤ . ئی . کۆدۆخۆڤ ، سەرەتایێکی زمانناسی ، مۆسکۆ، ١٩٧٩ ، ل ١٥٦ .

(٣) بێگومان ، ئەگەر تەلەفوون و رادیۆ و هەندێ وەسیلەی دی تەکنیکی لەنەزەر نەگرین .

گەلێکی تری گەیاندووە و دەگەیەنێ . بەهۆی نووسینەوە هەر مرۆڤێـك دەتوانێ کەڵك لە تەجروبەی مرۆڤایەتی وەربگرێ و گەشەی پێ بدا .

هەرچی دیاردەیەکی گەورەی سیاسی یان ئەدەبی یان زانستی هەیە ، کە لە ناوچەیەکدا لەدایك بووە ، بەهۆی نووسینەوە گەیشتووەتە هەموو جیهان .

دەنگی ئادەمیزاد بە بێئامرازی تایبەتی وەك : تەلەفوون و رادیۆ و . . . هتد تەنیا لە سنوورێکی تەسکدا دەمێنێتەوە و لە چوارچیوەی گوێ لێبووندا کاردەکات . ئەوەی پێوەندی بە مانەوەشییەوە هەیە لە رووی کاتەوە ، دەمێکە قسەی نەستەقی وا وتراوە کە نووسینی بە گرنگتر لە ئاخاوتن داناوە . بۆنموونە رووسەکان دەڵێن : « وشە چۆلەکە نییە ، کەچی دەشفرێ و ناگیرێ» بەلام « ئەوەی بە قەلەم نووسراوە ، بە تەوریش نابررێتەوە » . ئەمەش نزیکی لەگەڵ ئەو قسە نەستەقە لاتینی یەدا هەیە ، کــە دەڵێ : « Verba volant — scripta manent » واتــە « وشــە دەفـرێ ، نــووسـین دەمێنێتەوە »[4] .

راست وایـە پەیـدابوونی نـووسین بگـەرێنینەوە بـۆ ئەو سـەردەمانـەی کە قسەکەران پێویستیان بەوە بووە ، زەحمەتیی گەیاندنی دەنگی خۆیان بە هۆزێك یان نەوەیەکی دی ئاسان بکەن . بۆیە لە رووی ئەرکەوە جۆری هەرە دێرینی نووسین ، نامە و نووسراوی سەر کێلی گۆڕ بووە ، بەلام ئەم جۆرە نووسینەش هەر وەك زمانی ئاخاوتن زوو بەسەرچوو . بەدوا ئەمەدا نووسراوی هـەڵکەنـراوی سەر بـەرد و دیواری ئەشکەوت و تاقی سەرکەوتن . . . هتد هاتە کایەوە . لەگەڵ پێشکەوتنی کۆمەڵی ئادەمیزاددا نووسینیش پێش کەوت و ئەرکی پاشان وردە وردە فراوانتر بوو و جۆری نوێی لێ پەیدا بوو . ئەو نووسینانەی ئەمرۆ دەیانبینین لە ئەنجامی هەوڵ و تەقەلای دوور و درێژ و بەردەوامیی شەن و کەو کردنی ئەوەی زووتر لەو بارەیەوە کراوە ، هاتۆتە بەرهەم .

نووسین کە کەرەستەیەکی تەواوکەری زمانی ئاخاوتن و لە یەکتر گەیشتنە ، لە شێوە و جۆری هەمەچەشنی خۆیدا لە سەردەمی جیاوازدا بە چەشنی جیاواز پێوەندی لەگەڵ زمانی گفتوگۆدا بووە .

---

(٤) ئا . ئا . ریفۆرماتسکی ، سەرەتایێکی زمانناسی ، چاپی چوارەم ، مۆسکۆ ١٩٦٧ ، ل ٣٤٨ .

لەگەڵ یەك نەبوونی بیر و رای هەندێ زاناشدا ، بەر لە هەر شت پێویستە گومانی پەیدابوونی نووسین لە پێش زمانەوە بڕەوێنینەوە . ئەگەر مرۆڤ زمانی نەبێ ، نووسینیشی نابێت . نووسین لە هەموو پلەکانی پێشکەوتنی ئادەمیزاددا تەواوکەری ئاخاوتنە ـ واتە دووەم وەسیلەی لە یەکتر گەیشتنە . دەربرینی زمان بەهۆی ئەلفوبێوە هی دەورێکی زۆر درەنگی پێشکەوتنی نووسینە . . وا دیارە لە سەرەتادا پەیام پەیدا بووە . لەم بارەیەوە هیرادۆتی مێژوونووسی یۆنانی (سەدەی ٥ ی پ . ز .) نووسیویتی ، کە وا کاتێ ئەسقووفەکان لەگەڵ فارسەکاندا شەریان دەکرد پەیامێکیان بۆ رەوانە کردن کە لەم گیاندارانە : (بۆق ، مشك ، مەل) وپێنج تیرپێکهاتبوو ، کە واتای « ئەگەر ئێوەی فارس وەك بۆق لە زەلکاودا قونەقون بکەن و وەك مشك لە کوندا خۆتان بشارنەوە و وەك مەل بفرن ، ئەوە وەك گەلای دار بە تیرەکانمان دەتانخەین » . ئەم نموونەیە نیشانەیەکی رەمزییە ، کە هەر شتێك تێیدا راستەوخۆ رەمزێك نیشان دەدا ، وەك (مە ل ـ فڕین . . . هتد) . مانای گشتی ئەو پەیامە لە لایەن رەبەنەکانی دارای پادشای فارسەوە لێك درایەوە[٥] .

لەتەك ئەو نیشانە رەمزییە ، هەروەها نیشانەی مەرجیش هەیە ، ئەویش ئەوەیە کە شتەکان هیچ دەرنابرن ، بەلام وەك نیشانەی مەرجی بەکاردەهێنرێن . بەوێنە پەیامێکی بە (کیپو) بەناوبانگی ناوچەی پیرۆ (لە خوارووی ئەمەریکا) کە بریتییە لە : دارێك پەتی هەمەرەنگی پێدا هەڵواسراوە و گرێی جۆربەجۆریان لێ دراوە (بڕوانە : وێنەی ژمارە ١) . یاخود پەیامێکی خێڵی ئیرۆکیزی[٦] ، کە بە (وامپۆم) ناسراوە بریتییە لە : پشتێنێك و گوێچکە ماسی هەمەرەنگی گەورە و بچووکی پێوە کراوە (بڕوانە : وێنەی ژمارە ٢)[٧] .

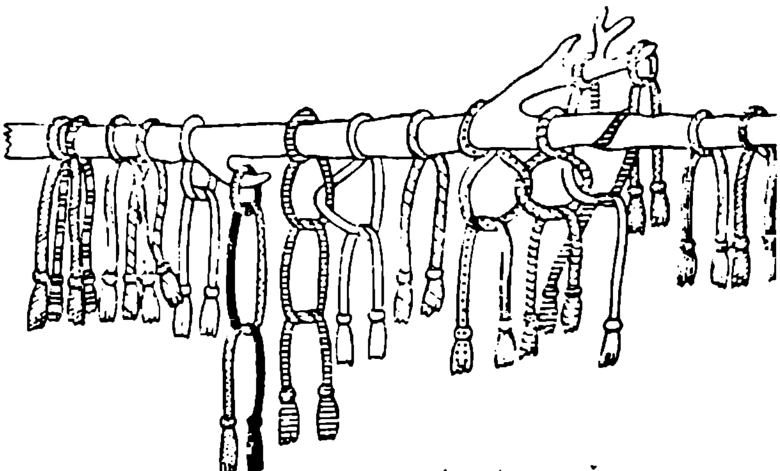
ئەم جۆرە پەیامانە بە زۆری هەواڵی بەلا و وێرانییان دەگەیاند . . . لە بارەی واتای گرێی پەتەکان و دانانی گوێ ماسییەکانەوە ، بێگومان پێویستە زووتر ئەوە بزانرێ کە کێ نامەی وا دەنووسێ و کێ وەری دەگرێ . جا رەبەنەکان ئاگاداری

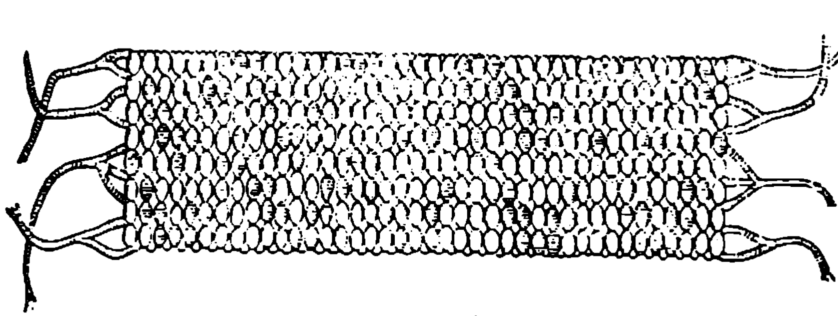
(٥) هەمان سەرچاوە ، ل ٣٤٩

(٦) یەکێکە لە خێڵە هیندییەکانی خوارووی ئەمەریکا .

(٧) سەرچاوەی ناوبراو ، ڤ . ئی . کۆدۆخۆڤ ، سەرەتایێکی زمانناسی ، ل ١٥٧ .

وێنەی ژمارە ١

وێنەی ژمارە ٢

ئەوە بوون و بۆیە بەئاسانی لە مەبەست تێدەگەیشتن[٨] .

بەم جۆرە بە واتایەکی فراوان ، دەتوانرێ هەموو شێوەیەکی لە یەکتر گەیشتنی مرۆڤ بە یاریدەی نیشانەی بینراوەوە دەرببررێ ـ واتە بە هەر نیشانەیەك کە چاو ببینێ . . . ناوەرۆکی ئەم دیاری کردنە تەنیا نووسین و چاپ ناگرێتەوە ، بەڵکو هەموو نیشانەیەکی تری وەك : نیشانەی هاتوچۆ و نیشانەی سەر قوتوی شیر و گۆشت . . . یش دەگرێتەوە .

* * *

---

(٨) سەرچاوەی ناوبراو ، ئا . ئا . ریفۆرماتسکیۥسەرەتایێکی زمانناسی ، ل ٣٤٩ ـ ٣٥٠ .

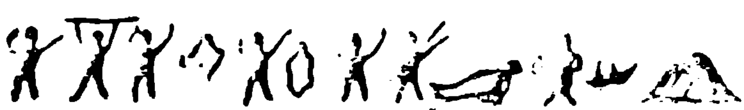
زانست سێ جۆری سەرەکیی نووسینی لێ ئاشکرایە ، کە بەپێی پلەی مێژوو بەدوا یەکدا هاتوون :

یەکەم جۆری نووسین لە مێژووی ئادەمیزاددا ، نووسینی وێنەیی (Pictography ـ الكتابة التصويرية) یە . نموونەی نووسینی پیکتۆگرافی[9] چ لە لایەن زانایانی ئاسەوار و چ لە لایەن ئەتنۆگرافەکانەوە دۆزراوەتەوە .

لە نووسینی وێنەیی دا وێنەی مرۆڤ ، بەلەم ، گیانلەبەر . . . بە خەت کێشراوە . بێگومان چ ئەوانەی بە مێژووی هونەر و چ ئەوانەی بە ئەتنۆگرافیاوە خەریکن ، لێکۆڵینەوەی ئەو جۆرە وێنانەیان بەلاوە گرنگە ، چونکە هونەر و نووسین لەم رووەوە بەیەکەوە بەستراون ، بەڵام لە رووی ئەرکی نووسینەوە ، مەسەلەی هونەری گرنگ نییە .

وێنەی ژمارە (٣) کە « یادداشت » ی راوکەرێکی ئەسکیمۆیە و وێنەی ژمارە (٤) کە « داواکاری » ی هیندییەکانە ، دوو نموونەی جوانی نووسینی وێنەیین . یەکەمیان خوێندنەوەی ئاسانترە ، چونکە ناوەرۆکەکەی باش دیارە «مرۆڤێك چوو بۆ راو ، پێستی درندەیەکی دەستکەوت ، دواتر پێستێکی تریش ، راوی فیلی ئاوی کرد ، لەگەڵ راوکەرێکی دیدا سواری بەلەم بوون ، شەو مایەوە» . لێرەدا ریزی هێڵەکانی وێنەکە واتای ریزی هێڵەکانی رووداوەکە نیشان دەدەن .

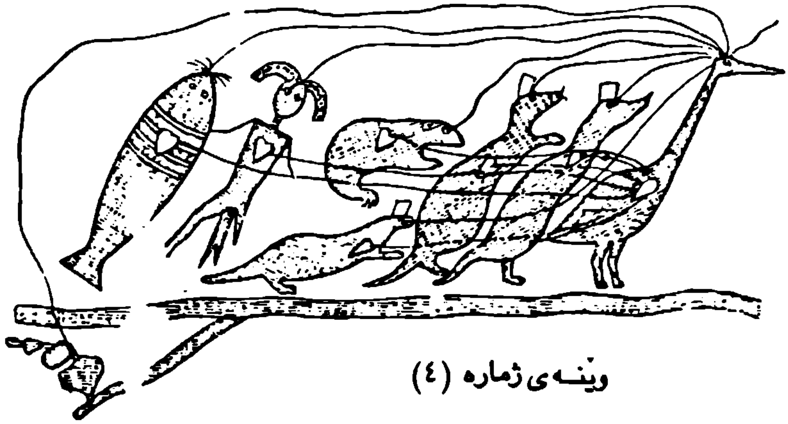
وێنەی دووەم داواکاریی خێڵە هیندییەکانە لە سەرۆکەکەیان ، کە دەیانەوێ رێگەیان بدات بچن لە ناوچەی دەریاچە جێنشین ببن . ئەم پیکتۆگرافییە خوێندنەوەی گرانترە ، چونکە جگە لە باسی گیاندار ، هەروەها مەبەستی واتای داخوازیی خێڵە هیندییەکان باسەکە فراوانتر دەکات[10] .

وێنەی ژمارە (٣)

(٩) پیکتۆگرافی ـ Pictography لە دوو وشەی (Pictus ـ جوان ، قەشەنگ)ی لاتینی و (grapho ـ دەنووسم) ی یۆنانی پێکهاتووە . بەم جۆرە وشەی پیکتۆگرافی بە مانای ـ جوان نووسین ـ دێت .

(١٠) سەرچاوی ناوبراو ، ئی . ئا . ریفۆرماتسکی ، سەرەتایێکی زمانناسی ، ل ٣٥١ ـ ٣٥٣ .

وێنــەی ژمارە (٤)

بۆ تەواو ڕوونکردنەوەی ئەم جۆرە نووسینە بـا بۆنمـوونە دوو هـاوڕێی ئەم سەردەمەش بێنینە پێش چاومان ، کە ویستویانە نامەی وێنەیی بۆ یەك بنووسن . یەکێکیان وێنەی مانگ لە تاریکاییدا دەکا و ئنجا ڕۆژ لە کەلەوە ، بەدوا ئەمەشدا وێنەی ئەسپێك لەسەر ئاوی سەرچنار . . . دووەمیان ـ وێنەی ڕۆژ دەکا لە کەلەوە ئنجا مانگ لە تاریکاییدا ، بەدوا ئەمەدا وێنەی پیاوێك لەسـەر مێزێـك و بوتـڵێ لەبەردەمیدا . وابزانم نووسراوی یەکەم دەڵێ : «سبەینێ بەیانی بە سواری ئەسپ دەچم بۆ سەرچنار» . دووەمیشیان دەڵێ : «ئەمرۆ ئێوارە دەخۆمەوە» .

لە بەراوردکردنی ئەو نموونانەوە ، دیارە کـە لە نـووسینی وێنەیی دا هـەموو ئەوەی لە بەرچاوە واتای ڕاستەوخۆ دەگەیەنێ ، بەڵام هەرچی واتای گشتی یـەتی بەگران لێك دەدرێتەوە .

نووسینی وێنەیی پێوەندی بە ئەلفوبێوە نییە ـ واتە بریتی نییە لە کۆکردنەوەی نیشانەی دیاریکراو و هەروەها بە فێرکردنی خوێندنەوەشەوە بەند نییە ، چـونکە مەبەست ، گەیاندنی واتای پێویستی یەکە . . . بێ پێوەنـدێتی نووسینی وێنـەیی بە زمانێکی دیاری کراوەوە ، بووەتە هۆی ئەوەی بتوانێ ببێ بە وەسیلەیەکی لەبار بۆ لە یەکتر گەیشتنی هۆزی خاوەن زمانی جیاواز .

هەرچەندە ئێستا نووسینی وێنەیی وەك چەشنێکی سەرەکی نووسین لە کاردا نەماوە ، بەڵام لە هەندێ بواردا بەکاردێنرێ ، بەوێنە : لە جاخانە و پرۆپاگنـدە و . . دا .

لەگەڵ پێشکەوتنی ئادەمیزاد و گەشەکردنی بیر و هەستیدا ، پێویستی وا هاتە ناوەوە کە ئیتر نووسینی وێنەیی نەتوانێ ئەو ئەرکە بەجێ بێنێ و ئەو دەمە نووسینی ئیدیۆگرافی (Ideography)[11] ـ واتە (نووسینی بیر) هاتە مەیدان . لەم جۆرە نووسینانەدا نیشانەکان واتای ڕاستەوخۆی دیاردەکان نادەن ، بەڵکو ئەو بیرە ڕادەگەیەنن کە لە مێشکی ئادەمیزاددا پەیدا دەبێ .

پەیدابوونی نووسینی ئیدیۆگرافی پێوەندی بە پێویستی دەربڕینی ئەو شتانەوە هەیە کە نەدەتوانرا لە ڕێگەی وێنەوە نیشان بدرێن . بەوێنە ، بۆ گەیاندنی واتای (بینین) ، وێنەی ئەو ئەندامەی لەش (واتە ـ چاو) دەکرا کە شت بەهۆیەوە دەبینرێ . بەم جۆرە لە هەنگاوی یەکەمی ئیدیۆگرافیدا هەمان ڕێگەی پیکتۆگرافی ـ واتە ڕێگەی وێنە ـ دەگیرا ، بەڵام لە گەیاندنی واتادا جیاوازی هەبوو : لە نووسینی پیکتۆگرافیدا وێنەی چاو واتای « چاو » ی دەگەیاند ، کەچی لە ئیدیۆگرافیدا مانای « بینین » ی دەدا ـ واتە لە ئیدیۆگرافیدا وێنە واتای ئەرك یاخود ئەنجامی بەکارهێنانی ئەو شتەی مەبەست بوو . هەر بەم شێوەیە دەکرێ واتای « دۆستایەتی » بە هۆی وێنەکردنی دوو دەستەوە دەربڕرێ ؛ یاخود دەشێ مانای «دوژمنایەتی» بە وێنەی دوو چەك بگەیەنرێ کە لە شێوەی خاچێکدا لێك درابن . . هتد .

لەم بارانەدا وێنە لە شێوەی مەجازدا مانا دەگەیەنێ . ئەم واتا مەجازییانەی وێنە زۆر لە ئیستیعارەی هەندێ وشە دەچن . بۆنموونە (زمان ـ لسان) ، (زمان ـ لغة) . . . هتد . لەم قۆناغەی پێشکەوتنی نووسیندا ، یەك وێنە وەك چۆن واتای ڕاستەوخۆ دەگەیەنێ ، هەروەها مانای مەجازیش نیشان‌دەدا ، جا بۆیە خوێندنەوەی ئەو جۆرە نووسینانە ئاسان نییە . پێویستی خێرایی نووسین و پێویستی دەربڕینی تێکستی ئاڵۆز چ لە ڕووی ناوەڕۆك و چ لە ڕووی ڕوخسارەوە بوونە هۆی ئەوەی ڕێگەی دەربڕینی مەبەست بە هۆی وێنەوە بگۆڕێت بە نیشانەی مەرجی ـ هیرۆگلیف (Hieroglyph)[12] .

---

(١١) ئیدیۆگرافی ـ Ideography لە دوو وشەی (idea ـ بیر) و (grapho ـ دەنووسم) ی یۆنانییەوە سازبووە .

(١٢) هیرۆگلیف لە وشەی (Hieroglyphoi) ی یۆنانییەوە وەرگیراوە ، کە بە واتای (نووسینە پیرۆزەکان) دێت . دەقی تەواویشی (نەقشی ڕەبەنەکان) ە . بۆیەش بە (نەقشی

پێشکەوتنی تەکنیکی نووسین ـ واتە دۆزینەوەی کەرەستەی لەبارتری لەسەر نووسین و ئامرازی نووسین ـ بووە هۆی ئەوەی لەبریتی بەرد و پارچەدار و توێکڵەدار ، ئامرازی تایبەتی بەکاربهێنرێ . لە میسر لە قامیش تەبەقی گەورەی لوول کراویان هێنایە بەرهەم ؛ لە ولاّتانی تر پێستی هەمەچەشنەیان خۆش دەکرد ؛ سەرئەنجامیش لە چین ، کاغەز دروست کرا . لەبریتی ئامرازی نەقش و نەقاری ئامرازی نووسین پەیدا بوو و توانرا بە مەرەکەبی چینی و بە فڵچە زۆر خێراتر نیگاری نیشانەکان بکێشرێن .

نووسینی هیرۆگلیفی لەوەدا لەبارە کە نیشانەکانی دەتوانن بە ڕوخساریش و ناوەرۆکیش نیشان بیێکن . . ئاشکرایە بۆ ئەوەی شت بنووسرێ و بخوێندرێتەوە ، پێویست بە کۆمەڵێك نیشانەی دیاری کراو هەیە و ئەمە دەبێتە هۆی سەرهەڵدانی مەسەلەی ئەلفوبێ . بەلاّم نیشانەکانی هیرۆگلیفی ناتوانن بە باشی ئەم ئەرکە بەجێ بێنن ، چونکە هێندە زۆرن لەبیرنەکردنیان زەحمەتە .

هەرچەندە نیشانەکانی نووسینی هیرۆگلیف وشە لە ڕووی فۆنەتیك و ڕێزمانەوە سازناکەن ، بەلاّم لەگەڵ ئەوەشدا لە هەموو جۆرە نووسینێکی هیرۆگلیفی دا ، ڕیشەی نیشانەی دەنگ هەیە ، جا بۆیە لە لێکدانەوەی نووسینی ئەو دەمەدا مەینەتێکی نوێ پەیدا دەبێ ، چونکە هەر ئەو نیگارە ئیدیۆگرافی یە لە هەمان کاتدا دیاردەیەکی فۆنەتیکی یش (برگە ، دەنگ) نیشان دەدات .

بەهۆی کۆمەڵێك ڕووداوی مێژوویی یەوە ، لە ولاّتانی ڕۆژهەلاّتی نێزیکدا دەورێکی نوێ لە پێکشەوتنی نووسیندا سەری هەڵدا[13] .

لەم دەورەی پێشکەوتنی نووسیندا شتی سەرەکی ئەوەبوو ، کە دەبوو نووسین بۆ ئەوانەی بەکاری دێنن پتر لەبار بێ . بەهۆی پێشکەوتنی بێوچانی ئادەمیزاد و زیادبوونی پێویستی یەکانی و گەشەکردنی دەریاوانی و بازرگانی و هاتوچۆ و پێوەندی نێو

= ڕەبەنەکان) ناونراوە ، چونکە ڕەبەنەکان : ١ ـ نەیان دەنووسی ، بەڵکو لەسەر ئێسقان و شتی تر نەقشیان دەکرد ؛ ٢ ـ ئەوان نهێنییەکانی نووسینی هیرۆگلیفیان دەزانی .

(١٣) سەرچاوەی ناوبراو ، ئی . ئا . ڕیفۆرماتسکی ، سەرەتایێکی زمانناسی ، ل ٣٥٧ .

دەوڵەتان . . ەوە ژمارەی ئەو کەسانەی بەکاریان دەهێنا زۆر پەرەی سەند[14] .

بەم بۆنەیەوە بۆ ئاسانکردنی نووسین هەوڵی جۆربەجۆر درا . ئەو هەولانە ، لەرووی پێوندی زمان بە نووسینەوە جیاواز بون :

یەکەم ـ لە ڕووی پێوەندی وشەوە .

نووسینی چینی بەم ڕێگەیەدا ڕۆیشت ، بەوێنە بۆ ڕاگەیاندنی واتای « فرمێسك » پێویست بوو دوو نیشانەی (چاو) و (ئاو) لەیەك بدرێن ؛ بۆ نیشاندانی مانای « وەڕین » دەبوو دوو نیگاری (سەگ) و (لۆز) بکێشرێن ؛ بۆ دەربرینی مەبەستی « قیژاندن » دوو وێنەی (منداڵ) و (دەم) بکرێن ؛ بۆ «تەماشاکردن» (مرۆڤ و درەخت) ؛ بۆ « ڕووناکی » (ڕۆژ و مانگ) ؛ بۆ « دارستان » (دوو درەخت) . . . بێگومان لەبەر زۆریی ئەو هیرۆگلیفانە و هەروەها هەندێ جاریش باش ڕوون نەبوونی مانایان کاتێکی زۆر و ماندووبوونێکی زۆر پێویست بوو .

دووەم ـ لە ڕووی ڕێزمانەوە .

ڕێگەیەکی دی کورتکردنەوە و ئاسانکردنی نووسینی ئیدیۆگرافی بە مەسەلەی ڕێزمانەوە بەندە . ئەویش ئەوەیە کە ڕەگی وشە دەهێلرایەوە . هەرچی ئەو وشانەشە کە لەو ڕەگانەوە ڕۆدەنران نیگاری تەواوکەریان لەگەڵ دادەنرا ، کە واتای ئافیکس بگەیەنن . بەلام ئەم ڕێبازە تەنیا بۆ ئەو زمانانە دەگونجا کە وشەیان تێدا بەسەر ڕەگ و ئافیکسدا دابەش دەکرا . لەگەڵ ئەوەشدا ئەم شێوازە دەوری لە کورتکردنەوە و ئاسانکردنی نووسیندا زۆر کەم بوو ، چونکە ژمارەی ڕەگ بێسنوورە و هەر ڕەگێکیش پێویستی بە نیگاری سەربەخۆ هەبوو .

سێیەم ـ لە ڕووی فۆنەتیکەوە .

ڕێگەی هەرە لەبار و گونجاو نووسینی فۆنەتیکی بوو ، چونکە ئەمە قاڵبێکی وای دا بە نووسین کە نەك تەنیا لە ڕووی پێکهاتنی ڕێزمانییەوە ئاوێنەی زمان بێ ، بەڵکو لە ڕووی قەوارەی فۆنەتیکیشەوە وشەی تێدا ببینرێ .

---

(١٤) ف . ئا . ئیسترین ، گەشە کردنی نووسین ، چاپی یەکەم ، مۆسکۆ ، ١٩٦١ ، ل ٦٢ ـ ٦٣ .

کاتی خۆی میسری یەکان و بابلی یەکان هەوڵی ئەوەیان دا نووسین بخەنە سەر ڕێی فۆنەتیکی . بابلی یەکان وشە ناسادەکانیان کەرت دەکرد و بەم پێیە لەو دەمەدا هیرۆگلیف وای لێ هات کە بە برگە (المقطع ـ Syllable) مانا بدات . بەم جۆرە هەنگاوی یەکەمی پێشکەوتنی نووسینی فۆنەتیکی نرا .

باشترین نموونەی شێوەی نووسینی برگەیی ، نووسینی هیندیی کۆنە ، کە تێیدا هەر نیگارێك ، وەك دەستوور نیشانەی کۆنسۆنانت لەگەڵ بزوێنی (ا) ی دەدا ، واتە برگەی (دا ، را ، شا ، زا . . . هتد) ؛ بۆ ئەوەی بزوێنێکی تر بخوێندرێتەوە نیگارەکە دەگۆڕرا ؛ ئەگەر بویسترایە تەنیا کۆنسۆنانتەکە بخوێندرێتەوە ، ئەوە نیشانەی « قەدەغە » ی لەگەڵ دادەنرا ؛ بۆ کۆبوونەوەی چەند کۆنسۆنانتێکیش لە برگەیەکدا نیشانەی « پێکەوە بەستن » بەکاردەهێنرا[15]

نووسینی برگەیی کە نیشانەکانی هێندەی برگەکانن ، ژمارەیان ئێجگار زۆر نییە و بۆیە ئەم شێوە نووسینە تا رادەیەك ئاسانە .

هەنگاوێکی تر لە پێشکەوتنی نووسینی فۆنەتیکیدا لە نووسینی کۆنی جوولەکە و فینیقی یەکاندا نرا ، کە وا کۆنسۆنانتەکانی رەگی وشەیان تێدا بە پیت دەردەبررا و ئەو بزوێنانەش کە فۆرمی رێزمانی بەجێ دێنن بە نیشانەی تایبەتی جیا دەکرانەوە (لە عیبریدا بە « شوا » و لە عەرەبیدا بە «حەرەکات» دەردەبرران[16]) . ئەم جۆرە نووسینانەش لە زانستی زماندا بە نووسینی «کۆنسونانتی» ناسراون[17] .

دوا هەنگاوی نووسینی فۆنەتیکی لەلایەن یۆنانەکانەوە نرا ، ئەویش ئەوەبوو رێبازی بەکارهێنانی ئەلفوبێیان لە فینیقی یەکان وەرگرت . بەڵام ئەمان پیتیان هەر بۆ دەنگە کۆنسۆنانتەکان دانەنا ، بەڵکو بۆ بزوێنەکانیشیان سازکرد ، چونکە وەك ئاشکرایە ، لە زمانی یۆنانیدا ، لە پێکهاتنی رەگ و ئافیکسدا تەنیا کۆنسۆنانت بەشداری ناکات ، بەڵکو بزوێنیش هەیە . یۆنانەکان هاتن بۆ بەشێك لە دەنگە بزوێنەکانی زمانەکەیان وێنەی ئەو دەنگە کۆنسۆنانتە فینیقی یانەیان دانا ، کە لە یۆنانیدا نین .

---

(١٥) سەرچاوەی ناوبراو ، ئی . ئا . ریفۆرماتسکی ، سەرەتایێکی زمانناسی ، ل ٣٥٩ .

(١٦) هەمان سەرچاوە ، ل ٣٦٠ .

(١٧) ئۆ . س . ئاخمانۆڤا ، فەرهەنگی زاراوەکانی زمان ، مۆسکۆ ، ١٩٦٦ ، ل ٣٢٤ .

بەم چەشنە ئەلفوبێی یۆنانی بەو دەستکاری کردنەوە ، یەکەم ئەلفوبێیە کە لەسەر بناغەی وێنەی دەنگ سازکرابێ و لە دواییشدا بووە بە بناغەی دانانی ئەلفوبێی لاتینی و سلاڤی و گەلێکی تر[18] . پێویستە پەنجە بۆ ئەوەش رابکێشین ، کە وەنەبێ پیتەکانی ئەم جۆرە ئەلفوبێیانە بە شێوەیەکی ساکار هەر وێنەی دەنگ بن ، بەڵکو بەشێوەیەکی سەرەکی وێنەی فۆنێمن .

لەسەر بناغەی ئەلفوبێی سامی کۆن ، نووسینی ئارامی پەیدابوو ، کە ئەمیش لە رۆژهەڵاتەوە تا لای ئوگۆر و مەغۆل . . . گەیشت و لە خوارووشەوە بۆ لای عەرەب و میللەتانی کەنار ئۆقیانووسی ئەتڵەس پەلی هاویشت .

هەموو ئەو میللەتانەی هاتنە سەر ئاینی ئیسلام : فارس ، تورك ، کورد ، تەتەر ، ئازەر . . ئەلفوبێی عەرەبییان وەرگرت .

رۆمانەکانیش پاش شەن و کەو کردنی ئەلفوبێی یۆنانی ، توانییان ئەلفوبێیەکی باش و لەبار بۆ نووسینی زمانی خۆیان سازبکەن و ئنجا بە هەموو میللەتانی گروپی رۆمانە ـ جەرمەنییەکان : (فەرەنسەیی و ئیسپانیایی و ئیتالیایی و پرتوگالی و ئەڵمانی و ئینگلیزی و سویدی و نەرویجی و دانیمارکی . . .) ی بدەن . هەروەها (فینلەندی و مەجەری و ئیستۆنی و لاتیشی و لیتۆڤی و ئەلبانی و هەندێ میللەتی سلاڤیانی ـ پۆڵەندەیی و چیکی و سلۆڤاکی) یش ئەلفوبێی لاتینییان وەرگرت[19] .

ساڵی ١٩٢٩ تورکەکان هاتنە سەر بەکارهێنانی ئەلفوبێی لاتینی . لە یەکێتی سۆڤێتیشدا ئەو میللەتانەی بە ئەلفوبێی عەرەبی دەیاننووسی ، وەك تورك و ئێرانییەکان و هەندێ لە میللەتانی قەفقاس لە ساڵانی بیستدا نووسینیان بوو بە لاتینی .

ئەلفوبێیەکی زۆر دێرین ، کە بەتەواوی چۆنیەتی پەیدابوونی ئاشکرا نییە ، ئەو نووسینەیە کە ئەرمەن و جۆرجی بەکاری دێنن . . لە سەدەی

---

(١٨) سەرچاوەی ناوبراو ، ف . ئا . ئیسترین ، گەشەکردنی نووسین ، ل ٩٣ .

(١٩) سەرچاوەی ناوبراو ، ئی . ئا . ریفۆرماتسکی ، سەرەتایێکی زمانناسی ، ل ٣٦٢ ـ ٣٦٣ .

چوارەمی زاینیشدا قەشە (ڤۆلڤیل) ئەلفوبێیەکی بۆ ئەڵەمانەکان سازکرد ، کە لەسەر بناغەی نووسینی یۆنانی و ڕوونی پێکی هێنابوو .

ئەحمەدی کوڕی ئەبوبەکـری کوڕی وەحشییـەی نەبـەطی لە کتێبی « شوق المستهام فی معرفة رموز الاقلام » (٢٤١ ك) دا ، باسی ئەلفوبێیەکی کـۆنی کوردی کـردووە ، کە لـەپێش زاینـەوە هـەبـووەو گـەلێ کتێبی پێ نووسراوە[٢٠] .

مامۆستا مەلا کاکە حەمەی حاجی مەلا سەیفوڵڵا ئەلفوبێیەکی نوێی بـۆ نـووسینی کـوردی داهێنـابـوو ، کـە لـەسـەر بنـاغـەی ژمـارە و پیت سازی کردبوو[٢١] .

زانای بەناوبانگ و ناسراوی کورد ـ شێخ محەمەدی مەردۆخ لە پێشەکی ئەو فەرهەنگە کوردی ـ فارسی ـ عەرەبییەیدا ، کە ساڵی ١٩٥٦ لە تاران چاپی کردووە ئەلفوبێیەکی تایبەتی بۆ نووسینی کوردی سازکردووە[٢٢] . ئەو نیگارانـەی ئەو بـۆ دەنگەکانی زمانی کوردی دایناون ، شێوەیان لە نووسینی کۆن دەچێ و بەکارهێنانیان گرانە . هەروەها ئەوەی جێگەی سەرنج بێ ، ئەوەیە دانەری ئەو ڕێنووسە خۆی فەرهەنگەکەی بەو ئەلفوبێیە نەنووسیوە .

مامۆستا محەمەد عەلی کوردستانی ، کە یەکێکە لە کـوردەکانی ئـازربایجـانی سۆڤێت ، ئەلفوبێیەکی جیهانی داناوە . ئەو ئەلفوبێیە لە گرەوی نێـودەوڵەتـاندا یەکەم دەرچووە و ناوی ئەلفوبێی « هاوڕێیەتی گەلان » ی لێ نراوە[٢٣] .

---

(٢٠) دەربارەی ئەو ئەلفوبێیە ، بروانە :

أ ـ گۆڤاری «زاری کرمانجی» ، ساڵی سێیەم ، ژ ١٨ ، ڕەواندز ، ١٩٢٩ ، ل ٢ ـ ٨ .

ب ـ گۆڤاری «هەتاو» ، ساڵی یەکەم ، ژ ١ ، هەولێر ، ١٩٥٤ ، ل ١٨ ـ ١٩ .

. . . . . و هەندێکی تر .

(٢١) سەبارەت بە ئەلفوبێی ناوبراو ، بروانە :

أ ـ مستەفا نەریمان ، مامۆستای نەمر ، بەغدا ، ١٩٧١ ، ل ٦٦ ـ ٦٧ .

ب ـ مستەفا نەریمان ، ڕێنووسی کوردی لە ڕەگ و ریشەوە ، بەغدا ، ١٩٨١ ، ل ٥٢ .

(٢٢) شێخ محەمەدی مەردۆخ ، فەرهەنگی « مەردۆخ » ، تاران ، ١٩٥٦ ، ب ١ ، ل ٥ .

(٢٣) بۆ زانیاری لەبارەی ئەو ئەلفوبێیەوە ، بروانە : محمد الملا عبدالکریم ، عالم کردی من الاتحاد السوفیاتی یؤلف « ابجدیة لصداقة الشعوب » ، جـریدة « التـآخی » ، العدد ، ١٢٦١ ، ١٨ شباط ١٩٧٣ ، ص ٨ .

نووسینی ئەمرۆ کەڵك لە هەموو ئەو شێوازانەی نووسین وەردەگرێ کە بەدرێژایی مێژوو بەکارهاتوون .

پیکتۆگرافی لە هەندێ بواردا کەڵکی لێ وەردەگیرێ ، بەنموونە بۆ یاریدەدانی کەسانی نەخوێندەوار یان کۆلکە خوێندەوار ، وەك وێنەی پیاو یان ژن لەسەر دەرگای ئاودەست ؛ لە کتێبی پۆلە سەرەتاییەکاندا کە منداڵ بەرلەوەی وشەکە بخوێنێتەوە تەماشای وێنەکەی دەکات . . . یاخود وێنەی سەر جاخانە و کەبابخانە و چێشتخانە و زەنگی بەر دەرگای میوانخانە بۆ یەکێك لە ولاتێکی بێگانە بێ و زمانی ئەو ولاتە نەزانێ .

ئیدیۆگرافی (وێنەیی و هیرۆگلیفی) لە گەلێ بواردا بەکاردێنرێ ، بەوێنە لە مەودای هاتوچۆدا وێنەی (خاچ) نیشانەی لێکدانی دوو شەقامە . . . لە پزیشکیدا وێنەی مارێك و پیاڵەیەك ژار رەمزی پزیشکی یە لە دەرمانخانە . . . لە کارەبادا نیگاری کەللەسەر و لوولاق نیشانەی قووەت زۆری و مەترسی مەرگە . . . وێنەی ژمارەکان ، نیشانەی هەمەچەشنەی کیمیا و فیزیا و ماتماتیك و جەبر . . . دەچنە ریزی هیرۆگلیفەوە .

پێویستی زانست بە ئیدیۆگرافی لەوەدایە : ١ ـ بناغەی شت بەتەواوی روون بکاتەوە ، بەوێنە کە لە کیمیادا H_2O کراوە بە نیشانەی ئاو ، مەبەست ئەوەیە ئاو بە ساکاری نیشان نەدرێ ، بەڵکو مانا کیمیاوی‌یەکەی دەربرِرێ ؛ ٢ ـ کورت و پوخت مەبەست دەربرین ، بۆنموونە ئەگەر لەبریتی ئەو هیرۆگلیفەی کراوەتە رەمزی ئاو ، بە نووسین بنووسرێ زۆری دەوێ ؛ ٣ ـ نووسین قاڵبێکی جیهانیی پێ بدرێ ، بەوێنە لەبەرئەوەی هیرۆگلیف بە زمانێکی دیاری کراوەوە بەند نیه ، پزیشك و ئەندازیار و . . . دەتوانن کەڵك لە گشت ئەدەبیاتێکی مەیدانی زانستەکەی خۆیان وەربگرن بە هەر زمانێك نووسرابێ[٢٤] .

هەرچەندە نووسینی سەرەکی و باوی ئەمرۆ نووسینی فۆنەتیکی یە ، کە لەسەر بناغەی وێنەی دەنگەکان سازبووە ، بەلاّم لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ شێوازی دی تێکەڵ بووە . بەوێنە لە نووسینی رووسیدا لەگەڵ بەکارهێنانی پیت وەك نیشانەی فۆنێم ، هەروەها بەکارهێنانی پیت وەك نیشانەی برگەش لەناواندایە .

---

(٢٤) هەمان سەرچاوە ، ل ٣٦٦ ـ ٣٦٧ .

باشترین ئەلفوبێ کە لەسەر بناغەی فۆنەتیك دانرابێ ، ئەوەیە کە ژمارەی پیتەکانی هێندەی ژمارەی فۆنێمەکانی ئەو زمانە بێ[٢٥] .

لەبەر ئەوەی نووسین بە دەورێکی مێژوویی درێژدا تێپەڕیوە و گەلێك پاشماوەی کۆنی تێدا ماوە ، ئەلفوبێی کامڵ نییە . ئەلفوبێی هەرە ناسراو و پتر بەکارهێنراو و لەبار ئەلفوبێی لاتینی یە . هەرچەندە ئەم ئەلفوبێیە لەگەڵ فۆنەتیکی زمانی لاتینیدا باش دەگونجا ، بەڵام پڕ بە پڕی زمانە ئەوروپاییەکانی دی نەبوو ، چونکە ئەو (٢٤) پیتەی بۆ زمانی لاتینی دانرابوون[٢٦] بەشی ئەو زمانە ئەوروپایی یە نوێیانەی نەدەکرد کە پێویستیان بە (٣٦ - ٤٠) پیت بوو . بە پێنج پیتی بزوێنی (a, e, o, u, i) و دواتریش (٧) نەدەکرا ئەو هەموو بزوێنانەی زمانی فەرەنسی و ئینگلیزی و زمانە ئەوروپاییەکانی دیدا هەن دەربېڕرێن . یاخود ژمارەیەك دەنگی کۆنسونانتی ئەوتۆ لە هەندێ زمانی ئەوروپاییدا هەن کە لە لاتینیدا نەبوون و پێویستیان بە نیشانە بوو . . . جا بۆ پڕکردنەوەی ئەو ناتەواوییانە ـ واتە لە دانانی پیت بۆ ئەو دەنگانەی لە لاتینیدا نەبوون ـ هەوڵی هەمەجۆر درا ، وەك : دانانی چوکڵە لە سەر یان لە ژێر ؛ گەیاندنەوەیەکی هەردوو سەری پیتێك ؛ لێکدانی دوو پیت . . . هتد .

ئەگەر ئەلفوبێ لەسەر بناغەی یەکسانی لەنێوان ژمارەی پیت و ژمارەی فۆنێمدا دامەزرایە ، ئەوسا کێشەی ڕێنووس نیوەی نەدەما . لەبەرئەوەی ئەلفوبێی کامڵ نییە و تێپەڕینی بە دەوری مێژوویی درێژدا کێشەی بۆ سازکردووە ، بۆیە ڕێنووس ـ (Orthographia) [٢٧] پێویستی بە دەستوورە . هەرچەندە ڕێنووسی هەر زمانێك بگری بنەمای جۆربەجۆری تێدایە و چەند بنەمایەکیشی بوونەتە سەرەکی ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لە سازبوونی ڕێنووسدا بنەمای گشتی هەن و پێویستە پەیرەوی بکرێن .

---

(٢٥) هەمان سەرچاوە ، ل ٣٦٧ .

(٢٦) دواتر بوو بە (٢٦) پیت .

(٢٧) (Orthographia) لە دوو وشەی (orthos ـ ڕاست) و (grapho ـ دەنووسم) ەوە پەیدابووە ، کە لە کوردیدا واتای (ڕاست نووسی) دەگرێتەوە .

کورتەیەکی مێژووی نووسینی کوردی[(١)] به ئەلفوبێی عەرەبی

ئەو نووسەرانەی دەربارەی ئەوە نووسیویانە کە لە کەیەوە کورد دەستی بە بەکارهێنانی ئەلفوبێی عەرەبی کردووە ، بێ ئەوەی هیچ بەڵگەیەکی زانستییان بە دەستەوە بێ ، بێ سێ ودوو مەسەلەکە دەگەڕێننەوە بۆ سەردەمی پەیدابوونی ئیسلام لە کوردستاندا . بەوێنە مامۆستا عەلائەدین سەجادی دوای باسێکی دەوری ماد و

(١) ئەوەی دەربارەی مێژووی نووسینی کوردی بڵاوکرابێتەوە ، تەنیا چەند لاپەڕەیەکی پڕ کەم و کورتی و هەڵەی د . نەبەز و نامیلکەیەکی لەرادەبەدەر سادە و ساکاری مامۆستا حامید فەرەج و کتێبێکی مام ناوەندیی مامۆستا مستەفا نەریمانە .

د. نەبەز لە لاپەڕە (٧٨ ـ ٩٠)ی کتێبی (زمانی یەکگرتووی کوردی ، بامبێرگ ، ١٩٧٦)دا بە کورتی لەو ئەلفوبێیانە دواوە کە کورد بەکاریان دێنێ . ئەوەی پێوەندی بە باسەکەی ئێمەوەیە ، ئەو پێنج شەش لاپەڕەیەیە کە لە مێژووی نووسینی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی دواوە تێیدا . سەرنج ڕاکێش هەر ئەوە نییە کە نووسەر زۆر بە ساکاری لەم کێشەیە دواوە ، بەڵکو گەلێ هەڵە و زانیاریی ناڕاستی دوور لە زانستیشی تێدایە . . . لێرەدا درێژەی پێ نادەین و لە چەند پەراوێزێکی لێرە بەدواوە هەندێ باسی ئەو بەشە هەڵدەسەنگێنین .

هەرچی ئەوەی مامۆستا حامید فەرەجە (ڕێنووسی کوردی لە سەدەیەکدا ، بەغدا ، ١٩٧٦) کە نامیلکەیەکی (٤٢) لاپەڕەییە و لەسەر ئەرکی کۆڕی زانیاری کورد چاپکراوە ، بریتییە لە پێشاندانێکی سادەی ئێجگار کورتی کەمێك لەو نووسراوانەی پێوەندیان بە ڕێنووسی کوردییەوە هەیە . . . ناتەواوی و هەڵەی ئەم بەرهەمە بەرادەیەکە ، کە هەر لایەکی بگری ڕەخنەی لێ هەڵدەستێ . جا لەبەرئەوەی چەندین لاپەڕەی باسەکەمان بەوەوە نەبەینە سەر و هەروەها لەبەرئەوەش کە مامۆستا محەمەدی مەلا کەریم زانستییانە زوربەی کەم و کورتی ئەو نامیلکەیەی خستۆتە پێش چاو (« ڕێنووسی کوردی لە سەدەیەکدا » لەبەر ڕووناکیی ڕەخنەدا ، گۆڤاری «ڕۆژی کوردستان» ، ژ ٤٣ ـ ٤٤ ، بەغدا ، ١٩٧٧ ، ل ٥٣ ـ ٥٦) ، خۆمانی پێوە خەریك ناکەین .

بەرهەمەکەی مامۆستا مستەفا نەریمانیش « ڕێنووسی کوردی لە ڕەگ و ڕیشەوە » (بەغدا ، ١٩٨١) ، کە کتێبێکی (٦٨) لاپەڕەییە و لەسەر ئەرکی دەزگای ڕۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی

=

هەخامەنشی و ساسانی و هاتنی ئیسلام دەڵێ : «داهاتنی ئەم پیتانە بەرانبەر بە زمانی کوردی مێژوویان ئەگەڕێتەوە بۆ (۱۲۰۰ تا ۱۲۵۰) ساڵ پێش ئەم ڕۆژە»[٢] . بەڵێ کە ئیسلام لە ناوچەی کوردنشیندا بنجی خۆی داکوتا ، دەبێ هەولّی بڵاوبوونەوەی ئەلفوبێکەی خۆیشی دابێ ، بەلاّم لە چ‌دەورێکەوە دەستی بەمەی دووەمیان کردووە و کەی کورد کەوتۆتە سەر ئەوەی بەو پیتانە بنووسێ ، لەم‌بارەیەوە هیچ شتێکی ئاشکرا نییە و لە بەڵگەی خەیاڵی پتر هیچی دیمان بەدەستەوە نییە . هەرچی بەڵگەی زانستییە تەنیا ئەو دەستنووسە کوردییانەن کە ماونەتەوە و سەردەمی نووسینیان بۆ پێش چەند سەدەیەك دەگەڕێتەوە . جا بۆیە ئێمە هەرچییەك دەربارەی مێژووی زووی ئەو کارە بڵێین هەر قسەی ڕووتە و نرخی زانستی نییە . . .

لەبارەی هەمان باسەوە . د . نەبەزیش نووسیوێتی : « ئاشکرایە ، پاش ئەوەی ئاینی ئیسلام لە کوردستاندا بنجی خۆی داکوتا ، کوردەکانیش وەك فارسەکان دەستیان‌کرد بە بەکارهێنانی ئەلفوبێی عەرەبی بۆ نووسینی زمانەکەیان »[٣] . نازانم خاوەنی ئەم وشانە بێ‌ئەوەی بۆی بێ سەلماندنی ئەو ڕایەی تاکە بەڵگەیەکی هێنابێتەوە ، چۆن وا ئەوەی لێ « ئاشکرایە » . . .

هەرچی نووسەری کتێبی « ڕێنووسی کوردی لە ڕەگ و ڕیشەوە » یشە[٤] وای دەربڕیوە کە گەلی کورد « لەوساوە کە ئاینی پیرۆزی ئیسلامی قبووڵ کردووە » ، نەك هەر « پیتی عەرەبی لە نووسیندا بەکارهێناوە » ، بەڵکو کتێبیشی « بێ

کوردی چاپ‌کراوە ، ئەگەرچی هەندێ زانیاریی وای تێدایە کە تائێستا باسیان نەکراوە ، بەلاّم هەڵە و نادروستی ؛ ناتەواوی و کەم‌وکورتی ؛ سادەیی و ساکار . . . ی ئەوەندە زۆرە کە بەڕاستی بەرلەوەی بیخوێنمەوە چاوەڕوانی ئەوەم لێ نەدەکرد . . . لە چەند پەراوێزێکی لێرە بەدواوە ڕووی باش و خراپی ئەو کارە دەخەمە پێش چاو .

(٢) عەلائەدین سەجادی ، دانانی نیشانەکانی پیتی کوردی ، گۆڤاری « ڕۆژی نوێ » ، ژ ١٢ ، ساڵی ١ ، سلێمانی ، ١٩٦٠ ، ل ١٥ .

(٣) د . نەبەز ، زمانی یەکگرتووی کوردی ، بامبێرگ ، ١٩٧٦ ، ل ٧٨ .

(٤) مستەفا نەریمان ، ڕێنووسی کوردی لە ڕەگ و ڕیشەوە ، بەغدا ، ١٩٨١ .

چاپ کردووە »[٥] . . مامۆستا نەریمان لەم بەرهەمەی[٦] و لە کتێبی « بیبلیۆگرافیای کتێبی کوردی » دا[٧] دیاری کردووە کە یەکەم کتێب سەرتاپای کوردی بێت و بە ئەرکی کورد چاپ کرابێت کتێبی « ئەنجومەنی ئەدیبانی کورد» ی ئەمین فەیزی بەگە ، کە ساڵی ١٩٢٠ لە ئەستەموول چاپی کردووە . جا کە ئەمەنی یەکەم کتێبی چاپکراوی کوردی لەلایەن کوردەوە شەست وپێنج ساڵێك بێت کەچی کوردیش پتر لە هەزار و سێ سەد ساڵ لەمەوبەرەوە ئاینی ئیسلامی وەرگرتبێ ، ئەوە بێ گومان نێوان واقیع و ئەو جۆرە خەملاندنە ئاسمان و ڕیسمانە .

من نامەوێ هیچ خەیاڵ و بیرێکی بێ بەڵگە لەمڕووەوە نیشان بدەم ، بۆیە جارێ ـ واتە تا ئەو دەمەی شتێکی ماددیم دەست دەکەوێ ـ واز لە مێژووی شاراوەی ئەو کێشەیە دێنم و لەو دەمەوە دەست پێ دەکەم ، کە بۆ پێ سەلماندنی وتەکانم سەرچاوەی بەڵگە چنگ دەکەوێ .

کۆنترین دەستنووس و چاپکراوی کوردی ، ئەوە دەگەیەنن کە نووسەرانی کورد ، وەك فارسەکان بۆ هەندێك لەو دەنگە کۆنسۆنانتانەی لە زمانی عەرەبیدا نەبوون و لە ئەلفوبێیاندا نیگاریان دەست نەکەوتووە ، بە دانانی سێ خاڵ وەك : (پ ، چ ، ژ ، ڤ . . .) یاخود دانانی خەتێك ، وەك (گ)[٨] چاریان کردووە . بەوێنە ئەو دەستنووسەی کە ساڵی ١٢٧٤ ی ك / ١٨٥٨ ـ ١٨٥٩ ی ز مەلا مەحموودی بایەزیدی بە ناوی « عادات و رسومات نامەی اکرادیە » وە نووسیوێتی[٩]

---

(٥) هەمان سەرچاوە ، ل ٦ .

(٦) هەمان سەرچاوە ، ل ١٩ .

(٧) مستەفا سەیید ئەحمەد ، بیبلیۆگرافیای کتێبی کوردی ، بەغدا ، ١٩٧٧ ، ل ٤ .

(٨) لە هەندێ دەستنووس و چاپەمەنی کوردیدا بۆ نیشاندانی دەنگی (گ) لەسەر پیتی کاف سێ خاڵ دانراوە ، بەوێنە بڕوانە : فەرهەنگی (الهدیة الحمیدیة في اللغة الکردیة) ، کە یوسف ضیاء الدین پاشای خالدی ساڵی ١٣١٠ك / ١٨٩٣ز لە ئەستەموول چاپی کردووە : (ل ١٧٦ ، ستوون ١ ، دێڕ ١١ ـ «ڴا») ؛ (ل ١٨٣ ، ستوون ٢ ، دێڕ ٨ ـ «ڴرتن») ؛ (ل ١٩٣ ، ستوون ١ ، دێڕ ٢١٤ ـ «ڴل») . . .

(٩) م . ب . ڕودێنکۆ ، «عادات ورسومات نامەی اکرادیە»ی مەلا مەحموودی بایەزیدی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٣ .

تێکرای ئەو پیتە کۆنسۆنانتە کوردییانەی تێدایە کە لە ئەلفوبێی عەرەبیدا نین . بۆنموونە ، بڕوانە : (ل ١٩٦ ، د[10] ٤ - « پوشمانی ») ؛ (ل ١٩٦ ، د ١٤ - « پردە ») ؛ (ل ٢٠١ ، د٨ - « پسماميا ») . . . (ل ١٩٦ ، د ٢ - « کچی ») ؛ (ل ١٩٧ ، د ١٣ - « بچکان ») ؛ (ل ١٩٨ ، د ١٤ - « بچە ») . . . (ل ١٩٦ ، د ٣ - « بیژن ») ؛ (ل ١٩٧ ، د ٧ - « بکوژین ») ؛ (ل ٢٠٢ ، د٥ - « ژ ») . . . (ل ٢٠١ ، د ٢ - « مروڤی ») ؛ (ل ٢٠٢ ، د ١١ - « ناڤی ») ، (ل ٢٠٢ ، د ٩ - «ڤان ») . . . (ل ١٩٥ ، د ٢ - « دگل ») ؛ (ل ٢٠١ ، د ٩ - « اگر ») ؛ (ل ٢٠١ ، د ٤ - « گوتنە ») . . . هتد یاخود ڕۆژنامەی « کوردستان » کە یەکەم ڕۆژنامەی کوردییە[11] بە هەمان ڕێنووس چاپکراوە و پیتەکانی (پ ، چ ، ژ ، ڤ ، گ . . .) ی تێدا بەکارهێنراوە . بۆنموونە ، بڕوانە : (ژ ١ ، ل ١ ، س[12] ١ ، د ١٢ - « پازدە ») ؛ (ژ ١ ، ل ١ ، س ٢ ، د ٧ - « پاشی ») ؛ (ژ ١ ، ل ١ ، س ٢ ، د ٩ - « پیغمبر ») . . . (ژ ١ ، ل ١ ، س ١ ، د ٥ - « چقاس ») ؛ (ژ ١ ، ل ١ ، س ١ ، د ٦ - « چە ») ؛ (ژ ١ ، ل ١ ، س ٢ ، د٣ - « چاوە ») . . . (ژ ١ ، ل ١ ، س ١ ، د ٢ - « ژ ») ؛ (ژ ١ ، ل ١ ، س ١ ، د١٣ - « روژا ») ؛ (ژ ١ ، ل ٢ ، س ١ ، د ١ - « یکژی ») . . . (ژ ١ ، ل ١ ، س ١ ، د ٧ - « دنفیسن ») ؛ (ژ ١ ، ل ١ ، س ١ ، د ١٣ - « ناڤ ») ؛ (ژ ١ ، ل ١ ، س ٢ ، د ١ - « مروڤ »)[13] . . . (ژ ١ ، ل ١ ، س ١ ، د ٤ - « گللك ») ؛ (ژ ١ ، ل ١ ، س ١ ، د ٥ - « گوند ») ؛ (ژ ١ ، ل ١ ، س ٢ ، د ٩ - « گوتی یە ») . . . هتد .

جا هەرچەندە هیچ بەڵگەیەکی ئەوتۆمان بەدەستەوە نییە ، لێیەوە بزانین لە کەیەکەوە کورد بەو ڕێنووسە دەنووسێ ، بەڵام وێکچوونی ئەوانەی دوو سەدەی پێشوو کە گەیشتوونەتە دەستمان ، باوەڕ بۆ ئەوە دەبەن کە لە سەرەتای دەستکردن بە بەکارهێنانی ئەلفوبێی عەرەبییەوە کوردیش وەك فارس هەوڵی چاككردنی دابێ .

---

(١٠) د = دێر .

(١١) « کوردستان » یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی ١٨٩٨ - ١٩٠٢ ، کۆکردنەوە و پێشەکی : د . کەمال فوئاد ، بەغدا ، ١٩٧٢ .

(١٢) س = ستوون .

دوای ئەو پلەیە ئەوەی لە دەستکاری کردنی ئـەو ئەلفـوبێیەدا دەبینـرێ ، ئەوەیە کە نیگاری (ە) و (ی) و (و) بۆ سەر و ژێر و بۆر بەکارهێنراوە . کۆنترین سەرچاوە کـە ئێمە بینیبێتمـان و ئەمـەی تێدا بـەدی بکرێ[14] دەستنـووسی ژمارە (٤٤٨) ی کتێبخانەی کۆری زانیاری کوردە . ئەم دەستنووسە ساڵی ١١٩٩ ی ك ، واتە ـ ١٧٨٤ / ١٧٨٥ ز لە لایەن سەعید عەبدوڵلا موکرییەوە نووسراوەتەوە[15] .

---

(١٣) د. نەبەز بێ هیـچ لێکدانـەوە و شوێنکـەوتنێك وای لـەقەڵـەم داوە کە لـە دوای ساڵی (١٩٣٣)وە پیتی (ڤ) پەیدابووە . بەم بۆنەیەوە دوای باسی نامیلکەی «خوێندەواریی باو» (١٩٣٣) ، نووسیوێتی : «لەم ماوەیەدا هێندێ گۆران هاتە کایەوە . . . و بۆ دەنگی (٧) کە لە فارسیی تازە و عەرەبیدا نیگاری نیە ، تیپی (ڤ) بەکارهێنرا» (زمانی یەکگرتووی کوردی ، بامبێرگ ، ١٩٧٦ ، ل ٨١) . سەیـر ئەوەیـە نووسـەر لە سـەرەتای بـاسی رێنووسدا (ل ٧٩) باسی دەوری مەلا مەحموودی بایەزیدی و ئەلێکساندر ژابا دەکات لە نووسینەوە و کۆکردنەوەی تێکستی کوردیدا ، کەچی هەستی بەوە نەکردووە کە لە تێکرای ئەو دەستنووسانەدا پیتی (ڤ) هەیە . بەو پێیە نەك هەر خەیاڵ بەڵکو بەڵگەی ماددی ئەوە رادەگەیەنن ، کە وێنەی دەنگی (ڤ) نزیکەی سەدەیەك پێش ئەو مێژووە کە د. نەبەز دیاری کردووە بەکارهێنراوە . . .

بوونی نیگاری (ڤ) نەك هەر لە دەستنووسی کۆندا ، دەبینرێ ، بەڵکو لە چـاپەمـەنیی کوردی زووشدا ئاشکرا دەدرەوشێتەوە . بەوێنە لە فەرهەنگی (الهدیة الحمیدیة في اللغة الکردیة ، استانبول ، ١٣١٠ك / ١٨٩٣ز) و (رۆژنامەی کوردستان ، ١٨٩٨ ـ ١٩٠٢)و گەلێ نووسراوی دێرینی دی کوردیدا وێنەی هەیە . . . ئەگەر د. نەبەز بەر لەوەی ئەو مێژووانە دەست نیشان بکا ، چاوێکی بە دەستنووس و چاپەمەنیی کوردیدا بگێرایە ، تووشی ئەو هەڵەیە نەدەبوو .

(١٤) لەمەو لە مەسەلەی پەیدابوونی هەر پیتێکی تردا ، ئەو مێژووەی دەست نیشانمان کردووە ، وەنەبێ شتێکی کۆتایی بێ ، چونکە ئێمە ئەوەی وتوومانە لەسەر بنچینەی ئەو کەرەستەیە بنیادمان ناوە کە لە بەر دەستماندا بووە . جا ئەگەر سەرچاوەی ئەوتۆی دی دەست ئێمە یان هەر کەسێکی تر بکەوێ ، پێش ئەو دەمانە بکـەوێ کە دیـاریمان کـردوون ، ئەوە بێگومان دەبێ ئەوەی ئێمە لابرێ و راستەکە لەجێی دانرێ .

(١٥) بۆ زانستی زیاتر لەمبارەوە ، بڕوانە : مەلا محەمەدی سیوچی ، تذکرە العوام یـان بەیتی ئـەووەڵ و ئاخـر (لێکۆڵینـەوەی : محەمـەد عەلی قـەرەداغی ، سلێمـانی ، ١٩٧٩ ، ل ٩ ـ ١٢ .

دوای تەماشاکردنی ئەو دەستنووسە ئەوەم بۆ دەرکەوت کە وتەکانی مامۆستا محەمەد عەلی قەرەداغی کە دەڵێ : « ئەوەی لەم نوسخەیەدا جێگەی سەرنجە ڕێنووسی دەسخەتەکەیە . نووسەری ئەم دەسخەتە ، هەندێجار ، نیشانە تـایبەتییـەکانی ڕێنووسی ئێستەی کوردی ، وەك (ە ، ی ، و) سەر و ژێر و بۆر بەکارهێناوە »[١٦] ، پڕ بە پڕ لەگەڵ واقیعی ئەو کارەدا یەك دەگرنەوە . هەروەها مامۆستـا قەرەداغی ئەوەشی زۆر ڕاست دەستنیشان کردووە کە نووسەری دەستخـەتەکـە « وەنەبێ هەمیشە ئەم نیشانانە بنووسێ ، بەڵکو گەلێ جار نیشانە هەر دیـار نییە و لـە زۆر شوێندا پەنا بەر سەر و بۆر و ژێر دەبات »[١٧]

سەرچاوەیەکی کۆنی دی ، کە هەمان دیاردەی بەکارهێنانی نیگاری (ە ، ی ، و) ی تێدا بەدی دەکرێ ، ڕۆژنامەی « کوردستان » ە . ئەگەر تەماشای یـەکەم ژمارەی ـ (٩ ی نیسانی ١٨٩٨) ـ بکەین لە چـەند شـوێنێکی کەمـدا ئەو پیتـانە دەبینین . بەوێنە ، بڕوانە : (ل ١ ، س ١ ، د٦ و ٧ ـ «چە دبە نابە») ؛ (ل ١ ، س ١ ، د ١٣ ـ «نـەخونـە») ؛ (ل ٣ ، س ٢ ، د ٢٣ ـ «امرکـرنە») . . . (ل ١ ، س ٢ ، د ٤ ـ «جریدەکی») ؛ (ل ٣ ، س ١ ، د ٨ ـ «صنعتکی») . . (ل ٤ ، س ٢ ، د ٥ ـ «توجارا») ؛ (ل ٤ ، س ٢ ، د ٩ ـ «کوشتن») . . .[١٨] .

شایانی باسە ، ئەم دیاردەیە ـ واتە نووسینی (ە) و (ی) و (و) لەجیاتی سەر و ژێر و بۆر ـ کە لە دەستنووس و چاپەمەنی زووی کوردیدا ناوەناوە ڕەچاو کراوە ، لە ڕۆژنامەی « تێگەیشتنی ڕاستی »دا[١٩] باش پەرەی سەندووە . ئەگەرچی ئەمە وەك کارێکی سەرەتایی هەموو وشەکانی نەگرتۆتەوە و گەلێك وشە هەر لەسەر شێوەی

---

(١٦) هەمان سەرچاوە ، ل ١١ .

(١٧) هەمان سەرچاوە ، ل ١١ .

(١٨) لەو نموونەنانەدا بینیمان کە ڕۆژنامەی « کوردستان » لە هەندێ شوێندا لەبریتی سەر و ژێر و بۆر پیتی (ە ، ی ، و) بەکارهاتووە ، کەچی مامۆستا نەریمان هەستی بەمە نەکردووە و وا رادەگەیەنێ کە ڕۆژنامەی ناوبراو « سەر و بۆری بۆ هەندێ پیت بەکارهێناوە » (سەرچاوەی ناوبراو ، ڕێنووسی کوردی لە ڕەگە و ڕیشەوە ، ل ١٨) .

(١٩) « تێگەیشتنی ڕاستی » ، بەغدا ، ١٩١٨ ـ ١٩١٩ . (بۆ وەرگرتنی زانیاری تەواو لەبارەی ئـەو ڕۆژنامـەیەوە ، بـڕوانە : د . کـەمال مـەزهەر ، تێگـەیشتنی ڕاستی و شـوێنی لـە ڕۆژنامەنووسـی کوردیدا ، بەغدا ، ١٩٧٨ .

کۆن نووسراون[20] ، بەڵام لە گشت لاپەڕەیەکدا چەندین نموونەی جوان و لەبار دەبینرێ . بۆ پێ‌سەلماندنێ ئەو وشانە هەر لە لاپەڕە (١) ی ژمارە (١) ەوە چەندین نموونە دەخەینە پێش چاو : (د ٢ و ٧ ـ « تاقی کردنەوە ») ؛ (د ٨ ـ « هەمیشە ») ؛ (د ٩ ـ « امید دەکەین ») . . . (د ٢ ـ « تێگەیشتنی ڕاستی ») ؛ (د ٣ ـ « اقوامی عالم ») ؛ (د ١٠ ـ « چاکەی حکومەتی بەریتانیا ») . . . (د ٧ ـ «کورد») ؛ (د١٣ ـ «کوشتن») . . . هتد .

سەرەڕای پەرەسەندنی دیاردەی بەکارهێنانی (ە) و (ی) و (و) لەبریتی سەر و ژێر و بۆر لە « تێگەیشتنی ڕاستی » دا هەروەها پێویستە ئەوەش لەیادنەکەین کە ئەو ڕۆژنامەیە یەکەم چاپەمەنیی کوردییە بە نووسین پەنجە بۆ ئەو پێویستی‌یە ڕابکێشێ و لەبارەی بایەخ و کەڵکی‌یەوە بدوێ و لەژێر سەرباسی «بعض اصطلاحاتی کوردی » دا بڵێ : « اوروپاییە بو خویندنی نوسینی زمانی شرقیەکان زور مشکلات دەکیشن . ایمە لەبر امە کە ام مشکلاتە بەقدر امکان حل بکین امە صالیکە لە نوسین کوردیدا بە موافقتی فن اشناکان [آشناکان] بعض اصطلاحاتمان قبول کرد .

(س) و (بور) و (ژیر) ی حرفەکان بە (ھ) و (و) و (ی) دەنوسین :

لەباتی کردستان (کوردستان)و لەباتی دکا (دەکا) و لەباتی حکومت کورە (حکومتی کورە) و لەباتی موفقیت اوان (موفقیتی اوان) و همزەش بە (ی) دەنوسین . امە بی‌شبهە بو چاك خوندنەوەی نوسینی کوردی فائدەی زورە کلی اصطلاحاتی تریشمان تصور کردوە اوانش لوقتی خویدا نشر دەکین»[21][22][23] .

---

(٢٠) بەوێنە بڕوانە : (ژ ١ ، ل ١ ، س ١ ، د ٢ ـ «خدمتی») ؛ (ژ ١ ، ل ١ ، س ١ ، د ٧ ـ « هرچی ») . . . (ژ ٢ ، ل ١ ، س ١ ، د ـ ١٩ « علم ») ؛ (ژ ٤ ، ل ٢ ، س ٢ ، د ٦ ـ « حکومەت معظمە بریتانیا ») . . . (ژ ١ ، ل ١ ، س ١ ، د ٣ ـ « اکرادان ») ؛ (ژ ١ ، ل ١ ، س ١ ، د ٤ ـ « مبارکن ») . . . هتد .

هەروەها جاروبارێش (ێ) لەبریتی (ی) دەبینرێ ، وەك : (ژ ٤ ، ل ١ ، س ٢ ، د ٢٣ ـ «کولارەێ ایمە») ؛ ژ ٤ ، ل ١ ، س ٢ ، د ٢٤ ـ «هزار کولەێ») ؛ (ژە ، ل ١ ، س ٢ ، د ١٨ ـ «بو . . . موازنەێ دولتان») . . .

(٢١) بە هیچ چەشنێك دەستکاری ڕێنووس و هەڵەی چاپ و شێوازی ئەم نموونەیە و هەندێ نموونەی ترم نەکردووە ، کە لە (تێگەیشتنی ڕاستی) یان چاپەمەنی‌یەکی دی کۆندا هێناومنەتەوە .

(٢٢) «تێگەیشتنی ڕاستی » ، ژ ٦٣ ، ١٣ ی کانوونی دووەمی ١٩١٩ ، ل١ .

چەند مانگێك دوای ئەو ڕوونکردنەوەیەی ڕۆژنامەی «تێگەیشتنی ڕاستی» ، گۆڤاری «ژین»ی ئەستەموول بە ناوی «کوردجە حرفلری»» بەوە لیستەی ئەلفوبێی کوردی بڵاوکردەوە[24] . لەو ئەلفوبێیەدا پیتە بزوێنەکان و پیتە کۆنسۆنانتەکان جیاکرابوونەوە و بۆ یەکەمیان (٨) پیت و بۆ دووەمیان (٣٤) پیت دیاری کرابوون . لەنێو پیتە بزوێنەکاندا نیگاری (ە ، ی ، و) هەیە .

سەرەتای ساڵی ١٩٢٧ یش مامۆستا حسەین حوزنی موکریانی لە گۆڤاری « زاری کرمانجی » دا لەو بارەیەوە نووسیویێتی : « قاعیدەیەکی کە لە گۆڤاری زاری کرمانجیدا قبوول کراوە بۆ نووسین ئەمەیە : حرف (ە) عەلامەتی سەرە ، وەکو (اەگەر) و (و) عەلامەتی بۆرە وەکو (بوت) ، (خۆت) ، (ڕووت) و (ی) عەلامەتی ژیرە وەکو (ایدی) بەڵان لە شەرطیکیدا حرفانی (ە، و ، ی) لە اصلی کەلیمە نەبن »[25] [26] .

---

(٢٣) شایانی باسە ، د . کەمال مەزهەر دەربارەی ئەو هەنگاوەی « تێگەیشتنی ڕاستی » دواوە و لێی کۆڵیوەتەوە ، بڕوانە : سەرچاوەی ناوبراو ، تێگەیشتنی ڕاستی و شوێنی لە ڕۆژنامەنووسیی کوردیدا ، ل ١٥١ ـ ١٥٢ .

(٢٤) گۆڤاری « ژین » ی ئەستەموول ، ژ ١٨ ، ٨ ی مایسی ١٣٣٥ ـ ٨ ی مایسی ١٩١٩ . (ئەو ئەلفوبێیە لە ژمارەکانی دواتریشدا بڵاوکراوەتەوە . بەدوا ژمارە (١٨) دا من تەنیا ژمارە (١٩) و (٢١) م بینیوە و لە هەردووکیاندا هەیە .

(٢٥) گۆڤاری « زاری کرمانجی » ، ژ ٧ ، ڕەواندز ، ٣ ی کانوونی دووەم ، بەغدا ، ١٩٢٩ .

(٢٦) بێگومان جێگەی ڕەخنەیە کە د. نەبەز بێئەوەی بە دەستنووس و چاپەمەنی کوردیدا گەڕابێ و بێئەوەی خۆی بەو باسەوە ماندوو کردبێ ، وای بڕیارداوە کە نیگاری (ە ، ی ، و) لەبریتی سەر و ژێر و بۆر لە دوای ساڵی (١٩٣٣)وە پەیدابووە . لەم بارەیەوە ، دوای باسی کتێبی «خوێندەواریی باو» (١٩٣٣) ، دەڵێ : «لەم ماوەیەدا هێندێ گۆڕان هاتە کایەوە . بۆ وێنە : سەری عەرەبی (فتحه) بە (ـە ، ە) دەنووسرا و ژێر (کسرة) بە (ی) و بۆر بە (و)» (زمانی یەکگرتووی کوردی ، بامبێرگ ، ١٩٧٦ ، ل ٨١) . . . وەك لە سەرەوە لێی دواوین ، ئەو نیگارانە سەد ساڵێك لەوەوبەر پەیدا بوون ـ واتە پتر لە پەنجا ساڵ پێش ئەو مێژووەی د. نەبەز دەستنیشانی کردووە . . . دواتریش بە بەڵگەوە لەوە دواوین کە چۆن وردە وردە گەشەیان کردووە و لە چاپەمەنییەکانی ساڵانی بیستی ئەم سەدەیەدا پەرەیان سەندووە . بەم چەشنە دەردەکەوێ ، ئەوەی د. نەبەز دەربارەی

پەیدابوونی ئەو پیتانە وتوویە ، بە هیچ چەشنێك لەگەڵ واقیعدا ناگونجێ .

لەمەش سەرنج ڕاکێشتر ئەوەیە ، کە لە باسی دەوری مامۆستا حسەین حوزنی موکریانیدا وتوویە : «یەکێك لەوانەی کە هەر لە کۆنەوە خەریکی بە کوردی نووسین و ڕێکخستنی ئەلفوبێی کوردی بوون ، بەهەشتی ـ داماو ـ حوزنی موکریانی (١٨٩٣ ـ ١٩٤٧)یە . جا چونکە کۆمەڵگەی کوردەواری هێشتا لە دەوری دەرەبەگێتیدایە و بزووتنەوەی نیشتمانی کورد ، لە لایەن دەرەبەگ و وردە بۆرجوازییەوە سەرکردەیەتی دەکرێ و بیروباوەری سۆشیالیزمی نەتەوەیی شۆڕشگێڕانە ، هێشتا بنجی خۆی دانەکوتاوە ، دیارە ئەوانەی هەزار و دەستکورت بوون و پایەی (خاوەن بەرزێتی)و (بەگێتی)و (ئاغایەتی)و (دوکتۆری)یان نەبووە و کەچی مازووری کێشانە و تێکوشەرانە خزمەتی گەورە گەورەی ئەم گەلەیان کردووە ـ کە زۆربەی زۆری جوتکار و ڕەنجکێشە ـ نێویان لە کوولەکەی تەریشدا نەهێنراوە . بەڵام ئەوەی تەماشای گۆڤاری (زاری کرمانجی) بکا لە (١٩٢٦ ـ ١٩٣٢) لە ڕەواندز ، داماو دەریدەکرد ، بەتایبەتی ژمارە (٧) ، ئەوسا تێدەگا کە داماویش لە مەیدانی دامەزراندنی ئەلفوبێی کوردیدا خزمەتێکی زۆری پێشکەش بە نەتەوەکەی کردووە» (هەمان سەرچاوە ، ل ٨٠) . بێگومان دەوری دیاری مامۆستا حوزنی موکریانی لە زۆر مەیداندا شایانی باس و جێگەی ڕێزە . بەڵام وەك نووسینەکانی نیشانی دەدەن ، کەم خۆی بە مەسەلەی ڕێنووسەوە خەریك کردووە و ئەمەش هیچ لە مەسەلەکە ناگۆڕێ و بە هیچ جۆرێك لە بەرزیی ئەو زاتە کەم ناکاتەوە . کەچی د. نەبەز دەڵێ : «لە مەیدانی دامەزراندنی ئەلفوبێی کوردیدا خزمەتێکی زۆری پێشکەش بە نەتەوەکەی کردووە»و بۆ بەڵگەی ئەو قسانەشی داوامان لێ دەکا ، تەماشای ژمارە (٧)ی گۆڤاری (زاری کرمانجی) بکەین . بەڵام کە تەماشای ئەو سەرچاوەیە دەکەین لەبارەی ڕێنووسەوە نە وتار و نە لێکۆڵینەوە نابینین . تەنیا لە خوارووی دوا لاپەڕەدا نەبێ ئەو چەند دێرە نووسراوە ، کە لە سەرەوە خستوومانەتە پێش چاو . . . سەرەڕای ئەوەی ، ئەمە نە وتارە و نە لێکۆڵینەوەیە ، هەروەها شتێکی نوێش نییە و ئەو بەکارهێنانە و ئەو جۆرە ڕوونکردنەوانە لە چاپەمەنییەکانی پێش (زاری کزمانجی)شدا دەبینرێن .

لەم باسەدا دوو ڕەخنەم لە د. نەبەز هەیە :

أ ـ ئەو پێنج دێرەی لە خوارەوەی دوا لاپەڕەی ژمارە (٧)ی گۆڤاری (زاری کرمانجی)دا نووسراوە ، کە تەنیا باسی دەستووری بەکارهێنانی پیتی (ە ، و ، ی)ی لەبریتی سەر و بۆر و ژێر دەکات لە گۆڤارەکەدا چۆن دەتوانێ ببێتە بەڵگەی ئەوەی ، ئەمە بە (خزمەتێکی زۆر)ی مامۆستا حوزنی دابنرێ . . . واش دەردەکەوێ کە د. نەبەز بۆیە پەنجەی بۆ ئەو چەند دێرە ڕاکێشاوە ، چونکە لە سەرپاکی ژمارەکانی تری (زاری کرمانجی)دا شتێکی ئەوتۆ لەبارەی گیروگرفتی ئەلفوبێوە نەنووسراوە . بە ڕای من (زاری کرمانجی) لە مەسەلەی ڕێنووسدا زۆر هەژارە ، بەڵام لە هەندێ بابەتی تردا ، بەتایبەتی لە باسی مێژووی کورددا ، هاوتای کەمە . . . جا چۆن پێویست ناکا لە پایەی کەس کەم بکرێتەوە ، هەروەها لێزیادکردنیشی باش نییە .

کتێبی « دەستووری زمانی کوردی » ی مامۆستا تۆفیق وەهبی (١٩٢٩)[٢٧] وا چاپ کراوە کە لە سەرانسەریدا نیگاری (ە ، ی ، و) لـەجێی سەر و ژێـر و بۆر دانراوە[٢٨] .

ئـەگەرچی نـووسینی پیتی (و) لەبـریتی بۆر و نـووسینی (ی) لەجیاتی ژێر هەنگاوێکی باش بوو ، بەڵام گیروگرفتێکی پەیداکرد. ئەو گیروگرفتەش ئەوە بوو کە شێوەیان لەگەڵ شێوەی پیتی بزوێنی (ۆ) و (ا) ی درێژ ، کە ئەو سەردەمە بە یەك

ب ـ لە سەرەتای ئەم پەراوێزەدا وەڵامی رایەکی سەریێی د. نەبەزمان داوەتەوە ، کـە وای داناوە گوایا نیگاری (ە ، و ، ی) لەبریتی سەر و بۆر و ژێر لە دوای سالی (١٩٣٣)وە پەیدا بووە . هەروەها ئەو چەند دێرەی (زاری کرمانجی) یش دیسان ئەوە دەگەیەنن ، ئەو پیتانە بەر لەو مێژووەی د. نەبەز دەست نیشانی کردووە ، بەکارهێنراون . چونکە وەك ئاشکرایە ، ژمارەی ناوبراوی (زاری کرمانجی) کە ئەو باسەی تێدایە سالی ١٩٢٧ بلاوکراوەتەوە . جا ئەگەر د. نەبەز بۆ دیاری کردنی مێژووی پەیدابوونی ئەو پیتانە بۆی نەلواێ بە دەستنووس و چاپەمەنی کوردیدا بگەرێ ، خۆ دەبوو ئەوەی (زاری کرمانجی) باش تەماشا بکا و دەمی بەکارهێنانی ئەو پیتانە نەخاتە دوای سالی ١٩٣٣ .

(٢٧) تۆفیق وەهبی ، دەستووری زمانی کوردی ، جزمی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٢٩ .

(٢٨) وەك لەسەرەوە نیشانمان دا دەربارەی بەکارهێنانی پیتی (ە ، ی ، و) بۆ سەر و ژێر و بۆر لە نووسینی کوردیدا لەمێژە سەری هەڵداوە و سەرەرای ئەوەش مانگی کانوونی دووەمی سالی ١٩١٩ رۆژنامەی « تێگەیشتنی راستی » بە نووسینی پەنجەی بۆ ئەو پێویستی یە راکێشاوە و مانگی مایسی ١٩١٩ گۆڤاری « ژین » ی ئەستەموول لە لیستەی پیتە بزوێنەکاندا نیگاری بۆ داناون و سالی ١٩٢٧ یش گۆڤاری (زاری کرمانجی) لە ژمارە (٧) یدا ئەو دەستوورەی پەسەندکردووە و مامۆستا تۆفیق وەهبیش سالی ١٩٢٩ لە چاپی کتێبی «دەستووری زمانی کوردی»دا بۆ خوێنی چێشتیش سەر و ژێر و بۆری نەنووسیوە . . . کەچی مامۆستا نەریمان کە لای خۆی لە رەگە و ریشەی رێنووسی کوردی دەدوێ ، مێژووی دێرینی ئەو پیتانەی نەبینیوە و سالانی (٣٠)ی بە دەمی پەیدابوونیان داناوە و ئەو چەند دێرەی سالی ١٩٣٣ لەسەر بەرگی کتێبی (خورشیدی خاوەر) لەو بارەیەوە نووسراوە بە «یەکەم بەردی بناغەی» ئەو کارە ژمـاردووە و واش رادەگەیـەنێ ، لەو کتێـبانەدا کـە (کوردی و مـەریوانی) لـە سی یەکاندا چاپیان کردبوو «یەکەمین جارە لەجیاتی (بزوێن) لە رێنووسی کوردیدا (پیت) بەکارهێنراوە و تا ئەمرۆش پەیرەوی کراوە بۆیە بە بـەردی بناغـەی رێنووس دادەنـرێ» (بـروانە : ل ٢٤ ـ ٢٥) . . بـەداخەوە بـاش وردنەبـوونەوەی مـامۆستـا نـەریمـان لـە دەستنووس و چاپەمەنیی کوردی بووەتە هۆی هەڵە و نادروستی .

(و) و به یەك (ی) دەنووسران ، وەك یەكیان لێهات . هەرچەندە تا ناوەراستی سالآنی بیست هیچ كارێك بۆ جیاكردنەوەی كورتە بزوێنی (و - u) و بزوێنی درێژی (وو - ū) نەكراوە ، بەلآم بەنیسبەت جیاكردنەوەی كورتە بزوێنی (ی) و بزوێنی (ی) ی تیژەوە ناوەناوە ئەوە بەدی دەكرێ كە لە كۆتایی وشەوە (ی) ی تیژ یان بە دوو (ی) نووسیوە ، بەوێنە بروانە (تێگەیشتنی راستی) : (ژ ۱ ، ل ۱ ، س ۱ ، د ۲۱ - « خـلقیی ») ؛ (ژ ۲ ، ل ۲ ، س ۱ ، د ۳ - « كـسیی ») ؛ (ژ ۳ ، ل ۱ ، س ۱ ، د ۱ - « سربستیی »)[۲۹] . . .

هەولێكی گەورە لە سازاندنی ئەلفوبێی عەرەبی بۆ نووسینی كوردی لەلایەن یوسف ضیائەدین پاشای خالدییەوە دراوە . ئەویش ئەوەیە كە لە چاپكـردنی فەرهەنگی « الهدیة الحمیدیة في اللغة الكردیة » (۱۸۹۳) دا[۳۰] بۆ نیشاندانی دەنگی (ۆ) و (ێ) لەژێر نیگـاری (و) و (ی) دا نیشانـەی (۸) ی داناوە[۳۱] . بـەوێنە ، بـروانــە : (ل ٤۳ ، س ۲ ، د ۲ - « تـوێـە ») ؛ (ل ۵۷ ، س ۲ ، د ۱۳ - « چوكدان ») ؛ (ل ۲۲۷ ، س ۲ ، د ۲ - « نهۆ ») . . (ل ۳۳ ، س ۱ ، د

---

(۲۹) هەر لەو لاپەرانەدا ، كە ئەو نموونانەم لێوە وەرگرتوون و كردوومنەتە بەڵگەی نووسینی دوو (ی) بۆ دەربرینی (ی)ی تیژ ، ئەوەش بەدیدەكرێ ، كە هەر ئەو وشانە بە یەك (ی) یش نووسراون . بەوێنە بروانە : (ژ ۱ ، ل ۱ ، س ۲ ، د ۲۱ - « خلقی ») ؛ (ژ ۲ ، ل ۲ ، س ۲ ، د ۸ - « كسی ») ؛ (ژ ۳ ، ل ۱ ، س ۱ ، د ۳ - « سربستی ») . . . جا نەك هەر ئەمە و نەك هەر ئەوەی لە پەراوێزی ژمارە (۲۰) دا لەبارەی جارویار نەنووسینی (ە) و (ی) و (و) ەوە خستوومەتە پێش چاو ، بەڵكو چەندین پیتی‌تر و شێوە نووسینی دی بە هـەمەچـەشن دەبینرێن . بێگـومان ئـەمەش وەنـەبێ هەر لـە رۆژنامـەی « تێگەیشتنی راستی » دا بەوجۆرە بووبێ ، بەڵكو لە چاپەمەنییەكانی گەڵێ دوای ئەویشدا هەروا بووە ، ئەویش چونكە نووسینی كوردی لە دەوری دروستبووندا بووە . ئەوەتە ئەمرۆش هێشتا بەشێك لەو كێشانە ماون .

(۳۰) ضیاءالدین باشا الخالدی المقدسی ، الهدیة الحمیدیـة في اللغة الكـردیة ، استـانبول ، ۱۳۱۰هـ .

(۳۱) بە پێویستی دەزانم ، پێ لەوە بنێم كە زووتر هەستم بەو هەوڵەی یوسف ضیائەدین پاشا نەكردبوو ، بەلآم لە رێی كتێبەكەی مامۆستا نەریمانەوە - (رێنووسی كـوردی لە رەگ و ریشەوە) كە لە لاپەرە ۱۷ - ۱۸ دا باسی كردووە ، لێی ئاگادار بووم .

١٤ - « پێـرار ») ؛ (ل ٣٢ ، س ١ ، د ٧ - « پێ ») ؛ (ل ٢٢٨ ، س ١ ، د ١٩ - « نێری ») . . .

شایانی باسە ، لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا (کۆمەڵەی گشتی کردنی خوێندەواری چاککردنی ڕێنووس) و (کۆمەڵەی هیڤی) بایەخێکی تایبەتییان بە چارەسەرکردنی کێشەکانی ڕێنووسی کوردی دابوو . ئەو بەرهەمەی لەم بارەیەوە هێنابوویانە ئەنجام ، ئەلفوبێیەك بوو لەسەر بناغەی پیتەکانی عەرەبی و هەشت پیتی نوێیان بۆ زیادکردبوو . پیتەکانی ئەم ڕێنووسە بەیەکەوە نەدەلکان . پیتە نوێ پێشنیار کراوەکانیش سەر و بۆر و ژێر و ئەلف و واوی کراوە و واوی درێژ و یێی لار و دیفتۆنگی (وێ) بوون ، کە لە نووسینی ئەمڕۆی کوردیدا هەن . جا هۆ هەرچییەك بووبێ ، ئەم ڕێنووسە پەرەی نەسەند .

دەربارەی کێشەی نووسینی کوردی و ڕێگەی چارەسەرکردنی و پێویستی گرنگی پێدانی و خستنە پێش چاوی ئەو ئەلفوبێ نوێیە لە ژمارە (٣) ی گۆڤاری « ڕۆژی کورد » دا بە زمانی تورکی وتارێك بە ناوی « پیتەکانمان و ئاسانکردنی خوێندنەوە » ەوە بڵاوکراوەتەوە[٣٢] . بەدوا ئەو وتارەشدا نامەیەك چاپکراوە ، کە کۆمەڵەی گشتی کردنی خوێندەواری و ڕێنووس بۆ گۆڤاری « ڕۆژی کورد » یان ناردووە[٣٣] [٣٤] .

لە لیستەی ناوبراوی گۆڤاری « ژین » ی ئەستەموولدا[٣٥] ، هەروەها چوار نیگاری نوێ بۆ دەنگە بزوێنەکان بەرچاو دەکەوێ . ئەو چوار نیگارەش ئەمانەن :

---

(٣٢) م . ص ، ئازیزی ، حروفمز و تسهیل قرائت ، گۆڤاری « ڕۆژی کورد » ، ژ ٣ ، ئەستەمووڵ ، ٦ ی تەمووزی ١٣٢٩ ك / ١٩١٣ ز ، ل ١٢ - ١٣ .

(٣٣) (تعمیم معارف و اصلاح حروف) جمعیت محترمەسی طرفندن وارد اولمشدر : روژ کرد مجموعەسی مدیریت علیە سنە ، گۆڤاری « ڕۆژی کورد » ، ژ ٣ ، ئەستەمووڵ ، ٦ ی تەمووزی ١٣٢٩ ك / ١٩١٣ ز ، ل ١٣ - ١٦ .

(٣٤) مامۆستا نەریمان نەك هەر باسی ئەو بابەتە تایبەتی‌یەی نەکردووە ، بەڵکو یادداشتیشی نەکردووە .

(٣٥) بڕوانە : لاپەڕە (٣٠) ی ئەم کتێبە و پەراوێزی ژمارە (٢٤) .

١ ـ (و ـ هه‌شتێك له‌سه‌ری) بۆ (ۆ) واوی كراوه .
٢ ـ (و ـ حه‌وتێك له سه‌ری) بۆ دیفتۆنگی (وی) .
٣ ـ (ی ـ هه‌شتێك له‌سه‌ری) بۆ (ێ) یێی كراوه .
٤ ـ (ی ـ حه‌وتێك له‌سه‌ری) بۆ بزرۆكه‌ی (أ) .

له‌به‌ر چه‌ند هۆیه‌كی ئاشكرا ، دوای شه‌ڕی یه‌كه‌می جیهان ڕۆژئاواییه‌كان گرنگییان به مه‌سه‌له‌ی كوردناسی به گشتی و زمانی كوردی به‌تایبه‌تی دا و له‌وباره‌یه‌وه ژماره‌یه‌ك كتێبیان بلاوكردەوه . گه‌ڕان به‌ناو ئه‌و نووسراوانه‌دا ئه‌و ڕاستییه ده‌خاته ڕوو كه هه‌وڵ بۆ دۆزینه‌وه‌ی چاره‌ی ده‌ربڕینی ده‌نگه كوردییه‌كان دراوه . هه‌نگاوی هه‌ره گه‌وره‌ی ئه‌و مه‌یدانه دانانی چوكڵه‌یه له‌سه‌ر پیتی (ل) بۆ نیشاندانی ده‌نگی (ڵ) ی قه‌ڵه‌و . بۆ نموونه ئه‌م دیاردیه‌مان له پێنج به‌رهه‌مدا دۆزیوه‌ته‌وه ، كه هه‌موویان له ساڵی ١٩١٩ دا له‌چاپ‌دراون : یه‌كه‌م « انجیل یوحنا »[٣٦] ، به‌وێنه بروانه : (ل ١ ، د ١ ـ « خلاّ ») ؛ (ل ١ ، د ٨ ـ « بلاّ ») . . . دووه‌م « انجیل متی »[٣٧] ، بروانه : (ل ٨ ، د ٦ ـ « بلێ ») ؛ (ل ٩ ، د ٩ ـ « پاكدلاّن ») . . . سێیه‌م « انجیل لوقا »[٣٨] ، بروانه : (ل ٢ ، د ٨ ـ « دلّی ») ؛ (ل ٢ ، د ١٣ ـ « لاڵ ») . . . چواره‌م « انجیل مه‌رقوس »[٣٩] ، بروانه : (ل ٤ ، د ٧ ـ «دڵ») ؛ (ل ٩ ، د ٣ ـ «خلاّ») . . . پێنجه‌م ـ كتێبی ڕێزمانی كوردی ل . و. فۆسسوم[٤٠] ، به‌وێنه بروانه : (ل ٢٥٤ ، د ١٠ ـ «ده‌ڵێ») ؛ (ل ٢٥٤ ، د ٩ ـ «بلاّ»)[٤١] . . .

---

(٣٦) ئینجیل یوحه‌ننا ، ١٩١٩ .
(٣٧) ئینجیل مه‌تتی ، ١٩١٩ .
(٣٨) ئینجیل لۆقا ، ١٩١٩ .
(٣٩) ئینجیل مه‌رقۆس ، ١٩١٩ .
(٤٠) L.O.Fossum , A Practical Kurdish grammar , Minneapolis , 1919 .
(٤١) بۆ چاپخانه‌كان ، وه‌ك دواتر لێی دواوم به هه‌وڵ و ته‌قه‌لای مامۆستایان : ئیبراهیم ئه‌حمه‌د و عه‌لائه‌دین سه‌جادی پیتی (ۆ ، ێ ، ڵ ، ڕ) هێنرا ، به‌لام ئه‌وه‌ته له‌و پێنج سه‌رچاوه‌یه‌ی سه‌ره‌وه‌دا بۆ جیاكردنه‌وه‌ی (ل)ی قه‌ڵه‌و چوكڵه به‌كارهێنراوه . . . دواتریش ، ساڵی ١٩٢٨ مامۆستا سه‌عید صدقی بۆ جیاكردنه‌وه‌ی لامی قه‌ڵه‌و سێ خاڵی له‌سه‌ر (ل) داناوه و
=

لە ناوەڕاستی نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا دەورێکی نوێ لە مێژووی پەرەسەندنی چارەسەرکردنی ڕێنووسی کوردی دەست پێ دەکات . ئەمەش یەکێك بوو لە ئەنجامەکانی قووڵبوونەوەی هەستی نەتەوایەتی کە یەکێك لە بەرهەمە رۆشنبیرییە گرنگەکانی بریتی بوو لە بایەخدانی خوێندەوارانی کورد خۆیان بە لێکۆڵینەوەی زمان و ئەدەب و مێژووی گەلەکەیان . بۆنموونە لە بەشێکی زۆری ژمارەکانی گۆڤاری «دیاری کوردستان» (١٩٢٥ ـ ١٩٢٦)دا سەبارەت بە گیروگرفتی نەبوونی وێنەی هەندێ دەنگی کوردی لە ئەلفوبێی عەرەبیدا و هەوڵی چارەسەرکردنی و هەروەها بیروڕا لەبارەی نووسینی کوردییەوە بە لاتینی ، ژمارەیەك وتار بڵاوکراوەتەوە ، کە وتاری مامۆستایان : تۆفیق وەهبی[٤٢] ، حەقی شاوەیس[٤٣] ، پیرۆت[٤٤] ، حەسەن کوردستانی[٤٥] . . . لە نێوانیاندا دیارن[٤٦] .

= نیشانەی (ˇ) یشی بۆ نیشاندانی (ۆ)ی کراوە و (ێ)ی لار باس کردووە . . . تەنیا دەمێنێتەوە سەر (ڕ)ی قەڵەو ، ئەمیش هەرچەندە لە ساڵی ١٩٥٠ بەدواوە چوکڵەی بۆ بەکارهێنرا ، بەڵام زۆر پێش ئەو دەمە ، نووسەران جیاوازی (ر)ی لاواز و قەڵەویان دەکرد . بەوێنە مامۆستا تۆفیق وەهبی بۆ نیشاندانی (ڕ)ی قەڵەو خاڵێکی لەژێر پیتی (ر)دا دادەنا و هەندێکی دیش بە دوو (ر) دەیان نووسی . . . ئەمە ڕاستی مێژووی پەیدابوونی ئەو پیتانەیە ، کەچی د . نەبەز دەڵێ . «لە (١٩٥٠) بەدواوە . . . بۆ (ل)ی قەڵەو (ڵ) و بۆ (ر)ی قەڵەو (ڕ)و هێندێ جار (ڕ) و بۆ (و)ی کراوە (ۆ)و بۆ یێ ی لار (ێ) بەکارهێنرا» (زمانی یەکگرتووی کوردی ، بامبێرگ ، ١٩٧٦ ، ل ٨١) .

(٤٢) تۆفیق وەهبی ، کوردییەکەمان بە چۆن حرووفێك و چۆن بنووسین ، گۆڤاری «دیاری کوردستان» ، بەشی یەکەم ، ژ ٥ ، بەغدا ، ١٢ مایسی ١٩٢٥ ، ل ٥ ـ ٦ ؛ بەشی دووەم ، ژ ٦ ، بەغدا ، ٢٩ مایسی ١٩٢٥ ، ل ٥ ـ ٦ . . .

(٤٣) أ ـ حەقی شاوەیس ، نووسینی کوردی چۆن بێ ؟ ، گۆڤاری «دیاری کوردستان» ، بەشی یەکەم ، ژ ٥ ، بەغدا ، ١٢ مایسی ١٩٢٥ ، ل ٨ ـ ٩ ؛ بەشی دووەم ، ژ ٦ ، بەغدا ، ٢٩ مایسی ١٩٢٥ ، ل ٧ ـ ٨ .

ب ـ حەقی شاوەیس ، ئیملای کوردی ـ حروفاتی عەرەبی ، گۆڤاری «دیاری کوردستان» ، بەشی یەکەم ، ژ ٧ ، بەغدا ، ١٤ تەمووزی ١٩٢٥ ، ل ٧ ـ ٩ ؛ بەشی دووەم ، ژ ١٠ ، بەغدا ، ٢١ تشرینی یەکەمی ١٩٢٥ ، ل ٩ ـ ١٢ .

ج ـ حەقی شاوەیس ، لاپەڕەی نووسینی تازە و کوردی پەتی : لە نووسین و شێوەدا =

ئەنجامی ئەو هەوڵ و تەقەلا و بایەخ پێدانەش ، لە چاپەمەنیی کوردی ئەو سەردەمەدا تیشکی داوەتەوە و گەلێك گۆڕان بەدی دەکرێ :

لە ڕۆژنامەی «پێشکەوتن»دا (۱۹۲۰ ـ ۱۹۲۲)[٤٧] لە هەندێ شوێندا نیشانەکانی (ە ، ی ، و) لەبریتی سەر و ژێر و بۆر بەدی دەکرێن . بەوێنە ، بروانە : (ژ ۱ ، ل ۱ ، س ۱ ، د ۱۱ ـ «بکەمەوە») ؛ (ژ ۱ ، ل ۱ ، س ۲ ، د ۲۰ ـ «ناوی چاك») ؛ (ژ ۱ ، ل ۱ ، س ۲ ، د ە ـ «کوڕ») . . .

لەم ڕۆژنامەیەدا نیگاری (گ) نابینرێ ، بەلام لە ڕۆژنامەکانی دی ئەو سەردەمەی سلێمانی ، وەك «ڕۆژی کوردستان» (۱۹۲۲ ـ ۱۹۲۳)[٤٨] و «بانگی کوردستان» (۱۹۲۲ ـ ۱۹۲٦)[٤٩] دا هەیە . جا ئەمە و هەروەها بوونی لە دەستنووسی کۆن و یەکەمین ڕۆژنامەی کوردیدا (۱۸۹۸ ـ ۱۹۰۲) ، ئەوە دەگەیەنێ کە لە مێژەوە ئەو نیگارە دانراوە ، بەلام هۆی نەبینینی لە ڕۆژنامەی «پێشکەوتن»دا ، دەبێ نەبوونی ئەو پیتە بووبێ لەو چاپخانەیەدا کە لێی چاپ کراوە[٥٠] .

= سەربەخۆ ، گۆڤاری «دیاری کوردستان» ، بەشی یەکەم ، ژ ۱۳ ـ ۱٤ ، بەغدا ، ٥ مارتی ۱۹۲٦ ، ل ۱۸ ـ ۲۰ ؛ بەشی دووەم ، ژ ۱٥ ، بەغدا ، ۱۸ مارتی ۱۹۲٦ ، ل ۱۰ ـ ۱۲ .

(٤٤) پیرۆت ، کوردی بە چی حەرفێ بنووسرێ ، گۆڤاری «دیاری کوردستان» ، ژ ۱۱ ـ ۱۲ بەغدا ، ٥ کانوونی یەکەمی ۱۹۲٥ ، ل ۹ ـ ۱۱ .

(٤٥) حەسەن کوردستانی ، لە حەق نووسین تازە ، گۆڤاری «دیاری کوردستان» ، ژ ۱٦ ، بەغدا ، ۱۱ مایسی ۱۹۲٦ ، ل ۸ ـ ۱۰ .

(٤٦) لە کتێبی ناوبراوی مامۆستا نەریماندا باسی ئەو هەوڵە گرنگانە نەکراوە .

(٤٧) ڕۆژنامەی پێشکەوتن ، سلێمانی ، ۱۹۲۰ ـ ۱۹۲۲ .

(٤٨) ڕۆژی کوردستان ، سلێمانی ، ۱۹۲۲ ـ ۱۹۲۳ (کۆکردنەوە و پێشەکی جەمال خەزنەدار ، بەغدا ، ۱۹۷۳) .

(٤٩) بانگی کوردستان ، سلێمانی ، ۱۹۲۲ ـ ۱۹۲٦ (کۆکردنەوە و لەسەر نووسینی : جەمال خەزنەدار ، بەغدا ، ۱۹۷٤) .

(٥٠) لە هەندێ دەستنووس و چاپەمەنیی کوردی کۆندا ناوەناوە نیگاری دەنگی (گ) بەشێوەی پیتی (ك ـ سێ خاڵ لە سەری) بەرچاو دەکەوێ .

له رۆژنامەی «پێشکەوتن» و زوربەی رۆژنامەکانی دی ئەو دەمەدا هەروەها نیگاری (ثـ) نابینرێ ، بەلاّم لە هەندێ چاپەمەنی هەمان دەم و پچێك زووتر و کەمێ دواتردا پەیدا بووە . بەوێنە لە ژمارە (١٨)ی گۆڤاری «ژین»ی ئەستەموولدا ، کە ٨ی مایسی ١٣٣٥ی لەسەر نووسراوە کە دەکاتە ٨ی مایسی ١٩١٩ وتارێکی داوەر ئەردەلاّنی بە ناوی «چۆن بکۆشین ؟» ەوە هەیە (ل ١٦)و لە نووسینی هەندێ وشەدا نیگاری (ثـ)ی بەکارهێناوە بەوێنە : (د ٨ ـ «ثەمرد») ؛ (د ١١ ـ «ثـەم») ؛ (د ١٣ ـ «ثـەمـانـە») ؛ (د ١٤ ـ «ثـەکـۆشـین») ؛ (د ٢٠ ـ «ثەمندە») . . .[٥١]

شایانی باسە ، کە ئەم هەنگاوەی داوەر ئەردەلاّنی کاری کردە سەر هەندێ نووسەری گۆڤاری «ژین» . بۆنموونە یەکسەر لە ژمارەی داهاتوودا ـ واتە لە ژمارەی ١٩دا ، ٢٢ی مایسی ١٣٣٥ ك/١٩١٩ز ـ ع . رەحمی ، کە نووسەرێکی چالاکی ئەو گۆڤارە بووە و لە زوربەی ژمارەکانیدا بەرهەمی بلاّوکراوەتەوە و لە هیچ یەکێك لە نووسینەکانی بەر لە ژمارەی ١٩دا پیتی (ثـ)ی بەکارنەهێناوە ، لەو شیعرەیدا کە بە ناوی «لوما ژ بلبل»ەوە لە لاپەرە (١٦)ی ژمارەی ناوبراودا چاپی کردووە بۆ نووسینی چەند وشەیەك پیتی (ثـ)ی بەکارهێناوە . هەروەها کەمێ دواتریش لە کتێبی «هینکر زمان کوردی» (١٩٢١)دا[٥٢] نیگاری (ثـ) زۆر بەرچاو دەکەوێ ، بەوێنە بروانە : (ل ٦ ، د ٣ ـ «ثـەو ، ثـەمـە») ؛ (ل ١٧ ، د ٤ ـ «ثـەوان») ؛ (ل ١٩ ، د ٣ ـ «ثـەموست») . . . لە کتێبی «کۆمەلە شیعری حاجی قادری کۆیی»دا (١٩٢٥)[٥٣] ، (ثـ) تا رادەیەك بەکارهاتووە ، بۆنموونە بروانە : (ل ٣ ، د ١١ ـ

---

(٥١) ئەو داوەر ئەردەلاّنی‌یەی لە ژمارە (١٨)ی گۆڤاری «ژین»دا ، کە رێکەوتی ٨ی مایسی ١٣٣٥ ، دەکات ، لەژمارە (٧)ی گۆڤاری «کوردستان»یشدا ، کە هەر دیسان لە (٨)ی مایسی ١٣٣٥دا دەرچووە ، وتارێکی بەناوی «هێشتا نووستوین»ەوە بلاّوکردۆتەوە و لێرەشدا هەروەها پیتی (ثـ)ی بەکارهێناوە .

(٥٢) نشریات هیوی جوانا طلبه کوردان ، هینکر زمان کوردی ، چاپخانەی نجم استقبال ، باب عالی ، ابو السعود ، ١٩٢١ .

(٥٣) عەبدولرەحمان سەعید ، کۆمەلە شیعری حاجی قادری کۆیی ، بەغدا ، ١٩٢٥ .

(٥٤) لاوانی کورد ، رەووشت و خوو ، بەغدا ، ١٩٢٧ .

«ئەمش») ؛ (ل ۳ ، د ۱۰ ـ «ئەوی») ؛ (ل ۳ ، د ۱۱ ـ «ئەخواست ، ئەم») . . .
لـە کتێبی «رەوشت و خوو» دا (۱۹۲۷)[٥٤] ، (ئـ) پتر رەچاوەکـراوە ، بۆنمـوونە
بروانە : (ل ۱ ، د ٤ ـ «ئەوی ، ئەگەر») ؛ (ل ۱ ، د ۷ ـ «ئەکەیت») ؛ (ل ٤ ، د
۷ ـ «دائەمێنێ») . . .[٥٥] لەگەڵ ئەوەشـدا هەنـدێ کتێبی ئەوتـۆ هەن کـە دوای
ئەوانەی باسمان کردن ، چاپ کراون و کەچی (ئـ) یان تێدا بەدی ناکرێ ، وەك

---

(٥٥) وەك نیشانمان دا نیگاری (ئـ) لە ساڵی (۱۹۱۹)ەوە پەیدابووە ، کەچی د . نەبەز وای داناوە
کە لە دوای ساڵی (٥٠)وە داهاتووە . بەم بۆنەیەوە نووسیویێتی : «لە (۱۹٥۰) بـەدواوە
توانرا ئەم ئەلفوبێ (عەرەبی ـ فارسی)یە دەستکاری کراوە سەربەستتر بەکاربهێنرێ . . .
هەر لەم کاتەدا هێندێ دەستوور بۆ نووسینی ئەو تیپە دەنگدارانە دانران کە لە سەرەتای
وشەوە دێن . ئەوەش بەهۆی یارمەتی (هەمزە) و تیپە دەنگدارەکانەوە . وەك (ئاسمان)
لەجیاتی (آسمان) یا (اسمان) و (ئەمە) لەجیـاتی (امە) و (ئێمـە) لە جیـاتی (ایمە) . . .
دەنووسران» (زمـانی یەکگـرتووی کـوردی ، بامبێـرگ ، ۱۹۷٦ ، ل ۸۱) . با بـاسی
رۆژنامەی «ژین»ی ساڵی نۆزدە و ئەو کتێبانەی ساڵی بیست نەکەین کە ئێمە بەڵگەمان لێوە
هێناونەتەوە ، خۆ گۆڤاری «گەلاوێژ» کـە گۆڤـارێکی ئێجگار نـاسراوە و بـەر لە سـاڵی
(٥٠)ش دەرچووە ، پیتی (ئـ)ی زۆر تێدا بەکارهێنراوە . ئیتر تێناگەم بۆ د. نەبەز هێندە
سەرپێیی بەسەر ئەو باسەدا تێپەڕیوە . . . لەمەش سەرنج ڕاکێشـتر ، ئەوەیـە کە لـە
کۆتایی باسی (هەمزە)دا دەڵێ : «هەمزە بەکارهێـنان ، لەم شوێنانەدا بەزۆری بە هەوڵ و
تەقەلای مامۆستا عەلائەدین سەجادی‌یەوە هاتە بەرهەم» (ل ۸۱) . . . نیگاری (ئـ) کە لە
ساڵی (۱۹۱۹)ەوە لە نووسینی کوردیدا هەبووبێ ، ئیتر مامۆستا سەجادی دەبێ دەوری لە
دانانیا چی بووبێ ؟ . سەرەڕای ئەوە مامۆستا سەجادی خۆی لە وتاری (دانانی نیشانەکانی
پیتی کوردی ، گۆڤاری «ڕۆژی نوێ» ، ژ ۱۲ ، سـاڵی ، ۱ ، سلێمانی ، ۱۹٦۰ ، ل
۱۱ ـ ۱۸)دا ، ئەوەی وتووە کە قاڵبی چوار پیتی (ۆ ، ێ ، ڕ ، ڵ)ی بۆ چاپخانە هێناوە و
لەم کارەدا مامۆستا ئیبراهیم ئەحمەدیش بەشدار بووە . جا بەمەدا دەردەکەوێ :
۱ ـ مامۆستا سەجادی بە هاریکاری مـامۆسـتا ئیبراهیم قـاڵبی هێناوە ، دەنـا فکرەی
جیاکردنەوەی ئەو نیگارانە زۆر زووتر هەبووە .
۲ ـ لەنێو ئەو پیتانەدا نیگاری (ئـ) نەبووە .
بێ گومان د. نەبەز بەرلەوەی ئەو مێژووە دیـاری بکا ، دەبـوو کەمێـك ئاوڕ لـە
نووسینی کوردی و ئەوەی دەربارەی ئەلفوبێی کوردی نووسراوە ، بداتەوە . دیارە ئـەو
جۆرە خەملاندنە نەك هەر لە زانستدا جێی نابێتەوە ، بەڵکو ڕاستیش دەشێوێنێ .

«پێشـوای ئایـین» (١٩٢٧)[٥٦] . . . بەڵام ئـەمە هیـچ لە مـەسـەلـەی سەرەتـای پەیدابوونی ئەو نیگارە ناگۆرێ[٥٧] .

بـەر لە پـەیـدابـوونی وێـنـەی هـەمزە ، وشـەکـانی وەك : (ئـەشكێنێ ، هەڵئەکـوتێتە ، ئـەکا ، ئـەکەن ، ئـەوانیان ، ئـەوەی ، ئەدەین ، ئـەهێنین ، ئەیاندا . . .) ، (ئە) یان تێدا بە (ا) دەنووسرا ، وەك : (اشكێنێ ، هەڵاکوتێتە ، اکـا ، اکـەن ، اوانیـان ، اوەی ، ادەین ، اهێـنین ، ایـانـدا . . .) . بـەڵام سەرنج ڕاکێش ئەوەیە لە ژمارە ١٦[٥٨] و ١٧[٥٩] ی ڕۆژنامەی «تێگەیشتنی ڕاستی»دا بەناوی «نطق عالیکی اجتماعی کورەی کوردان بو رؤسای عالی قدر کردان» ەوە هەیە ، کە ئەو وشانەی ناومان بردن بەو چەشنەی خوارەوە نووسراون تێیدا : (ژ ١٦ ، ل ١ ، س ١ ، د ٧ ـ «أەشکینێ») ؛ (ژ ١٦ ، ل ١ ، س ١ ، د ٨ ـ «هل أەکوتیتە») ؛ (ژ ١٦ ، ل ١ ، س ١ ، د ٩ ـ «أەکا») ؛ (ژ ١٦ ، ل ١ ، س ٢ ، د ١ ـ «أەکن») ؛ (ژ ١٧ ، ل ١ ، س ١ ، د ٤ ـ «أەوانیان») ؛ (ژ ١٧ ، ل ١ ، س ١ ، د ١٢ ـ أەدەین) ؛ (ژ ١٧ ، ل ١ ، س ١ ، د ١٠ ـ «أەهینن») ؛ (ژ ١٧ ، ل ١ ، ل ١ ، س ٢ ، د ١ ـ «أەیاندا») . . .

ئەم جۆرە نووسینە بۆ یەکەم جار لە وتاری ناوبراودا دەبینرێ . هەرچەند ئەمە زۆر بڵاونەبووەوە و پەرەی نـەسەنـد[٦٠] ، بەڵام لـەگەڵ ئـەوەشدا دەتـوانرێ بـە

---

(٥٦) حسەین حوزنی موکریانی ، پێشوای ئایین ، ڕەاندز ، ١٩٢٧ .

(٥٧) بەڕاستی جێی سەرنج و داخە کە باسی ئەم دیاردە گرنگەی ڕێنووسی کوردی بـە هیچ چەشنێك لە کتێبی «ڕێنووسی کوردی لە ڕەگ و ڕیشەوە»دا نابینرێ .

(٥٨) «تێگەیشتنی ڕاستی» ، ژ ١٦ ، ٢٣ی شوباتی ١٩١٨ ، ل ١ ـ ٢ .

(٥٩) «تێگەیشتنی ڕاستی» ، ژ ١٧ ، ٢٦ی شوباتی ١٩١٨ ، ل ١ ـ ٢ .

(٦٠) نیگاری (أە) بەتایبەتی لەم کتێبانەی خوارەوەدا بەرچاومان کەوتوون :

أ ـ دیاری مەلا محەمەدی کۆیی ، نشریات زار کرمانجی ، ڕەواندز ، ١٩٢٧ . بەوێنە ، بروانە : (ل ٢ ، د ٨ ـ «اەکەم») ؛ (ل ٣ ، د ٨ ـ «اەبی») . . .

ب ـ حسین حوزنی موکریانی ، پێشوای ئایین ، ڕەواندز ، ١٩٢٨ . بەوێنە ، بروانە : (ل ٢ ، د ٦ ـ «اەو») ؛ (ل ٣ ، د ٦ ـ «اەم») . . .

ج ـ بەشیر مشیر ، سیپارەی حەقپەرستی ، بەغدا ، ١٩٣١ . بەوێنە ، بروانە : (ل ٢ ، د ٣ ـ «اەفەندی») ؛ (ل ٥ ، د ٣ ـ «أەژین») . .

هەنگاوێك دابنرێ بەرەو پەیدابوونی (ئە) ، بەتایبەتی چونکە بەر لەو وتارە لە هیچ چاپەمەنی یەکی دی کوردیدا ئەوە نابینرێ کە بەدوا هەمزەدا کورتە بزوێنی (ە) نووسرابێ .

نیگارێکی نوێی دی دوو واو نووسینە بۆ دەنگی بزوێنی (ۆ) . ئەم وێنەیە لە کتێبی «کۆمەڵە شیعری حاجی قادری کۆیی»[٦١] و «قانوونی هەڵبژاردن»دا[٦٢] ، کە هەردووکیان لە ساڵی ١٩٢٥دا بڵاوکراونەتەوە ، دەبینرێ . بۆنموونە لە کتێبی یەکەمدا ، بروانە : (ل ٣ ، د ٢ ـ «دوو») ؛ (ل ٣ ، د ١٢ ـ «تاوەکوو») ؛ (ل ١ ، د ١٦ ـ «دوور») . . . لە کتێبی دووەمدا ، بروانە : (ل ١ ، د ٥ ـ «قانوون») ؛ (ل ٢ ، د ٤ ـ «محکووم») ؛ (ل ٢ ، دوادێڕ ـ «دووهەمینیش») . . . دواتریش لە کتێبی «رەووشت و خوو»دا (١٩٢٧)[٦٣] بەکارهاتووە . بۆنموونە ، بروانە : (ل ٧٠ ، د ٩ ـ «تووڕەیی») ؛ (ل ٧٠ ، د ١٤ ـ «سووك») ؛ (ل ١٢٠ ، د ٩ ـ «دوو») . . .[٦٤]

وەك وتمان نیگاری (ە ، ی ، و) بۆ سەر و ژێر و بۆر لە ساڵی ١١٩٩ ك ـ ١٧٨٥/١٧٨٤ زایینەوە سەری هەڵداوە و وردە وردە گەشەی کردووە و لە چاپەمەنییەکانی ساڵانی بیستی ئەم سەدەیەدا پەرەی سەندووە . بەدوا ئەمەدا لە ساڵی ١٩١٩دا بۆ یەکەمجار بۆ هەمزە نیگاری (ئـ) و بۆ لامی قەڵەو (ڵ) بەکارهاتووە . ساڵی ١٩٢٥یش دوو واو بۆ نیشاندانی دەنگی بزوێنی (ۆ)ی درێژ پەیدابووە .

بەمچەشنە تا پەیدابوونی کتێبی «مختصر صرف و نحوی کوردی» ی مامۆستا سەعید صدقی کابان (١٩٢٨)[٦٥] و «دەستووری زمانی کوردی»ی مامۆستا تۆفیق وەهبی (١٩٢٩)[٦٦] گۆڕانێکی کەموسست بەسەر ئەلفوبێی عەرەبی دەستکاری‌کراودا هاتووە . ئەو گۆڕانەش بەزۆری وەنەبێ بە نووسین باس‌کرابێ ،

---

(٦١) سەرچاوەی ناوبراو ، عەبدولڕەحمان سەعید ، کۆمەڵە شیعری حاجی قادری کۆیی .

(٦٢) قانوونی هەڵبژاردن ، بەغدا ، ١٩٢٥ .

(٦٣) لاوانی کورد ، رەوشت و خوو ، بەغدا ، ١٩٢٧ .

(٦٤) بەڵێ جێی رەخنەیە ، کە مامۆستا نەریمان بە هیچ کلۆجێك لەبارەی پەیدابوونی ئەو پیتەوە نەدواوە .

(٦٥) سەعید صدقی ، مختصر صرف و نحوی کوردی ، بەغدا ، ١٩٢٨ .

(٦٦) تۆفیق وەهبی ، دەستووری زمانی کوردی ، جزمی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٢٩ .

بەڵکوو تەنیا پرۆتسێسێکە لە دەستنووس و گۆڤار و کتێبی کوردیدا بەدەردەکەوێ . بەڵام کاتێ زانایانی کورد کەوتنە سەر دانانی کتێب لەبارەی ڕێزمانی کوردییەوە ، ئەوە بێگومان لە سەرێکەوە گیروگرفتی ئەلفوبێکە و لە سەرێکی دیشەوە پێوەندی باسی ڕێنووس بە لێکۆڵینەوەکەیانەوە ، بۆتە هۆی ئەوەی لەو کێشەیە بدوێن .

مامۆستا سەعید صدقی کابان لە سەرەتای کتێبەکەیدا دەڵێ : «دەبێ بزانین ئەو حەرفە هیجایانەی کە لە کوردیدا لە عەمەل دێنرێن و کەلیمەیان لێ دروستدەبێ چەندن و چین ؟ ئەو حەرفانە (٢٨) حەرفی هیجای عەرەبی و (٨) حەرفی‌ترن کە غەیرە عەرەبین و ئەمانەن : (پ ، چ ، ژ ، ڤ ، گ ، ڵ ، ۆ ، ێ)[٦٧] . کەوابوو حەرفانی هیجای کوردی (٣٦) حەرفن»[٦٨] . . . «ئەو هەشت حەرفانە کە عەرەبی نین شکڵێکی جوێیان نییە ، ئەمما بەعضێکیان بە نوقطە زیاد و بەعضێکیان یا بە تێفکرینێکی کەم و یا بە دانانی (٧) لەسەریان جوێ‌دەکرێنەوە . ئەوانەی کە بە نوقطەی زیاد جوێ‌دەکرێنەوە حەرفانی (پ ، چ ، ژ ، ڤ ، ڵ) کە بە سێ نوقطە لە (ب ، ج ، ز ، ف ، ل) و ئەوانەی کە بە تێفکرینێکی کەم و یا بە ئیشارەتی (٧) جوێ‌دەکرێنەوە (و)ی کراوە ، (ی)ی خوارە لە (و)ی گوشراو و (ی)ی ڕاست جوێ‌دەکرێنەوە»[٦٩] [٧٠] .

ئەو هەشت پیتە ناعەرەبییەی مامۆستا سەعید صدقی لێیان‌دواوە ، پێشتر نیشانمان‌داوە ، کە (پ ، چ ، ژ ، ڤ ، گ) زۆر لەمێژە بەکارهێنراون . لامی قەڵەویش ، وەك باسمان‌کرد لە ساڵی ١٩١٩ ەوە نیشانەی بۆ دانراوە[٧١] . بەو پێیە دەمێنێتەوە (ێ) و (ۆ) . هەرچی ئەو دوو پیتەیە ڕەنگە زانایانی ساڵانی بیست لەنێو

---

(٦٧) هەرچەندە لێرەدا نووسەر چوکڵەی لەسەر (ۆ) و (ێ) دانەناوە ، بەڵام دوو دێر خوارتر کە تێکرای پیتەکانی ڕیزکردووە ، نەك چوکڵە بەڵکو ژمارەی (٧)ی لەسەر (ۆ) و (ێ) داناوە . بێگومان ئەمەش بەهۆی نەبوونی ئەو نیشانانەوە بووە لەچاپخانە ، هەر بۆیەش لە سەرپاکی کتێبەکەدا نە سێ خاڵی سەر (ل)و نە چوکڵەی سەر (ی) و (و) نابینرێن .

(٦٨) سەرچاوەی ناوبراو ، سەعید صدقی ، مختصر صرف و نحوی کوردی ، ل ٣ .

(٦٩) هەمان سەرچاوە ، ل ٤ .

(٧٠) بێگومان باس‌نەکردن و ناونەبردنی دەوری مامۆستا سەعید صدقی کابان کەلێنێکی گەورەیە لە کتێبی «ڕێنووسی کوردی لەڕەگە و ڕیشەوە»دا .

(٧١) هەرچەندە ئەو نیشانەیەی سەر لامی قەڵەوی ساڵی ١٩١٩ ، چوکڵەیەو ئەوەی مامۆستا

خۆیاندا قسەیان لێوە کردبێ ، بەڵام ئەمە ڕێگە لەو ڕاستییە ناگرێ ، کە بە نووسین و لەسەر لاپەڕەی کتێب بۆ یەکەمجار لەلایەن مامۆستا سەعید صدقی یەوە باس کراوە و نیشان دراوە[72] .

پاش تێپەڕبوونی ساڵێك بەسەر بڵاوبوونەوەی کتێبەکەی مامۆستا سەعید صدقی کاباندا کتێبی « دەستووری زمانی کوردی » ی زانای گەورە و مەزنی کورد مامۆستا تۆفیق وەهبی لەچاپ درا[73] . نووسەری ئەم کتێبە گەلێك فراوانترو زانستییانەتر لە نووسەری کتێبی « مختصر صرف و نحوی کوردی » ، لە نیگاری دەنگەکانی کۆڵیوەتەوە . شایانی باسیشە کە توانیوێتی بەرھەمەکەی بەو ڕێنووسەی دایناوە چاپ بکا .

هەرچەندە لەم کارەی مامۆستا وەهبی دا هەندێ وێنەی دەنگ شێوەیان لەبار نییە ، بەڵام پێویستە ئەو ڕاستییە لەیاد نەکەین کەوا ئەمە یەکەم جارە لە مێژووی نووسینی کوردیدا بە ئەلفوبێی عەرەبی دەنگەکانی کوردی وا ڕێکوپێك دەست نیشان بکرێن .

نووسەر لە تێکرای دەنگە بزوێنەکان دواوە و وێنەی بۆ هەموویان داناوە . بۆ نموونە واو کەشیدەیەك لەسەری کردۆتە نیگاری دەنگی (ۆ ـ o) . (ی ـ چوکڵەیەك

= صدقی سێ خاڵە ، بەڵام لە ناوەڕۆکدا جیاوازییان نییە . ئەگەرچی لەئەنجامدا بۆ لامی قەڵەو چوکڵە جێگیر بوو و سێ خاڵ وازی لێ هێنرا بەڵام ماوەیەك سێ خاڵ بڵاوبووەوە و لە گەلێك چاپەمەنیدا بەکارهێنرا . بۆ نموونە بروانە : کتێبی « هۆنراوەی کوردی » ، کە حاجی مەلا ڕەسووڵ زادە مەلا مستەفای سەفووت پێکیەوە ناوە و لە مانگی گوڵانی (١٩٣٥) دا لە چاپخانەی « ژیان » ی سلێمانی چاپی کردووە (ل ١ ، د ٨ ـ « کۆمەڵە ») ؛ (ل ١ ، د ١٧ ـ « گوڵ ») .. یان ع . و . نووری ، پیرۆزیی منداڵ ، سلێمانی ١٩٤٠ ، چاپخانەی « ژیان » (ل ١ ، د ١ ـ « منداڵ ») ؛ (ل ١ ، د ٢ ـ « هەڵاتنی ») .. و هەندێکی تر .

لە هەندێ چاپەمەنیی ئەو ساڵانەدا بۆ دەربڕینی واوی کراوە ، نیشانەی سێ خاڵ هەروەها لەسەر پیتی (و) دانراوە . بۆنموونە ، بروانە : گۆڤاری « زاری کرمانجی» ، ژ ٣٤ ، ساڵی ٧ ، ٢٣ ی تەمووزی ١٩٣٢ (ل ١ ، س ١ ، د ٩ ـ « کۆشش») ؛ (ل ٣ ، س ١ ، د ١١ ـ « جۆگە ») ...

(٧٢) بە مەرجێك ئەوەی لە ئەلفوبێکەی (ژین)ی ئەستەموڵدا هەیە حیساب نەکرێ .

(٧٣) سەرچاوەی ناوبراو ، تۆفیق وەهبی ، دەستووری زمانی کوردی .

لەسەری) بۆ دەنگی (ێ ـ e) داناوە . بۆ کورتە بزوێنی (i) کە تا ئێستا لە ئەلفوبێی عەرەبی دەستکاری کراودا وێنەی نییە ، ئەم (ی ـ دوو خاڵ لەژێری) کردوّتە وێنەی . دوو (و) ی بۆدەنگی بزوێنی درێژی (uˉ) و دوو (ی)ی بۆ دەنگی بزوێنی (ی)ی تیژ پەسەند کردووە . . . لەگەڵ بزوێنەکاندا باسی هەندێ دەنگی دیفتۆنگی کردووە و نیگاری بۆ کێشاون .

کەم و کورتی وێنەی دەنگە بزوێنەکانی ئەو نووسراوە لەوەدایە :

١ ـ وێنەی (ۆ) کە بۆ دەنگی (ۆ ـ o) ی داناوە لە دوو ڕووەوە ناگونجێ : یەك ـ لەبەرئەوەی کەشیدەی سەر واوەکە لە سەر (فتحە) ی عەرەبی دەچێ ، هێندێ گیروگرفت پەیدا دەکات ؛ دوو ـ کەشیدە پتر بۆ نیشانەی درێژی دەستدەدات ، بەڵام ئەو دەنگەی لێی دەدوێن کراوەیە . بەوپێیە دانانی وێنەی (ۆ) بۆ دەنگی (ۆ ـo) لەڕووی ڕوخساریش و ناوەرۆکیشەوە لەبار نییە[٧٤] .

٢ ـ (یـ) بۆ کورتە بزوێنی (i) لە ڕووی شێوەوە نارێکە و لە ڕووی بەکارهێنانەوە زەحمەتە .

٣ ـ دانانی دوو پیتی واو بۆ دەنگی (uˉ) چ لە ڕووی زمانەوانی و چ لە ڕووی بەکارهێنانەوە ناڕاستە . واتە دانانی دوو پیت بۆ یەك فۆنێم ڕاست نییە و هەروەها دانانی چوکلە ئاسانتر و خێراترە لە نووسینی پیتێکی سەرلەبەر . . . هەر بەوچەشنەش بەکارهێنانی دوو پیتی (ی) بۆ دەنگی (iˉ) تیژ باش نییە .

٤ ـ لەو ئەلفوبێیەدا بۆ دەنگی بزوێنی (u) و کۆنسۆنانتی (W) یەك نیگار هەیە ، کە ئەویش (و) ە . هەر بەوجۆرەش بۆ دەنگی بزوێنی (iˉ) و کۆنسۆنانتی (y) یەك پیت دانراوە ، کە ئەویش (ی)یە . بێگومان بەکارهێنانی یەك نیگار بۆ دوو دەنگی

---

(٧٤) هەندێ بەڵگە وادەگەیەنن ، کە مامۆستا وەهبی لە دانانی چەند نیشانەیەکدا سوودی لە ئەلفوبێی عەرەبی ـ تورکی دەستکاری کراو وەرگرتبێ . بۆنموونە نیگاری (و ـ کەشیدەیەکی لەسەر) کە بۆدەنگی (ۆ ـ o)ی داناوە ، بە ماوەیەکی زۆر بەر لە بڵاوبوونەوەی کتێبی «دەستووری زمانی کوردی» ، لە چاپەمەنیی تورکیدا بە هەمان شێوە و بۆ هەمان مەبەست بەکارهێنراوە . بەوێنە بڕوانە : (ش . سامی ، قاموس ترکی ، استمبول ، ١٣١٧ هـ) .

جیاواز بە کەم و کورتییەکی گەورەی ئەلفوبێکە دادەنرێ . . . بەداخەوە ئەم کێشەیە تا ئەمرۆش هەر بەردەوامە و هێشتا هیچ چارەیەکی بۆ نەدۆزراوەتەوە .

ئەوەی لە باسی پیتە کۆنسۆنانتەکاندا شایانی باس بێ ، ئەوەیە کە مامۆستا وەهبی (ر)ی قەڵەوی لە (ر)ی لاواز و (ل)ی قەڵەوی لە (ل)ی لاواز جیاکردۆتەوە . نیشانەی جیاکردنەوەکەش دانانی خاڵێکە کە بۆ (ر)ی قەڵەو لەژێردا و بۆ (ل)ی قەڵەو لەسەرەوە دایناوە[75] .

سەرەرای ئەوە نووسەر دیسان بە خاڵێك (ت)ی کلۆری (کە ئەو «ت»ی سووکی پێ وتووە) لە (ت)ی ئاسایی و (د)ی کلۆری لە (د)ی ئاسایی جیاکردۆتەوە . نیشانەی جیاکردنەوەی ئەمانیش دانانی خاڵێکە لەژێردا بۆ کلۆرەکان .

لە بەراوردکردنی دوو وێنەی (ر) و (ل) لەگەڵ (د) و (ت)دا دەردەکەوێ :

١ - لە کۆمەڵی یەکەم - واتە (ر) و (ل) - دا خاڵ بۆ قەڵەوەکانیان دانراوە ، کەچی لە کۆمەڵی دووەم - واتە (د)و (ت)دا سووکەکانیان خاڵیان وەرگرتووە .

---

(٧٥) نووسەری کتێبی «رێنووسی کوردی لە رەگە و ریشەوە» لە باسی ئەو وێنانەدا کە نووسەری کتێبی «دەستووری زمانی کوردی» بۆ دەنگە بزوێنەکان و کۆنسۆنانتەکانی داناوە ، تووشی چەند هەڵەیەك بووە :

أ - مامۆستا نەریمان وای نیشانداوە ، کە مامۆستا وەهبی بۆ کێشانی وێنەی دەنگی (ۆ-O) ، حەوتێکی لەسەر پیتی واو داناوە . . . تەماشاکردنێکی سەرپێی کتێبی «دەستووری زمانی کوردی» ، ئەوە دەردەخا کە مامۆستا وەهبی نەك هەر بۆ ئەو جۆرە واوە ، بەڵکو بۆ هیچ چەشنە واوێك حەوتی بەکارنەهێناوە . هەرچی نیگاری واوی کراوشە لای مامۆستا وەهبی بە (واوێکی کەشیدەلەسەر) دەنووسرێ .

ب - مامۆستا وەهبی دوو واوی کردۆتە وێنەی دەنگی بزوێنی (وو - ū)ی درێژ ، کەچی مامۆستا نەریمان دەڵێ (واو کەشیدەیەك لە سەری) کردۆتە نیگاری ئەو دەنگە .

ج - مامۆستا نەریمان نە باسی ئەوەی کردووە ، کە مامۆستا وەهبی دوو (ی)ی بۆ دەنگی (ی)ی تیژ پەسەندکردووە و نە لەوە دواوە کە بۆ نیشاندانی دەنگی (ڵ) خاڵێکی لەسەر (ل) داناوە .

د - نووسەری کتێبی «رێنووسی کوردی لە رەگە و ریشەوە» کاتێ دەربارەی جیاکردنەوەی (ر) و (ڕ) دەدوێ لە کتێبی «دەستووری زمانی کوردی»دا ، هەڵەیەکی گەورەی کردووە کە بە (ڕ)ی قەڵەوی وتووە : «(ر)ی گیرەدار (مشدد)» (ل ٢٠) .

٢ - سێ [illegible] (ر) و (د) و (ت) خاڵ خراوەتە ژێریان ، بەڵام بۆ (ل) لەسەرەوە دانراوە .

هەرچەندە بەڵگە بۆ بەشێك لەو جیاوازییانە هەیە ، بەڵام هەندێ حاڵەتیش جێگەی سەرنجە . بەوێنە دیارە کە لەسەر (ت) دوو خاڵ هەیە و ناکرێ خاڵێکی دیشی بخرێتە سەر ، یان ئەگەر خاڵ لەسەر (ر) دابنرێ دەبێتە (ز) . . . بەڵام رەنگە چاکتر وا بووایە کە نیشانەی خاڵ بۆ هەموو پیتە سووکەکان بوایە یان بەپێچەوانەوە بۆ قەڵەوەکان بوایە ، نەك جارێك نیشانەی سووکی بێ و جارێك نیشانەی قەڵەوی .

سەرەڕای ئەوە ، هەرچەندە راستە لە شێوەی سلێمانیدا (د)و (ت) کلۆردەکرێن ، بەڵام راست نییە ئەمە لە زمانی ئەدەبیدا رەنگ‌بداتەوە . بەڵێ ئەو دوو نیگارە لە لێکۆڵینەوەی فۆنەتیکی شێوەی سلێمانیدا پێویستن ، بەڵام نابێ بهێنرێنە رێنووسی گشتی کوردییەوە .

ئەم جۆرە کەم و کورتییانە و هەندێکی دیکە لە نووسراوی ناوبراودا بەدیدەکرێن . بێگومان ئەمانە بایەخی کاری شاسواری زمانناسی کوردی کەمناکەنەوە و پێویستە ددان بەوەدا بنێین کە مامۆستا وەهبی لە گەشەپێدانی رێنووسی کوردیدا بەم بەرهەمەی شۆرشێکی بەرپاکردووە[٧٦] .

---

(٧٦) وەك هەموو دەزانین و وەك لەسەرەوە لێی دواوین و وەك مامۆستا تۆفیق وەهبی خۆی لە لاپەرە (٨٧)ی وتاری (حول مقال مسؤولية الاديب الكردى الكبرى ، للاستاذ عبدالمجيد لطفي ، گۆڤاری «پەروەردە و زانست» ، ژ ٥ ، ساڵی ٣ ، ل ٨١ - ٩١)دا باسی کردووە ، لە کتێبی (دەستووری زمانی کوردی ، بەغدا ، ١٩٢٩)دا هەوڵی داوە لەرێی هەندێ دەستکارییەوە ئەلفوبێی عەرەبی بۆ نیشاندانی ئەو دەنگە کوردییانەی لە عەرەبیدا نین ، بسازێنێ . . . ئەوەی مایەی سەرسوڕمانە ئەوەتە د. نەبەز نەك هەر ناوی ئەو کارە مەزنەی نەبردووە ، بەڵکو واشی لەقەڵەم داوە ، کە مامۆستا وەهبی لە نامیلکەی (خوێندەواریی باو ، بەغدا ، ١٩٣٣)دا ئەم هەوڵەی داوە . بەم بۆنەیەوە د. نەبەز نووسیوێتی : « . . . وەهبی لە ساڵی ١٩٣٣دا کتێبێکی ئەلفوبێی بە تیپی عەرەبی دەستکاری کراو بە نێوی (خوێندەواریی باو)ەوە لە بەغدا لەچاپدا . . . »(زمانی یەکگرتووی کوردی ، بامبێرگ ،

ساڵێك بەسەر بڵاوبوونەوەی کتێبی «دەستووری زمانی کوردی»ی مامۆستا تۆفیق وەهبی دا تێپەڕیبوو ، مامۆستا مەعروف جیاوك بە ناوی «بەرگی ئیملای کوردی» یەوە نامیلکەیەکی لەچاپدا[٧٧] . نووسەر لەم کارەدا پتر دەربارەی جۆری دەنگەکان و شوێنی دەربڕینیان دواوە . سەربارەت بە ڕێنووسی کوردی و چارەسەرکردنی گیروگرفتەکانی هیچ شتێکی نوێی وای پێشنیار نەکردووە کە شایانی باس بێ[٧٨] .

لە ساڵانی (٣٠)ەوە دیاردەی دانانی گیرە (ـــ) لەسەر (ر) بۆ نیشاندانی (ڕ)ی قەڵەو پەیدابوو . ئەم شێوە بەکارهێنانە لە هەندێ بەرهەمی ساڵانی (٣٠) و (٤٠)دا دەبینرێ . بەوێنە ، بڕوانە «دیوانی کوردی» ، کە ساڵی ١٩٣١ کوردی و مەریوانی بڵاویان کردۆتەوە[٧٩] : (ل ب ، د ٢٠ ـ «ئەگەرێ» ـ واتە «ئەگەڕێ») ؛ (ل ٣٤ ، د ١٨ ـ «کڕیار») . . . یان لە کتێبی «پیرۆزیی منال»ی ع . و . نووریدا ، کە ساڵی ١٩٤٠ چاپی کردووە[٨٠] : (ل ٤ ، د ٣ ـ «کرۆزانەوەت») ؛ (ل ١٣ ، د ١ ـ «دادڕن») . . . .

شتێکی نوێی دی کە لە ڕێنووسی کوردیدا سەری هەڵدا ، نووسینی دوو (ر) بوو بۆ (ڕ)ی قەڵەو . لە بەدواکەوتندا بۆمان دەرکەوت ، کۆنترین نووسراو ئەمەی

= ١٩٧٦ ، ل ٨١) . ئەوەی ئاشکرایە ، نامیلکەی (خوێندەواریی باو) دەربارەی نووسینی کوردییە بە پیتی لاتینی ، نەك عەرەبی . خۆ نامیلکەکە لە لای چەپەوە دەستپێکراوە و هەموو مەشق و تێکستەکانی پاشکۆش هەر لاتینین . سەرەرای ئەوەش لە وتاری ناوبراوی (حول مقال مسؤولية الاديب الكردي الكبرى . . .)دا مامۆستا وەهبی خۆی دەربارەی نامیلکەی ناوبراو نووسیوێتی : «وفي سنة ١٩٣٣ نشرت رسالة بعنوان (خوێندەواریی باو) اى (القراءة الحديثة) وهي عن استعمال الحروف اللاتينية في كتابة اللغة الكردية . . .» (ل ٨٨) . بەداخەوە کاری سەرپێیی د. نەبەز بۆتە هۆی شێواندنی ئەمە و گەلێك ڕاستیی دی مێژووی نووسینی کوردی .

(٧٧) مەعرووف جیاوك ، بەرگی ئیملای کوردی ، بەغدا ، ١٩٣٠ .

(٧٨) لە کتێبی «ڕێنووسی کوردی لە ڕەگ و ڕیشەوە»دا ، نامیلکەی ناوبراوی مامۆستا مەعرووف جیاوك یادداشت نەکراوە .

(٧٩) کوردی و مەریوانی ، دیوانی کوردی ، بەغدا ، ١٩٣١ .

(٨٠) ع . و . نووری ، پیرۆزیی منال ، سلێمانی ، ١٩٤٠ ، چاپخانەی «ژیان»ی پیرەمێرد .

تێدابێ ، کتێبی «ئەلفوبێی کوردی»ی مامۆستا حامید فەرەجە (١٩٣٦)[٨١] . ئەگەرچی ئەمە بۆ ماوەیەك پەرەی سەند و هەندێ نووسەر بەکاریان هێنا[٨٢] ، بەلام وەك دواتر لێی دواوین نووسینی دوو (ر) بۆ دەنگی (ر)ی قەلەو لەبار نییە[٨٣][٨٤] . سەرەرای ئەوە لە کتێبی ناوبراودا نیشانەی سەر (ۆ) و (ێ)ی کراوەو لامی قەلەو . . . نییە و لە پێشەکیدا هیچ ناویان نەبراوە .

مامۆستا ئەحمەدی عەزیز ئاغاش هەر لە هەمان سالدا ئەلفوبێی کوردی بلاوکردەوە[٨٥] . ئەم کتێبەش دیسان وێنەی (ۆ ، ێ ، ڕ ، ڵ)ی تێدا نییە ، بەلام نووسەرەکەی لە پێشەکیدا ئەوەی روونکردۆتەوە کە لەبەر نەبوونیان بووە لە چاپخانە[٨٦] .

مامۆستا مەلا رەشید بەگی بابان ، کە مەلایەکی پایەبەرزی خەلکی سلێمانی بووە و ماوەیەك مامۆستای (روشدی یە) ی سلێمانی بووە ، لە سەفەربەلگەکەدا چووەتە ئەستەموول و لەوێ ماوەتەوە . لە سالی ١٩٤٢ دا لە نووسینی « مجمع

---

(٨١) حامید فەرەج ، ئەلفوبێی کوردی ، بەغدا ، ١٩٣٦ .

(٨٢) بەوێنە : ع . و . نووری ، لە ولاتی ئادەمیزادە سەربەستەکان ، بەغدا ، ١٩٣٩ (ل ٢ ، د ٦ ـ «شەرر») ؛ (ل ٢ ، د ١٧ ـ باوەرر») ؛ (ل ٦ ، د ٤ ـ «کورر») . . .

(٨٣) بروانە : ئەو باسەی لەم نووسراوەدا دەربارەی رەتکردنەوەی نووسینی دوو (ر) کراوە .

(٨٤) لە لاپەرە (١)ی ژمارە (١)ی سالی (١)ی رۆژنامەی «زبان» (١٩ ی ئەیلولی ١٩٣٧)دا ، لە سەروتاردا کە بە ناوی «نووسینی کوردی» یەوەیە ، سەرپەرشتیکەری رۆژنامەکە پرسیاری (چۆن بنووسین ؟)ی لە نووسەران کردووە .

لە لاپەرە (٥ ـ ٦)ی ژمارە (٩)ی سالی (١)ی ئەو رۆژنامەیە (١٤ ی تشرینی دووەمی ١٩٣٧)دا یەکێك بە ناوی (دانەری ئەلفوبێی کوردی)یەوە ، بەشی یەکەمی وتاری «چۆن بنووسین ؟»ی بلاوکردووەتەوە . نووسەری ئەم وتارە لە باسەکەیدا بۆ جیاکردنەوەی (ر)ی لاواز و قەلەو رێگەی بەکارهێنانی نیشانە یان نووسینی پیتێکی جیاواز بۆ (ر)ی قەلەو رەتدەکاتەوە و نووسینی دوو (ر) پەسەنددەکا .

هەندێ بەلگە وادەگەیەنن کە نووسەری ئەم وتارە مامۆستا حامید فەرەج بێ و نووسەری سەروتاریش مامۆستا صالح قەفتان بێ .

(٨٥) ئەحمەدی عەزیز ئاغا ، ئەلفبای کوردی ، چاپی سێیەم ، بەغدا ، ١٩٣٦ .

(٨٦) هەمان سەرچاوە ، ل أ ـ ب .

البحرين في اقتران النيرين » بووەتەوە[٨٧] . ئەم مەلا گەورەیە سەرەتایەکی لەبارەی نووسینی کوردییەوە بۆ ئەو کتێبەی نووسیوە و بە بیری خۆی هەندێ چارەی بۆ دەربرینی دەنگە کوردیەکان دۆزیوەتەوە . ئەوەی جێگەی سەرنجە ئەوەتە ئەم زانایە ئاگاداری ئەو هەوڵ و تەقەلایانە نەبووە بۆ باش کردنی نووسینی کوردی دراون لە کوردستاندا[٨٨] . بەم بۆنەیەوە لە سەرەتاکەیدا نووسیویتی دەڵێ « ئەمە موقەددیمەیێکی مەخصووصە بە مەجمەعول بەحرەینەوە کە نووسیومە تا بە غەڵەط نەخوێنرێتەوە ، چونکە نازانم ئێستەکانێ کە ئیملای کوردی لە سلێمانیدا چۆنە »[٨٩] .

ئەو نیگارە نوێیانەی لەم ڕێنووسەدا دەبینرێن ئەمانەن :

١ ـ وێنە بۆ دەنگی (د) ی کلۆر کە بریتی یە لە دانانی خاڵێك لەژێر پیتی (د) دا .

٢ ـ بۆ دەنگی (ر) ی لاواز خاڵێکی لەژێر پیتی (ر) دا داناوە .

٣ ـ بۆ (ل) ی قەڵەو خاڵێکی لەسەر (ل) داناوە .

٤ ـ بۆ (ی) ی درێژ کەشیدەیەکی لەژێر (ی) دا داناوە .

ئەمانەو چەند وێنەیەکی دی لە ڕێنووسی ناوبراودا دەبینرێن[٩٠]

---

(٨٧) بڕوانە : مەلا رەشید بەگی بابان ، اقتران النیرین في مجمع البحرین (ئامادەکردن و پێشکەش کردن و لەسەر نووسینی : محەمەد عەلی قەرەداغی) ، بەغدا ١٩٧٣ .

(٨٨) بڕوانە : محەمەدی مەلا کەریم ، هەنگاوێکی تر بە ڕێگای دانانی دەستوورێك دا بۆ نووسینی کوردی ، گۆڤاری « نووسەری کورد » ، ژ ٨ ، ل ٨ ، بەغدا ، ١٩٧٣ .

(٨٩) بڕوانە : هەمان سەرچاوە ، ل ٨ ـ ٩ .

(٩٠) هەڵە و ناتەواویی نووسەری کتێبی « ڕێنووسی کوردی لە ڕەگ و ڕیشەوە » لە باسی نیگارە نوێکانی ڕێنووسی مەلا رەشید بەگی باباندا ، ئەمانەن :

أ ـ مامۆستا نەریمان نووسیویتی ، کە مامۆستا مەلا رەشید « لەژێر (ڕێ ی قەڵەو) نیشانەیەکی داناوە » (ل ١٩) . وێڕای ئەوەی نووسەر دیاری نەکردووە کە ئەو نیشانەیە چی یە ـ چوکلەیە یان خاڵە . . . هەروەها واقیعەکەشی بە هەڵەوگێڕاوی خستۆتە پێش چاو . ڕاستی یەکەی ئەوەیە نیشانەکە خاڵەو خاڵەکەش بۆ دەنگی (ر)ی لاوازە ، نەك قەڵەو .

ب ـ مامۆستا نەریمان بە هیچ جۆرێك ناوی ئەوەی نەبردووە کە مامۆستا مەلا رەشید بۆ (ی)ی درێژ کەشیدەیەکی لەژێر (ی)دا داناوە .

ئەوەی پێویستە پەنجەی بۆ رابکێشین ، ئەوەتە کە لە هەندێ شوێندا رێكوپێکی یەکی باش دەبینرێ ، بەوێنە دانانی خاڵ لەژێرەوە هەمیشە نیشانەی سووکی یە . بەڵام کە لە سەرەوە بێت ، نیشانەی قەڵەوییە . مامۆستا مەلا رەشید بەپێچەوانەی هەموو نووسەرانی دییەوە بۆ بارە سووکەکەی (ر) نیشانەی داناوە ، ئەمەش ئەو سوودەی هەیە کە لە کێشەی دانان یان دانەنانی نیشانەی (ر)ی قەڵەوی سەرەتای وشە قوتارمان دەکا .

کەم و کورتی دیاری ئەم رێنووسە بەتایبەتی لەوەدایە ، کە بە پێویستی نەزانیوە پیت بۆ ژێر و بۆر دابنرێ و وای بەلاوە پەسەندە کە هەروەك عەرەبی بنووسرێن . بۆ کورتە بزوێنی (ا)ش هەر لەو رایەدایە کە نیشانەی ناوێ .

تێکرا لەو چەند دێرەی دەستووری نووسیندا کە ئەم زانایە نووسیویە نیشانەی زیرەکی بەئاشکرا دیارە . مامۆستا محەمەدی مەلا کەریم راستی بۆ چووە کە لەبارەی ئەم رێنووسەوە دەڵێ : « ئەوەی مایەی داخە ئەم زانایە بۆچ مادەم ئەم توانای وردبوونەوە و توێژینەوەیەی بووە ، خۆی بە دۆزینەوەو نووسینی دەستووری زمانی کوردی و نووسینی کوردییەوە خەریك نەکردووە . ئەو بەم کارە کەمەی کە تەنها بە مەبەستی بە بێهەڵە خوێندنەوەی دانراوەکەی خۆی بووە تێی گەیاندووین تا چ رادەیەك خاوەن سەرنج و زیرەك و لێهاتوو بووە . جا ئەگەر ئەم کارەی بکردایە بە کاری هەمیشەی خۆی و نەخوازەڵا لە شوێنێکی وەك ئەستەموولا کە سەرەرای کوردی و عەرەبی و تورکی و فارسی زانینەکەشی ، مەیدانی ئەوەی بۆ ئەلوانند لەبارەی زانستی دەستووری زمان و ناسینی دەنگ و بابەتە پەیوەندیدارەکانی ترەوە گەلێ شت بزانێ ، بێگومان کارێکی گەورەی بۆ نەتەوەکەی بەئەنجام ئەگەیاند »[٩١] .

گۆڤاری « گەلاوێژ » هەلێکی باشی بۆ لێدوان و دەربرینی بیر و باوەر سەبارەت بە رێنووسی کوردی هەڵخست . بەم بۆنەیەوە لە پێشکەش کردنی یەکەم ژمارەیدا نووسراوە : « یەکێك لەو قۆرتە گەورانەی دێتە رێی نووسیاری کوردی چەشنی نووسین (املا) یە و ئەمە بەراستی شایانی سەرشۆری و تەریق بوونەوەیە کە هێشتا چەشنێك نووسینی تایبەتی نییە کە زمانی کوردی پێ بنووسرێ . لەم ژمارەیەی

---

(٩١) بروانە : هەمان سەرچاوە ، ل ١٢

گەلاویژدا ئەوەندە گوێم نەدایە ئەم قۆرتە ، هەر نووسەرە خۆی چۆنی نووسیبێ هەروا لەچاپدرا . ئەمە مانای ئەوە نییە کە گەلاویژ ئەیەوێ ئەم حاڵە بەم پشێوییە بمێنێتەوە ، بەپێچەوانەوە یەکێ لە نیازەکانی گەلاویژ ئەوەیە کە ماوەی تێگەیشتووان و پێگەیشتووە زاناکانی کورد بدات لەم بابەتەوە بیری خۆیان بنووسن ، بەشکوو لەم پاشاگەردانی نووسینە رزگارمان بێ»[92] . . . بەداخەوە ئەم وتارە نووسەرانی کوردی نەبزواند و دەربارەی رێنووسی کوردی شتێکی ئەوتۆیان نەنووسی کە شایانی باس بێت . ئەوەی کە نووسراش تەنیا چەند کورتە وتارێکی سەرپێ‌یی بوو وەك : لە ژمارە (٥ ـ ٦) ی سالی (١)دا مامۆستا ع . بە ناوی « ئیملای کوردی » یەوە وتارێکی بلاوکردەوە[93] ، داوا لە زانایانی کورد دەکا تێیدا

هەوڵ بدەن بۆ دانانی دەستوورێکی رێك‌وپێك و ئەلفوبێ‌یەکی وا کە کوردیی ئاسان پێ بنووسرێت و رەوان پیێ بخوێنرێتەوە . . . لە ژمارە (٩)ی سالی (٤)یشدا بە ناوی «پرسیاری گەلاویژ»ەوە دەربارەی زمانی کوردی و چۆنیەتی نووسینی ، پرسیار لە خوێنەرانی کورد کراوە ، کە بە شێوەیەکی راست و زانستی‌رای خۆیان سەبارەت بە نووسینی کوردی‌بە ئەلفوبێی عەرەبی یان لاتینی دەربرن[94] . . . لەژمارە (١١)ی هەمان سالدا وەلامی مامۆستایان : قەدری جان ؛ عەبدولعەزیز خانەقا ؛ مەحموود حەسەن بلاوکراوەتەوە[95] و لە ژمارە (١)ی سالی (٥)یشدا وەلامی مامۆستا

---

(٩٢) بلە ، وتەی پێشکەش‌کردن ، گۆڤاری « گەلاویژ » ، ژ ١ ، سالی ١ ، بەغدا ، ١٩٤٠ ، ل ١ ـ ٦ .

(٩٣) ع . ، ئیملای کوردی ، گۆڤاری «گەلاویژ» ، ژ ٥ ـ ٦ ، سالی ١ ، بەغدا ، ١٩٤٠ ، ل ١ ـ ٦ .

(٩٤) پرسیاری گەلاویژ (زمانی کوردی و چۆنیەتی نووسینی) ، گۆڤاری « گەلاویژ » ، ژ ٩ ، سالی ٤ ، بەغدا ، ١٩٤٣ ، ل ٥١ .

(٩٥) أ ـ قەدری جان ، وەرام ، گۆڤاری « گەلاویژ » ، ژ ١١ ، سالی ٤ ، بەغدا ، ١٩٤٣ ، ل ٥٤ ـ ٥٥ .

ب ـ عەبدولعەزیز خانەقا ، جوابی پرسیاری گەلاویژ ، هەمان ژمارە ، ل ٥٦ .

جـ ـ مەحموود حەسەن ، وەلامی پرسیاری گەلاویژ ، هەمان ژمارە ، ل ٥٧ .

عوسمان صەبری هەیە[96] و لە ژمارە (٢)دا وەڵامی ع . گۆڤان دەبینین[97] . ئەوەی لێرەدا پێویستە سەرنجی بۆ رابکێشین ، ئەوەیە کە زوربەی زۆری وەڵامەکان نووسینی کوردی بەلاتینی پەسەند دەکەن .

ئەو چەند وتارەی لە گۆڤاری «گەلاوێژ»دا بڵاوکراونەتەوە ، وتاری زانستی نین و گیروگرفتی رێنووسیان چارەسەر نەکردووە ، بەڵکو راوێژ وهەست و خواستن بۆ رزگار بوون لەو قۆرتانەی بووبوونە هۆی چەڵەمەی نووسین و زەحمەتی خوێندنەوە .

وەك پێشتر لێی دواین مەسەلەی داهێنانی هەندێ نیشانە لەسەر یان لەژێر پیتی عەرەبی لە کوردیدا شتێکی کۆنەو لەو ماوەیەدا هەندێ لە خوێندەوارانی کورد لەنووسینی تایبەتی خۆیاندا بەکاریان هێناوە[98] و لەبارەیانەوە وتاریان بڵاوکردۆتەوە[99] .

---

(٩٦) عوسمان صەبری ، پرسیارا گەلاوێژی ، گۆڤاری «گەلاوێژ» ، ژمارە ١ ، ساڵی ٥ ، بەغدا ، ١٩٤٤ ل ٥٨ ـ ٦٠ .

(٩٧) ع . گۆڤان ، نووسینی کوردی بە تیپی لاتینی ، گۆڤاری «گەلاوێژ» ، ژ ٢ ، ساڵی ٥ ، بەغدا ، ١٩٤٤ ، ل ١ ـ ٤ .

(٩٨) بۆنموونە لەو کۆمەڵە دەستنووسەی مامۆستا مەلا عەبدوڵڵای زێوەردا ، کە لە کتێبخانەی کۆڕ پارێزراوە ، هەندێ لەو نیشانانە ئاشکرا بەدی دەکرێن . ئەگەر لەنێو ئەو دەستنووسانەدا تەماشای ئەو فەرهەنگە عەرەبی ـ کوردییەی بکەین ، کە لە ٢٥ ی تەمووزی ١٩٤١ دا لە نووسینی بووەتەوە (بۆ پتر زانیاری لەبارەی فەرهەنگی ناوبراوەوە ، بروانە : د . ئەورەحمانی حاجی مارف ، وشەی زمانی کوردی ، بەغدا ، ١٩٧٥ ، ل ٧٨) ، ئەوە وێنەی دەنگی (ۆ) ی کراوە و (ێ) ی لار وەك ئەمرۆ چۆنن ، بەو جۆرە دەیانبینین . سەرەرای ئەوە بۆ (ڵ) ی قەڵەو (ل ـ سێ خاڵ لەسەری) کردۆتە نیگار ؛ (ر) ی قەڵەویشی بە نیشانەی (ر٨) جیاکردۆتەوە . . هەروەها لەم بارەیەوە نووسەر لە کۆتایی فەرهەنگەکەیدا نووسیوێتی ، دەڵێ : «لە خوێندەواران رجای تایبەتی ! . . زبانی کوردی چونکە قەواعیدی ئیملای تەواو نییە ، هەر بەونەوعە ئیملایەی کە مەشهوورە ئەم کتێبەم نووسیوە . زۆرم سەعی کردووە لە بۆ خوێندەواران تەکلیف نەبێ بۆ واوی مەبسوطە و یای مائیلە ئیشارەتی (٧) حەوت لەسەریەوە دانراوە و بۆ رای گەورەش هەتا مومکین بووبێ گیراویم بۆ نووسیوە . ئەگەر لە کەلیمەیەکدا ئەم ئیشارەتانە تەرك کرابوو لوطفەن تەصحیحی بفەرموون . . . » (دەفتەری دووەم ، ل ٢٧٠) .

(٩٩) بەوێنە ، مامۆستا وردی ساڵی ١٩٤٦ لە گۆڤاری «گروگاڵی منداڵانی کورد» دا وتارێکی بە

بەر لە ساڵی پەنجا زۆری ئەو پیتە کوردییە نیشانەدارانە هێشتا نەهاتبوونە جیهانی چاپەوە . بۆیە ئەو کتێبی ئەلفوبێیەی مامۆستا ئیبراهیم ئەمین باڵداربۆ منداڵان ئامادەی کردبوو و «لەلایەن وەزارەتی مەعاریفی ئەو دەمەوە ، لە ساڵی ١٩٤٩ دا بریار لەسەر چاپ کردن و خوێندنی درا »[١٠٠] . . . « وا بە باش زانرا ، کە کتێبەکە بە دەست خەت بنووسرێتەوە ، وە وێنەکانی رەسم بکرێت ، ئنجا وەك (کلێشە لە چاپ بدرێت »[١٠١] . . . « پاش ئەم هەموو دەردی سەری یە ، لە ساڵی ١٩٥٢ دا ، لە چاپخانەی (نەجاح) لە بەغدا ، بە شێوەی کلێشە چاپ کرا »[١٠٢] .

لەو کتێبی « ئەلفوبێ » یەدا[١٠٣] سێ پیتی (ۆ ، ێ ، ڵ) وەك نووسینی ئەمرۆ وابوون . هەرچی بۆ دەنگی (ڕ) ی قەڵەویشە دوو (ر) کرابوونە نیگار .

= ناوی « دەستووری زمانی کوردی » یەوە بڵاوکردۆتەوە و دەربارەی چۆنیەتی نووسینی کوردی تێیدا ، دەڵێ :

١ ـ واوی کورت دەبێ بە یەك واو بنووسرێ .

٢ ـ واوی درێژ دەبێ بە دوو واو بنووسرێ .

٣ ـ واوی کراوە پێویستە حەوتێکی لەسەر بکرێ .

٤ ـ بۆ گیرە (شدە) ، پێویستە ئەو پیتە دووجار بنووسرێتەوە .

٥ ـ دوو جۆر لام هەیە ـ لاواز و قەڵەو ئەگەر لام لاواز بوو هیچی پێ ناوێ ، بێتوو قەڵەو بێ دەبێ هەشتێکی لەسەر بکرێ .

٦ ـ (ی) سێ جۆرە . یای بێهێز ، یای بەهێز ، دوو (ی) .

بێهێز ، وەك (یاری ، شاری . . .)

بەهێز ، وەك (تێر ، بێزار . . .)

دوو (ی) ، وەك : (جەنگیی ، دەنگیی . . .) .

(گۆڤاری «گروگاڵی منداڵانی کورد» ، ژ ٣ ، پووشپەڕی ، ١٣٢٥ / حوزەیرانی ١٩٤٦ ، ل ٣) .

(١٠٠) ئیبراهیم ئەمین باڵدار ، زەنگی کاروانی ڕێنووسی کوردی ، گۆڤاری « کۆڕی زانیاری عێراق ـ دەستەی کورد » ، ب ٩ ، بەغدا ، ١٩٨٢ ، ل ٨٤ .

(١٠١) هەمان سەرچاوە ، ل ٨٤ ـ ٨٥ .

(١٠٢) هەمان سەرچاوە ، ل ٨٥ .

(١٠٣) ئیبراهیم ئەمین باڵدار ، ئەلفوبێ ، بەغدا ، ١٩٥١

نووسەری ناوبراو سالّی ١٩٥٣ لەسەر هەمان ریگەی کلّیشە کتیبێکی ئەلفوبێی نوێی بلاّوکردەوە(١٠٤) . ئەگەر چی ئەم بەرهەمەی لە گەلێ بارەوە لەسەر شێوەیەکی پێشکەوتووتر ریّك خستبوو ، بەلاّم لە رووی پیتە کوردییەکانەوە جیاوازی لەگەلّ ئەوەی پێشوودا تەنیا ئەوەبوو ، کە لەمدا بۆ دەنگی (ر)ی قەلّەو لەبریتی دوو (ر) ، یەك (ر)ی کردوّتە نیگار .

ماموّستا بالّدار سالّی ١٩٥٥ یش بە ناوی «ئەلفوبێ بۆ گەورە» ەوە کتێبێکی دەرکرد(١٠٥) . لەم کتێبەشدا هەمان دەستووری رێنووسی کتێبی « ئەلفوبێی نوێ بۆ مندالاّن » ی بەکارهێناوە .

نووسەر لە سالّی ١٩٥٦ دا کتێبی « ئەلفوبێی نوێ بۆ مندالاّن » ی بە پوختەکراوی بە ئۆفسێت چاپ کردووە(١٠٦) . « لەم چاپە پوختەکراوەدا نووسەر پیتی رێی قەلّەوی (گەورەی) بۆ یەکەم جار بە یەك رێ نووسی و لەژێریشیا نیشانەیەکی حەوتی دانا (ر) »(١٠٧) .

بەلاّم تا سالّی پەنجاوسێ ئەم نیشانانە بۆ چاپ دانەرێژ رابوون . خاوەنی گۆڤاری « گەلاوێژ » ماموّستا ئیبراهیم ئەحمەد و ماموّستا عەلا ئەدین سەجادی سەرنووسەری هەولّێکی باشیان بۆ دارشتنی ئەو پیتانە داوە لە چاپدا . بەوبۆنەیەوە ، ماموّستا ئیبراهیم ئەحمەد دەلّێ : « ئەوەی راست بێ من خوّم لە دەرهێنانی یەکەم ژمارەی (گەلاوێژ) ەوە مەسەلەی یەکخستنی نووسین و بەتایبەتی نووسینی پیتی (ل ، و ، ی) ی کوردیم وەکو قوّرتێکی گەورە بەرەنگار بوو کەوا بە بێلابردنی ماوەی پێشکەوتنی خوێندەواری لەناو کورددا زوّر تەنگ و تەسك ئەبێ . بەبیرما هات کە بۆچی تەقەلایەك نەدرێ کە ئەو ئیشارەتی (٧) ی خەلّك لەخوّیانەوە بریاری دانانیان داوە لەسەر پیتی (ل ، و ، ی) پیتی تایبەتی بۆ دانەرێژ رێت لە چاپدا . بۆ ئەم نیازە قسەم لەگەلّ (سەید حسەین عانی) مودیری (مدرسة التفیض

---

(١٠٤) ئیبراهیم ئەمین بالّدار ، ئەلفوبێی نوێ بۆ مندالاّن ، بەغدا ، ١٩٥٣ .

(١٠٥) ئیبراهیم ئەمین بالّدار ، ئەلفوبێ بۆ گەورە ، بەغدا ١٩٥٥ .

(١٠٦) ئیبراهیم ئەمین بالّدار ، ئەلفوبێی نوێ بۆ مندالاّن ، بەغدا ، ١٩٥٦ .

(١٠٧) بروانە : سەرچاوەی ناوبراو ، ئیبراهیم ئەمین بالّدار ، زەنگی کاروانی رێنووسی کوردی ، ل ٨٨ .

لاهلية) كرد كەوا مەكینەیەكی لاینۆتایپیان هێنابوو . ئەگەرچی ناوبراو بڕیاری‌دا كە بنووسێ بۆ ئەمەریكا بۆ هێنانی ئەو پیتانەی لە كوردیدا بەكارئەهێنرێن و دارشتنی پیتی (ل ، ی ، و) بە ئیشارەتی حەوتەوە . بەلام هەندێ هۆی تایبەتی هەردوو لا و گەرم‌بوونی شەڕ پەكی ئەم تەقەلایەیان خست . دوای ئەمە بە چەند ساڵێك لە كاتێكی بەتەواوی جیاوازدا ئەم قسەیەم لەگەڵ مامۆستا سەجادی كرد كەوا پەیوەندیەكی تەواوی لەگەڵ چاپكاری پەیداكردبوو «[108] . « ئەوەی من ئەمویست لە مامۆستا سەجادی ئەوەبوو كە لەسەر حیسابی خۆی داوا بكات نەك هەر پیتی (ڵ ، ڕ ، ۆ ، ێ) ی بۆ دابرێژن بگرە (ێ) یەكی داكشاوی‌دار و . . . ئەوەی ڕاست بێ مامۆستا عەلائەدین پێی سەلماندم كە ئەم هەموو پیتانە پێویست نین ، وە ئەم هەموو ئیشارەتانە سەر لە خوێندەوار تێك‌ئەدەن . ئنجا فیكری هەردووكمان هاتە سەر ئەوەی كە تەنیا چوار حەرف هەیە موشكیلە پەیدا ئەكەن (ر ، ی ، ل ، و) وە قەرار وابوو هەریەكە لەمانە بۆ ناسینەوەیان (٧) یكی لەسەر دابنرێ . وە ئەو ناردی ئەم ئیشارەتانەیان دارشت . . «[109] .

مامۆستا سەجادیش لەم بارەیەوە دەڵێ : « من لەپێش ئەوەدا كە (مێژووی ئەدەبی كوردی) لە چاپ‌بدەم بۆ قالبی ئەم چوار نیشانەیە ناردمە لەندەن و قاهیرە ، بەو نیازە كە بیانخەمە دەست و بەوجۆرە كتێبەكەی پێ لەچاپ‌بدەم ، داخەكەم فریای ئەو كتێبە نەكەوتن[110] ، هەتا لەم چەندانەدا ڕێكەوت و قالبەكان گەیشتن «[111] . . . « یەكەم شتێك كە بەمانە لەچاپ‌درا رسالەی (ناوی كوردی)[112] بوو «[113] . . . «ئەو سەركەوتنەی كە سەركەوت و هاتە ناووە لە

---

(١٠٨) بڕوانە : ب . فرمانی ئیستەمان ، گۆڤاری «هیوا» ، ژ ٩ ، ساڵی ١ ، بەغدا ، ١٩٥٨ ، ل ١٧ ـ ١٨ .

(١٠٩) بڕوانە : هەمان سەرچاوە ، ل ١٨ .

(١١٠) چاپی یەكەمی ، كتێبی «مێژووی ئەدەبی كوردی» ، ساڵی ١٩٥٢ لە بەغدا چاپ‌كراوە .

(١١١) بڕوانە : عەلائەدین سەجادی ، ناوی كوردی ، بەغدا ، ١٩٥٣ .

(١١٢) كتێبی «ناوی كوردی» ساڵی ١٩٥٣ لە بەغدا چاپ‌كراوە .

(١١٣) بڕوانە : سەرچاوەی ناوبراو ، ب . فرمانی ئیستەمان ، ل ١٢ .

١٩٥٣ دا بوو كە لەپاش ئەو مێژووە بەتەواوی لە عالەمی چاپدا بلاوبووەوە »[١١٤] .

لە كۆتایی وشەی « سەرەتا » ی نـامیلكەی « نـاوی كوردی » (ل ٧) دا ، مامۆستا سەجـادی مێژووی ١٥/٦/١٩٥٣ ی دانـاوە . دیارە ئـەوەش مێژووی نووسینی ئەو سەرەتایەیە ، نەك مێژووی بلاوبوونەوەی نامیلكەكە . بێگومان ئەو نووسراوە چەند خێرایش چاپ كرابێ ، دەبێ یەك دوو مانگێكی هەر پێ چووبێ . . . جا سەرنج ڕاكێش ئەوەیە كە لە هەمان مێژوودا ـ واتە لە مێژووی نووسینی ئـەو سەرەتایەدا ـ ژمارە (١٩٤) ی گۆڤاری « پەیام » دەرچووە و تێیدا پێنج نیگاری (ۆ ، ێ ، ڵ ، ڕ ، ۆ) بەكارهاتووە و لە پێشەكیدا لەوبارەیەوە وتراوە : « لەم هەفتەیەوە بەناوی خوای گەورەوە دەستمان كرد بە تێخستنی چەنـد گۆڕینێـك لە بـەرگ و ناوەڕۆكی گۆڤارە كوردییەكەمان »[١١٥] . . . لە بەشی « پۆستەی خوێندەران » ی ژمارە (١٩٥) یشدا كە ڕێكەوتی ٢٢ ی حوزەیرانی ١٩٥٣ دەكات ، هۆ و چۆنیەتی ئەو نیشانە نوێیانە باس كراوە و وتراوە : « وەكو بـەرچاوتـان كەوت لـە هەفتـەی ڕابوردووەوە دیمەنی گۆڤارەكەمان گۆڕی ، بەلام ئێمە بەوەندە ڕازی نابین و زیاتر تێئەكۆشین كە ئەم گۆڤارە و نووسینی كوردی لەلایەن خوێندەوارەكانەوە لە هەموو ناحیەیێكەوە دڵگیر بێ . هەر بەو نیازە مامۆستا (تۆفیق وەهبی بەگ) لە ١٩٢٥ ەوە تێئەكۆشێ بۆ ڕێك خستنی ئیملای كوردی بە تیپی عەرەبی . لەپاشا نووسەرەكان و ئەدیبەكانی تری كوردی خەریـك بوون بـۆ ئەو ئـامانجـە . لەپـاش لێكۆڵینـەوە و لێدوانێكی زۆر بڕیاردراوە كەوا پێویستە هەندێ نیشانەی تایبەتی لەسەر حەرفەكانی عەرەبی دابنرێ بۆ ئەوەی نووسینی كوردی لەگەڵ قسەپێ كردنیا جووت بێ و ئیلتباس پەیا نەبێ لەكاتی خوێندنەوەدا . ئەم تەقەلایە وەنەبێ هەر لە زمانی كوردیدا كرابێ ، بەڵكو كاربەدەستانی زمانەكانی تـریش وەكوو (پـاكستانی) یـەكان كـەوا لەمێـژەوە حرووفی عەرەبی بۆ نووسینیان بەكارئەهێنن ، گەلێ نیشانەی تایبەتییان خستووەتە سەر ئەو حەرفانە . ئەو حەرفانە كە پێویست بە خستنەسەری نیشانەی تایبەتین لە كوردی (و ، ی ، ل ، ر) ن .

---

(١١٤) بڕوانە : عەلائەدین سەجادی ، دانـانی نیشانـەكانی پیتی كـوردی ، گۆڤـاری « ڕۆژی نوێ » ، ژ ١٢ ، سالی ١ ، سلێمانی ، ١٩٦٠ ، ل ١٦ .

(١١٥) پەیامی تازە ، گۆڤاری « پەیام » ، ژ ١٩٤ ، ١٥ ی حوزەیرانی ١٩٥٣ ، ل٣ .

بۆ واوی کورت یەك (واو) ئەنووسرێ ، وەکو : کورت . . . بۆ واوی درێژ دوو (واو) ئەنووسرێ ، وەکو : ژوور . . . بۆ واوی قەڵەو لەجیاتی (٣) ی ئینگلیزی (ۆ) ئەنووسرێ ، وەکوو : بۆن ، زۆر . . .

بۆ واوێك نە قەڵەو و نە درێژ (وَ) ئەنووسرێ ، وەکوو : خوَن شوَن ، جوَن ، نوَن .

بۆ یای کراوە (یـێ ، ـێـ ، ێ) ئەنووسرێ ، وەکوو : لێرە ، فێر ، پێ .

بۆ (لام) ی قەڵەو (ڵـ ، ـڵـ ، ڵ ، ڵا) ئەنووسرێ ، وەکو : بەڵام ، ئاڵا ، باڵ .

بۆ (را) ی قەڵەو ، بەڵام وەکو (رای) مەشدوودەی عەرەبی نا ، (ڕ) ئەنووسرێ . وەکو : جوڕنە ، کڕ ، کەڕ ، بڕیار .

گەلێ تەقەلامان دا کە بەم تەرتیبە لە (قاهیرە) ئەو حەرفانە دابرێژرێن ، بەڵام بێبەختی نەیانتوانی هەمووی بەتەواوی و بە رێکوپێکی دابرێژن . هەرچۆنێك بوو ئەمە یەکەم هەنگاوە هاویشترا بە هیوای ئەوە کە لە پاشەڕۆژێکی نزیکدا بە هیمەتی دڵسۆز و تێگەیشتووەکانمان کەم و کورتییەکانی نەمێنێ . ئەوجا هەموو کەسێك بە بێتەگەرە ئەتوانێ کوردی بە ڕاست و ڕەوانی بە حرووفی عەرەبی بنووسێ و وچانی تێکەڵ و پێکەڵی نامێنی لە نووسینا . ئیتر با چاوەڕوان بین »(١١٦) (١١٧) .

ئەگەرچی نامیلکەی « ناوی کوردی » و گۆڤاری « پەیام » هەردووکیان لە چاپخانەی مەعاریف(١١٨) چاپکراون ، بەڵام دیارە بەو پیتە نوێیانە چەند ژمارەیەکی گۆڤاری « پەیام » پێش نامیلکەی « ناوی کوردی » کەوتوون . . . واش دەردەکەوێ کە جگە لە مامۆستا سەجادی و خاوەنی گۆڤاری « گەلاوێژ » ، هەروەها کەسانی تریش لە هەوڵ و تەقەلای ئەو پیتانەدا بەشداریان کردووە . . .

---

(١١٦) بڕوانە : گۆڤاری «پەیام» ، ژ ١٩٥ ، بەغدا ، ٢٢ی حوزەیرانی ١٩٥٣ ، ل ١٧ ـ ١٨ .

(١١٧) گۆڤاری «پەیام» لە هەندێ ژمارەی دواتردا چۆنیەتی بەکارهێنانی ئەو پیتە نوێیانەی بۆ خوێنەران روون کردووەتەوە . بەوێنە ، بڕوانە : ژ ١٩٧ ، ٦ی حوزەیرانی ١٩٥٣ ، ل ١٣ ـ ١٤ ؛ ژ ٢٠١ ، ٣ی ئابی ١٩٥٣ ، ل ٥ . . .

(١١٨) چاپخانەی مەعاریف یەکەم چاپخانەیە ، کە تێکرای ئەو پیتانەی تێدا پەیدابووبێ . . . لە هەمان سەردەمدا هەندێ چاپخانەی وڵات و هەندەرانیش بەشێکی کەمی ئەو

بەم چەشنە سێ پیتی (ۆ ، ێ ، ڵ) لە جیهانی چاپی کوردیدا پەیدابوون و لە ڕێنووسی کوردیدا جێی خۆیان کردەوە . . . هەرچی (ڕ) ی پێشنیاری مامۆستا سەجادی و (ڕ) ی مامۆستا وەهبی و (رر) ی کەسانیترە ، کێشەی لەسەر بوو ، بەڵام ئەمیش کاتێ لە ساڵی ١٩٥٦ دا وێنەی (ڕ) ی بۆکرایە نیگار لەلایەن زوربەی خەڵکەوە وەرگیرا و ڕەگی داکوتا . . .

لە ژمارە (٣٣٦) ی گۆڤاری (پەیام) دا کە ڕێکەوتی ١٩ ی مارتی ١٩٥٦ دەکات ئەو پیتە نوێیە دەبینرێ[١١٩] . . وەك پێشتر باسمان کرد مامۆستا ئیبراهیم ئەمین

= پیتانەیان هەبوو . بەوێنە لە چاپەمەنییەکانی چاپخانەی کوردستاندا نیگاری (ۆ) دەبینرێ ، یان لەو (انجیلا لوقا) یەی ساڵی ١٩٥٣ لە بەیرووت چاپکراوە دیسان وێنەی (ۆ) هەیە . . . بەڵام زۆربەی زۆری ئەو چاپخانانەی کتێبی کوردیان لێ چاپدەکرا ، تا چەند ساڵێك دواتریش هێشتا هیچ نیگارێك لەو نیگارە نوێیانەیان نەهێنابوو . بۆنموونە ئەگەر تەماشای ئەو کتێبی قوتابخانانە بکەین کە لە ساڵانی ١٩٥٥ ـ ١٩٥٦ دا لە چاپخانەی (نجاح) ، (دار الاخبار) ، (زهرا) ، (دار القدس) ، (دجلە) چاپکراون هیچ پیتێکی نوێیان تێدا بەدی ناکەین . بەوێنە بڕوانە :

* کتێبی « ئەشیا و سەرەتای سروشت » بۆ سنفی پێنجی ئیبتیدائی ، محەمەد عەلی پشدەری کردوویە بە کوردی ، چاپخانەی نەجاح ، بەغدا ، ١٩٥٥ ـ ١٩٥٦ .
* کتێبی « دەرسی ئەشیا وە مەبادی تەبیعەت » بۆ پۆلی چوارەمی ئیبتیدائی ، عەبدولرەحمان نورجان و شێخ حەسەن نیعمەتوڵلا کردوویانە بە کوردی ، چاپی چوارەم ، چاپخانەی دارولئەخبار ، بەغدا ، ١٩٥٥ .
* کتێبی « حساب و پێوان » بۆ پۆلی شەشەم ، چاپی سێیەم ، چاپخانەی زەهرا ، بەغدا ، ١٩٥٦ .
* کتێبی « خوێندنەوەی کوردی بۆ پۆلی سێیەم » ، عەبدولخالق قوطب کردوویە بە کوردی ، چاپی پێنجەم ، چاپخانەی دارولقودس ، بەغدا ، ١٩٥٥ .
* کتێبی « حساب و قیاسات » ، بۆ پۆلی پێنجەمی سەرەتایی ، فوئاد ڕەشید کردوویە بە کوردی ، چاپی چوارەم ، چاپخانەی دیجلە ، بەغدا ، ١٩٥٦ .

. . . و هەندێکی تر .

(١١٩) بەوێنە ، بڕوانە : (ل ٣ ، س ١ ، د ٥ ـ « ڕێك کە وتوون » ؛ (ل ٣ ، س ٢ ، د ١ ـ « پرۆژەی ») ؛ (ل ٥ ، س ١ ، د ٢ ـ « رابوردوودا ») . . .

باڵدار لە چاپی ساڵی ١٩٥٦ ی کتێبی « ئەلفوبێی نوێ بۆ منداڵان » دا حەوتی لەژێر (ر) دا داناوە[١٢٠] .

وەك پەنجەمان بۆ ڕاکێشا ئەو چوار پیتە نیشانەی (٧) لەسەریان دادەنرا ، بەڵام دوای ماوەیەك بۆ پیتی (ر) ی قەڵەو نیشانەکە خرایە ژێری[١٢١] . ئەمەش دواتر بەتەواوی پەرەی سەند و وای لێ‌هات کە (ر) ی چوکڵە لەسەر نەمێنێ . . . کەچی لەم ساڵانەی دواییدا کۆڕی زانیاری کورد دیسان هێنایەوە کایەوە .

هەرچەندە زوربەی گۆڤارە کوردییەکان بایەخیان بە باسی ڕێنووسی کوردی داوە و هەریەکەیان بەپێی توانست هەوڵی بۆ چارەسەرکردنی داوە ، بەڵام ئەوانەی پتر دەوریان بینی ، گۆڤاری « هیوا » (١٩٥٧ ـ ١٩٦٣) و « ڕۆژی نوێ » (١٩٦٠ ـ ١٩٦١) و « پێشکەوتن » (١٩٥٨ ـ ١٩٦٣) و « شەفەق » (١٩٥٨ ـ ١٩٥٩) بوون .

لە ژمارەکانی ساڵی (١) ی گۆڤاری « هیوا » دا کۆمەڵێك وتار سەبارەت بە ڕێنووسی کوردی دەبینرێ[١٢٢] . بەوێنە : مامۆستا ب . بە ناوی « چۆن زمانەکەمان

---

(١٢٠) بروانە لاپەرە (٥٤)ی ئەم کتێبە .

(١٢١) مامۆستا نەریمان کاتێ لە پەیدابوونی نیگاری (ر ـ چوکڵەیەك لەسەری) دەدەوێ ، دەڵێ « (قادری فەتتاحی قاضی) یەکەم کەس بووە کە حەوتی لەژێر (ڕێی گیرەدار)ەوە لەخوارەوە بردوەتە سەرەوەی و چەند کتێبێکی خۆی بەمچەشنە چاپ کردووە » (ڕێنووسی کوردی لە ڕەگ و ڕیشەوە ، ل ٣٤) . . . بەر لە هەر شت ئەگەر تەماشای مێژووی پەیدابوونی پیتی (ر) ی قەڵەو بکەین ، دەبینین لەپێشدا چوکڵەی لەسەرەوە بۆ دانراوەو دوایی هێنراوەتە خوارەوە ، نەك مامۆستا نەریمان وتەنی کە بەپێچەوانەوە دەڵێ : « . . . لە خوارەوە بردوّتە سەرێ » . . . هەرچی یەکەم کەسیشە ، کە کتێبی بەوجۆرە چاپ کردووە قادری فەتتاحی قازی نییە مامۆستا عەلائەدین سەجادییە . مامۆستا سەجادی ساڵی ١٩٥٣ لە کتێبی «ناوی کوردی » دا ئەو پیتەی بەکارهێناوە و قادری فەتتاحی قازی سیازدە ساڵ دوای ئەو بەکاری هێناوە .

(١٢٢) تێکرای ژمارەکانی ساڵی (١) ی گۆڤاری « هیوا » بەر لە شۆڕشی ١٤ ی تەمووز دەرچوون و کۆمەڵێك وتاری باشیان لەبارەی ڕێنووسی کوردییەوە تێدایە . بەڵام بەداخەوە ژمارەکانی دوای ساڵی یەك کە پاش شۆڕشی تەمووز بلاوکراونەتەوە ، دەربارەی کێشەی ناوبراو هیچ شتێکی ئەوتۆیان تێدا نییە .

بنووسین » ەوە زنجیرەیەك وتاری نووسیوە[١٢٣] و دەربارەی جۆری لێکۆڵینەوەی ڕێنووسی کوردی تیایاندا دواوە و باسی ئەو مەرجانەی کردووە کە دەبێ لە چاکترین ئەلفوبێدا هەبن . دوای لێکۆڵینەوە لە نووسین بە پیتی عەرەبی و لاتینی ، بە بەڵگەی ڕاست و زانستی ئەوەی نیشان داوە کە ئەلفوبێی لاتینی لەگەڵ زمانی کوردیدا پتر دەگونجێ . . ماموٚستا ب . لە ژمارە (٩) یشدا ، بە ناوی « فرمانی ئێستەمان » ەوە وتارێکی بلاوکردۆتەوە[١٢٤] و باسی پەیدابوونی چوکلەو پیت بۆ دارشتنیان کردووە و ئەو قۆرتانەشی نیشان داوە کە لە ڕێنووسی کوردیدا هەن ، لەبارەی ئەو فرمانانەوە دواوە کە لەسەر شانی خوێندەوارانن . . . ماموٚستا زەکی هەناری لە ژمارە (٧)دا باسی ئەو (د)ە دەکا کە لە ناوچەی سلێمانی کلۆر دەکری و نیشانی دەدا کە ئەمە نابێ لە زمانی ئەدەبیدا ڕەنگ بداتەوە[١٢٥] . لە ژمارە (٨)دا ماموٚستا م . م . دەربارەی وێنەی هەندێ دەنگ و نووسینی هەندێ وشە چەند پێشنیارێکی کردووە[١٢٦] . لە ژمارە (١٠)دا ماموٚستا جەمیل بەندی ڕۆژبەیانی موناقەشەی ڕای نووسین بە عەرەبی و لاتینی دەکاو لەو دەنگانە دەدوێ کە نیگاریان دەوێ[١٢٧] .

لە گۆڤاری « ڕۆژی نوێ » دا هەندێ وتار بلاوکراوەتەوە . بۆ نموونە : لە ژمارە (٦ ، ٨ ، ١١) ی ساڵی (١) دا ماموٚستا مارف خەزنەدار زنجیرەیەك وتاری

---

(١٢٣) ب . چۆن زمانەکەمان بنووسین ، گۆڤاری « هیوا » بەشی یەکەم ، ژ ٤ ، ساڵی ١ ، بەغدا ، ١٩٥٧ ، ل ١٠ ـ ١٧ ؛ بەشی دووەم ، ژ ٦ ، ساڵی ١ ، بەغدا ، ١٩٥٧ ، ل ٨ ـ ١٩ .

(١٢٤) ب . فرمانی ئێستەمان ، ، گۆڤاری « هیوا » ، ژ ٩ ، ساڵی ١ ، بەغدا ، ١٩٥٨ ، ل ٧ ـ ١٨ .

(١٢٥) فوئاد زەکی هەناری ، نووسینی تیپی (دال) بە شێوەی سلێمانی ، گۆڤاری « هیوا » ، ژ ٧ ، ساڵی ١ ، بەغدا ، ١٩٥٨ ل ١٩ ـ ٢١ .

(١٢٦) م . م . (محمدی مەلا کەریم) ، نووسینی زمانی کوردی ، گۆڤاری «هیوا» ، ژ ٨ ، ساڵی ١ بەغدا ، ١٩٥٨ ، ل ٩ ـ ١٤ .

(١٢٧) جەمیل بەندی ڕۆژبەیانی ، چۆن زمانەکەمان بنووسین ، گۆڤاری « هیوا » ، ژ ١٠ ، ساڵی ١ ، بەغدا ، ١٩٥٨ ، ل ٨ ـ ١١ ، ٨٩ ـ ٩٤ .

بلاوکردۆتەوە[١٢٨] و سەبارەت بە نـووسینی هەنـدێ پیت و وشە و ئـامراز دواوە . مامۆستا عەلائەدین سەجادی لە ژمارە (١٢) ی ساڵی (١) دا باسی دانانی نیشانەکانی پیتی کوردی کردووە[١٢٩] . لە هەمان ژمارەدا مامۆستا جەمیل بەندی ڕۆژبەیانی بە ناوی « ڕاستکردنەوە » وە وتارێکی نووسیوە[١٣٠] و بیروڕای خۆی بەرانبەر هەندێ نووسین ، بەتایبەتی وتاری ناوبراوی مامۆستا خەزنەدار تێدا دەربریوە . لە ژمارە (٣)ی ساڵی (٢)دا مامۆستا طاهر صادق ڕای سەبارەت بە نووسینی وشەی داڕێژراو و لێکدراو و وشەی کۆتایی هاتوو بە (ی) لە دۆخی ئیزافەدا و واوی پێوەندی . . . نیشانداوە[١٣١] . لە ژمارە (٦)ی هەمان ساڵیشدا مامۆستا شێخ حەسەن بە ناوی «(ی)ی ئیزافە و (واو)ی عەتف»ەوە وتارێکی بلاوکردۆتەوە[١٣٢] .

لە بەشێکی زۆری ژمارەکانی گۆڤاری « پێشکەوتن » دا لەبارەی مێژ وو و کێشەی ڕێنووسی کوردییەوە وتار نووسراوە . بەوێنە مامۆستا تۆفیق وەهبی لە ژمارە (٥) دا باسی ئەو هەوڵ و تەقەلایەی خۆی کردووە کە بۆ دانانی هەندێ پیت و نیشانە داوێتی[١٣٣] . لە ژمارە (٦) یشدا وێنەی ئەو پیت و نیشانانەی خستۆتە پێش چاو و وا ڕادەگەیەنێ کە ئەوە لاپەڕەیەکە لەو دەستنووسە کە لە ساڵی ١٩٢٥ دا مامۆستا ئەنوەر

---

(١٢٨) مارف خەزنەدار ، زمانەوانی ، گۆڤـاری « ڕۆژی نوێ » ، بەشی یەکـەم ، ژ ٦ ، ساڵی ١ ، سلێمانی ، ١٩٦٠ ، ل ٢٣ - ٢٦ ؛ بـەشی دووەم ، ژ ٨ ، سـاڵی ١ ، سلێمانی ، ١٩٦٠ ، ل ١٣ - ١٨ ؛ بەشی سێیـەم ، ژ ١١ ، ساڵی ١ ، سلێمـانی ، ١٩٦٠ ، ل ٣٨ - ٤٥ .

(١٢٩) عەلائەدین سەجادی ، دانانی نیشانەکانی پیتی کوردی ، گۆڤـاری « ڕۆژی نوێ » ، ژ ١٢ ، ساڵی ١ ، سلێمانی ، ١٩٦٠ ، ل ١١ - ١٨ .

(١٣٠) جەمیل بەندی ڕۆژبەیانی ، ڕاستکردنەوە ، گۆڤاری « ڕۆژی نوێ » ، ژ ١٢ ، ساڵی ١ ، سلێمانی ١٩٦٠ ، ل ٥٩ - ٦٤ .

(١٣١) طـاهیر صـادق ، هەڵـەی نووسـین ، گۆڤـاری « ڕۆژی نـوێ » ، ژ ٣ ، سـاڵی ٢ ، سلێمانی ، ١٩٦١ ، ل ٦٥ - ٦٧ .

(١٣٢) شێخ حەسەن ، (ی) ی ئیزافە و (واو) ی عەتف ، گۆڤاری « ڕۆژی نوێ » ، ژ ٦ ، ساڵی ٢ ، سلێمانی ، ١٩٦١ ، ل ١٥ - ١٧ .

(١٣٣) تـۆفیق وەهبی ، سوپـاس ، گۆڤـاری « پێشکەوتن » ، ژ ٥ ، بـەغدا ، ١٩٥٨ ، ل ٣ - ٥ .

سائیب بۆی پاکنووس کردووه[١٣٤] . مامۆستا توفیق وەهبی هەر لە ژمارە (٦) دا بە ناوی (دەستوور) ەوە وتارێکی بڵاوکردۆتەوە و لە چۆنیەتی نووسینی هەندێ ئامراز و وشە دواوە تێیدا[١٣٥] . لە ژمارە (٨) یشدا کەمێك باسی سەرچاوەی پەیدابوونی هەندێ نیشانەی سەر پیتەکانی کردووه[١٣٦] . . . مامۆستا ن . لە ژمارە (٩) دا ، کاتێ لە کتێبی «ئەلفوبێی نوێ»ی مامۆستا ئیبراهیم باڵدار دەکۆڵێتەوە ، پەنجە بۆ پێویستی جیاکردنەوەی (ر)ی لاوازو (ڕ)ی قەڵەو راکێشاوە[١٣٧] . لە ژمارە (١٠)دا مامۆستا شێخ حەسەن ورد و زانایانە لە پێویستی دانانی چوکلە بـۆ (ڕ)ی سەرەتـای وشەو ڕەت کردنەوەی نووسینی دوو (ر) بۆ (ڕ)ی قەڵەوی کـۆڵیوەتـەوە[١٣٨] . لە هـەمان ژمارەدا ، مامۆستا عادیل عیرفان باسی پاشـاگەردانیی نـووسینی وشەی عـەرەبی کردووه[١٣٩] . لە ژمارە (١٦)دا مامۆستا س. بـە چەنـد وشەیـەك باسی دەوری مامۆستا تۆفیق وەهبی لە دانانی نیشانەی سەر پیتەکاندا دەکات[١٤٠] . . .

نووسینی هەرە دیاری گۆڤاری « شەفەق » ، وتارێکی مامۆستا بلەیە کە لە ژمارە (٥ ـ ٦) ی ساڵی یـەکەمـدا بڵاوی کـردووەتەوە و بـەوردی و ڕاستی باسی مێژووی پەیدابوونی هەندێ پیت و نیشانەی تێدا کردووە و بێ لایەنانە هەقی بەوانە

---

(١٣٤) تۆفیق وەهبی ، فۆتۆگراف ، گۆڤاری « پێشکـەوتن » ، ژ ٦ ، بەغـدا ، ١٩٥٨ ، ل ٨ ـ ٩ .

(١٣٥) توفیق وەهبی،دەستوور ، گۆڤاری « پێشکەوتن » ژ ٦ ، بەغدا ، ١٩٥٨ ، ل ٥ ـ ٧ .

(١٣٦) تۆفیق وەهبی ، بۆ جەنابی مامۆستا سەعید صدقی ی بەرێز ، گۆڤاری « پێشکەوتن » ، ژ ٨ ، بەغدا ، ١٩٥٨ ، ل ٥ ـ ٦ .

(١٣٧) ن . ، دیـسـانەوە (ئـەلفوبێی نـوێ دانەری ئیـبراهیم بـاڵـدار) و بـەراوردی ڕەخنـە زانسـتیـەکەی مامۆستا مستەفا صالح کەریم و وەڵامەکەی مامۆستا ئیبراهیم ، گۆڤاری « پێشکەوتن » ، ژ ٩ ، بەغدا ، ١٩٥٨ ، ل ٤ ـ ٦ .

(١٣٨) شێخ حەسەن ، ڕەخنەیێکی زانستی لە مامۆستای بەرێز جەمیل ڕۆژبەیانی ، گۆڤاری « پێشکەوتن » ، ژ ١٠ ، بەغدا ١٩٥٨ ، ل ٤ ـ ٨ .

(١٣٩) عـادیل عیـرفان ، هـەڵەقـوکردن بـە نووسینی کـوردی و وشەی عـەرەبی ، گۆڤـاری « پێشکەوتن » ، ژ ١٠ ، بەغدا ، ١٩٥٨ ، ل ١٨ ـ ٢٠ .

(١٤٠) س . ، گێرەشێوێنی ، گۆڤاری « پێشکەوتن » ، ژ ١٦ ، بەغدا ، ١٩٥٨، ل ١٠ .

داوه ، که لەو مەیدانەدا کاریان کردووە[١٤١] .

بەم چەشنە بینیمان کـە لە کـۆتایی سـاڵانی پەنجـا و سەرەتـای شەسـتـدا نووسەرانی کـورد کەوتنـە گرنگی‌دان بـە چارەسـەرکردنی گیـروگرفتی ڕێنـووسی کوردی و گۆڤارەکانی ئەو سەردەمەش لە بلاوکردنەوەی ئەو بیروڕایانـەدا دەوری شایانی خۆیان بینی[١٤٢] .

وتارەکانی گۆڤاری « گەلاوێژ » بە زۆری زانستی نەبـوون و پەنجـەیان بـۆ گیروگرفتەکان ڕانەکێشابوو ، بەڵکو تەنیا ئاوات خواستن بوون بـۆ ئازادبـوون لە چەرمەسەری . . . ئەوانەی گۆڤـاری « هیوا » بـەزۆری بەراوردی پیتی لاتینی و عـەرەبی بوون و بـاسی کێشەی وێنـەی دەنگەکـان و دۆزینـەوەی چـارە بـۆیـان دەکـەن . . . هەرچی نـووسینەکـانی گۆڤـاری « ڕۆژی نوێ » ن پـتر توانیـویانـە گیروگرفتەکان دەست‌نیشان بکەن و چارەیان بۆ بدۆزنەوە . . . باسەکانی گۆڤاری « پێشکەوتن » و «شەفەق» ئەگەرچی تا رادەیـەك مەسـەلەی چـۆنیەتی نـووسینی هەندێ پیت و وشەیان گرتۆتەخۆ ، بەڵام پتر لە مێژووی پـەیدابـوونی نیشانـە و نیگاری دەنگە کوردییەکان دواون . . .

گیروگرفتی ڕێنووسی کوردی بە پیتی عەرەبی هێندە زۆرە کە نەك هەر بـەو وتارانە ، بەڵکو بەو هەمووەش کە لەم دواییەدا نووسراوە ، دەردی دەرمان ناکرێ . جا بۆیە نووسەرانی کورد بەردەوام بوون و باشتر کەوتنە خۆیان . یەکێك لەو کارە گەورانەی شایانی باسن ، کتێبی « ڕابەرێ بۆ ئیملای کوردی » ی مامۆستا نووری

---

(١٤١) بلە ، خۆپاراستن لە لایەنگیریی ناڕاستی ، گۆڤاری « شەفەق » ، ژ ٥ ـ ٦ ، بەغدا ، ١٩٥٨ ، ل ٦ ـ ١١ .

(١٤٢) مامۆستا نەریمان لە کتێبی « ڕێنووسی کوردی لە ڕەگە و ڕیشەوە » دا ناوی هیچ یەکێك لەو وتارانەی نەبـردووە کە لـە گۆڤـاری « هیوا » و « ڕۆژی نـوێ » و « پێشکەوتن » و « شەفەق » دا بلاوکراونەتەوە .

عەلی ئەمینە (١٩٦٦)[١٤٣] .

نووسەری ناوبراو لەم بەرهەمەدا هەوڵیداوە لە هەموو لایەنەکانی کێشەی ڕێنووسی کوردی بدوێ ـ واتە چۆن گیروگرفتی نووسینی دەنگەکانی زمانی کوردی بە پیتی عەرەبی خستۆتە ڕوو ، هەر بەو چەشنەش لە گیروگرفتی نووسینی وشەی سادە و ناسادە و تێکبەستنی پیتەکان . . . دواوە .

من با هەندێ ڕای مامۆستا نووریشم لە لا پەسەند نەبێ ، هەر دەبێ بڵێم تێکرا نووسراوەکەیم بەلاوە کارێکی گەورە و سەرکەوتووە و وا تێدەگەم باش بۆ چارەسەرکردنی هەندێ کێشە چووە . بەوێنە کاتێ نووسەر پێشنیاردەکا ، کە ئەو وشانەی بە دەنگی (و ـ w) ی کۆنسۆنانت دەستپێ دەکەن و بەدوایاندا کورتە بزوێنی (و ـ u) دێت ، بە دوو واو بنووسرێن ، ئەوە لە ڕێگەی لێکدانەوەوە بۆ ئەوە چووە ، بەتایبەتی کە پێکهاتنی برگەکانی ئەو جۆرە وشانە و بوونی کورتە بزوێنی (و ـ u)ی کردۆتە بەڵگەی دوو واو نووسین[١٤٤] . بە لای منەوە ئەمە ڕایەکی زانستییە و شایانی باسە . جا ئەمەش مشتێکە لە خەروارێك[١٤٥] . . . بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا وەك پێشتر وتمان لەگەڵ هەندێ ڕای مامۆستا نوریدا نین . وەك ئەوە کە پێشنیار دەکا ، بەشێك لە وشەی ناسادە بەیەکەوە نەلکێنرێن و بەڵگەشی بۆ ئەمە ئەوەیە کە هەر وشەیەك پارێزگاریی قەوارەی خۆی دەکا و شێوەی ڕۆنانیان ئاشکرا دەکا[١٤٦] . . . وەك ئاشکرایە ، ڕێنووسی گشتی ئەرکی ئەوەی لەسەر نییە شێوەی ڕۆنان نیشان بدا . ئەو شێوە نووسینانە بۆ کاری لێکۆڵینەوەی زمان باشە . سەرەڕای گرانی و دەستهەڵگرتن لە نووسیندا ، هەروەها ناوەناوە بە ڕێکەوت پارچەکانی یەك وشە دوور لە یەکەوە دەنووسرێن و ئەمەش شیرازەی وشە تێکدەدا[١٤٧] . . .

---

(١٤٣) نووری عەلی ئەمین ، ڕابەرێ بۆ ئیملای کوردی ، بەغدا ، ١٩٦٦ .

(١٤٤) بڕوانە : هەمان سەرچاوە ، ل ٣٢ ـ ٣٣ .

(١٤٥) پەسەند کردنی هەندێ ڕای زانستیی مامۆستا نووری عەلی ئەمینمان لە بەشی سێیەمی ئەم کتێبەدا ـ « گیروگرفتەکانی ڕێنووسی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی » ـ باس کردووە .

(١٤٦) بڕوانە : نووری عەلی ئەمین سەرچاوەی ناوبراو ، ڕابەرێ بۆ ئیملای کوردی ، ل ٤٩ ـ ٥٦ .

(١٤٧) دەربارەی ڕەتکردنەوەی پارچە پارچە کردنی وشەی ناسادە و پەسەندکردنی بەیەکەوە لکاندنیان ، بڕوانە لاپەڕە (١٣٥ ــ ١٣٧) ی ئەم کتێبە .

بێ‌گومان لێره‌دا پێویست به‌وه ناکات له تێکرای که‌م و کورتییه‌کانی کتێبی «رابه‌رێ بۆ ئیملای کوردی» بدوێین . له‌گه‌ڵ بوونی که‌م وکورتیشدا ، راست وایه ، په‌نجه بۆ ئه‌وه رابکێشین که ئه‌م نووسراوه‌ی مامۆستا نووری عه‌لی ئه‌مین تاکوو ئه‌مرۆ نرخ و بایه‌خی به‌رده‌وامه و له قوتابخانه کوردییه کاندا ده‌ورێکی پێشره‌و ئه‌بینێ .

شایانی باسه له‌باره‌ی ئه‌و کاره‌وه ، مامۆستا محه‌مه‌دی مه‌لا که‌ریم له چه‌ند ژماره‌یه‌کی ساڵی ١٩٦٧ ی « برایی » دا زنجیره وتارێکی بلاوکردۆته‌وه و له گه‌ڵی سه‌ره‌وه لێی کۆڵیوه‌ته‌وه و رای واقیعی و زانستی نیشان‌داوه(١٤٨) .

ساڵی ١٩٦٨ یش مامۆستا أ . ب . هه‌وری نامیلکه‌یه‌کی به ناوی « ده‌ستووری نووسینی زمانی کوردی به پیتی عه‌ره‌بی » یه‌وه ، بلاوکرده‌وه(١٤٩) . ئه‌م نووسراوه تێکرا زۆر ساکاره و پره له هه‌ڵه‌ی زانستی(١٥٠) .

دوای تێپه‌ربوونی ساڵێك کتێبی « رێنووس - چۆنیه‌تی نووسینی کوردی » ی مامۆستا طاهیر صادق ده‌رچوو(١٥١) . هه‌رچه‌نده ئه‌م به‌رهه‌مه که‌ره‌سته‌ی باشی تێدایه و ژماره‌یه‌ك گیروگرفتی رێنووسی کوردی باش چاره‌سه‌رکردووه . به‌لام نووسه‌ره‌که‌ی بۆ پێ سه‌لماندنی پێشنیاره‌کانی به‌ڵگه‌ی نه‌هێناوه‌ته‌وه .

سه‌ره‌رای ئه‌وه ، هه‌ندێ که‌م و کورتی و هه‌ڵه‌ی گه‌وره‌ی تێدا دێته پێش چاو . به‌وێنه نووسه‌ر ئه‌و (ك) و (گ) انه‌ی ده‌که‌ونه پێش ده‌نگی (ێ ، ی ، وێ ، وی) یه‌وه به فۆنێمی سه‌ربه‌خۆ داناوه ، بۆیه وا به پێویست ده‌زانێ که نیگاری تایبه‌تییان بۆ دابرێژرێ(١٥٢) . بێ‌گومان نووسه‌ر له‌مه‌دا به‌هه‌ڵه چووه ، چونکه وه‌نه‌بێ ئه‌و (ك) و (گ)انه‌ی به‌وچه‌شنه شێواوه به‌ده‌مدا دێن فۆنێمیکی تر بن ،

---

(١٤٨) محه‌مه‌دی مه‌لا که‌ریم ، له‌گه‌ڵ رابه‌ره‌که‌ی کاك نووری عه‌لی ئه‌میندا ، رۆژنامه‌ی « برایی » ، ژ ٧ ، به‌غدا ، ١٩٦٧ ، ل ٤ - ٥ ؛ ژ ٨ ، به‌غدا ، ١٩٦٧ ، ل ٢ ؛ ژ ٩ ، به‌غدا ، ١٩٦٧ ، ل ٢ ؛ ژ ١٠ ، به‌غدا ١٩٦٧ ، ل ٢ ، ٧ .

(١٤٩) أ . ب . هه‌وری ، ده‌ستووری نووسینی زمانی کوردی به پیتی عه‌ره‌بی ، سلێمانی ، ١٩٦٨ .

(١٥٠) نووسه‌ری کتێبی « رێنووسی کوردی له ره‌گ و ریشه‌وه » ناوی نامیلکه‌ی ناوبراوی نه‌بردووه .

(١٥١) طاهیر صادق ، رێنووس - چۆنیه‌تی نووسینی کوردی ، که‌رکووك ، ١٩٦٩ .

(١٥٢) هه‌مان سه‌رچاوه ، ل ١٠ ، ٥٦ ، ٥٨ .

بەڵکو هەمان فۆنیمن کە لەباری ئاساییدا دەبینرێن . لێرەدا تەنیا کارتێکردنی (یێ ، ی ، وێ ، وی) شێوەی تەلەفوزی وا گۆڕیون و ئەمە نابێتە هۆی واتاگۆڕی .

نموونەیەکی دیی ناتەواویی نووسراوی ناوبراو ئەوەیە کە تەنیا شەش دەنگی بزوێنی دەستنیشان کردووە[153] و سەرەڕای ئەوەش دوو بزوێنی (و ـ u) ، (وو ـ ٥) ی لەگەڵ کۆنسۆنانتی (و ـ W) دا تێکەڵ کردووە[154] . هەر بەو چەشنەش بزوێنی (ی ـ ĩ) و کۆنسۆنانتی (ی ـ y) یشی لە یەك جیانەکردوّتەوە[155] .

ئەو جۆرە هەڵە زانستییانە لە نووسراوی ناوبراودا زۆر بەدیدەکرێن و ئەوانەی ئێمە پەنجەمان بۆ ڕاکێشاون تەنیا چەند نموونەیەکی زۆر کەمن . بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەم بەرهەمەی مامۆستا طاهر کارێکی سوودبەخشە لە مەسەلەی دەستنیشان کردن و چارەسەرکردنی هەندێ کێشەی ڕێنووسی کوردیدا[156] .

شایانی باسە ئەنجومەنی کۆڕی زانیاری کورد لە یەکەم ڕۆژەکانی دامەزرانیەوە بایەخێکی زۆری بە دانانی ڕێنووسێکی دیاریکراو بۆ زمانی کوردی داوە . چونکە وەك ئاشکرایە نەبوونی ڕێنووسێکی وەها یەکێکە لە گیروگرفتە هەرە گەورەکانی ڕووناکبیری ئەمڕۆی گەلی کورد . پاش هەوڵ و تەقەلایەکی دڵسۆزانە لەم ڕووەوە بەرهەمێك هێنرایە ئەنجام و لە بەرگی یەکەمی گۆڤاری کۆڕدا بلاوکرایەوە[157] و دواتریش کرایە نامیلکەیەك[158] . لە پێشەکی ئەم کارەدا کۆڕ تکای لە هەموو زانا و شارەزایانی کورد و کوردناسانی بێگانە کردووە بە وردی لەو بەرهەمەی بکۆڵنەوەو لە

---

(١٥٣) هەمان سەرچاوە ، ل ١٩ .

(١٥٤) هەمان سەرچاوە ، ل ٦٦ .

(١٥٥) هەمان سەرچاوە ، ل ٧٣ ـ ٧٥ .

(١٥٦) وەك لە پەراوێزی ژمارە (١٣ ، ٢٦ ، ٤١ ، ٥٥ . . .) دا باسمان کردووە ، د . نەبەز لە دیاریکردنی کاتی پەیدابوونی هەندێ پیتدا بەهەڵەچووە . . سەرەڕای ئەمەش نەك هەر دەربارەی دەمی پەیدابوونی چەند پیتێك ـ بەوێنە ، نیگاری دوو واو بۆ نیشاندانی بزوێنی (٥)ی درێژ . . . ـ هیچی نەوتووە ، بەڵکو ناوی زوربەی زۆری ئەو وتار ونامیلکە و کتێبانەشی نەبردووە ، کە پێوەندیان بە ڕێنووسی کوردییەوە هەیە .

(١٥٧) ڕێنووسی کوردی « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، بەرگی یەکەم ، بەشی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٧٣ ، ل ٣٦٤ ـ ٣٧٩ .

(١٥٨) ڕێنووسی کوردی ، بەغدا ، ١٩٧٦

ماوەی شەش مانگدا بیری خۆیان و هەر پێشنیارێکیان لەبارەیەوە هەیە بۆی بنێرن تا ئەویش لەبەر ڕووناکیی ئەو بیر و پێشنیارانەدا دوا بڕیاری خۆی بدات[159] .

چەند ساڵ بەسەرچوو ، بەڵام شتێکی ئەوتۆ دەربارەی ئەو ڕێنووسەی کۆڕ نەنووسرا . . . خۆزگە هەڵە و ناتەواوییەکانی ئەو ڕێنووسە بە دەیان لێکۆڵینەوە و وتار دەخرانە پێش چاو و ڕاست دەکرانەوە ، هەتا لە ئەنجامدا ڕێنووسێکی پوخت و لەبار ساز ببوایە . . . بەداخەوە ئەم کارە سوودبەخشە بەجێ نەهێنرا و سەرەڕای ئەوەش چەند کەسانێك هەر لەبەر ئەوەی ئەو کارە بەرهەمی کۆڕە ، بێ هیچ بەڵگە و ڕوونکردنەوەیەك نەك هەر بەرەنگاری وەستان ، بەڵکو کردیشیانە بنێشتە خۆشەی ژێر زمانیان و لە هەموو شوێنێك بە پلار و توانج تێ گرتنەوە ڕەتیان دەکردەوە . . . بەلێ ناوەناوە دەمانبینی کە هێرشی نارەوایان لە سنووری ئاخاوتن لایداوە و هاتۆتە سەر کاغەز . . . خۆ ئەگەر لەبریتی ئەو وشە سووك و نارەوایانە پێشنیارێك یاخود ڕاستکردنەوەی هەڵەیەك یاخود نیشاندانی کەم و کورتییەك بوایە ، ئەوە لەلایەکەوە ئەرکی پیرۆزی خۆیان بەجێ دەهێنا و لە لایەکی تریشەوە پلەی نووسینەکانیان پێ بەرز دەبووەوە[160] .

---

(١٥٩) هەمان سەرچاوە ، ل ٤ .

(١٦٠) بۆ مێژوو وا بە پێویست دەزانم ، چەند نموونەیەك لەو وشانە بخەمە ڕوو کە بەرابەر بە ڕێنووسی کۆڕ وتراون :

د. عیزەدین مستەفا ڕەسوول لە وتارێکی پڕ لە هێرشدا بۆ سەر کۆڕ و ئەندامان و کارگێرانی کۆڕ و کارەکانی کۆڕ (د . عز الدين رسول ، حول المجمع العلمي الكردي ، مجلة « الثقافة » ؛ بغداد ، ١٩٧٦ ، العدد ٤ ، ص ١٤٦ - ١٧٠) ، لەبارەی ڕێنووسی کۆڕەوە نووسیویتی : « گیروگرفتی ڕێنووسی کوردی لەو تەگەرانە بوو کە وا چاوەڕوان دەکرا کۆڕ چاریان بکا ، بەڵام کۆڕ گرفت و چەڵەمەکەی بەرەوڕووی کەسانی نەشارەزا کردووە و بە دەستی کەسانێکی بەوە دا کە ناتوانن لاپەڕەیەك بە بێهەڵەی ڕێنووس بنووسن ، ئەمانە تەنگو چەڵەمەکانی تریان چارە نەکرد ، بەڵکو هەستان لە بنەڕەتەوە بە ڕێنووسەکەی جارانـدا چوونـەوە و سەر و گوێلاکی ڕێنـووسی کوردییـان بەجـارێ تێك شکاند و ئەرکی سێ چارەکە سەدەی بگرە پتری زانا و تێکۆشەرانیان بەفیڕۆ دا ، ڕێنـووسێکی نوێیـان دروستکرد و پیتی تـایبەتییـان تەنیـا بۆ چـاپخانـەکەی خـۆیان دارشت . . . » (ل ١٦٧) .

لەم وشانەوە ئاشکرا دەردەکەوێ کە مەبەستی د . عیزەدین ئەوەیە بـە حەق و

ناحەق دژی کۆر بدوێ . ئەگەر وانەبوایە ، هەڵبەت کەمێك بەوەشەوە خۆی ماندوو دەکرد کە خراپیی ڕێنووسی کۆڕ بخاتە پێش چاو . نەخێر ئەوەی نەکردووە و جا بۆ گەیاندنە ئەنجامی مەبەستی شەخسیی خۆی هەوڵیداوە لەڕێی پەرۆش و دڵسۆزییەوە خوێنەری کورد چاوبەست بکات . . .

نامەوێ خۆم بەو هەموو چەند و چوونەی د . عیزەدینەوە خەریك بکەم ، بەڵام سەرنجی خوێنەر بۆ بەندێکی ئێجگار سەیری ئەم نووسینە رادەکێشم ، کە دەڵێ : « پیتی تایبەتییان تەنیا بۆ چاپخانەکەی خۆیان دارشت » . ئەمە وا دەگەیەنێ کە کۆر بەرێوەبەری هەموو دەزگا کوردییەکان بێ و کەچی لەوکارەدا هەر خۆی خوێندبێتەوە . بێگومان نووسەر دەبوو بیرێك لەو قسانە بکاتەوە .

د . مارف خەزنەداریش لە (پاشەکی) ی کتێبی « دیوانی نالی و فەرهەنگی نالی » دا (بەغدا ۱۹۷۷) کاتێ کە باسی جیاوازیی ئەم کارەی خۆی لەگەڵ « دیوانی نالی » مەلا عەبدولکەریمی مودەڕریس و فاتیح عەبدولکەریم (بەغدا ، ۱۹۷٦) دەکات ، یەکێك لە خاڵەکانی پێوەندیان بە رێنووسی کۆڕەوە هەیە و تێیدا دەڵێ « من بە ئیملایێك تێکستی شیعرەکانم تۆمارکردووە دەتوانم بڵێم ترانسکریپتی شیعرەکانی نالییە بە ئەلفبایێکی زانستی لەسەر بنچینەی تیپی عەرەبی ، ئەگەر لە دوارۆژدا ئیملای ستانداردی ئێستای زمانی کوردیش بگۆرێ ، ئەم ئیملایەی ئێمە وەکو ئیملایێکی زانستی لەکەڵك ناکەوێ ، بەڵام ئەوان جۆرە ئیملایێکیان بەکارهێناوە ئەو دەسگایەی دایناوە نەبێ کەسی تر دانی پێدا نەهێناوە » (دیوانی نالی و فەرهەنگی نالی ، ل ٤٠٨) .

ئەگەر ئەو ڕێنووسەی د . مارف بەوچەشنەش بێ کە خۆی باسی دەکا ، کە بێگومان واش نییە . . . بەڵام خۆ ڕێنووسی کۆر کە مەلا عەبدولکەریمی مودەڕریس و فاتیح عەبدولکەریم و محەمەدی مەلاکەریم تارادەیەك پەیرەوییان کردووە وەنەبێ هێندە شتێکی نامۆ بێ کە خوێندەوارانی کورد سەری لێ دەرنەکەن . ئەوەی بەزۆری خەڵکەکە پێی رانەهاتبن و لایان شتێکی نوێ بێ کەشیدەی سەر (و) و (ی) ەکەیە . جا ئەو کەشیدەیەی کۆر وەنەبێ لەوەی د . خەزنەدار لەم نووسینەی و نووسینەکانی تریدا بۆ دەربرینی دیفتۆنگی (وێ) لەسەر پیتی (و) دایناوە ناحەزتر بێ (لە بەشی سێیەمی ئەم کتێبەدا - گیروگرفتەکانی ڕێنووسی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی - لەبارەی بەکارهێنانی نیگاری (ۆ) بۆ دیفتۆنگی (وێ)وە دواوین) .

د . مارف هیچ کەم و کورتی و هەڵەیەکی ڕێنووسی کۆری نیشان نەداوە ، بەڵام بۆ هێنانەدیی مەبەستە ئاشکراکەی دەیەوێ بەری خۆر بە بێژنگ بگرێ . ئەگەر یەکێك خۆی نەخڵافێنێ ، یاخود نیازی راستی شێواندنی نەبێ ، وادادەنێ کە هۆی بەکارنەهێنانی

ڕێنووسی کۆر لەلایەن دەزگا کوردییەکانی ترەوە ، ئەوەیە کە ڕێنووسەکە باش نییە ! . . .
نەخێر نە کەس لە دنیا بێخەبەرە و نە ڕێنووسی کۆڕیش هێندە خراپە . لێرەدا مەبەستم ئەوە نییە پاکانە بۆ ڕێنووسی کۆڕ بکەم و بڵێم لەوانە نییە کە ڕەخنەی لێ بگیرێ . من بەش بەحاڵی خۆم بەرانبەر هەندێ بەندی تێبینی و سەرنجم هەیە و دواتر لێیان دەدوێم .
مەبەستی من ئەوەیە وەڵامی ئەو کەسە بدەمەوە کە پەردەی ڕەش بەسەر ڕاستیدا دەدا .
بێگومان هەموو دەزانین ، ئەگەر کۆڕ خاوەن دەسەڵات بوایە ، ئەوە ڕێنووسەکەی سەرلەبەری هەڵەش بوایە دەیتوانی بیسەپێنێ و کەسیش زاتی نەدەکرد قسەی سووکی پێ بڵێ . خۆ بێتو لەبەر ڕووناکیی ئەو وشانەی د. خەزنەداردا سەرنج لە بەکارنەهێنانی ئەلفوبێی لاتینی بدەین ، ئەوە بۆمان دەردەکەوێ کە هۆ دیسان دەبێ خراپی ئەلفوبێکە بێ ، بەڵام لەڕاستیدا وا نییە و ئەلفوبێی لاتینی بۆ نووسینی کوردی نەك هەر خراپ نییە ، بەڵکو زۆر لەبار و گونجاویشە ، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا هیچ دەزگایەکی کوردی بەکاری ناهێنێ . . . دیسان بەپێی وتەکانی د. مارف بێ ، ئەوە کوردەکانی یەکێتی سۆڤێت کە ئەلفوبێ لاتینییەکەیان گۆڕدرا بە ئەلفوبێی سلاڤی ، دەبێ هۆکەی ئەوە بووبێ کە ئەمەی ئێستایان لە لاتینییەکە باشتر بێ . نەخێر ئەمیش وا نییە و تێکرای کوردەکانی سۆڤێت و شارەزایانیان لە وتووێژدا دان بەو ڕاستییەدا دەنێن ، بەڵام چار نییە و بەکاریشی دێنن . . . بەداخەوە ئەگەر لەبەر ڕووناکیی ئەو وشانەی د. خەزنەداردا بۆ مەسەلەی ئیملای کوردی بچین ، ئەوە دەبێ بەرەو تاریکستان هەنگاو بنێین .

گومانم نییە ، د. مارف هێندە ساویلکە نییەو واقیعی بڵاونەبوونەوەی ڕێنووسی کۆڕ زۆر باش دەزانێ ، بەڵام جێی داخە لەپێناوی مەبەستی شەخسیدا ڕاستی بەوجۆرە بشێوێنێ .

سەرەرای هەموو ئەوە ، خۆ د. خەزنەدار ئەو (و ـ کەشیدەیەك لەسەری)یە کە لە جێگەی دیفتۆنگ بەکاری‌دێنی و (گوێ ، کوێستان ، خوێ ، کوێ . . .)ی پێ دەکاتە (گۆ ، کۆستان ، خۆ ، کۆ . . .) ، زۆر لەپێش بڵاوبوونەوەی ڕێنووسی کۆڕەوە پەیرەوی دەکا و کەچی نەك هیچ دەزگایەکی کوردی دانی پێدا نانێ ، بەڵکو تەنانەت هاوڕێکانیشی پەسەندی ناکەن . . . ئەی دەبێ بۆ ئەمە وەڵامی چی بێ ؟ . . .

د. جەمال نەبەزیش کە لە گۆڤاری «ئاسۆی زانکۆیی» (سلێمانی ، ١٩٧٨ ، ل ٨٩ ـ ٩١)دا لە کتێبی «بیبلیۆگرافیای کتێبی کوردی»ی مامۆستا نەریمان دواوە ، فرسەتی هێناوە لە قاپیی ڕێنووسەوە توانج بگرێتە کۆڕ و بڵێ : «کاك نەریمان کە کتێبەکەی لە لایەن (کۆڕی زانیاری) یەوە چاپکراوە ، وا دیارە ناچار بووە خۆی ببەستێ بە ڕێنووسی کۆڕەوە کە ڕێنووسێکی یەکجار ناقۆڵا و نالەبار و ئێسك قورسە» (ل ٩٠) . ئەم توانجە نازانستییەی د. نەبەز لە ڕێنووسی کۆڕی گرتووە نەك هەر باری کەم و کورتی ڕێنووسی کۆڕی پێ ڕاست

نەکردۆتەوە ، بەڵکو باری زانایی و ئیدیعای دڵسۆزیی خۆشی پێ لەنگ کردووە ، چونکە هەموومان هێندە بە ئاگاین بزانین ئەو تەرزە شێوازە ناحەزانەیە ، لە سەرچاوەی سۆز و پەرۆشەوە هەڵنەقوڵاوە . . . د. نەبەز لە پەراوێزی ئەو توانجەدا دەڵێ : «ڕاستییەکەی ڕێنووسی کۆڕ زۆر نەزانانە و ناشیانە دانراوە ، بەڵام ئێرە جێی ئەوە نییە کە باسی ئەم ڕێنووسە بکەم . لە وتارێکدا کە بەتایبەتی لەسەر (کۆڕی زانیاری) نووسیومە باسی ئەوەم کردووە . هەروەها لە کتێبی (زمانی یەکگرتووی کوردی)دا چاپی بامبێرگ ل ٨١ ـ ٨٢ لێی دواوم» (ل ٩١) . لێرەدا نامەوێ لەوە بدوێم کە چۆن د. نەبەز توانج و پلاری خۆی خەست کردۆتەوە . ئەمە بۆ خوێنەری بەڕێز بەجێ دەهێڵم و دێمە سەر شی کردنەوەی ئەوەی لە وتاری «سەرنجێك لە چەند زاراوەیەکی تازە بەکارهاتوو و کۆڕی زانیاری کورد» و کتێبی «زمانی یەکگرتووی کوردی»دا لەبارەی ڕێنووسی کۆڕەوە نووسیوێتی :

لەو دوو نووسراوەدا ئەوەی پێوەندی بە ڕێنووسی کۆڕەوە هەیە جێگەی سەرسوڕمانە . بەرلەوەی بێمە سەر لێکدانەوەی ئەو باسە هەندێ ڕاستی دەخەمە پێش چاو :

١ ـ د. نەبەز لە کتێبەکەیدا پلاری خراپ ناگرێتە کۆڕ ، بەڵام لە وتارەکەیدا درێغی نەکردووە ، ئەویش هۆی ئەوەیە کە کتێبەکەی بەر لە وتارەکەی نووسیوە و ئەو دەمە هێشتا کۆڕی بەلاوە هێندە ناحەز نەبوو .

٢ ـ جگە لە باسی چوکڵەی (ڕ)ی قەڵەو کە لە وتارەکەیدا باسی کردووە ، ئەو شتانەی تری کە لە وتارەکەیدا ڕەخنەی لێ گرتوون ، هەر ئەوانەن لە کتێبەکەیدا لێیان دواوە .

جا ئەمانەش هەر جێ دێڵم و دێمە سەر لێکدانەوەی ئەوەی د. نەبەز لە وتاری ناوبراودا دەربارەی ڕێنووسی کۆڕ نووسیوێتی .

کاتێ لە پەراوێزی وتاری «کتێبی بیبلیۆگرافیای کوردی»دا خەبەری لەسەر ڕێنووسی کۆڕ نووسینم خوێندەوە ، وتم ئۆخەی ئەوە ئاواتی چارەسەرکردنی ئەو کێشەیە دێتەدی . . . زۆر چاوەڕوان بووم ڕۆژێك زووتر ئەو وتارە بڵاوبێتەوە . . . بەڵێ وتار بڵاوبووەوە ، بەڵام بەداخەوە هەموو ئاوات و چاوەڕوانیم بەخۆڕایی چوو . . . بەر لە هەموو شتێك د. نەبەز ئێجگار توند و تیژ بەرەنگاری ڕێنووسی کۆڕ بووە و وای داناوە کە دەستکاری کردنی ڕێنووسی کوردی لەلایەن کۆڕەوە کارێکی ناشیانەیە و لە تێکدانی ئەلفوبێکە بەولاوە هیچی دی نەبووە (سەرنجێك لە چەند زاراوەیەکی تازە بەکارهاتوو و کۆڕی زانیاری کورد ، «گۆڤاری کۆلێجی ئەدەبیات» ، بەغدا ، ١٩٧٨ ، ژ ٢٢ ، ل ٩٤) . . . خۆزگە د. نەبەز بە دڵێکی فراوانەوە و بە نیازی خزمەت لە کەم و کورتییەکانی ڕێنووسی کۆڕ دەدوا . هەرچەندە هەندێ لەو ڕەخنانەی لەو بارەیەوە نووسیونی ڕاستن ، بەڵام هەڵەی گەورەتر هەن ئەو دەرکی پێ نەکردوون و سەرەڕای ئەوە خۆشی تووشی هەڵە بووە .

ئیستاش با کەمێك لە ڕێنووسی کۆڕ وردبببینەوە :

کۆڕ (وـ کەشیدەیەکی لەسەر) لەجیاتی (وو) دەنووسێ چونکە هەستی بەوە کردووە کە دانانی دوو پیت بۆ نیشاندانی یەك فۆنێم باش نییە ، سەرەرای ئەوە دانانی چوکلە ئاسانتر و خێراترە لە نووسینی پیتێکی سەرلەبەر . جا کـۆڕ هەستی بـەوە کردووە و بۆیە پیتێکی هێشتۆتەوە و وەك وێنەی درێژی یش کەشیدەیەکی لەسەر دانـاوە . لە ڕووی زانستی زمـانەوە ئـەمەی کـۆڕ پەسـەنـدە ، بـەڵام لـە ڕووی ڕوخسارەوە ، لەبەرئەوەی ئـەو کەشیـدەیە لـە سەر (فتحـە)ی عەرەبی دەچێ ، هێندێ گیروگرفتی پەیداکردووە . ئەگەر لەبریتیی ئەو کەشیدەیە نیشـانەیـەکی تر لەسەر یان لەژێر پیتی واوەوە دابنرایە ، ئەوە چاکتر بوو . . . بەڵێ ئەو کەشیدەیە شێوەی جوان نییە ، بەڵام لەڕووی زمانەوانییەوە ڕاستە[١٦١] ، کەچی هەندێ کەس ئەو ڕاستییەیان کردووە بە ژێر لێوەوە و هەر لەبەرئەوەی کاری کـۆرە بەلایـانەوە خراپە[١٦٢] .

یەکێك لە ناتەواوییە دیارەکانی ڕێنووسی ناوبراو ئەوەیە ، کە کۆڕ چارەسەری جیاکردنەوەی بزوێنی (وـ u) و کۆنسۆنانتی (وـ w)ی نەکردووە . هەروەها دەبوو تێکەڵکردنی بزوێنی (ی ـ î) و کۆنسۆنانتی (ی ـ y) یش نەهێڵێ[١٦٣] . . . ئـەوەی پتریش جێگەی ڕەخنە بێ ، ئەوەیە کۆڕ نەك هەر (ی ـ î)ی بـزوێن و (ی ـ y)ی کۆنسۆنانتی لێك جیانەکردۆتەوە ، بـەڵکو بـە پێوانـەی عەرەبی وای‌دانـاوە کە لـە کوردیشدا دوو بزوێنی (ی) هەیە ، کە یەکێکیان کورتە و ئەوی دی‌یان درێژ ـ واتە یـەکێکیان وەك ژێـر (کسرة) و ئـەوی‌تریـان وەك (ی) . بۆ جیـاکردنـەوەشیـان کەشیدەیەکی لەسەر دووەمیان داناوە[١٦٤] . بە ڕای من ئـەمە بـە زۆر سەپـاندنی فۆنێمی عەرەبییە بەسەر کوردیدا[١٦٥] .

---

(١٦١) لە بەشی سێیەمی ئەم کتێبەدا پتر لەو کێشەیە دواوین .

(١٦٢) د. نەبەز ئەوە بە کارێکی ناشیانە دادەنێ (ل ٩٤) ، کەچی (وـ کەشیدەیەکی لەسەر) لەجیاتی (وێ) نووسین کە دەستەی نووسەرانی «گۆڤاری کۆلێجی ئەدەبیات» پەیرەوی دەکەن ، کە بە ناوەڕۆك هەڵە و بە ڕوخساریش ناحەز لەسەری بەدەنگە نایەت .

(١٦٣) د. نەبەز لەم بارەیەوە ڕەخنەی بەجێی لە کۆڕ گرتووە (ل ٩٤) .

(١٦٤) بەداخەوە د. نەبەز هەستی بەو هەڵەیەی کۆڕ نەکردووە .

(١٦٥) سەرنجمان سەبارەت ، بە پێویستی جیاکردنەوەی بزوێنی (وـ u) و کـۆنسۆنـانتی (وـ

گیروگرفتێکی گرنگی ڕێنووسی کۆڕ ، ئەوەیە بۆ کورتە بزوێنی (i) ، کە بە عەرەبی (الکسرة المختلسة) ی پێ دەڵێن ، نەك هەر نیگاری دانەناوە ، بەڵکو باسیشی نەکردووە و ناویشی نەهێناوە[166] [167] . . .

کۆڕ لە گۆڕینی شوێنی چوکڵەی (ڕ) ی قەڵەودا ـ واتە کە لەژێرەوە هێنایە سەرەوە ـ لە هیچی نەبوو گیروگرفتێکی نوێی بۆ ڕێنووسی کوردی دروست کرد[168] [169] . . .

ئەمانە و هەندێ ناتەواوی و هەڵەی تر لە ڕێنووسی کۆڕدا دەبینرێن[170] . بەڵام خۆ دەبێ لەتەك باسی ئەو کەم و کورتییانەیدا باسی ڕووە چاکەکانیشی بکەین :

کۆڕ کە پێشنیاری کردووە ، لەو شوێنانەدا کە وشەی (ئەم) دەچێتە سەر وشەی وەك (جا ، ساڵ ، ڕۆ ، شەو . . .) پێوەیان بلکێنرێت (ئەمجا ، ئەمساڵ ، ئەمرۆ ، ئەمشەو . . .)[171] دەبێ خراپەی چی بێ ؟ . . کۆڕ کاتێ ئەوەی پەسەندکردووە ، کە ئەمرازی (نەفی و نەهی و ئەمر و موزارەعە) چووە سەر کرداری سادە ، ئەمرازەکە بە کردارەکەوە بلکێنرێت ، وەك (ناکوژێ ، مەکوژە ، بکوژە ، دەکوژێ)[172] ، نازانستیی لە چیدایە ؟ . . یاخود کە دەڵێ « لە زمانی کوردیدا

=

٣) ؛ بزوێنی (ی ـ ?) و کۆنسۆنانتی (ی ـ y) . هەروەها ڕەت کردنەوەی دیاری کردنی دوو بزوێنی (ی) لە ڕێنووسی کوردیدا بە دوور و درێژی و بەڵگەی زانستی یەوە لە بەشی سێیەمی ئەم کتێبەدا باس کردووە .

(١٦٦) شی کردنەوەی ئەم کێشەیەش دیسان کەوتۆتە بەشی سێیەمی ئەم کتێبەوە .

(١٦٧) د. نەبەز ئەمەی لەسەر کۆڕ نەکردۆتە ڕەخنە .

(١٦٨) لێکدانەوەی ئەو کێشەیە لە بەشی سێیەمی ئەم کتێبەدا هاتووە .

(١٦٩) بەتەواوی ڕام لەگەڵ د . نەبەزدا دەگونجێ لەوەدا کە دانانی چوکڵە لەسەر (ڕ) بۆ کردنی بە ڕێی قەڵەو لەباری هونەرییەوە بە ڕاست نازانێ (ل ٩٤) . بەلام کە پێشنیار دەکا چوکڵە نەخرێتە سەر (ڕ) ی سەرەتای وشە (ل ٩٤) ، ئەوە زۆر بەهەڵەدا چووە (لە بەشی سێیەمی ئەم کتێبەدا ، دەربارەی (ڕ) ی سەرەتای وشە کۆڵیویننەتەوە) .

(١٧٠) د. نەبەز لە باسی کەم و کورتیی ڕێنووسی کۆڕدا نیشانی نەپێکاوە . بەڵام ئەمەش هێشتا شوکرانەی دەوێ کە ئەو وەك خەڵکی دی تەنیا پلار و توانجی تێ نەگرتووە ، بەڵکو یەك دوو هەڵەی ئەو ڕێنووسەشی خستۆتە پێش چاو .

(١٧١) سەرچاوەی ناوبراو ، ڕێنووسی کوردی ، ل ١١ .

(١٧٢) هەمان سەرچاوە ، ل ١١ ـ ١٢ .

جاری‌وا هه‌یه دوو وشه‌ی یه‌ك واتابه‌خش به‌دوای یه‌كدا دێن و نه‌نها پیتی (و) یان ده‌كه‌وێته نێوانه‌وه و ته‌نانه‌ت واش روده‌دات كه یه‌كێك له‌و دوو وشه‌یه له زمانێكی تره‌وه وه‌رگیرابێت ، وه‌ك (پێوقه‌ده‌م) . له هه‌موو ئه‌و جۆره شوێنانه‌ی رسته‌دا پێویسته ، ئه‌و دوو وشه یه‌ك واتابه‌خشه به‌یه‌كه‌وه بنووسرێن ، وه‌ك : (گورجوگۆل ، گفتوگۆ ، كه‌لوپه‌ل ، مشتومر ، كتومت ، ده‌ستوبرد ، رووتوقووت ، شێتووێت ، لووسوپووس ، پێوقه‌ده‌م . . .)»[173] ، ناله‌باریی ئه‌و پێشنیاره چییه ؟ . .

جا نه‌ك هه‌ر قسه‌ی بێجێ و توانج و پلار له زانستدا جێی نابێته‌وه ، به‌ڵكو ته‌نانه‌ت ئه‌گه‌ر ره‌خنه‌گریش شتێكی له ره‌خنه‌لێگیراو باشتر پێشكه‌ش نه‌كات بایه‌خ به كاره‌كه‌ی نادرێ .

له‌نێو ئه‌و باسانه‌ی له‌دوای دانانی رێنووسی كۆڕه‌وه ـ واته له ساڵی ۱۹۷۳ وه ـ ده‌رباره‌ی رێنووسی كوردی نووسراون ، به‌تایبه‌تی چه‌ند وتارێكی مامۆستا مه‌سعوود محه‌مه‌د دیارن . مامۆستای ناوبراو ، سه‌ره‌رای وتاری « گیروگرفتی رێنووسی كوردی »[174] و «رێنووسی كۆڕ»[175] ، هه‌روه‌ها له هه‌ندێ نووسینی دی زمانه‌وانیشدا ناوه‌ناوه به لای كێشه‌ی رێنووسدا چووه[176] .

مامۆستا مه‌سعوود محه‌مه‌د به شێوه‌یه‌كی زانستی و به به‌ڵگه‌ی زۆر و راست و له‌بار بیر و رای سه‌باره‌ت به هه‌ندێ گیروگرفتی رێنووسی كوردی ده‌ربریوه . به‌وێنه چوار به‌ڵگه‌ی واقیعی ئه‌وتۆی بۆ ره‌ت‌كردنه‌وه‌ی دانانی نیگاری سه‌ربه‌خۆ بۆ

---

(۱۷۳) هه‌مان سه‌رچاوه ، ل ١٤ .

(۱۷٤) مه‌سعوود محه‌مه‌د ، گیروگرفتی رێنووسی كوردی ، گۆڤاری « په‌روه‌رده و زانست » ، ژ ٦ ، به‌غدا ، ۱۹۷۳ ، ل ۷ ـ ۲۸ .

(۱۷٥) مه‌سعوود محه‌مه‌د ، رێنووسی كۆڕ ، « گۆڤاری كۆڕی زانیاری كورد » ، ب ٤ ، به‌غدا ، ۱۹۷٦ ، ل ۲۳۲ ـ ۲۸۸ .

(۱۷٦) به‌وێنه :

أ ـ مه‌سعوود محه‌مه‌د ، فۆنه‌تیك چیمان بۆ بكا ؟ ، « گۆڤاری كۆڕی زانیاری كورد » ، ب ۳ ، ب ۱ ، به‌غدا ، ۱۹۷٤ ، ل ٥٦٨ ـ ٦۲۲ .

ب ـ مه‌سعوود محه‌مه‌د ، به‌كارهێنانی (ی) له رێزمانی كوردیدا ، « گۆڤاری كۆڕی زانیاری كورد » ، به‌رگی یه‌كه‌م ، به‌شی یه‌كه‌م ، به‌غدا ، ۱۹۷۳ ، ل ۳۹ ـ ١١٤ .

دیفتۆنگی (وێ) هێناوەتەوە[177] ، کە بەر لەو کەس وا بۆ ئەو ڕاستییە نەچووە . . . ئەو هەموو بەڵگە لەبارانەی بۆ بە هەڵە دانانی نووسینی بزوێنی (و) ی درێژ بە دوو واو خستوویەتی یە پێش چاو[178] ، کەرەستەیەکی تازەن . . . نموونەی جوانی سەبارەت بە سەربەخۆ نووسینی پریپۆزیشن[179] ، ناکرێ لێی لاری بین . . . هتد . ئەمانە و چەندین ڕای زانستی دی لە وتارەکانی نووسەردا دەبینین[180] .

لەگەڵ پەسەندکردنی ئەو بۆچوونانەشدا ، لە هەندێ شوێندا ڕامان لەگەڵ ڕای مامۆستا مەسعوود یەك ناگرێتەوە . بەوێنە ، ئەوەی پێی دەگوترێ (کسرة مختلسة) ئەو بە قورس کردنی دادەنێ[181] ، بەڵام بە لای ئێمەوە کورتە بزوێنە[182] . . . ئەو وا بە باش دەزانێ کە بۆ (ر) ی قەڵەو چوکڵە لەسەرەوە دابنرێ[183] ، ئێمەش وای بۆ دەچین کە دانانی چوکڵە لەژێرەوە لەبارتر بێت[184] . . . ئەو لەو ڕایەدایە کە لە نموونەی وەك : « هەڵدەگرێ ، هەڵ

---

(177) سەرچاوەی ناوبراو ، مەسعوود محەمەد ، گیروگرفتی ڕێنووسی کوردی ، ل ٩ ـ ١١ .

(178) سەرچاوەی ناوبراو ، مەسعوود محەمەد ، ڕێنووسی کۆڕ ، ل ٢٥٧ ـ ٢٥٨ .

(179) هەمان سەرچاوە ، ل ٢٧٥ ـ ٢٧٧ .

(180) لە بەشی سێیەمی ئەم کتێبەدا ئەو بۆچوونانە و هەندێکی دی هەڵسەنگێنراون .

(181) بڕوانە :
أ ـ مەسعوود محەمەد ، سەرچاوەی ناوبراو ، فۆنەتیك چیمان بۆ بکا ؟، ل ٥٩١ .
ب ـ مەسعوود محەمەد ، سەرچاوەی ناوبراو ، ڕێنووسی کۆڕ ، ل ٢٥٣ ـ ٢٥٤ .

(182) بڕوانە :
أ ـ د . ئەورەحمانی حاجی مارف ، سەرچاوەی ناوبراو ، پێداچوونەوەیەکی هەندێ بیروڕای زمانەوانیی مامۆستا مەسعوود محەمەد ، بەشی یەکەم ، ل ١٢ ـ ١٣ ، بەشی دووەم ، ل ١٣ ـ ١٧ .
ب ـ د . ئەورەحمانی حاجی مارف ، سەرچاوەی ناوبراو ، چەند وشەیەك دەربارەی وتاری (لەگەڵ دەنگسازی کوردیدا) ، ل ٦٣ ـ ٦٤ .

(183) مەسعوود محەمەد ، سەرچاوەی ناوبراو ، ڕێنووسی کۆڕ ، ل ٢٥٦ ـ ٢٥٧ .

(184) بڕوانە : د . ئەورەحمانی حاجی مارف ، گیروگرفتی ڕێنووسی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی ، ل ٣٣ ـ ٣٨ .

بگرە . . . » دا پێشگرەکە بە جیا بنووسرێ[185] ، رای ئێمەش ئەوەیە بەتەنیا نووسینی پێشگرەکە راست نییە . . هتد[186] .

ئەگەرچی رای ئێمە و مامۆستا مەسعوود لە چارەسەرکردنی هەندێ کێشەی رێنووسدا وێك ناچن ، بەڵام ئەمە ئەو راستییەم لێ ناشێوێنێ کە ئەو وتارانەی ئەو دەربارەی رێنووسی کوردی نووسیونی بە باشترین و زانستی‌ترین بەرهەمی ئەو مەیدانە دابنێم .

لە گۆڤار و رۆژنامە کوردییەکانی نێوان سالانی ٧٠ ـ ٨٠ شدا لەبارەی رێنووسی کوردییەوە ژمارەیەك وتار بلاوکراوەتەوە ، بەوێنە : « دەستووری نووسینی کوردی »[187] ؛ « چەند سەرنجێکی زمانەوانی »[188] ؛ « جارێکی تریش پیتەکانی کوردی »[189] ؛ « رێنووس پەیرەوی زمانناسی بکا باشە »[190] ؛ « دواوانێك

---

(١٨٥) مەسعوود محەمەد ، سەرچاوەی ناوبراو ، رێنووسی کۆڕ ، ل ٢٦٢ ـ ٢٦٣ .

(١٨٦) د. ئەورەحمانی حاجی مارف ، گیروگرفتی رێنووسی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی ، ل ٥٤ ـ ٥٨ .

(١٨٧) ع . ع . شەونم ، دەستووری نووسینی کوردی ، گۆڤاری « برایەتی » ژ ٢ ، سالی ١ ، بەغدا ، ١٩٧٠ ، ل ٣٢ ـ ٣٥ .

(١٨٨) د. کەمال فوئاد ، چەند سەرنجێکی زمانەوانی ، گۆڤاری « رۆژی کوردستان » ، ژ ٢ ، بەغدا ، ١٩٧١ ، ل ٥٨ ، ٥٩ .

(١٨٩) محەمەد صالح سەعید ، جارێکی تریش پیتەکانی کوردی ، گۆڤاری « نووسەری کورد » ، ژ ٤ ، بەغدا ، ١٩٧١ ، ل ٦٤ ـ ٧٠ .

(١٩٠) محەمەد ئەمین هەورامانی ، رێنووس پەیرەوی زمانناسی بکا باشە ، گۆڤاری « ئاسۆی زانکۆیی » ، سلیمانی ، ١٩٧٨ ، ژ ١٠ ، ل ٨٨ ـ ٩١ .

(١٩١) رەئووفی ئەحمەد ئالانی ، دواوانێك بۆ رێنووسی کوردی ، رۆژنامەی « هاوکاری » ، بەغدا ، ١٩٧٩ ، بەشی یەکەم ، ژ ٤٦٩ ، ل ٦ ـ ٧ ؛ بەشی دووەم ، ژ ٤٧١ ، ل ٣ ؛ بەشی سێیەم ، ژ ٤٧٢ ، ل ٣ ، ٧ .

(١٩٢) رەئووفی ئەحمەد ئالانی ، رێنووسی کوردی و چەند هەڵوێستێك ، رۆژنامەی « هاوکاری » ، بەغدا ، ١٩٧٩ ، بەشی یەکەم ، ژ ٤٧٨ ، ل ٣ ؛ بەشی دووەم ، ژ ٤٧٩ ، ل ٣ ؛ بەشی سێیەم ، ژ ٤٨٥ ، ل ٣ ؛ بەشی چوارەم ، ژ ٤٩٠ ، ل ٣ .

بۆ رێنووسی کوردی »[191] ؛ « رێنووسی کوردی و چەند هەڵوێستێك »[192] و هەندێکی تر[193] .

سالی ١٩٨٠ دەستەی کوردیی کۆری زانیاری عێراق بریاریدا ، کۆرێك بۆ لێکۆڵینەوەی گیروگرفتەکانی رێنووسی کوردی ببەستێ . بەم بۆنەیەوە بانگەوازێکی بلاوکردەوە[194] و داوای لە رووناکبیرانی کورد کرد ، لەوبارەیەوە باس ئامادە بکەن و بەشداری ئەو ئەرکە بکەن . . . ئەوەندەی پێ نەچوو چەندین باس و لێکۆڵینەوە

گەیشتە بارەگای کۆری زانیاری و لە ماوەیەکی کەمدا بە رۆنیو بۆ کۆری گیروگرفتی رێنووسی کوردی ئامادەکران . . . بەلام لەبەر چەند هۆیەك کۆری ناوبراو نەبەسترا و تێکرای وتارەکان : « خاڵبەندی بۆ رێنووسی کوردی »[195] ؛ « گیروگرفتەکانی رێنووسی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی »[196] ؛ « زەنگی کاروانی رێنووسی کوردی »[197] ؛ « گیروگرفتەکانی رێنووسی کوردی و شێوەی

---

(١٩٣) بێگومان لە کورتە باسێکی وادا مەودای ئەوە نییە لە سەرپاکی ئەو کارانە بدوێین کە پێوەندیان بە کێشەی رێنووسی کوردییەوە هەیە . بەلام لەگەڵ ئەوەشدا ، توانیومانە لە تێکرای گرنگەکانیان بکۆڵینەوە و بە گشتیش ئەوەی هەیە ، زوربەی زۆری باس بکەین .

(١٩٤) بانگەوازێك لە دەستەی کوردیی کۆری زانیاری عێراقەوە (کۆرێك بۆ گیروگرفتی رێنووسی کوردی) ، «گۆڤاری کۆری زانیاری عێراق ـ دەستەی کورد» ، ب ٧ ، بەغدا ، ١٩٨٠ ، ل ٢٩٦ ـ ٢٩٨ .

(١٩٥) د . کامیل بەسیر ، خاڵبەندی بۆ رێنووسی کوردی ، «گۆڤاری کۆری زانیاری عێراق ـ دەستەی کورد» ، ب ٩ ، بەغدا ، ١٩٨٢ ، ل ٥ ـ ١٥ .

(١٩٦) د. ئەورەحمانی حاجی مارف ، گیر وگرفتەکانی رێنووسی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی ، «گۆڤاری کۆری زانیاری عێراق ـ دەستەی کورد» ، ب ٩ ، بەغدا ، ١٩٨٢ ، ل ١٦ ـ ٧٧ .

(١٩٧) ئیبراهیم ئەمین باڵدار ، زەنگی کاروانی رێنووسی کوردی ، «گۆڤاری کۆری زانیاری عیراق ـ دەستەی کورد» ، ب ٩ ، بەغدا ، ١٩٨٢ ، ل ٧٨ ـ ١١١ .

چارکردنیان »[198] ؛ « رێنفیسینا کوردی ب تیپێت عەرەبی »[199] ؛ « رێنووسی کوردی»[200] ؛ «رێنووسی کوردی»[201] ؛ «چۆنیەتی نووسینی چاوگەی نەسادە»[202] ؛ «فریدان و هەڵبواردن لە بەکارهێنان و نووسینی کوردیدا»[203] ؛ «نووسینی کوردی لە روانگەی فۆنەتیکەوە»[204] ؛ «چارەسەرکردنی گیروگرفتەکانی رێنووس و ئەلفوبێی کوردی»[205] ؛ «گیروگرفتەکانی نووسینی کوردی لە تای ترازووی پیتە بزوێن و نەبزوێندا»[206] ؛ «پێشەکی چۆن بنووسین ؟ لە دەنگەوە بۆ

---

(۱۹۸) شاکیر فەتتاح ئەحمەد ، گیروگرفتەکانی رێنووسی کوردی و شێوەی چارکردنیان ، «گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق ـ دەستەی کورد» ، ب ۹ ، بەغدا ، ۱۹۸۲ ، ل ۱۱۲ ـ ۱۳٤ .

(۱۹۹) صادق بەهائەدین ئامێدی ، رێنڤیسینا کوردی ب تیپێت عەرەبی «گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق ـ دەستەی کورد» ، ب ۹ ، بەغدا ، ۱۹۸۲ ، ل ۱۳٥ ـ ۱٤۸ .

(۲۰۰) طاهیر صادق ئەحمەد ، رێنووسی کوردی ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق ـ دەستەی کورد » ، ب ۹ ، بەغدا ، ۱۹۸۲ ، ل ۱٤۹ ـ ۱۷۳ .

(۲۰۱) عومەر عەبدولرەحیم ، رێنووسی کوردی ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق ـ دەستەی کورد » ، ب ۹ ، بەغدا ، ۱۹۸۲ ، ل ۱۷٤ ـ ۱۸٥ .

(۲۰۲) د. کوردستان موکریانی ، چۆنیەتی نووسینی چاوگەی نەسادە ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق ـ دەستەی کورد » ، ب ۹ ، بەغدا ، ۱۹۸۲ ، ل ۱۸٦ ـ ۲۱۱ .

(۲۰۳) محەمەد صالح سەعید ، فریدان و هەڵبواردن لە بەکارهێنان و نووسینی کوردیدا ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق ـ دەستەی کورد » ، ب ۹ ، بەغدا ، ۱۹۸۲ ، ل ۲۱۲ ـ ۲۲۸ .

(۲۰٤) محەمەد مەعرووف فەتتاح ، نووسینی کوردی لە روانگەی فۆنەتیکەوە ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق ـ دەستەی کورد » ، ب ۹ ، بەغدا ، ۱۹۸۲ ، ل ۲۲۹ ـ ۲٦۷ .

(۲۰٥) مەسعوود محەمەد ، چارەسەرکردنی گیروگرفتەکانی رێنووس و ئەلفوبێی کوردی ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق ـ دەستەی کورد » ، ب ۹ ، بەغدا ، ۱۹۸۲ ، ل ۲٦۸ ـ ۳٥۹ .

(۲۰٦) نووری عەلی ئەمین ، گیروگرفتی نووسینی کوردی لە تای ترازووی پیتە بزوێن و نەبزوێندا ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق ـ دەستەی کورد » ، ب ۹ ، بەغدا ، ۱۹۸۲ ، ل ۳٦۰ ـ ٤۱۹ .

وشه ، تا رسته»[207] ؛ «ئیملای کوردی و چەند تێبینی‌یەك»[208] ؛ «گیروگرفتی نووسینی فرمان لەگەڵ راناو لە رووی پێکەوە نووسان و پێکەوە نەنووسانەوە»[209] ؛ «الكلمات العربية المستعملة في اللغة الكردية»[210] لە ژمارە (٩)ی گۆڤاری کۆردا بڵاوکرانەوە .

بەشێك لەو وتارانەی بۆ کۆری گیروگرفتی رێنووسی کوردی نووسراون خاسیەتی زمانی کوردییان باش تێدا خوێندراوەتەوە و بەشێکیشیان بە ئاشکرا کاری زمانی بێگانەیان پێوە دیارە . بەشێکیان لەسەر بناغەی زانستی نووسراون و کێشەی ئاڵۆزی جۆربەجۆریان رەواندۆتەوە و ئەنجامی سەرکەوتوویان وەدی‌هێناوە ، بەڵام بەشێکی تریان لاواز و سادە و ساکارن . . . لەگەڵ جیاوازی رادەی وتارەکاندا پێویستە ئەو راستی‌یە لەیادنەکەین کە هەر نووسەرە (جگە لە د . کامیل بەسیر) بەپێی توانست و زانینی ، هەوڵی‌داوە و خۆی ماندوو کردووە . . . بەڵام د. کامیل بەسیر ، کە ئەندامێکی دیار و بەرز و چالاکی دەستەی کوردیی کۆری زانیاری عێراقە ، بە خشکەیی زانیاری لە کتێبێکی حەفتا ساڵ لەمەوبەر چاپکراوی عەرەبی‌یەوە ـ « الترقيم و علاماته في اللغة العربية »[211] ، بێ‌ئەوەی ناوی بەرێ وەرگرتووە و کردوویەتی‌یە کوردی و بەناوی «خاڵبەندی بۆ رێنووسی کوردی» یەوە بڵاوی کردۆتەوە[212] .

---

(٢٠٧) د. نەسرین فەخری ، پێشەکی چۆن بنووسین ؟ لە دەنگەوە بۆ وشە ، تا رستە ، « گۆڤاری کۆری زانیاری عێراق ـ دەستەی کورد » ، ب ٩ ، بەغدا ، ١٩٨٢ ، ل ٤٢٠ ـ ٤٣٣ .

(٢٠٨) د. وریا عومەر ئەمین ، ئیملای کوردی‌و چەند تێبینی‌یەك ، «گۆڤاری کۆری زانیاری عێراق ـ دەستەی کورد» ، ب ٩ ، بەغدا ، ١٩٨٢ ، ل ٤٣٤ ـ ٤٤٩ .

(٢٠٩) د. ئیبراهیم عەزیز ئیبراهیم ، گیروگرفتی نووسینی فرمان لەگەڵ راناو لەرووی پێکەوە نووسان‌و پێکەوە نەنووسانەوە ، «گۆڤاری کۆری زانیاری عێراق ـ دەستەی کورد» ، ب ٩ ، بەغدا ، ١٩٨٢ ، ل ٤٥٠ ـ ٤٨٨ .

(٢١٠) ابو زيد مصطفى السندى ، الكلمات العربية في اللغة الكردية ، «مجلة المجمع العلمي العراقي ـ الهيئة الكردية» ، المجلد ٩ ، بغداد ، ١٩٨٢ ، ص ٤٨٩ ـ ٥١٠ .

(٢١١) احمد زكي باشا ، الترقيم وعلاماته في اللغة العربية ، مصر ، ١٩١٢ .

(٢١٢) سەبارەت بە کاری نارەوای دژ بە زانستی د. کامیل بروانە :
أ ـ د. ئەورەحمانی حاجی مارف ، مووررووی مالاوسێ مەگەر بە شەو بکرێتە مل ،

لەنێو کۆمەڵە باسی ژمارە (٩)ی گۆڤاری کۆڕدا هەروەها دیار وتاری «چارەسەرکردنی گیروگرفتەکانی ڕێنووس و ئەلفوبێی کوردی»ی مامۆستا مەسعوود محەمەدە ، کە وردی و قووڵی و شارەزایی لە زۆر شوێنیدا دەدرەوشێتەوە .

* *

لە ئەنجامی نیشاندانی ئەو مێژووەی نووسینی کوردیدا ، ئەوەمان لێ ئاشکرا بوو ، کە دەمێ ساڵە نووسەرانی کورد کێشەی چۆنیەتی نووسینی زمانەکەیان لە بەرچاو گرتووەو هەوڵی نەهێشتنی گیروگرفتەکانیان داوە تا لە پاشاگەردانی ڕزگاریان بێ و ئەلفوبێی عەرەبی وا لێ بکەن بتوانرێ دەنگە کوردییەکانی بە جۆرێکی وا پێ دەرببڕێ ، خوێندەواری کورد بتوانێ ئەوەی دەیلێ بیخاتە سەر کاغەز .

هەرچەندە هەوڵ و کۆششی زانایانی کورد و کوردناسان لەو مەیدانەدا جێی خۆی گرتووە و ئەمڕۆ ڕێنووسێکی تارادەیەك باش بۆ نووسینی کوردی سازبووە ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەو ئەلفوبێیەی ساڵەهای ساڵە خزمەتی دەکرێ ، هێشتا هێندەی گیروگرفت تێدایە کە لە ژماردن نایە و چارەسەرکردنیان دژوارە[213] . بەداخەوە تائێستاش ڕێنووسێکی یەکگرتووی کوردی نییە و ، بۆیە دەبینین هەر کۆمەڵە نووسەرێك بە جۆرێك دەنووسن و زۆر جاریش تاکە نووسەرێك بە چەند جۆرێك دەنووسێ . ڕاستە هۆی سەرەکی ، باش نەگونجانی ئەلفوبێکەیە ، بەڵام ئاشکراشە زوربەی ئەو کۆششانەی لەم مەیدانەدا کراون ، لەلایەن لیژنە یان

= گۆڤاری «نووسەری کورد» ، ژ ٩ ، بەغدا ، ١٩٨٢ ، ل ٥١ ـ ٧٤ .
ب ـ د. ئەورەحمانی حاجی مارف ، لە ڕێگای ڕاستگۆیی و دەستپاکی و زانستدا ، ڕۆژنامەی «عێراق» ، بەشی یەکەم ، ژ ٢١٦٠ ، بەغدا ، ٩ی مارتی ١٩٨٣ ، ل ٧ ؛ بەشی دووەم ، ژ ٢١٧٩ بەغدا ، ٣٠ی مارتی ١٩٨٣ ، ل ٧ .

(٢١٣) ئەوەی لە ڕووی سادە و ساکاریی کتێبی «ڕێنووسی کوردی لە ڕەگە و ڕیشەوە» تەواو جێی ڕەخنە بێ ، ئەوەیە کاتێ لە کۆتاییدا (ل ٥٥ ـ ٥٦) باسی گیروگرفتەکانی ڕێنووسی کوردی دەکات ، هەشت خاڵی ئێجگار سەرپێیی دیاری کردووە . . . ئەوەی کەمێ ئاگاداری ڕێنووسی کوردی بێت ، دەزانێ کۆسپ و گیروگرفت هێندە زۆرن بیر و قەڵەم و دەست ماندوو دەکەن .

کۆمەڵێکی شارەزای نووسینەوە نەبووە ، بەڵکو کاری تاکە کەسانێك بووە . زۆربەی ئەو تاکە کەسانەش هەرچەندە کارەکەیان بێسوود نەبووە و رووی چاکی بەرهەمیان تارادەیەك جێی خۆی کردۆتەوە ، بەڵام رادەی زانستی یان یاریدەی باش بەجێ هێنانی ئەو ئەرکەی نەداون و هەروەها خاوەنی دەستەڵاتیش نەبوون ، کە بیروراکانیان بە زۆر بسەپێنن . . . سازبوونی رێنووسێکی لەبار و رێك وپێکی یەکگرتووی کوردی ، پێویستی بە بەستنی کۆرێکی زانستانەیە ، کە شارەزایانی ئەو مەیدانە لێکۆڵینەوەی خۆیانی تێدا پێشکەش بکەن . دەبێ لیژنەیەکی کارامە و شارەزاش پێك بهێنرێ و مافی بدرێتێ تا لەسەر بناغەی ئەو وتارانە و دوای شەن وکەو کردن و بەراورد و بژارکردن و وردبوونەوە لە مەسەلەکە بتوانێ بیرێکی پوخت لەبارەیەوە هەڵهێنجێ و پرۆژەی نووسینی کوردی ئامادە بکات . بەڵام هەموو ئەمانەش جێگەی تەواوی خۆیان ناگرن ، ئەگەر لە لایەن کاربەدەستانەوە شێوەی رەسمی پێ نەدرێ .

○

○

گیروگرفته‌کانی ڕێنووسی کوردی به ئه‌لفوبێی عه‌ره‌بی

به‌ر له‌وه‌ی ده‌ست بدرێته دانانی ڕێنووسێکی ڕێك‌وپێك و له‌بار ، پێویست به لێکۆڵینه‌وه‌یه‌کی قووڵی فۆنه‌تیکه ، به‌تایبه‌تی له دیاری‌کردنی تێکرای فۆنیمه‌کانداو ئنجا دانانی نیگار بۆ هه‌ر یه‌کێك له‌و فۆنیمانه . دوایش پێویسته ئه‌و پیتانه له‌گه‌ڵ یه‌کتردا به‌راورد بکرێن ، تاکو بزانرێ بوون و نه‌بوونیان چ ده‌ورێك ده‌بینێ .

وه‌ك ئاشکرایه (ده‌نگ) له ڕێگای ئه‌ندامه‌کانی ئاخاوتنه‌وه ده‌رده‌بررێت و به‌هۆی بیستنه‌وه هه‌ستی پێ ده‌کرێ . (پیت) وێنه‌ی ده‌نگه ، به نیشانه له نووسیندا دیارکراوه و به‌هۆی بینینه‌وه وه‌رده‌گیرێ . ڕاسته مرۆڤ نه‌ك ته‌نها ده‌توانێ وشه بڵێ ، به‌ڵکو هه‌روه‌ها ده‌توانێ بیشینووسێ ، یاخود چاپی بکات ، به‌ڵام کاتێ ده‌نووسین یاخود شت چاپ ده‌که‌ین ، ئه‌وسا وێنه‌ی ده‌نگه‌کانی ئاخاوتن به پیت نیشان‌ده‌ده‌ین . به‌ڵێ زمان دوو دیوی هه‌یه : ئاخاوتن و نووسین . به‌ڵام ئاخاوتن ڕه‌سه‌نتره و پێش نووسین که‌وتووه . منداڵ له سه‌ره‌تادا فێری قسه‌کردن ده‌بێ و دوایی نووسین . زۆر که‌سانیش هه‌ن سه‌د ساڵ ده‌ژین و ڕه‌وان و پاراو به زمانه‌که‌یان ده‌دوێن ، بێ‌ئه‌وه‌ی فێری خوێندنه‌وه یان نووسینی پیتێك بووبن . له‌م سه‌ده‌ی بیسته‌مه‌شدا هێشتا میلله‌تی وا هه‌یه که له‌و ده‌ستکه‌وته مه‌زنه‌ی شارستانی‌یه‌ت بێ‌به‌شه .

تا ئێره که‌مێ له جیاوازیی نێوان (ده‌نگ) و (پیت) دواین ، ئنجا دێینه سه‌ر به‌راوردکردنی (ده‌نگ) و (فۆنیم) . وه‌ك ئاشکرایه ، فۆنیم به‌و ده‌نگانه ده‌وترێ که له زماندا وشه پێك‌ده‌هێنن و به گۆڕان و لاچوونیان واتا ده‌گۆڕن . بۆ نموونه ، ئه‌گه‌ر فۆنیمی (ا) له وشه‌ی « باز » دا بگۆڕێت به (ە ، ۆ ، ێ . . .) ، ئه‌وه ئه‌م وشانه « به‌ز ، بۆز ، بێز . . . » په‌یداده‌بن ، که جیاوازییه‌کی ته‌واو له مانایاندا هه‌یه ـ واته لێره‌دا فۆنیمی (ە ، ۆ ، ێ . . .) ده‌وری گۆڕینی مانای وشه‌ی « باز » ده‌بینن . ئه‌گه‌ر فۆنیمی (ز) یش له وشه‌ی «ناز» دا بگۆڕێت به (ن ، ڵ ، ڤ ، خ . . .) ئه‌وه

ئەم وشانە : « نان ، ناڵ ، ناڤ ، ناخ . . . » دروست دەبن ، کە هەر یەکەیان مانای تایبەتی خۆی هەیە ـ *واتە بەمجۆرە دەبینین کەوا فۆنێمی* (ن ، ڵ ، ڤ ، خ . . .) مانای وشەی « ناز » دەگۆڕن . . . لێرەدا پێویستە ئەوەش لەیادنەکەین ، کە هەرچەندە فۆنێم کاری جیاکردنەوەی گۆڕینی مانا بەجێ دەهێنێ ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بەتەنیا خاوەنی مانا و واتا نییە .

(فۆنێم) لە (دەنگ) گرنگترە ، چونکە جیاوازی دەخاتە نێوان وشەوە . هەموو فۆنێمێك ، دەنگە ، بەڵام هەموو دەنگێك ، فۆنێم نییە . بەوێنە : (قیژە ، هاوار ، قۆرەی سك ، قرقێنە ، نزگەرە ، پرخەپرح ، كۆكە . . .) هەموو دەنگن ، بەڵام هیچیان فۆنێم نین . یاخود کاتێ (گ ،ك) لەپێش (ی ، یَ ، وێ ، وی) دا دەگوترێن ، شێوەی تەلەفوزیان وەك (چ) یان (ج) ی لێ دێت ـ واتە (گ) و (ك) لە حاڵەتی ئاساییدا لە بنی ئەوکەوە تەلەفوز دەکرێن ، بەڵام لە حاڵەتی دووەمدا زمان نزیك مەلاشوو دەخاتەوە . بەوپێیە دەبنە دەنگی جیاوار ، بەڵام نابنە فۆنێمی جیاواز . . . هەروەها لە زمانی کوردیدا هەمزە (ئـ) کە بەتایبەتی لە سەرەتای وشەوە بۆ یاریدەی دەربڕینی دەنگە بزوێنەکان دێت ، دەنگە بەڵام فۆنێم نییە[1] . . .

---

(١) مامۆستا مەسعوود محەمەد لە خاڵی دووەمی وتاری «ڕەواندنەوەی دوو ڕەخنە» (گۆڤاری «ڕۆشنبیری نوێ» ، بەغدا ، ١٩٨٠ ، ژ ٨٠ ، ل ٢ ـ ٨)دا رای خۆی سەبارەت بە هەمزە دەربڕیوە . . . لە سەرەتای ئەم باسەدا نووسیوێتی دەڵێ : «با لە پێشەوە ئەوە بڵێم نووسینی لاتینیش وا دەبێ سەر لە نووسەر و لێکۆڵەرەوەی کورد دەشێوێنێت وەك کە دێت و لەبری (ئا ، ئۆ ، ئی . . .) تەنها یەك پیت دەنووسێت کەچی هەریەکەیان بریتییە لە دوو دەنگی سەربەخۆی تەواو و چ فەرقێك نییە لەنێوان (دا ، دۆ ، دی) و (ئا ، ئۆ ، ئی) لە ڕووی ژمارەی دەنگەکانیانەوە ، نووسینی لاتینی کە بایەخی بە دەنگی (همزە) نەداوە و لەوەشدا سەهوێکی زلی کردوە ، کێشەی بۆ ئێمەش ناوەتەوە کە بەشێکی بەرچاوی لێکۆڵەرەوەی کورد بەشوێن هەنگاوی ئەو سەهوەدا دەڕۆن و دەمەتەقە لەسەر بایەخی دەنگی (همزە) هەڵدەستێنن و دانەنانی نیشانە بۆ هەمزە لە نووسینی کوردیدا بە ڕاست دەزانن ، کەچی دەنگێکی زێدە ڕەسەنو کۆنی زمانەکەمانە ، هەر ئەوەندە هەیە لە ئاخاوتنی ئێستاکەماندا هەمزە لەناو توێژی وشەدا نەماوەو بە زۆری لە بەرایی وشەوە دێت ، تەنها لە ڕێژەی موزاریع و ئەمر نەبێ ، وەك : دەئاخێوێ ، دەئەنجنێ ، بئاخێوە ، بئەنگێوە ، دەئەزموم . . . لە کوردیدا دەنگی لامی قەڵەویش لە بەرایی وشەوە نایەت کەسیش ناڵێ

ئێمە کە لە ڕێگایەکی زانستییەوە سێ مەفهوومی (فۆنێم) و (دەنگ) و (پیت)مان جیاکردەوە ، بەوە کارمان لە سازکردنی ئەلفوبێدا ئاسان دەبێت ، چونکە کە دەنگەکانی زمانی کوردیمان دیاریکرد ، ئەوسا دەزانین دەبێ نیگار بۆ چی بکێشین . بەوێنە کە بۆمان دەرکەوت (م ، ن ، د ، ف ، ش ، پ . . .)

= با نیشانەی بۆ دانەنرێت (ل ٣) . بەر لەوەی بڕیار بدرێ کە هۆی بایەخ پێ نەدانی لاتینی بە دەنگی هەمزە «سەهویەکی زل بێت» ، پێویست بە لێکۆڵینەوەی فۆنەتیکە ، بەتایبەتی لە دیاریکردنی تێکڕای فۆنێمەکاندا و ئنجا دانانی نیگار بۆ هەر یەکێك لەو فۆنێمانە . دوایش پێویستە ئەو پیتانە لەگەڵ یەکتردا بەراورد بکرێن ، تاکو بزانرێ بوون و نەبوونیان چ دەورێك دەبینێ . . .
بێتوو ساغ بکرێتەوە کە هەمزە (ئـ) فۆنێم نییە ، ئەوە هیچ پێویست بەوە ناکات پیتی بۆ دابنرێت ، خۆ ئەگەر چەسپێنرا کە فۆنێمە ، دەبێ لە ئەلفوبێدا وێنەی بۆ بکێشرێ . . . بە ڕای ئێمە لە زمانی کوردیدا (ئـ) فۆنێم نییە ، بەڵکو دەنگێکی یاریدەدەرە و لە سەرەتای ئەو وشانەوە یاخود ئەو بڕگانەوە پەیدا دەبێ کە بە بزوێن دەست پێ دەکەن . سەرەڕای ئەوەی تێچوونی هەمزە لە وشەی لێکدراوی کوردی ، وەك «گوڵ + ئاو = گوڵاو ؛ ماست + ئاو = ماستاو ؛ زەرد + ئاو = زەرداو ؛ سەر + ئێش +ە = سەریەشە . . .»و بوونی هەمزە بە بزوێن لەو وشانەدا کە لە زمانی عەرەبییەوە وەرگیراون ، وەك : «دائم ـ دایم ، دائرە ـ دایەرە ؛ مسألة ـ مەسەلە ؛ بئر ـ بیر . . .» و بەکارنەهێنانی لە ناوەڕاست و کۆتایی (لە زمانی کوردیدا هەمزە لە کۆتایی وشەدا تەنیا لە وشەی «نەء»دا دەبینرێت ، کە ئەویش بە زۆری دەکرێ بە «نا») وشەدا . . . ئەوە دەسەلمێنین کە هەمزە فۆنێم نەبێ و دەنگێکی یاریدەدەر بێ .
جا بە لای منەوە نووسینی لاتینی کە بایەخی بە دەنگی هەمزە نەداوە مەسەلەکە سەهوکردن نییە ، بەڵکو ئەوەیە کە هەمزە (دەنگ)ەو (فۆنێم) نییە . وەك لە سەرەوەش ڕوونمان کردەوە ، هەموو دەنگێك فۆنێم نییە و ڕاستیش وایە نیشانە بۆ ئەو دەنگانە دابنرێن ، کە فۆنێم بن . . . ئەو وشانەش : (دەئاخێوێ ، دەئەنجنێ ، بئاخێوە ، بئەنگێوە ، دەتئەزموم . . .) کە دەنگی هەمزەیان تێدایەو مامۆستا مەسعوود بۆ پتەوکردنی بۆچوونەکەی هێناونیەوە ، بەئاشکرا تیاندا دەردەکەوێ کە پێویستی فۆنەتیکی ئەو هەمزەیەی هێناوەتە کایەوە ، کە ئەوەش پێکهاتنی وشەکان سازیان کردوەو ، چونکە ئەو نیشانانەی لەپێش وشەکانەوە هاتوون بە بزوێن دەست پێ دەکەن . سەرەڕای ئەوە ، جگە لە دوا وشە (دەتئەزموم) ، هەموو ئەوانی دی (دەئاخێوێ ، دەئەنجنێ ، بئاخێوە ، بئەنگێوە) بڕگەی یەکەمی ئەو ڕیزانە بە بزوێن کۆتاییان هاتووە بۆیە بۆ ئاسانکردنی دەربڕینیان =

فۆنێمن ، ئەوە تێدەگەین کە پێویستیان بە پیتە . یاخود بەپێچەوانەوە ، کە زانیمان دەنگی (گ) لـە وشـەی «گـەڕ» و «گـێڕ»دا لـەگـەڵ جیـاوازیی شـێـوەی تەلەفوزکردنیشیاندا ، هەر یەك فۆنێمن ، ئەوە ئەو هەڵـەیە نـاکەین کـە وێنەی جیاوازیان بۆ دابنێین . . . لەبەر ئەوەی گومان لەوەدا نییە ، کە لە زمانی کوردیدا بزوێنی (و ـ u)ی کورت و (وو ـ ū)ی درێژ دوو فۆنێمن ، بۆیە دەبێ هەریەکەیان

= (ئـ) هاتۆتە پێشەوە . بەوێنە لە وشەکانی «دەئاخێوێ ، دەئەنجنێ»دا برگەی یەکەم ـ واتە (دە) کە نیشانەی کرداری ئێستایە ـ بە بزوێن کۆتایی دێت و سەرەتای ڕەگی وشەکانیش بە بزوێن . . . لە وشەکانی « بئاخێوە ، بئەنگێوە» دیسان برگەی یەکەم ـ واتە (بـ ـ bi) کـە نیشانەی فەرمانە ـ بە بزوێن کۆتایی دێت و سەرەتای ڕەگی وشەکانیش بە بزوێن . . . دوا نموونەش «دەتەزموم» وەك دوو وشە خۆی دەنوێنێ ، چونکە جێناوی (ت) کە چووەتە سەر نیشانەی (دە) بووەتە وشەیەك و ئەوی دەمێنێتەوە (ئەنگێوم)» . . .

بەو پێیە دەرکەوت کە هۆی بوونی هەمزە لەو نموونانەدا ئەوە نییە کە مامۆستا مەسعوود بۆی چووە ـ واتە دنگێکی واتاداری ڕەسەن ـ نییە ، بەڵکو دەنگێکی یاریدەدەرە لە سەرەتای ئەو وشانەوە یاخود ئەو برگانەوە پەیدا دەبێ کە بە بزوێن دەست پێ دەکەن .

بەڵگەیەکی دی مامۆستا مـەسعوود محەمەد بـۆ پێویـستی بـوونی پیتی هەمـزە لە ئـەلفوبێ لاتینیدا ، ئەوەیە کە دەڵێ : «لە کوردیدا دەنگی لامی قەڵەویش لە بەرایی وشەوە نایەت ، کەسیش ناڵێ با نیشانەی بۆ دانەنرێت» (ل ٣) . . . بە ڕای من ئەم بەڵگەیەش لەبار نییە و جیاوازی لەنێوان ئەو دوو دەنگەدا ـ واتە (ئـ) و (ڵ) ـ زۆرە ، ئەویش چونکە وەك وتمان (ئـ) لە کوردیدا فۆنێم نییە ، بەڵام (ڵ) فۆنێمە . بۆنموونە ئەگەر فۆنێمی (ل) لە وشەی «پەلە ، کەل . . .»دا بگۆڕێت بە (ڵ) ، ئەوە دەبن بە «پەڵە ، کەڵ . . .» کە جیاوازییەکی تەواو لە مانایاندا هەیە ـ واتە لێرەدا گومان لەوەدا نییە کە (ڵ) و (ل) دوو فۆنێمن ـ هەروەها ئـەو بەڵگانەی پێشتر بۆ گومان کردن لەوەی هەمزە دەنگێکی واتادار بێ هێناومانەتەوە ، وەك : هاتنی تەنیا لە

پێش بزوێنەوە و تێچوونی لە وشەی لێکدراودا و بوونی بە بزوێن لەو وشانەدا کە لە زمانی عەرەبییەوە وەرگیراون . . . بە نیـسبەت دەنگی (ڵ)ەوە بەپێچەوانەوەیە ـ واتە بە شێوەی جۆربەجۆر لە ناوەڕاست و کۆتایی وشەدا زۆر بەکاردێت و لە وشەی لێکدراودا تێناچێ و تەنانەت دەنگی (ل)ی هەندێ وشەی عەرەبی وەرگیراویش لە کوردیدا بووە بە (ڵ) .

جـا کە ئـەو هەمـوو جیاوازییـە لەنێـوان ئەو دوو دەنگـە ـ واتە (ئ) و (ڵ) ـ دا هـەبێ ، بەراوردکردنیان لەبار نییە . یاخود کە گومان لەوە نەبێ ، لە زمانی کوردیدا (ڵ) فۆنێم بێ ، ئیتر بۆ کەس داوای ئەوە بکات نیشانەی بۆ دانەنرێت .

=

وێنەی خۆی هەبێ . . . ئەگەر لێکۆڵینەوە ئەوە ئیسپات بکا کە (ی)ی کورت و تیژ یش وەك فۆنێمی سەربەخۆ خۆیان دەنوێنن ، ئەوە پێویستە نیگاری جیاوازیان بۆ بکێشرێ . بەڵام ئەگەر روون کرایەوە ، کورت و درێژی تەلەفوزکردنی ئەو دەنگانە هۆی بوون و نەبوونی هێز بێ و دەوری واتاگۆری نەبینێ ، ئەودەم جیاکردنەوەی وێنەیان شتێکی راست نییە . . . بێتوو ساغ بکرێتەوە کە ئەو وەستانەی لەنێوان وشەکانی ، وەك «دز ، دڵ ، من ، کردن ، شتن ، بردن . . .»دا دێت قورس کردن بێ ، ئەوە هیچ پێویست بەوە ناکات پیتی بۆ دابنرێ ، خۆ ئەگەر چەسپێنرا کە کورتە بزوێنە ، دەبێ لە ئەلفوبێدا وێنەی بۆ دابنرێ . . . هتد .

= ماموستا مەسعورد محەمەد لە وتاری « لەگەڵ دەنگسازی کوردیدا » (گۆڤاری «رۆشنبیری نوێ » ، ژ ٩٥ ، بەغدا ، ١٩٨٢ ، ل ١٧ ـ ٣٣)دا وەڵامی ئەو قسانەی من دەداتەوە و لە سەرەتای باسی کێشەی (هەمزە)دا دەڵێ : « گوتارەکەی د. ئاورەحمان کە بیروڕای فۆنۆلۆجیستەکان لەبارەی هەمزەوە پەسەند دەکات و لەوانەوە بەڵگە دەهێنێتەوە بۆ فۆنێم نەبوونی ئەو دەنگە ، بەرەو لێکدانەوەیەکەوە دەڕوات کە لەپێشەوە بڕیاری خۆی داوە بۆ ئیعدام کردنی هەمزە » (ل ٢٨) .

وەك ئاشکرایە ، هەر زمانە خاوەنی تایبەتێتی خۆیەتی ، لەبەرئەوە پێویستە لێکۆڵینەوە لە هەر زمانێك لەسەر کەرەستەی چەسپاوی ئەو زمانە دابرێژرێت ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا وەك ماددەیەکی زانست دەستوور و یاسای گشتی هەیە ، ئەویش کە مەبەستی شێوازی گشتی یە لە لێکۆڵینەوەی پێکهاتنی دەستوور و یاسادا . هەرچەندە هەر زمانە خاوەنی کەرەستەی تایبەتی و شێوەی جیاواز و بەکارهێنانی سەربەخۆیە و ئەو تایبەتی یانە لە زمانانی جیاوازدا دەبینرێن ، کەچی سەرەڕای ئەوەش هەندێ بنەما هەن ، کە پێویستە بخرێنە نێو لێکۆڵینەوەی هەر زمانێکەوە . بەوپێیە بۆ تێگەیشتنی دەستوورە سەرەکی یەکانی فۆنەتیکی کوردی پێویست بە ئاوردانەوە و لێکدانەوە و شی کردنەوەی هەندێ کێشەی فۆنۆلۆجی هەیە .

گومان لەوە ناکرێ کە هیچ زمانەوانێك ناتوانێ ئەنجامی باش وەدەست بێنێ ، ئەگەر شارەزایی لە زانستی زماندا نەبێت . ئاگاداربوون لە مەسەلەی زمانەوانی و کەڵك وەرگرتن لە دەستوورە رێك وپێکەکانی مانای « ئیعدام کردن »ی زمانی زگماك نییە ، بەڵکو نیشانەی گرتنەبەری ڕاستە شەقامی لێکۆڵینەوەی زانستی یە . . . ماموستا مەسعورد کە لەم وتارەیدا باسی دەنگی (ئاوازەدار) و (کپ) دەکات ، خۆی مەفهوومی دابەش کردنی دەنگ بەسەر ئاوازەدار و کپدای دۆزیوەتەوە یان لە فۆنۆلۆجیستەکانەوە وەری گرتووە ؟ ئەرێ کە لە جیاوازیی نێوان تێگەیشتنی (فۆنۆلۆجی) و (فۆنەتیك) دەدوێ بیروڕای خۆیەتی یان هی ئەو =

چۆن رێنووس پێوەندی بە فۆنەتیکەوە هەیە ، هەر بەوچەشنە پێوەندی بە ڕێزمانیشەوە هەیە . جا بۆیە پێویستە دەستوورەکانی رێنووس لەبەر تیشکی ڕێزماندا تەماشا بکرێن و گونجان و نەگونجانیان بەیەکەوە رەچاو بکرێ .

فۆنۆلۆجیستانەیە کە من لەرێی قسەکانیانەوە (هەمزە)م پێ « ئیعدام » کردووە ؟ ئەی لە کتێبی « چەند حەشارگەیێکی رێزمانی کوردی » (بەغدا ، ١٩٧٦)دا کە ژمارەیەك ناوگری کوردی تۆمار کردووە ، لەسەر پێناسەی چەسپاوی پرۆفیسۆرە رۆژئاواییەکان کارەکەی مەیسەر نەکردووە ؟ کاتێ لە هەمان کتێبدا باسی (اسم فاعل) و (اسم آلة) و (اسم مصدر) و (فعل) و (صفة) و (ضمير) ی کوردی دەکات ، لەو مەیدانەدا لە رێزمانی عەرەبییەوە کەڵکی وەرنەگرتووە ؟ . . . بەڵێ هەردووکمان کەڵك لە تەجروبەی پرۆفیسۆرەکان وەردەگرین . لەم رووەوە جیاوازی لەنێوانماندا ئەوەیە من ددانی پێدا دەنێم و ناویان دەبەم و پەنجە بۆ کارەکانیان رادەکێشم . . .

من بە شانازییەوە باسی ئەوە دەکەم ، کە لە هەر نووسینێکمدا کەڵك لەوەی پرۆفیسۆرە خۆ ماندوو کردووەکان هێناویانەتە بەرهەم ، وەردەگرم . ئەوەی ئەوان بە سەدان ساڵ خەریکی بوون و دوای شەن و کەو کردنی بە پاك و خاوێنی خستوویانەتە بەردەستمان ، چرای شەوقدارە بۆ تاریکستانی زمانەکەمان .

لێرەدا بە پێویستی دەزانم راستییەك هەیە بیخەمە روو ، ئەویش ئەوەیە کە بەداخەوە بە زمانی رووسی هیچ نووسینێکم بەرچاو نەکەوتووە ، کە باسی هەمزەی تێدا بێ . جا ئەمە هۆی کەمخوێندنەوە و کەمتەرخەمی خۆم بێ یان باس نەکردنی بێ لەلایەن رووسەکانەوە هیچ لەو راستییە ناگۆڕێ ، کە بۆ دانەنانی هەمزە بە فۆنێم لە کوردیدا ئەوەی نووسیومە را و بۆچوونی خۆمە و مامۆستا مەسعوود بەخۆڕایی وای داناوە ، کە بەپێی پەسەندکردنی « بیروڕای فۆنۆلۆجیستەکان لەبارەی هەمزەوە » لەپێشەوە بریاری « ئیعدام کردنی هەمزە »م داوە . . . بەڵێ بەپێچەوانەوە بۆم هەیە لە مەسەلەی هەمزەدا من رەخنە لە مامۆستا مەسعوود بگرم ، چونکە لە نووسینەکەیدا ئاشکرا دیارە ، کە ئەو هەوڵی داوە زمانی کوردی بخاتە قاڵبی عەرەبییەوە و فۆنێمی عەرەبی بەسەر کوردیدا ساغ بکاتەوە و بەمە گیان بەبەری هەمزەدا بکات .

مامۆستا مەسعوود بۆ پێ سەلماندنی بە فۆنێم دانانی دەنگی هەمزە لە کوردیدا بەراوردێکی هەمزەی لەگەڵ چەند دەنگێکی تردا کردووە و دەڵێ : « دەنگەکانی (هـ ، ح ، ع) هەمیشە لە سەرەتای وشەدا بزوێنی ئاشکرا لەگەڵ خۆیاندا دەهێنن » (ل ٢٩) . ئەگەر بۆ ئەم مەبەستە تەماشای فەرهەنگی خاڵ بکەین ، چاومان بە ژمارەیەك وشە دەکەوێ کە (هـ ، ع ، ح) لە سەرەتای وشەوە هاتوون و بزوێنی ئاشکراشیان لەگەڵ خۆیاندا

بەوێنە لە ڕستەی «لە بازار هێلکە و ڕۆنم کری . . .»دا ، «هێلکە» و «ڕۆن» دوو وشەی سەربەخۆن و هەریەکە خاوەنی واتای خۆیەتی . بەڵام کاتێ دەوترێ : «بەیانی هێلکەوڕۆنم خوارد» ، ئەوە دەدرێتە دەم یەك وشەیەکی نوێ ـ «هێلکەوڕۆن» کە ناوی خواردنێکە پەیدا دەبێ . ئەگەرچی ئەم وشەیە لە ڕۆنانیدا چەند مۆرفیمێك هاریکاری کردووە ، بەڵام لەبەر ئەوەی بووەتە یەك وشە ، دەبێ

= نەهێناوە . . . خۆ ئەگەر ئەم دیاردەیە لە دیالێکتی خوارووی کوردیدا کەم بێ ، ئەوە لە دیالێکتی ژووروودا ئەوەندە زۆرە ، کە بێتە بەڵگەی ئەوەی بە هیچ چەشنێك ئەو ڕایەی نووسەر نەسەلمێنین . بەوێنە : (هژمار ، هلفرین ، هلگرتن ، هلهاتن ، هنار ، هنەك ، هـرج ، هشیار . . . حلەت ، حش ، حـز ، حزکـەر . . . عجران ، عنگـر ، عرین . . .).

نووسەر پاشان (ئ) و (هـ) بە یەك دەگرێ و دەڵێ « دەنگی (هـ)ش بە زۆری وەك هەمزە لەنێو توێژی وشـەدا تێدەچێت . بەنموونە کـاری (هات) لـە ئاینـدەدا دەبێتە (دێت) و بەدەگمەن نەبێ ناگوترێ (دەهێت) » (ل ٢٩) . بەڵێ دەنگی (هـ) ئەو جۆرە گۆرانـەی بەسەردا دێت ، بەڵام هەموو گۆرانێك وەك یەك نییە . خۆ کرداری (ووتن)یش لە ئایندەدا دەبێتە (دەڵێت) و (کوشتن) دەبێتـە (دەکوژێت) و لـە هەنـدێ شوێن (ب) ی کـرداری داخوازی و ئیلزامی قووتدەدرێ و لەبریتی (ڕابکە ، هەڵبگرە ، وەربگرە . . .) دەوترێ (ڕاکە ، هەڵگرە ، وەرگرە . . .) و لە ئاخاوتنی ئەمڕۆی سلێمانیدا (ت) ، کە لـەدوای (س)ەوە دێت، زۆر جار قووتدەدرێ و لەبریتی (دەست ، مەبەست) دەوترێ (دەس ، مەبەس) . . . ئەمانە و گەلێکی تر ، کە بەر دیاردەی گۆڕینی تێداچوونی دەنگێك یـان قووتدان یان سـوان یان قـرتانـدن دەکەون لـەگەڵ پـەیدابـوون و تێچوونی هـەمزەدا جیاوا زییان زۆرە .

نووسەر لە بەردەوامیی ئەو لێدوانـەیدا دەڵێ : « کـاری هێنام دەبێتـە دێنم ، هەرچـەند دەشگوترێ (دەهێنم) ، بەڵام لە فـەرمانـدا بە زۆری (بێنـە) لەبـاوە » (ل ٢٩) ، ئەوە بەراوردەکەی دیسان کورت دێنێ ، چونکە لـەگەڵ تێچـوونی دەنگی (هـ)دا هەروەهـا حاڵەتی مانەوەی(هـ)ش هەیە ـ واتـە چۆن (دێنم ، بێنـە) دەوترێ ، هـەر بەو چـەشنە (دەهێنم ، بهێنە)ش دەبیسترێ ، بەڵام هەرچی دەنگی (ئ)ە بەشی هەر تێچوونە .

مـامۆستـا مەسعـوود بۆ پتـەوکردنی هـەمان مـەبەستی بـەیەكگـرتنی (ئ) و (هـ) چـەنـد نموونەیەکی دی هێناوەتەوە . بەشێکیان ، بەوێنە (هەڵاتن ، هەڵێنان) ، شێوەی مانەوەی (هـ) ـ واتە (هەڵهاتن ، هەڵهێنان . . .) یشیان هەیە ، بەشەکەی تریشیان پێداویستی ی فۆنەتیکی بووە بەهۆی تێچوونی (هـ)ەکەیان . بەوێنە ڕاستە (هارین) لە وشەی لێکدراودا

=

بەسەریەکەوە بنووسرێ . . . وەك دەزانین لە زمانی کوردیدا دوو مۆرفیمی (تر) هەیە ـ یەکێکیان ئاوەڵناوی (تر) ، وەك کە دەوترێ : «نانی تر ، کوڕێکی تر . . .» . ئەوی دی‌یان نیشانەی بەراوردی (تر)ە ، وەك : «گەرمتر ،

= دەبێتە (دەستار) ، نەك (دەستهار) ، بەلام هۆ ئەوەیە بەیەکەوە هاتنی سێ دەنگی کۆنسۆنانتی کپ : (س) و (ت) و (هـ) گرانە و بۆیە یەکێکیان تێداچووە .

مامۆستا مەسعود لە باسی دەنگی (هـ)دا دەڵێ : « دەنگی (هـ) لە بەری سۆران و تێکرای کوردستانی خوارەوەدا بەدەگمەن نەبێ لەناو تۆیژی وشەدا نەهاتووە وەك (نهۆم ، سەربهوردی) » (ل ٣٠) . نەك خۆ ماندووکردنێکی زۆر و نەك گەڕان بە فەرهەنگی کوردیدا ، بەڵکو بە بیرکردنەوەیەکی کەم دەتوانین دەیان وشە بێنینەوە کە دەنگی (هـ)یان لەناو تۆیژدا بێت . بۆ بەڵگەی ئەو قسانەم و ڕەتکردنەوەی ڕای مامۆستا مەسعود هەر لەو وشانەدا کە بە دەنگی (ب) یان (ن) دەست پێ دەکەن ، ئەو چەند نموونەیە دەخەمە پێش چاو : بەهێ ، بەهرە ، بەهار ، بەرهەم ، باهوو ، بەهانە ، بە ها ، بەهەشت ، بەهرەمە ، بەهرەدار ، بەهرەمەند ، بەهرەوەر ، بێ هوودە ، بێ هۆش ، بێ هاوتا ، بەرهەڵست ، بەکارهێنان ، بەکارهاتن ، بەجێ هێنان ، بەجێ هاتن ، بەسەرهات ، بەسەرهاتن ، بەرهەم هێنان ، بانگهێشتن ، بەجێ هێشتن . . . نهێنی ، نهۆم ، نهێم ، نهێنکر ، نهێنبڕ ، نەهەنگ ، نەهات ، نەهار ، نەهێشتن ، ناگەهان ، ناهەموار ، نهۆرم . . .

جا کە لە ئەنجامی ئەم لێدوانەماندا گەیشتینە ئەو ئەنجامەی لە زمانی کوردیدا دەنگی (هـ) لە سەرەتای وشەوە بێ ئەوەی بزوێنی ئاشکرا لەگەڵ خۆیدا بهێنێ هەیە و سەرەڕای ئەوە لەناو تۆیژی وشەشدا دەبینرێ ، ئیتر چۆن دەتوانین بەوە قایل بین کە وەك (ئ) بێت . هەرچی هەمزەیە لە زمانی کوردیدا وەك دەنگێکی ناربەدەرە و لە سەرەتای ئەو وشانەوە یاخود ئەو برگانەوە پەیدا دەبێ کە بە بزوێن دەست پێ دەکەن . سەرەڕای ئەوەی تێ چوونی هەمزە لە وشەی لێکدراوی وەك « گوڵ + ئاو = گوڵاو . . . »و بوونی هەمزە بە بزوێن لەو وشانەدا کە لە زمانی عەرەبی‌یەوە وەرگیراون و بەکارنەهێنانی لە ناوەڕاست و کۆتایی وشەدا .

جا ئەگەر هۆی پەیدابوونی پیت بۆ دەنگی هەمزە لە ئەلفوبێی عەرەبی دەستکاری کراودا ئەوەبێ کە هەندێ لە وێنەی دەنگە بزوێنەکان بەتایبەتی لە سەرەتای وشەوە نووسینیان نالەبار بێ ؛ یاخود لەبەر ئەوە بێ کە دانەرانی بە فۆنیمی تێ گەیشتبن ، ئەمە نابێ زمانەوانان بەو هەڵەیەدا بەرێ ، کە وەك دەنگە کۆنسۆنانتەکانی تری تەماشا بکەن .

هەر هەمان هۆ ـ واتە تێ گەیشتنی هەمزە بە فۆنیمێکی کۆنسۆنانتی ڕەسەن تێکرای زمانەوانانی کوردی خستۆتە ئەو هەڵەیەوە ، کە دەربارەی نیشانەی (دە)ی موزارەعەت لە =

بەرزتر . . . » . جا یەکەمیان کە بەشە ئاخاوتنی سەربەخۆیە ، دەبێ بەجیا بنووسرێ ، چونکە هەر بەشە ئاخاوتنێك بوونی سەربەخۆی هەیە . بەلام دووەمیان کە نیشانەیە لەبەرئەوەی بوونی سەربەخۆی نییە ، پێویستە بە وشەی پێش

= شێوەی سلێمانیدا دەدوێن ، وا نیشان بدەن کە بووە بە (ئە) ـ واتە (د) بووە بە (ئ) . لەراستیدا (د) نەبووە بە (ئ) ، بەڵکو (د) تێچووە ـ واتە هەر ئەو کارەی بەسەردا هاتووە ، وەك بەسەر وشەکانی (مندالْ / منالْ ، مەحموود / مەحموو ؛ کراندی / کرانی ؛ خاوەند / خاوەن . . . پەلاماربدات / پەلاماربات . . . یازدە / یانزە ؛ شازدە / شانزە . . .)یشدا هاتووە . جا کاتێ دەنگی (د)ی موزارەعەت دەقرتێنرێ (ە) بەئاسانی ناتوانرێ تەلەفوز بکرێ . بۆ نەهێشتنی قورتی دەربڕین ، هەمزە بۆ یاریدەدان پەیدا دەبێ . هەرچی لە وشەکانی وەك (منالْ ، مەحموو . . .) دایە ، لەبەئەوەی بەرهەلستی بەدەمدا هاتن نییە ، هەمزە نایەتە ناوانەوە .

بەوپێیە پێویستە بزانین کە (دە)ی موزارەعەت نەبووە بە (ئە) ، بەڵکە (د) تێچووە . لە حاڵەتی (لەو ، لەوان)یشدا (ە) نەماوە ، نەك (ئە) . نیشانەی (ان)ی کۆ و (ەکە)ی ناسیاوی و . . . کە بەتەنیا بەدەمدا دێن ، لەبەر ڕەوینەوەی قورتی دەربڕین هەمیشە لە پێشیانەوە (ئ) دێت و دەوترێ (ئان ، ئەکە . . .) . تەنانەت بەشێك لە زمانەوانانی کوردیش کە باسی ئەو نیشانانە دەکەن ، لەسەر بناغەی تەلەفوزکردنیان دەنووسن : (ئان ، ئەکە . . .) لەبەرئەوەی گومان ناکرێ ، کە ئەو نیشانانە (ان ، ەکە . . .) ن ، بۆیە کە دەچنە سەر وشە هەرگیز دەنگی هەمزەیان لەگەڵدا نایەت . بەوێنە (کوڕ ـ کوڕان / کوڕەکە) ؛ (کچ ـ کچان / کچەکە) ؛ (پیاو ـ پیاوان / پیاوەکە) ؛ (برا ـ برایان / براکە) ؛ (پێ ـ پێیان / پێیەکە . . .)

مامۆستا مەسعوود لە تێکڕای نووسینەکانیدا ئەو نیشانانەی ناومان بردن ، ڕاست و ڕەوان بە بێ پیتی هەمزە ـ واتە بە (ان ، ەکە . . .) نووسیونی . جا ئەو نیشانانە کە سەرەتایان بزوێنە و کاتێك بەتەنیا بەدەمدا دێن ، لەبەر ڕەوینەوەی قورتی دەربڕین ، لەپێشیانەوە (ئ) دێت و دەوترێت (ئان ، ئەکە . . .) ئیتر چۆن ئەو ڕایەی مامۆستا مەسعوود وەربگرین ، کە دەڵێ : « هەمزە بەدوا خۆیدا دەهێنێت نەك بزوێن لە هیچەوە هەمزە خەڵق دەکات و دەچێتە پێش خۆیەوە » (ل ٢٩) .

ئەگەر لە ڕستەی « تۆڕەوانێك لەسەر بەحرێ بوو ، ئەحمەد چوو کنەوی بە نۆکەری » (تحفه مظفریه ، ب ١ ، ل ٢٠٠)دا تەماشای « کنەوی » بکەین ، دەزانین ئەسڵەکەی « کن ئەوی » یە . . . بەڵێ لە « ئەوی »دا بە بێ هەمزە دەربڕین مەحاڵە ، بەلام کاتێ لەگەڵ « کن »دا یەکیان گرتووە ، هەمزە تۆوی نەماوە .

=

خۆیەوە بلکێنرێ . . . یاخود ئاشکرایە هەندێ لە پریپۆزیشنەکان وەك پێشگریش خۆیان دەنوێنن ، بەنموونە (بە) لە وشەی «بەهێز ، بەجەرگ . . .»دا پێشگرە ، بەلاّم کە دەوترێ «من بە تۆم وت . . .» ئەوە پریپۆزیشنە . جا هەرچەندە پریپۆزیشن لە ریزی وشەی ناتەواوە ، بەڵکو وەك هەر بەشێکی دی وشەی تەواو رواڵەتی سەربەخۆی هەیە و لە زمانی کوردیدا یەکێکە لە بەشە ئاخاوتنە چالاکەکان ، بۆیە دەبێ بە جیا بنووسرێ ، بەلاّم کاتێ وەك پێشگر بەکاردێنرێ ، ئەوە لەبەرئەوەی پێشگر سەر بە هیچ بەشە ئاخاوتنێك نییەو سەربەخۆ بەکارنایەت ، پێویستە بە پێشی وشەوە بلکێنرێ .

ئەمانە و چەندین نموونەی‌دی ئەوە نیشان‌دەدەن کە لە سازکردنی رێنووسدا پێویستە داخوازییەکانی فۆنەتیك و رێزمان چاودێری بکرێت . . . منیش هەوڵ‌دەدەم لەبەر رووناکیی ئەو دوو زانستە ـ فۆنەتیك و رێزمان ـ رای خۆم لەبارەی ئەو کۆسپ و گیروگرفتانەی لە رێنووسی کوردیدا بەدی‌دەکەم ، دەربرم .

ئەو تێبینی‌یانەی دەربارەی گیروگرفتی رێنووسی کوردیمان هەن دەبن بە دوو بەشەوە :

١ ـ گیروگرفتی نیگاری دەنگەکان .

٢ ـ گیروگرفتی نووسینی وشەکان و تێك بەستنیان .

مامۆستا مەسعوود کە دەڵێ : « چەندێکی فکرم دێنم و دەبەم بۆ ئەوەی هۆیەك بدۆزمەوە فۆنۆلۆجیستی رۆژئاوای ئیقناع کردبێت بەوەی هەمزە فۆنیم نییە هەر ئەوەندەم بەبیردا دێت کە لە کۆنەوە نیگاری بۆ دانەنراوە ئیتر چاوی بە نەبوونی راهاتووە ، دواتریش دەرکی کرد کە بەزۆری وەیا هەمیشە بزوێنی بەدوادا دێت لەوەرا یەکەندەردوو دڵی تەسکین بوو بەوەی کەوا هەمزە هەروەك نیگاری نییە فۆنیمی رەسەنیش نییە . . . جا ئەگەر ئەمەش سەبەب نەبێ هیچ سەبەبێك نامێنێتەوە لە رووبەرەی زمانناسی و دەنگسازیدا بە بۆرە تەئویلیش پشتگیری لەو رایە بکات . . . » (ل ٢٨) ، بە خۆرایی فۆنۆلۆجیستە رۆژئاواییەکان هێندە بە ساکار و سادە دادەنێ . با بڵێین لە کۆندا لەبەرئەوەی دەرکیان بە بوونی هەمزە نەکردووە ، نیگاریان بۆ دانەناوە ، بەلاّم ئەی دواتر کە هەستیان پێی کرد چۆن لە سەدان زانای دەیان وڵاتی رۆژئاوادا یەکێك هەڵنەکەوت و رانەپەری ئەو هەڵەیە راست بکاتەوە . بەر لە هەر شتێك پێویستە ئەو راستی‌یە لەیاد نەکەین ، کاتێ فۆنۆلۆجیستە رۆژئاواییەکان لەبارەی فۆنەتیکی زمانەکانیانەوە دەدوێن ، ئەلفوبێ ناکەنە بنکە ، تەنانەت ئەو نیگارانەی

- ١ -

گیروگرفتی نیگاری دەنگەکان

لە لێکۆڵینەوەماندا ، بۆمـان دەرکەوتـووە کە وێنـەی دەنگی بزوێنی (و) و (ی)ی درێـژ و کورتـە بزوێنی (i) و کـۆنسـۆنـانتی (و) و (ی) و دیفتۆنگی (وێ) و کۆنسـۆنانتی (ر)ی قەڵەو کێشەیان لەسەرەو پێویستیان بە چارەسەر کردنە . جا بەپێی توانست هەوڵ دەدەین لە هەر یەکێك لەو نیگارانەی بۆ ئەو دەنگانەی ناومان بردن ، بدوێین :

= بۆ هەندێ فۆنێم دایانناوە لەو پیتانـە ناچن کـە لە ئـەلفوبێـدا هەن . بـەڵام بەشێـك لە زمانەوانانی کورد بە ئەلفوبێوە لکاون و هەندێکیش تەنانەت جیاوازی لەنێوان دەنگە و پیتدا ناکەن .

مامۆستا مەسعوود ناوەناوە ئاور لە زمانی ئینگلیزی دەداتەوە و لە شێوەی نووسینی یەوە نموونە دەهێنێتەوە . بەوێنە لە سەرەتای ستوونی یەکەمی لاپەڕە (٢٠)دا دەڵێ : « وشە هەیە شکڵی (هـ)ی تێدایە ، بەڵام ناخوێندرێتەوە وەیا دەنگەکەی (هـ) پێش دەخرێ ، وەك When ' Where وشـەی (Who) بە (هـوو) دەخوێنـدرێتەوە » . بـەڵێ ئـەو وشـانـە بـەوشێـوەیـە دەنووسرێن . جا ئەمە هۆی ئەوە نییە کە وشەی (When) لە چوار فۆنێمی (W + h + e + n) پێکهاتبێ ؛ یان وشەی (Where) لە پێنج فۆنێمی (W + h + e + r + e) دروستبـووبێ ؛ یاخود وشەی (Who) لە سێ فـۆنێمی (W + h + o) سازبـووبێ ، بەڵکـو هۆ ئـەوەیە کـە ڕێنووسی ئینگلیزی پەیڕەوی ڕێبازی چاولێکەری دەکات ، دەنا فۆنۆلۆجیستی ئینگلیز ئەوە باش دەزانێ کە باشترین ئەلفوبێ ئەوەیە کە ژمارەی پیتەکانی هێندەی ژمارەی فۆنێمەکانی ئەو زمانە بێت . . . لە نووسینی ڕووسیدا لەگەڵ بەکارهێنانی پیت وەك نیشانە ، برگەش لەناواندایە . جا ئەمە وا ناگەیەنێ کە فۆنۆلۆجیستی ڕووس دەرکی بەوە نەکردووە ، کە ئەو جۆرە وێنانەی کراونەتە نیشانەی برگە وێنەی دوو فۆنێمن .

هەرچەندە نووسینی سەرەکی و باوی ئەمرۆی ئینگلیزی و ڕووسی نووسینی فۆنەتیکی یە ، کە لەسەر بناغەی وێنەی دەنگەکان سازبوون ، بەڵام لەبەرئەوەی بە دەورێکی مێژوویی

=

نووسینی (وو) یان (وَ) بەرانبەر (û)ی لاتینی :

وەك ئاشکرایە بۆ هەر دەنگێك لە دەنگەکانی زمانی کوردی پیتێك کراوەتە وێنە ، بەڵام بۆ نیشاندانی دەنگی (و)ی درێژ دوو پیت دانراوە . بێگومان هیچ لێکدانەوەیەك ڕێگە بەوە نادات کە دوو پیت بکرێنە نیگاری یەك دەنگ . ئەوەی لایەنگیرانی دوو واو نووسینی بەهەڵە بردووە ، ئەوەیە کە لە کوردیدا بەرانبەر دەنگی (و)ی درێژ ، دەنگی (و)ی کورت هەیە . جا ئەگەر بەپێی ئەو بۆچوونە هەڵەیە نیگار بۆ دەنگەکانی زمانی کوردی دابنێین ئەوە دەبێ لەبریتی (ا)یش دوو (ە) بەکاربهێنین و لەجیاتی ئەوەی بنووسین (ران) ، بنووسین (رەەن) . یاخود کە لە کوردیدا دەنگی (ڕ) و (ڵ) . . . هەیە ، ئەوە بەوپێیە بۆ جیاکردنەوەیان لە (ر) و (ل) . . . دەبێ دوو (ر) و دوو (ل) . . . بنووسین ، واتە لەبریتی (ڕان ، داڵ . . .) بنووسین (ررەەن ، دەەلل) . . .

نووسینی دوو واو لە سەرێکی تریشەوە تووشی ئەندێشەیەکمان دەکات ئەویش ئەوەیە ، ئێمە لە کوردیدا بۆ نووسینی دەنگێ کە هێز (النبرة ـ Stress)ی لەسەر بێ دووجار پیتەکە دەنووسین ، وەك (میللەت ، کەللە . . . .) . جا ئێمە کە دەستوورمان بۆ دەربرینی هێز ئەوەبوو پیتەکە دووبارە بکەینەوە ، لە نووسینی دوو (و)دا دەستوورەکەمان لێ هەڵدەوەشێتەوە ، چونکە مەبەستمان هێز نییە[2] .

ئەوانەی ئەوە بە کارێکی ناشیانە دادەنێن ، کە کۆر (و ـ کەشیدەیەکی لەسەر) لەجیاتی (وو) دەنووسێ ، ئەوە لەوسەرەتا ئاشکرایەی زمانەوانی بێئاگان ،

= درێژدا تێپەڕیون هەندێ شێوازی دیان تێکەڵ بووە و پاشماوەی کۆنیان تێدا ماوە . . . بەڵێ ئەگەر ئەلفوبێ لەسەر بناغەی یەکسانی لەنێوان ژمارەی پیت و فۆنێمدا دابمەزرایە ، ئەوسا کێشەی ڕێنووس نیوەی نەدەما . لەبەرئەوەی ئەلفوبێی کامڵ نییە و تێپەڕینی بە دەوری مێژوویی درێژدا کێشەی بۆ سازکردووە . هەرچەندە ڕێنووسی هەر زمانێك بگری بنەمای جۆربەجۆری تێدایە و چەند بنەمایەکیشی بوونەتە سەرەکی ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لە سازبوونی ڕێنووسدا بنەمای گشتی هەن و پێویستە پەیڕەوی بکرێن .

(٢) شایانی باسە مامۆستا مەسعوود محەمەد بە شێوەیەکی زانستی و بەڵگەی زۆر و ڕاست و لەبار نووسینی (و)ی درێژی بە دوو واو ڕەتکردۆتەوە (بڕوانە : مەسعوود محەمەد ، ڕێنووسی کۆڕ ، «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد» ، ب ٤ ، بەغدا ، ١٩٧٦ ، ل ٣٥٧ ـ ٣٥٨) .

که دانانی دوو پیت بۆ نیشاندانی یەك فۆنێم باش نییە ، سەرەرای ئەوە دانانی چوکلە ئاسنتر و خێراترە لە نووسینی پیتێکی سەرلەبەر . جا کۆڕ هەستی بەوە کردووە بۆیە پیتێکی هێشتۆتەوە و وەك وێنەی درێژیش کەشیدەیەکی لەسەر داناوە . لەرووی زانستی زمانەوە ئەمەی کۆڕ پەسەندە ، بەلام نووسینی دوو واو لەبار نییە ، کەچی بەداخەوە لە رووی روخسارەوە ، لەبەرئەوەی ئەو کەشیدەیە لە سەر (فتحە)ی عەرەبی دەچێ ، هێندێ گیروگرفتی پەیدا کردووە . ئەگەر لەبریتی ئەو کەشیدەیە نیشانەیەکی تر لەسەر یان لە خوار پیتی (و)ەوە دابنرایە ، ئەوە چاکتر بوو . . . . بەلێ ئەو کەشیدەیە شێوەی جوان نییە ، بەلام لە رووی زمانەوانییەوە راستە ، کەچی هەندێ کەس ئەو راستییەیان کردووە بە ژێر لێوەوە و هەر لەبەرئەوەی کاری کۆرە بەلایانەوە خراپە[٣] .

نووسینی دوو (ی) یان (یَ) بەرانبەر (î)ی لاتینی :

بەداخەوە زمانەوانانی کورد بەپێوانەی عەرەبی وایانداناوە کە لە کوردیشدا دوو بزوێنی (ی) هەیە ، کە یەکێکیان کورتە و ئەویدیان درێژ ـ واتە یەکێکیان وەك ژێر (کسرة) و ئەویتریان وەك (ی) . بۆ جیاکردنەوەشیان دووەمیان بە دوو (ی) نووسیوە ، لە رێنووسی کۆریشدا لەبریتی دوو (ی) ، (ی ـ کەشیدەیەك لەسەری) بەکارهێنراوە . بەرای من ئەمە بە زۆر سەپاندنی فۆنێمی عەرەبییە بەسەر کوردیدا . هەردوو بەرە وای بۆ چوون کە لەبەرئەوەی لە زمانی کوردیدا (و)ی بزوێنی کورت و (وو)ی بزوێنی درێژ هەیەو لە عەرەبیشدا (ضمة) و (و) هەیە ، ئەوە دەبێ (ی)ش هەر بەو چەشنە ـ واتە کورت و درێژ ، وەك عەرەبی (کسرة) و (ی) ـ بێ . لەراستیدا لە زمانی کوردیدا بەوجۆرە نییە و بەداخەوە کۆڕ و گەلێ لە زانایان و رووناکبیرانی کورد هەستیان بەو تایبەتێتییەی زمانی کوردی نەکردووە .

گومان لەوە ناکرێ کە لە زمانی کوردیدا (و ـ u)و (وو ـ û) دوو ـ فۆنێمن ، چونکە گۆرینی (و ـ u)بە (وو ـ û) جیاوازی دەخاتە نێوان وشەوەو وشەی نوێ پەیدادەکا . بەوێنە ئەگەر لە وشەی (کور)دا فۆنێمی (و ـ u) بکرێتە (وو ـ û) ، ئەوە

(٣) بەوێنە بروانە : د. جەمال نەبەز ، سەرنجێك لە چەند زاراوەیەکی تازە بەکارهاتوو و کۆری زانیاری کورد ، «گۆڤاری کۆلێجی ئەدەبیات» ، بەغدا ، ١٩٧٨ ، ژ ٢٢ ، ب ٩٤ .

وشەکە دەبێتە (کوور) ، واتە جیاوازی کەوتە ناوانەوە و لەبەر ئەوە دوو فۆنێمن . بێگومان کە دوو فۆنێمی جیاواز بوون ، ئەوە بۆ تێکەڵ نەکردنیان لە ڕێنووسدا پێویستییان بە دوو نیگاری جیاوازە .

هەرچی بزوێنی (ی ـ î)یە لە زمانی کوردیدا یەك فۆنێمە ، نەك دوو . هەرچەندە هەندێ جار کورت و هەندێ جار درێژ تەلەفوز دەکرێت ، بەڵام ئەمە دەوری واتاگۆری نابینێ . جا کە دەوری واتاگۆری نەبینێ ، ئەوە فۆنێمی تر ناهێنێتە کایەوە . کە فۆنێمی تریش نەبوو ئیتر پێویست بە نیگاری تر ناکات . لە دەیان وشەی وەك : (پیر ، تیر ، شیر ، پیر ، میر ، سیر ، هەنجیر ، پەنیر . . .)دا کە بزوێنی (ی) درێژ بەدەمدا دێت ، ئەگەر کورتیش بکرێتەوە وشەی نوێ پەیدا نابێ . . . جا وەك گشت لایەکمان دەزانین هەموو (ی ـ î)یەکی ناوەڕاستی وشەی کوردی درێژەو هیچ کاتێك کورت نییە ، تەنیا مەگەر وشەیەك دوو (ی ـ î)ی تێدا بێ و هێز (النبرة ـ Stress) بکەوێتە سەر یەکێکیان ئەودەم ئەوی دییان کەمێك کورتتر تەلەفوز دەکرێت ، ئەمەش دیاردەیەکی فۆنەتیکی یە و ئاشکرایە هەر بزوێنێ هێزی لەسەر بێ پتر دەردەکەوێ . . . (ی ـ î) کۆتایی وشەش کە هەندێ جار کورت دەردەبڕرێ ، هۆی ئەوەیە کە هێزی لەسەر نییە یاخود بووەتە (ی ـ y)ی کۆنسونانت . جا بەو پێیە نووسینی بزوێنی (ی ـ î) چ بە دوو (ی) و چ بە (ی ـ کەشیدە)یەکی لەسەر هەڵەیە .

کێشەی کورتە بزوێنی (i)

یەکێك لە گیروگرفتەکانی ڕێنووسی کوردی بە ئەلفوبێ عەرەبی ئەوەیە کە بۆ کورتە بزوێنی (i) هیچ پیتێك دانەنراوە[٤] و ئەمە بووەتە هۆی بە هەڵەبردنی گەلێ لە

(٤) د. جەمال نەبەز کاتێ باسی گیروگرفتەکانی نووسینی کوردی بە ئەلفوبێ عەرەبی دەکات ، زۆر ڕاست بۆ ئەوە چووە کە ئەو ئەلفوبێیە «هەرچی چۆنێك دەسکاری بکرێ ، هێشتا گەلێك ناتەواوی تێدا دەمێنێ »(زمانی یەکگرتووی کوردی ، بامبێرگ ، ١٩٧٦ ، ل ٨٣) . یەکێکیش لە نموونەی ناتەواوییەکانی کە پەنجەی بۆ ڕاکێشاوە ، ئەوەیە کە دەڵێ : «تیپی دەنگداری وون بوو (واتا ژێری کورت) یا بزرۆکە ـ تۆفیق وەهبی وتەنی ـ بەم ئەلفوبێیە نانووسرێ» (هەمان سەرچاوە ، ل ٨٤) . . . کەچی مامۆستا نەریمان وا نیشان دەدات کە گوایا د. نەبەز «داوا ئەکات ، ئەڵێت : لە نووسینی کوردیدا نابێت (ژێری گوشراو ـ کسرة

رووناکبیرانی کورد و هەندێ لە نووسەرانی ڕێزمانی کوردی . زۆر بەرچاوم کەوتووە وا دراوەتە قەڵەم کە وشەی (پر ، دز ، من . . .) لە دوو دەنگ پێکهاتوون . هەرچەندە ڕێنووسەکە لە ڕەچاوکردنی بزوێنی (i)دا ناتەواوە ، بەڵام ئەوانەی لە باسی زمان دەدوێن نابێ هێندە سادەو ساکار بن ، تەنیا تەماشای ڕواڵەت و ڕوخساری نووسین بکەن . . . جا بەداخەوە ئەو بزوێنە ئێجگار کورتە کە (الکسرة المختلسة)ی پێ دەڵێن لە ڕێنووسی کوردیشدا نەك هەر نیگاری بۆ دانەنراوە ، بەڵکو باسیشی نەکراوە و ناویشی نەبراوە .

شایانی باسە مامۆستا تۆفیق وەهبی لە سەرەتای ژیانی زانستی‌یەوە هەستی بە بوونی ئەو کورتە بزوێنە کردووە و ساڵی ١٩٢٩ لە کتێبی «دەستووری زمانی کوردی»دا پیتی (ى)ی بۆ کردبووە نیگار . . .(٥) بەڵام وێکچوونی شێوەی ئەم پیتە لەگەڵ پیتی (ی - آ)و هەروەها هەست‌نەکردنی زمانەوانانی کورد بە بوونی (i) بوونە هۆی بەجێ نەهاتنی چارەسەرکردنی ئەو گیروگرفتە .

لەم ساڵانەی دواییدا مامۆستا مەسعوود محەمەد لە چەند نووسینێکیدا دەربارەی (i) دواوە . ئەوەی جێگەی موناقەشە بێ ، ئەوەیە کە نووسەر ئەو کورتە بزوێنەی بە هێز (ئەو «قورس‌کردن»ی پێ وتووە) داناوە . مامۆستا لە وتاری «فۆنەتیك چیمان بۆ بکا ؟»دا کاتێ لە تایبەتێتی و سروشتی دەنگەکانی زمانی کوردی و گونجان و نەگونجانیان لەگەڵ یەکتر دەدوێ ، نووسیویێتی : «ئەم دەنگەی (ر) کە بە سکون دەکەوێتە پێش دەنگی (د)یشەوە هەر بەتەواوی دەوەستێندرێ و هیچ قورس‌کردن و ددان لێ گیرکردنێك قبوڵ ناکا . وشەکانی (مەر ، مێرد ، گورد ، سارد ، بەرد ، کورد ، ورد ، گەرد ، وەرد . . . هتاد) ئەوانیش هەموویان هەر لەبەر ئەم هۆیەیە یەك برگەن ، وشەی (هەڵگۆرد) کە بۆتە دوو برگە واتە (هەڵ -

---

= مختلسة) بنووسرێت چونکە بریتی‌یە لە دەنگێکی زۆر کورت» (ڕێنووسی کوردی لە ڕەگەو ریشەوە ، ل ٥) . ئەگەر مامۆستا نەریمان باش نووسینەکەی د. نەبەزی بخوێندایەتەوە ، تووشی ئەو هەڵەیە نەدەبوو و ڕای ڕاست و دروستی نووسەری کتێبی «زمانی یەکگرتووی کوردی» نەدەشێواند . . . یەکێك کە نەبوون و چارەسەرنەکردنی وێنەی کورتە بزوێنی (i) لە ئەلفوبێ عەرەبیدا بە گیروگرفت دابنێ ، ئیتر چۆن نووسینی بە پێویست نازانێ ؟ .

(٥) تەوفیق وەهبی ، دەستووری زمانی کوردی ، جزمی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٢٩ ، ل ٥ .

گۆرد) ئەگەر لەبەر ئەم تایبەتییەی دەنگی (ر) نەبا دەبوو بە سێ بڕگە واتە (هەڵ ـ گۆ ـ رد) . بۆ روون کردنەوە وشـەی (هەڵگـۆرد) هەردوو جـۆری بە پیتی لاتینی دەنووسم ، لە جێگەی قورس کـردنیش نیشانـەی (i) دادەنێم (هەڵگـۆرد)ی دوو بڕگەیی بە لاتینی وەها دەنووسرێ (Hel — gord) هی سێ بڕگەییش وەهای لێ دێ : (Hel — go - rid) . . . ‹[٦] .

بـەمەدا ئـەوەمان بـۆ روون بووەوە کـە وشەی (هـەڵگۆرد) لـە دوو بـڕگـە پێکهاتووە ، بەڵام ئەگەر (i) بخرێتە نێوان (ر) و (د)ەوە ئەوە وشەکە دەبێ بە سێ بڕگە . . . واتە لێرەدا ئەم (i)ە قورس کردن بێ (وەك رای مامۆستا مەسعوود محەمەد) یاخود پەیدابـوونی بزوێنێکی دیکـە بێ (وەك رای نووسـەری ئەم کتێبـە) ، ئەوە بڕگەیەکی تر زیاد دەکا . جا ئەگەر بەتەواوی بچەسپێنرێ کە ئەوە قورس کردن بێ ، ئەوسا دەردەکەوێ کە قورس کردنیش دەتوانێ دەوری جیاکردنەوەی بڕگە ببینێ . بەڵام ئەوەی لە زانستی زماندا ئاشکرا بێ ، ئەوەیە کە لە بڕگەدا دەبێ دەنگی بزوێن هەبێ . جا هەر لەبەر ئەوەشە کە ژمـارەی بڕگـەکانی هـەر وشەیـەك ، هێندەی ژمارەی بزوێنەکانی ئەو وشەیە دەبێت . بۆ نموونە لە وشەی «گۆران»دا دوو بزوێن هەیەو ئەمەش بووە بە هۆی بوونی دوو بڕگە ، وەك (گۆ ـ ران) ، کەچی وشەی «گۆرانی» بریتییە لە سێ بڕگە (گۆ ـ را ـ نی) ، چونکە سێ بزوێنی تێدایە[٧] . . .

مامۆستا مەسعـوود محەمـەد دەربارەی هـەمان بـاس لە وتـاری «رێنووسی کۆڕ»یشدا دەڵێ : «بۆ ئەوەی کە لە عەرەبیدا پێی دەگوترێ (کـسرة مختلسة ـ من لە نووسینەکانی خۆمدا پێی دەڵێم ـ قورس کردن) ، بەشێکی زۆری وشەکانی کوردی ئەم قورس کردنەیان تێدایە کە غالبی رێك خەرانی ئەلفوبێی کوردی بە لاتینی پیتیان بۆ داناوە بێ ئەوەی لەوە بکۆڵنەوە ئاخۆ ئەو دەنگە بەشێکی پێك هێنەری وشەکەیە یاخود زەرووڕەتێکی فۆنەتیکییە کە دەربڕینی دەنگە لە حاڵەتی تایبەتیدا داخوازی دەکات . بەنموونە تۆ کە دەڵێی (گەنم) بەناچاری قورسایی (کسرة مختلسة) دەخەیتە

---

(٦) مەسعوود محەمەد ، فۆنەتیك چیمان بۆ بکا ؟ «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد» ، ب ٣ ، ژ ١ ، بەغدا ، ١٩٧٤ ، ل ٥٩١ .

(٧) بۆ زانستی زیاتر لەم بارەوە ، بڕوانە : د. ئەورەحمانی حاجی مارف ، زمانی کوردی لەبەر رۆشنایی فۆنەتیکدا ، بەغدا ، ١٩٧٦ ، ل ٦٧ ـ ٦٩ .

سەر دەنگی (ن) بۆ ئەوەی بتوانی تلفظی پێ بکەیت و بەدوا ئەودا دەنگی (م)ەکەش دەربڕیت کە هەردووکیان لە وشەکەدا بزوێنی ئاشکرایـان نییە ، بـەڵام کە هـاتی میمەکەت بزواند گوتت (گەنمەکە) قورسایی سەر نوونەکە نامێنێت و بەتـەواوی دەوەستێت . زەرووڕەتەکەش لەوەوە دێت کە دەنگی نوون بە وەستاوی تەواوەوە لەپێش دەنگی میمی وەستاوەوە نایەت»[٨] . لـەم وتارەشـدا مامـۆستا مـەسعوود محەمەد هەر لەسەر ڕای پێشوویەتی و ئەوەی (کسرة مختلسة)ی پێ دەڵێن ئەو بە هێزی داناوە . بۆ پتەوکردنی ئەو ڕایەشی وشەی «گەنم»ی بە نموونە هێناوەتەوە و دەڵێ لە کەرتی دووەمیدا بزوێن نییە . بۆ پێ سەلماندنی نـەبوونی بـزوێنیش دەنگی (م)ی بزواندووە و شێوەی «گەنمەکە»ی هێناوەتەوە . . . وەك پێشتر ڕوونم کردەوە کەرت دەبێ دەنگی بزوێنی تێدا بێ . وشەی «گەنم» لە دوو کەرت (گـە ـ نم ge — nim) پێکهاتووە و ئەوەی دوای (ن)ەکە بزوێنە ، نەك هێز . ڕاستە کە دەڵێین «گەنمەکە» ، ئەوە بزوێنی نێوان (ن) و (م)ەکە نامێنێ ، بەڵام دەبێ بزانین هۆی ئەوەیە کەرتەکان گۆڕانیان بەسەردا دێت و دەبنە (گەن ـ مە ـ کە gen — me — ke) . دەبینین (گە ـ ge) کەرتی یەکەمی وشەی «گەنم»ە ، کەچی لە شێوەی «گەنمەکە»دا بووە بە (گەن ـ gen) .

بەپێی ئەو بۆچوونەی مامۆستا مەسعوود محەمەد ، دەبێ نەك هەر لە وشەکانی «خر ، دڕ ، دز ، پڕ ، من . . .»دا کـە یەك بـڕگەیـین ، بەڵکـو لە وشـەی دوو بـڕگەیی و سێ بـڕگەیی وەك «کـردن ، بـردن ، خستن ، مـردن ، پـرشنگ ، جـڵشتن ، درزبـردن . . .» و گـەلێ دەستـەواژە و ڕستـەی وەك «بشم گـرن ، کردمن ، گرم گرت ، جلم برد شتم ، من کرمم گرت ، من لنگم بلند کرد ، من پرشنگم برد بچم برنج بکرم ، من چل گسك پترم شر کرد . . .»یشدا هەر بزوێن نەبێ . ئەگەر بێینە سەر ئەو باوەڕەش کە هێز دەوری جیاکردنەوەی برگە دەبینێ ، ئەی چۆن ئەوە بسەلمێنین وشە بەتایبـەتی وشەیـەك کە لـە برگـەیەك پـتر بێ ، لە پێکهاتنیدا دەنگی بزوێن نەبێ . ئەگەر ئەمەشمان سەلماند ، ئەی بۆ ئەوە وەڵامان چی بێ کە لە سەرلەبـەری دەستەواژەیـەك یان ڕستـەیەکـدا یەك بـزوێن چی یە

(٨) مەسعوود محەمەد ، ڕێنووسی کۆڕ ، «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد» ، ب ٤ ، بەغدا ، ١٩٧٦ ، ل ٢٥٣ ـ ٢٥٤ .

نەبێ . . . لە زانستی زماندا ئەوە روون کراوەتەوە کە هەموو وشەیەکی تەواو[٩] چۆن دەنگی کۆنسۆنانت هەروەها دەنگی بزوێنیشی هەیە . . . جا رێکخەرانی ئەلفوبێی لاتینی وەنەبێ بێلێکۆڵینەوە پیتی (i)یان بۆ ئەو دەنگە داناوێ . لەگەڵ هەموو ئەوەشدا ئەو دیاردەیە کورتە بزوێن بێ یان هێز ، لەبەرئەوەی دەوری جیاکردنەوەی برگە دەبینێ ، بۆ نووسین جیاوازی ناکا و پێویستی بە نیشانە هەیە . بە هەمەچەشن لە ئەلفوبێی عەرەبیشدا دەبێ نیگاری بۆ دابنرێ .

ئەو هەموو بەڵگە و نموونانەی لەسەر بنکەی زانستی زمان بۆ پێ سەلماندنی ئەوە هێناومنەوە کە ئەو (i)ە کورتە بزوێنە ، مامۆستا مەسعوود لە وتاری «لەگەڵ دەنگسازی کوردیدا»دا[١٠] بە قسەی پروپووچی فۆنۆلۆجیستەکانیان دادەنێ و بۆ دانەنانی بە بزوێن دوو بەڵگەی زۆر لاوازی هێناوەتەوە :

١ ـ دەڵێ : «رۆژئاواییەکان لە نووسینی ئێستاکەیاندا لە زۆر حاڵ و باردا گوێنادەنە ئەم (کسرة . . .)یە تا هەموو جارێك نیگاری بۆ دابنێن . بەنموونە کە دەنووسن : (burn, turn, Worm) نیگار بەدوا پیتی (r)دا نانووسن هەروەهاش نیگار ناخەنە دوای ئەو پیتەی کە لە سەرەتای وشەوە بێ بزوێنی ئاشکرا دێت وەك : (Crow, Please, bring, Screen) و هی تریش» (ل ١٩) .

ئەلفوبێی رۆژئاواییەکان پاشماوەی کۆنی تێدا ماوە و وەنەبێ لە سەدا سەد لەسەر بناغەی یەکسانی لەنێوان ژمارەی پیت و ژمارەی فۆنێمدا دامەزرابێ . جا ئەگەر ئەوان لە زۆر حاڵدا دایان نەنا ، ئەوە بەڵگەی فۆنێم نەبوونی نییە لە کوردیدا .

٢ ـ مامۆستا مەسعوود وا دادەنێ ، ئەگەر (کسرة مختلسة) فۆنێم بوایە ، نەدەبوو لە هەندێ حاڵدا تێبچوایە . . .

ئەم تێچوونە هیچ شتێك لە فۆنێم نەبوونی ئەو کورتە بزوێنە ناگۆڕێ . بۆ پێ سەلماندنی ئەو رایە دوو بەڵگە دێنمەوە :

أ ـ لە زمانی کوردیدا کورت و درێژی بەدەمدا هاتنی بزوێنی (وو ـ u:)

---

(٩) بۆیە وتوومانە وشەی تەواو ، چونکە هەندێ وشەی ناتەواو بەو چەشنە نین .

(١٠) مەسعوود محەمەد ، لەگەڵ دەنگسازی کوردیدا ، گۆڤاری «رۆشنبیری نوێ» ، ژ ٩٥ ، بەغدا ، ١٩٨٢ ، ل ١٧ ـ ٣٣ .

نموونه‌یه‌کی زۆر له‌باره . به‌وێنه ئه‌و بزوێنه له (نووسین ، پێنووس . . .)دا درێژ‌تر ته‌له‌فوز ده‌کرێ وه‌ك له (نووسرا . . .)دا . هۆی ئه‌مه‌ش ئه‌وه‌یه که له حاڵه‌تی یه‌که‌مدا هێز له‌سه‌ر ده‌نگی (وو)ه ، به‌ڵام له وشه‌ی (نووسرا)دا ، هێز ده‌خرێته سه‌ر ده‌نگی (ا) . جا بزوێنێکی درێژی وه‌ك (وو) له باری بێ‌هێزیدا وه‌ك (و)ی لێ بێت ، ئه‌وه بزوێنێکی ئێجگار کورتی وه‌ك (i) ئه‌گه‌ر هێزی له‌سه‌ر نه‌بێ ، به‌دیار نه‌که‌وێ شتێکی دوور له یاسا و ده‌ستوور نییه .

ب - له زمانی رووسیدا وا رێ‌ده‌که‌وێ بزوێنی ئاشکرای وه‌ك (ۆ) و (ێ) تێ‌ده‌چن . به‌وێنه وشه‌ی (سۆن - « خه‌و ») له حاڵه‌تی جه‌ردا ده‌بێ به (سنا) و له حاڵه‌تی کۆدا ده‌کرێته (سنی) . وشه‌ی (دێن - « رۆژ ») له حاڵه‌تی جه‌ردا ده‌بێته (دنیا) و له حاڵه‌تی کۆدا ده‌بێ به (دنی) . . . گومان له‌وه ناکرێ که (ۆ) و (ێ) له رووسیدا فۆنێمن و فۆنێمی دیار و چالاکیشن . جا که له هه‌ندێ باردا تێدا ده‌چن ، هۆی فۆنێم نه‌بوونیان نییه ، به‌ڵکو یاسای فۆنه‌تیکی ئه‌و زمانه وا پێداویست ده‌کات[11] .

گیر وگرفتی (و - w) و (ی - y) کۆنسۆنانت :

یه‌کێك له‌و ره‌خنانه‌ی له گشت شێوه رێنووسێکی کوردی به ئه‌لفوبێی عه‌ره‌بی هه‌ڵده‌ستێ ، ئه‌وه‌یه که بزوێنی (و - u) له کۆنسۆنانتی (و - w) و هه‌روه‌ها بزوێنی (ی - î) له کۆنسۆنانتی (ی - y) له‌یه‌ك جیانه‌کراونه‌ته‌وه .

ئه‌و دوو ده‌نگه بزوێنه (و - u) و (ی - î) که له ته‌له‌فوز و ده‌وردا له‌گه‌ڵ (و - w) و (ی - y)ی کۆنسۆنانت جیاوازن ، ده‌بوو له رێنووسدا نیگاریان ره‌نگی ئه‌و جیاوازییه‌ی وه‌ربگرتایه . چۆن قوتابیان که‌شیده‌ی سه‌ر واوی درێژ به سه‌ر (فتحه) تێ‌ده‌گه‌ن ، هه‌روه‌ها هه‌موو (و - w)یه‌کی کۆنسۆنانت به بزوێنی (و - u) و گشت (ی - y)یه‌کی کۆنسۆنانت به (ی - î) بزوێن وه‌رده‌گرن . بۆ به‌رپه‌رچی ئه‌و قسانه‌م که وتوومه دوو بزوێن به‌دوا یه‌کدا نایه‌ن رووناکبیری ناسراو هه‌بووه وشه‌ی

---

(١١) بۆ زانستی زیاتر له‌م‌باره‌وه ، بروانه : د. ئه‌وره‌حمانی حاجی مارف ، چه‌ند وشه‌یه‌ك ده‌رباره‌ی وتاری (له‌گه‌ڵ ده‌نگسازی کوردیدا) ، گۆڤاری « به‌یان » ، ژ ٩٠ ، به‌غدا ، ١٩٨٣ ، ل ٦٢ - ٦٩ .

(وەرە ، رەوە ، یاری ، یاخی . . .) کردووە بە بەڵگە . . . راستە رواڵەتی نووسین بە ئەلفوبێی عەرەبی و نەبوونی وێنەی (و) و (ی)ی کۆنسۆنانت تێیدا نابێ نەك هەر سەر لە شارەزای زمان ، بەڵکو لە قوتابیش تێك بدا ، بەڵام خۆ لە رێنووسیشدا دەبێ هێندە زانست بەکارهێنرابێ ، کە نیگارێك بۆ دوو فۆنیمی جیاواز دانەنرابێ .

نووسینی دیفتۆنگەکان :

هەندێ لە کوردناسان لەورایەدان کە بزوێنی دوولانـە (ادغام حـرفی علە ـ Diphthong) لە زمانی کوردیدا نییە . . . بەشێکیش بەپێچەوانەوە ژمارەیەك دەنگی وایان : (وا ، وە ، ەو ، یا . . .) بە بزوێنی دوولانە داناوە ، کە بە هیچ جۆرێك لەگەڵ مەفهووم و مەرجی ناساندنەکە رێك ناکـەون[١٢] . بەلای منـەوە لە زمـانی کوردیدا دەتوانرێ سێ بزوێنی دوولانە دەست نیشان بکرێ .

١ ـ وێ ، وەك :

نوێژ ، نوێن ، گوێز ، گوێ . . .

٢ ـ وی ، وەك :

هەنگوین ، پینجوین . . .

---

(١٢) هەروەها لە زانستی زماندا بە تێکەڵبوونی سێ دەنگی بزوێن دەوترێ بـزوێنی سێ لانە (Triphthong) و بە تێکەڵبوونی چوار دەنگی بزوێن دەوترێ چوارلانە (Teraphtong) . . . من لەو رایەدام کە بزوێنی سێ لانە و چوارلانە . . . لە زمانی کوردیدا نـیە و زوربەی زۆری کوردناسانیش هەر لەسەر ئەم رایەن . بەڵام ئەوەی لەم رووەوە سەرنجی راکیشاوم ، ئەوەیە کە مامۆستا محەمەد ئەمین هەورامانی لە لاپەرە (١١ ـ ١٢ ، ٤٠ ، ٤٢ ـ ٤٣)ی کتێبی «فۆنەتێکی زمانی کوردی»دا وای نیشان داوە ، کە لە زمانی کوردیدا بزوێنی سێ لانە و چوارلانە . . . هەیە . بەم بۆنەیەوە نووسیوێتی ، دەڵێ : «زمانی کوردی جیاوازی هەیە لەگەڵ زمانەکانی تردا بەوەی کە چەند بزوێنێك کۆدەبنەوە یەك بە شوین یەکدا . . .» . . . «لە زمانی کوردیدا وەختی وا هەیە زیاتر لە سێ دەنگە (دەنگی بزوێن ـ ئەورەحمان) لە یەك هێشوودا کۆدەبێتەوە . . .» (ل ٤٠) . نووسەر بۆ پێ سەلماندنی ئەو بیروڕایەی هـەندێ نموونەی هێناوەتەوە . بەوێنە : (ەو)ی لە وشەی «شەو»دا بە بزوێنی دوولانە ؛ (اوە)ی لە وشـەی «ساوەر»دا بـە بزوێنی سێ لانـە ؛ (آوای)ی لە وشـەی «ئـاوایی»دا بـە بـزوێنی چوارلانە ؛ (ەوایە)ی لە وشەی «رەوایە»دا بە بزوێنی پینج لانە لە قەلەم داوە . . . (٤٣) .

ئەو دوو بزوێنە دوولانەیە ـ واتە (وێ ، وی) تەنیا لە ناوچەی سلێمانی و موکریان[١٣] و هەندێ شوێنی دیکەی کوردستان باون . دەنا لە زوربەی دیالێکت و بەشە دیالێکتەکانی کوردیدا بە جۆرێکی تر خۆیان دەنوێنن ، واتە ـ (هەر دوو دەنگی «ۆ ـ ێ ؛ و ـ ی»ی بێ تێکەڵبوون تەلەفوز دەکرێن ، هەروەك «د ـ ێ ؛ د ـ ی» و یا هەر کۆنسۆنانتێکی تر بێت لە جیاتی «د» بێ تێکەڵبوون لەگەل (ێ ـ ی)دا تەلەفوز دەکرێت .

٣ ـ وی ، وەك :

دویر ، سویر ، کویر ، موی . . .

ئەم دەنگە بزوێنە دوولانەیە لە بەشێکی زۆری دیالێکتی کرمانجیی ژووروودا باوە . . .[١٤] هەرچەندە لە ئەلفوبێی عەرەبیدا لەگەڵ (وی)ی کرمانجیی خواروودا وەك یەك دەنووسرێن ، بەلاّم شێوەی تەلەفوزیان جیایە ، واتە وەها ناخوێندرێنەوە وەك رواڵەتی نووسینیان نیشانی دەدات .

ئەو سێ دیفتۆنگە هەر لەزووەوە بەو شێوەیەی نیشانمان داون نووسراون و

= بەداخەوە مامۆستا محەمەد ئەمین لەمەدا بەهەڵەچووە . هۆی ئەو بەهەڵە چوونەشی ئەوەیە ، کە (ی ـ y) و (و ـ w)ی کۆنسۆنانت بە بزوێن تێگەیشتووە (بروانە : ل ٣٢ی کتێبی «زمانی کوردی لەبەر رۆشنایی فۆنەتیکدا» ، کە دەربارەی نیمچە بزوێنەکانی زمانی کوردییە) . لێرەدا ئەوە دێنمەوە یاد ، کە لە زمانی کوردیدا دوو یاخود پتر دەنگی بزوێن لەپاڵ یەکدا ناتوانن ببن . لەبەرئەوە زۆر جار لەنێوان دوو دەنگی بزوێندا کۆنسۆنانتی (ی ـ y) یان (و ـ w) پەیدادەبێ ، یاخود بزوێنێکیان تێدەچێ .

هەروەها لە لاپەرە (٤٠ ـ ٤١)دا مامۆستا هەورامانی ژمارەیەك بزوێنی دوولانە و سێ لانە . . . ی هێناوەتەوە ، وەك : (آوە ، آوا ، آوای ، آیە ، وێ ، وێە ، ەو ، یا ، یوە . . .) کە بەشی هەرەزۆریان بزوێنی تێکەڵبوونین .

(١٣) د. کەریمی ئەیووبی و د. ئی . ئا . سمیرنۆڤا لە (کتێبی «دیالێکتی کوردی موکری» لێنینگراد ، ١٩٦٨ ، ل ١٣)دا پەنجەیان بۆئەوە راکێشاوە کە ئەو بزوێنی دوولانەیە (وی ، وێ) لە بەشە دیالێکتی موکریدا هەن ، بەلاّم ئەوەی جێی رەخنەبێ ، ئەوەیە کە (وا)شیان هەر بە بزوێنی دوولانە داوەتە قەڵەم .

(١٤) جێی سەرسورمانە کە لە نووسینەکانی کوردناسانی سۆڤێتدا ، بە هیچ چەشنێك باسی ئەو بزوێنە دوولانەیە نەکراوە .

دەنووسرێن ، بەڵام (و ـ کەشیدەیەکی لەسەر) لەجیاتی (وێ) نووسین کە دەستەی نووسەرانی گۆڤاری کۆلێجی ئەدەبیات پەیڕەوی دەکەن ، کە بە ناوەرۆك هەڵە و بە ڕوخسار ناحەزە ، پێویستی بە دوورخستنەوەیە ، چونکە نیگارکێشانی دوو دەنگ بە یەك پیت پەسەند نییە .

شایانی باسە مامۆستا مەسعوود محەمەد لەو وتارەیدا کە بۆ یەکەم کۆڕی لێکۆڵینەوەی کتێبی قوتابخانە بە زمانی کوردی (شەقڵاوە ، تەمووز ١٩٧٣)ی ئامادە کردبوو[١٥] بە شێوەیەکی زانستی و بە بەڵگەی زۆر و ڕاست و لەبار نووسینی دیفتۆنگی (وێ)ی بە (و ـ کەشیدەیەك لەسەری) ڕەت کردۆتەوە[١٦] . هەروەها د. کەمال فوئاد لە وتاری «چەند سەرنجێکی زمانەوانی»[١٧] دا نووسینی دیفتۆنگی (وێ)ی بەوچەشنەی دەستەی نووسەرانی گۆڤاری کۆلێجی ئەدەبیات پەیڕەوی دەکەن بە هەڵە داناوە[١٨] .

دەستەی بەڕێوەبەرانی گۆڤاری کۆلێجی ئەدەبیات وایان داوەتە قەڵەم کە ئەو ڕێنووسەی ئەوان لەسەری دەڕۆن ، ئەوە ئیملای ستانداردی کوردییە . . .[١٩] بەڵێ لەمێژە کە ئەلفوبێی کوردی لە ئەلفوبێیەکی عەرەبی دەستکاری کراوەوە بۆ نووسینی کوردی سازکراوە و هەموو لایەك لەسەری ڕۆیشتوون و ناوناوەش هەوڵی پێشخستن و چارەسەرکردنی گیروگرفتەکانی دراوە . کۆڕی زانیاری کورد لە کۆششی خۆیدا هەرچەندە هەندێ گیروگرفتی ئەو ڕێنووسەی باش چار کرد ، بەڵام بەداخەوە لە سەرێکی ترەوە هەندێ قۆرتی نوێشی هێنایە ناوەوە . . . هەرچی دەستەی نووسەرانی گۆڤاری کۆلێجی ئەدەبیاتە جگە لەوەی هیچ گیروگرفتێکیان

---

(١٥) مەسعوود محەمەد،گیروگرفتی ڕێنووسی کوردی ، گۆڤاری « پەروەردە و زانست » ، ژ ٦ ، بەغدا ، ١٩٧٣ ، ل ٧ ـ ٢٨ .

(١٦) هەمان سەرچاوە ، ل ١٨ .

(١٧) د. کەمال فوئاد ، چەند سەرنجێکی زمانەوانی ، گۆڤاری «ڕۆژی کوردستان» ، ژ ٢ ، بەغدا ١٩٧١ ، ل ٥٨ ـ ٥٩ .

(١٨) هەمان سەرچاوە ، ل ٥٨ .

(١٩) بڕوانە : پەراوێزی لاپەڕە (٨٦)ی وتاری د. جەمال نەبەز ، سەرنجێك لە چەند زاراوەیەکی تازە بەکارهاتوو و کۆڕی زانیاری کورد ، «گۆڤاری کۆلێجی ئەدەبیات» ، بەغدا ، ١٩٧٨ ، ژ ٢٢ .

چارەسەر نەکرد ، بەڵکو کارێکی ڕاستیشیان کردە تەگەرە ، ئەویش ئەوەیە لەبریتی دیفتۆنگی (وێ) ، هاتن (و ـ کەشیدەیەك لەسەری)یان پەسەندکرد . ئەمە پێشنیاری هەر زانایەك بێ لە ڕووی زمانەوانییەوە ڕاست نییە . لەسەرەوە ئەوەم ڕوون کردەوە کە بەپێی زانستی زمان وا پەسەندە بۆ هەر دەنگێك یەك پیت دابنرێ . جا ئەم دیفتۆنگە کە لە دوو دەنگ پێکهاتووە ، پێویستی بەوەیە کە دوو پیت بینە نیگاری . ئەمە کە خۆی لە ئیملای کوردیدا ڕاستو ڕەوان بوو بە خوتو خۆڕایی شێواندنیان . بەخێری لە هەموو گیروگرفتەکانی ڕێنووسی کوردیدا ئەوەیان بەدی کرد و ئەویش وای بەسەر هێنرا . سەرەڕای ئەوە لە گۆڤاری ناوبراودا هەر لە یەك لاپەڕەدا بە هەردوو شێوەکە ـ واتە (و ـ کەشیدەیەك لەسەری) و (وێ) ـ دەبینرێ . ئەگەر دەستەی بەڕێوەبەرانی گۆڤاری کۆلێجی ئەدەبیات نووسینی دیفتۆنگە بە یەك پیت بەلایانەوە ڕاستە ، ئەوە بۆچی تەنیا دیفتۆنگی (وێ)یان بەبیردا هاتووە و ئەوانی دییان لەبیرکردووە . لێرەدا دەبێ شوکرانەبژێر بین کە هەستیان بە دیفتۆنگەکانی دی نەکردووە ، ئەگینا ئەوانیشیان بە دەردی دیفتۆنگی (وێ) دەبرد . . . ئەگەر دەستەی بەڕێوەبەرانی ئەو گۆڤارە بروایان بەوەیە کە ئەو ئیملا کۆنەی کوردی ستانداردەو پێویستی بە دەستکاری کردن نییە ، ئەوە دەبێ بشوترێ ئەدەبو زمانو مێژووی کورد پێویستیان بە لێکۆڵینەوە نییە . خۆ ئەگەر بڕواشیان وایە کە دیفتۆنگی (وێ) گیروگرفت بووە و بە (و ـ کەشیدەیەك لەسەری) چارەسەر کراوە و ئیملاکە بووەتە ستاندارد ، ئەو هەر لەسەری نەڕۆین چاکترە .

نووسینی (ڕ) یان (ڕ) یان (رر) :

لە سەرەتای گەڵاڵەبوونی ئیملای کوردییەوە دەبینین کە بۆ جیاکردنەوەی وێنەی دەنگی (ر)ی قەڵەو لە (ر)ی لاواز ، چوکڵەیەك لەژێر یەکەمیاندا دانراوە و ئەمە ڕۆیشتووە . من لەو ڕایەدام ئەمە کارێکی ژیرانە و زانستی یە . . . مامۆستا عەلائەدین سەجادی بۆ ئەوەی نیشانەکان هەموو لەسەر یەك شێوە بڕۆن وای پێشنبار کردووە کە چوکڵەکە لەسەرەوە بێت . . .[20] کۆڕی زانیاری کوردیش

(٢٠) بروانە : عەلائەدین سەجادی ، دانانی نیشانەکانی پیتی کوردی ، گۆڤاری «ڕۆژی نوێ» ، ژ ١٢ ، ساڵی ١ ، سلێمانی ، ١٩٦٠ ، ل ١٧ ؛ هەروەها : دەستوور و فەرهەنگی زمانی

لەسەر بناغەی ئەو ڕایەی مامۆستا سەجادی بڕیاریدا هەموو چوکلەکان لە سەرەوەی پیتەکان دابنرێن و مەبەستیش لەمە چوکڵەی پیتی (ر)ی قەڵەو بوو . . .[21] دواتریش مامۆستا مەسعوود محەمەد لە وتاری «ڕێنووسی کۆڕ»دا تەواو پشتگیری لەو کارە کردووە . . .[22] .

هەندێ لە ڕووناکبیران و زانایانی کورد ڕەخنەیان لە گۆڕینی شوێنی ئەو چوکڵەیە گرت . من بەتەواوی ڕام لەگەڵ د. نەبەز دەگونجێ لەوەدا کە دەڵێ : «دانانی چوکڵە لەسەر (ر) بۆ کردنی بە ڕێی قەڵەو لەباری هونەرییەوە ناراستە چونکە چوکڵە خستنە سەر (ر) وا لە (ڕ)ەکە دەکا کە لە نووسینیدا لەگەڵ (ز) و (ژ) ، بەتایبەتی (ژ) لە یەکدی بگۆڕێن و ڕێنووسەکە زەحمەتتر بکات . لەبەرئەوە چوکڵەکە هەر لەژێر (ر)ەکەدا بەمجۆرە (ڕ) بمایەوە چێتر بوو» . . . .[23] بێگومان کۆڕ لەم بارەیەوە بەهەڵەدا چووە و لە هیچی نەبوو گیروگرفتێکی نوێی بۆ ڕێنووسی کوردی دروستکرد . نموونەش بۆ پەیدابوونی ئەو گیروگرفتەو سەلماندنی ڕایەکەی د. نەبەز تەنیا ئەوە بەسە کە لە دروشمی کۆڕدا ، کە بەسەریەکەم لاپەڕەی هەموو ژمارەکانی گۆڤارەکەوەیەتی ، پیتی (ڕ)ی وشەی (کۆڕ) بووە بە (ز) . کەچی مامۆستا عەلائەدین سەجادی لەو ڕایەدایە کە جیاوازی لە شێوەی جیاکردنەوەیاندا زۆرە و ئەو تێکەڵ بوونە زەحمەتە و ئەو بەڵگەیە بە پینەکردن دادەنێ[24] .

دەبینین هەندێ نووسەر دەنگی (ڕ)ی قەڵەو بە دوو پیت دەنووسن ، وەك : «شەرر ، پرر ، برریار ، دررین ، کررین . . .» . سەیر لەوەدایە ، ئەگەر بەوچەشنە ڕێنووسە وشەی وەك : «گۆرران . . .» بنووسین ، ئەوە دەبێ چوار (ر) لەتەك یەکەوە ریزبکەین ـ واتە بنووسین «گۆررران . . .» بەپێی زانستی زمان دانانی دوو پیت بۆ یەك دەنگ ڕاست نییە ، سەرەڕای ئەوە دژوپات کردنەوە بە هیچ جۆرێك نیشانەی قەڵەوی ناگەیەنێ . . . بێگومان دانانی چوکڵە ئاسانتر و خێراترە لە

= کوردی ـ عەرەبی ـ فارسی ، بەغدا ، ١٩٦٢ ، ل ٢١ .

(٢١) بڕوانە : کۆڕی زانیاری کورد ، ڕێنووسی کوردی ، «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد» ، ب ١ ، ژ ١ ، بەغدا ، ١٩٧٣ ، ل ٣٦٨ .

(٢٢) سەرچاوەی ناوبراو ، مەسعوود محەمەد ، ڕێنووسی کۆڕ ، ل ٢٥٦ ـ ٢٥٧ .

(٢٣) سەرچاوەی ناوبراو ، د. جەمال نەبەز ، سەرنجێك لە چەند . . . ، ل ٩٤ .

(٢٤) سەرچاوەی ناوبراو ، عەلائەدین سەجادی ، دانانی نیشانەکانی پیتی کوردی ، ل ١٨ .

نووسینی پیتێکی سەرلەبەر . جگە لەوەش لەبەرئەوەی لە زمانی کوردیدا حاڵەتی ئەوتۆ هەیە کە دوو دەنگی (ر)ی لاواز بەیەکەوە دێن ، بۆ تێکەڵ نەبوون وا چاکترە بە نیشانە وێنەی دەنگی (ڕ)ی قەڵەو لە وێنەی دەنگی (ر)ی لاواز جیابکرێتەوە[٢٥] .

ئەوانەی (ڕ)ی قەڵەو بە دوو (ر) دەنووسن بەوپێیە دەبوو (ل)ی قەڵەویش هەر بە دوو (ل) بنووسن ، بەڵام چونکە لەم پیتەدا کێشە لەسەر شوێنی نیشانەی چوکڵەکە نییە ، بۆیە نووسینی ئەم پیتانەیان نەکردۆتە گیروگرفت .

لەو ڕایەدام کە تێکڕای ڕووناکبیران دژی نووسینی دوو (ر) و دوو (ل)ن و هەموو هەست بە ناڕاستیو نادروستی ئەو کارە دەکەن ، کەچی بەداخەوە گەلێ کەس هەن ، هۆی هەرچی یەك بێ لەوە تێناگەن یاخود نایانەوی لەوە تێبگەن کە نووسینی دوو واو بۆ دەنگی (و)ی درێژ هەمان هەڵەی زمانەوانییە .

باسێکی دی نووسینی (ڕ)ی قەڵەو کە کێشەی لەسەربێ ، (ڕ)ی سەرەتای وشەیە ، وەك ئاشکرایە ، هەموو (ر)یەك کە لە سەرەتای وشەوە بێ لە کوردیدا قەڵەوە و کورد هیچ کاتێك دەم بە (ر)ی لاواز ناکاتەوە . لەبەرئەوە هەندێك لەوڕایەدان ئەو (ر)یانەی لە سەرەتای وشەوە دێن پێویست ناکا چوکڵە بخرێتە سەریان ، چونکە لە کەس ناگۆڕێن[٢٦] . بە بیری من ئەوکەسانە زۆر بەهەڵەدا چوون ، چونکە لە زمانی کوردیدا دوو فۆنیمی (ر) و (ڕ) هەیە ـ واتە یەکێك لاواز و یەکێك قەڵەو . بە وێنە لە وشەی (کەر)دا ئەگەر فۆنیمی (ر) بکرێت بە (ڕ) ، ئەوە وشەی (کەڕ) پەیدا دەبێ کە جیاوازییەکی تەواو لە مانایاندا هەیە . جا بەپێی ئەو

---

(٢٥) بە پێویستی دەزانم ، پەنجە بۆ ئەوە ڕابکێشم کە مامۆستا شێخ حەسەن و د. مارف خەزنەدار دەمێکە دەربارەی نادروستی دوو (ر) نووسین هەندێ بەڵگەی واقیعییان خستۆتەڕوو .

بڕوانە :

أ ـ شێخ حەسەن ، ڕەخنەیەکی زانستی لە مامۆستای بەڕێز جەمیل ڕۆژبەیانی ، گۆڤاری «پێشکەوتن» ، ژ ١٠ ، بەغدا ، ١٩٥٨ ، ل ٦ ـ ٨ .

ب ـ مارف خەزنەدار ، زمانەوانی ، گۆڤاری «ڕۆژی نوێ» ، ژ ٦ ، ساڵی ١ ، سلێمانی ، ١٩٦٠ ، ل ٢٥ .

(٢٦) بەوێنە بڕوانە : د. جەمال نەبەز ، سەرچاوەی ناوبراو ، سەرنجێك لە چەند . . . ، ل ٩٤ .

پێویستی یە لە ڕێنووسی کوردیدا دوو پیت بۆ ئەو دوو فۆنیمە دانراوە ، کە ئەوەش نیشانەی جیاکردنەوەیانە . جا هەر لەبەر ئەوەی هەموو (ر)یەك کە لە سەرەتای وشەی کوردییەوە دێت قەڵەوە و کورد هیچ کاتێك دەم بە (ر)ی لاواز ناکاتەوە ، ڕاست نییە بچین وێنەی فۆنیمێکی تر لەجێی دابنێین ، بەتایبەتی کە ئەو فۆنیمە وێنەی خۆی هەبێ . دانانی وێنەی فۆنیمێك بۆ فۆنیمێکی تر ، نەك هەر پێرەوی نەکردنی دەستوورە سەرەتایی یە ئاشکراکانی زمانەوانی یە ، بەڵکو پەیداکردنی گیروگرفتێکی نوێ یشە[٢٧] [٢٨] .

* * *

لەبەر ڕۆشنایی ئەو لێکۆڵینەوەیەدا ، بۆمان دەرکەوت کە وێنەی دەنگی بزوێنی (و) و (ی) درێژ و کورتە بزوێنی (i) و کۆنسۆنانتی (و) و (ی) و دیفتۆنگی (وێ)و کۆنسۆنانتی (ر)ی قەڵەو لە ڕێنووسی کوردیدا گیروگرفتیان هەیەو کێشەیان لەسەرە و پێویستیان بە چارەسەر کردنە .

دەنگی بزوێنی (و)ی درێژ کە لە ڕێنووسدا بە دوو واو یان (و ـ کەشیدەیەکی لەسەر) دەبینرێ ، هەردوو نیگارەکە باش نین . یەکەمیان ـ واتە دوو واو نووسین ـ لە ڕووی زانستی زمانەوە هەڵەیە ؛ دووەمیان ـ واتە (و ـ کەشیدەیەکی لەسەر) شێوەی ناحەزە . بۆیە ئەم دەنگە پێویستی بە نیگارێکی نوێی گونجاوە .

---

(٢٧) لە وتاری ناوبراوی د. نەبەزدا ، دەستەی بەڕێوەبەرانی گۆڤاری کۆلێجی ئەدەبیات ڕای د. نەبەزیان ڕەتکردۆتەوە و بوونی چوکڵەیان بە پێویست داناوە (بڕوانە : د. جەمال نەبەز ، سەرچاوەی ناوبراو ، سەرنجێك لە چەند . . . ، پەراوێزی ل ٩٤) . هەرچەندە دەستەی ناوبراو بە شێوەیەکی عەفەوی خۆیان لەو مەسەلەیە تێ هەڵقورتاندووە ، بەڵام بە ڕێکەوت نیشانیان پێکاوە .

(٢٨) شایانی باسە ، مامۆستا شێخ حەسەن لە وتاری ناوبراودا (ڕەخنەیەکی زانستی لە مامۆستای بەڕێز جەمیل ڕۆژبەیانی ، گۆڤاری «پێشکەوتن» ، ژ ١٠ ، بەغدا ، ١٩٥٨ ، ل ٧) لەبارەی پێویستی دانانی چوکڵەی (ر)ی سەرەتای وشەشەوە ، هەندێ بەڵگەی دروستی خستۆتە پێش چاو .

هەڵەی نووسینی دوو (ی) یان (ی ـ کەشیدەیەکی لەسەر) بۆ دەنگی بزوێنی (ی ـ î) لەوەدایە ، یەکەمیان پەیرەوی یاسای فۆنەتیکی تێدا نەکراوە و دووەمیشیان شێوەی نالەبارە . جا لەبەرئەوەی هیچ کامێکیان لەگەڵ هەڵکەوتی زمانی کوردیدا ناگونجێن ، پێویستە لەبیر ببرێنەوە .

نەبوونی نیشانەیەك بۆ کورتە بزوێنی (i) و کۆنسۆنانتی (و) و (ی) بووەتە هۆی کێشەیەکی گەورەی ڕێنووسی کوردی و ئەم ناتەواوییە نەك هەر سەری لە قوتابیان ، بەڵکو لە هەندێ زمانەوانیش تێكداوە . لەبەرئەوە دانانی نیگار بۆ ئەو دەنگانە کارێکی زۆر پێویستە لە نەهێشتنی کەموکورتی ئەو ڕێنووسەدا .

دیفتۆنگی (وێ) کە هەندێ کەس بە (و ـ کەشیدەیەکی لەسەر) دەینووسن ، بە ناوەرۆك هەڵە و بە ڕووخسار ناحەزە . ئەمە پێویستی بە دوورخستنەوەیە و نابێ لە هیچی نەبوو گیروگرفت پەیدا بکرێ .

بۆ نیشاندانی قەڵەویی دەنگی (ڕ)ی قەڵەو لە هەموو ڕوویەکەوە نووسینی دوو (ر) هەڵەیە و دانانی چوکڵە ڕاستە . هەرچی چوکڵەشە لەسەرەوە دانانی گیروگرفت پەیدا دەکا و باشتر وایە وەك لە زووەوە ڕۆیشتووە لە ژێرەوە دابنرێ . دانەنانی چوکڵەش بۆ (ڕ)ی سەرەتای وشە کارێکی ناشیانەیە .

بەو پێیە باشتر وایە :

١ ـ نووسینی دوو واو یان (و ـ کەشیدەیەکی لەسەر) بۆ بزوێنی (و)ی درێژ لەگەڵ نووسینی دوو (ی) یان (ی ـ کەشیدەیەکی لەسەر) بۆ بزوێنی (ی)ی هێزدار فەرامۆش بکرێ .

٢ ـ وێنە بۆ بزوێنی (و)ی درێژ و کورتە بزوێنی (i)و کۆنسۆنانتی (و ـ w)و (ی ـ y) بکێشرێ .

٣ ـ نیگاری دەنگی (ی ـ î) و (وێ) و (ڕ) زوو چۆن بوون وا بمێننەوە و ئەو دەستکارییانەی کراون لەبیر ببرێنەوە .

بینیمان لەو ئەلفوبێ عەرەبییە دەستکاری کراوەدا کە بۆ نووسینی کوردی سازکراوە نیگاری هەندێ دەنگە گیروگرفتیان هەیە و کێشەی زۆریان لەسەرە و پێویستیان بە چارەکردنە . بەڵام بێتوو لە ئەلفوبێی لاتینیدا تەماشای نیگاری ئەو چەند دەنگە بکەین ، ئەوە گیروگرفتێکی ئەوتۆ بەدی ناکەین . بەو پێیە وێنەی دەنگەکانی ئەلفوبێی لاتینی بۆ نووسینی کوردی لەبارترە .

- ٢ -

گیروگرفتی نووسینی وشەکان و تێکبەستنیان

لە نووسینی وشەکانی زمانی کوردی و تێکبەستنیاندا گیروگرفت ئێجگار زۆرە و باسکردنی گشتیان شتێکی ئاسان نییە . هەرچەندە ئەو تێبینیانەی لێرە بەدواوە دەیانخەینە بەرچاو مشتێکن لە خەرواری گیروگرفتی ڕێنووسی کوردی ، بەلام هەرە گرنگەکانیان و کێشە زۆرەکانن . . . بەپێی لێکۆڵینەوەو بۆچوونمان ئەو کۆسپانەی لە وشەکان و تێکبەستنیاندا هەیە ، لەو چەند خاڵەی خوارەوەدا کۆمان کردوونەتەوە :

١ - نەنووسینی هەندێ پیت و پێڕەوی نەکردنی پاراستنی بناغەی وشە و کاری فۆنەتیك لە ڕێنووسدا .

٢ - وشەی سادە لەگەڵ مۆرفێمە ئەفیکسی یەکان .

٣ - وشەی لێکدراو .

٤ - ناراستی لکاندنی هەندێ وشە بە پێش یان بەپاش وشەی دی‌یەوە .

٥ - تێکبەستنی پیتەکان .

٦ - نووسینی وشەی بێگانە .

نەنووسینی هەندێ پیت و پێڕەوی نەکردنی پاراستنی بناغەی وشە و کاری فۆنەتیك لە ڕێنووسدا

وشەکانی وەك : وچان / ووچان ، وژە/ ووژە ، ولات/ وولات ، ولاخ/ وولاخ ، ون/ وون ، ورد/ وورد ، ورە/ وورە ، ورگ/ وورگ ، ورتە/ وورتە ، وروژان/ ووروژان ، ورووکان/ وورووکان ، وریا/ ووریا ، وڕ/ ووڕ ، وڕە/ ووڕە ، وڕێنە/ ووڕێنە ، وس/ ووس ، وسڵ/ ووسڵ ، وسمە/ ووسمە ، وشە/

ووشـه ، وشك/ووشـك ، وشتر/ ووشـتر ، وتن/ ووتن ، وتار/ووتـار ، وزه/ ووزه . . . كـه به دهنگی (و ـ w)ی كـۆنسۆنـانت دهست پێ دهكـهن ، هـهنـدێ لهورایهدان كه بهیـهك واو بنووسـرێن و ههنـدێكیش نووسینی دوو واو پـهسهنـد دهكهن .

بهشێك لهوانهی یهك واو دهنووسن ، بێ ئهوهی بیریان لێ كردبێتهوه ، ههر له خۆرا وایان بهلاوه باشتره . . . ههرچهنده بهشهكهی دی له ئهنجامی لێكدانهوه و بۆچوونهوه ئهو ههڵوێستهیان وهرگرتووه ، بهڵام تارادهیهك كهوتوونهته ههڵهوه . بهوێنه مامۆستا مهسعوود محهمهد كه لایهنگیری یهك واو نووسینه بهڵگهی ئهوهیه كه دهڵێ : «له نووسینی ئهو وشانهی به (ر)ی قهڵهو دهست پێ دهكـهن ، نووسـهران دهڵێن پێویست نییه نیشانهی (ر)ی قهڵهو بخرێته سهر ، چونكه ههمیشه دهنگی (ر) له سهرهتای وشهدا به قهڵهوی دهردهبردرێت ، كهواته لزووم به نیشانه ناكات . كه ئهم لێكدانهوهیه و ئهو بریاره قبووڵ بكـرێت ، دهبێ بهنیسبـهت وشهی (ورچ ، وشه ، وزه . . .)یشهوه ههمان لێكدانهوه بكرێت»[29] . له سهرێكهوه جیـاوازی لهنێوان (ر)ی سهرهتای وشه و (و ـ w)ی كۆنسۆنانتدا ، كه كورته بزوێنی (و ـ u) یان (i)ی بهدوادا دێت ، ههیه . له سهرێكی تریشهوه فرێدانی وێنهی دهنگێك دهبێته هۆی پهیدابوونی ناتهواوی له پارچه پێكهێنهكانی وشهدا . جا كه تێكرای دهنگهكانی وشهیهك وێنهیان ئاشكرا نهبوو ، ئهوه ئهو رهچـاو نهكـردنه نـهك ههر لادانـه له سهرهتای زمانهوانی ، بهڵكو له زۆر رووهوه دهبێته گیـروگرفت . بـهوێنه ئـهگهر تهماشای وشهی (ووزه) بكهین دهبینین له چوار دهنگ (و ـ w/ و ـ u/ ز ـ z/ ه ـ e) و دوو برگه (وو ـ wu/ زه ـ ze) پێكهاتووه و له ههر برگهیهكیاندا بزوێن ههیهو وهك ئاشكراشه مهرجه له برگهدا بزوێن ههبێ . جا كه ئهم وشهیه به دوو واو نووسرا ئهوه هیچ دهنگێكیان بێ نیگار نابێ و هیچ برگهیهكیان ناتهواوی تێناكهوێ . كـه دهنگهكانیش له نووسیندا وێنهیان وا روون بێ ، ئهوه گیروگرفت نایهتهرێ . بهڵام بێتوو ئهو وشـهیه بـه یهك واو بنـووسین ، ئـهوه دهنگێكیان بێوێنـه دهمێنێتهوه و برگهیهكیان كهم دێنێ . سهرهرای ههموو ئهوهش ، ئهمه سهر له قوتابیان و ئهوانهی فێری زمانی كوردی دهبن تێك دهدات . بێگومان له دانانی رێنووسدا زۆر گرنگه كه

---

(29) مهسعوود محهمهد ، سهرچاوهی ناوبراو ، رێنووسی كۆڕ ، ل ٢٧٤ .

مەسەلەی پەروەردە رەچاو بکرێ .

هەندێك لەوانەی دوو واو دەنووسن ، بە هەڵە وا تێگەیشتوون کە ئەو جۆرە وشانە بە بزوێنی (وو ـ ûَ) دەست پێ دەکەن . هەرچەندە کۆمەڵێ دووەم لە رێگەی لێکدانەوەوە بۆئەوە چوون کە بەدوا دەنگی (و ـ w)ی کۆنسۆنانتی سەرەتادا کورتە بزوێنی (و ـ u) دێت ، بەڵام لێکۆڵینەوەی تەواویان نەکردووە . لەم رووەوە بۆچوونی مامۆستا نووری عەلی ئەمین ، بەتایبەتی کە پێکهاتنی برگەکانی ئەو جۆرە وشانەو بوونی ئەو کورتە بزوێنی (و ـ u)ی کردۆتە بەڵگەی دوو واو نووسین[30] بە لای منەوە رایەکی زانستی یە و شایانی باسە . بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بۆ تەواو روون کردنەوە و چەسپاندنی ئەو رایە هەندێ لایەن و بەڵگەی دی هەن ، کە لێیان دەدوێین .

بەر لە هەموو شتێك گومان لەوەدا نییە کە ئەو وشانە بە بزوێنی (وو ـ ûَ) دەست پێ ناکەن ، چونکە وەك ئاشکرایە لە زمانی کوردیدا بزوێن لە سەرەتای وشەوە نایەت . سەرەرای ئەوە ئەگەر بزوێن بوایە دەبوو (ئـ) لەپێشیانەوە پەیدا بێ و بوترێ (ئووشە ، ئـووشك ، ئـووریا ، ئـوورتە . . .) . دەشـزانین کەوا ناوترێ .

گومان نییە کە دەنگی سەرەتای ئەو وشانە (W)ە ، بەڵام دەبێ بکۆڵینەوە و بزانین دووەم دەنگ (u)ە یان (ı)ە . جا کە گەیشتینە ئەو ئەنجامە ، ئەوسا دەتوانین بریار بدەین کە چۆن بنووسرێ .

لە رۆژنامەی «تێگەیشتنی راستی»دا ئەو وشانە جاروبار بە دوو واو نووسراون . بەوێنە بروانە : «ژ ۱ ، ل ۱ ، س ۱ ، د ۱۳ ـ «ام وولاتە»» ؛ (ژ ٦٥ ، ل ۳ ، س ۳ ، د ٢٦ ـ «ووتی» . . . بەمەدا دەردەکەوێ مێجەر سۆن بۆئەوە چووە کە لەو جۆرە وشانەدا بەدوا دەنگی (و ـ w)ی کۆنسۆنانتی سەرەتادا کورتە بزوێنی (و ـ u) دێت بۆیە بە دوو واو نووسیونی . ئەوەی پتر ئەم رایەمان بچەسپێنێ ئەوەیە ، مێجەر سۆن لەو دوو کتێبی رێزمانەدا کە یەکێکیانی بەر لە شەر ـ واتە لە ساڵی ۱۹۱۳[31] ـ و ئەوی دی یانی دوای شەر ـ واتە ساڵی ۱۹۱۹[32] ـ بڵاوکردۆتەوە ،

---

(۳۰) نووری عەلی ئەمین ، رابەری بو ئیملای کوردی ، بەغدا ، ۱۹٦٦ ، ل ۳۲ ـ ۳۳ .

(۳۱) E. B. Soane, Grammar of the Kurmanji or Kurdish Language, London 1913.

(۳۲) E. B. Soane, Elementary Kurmanji Grammar, Baghdad 1919.

سەرەتای بەشێك لەو جۆرە وشانەی بە (wu) نووسیوە . بەوێنە لە کتێبی یەکەمدا ، بروانە : (ل ١٥٤ ، د ٢٤ ـ «wuti» ؛ (ل ١٨٤ ، د ٢٩ ـ «wushtir») . . . و لە کتێبی دووەمدا ، بروانە : (ل ٩١ ، د ١ ـ «wurdik») ؛ (ل ١٠٥ ، دوادێر ـ «wurr») . . . مێجەر سۆن لە هەردوو کتێبی ناوبراودا بۆ نیشاندانی دەنگی دووەمی کەمێك لەو وشانەی بە (و ـ w) دەست پێ دەکەن ، پیتی (i)ی داناوە ، نەك (و ـ u) . بەوێنە بروانە : کتێبی یەکەم (ل ١٧٨ ، د ٨ ـ «wirch») . . . کتێبی دووەم (ل ٩٠ ، د ٢٣ ـ «wishik») . . . بێگومان ئەمەش دەبێتە بەڵگەی ئەوەی بتوانین ، بڵێین ، نووسەری ناوبراو لەو رایەدا بووە کە دەنگی دووەمی زوربەی هەرە زۆری ئەو جۆرە وشانەی بە کۆنسۆنانتی (و ـ w) دەست پێ دەکەن ، کورتە بزوێنی (u)ن ، بەلام لەناویاندا وشەی ئەوتۆ هەن ، کە بەدوا (و ـ w)ی کۆنسۆنانتدا کورتە بزوێنی (i) هاتووە .

لە فەرهەنگەکەی مامۆستا تۆفیق وەهبی و س . ئەدمۆنسدا تێکرای ئەو وشانەی بە (و ـ w)ی کۆنسۆنانت دەست پێ دەکەن ، پیتی (u) بەدوایاندا هاتووە ، ئەمەش ئەوە دەردەخات کە ئەو دوو زانایە باوەڕیان وایە دەنگی دووەمی ئەو وشانە کورتە بزوێنی (u)ە[٣٣] . لە فەرهەنگی مامۆستا قەناتی کوردۆدا زوربەی وشەکان هەر بەو چەشنە تۆمارکراون ، بەلام چەند وشەیەك بە هەردوو شێوە ، واتە ـ پیتی دووەم (u)و (i) ـ نووسراون . ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ کە مامۆستا کوردۆ وای بۆچووە کە لە هەندێ وشەدا دەنگی دووەم دوور نییە (i) بێت[٣٤] .

من لەو رایەدام کە زوربەی هەرە زۆری ئەو جۆرە وشانە کورتە بزوێنی (u)ە ، بەلام لەناویاندا وشەی ئەوتۆ هەن ، کە بەدوا (و ـ W)ی کۆنسۆنانتدا بزوێنی (i) هاتووە . بێگومان لە ڕێگای ئامێری تایبەتی پێوانە و کێشانەی دەنگە و قووڵ بوونەوەوە لە یاسای فۆنەتیکی زمانەکەمان ، باشترین ساغ کردنەوەی ئەو کێشەیە دابین دەکرێ . بەداخەوە ئێمە هێشتا نەبووینەتە خاوەنی ئەو جۆرە ئامێرانە و لێکۆڵینەوەی فۆنەتیکی زمانەکەشمان هێندە کزە تازە بەئاستەم تویژی سەرەوەی

(٣٣) Taufiq Wahby and C. J. Edmonds, A Kurdish- English dictionary, London 1966, P. 154-155.

(٣٤) قەناتی کوردۆ ، فەرهەنگی کوردی ـ ڕووسی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٠ ، ل ٧٩٢ ـ ٧٩٣ .

خەریکی دەرکەوتنە . جا منیش لیرەدا هەر ئەوەندەم لە دەست دێ کە لەو تویژاڵەی سەرەوە بەڵگە بینمەوە :

بۆنموونە لە زمانی کوردیدا (گوتن ـ gutin)یش و (ووتن ـ Wutin)یش دەوترێ . گۆڕانی دەنگی (و ـ W)ش بە (گ) هەیە . دیارە کە (گوتن) و (ووتن) هەر یەك وشەن و تەنیا یەکەم دەنگە گۆڕانی بەسەردا دێت . لە (گوتن)دا ئاشکرا دیارە کە دووەم دەنگە کورتە بزوێنی (و ـ u)ە . جا بەوپێ یە لە (ووتن)یشدا هەر هەمان بزوێن بەدوا (و ـ W)دا هاتووە . . . لە وشەی (حوشتر / ووشتر)یشدا هەمان دیاردە دەبینین ـ واتە دەنگی (ح) و (W) بە یەك دەگۆردرێنەوە . بزوێنی (و ـ u)ش ڕەوان لەدوای (ح) ەوە هاتووە . جا دەبێ هەر (u)ش بێ بەدوا (W)شدا هاتبێ .

بەمە و بە گوێڕاگرتن لە تەلەفوزکردنی زوربەی ئەو جۆرە وشانەدا دەردەکەوێ کە دەبێ بە دوا (و ـ W)ی کۆنسۆنانتدا کورتە بزوێنی (و ـ u) بێت ، بەڵام پێویستە سەرنج بۆ ئەوە ڕابکێشین کە بزوێنەکانی دیش بەئاشکرا لەدوای (و ـ W)ەوە دێن ، وەك : (وازهێنان ، واشە ، واتە ، وانە . . . وەرز ، وەتەن ، وەڕین ، وەجاخ . . . ویڵ ، ویر ، ویژە ، ویرا . . . هتد) . جا کەوابوو پێویستە بیر لەوەش بکەینەوە ، کە ئایا کورتە بزوێنی (i) بەدوا (و ـ W)دا دێت .

ئەگەر لە هەردوو دیالێکتی سەرەکیی کوردیدا بەراوردێك لەنێوان هەندێ لەو جۆرە وشانەدا بکەین ، ئەوە بۆمان ئاشکرا دەبێ ، کە حاڵەتی ئەوتۆ هەیە بەدوا (و ـ W)ی کۆنسۆنانتی سەرەتای وشەدا کورتە بزوێنی (i) دێت . بەوێنە لە کرمانجیی ژووروودا دەوترێ (هرچ ـ hirç ، هشك ـ hişk . . .) ، لە کرمانجیی خوارووشدا (ورچ ـ Wirç ، وشك ـ Wişk . . .) . دیاردەی گۆڕانی دەنگی (هـ ـ h) بە (و ـ W) باوە و ئەمە کێشەی لەسەر نییە . هەرچی دووەم دەنگە لە دیالێکتی ژووروودا ئاشکرایە کە کورتە بزوێنی (i)ە و بە هیچ جۆرێك (u) نییە و هیچ کات (هورچ ـ hurç ، هوشك ـ huşk) نالێن . بەوپێ یە دەبێ لە دیالێکتی خوارووشدا دەنگی دووەم (i) بێ و وشەکان (ورچ ـ Wirç ، وشك ، Wişk) بێ .

بەوپێ یە دەبێ لەپێشەوە هەندێ کێشەی فۆنەتیکی زمانەکەمان ساغ بکەینەوە ، ئەوسا بڕیاری نووسینی دوو واو یان یەك واو بدەین : ئەگەر ئاشکرا بوو کە بەدوا دەنگی (و ـ W)دا کورتە بزوێنی (و ـ u) هاتووە ، ئەوە لەبەر ئەو

هۆیانەی لەسەرەوە نیشانمان‌دان ، باشترە بە دوو واو بنووسرێ[٣٥] خۆ بێتوو کورتە بزوێنی (i) ی بەدوادا بێت ، ئەو دەمە ڕاستتر وایە بە یەك واو بنووسرێ[٣٦] . . .

دەزانین لە وشەکانی (دوو ، موو ، مووروو ، بەڕوو ، ئارەزوو ، جوانوو ، تەرازوو . . .) دا دەنگی کۆتایی بزوێنی (وو ـ ū)ی درێژەو ئەمە لە ڕێنووسی باوی کوردیدا دوو پیتی واوی بۆ کراوەتە نیگار و کۆڕیش پیتێکی واو (وـ کەشیدەیەکی لەسەر)ی بۆ پەسەند کردووە . . . هەروەها ئەوەش دەزانین کە دوو دەنگی بزوێن پێکەوە نایەن و لە حالەتی پاراستنیاندا کۆنسۆنانتی (ی ـ y) یان (و ـ w) دێتە نێوانیانەوە . بۆنموونە کاتێ نیشانەی (ان) ی کۆ بخرێتە سەر وشەیەك کە کۆتایی بە بزوێنی (ا ، ێ . . .) هاتبێ ، ئەوە کۆنسۆنانتی (ی ـ y) پەیدا دەبێ ، وەك :

برا + ی ـ y + ان = برایان

پێ + ی ـ y + ان = پێیان

بەلام ئەگەر وشەیەك کۆتایی بە بزوێنی (وو ـ ū) بێت و نیشانەیەکی بە بزوێن دەست‌پێ‌کردووی پێوە بلکێنرێ ، ئەو دەمە لە نێوان وشە و نیشانەکەدا کۆنسۆنانتی (و ـ w) دێتە کایەوە[٣٧] . بەوێنە :

---

(٣٥) ئەو دوو واو نووسینەش هەموو گیروگرفتەکان لانابا و بەشێکی هەر دەمێنێ ، چونکە دوو واو کە یەکەمیان وێنەی کۆنسۆنانتی (w)و دووەمیان وێنەی کورتە بزوێنی (u)ە خاوەنی یەك نیگارن . جا دەمێك کێشە نامێنێ کە لە ئەلفوبێی عەرەبیدا نیگار بۆ (w)ش بکێشرێ .

(٣٦) ئەمیش ئەو ناتەواوییەی هەر تێدا دەمێنی ئەگەر ئەو ڕێنووسە دەنگی (i)ی بۆ زیاد نەکرێ .

(٣٧) ئەم دەستوورە کە ئەمرۆش هێشتا گەلێك لە ڕووناکبیران و بەشێك لە زمانەوانانی کورد لێی بێ‌ئاگان ، کەچی مێجەر سۆن هەستی پێ کردووە . ئەگەرچی لە ڕۆژنامەی «تێگەیشتنی ڕاستی»دا بەدەگمەن نموونەی وا بەرچاو دەکەوێ ، کە لەوجۆرە حالەتانەدا (و ـ w)ی کۆنسۆنانتەکەی بۆ نووسرابێ (بەوێنە بڕوانە : ژ ٣ ، ل ٢ ، س ١ ، د ٤ ـ «پێشووەوە» . . .) ، بەلام ئەمە هیچ لە مەسەلەی ئەو دەرك‌پێ‌کردنە کەم ناکانەوە و ناگۆڕێ .

أ ـ نیشانەی (ان) ی کۆ :

m^ur^u + W + an ⟶ m^ur^uwan

ber^u + W + an ⟶ ber^uwan

ب ـ نیشانەی (ەکە)ی ناسیاوی :

araz^u + W + eke → araz^uweke

teraz^u + W + eke → teraz^uweke

حـ ـ نیشانەی (ە)ی ناسیاوی :

t^u + W + e → t^uwe

c^u + W + e → c^uwe

. . . و هەندێکی تر[٣٨] .

ڕاستە لەم جۆرە حاڵەتانەدا بزوێنی (وو ـ ^u)ی کۆتایی وشەکە کەمێك لە باری ئاسایی کورتتر دەوترێت ، بەڵام ئەم دیاردەیە کە هۆی جێ گۆڕینی هێز یان پێکەوەهاتنی دەنگی وێکچوو یان دەنگەکانی دەوروبەر . . . ە ، نابێ ببێتە هۆی شێواندنی بناغەی وشە .

هەندێ کەس بێ ئەوەی بیر لە ئاکام بکەنەوە وایان بە باش زانیوە چۆن بە دەمدا دێت هەر بەوچەشنە بینووسن . لە سەرێکی تریشەوە نادروستی نیگاری بزوێنی (وو ـ ^u) نووسەرانی ناچارکردوە فەزڵی هەڵە بەسەر ڕاستدا بدەن . بۆ نموونە دەنووسن (جوانووەکە ، دووەم ، جووە . . .) ، کەچی ڕاستەکەی (جوانوووەکە ، دوووەم ، جوووە . . .)یە . شێوەی نالەباری سێ واو بەدوا یەکدا هاتن وای لە خەڵك کردووە واوێکیان فرێ بدەن . بەڵێ لەڕووی ڕوخسارەوە دوو

(٣٨) مارف خەزنەدار ڕاست بۆ ئەوە چووە کە دەڵێ ، کاتێ (ەم) بەدوای وشەی (سێ ، نۆ ، دە)دا دێت ، ئەوە بۆ پاراستنی بزوێنەکان (ی ـ y) لەنێوانیاندا پەیدا دەبێ . بەڵام لەوەدا بە هەڵە چووە کە وا تێگەیشتووە (ەم) چۆن بە ڕەوانی بەدوا وشەی (یەك)ەوە دەلکێ ، هەر بەوچەشنە بە کۆتایی وشەی (دوو)یشەوە دەنووسێ (بڕوانە : مارف خەزنەدار ، زمانەوانی ، گۆڤاری «ڕۆژی نوێ» ، ژ ٨ ، ساڵی ١ ، سلێمانی ، ١٩٦٠ ، ل ١٣) .
ڕاستی ئەوەیە ، کاتێ (ەم) بەدوا وشەیەکدا بێت ، کە کۆتایی بە بزوێنی (وو) هاتبێت ، ئەوە بۆ پاراستنی بزوێنەکە (و ـ w) دێتە ناوانەوە .

واو جوانتره و سێ واو بەیەکەوە نووسینێ ناشیرینه ، بەڵام له ڕووی ناوەرۆك و واقیعی زمانەوانی‌یەوە دوو واو هەڵەیه و سێ واوه ناشیرینەکه ڕاسته .

بەپێی ڕێنووسی کۆڕیش که له بریتی دوو واو (و ـ کەشیدەیەکی لەسەر) پەسەند کراوه ، دەبوو بنووسن (جوانوَوەکه ، دوَوەم ، جوَوە . . .) ، کەچی دەنووسن (جوانووەکه ، دووەم ، جووه . . .) . لێرەدا کورت بوونەوە کۆری بەو هەڵەیەدا بردووه که وێنەی فۆنێمی (و ـ u) له جێی وێنەی فۆنێمی (وَ ـ ŭ) دابنێت .

وەك پێشتر له باسی نووسینی (ڕ)ی سەرەتای وشەدا پەنجەم بۆ ڕاکێشاوه ، له ڕووی زانستی زمانەوە هەڵەیه وێنەی فۆنێمێك بۆ فۆنێمێکی تر دابنرێ . سەرەرای ئەوە ئەمە بناغەی وشە تێكدەدا ، چونکه ئەگەر له ڕووی وێنەی ئەو نووسینەوە وشه و نیشانەکان له یەك جیا بکەینەوە ، ئەوە (جوانو ، دو ، جو . . .) دەمێنێتەوە . جا لەم سەرەشەوە هەڵەیەکی تریش سەرهەڵدەدا .

ئەوەی لەم بارەیەوە پتر جێی ڕەخنە بێ ، ئەوەیە له چاپەمەنییەکانی کۆڕدا ، بەتایبەتی لەوانەی مامۆستا مەسعوود محەمەددا وشەی (dŭwem) نووسراوه (دوەم) . باشه . ئەم وشەیە که له (dŭ + W + em) پێکهاتووه ، کوا پیتی (وَ ـ ŭ) ؟ . خۆ ئەگەر لەسەر بناغەی ئەو جۆره نووسینه تەماشای ڕۆنانی ئەو وشەیە بکەین ، ئەوە دەبینین له (د + و ـ W + ەم) سازبووه ، واته له نیگارەکانی وشەی (دوَ)دا تەنیا پیتی دال دیاره . بەلای منەوە له هەموو ڕوویەکەوە نووسینی (دوەم) هەڵەیه ، جا با له هەندێ ناوچە بزوێنی (وَ)ش قووت بدرێ . بەو پێیه دەبێ له نووسیندا داله کلۆرەکەی سلێمانیش نەنووسرێ .

نەشێواندنی بناغەی وشه له مەسەلەی ڕێنووسدا زۆر گرنگه و شایانی باسه هەندێ حاڵەت لەلایەن هەموانەوە پارێزراوه . هەر له کورت و درێژی بەدەمدا هاتنی بزوێنی (وو ـ ū)دا چەندین نموونەی ئاشکرا هەیه . بەوێنه ئەو بزوێنه له (نووسین ، پێنووس)دا درێژتر تەلەفوز دەکرێ وەك له (نووسرا . . .)دا[٣٩] ، کەچی تێکرا به دوو واو دەینووسن . ئەمەش کارێکی ڕاسته و لەگەڵ زانستی زماندا دەگونجێ .

---

(٣٩) هۆی ئەمەش ، ئەوەیە که له وشەکانی (نووسین ، پێنووس . . .)دا ، هێز لەسەر دەنگی (وو ـ ū)ه ، بەڵام له وشەی (نووسرا)دا ، هێز دەخرێتە سەر دەنگی (ا) . . . له زمانی کوردیدا دیاردەی گوێزانەوەی هێز له برگەیەکەوە بۆ برگەیەك زۆر باوه ، بەڵام بەداخەوە له

پێڕەوی کردنی پاراستنی بناغەی وشە و کاری فۆنەتیك هەندێ حاڵەتی تری وشە دێنێتەوە بیر :

١ ـ کورت کردنەوە و تێداچوون

ئەگەر دوو دەنگی وێکچوو یاخود لێك نزیك بکەونە پاڵ یەك ، ئەوە لە دەربریندا یەکێکیان ون دەبێ . بەوێنە کاتێ نیشانەی (تر)ی بەراورد ئیزافەی سەر وشەی (کورت) دەکەین ، ئەوە دەبێتە (کورتتر) ، بەڵام لە دەربریندا دەوترێ (کورتر) . (پاك کردن) کە لە (پاك) و (کردن) پێکهاتووە ، بە (پاکردن) بەدەمدا دێت . . . وشەی (دەستکەوت) کە لە (دەست + کەوت) سازبووە بە (دەسکەوت) تەلەفوز دەکرێ ، چونکە لەسەریەکەوە دەربرینی سێ دەنگی (س ، ت ، ك)ی کۆنسۆنانتی کپ پێکەوە خۆش و ئاسان نییە ، لە سەرێکی تریشەوە لە زمانی کوردیدا (ت) کە لە دوای (س)ەوە دێت ، زۆر جار قووتدەدرێ . بەوێنە لە زۆر جێگە (دەست) دەبێتە (دەس) ؛ (مەبەست) دەکەنە (مەبەس) . . .

بە رای من راست نییە ئەو جۆرە وشانە لەسەر بناغەی تەلەفوز بنووسرێن ، بەڵکو لە نووسیندا پێویستە شێوەی پێکهاتنیان رەچاو بکرێ و ئەو پەراندن و ونبوون و تێکەڵاوبوونە رەنگ نەداتەوە ـ واتە راسترە بنووسرێ : کورتتر ، پاك کردن ، دەستکەوت . . .

بەراستی تێچوونی دەنگی (ت) روونکردنەوە و لێکۆڵینەوەی تەواوی دەوێ ، چونکە لە زۆر جێگەدا بێ رەچاوکردنی نێزیکی و دووری نێوان دەنگەکان ئەم (ت)ە دەقرتێ ، وەك دەوترێ (دەروا) لەجیاتی (دەروات)[40] . یاخود لە

= مەسەلەی رێنووسدا رەچاو نەکراوە . . . بە رای ئێمە ، نووسینمان وەك نووسینی هەندێ لە زمانە ئەورووپاییەکان ، بەتایبەتی بۆ هەڵەنەکردن لە نووسین و خوێندنەوەی هەندێ وشەدا و بۆ تۆمارکردنیان لە فەرهەنگدا پێویستی بە بوونی (هێز ـ Stress)ە . هەرچەندە بوونی ئەو نیگارە گیروگرفت دەرەوێنێتەوە ، پێویست ناکا بۆ هەموو وشەیەك بەکاربهێنرێ ، بەڵکو تەنیا لەکاتی پێویستدا بۆ جیاکردنەوە .

(٤٠) دیاردەی تێچوونی (ت) لە وشەکانی وەك : دەکات ، دەچێت ، دەروات . . . دا زوو پەرەی سەندووە . بەوێنە لە رۆژنامەی «تێگەیشتنی راستی»دا نەك هەر ئێجگار زۆر بووە ، بەڵکو بەدەگمەن غوونەی ئەوتۆ بەرچاو دەکەوێ پیتی (ت)ەکەی لەگەڵدا نووسرابێ .
=

شێوەکانی ئاخاوتنی سلێمانی لە زۆر جێگەدا (ت)ەکە کلۆر دکرێت ، وەك کە دەڵێن « ئەمە . . . (و) لەچی » لەبریتی « ئەمەت لە چی ؟ » یاخود « را . . . (و) لێیە » لەجیاتی « رات لێیە » . . .

بێگومان ئەو جۆرە قرتاندن و کلۆرکردنە کە تایبەتی یە بە ناوچەیەك ، نابێ لە زمانی ئەدەبی و نووسیندا رەنگ بداتەوە .

هەروەها ئەگەر (ی)ی ئیزافە بخرێتە سەرووشەیەکی کۆتایی هاتوو بە بزوێنی (ی) ، ئەو کاتە نیشانەی (ی)ی ئیزافە لە تەلەفوزدا دەرناکەوێ ، وەك : (رێوی قەمچووغە ، ماسی گەورە . . .).بێگومان بۆ نیشاندانی باری رێزمانی و بوونی دۆخی ئیزافە ، باشتر وایە (ی)ی ئیزافەکە بنووسرێ با نەشخوێندرێتەوە ، واتە پێویستە بنووسرێ : (رێویی قەمچووغە ، ماسیی گەورە . . .) . شایانی باسە ، رۆژنامەی « تێگەیشتنی راستی » لە زۆر شوێندا ئەمەی رەچاو کردووە[41] و گۆڤاری « پەیام » سی ساڵێك پێش ئێستا پەنجەی بۆ ئەو راستی یە راکێشاوە[42] و مامۆستا شێخ حەسەنیش بیست ساڵێك لەمەوبەر بەباشی ئیسپاتی کردووە[43] . . .

= بۆنموونە لە ژمارە (١٠)دا هەژدە وشەی لەو جۆرە وشانە هەیە و هەر هەژدەیان بێ پیتی (ت) نووسراون . بروانە : (ل ١ ، س ١ ، د ٢٠ ـ «پیك‌دی») ؛ (ل ١ ، س ١ ، د ٢٣ ـ «دیکا») ؛ (ل ١ ، س ٢ ، د ٤ ـ «دردکوی») ؛ (ل ١ ، س ٢ ، د ٦ ـ «دکا») ؛ (ل ١ ، س ٢ ، د ١٠ ـ «دکا ، دیەوی») ؛ (ل ١ ، س ٢ ، د ١١ ـ «ببینی») ؛ (ل ١ ، س ٢ ، د ١٢ ـ «بکا») ؛ (ل ١ ، س ٢ ، د ١٤ ـ «دبینی ، دیەوی») ؛ (ل ١ ، س ٢ ، د ١٦ ـ «بکا») ؛ (ل ١ ، س ٢ ، د ١٩ ـ «دکا») ؛ (ل ٢ ، س ٢ ، د ١ ـ «دنوسی») ؛ (ل ٢ ، س ٢ ، د ٣ ـ «بکا ، دترسی ، دزانی») ؛ (ل ٢ ، س ٢ ، د ٤ ـ «دکا») ؛ (ل ٢ ، س ٢ ، د ٥ ـ «دنوسی») .

(٤١) بۆنموونە ، بروانە : (ژ ١ ، ل ١ ، س ١ ، د ٧ ـ «مردیی اوان») ؛ (ژ ٢ ، ل ١ ، س ١ ، د ٢٣ ـ «سختیی جییان») ؛ (ژ ٣ ، ل ٢ ، س ١ ، د ١٣ و١٤ ـ «سربستیی خویان») ؛ (ژ ٤ ، ل ٢ ، س ١ ، د ٩ و١٠ ـ «کەشتیی دوشمن») . . .

(٤٢) لە (پۆستەی خوێندەواران)ی ژمارە (٢٠١)ی گۆڤاری «پەیام» (بەغدا ، ٣ی ئابی ١٩٥٣)دا چەند پرسیارێك لەبارەی نووسینی کوردییەوە کراوە و یەکێکیان لەمەڕ (ی)ی ئیزافەوەیە ، کە دەڵێ : «بۆچی ئەنووسن دیاریی گەنجەکان . ئایا ئاسانتر نی‌یە بنووسن دیاری گەنجەکان ؟» . لە وەڵامدا نووسراوە : «نەخێر . . . چونکە ئەگەر بنووسین دیاری گەنجەکان ، یەعنی دیار ی . . . گەنجەکان . ئەمە بێمەعنایە ، بەڵام ئەگەر =

بەداخەوە کۆڕی زانیاری کورد،تەنیا بە دەمداهاتنی ئەو وشانەی ڕەچاوکردووە و بڕیاری داوە ، ئەگەر (ی)ی ئیزافە چووە سەر ئەو وشانەی کۆتاییان بە دەنگی (ی) دێت نەنووسرێت[44] . مامۆستا مەسعوود محەمەد هەرچەندە زانایانە لەو مەسەلەیە دواوە و گەلێك سەری لێك داوەتەوە و زانیاریی باشی خستۆتە پێش چاو ، بەڵام هەر شێوەی تەلەفوزکردنی پەسەند کردووە[45] . د. کوردستانی موکریانیش بێ ئەوەی هیچ لەو کێشەیە قووڵ بێتەوە ، دەڵێ : « ئەگەر دیارخەر کۆتایی بە پیتە بزوێنی (ی) هات . ئامرازی خستنەسەر (ـ ی) لەگەڵ ئەم بزوێنەدا لێك دەدات و دەبن بە یەك . بۆیە نابێ لەگەڵ دیارخەرێکی کە دوا پیتی بزوێنی (ی) بوو پیتی (ی) بنووسرێ »[46] . . .

وەك دەزانین لە شێوەی سلێمانیدا دیاردەی گۆڕینی دەنگێك بۆ دەنگێکی تر یان کلۆرکردنی دەنگێك یان تێداچوونی دەنگێك یان قووت دان یان سوان یان قرتان . . . زۆر پەرەی سەندووە . ئەگەرچی ئەم جۆرە بابەتە پتر کێشەی زمانی ئەدەبین ، بەڵام تا ڕادەیەك پێوەندییان بە ڕێنووسیشەوە هەیە . جا لەم بارەیەشەوە کورتە گەشتێك بە زمانی کوردی و چاپەمەنی کوردیدا دەکەین :

ئاشکرایە لە شێوەی سلێمانیدا نیشانەی (دە)ی موزارەعەت دەبێ بە (ئە) ، وەك : دەڕۆم ـ ئەڕۆم ؛ دەچم ـ ئەچم ؛ دەزانم ـ ئەزانم . . .

= بنووسین دیاری . . . ی . . . گەنجەکان ، یەعنی هدیەی گەنجەکان . لەم گردە (جملة)یەدا یای یەکەم هی (دیاری) خۆیەتی ، یای دووەم هی إضافەکردنی (دیاری)یە بۆ گەنجەکان» (ل ٥) .

(٤٣) بڕوانە : شێخ حەسەن ، (ی)ی ئیزافە و (واو)ی عەتف ، گۆڤاری «ڕۆژی نوێ» ، ژ ٦ ، ساڵی ٢ ، سلێمانی ، ١٩٦١ ، ل ١٥ ـ ١٦ .

(٤٤) بڕوانە : کۆڕی زانیاری کورد ، ڕێنووسی کوردی ، «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد» ، ب ١ ، ژ ١ ، بەغدا ، ١٩٧٣ ، ل ٣٧٨ .

(٤٥) بڕوانە : مەسعوود محەمەد ، بەکارهێنانی (ی) لە ڕێزمانی کوردیدا ، «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد» ، ب ١ ، ژ ١ ، بەغدا ، ١٩٧٣ ، ل ٦٦ ـ ٧٤ .

(٤٦) د. کوردستانی موکریانی ، ئامرازەکانی خستنەسەر لە زمانی کوردیدا ، «گۆڤاری زانکۆ» ، ب ٤ ، ژ ١ ، ل ١٥٩ .

ئەگەر بۆ دەست نیشان کردن و روون کردنەوەی پلە کان و شێوەی گۆرانی (دە) بە (ئە) ، گەشتێك بە دیوانی شاعیرانی کۆن و نوێی ناوچەی سلێمانیدا بکەین ، ئەوە دەبینین کە لە زوودا قالبی (دە) بەکارهاتووە و دوایی بووە بە (ئە) . بەوێنە لە تێکرای شیعرەکانی نالی و شاعیرانی دی سەردەمی ئەودا وێنەی (ئە) بە هیچ جۆرێك نابینرێ . . . بەلام ئەگەر بەرەوپێش بێین ، ئەوە دەتوانین رەورەوەی ئەو گۆرانە دیاری بکەین . بۆنموونە لە شیعرەکانی مەحویدا هەرچەندە بە زۆری (دە) بەکارهاتووە ، بەلام تاکە تاکەیەك شێوەی (ئە)ش دەبینرێ . زێوەر کە ماوەیەك بەدوا مەحویدا هاتووە ، بەپێچەوانەوە بە زۆری (ئە)ی بەکارهێناوە و دەنکە دەنکەیەکیش (دە)ی وتووە . . . پیرەمێرد کە کەمێك پاش زێوەر کەوتووە تێکرا (ئە)ی وتووە و بە هیچ چەشنێك لە شیعرەکانیدا (دە) نابینرێ .

لە کاتی دەرچوونی رۆژنامەی « تێگەیشتنی راستی »یەوە تا سالانی ۳۰ دیاردەی بوونی (دە) بە (ئە) بە شێوەیەکی سەرنج راکێش دەبینرێ و لەنێوان نووسەراندا جیاوازی بەدی دەکرێ . زوربەی نووسەرانی ئەم سەردەمە بە زۆری هێشتا (دە)یان بەکاردەهێنا و بەشێکیشیان پتر (ئە)یان دەنووسی . مستەفا پاشا و رەفیق حیلمی و عەلی کەمال باپیر . . . زیاتر بەلای (دە)دا دەچوون . بەوێنە وتارێکی مستەفا پاشا کە لە ژمارە (۱)ی رۆژنامەی « بانگی کوردستان »دا بە ناوی « جەمعیەتی کوردستان »ەوە بلاوکراوەتەوە[٤٧] حەوت نموونەی تێدایە ، کە شەشیان (دە)ن و تەنیا یەکێکیان (ئە)یە . لە ژمارە (۳)شدا وتارێکی هەیە[٤٨] (۳۰) نموونەی تێدایە - (۲٦)یان (دە)ن و تەنیا (٤)یان (ئە)ن . لە ژمارە (٤)یشدا وتارێکی بلاوکردۆتەوە[٤٩] (٥) نموونەی تێدایە و هەر (٥)یان (دە)ن . . . رەفیق حیلمی لەو شیعرەیدا کە لە ژمارە (۲)ی رۆژنامەی « بانگی کوردستان »دا چاپی کردووە[٥٠]

(٤٧) مستەفا پاشا ، جەمعیەتی کوردستان ، «بانگی کوردستان» ، سالی ۱ ، ژ ۱ ، ۲ ی ئابی ۱۹۲۲ ، ل ۱ - ۳ .

(٤٨) مستەفا پاشا ، حەسەب حالی دووەم ، «بانگی کوردستان» ، سالی ۱ ، ژ ۳ ، ۲۱ی ئابی ۱۹۲۲ ، ل ۱ - ۲ .

(٤٩) مستەفا پاشا ، ئەحوالی ضابطانی کورد ، «بانگی کوردستان» ، سالی ۱ ، ژ ٤ ، ۲۸ی ئابی ۱۹۲۲ ، ل ۱ - ۲ .

(٥٠) رەفیق حیلمی ، بۆکوردان ، «بانگی کوردستان» ، سالی ۱ ، ژ ۲ ، ١٤ی ئابی ۱۹۲۲ ، ل ۳ .

تێکرا (ده)ی بەکارهێناوه . . . عەلی کەمال باپیر لە وتاری « تەربیەی ئەولاد »دا[٥١] (١٥) جار (ده)ی بەکارهێناوه و (٩) جاریش (ئه) . . . لەمانەو لە گەلێك نووسینی دی « بانگی کوردستان » و چاپەمەنی تری ئەوکاتەدا بە زۆری (ده) دەبینرێ ، بەڵام بەشێکی کەمیشیان پتر (ئه)یان دەنووسی ، وەك : زەکی صائب و م . نووری . . . بەوێنە زەکی صائب لە وتاری « مەسەلەی مەکتەب کردنەوه »دا[٥٢] ـ (١٥) جار (ئه) ی بەکارهێناوه کەچی تەنیا جارێك (ده) . . . م . نووریش لە وتاری « ماکینەی چاپ »دا[٥٣] ـ (١٧) کەرەت (ئه)ی نووسیوه و تەنیا دوو جار (ده) . . .

ژماره (١) و (٢)ی رۆژنامەی « تێگەیشتنی راستی » لە مەسەلەی بەکارهێنانی (ده) و (ئه)دا چاو خەڵەتێنن ، چونکە وا نیشان دەدەن ، کە نووسەرانی ئەو رۆژنامەیە لایەنگیری بەکارهێنانی (ئه) بووبن . بەڵام تەماشاکردنی ژمارەکانی تر ئەو تەمە دەرەوێنێتەوه و ئەوەمان پێ دەسەلمێنێ ، کە د. کەمال مەزهەر ورد لەو کێشەیەی کۆڵیوەتەوه و راست بۆ ئەوه چووه کە « تێگەیشتنی راستی » زۆر جار (ده)ی وەك خۆی هێشتۆتەوه و جارو باریش کردوویە بە (ئه)[٥٤] .

چاوخەڵەتێنی ژماره (١) و (٢) لەوەدایە کە شێوەی (ئه)یان لە (ده) کەمێك پتر تێدا بەکارهێنراوه . بۆنموونە لە ژماره (١)دا پازده (ئه) و چوارده (ده) هەیە ؛ ژماره (٢) شەش (ئه) و پێنج (ده)ی تێدایە . کەچی لە ژماره (٣)وه ئەم دیاردەیە نەك هەر بەپێچەوانەوه دەبینین ، بەڵکو تا پتر بەرەو دوا ژمارەکانیشی بروێن نیسبەتی بەکارهێنانی (ده) زیاددەکا و (ئه) بەرەو کەم بوون دەچێ . بەوێنە لە ژماره (٣)دا پازده (ئه) و هەژده (ده) هەیە ؛ ژماره (٤) چوار (ئه) و پازده (ده) ی

---

(٥١) عەلی کەمال باپیر ، تەربیەی ئەولاد ، «بانگی کوردستان» ، ساڵی ١ ، ژ ٥ ، ٤ی ئەیلولی ١٩٢٢ ، ل ٢ ـ ٣ .

(٥٢) زەکی صائب ، مەسەلەی مەکتەب کردنەوه ، «بانگی کوردستان» ، ساڵی ١ ، ژ ٢ ، ١٤ی ئابی ١٩٢٢ ، ل ١ ـ ٣ .

(٥٣) م . نووری ، ماکینەی چاپ ، «بانگی کوردستان» ، ساڵی ١ ، ژ ٣ ، ٢١ی ئابی ١٩٢٢ ، ل ٣ ـ ٤ .

(٥٤) د. کەمال مەزهەر ، «تێگەیشتنی راستی»و شوێنی لە رۆژنامەنووسی کوردیدا ، بەغدا ، ١٩٧٨ ، ل ١٥٢ ـ ١٥٣ .

تێدایە ؛ لە ژمارە (١٠)دا چوار (ئە) و نۆزدە (دە) دەبینرێ ؛ شەش (ئە) و چل‌وحەوت (دە) لە ژمارە (٦٥)دا بەرچاو دەکەوێ[٥٥] .

من وای بۆ دەچم ، مێجەر سۆن (ئە)ی پێ خۆش‌بووبێ ، بەڵام زوو لەوە تێگەیشتبێ کە بۆ زمانی ئەدەبی و نووسین شێوەی (دە) لەبارترە[٥٦] . ئەگەرچی لە ئاخاوتنی ئێستای سلێمانیدا تەنیا (ئە) بەکاردەهێنرێ و (دە) بەتەواوی لەبیرچووەتەوە ، بەڵام لەبەرئەوەی گۆڕانێکی شێواوە و سەرەڕای ئەوەش چونکە نەك هەر لە دیالێکتی ژووروودا ، بەڵکو لە زوربەی بەشە دیالێکتەکانی تری خوارووشدا هەر شێوەی (دە) ماوەتەوە ، بۆیە ڕاست وایە لە زمانی ئەدەبی و نووسیندا واز لەو جۆرە تایبەتی‌یە ناوچەییانە بهێنرێ . شایانی باسە ، کە مامۆستا تۆفیق وەهبیش لە هەمان ڕادایە و بەو بۆنەیەوە دەڵێ : پێوستە « لەباتی (ئە) ی پیتە قاڵبی (دە) بەکاربێنین »[٥٧] .

لە شێوەی ئاخاوتنی سلێمانیدا زۆر جار ئەوە بەرگوێ دەکەوێ کە دەنگی (د) کلۆر دەکرێ ، وەك : (مناڵ) لەبریتی (منداڵ) ؛ (مەحوو) لەجیاتی (مەحموود) ؛ (کرانی) لەباتی (کراندی) . . . شایانی باسە ڕۆژنامەی « تێگەیشتنی ڕاستی » پیتی (د)ی ئەوجۆرە وشانەی نووسیوە . بەوێنە بڕوانە : (ژ ١ ، ل ١ ، س ١ ، د ١٦ ـ « خاوەند ») ؛ (ژ ١ ، ل ١ ، س ١ ، د ٢٢ ـ « دەیان نالاند ») ؛ (ژ ١ ، ل ١ ، س ٢ ، د ١٦ ـ « دایان مەزراند ») ؛ (ژ ١ ، ل ٣ ، س ٢ ، د ٢ ـ « پەلاماربداتە ») ؛ (ژ ٣ ، ل ١ ، س ١ ، د ١٦ ـ « نواند ») ؛ (ژ ٢ ، ل ١ ، س ٢ ، د ١ ـ « چند ») ؛ (ژ ٤ ، ل ١ ، س ١ ، د ٧ ـ « تیدا ») ؛ (ژ ٤ ، ل ٢ ، س ٢ ، د ٢ ـ « لە فلسطیندا ، لە عراقدا ») ؛ (ژ ٥ ، ل ١ ، س ١ ، د ١٩ ـ « دولتاندا ») ؛ (ژ ١٤ ، ل ١ ، س ١ ، د ١٢ ـ « دامەزراندنی ») . . .

---

(٥٥) ئەو (ئە)یانەش کە لە دوا ژمارەکاندا دەبینرێن ، بەزۆری لە وشەی (ئەڵێ)دان .

(٥٦) مێجەر سۆن لەو وتارانەیدا کە لە ڕۆژنامەی «پێشکەوتن»دا بڵاوی‌کردوونەتەوە بەدەگمەن شێوەی (ئە)ی بەکارهێناوە . جا ئەمەش بەڵگەیەکی پتەوە ، کە ناوبراو شێوەی (دە)ی پەسەند کردبێ .

(٥٧) تۆفیق وەهبی ، ئەسڵ پیتە قاڵبی (ئە)ی شێوەی سلێمانی ، «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد» ، ب ١ ، ژ ١ ، بەغدا ، ١٩٧٣ ، ل ٣١ .

جارویاریش ئەو (د)انەی نەنووسیوە ، بەوێنە بروانە : (ژ ۲ ، ل ۱ ، س ۱ ، د ۲۰ - « لپاشا » ؛ (ژ ۳ ، ل ۱ ، س ۱ ، د ۱۹ - « شتیکا ») . . .

دیاردەی بوونی (دە) بە (ئە) لە سالآنی بیستدا چۆن گەشەی دەکرد و چۆن لە کەسێکەوە بۆ کەسێك جیاواز بوو ، سوانی (د)ش هەر بەوچەشنە دەبینریٚ . پێشتر نیشانمان دا ، کە زوربەی نووسەرانی ئەو دەمە بەزۆری (دە)یان بەکاردەهێنا . جا گەران بە چاپەمەنییەکاندا ئەوە ئاشکرا دەکا ، کە نووسینی (د)ش پتر باوبووە . بۆ ئەوەش کە لەو ڕووەوە جیاوازی لەنێوان نووسەراندا هەبووە ، تەنیا پەنجەراکێشان بۆ ئەوە بەسە کە لە هەموو ئەو وتارانەی « تێگەیشتنی ڕاستی » ، کە بەلآمانەوە هی مێجەر سۆنن ، لە چەندین شوێندا وشەی (چەند)ی بە بێ سواندنی (د) نووسیوە ، بەلآم ئەو زانا کوردەی لە ژمارە (۱٦) و (۱۷)دا وتارێکی بلآوکردۆتەوە[٥٨] (چەن)ی بەکارهێناوە .

دیارە مێجەر سۆن لەوەشدا هەر شێوەی لەباری هەلٚبژاردووە . با شێوەی سلێمانی بناغەی زمانی ئەدەبیشمان بێت ، بەلآم نە ئەو شێواندنە و نە ئەو تایبەتێتی یە ناوچەیی یە ڕاست نییە لە نووسین و زمانی نوسیندا شوێن پێ یان دیاربێ . مامۆستا تۆفیق وەهبیش لەم بارەیەوە نووسیوێتی : « (د) ی کلۆر دەبێ بەجارێ بکرێتە دەرەوە لە زمانە ئەدەبیەکەمان ؛ وە لەو جێ یانەشدا کە (د)ە کلۆرەکان کەوتوون ، یان گۆڕاون بە دەنگێکی تر ، (د)ی پتەو بخرێتەوە کار »[٥٩] .

بەڕاستی سوان و تێچوونی (د) ڕوون کردنەوە و لێکۆلٚینەوەی تەواوی دەوێ ، چونکە لە زۆر شوێنی تری وشەدا دەقرتێ . بەوێنە ئەمرۆ لە هەندێ شوێنی کوردستاندا ، بەتایبەتی لە ناوچەی سلێمانیدا دەنگی (د)ی ژمارەکانی (یازدە ، دوازدە ، سیازدە ، پازدە ، شازدە ، حەڤدە) سواوە و دەترێ (یانزە ، دوانزە ، سیانزە ، پانزە ، شانزە ، حەڤڤە) . لەبەرئەوەی قووتدانی ئەم (د)ە بووە بە هۆی قورسی دەربڕینی ئەو وشانە ، بۆیە ئاخێوەر بۆ سووك کردنی ئەو نالەباری یە ناچار

---

(٥٨) نطق عالیکی اجتماعی گەورەی کورداں بو رؤسای عالی قدر کردان ، «تێگەیشتنی ڕاستی» ، ژ ۱٦ - ۱۷ .

(٥٩) تۆفیق وەهبی ، سەرچاوەی ناوبراو ، ئەسلٚی پیتە قالٚبی (ئە)ی شێوەی سلێمانی ، ل ۳۱ .

بووە دەنگی (ن) بینێتە ناو (یازە ، دوازە ، سیازە ، پازە ، شازە)ەوە و (ڤ)ی (حەڤە)ش دووبارە بکاتەوە[٦٠] .

ئەسڵی ئەو وشانە کە (یازدە ، دوازدە ، سیازدە ، پازدە ، شازدە ، حەڤدە)ن ، بێگومان چ بۆ نووسین و چ بۆ زمانی ئەدەبی ڕاست وایە پەیڕەوی ئەسڵەکەیان بکرێ . شایانی باسە کۆڕی زانیاری کوردیش لەوڕایەدا بووە ، کە دەبێ « ئەسڵی ئەو ژمارانە لە نووسیندا بپارێزرێت »[٦١] .

سوانی ئەم ژمارانەش ، هەر وەك سوانی (د)ی هەندێ وشەی دی ، کە پێشتر باسمان کردن ، لە سالانی بیستدا لە گەردا بوو . بەلگەش ئەوەیە کە لە چاپەمەنییەکانی ئەو سەردەمەدا شێوەی جیاوازی بەکارهێنانیان ـ واتە نەسوان و سوان ـ دەبینرێ . بەوێنە بڕوانە ، « تێگەیشتنی ڕاستی » : (ژ ٢١ ، ل ٤ ، س ١ ، د ٢٩ ـ « یازدە ») ؛ (ژ ١٧ ، ل ٢ ، س ٢ ، د ٥ ـ « دوانزە »)[٦٢] . . . « بانگی کوردستان » : (ژ ٩ ، ل ٥ ، س ١ ، د ١٨ ـ « دوازدە ») ؛ (ژ ٣ ، ل ٦ ، س ٢ ، د ٤ ـ « یانزە ») . . .

لە «تێگەیشتنی ڕاستی »دا سەرنج ڕاگرتن لە ژمارەکان ، ئەو ڕاستییەشمان پێ دەسەلمێنێ کە ئەو (هـ)یەی هەندێ لە نووسەران دەیخەنە نێوان ژمارە و نیشانەی (ەم ، ەمین) ی پلەیانەوە ، شتێکی زیادەیەو لەلاوە هێنراوەتە ناوانەوە . لە گشت شوێنێك و تێکڕای وتارەکانی « تێگەیشتنی ڕاستی »دا تاکە ژمارەیەك چییە (هـ)ی لەگەڵ نەنووسراوە ، بەوێنە بڕوانە : (ژ ٢١ ، ل ١ ، س ٢ ، د ٦ ـ « دومین ») ؛

---

(٦٠) شایانی باسە ، مامۆستا مەسعوود محەمەد بە شێوەیەکی زانستیو بەلگەی زۆر و ڕاستو لەبار دەربارەی چۆنیەتی نووسینی ژمارەکان دواوە (بڕوانە : مەسعوود محەمەد ، چارەسەرکردنی گیروگرفتەکانی ڕێنووس و ئەلفوبێی کوردی ، «گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق ـ دەستەی کورد» ، ب ٩ ، بەغدا ، ١٩٨٢ ، ل ٣٤١ ـ ٣٤٤) .

(٦١) کۆڕی زانیاری کورد ، ڕێنووسی کوردی ، «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد» ، ب ١ ، ژ ١ ، بەغدا ، ١٩٧٣ ، ل ٣٧٠ .

(٦٢) لە هەندێ شوێندا شێوەی (یانزدم ، دوانزدە . . .)ش ـ واتە مانەوەی (د)ەکە وپەیدابوونی (ن) ـ بەرچاو دەکەوێ . بەوێنە بڕوانە : (ژ ٢١ ، ل ٤ ، س ٣ ، د ١٢ ـ «یانزدە») . . .

(ژ ٢١ ، ل ١ ، س ٢ ، د ١٥ ـ « سیمین ») ؛ (ژ ٢١ ، ل ١ ، س ٢ ، د ٢٠ ـ « چوارمین ») ؛ (ژ ٢٨ ، ل ٣ ، س ٣ ، د ٢٠ ـ « دومین) ؛ (ژ ٢٨ ، ل ٣ ، س ٣ ، د ٢٨ ـ « دوم ») . . .

هەروەها نەبینیی ئەو (هـ)ە لە چاپەمەنییە کوردییەکانی تری ئەو سەردەمەدا ، رای دانانی بە شتێکی زیاد و لە لاوە هێنراو پتەوتر دەکات . بۆنموونە بروانە : « رۆژی کوردستان » (ژ ١ ، ل ٢ ، س ١ ، د ٢٧ ـ « بیستەمین ») . . .

لە هەندێ شێوەدا لەو کردارنەدا کەوا لە ریژەی کارابزردا دوو (ر) یان دوو (ر) کۆدەبنەوە (د) دەخەنە نێوانیانەوە ، وەك : کررا/ کردرا ؛ گۆررا / گۆردرا . . . بووررا / بووردرا ؛ ژمێرا / ژمێردرا . . . هتد[٦٣] . ئەگەر لەم رووەوە سەرنج لە چاپەمەنییەکانی سالانی بیست بدەین ، دەبینین ئەو جۆرە وشانە هەروەك ئەمرۆی بەکارهێنانی سلێمانی نووسراون . بەوێنە بروانە ، رۆژنامەی « تێگەیشتنی راستی » (ژ ٨ ، ل ٢ ، س ١ ، د ٩ ـ « کوررا ») ؛ (ژ ٢١ ، ل ٤ ، س ٢ ، د ١٢ ـ « پی دەنیرری ») . . .

ئەمرۆ کە دەوترێ (لەو ، لەوان . . .) ، ئەوە ئەسلەکەیان (لە ئەو ، لە ئەوان . . .) بووە و (ئە/ە)[٦٤] کەی سەرەتایان تێچووە . لە ئاخاوتن و نووسینی

---

(٦٣) بروانە :

أ ـ ریزمانی ئاخاوتنی کوردی بەپێی لێکۆڵینەوەی لیژنەی زمان و زانستەکانی ، بەغدا ، ١٩٧٦ ، ل ١٣٥ ـ ١٣٩ .

ب ـ د. عەبدوڵلا نەقشبەندی ، پاشکۆی (درا) ، «گۆڤاری کۆری زانیاری کورد» ، ب ١ ، ژ ١ ، بەغدا ، ١٩٧٣ ، ل ١٢٦ ـ ١٢٧ .

(٦٤) وەك ئاشکرایە ، لە زمانی کوردیدا دوو بزوێن بەیەکەوە نایەن . جا بەوپێیە لەو نموونانەی سەرەوەدا کاتێ (ە)ی کۆتایی (لە)و (ە)ی سەرەتای (ئەو ، ئەوان) ، کە کەوتوونەتە پاڵ یەك ، یەکێکیان تێچووە و کورت بوونەوە هاتۆتە کایەوە . . .

بێگومان ، خوێنەر کە لە نووسینی وشەکانی (ئەو ، ئەوان)دا دەبینێ لە سەرەتایاندا پیتی هەمزە نووسراوە ، هەقیەتی لەوەی وتوومە سەرسام بێ و بپرسێ : کەی دوو دەنگی (ە)ی کۆتایی (لە)و (ە)ی سەرەتای (ئەو ، ئەوان) کەوتوونەتە پاڵ یەك ، نووسەر چۆن ئەو هەمزە زلەی نەبینیوە ؟ . . .

گلەیی لە خوێنەر ناکرێ بەوچەشنە بیر بکانەوە ، بەلام جێی داخە کە زوربەی زمانەوانانی کورد هەر بەوەندەی کە بینیویانە لە ئەلفوبێی کوردیدا وێنە بۆ هەمزە دانراوە ،

ئەمڕۆی کوردیدا لەوانەیە بڵێین خەڵك هەموو ، وشەکان بەیەکەوە دەڵێن و بەیەکەوە دەیان نووسن ـ واتە مەودا ناخەنە نێوان پرپێوزیشنەکە و وشەی دوایەوە .

دیارە ئەم دیاردەیەش وەك (بوونی) (دە) بە (ئە) ، یان سوانی (د) لە ساڵانی بیستدا لە دەوری گۆڕاندا بووە ، چونکە لە چاپەمەنییەکانی ئەو دەمەدا هەردوو بارەکە بەرچاودەکەوێ ـ واتە بەجیاش و بەسەر یەکیشەوە . بۆنموونە بڕوانە «تێگەیشتنی ڕاستی» : (ژ ٧ ، ل ١ ، س ١ ، د ١٣ ـ «لو») ؛ (ژە ، ل ١ ، س ١ ، د ١٥ ـ «له») ؛ (ژ ٣ ، ل ٢ ، د ١٠ ـ «لەوان») . . . (ژ ٤ ، ل ١ ، س ٢ ، د ٣ ـ «له اوان») ؛ (ژ ٧ ، ل ١ ، س ٢ ، د ١٣ ـ «له او») . . .

وەك ئاشکرایە لە پێکهاتنی کرداری داخوازی و ئیلزامیدا نیشانەی (ب) هاریکارە . هەندێ جار ئەو (ب)یە قووت دەدرێ و زوربەی نووسەرانیش لەسەر بناغەی ئەو بەدەمدا هاتنە دەنووسن : (ڕاکە ، هەڵگرە ، وەرگرە . . .)بەلێ خەڵك ئازادن بەپێی ڕاهاتنی زمان و شێوەی خۆیان نووسراو بخوێننەوە ، بەلام ئەمە نابێ کار لە شێوەی نووسینەکە بکات . جا ڕاست ئەوەیە لە نووسیندا بنچینە و قاڵبی وشە بپارێزرێ . بەوپێیە پێویستە بنووسرێ : (ڕابکە ، هەڵبگرە ، وەربگرە . . .) . . . گەڕان و پشکنین بۆمان ڕوون دەکەنەوە ، کە لە سەردەمی « تێگەیشتنی ڕاستی »دا هێشتا ئەو دیاردەیە سەری هەڵنەدابوو . بەڵگەش ئەوەیە کە لە نووسینەکانی مێجەر سۆن و نووسەرانی تری[65] ئەو ڕۆژنامەیە و چاپەمەنییەکانی

= ئیتر بێ لێك دانەوە وەك فۆنیمێکی کۆنسۆنانت مامەڵەیەیان لەگەڵ کردووە . . .

بەلێ لە حاڵەتی (لەو ، لەوان)دا (ە) نەماوە ، نەك (ئە) ، بەوپێیە پێویستە بزانین کە (دە)ی موزارەعەتیش نەبووە بە (ئە) ، بەڵکو (د) تێچووە . . .

هەرچەندە دەمێکە گەیشتوومەتە ئەو ڕایە ، بەلام چ لە نووسینەکانی پێشوومدا و چ لەم نووسینەمدا ، کاتێ لە کێشەی (دە)ی موزارەعەت دواوم ، نەدەبوو لەسەر شێوەی ئەو هەڵە باوە باسەکەم دابڕێژم . هیوام وایە لە نووسینی لەمەولاشمدا شێوازێکی باش بۆ دەربڕینی ئەو باسە بدۆزمەوە .

(٦٥) وەك پێشتر نیشانمدا ، لە ڕووی ڕێنووسەوە وتاری «نطق عالیکی اجتماعی کورەی کوردان بو رؤسای عالی قدر کردان» لەگەڵ نووسینەکانی مێجەر سۆن و شوکریلفەزلیدا جیاوازی زۆرە ، بەلام ئەوەی شایانی باس بێ ، ئەوەیە کە لە مەسەلەی نووسینی (ب)دا یەك دەگرنەوە . بێگومان ئەمەش بەڵگەیەکی چاکە بۆ بێسەلماندنی ئەوەی کە لە سەردەمی «تێگەیشتنی ڕاستی»دا هێشتا دیاردەی تێچوونی (ب) نەهاتبووە کایەوە .

دی‌دا هه‌میشه (ب) نووسراوه . به‌وێنه بڕوانه ، « تێگه‌یشتنی ڕاستی » : (ژ ۳ ، ل ۱ ، س ۱ ، د ٤ ـ « هه‌موله‌كه‌ل یكتری ری‌بكون ») ؛ (ژ ۸ ، ل ۱ ، س ۲ ، د ۷ ـ «خوتان . . . رزكار بكن » ؛ (ژ ۱۳ ، ل ۱ ، س ۲ ، د ۲ ـ «اوی تماشای تاریخ بكا »)؛ (ژ ۱٦ ، ل ۱ ، س ۱ ، د ۱۱ ـ « خوی . . . رزكار بكا ») . . . « ڕۆژی كوردستان » : (ژ ۳ ، ل ۱ ، س ۱ ، د ۸ ـ « بیان بكا ») ؛ (ژ ۳ ، ل ۱ ، س ۲ ، د ۱۷ ـ « . . . اداره بكرین ») . . . « بانگی كوردستان » : (ژ ۱ ، ل ۱ ، س ۲ ، د ۳ ، ـ « جمعیتیكی كورد تشكل بكا ») ؛ (ژ ۱ ، ل ۳ س ۱ ، د ۱۸ ـ « دل كویی لی بكری ») . . .

۲ ـ تواندنه‌وه Assimilation

وه‌ك ئاشكرایه ، له زمانی كوردیدا ده‌نگی كۆنسۆنانتی ئاوازه‌دار و كپ هه‌ن . جا له زۆر زماندا ، هه‌روه‌ها له زمانی كوردیدا ، ئه‌گه‌ر له‌دوای ده‌نگێكی ئاوازه‌داره‌وه ده‌نگێكی كپ بێت ، ئه‌وسا ده‌نگه كپه‌كه كارده‌كاته سه‌ر ده‌نگه ئاوازه‌داره‌كه‌ی به‌رده‌می و وه‌كو خۆی ده‌یكاته ده‌نگێكی كپ ـ واته ده‌یهێنێته ڕیزی ئه‌و پۆله ده‌نگانه‌ی كه خۆی یه‌كێكه لێیان . جا به‌شێوه‌یه‌كی كه‌م و سست ، ئه‌م ڕووداوه له فۆنه‌تیكی كوردیدا ده‌بینرێ ، به‌تایبه‌تی ئه‌گه‌ر له‌پاش ده‌نگی (ز)و(ژ)وه ده‌نگی (ت) هه‌بێت ، وه‌ك :

أ ـ زۆر جار (ز) له به‌رده‌م هه‌ندێ ده‌نگی كپدا ، وه‌ك (س) ته‌له‌فوز ده‌كرێت ، به‌وێنه :

گه‌زین ـ گه‌ست ، گه‌ستی
پارێز ـ پاراستن ، پاراستی

ب ـ گه‌لێك جار (ژ) كه ده‌كه‌وێته پێش هه‌ندێ ده‌نگی كپه‌وه ، وه‌ك (ش) به‌ده‌مدا دێت ، به‌وێنه :

ڕژان ـ ڕشتن ، ڕشتی
كوژرا ـ كوشتن ، كوشتی
نێژرا ـ ناشتن ، ناشتی
هه‌ژده ـ هه‌شت ، هه‌شتا

بەپێچەوانەشەوە لە زمانی کوردیدا ، ئەگەر لەدوای دەنگێکی کپەوە دەنگێکی ئاوازەدار بێت ، ئەوسا دەنگە ئاوازەدارەکە کار دەکاتە سەر دەنگە کپەکەی بەردەمی و وەکو خۆی دەیکاتە دەنگێکی ئاوازەدار ـ واتە دەیهێنێتە ڕیزی ئەو پۆلە دەنگانەی کە خۆی یەکێکە لێیان . جا بە شێوەیەکی کەم و سست ئەم ڕووداوە لە فۆنەتیکی کوردیدا دەبینرێ ، بەتایبەتی ئەگەر لەپاش دەنگی (س)ەوە دەنگی (گ ، ب . . .) هەبێت . بەوێنە هەندێ جار (س) کە دەکەوێتە پێش دەنگی ئاوازەدارەوە وەك (ز) تەلەفوز دەکرێت ، وەك :

دەزگا

وشەی «دەزگا» لە «دەست + گا» پێکهاتووە . لە سەرێکەوە (ت) فووت دراوە ، واتە لەمەدا بەر یاسای کورت کردنەوە کەوتووە . لە سەرێکی دیکەوە (گ) کە کۆنسۆنانتی ئاوازەدارە لەگەڵ دەنگی (ز)دا کە ئەمیش هەر کۆنسۆنانتی ئاوازەدارە پتر دەگونجێ ، وەك لەگەڵ (س)دا کە کۆنسۆنانتی کپە . لەم ڕووەوە یاسای تواندنەوە کاری کردووە .

دەزبەر

لە هەندێ ناوچە بە «دەستەبەرە» دەڵێن «دەزبەر» . لە حاڵەتی یەکەمدا (س) کە کەوتۆتە پێش (ت)ەوە هیچ گۆڕانێك نەبووە ، بەڵام لە حاڵەتی دووەمدا کە کورت کردنەوە ڕوویداوە ـ واتە (تە) لابراوە ، (س)ی کۆنسۆنانتی کپ کەوتۆتە بەردەم (ب)ی کۆنسۆنانتی ئاوازەدارەوە و یاسای تواندنەوە کاری کردووە .

. . . . هتد .

لێرەدا ئەو پرسیارە دێتە گۆڕێ : ئایا ئەو چەشنە وشانە چۆن بەدەمدا دێن وا بنووسرێن ؟ یان بەجۆرێك بنووسرێن کە بناغە و شێوەی پێکهاتنیان دیاربن ؟ . . . وەك ئاشکرایە ، لە نووسینی ئەو وشانەدا هەر لە زووەوە ڕێگەی شێوەی تەلەفوز گیراوە . هەرچەندە ڕێگەی پاراستنی ئەسڵ کەمێ گرانی و کێشەی تێدایە ، بەڵام هەمووکەس ناتوانێ بە ئاسانی لەوە تێبگا کە لە وشەی (گەست ، گەستی . . .)دا (گەز) ڕەگە بێ ، یاخود (کوژ) ڕەگی وشەی (کوشتن ، کوشتی . . .) بێ ؛ یان (دەزگا) لە (دەست) و (گا) پێکهاتبێ . . . جا بۆیە پاراستنی قاڵب بە باشتر دەزانم . ئەو گرانی و کێشەیەش کە ڕەچاوکردنی پاراستنی ئەسڵ و بناغە سازی دەکا ، زانینی دەستووری تواندنەوە دەیرەوێنێتەوە .

٣ ـ کارتێکردن .

دەنگی (گ ، ك) کە دەکەونە پێش دەنگی (ێ ، ی ، وێ ، وی) شێوەی دەربڕینیان دەگۆڕێت و تارادەیەك لە تەلەفوزی دەنگی (چ ، ج) نێزیك دەبنەوە ، وەك :

کێرد ، کێشە ، کێم ، گێلاس ، گێڕانەوە ، کیسە ، گیسك ، کوێ ، گوێ ، هەنگوین . . .

ئەوانەی وا بە پێویست دەزانن کە بۆ ئەو جۆرە (ك) و (گ) انە نیگاری تایبەتی دابرێژرێ ، زۆر بەهەڵەدا چوون[66] ، چونکە وەنەبێ ئەو (ك) و (گ)انە کە بەوچەشنە بەدەمدا دێن فۆنێمیکی تر بن ، بەڵکو هەمان فۆنێمن کە لە حاڵەتی ئاساییدا دەبینرێن . لێرەدا تەنیا کارتێکردنی (ێ ، ی ، وێ ، وی) وا شێوەی تەلەفوزی گۆڕیون و ئەمە نابێتە هۆی واتاگۆڕی .

٤ ـ شێواندن و گۆڕینی دەنگ .

زۆر جار کە (د) دەکەوێتە دوای (ن) ، وەك (گ) دەردەبڕێت (ئەمەش بەتایبەتی خاسیەتی شێوەی سلێمانی یە) ، وەك : توند ـ تونگ ، مەند ـ مەنگ ، دەربەند ـ دەربەنگ . . .

ئەمەش هەروەك ئەو شێواندنەیە کە لە ناوچەی کۆیە و خۆشناوەتی و دزەییاتی و گەردییایەتی (ڵ) دەکەن بە (ر) ، یان شاری هەولێر دەیکا بە (ل) . . . بێگومان ڕێگە لە کەس ناگیرێ بەپێی ئارەزووی شێوەی خۆی ئەو دەنگانە بگۆڕێ ، بەڵام هیچ یەکێك لەمچەشنە شێواندنە نابێ لە نووسین و زمانی ئەدەبیدا ڕەنگبداتەوە و ڕاست وایە شێوەی ڕەسەنیان بنووسرێ .

وشەی سادە لەگەڵ مۆرفێمە ئەفیکسی یەکان

١ ـ پێشگر وپاشگر .

هەرچەندە ڕەگی وشە مانای سەرەکی وشە هەڵدەگرێ ، بەڵام هیچ زمانێك ئەو توانستەی نییە تەنیا بە ڕەگ و وشەی سادە مەبەست دەربڕێ .

---

(٦٦) بەوێنە بڕوانە : طاهیر صادق ، ڕێنووس ـ چۆنیەتی نووسینی کوردی ، کەرکوك ، ١٩٥٩ ، ل ١٠ ، ٥٦ ، ٥٨ .

ڕەگی وشە و وشەی سادە بە یاریدەی پێشگر و پاشگر دەتوانن سەدان وشە دروستبکەن و سەدان مانا و مەبەست دەربڕن . بەوێنە پاشگری (ێنە) کە دەچێتە سەر وشەی وەك «نیسك ، ماش . . .» ، دوو وشەی نوێ دادەرێژرێ : «نیسکێنە ، ماشێنە . . .» ؛ پاشگری (ین) کە بە وشەی سادەی وەك «سەر ، نەرم . . .»ەوە دەلکێ ، ئەو دەمە وشەی داڕێژراوی «سەرین ، نەرمین . . .» سازدەبێ ؛ پاشگری (ار) کە بە ڕەگی کرداری وەك «وتن ، کوشتن . . .»ەوە دەنووسێ ، وشەی «وتار ، کوشتار . . .» پێكدێنێ . پێشگری (ڕا) کە دەچێتە سەر کرداری سادەی وەك «هاتن ، بوون . . .» دەیانکاتە «ڕاهاتن ، ڕابوون . . .» کە کرداری داڕێژراون ؛ پێشگری (بێ) کە بە ناوی سادەی وەك «هۆش ، هێز . . .»ەوە دەلکێ ، دەیانکاتە ناوەڵناوی داڕێژراوی «بێهۆش ، بێهێز . . .» ؛ پێشگری (پێ) کە بە ڕەگی کرداری سادەی وەك «ویستن ، خەفتن . . .»ەوە دەنووسێ ، ناوی داڕێژراوی «پێویست ، پێخەف . .»یان لێ سازدەکات . . . هتد .

بەم چەشنە ، ئەو پێشگر و پاشگرانەی دەوری وشەڕۆنان دەبینن ، جۆرێکی تایبەتین لە مۆرفێم و لە زانستی زماندا بە (مۆرفێمی وشەداڕێژ ـ Derivational morpheme) ناسراون .

پێشگر و پاشگر لە زماندا بەتەنیا بایەخیان نییە و بە شێوەیەکی سەربەخۆ کارناکەن ، بەڵکو کە دەچنە سەر وشە دەتوانن دەوری ڕۆنانی وشە ببینن و واتا ببەخشن . بەوپێیە ڕاست نییە بەجیا بنووسرێن . بەڵام ئەمە نابێ هەندێ تایبەتێتی زمانی کوردیمان لەبیربەرێتەوە :

لە وشەی نادەی زمانی کوردیدا پاشگر هەمیشە لەدوای ڕەگی وشەوە دێت و ئنجا بەدوای ئەودا نیشانە ـ واتە هەردەم پاشگر پێش نیشانە دەکەوێ . بەوێنە : وشەی «فێلبازتر» کە لە وشەی «فیل» و پاشگری «باز» و نیشانەی «تر» پێکهاتووە ؛ وشەی «ئاسنگەران» کە لە وشەی «ئاسن»و پاشگری «گەر» و نیشانەی (ان) پەیدابووە ؛ وشەی «مۆمدانەکە» کە لە وشەی «مۆم» و پاشگری «دان» و نیشانەی «ەکە» دروستبووە . . . هتد . لەم جۆرە حاڵەتانەدا پاشگر و نیشانەکە دەبێ بلکێنرێن بە کۆتایی وشەوە ، چونکە دەبنە بەشێکی پێکهێنی تەواوی واتای وشەکە .

هەرچی پێشگرە لە رووی لکانەوە جیاوازی لەگەڵ پاشگردا هەیە و ئەوەش بووەتە هۆی دروست کردنی کێشەی نووسینی . وەك وتمان پاشگر هەمیشە بە کۆتایی رەگی وشەوە دەنووسێ و نووسینی گیروگرفت پەیداناکات . بەڵام پێشگر هەموو کات بە پێشی رەگی وشەوە نالکێت و زۆر جار لەنێوان پێشگر و رەگی وشەدا شتی دی پەیدا دەبێ . بەوێنە لە کرداری «هەڵدەگرم»دا ، (دە)ی نیشانەی موزارەعەت ؛ لە کرداری «رام کرد»دا ، جێ ناوی لکاوی کەسی یەکەمی تاك ؛ لە کرداری «وەربگرە»دا ، (ب)ی نیشانەی فەرمان ؛ لە کرداری «هەڵت‌نەدەگرت»دا ، جێ ناوی لکاوی کەسی دووەمی تاك و ئامرازی (نە)ی نەفی و (دە)ی نیشانەی موزارەعەت لەنێوانِ پێشگر و بناغەی وشەدا هاتوون .

هەرچەندە لە لکاندنی پێشگر و پاشگردا ئەو جیاوازییە هەیە ، بەڵام بەلای منەوە ئەمە نابێ ببێتە هۆی ئەوەی لە هەندێ باردا پێشگر بەتەنیا بنووسرێ ، چونکە وەك پێشتر پەنجەم بۆ راکێشاوە ، پێشگر و پاشگر بە شێوەی سەربەخۆ کارناکەن و واتا نابەخشن . سەرەرای ئەوەش بەجیا نووسین جیاوازی دەخاتە نێوان نووسینی لەگەڵ پاشگردا . . . کۆری زانیاری کورد و مامۆستا مەسعوود محەمەد لەورایەدان کە لە نموونەی وەك : «هەڵدەگرێ ، هەڵبگرە . . .»دا پێشگرەکە بەجیا بنووسرێ[٦٧] .

وەك ئاشکرایە (هەڵ) بەتەنیا بەکارنایەت و سەربەخۆ واتا ناگەیەنێ . جگە لەوەش ئەگەر پێشگری (هەڵ) لە کردارەکە بکرێتەوە ، ئەوەی دەمێنێتەوە ئەو واتایە نادا کە لەگەڵ (هەڵ)دا هەیەتی[٦٨] . بۆنموونە واتای «هەڵدەگرێ» لەگەڵ «دەگرێ»دا ؛ یان «هەڵبگرە» لەگەڵ «بگرە»دا . . . زۆر جیاوازە . هەروەها ئەگەر

---

(٦٧) بروانە :
أ - کۆری زانیاری کورد ، سەرچاوەی ناوبراو ، رێنووسی کوردی ، ل ٣٧٣ .
ب - مەسعوود محەمەد ، سەرچاوەی ناوبراو ، رێنووسی کوردی ، ل ٢٦٢ - ٢٦٣ .

(٦٨) سەرەرای ئەوە ، کۆر وشەی «هەڵدەگرێ ، هەڵبگرە . . .»ی بە کرداری لێکدراو داناوە (بروانە : کۆری زانیاری کورد ، سەرچاوەی ناوبراو ، رێنووسی کوردی ، ل ٣٧٣) . وەك ئاشکرایە ، ئەوانە کرداری دارێژراون ، چونکە تەنیا یەك وشەی واتاداریان تێدایە . کاتێك دەتوانرێ پێیان بوترێ لێکدراو ، کە بەلایەنی کەمەوە لە پێکهاتنیاندا دوو وشەی واتادار بەشداریان کردبێ .

«هەڵدەگرێ» لەگەڵ «خواردنەوەکە»دا بەراوردبکەین ، لە سەرەتادا ئەوە دێتە پێش چاو کە جیاوازی لە کەرەستەی پێکهاتنیاندا هەبێ ، چونکە دەبینین یەکەمیان لە (پێشگر + نیشانە + وشەی واتادار) سازبووە و دووەمیان لە (وشەی واتادار + پاشگر + نیشانە) . بەڵام ئەگەر لەرووی زانستی زمانەوە بۆ ئەم مەسەلەیە بچین ، ئەوە دەبینین یەك جۆر مۆرفیم هەردووکیان پێکهێناوە . لە هەر یەکێکیاندا (مۆرفیمی ڕیشەیی) و (مۆرفیمی وشەدارێژ) و (مۆرفیمی وشەگۆڕ)[٦٩] هەیە[٧٠] . جا وێکچوونی کەرەستەی ڕۆنانیان بەڵگەیەکی زانستییە بۆ یەکێتی نووسینیان .

بۆ هەندێ حاڵەتی ئاڵۆزی وەك «پێیان هەڵنەدەگرتم» یش مامۆستا مەسعوود محەمەد لەو رایەدایە کە لە نووسیندا بە سێ بەش بنووسرێ ـ واتە بنووسرێ «پێیان هەڵ نەدەگرتم»[٧١] ، بێ گومان مامۆستا مەسعوود لە ڕێگەی لێکدانەوەیەکی زۆرەوە گەیشتۆتە ئەو ئەنجامە ، بەڵام بەلای منەوە بێواتایی و سەربەخۆ کارنەکردنی (پێیان) و (هەڵ) مەودای بەجیا نووسینیان تەسك دەکاتەوە . سەرەرای ئەوە ، خۆ ئەگەر ئەمە لەگەڵ حاڵەتێکی ئاڵۆزی وەك «شکاندیانمەوە ، کوژاندنەوەکەیانم . . .» دا بەراورد بکەین ، ئەوە چۆن لە «پێیان هەڵنەدەگرتم»دا کارا و بەرکار و وشەی واتادار و ئافیکس هەن ، لەمانیشدا هەر هەن ، کەچی کەس بیر لەوە ناکاتەوە ئەمان پارچە پارچە بکات .

٢ ـ نیشانە .

لە سەرەوە لە پێشگر و پاشگر دواین و نیشانمان‌دا کە چۆن لەکاتێکدا دەچنە سەر ڕەگێك یاخود وشەیەکی سادە وشەیەکی نوێی دارێژراو دێننە کایەوە . . . بەڵام پێویستە ئەوەش لەیادنەکەین کە وشەکانی زمان لەناو خۆیاندا پێوەندی هەمیشەیی یان هەیە . ئەو وشانەی فرێز و ڕستە پێك‌دەهێنن پێوەندی ئاشکرا و دیاری کراویان لەگەڵ یەکتردا هەیە . بۆ دەربڕینی هەر مەبەستێك ، وشەکان

---

(٦٩) بۆ زانستی زیاتر لەبارەی (جۆرەکانی مۆرفیم)ەوە ، بڕوانە : د. ئەورەحمانی حاجی ماف ، وشەڕۆنان لە زمانی کوردیدا ، بەغدا ، ١٩٧٧ ، ل ٣٠ ـ ٣٤ .

(٧٠) جیاوازی تەنیا لە چۆنیەتی ڕیزبوونی مۆرفیمەکاندا هەیە .

(٧١) مەسعوود محەمەد ، سەرچاوەی ناوبراو ، ڕێنووسی کۆڕ ، ل ٢٦٣ ـ ٢٦٤ .

بەگوێرەی دەستووری ئەو زمانە دەچنە پاڵ یەك و فۆرمەی پێویستی خۆیان وەردەگرن و رستە پێك دەهێنن و مەبەستی دیاریکراو دەگەیەنن .

وەك :

* کورە هات بۆ لام
  سەردار کوڕی خاڵە شاسوارە
  کورەکەی خاڵە شاسوار ناوی سەردارە
  لەنێو کورانی خاڵە شاسواردا سەردار دیارە
  سەردار کوڕێکی چاکە
  سەردار لە سیروانی برای ئازاترە
  سەردار ئازاترین کوڕی خاڵە شاسوارە
  . . . هتد .
* سەردار دەچوو بۆ قوتابخانە
  سەردار بچۆ بۆ قوتابخانە
  سەردار ناچێ بۆ قوتابخانە
  سەردار نەچوو بۆ قوتابخانە
  سەردار مەچۆ بۆ قوتابخانە
  . . . . هتد .

بەو نموونانەی سەرەوەدا ، ئەوەمان بۆ دەردەکەوێ کە یەکێك لە هۆ کاریگەرەکانی ڕێکخستنی وشە ، نیشانەیە . نیشانە دەچێتە سەر وشە و حاڵەتی جیاوازی ڕێزمانی پێك دێنێ . نیشانە کە لە زانستی زماندا مۆرفێمی وشەگۆڕی پێ دەوترێ ، وەك پێشگر و پاشگر ـ واتە مۆرفێمی وشەدارێژ ـ بە سەرەتا و کۆتایی وشەوە دەلکێ ، بەڵام دەوری دارشتن نابینێ . لە بەشی یەکەمی ئەو نموونانەی سەرەوەدا ، نیشانەی (ە ، ی ، ە کە ـ ی ، ان ـ ی ، ێك ـ ی ، تر ، ترین . . .) بە کۆتایی وشەی «کور» یان «ئازا»وە لکاون و حاڵەتی جیاوازی ڕێزمانییان دەربڕیوە . لە وشەکانی بەشی دووەمیشدا (دە ، بـ ، نا ، نە ، مە . . .) کە لە سەرەتاوە هاتوون هەمان ئەرکیان بەجێ هێناوە .

بەم چەشنە بۆمان روونبووەوە کە لە زمانی کوردیدا دوو جۆر مۆرفێمی وشەگۆڕ هەیە و پێیان دەوترێ (نیشانە) . ئەو نیشانانەی بە کۆتایی وشەوە دەلکێن بە (Inflexion) ناسراون . هەرچی جۆری دووەمی نیشانەیە کە بە سەرەتای وشەوە دەلکێ و لە زمانی کوردیدا باوە ، لە زانستی زماندا (Augment)ی پێ دەوترێ .

ئەو دوو جۆرە نیشانەیەی زمانی کوردی لەبەرئەوەی بوونی سەربەخۆیان نییە و دەوری هەرە گرنگیشیان دەربڕینی مانای جۆربەجۆری ڕێزمانییە ، بۆیە وەك دەستوورێکی گشتی ڕاست وایە بە وشەوە بلکێنرێن . . . شایانی باسە زوربەی زۆری نووسەرانی کورد نیشانەکان لە وشە دادەبڕن .

وشەی لێکدراو

وشەی لێکدراو ئەو وشەیەیە کە بەلای کەمەوە دوو وشەی واتاداری تێدابێ .

لە زمانی کوردیدا وشەی لێکدراو لە دوو ڕێگەوە پەیدا دەبێ :

١ - بێیاریدە . وەك :

گولاو ، شاهەنگ ، سەرگەرم ، دەستدرێژ ، ملنان ، دەستبرین . . .

٢ - بە یاریدەی یەکێك لەو ئینتەرفیکسانە :

أ - (ە) :

بەردەنوێژ ، مزرەسێو ، بووکەشووشە ، گوڵەباخ . . .

ب - (و) :

لەرزوتا ، هێلکەورۆن . . .

جـ - (ەو) :

بانەوبان ، شارەوشار ، ماڵەوماڵ . . .

د - (او) :

ڕەنگاوڕەنگ ، دەماوەدەم ، چەماوچەم . . .

هـ - (ان) :

بەرانبەر ، سەرانسەر . . .

ی - (بە) :

چاوبەکل ، گوڵبەدەم ، جێبەجێ . . .

دەبینین هەر یەکێك لەو وشە لێکدراوانە کە لە دوو وشە یان زیاتر ، بێ‌یاریدە یان بە یاریدەی ئینتەرفیکس پێکهاتبن ، لەئەنجامدا بوونەتە وشەیەکی لێکدراو و واتایەکی نوێیان هێناوەتە کایەوە . بەوێنە «هێلکە» و «رۆن» دوو وشەی سەربەخۆن و هەریەکە خاوەنی واتای خۆیەتی ، بەلام کاتێ بە یاریدەی (و)ی پێوەندی ئەو دوو وشەیە دەدرێتە دەم یەك ، ئەوە وشەیەکی نوێ ـ «هێلکەورۆن» کە ناوی خواردنێکە پەیدا دەبێ . یاخود وشەی «گولاو» کە ناوە بۆ ئەو بۆنەی لە «گول» دروست‌دەکرێ ، لەئانجامی لێکدانی دوو وشەی «گول» و «ئاو» سازبووە . . . جا ئەگەر چی ئەو جۆرە وشانە لە رۆنانیاندا چەند مۆرفیمێك هاریکاری کردووە ، بەلام لەبەر ئەوەی بوونەتە یەك وشە ، دەبێ بەسەریەکەوە بنووسرێن . . . بەلام ئەمە نابێ ئەو حالەتانەمان لەبیربباتەوە کە هەندێ جار ئەو ئینتەرفیکسانە بەتایبەتی (و) وەك ئینتەرفیکس کارناکەن ، بەلکو وەك ئامراز خۆیان دەنوێنن . بۆنموونە : «کور و کچ ، ژن و پیاو ، چاو و لووت . . .» . ئەو جووتە وشانە کە بەهۆی (و)ی پێوەندییەوە دەکەونە شوێنی یەکتر دەبێ بەجیا بنووسرێن[٧٢] .

هەندێ جار لە نووسینی کوردیدا ئەوە دێتە پێش چاو کە وشەی لێکدراوی وەك : «لەرزوتا ، هێلکەورۆن ، رەنگاورەنگ ، گولبەدەم . . .» بەجیا نووسراون ، کەچی بەپێچەوانەوە فریزی وەك : «نان و ماست ، پلاو و بامێ . . .» بەسەریەکەوە . بێگومان ئەمە هەلەیەکی عەفەوییە .

لەبەرئەوەی پێکهاتنی ناو و ئاوەلناو و ئاوەلکرداری لێکدراو کێشەی ئەوتۆی نییە ، بۆیە لە نووسیندا گیروگرفتی زۆری نییە ، بەلام کردار کە هەندێ ئالوزی لە رۆنانیدا هەیە ، گەلێ قۆرتی هێناوەتە نووسینەوە . بەوێنە زوربەی نووسەران کاتێ کرداری (کردن) و (بوون) و (دان) و (نان) و (بردن) و (گرتن) و (هێشتن) و (خواردن) و (کەوتن) و (هاتن) . . . کە لەگەل ناو یان ئاوەلناودا دێن ، سەربەخۆ دەیان‌نووسن ، بەلام : «تۆبەکردن ، گەرم‌کردن ، تێربوون ، گەرمابوون ، راونان ، بانگهێشتن ، سەرکەوتن . . .» ، کە بوونە کردارێکی لێکداراو و واتایەکی نوێیان هێنابێتە کایەوە ، ئیتر بۆ دەبێ بە جیا بنووسرێن ؟ ئایا وشەی

---

(٧٢) شایانی باسە ، کۆڕ پەنجەی بۆ ئەو تایبەتی‌یە راکێشاوە (بروانە : کۆری زانیاری کورد ، سەرچاوەی ناوبراو ، رێنووسی کوردی ، ل ٣٧٦) .

«سەرکەوتن» ئەگەر جیا بکرێتەوە ، پارچەکانی بە جیا و ئاشکرا ئەو مانایە دەدەن کە لە ئەنجامی لێکدانەکەدا دەبینرێ ؟

وا رێك دەکەوێ لە نێوان ناو یان ئاوەڵناو و کردارەکەدا پێشگر پەیدا دەبێ ، وەك : «سەرهەڵدان ، سوورهەڵگەران . . .» . یاخود کرداری «کردن» و ئەوانی دی کە دەچنە سەر ناو و ئاوەڵناوی دارێژراو و لێکدراو ، وەك «رێگاگرتن ، بەهێزبوون . . . ماستاوکردن ، سەرخۆشبوون . . .» . لەم حاڵەتانەشدا لەبەرئەوەی دەبنە وشەیەك ، ئەوە پێویستە ـ بەسەریەکەوە بنووسرێن . . . بەڵام کە دەوترێ «رێگام گرت ، ماستاوم کرد ، سەرم هەڵبری . . .» ئەوە دەبنە وشەی سەربەخۆ و لێرەدا دەبێ بەجیا بنووسرێن .

ناراستی لکاندنی هەندێ وشە بە پێش یان بە پاش وشەی دییەوە

١ ـ ئاوەڵناوی (تر) .

لە زمانی کوردیدا دوو مۆرفێمی هاوبێژی (تر) هەیە . یەکێکیان ئاوەڵناوی (تر)ە ، وەك کە دەوترێ «کچی تر / کچێکی تر / کچەکەی تر . . . کتێبی تر / کتێبێکی تر / کتێبەکەی تر . . .» . ئەوی دییان نیشانەی بەراوردی (تر)ە ، وەك : «باشتر ، جوانتر ، ئازاتر . . .» .

لە نووسینی کوردیدا زۆر جار ئەوە دێتە بەرچاو کە هەردوو مۆرفێمی (تر) بە کۆتایی وشەوە دەلکێنرێ . جا ئەو دوو مۆرفێمە کە یەکەمیان بەشە ئاخاوتنی سەربەخۆیە و دووەمیان نیشانەیە ، راست نییە وەك یەك تەماشابکرێن و بنووسرێن . (تر)ی ئاوەڵناو دەبێ سەربەخۆ بنووسرێ و (تر)ی نیشانە پێویستە بە وشەی پێش خۆیەوە بلکێنرێ ، چونکە وەك پێشتر روونمان کردەوە بەشەکانی ئاخاوتن وشەی تەواو بن یا ناتەواو دەبێ بەجیا بنووسرێن ، بەڵام نیشانە و پێشگر و پاشگر کە بوونی سەربەخۆیان نییە پێویستە بە وشەوە بلکێنرێن .

لێرەدا ئەوەش دێنینەوە یاد ، کە لە زمانی کوردیدا وشەکانی «دیکە ، دی ،

کەش هاوواتای ئاوەڵناوی (تر)ن و بێگومان ئەمانیش هەر دەبێ وەك ئەو سەربەخۆ بنووسرێن[73] .

٢ - (و)ی پێوەندی .

بەشێکی زۆری وشەکانی زمانی کوردی ـ وەکو هەموو زمانەکانی ئەم سەرزەمینە ـ ئەو وشانەن کە سەربەخۆ و ڕاستەوخۆ مانای دیاردەیەکی مەوزووعی واقیعی جۆراوجۆر دەبەخشن و دەتوانن وەك ئەندامێکی ڕستە خۆیان بنوێنن و بەم وشانەش دەڵێن وشەی تەواو (الكلمة التامة ـ Autosemantic word) . شەش بەشە ئاخاوتنی کوردی (١ ـ ناو ؛ ٢ ـ ئاوەڵناو ؛ ٣ ـ جێناو ، ٤ ـ ژمارە ، ٥ ـ کردار / چاوگ ؛ ٦ ـ ئاوەڵکردار) بەر وشەی تەواو دەکەون .

هەروەها پێویستە ئەوەش لەبیرنەکەین کە هەندێ پۆلە وشە هەن ، ڕاستەوخۆ پێوەندیان بە دیاردەی واقیعییەوە نییە و سەربەخۆ ناتوانن وەك ئەندامێکی ڕستە خۆیان بنوێنن ، بەڵکو دەوریان یاریدەدانی وشە تەواوەکانی بەشەکانی ئاخاوتنە لە بەجێ هێنانی ئەرکەکانیاندا ، بەتایبەتی لە دەربڕینی واتایاندا و پێکەوە بەستنیان لە ڕستەدا . لە زانستی زماندا بەم چەشنە وشانە دەڵێن وشەی ناتەواو (الكلمة الناقصة ـ Syntactic word) . چوار بەشەکەی دیکەی ئاخاوتن (١ ـ ئامرازی پێوەندی ؛ ٢ ـ پرپۆزیشن ؛ ٣ ـ ئامرازی بانگهێشتن و سەرسوڕمان ؛ ٤ ـ پارتیکل) بەر گرووپی وشەی ناتەواو دەکەون .

شەش جۆر وشەی تەواو و چوار جۆر وشەی ناتەواو زمانی کوردییان پێکهێناوە . هەر بەشێك لە بەشەکانی ئاخاوتنی کوردی لە ڕیزی وشەی تەواو بێت یان ناتەواو بوونی سەربەخۆی خۆی هەیە و دەوری دیار و ئاشکرایە . جا ئەو دە بەشە ئاخاوتنەی زمانی کوردی پێك دەهێنن پێویستە لە نووسیندا بە جیا بنووسرێن .

(و) ی پێوەندی وشەیەکە لە بەشە ئاخاوتنی (ئامرازی پێوەندی) . ئامرازی پێوەندیش بەشێکە لە دە بەشە ئاخاوتنی کوردی ، ئەم وشەیە دەوری سەرەکی بەیەکەوە بەستنی دوو وشە یان دوو دەستەواژە یان دوو ڕستەیە .

---

(٧٣) کۆڕی زانیاری کورد بە باشی ئەو دیاردەیەی ڕوون کردۆتەوە (بڕوانە : کۆڕی زانیاری کورد ، سەرچاوەی ناوبراو ، ڕێنووسی کوردی ، ل ٣٧٦ ـ ٣٧٧) .

تایبەتێتی ئەم وشەیەی کوردی ئەوەیە کە لە یەك دەنگ پێکهاتووە و لە کاتی تەلەفوز کردنیشدا لەگەڵ وشەی پێش خۆیدا دێت . جا ئەمە وای لە زۆر کەس کردووە لە نووسیندا بە وشەی پێشیەوە بلکێنن ـ واتە دەیکەنە پیتێك لە پیتەکانی ئەو وشەیە . ئەو نووسەرانە تەنیا چمکی بەدەمدا هـاتنی وشەی (و) ی پێـوەندیـان رەچاوکردووە و سەرەکانی دیکەی ئەو مەسەلەیەیان نەخوێندۆتـەوە . . . ئەگـەر ئاورێك لە زمانی ئینگلیزی و رووسی بدەینەوە ، ئەوە باشتر سەربەخـۆ نووسینی (و) ی پێوەندیمان بۆ ئاشکرا دەبێ . بەوێنە لە زمانی ئینگلیزیدا (and) ی پێوەندی لە دەنگێك پتر پێکهـاتووە و لـە نووسینیشـدا بە هیـچ وشەیـەکەوەی نـالکێنن . لە رووسیشدا (ی) ی پێوەنـدی هەرچـەندە لـەگەڵ وشـەی دوای خۆیـدا تەلـەفوز دەکرێ ، بەلام لە نووسیندا پێوەی نالکێنن .

بەڵگەیەکی دی ئەو نووسەرانەی (و) ی پێوەندی بە وشەی پێش خۆیـەوە دەلکێنن ، ئەوەیە کە لەگەڵ (ی) ی ئیزافەدا بەراوردی دەکەن ـ واتە دەڵێن چۆن (ی)ی ئیزافە بەدوای وشەوە دەلکێنرێ (و) ی پێوەندیش هەر دەبێ وەك ئەو بێت . من لەو رایەدام کە بۆ وەلام تەنیا ئەوە بەس بێ کە بڵێم (ی) ی ئیزافە نیشانەیە و (و) ی پێوەندی وشەیە .

کۆری زانیاری کورد هەرچەندە لـەو کێشەیـە نەدواوە ، بـەلام بێگومـان پـەسەنـدکردنی بـەجیـا نـووسینی (و) ی پێـوەنـدی لـەئـەنجـامی لێکـۆڵینـەوەوە هەڵقولاوە . . .(٧٤) شایانی باسە ساڵی ١٩٦١ مامۆستا شێخ حەسەن بە بـەڵگەی راست و زانستیەوە ئەوەی نیشـانداوە ، کە (و) ی پێـوەندی دەبێ سـەربەخـۆ بنووسرێ(٧٥) (٧٦) .

---

(٧٤) هەمان سەرچاوە ، ل ٣٧٨ .

(٧٥) شێخ حەسەن ، سەرچاوەی ناوبراو ، (ی) ی ئیزافە و (واو) ی عەتف ، ل ١٦ ـ ١٧ .

(٧٦) مامۆستا مستەفا نەریمان بەجیا نووسینی واوی پێوەندی بە کاری کۆری زانیاری کورد داناوە (رێنووسی کوردی لە رەگە و ریشەوە ، ل ٤٥) ، بەلام ئەگەر تەماشای ژمارە (٦) ی ساڵی (٢) ی گۆڤاری « رۆژی نوێ » ی بکردایە ، بۆی دەردەکەوت کە مامۆستا شێخ حەسەن دوازدە ساڵ بەر لە کۆری زانیاری بە بەڵگەی راست و زانستیەوە ئەوەی تۆمار کردووە .

٣ - پریپۆزیشن .

هەرچەندە پریپۆزیشن لە ریزی وشەی ناتەواوە ، بەڵام وەك هەر بەشێکی وشەی تەواو رواڵەتی سەربەخۆی هەیە و لە زمانی کوردیدا یەکێکە لە بەشە ئاخاوتنە چالاکەکان . سەرەرای ئەوە لە دەربرینیشدا بە پێش یان بە پاشی وشەوە نالکێنرێ . بەوێنە کە دەوترێ : « ئەو بە سواری ئەسپ هات » ، دەبینین پریپۆزیشنی (بە) رواڵەتی سەربەخۆی هەیە و نە بە وشەی «ئەو» و نە بە وشەی « سواری » یەوە نەلکاوە . . . کاتێ دەڵێین « نەوزاد بێ تۆ ناژی » ، ئەوە پریپۆزیشنی (بێ) لە هەموو سەرێکەوە سەربەخۆیە . . . یاخود ئەگەر بڵێین « پار لە سلێمانی بووم » ، دەبینین پریپۆزیشنی (لە) بە هیچ وشەیەکەوە نەلکاوە . . . جا بۆیە پێویستە پریپۆزیشن بە جیا و سەربەخۆ بنووسرێ .

هەرچی پۆستپۆزیشنی (دا ، را ، ەوە) یە بەپێچەوانەوە پێویستە بە کۆتایی وشەوە بلکێنرێ[٧٧] . ئەگەر ئەو پرسیارە بکرێت کە بۆ پریپۆزیشن دەبێ سەربەخۆ بنووسرێ و پۆستپۆزیشن بە کۆتایی وشەوە بلکێنرێ ، ئەوە لە وەڵامدا دەڵێین :

١ - پریپۆزیش بەشێکە لە ئاخاوتن و بوونی سەربەخۆی هەیە ، بەڵام پۆستپۆزیشن بەشێك نییە لە ئاخاوتن و بوونی سەربەخۆی نییە .

٢ - پریپۆزیشن سەرەکی یە و پۆستپۆزیشن تەواوکەرێتی

لێرەدا پێویستە ئەوە بێنینەوە یاد کە لە زمانی کوردیدا دیاردەی گوێزانەوەی وشە لە بەشێکی ئاخاوتنەوە بۆ بەشێکی دیکەی ئاخاوتن یان بوونی وشە بە ئافیکس و ئینتەرفیکس زۆر کاریگەرە[٧٨] بەوپێیە دەبینین هەندێ لە پریپۆزیشنەکان وەك پێشگر و ئینتەرفیکس خۆیان دەنوێنن . بەنموونە لە وشەی وەك : « بەهێز ، بێهۆش ، لەبار . . . » دا ، (بە)و (بێ) و (لە) . . . بوونەتە پێشگر . یاخود لە

---

(٧٧) کۆری زانیاری کوردیش هەر لەو رایەدایە کە پۆستپۆزیشن بە کۆتایی وشەوە بلکێنرێ ، بەڵام بۆ پێ سەلماندنی ئەو رایە هیچ بەڵگەیەکی نەهێناوەتەوە و سەرەرای ئەوەش تەنیا ناوی (دا ، را) ی بردووە و (ەوە) ی لەبیرکردووە (بروانە : کۆری زانیاری کورد ، سەرچاوەی ناوبراو ، رێنووسی کوردی ، ل ٣٧٩) .

(٧٨) بۆ زانستی زیاتر لەبارەی گوێزانەوەی وشەوە لە بەشێکی ئاخاوتنەوە بۆ بەشێکی دی ، بروانە : (د . ئەورەحمانی حاجی مارف ، رێزمانی کوردی ، بەرگی یەکەم ، بەشی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٧٩ ، ل ١٢ - ١٥) .

وشەی وەك « چاوبەكل ، سەربەخۆ ، گوڵبەدەم . . . » دا (بە) وەك ئینتەرفیكس خۆی دەنوێنێ . . . لەبەرئەوەی ئافیكس و ئینتەرفیكس سەر بە هیچ بەشە ئاخاوتنێك نین ، سەربەخۆ بەكارنایەن . بۆیە راست نییە وشەی وەك « بەهێز ، بێهۆش ، لەبار . . . » و « چاوبەكل ، سەربەخۆ ، گوڵبەدەم . . . » كەرت كەرت بكرێن . لێرەدا ئەو (بێ) و (بە) و (لە) یە نین ، كە لە رستەكانی (ئەو بە سواری ئەسپ هات » ، « نەوزاد بێ تۆناژی » ، « پار لە سلێمانی بووم » دا دەوری پریپۆزیشنیان بینیوە . شایانی باسە مامۆستا مەسعوود محەمەد پەنجەی بۆ ئەو دیاردەیە راكێشاوە و بە بەڵگەی راست و گونجاو چەسپاندوویەتی[79] .

لە باسی خۆنواندنی پریپۆزیشندا ، هەروەها كێشەیەكی دی هەیە ، ئەویش ئەوەیە كاتێ لەپێش وشەیەكەوە بێت كە دەنگی سەرەتای سوابێ ، ناچار بە وشەكەوە دەلكێ ، وەك « لەوێ ، لەم ، بەم ، بەمان ، بەوان . . . » كە لە بنەرەتدا « لە ئەوێ ، لە ئەم ، بە ئەم ، بە ئەمان ، بە ئەوان . . . » بوون و (ە) تێچووە[80] . جا لەم حاڵەتەدا پریپۆزیشن لەگەڵ پاشماوەی وشەكاندا تێكەڵ بووە و ناكرێ بەجیا بنووسرێن .

تێكبەستنی پیتەكان

وەك ئاشكرایە لە ئەلفوبێی عەرەبیدا هەر دەنگێك چەند نیگارێكی هەیە . بەوێنە پیتی (یاء) بە چوار جۆر دەنووسرێ : لە سەرەتادا (یـ) ، لە ناوەراستدا (ـیـ) ، لە كۆتاییدا ئەگەر بە پیتی پێشیەوە بلكی (ـی) و ئەگەر نەلكێ (ی) . ئەمە سەرەرای گرانی و قورسی بووەتە هۆی پەیداكردنی ژمارەیەك گیروگرفت لە نووسینی كوردیدا . دەبینین زوربەی ئەو وشانەی پیتی دواییان بە پیتی لكاو دوایی دێت ، كاتێ نیشانە یان پۆستپۆزیشن وەردەگرن ، جۆربەجۆر دەنووسرێن ، وەك : « جوانتر -

(79) مەسعوود محەمەد ، سەرچاوەی ناوبراو ، رێنووسی كوێر ، ل ٢٧٥ - ٢٧٧ .

(80) وتوومانە (ە) تێچووە ، بەلام لەبەرچاو وا پێ دەچێ كە (ئـ) و (ە) سوابن . وەك پێشتر لێی دواوین ، بە رای ئێمە لە زمانی كوردیدا (ئـ) فۆنیم نییە ، بەڵكو دەنگێكی یاریدەدەرە و لە سەرەتای ئەو وشانەوە یاخود ئەو برگانەوە پەیدا دەبێ كە بە بزوێن دەست پێ دەكەن .

جوانتر ، هاورێی باش ـ هـاورێی باش ، لـه سلێمانی‌دا ـ لـه سلێمانیـدا ، له موکریان‌را ـ له موکریانرا . . . » . یاخود ئه‌و وشه ناسادانه‌ی مۆرفیمی یه‌که‌میان به پیتی لکـاو کۆتـایی دێت ، هه‌مـه‌چه‌شن ده‌نـووسرێن ، وه‌ك : « چـاپ‌خـانـه ـ چاپخانه ، پێ‌نووس ـ پێنووس ، به‌رگ‌دروو ـ به‌رگدروو ، ره‌ش‌ماڵ ـ ره‌شماڵ ، ئاسن‌گه‌ر ـ ئاسنگه‌ر ، دڵ‌سۆز ـ دڵـسۆز ، جێ‌گه ـ جێگه . . . » . کـه‌چی ئه‌و وشانه‌ی مۆرفیمی یه‌که‌میان به پیتی نه‌لکاو ته‌واو ده‌بێ ، گیروگرفتیان نییه و وه‌ك یه‌ك ده‌یان نووسن ، به‌وێنه (ئازاتر ، له هه‌ولێردا ، رووره‌ش ، زه‌رداو ، دووررو ، زۆربلێ ، کوردستان . . . » .

بێ‌گومان به‌لای ئێمه‌وه ئه‌و ده‌سته‌یه مه‌به‌سته که گیروگرفتیان هه‌یه ، واته ئه‌وانه‌ی به هه‌مه‌جۆر ده‌نووسرێن . . . هه‌ندێ له نووسه‌ران وا به باش ده‌زانن که ئه‌و جۆره وشه ناسادانه به‌یه‌که‌وه نه‌لکێنرێن[٨١] ، به‌ڵگه‌شیان بۆ ئه‌مه ئه‌وه‌یه که هه‌ر وشه‌یه‌ك پـارێزگـاریی قه‌واره‌ی خـۆی ده‌کا و شێـوه‌ی رۆنانیـان ئاشکـرا ده‌کا . به‌شێکی دی نووسه‌ران به‌یه‌که‌وه لکاندنیان په‌سه‌ند ده‌که‌ن و به‌ڵگه‌شیان ئاسانیی نووسینه . . .[٨٢] به‌ڵێ هه‌ردوو باوه‌ر بنه‌مایان هه‌یه ، به‌ڵام من شێوه‌ی به‌یه‌که‌وه لکانم به‌لاوه باشتره ، ئه‌ویش چونکه رێنووسی گشتی ئه‌رکی ئه‌وه‌ی له‌سه‌ر نییه شێوه‌ی رۆنان نیشان‌بدا . هه‌روه‌ها ئه‌و جۆره نووسینانه بۆ کاری لێکۆڵینه‌وه‌ی زمان باشه . جۆری یه‌که‌م سه‌ره‌ڕای گرانی و ده‌ست هه‌ڵگرتن له نووسیندا ، هه‌روه‌ها ناوه‌ناوه به‌ڕێکه‌وت پارچه‌کانی یه‌ك وشه دوور له‌یه‌که‌وه ده‌نـووسرێن و ئـه‌مه‌ش شیرازه‌ی وشه تێك‌ده‌دا . هه‌رچی جۆری دووه‌مه ، سه‌ره‌ڕای ئاسانی ، هه‌روه‌ها پێکهاتنی وشه ناساده‌که پتر ده‌چه‌سپێنی ، به‌تایبه‌تی له زمانی کـوردیدا کـه وشه‌ی ناساده کێشه‌ی زۆره .

ئه‌مه تا ئێره شێوه‌ی ساده‌ی پیتی نه‌لکاو و لکـاوه ، به‌ڵام جگـه له‌و شێـوه ساده‌یه ، شێوه‌ی ئاڵۆزیش هه‌یه و ئه‌میان گیروگرفتی پتره . بـه‌وێنه وشـه‌ی وه‌ك

---

(٨١) به‌وێنه ، بروانه : نووری عه‌لی ئه‌مین ، رابه‌رێ بۆ ئیملای کوردی ، به‌غدا ، ١٩٦٦ ، ل ٤٩ ـ ٥٠

(٨٢) به‌وێنه ، بروانه : طاهیر صادق ، رێنووس ـ چۆنیه‌تی نووسینی کوردی ، کـه‌رکووك ، ١٩٦٩ ، ل ٣٢ ـ ٣٣ ، ٣٥ ـ ٣٧ ، ٥٧ ، ٦٠ . . .

« گوێلێگرتن » . دەکرێ بە چوار جۆر بنووسرێ : « گوێ لێ گرتن ، گوێ لێگرتن ، گوێلی گرتن ، گوێلێگرتن ».لەبەرئەوەی گومان لەوە ناکەم کە وشەی ناوبراو وشەیەکی لێکدراوە ، بۆیە هەروەك وشەکانی پێشوو وا بەڕاست دەزانم بنووسرێ « گوێلێگرتن » . بەڵام کە دەوترێ « گوێم لێت گرت » ، لەبەر ئەوەی بووەتە ڕستە ، نەك هەر نابێ پیتی لکاو لێکیان بدات ، بەڵکو نابێ پیتە نەلکاوەکانیش لەیەك نێزیك بن ـ واتە دەبێ مامەڵەی ڕستەی لەگەڵ بکەین .

بێگومان ، وەنەبێ ئەوەی لەم بارەیەوە وتوومە هەمووی بەشێوە جوان بێ ، بەڵام هێندە هەیە ، ئەوەی پێشنیارم کردووە لەسەر لێکدانەوە و زانستی زمان و ڕێزمانی کوردی بنیات نراوە .

نووسینی وشەی بێگانە

لەئەنجامی پێوەندی دوور و درێژی ئابووری و سیاسی و کولتووری میللەتی کورد لەگەڵ میللەتانی تردا ، گەلێك وشەی بێگانە هاتوونەتە زمانی کوردییەوە و بنجی خۆیان پتەوکردووە . بێگومان ئەوەی کورد لە بێگانەی وەرگرتووە ، خستوویەتییە ژێر باری فۆنەتیك و ڕێزمانی کوردییەوە و بەمە بەرگێکی کوردی بەبەردا کردووە . ئەوەش کە پتر پێویستی بە دەستکاریکردن هەبووە وشە عەرەبییەکان بوون . دەستکاری وشەی عەرەبی لە چەند ڕێگایەکەوە بووە : یەکێك لەو دەستکارییانە لە ڕووی دەنگ و بەدەمدا هاتنەوە بووە . بۆنموونە ئەگەر لە وشەیەکی عەرەبیدا دەنگێك هەبووبێ کە لەگەڵ یاسای فۆنەتیکی زمانی کوردیدا ڕێك نەکەوتبێ ، ئەوە گۆڕانێکی بەسەردا هێنراوە ، بەوێنە دەبینین دەنگی (ث ، ص ، ض ، ط ، ظ ، ذ . . .) کە لە گەلێك وشەی عەرەبیدا هەن ، لە کوردیدا کراون بە (س ، ت ، ز . . .) وەك : « صابر ـ سابیر ؛ ثروة ـ سەروەت ؛ طاهر ـ تایەر ؛ قرض ـ قەرز ؛ ظلم ـ زوڵم ؛ ذخیرة ـ زەخیرە . . . » .

ڕێکەوتی وەهاش زۆرە کە وشەیەکی عەرەبی بە جۆرێك هاتۆتە زمانی کوردییەوە و بە شێوەیەك دەستکاری کراوە کە لەئەنجامی لێکۆڵینەوە و تۆژینەوەی تەواودا هەستی پێ دەکرێ و ڕوون دەبێتەوە و دەردەکەوێ کە ئەو وشەیە بە ڕەسەن کوردی نییە ، وەك « متمانە ـ مطمئن ؛ تام ـ طعم ؛ مەشخەڵ ـ مشعل ؛ سات ـ ساعة . . . » .

ئەم جۆرە دەستکاری کردنەی وشە کارێکی گرنگەو پێویستە ، بەتایبەتی چونکە وشەی بێگانە وەردەگیرێ بۆ ئەوەی لەسەر وشەکانی کوردی کەڵەکە بکرێ . بێگومان ئەم دەستکاری کردنەش دەبێتە هۆی پەتەوبوون و ڕەگداکوتانی ئەو وشانە لە زمانی کوردیدا .

کورد چۆن وشەی هەر زمانێکی بێگانەی وەرگرتووە ، شێوە و بەرگی کوردی بەبەردا کردووە و خستوویەتی یە ژێر باری سروشتی فۆنەتیکی زمانەکەیەوە ، هەر بەوجۆرەش پێویستە لە ڕێنووسدا مامەڵەی لەگەڵ بکرێ ، چونکە ڕێنووس ئاوێنەی واقیعی زمانەکەیە .

ئەگەر فارس یان عەرەب یان تورك وشەیەکی کوردی یان هەر زمانێکی دییان وەرگرتبێ ، بە ڕێنووسی خۆیان نووسیویانە . ئەو دەیان وشە لاتینی و فەرەنسی و ئینگلیزی و تورکی . . . یانەی هاتوونەتە زمانی ڕووسییەوە ، هەر بە ڕێنووسی ڕووسی دەنووسرێن . . . هەر بەوچەشنە لە نووسینی ئەو وشە بێگانانەدا کە کەوتوونەتە زمانی کوردییەوە ، دەبێ پەیرەوی ڕێنووسی کوردی بکرێت - واتە پێویستە بنووسرێ : « سابیر ، ئەحمەد ، ئیزاعە ، زوڵم ، حەوز . . . » و « صابر ، احمد ، اذاعة ، ظلم ، حوض . . . » نەنووسرێ .

* * *

خالّبەندی

لە ئەنجامی وردبوونەوە لە مێژووی نووسینی کوردیدا ، ئەوەمان لێ ئاشکرا بوو ، کە دەمێ ساڵە نووسەرانی کورد کێشەی چۆنیەتی نووسینی زمانەکەیان لەبەرچاو گرتووە و دەیان وتار و لێکۆڵینەوەیان لەبارەی (گیروگرفتی نیگاری دەنگەکان) و (گیروگرفتی نووسینی وشەکان و تێك‌بەستنیان) ەوە نووسیوەو هەوڵی نەهێشتنی قۆرت و تەگەرەیان داوە تا لە پاشاگەردانی رزگاریان بێ و ئەلفوبێی عەرەبی وا لێ‌بکەن بتوانرێ دەنگە کوردییەکانی بەجۆرێکی وا پێ دەرببڕرێ خوێندەواری کورد بتوانێ ئەوەی دەیڵێ بیخانە سەر کاغەز .

بەڵام بەداخەوە ، هەرچی کێشەی (خاڵبەندی) یە کاری زۆری تێدا نەکراوە و هەوڵی باشی بۆ نەدراوە . ئەوەی لەم ڕووەوە بڵاوکراوەتەوە هێندە کەمە بە پەنجە دەژمێررێ . کاری هەرە دیاری ئەم مەیدانە بریتییە لەو چەند لاپەڕەیەی مامۆستا تۆفیق وەهبی ، کە لە کتێبی « قواعد اللغة الكردية » (١٩٥٦) دا نووسیویتی[1] و ئەوەی مامۆستا ئەمینی عەڤدال کە لە لاپەڕە (٤٣ ـ ٥٣) ی کتێبی « خەبەرناما کوردیا ڕاستنڤیساندنە » دا بە ناوی (نقتك دانین) ەوە[2] بڵاوی کردۆتەوە[3] و ئەوەی مامۆستا نووری عەلی ئەمین ساڵی ١٩٦٦ لە بەشی دەیەمی کتێبی « ڕابەرێ بۆ ئیملای کوردی » دا لێی دواوە[4] . . . هەروەها سێ ساڵێك لەمەوبەر نووسینێکی نوێیش بڵاوکرایەوە ، ئەویش باسێکی د . کامیل بەسیرە ،

---

(١) توفيق وهبي ، قواعد اللغة الكردية ، الجزء الاول ، الباب الثاني ، ١٩٥٦ .

(٢) مامۆستا شوکور مستەفا ئەو چەند لاپەڕەیەی کتێبی « خەبەرناما کوردیا ڕاستنڤیساندنە » ، کە بە ناوی (نقتك دانین) ە ، لە ئەلفوبێی سلاڤی یەوە هێناوەتە سەر ئەلفوبێی عەرەبی و لە « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » (بەرگی سێیەم ، بەشی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٧٥ ، ل ٣٠٣ ـ ٣١٨) دا بڵاوی کردۆتەوە .

(٣) ئەمینی عەڤدال ، خەبەرناما کوردیا ڕاستنڤیساندنە ، یەریڤان ، ١٩٥٨ .

(٤) نووری عەلی ئەمین ، ڕابەرێ بۆ ئیملای کوردی بەغدا ، ١٩٦٦ ، ل ٩١ ـ ٩٩ .

که بەناوی «خاڵبەندی بۆ ڕێنووسی کوردی» یەوە بۆ کۆڕی گیروگرفتەکانی ڕێنووسی کوردی ئامادەکردبوو[٥] . . .

ئەگەرچی کارەکانی مامۆستا تۆفیق وەهبی و مامۆستا ئەمینی عەڤدال و مامۆستا نووری عەلی ئەمین ناتەواوی و کەم و کورتییان زۆرە ، بەڵام لە هەموو ڕوویەکەوە لەو باسەی د . کامیل[٦] زانستیانەتر و قووڵترن .

باش دانانی نیشانەکانی خاڵبەندی و چاك زانینی دەستووری بەکارهێنانی لە هەر نووسینێکدا کارێکی پێویست و گرنگە .

(خاڵبەندی) لەگەڵ (نووسینی وشەکان) ڕووی هەرە گرنگی دارشتنی نووسینن . باش دانانی نیشانەکانی خاڵبەندی لە شوێنی پێویستدا و ڕاست نووسینی وشەکان یاریدەی زوو تێگەیشتنی خوێنەر دەدەن .

زانینی بەکارهێنانی نیشانەکانی خاڵبەندی پێویستی بە ئەندازەیەك زانیاری هەیە . بۆئەوەش کە نووسەر بتوانێ بە ڕەوانی بەکاریان بێنێ و بزانێ لە شوێنی خۆیاندا دایانبنێ ، دەبێ باش شارەزای سروشت و خاسیەت و ئەرك و دەوریان بێت .

نیشانەکانی خاڵبەندی لە نووسینـدا بۆ دابەش کردنی تێکست لە ڕووی سینتاکس و واتاوە بەکاردەهێنرێن . با بزانین مەبەست لە دابەکردنی تێکست لە ڕووی سینتاکس و واتاوە چی یە .

وتار ، نامیلکە ، کتێب دەکرێ بەسەر بەش یان فەسڵ یان بەند یان ڕستە یان پارچەکانی ڕستەدا دابەش بکرێ . لە نووسینـدا ئەرکی دابەش کردنی تێکست بەسەر ڕستەدا و ڕستەش بەسەر پارچەی جیاوازدا ئەو نیشانانە بەجێی دێنن ، کە بەناوی نیشانەکانی خاڵبەندی یەوە ناسراون .

---

(٥) د . کامیل بەسیر ، خاڵبەندی بۆ ڕێنووسی کوردی ، «گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق - دەستەی کورد» ، ب ٩ ، بەغدا ، ١٩٨٢ ، ل ٥ - ١٥ .

(٦) دەربارەی ئەو وتارە بڕوانە :

أ - د. ئەورەحمانی حاجی مارف ، مووروی مالاوسێ مەگەر بەشەو بکرێتەمل ، گۆڤاری «نووسەری کورد» ، ژ ٩ ، بەغدا . ١٩٨٢ ، ل ٥١ - ٧٤ .

ب - د. ئەورەحمانی حاجی مارف ، لە ڕێگای ڕاستگۆیی و دەستپاکی و زانستدا ، ڕۆژنامەی «عێراق» ، بەشی یەکەم ، ژ ٢١٦٠ ، بەغدا ، ٩ی مارتی ١٩٨٣ ، ل ٧ ؛ بەشی دووەم ، ژ ٢١٧٩ ، بەغدا ، ٣٠ی مارتی ١٩٨٣ ، ل ٧ .

بێگومان ، ڕاست نییە وا بە فروانی بووترێ ، کە گوایا نیشانەکانی خاڵبەندی تێکست بەسەر ڕستەدا دابەش دەکەن ، چونکە ئاخاوتنی ئێمە خۆی لە خۆیدا بریتییە لە ڕستە و ڕستەش وەسیلەی پێکهێن و سازکەری زمانە . هەرچی نیشانەکانی خاڵبەندییە تەنیا وەسیلەیەکی یاریدەدەرن بۆ نیشاندانی سنووری نێوان ڕستە و پارچەکانی ڕستە لە نووسیندا . لەگەڵ ئەوەشدا پێویستە پەنجە بۆ ئەوە ڕابکێشین کە وا نیشانەکانی خاڵبەندی دیاریکردنی ئەو سنوورانە بەتەواوی ئاسان دەکەن[7] .

جاری وا هەیە بەهۆی لەبیرکردن یان ڕاستدانەنانی نیشانەیەکەوە ، سەرپاکی واتای ئەوەی وتراوە دەشێوێ . بەوێنە ئەو ڕووداوە زۆر ئاشکرایە ، کە ساڵی ١٨٦٤ لە ئەمەریکا کاتی لە چاپدانی ئیستیمارەی گومرگ ، چەند خاوەن کارگەیەکی ئینگلیز بۆیان هەڵکەوت ڕاستکەرەوەکانی چاپخانە بکرن بۆ ئەو مەبەستەی لە ئیستیمارەکاندا شوێنی ڕاستەقینەی کۆمایەك بگۆڕن . بەهۆی ئەو جێگۆڕینەی کۆماکەوە ئەندازەی باجی پلێتە ئاسن وەك باجی ئاسنی خاوی لێهات . ئەو هەڵەی چاپە (ڕاستتر ئەو فێڵە) تەنیا دوای چەند ساڵ هەستی پێکرا . ئەمەریکا لەو ماوەیەدا لە دەستکەوتی باجی گومرگدا ٧٦٦ ٩٥٥ ٤٩ دۆلاری لەکیس چوو[8] .

بێگومان ئاواز و خاڵبەندی پێوەندییان لەگەڵ یەکتر هەیە . هەروەها چۆن ئاواز یاریدەی ڕاستدانانی نیشانەکانی خاڵبەندی دەدات ، هەر بەوچەشنە یاریدەی باش تێگەیشتنی مەبەستیش دەدات .

س . ی . ئەباکوموڤ دەڵێ : ئاواز و خاڵبەندی دوو منداڵی یەك باوکن . چ ئەم و چ ئەو یاریدەی نیشاندانی پێوەندیی ڕێزمانی لەنێوان ڕستەکان و پارچەکانیاندا دەدەن و واتای دەقەکە دەردەخەن . بەڵێ دەق بە بێنیشانەکانی خاڵبەندی مانای ون نابێ ، هەر بەوچەشنە بە بێئاوازیش . ئەگەرچی دەکرێ چەند ڕستەیەك بە بێئاواز بوترێ ، بەڵام جوانی و جەوهەری نامێنێ و تێگەیشتن لێی زەحمەت دەبێ . بێگومان ، قسە نابێ لە ئاواز بێبەش بکرێ ، چونکە ئاواز جەوهەری قسەیە .

---

(٧) ڤ . ف . ئیڤانۆڤا ، سەرەتایێکی خاڵبەندیی ڕووسی ، لێنینگراد ، ١٩٦٢ ، ل ٤ ـ ٥ .
(٨) گۆڤاری « ئۆگۆنیۆك » ، ژ ٤ ، مۆسکۆ ، ١٩٥٧ .

تێکستی بێ خاڵبەندیش وەك قسەی بێ ئاوازە[٩] .

لە رووی شێوەی دەربرینەوە دوو جۆر دابەش کردنی وتە هەیە : دابەش کردنی وتەی ئاخاوتن و دابەش کردنی وتەی نووسراو . ئەم دوو دابەش کردنەش وێك ناچن و تەنیا یەك گرتنەوەیەکی دیاری کراو لە نێوانیاندا هەیە .

ئاخاوتن خاوەنی تایبەتێتی راوەستانە لەنێوان بەدەمدا هاتنی وشەکاندا (بێ گومان نەك دوای هەموو وشەیەك) . ئێمە کاتێ دەدوێین بۆ دیاری کردنی مەبەست ، وشەکان لە گرۆپدا پێکەوە دەبەستین و لەنێوان گرۆپەکاندا کەم یان زۆر رادەوەستین . بەوێنە کە دەڵێین : (کورە هەژارێك / لە بازاری گەورە / سوالی دەکرد) ، ئەوە ئەم رستەیە لە تەلەفوزکردنیدا بەسەر سێ گرۆپی واتاداردا دابەش دەبێ . پێویستە پەنجە بۆ ئەوە رابکێشین گرۆپی واتادار کە لە زانستی زمانەدا ی پێ دەڵێن (Syntagma) ، دەلوێ لە یەك وشە پێکهاتبێ ، وەك : (بێ گومان / ئەو خاوەن سۆزە) ؛ (بەڵێ / تۆم خۆش دەوێ) . یاخود دەشێ رستەیەکی سەرلەبەر بریتی بێ لە یەك سینتاگمە ، بەوێنە : (رزگاریی کورد و کوردستانم دەوێ) . . .

جۆرەکەی دی دابەش کردن ، دابەش کردنی نووسینە . لێرەدا شێوازی دابەش کردن بە چەشنێکی ترە . لە نووسیندا بە نیگار گرۆپەکان جیادەکرێنەوە ، نەك بە ئاوازی دەربرین . ئەگەرچی ئەمیش هەر پارچەی واتاداری ئاخاوتنمانن ، بەلام دابەش کردنیان لەسەر بناغەی پێکهاتنی رێزمانی رستە دامەزراوە[١٠] .

نیشانەکانی خاڵبەندی لە دەستووری نووسینی کوردیدا بۆ دەست نیشان کردنی شوێنی راوەستان نین . لە بناغەی خاڵبەندیماندا پێکهاتنی رێزمانی رستە سەرەکی یە . نیشانەکانی خاڵبەندی هەروەها دەتوانن مەبەستی دی بگەیەنن ، ئەویش بەتایبەتی نیشاندانی واتای گوتەیە . بەوێنە نیشانەی پرسیار واتای پرسیاری رستە دەست نیشان دەکا .

لە هەندێ باردا نیشانەکانی خاڵبەندی پێوەندی واتایی لە نێوان پارچەکانی

---

(٩) س . ئی . ئاباکومۆف ، کێشەی لێکۆڵینەوەی خاڵبەندی ، گۆڤاری « زمانی رووسی لە قوتابخانەدا » ، ژ ٤ ، مۆسکۆ ١٩٤٧ ، ل ٢١ .

(١٠) بروانە : سەرچاوەی ناوبراو ، ڤ . ف . ئیڤانۆڤا ، سەرەتایێکی خاڵبەندیی رووسی ، ل ٩ .

گوتەدا دەستنیشان دەکەن . بەوێنە :

١ - من قیژاندم ، ئەوان ڕایان کرد . (لە گێرانەوەی باسەکەدا ژماردنی ڕووداو ڕەچاوکراوە) .

٢ - من قیژاندم ـ ئەوان ڕایان کرد . (ئەوان ڕایان کرد ، چونکە من قیژاندم) .

٣ - من قیژاندم : ئەوان ڕایان کرد . (من قیژاندم ، چونکە ئەوان ڕایان کرد) .

بەوچەشنە نیشانەکانی خاڵبەندی بەر لە هەر شت دەوری دابەش کردنی تێکست بەسەر ڕستەدا لە ڕووی واتاوە دەبینن . وێڕای ئەوە ، هەروەها دەتوانن واتای گوتە دەستنیشان بکەن ، یان پێوەندی پارچەکانی گوتە دیاری بکەن . لە کۆتاییشدا حاڵەتیوا هەیە ، کە نیشانەکانی خاڵبەندی بۆ دیاری کردنی ئاوازی گوتە بەکاردەهێنرێ .

ئەگەرچی د . کامیل بەسیر بە هیچ جۆرێ بەلای ئەو ڕێباز و شێوازەی نیشانەکانی خاڵبەندیدا نەچووە و هەروەها زوربەی زمانەوانانی ئەمڕۆی کوردیش لە نووسینە زمانەوانیەکانیاندا بێئاگایانە و نەشارەزایانە ئەو نیشانانە بەکاردێنن ، بەڵام شایانی باسە ، ئەوە ڕۆژنامەیەکی کۆنی وەك « تێگەیشتنی ڕاستی »[11] و شاعیرێکی ساڵانی پەنجای وەك گۆران و هەندێ نووسەری ئەمڕۆی وەك محەمەدی مەلا کەریم و شوکور مستەفا . . . بەکاریان هێناوە تا ڕادەیەك لەسەر بناغەی تیۆری و هەڵکەوتی زمانی کوردییە .

هەرچەندە ئێمە کە نیشانەکانی خاڵبەندیی عەرەبی بەکاردێنین لەڕووی ڕوخسارەوە بە تەواوی ڕوونوسیان دەکەین ، بەڵام ئەمە واناگەیەنێ کە لە عەرەبیدا لە کوێدا دووخاڵ یان دووکەوانە یان تەقەڵ . . . دایان بنێن ، دەبێ لە کوردیشدا هەر لەوشوێنانەدا دایان بنێن . وەك ئاشکرایە ، هەر زمانە خاوەنی تایبەتێتی خۆیەتی ، لەبەرئەوە پێویستە لێکۆڵینەوە لە هەر زمانێك لەسەر کەرەستەی چەسپاوی ئەو زمانە دابڕێژرێت . . . جا هۆ ئەوە نییە ، کە کورد لەبەرئەوەی

---

(١١) لە ڕۆژنامەی « تێگەیشتنی ڕاستی » دا چۆن پیتی (گە) و (ڤ) نییە ، هەروەها بەشێك لە نیشانەکانی خاڵبەندیش بەرچاو ناکەون . دیارە هۆی ئەمەش هەر نەبوونی ئەو نیشانانەیە لەو چاپخانەیەی لێی چاپدەکرا . . . بەڵام ئەوەی شایانی باسە ، ئەوەیە زیاتر وایە هەر نیشانەیەك لە هەر شوێنێکدا دانراپێ زانایانە مامەڵەی لەگەڵ کراوە .

نیشانەکانی خاڵبەندیی عەرەبی بەکاردێنێ ، بۆیە هەندێ وێکچوون لەنێوانیاندا هەیە ، بەڵکو هۆ ئەوەیە لەنێو زمانانداا بنەما و یاسا و دەستووری گشتی هەیە . . . ئیتر ئەو رایەی د. کامیل بەسیر دەبێ تا کوێ بربکا کە دەڵێ : ئێمە لەبەرئەوەی بە پیتی عەرەبی دەنووسین « پێویستە دەستووری خاڵبەندییەکانی ئەم پیتە وەرگێرینە سەر زمانی کوردی »[12] .

بەپێی ئەو قسانەی د . کامیل بێ ، ئەو میللەتانەی بە ئەلفوبێی لاتینی دەنووسن ، خۆیان بە کێشەی خاڵبەندییەوە ماندوو نەکردووە و هەر یەکەیان لە لاتینییەوە وەری گێراوەتە سەر زمانەکەی خۆی . . . ئەگەر وابوایە ئەوە تا ئەمرۆش لەمسەر و ئەوسەری ئەورووپا وا بە گەرمی خەریکی لێکۆڵینەوەی ئەو کێشەیە نەدەبوون

با ئێستاش تەماشایەکی ئەو نیشانانە و جۆری بەکارهێنانیان بکەین .

خاڵ (.) :

خاڵ واتای کۆتایی هاتنی گوتە دەگەیەنێ . یا . ك . گرۆت دەربارەی دەستووری بەکارهێنانی خاڵ نووسیویتی : « خاڵ کاتێ دادەنرێ ، کە نووسەر بە پێویستی بزانێ بەتەواوی رستەیەك لە رستەیەکی دی جیا بکاتەوە »[13] . ئەم پێناسەیە پێوەندی راستەوخۆی گوتە لە رووی واتاوە بە دانانی خاڵەوە زۆر بە روونی نیشان دەدات .

لەراستیدا ، ئێمە خاڵ بۆ جیاکردنەوەی بیرێك یان واتایەك دادەنێین کەوا لە شێوەی رستەیەکی سەربەخۆدا دارێژرابێ . کاتێ تێکستێکی وا دەخوێنینەوە کە نیشانەکانی خاڵبەندی بۆ دانراوە ، لە نووسەر چاوەروان دەکەین لەو شوێنانەدا خاڵی دانابێ کە پێویست بکا . جا لەسەر بناغەی بوونی خاڵ حوکم دەربارەی پێوەندی و دابەش کردنی رستە و بیر و واتا لە تێکستەکەدا دەدەین .

لەگەڵ ئەوەشدا ، ئەگەر تێکستێك نیشانەکانی خاڵبەندی بۆ دانەنرابێ ، دەشێ هەرکەسە بەپێی تێگەیشتن و بۆچوونی خۆی خاڵ دابنێ .

---

(١٢) د. کامیل بەصیر ، بۆ موورووەکەی د . ئەورەحمانی حاجی مارف ، رۆژنامەی « العراق » ، ژ ٢١١٢ ، ١٢ ی کانوونی دووەمی ١٩٨٣ ، ل ٧ .

(١٣) یا . ك . گرۆت ، رێنووسی رووسی ، پێتێربورگ ، ١٨٨٥ ، پەرەگرافی ١٠١ .

بەوێنە ئی . ئا . ڤیکورۆڤسکی لە وتاری « خاڵبەندی تێکستێکی سەرلەبەر » دا[١٤] سەبارەت بە تاقی کردنەوەیەکی سەرنج ڕاکێش دەدوێ ، کە گوایا لە سمینارێکدا تێکستێك کە هیچ نیشانەیەکی خاڵبەندی تێدا نەبووە ، بە (٣٥) مامۆستای زمان و ئەدەبی ڕووسی داوە داوای لێکردوون ، کە هەریەکە بەپێی تێگەیشتن و بیرکردنەوەی خۆی خاڵ و نیشانەکانی دی خاڵبەندی بۆ دابنێن . لەئەنجامدا جیاوازییەکی زۆر لەنێوانیاندا دەبینێ .

بەم جۆرە دانانی خاڵ بەر ئەو حاڵەتانەی دانانی نیشانەکانی خاڵبەندی دەکەوێ ، کەوا لەڕاستیدا بەپێی تێگەیشتنی تێکستەکە دیاری دەکرێن ـ واتە لەسەر بناغەی مانای تێکستەکە . لەگەڵ ئەوەشدا ، ئەمە ئەوە ناگەیەنێ کە نووسەر لە دانانی خاڵدا ئازادە . بەوێنە ئەگەر یەکێك بێت خاڵ لە شوێنێکدا دابنێ کە بیر و مەبەستی تێدا کۆتایی نەهاتبێ ، بێگومان ڕاست نییە .

خاڵ دوو ئەرك بەجێ دێنێ : سنوور لە نێوان ڕستەیەك و ڕستەیەکی دیدا دیاری دەکا و کۆتایی ڕێزمانییان نیشان دەدا ـ ئەمە ئەرکی سینتاکسی یە . جگە لەوە خاسیەتی هەواڵ گەیاندنێکی تایبەتی نیشان دەدا ـ ئەمەش ئەرکی واتایی یە . ئەو دوو ئەرکە لەگەڵ یەك پێوەندیی هەمیشەییان هەیە .

هەرچی زمانە پێشکەوتووەکانن چ بەتیۆری و چ بە پراکتیك دەمێکە لە کێشەی شوێنی دانانی خاڵ بوونەتەوە . بەلام زمانی کوردی هێشتا لە قوولایی ئەو کێشەیەدا گیری خواردووە . . . جا کە ئەمرۆ نەك قوتابی و خوێندەواری ساکار ، بەڵکو ئەوانەش کە خەریکی لێکۆڵینەوەی زمانی کوردین شوێنی دانانی خاڵ ، کە نیشانەی هەرە ئاشکرای خاڵبەندییە نەزانن ، ئیتر چۆن ڕێ بە خۆمان بدەین لەو بارەیەوە کەم و کورتی چاپەمەنیی زوو بخەینە پێش چاو .

ئەگەرچی ڕۆژنامەی « تێگەیشتنی ڕاستی » لە هەندێ شوێنی پێویستدا خاڵی دانەناوە ، بەلام بەدەگمەن ئەوە بەدی دەکرێ ، کە بەهەڵە خاڵی لەبریتی نیشانەیەکی دی دانابێ یان بەپێچەوانەوە نیشانەیەکی تری لە جیاتی خاڵ نووسیبێ ، کەچی مامۆستا محەمەد ئەمین هەورامانی کە زمانەوانە ، ئەوەتە لە کتێبی « زاری

---

(١٤) بڕوانە : گۆڤاری « زمانی ڕووسی لە قوتابخانەدا » ، مۆسکۆ ، ١٩٣٦ ، ژ ٥ ، ل ١٤٣ ـ ١٤٥ .

زمانی کوردی لە ترازووی بەراوردا » دا ، کە تازەترین بەرهەمێتی و لەم ساڵانەی دواییدا بڵاوی کردۆتەوە(١٥) ، نەك هەر لە زۆر شوێنی پێویستدا خاڵی دانەناوە ، بەڵکو لە سەدان جێشدا بەهەڵە خاڵی لەباتی کۆما یان دووخاڵ یان تەقەڵ . . . داناوە و هەروەها بەپێچەوانەوەش نیشانەی تری لەجێی خاڵ قوت کردووەتەوە(١٦) . بەڵام ئەوەتە پتر لە شەست ساڵ لەمەوبەر « تێگەیشتنی ڕاستی » لە نووسینی کوردیدا

---

(١٥) محەمەد ئەمین هەورامانی ، زاری زمانی کوردی لە ترازووی بەراورددا ، بەغدا ، ١٩٨١ .

(١٦) بەوێنە ، کاتێ لە لاپەڕە (٦٩ ـ ٧٠) دا لە نەخشەی کۆنی هەورامان دەدوێ ، پێنج ناوچە (١ ـ هەورامانی عێراق ؛ ٢ ـ هەورامانی لهۆنی ئێران ؛ ٣ ـ هەورامانی دزلی ؛ ٤ ـ هەورامانی تەخت ؛ ٥ ـ هەورامانی ڕەزاو) ی دیاری کردووە . دەبینین لەپاش ناوبردنی ناوچەی یەکەم کۆمای داناوە و لەدوای ناوهێنانی ناوچەی دووەم و سێیەم خاڵ و پاش نووسینی ناوچەی چوارەم و پێنجەم دووخاڵ . بێ گومان ، دانانی نیشانەی جیاواز بۆ ئەو چەند حاڵەتە ویکچووە ، تەواو ساکاری نووسەر نیشان دەدات . ئەوەی پتر سەرنج ڕابکێشێ ، ئەوەیە مامۆستا هەورامانی لە شوێنی نالایەقی ئەوتۆدا خاڵ دادەنێ ، کە هی ئەوە نییە هەڵەی تێدا بکرێ . بۆ پێ سەلماندنی ئەمەش با دوورنەکەوینەوە و هەر تەماشای ئەو لاپەڕانە بکەین ، کە لە نەخشەی کۆنی هەورامان دەدوێ . با ئەم ڕێگەیەش کورتتر بکەینەوە و بڕوانینە خاڵی یەکەم کە نووسیوێتی : « ١ ـ هەورامانی عێراق ، کە بەشێکە لە هەوارمانی لهۆن و ئەم ، دێهاتانە دەگرێتەوە . بیارە . تەوێڵە . بەلخەی خواروو ، بەلخەی سەروو ، سۆسەکان . پالانیان ، هاوار ، تاوێرە . دەرقەیسەر ، خەرپانی ، هانەنەوتی . نارنجلە . گولب . دەگاشیخان . سەرگەت . هانەودنی ، دەرەومەڕێ . ئەحمەدئاوا ، زەڵم . گەچینە . باخەکۆن ، خارگیلان بنجەودرەی » .
لێرەدا نامەوێ باسی هەڵەی کۆمای دوای وشەکانی (عێراق) و (ئەم) و خاڵی پاش وشەی (دەگرێتەوە) بکەم ، بەڵکو ئەوە دەڵێم کە دانانی خاڵ لەنێوان (تەوێڵە) و (بەلخەی خواروو) ؛ (سۆسەکان) و (پالانیان) ؛ (تاوێرە) و (دەرقەیسەر) ؛ (هانەنەوتی) و (نارنجلە) ؛ (نارنجلە) و (گولب) ؛ (گولب) و (دەگاشیخان) ؛ (دەگاشیخان) و (سەرگەت) ؛ (سەرگەت)و (هانەودنی) . . . هەڵەیەکی زەقە و دەبوو کۆما دابنێ ، هەروەك چۆن لەنێوان ؛ (بیارە) و (تەوێڵە) ؛ (بەلخەی خواردوو) و (بەلخەی سەروو) و (سۆسەکان) . . . دا دایناوە .

بەڵێ ، لە هەر لاپەڕەیەکی بەرهەمە نوێکەی مامۆستا هەورامانیدا چەندین هەڵەی

وا راست و ڕەوان نیشانەی خاڵی بەکارهێناوە . بەوێنە :

هەموو لایەك پڕ لە شیوەنو هاوارو باوکەڕو بو . بێسەری و بێدەری هەمو ولاتی خەمبار کرد . (ژ ١ ، ل ١ ، س ١ ، د ٢٠ ـ ٢١) .

بێ ایشی ، بێبازاری خلقی ی لە کیانی خوی بێزار کرد . (ژ ١ ، ل ١ ، س ١ ، د ٢١ ـ ٢٢) .

دووخاڵ (:) :

لە زۆر دۆخدا ، باری واتا دانانی دووخاڵ دیاری دەکات . بەوێنە لە سنووری ڕستەدا کاتێ دووخاڵ لەبریتی کۆما دادەنرێ ، کە ڕستەی دووەم ئەو هۆیە نیشان بدا ، کە لە ڕستەی یەکەمدا باسی هاتووە ؛ یاخود کاتێ ڕستەی دووەم ناوەڕۆکی ڕستەی یەکەم (یان یەکێك لە ئەندامەکانی ڕستەی یەکەم) ئاشکرادەکات ؛ یاخود کاتێ ڕستەی دووەم ڕستەی یەکەم تەواو دەکات .

بۆ نموونە :

مامۆستایان ئەیانەوێ :
هەتاوی کورد زوو دەرکەوێ ،
ڕێی بیر بۆ مێشکمان خۆش کەن ،
زمانمان بە کوردی گۆش کەن . .

(گۆران ، ل ٣١١)[١٧]

بازاری قەلاّ پڕبوو لە خەڵك : لە دەشتەکی و کۆچەر ، لە ئازربایجانی و خەڵکی وانێ ، لە خەڵکی ولاّتی ئاسۆریان و لە خەڵکی زۆر ناوچەی دیکەش .

(دمدم ، ل ٢٦)[١٨]

= گەورە لە بەکارهێنانی نیشانەکانی خاڵبەندیدا دەبینرێ و بەداخەوە ئێرە جێی ئەوە نییە بەدرێژی لێی بدوێم .

(١٧) دیوانی گۆران ، سەرجەمی بەرهەمی گۆران ، بەرگی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٨٠ .

(١٨) عەرەب شەمۆ ، دمدم ، (شوکور مستەفا کردویە بە کرمانجی خواروو) ، بەغدا ، ١٩٧٥ .

وتم : ئاوێکی ڕەحمەت ، گەیە ڕۆحم ئاگری فیرقەت
وتی : لەم دۆزەخە زەحمەت کە دەر بێ هەر کەسی تێ‌کەوت

(مەحوی ، ل ٨٥)[١٩]

ئەگەر نووسەر نەیەوێ پێوەندی روون‌کردنەوە دەست‌نیشان بکات ، ئەوە لەو حاڵەتانەدا بۆی هەیە کۆما دابنێ . وەك :

. . . بەپێچەوانەی ئەوەوە کە مامۆستا عەلائەددین سەججادی دەڵێ ، مەحوی شاعیرێك نەبووە زۆر لە خۆی بکا بۆ شیعر وتن .

(مەحوی ، ل بیست‌و نۆ)

وەك بینیمان ، دانانی دوو خاڵ لە سنووری ڕستەدا پێوەندی بە واتاوە هەیە ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەمە وەنەبێ لەگەڵ ئەوە ناکۆکی پەیدا بکات ، ئەگەر بڵێین دانانی دووخاڵ پێوەندی بە پێکهاتی ڕێزمانی ڕستەشەوە هەیە . دووخاڵ کە شایەتی خاسیەتێکی دیاری‌کراوی پێوەندی واتایی نێوان ڕستە دەدا ، لە هەمان کاتدا سنوورەکانی ڕستەش نیشان‌دەدات[٢٠] .

دەربارەی ئەرك و شوێنی دانانی دوو خاڵ گەلێ شتی دی هەیە ، بەڵام بەداخەوە ئێرە جێی درێژە پێدان نییە . ئێستا هەر ئەوەندە دەڵێم ، کە لە گەلێ نووسینی کوردی ئەمرۆدا تەنانەت لە زۆر شوێنی ئاشکرا و بێ‌دەمەتەقێشدا حیسابی بۆ نەکراوە[٢١] ، کەچی لە ڕۆژنامەی « تێگەیشتنی ڕاستی » دا نەك مەگەر هەر بەدەگمەن هەڵەی لەو جۆرە بەرچاو بکەوێ ، بەڵکو لە گەلێ شوێنی تری پێویستی ئەوتۆشدا خاڵ دانراوە ، کە گەلێك لە زمانەوانەکانی ئەمرۆ بۆی ناچن .

---

(١٩) دیوانی مەحوی ، لێکدانەوە و لێکۆڵینەوەی : مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس و محەمەدی مەلا کەریم ، بەغدا ، ١٩٧٧ .

(٢٠) س . گ . بەرخورداروڤ و . . . ، دەستووری خاڵبەندیی ڕووسی ، کتێبی « کێشەی ڕێنووسی ڕووسی » ، مۆسکۆ ، ١٩٦٤ ، ل ٣١ .

(٢١) بەوێنە د . ئیبراهیم عەزیز ئیبراهیم لە کتێبی « ڕستەی لێکدراوی شوێنکەوتووخواز لەگەڵ ڕستەی شوێنکەوتووی دیارخەری لە دیالێکتە ناوەندی‌یەکانی زمانی کوردی‌دا » (بەغدا ، ١٩٨٠) زۆر جار تەنانەت لەدوای وشەی (دەڵێت) و (بروانە) شەوە دووخاڵی دانەناوە .

چەند نموونەیەك :

ایتالیانەکان الـین : (کول دلـروسو) و شـاخی (فالیـلا)مان . . . (ژ ۱ ، ل ۲ ، س ۱ ، د ۳۱) .

لشکرکیرهیك الی : دوشمن لە شرقی (لوس) پلاماری داینیو . . . (ژ ۳ ، ل ۱ ، س ۲ ، د ۲٦) .

اودسا : هەرای (اودسا) کە لەپاش . . . (ژ ۱ ، ل ۲ ، س ۲ ، د ١٤) .

امستردام : وکیل تلغراف . . . (ژ ۱ ، ل ۲ ، س ۲ ، د ۲۱) .

دیانت : مسلمان همو یکن ، یکدل و یك روحن (ژ ٤ ، ل ۱ ، س ۱ ، د ۲) .

سیاست : اما سیاست وا نیه . . . (ژ ٤ ، ل ۱ ، س ۱ ، د ٦) .

. . . هتد .

کۆمەڵە خاڵ (. . .) :

ئەم نیشانەیە بە واتاوە بەندە . کـۆمەڵـەخاڵ واتـای شتێکی تەواو نـەکراو دەگەیەنێ .

بۆنموونە :

ـ برا ، دەفەرموو دابەزە ، تۆ میوانی ، هیچ نەبێ نانێ ، ئاوێ . . .

(دمدم ، ل ۱۳۳)

سەربازانی کورد کە بەم نەنـەر و دەستدرێژی‌یـەیان زانی هێنـدەی دیکە ئاگریان گرت و زاتیان بزووت و ئەوەی کردیان ، کردیان . . .

(دمدم ، ل ۳۱۸)

= بۆنموونە :

« بـەکـایێف . . . دەڵێت پـەیـوەسـتی هـاویـەنـدایـەتی سیتـاکـسی لـە زمـانی کوردیدا . . . » (ل ۱۱) .

« نووری عەلی ئەمین . . . لەبارەی لکاندنی ئەم جۆرە رستە شوێنکەوتووانەشەوە دەڵێ بەیارمەتی (ی ، ی‌کە ، کە) بە رستەی سەرەکیەوە دەبەسترێنە وە . . . » (ل ۱۳) .

«بڕوانە فەرهەنگۆکی ئەم کارە» (ل ۱۱ ، پەراوێزی ۲ و ۳ و ٤ و ٥) .

«بڕوانە بەشی یەکەم و لقی سێیەم ، لقی چوارەم بەشی دووەم» (ل ۲٦) .

نووسەر لە ناوەڕاستی ڕستەدا کۆمەڵەخاڵ دادەنێ ؛ بۆ ئەوەی خوێنەر بۆ شتێکی چاوەڕوان نەکراو یان سەیر ئامادەبکات . وەك :

گومان لە ڕاست ، بەڵام باوەڕ
بە درۆ . . . (ئاخ دیاری خوای شەڕ !)

(گۆران ، ل ١٩٦)

لە وتەی قارەماندا کۆمەڵە خاڵ نیشانەی برینە (لە بیرکردنەوەدا ، لە گەڕاندا بەشوێن وشەی لەباردا ، گومان کردندا ، شێواندا . . .) وەك :

- وەی بەسەر چاوان هاتی ، کاکە خورشید ، ئەمرێ . . . خزمەتێ . . . فەرموو بلێ . . .

(دمدم ، ل - ٣٨)

سوتۆ بەگ زمانی چووە کلیلە و هەرچەندی کرد نەیتوانی وەڵامی حوسێن خانی بداتەوە ، زمانی بەیەکدا ئاڵا و گوتی :

ر ، ر ، ر . . .

زۆر جار کۆمەڵەخاڵ لەجێی ئەو وشانە دادەنرێ ، کە لە دەقێکی وەرگیراودا نەنووسراونەتەوە . وەك :

زۆر جار « تێگەیشتنی ڕاستی » دەکەوتە باسی « خۆشەویستی » و « دڵسۆزی » بێهاوتای ئینگلیز بۆ کورد . بەگەرمی دەیگوت : « حکومەتی ئینگلیز کوردانی زۆر خۆش دەوێ . . . چونکە دەزانێ لە تاریخی عالەمدا کوردان ناوێکی گەورەیان هەیە و بە مەردی و ئازایی هەتا ئێستا خۆیان ڕاگرتووە . حەزناکا وا بلاوبێننەوە و خزمەتی ئەم و ئەو بکەن . . . هەڵبەتە حکومەتی موعەزەمەی ئینگیلتەرە کە کوردانی لە هەموکەس زیاتر خۆش دەوێ وەکو ئیشی ئەقوامی تری ئاسان کرد ئیش بۆ ئەوانیش ئاسان دەکا . . . »[٢٢]

---

(٢٢) د. کەمال مەزهەر ئەحمەد ، « تێگەیشتنی ڕاستی » و شوێنی لە ڕۆژنامەنووسی کوردیدا ، بەغدا ، ١٩٧٨ ، ل ١١٨ .

کۆمەڵەخاڵ لە سەرەتای هەندێ ڕستەوە دادەنرێ ، بۆ نیشاندانی دەست پێ کردنی باسێکی نوێ . وەك :

- زۆر سەیرە ئەم کوردانە چییان لێ بەسەرهات ، دەڵێی عەرز قووتی داون . . . بۆ سبەینێ کە ڕۆژ بووەوە و قەڵا بەدیارکەوت ، سەردار خان لێی روون بووەوە کە کوردەکان خۆیان لە حەسار داوە .

(دمدم ، ل ٣٣٧)

کۆما (،) :

کۆما بۆ جیاکردنەوەی ڕستەی سادە لەناو ڕستەی لێکدراودا ؛ بۆ جیاکردنەوەی پارچەیەك لە ڕستەیەکی تێکەڵ ؛ بۆ جیاکردنەوەی ڕستەی شوێنکەوتوو لە ڕستەی سەرەکی ؛ بۆ جیاکردنەوەی ئەندام (وشە یان دەستەواژە) ی هاوچەشنی ڕستە ؛ جیاکردنەوەی وشەکانی بانگهێشتن و ڕووی دەم تێ کردن و بەرپەرچ دانەوە . . . دادەنرێ . ئەم ئەرکانەی کۆما لە پلەی یەکەمدا ئەرکی ڕێزمانین و لێرەدا ڕێزمان بەجۆرێکی چڕ پێوەندی بە واتاوە هەیە ، لەبەرئەوەی تەنیا ڕێزمان سنووری ڕستە نییە ، بەڵکو واتاش سنووریێتی . ئەگەرچی ئەندامەکانی ڕستە بریتین لە کۆمەڵێ وشەی دیاری کراو ، بەڵام بە ڕێکەوت نییە ، کە دیاری کردنی ئەندامەکانی ڕستە بە مەسەلەی واتاوە بەندە .

چەند نموونەیەك

* جیاکردنەوەی ڕستەی سادە لەناو ڕستەی لێکدراودا :

من بۆ خۆم بانگێ یەك لە بەگزادان دەکەم ، بۆمان چاکا . . .

(دمدم ، ل ٦٩)

* جیاکردنەوەی پارچەیەك لە ڕستەیەکی تێکەڵ :

لەوەتی هەم خواردنم لە خواردنی دەشت و دەران بەتام و خۆشتر ، بەتایبەتی قلیانە شوانانە ، نەخواردووە .

(دمدم ، ٣١٨)

* جیاکردنەوەی ڕستەی شوێنکەوتوو لە ڕستەی سەرەکی :

وەك ئاشکرایە ، لە زمانی کوردیدا ژمارەیەك ئامرازی سینتاکسی هەیە : (بەڵام ، چونکە ، هەرچی ، کە ، تا ، بەڵکو ، وەکو ، نەوەکو ، ئینجا ، ئەگینا ، ئەگەر . . .) کە ڕستەی شوێنکەوتوو دەگەیەنە ڕستەی سەرەکی ، پێویستە لە پێشیانەوە کۆما دابنرێ . وەك :

مزگەوتەکە دوو ساڵ دەبوو بینا نرابوو ، بەڵام هێشتا هەر بێمەلا بوو . . .

(دمدم ، ل ٥١)

لەکاتی مازووچنیندا کەس لێمان ناگرێ و بە شوورەیی داناندرێ ، چونکە بووە بە دەستووری هەموو لایەك .

(دمدم ، ل ٢١٣)

عەشیرەتی مللا لە دیاربەکرەوە نێزیك بوون ، هەرچی ئێمە بووین تەواوێ دوور بووین .

(دمدم ، ل ٢٨)

بۆ هەر سەر لقێ چەند ئێشکچییەکی دانا ، کە بە نۆرە یەکی سێ سەعاتان ئێشك بگرن ، تا ئێشککەرەکانیش بحەسێنەوە . . .

هتد . . .

(دمدم ، ل ١٨٥)

گەلێ جار ڕستەی شوێنکەوتوو و ڕستەی سەرەکی بە بێ ئامراز بەیەكدەگەن . بێگومان لەم حاڵەتەشدا دیسان دانانی کۆما پێویستە بۆ جیاکردنەوەیان . بەوێنە :

ئەوێ ڕۆژێ نەك هەر خەڵکی شار ، خەڵکی قەزا و ناحیە و گوندەکانیش جێژنانە و دیاری خۆیان هێنابوو . . .

(دمدم ، ل ٦٠)

* جیاکردنەوەی وشە ئەندامی هاوچەشنی ڕستە :
قومی کە لەم فکرە بێبش بێ دائما بریشانە ، اسیرة ، بێدسەلاتە .
(تێگەیشتنی ڕاستی ، ژ ۳ ، ل ۱ ، س ۱ ، د ۸ ـ ۹)

* جیاکردنەوەی دەستەواژە ئەندامی هاوچەشنی ڕستە :
قژکاڵی ، لێوئاڵی ، پرشنگی نیگا کاڵ ،
ئەی کچە جوانەکەی سەرگۆنا نەختێك ئاڵ !
(گۆران ، ل ٤٥)

* بانگهێشتن و ڕووی دەم تێکردن :
یوسف ، ڕۆستەم ، ڕمب وا ناگیرێ ، ڕمبەکانتان چاك لە کەلەکەتان بچەسپێنن .
(دمدم ، ل ۷۱)

فەرموون ، جارێ بەرکوڵێکی بکەن تا قلیانە شوانەکە پێ دەگا .
(دمدم ، ل ٦۷)

* بەرپەرچ دانەوە :
نەخێر ، ئەم نێچیرە لە هەموو نێچیرەکانی دیکە چاکترە . . .
(دمدم ، ل ٦۷)

وێڕای ئەوە ، باری تایبەتی ئەوتۆ هەیە ، کە دانان یان دانەنانی کۆما بە واتاوە بەستراوە .

دەربارەی کۆما هەرچی یەك بنووسی هەر کەمە . هێندە ئەرك و دەور دەبینێت ، کە لێرەدا بەکورتیش مەودای لێدوانی نییە . جا تەنیا ئەوە دەڵێم ، کە بەداخەوە زوربەی زمانەوانانی ئەمرۆی کورد نەك هەر لە زۆر شوێنی ئاشکرا و پێویستدا داینانێن ، بەڵکو لە شوێنی ئەوتۆشدا قوتیدەکەنەوە ، کە دەبێتە هۆی

تێکچوونی پێکهاتن و واتای رستەکە(٢٣) . بەڵێ « تێگەیشتنی راستی » یش لە هەندێ شوێنی پێویستدا کۆما دانانێ ، بەڵام دەبێ ئەو راستی یە لەبیرنەکەین ، کە لەگەڵێ جێدا نووسیوێتی و لە دیاری کردنی شوێنیدا هەڵەی نەکردووە .

چەند نموونەیەك :

هەزاران مال ویران بو ، سوتا ، وەك جگری خانەخوی بو بە کوی زوخال . (ژ ١ ، ل ١ ، س ١ ، د ١٥ ـ ١٦) .

کەلی کس ایوارە بی چرا دەما ، شەو بی شیو سەریان انایەوە . (ژ ١ ، ل ١ ، س ١ ، د ١٨ ـ ١٩) .

قومی کە لەم فکرە بی بش بی داثما بریشانە ، اسیرە ، بی دسەلاتە . (ژ ٣ ، ل ١ ، س ١ ، د ٨ ـ ٩) .

. . . هتد .

کۆمای خاڵدار (٤):

کۆمای خاڵدار کاتێ دادەنرێ ، کە پارچەکانی رستە نیهادەکانیان جیاکردبێتەوە ؛ یاخود لەنێو رستەدا نیشانەی خاڵبەندی دی هەبێ . لەو حاڵەتانەدا لە رێگەی هۆی رێزمانی یان پێکهاتنەوە دەکرێ باسی کۆمای خاڵدار بکرێ ، ئەگەرچی ئەم جۆرە بەکارهێنانەی کۆمای خاڵدار وەنەبێ دژی تێدا خوێندنەوەی واتا بێ . بەوێنە :

---

(٢٣) بەوێنە د. نەسرین فەخری لە سێ دێری سەرەتای (پێشەکی) ی کتێبی « چاوگی بێ واتا لە زمانی کوردیدا » (بەغدا ، ١٩٧٣) کە نووسیوێتی : « دەتوانین بڵێین کە ئەم باسەی لێرەدا بلاوی دەکەینەوە بەشێکی ئەو باسەیە کە چەند ساڵە خەریکین کۆی دەکەینەوە و لێ ی دەکۆڵینەوە بەگوێرەی توانا و ساڵ بە ساڵیش بەرهەمی . . . » (ل ٣) یەك کۆما چی یە دای نەناوە ، کەچی ئاشکرا دیارە کە چەند شوێنێکی ئەو نووسینە پێویستی بە کۆمایە . . .

هەروەها لە چەند دێری (ئەنجام)ی وتاری (پەرەسەندنی واتای وشە و دەوری لە دەوڵەمەندکردنی زماندا » (مجلة الاستاذ ، ژ ٢ ، بەغدا ، ١٩٧٨ ـ ١٩٧٩ ، ل ٦٤٣ ـ ٦٧١) دا کە نووسیویە : « ئەوەندە دەڵێین کە خوێنەر خۆی بە سەرنجدانی باسەکە و وردبوونەوە لێی دەتوانێت لە دەور و توانای ئەم وشەیە بگات لەپاڵ ناسینی گشت ئاڵوگۆڕێکیدا کە بەسەر رواڵەت و ناوەرۆکیدا هاتووەو ئەمەش چ کارێکی کردۆتە سەر زمانەکە و چەند فراوانی پێداوە و . . . » (ل ٦٦٠) دیسان نەك هەر تاکە کۆمایەك چی یە دای نەناوە ، بەڵکو هیچ نیشانەیەکی تری خاڵبەندیشی بەکارنەهێناوە .

یەکێك جوانیی وەك هەتاوە ؛
تین و تیشکی لەپێش چاوە ؛
یەکیك مانگی شۆخ و شەنگە ،
سیحری جوانیەکەی بێدەنگە ؛
یەکێك شێوەی دوان خۆشە ،
جوان نی یە ، بەلاَم جوان پۆشە ! . . .

(گۆران ، ل ٥٣ ـ ٥٤)

ئەگەر کۆمای خالَدار لە جێی کۆما دابنرێ ، ئەوە دەوری واتا بەسەر دەوری ڕێزماندا زالَ دەبێ ، چونکە کۆمای خالَدار هەندێ پتر نیشانی جیاکردنەوەی بیر دەدات بەوێنە :

ئێوە لە سەرێکەوە هەقتانە ؛ کاتێکی شاعەبباس لەشکری لێ کردن ، وە جواب نەهاتن ؛ خەریکی گا و گەردوون کردن بوون ، بەلاَم کە لەشکری لەمەش کرد ئەوێ ڕۆژێش هیچتان نەکرد .

(دمدم ، ل ٥٥)

هەندێ جار کۆمای خالَدار تەنانەت دەتوانێ لە گەیاندنی واتادا سەرەکی بێت ، وەك :

ئەو میللەتانە موسلْمان نین ، کافر و دین دژمنن ؛ دەبێ پیر و لاو و ژن و منداڵ و ورد و درشتیان قرکەین ، ئەگەر ماڵ و کلووریشیان تالاَن و بڕۆکەین گوناه نیە و لێمان حەلاَڵە . . .

(دمدم ، ل ٦٢)

تەقەڵ (-) :

ئەو کۆمەڵە دەستوورەی تەقەڵ لەسەر بناغەیان دادەنرێ ، بەپێی ڕەچاوکردنی ڕێزمانیی ڕستە دادەمەزێ . بەوێنە :

١ ـ دانانی تەقەڵ لەنێوان دەستەی نیهاد و گوزارەدا . وەك :

مردن مردنه ـ لنگەبزاوتن چی یه ؟
شەش کەڕەت شەش ـ سی و شەش
۲ ـ جیاکردنەوەی وتەی ڕاستەوخۆ ، واتە جیاکردنەوەی گفتوگو لەنێوان دوو کەسدا . وەك :
شەباب دەبیرکردنەوەیدا بوو ، لەنکاو ژنێکی ڕەشتاڵەی سەر و کەللە خشتی ، مل بە متومۆری ، دەست پڕ لە بازنی بەغدایی بەپیریەوە هات ، گوتی :
ـ برا فەرموو پیادەبە ، بۆ بە سواری وەستاوی ؟
ـ خوشکم پیادە نابم ، کارم بە مێردەکەتە ، پێی بڵێ وەدەرکەوێ . . .
ـ مێردەکەم لێرە نیە ، دوێنێ بۆ قەلا گەڕاوە . نازانم چۆن ملی ئەو ڕێگا دوورەی گرت ڕۆی ؟ قەتیش بە پێ نەڕۆییوە .
(دمدم ، ل ۱۳۳)

۳ ـ تەقەڵ لەپاش وشە هاوخاسیەتەکان و پێش وشەی ڕاگەیەنەر دادەنرێ ، وەك :
ئازایەتی ، وەفا ، سوارچاکی ـ ڕەوشتی کوردە .
٤ ـ لە شێوەی ڕێزمانیدا ، هەروەها دەلوێ تەقەڵ بۆ جیاکردنەوەی ڕستەی سەرەکی لە ڕستەی شوێنکەوتوو بەکاربهێنرێ . وەك :
ئەوان بۆ وا دەکەن ـ کەس نازانێ .
٥ ـ تەقەڵ دەشێ لەنێوان وشەی دژواتادا دابنرێ ، ئەگەر وشەی پێوەندی لابرێ . وەك :
ئەو نەدەڕۆیشت ـ ڕاوەستابوو .
کاتێ دارا هات من نەنووستبووم ـ بەخەبەربووم .
تەقەڵ ئەگەرچی لەسەر بناغەی کۆمەڵێ دەستووری ڕێزمانی بەڕێوەدەچێ ، بەلام هەروەها دەشێ لە چەند لایەنی دیشەوە دەور ببینێ . وەك :
۱ ـ ئەگەر تەقەڵ لەجێ کۆما بەکاربهێنرێ ، ئەرکی دەربڕین و خستنەڕووی باری ڕێزمانی دەبینێ .
۲ ـ وا ڕێدەکەوێ تەقەڵ لەسەر بناغەی واتا دادەنرێ . بەوێنە لە ڕستەی لێکدراودا ئەگەر پێویست بکا لە ڕستە شوێنکەوتووەکەدا ئەنجامێکی چاوەڕوان نەکراو یان هەواڵێکی سەیر یان گۆڕینی باس یان ڕوونکردنەوە

نیشان بدرێ ، ئەوە بە تەقەڵ دەردەبڕێ . بەوێنە :

هەموویان ماوەیەك لە شوێنی خۆیاندا هاتن و چوون و دوایی قوتابخانەکە تێکرا ـ وەك قوتابخانەیەکی خوێن گەرم ـ دوایی هات . .

(مەحوی ، ل سی ویەك)

٣ ـ تەقەڵ چۆن ئەرکی ڕێزمانی یان ئەرکی واتایی دەبینێ ، هەروەها دەتوانێ لە یەك کاتدا هەردوو ئەرکەکە ببینێ .

٤ ـ تەقەڵ لە هەندێ باردا دەتوانێ واتای ئاواز بگەیەنێ ، ئەویش کاتێ بۆ گەیاندنی واتای وەستانی تایبەتی دادەنرێ .

٥ ـ جاری وا هەیە تەقەڵ بۆ نیشاندان و خستنە پێش چاوی وشەیەك دەنووسرێ ، کە لەناکاو دێتە ناو رستەوە[٢٤] . بەوێنە :

بە ناسکیی پەل و پۆی تۆ ـ مەحاڵە ـ فێر نابێ !

(گۆران ، ل ٩٥)

د . کامیل بەسیر و مامۆستا نووری عەلی ئەمین لە باسی خاڵبەندیدا ، هەر یەکە لە سێ حاڵەتی بەکارهێنانی تەقەڵ دواون کە هیچ حاڵەتێکیان سەرەکی و گرنگ نییە[٢٥] . ئەو نیشانەیە لە نووسینی ئەمرۆی کوردیشدا یان نابینرێ ، یان کە دەبینرێ بە زۆری لە شوێنی لەباردا دانەنراوە[٢٦] .

---

(٢٤) بروانە : سەرچاوەی ناوبراو ، ڤ . ف . ڤیڤانوڤا ، سەرەتایێکی خاڵبەندیی ڕووسی ، ل ٣٠ ـ ٣٤ .

(٢٥) بروانە :

أ ـ سەرچاوەی ناوبراو ، د. کامیل بەسیر ، خاڵبەندی بۆ ڕێنووسی کوردی ، ل ١٠ ـ ١١ .

ب ـ سەرچاوەی ناوبراو ، نووری عەلی ئەمین ، ڕابەرێ بۆ ئیملای کوردی ، ل ٩٨ .

(٢٦) د . ئیبراهیم عەزیز ئیبراهیم لە کتێبی ناوبراویدا کە نووسیویە : « سەبارەت ڕستەی لێکدراویش بەتایبەتی ڕستەی لێکدراوی شوێنکەوتووخواز و ڕستەی لێکدراوی پەیوەستدار دەدوێ ـ وە دەربارەی بەیەکەوە ـ لکاندن و بەیەکەوە نووساندنی ڕستانیش . . » (ل ١١) ، بێئەوەی هیچ پێویست بکا ، نیشانەی تەقەڵی داناوە .

تەقەڵ لە « تێگەیشتنی ڕاستی » دا هەرچەندە کەم بەرچاو دەکەوێ ، بەڵام ئەو شوێنانەی تیایاندا دانراوە ، نەك هەر شوێنی لەبارن ، بەڵکو شوێنی سەرەکیشن . بەوێنە کە نووسیویە : « حکومتیکی مشروطەی (دیموقراتیە) ـ یعنی باشتراك فکر هموم رعیت ـ تاسیس بکا و . . . » (ژ ٥ ، ل ١ ، س ٢ ، د ٢) ولەو شوێنانەدا نیشانەی تەقەڵی داناوە ، ئەرکی دەربرین و خستنە پێش چاوی باری ڕێزمانی ڕستە شوێنکەوتووەکەی دیاری کردووە . لەم چەشنە شوێنانەدا دانانی تەقەڵ لە کۆما باشترە ، چونکە لەم جۆرە جێگایانەدا کۆما تەنیا جیاکردنەوە نیشان دەدا ، بەڵام تەقەڵ لە یەك کاتدا جیاکردنەوەش و لێك دانیش دەردەبڕێ . . . « تێگەیشتنی ڕاستی » هەروەها کە لە (ژ ٢ ، ل ١ ، س ١ ، د ٦) دا نووسیوێتی : « ام سؤالە معنیدارە بی شك جوابی ـ هیچە ـ کردان هەمو وقتی سربست و آزا ژیابون » و لە پێش و پاشی وشەی (هیچە) وە نیشانەی تەقەڵ دادەنێ ، ئەوە واتای وەستان و ئاوازی تایبەتی و خستنە پێش چاوی وشەیەکی لە ناکاو بەکارهێنراو دەگەیەنێ .

دووکەوانە ( ) :

دەشێ پارچەیەکی ڕستە یان ڕستەیەکی سەرلەبەر یان چەند ڕستەیەك لە نێو دووکەوانەدا دابنرێ .

دووکەوانە نیشانەیەکی واتایی یە . بە زۆری سەرنجی تەواوکەری واتا و ڕوونکردنەوەی هەمەجۆر دەخرێنە نێو دوو کەوانەوە . لەگەڵ ئەوەشدا ، کە بەکارهێنانی نیشانەی دووکەوانە لە پلەی یەکەمدا بەندە بە واتاوە ، بەڵام وەك ئا . م . پیشکۆڤسکی ڕادەگەیەنێ ، ڕاست نییە وا دابنرێ کە دووکەوانە « هیچ مانایەکی ڕێزمانی نییە »[٢٧] . خۆ ناشێ هەر پارچەیەکی ڕستە بخرێتە نێو دووکەوانەوە . تەنیا ئەو پارچانە دەخرێنە نێو دووکەوانەوە کە نەك هەر لە ڕووی واتاوە ، بەڵکو لە ڕووی ڕێزمانیشەوە دیاری دەکرێن .

---

(٢٧) ئا . م . پیشکۆڤسکی ، دەوری خوێندنەوەی باش لە فێرکردنی نیشانەکانی خاڵبەندی دا ، « کارە هەڵبژاردەکانی » ، مۆسکۆ ، ١٩٥٧ ، ل ٢٥ .

واش بووه به باو که ئه‌و پارچه‌یه‌ی ڕسته یان ئه‌و ئه‌ندامه‌ی ڕسته ده‌خرێته نێو دووکه‌وانه‌وه ، که‌وا له باری ڕێزمانه‌وه که‌متر پێوه‌ندی به ئه‌ندامه‌کانی تری ڕسته‌که‌وه هه‌یه . هه‌روه‌ها ئه‌و حاڵه‌ته‌ش به‌دی‌ده‌کرێ ، که ئه‌ندامی پێویست و گرنگی ڕسته له‌نێو دووکه‌وانه‌دا داده‌نرێ . . .

له نووسینی کوردیدا زۆر جار ناوی تایبه‌تی (ناوی مرۆڤ و چیا و ڕوبار و شار و دێ و وڵات و میلله‌ت . . .) ، به‌تایبه‌تی هی بێگانه له‌نێو دووکه‌وانه‌دا ده‌بینرێ . وه‌ك ئاشکرایه له نووسینی لاتینی‌دا ئه‌و جۆره وشانه به پیتی گه‌وره ده‌ست‌پێ ده‌که‌ن و به‌مه سه‌رنجی خوێنه‌ریان بۆ ڕاده‌کێشرێ . هه‌رچی پیته‌کانی عه‌ره‌بی‌یه له ڕووی گه‌وره‌یی و بچووکی‌یه‌وه وه‌ك یه‌کن و له‌به‌رئه‌وه ده‌رخستنی ئه‌و چه‌شنه ناوانه به ئه‌لفوبێکه جی به‌جێ ناکرێ . جا له‌به‌ر ئه‌و هۆیه‌و هه‌ندێ هۆی دی له گه‌لێ نووسینی کۆن و نوێی کوردیدا ئه‌و جۆره وشانه خراونه‌ته نێو دووکه‌وانه‌وه . . . له « تێگه‌یشتنی ڕاستی » دا ئه‌و دیارده‌یه نه‌ك هه‌ر زۆر به‌رچاو ده‌که‌وێ ، به‌ڵکو شاره‌زایانه‌ش مامه‌ڵه‌ی له‌گه‌ڵ کراوه .

چه‌ند نموونه‌یه‌ك :

١ ـ (سیبریا) و (فلندا) و (اوکراینه) له هرای روسیه استفاده‌یانکر . . . (ژ ٣ ، ل ١ ، س ١ ، د ١٦) .

٢ ـ معاهده‌کان له (پارس) و (لوندره) و (برلین)دا همتیکی وایان کرد . . . (ژ ٥ ، ل ١ ، س ٢ ، د ١٩ ـ ٢٠) .

٣ ـ له(بکین)وه خبر هات . . . (ژ ٢ ، ل ١ ، س ٢ ، د ٢٣) .

٤ ـ ایتالیانه‌کان الین : (کول‌دلروسو) و شاخی (ڤالیلا)مان گرته‌وه . . . (ژ ١ ، ل ١ ، س ١ ، د ٣٢)[٢٨] .

. . . هتد .

---

(٢٨) « تێگه‌یشتنی ڕاستی » له چه‌ند شوێنێکی که‌مدا نیشانه‌ی [ ] ـ واته (العضادتان) ی به‌کارهێناوه ، وه‌ك :

« دوشمن له میدانی [کنبره] شره توپیکی چاکی کرد » (ژ ٣ ، ل ٢ ، س ٢ ، د ١٥) .

« . . . . [اورنبرك] ی به بی شر کرت » (ژ ٣ ، ل ٢ ، س ٢ ، د ١١)

بێگومان چ له‌و شوێنانه‌ی ناومان بردن و چ له هه‌ر شوێنێکی دی‌دا دایناوه ، ڕاست وابوو نیشانه‌ی دووکه‌وانه به‌کاربێنێ .

له شارەزایی « تێگەیشتنی ڕاستی »دا مەبەستم ئەوە نییە بڵێم ، باشی کردووە ئەو ناوە تایبەتی یانەی لەنێو دووکەوانەدا داناوە ، بەڵکو مەبەستم ئەوەیە کە ئەو ئامراز و وشانە بەدوا یان لەگەڵ ناوە جوگرافی یەکاندا دێن نەیکردوونەتە بەشێك لێیان و بەجیا نووسیونی . بەوێنە لە نموونەی یەکەم و ئەوانی دی‌دا واوی پێوەندی لەگەڵ وشەکانی نێو دوو کەوانەدا دانەناوە ، بەڵکو بەجیا نووسیونی . لە نموونەی دووەمدا پۆستپۆزیشنی (دا) و ، لە نموونەی سێیەمدا پۆستپۆزیشنی (ەوە) و لە نموونەی چوارەمدا جێ ناوی لکاو (مان) ی یەکسەر لە پشت کەوانەکانەوە نووسیوە . . . ئەگەرچی زیادەی وەك جێ ناوی لکاو و پۆستپۆزیشن . . . تێکەڵ بە وشەکانی پێش خۆیان دەبن و لەگەڵیان دەنووسرێن ، بەلام کاتێ وشە دەخرێتە نێو دووکەوانەوە ڕاست وایە زیادی‌یەکەی لێ بکرێتەوە و لەپشت کەوانەکەوە دابنرێ ، چونکە بۆ نێو دووکەوانەکە ئەسڵی وشەکە مەبەستە و باری ڕێزمانی دەیشێوێنێ . . . جا کە ئێمە لەمە بێ‌گومان بین ، ئەوە لە نووسینی واوی پێوەندی‌دا ، دەبێ تەواو دڵنیا بین .

ڕەنگە زۆر ڕۆیی نەبێ ، ئەگەر بڵێم لە سەرانسەری ژمارەکانی «تێگەیشتنی ڕاستی»دا تێکرا نەك هەر ئەوجۆرە ناوە تایبەتی یانە ، بەڵکو هەر دەستەواژە و هەر ڕستە و هەر شتێکی دی کە خرابنە نێو دووکەوانەکە نووسراون . لەوەش سەرنج ڕاکێشتر ئەوەیە ، لەبەرئەوەی واوی پێوەندی وشەیەکی سەربەخۆیە هەندێ دوور لە پشت کەوانەکەوە دانراوە ، بەلام پۆشتپۆزیشن و جێ ناوی لکاو چونکە سەربەخۆ نین ، یەکسەر بە پشت کەوانەکەوە نووسینراون . . . بەلام ئەوەی جێی سەرنج و داخ بێ ، ئەوەیە لە نووسینی بەشێك لە زمانەوانانی ئەمڕۆی کورددا ، لەو ئەلفوبێ زمانەوانی یەدا گەلێ هەڵە بەرچاو دەکەوێ[29] .

کەوانەی دووتایی « » :

دەقی وەرگیراوی بێ‌دەستکاری دەخرێتە نێوان کەوانەی دووتایی‌یەوە ـ واتە کەوانەی دووتایی نیشانی قسەی ڕاستەوخۆ دەدات . لەم حاڵەتەدا دەشێ بڵێین

---

(٢٩) بەوێنە ، مامۆستا محەمەد ئەمین هەورامانی لە کتێبی ناوبراودا نووسیویە : « لە (ئاوێستادا) پاشبەندی . . . » (ل ٤١) ؛ « . . (زمانی کوردی لەبەر ڕۆشنایی فۆنەتیکدا و) (وشەڕۆنان) ی (ل ٦٥) . . .هتد .

ئەركی تارادەیەك بریتییە لە خستنە پێش چاو و دەرخستنی بەشێكی تێكستەكە .
بۆ نموونە :
ئێمە لە كوردەواریدا بەم جۆرە بارانە دەڵێین : « گورگە زێ » . . .
(دمدم ، ل ٢٤)

دوكانداران بانگیان دەكرد : « وەرن برا وەرن ، وەرن كاكە وەرن ، ماڵی چاك و هەرزان بكڕن » . . .
(دمدم ، ل ٢٦)

ئەو قژە زەردە ، ئەو چاوانە ڕۆ !
ئەو نەغمەی «دایە» و «بابە» جوانەڕۆ !
(گۆران ، ل ٩٤)

كاتێ ناوی كتێب ، گۆڤار ، ڕۆژنامە ، وتار . . . ناوی كۆمەڵە ، لیژنـە ، دەزگا . . . بە كەوانەی دووتایی جیادەكرێنەوە و دیاری دەكرێن ، ئەوە كەوانەی دووتایی دەبێتە وەسیلەی ڕازاندنەوە و بێدەستكاری نیشاندانیان .
كتێبی « كوردستان و كورد » شاكاری قاسملووە .
(مێژوو ، ل ٢١٥)[٣٠]

گۆڤاری «هاوار»یش بەشی خۆی بایەخی بە مێژوو داوە .
(مێژوو ، ل ١٣٧)

مێژووی كورد لە ڕۆژنامەی «تێگەیشتنی ڕاستی»دا باش ڕەنگی داوەتەوە .
(مێژوو ، ل ١٣٦)

---

(٣٠) د. كەمال مەزهەر ئەحمەد ، مێژوو ـ كورتە باسێكی زانـستی مێژوو و كورد و مێـژوو ، بەغدا ، ١٩٨٣ .

وتاره نایابەکانی خوالێخۆشبوو ئیسماعیل حەقی شاوەیس . . . وەك : « کۆمەڵی کوردستان » و « ناودارانی کورد . مەلا سەلیم ئەفەندی » و « کۆمیتەی ئیستیقلالی کوردستان » . . .

(مێژوو ، ل ١٤٨)

یەکێکیش لە بڕیارەکانی کۆنگرە دەربارەی دامەزراندنی «کۆمەڵەی کوردناسیی جیهانی» بوو .

(مێژوو ، ل ٢٤٤)

لە لیژنەی « ئیمپریالیزم و بزوتنەوەی ڕزگار یخوازی نەتەوەیی » دا . . .

(مێژوو ، ل ٢٤٢)

. . هتد

لە زۆر زماندا دەبینین وشەی نوێباو و ئەو وشانەی واتای گاڵتە دەگەیەنن لەنێو کەوانەی دووتایی دا دایان دەنێن . دەکرێ ئەمە بە ڕووی واتایی دابنرێ . ئەگەرچی ئەم جۆرە وشانە لە نووسینی کوردیدا بە زۆری وا ڕۆیشتووە کە لەنێو دووکەوانەدا دابنرێن ، بەڵام ڕاستتر وایە بخرێنە نێو کەوانەی دووتایی یەوە .

نیشانەی پرسیار (؟) و نیشانەی سەرسامی (!) :

نیشانەکانی پرسیار و سەرسامی ، هەروەك خاڵ ، لە یەك کاتدا دوو ئەرك بەجێ دێنن . ئەو نیشانانە کە لە کۆتایی ڕستەدا بەکاردێنرێن ، سنوور لە نێوان ڕستەیەك و ڕستەیەکی دیدا دادەنێن و کۆتایی ڕێزمانی یان دیاری دەکەن ـ ئەمە ئەرکی سینتاکسی یانە . جگە لەوە خاسیەتی هەواڵگەیاندنێکی تایبەتی نیشان دەدەن ـ ئەمەش ئەرکی واتایی یانە .

نیشانەی (؟) بۆ پرسیار ؛ نیشانەی (!) بۆ خۆشی و شادی ، خەم و خەفەت ، سەرسوڕمان و سەرسام بوون ، بڕوا و گومان ، سکاڵا و دوعا ، هەڕەشە و تووڕەبوون . . . بەکاردێ .

ڕستەیەك لە کۆتاییەکەیدا نیشانەی پرسیار یان سەرسامی دانرابێ ، بە ئاوازێکی تایبەتی پرسیار یان سەرسامی دەردەبڕرێ . بەوێنە :

ـ زالم ئەمر دەكات خاچۆ گیان ، من ئەمر بەسەر تۆدا ناكەم ، بەلام دوێنێ خانۆ ڕایسپاردم كە بێمە كن جەنابت لێت بپرسم چەندت ئاسن پێویستە بۆ كار تا بنێرین بۆت بكڕین ؟

(دمدم ، ل ۳۷ ـ ۳۸)

قژ كاڵی ، لێو ئاڵی ، پرشنگی نیگا كاڵ ،
ئەی كچە جوانەكەی سەرگۆنا نەختێ ئاڵ !

(گۆران ، ل ٤٥)

مەلی ناو فەزای نامۆتەناهیم !
دڵی لاوم ڕۆ !

(گۆران ، ل ۲٥)

(مەترۆ)ت ئەڵێی نوێنگەی نیگارە ،
(مەیدانی سوور) جێی هەزاران هەزارە !

(گۆران ، ل ۳۰۳)

. . . هتد .

نیشانەكانی پرسیار و سەرسامی ، هەروەها دەلوێ لە ناوەندی ڕستەدا بەكاربهێنرێن ، بەتایبەتی لە بارێكدا دابەش‌كردنی واتای پرسیار یان سەرسامی مەبەست بێ . بەوێنە :

كام ڕەشی ئەگا بە ڕەشی چاوی ؟
برژانگی ؟ برۆی ؟ ئەگریجەی خاوی ؟

(گۆران ، ل ۱۰)

كەڕووی لێ‌نیشت گەردی شیعرم ،
هەی جوانەمەرگە خۆم ! هەی بمرم !

(گۆران ، ل ۳۹)

لەپاڵ یەك دانانی دوو نیشانەی (؟!) بۆ کۆکردنەوەی چەند واتایەك دەگونجێ ، بە واتایەکی تر ، کاتێ ئەو پرسیارەی دەکرێ جێی خۆشی یان ناخۆشی یان سەرسامی . . . بێت . بەوێنە :

دوکانداران کە دیتیان ، گوتیان : «دەك بەخێر نەیێت ، ئاخۆ دیسان چ بڵێ !؟»

(دمدم ، ل ٢٩)

لە چاپەمەنیدا ، هەروەها دانانی دەستەیەك نیشانەی سەرسامی بەرچاو دەکەوێ . بەوێنە :

هەمزە چاوەش بۆ خۆی لە دوورەوە وەستابوو ، بە دەنگێکی نێرانە بانگی راهێشت :

ـ ئامادە بن !!

(دمدم ، ل ٧٠)

ـ ئەی قولی خان کوا ؟

ـ لە شەڕدا کوژرا !!

(دمدم ، ل ٢٣٩)

واتای نیشانەی پرسیار هێندە دیار و ڕوون و ئاشکرایە ، کە دەشێ بە یاریدەی ئەو نیشانەیە ، تەنانەت بە بێ وشەش مەبەست دەربڕێ . بەوێنە :

ـ من دەزانم کەی دێتەوە

ـ ؟

ـ سبەینێ .

●

●

سەرچاوە

بە زمانی کوردی

(١) ئینجیل مەتی ، ١٩١٩ .

(٢) ئینجیل مەرقۆس ، ١٩١٩ .

(٣) ئینجیل لۆقا ، ١٩١٩ .

(٤) ئینجیلا لۆقا ، بەیرووت ، ١٩٥٣ .

(٥) ئینجیل یوحەننا ، ١٩١٩ .

(٦) ئەحمەدی عەزیز ئاغا ، ئەلفبای کوردی ، چاپی سێیەم ، بەغدا ، ١٩٣٦ .

(٧) ئەمینی عەڤدال ، خەبەرناما کوردییا راستنڤیساندنە ، یەریڤان ، ١٩٥٨ .

(٨) د. ئەورەحمانی حاجی مارف ، پێداچوونەوەیەکی هەندێ بیروڕای زمانەوانیی مامۆستا مەسعوود محەمەد ، گۆڤاری « ڕۆشنبیری نوێ » ، ژ ٩٠ ، بەغدا ، ١٩٨٢ ، بەشی یەکەم ، ل ١٠ ـ ١٥ ؛ ژ ٩٢ ، بەغدا ، ١٩٨٢ ، بەشی دووەم ، ل ١٣ ـ ١٨ .

(٩) د. ئەورەحمانی حاجی مارف ، چەند وشەیەك دەربارەی وتاری (لەگەڵ دەنگسازی کوردیدا) ، گۆڤاری « بەیان » ، ژ ٩٠ ، بەغدا ، ١٩٨٣ ، ل ٦٢ ـ ٦٩ .

(١٠) د. ئەورەحمانی حاجی مارف ، ڕێزمانی کوردی ، بەرگی یەکەم ، بەشی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٧٩ .

(١١) د. ئەورەحمانی حاجی مارف ، ڕێنووسی کوردی لە ڕۆژنامەی « تێگەیشتنی ڕاستی»دا ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق ـ دەستەی کورد » ، ب ١٠ ، بەغدا ، ١٩٨٣ ، ل ٧٦ ـ ١٣١ .

(١٢) د. ئەورەحمانی حاجی مارف ، ڕێنووسی کوردی لە ڕەگ و ڕیشەوە ، گۆڤاری « کاروان » ، ژ ٤ ، هەولێر ، ١٩٨٣ ، ل ٣٩ ـ ٤٧ .

(١٣) د. ئەورەحمانی حاجی مارف ، زمانی کوردی لەبەر ڕۆشنایی فۆنەتیکدا ، بەغدا ، ١٩٧٦ .

(١٤) د. ئەورەحمانی حاجی مارف ، کورتەیەکی مێژووی نووسینی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق ـ دەستەی کورد » ، ب ٨ ، بەغدا ، ١٩٨١ ، ل ٦٦ ـ ١٢٠ .

(١٥) د. ئەورەحمانی حاجی مارف ، گیروگرفتی ڕێنووسی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق ـ دەستەی کورد » ، ب ٩ ، بەغدا ١٩٨٢ ، ل ١٦ ـ ٧٧ .

(١٦) د. ئەورەحمانی حاجی مارف ، لە ڕێگای ڕاستگۆیی و دەستپاکی و زانستدا ، ڕۆژنامەی « عێراق » ، بەشی یەکەم ، ژ ٢١٦٠ ، بەغدا ، ٩ ی مارتی ١٩٨٣ ، ل ٧ ؛ بەشی دووەم ، ژ ٢١٧٩ ، بەغدا ، ٣٠ ی مارتی ١٩٨٣ ، ل ٧ .

(١٧) د. ئەورەحمانی حاجی مارف ، مووررووی مالاوسێ مەگەر بە شەو بکرێتە مل ، گۆڤاری « نووسەری کورد » ، ژ ٩ ، بەغدا ، ١٩٨٢ ، ل ٥١ ـ ٧٤ .

(١٨) د. ئەورەحمانی حاجی مارف ، نووسین و جۆرەکانی و مێژووی ، گۆڤاری « کاروان » ، ژ ٨ ، هەولێر ، ١٩٨٣ ، ل ٤٦ ـ ٥٠ .

(١٩) د. ئەورحمانی حاجی مارف ، وشەڕۆنان لە زمانی کوردیدا ، بەغدا ، ١٩٧٧ .

(٢٠) ئۆسکارمان ، تحفهء مظفریه ، پێشەکی و ساخکردنەوە و هێنانەوە سەر ڕێنووسی کوردی هێمنی موکریانی ، بەشی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٧٨ .

(٢١) ئیبراهیم ئەمین باڵدار ، ئەلفوبێ ، بەغدا ، ١٩٥١ .

(٢٢) ئیبراهیم ئەمین باڵدار ، ئەلفوبێ بۆ گەورە ، بەغدا ، ١٩٥٥ .

(٢٣) ئیبراهیم ئەمین باڵدار ، ئەلفوبێی نوێ بۆ منداڵان ، بەغدا ، ١٩٥٣ .

(٢٤) ئیبراهیم ئەمین باڵدار ، ئەلفوبێی نوێ بۆ منداڵان ، بەغدا ، ١٩٥٦ .

(٢٥) ئیبراهیم ئەمین باڵدار ، زەنگی کاروانی ڕێنووسی کوردی ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق ـ دەستەی کورد » ، ب ٩ ، بەغدا ، ١٩٨٢ ، ل ٧٨ ـ ١١١ .

(٢٦) د. ئیبراهیم عەزیز ئیبراهیم ، رستەی شوێنکەوتووخواز لەگەڵ رستەی شوێنکەوتووی دیارخەری لە دیالێکتە ناوەندی‌یەکانی زمانی کوردی‌دا ، بەغدا ، ١٩٨٠ .
(٢٧) ئیبراهیم عەزیز ئیبراهیم ، گیروگرفتی نووسینی فرمان لەگەل راناو لە رووی پێکەوە نووسان و پێکەوە نەنووسانەوە ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق - دەستەی کورد » ، ب ٩ ، بەغدا ، ١٩٨٢ ، ل ٤٥٠ - ٤٨٨ .
(٢٨) ب ، چۆن زمانەکەمان بنووسین ؟ ، گۆڤاری « هیوا » ژ ٤ ، ساڵی ١ ، بەغدا ، ١٩٥٧ ، ل ١٠ - ١٧ .
(٢٩) ب . چۆن زمانەکەمان بنووسین ؟ بە پیتی عەرەبی یا لاتینی ؟ ، گۆڤاری « هیوا » ، ژ ٦ ، ساڵی ١ ، بەغدا ، ١٩٥٧ ، ل ٨ - ١٩ .
(٣٠) ب . فرمانی ئێستەمان ، گۆڤاری « هیوا » ، ژ ٩ ، ساڵی ١ ، بەغدا ، ١٩٥٨ ، ل ٧ - ١٨ .
(٣١) بانگەوازێك لە دەستەی کوردیی کۆڕی زانیاری عێراقەوە (کۆڕێك بۆ گیروگرفتی رێنووسی کوردی) ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق - دەستەی کورد » ، ب ٧ ، بەغدا ، ١٩٨٠ ، ل ٢٩٦ - ٢٩٨ .
(٣٢) بانگی کوردستان ، سلێمانی ، ١٩٢٢ - ١٩٢٦ (کۆکردنەوەو لەسەر نووسینی جەمال خەزنەدار ، بەغدا ، ١٩٧٤)

(٣٣) بلە ، خۆپاراستن لە لایەنگیریی ناراستی ، گۆڤاری « شەفەق » ، ژ ٥ - ٦ ، بەغدا ، ١٩٥٨ ، ل ٦ - ١١ .
(٣٤) بلە ، وتەی پێشکەش‌کردن ، گۆڤاری « گەلاوێژ » ، ژ ٥ - ٦ ، ساڵی ١ ، بەغدا ، ١٩٣٩ ، ل ٢ .
(٣٥) بەشیر مشیر ، سیپارەی حەق‌پەرستی ، بەغدا ، ١٩٣١ .
(٣٦) پرسیاری گەلاوێژ (زمانی کوردی و چۆنیەتی نووسینی) ، گۆڤاری « گەلاوێژ » ، ژ ٩ ، ساڵی ٤ ، بەغدا ، ١٩٤٣ ، ل ٥١ .
(٣٧) پیرۆت ، کوردی بە چی حەرفێ بنووسرێ ، گۆڤاری « دیاری کوردستان » ، ژ ١١ - ١٢ ، بەغدا ، ٥ی کانوونی یەکەمی ١٩٢٥ ، ل ٩ - ١١ .

(٣٨) توفیق وەهبی ، ئەسڵی پیتە قاڵبی (ئە)ی شێوەی سلێمانی ، گۆڤاری « کۆڕی زانیاری کورد » ، ب ١ ، ژ ١ ، بەغدا ، ١٩٧٣ ، ل ٩ ـ ٢٨ .
(٣٩) توفیق وەهبی ، بۆ جەنابی ماموّستا سەعید صدقی بەڕێز ، گۆڤاری « پێشکەوتن » ، ژ ٨ ، بەغدا ، ١٩٥٨ ، ل ٥ ـ ٦ .
(٤٠) توفیق وەهبی ، دەستوور ، گۆڤاری « پێشکەوتن » ، ژ ٦ ، بەغدا ، ١٩٥٨ ، ل ٥ ـ ٧ .
(٤١) توفیق وەهبی ، دەستووری زمانی کوردی ، جزمی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٢٩ .
(٤٢) توفیق وەهبی ، خوێندەواری باو ، بەغدا ، ١٩٣٣ .
(٤٣) توفیق وەهبی ، سوپاس ، گۆڤاری « پێشکەوتن » ، ژ ٥ ، بەغدا ، ١٩٥٨ ، ل ٣ ـ ٥ .
(٤٤) توفیق وەهبی ، فۆتۆگراف ، گۆڤاری « پێشکەوتن » ، ژ ٦ ، بەغدا ، ١٩٥٨ ، ل ٨ ـ ٩ .
(٤٥) توفیق وەهبی ، کوردییەکەمان بە چۆن حروفێك و چۆن بنووسین ، گۆڤاری « دیاری کوردستان » ، بەشی یەکەم ، ژ ٥ ، بەغدا ، ١٢ ی مایسی ١٩٢٥ ، ل ٥ ـ ٦ ؛ بەشی دووەم ، ژ ٦ ، بەغدا ، ٢٩ ی مایسی ١٩٢٥ ، ل ٥ ـ ٦ .

(٤٦) د. جەمال نەبەز ، بیبلیۆگرافیای کتێبی کوردی ، گۆڤاری «ئاسۆی زانکۆیی» ، سلێمانی ، ١٩٧٨ ، ل ٨٩ ـ ٩١ .
(٤٧) د. جەمال نەبەز ، زمانی یەکگرتووی کوردی ، بامبێرگ ، ١٩٧٦ .
(٤٨) د. جەمال نەبەز ، سەرنجێك لە چەند زاراوەیەکی تازە بەکارهاتوو و کۆڕی زانیاری کورد ، «گۆڤاری کۆلێجی ئەدەبیات» ، ١٩٧٨ ، ژ ١٢ ، ل ٧٩ ـ ١١٥ .
(٤٩) جەمیل بەندی ڕۆژبەیانی ، چۆن زمانەکەمان بنووسین ، گۆڤاری « هیوا » ، ژ ١٠ ، ساڵی ١ ، بەغدا ، ١٩٥٨ ، ل ٨ ـ ١١ ، ٨٩ ـ ٩٤ .
(٥٠) جەمیل بەندی ڕۆژبەیانی ، ڕاستکردنەوە ، گۆڤاری « ڕۆژی نوێ » ، ژ ١٢ ، ساڵی ١ ، سلێمانی ، ١٩٦٠ ، ل ١١ ـ ١٨ .

(٥١) حاجی مەلا ڕەسووڵ زادە مەلا مستەفای سەفوەت ، هۆنراوەی کوردی ، سلێمانی ، ١٩٣٥ .
(٥٢) حامید فەرەج ، ئەلفوبێی کوردی ، بەغدا ، ١٩٣٦ .
(٥٣) حامید فەرەج ، ڕێنووسی کوردی لە سەدەیەکدا ، بەغدا ، ١٩٧٦ .
(٥٤) حسەین حوزنی موکریانی ، پێشوای ئایین ، ڕەواندز ، ١٩٢٧ .
(٥٥) حسەین حوزنی موکریانی ، قاعیدەیەکی کە لە گۆڤاری زاری کرمانجیدا قبووڵ کراوە بۆ نووسین ، گۆڤاری « زاری کرمانجی » ، ژ ٧ ، ڕەواندز ، ٢ ی کانوونی دووەمی ١٩٢٧ ، ل ٢٨ .

(٥٦) حەسەن ئەلسەبباغ و . . . ، کتێبی « ئەشیا و سەرەتای سروشت بۆ سنفی پێنجی ئیبتیدائی » ، محەمەد عەلی پژدەری کردوویە بە کوردی ، بەغدا ، ١٩٥٥ ـ ١٩٥٦ .
(٥٧) حەسەن ئەلسەبباغ و . . . ، کتێبی « دەرسی ئەشیا و مەبادی تەبیعەت بۆ پۆلی چوارەمی ئیبتیدائی » ، عەبدولڕەحمان نورجان و شێخ نیعمەتوڵڵا کردوویانە بە کوردی ، چاپی چوارەم ، بەغدا ، ١٩٥٥ .
(٥٨) حەسەن کوردستانی ، لە حەق نووسین تازە ، گۆڤاری « دیاری کوردستان » ، ژ ١٦ ، بەغدا ، ١١ ی مایسی ١٩٢٦ ، ل ٨ ـ ١٠ .
(٥٩) حەقی شاوەیس ، ئیملای کوردی ـ حروفاتی عەرەبی ، گۆڤاری « دیاری کوردستان » ، بەشی یەکەم ، ژ ٧ ، بەغدا ، ١٤ ی تەمووزی ١٩٢٥ ، ل ٧ ـ ٩ ؛ بەشی دووەم ، ژ ١٠ ، ٢١ ی تشرینی یەکەمی ١٩٢٥ ، ل ٩ ـ ١٢ .
(٦٠) حەقی شاوەیس ، لاپەڕەی نووسینی تازە و کوردی پەتی : لە نووسین و شێوەدا سەربەخۆ ، گۆڤاری « دیاری کوردستان » ، بەشی یەکەم ، ژ ١٣ ـ ١٤ ، بەغدا ، ٥ ی مارتی ١٩٢٦ ، ل ١٨ ـ ٢٠ ؛ بەشی دووەم ، ژ ١٥ ، بەغدا ، ١٨ ی مارتی ١٩٢٦ ، ل ١٠ ـ ١٢ .
(٦١) حەقی شاوەیس ، نووسینی کوردی چۆن بێ ، گۆڤاری « دیاری کوردستان » ، بەشی یەکەم ، ژ ٥ ، بەغدا ، ١٢ ی مایسی ١٩٢٥ ، ل ٧ ـ ٨ .

(٦٢) دانەری ئەلفوبێی کوردی ، چۆن بنووسین ، رۆژنامەی « زبان » ، ژ ٩ ، ساڵی ١ ، سلێمانی ، ١٤ ی تشرینی دووەمی ١٩٣٧ ، بەشی یەکەم ، ل ٥ ـ ٦ .
(٦٣) داوەر ئـەردەلانی ، چـۆن بکـۆشـین ، گـۆڤـاری « ژین » ، ژ ١٨ ، ئەستەموول ، ٨ ی مایسی ١٣٣٥ ك / ٨ ی مایسی ١٩١٩ ز ، ل ١٦ .
(٦٤) داوەر ئەردەلانی ، هێشتا نووستووین ، گۆڤاری « کـوردستان » ، ژ ٧ ، ئەستەموول ، ٨ ی مایسی ١٣٣٥ ك /٨ ی مایسی ١٩١٩ ز .
(٦٥) دەستنـووسی ژمارە (٤٤٨)ی کتێبخـانەی کـۆڕی زانیـاری کـورد (مـەلا محەمەدی سیوچی ، تذکره العوام یان بەیتی ئەوەڵ و ئاخر ، ساڵی ١٩١٩ ، لەلایەن سەعید عەبدوڵلا موکرییەوە نووسراوەتەوە) .
(٦٦) دیاری مەلا محەمەدی کۆیی ، نشریات زار کرمانجی ، ڕەواندز ، ١٩٢٧ .
(٦٧) دیوانی گۆران ، سەرجەمی بەرهەمی گۆران ، بەرگی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٨٠ .
(٦٨) دیـوانی مەحـوی ، لێکدانـەوە و لێکۆڵینـەوەی : مـەلا عـەبـدولکـەریمی مودەڕیس و محەمەدی مەلا کەریم ، بەغدا ، ١٩٧٧ .
(٦٩) ڕەئـووفی ئەحـمـەد ئالانی ، دواوانێـك بۆ ڕێنـووسی کوردی ، ڕۆژنـامەی « هاوکاری » ، بەغدا ، ١٩٧٩ ، بەشی یەکەم ، ژ ٤٦٩ ، ل ٦ ـ ٧ ؛ بەشی دووەم ، ژ ٤٧١ ، ل ٣ ؛ بەشی سێیەم ، ژ ٤٧٢ ، ل ٣ ، ٧ .
(٧٠) ڕەئووفی ئەحمەد ئالانی ، ڕێنووسی کوردی و چەند هەڵوێستێك ، ڕۆژنامەی « هاوکاری » ، بەغدا ، ١٩٧٩ ، بەشی یەکەم ، ژ ٤٧٨ ، ل ٣ ؛ بەشی دووەم ، ژ ٤٧٩ ، ل ٢ ؛ بـەشی سێیـەم ، ژ ٤٨٥ ، ل ٣ ؛ بـەشی چوارەم ، ژ ٤٩٠ ، ل ٣ .
(٧١) ع . ڕەحمی ، لوما ژ بلبل ، گۆڤاری « ژین » ، ژ ١٩ ، ئەستـەموول ، ٢٢ ی مایسی ١٣٣٥ ك / ٢٢ ی مایسی ١٩١٩ ، ل ١٦ .
(٧٢) ڕەفیق حیلمی ، بۆ کوردان ، ڕۆژنامەی « بانگی کوردستان » ، ساڵی ١ ، ژ ٢ ، ١٤ ی ئابی ١٩٢٢ ، ل ٣ .
(٧٣) ڕۆژی کوردستان ، سلێمانی ، ١٩٢٢ ـ ١٩٢٣ (کۆکردنەوە و پێشەکی : جەمال خەزنەدار) ، بەغدا ، ١٩٧٣ .

(٧٤) رێزمانی ئاخاوتنی کوردی بەپێی لێکۆڵینەوەی لیژنەی زمان و زانستەکانی ، بەغدا ، ١٩٧٦ .
(٧٥) زەکی صائیب ، مەسەلەی مەکتەب کردنەوە ، رۆژنامەی « بانگی کوردستان » ، سالی ١ ، ژ ٢ ، ١٤ ی ئابی ١٩٢٢ ، ل ١ ـ ٣ .
(٧٦) س . ، گیرەشێوێنی ، گۆڤاری « پێشکەوتن » ، ژ ١٦ ، بەغدا ، ١٩٥٨ ، ل ١٠ .
(٧٧) سەعید صدقی ، مختصر صرف و نحوی کوردی ، بەغدا ، ١٩٢٨ .
(٧٨) سەید نووری بەرزنجی و سەید فەتاح بەرزنجی ، قرائت ، جزمی دووەمین ، چاپی یەکەمین ، بەغدا ، ١٩٢٧ .
(٧٩) سەید نووری بەرزنجی و سەید فەتاح بەرزنجی ، قرائت ، جزمی سێیەمین ، چاپی یەکەمین ، بەغدا ، ١٩٢٨ .
(٨٠) شاکیر فەتتاح ئەحمەد ، گیروگرفتەکانی رێنووسی کوردی و شێوەی چارەکردنیان ، « گۆڤاری کۆری زانیاری عێراق ـ دەستەی کورد » ، ب ٩ ، بەغدا ، ١٩٨٢ ، ل ١١٢ ـ ١٣٤ .
(٨١) شەریف یوسف و . . . « حساب و پێوان بۆ پۆلی شەشەم » ، رەشید نەجیب کردوویە بە کوردی ، چاپی سێیەم ، بەغدا ، ١٩٥٦ .
(٨٢) ع . ع . شەونم ، دەستووری نووسینی کوردی ، گۆڤاری « برایەتی » ، ژ ٢ ، سالی ١ ، بەغدا ، ١٩٧٠ ، ل ٣٢ ـ ٣٥ .
(٨٣) شوکور مستەفا ، نقتك دانین (لە ئەلفوبێی سلاڤی یەوە هێناویەتە سەر ئەلفوبێی عەرەبی) ، « گۆڤاری کۆری زانیاری کورد » ، بەرگی سێیەم ، بەشی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٧٥ ، ل ٣٠٣ ـ ٣١٨ .
(٨٤) شێخ حەسەن ، رەخنەیەکی زانستی لە مامۆستای بەرێز جەمیل رۆژبەیانی ، گۆڤاری « پێشکەوتن » ، ژ ١٠ ، بەغدا ، ١٩٥٨ ، ل ٤ ـ ٨ .
(٨٥) شێخ حەسەن ، (ی)ی ئیزافە و (واوی عەتف) ، گۆڤاری « رۆژی نوێ » ، ژ ٦ ، سالی ٢ ، سلێمانی ، ١٩٦١ ، ل ١٥ ـ ١٦ .
(٨٦) صادق بەهائەدین ئامێدی ، رێنڤیسینا کوردی ب تیپێت عەرەبی ، « گۆڤاری کۆری زانیاری عێراق ـ دەستەی کورد » ، ب ٩ ، بەغدا ، ١٩٨٢ ، ل ١٣٥ ـ ١٤٨ .

(٨٧) طاهیر صادق ، ڕێنووس ـ چۆنیەتی نووسینی کوردی ، کەرکووك ، ١٩٦٩ .
(٨٨) طاهیر صادق ، ڕێنووسی کوردی ، «گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق ـ دەستەی کورد» ، ب ٩ ، بەغدا ، ١٩٨٢ ، ل ١٤٩ ـ ١٧٣ .
(٨٩) طاهیر صادق ، هەڵەی نووسین ، گۆڤاری «ڕۆژی نوێ» ، ژ ٣ ، ساڵی ٢ ، سلێمانی ، ١٩٦١ ، ل ٦٥ ـ ٦٧ .
(٩٠) ع . ئیملای کوردی ، گۆڤاری « گەلاوێژ » ، ژ ٥ ـ ٦ ، ساڵی ١ ، بەغدا ، ١٩٤٠ ، ل ١ ـ ٦ .
(٩١) عادیل عیرفان ، هەڵەقۆکردن بە نووسینی کوردی و وشەی عەرەبی ، گۆڤاری « پێشکەوتن » ، ژ ١٠ ، بەغدا ، ١٩٥٨ ، ل ١٨ ـ ٢٠ .
(٩٢) عەبدولرەحمان سەعید ، کۆمەڵە شیعری حاجی قادری کۆیی ، بەغدا ، ١٩٢٥ .
(٩٣) عەبدولعەزیز خانەقا ، جوابی پرسیاری گەلاوێژ ، گۆڤاری « گەلاوێژ » ، ژ ١١ ، ساڵی ٤ ، بەغدا ، ١٩٤٣ ، ل ٥٦ .
(٩٤) عەبدوڵڵا زێوەر ، فەرهەنگی عەرەبی ـ کوردی ، سلێمانی ، ١٩٤١ (دەستنووس) .
(٩٥) عەبدوڵڵا نەقشبەندی ، پاشکۆی (درا) ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، ب ١ ، ژ ١ ، بەغدا ، ١٩٧٣ ، ل ١١٥ ـ ١٢٧ .
(٩٦) عەرەب شەمۆ ، دمدم ، (شوکور مستەفا کردویە بە کرمانجیی خواروو) ، بەغدا ، ١٩٧٥ .
(٩٧) عەلائەدین سەجادی ، دانانی نیشانەکانی پیتی کوردی ، گۆڤاری « ڕۆژی نوێ » ، ژ ١٢ ، ساڵی ١ ، سلێمانی ، ١٩٦١ ، ل ١١ ـ ١٨ .
(٩٨) عەلائەدین سەجادی ، دەستوور و فەرهەنگی زمانی کوردی ـ عەرەبی ـ فارسی ، بەغدا ، ١٩٦٢ .
(٩٩) عەلائەدین سەجادی ، مێژووی ئەدەبی کوردی ، بەغدا ، ١٩٥٢ .
(١٠٠) عەلائەدین سەجادی ، ناوی کوردی ، بەغدا ، ١٩٥٣ .
(١٠١) عەلی کەمال باپیر ، تەربیەی ئەولاد ، ڕۆژنامەی « بانگی کوردستان » ، ساڵی ١ ، ژ ٥ ، ٤ ی ئەیلولی ١٩٢٢ ، ل ٢ ـ ٣ .

(١٠٢) عوسمان صەبری ، پرسیارا گەلاوێژی ، گۆڤاری « گەلاوێژ » ، ژ ١ ، ساڵی ٥ ، بەغدا ، ١٩٤٤ ، ل ٥٨ ـ ٦٠ .
(١٠٣) عومەر عەبدولڕەحیم ، ڕێنووسی کوردی ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق ـ دەستەی کورد » ، ب ٩ ، بەغدا ، ١٩٨٢ ، ل ١٧٤ ـ ١٨٥ .
(١٠٤) فوئاد زەکی هەناری ، نووسینی تیپی (دال) بە شێوەی سلێمانی ، گۆڤاری « هیوا » ، ژ ٧ ، ساڵی ١ ، بەغدا ، ١٩٥٨ ، ل ١٩ ـ ٢١ .
(١٠٥) قانوونی هەڵبژاردن ، بەغدا ، ١٩٢٥ .
(١٠٦) قەدری جان ، وەرام ، گۆڤاری « گەلاوێژ » ، ژ ١١ ، ساڵی ٤ ، بەغدا ، ١٩٤٣ ، ل ٥٤ ـ ٥٥ .
(١٠٧) د. کامیل بەسیر ، خاڵبەندی بۆ ڕێنووسی کوردی ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق ـ دەستەی کورد » ، ب ٩ ، بەغدا ، ١٩٨٢ ، ل ٥ ـ ١٥ .
(١٠٨) د. کەمال فوئاد ، چەند سەرنجێکی زمانەوانی ، گۆڤاری « ڕۆژی کوردستان » ، ژ ٢ ، بەغدا ، ١٩٧١ ، ل ٥٨ ـ ٥٩ .
(١٠٩) د. کەمال مەزهەر ئەحمەد ، « تێگەیشتنی ڕاستی » و شوێنی لە ڕۆژنامەنووسی کوردیدا ، بەغدا ، ١٩٧٨ .
(١١٠) د. کەمال مەزهەر ئەحمەد ، مێژوو ـ کورتەباسێکی زانستی مێژوو و کورد و مێژوو ، بەغدا ، ١٩٨٣ .
(١١١) « کوردستان » یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی ١٨٩٨ ـ ١٩٠٢ ، کۆکردنەوە و پێشەکی : د. کەمال فوئاد ، بەغدا ، ١٩٧٢ .
(١١٢) کوردستان موکریانی ، ئامرازەکانی خستنەسەر لە زمانی کوردیدا ، « گۆڤاری زانکۆ » ، ب ٤ ، ژ ١ ، سلێمانی ، ١٩٧٨ ، ل ١٤٥ ـ ١٧٤ .
(١١٣) کوردستان موکریانی ، چۆنیەتی نووسینی چاوگەی نەسادە ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق ـ دەستەی کورد » ، ب ٩ ، بەغدا ، ١٩٨٢ ، ل ١٨٦ ـ ٢١١ .
(١١٤) کوردی و مەریوانی ، دیوانی کوردی ، بەغدا ، ١٩٣١ .
(١١٥) کۆڕی زانیاری کورد ، ڕێنووسی کوردی ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، ب ١ ، ژ ١ ، بەغدا ، ١٩٧٣ ، ل ٣٤٦ ـ ٣٧٩ .

(١١٦) ع . گۆڤان ، نووسینی کوردی بە تیپی لاتینی ، گۆڤـاری « گەلاوێـژ » ، ژ ٢ ، ساڵی ٥ ، بەغدا ، ١٩٤٤ ، ل ١ ـ ٤ .
(١١٧) گیوی موکریانی ، ئەلفوبێی وێنەدار بە تیپی لاتینی ، هەولێر ، ١٩٧٢ .
(١١٨) م . م . (محەمەدی مـەلا کەریم) ، نـووسینی زمانی کـوردی ، گۆڤـاری « هیوا » ، ژ ٨ ، ساڵی ١ ، بەغدا ، ١٩٥٨ ، ل ٩ ـ ١٤ .
(١١٩) د. مارف خەزنەدار ، دیوانی نالی و فەرهەنگی نالی ، بەغدا ، ١٩٧٧ .
(١٢٠) مارف خەزنەدار ، زمانەوانی ، گۆڤاری « ڕۆژی نوێ » ، ژ ٦ ، ساڵی ١ ، سلێمانی ، ١٩٦٠ ، ل ٢٣ ـ ٢٦ .
(١٢١) مارف خەزنەدار ، زمانەوانی ، گۆڤاری « ڕۆژی نوێ » ، ژ ٨ ، ساڵی ١ ، سلێمانی ، ١٩٦٠ ، ل ١٣ ـ ١٨ .
(١٢٢) مستەفا پاشا ، ئەحواڵی ضابطانی کورد ، ڕۆژنامەی « بانگی کوردستان » ، ساڵی ١ ، ژ ٤ ، ٢٨ ی ئابی ١٩٢٢ ، ل ١ ـ ٢ .
(١٢٣) مستەفا پاشا ، جەمعیەتی کوردستان ، ڕۆژنامەی « بانگی کوردستان » ، ساڵی ١ ، ژ ١ ، ٢ ی ئابی ١٩٢٢ ، ل ١ ـ ٣ .
(١٢٤) مستەفا پاشا ، حەساب ساڵی دووەم، ڕۆژنامەی « بانگی کوردستان » ، ساڵی ١ ، ژ ٣ ، ٢١ی ئابی ١٩٢٢ ، ل ١ ـ ١٢ .
(١٢٥) مستەفا نەریمان ، بیبلیۆگرافیای کتێبی کوردی ، بەغدا ، ١٩٧٧ .
(١٢٦) مستەفا نەریمان ، ڕێنووسی کوردی لە ڕەگ و ڕیشەوە ، بەغدا ، ١٩٨١ .
(١٢٧) مستەفا نەریمان ، مامۆستای نەمر ، بەغدا ، ١٩٧١ .

(١٢٨) محەمەد ئەمین هەورامانی ، ڕێنووس پەیرەوی زمانناسی بکا باشە ، گۆڤاری « ئاسۆی زانکۆیی » ، سلێمانی ، ١٩٧٨ ، ژ ١٠ ، ل ٨٨ ـ ٩١ .
(١٢٩) محەمەد ئەمین هەورامانی ، زاری زمانی کوردی لە ترازووی بـەراوردا ، بەغدا ، ١٩٨١ .
(١٣٠) محەمەد ئەمین هەورامانی ، فۆنەتیکی زمانی کوردی ، بەغدا ، ١٩٧٤ .
(١٣١) محەمەد بەهجەت ئەل‌ئەسەری و . . . ، کتێبی « خوێندنەوەی کوردی بۆ پۆلی سێیەم » ، عەبدولخالق قوتب کردوویە بە کوردی ، چاپی پێنجەم ، بەغدا ، ١٩٥٥ .

(١٣٢) محەمەد صالح سەعید ، جارێکی تریش پیتەکانی کوردی ، گۆڤاری « نووسەری کورد » ، ژ ٤ ، بەغدا ، ١٩٧١ ، ل ٦٤ ـ ٧٠ .
(١٣٣) محەمەد صالح سەعید ، فرێدان و هەڵبواردن لە بەکارهێنان و نووسینی کوردیدا ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق ـ دەستەی کورد » ، ب ٩ ، بەغدا ، ١٩٨٢ ، ل ٢١٢ ـ ٢٢٨ .
(١٣٤) محەمەد مەعرووف فەتتاح ، نووسینی کوردی لە ڕوانگەی فۆنەتیکەوە ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق ـ دەستەی کورد » ، ب ٩ ، بەغدا ، ١٩٨٢ ، ل ٢٢٩ ـ ٢٦٧ .
(١٣٥) محەمەدی مەلا کەریم ، « ڕێنووسی کوردی لە سەدەیەکدا » لەبەر ڕووناکیی ڕەخنەدا ، گۆڤاری « ڕۆژی کوردستان » ، ژ ٤٣ ـ ٤٤ ، بەغدا ، ١٩٧٧ ، ل ٥٣ ـ ٥٦ .
(١٣٦) محەمەدی مەلا کەریم ، لەگەڵ ڕابەرەکەی کاك نووری عەلی ئەمیندا ، ڕۆژنامەی « برایی » ، ژ ٧ ، بەغدا ، ١٩٦٧ ، ل ٤ ـ ٥ ؛ ژ ٨ ، بەغدا ، ١٩٦٧ ، ل ٢ ؛ ژ ٩ ، بەغدا ، ١٩٦٧ ل ٢ ؛ ژ ١٠ ، بەغدا ، ١٩٦٧ ، ل ٢ ، ٧ .
(١٣٧) محەمەدی مەلا کەریم ، هەنگاوێکی تر بە ڕێگای دانانی دەستوورێکدا بۆ نووسینی کوردی ، گۆڤاری « نووسەری کورد » ، ژ ٨ ، بەغدا ، ١٩٧٣ ، ل ٧ ـ ١٢ .
(١٣٨) محی ئەدین یوسف ، سەعید صەفو ، « حساب و قیاسات بۆ پۆلی پێنجەمی سەرەتایی » ، فوئاد ڕەشید کردوویە بە کوردی ، بەغدا ١٩٥٦ .
(١٣٩) مەحموود حەسەن ، وەڵامی پرسیاری گەلاوێژ ، گۆڤاری « گەلاوێژ » ، ژ ١١ ، ساڵی ٤ ، بەغدا ، ١٩٤٣ ، ل ٥٧ .
(١٤٠) مەسعوود محەمەد ، بەکارهێنانی (ی) لە ڕێزمانی کوردیدا ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، بەرگی یەکەم ، بەشی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٧٣ ، ل ٣٩ ـ ١١٤ .
(١٤١) مەسعوود محەمەد ، چارەسەرکردنی گیروگرفتەکانی ڕێنووس و ئەلفوبێی کوردی ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق ـ دەستەی کورد » ، ب ٩ ، بەغدا ، ١٩٨٢ ، ل ٢٦٨ ـ ٣٥٩ .

(١٤٢) مەسعوود محەمەد ، چەند حەشارگەیێکی ڕێزمانی کوردی ، بەغدا ، ١٩٧٦ .
(١٤٣) مەسعوود محەمەد ، ڕەواندنەوەی دوو ڕەخنە ، گۆڤاری « ڕۆشنبیری نوێ » ، بەغدا ١٩٨٠ ، ژ ٨٠ ، ل ٢ ـ ٨ .
(١٤٤) مەسعوود محەمەد ، ڕێنووسی کۆڕ ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، ب ٤ ، بەغدا ١٩٧٦ ، ل ٢٣٢ ـ ٢٨٨ .
(١٤٥) مەسعوود محەمەد ، فۆنەتیك چیمان بۆ بکا ؟ ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، ب ٣ ، ژ ١ ، بەغدا ١٩٧٤ ، ل ٥٦٨ ـ ٦٢٢ .

(١٤٦) مەسعوود محەمەد ، گیروگرفتی ڕێنووسی کوردی ، گۆڤاری « پەروەردەو زانست » ، ژ ٦ ، بەغدا ، ١٩٧٣ ، ل ٧ ـ ٢٨ .
(١٤٧) مەعرووف جیاوك ، بەرگی ئیملای کوردی ، بەغدا ، ١٩٣٠ .
(١٤٨) مەلا ڕەشید بەگی بابان ، اقتران النيرين في مجمع البحرين (ئامادەکردن و پێشکەش کردن و لەسەر نووسینی : محەمەد عەلی قەرەداغی) ، بەغدا ، ١٩٧٣ .
(١٤٩) مەلا عەبدولکەریم مودەڕڕیس و فاتیح عەبدولکەریم ، دیوانی نالی ، بەغدا ، ١٩٧٦ .
(١٥٠) مەلا محەمەدی سیوچی ، تذكرة العوام یان بەیتی ئەووەڵ و ئاخر (لێکۆڵینەوەی : محەمەد عەلی قەرەداغی) ، سلێمانی ، ١٩٧٩ .
(١٥١) ن . ، دیسانەوە (ئەلفوبێی نوێ دانەری ئیبراهیم باڵدار) و بەراوردی ڕەخنە زانستییەکەی مامۆستا مستەفا صالح کەریم و وەڵامەکەی مامۆستا ئیبراهیم ، گۆڤاری « پێشکەوتن » ، ژ ٩ ، بەغدا ، ١٩٥٨ ، ل ٤ ـ ٦ .
(١٥٢) د. نەسرین فەخری ، پەرەسەندنی واتای وشە و دەوری لەدەوڵەمەندکردنی زماندا ، گۆڤاری « الاستاذ » ژ ٢ ، بەغدا ، ١٩٧٨ ـ ١٩٧٩ ، ل ٦٤٣ ـ ٦٧١ .
(١٥٣) د. نەسرین فەخری ، پێشەکی چۆن بنووسین ؟ لە دەنگەوە بۆ وشە ، تا ڕستە ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق ـ دەستەی کورد » ، ب ٩ ، بەغدا ، ١٩٨٢ ، ل ٤٢٠ ـ ٤٣٣ .

(١٥٤) د. نەسرین فەخری ، چاوگی بێواتا لە زمانی کوردیدا ، بەغدا ، ١٩٧٣ .
(١٥٥) ع . و . نووری ، پیرۆزیی منالْ ، سلێمانی ، ١٩٤٠ .
(١٥٦) ع .و . نووری ، لە ولآتی ئادەمیزادە سەربەستەکان ، بەغدا ١٩٣٩ .
(١٥٧) م . نووری ، مەکینەی چاپ ، رۆژنامەی « بانگی کوردستان » ، سالْی ١ ، ژ ٣ ، ٢١ ی ئابی ١٩٢٢ ، ل ٣ ـ ٤ .
(١٥٨) نووری عەلی ئەمین ، رابەرێ بۆ ئیملای کوردی ، سلێمانی ، ١٩٦٦ .
(١٥٩) نووری عەلی ئەمین ، رێزمانی کوردی ، سلێمانی ، ١٩٦٠ .
(١٦٠) نووری عەلی ئەمین ، گیروگرفتی نووسینی کوردی لە تای ترازووی پیتە بزوێن و نەبزوێندا ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق ـ دەستەی کورد » ، ب ٩ ، بەغدا ، ١٩٨٢ ، ل ٣٦٠ ـ ٤١٩ .
(١٦١) نووسینی کوردی ، رۆژنامەی « زبان » ، ژ ١ ، سالْی ١ ، سلێمانی ، ١٩ ی ئەیلولی ١٩٣٧ ، ل ١ .
(١٦٢) أ . ب . هەوری ، دەستووری نووسینی زمانی کوردی بە پیتی عەرەبی ، سلێمانی ، ١٩٦٨ .
(١٦٣)وردی ، دەستووری زمانی کوردی ، گۆڤاری « گروگالْی منداڵانی کورد » ، ژ ٦ ، پووشپەڕی ١٣٢٥ / حوزەیرانی ١٩٤٦ ، ل ٣ .
(١٦٤) د. وریا عومەر ئەمین ، ئیملای کوردی و چەند تێبینییەك ، « گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق ـ دەستەی کورد » ، ب ٩ ، بەغدا ، ١٩٨٢ ، ل ٤٣٤ ـ ٤٤٩ .

بە زمانی عەرەبی

(١٦٥) ابو زيد مصطفى السندى ، الكلمات العربية في اللغة الكردية ، « مجلة المجمع العلمي العراقى ـ الهيئة الكردية » ، المجلد ٩ ، بغداد ، ١٩٨٢ ، ص ٤٨٩ ـ ٥١٠ .
(١٦٦) احمد زكى باشا ، الترقيم و علاماته في اللغة العربية ، مصر ، ١٩١٢ .

(١٦٧) توفيق وهبي ، حول مقال مسؤولية الاديب الكردى الكبرى للاستاذ عبدالمجيد لطفى ، مجلة « پەروەردە و زانست ـ التربية والمعرفة » ، العدد ٥ ، بغداد ، ١٩٧٣ ، ص ٨١ ـ ٩١ .

(١٦٨) توفيق وهبي ، قواعد اللغة الكردية ، الجزء الاول ، بيروت ، ١٩٥٦ .

(١٦٩) رشاد المغربي ، تيسير اللغة العربية ، صيدا ، ١٩٥١ .

(١٧٠) د. عزالدين رسول ، حول المجمع العلمي الكردي ، مجلة «الثقافة» ، بغداد ، ١٩٧٦ ، العدد ٤ ، ص ١٤٦ ـ ١٧٠ .

(١٧١) أ . كوندراتوف ، اصوات و اشارات (نقله عن الانكليزية : ادور يوحنا) ، بغداد ، ١٩٦٩ .

(١٧٢) مجمع فؤاد الاول للغة العربية، تيسير الكتابة العربية ، القاهرة ، ١٩٤٦ .

(١٧٣) مجمع اللغة العربية بالقاهرة ، تيسير الكتابة العربية ، القاهرة ، ١٩٦١ .

(١٧٤) محمد تيمور ، ضبط الكتابة العربية ، القاهرة ، ١٩٥١ .

(١٧٥) محمد طاهر بن عبدالقادر الكردى ، حول تيسير الكتابة العربية ، مكة ، ١٣٦٥ هـ .

(١٧٦) محمد الملا عبدالكريم ، عالم كردى من الاتحاد السوفياتى يؤلف « ابجدية لصداقة الشعوب » ، جريدة « التآخى » ، العدد ، ١٢٦١ ، ١٨ شباط ١٩٧٣ ، ص ٨ .

(١٧٧) نريمان ، سبق كردى اخر لابجدية عالمية اخرى ، جريدة « التآخى » ، العدد ، ١٢٧١ ، ١ أذار ١٩٧٣ ، ص ٦ .

(١٧٨) يونس عبدالرزاق السامرائى ، تيسير الكتابة العربية ، بغداد ، ١٩٥٥ .

به زمانی توركی

(١٧٩) م . ص . آزيزى ، حروفمز و تسهيل قرائت ، گۆڤاری « ڕۆژی كورد » ، ژ ٢ ، ئەستەمووڵ ، ٦ ی تەمووزی ١٣٢٩ ك / ١٩١٣ ز ، ل ١٢ ـ ١٣ .

(١٨٠) (تعميم معارف و اصلاح حروف) جمعيت محترمەسی طرفندن وارد اولمشدر : روژ كرد مجموعەسی مديريت عليە سنه ، گۆڤاری « ڕۆژی كورد » ، ژ ٢ ، ئەستەمووڵ ، ٦ ی تەمووزی ١٣٢٩ ك / ١٩١٣ ز ، ل ١٣ ـ ١٦ .

بە زمانی ڕووسی

(١٨١) س . ئی . ئاباکوموڤ ، کێشەی لێکۆڵینەوەی خاڵبەندی ، گـۆڤاری « زمانی ڕووسی لە قوتابخانەدا » ، ژ ٤ ، مۆسکۆ ، ١٩٤٧ ، ل ٢١ .
(١٨٢) ك . ئەیووبی و ئی . ئا . سمیرنۆڤا ، دیالێکتی کوردی موکری ، لێنینگرد ، ١٩٦٨ .
(١٨٣) ڤ . ئا . ئیسترین ، گەشەکردنی نووسین ، چاپی یەکەم ، مۆسکۆ ، ١٩٦١ .
(١٨٤) ڤ . ف . ئیڤانۆڤا ، سەرەتایێکی خاڵبەندیی ڕووسی ، لێنینگراد ، ١٩٦٢ .
(١٨٥) ب . ز . بوکچینا ، ل. پ . کەلاکوتسکایا ، ل. ك. چێلتسۆڤا ، نامە دەربارەی ڕێنووس ، مۆسکو ، ١٩٦٩ .
(١٨٦) س . گ . بەرخوردارۆڤ و . . . ، دەستووری خاڵبەندیی ڕووسی ، کتێبی « کێشەی ڕێنووسی ڕووسی » ، مۆسکۆ ، ١٩٦٤ ، ل ٥ ـ ٦٨ .
(١٨٧) ك . ئی . بیلینسکی ، د. ی . ڕۆزێنتال ، حاڵەتی گرانی خاڵبەندی ، مۆسکۆ ، ١٩٥٩ .
(١٨٨) ن . س . پۆسپێلۆڤ ، دەربارەی خاڵبەندی لە شیعری پوشکیندا ، کتێبی « شێواز و زمانی پوشکین » ، مۆسکۆ ، ١٩٣٧ ، ل ١١٥ ـ ١٢٣ .
(١٨٩) م . ڤ . پەنۆڤ ، زمانی ڕووسی ئەمڕۆ (فۆنەتیك) ، مۆسکو ، ١٩٧٩ .
(١٩٠) ئا. م . پیشکۆڤسکی ، دەوری خوێندنەوەی باش لە فێرکردنی نیشانەکانی خاڵبەندیدا ، « کارە هەڵبژاردەکانی » ، مۆسکۆ ، ١٩٥٧ .
(١٩١) ڤ . ئا . ترۆفیمۆڤ ، زمانی ئەدەبیی ئەمڕۆی ڕووسی (فۆنەتیك و ڕێنووس) ، لێنینگراد ، ١٩٥٧ .
(١٩٢) د. ئێ . ڕۆزێنتال ، کێشەی ڕێنووسی ڕووسی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٥ .
(١٩٣) د. ئێ . ڕۆزێنتال ، کێشەی نووسینی وشەی لێکدراو ، کتێبی « کێشەی ڕێنووسی ڕووسی » ، مۆسکۆ ، ١٩٦٤ ، ل ٢٣ ـ ٣٦ .
(١٩٤) ئا . ئا. ڕیفۆرماتسکی ، سەرەتایێکی زمانناسی ، چاپی چوارەم ، مۆسکۆ ، ١٩٦٧ .

(١٩٥) ئـا . ف . سوپێـرانسکايـا ، نووسينی وشـەی بێگانـە لە زمـانی ڕووسی ئەمڕۆدا ، کتێبی « کێشەی ڕێنووسی ڕووسی ئەمڕۆ » ، مۆسکۆ ١٩٦٤ ، ل ٦٩ ـ ١٠٠ .
(١٩٦) ئا . ب . شەپیرۆ، بنچینەی خاڵبەندیی ڕووسی ، مۆسکۆ، ١٩٥٥ .
(١٩٧) ئا . ب. شەپیرۆ ، ڕێنووسی ڕووسی ، مۆسکۆ ، ١٩٦١ .
(١٩٨) گ . پ . فیـرسۆڤ ، دەربـارەی خوێنـدنی سینتاکس و خـاڵبەنـدی لە قوتابخانە ، مۆسکۆ ، ١٩٦١ .
(١٩٩) ئی . ئا . فیگورۆڤسکی ، خاڵبەندیی تێکستێکی سەرلەبەر ، گـۆڤاری « زمانی ڕووسی لە قوتابخانەدا » ، مۆسکۆ ، ١٩٣٦ ، ژ ٥ .
(٢٠٠) ق . کوردۆ ، دەستووری زمانی کوردی (بە کەرەستەی دیالێکتی کرمانجی ژووروو و خواروو) ، مۆسکۆ ، ١٩٧٨ .
(٢٠١) ڤ. ئی . کۆدۆخۆڤ ، سەرەتایێکی زمانناسی ، مۆسکۆ ، ١٩٧٨ .
(٢٠٢) یا . ك . گرۆت ، ڕێنووسی ڕووسی ، پێتربورگ ، ١٨٨٥ .
(٢٠٣) ئـا . ن . گڤۆزدێڤ ، دەستـووری نووسـین و خـاڵبـەنـدیی ڕووسی ، مۆسکۆ ، ١٩٥٦ .
(٢٠٤) ب . ن . گۆلۆڤین ، سەرەتایێکی زمانناسی ، چاپی دووەم ، مۆسکۆ ، ١٩٧٨ .
(٢٠٥) ئا . ئی . مەیسێڤ ، پیت و دەنگ ، لێنینگراد ، ١٩٦٨ .

فرەزمان و فەرهەنگ

(٢٠٦) ئۆ . س . ئاخمانۆڤا، فەرهەنگی زاراوەکانی زمان ، مۆسکۆ ، ١٩٦٦ .
(٢٠٧) تـۆفیق وەهبی و س . ئەدمـۆنس ، فەرهـەنگی کـوردی ـ ئینگلیـزی ، لەندەن ، ١٩٦٦ .
(٢٠٨) دیوانی مەولانا خالید ، ئەستەموول ، ١٢٦٠ ك / ١٨٨٤ ز .
(٢٠٩) م . ب . ڕودێنکـۆ ، « عادات و رسـومات نـامـەی اکـرادیـە » ی مـەلا مەحموودی بایەزیدی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٣ .
(٢١٠) م . ب . ڕودێنکۆ ، « لەیل و مەجنوون » ی حارسی بتلیسی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٥ .

(٢١١) ئا . ژابا ، جامع‌ یی رساليان وحكايتان بزمانی كورمانجی ، پيترسبورگ ، ١٨٦٠ .
(٢١٢) ش . سامی ، قاموس تركی ، استمبول ، ١٣١٧ هـ .
(٢١٣) شێخ محەمەدی خاڵ ، فەرهەنگی خاڵ ، سلێمانی ، ب ١ ، ١٩٦٠ ؛ ب ٢ ، ١٩٦٤ ؛ ب ٣ ، ١٩٧٦ .
(٢١٤) شێخ محەمەدی مەردۆخ ، فەرهەنگی « مەردۆخ » ، تاران ، ١٩٥٦ .
(٢١٥) عەبدوڵڵا زێوەر ، فەرهەنگی عەرەبی - كوردی ، سلێمانی ، ١٩٤١ (دەستنووس) .
(٢١٦) ق . كوردۆ ، فەرهەنگی كوردی - رووسی ، مۆسكۆ ، ١٩٦٠ .
(٢١٧) نشريات هيوی جوانا طلبة كوردان ، هينكر زمان كوردی ، چاپخانەی نجم استقبال ، باب عالی ، ابو السعود ، ١٩٢١ .
(٢١٨) يوسف ضياء الدين باشا الخالدي المقدسی ، الهدية الحميدية في اللغة الكردية ، استانبول ، ١٣١٠ هـ / ١٨٩٣ م.

به زمانه رۆژئاواييه‌كان

(٢١٩) D. Abercrombie , What is a Letter ((Lingua)) , 1949 , Vol . 2 , No . 1. ?.

(٢٢٠) Fr. Ballhorn , Grammatography. A Manual of Reference to the Alphabets of Ancient and Modern Languages , London, 1861.

(٢٢١) R. A. Jr. Hall , Graphemics and Linguistics- ((Symposium on Language and Culture, Proceedings of the 1962 Annual Spring Meeting of the American Ethnological Society)) , Univ . of Washington, 1963.

(٢٢٢) L. O. Fossum , A Practical Kurdish grammar , Minneapolis , 1919.

(٢٢٣) Maurizio Garzoni , Grammatica e Vocabolario della lingua Kurda , Roma , 1878 .

(٢٢٤) A . McIntosh , Graphology and Meaning — ((Patterns of Language)) , London , 1966 .

(٢٢٥) F . Smith Alphabetic Writing — a language compromise ? — ((Psycholinguistics and reading)) , ed by F . Smith , New — York, 1973.

(٢٢٦) E . B. Soane . Grammar of the Kurmanji or Kurdish Language , London , 1913 .
(٢٢٧) E . B . Soane , Elementary Kurmanji Grammar , Baghdad, 1919.

رۆژنامه و گۆڤار

(٢٢٨) «ئۆگۆنیۆك» ، ژ ٤ ، مۆسكو ، ١٩٥٧ .
(٢٢٩) «بانگی كوردستان» ، سلێمانی ، ١٩٢٢ ـ ١٩٢٣ .
(٢٣٠) «پەیام» ، بەغدا ، ١٩٥٢ ـ ١٩٥٦ .
(٢٣١) «پێشكەوتن» ، بەغدا ، ١٩٥٨ .
(٢٣٢) «پێشكەوتن» ، سلێمانی ، ١٩٢٠ ـ ١٩٢٢ .
(٢٣٣) «تێگەیشتنی راستی» ، بەغدا ، ١٩١٨ ـ ١٩١٩ .
(٢٣٤) «رۆژی كوردستان» ، سلێمانی ١٩٢٢ ـ ١٩٢٣ .
(٢٣٥) «زاری كرمانجی» ، رەواندز ، ١٩٢٦ ـ ١٩٣٢ .
(٢٣٦) «زبان» ، سلێمانی ، ١٩٣٧ ـ ١٩٣٨ .
(٢٣٧) «ژین» ، ئەستەموول ، ١٩١٩ .
(٢٣٨) «شەفەق» ، كەركووك ، ١٩٥٨ .
(٢٣٩) «كوردستان» ، ئەستەموول ، ١٩١٩ .
(٢٤٠) «كوردستان» ، قاهیرە ، جنێف . . . هتد ، ١٨٩٨ ـ ١٩٠٢ .
(٢٤١) «گروگاڵی مندالآنی كورد» ، مەهاباد ، ١٩٤٦ .
(٢٤٢) «گۆڤاری كۆڕی زانیاری كورد» ، ب ١ . ژ ١ ، بە غدا ، ١٩٧٣ ؛ ژ ٩ ، بەغدا ، ١٩٨٢ .
(٢٤٣) «هەتاو» ، هەولێر ١٩٥٣ ، ژ ١ .
(٢٤٤) «هیوا» ، بەغدا ، ١٩٥٧ .

●
●
●

ناوەرۆك

« دیاری کوردستان » ل ٣٦ ، رۆژنامەی « پێشکەوتن » ل ٣٧ ، رۆژنامەی « رۆژی کوردستان » ل ٣٧ ، رۆژنامەی « بانگی کوردستان » ل ٣٧ ، کتێبی « هێکرۆهان کوردی » ل ٣٨ ، کتێبی « کۆمەڵە شیعری حاجی قادری کۆیی » و « قانوونی هەڵبژاردن » ل ٤١ ، کتێبی « مختصر صرف و نحوی کوردی »ی سەعید صدقي ل ٤١ ـ ٤٢ ، کتێبی « دەستووری زمانی کوردی »ی تۆفیق وەهبی ل ٤٣ ـ ٤٦ ، نامیلکەی « بەرگی ئیملای کوردی »ی مەعرووف جیاوك ل ٤٧ ، کتێبی « ئەلفوبێی کوردی »ی حامید فەرەج ل ٤٨ ، « ئەلفبای کوردی »ی ئەحمەدی عەزیزئاغا ل ٤٨ ، مەلا رەشید بەگی بابان ل ٤٨ ـ ٥٠ ، گۆڤاری « گەلاوێژ » ل ٥٠ ـ ٥٢ ، گۆڤاری « گروگاڵی منداڵانی کورد » ل ٥٢ ـ ٥٣ ، کتێبی « ئەلفوبێ » و « ئەلفوبێی نوێ بۆ منداڵان » و « ئەلفوبێ بۆ گەورە » . . . ی ئیبراهیم بالدار ل ٥٣ ـ ٥٤ ، دەوری ئیبراهیم ئەحمەد و عەلائەدین سەجادی ل ٥٤ ـ ٥٨ ، گۆڤاری « پەیام » ل ٥٧ ـ ٥٨ ، کتێبی قوتابخانەکان ل ٥٨ ، گۆڤاری « هیوا » ل ٥٩ ـ ٦٠ ، گۆڤاری « رۆژی نوێ » ل ٦٠ ـ ٦١ ، گۆڤاری « پێشکەوتن » ل ٦١ ـ ٦٢ ، گۆڤاری « شەفەق » ل ٦٢ ـ ٦٣ ، کتێبی « رابەرێ بۆ ئیملای کوردی »ی نووری عەلی ئەمین ل ٦٣ ـ ٦٥ ، نامیلکەی « دەستووری نووسینی زمانی کوردی بە پیتی عەرەبی »ی أ . ب . هەوری ل ٦٥ ، کتێبی « رێنووس ـ چۆنیەتی نووسینی کوردی »ی طاهیر صادق ل ٦٥ ـ ٦٦ ، رێنووسی کۆڕی زانیاری کوردل ٦٦ ـ ٧٣ ، وتارەکانی مەسعوود محەمەد لەبارەی رێنووسی کوردییەوە ل ٧٣ ـ ٧٥ ، ئەو وتارانەی لە گۆڤارو رۆژنامە کوردییەکانی نێوان ساڵانی ٧٠ ـ ٨٠ دا لەبارەی رێنووسی کوردییەوە بلاوکراونەتەوە ل ٧٥ ـ ٧٦ ، بەرگی نوێیەمی « گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق ـ دەستەی کورد » ل ٧٦ ـ ٧٩ ، ئەنجام ل ٧٩ ـ ٨٠ .

پڕ بە دڵ سوپاسی مامۆستا سەردار میران و مامۆستا عەزیز حەریری و مامۆستا جەعفەر بەرزنجی ، سێ برا و هاورێی نێزیکم دەکەم ، کە لە دەرکردنی ئەم کتێبەدا زۆریان هاریکاری لەگەڵ کردم و یاریدەیان دام .

د. عبد الرحمن الحاج معروف

الكتابة الكردية بالحروف العربية

له چاپکراوەکانی ئەمینداریتی گشتیی رۆشنبیریی و لاوانی
ناوچەی کوردستان

له بواری فەرهەنگ نووسیی کوردیدا

دوکتۆر
ئەورەحمانی حاجی مارف

بەغـــدا – ١٩٨٧

پێشـــــەکی

مەسەلەی دانانی فەرهەنگ گرنگ و گرانە ، بۆیە تاکو ئێستا گەلێ کێشـەی تیۆریی فەرهەنگ‌نووسیی پێویستی بە لێکدانەوەو لێکۆڵینەوەیە .

ساڵی ١٩٤٠ زانای بەناوبانگی ڕووس ل . ف . شێربا یەکەم وتاری دەربارەی فەرهەنگ‌نووسیی بڵاوکردەوە ، کە تێیدا لەسەر کەرەستەیەکی زۆرو فراوان کێشـە سەرەکییەکانی تیۆریی فەرهەنگ‌نووسیی دیاری کردووە[1] . ئەگەرچی مەرگ بووە بەرهەڵستی ئەوەی شێربا بتوانێ گشت نووسینەکانی لەپارەی تیۆریی فەرهەنگ‌نووسییەوە بگەیەنێتە ئەنجام ، بەڵام فریاکەوت ئەوە بچەسپێنێ کە وا فەرهەنگ‌نووسیی تەنها کاری پراکتیکی دانانی فەرهەنگ نییەو بەڵکو کارێکی زانستی و تیۆریشە . ئەمەش لەبنو قوتابخانەی فەرهەنگ‌نووسیی سۆڤیەتدا ڕەگی داکوتا .

زمانەوانانی سۆڤیەت بەدوا ل . ف . شێربادا لەوەوە بۆ مەسەلەکە دەچن : کە وا فەرهەنگ‌نووسی وەك زانستێك دوو دیوی هەیە : تیۆری و پراکتیك[2] . یەکەمیان لەو کێشانە دەکۆڵێتەوە کە لە دانانی

(١) ل . ف . شێربا ، تەجروبەی تیۆریی فەرهەنگ‌نووسیی ، « هەواڵەکانی ئەکادیمیەی زانستی سۆڤیەت » ، ١٩٤٠ ، ژ ٣ .

(٢) گ . ف . ستیپانۆڤ ، پێشەکی بۆ تەرجومەی ڕووسی کتێبی « سەرەتایێك بۆ فەرهەنگ‌نووسیی ئەمرۆ »ی (خ. کاسارێس) ، ل٩ .

هەر فەرهەنگێکدا سەرهەڵدەدەنو لە ڕێگای زانستی‌یەوە ڕێگاو ڕێبازی ڕاست بۆ چارەسەرکردنیان دەدۆزێتەوە . دووەمیش ـ لەسەر بناغەی ئەو تیۆری‌یەو لەبەر ڕووناکیی ئەو ڕێگەو ڕێبازەی بۆی دانراوە کاری دانانی فەرهەنگ بەجێدەگەیەنێ . بێ‌گومان دابەش‌کردنی فەرهەنگ‌نووسی بەسەر دوو لایەندا شتێکی ڕاستە . ئەو دوو لایەنەی فەرهەنگ‌نووسی هەمیشە شان‌بەشانی یەکتر دەڕۆنو تێک‌ئاڵاون . « پسپۆڕی فەرهەنگ‌نووسی تەنیا بە خەریك‌بوونی بە تیۆریی ڕووت‌و کارنەکردنی لەسەر کەرەستەی خاوو خۆتاقی‌نەکردنەوە بە دانانی فەرهەنگەوە ... سەرناکەوێ . بەپێچەوانەشەوە هیچ فەرهەنگ نووسێك ئەگەر وەك زانستێك زانیاری لە کێشە گرنگەکانی فەرهەنگ‌نووسیدا پەیدا نەکا ، ڕاست نیە خۆی بهاوێتە دەریای فەرهەنگ دانانەوە . جا لە یەك کاتدا بایەخدان بە هەردوو بنکەی فەرهەنگ‌نووسی ، زۆر پێویستە »[٣] .

ئەگەرچی لە وڵاتە پێشکەوتووەکان بە دەیان نامەی دوکتۆری‌و کتێب ؛ بە سەدان وتارو لێکۆڵینەوە لەبارەی تیۆریی فەرهەنگ‌نووسییەوە بڵاوکراونەتەوەو چەندین کۆنگرەی بۆ بەستراوەو گەلێ گۆڤاری تایبەتی بۆ تەرخان کراوەو ئامۆژگای بۆ دامەزراوە ، بەڵام دەتوانین بڵێین لەگەڵ ئەوەشدا هێشتا گەلێ کێشەی دانانی فەرهەنگ نەك هەر ساغ‌نەکراوەتەوە ، بەڵکو پەنجەشی بۆ درێژنەکراوە .

هەموو ئەمە بەسەریەکەوە ، ئەگەرچی هێشتا تیۆریی تەواوو کاملی فەرهەنگ‌نووسی لێ‌پەیدانەبووە ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەو

(٣) ل . پ . ستوپین ، بارو بنکەی تۆژەرانی سۆڤێت لەبارەی فەرهەنگ‌نووسیی ئەورووپاو ئەمەریکاوە ، « هەواڵەکانی زانکۆی لێنینگراد » ، ١٩٦٧ ، ژ ٢٠ ، ل ١٦١ .

تیۆرییە گرنگانەی لە کاری فەرهەنگ‌نووسیدا پێویستە ڕەچاوبکرێن ، نیشاندەدەن .

لەم بارەیەوە ئەوەی پێوەندی بە کاری دانانی فەرهەنگی کوردییەوە هەیە ، لەگەڵ ئەوەشدا کە مێژوویەکی کۆنی هەیە ، کەچی هیچ باس‌و کەرەستەیەکی تیۆری دەربارەی نەنووسراوە . جا لەو ڕایەدام کە لێدوان‌و لێکۆڵینەوە لە فەرهەنگە کوردییەکان نەك هەر دەبێتە ڕابەرو ڕێ‌نیشاندەری فەرهەنگ‌نووسەکان ، بەڵکو دەشبێتە سەرچاوەی سەرهەڵدان‌و گەشەکردنی تیۆریی فەرهەنگ‌نووسیی کوردی ... بۆیە لەو وتارانەدا ، کە لە سەرەتای ساڵانی حەفتاوە تا ئەمڕۆ لەبارەی فەرهەنگە کوردییەکانەوە بڵاومان‌کردۆتەوە ، هەوڵمان‌داوە لە ڕێگای ڕخاندن‌و ڕەخنەو شی‌کردنەوەو موناقەشەکردنیانەوە ئەو کێشانەی لە کاری فەرهەنگ‌نووسیی کوردیدا هەیە بخەینە پێش‌چاو تا بەو پێیە بتوانین بناغەی تیۆریی فەرهەنگ‌نووسیی کوردی دابمەزرێنین .

بۆ ئەوەی ئەو وتارانەم لە پەرش‌و بڵاوی‌و فەوتان ڕزگاربکەم‌و بۆ ئەوەی فەرهەنگ‌نووسە بەڕێزەکانمان بتوانن کەڵکی تەواویان لێ‌وەرگرن ، بەپێویستم زانی کۆیان‌بکەمەوەو بیانکەمە کتێبێك . ئەم بەرهەمە ــ « لە بوای فەرهەنگ‌نووسیی کوردیدا » ــ بەشێکن[4] لەو وتارانەی لەبارەی کاری فەرهەنگ‌نووسیی کوردییەوە لە گۆڤارو ڕۆژنامەکاندا بڵاوم‌کردوونەتەوە .

بە هیچ چەشنێك دەستکاریی ناوەرۆکی وتارەکانم نەکردووە ،

---

(٤) وێڕای ئەو وتارانە ، هەندێ وتاری دیم بە کوردی هەیە ، کە خستوومنەتە ناو کتێبی ترەوەو بە پێویستم نەزانیوە دووپاتیان بکەمەوە . هەروەها بە زمانی ڕووسیش دوو وتارم بڵاوکردۆتەوەو لێرەدا چاپکردنیان ئاسان نییە .

تەنیا ئەگەر شتێك لە چاپدا پەڕیبێ خستوومەتەوە شوێنی خۆی یاخود شتێك قبوول نەکرابێ لامبردبێ • لە ڕووی شێوەو شێوازی نووسینەوە تەنیا لە چەند شوێنێکی کەمدا ناچاربووم جێگەی هەندێ وشە بگۆڕم • بەڵام ئەوەی پێوەندی بە ڕێنووسەوە هەیە بۆ مەبەستی باشخوێندنەوە دەستکاریی زۆرم کردووەو ئەمەش هیچ لە جەوهەری مەسەلە سەرەکییەکە ناگۆڕێ •

لەدایكبوونی هەر فەرهەنگێکی گەورەی کوردیی نوێ کارێکی گرنگی بۆ سەر فیلۆلۆژیی کوردی هەیە بەگشتی • چونکە لە هەر کارێکی وەهادا دەبێ هەموو لایەنە چاکەکانی کارەکانی پێشتر ڕەنگیدابێتەوەو هەموو ناتەواوییەکانیش دوورخرابنەوە • هەروەها پێویستە لەسەر بناغەی کەرەستەی نوێ هەندێ کێشە ساغکرابێتەوە ... مایەی بەختەوەریم دەبێ و هیواو ئاواتێکی گەورەم دێتەدی ، ئەگەر بتوانم بەم کارە خزمەتێکی بچووك پێشکەش بە فەرهەنگنووسەکانمان بکەم و لەبارەی کاری فەرهەنگنووسیی کوردییەوە چەند وشەیەکی بەکەڵك بنووسم •

د. ئەورەحمانی حاجی مارف

فەرهەنگی خاڵ

فەرهەنگ‌نووسی لـە کوردەواریدا لـە مێژە دەستی پێ کراوە ، کۆنترین فەرهەنگ کە نووسرابێ فەرهەنگی « نەوبەهار »ە ، کە لـە لایەن ئەحمەدی خانی‌یەوە نووسراوە لە ساڵی ١٠٩٤ك / ١٦٨٢زدا . دوابەدوای ئەم فەرهەنگە گەلێك فەرهەنگی هەمەچەشنە : (عەرەبی ـ کوردی ، کوردی ـ عەرەبی ، ئیتالی ـ کوردی ، کوردی ـ ڕووسی ، ڕووسی ـ کوردی ، کوردی ـ فەرەنسی ، کوردی ـ ئەڵـەمانی ، کوردی ـ ئینگلیزی ... هتد)[١] نووسراوە چ لە لایەن کوردەوەو چ لە لایەن بێگانەوە . بەم جۆرە ئەتوانین بڵێین کە فەرهەنگ‌نووسیی کوردی هەمەچەشنە بناغەیەکی پتەوو ڕەگێـکی درێژی هەیە . بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ، بەداخەوە تاکو ئێستا گەلێك فەرهەنگی پێویستمان نییەو ناتەواوی زۆرە لە کاری فەرهەنگ‌نووسیی کوردیدا .

هەروەها تاوەکو ساڵی ١٩٦٠ فەرهەنگێکی کوردی ـ کوردیمان نەبوو . هەستو چالاکیی مامۆستا شێخ محەممەدی خاڵ توانییان ئـەم کەلەبەرە پڕبکەنەوە . ئەوە بوو لە ساڵی ١٩٦٠ـ١٩٦٤دا بەرگی یەکەم‌و دووەمی « فەرهەنگی خاڵ »[٢] دەرچوو ، کە تا کۆتایی پیتی (ف)

---

(١) لێکۆڵینەوە لـەو فەرهەنگانە ، کـە بەشێکن لـە نووسراوی « مێژووی فەرهەنگ‌نووسیی کوردی » بە چەند وتارێك پێشکەشی ئەکەین .

(٢) شـێخ محەممەدی خاڵ ، « فەرهەنگی خاڵ » ، سلێمانی ، بەرگی یەکەم ، ١٩٦٠ ، بەرگی دووەم ، ١٩٦٤ .

دەگرێتەوە • بۆ ئەو بەشەی ماوە بەپێی زانینی من هێشتا دەرنەچووەو هۆی چییە نازانم • هیوادارم کە دەرچووبێ‌و من هەڵەبم ، یاخود ئەگەر دەرنەچووبێ ، مامۆستا خاڵ دەستی لێ‌هەڵنەگرتبێ‌و ئەو کارە بەنرخە پێویستە گەلی کوردمان بێ‌بەش نەکا •

« فەرهەنگی خاڵ » یەکێکە لە هەرە چاکترین فەرهەنگە چاکەکانی کوردی • بەرهەمێکی باشی پێگەیشتووی نوێیە ، کەڵکێکی زۆری هەیە بۆ زوربەی خوێندەوارانی کوردستان ، ئەویش هۆی ئەو ڕێگا ڕاستەیە کە مامۆستا خاڵ گرتوویەتی لە نووسینی فەرهەنگەکەیدا ، بەوەی کە ناوەرۆکی فەرهەنگەکەی بریتییە لە وشەکانی گەلێك لـــە ناوچەکانی کوردستان ، وەك مامۆستا خاڵ خۆی ئەڵێ : « لە ســـاڵی (١٩٣٥)ەوە بە هەموو هێزو تەواناى خۆمەوە خەریکی کۆکردنەوەی وتەی کوردیم بە هەموو ئاهەنگ‌و شـــێوەکانیەوە بە وتـــەی بابانو سۆرانو ، زازاو ، بۆتانو ، بادینـــانو ، لوڕو ، فەیلیو ، لـــەکو ، موکریانو ، ئەردەڵانەوە وە لەم ڕێیەدا زۆر ڕەنجم داوەو کۆششم کردووە تا وتەی ڕاست‌و دروستم کۆکردۆتەوە ••• »[٣] • ئەم جۆرە ڕێگایە بۆ ئەوەی فەرهەنگ بەکەڵك بێت نەوەك تەنها بۆ خوێندەوارانی ناوچەیەك لە کوردستان بەڵکو بەکەڵك بێـــت بۆ زوربەی کـــوردان ڕێگایەکی ڕاست‌و پێویست‌و نوێ‌و بەسوودە بۆ ئەوەی کە لە فەرهەنگ کۆمەڵێکی فراوانو زۆر لە کوردان کەڵك وەربگرنو هەروەها ڕێبازە بۆ یەکخستنی شێوەکانی زمانی کوردی‌و سەرچاوەیە بۆ ســـازبوونی زمانی ئەدەبی بۆ گەلی کوردمان •

وەك لە سەرەوە وتمان « فەرهەنگی خاڵ » یەکـــەم فەرهەنگی کوردی ــ کوردییە ، لەبەر ئەوە گەلێك کۆسپ لە ڕێگای دانانی ئەم

---

(٣) شێخ محەمەدی خاڵ ، « فەرهەنگی خاڵ » ، بەرگی یەکەم ، ل٥١ •

فەرهەنگەدا هەبووە . ئەوەتە مامۆستا خاڵ خۆی لەم بارەوە ئەڵێ :
« ئەوی لەم فەرهەنگە ورد ئەبێتەوە ئەبێ بزانێ کە تا ئێستا لەم ڕووەوە سەرمەشقێکمان بۆ دانەنراوە تا چاوی لێبکەین و فەرهەنگێکی تێکڕایمان بە زمانی کوردی بۆ نەنووسراوە تا لاسایی بکەینەوە .. »[٤].
بێ گومان نەبوونی سەرچاوەو نووسراوێکی پێشوو لەم چەشنە بووە بە هۆی ئەوەی « فەرهەنگی خاڵ » دوور نەبێت لە چەند ناتەواوییەك .
بە کورتی لەو ناتەواوییانە ئەدوێین :

پێش ئەوەی بێمە سەر باسکردنی ناتەواوییەکانی ناوەرۆکی ئەم فەرهەنگە ، ئەمەوێت بە چەند دێڕێك لە پێشەکییەکەی بدوێم .
هەرچەندە گرنگیی فەرهەنگەکە ناوەرۆکەکەیەتی ، بەڵام لەبەر ئەوەی زوربەی فەرهەنگنووسەکانمان لە پێشەکیی فەرهەنگەکانیاندا گەلێك شت ئەنووسن کە پەیوەندی نیە لەگەڵ مەبەستی فەرهەنگەکانیاندا ، وا ئەزانم ئەگەر بە کورتی لەم بەشە بدوێم لە کەڵك زیاتر زیان نادەم .

مامۆستا خاڵ لە لاپەڕە (٧ـ١٠)دا زۆر بە وردی باسی پێویستیی و نرخی فەرهەنگ ئەکات بۆ مانەوەو پێشخستنی زمان .

لە لاپەڕە (١٠ـ١٥)دا بە کورتی باسی ئەو فەرهەنگە کوردیانە ئەکات ، کە لە پێش فەرهەنگەکەی ئەوەوە نووسراون . لێرەدا تەنها باسی حەوت فەرهەنگی کردووە : (ئەحمەدی خانی ، ئەحمەدی یوسف ضیا پاشای خالیدی ، فەردیناند یوستی ، مێجەر سۆن ، ڕابەر ، مەردۆخ)[٥] . بەڵام گەلێك فەرهەنگیتر هەن ، وەك : (گەرزۆنی ، لێرخ ، فۆسوم ، یەگیزارۆڤ ، جاردین ... هتد)[٦] و

---

(٤) هەمان سەرچاوە ، ل ١٦ .

(٥) ، (٦) لێکۆڵینەوە لەو فەرهەنگانە بە چەند وتارێکی تایبەتی پێشکەش ئەکەین .

باسی نەکردوون . دیارە ئـەم فەرهەنگانە بە دەست مامۆستا خاڵ نەگەیشتوون ، بەڵام فەرهەنگی « کۆلکەزێڕینە »ی مامۆستا گیوی موکریانی ، کە ساڵی ١٩٥٥ دەرچووە ، لەو باوەڕەدام مامۆستا خاڵ لە یەکەم ڕۆژەوە چاوی پێ‌کەوتووە . لەبەر ئەوە ، کە هاتۆتە سەر باسی فەرهەنگە کوردییەکان ئەبوایە باسێکی « کۆلکەزێڕینە »شی هـەر بکردایە . جگە لەوە لەگەڵ باوەڕی مامۆستا خاڵدا نیم کـە ئەڵێ : « نەوبەهارو ئەحمەدیو ڕابەر لە عەرەبییەوەن بۆ کوردی ، واتـە فەرهەنگی عەرەبین نەك کوردی »[٧] . ڕاستە ئەم فەرهەنگانە لـە عەرەبییەوەن بۆ کوردی ، بەڵام عەرەبیی ڕووت نین ، بەڵکو ساماتێکی ئێجگار گەورەن لە مێژووی فەرهەنگ‌نووسیی کوردی‌داو هەروەها بۆ نووسینی فەرهەنگی کـوردی ــ کـوردی لە بەشە کوردییەکانیان ئەتوانرێ کەڵکی باش وەربگیرێ ... لەبەر ئەوەی تاکو ئێستا لـە فەرهەنگی کوردی کەم دواون ، ئەم باسەی مامۆستا خـاڵ کەڵك‌و سوود دەگەیەنێ .

نووسەر لە لاپەڕە (١٧ـ٢٦)دا چەند باسێکی کردووە ، وەك : پەیدابوونی وتەو زمان ؛ جیابوونەوەی زمان‌و وتەی زمان ؛ لق‌وپۆپی زمان ؛ کورد ؛ پێکەیشتنی زمانی کوردی ؛ جیابوونەوەی شـێوەی کوردی ؛ سنووری کوردستان ... ئەم باسانە زۆر پەیوەندییان لەگەڵ مەبەستی فەرهەنگ‌داناندا نییەو ئەتوانرێ بکرێن بە سێ بەشەوە ؛ کە بەستراون بە سێ لقی زانستی جیاوازەوە : ١ــ مێژوو ؛ ٢ــ جوگرافیا ؛ ٣ــ زمان بەگشتی . لەو باوەڕەدام ئەم باسانە کـە نزیکەی (١٠) لاپەڕەیان داگیرکردووە لەناو فەرهەنگەکـەدا نەبوونایە باشتر بوو .

---

(٧) سەرچاوەی ناوبراو ، « فەرهەنگی خاڵ » ؛ بەرگی یەکـەم ، ل ١٤ ــ ١٥ .

لێرەدا مەبەستم ئەوە نییە ، کە ئەم باسانە ڕاست نین ، بەڵکو مەبەستم ئەوەیە ، بڵێم ئەتوانرا لە جێگایەکی‌تردا بلاوبکرانایەوە ، تەوەك لێرەدا باری فەرهەنگەکە گران بکەن . لە سەرێنکی‌کەوە لەو باوەڕەدام ، هۆی بلاوکردنەوەی گەلێك باس لەناو فەرهەنگدا کـە پەیوەندیان کەمە لەگەڵ کاری فەرهەنگدا ئەم دوو هۆیەن : یەکەم ــ لەبەر ئەوەی لـە کـوردەواریدا مەودای بلاوکردنەوە هـەردەم کـەم بووە ، بۆیە فەرهەنگ‌نووسەکانمان لە ڕێگای پێشەکی‌یەکەیانەوە هەولیانداوە لە زۆر شـت بدوێن . دووەم فەرهەنگ‌نووسەکانمان ویستوویانە زانین‌و تواناو ڕازی خۆیان بۆ گەلیان دەرخەن .

لـە لاپەڕە (٣١ــ٣٨)دا بە کـورتی‌و ڕاست‌و جـوان چەند زانیارییەکی پێویستی لەبارەی ڕێزمانی کوردییەوە داوە ، کە بەتەواوی لەگـەڵ مەبەستی فەرهەنگەکەدا ئەگونجێ‌و بۆ گۆڕینی وشە بەپێی پێویست بەکارهێنەری فەرهەنگەکە ئەتوانێ سوودی لێ‌ببینێ . لـەم بەشەدا چەند کەم‌وکورتییەکی بچووك هەیە ، وەك ئەوەی لە لاپەڕە (٢١ ــ ٣١)دا باسی « پیتی کوردی‌و نووسینی کوردی »ی ئەکات‌و ئەمەی لە بەشی ڕێزمان جیاکردۆتەوە . بەڵام ئەبوایە ئەمەش هەر لەناو بەشی ڕێزمانەکەدا بووایە ، چونکە پێوەندیی ڕاستەوخۆی پێوە هەیە . . هەروەها چەند زاراوەیەکی داوە ، کە بە باوەڕی من زۆر لە جێگای خۆیاندا نین ، وەك بۆ جیاکردنەوەی پیتی (ر) ــ (ڕ) ، (ل) ــ (ڵ) هاتووە (ر)ی ناوناوە بچووك‌و (ڕ)ی ناوناوە گەورە . (ل)ی ناوناوە سووك‌و (ڵ)ی ناوناوە قەڵەو . هەرچەندە بچووك‌و گەورە تا ڕادەیەك ڕاستن ، بەڵام بە تەواوی ناگونجێن . خۆ سووك‌و قەڵەو هەر بە هیچ جۆرێك بە ڕاستی نازانم ، چونکە ئەم دوو وشەیە دوورن لە یەك ، بەڵام زۆر باش دەبوو ئەگەر مامۆسـتا لاوازو قەڵەو ، یا لەڕو قەڵـەوی بەکاربهێنایە . هەروەها ئەتوانرێ لەرم‌و ڕەق بەکاربهێنرێ .

لـه لاپەڕە (٣٨ ـ ٣٩)دا ئەو نیشـانانە ئەدات ، کـە لەناو فەرهەنگەکەدا بەکاری هێناوە . ئەو فەرهەنگانەی لە کوردستاندا تـا سالی ١٩٦٠ دەرچوون ئەم پێویستییەی تیایاندا باس نەکراوە ، تەنهـا مامۆستا خال بۆ یەکەم جار هەستی بەوە کردووەو بەمە کاری بەکارهێنانی فەرهەنگەکەی ئاسان کردووە .

بەگشتی ئەم فەرهەنگە لەسەر شێوەیەکی جوان و ڕاست دانراوە . گەلێك لەو گرانیی و زەحمەتیی و ناتەواوییانەی لەناو فەرهەنگەکانی پێش ئەودا هەبوون ، مامۆستا خال ئاسانی کردوون و پڕی کردوونەتەوە . دیـارە نووسەر خۆی زۆر لەگـەڵ نووسـینی فەرهەنگەکەیدا خەریك کردووە . هەروەها بۆ کۆکردنەوەی وشـەی کوردی زۆر گەڕاوەو خوێندنەوەی فەرهەنگەکەی ئەو ڕاستییە دەردەخات و زوربەی وشەکانی زمانی کوردی بەرچاو ئەکەون .

بۆ لێکدانەوەو ڕوونکردنەوەی مانای وشە ، نووسەر چـەند ڕێگایەکی ڕاستی زانستی گرتووە . بۆ ئەو وشانەی بتوانرێ بە یەك وشە مانای نیشان بدرێ ، نیشانی داوە . وەك (ئامشۆ) بەرامبـەری نووسـیویتی (هاتوچۆ) ؛ بەرامبەر بە (ئالۆشـدار) نووسیویتی (ئالۆشاوی) ... هەروەها کـە هاتۆتە سەر وشەی (هاتوچـۆ)و (ئالۆشاوی) بەجیا ڕاڤەی کردوون ، نەوەك یەکێك مانای ئەم وشانەش تێنەگات . وەك وتمان ئەمە ڕێگایەکی ڕاستە ، بەلام ناتوانرێ لە هەموو شوێنێکدا بەکاربهێنرێ . چونکە لە هەندێ شوێندا ڕوونکردنەوەو لێکدانەوەی وشەیەك بە یەك وشە نادرێ ، وەك ئەبینین مامۆستا خال بۆ مانای (ئازادخوا) وشەی (ئازادخواه)ی داوە . لەو باوەڕەدام ، ئەگەر یەکێك لە (ئازادخوا) تێنەگات ، ئەوە لە (ئازادخواه)یش تێناگات ، بەلام مامۆسـتا مانای ئـەم دوو وشـەیەی بە ئالۆزی نەهێشتۆتەوە ، ئەویش بەوەی کە تۆرە هاتۆتە سەر وشەی (ئازادخواه)

ڕاڤەی کردووەو مانای کردۆتەوە • بەم جۆرە مانای ئەو دوو وشەیە ئاشکرابووە • لەگەڵ ئەوەشدا لە هەندێ شوێنی کەمدا لەم بارەیەوە کەمو کــوڕی هەیە ، وەك ئەبینین بۆ مانای (ئاقدیین) بەرامبــەری (تۆلەسەندن)ی داوەو کەچی وشــەی (تۆلەسەندن) بەجیا لــــە فەرهەنگەکەدا نییە • بۆ (ئاگرپارێز) بەرامبەری (ئاگرپەرست)ی داوە ، بەڵام بەجیا وشەی (ئاگرپەرست) لە فەرهەنگەکەدا نییە ••• هتد • جگە لەوە هەندێ لەو وشانەی ماناکانیان بەیەك وشە کردۆتەوە ، زۆر باش ناگــونجێن • وەك بۆ دانی مانای (باڵگرتن) بەرامبــەری (فڕین)ی داوە • ڕاستە ئەم دوو وشەیە لەیەکەوە نزیکن و بۆ مانای یەکەمی ئەگونجێ ، بەڵام بۆ مانای دووەمی ئەم وشەیە جیاوازی هەیە • جیاوازییەکەش ئەوەیە کە (فڕین) مانایەکی گشتی هەیە • مانای تەواوی (باڵگرتن) بۆ مانای دووەمی نەك (فڕین)ە بەگشتی ، بەڵکو (فێربوونی فڕین)ە وەك چوون تازە چۆلەکە یان کۆتر ••• (فێری فڕین ئەبن)و ئەڵێن : (باڵیانگرت) ••• بۆ مانای (بڕیار) بەرامبەری (پەیمان) نووسراوە • ئەم دوو وشەیە لە یەکەوە نزیکن ، بەڵام مانایان تا ڕادەیەك جیاوازە • بۆ ڕوونکردنەوەی ئەمە ، نەوەك کـــە ئەزانین بە عەرەبی (بڕیار) ــ (قرار)ەو (پەیمان) ــ (وعد)ە ، بەڵکو ئەگەر لە دوو ڕستەی کوردیدا ئەم دوو وشەیە بەکاربێنین ، ئەبینین کە مانایان یەك نییە :

چاوەڕوانی پەیمانم •••

بڕیاری ژمارە یەك •••

••• هتـــد •

زۆر وشە هەن کە خاوەنی یەك مانان ، وەك (ئاڕوا ، ئارۆ ، ئەمڕۆ ، ئیمڕۆ ، ئیرۆ) • لێرەدا مامۆستا خاڵ زۆر چاكو کورت ئەم چەند وشە خــاوەن یەکمانایەی داوەو تەنهــا وشەی (ئیمــڕۆ)ی لەناویاندا

ڕاڤەکردووە ، لەبەر ئەوە ئەبوایە بەرامبەر بە هەریەکێك لەو وشـانە بنووسرێ (ئیمڕۆ) تا گەر یەکێـك لە (ئیمڕۆ)ش نەگات تەماشای (ئیمڕۆ) بەجیا بکات تا ئەوسا بە ڕاڤەکەیدا مانای بۆ ساغ ببێتەوە • مامۆستا تـا ڕادەیەك ئەمەی نەکردووە • ئەوەیە چـووە بەرامبەر بە (ئاڕوا ، ئارۆ) نووسیوێتی (ئەمڕۆ) ، ئەمەش بەکارهێنانی فەرهەنگەکە گران ئەکات ، بەڵام بەرامبەر بە (ئیرۆ) نووسیوێتی (ئیمڕۆ)و لێرەدا هەڵەی نەکردووە ••• هتد •

جگە لەوەی هەندێ وشە هەیە ، کە زۆر بەباشی ئەتوانرێ بـە وشـەیەك مانای بدرێ ، کەچی نووسـەر هەرچەندە بە یـەك وشە مانای‌داوە ، بەڵام بەبێ کەڵك لە چەند شوێنێکدا بە وشەی بەرامبەرەوە چووە وشەی (شـت)ی نووسـاندووە • وەك دەبینین بۆ مانـای (ئاخرەمین) نووسیوێتی (دواترین شت) • وابزانم زۆر بەباشی ئەتوانرا بنووسرێ (دواترین)و ئەو (شت)ە نەبێ • بۆ مانای (باش) بەرامبەری نووسیوێتی (شـتی چاك) • لێرەشدا باشتر بوو وشەی (شـتی) نەبوایە ، چونکە لەم نموونانەدا دیارە کە وشەی (شت) ، نەوەك باشتر مانا ناکاتەوە ، بەڵکو بەپێچەوانەشەوە سەر لە خوێنەر تێك‌ئەدا ، چونکە (دواترین شت) وا پیشان ئەدات کە (دواترین) هەر بۆ (شت) ئەبێت ، بەڵام (دواترین کەس)یش هەیەو ئەوسا خوێنەر وا تێ‌ئەگا کە (دواترین) هەر بۆ (شت) ئەبێت‌و بەس • هەروەها جگە لە (شتی چاك) خـۆ (کەسی چاك)یش هەیە ••• بە تێکڕایی مامۆستا خاڵ ڕاڤەی وشەی زۆر باش کردووە • بۆ ڕاستیی ئەمە ڕاڤەی چەند وشەیەك نیشان ئەدەین :

(ئاواتە) خواردن‌و بردنی شتی مەردوم بە خۆڕایی •

(ئۆقرەگرتن) ئارام‌گرتن‌و داین‌بوون •

(ئەخترمە) وڵاخێکە لە جەنگا لە دوژمن گیرابێ •

(ئـارد) هاڕاوی دانەوێڵە .
... هتـد .

بەم نموونانەدا بۆمان دەرئەکەی کە نووسەر لە ڕاڤەکردنی وشەدا هونەرێکی زۆر بەرزی پیشـانداوەو خوێنەر ئەتوانێ بەئاسانی لـە مەبەستو واتای وشە تێبگات . بەڵام بەداخەوە لە هەندێ شۆێندا نووسەر بە جۆرێك وشە ڕاڤە ئەکات ، کە تێگەیشتن لیێ ئاڵۆزە[٨] یان باش مانای وشەکەی بۆ دەرناکەوێ . وەك :

(ئاسمان) لای هەرە ژووروویی سەرت .

بۆ ڕاڤەی وشەی (ئاسمان) مامۆستا زۆر وشەی ئاسانی باشی بەکارهێناوە ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا مانای (ئاسمان) بەم ڕاڤـەیە هیچ ئاشکرانەبووە . جگە لەوەش خۆ گەر مەردوم لە ژووردا بێت ، ئەوە لای هەرە ژووروویی سەری بنمیچە ...

(ئیمڕۆ) ئەو ڕۆژەیە کە تۆی تیایت .

بـەم ڕاڤەیە باش مانای وشەی (ئیمڕۆ) نەکراوەتەوە ، چونکە ئـەم ڕاڤەیە جگە لـە مانای سـەرەکی بە مانای (ئەم دەمە ، ئـەم چەرخە ...)یش دێت .

(ئاواتەچی) کەسێکە کە شتی مەردوم بخوا یا بیبا بە ئاواتە .

وەك لەسەرەوە وتمان ، ڕاڤەی وشەی (ئاواتە)ی باش کردووە ، بەڵام ڕاڤەی وشەی (ئاواتەچی) ئەو ناتەواوییەی هەیە ، کە نووسەر لە کۆتایی ڕاڤەکەدا چووە وشەی (ئاواتە)ی بەکارهێناوە . باشتر

---

(٨) ئەگەر ڕاڤەکان بۆ زۆر کەس ئاڵۆز نەبن ، مانای ئەوە نییـە ڕاڤەکان ئاسانن ، بەڵکو ئەبێ ئەوە لەبیر نەکەین کە فەرهەنگ بۆ هەموانە .

وابوو (خـۆڕایی) بەکاربهێنێ ، چونکە ئەگەر یەکێك لـە وشەی (ئاواتەچی) نەگات ، ئەوە دوور نییە لە (ئاواتە)یش تێنەگات .

(ئاسان) کاری سووکی بێ گیروگرفت .

هیچ مەرج نییە کە کاری ئاسانو سووك بێ گیروگرفت بێت . زۆر ڕێ ئەکەوێ کارێك سووکە ، بەڵام گیروگرفتی زۆرە .

(ئاوەڵزاوا) مێردی خوشکی ژن .

گەر یەکێك مانای ئەم وشەیە نەزانێ ، ئەوە بە ڕاڤەکەیدا هیچی بۆ ڕوون نابێتەوە .

جگە لەوەی کە ڕاڤەی هەندێك وشە ئاڵۆزن یا نارێکنو کەمێ هەڵەیان تیادایەو کەموکوڕییەکیش هەیە لەوەی کە ئەبوو زوربەی وشەکان بخرانایە ناو ڕستەیەکی کورتی ئاسانەوە تا مانای وشەکان باشتر ئاشکرا ببوونایەو خوێنەر لەو ڕێگایەوە بیزانیایە چۆن ئـەو وشانە لە ڕستەدا بەکارئەهێنرێن وەك بۆ وشەی (ئاسمان) ئەتوانرا بنووسرێ (بە ئاسـمانەوە ئەسـتێرەم دیوە ...) . بۆ (ئیمـڕۆ) بنووسرێ (ئیمڕۆ یەکەم ڕۆژی هاوینە ...) ... هتد .

لێرەدا دیارە کە چۆن لە ڕستەدا مانای وشە ڕوونئەبێتەوە و چۆن ڕستە بەکارهێنانی وشە پیشانئەدا ... لەم ڕووەوە مامۆستا خاڵ بە تەواوێ ئەم ڕێبازەی نەگرتووە . ئەمە ئەوە ناگەیەنێ کـە نووسەر یەکجار دوورە لەم جۆرە شێوازەوە ، بەڵکو لە هەندێ شوێندا ئـەم ڕێگایەی گرتووە ، بەڵام بۆ بەشێکی ئێجگار کەم لە وشەکان . وەك :

(ئاخریی) نەم ئەویست بچم بەڵام ئاخریی هەر چووم .

(پیرەوەری) بە پیرەوەری من بەفری وەك ئەمساڵ نەباریوە .

بێ‌گومان پێویست ناکات هەموو وشەیەك بخرێتە ناو ڕستەوە ، چونکە زۆر وشە هەن کە ئاسانن‌و زۆر بەسەر زاری مەردومەوەن ، یاخود کردنەوەی مانایان ئاسانەو بەبێ ڕستە ئاشکرایە .

لە هەموو زمانێکدا وشە هەن کە تەنها یەك مانایان هەیەو وشەش هەن کە مانایان زۆرە . هەروەها لە زمانی کوردیدا ، وەك : (شەو ، ئاشەوان ، دراوسێ ، ئەژنۆ ... هتد) ئەبینین ئەم وشانە یەك مانایان هەیە . بەڵام وشە هەن ، کە پتر لە یەك مانایان هەیەو ئەو مانایانەش لە یەك نزیکن . وەك : (بەردانەوە ، با ، بازاڕی ، بانگ ... هتد) . ئەگەر تەماشای « فەرهەنگی خاڵ » بکەین ، ئەبینین ڕاڤەی هەموو ماناکانی ئەم وشانە هەن ، بەڵام ئەوەی ناتەواوی بێ لەم بەشەدا ، ئەوەیە کە مامۆستا ئەم مانایانەی بە خاڵێك لێك‌جیاکردۆتەوە . وا بۆ نموونە وشەی (بەردانەوە) پیشان ئەدەم ، کە چۆنە لە فەرهەنگەکەدا :

(بەردانەوە) بەردانی ئاوی گیراو . فڕێدانی شتێك لە بەرزی‌یەوە .

لێرەدا باش ئاشکرایە ، کە وشەی (بەردانەوە) دوو مانای هەیەو هەردوو ماناکە لێك نزیکن‌و نووسەر ڕاڤەی هەردوو ماناکەی کردووە . هەرچەندە مامۆستا لە پێشەکیدا لە لاپەڕە (٣٨ ــ ٣٩)دا باسی کردووە گەر لە ناوەندی ڕاڤەکاندا (.) دانرا ئەوە مەبەستێکی‌ترە ، بەڵام باشتر بوو مەبەستەکان بە ژمارە ١ ، ٢ ، ٣ ... جیابکرانایەوە . ئەمە بۆ ئەوەی خوێنەر زوو هەست بەو جیاوازی‌یە بکات ، چونکە دوور نیە زۆر کەس فەرهەنگەکە بەکاربهێنن‌و پێشەکی‌یەکەیان نەخوێندبێتەوە . هەروەها ئەم ڕێگایەش ئەو ڕێگایەیە کە فەرهەنگ‌نووسەکانی هەموو وڵاتە پێشکەوتووەکان لەسەری ئەڕۆن . لەگەڵ ئەوەشدا مامۆستا لە چەند شوێنێکدا بەم جۆرەی کە من نیشانم‌داوە هەر بەو جۆرە

کردوویەتی • وەك چۆن بۆ وشەی (بۆ) جوان ماناکانی دابەش‌کردووە بەسەر پانزە بەشداو تێکەڵاوی نەکردووە •

ڕاڤەی هەردوو ماناکەی وشەی (بەردانەوە) کـــە لەسەرەوە پیشانم دا چۆن لە « فەرهەنگی خاڵ »دا بە (•) جیاکراوەتەوە ، باشتر وا بوو لەسەر ئەو شێوەیەی خوارەوە بوایە :

(بەردانەوە) ١ــ بەردانی ئاوی گیراو ؛ ٢ــ فڕێدانی شـــتێك لـــە بەرزی‌یەوە •

چۆن وشە هەن خاوەنی چەند مانایەکی نزیکن ، هەروەها وشەش هەن ، کە خاوەنی چەند مانایەکی دوورو جیاوازن • وەك :

(ئازار) ئێشی ئەندام • مانگی مارت کە سی‌و یەك ڕۆژە •

(باقە) چەپکێك لـــە گیا یا لـــە گوڵ • دەنگێکە وەك دەنگی بزنو ڕێوی •

(بـــاو) دەستوور : فیسار شت بووە بە باو • باوك • زیادەی شتێك بەسەر شتێکی تردا : ئەم کۆمەڵە گەنمە باوی هەیە بەسەر ئـــەو کۆمەڵەدا ، یا نەریمان لە زیرەکی‌دا (باو)ی بەسەر سالاردا هەیە ، واتە لـــەو زیاترە •

••• هتـــد •

وەك ئەبینین ، ڕاڤەی ئەو وشانەی کە مانایان جیاوازنو لـــەیەك دوورن ، دیسان هەر بە نیشانەی (•) لە یەکتر جیاکراونەتەوە • ئەگەر بۆ ئەو وشانەی چەند مانایەکیان هەیەو ماناکانیان لەیەك نزیکن ، ئەم نیشانەیە باش نەگونجێ ، ئەوە بۆ ئەو وشانەی چەند مانایەکیان هەیەو ماناکانیان لەیەك دوورن ، بە هیـــچ جۆرێك ناگـــونجێ ، چونکە ئەم کۆمەڵە وشانە تەنها ئەوەیە کـــە بە نووسینو خوێندنەوە لـــە یەکەوە

نزیکن ، ئەگینا بە ماناو پەیدابوونیان جیاوازی زۆرە لە نێوانیاندا •
وەك (ئازار) ـ ئێشی ئەندام ، کە وشەیەکی کوردی‌یە زۆر دوورە لە
(ئازار) ـ مانگی مارت ، کە وشەیەکی کوردی نییەو لە پەیدابوونو
دروستبووندا سەرچاوەیەکی کەی هەیە • یاخود وشەی (بـــاو) ـ
ئەبینین کە سێ مانای جیاوازی هەیەو هیچیان لەیەك ناچن‌و دوورن لە
یەکتر • هەر سێ وشەکە کوردین ، بەڵام پەیدابوونو دروستبوونیان
لە رێگای جیاوازەوە هاتووە • بۆ ئەم جۆرە وشانە ئەبوایە وەك لای
خوارەوە چۆن پیشانی ئەدەم وەها جیابکراناایەوە :

(ئازار)[1] ئێشی ئەندام •
(ئازار)[2] مانگی مارت •••

(باقــە)[1] چەپکێك لە گیا یا لە گوڵ •
(باقــە)[2] دەنگێکە وەك دەنگی بزن‌و رێوی •

(بـــاو)[1] دەستوور : فلاَن شت بووە بە باو •
(بـــاو)[2] باوك •
(بـــاو)[3] زیادەی شتێك بەسەر شتێکی‌تردا •••

مەرج نییە وەك من لە سەرەوە چۆنم پیشانداوە ئەبێ هەر وا
بێت ، بەڵکو شێوەی کەش هەیە • وەك بۆ ئەو وشانەی کە ماناکانیان
لەیەك نزیکن لە باتی ۱ ، ۲ ، ••• ئەتوانرێ أ ، ب ، ج ••• دابنرێ •
بۆ ئەو وشانەی کە ماناکانیان لەیەك دوورن لەجیاتی ۱ ، ۲ ، ۳ •••
لەبەرزدەمی وشەکاندا ئەتوانرێ I ، II ، III ••• دابنرێ • بـــۆ
کۆمەڵی یەکەمیان ئەبێ هەموو ماناکان یەك لە دوای یەك بنووسرێن‌و
ج بە ژمارە ، ج بە پیت جیابکرێنەوە • بۆ کۆمەڵی دووەمیان ئەبێ
چەند مانای جیاوازی هەیە ، ئەوەندە جار ئەو وشەیە سەرلەنوێ لــە
سەری دێڕ بنووسرێتەوەو وەك وشەیەکی نوێ مامەڵەی لەگەڵ بکرێ •

هەرچەندە چەند ناتەواوی و کەم‌وکورتییەکی کەم لە « فەرهەنگی خـاڵ »دا هەیە ، بەڵام ئەو ناتەواوییانە بە جۆرێك نین کە لـە نرخی فەرهەنگەکە کەم بکەنەوە • بەگشتی « فەرهەنگی خاڵ » فەرهەنگێکی سەرکەوتووەو کارێکی گەورەو گرنگ‌و پێویستە ، بەرهەمی ڕەنجی چەند ساڵەی مامۆستا خاڵە لە نواندنی هونەرێکی بەرز لە دانانی یەکەم فەرهەنگ لە کوردییەوە بۆ کوردی • ئـەم فەرهەنگە گەنجینەیەکی فراوانی زمانەکەمانە •

چ لەبارەی نووسینی فەرهەنگەوە یا لـە بارەی بەکارهێنـانو سوودلێبینینەوە ، چ لەبارەی زانستی فەرهەنگ‌نووسیی کوردییەوە یا لە مێژووی فەرهەنگ‌نووسیی کوردیدا ، ئـەم فەرهەنگە دەورێکی گەورەی بینیوەو ئەبینێ • ئـەم فەرهەنگە سەرچاوەیەکی ئێجـگار گـەورەیە بۆ نووسینی گەلێـك فەرهەنگی هەمەچەشنە ، وەك لـە کوردییەوە بۆ زمانێکی بێگانە یان بەپێچەوانەوە لە زمانێکی بێگانەوە بۆ کوردی ••• هتـد •

ئیتر سوپاس ، هەزاران سوپاس بۆ مامۆستا شێخ محەمەدی خاڵ کە ئاواتی چەند ساڵەی گەلی کوردمانی هێنایە دی(*) •

(*) ئەم وتارە لە ژمارە (١٩)و (٢٠)و(٢١)و (٢٢)ی سـاڵی ١٩٧١ی ڕۆژنامەی « هاوکاری »دا بلاوکراوەتەوە •

چەند ڕوونکردنەوەو بەڵگەو تێبینی‌یەکی نوێ دەربارەی « فەرهەنگی خاڵ »

مەبەستی ئـەم وتارە گەیشـتنە ئەنجامە لـە لێکۆڵینەوەی « فەرهەنگی خاڵ »دا لـە ڕێگای خزمەتکردنی زمانی کوردی‌دا بەگشتی‌و کاری فەرهەنگ‌نووسیی کوردیدا بەتایبەتی .

لە ژمارە (١٩ ، ٢٠ ، ٢١ ، ٢٢)ی ڕۆژنامەی « هاوکاری »دا دەربارەی « فەرهەنگی خاڵ » زنجیرەیەك وتارم بڵاوکردەوە ، کـــە بریتی بوو لـــە سەرنجێکی سەرپێ‌یی‌و لێکۆڵینەوەیەکی کورت لـــە فەرهەنگی ناوبراو .

ماوەیەك لەمەوبەر نووسەری ئەم فەرهەنگە ــ مامۆستا شـێخ محەمەدی خاڵ ــ لەژێر ناوی « وەرامی ڕەخنەگر لەسەر فەرهەنگی خاڵ »دا[1] دەربارەی وتارەکەی من بیروباوەڕی خۆی دەربڕیبوو . هەرچەندە وەرامەکانی بیروڕای منیان نەگۆڕی ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ڕێزی بیروباوەڕی مامۆستا خاڵ دەگرم‌و سوپاسی دەکەم‌و بەتایبەتی جێگای شانازی‌یە ، کە مامۆستا هێندە باوەڕی بە لاوانی خوێندەواری کورد هەیە .

---

(١) بڕوانە : ڕۆژنامەی « هاوکاری » ، بەغدا ، ١٩٧١ ، ژ ٣٥ ، ل ٦ ، ژ ٣٦ ، ل ٦ ــ ٧ .

ئەوەی ڕایکێشام بۆ ئەوەی جارێکی‌تر بکەومە لێکۆڵینەوەو ڕوونکردنەوەی ئەو تێبینی‌و سەرنجانەی دەربارەی « فەرهەنگی خاڵ » هەمە ، ئەوە نییە ، کە باوەڕم لەگەڵ وەڵامەکانی مامۆستادا ناگونجێ ، یاخود هەر بمەوێ وەڵامی بدەمەوە ••• نەخێر ، بەڵکو لەوە گەلێك بەرزترەو هەستێکی گەلێك پاکم هەیە • هەست بە دواکەوتوویی کاری فەرهەنگ‌نووسیی کوردی دەکەم‌و وەك کوردێکی دڵسۆز ئەمەوێ ئەرکی سەرشانم بەجێ‌بهێنم • ئەویش بەوەی لە ڕێگای زمانەوانییەوە ئەوەی لە توانامدا هەیە بینووسم بۆ گشت خوێندەوارانی کورد ، نەك تەنها بۆ مامۆستا خاڵ ، چونکە ئەگەر تەنها بۆ مامۆستا خاڵ بوایە ، ئەوە بە نامە بیروڕای خۆمم بۆ ئەنووسی •

بۆ پێشخستنی ئەم زانستە وا جارێکی‌تر لەسەر بنچینەی وەڵامەکانی مامۆستا خاڵ‌و ڕوونکردنەوەو بەڵگەو تێبینی نوێ ئەکەومە شی‌کردنەوەی « فەرهەنگی خاڵ » • تا ئەگەر گیروگرفتێك هەبێت چارەسەر بکرێ‌و ئەگەر ئاڵۆزی‌یەك هەبێ خاوبکرێتەوە •

مامۆستا خاڵ بەر لەوەی بێتە سەر وەڵامدانەوە ، ئەڵێ : « کاك ئەوڕەحمان بەناوی ڕەخنەوە هێندێ شتی پێش‌چاو خستووە ، لە فەرهەنگەکەدا • هەرچەندە شتەکان گرنگ نین ••• »[٢] • بێ‌گومان منیش بە هەموو بیروباوەڕمەوە لەگەڵ مامۆستادام‌و ئەو چەند کەم‌وکوڕی‌یەی خستوومەتە پێش‌چاو گرنگ نین‌و لە نرخی فەرهەنگەکە کەم ناکەنەوە ، بەڵام خۆ من وەنەبێ پاش وەڵامەکەی مامۆستا هاتبمە سەر ئەم باوەڕە ، بەڵکو لە وتارەکەمدا لە چەند شوێنێکدا ئەمەم دووپات‌کردۆتەوە • یەکێك لەو شوێنانە ئەوەیە ، کە لە کۆتایی وتارەکەمدا نووسیومە : « هەرچەندە چەند ناتەواوی‌و کەم‌وکورتییەکی

---

(٢) هەمان سەرچاوە ، ژ ٣٥ ، ل ٦ •

کەم لە (فەرهەنگی خاڵ)دا هەیە ؛ بەڵام ئەو ناتەواوییانە بە جۆرێك نین کە لە نرخی فەرهەنگەکە کەم بکەنەوە . بە گشتی (فەرهەنگی خاڵ) فەرهەنگێکی سەر کەوتووەو کارێکی گەورەو گرنگ‌و پێویستە »[٣] .

لە وتارەکەمدا وتوومە : ئەو چەند باسەی لە سەرەتای (فەرهەنگی خـاڵ)دا نووسراون ، وەك : جیابوونەوەی زمـان ؛ زمـان‌و وتەی گەلان ... کورد ... سنووری کوردستان ... زۆر پەیوەندیـان لەگەڵ فەرهەنگدا نییەو لەناو فەرهەنگەکەدا نەبووانایە باشتر بوو ...

بەڵام مامۆستا خاڵ ئەڵێ : « ئەم باسانە هەموو دەست‌و پێوەند عەلاقەمەندی فەرهـەنگن‌و هەر یەکێکیـان کلاورۆژنەیەکـە بۆ خوێنـدەوارانی بەرێز ... »[٤] . هەرچـەندە چـەند بەڵگەو ڕوونکردنەوەیەك هەیە بۆ نیشاندانی ئەوەی ، کە پێویست ناکا بـەم جۆرە باسانە باری فەرهەنگ گران بکرێ ، بەڵام من لێرەدا درێژەی پێ‌نادەم‌و تەنها ئەوە ئەڵێم کە مامۆستا خاڵ هەر خۆشی نووسیوێتی : « تێ‌ناگەم ڕەخنەگر پەیوەندی بەلاوە چییە »[٥] . جا منیش تێ‌ناگەم چۆن شتی بەلا پەیوەندی هەیە بە فەرهەنگەوەو چۆن کلاورۆژنەیە ؟..

من لـە وتارەکەمدا نووسیومە : (ئاڤدێن) بە (تۆلەسەندن) ڕاڤەکراوە ، کەچی (تۆلەسەندن) بەجیا لـە فەرهەنگەکـەدا نییە . هەروەها (ئاگرپارێز) بە (ئاگرپەرست) ڕاڤەکراوە ، بەڵام وشەی (ئاگرپەرست) بەجیا لە فەرهەنگەکەدا نییە ..

وەڵامی مامۆستا خـاڵ ئەمەیە : « چـونکە (تۆلەسـەندن)و (ئاگرپەرست) وشە نین تا ڕاڤەبکرێن ، بەڵکو ڕستە (جملە)ن ؛ وە

---

(٣) هەمان سەرچاوە ، ژ ٢٢ ، ل ٦ .
(٤) هەمان سەرچاوە ، ژ ٢٥ ، ل ٦ .
(٥) هەمان سەرچاوە ، ژ ٢٥ ، ل ٦ .

(تۆلە)و (سەندن)و (ئاگر)و (پەرستن) هەر یەکە جیاجیا لە شوێنی خۆیاندا ڕاقەکراون »[٦] .

بێ‌شك لە هەموان ئاشکرایە ، کە (تۆلەسەندن)و (ئاگرپەرست) وشەن ، نەك ڕستە ، وەك مامۆستا خاڵ ناوی ناون . ئەمانە وشەی (مرکب)ن‌و لە زمانی کوردیدا ئێجگار زۆرن . هەروەها ئەمە یەکێکە لەخاسیەتەکانی زمانی کوردی . وا بزانم پێویست بە ڕوونکردنەوە ناکات ، کە هەر یەك لەم دوو وشەیەی ناومان بردن چۆن دروستبوون ، چونکە شێوەی دروستبوونیان جوان دیارە .

مامۆستا خاڵ ئەو دوو وشە (مرکب)ەی ناوناوە ڕستەو بەپێویستی نازانێ بکەونە ناو فەرهەنگەکەوەو بەجیا ڕاقەبکرێن . بەلام سەیر ئەوەیە ، کە لە گشت لاپەڕەیەکی فەرهەنگەکەدا وشەی (مرکب) دەبینرێ . لە زۆرلاپەڕەدا نەك هەر دەبینرێ ، بەلکو ئێجگار زۆریشە . بۆ نموونە ، ئەگەر تەماشای لاپەڕە (١٢)ی بەرگی دووەمی فەرهەنگەکە بکەین ، دەبینین هەر (٢٩) وشەی ئەو لاپەڕەیە (مرکب)ن . ئەگەر وابێ تێناگەم بۆچ فەرهەنگەکەی پڕە لەو وشە (مرکب)انەی ، کە ئەو بە (جملە)یان دائەنێ ؟

لە فەرهەنگەکەدا وشەی (خواپەرست) هەیەو ڕاقەکراوە ، کەچی وشەی (ئاگرپەرست) نییە . بەمەدا دەرئەکەوێ کە مامۆستا خاڵ (ئاگرپەرست) بە ڕستە دائەنێ‌و (خواپەرست) بە وشە . جا لە مامۆستا دەپرسم لە چۆنیەتی دروستبووندا (نەك ماناداا) جیاوازی لە نێوان (ئاگرپەرست)و (خواپەرست)دا چییە ؟.

یاخود (تاوسەندن ، جۆش‌سەندن ...) لە فەرهەنگەکەدا هەیە ، کەچی (تۆلەسەندن) نییە . خۆ ئەم وشانەش لە چۆنیەتی دروستبووندا

---

(٦) هەمان سەرچاوە ، ژ ٣٥ ، ل ٦ .

وەك یەكن‌و بۆچ ئەوەی پەڕێنراوە ناوبنری ڕستەو ئەوەی نووسراوە ناوبنری وشە • نازانم مامۆستا خاڵ ڕستە بەچی تێدەگات ؟•

هەروەها ئەم وشـــانە : (چاوپۆشین ، چاوپیاخشـــاندن ، چاولێقوچاندن ، چوارچاوكردن ، چوارچاوبوون •••)و گەلێكی‌تر ، كە وشەی (مركب)ن لەناو فەرهەنگەكـەدا هەن‌و ڕاڤەش كراون • هەندێ لەم وشانە نەك لە دوو وشە پێكهاتوون ، بەڵكو لە سێ وشەش پێكهاتوون • ئەگەر مامۆستا خاڵ ئەو وشە (مركب)انەی لە دوو وشە پێكهاتوون ناوبنێ ڕستە ، ئەی ئەبێ ئەو وشە (مركب)انەی لە سێ وشە پێكهاتوون چۆن ناوبنێ ؟•

لە سەرەوە ڕوونمانكردەوە ، كە ڕاست نییە بەو جـۆرە وشانە بوترێ ڕســـتە ، چونكە ئەوانە وشـــەی (مركب)ن • هەروەها ڕوونمانكردەوە ، كە وشەی (مركب) پێویستە لە فەرهەنگدا بنووسرێ‌و ڕاڤەبكرێ • بێ‌گومان « فەرهەنگی خاڵ » پڕە لە وشەی (مركب)و وا پێویستە ، بەڵام چەند وشەیەك پەڕێنراوە • ئەویش بە گـــوێرەی وەڵامەكـــەی دانەر وا دەردەكەوێ ، ئەو چەند وشـــەیە بە ڕستە تێگەیشتووە بۆیە پەڕاندوویەتی •

ڕەخنەم لەوە گرتبوو ، كە مامۆستا خاڵ لە ڕاڤەی (ئـارۆ)و (ئارۆ)دا ئەڵێ (ئەمڕۆ) ، لە ڕاڤەی (ئەمڕۆ)شدا ئەڵێ (ئیمڕۆ) ، ئنجا (ئیمڕۆ) بە درێژی ڕاڤەدەكا ••• ئەگەر یەكسەر هەموو ئـەو وشانەی بە (ئیمڕۆ) ڕاڤەبكردایەو لەپاشا (ئیمڕۆ)شی بە تەواوی ڕاڤەبكردایە ، باشتربوو ••• بەڵام مامۆستا خاڵ لە وەڵامدا ئەڵێ : بەو شێوەیە كردویەتی بۆ ئەوەی خوێندەوار بە شوێن هەموو وشـەكاندا بگەڕێ ••• بە باوەڕی من ئەمە ڕێـگا درێژ ئەكاتەوەو تـا ڕادەیەك بەكارهێنانی فەرهەنگەكە گران ئەكات • هەروەها ئەمە پێویست ناكات ،

چونکە بۆ ئەو مەبەستەی مامۆستا خاڵ فەرهەنگی تایبەتی هەیە کە پێی دەڵێن : (Dictionary of Synonyms) • جگە لەوە ،ئەگەر چاوێك بە « فەرهەنگی خاڵ »دا بخشێنین ، دەبینین مامۆستا خۆشی لە زوربەی شوێندا بەو جۆرە کردوویەتی کە من وتوومە • ئەمەش بەڵگەیەکی ترە بۆ ئەوەی ، ئەو ڕێگایەی من ناوم هێناوە ڕاسترە • ئیتر تێناگـەم بۆچی مامۆستا خاڵ وا ئەڵێ ؟•

نووسیبووم : نووسەر « لە چەند شوێنێکدا بە وشەی بەرامبەرەوە چووە وشەی (شت)ی نووساندووە • وەك دەبینین بۆ مانای (ئاخرەمین) نووسیوێتی (دواترین شت) • وابزانم زۆر بە باشی ئەتوانرا بنووسرێ (دواترین)و ئەو (شـــت)ە نەبێ • بۆ مانای (باش) بەرامبـەری نووسیوێتی (شتی چاك) • لێرەشدا باشتربوو وشەی (شتی) نەبوایە ، چونکە لەم نموونانەدا دیارە کە وشەی (شـت) ، نەوەك باشتر مانا ناکەنەوە ، بەڵکو بەپێچەوانەشەوە سەر لە خوێنەر تێكئەدا ، چونکە (دواترین شت) وا پیشـــانئەدات کە (دواترین) هەر بۆ (شت) ئەبێت ، بەڵام (دواترین کەس)یش هەیەو ئەوسا خوێنەر واتێئەگا کە (دواترین) هەر بۆ (شت) ئەبێتو بەس • هەروەها جگە لە (شتی چاك) خۆ (کەسی چاك)یش هەیە ••• »[٧] •

وەڵامی مامۆستا خاڵ ئەمەیە : « بۆ زیادە ڕوونکردنەوە ئـەو (شت)ەی لێزیادکراوە »[٨] ••• « هەرچی هەبێ لـە بوونەوەردا هەمــوو شتن ، بە ئادەمییو گیانلەبەرو گــژوگیاو دارو درەخـتو کۆچكو بەردەوە »[٩] •

---

(٧) هەمان سەرچاوە ، ژ ٣٦ ، ل ٦ .

(٨) هەمان سەرچاوە ، ژ ٣٦ ، ل ٦ .

(٩) هەمان سەرچاوە ، ژ ٣٦ ، ل ٦ .

بێشك لەگەڵ باوەڕی مامۆستا خاڵ نیم کە ئەڵێ : « بۆ زیادە ڕوونکردنەوە ئەو (شت)ەی لێ زیادکراوە » • دووبارەی ئەکەمەوە ، کە بێ ئەو (شت)ە باشتربوو : یەك ــ لــەبەر بوونی جیاوازی لــە بەکارهێنانو مانای (شت)و (کەس)دا ؛ دوو ــ چونکە ، ئەگــەر بەرامبەر وشەی (باش) بنووسرێ (چاك) ؛ ئەوە مەبەست ئەوەیە ؛ کە ئەو دوو وشەیە یەك مانایان هەیە یاخود مانایان لەیەکەوە نزیکە • هەروەها ئەمە بە خوێنەر ئەڵێ گەر لە وشەی (چاك)یش تێ‌ناگەی یان ئەگەر ئەتەوێ زیاتر بۆت ڕوونببێتەوە ، ئەوە بڕوانە ڕاڤەی وشــەی (چاك) ، کە لە شوێنی خۆیدا ڕاڤەکراوە • ئیتر ئەو وشەی (شت)ە بۆ بێ‌کەڵك بنووسرێ •

هەروەها مامۆستا خاڵ ئەڵێ : « هەرچی ببێ لە بوونەوەرا هەموو شتن ؛ بە ئادەمییو گیــــانلەبەرو گژوگیاو دارو درەختو کۆچكو بەردەوە ••• » • بێ‌گــــومان وایە ، بەڵام مامۆستا خــــاڵ ئەوەی لەبیرکردووە کە لە بەکارهێنــــانو ماناو دەستووری زماندا وا نییــەو جیاوازی هەیە • بۆ پێ‌سەلماندنی ئەو جیاوازییە دوور ناڕۆمو ناکەومە لێکۆڵینەوە ، بەڵکو تەنها ڕاڤەی چەند وشەیەك نیشان ئەدەم کە لــە « فەرهەنگی خاڵ »دا نووسراوە • ئەو ڕاڤانە ، کە مامۆستا خاڵ خۆی کردوونی نیشانی ئەو جیاوازییە ئەدەن ، کــــە لە وەڵامەکەیدا ددانی پێدانانێ •

دانەر وشەی (چکاندن)ی بەم جۆرە ڕاڤەکردووە :

(چکاندن) ڕواندنی شت •••

ئاشکرایە ، کە گیانلەبەر ناڕوێنرێ ، واتە لێرەدا (شت) بۆ مانای (کەس) ناتوانرێ بەکاربهێنرێ • جگە لە گیانلەبەر ، بەردو •••یش ناڕوێنرێ • جا ئەگەر نووسەر بۆ ڕوونکردنەوە وشــەی (شت)ی

لەگەڵ (ڕواندن)دا داناوە ، ئەوە ئەو ڕوونکردنەوەیە سەر لە خوێنەر تێكئەدا • ئەگەر مەبەست ڕوونکردنەوە بوایە ، ئەوە لەجیاتی (ڕواندنی شت) باشتر وابوو بنووسرێ (ڕواندنی دارو درەختو •••) •

وشەی (چۆپیکێش)ی بەم جۆرە ڕاڤەکردووە :

(چۆپیکێش) کەسێکە کە سەرچۆپی بکێشێ •

ئەگەر (کەس) بە هەموو مانایەك (شت) بێت ، ئەی بۆچی نووسەر لەجیاتی (کەسێکە) نەینووسیوە (شتێکە) • نەینووسیوە ، چونکە (کەس) سەرچۆپی ئەکێشێ ، نەك (شت) •

وشەی (خاوکردنەوە)ی بەم جۆرە ڕاڤەکردووە :

(خاوکردنەوە) ••• بریتی‌یە لە خاوکردنەوەی یەکێك لە شتێك •

لە مامۆستا ئەپرسم : ئەگەر جیاوازی نییە ، بۆچی نەینووسیوە (بریتی‌یە لە خاوکردنەوەی شتێك لە شتێك ؟) • بێ‌گومان ناتوانرێ وا بووترێ ، چونکە جیاوازی هەیەو مانای ڕســـتەکە تێكئەداتو ئەیگۆڕێ •

لە ڕاڤەی وشەی (خواناس)دا ئەڵێ : « کەســێکە خوا باش بناسێو لە فەرمانی دەرنەچێ » • ئەگەر لێرەدا وشەی (کەســێکە) بکرێ بە (شتێکە) ، ئەوە ڕاڤەکـــە ئاڵۆز ئەبێ • جا ئەمە نیشانی جیاوازی ئەدات لەنێوان (شت)و (کەس)داو مامۆســتاش لێرەدا هەستی پێ‌کردووەو بۆیە وای نووسیوە •

لەم جۆرە نموونانە هەر لە « فەرهەنگی خاڵ »ەوە دەتوانرێ بە سەدان بهێنرێتەوە • بەڵام لەو باوەڕەدام ، کە بەو چـــەند نموونەیەی سەرەوەدا دەرکەوت هەرچەندە گیانلەبەریش (شت) بێ ، بەڵام لـــە بەکارهێنانو ماناو دەستووری زماندا جیاوازی لـــە نێوان (شت)و (کەس)دا هەیە •

وا دیارە مامۆستا خاڵ ڕەخنەو ڕوونکردنەوەکی منی بەدڵ نییەو بۆیە بەم بۆنەیەوە نووسیویّتی : « ڕەخنەگر هەر بەمە وازی نەهێناوە ، بەڵکو پێشی لێهەڵبڕیوەو ئەڵێ : باشتر وابوو کە ئەو وشەی (شت)ە نەبوایە ... »[10] .

ڕەخنە زۆرانبازیو قسەفڕێدان نییە . من زۆرم لە کەس نەکردووەو پێشم لێهەڵنەبڕیوە ، بەڵکو بیروڕای خۆمم دەربڕیوە . نازانم چۆن مامۆستا خاڵ دەربڕینی بیروباوەڕ بە وازنەهێنانو پێلێهەڵبڕین دائەنێ ؟. من لە وتارەکەمدا پتر باسی باشیی « فەرهەنگی خاڵ »م کردووە ، وەك لە ناتەواوی . ئەویش تەنها لەبەر ئەوەی ڕووە باشەکەی هێندە بەنرخە ، کەموکوڕی شاردۆتەوە . جا دوور نییە بە ڕێکەوت یەکێك ڕووە باشەکەی نەبینێو بڵێ : ڕەخنەگر بە خۆڕایی هێندە بە شانوباڵی فەرهەنگەکەدا هاتووە . بێگومان نە ئەم باوەڕەو نە ئەو باوەڕەی مامۆستا خاڵ لە واقیعەوە نزیك نین ، چونکە من کۆلیومەتەوە ، نەوەك بە خۆڕایی بە شانوباڵدا هەڵمدابێ یان بە خۆڕاییو زۆرداری هێرشم بردبێ . ئەگەر مامۆستا خاڵ بەوردی بە وتارەکەمدا بگەڕێ یەك وشەی ڕەق چییە تێیدا نادۆزێتەوە . جا لەو باوەڕەدام ، ئەو جۆرە وشانە تەنها لە نرخی نووسین کەمئەکەنەوە .

من ڕەخنەم گرتبوو لە ڕاڤەی (ئاسمان) کە نووسراوە (لای هەرە ژووررووی سەرت) ، چونکە مانای (ئاسمان) بەم ڕاڤەیە باش ئاشکرا نەبووەو ئەگەر مەردوم لە ژوورابێ ، ئەوە لای هەرە ژووررووی سەری ، بنمیچە . بەڵام مامۆستا خاڵ ئەڵێ : « بنمیچ لای هەرە ژووررو نییە ، بەڵکو لای ژووررووی سەرە . لای هەرە ژووررو هەورو ڕۆژو مانگو ئەستێرەن ... »[11] و بۆ نیشاندانی ئەمە دوو ئایەتی هێناوەتەوە .

---

(10) هەمان سەرچاوە ، ژ ٣٦ ، ل ٦ .
(11) هەمان سەرچاوە ، ژ ٣٦ ، ل ٦ .

من لێرەدا سەرلەنوێ درێژەی پێنادەم ، بەڵکو بۆ پێسەلماندن دەپرسم : ئەگەر بنمیچ لای ژووررووی سەرەو هەورو ڕۆژو ••• یش لای هەرە ژووررووی سەرن ، کەواتە بۆچی لە ڕاڤەی وشەی (حەوا)دا نووسیوێتی (لای ژووررووی سەر) ؟• ئایا ڕاڤەی ئەم وشەیە لەگەڵ ڕوونکردنەوەکەی مامۆستادا ئەگونجێ ؟• ئایا بەم ڕاڤەیە مانای (ئاسمان)و (حەوا) باش ئاشکرابوو ؟ ئەی مامۆستا بۆ لەوە بێدەنگ بووە ، کە وتوومە باشتر وابوو ئەم وشانە بخرێتە ناو ڕستەیەکی کورتەوە تا خوێنەر باشتر مانای بۆ ئاشکرا بێ‌و لەو ڕێگەیەشەوە بزانێ چۆن ئەو وشانە لە ڕستەدا بەکارئەهێنرێن ؟•

ڕەخنەم گرتبوو لەوەی « فەرهەنگی خاڵ » لە ڕاڤەی (ئیمڕۆ)دا ئەڵێ : « ئەو ڕۆژەیە کە تۆی تیایت » • چونکە ئەم وشەیە جگە لە مانای (حقیقی) مانای (مجازی)یشی هەیە (ئەم دەمە ، ئەم چەرخە •••) • مامۆستا خاڵ لە وەڵامدا ئەڵێ : « فەرهەنگی خاڵ تەنها مانای (حقیقی) ئەدات‌و مانای (مجازی) نادات ، چونکە هیچ فەرهەنگێکی عەرەبی بە (لسان العرب)و (قاموسی محیطی فەیروز ئابادی)و (صحاحی جوهری)و (بحر المحیط)و (قطر المحیط)و (منجد) ••• ەوە مانای مەجازی‌یان نەنووسیوە » •

بێگومان سوود وەرگرتن لەو فەرهەنگە عەرەبی‌یانەو لە هەموو سەرچاوەیەکی عەرەبی زۆر پێویستە ، بەڵام سوودوەرگرتن نابێ ببێ بە خۆبەستن پێیانەوە یاخود ڕاست نییە بوترێ : ئەگەر فەرهەنگی عەرەبی مانای (مجازی) نەدات ئیتر ئەبێ فەرهەنگی کوردیش نەیدات ••• ئەگەر ئاوڕێك لە فەرهەنگەکانی (فەرەنسایی‌و ڕووسی‌و ئینگلیزی‌و ئەلەمانی‌و •••) بدەینەوە ، دەبینین تێکڕایان مانای (مجازی)یان نووسیوە • ئەو فەرهەنگانەی لە وڵاتە پێشکەوتووەکان

دەنووسرێن هەموو مانای (مجازی) دەدەن ، جگە لە چەند فەرهەنگێکی بچووك نەبێت ، کە لە توانایاندا نەبووە . جا « فەرهەنگی خاڵ » ، کە فەرهەنگێکی گەورەی کوردی یە ، پێویست بوو مانای (مجــــازی) تێکرای وشەکان بدات .

هەروەها ئەگەر تەماشــای فەرهەنگی کوردی ــ ڕووسی چ. بەکایێف[12]و فەرهەنگی کوردی ــ ڕووسی ق . کـــوردو[13]و فەرهەنگی کوردی ــ ئینگلیزی تۆفیق وەهبیو ئەدمۆنس[14] ... بکەین ، ئەوە دەبینین چۆن گرنگی یان بە مانای (مجازی) داوەو بەپێی توانا لە فەرهەنگەکانیاندا جێگەیان کردۆتەوە ... جا ئەگەر مامۆستا خاڵ نایەوێ چاو لە زۆر فەرهەنگی فەرەنسایی و ئەڵەمانیو ڕووسیو ئینگلیزی ... بکات ، ئەوە با چاو لەو فەرهەنگە کوردیانە بکات ، کە زانایانی کورد نووسیویانە .

ئەوەی سەرنج ڕابکێشێ تەنها ئەوە نییە ، کە مامۆستا خاڵ لە سەرێکەوە مانای (مجازی) بە ڕاستو پێویست نازانێ ، بەڵکو ئەوەشە کە لە سەرێکیترەوە لە فەرهەنگەکەیدا بۆ گەلێك وشە مانای (مجازی)ی نووسیوە . لە هەموو سەیرتر ، ئەوەیە بۆ وشەی (چۆکدان) نەك هەر مانای (مجازی)ی نووسیوە ، بەڵکو مانا (مجازی)یەکەی خستۆتە پێش مانا (حقیقی)یەکەوە . ئەمە جگە لەوەی لەگەڵ باوەڕی دانەردا

---

(12) چەرکەزی بەکۆ (باکایێف) ، فەرهەنگی کوردی ــ ڕووسی ، مۆسکۆ ، 1957 .

(13) قەناتی کوردۆ (کوردۆیێف) ، فەرهەنگی کوردی ــ ڕووسی ، مۆسکۆ ، 1960 .

(14) تۆفیق وەهبیو ئەدمۆنس ، فەرهەنگی کوردی ــ ئینگلیزی ، لەندەن ، 1966 .

ناگونجێ ، هەروەها هەڵەشە ، چونکە لە فەرهەنگدا هەردەم مانای (مجازی) ئەبێ بکەوێتە کۆتایی ــ واتە پاش هەموو مانا (حقیقی)یەکان •

لەسەر ئەوەی لە ڕاڤەی (ئاواتەچی)دا نووسراوە (کەسێکە کە شتی مەردوم بخوا یا ببیا بە ئاواتە) وتوومە : ناتەواویی ئەم ڕاڤەیە ئەوەیە کە لە کۆتاییدا وشەی (ئاواتە) بەکارهێنراوە • باشتر وابوو (خۆڕایی) بەکاربهێنرێ ، چونکە گەر یەکێك لە وشەی (ئاواتەچی) نەگات ، دوور نییە لە (ئاواتە)ش نەگات • لە وەڵامدا مامۆستا خاڵ ئەڵێ : « لە پێشی پێشەوە ڕاڤەی (ئاواتە)ی کردووە بەو جۆرەی کە ڕەخنەگر ئەیەوێ ••• وە ئەم شێوەیە مەردوم ناچــــار ئەکا بە تەماشاکردنی گەلێ شتیتر » • بەڵام باوەڕی من ئەوەیە ، کــە ئەم شێوەیە ڕاڤە ئاڵۆز ئەکاو کاتیش بە خۆڕایی ئەبات ، چونکە گەر لــە ڕاڤەکەدا لەباتی (ئاواتە) بنووسرایە (خۆڕایی) ، ئەوە خوێنەر نەك هەر زووتر تێئەگەیشت ، بەڵکو بۆشی دەرئەکەوت ، کە (خۆڕایی) یانی (ئاواتــــە) • ئیتر بۆچ ئەبێ بچێ جــارێکیتر بگەڕێ بۆ مانای (ئاواتە) لەکاتێکدا کە دەتوانرێ لە بەرامبەری هەمان مانا بنووسرێ • واتە لەیەك ڕاڤەدا بێ ئەملاوئەولا کردن مەبەستی نووسەر ئەهاتە دیو ئــەو ڕێگا دوورە کــورت ئەکرایەوەو بەیەك بەردیش دوو نیشــــان ئەشــــــکێنرا •

« فەرهەنگی خاڵ » لە ڕاڤەی (ئاوەڵزاوا)دا ئەڵێ : « مێردی خوشکی ژن » • بە باوەڕی من ئەم ڕاڤەیە ئاڵۆزە ، بەڵام مامۆســـتا خاڵ لە وەڵامدا ئەڵێ : « ئەمە بۆ یەکێك وایە کە کوردی نەزانێ ، یــا شارەزای ئاهەنگی کوردی نەبێ ، ئەگینا یەکێك لە کوردی بگات چۆن لەم ڕاڤــەیە ناگات ••• »[١٥] • بەڵێ ڕاســـتە یەکێك کــوردیزانو

---

(١٥) ڕۆژنامەی « هاوکاری » ، ژ ٣٦ ، ل ٧ .

شارەزایێت ،نەك هەر لە ڕاڤەی ئەو وشەیە ئەگات ، بەڵكو بەبێ ڕاڤەو بەبێ « فەرهەنگی خاڵ »یش ئەو وشەیە ئەزانێو ماناكەشی لا ئاشكرایە .
هەروەها خۆ ئەوەی كوردیش باش نەزانێ ، ئەزانێ مانای ئەم وشانە : یەك ، دوو ، سێ ، شار ، ئاو ، بەرد ، پیاو ، ژن ، باوك ، دایك ، سێو .. چییە . گەر وایە ، بۆچی مامۆستا خاڵ ڕاڤەی هەموو ئەم وشە ئاشكرایانەی كردووە ؟. جا با ئەوە لەبیر نەكەین ، كە فەرهەنگ بۆ زانایانو شارەزایانی زمان دانانرێت ، بەڵكو بۆ هەموانە . كوردێك یا بێگانەیەك كە فەرهەنگێكی كوردی بەكارئەهێنن ، بۆ ئەوەیە فێربن یان ئەگەر مانای وشەیەك نەزانن لەو فەرهەنگەدا بیدۆزنەوە ، نەك لەبەر ئەوەیە ، بیانەوێ بزانن دانەر ڕاڤەیوشەكا نی باش كردووە یان نا .

بێ گومان « فەرهەنگی خاڵ » بەگشتی ڕاڤەی وشەی بە شێوەیەكی ڕاستو ئاسان كردووە ، بەڵام لە چەند شوێنێكی كەمدا ئاڵۆزی هەیە . نازانم بۆچ مامۆستا خاڵ نایەوێ ددان بەو كەموكورتیيانەدا بنێ ؟. بۆ ئەمە لە وەڵامدا نووسیوێتی : « فەرهەنگی خاڵ لە ڕاڤـــەی هەموو وشەیەكا تێبینی ئەمەی كردووە (ئاسانیی ڕاڤە ــ ئەوڕەحمان) »[16] و بۆ پێسەلماندنی ئەم باوەڕەی ڕاڤەی وشـــەی (بارگیر)ی نووسیوە بێئەوەی ناوی بارگیر بهێنێو ئینجا ئەڵێ : « با بزانین خوێندەوار هەیە نەزانێ ئەوە چییە »[17] .

وەك وتم ، دووبارەی ئەكەمەوە كە « فەرهەنگی خاڵ » گرنگی بە ئاسانیی ڕاڤە داوە . هەروەها ئەوەش دووبارە ئەكەمەوە ، كە لەو بارەوە كەموكوڕی هەیەو ناتوانرێ بووترێ هەموو وشـــەكان باش ڕاڤەكراون . ڕاستە ، ئەو نموونەیەی مامۆستا هێناویەتیەوە نیشانی

---

(١٦) هەمان سەرچاوە ، ژ ٣٦ ، ل ٧ .

(١٧) هەمان سەرچاوە ، ژ ٣٦ ، ل ٧ .

ئاسانیو جوانی ڕاقەکردن ئەدات ، وا منیش بۆ نیشاندانی ئەوەی ، کە کەموکوڕی لە ڕاقەی هەندێ وشەدا هەیە ، لەجیاتی یەك نموونە چەند نموونەیەك ئەهێنمەوە :

« فەرهەنگی خاڵ » لە ڕاقەی (سەگ)دا ئەڵێ :

« گیانداریکی چوارپێی دڕە » .

لەو باوەڕەدام ، ئەگەر یەکێك خۆی مانای وشەی (سەگ) نەزانێ ، ئەوە بەو ڕاقەیەدا هیچی بۆ ئاشکرا نابێت . تا ڕادەیەك لە مەتەڵ ئەچێت ، بەڵکو وەك مەتەڵێکی ئاڵۆزیش ، چونکە وەنەبێ هەر (سەگ) گیانداریکی چوارپێی دڕ بێت ، بەڵکو (گورگ ، شێر ، پڵنگ ... هتد)یش چوارپێشنو دڕیشن . جا چۆن بزانێ ئەو گیانداره چوارپێ دڕە کامەیە ؟ بۆیە پێویست بوو ئەو ئاڵۆزییە خاوبکرێتەوە .

لە ڕاقەی وشەی (داربڕ)دا ئەڵێ : « گیانداریکی بچکۆلەیە لە دڕندە » .

ڕاستە من ئەزانم (داربڕ) چی گیانداریکە . بەڵام ئەگەر نەیزانم یان ئەگەر وشەی (داربڕ) نەنووسرێتو تەنها تەماشای ڕاقەکەی بکەم ، ئەوە ئەبێ گشت گیاندارانی بچکۆلەی دڕندە بهێنمە بەرچاوم . هێنانە پێش‌چاو ئاسانە ، بەڵام چۆن بزانم کام دڕەندەیان وەڵامی ئەومەتەڵەیە .

نووسەر لە ڕاقەی (حەمزەك)دا ئەڵێ : « جۆرە خواردەمەنیەکە » .

ئەم ڕاقەیە لە مەتەڵ گراترە ، چونکە مەتەڵ هیچ نەبوایە ئەیووت ئەو خواردەمەنیە شیرینە یا ترشە یا شلە ... جا خواردەمەنی ئێجگار زۆرەو گەر یەکێك خۆی مانای وشەی (حەمزەك) نەزانێ ، ئەوە بەو ڕاقەیەدا هیچی بۆ ئاشکرا نابێ .

مامۆستا خاڵ لە ڕاقەی (حەندەگو)دا ئەڵێ : « ناوی جۆرە گیایەکە » .

گیا جۆری زۆره • جا چۆن بۆ یەکێك گەر کوردی باشیش بزانێو بە ڕیکەوت ناوی ئەم گیایەی بەرچاو نەکەوتبێ ، ئاشکرا ببێ ، ئەو گیایە چییەو چۆنە • هەروەها نووسەر لە ڕاڤەی وشەی (شاوەنە)شدا ئەڵێ : « جۆرە گیایەکە » • پێویست بوو ڕوونیبکاتەوەو نەك بەو شێوە نائاشکرایە ڕاڤەی ئەوو شانە بهێڵێتەوە •

لە ڕاڤەی (خرندال)دا ئەڵێ : « جۆرە گیایەکە ئەخوری » •

لە ڕاڤەی (خورشیدی)دا ئەڵێ : « جۆرە گۆرانییەکی خۆشی کوردییە » •

لە ڕاڤەی (بزن)دا ئەڵێ : « جۆرێکە لە ئاژەڵی ماڵی » •

••• هتد •

وا بزانم زیاتر پێویست بە ڕوونکردنەوەو هێنانەوەی نموونەی‌تر ناکات • بەو نموونانەی سەرەوەدا ئاشکرا دیارە ، کە هەندێ لە ڕاڤەکان ناتەواونو مانای وشەکانیان نەکردۆتەوە • دەبوو ئەو ڕاڤانە بەو ئاڵۆزییە نەهێڵرێنەوە •

جگە لەو ناتەواوییەی باسم‌کرد ناتەواوییەکی تریش هەیە لە ڕاڤەی وشەدا • ئەو ناتەواوییەش ئەوەیە ، کە ڕاڤەی هەندێ وشە بە عەرەبی کراوە • وەك لە ڕاڤەی (بالادڕانە)دا ئەڵێ : « حق القدم ، حق السعی » • بە باوەڕی من پێویست بوو کەم‌وکوڕی وەها لە « فەرهەنگی خاڵ »دا نەبێ ، ئەویش نەك هەر لەبەر ئەوەی ، کە بە ئاسانی دەتوانرا ڕاڤەی ئەم وشەیە بە کوردی بکرێ ، بەڵکو لەبەر ئەوەش ، کە ئەم فەرهەنگە کوردی ــ کوردییە ، نەك کوردی ــ عەرەبی •

لە ڕەخنەکەمدا وتوومە : فەرهەنگی خاڵ کە مانایەك تەواو بوو

خاڵێك دائەنێ ، واتە کە خاڵ دانرا مانای پێشوو تەواو ، ئنجا تۆرەی مانای دووەمە ... و چاڵکوابوو ژمارە دابنێ . بەڵام مامۆستا خـاڵ لەگەڵ باوەڕی منــدا نیــەو ئەڵێ : ئەو هەموو فەرهەنگە عەرەبیو فارسییانەی کە بەدەستمانەوەیە هەر بەو شێوەیەنو ئەمەی ڕەخنەگر ئەڵێ باوی نیە ، دووەم جێگا زۆر ئەگرێ .

دیسان هەر گەڕاینەوە سەر ئەوەی فەرهەنگی عەرەبیو فارسی وایانکردووە . جا گەر ئێمە تواناشمان هەبێت بۆچ پێشیان نەکەوین . بۆچی چاوەڕوانبین کە ئەوان ئەو هەنگاوە بنێنو ئنجا ئێمە بەدوایاندا .. هەروەها بەلامەوە سەیرە ، کە ئەڵێ ئەمە باوی نیە . ئەمە زانستە نەك مۆدە . کام ڕێگە باشتر بێت پێویستە ئەو ڕێگایە بگرین . ئەگەر ئەم شێوەیە کەمێکیش جێگە زیاتر بگــرێ ، بەڵام ئاسانترەو خوێنــەر زووتر هەســت بەو سنوورە ئەکات : کــە لەنێوان ماناکانی یــەك وشەدا هەیە .

جگە لــەوە زۆر جار ڕێدەکــەوێ ڕســـتەیەك تەواو ئەبێتو خاڵێك دائەنرێ ، بەڵام هێشتا مانای یەکەم تەواو نەبووە . ئەمەش ئەبێ بە هۆی سەرلێتێکدان .

هەروەها وشە هەیە چــەند مانایەکی جیاوازی هەیە ، کــە پێی ئەوترێ (Polysementic) . وشــەش هەن ، کە تەنها بە شێوە لەیەك ئەچنو هەر یەکە مانای تایبەتیی خۆی هەیەو بەم وشانە ئەڵێن (Homonym) . جا پێویستە ئەم دوو جۆرە وشەیە لە فەرهەنگدا جیابکرێنەوەو تێکەڵ نەکرێن . بەداخەوە لە « فەرهەنگی خـاڵ »دا تێکەڵ کراون ، ئەویش لەبەر ئەوەیە ، بەو شێوەیە نەیکردووە کە لــە وتارەکەمدا باسمکردووە[١٨] .

---

(١٨) هەمان سەرچاوە ، ژ ٢١ ؛ ل ٧ ؛ ژ ٢٢ ، ل ٦ .

ئەو ناتەواویيانەی لە « فەرهەنگی خاڵ »دا هەن زۆر کەمن و بە هیچ جۆرێك لە نرخی فەرهەنگەکە کەم ناکەنەوە • ئەم فەرهەنگە هێندە گرنگە کە چەند جارێك پێویست بە لە چاپدانەوە ئەکات • جا گەر لەچاپدانەوەدا ئەم چەند کەم و کورییەی لێ لابرێ ، ئەوە تەنها نرخی بەرز ئەبێتەوە • ئەگەر ئێمەش لە چەند شوێنێکی کەمدا بیروڕامان لەگەڵ مامۆستا خاڵدا جیاواز بێت ؛ ئەوە مەبەستمان ئەوە نییە لە نرخی مامۆستاو کارە مەزنەکەی کەم بکەینەوە ، بەڵکو تەنها مەبەستمان ئەوەیە ، ئەو کارە گرنگە کەم و کوری تێدا نەمێنێ(*) •

(*) ئەم نووسینە لە ڕۆژنامەی « هاوکاری » ، ژمارە (١٠٥)و (١٠٦)و (١٠٧)و (١٠٨)ی ساڵی ١٩٧٢دا بڵاوکراوەتەوە •

چالاکیی مامۆستا گیو موکریانی

لـه مێژووی فەرهەنگنووسیی کوردیدا

مامۆستا گیو موکریانی دەورێکی گەورەو بەرزی بینیوە لـە مێژووی فەرهەنگنووسیی کوردیدا • ئەو زۆر چاك تێئەگات ، کە فەرهەنگ تا چ ڕادەیەك پێویستـە ، چۆن لە ڕێـگای فەرهەنگەوە ئەتوانرێ خزمەتی زمان بکرێ ، چـۆن فەرهەنگ زمان ئەپارێزێو دەوڵەمەندی ئەکا ، چـۆن فەرهەنگ ڕێگایە بۆ یەکخستـنی زمانی کوردی ••• هەستی مامۆستا گیو موکریانی بە پێویستیی فەرهەنگو هەستی کوردایەتی وای لێکردووە بە دەها ساڵ لە ژیانی لاویو پیری بۆ نووسینی فەرهەنگ تەرخان بکا هەر بۆ ئەوەی وشـەی کوردی کۆبکاتەوەو بۆ ئەوەی وشەیەکی کوردی لەناو نەچێت شارو گوندی کوردستان نەماوە خۆی نەگەیەنێتێ • ئەوەتە مامۆستا لەم بارەیەوە لە پێشەکیی « فەرهەنگی مەهاباد »دا نووسیویێتی : « زاراوەی موکریانی بە هەموو هۆزو تیرەو دێهاتەکانەوە لەگەڵ هی شـکاكو عەبدۆییو جەلالیو لوڕو کەلهوڕو سنە (ئەردەڵان) بەپێی توانا ••• کۆکردەوە • بۆ زاراوەی سورچیو خۆشناوو زراییو ئامێدی ساڵێکی لە باتاس دانیشتم لە (١٩٢٩)دا • کە بە ماڵەوە هاتمـە هەولێر زاراوەی ئـەو ناوچەیەو بادینانو کـۆیەو پژدەریشم دەسـتکەوتن ••• ٣ جاران چوومە سلێمانیو هەڵەبجەو هەورامانو زاراوەی سلێمانیو شارەزوورو

جافەو تاوکۆزیو هەورامانو ئی دیکەم ئەوەندەی لە تواناى سەلیقەمدا بوویێ کۆم کردوونەتەوە ... »[1] .

مامۆستا گیو موکریانی نرخی فەرهەنگەکانی بەرزئەکاتەوە ، بەوەی ناوەڕۆکەکانیان بریتی نین تەنها لە وشەی شارێك یاخود ناوچەیەکی تەسکی کوردستان ، بەڵکو بریتین لە وشەکانی گەلێك لە شارو گوندو ناوچەکانی کوردستان . بەم جۆرە فەرهەنگەکانی سوودبەخشن نەك تەنها بۆ کۆمەڵێکی کەم لە کورد ، بەڵکو سوودبەخشن بۆ زوربەی کوردان . بەڵام بەداخەوە ئێمە نرخی ئەو بیرە وردەو ئەو کارە پیرۆزەی مامۆستا نازانین . هەندێ جار کە وشەیەك لە فەرهەنگەکانیدا دەبینین و لێی تێناگەین ، وا دەزانین دانەر ئەو وشەیەی دوستکردووەو بە خۆڕایی یەخەی دەگرین ، کەچی بیر لەوە ناکەینەوە ، کە ئێمە لە سنووری شارەکەی خۆمان دەرنەچووین و وا دەزانین زمانی کوردی تەنها ئەوەیە لە شارەکەماندا بەکاردەهێنرێ . جا گوناهی خۆمان بەسەر مامۆستا گیو موکریانیدا دەدەین .

ڕاستە لە فەرهەنگەکانی مامۆستا گیو موکریانیدا کەموکوڕی زۆرە ، بەڵام ئەمە لە نرخی فەرهەنگەکانیو لە نرخی مامۆستا کەمناکاتەوە . هۆی ئەو ناتەواویانەش زۆرن .

لەپاش فەرهەنگی ئەحمەدی ، کە سالی (١٧٩٥) دانراوە[2] تاوەکو دەرچوونی « فەرهەنگی ڕابەر » (سالی ١٩٥٠)[3] کە پتر لە

---

(١) گیو موکریانی ، « فەرهەنگی مەهاباد » ، هەولێر ، ١٩٦١ ، پێشەکی ، ل ٥ـ٦ .

(٢) هەرچەندە « فەرهەنگی ئەحمەدی » لە سالی ١٩٣٦دا دوو جار لە بەغداو سلێمانی لە چاپدراوە ، بەڵام مێژووی دانانی سالی (١٧٩٥)ە .

(٣) گیو موکریانی ، « فەرهەنگی ڕابەر » ، فەرهەنگێکی توتابخانەی عەرەبی ـ کوردییە ، هەولێر ، ١٩٥٠ .

سەدەو نیوێك دەكات ، لە كوردستانی عێراق هیچ فەرهەنگێكی ئەوتۆ دەرنەچووە شایانی باس بێت[٤] • جا ئەمە هۆیەكی گەورەبە كە بووبێ بە هۆی بوونی هەندێ ناتەواویو كەموكوڕی • نەبوونی فەرهەنگ ، واتە نەبوونی كارێكی پێشوو ، نەبوونی سەرچاوەیەك كە مامۆستا سوودی لێ ببینێو شوێنپێی بكەوێو لەسەر ڕێگای بڕوات • جگە لەوە مامۆستا لە زانستگەیەكی بەرزی دەرەوە نەیخوێندووە تا بە تەواوی لەو جۆرە كارانەدا شارەزاییەكی تەواو وەربگرێت • ئەوەی هەبووە تەنها كۆششی خۆی بووە ، كە بە هەندێ زمانی بێگانە چەند فەرهەنگێكی خوێندۆتەوەو بینیونی ، یاخود بە بیروباوەڕی خۆی وای بە باش زانیوە بەو جۆرە بیكات • بێگومان ئەو كۆسپو تەگەرانەی هاتوونەتە ڕێگای بە جۆرێك بوون ، كە ڕزگاربوون لێیان گران بووە ، بەتایبەتی لەو سەرەمەدا • جگە لەوە مامۆستا خۆی زۆر ڕاست ئەفەرموێ : « چۆن چاوەڕێی فەرهەنگێكی ڕاستو بێهەڵە لە دانەرێك دەكرێ كە خۆی بەو پیریەوە لە چاپخانەدا كارگەر بێتو بە دەستی خۆی چاپی بكات لە كاتێكدا كە بە ناچاری ڕۆژ بە ڕۆژ لە بەیانییەوە تا ئێوارە بۆ پەیداكردنی نانی (١٠) سەر منداڵی وردو بێدەستەڵاتی گیان بدات »[٥] • لەگەڵ ئەوەشدا مامۆستا گیو موكریانی بەسەر زوربەی ئەو تەنگوچەڵەمانەدا سەركەوتووەو كارەكانی لەسەر شێوەیەكی تازەو زانستین • لە زۆر شوێندا هونەرێكی بەرزی

---

(٤) ڕاستە لەو ماوەیەدا چەند فەرهەنگێك دانراونو لە چاپدراون ، بەڵام ئەو فەرهەنگانە ناتوانرێ بە بەرهەمی كوردستان لە قەڵەم بدرێن .. ئەوەش كە لای خۆمان كراوە ، ئەوە نییە كە شایانی باس بێت .

(٥) گیو موكریانی ، « فەرهەنگی كۆلكەزێرینە » ، فەرهەنگی كوردی ــ فارسی ــ عارەبی ، فەرەنسایی ــ ئینگلیزی ، هەولێر ، ١٩٥٥ ، ل ٢٠ .

بواندووه ٠ زۆر دەروازەی کردۆتەوە ، کە لەپێش ئەودا بەرامبەر بە فەرهەنگنووسیی کوردی داخرابوون ٠ ڕێگای بۆ ئەو فەرهەنگنووسانەی لەپاش ئەوەوە فەرهەنگی کوردییان نووسیوە ، تەختو ئاسانکرد ٠ گەلێك کاری ئالۆزی خاوکردۆتەوەو لێکۆڵینەوە لە فەرهەنگەکانی ئەم ڕاستییانە نیشانئەداو ئەیخاتە ڕوو ٠

خاوەنی « چاپخانەی کوردستان »و « گۆڤاری هەتاو » — مامۆستا گیو موکریانی گەلێك بەرهەمی بەکەڵکی پێشکەش بە گەلی کوردمان کردووە ٠ لەبەر ئەوەی مەبەستی ئەم وتارە بەستراوە بە چالاکیی مامۆستاوە لە مەیدانی فەرهەنگنووسیدا ، بۆیە لێرەدا تەنها لەبارەی ئەو کارانەوە ئەدوێین ، کە پەیوەندییان بە نووسینی فەرهەنگەوە هەیە ٠

هەرچەندە لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا جوولانەوەی نەتەوایەتیی میللەتی کورد لە کوردستانی عێراقدا پەرەی سەندو ڕۆژ بە ڕۆژ چاوی گەلی کوردمان پتر دەکرایەوەو گەلێك ڕۆژنامەو گۆڤارو کتێبی کوردی ، بەتایبەتی لە کۆتایی نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا دەرئەچوونو بایەخێکی زۆریان بە زمانی کوردی دەدا ، بەڵام لەو چەند وشانە زیاتر ، کە لە هەندێ گۆڤاردا وەك بەشی فەرهەنگۆك بڵاوئەکرانەوە هیچیتر لەبارەی کاری فەرهەنگنووسییەوە نەبوو ٠ لەم مەیدانەدا هەنگاوی یەکەم مامۆستا گیوی موکریانی نای ٠ ئەوە بوو ساڵی ١٩٥٠ « فەرهەنگی ڕابەر »ی لە چاپدا ٠

« ڕابەر » فەرهەنگێکی قوتابخانەیی عەرەبی کوردییە ٠ لە ساڵی ١٩٥٠دا لە چاپخانەی کوردستان دەرچووە ٠ پەیدابوونی ئەم فەرهەنگە هەنگاوێکی گەورەیە لە مێژووی فەرهەنگنووسیی کوردیدا ٠ نزیکەی ١٥ هەزار وشەی عەرەبییە ، کە ماناکانیان بە کوردی دراون ٠ تاکو

بلێی کارێکی گەورەو خاوێنـــەو نووســەر زۆر خـۆی لەگەڵیدا خەریك کردووە • هەرچەندە بەسەر دەرچوونیدا نزیکەی ۲۰ ســاڵ تێپەڕیوە ، بەڵام تاکو ئێستا بە یەکێك لە فەرهەنگە باشەکانی کوردی ئەژمێررێ •••

لە لێکدانەوەو ڕوونکردنەوەی مانای وشەدا ، لە وەرگێڕانی وشە عەرەبییەکان بۆ کوردیو ڕاڤەکردنی ئەو وشە عەرەبیانەی لە کوردیدا بەرامبەریان نییە ••• بەتێکڕایی سەرکەوتووە •

ئاشکرایە ، کە لە هەموو کارێکدا کەموکوڕیو ناتەواوی هەیە • جا هەندێك کار ڕەنگە کەم ناتەواویی هەبێو هەندێکیش زۆر • بێ‌شك لە « فەرهەنگی ڕابەر »یشدا هەندێ ناتەواوی هەیە • ئەو ناتەواویانە وەنەبێ هێندە زۆر بن ، کە لە نرخی فەرهەنگەکە کەمبکەنەوە •

بەکورتی لە ناتەواوییەکانی « فەرهەنگی ڕابەر » دەدوێین :

یەکێك لەو ناتەواویانە ئەوەیە ، کە دانەر بۆ هەندێك وشـــەی عەرەبی ئەو مانا ڕاستە تەواوە نادات کە لە کوردیدا هەیەو کە ماناکەی بەتەواوی بەرامبەر ئەو وشـــە عەرەبییەیە • بۆ نموونە : بەرامبـــەر وشەی (حملة) چووە (گەمارۆ)ی داوە ، بەڵام (هێرش)ی نەداوە ، کە ماناکەی بە تەواوی (حملة) دەگەیەنێ • هەرچی (گەمارۆ)یە مانای (حصار)ە • ڕاستە نووسەر بۆ وشەی (حصار) ـــ (گەمارۆ)ی داناوە ، بەڵام (حملة) و (گەمارۆ) جیاوازییان هەیە •

بۆ دانی مانای هەر وشەیەکی عەرەبی هەموو ئەو وشە کوردیانەی داوە کە مانای تەواوی وشە عەرەبییەکە ئەدەن ، بەڵام لە هەندێ شوێندا ئەمەی بەتەواوی بۆ نەکراوە • وەك : بۆ دانی مانای (ابد) ئەم وشانە (هەمیشە ، هەرچاخ ، بینا ، هەرگاف)ی داوە ، لەگەڵ ئەوەی لــە کوردیدا ، جگە لەو وشانە « هەردەم ••• »یش هەیەو ئەم وشەیە کەمتر

ناسراو نییەو کەمتر لەو وشانەی دانەر بۆ مانای (ابد) داونی ، بەکار ناهێنرێ .

هەروەها دەبینین بۆ دانی مانای (انتاج)ی عەرەبی (بەرهەم)ی کوردی نەداوە ، لەگەڵ ئەوەی مانای تەواوی (انتاج) ــ (بەرهەم)ە .

لە مەسەلەی چۆنیەتی هەڵبژاردنی وشەشدا بۆ فەرهەنگەکە ، هەندێ کەموکوڕی هەیە . وەك لەوەی ، کە زۆر وشە هەن کەم بەکارئەهێنرێنو کەوتوونەتە ناو فەرهەنگەکەوە ، کەچی زۆر وشە هەنو زۆر بەکارئەهێنرێنو پێویستنو نەکەوتوونەتە ناو فەرهەنگەکەوە. ئەمەش وەنەبێ هەر ناتەواویەکی مامۆستا گیو موکریانی بێت ، بەڵکو ناتەواویەکی زوربەی فەرهەنگنووسەکانی وڵاتە پێشکەوتووەکانیش بووە لە ساڵانی (٥٠)ی سەدەی بیستەمدا . چ وشەیەك پێویستە بکەوێتە ناو چ فەرهەنگێکەوە ؟ چ وشەیەك پێویستە نەکەوێتە فلان فەرهەنگەوە ؟ تاکو ئێستا بە شێوازێکی زانستی لە هیچ وڵاتێکی جیهاندا نەبڕاوەتەوەو هێشتا کۆسپێکی گەورەیە لە ڕێگای فەرهەنگنووساندا . گەورەترین فەرهەنگنووسی سۆڤێت ئەکادێمی ل . ڤ . شێربە ئەڵێ : « کێشەی هەڵبژاردنی وشە بۆ فەرهەنگ یەکێکە لە کێشە هەرە زەحمەتەکانی فەرهەنگنووسی »[٦] .

لەپاش دەرچوونی « فەرهەنگی ڕابەر » پێنج ساڵ تێپەڕی بێ ئەوەی لە کوردستان یاخود لە دەرەوەی کوردستان هیچ فەرهەنگێکی کوردی دەربچێت . هەنگاوی دووەم لە دانانی فەرهەنگی کوردیدا لە نیوەی دووەمی سەدەی بیستەمدا هەر مامۆستا گیو موکریانی نای .

---

(٦) ل . ڤ . شێربە ، تیۆریی فەرهەنگنووسیی ، مۆسکۆ ١٩٤٠ ، ل ١٠٦ (بە زمانی ڕووسی) .

ئەوە بوو لە ساڵی ١٩٥٥دا فەرھەنگێکی کوردی ــ عەرەبی ــ فارسی ــ فەرەنسی ــ ئینگلیزی لــەژێر ناوی « کۆلکەزێڕینە »دا لـــە چاپدا . « کۆلکەزێڕینە » بە ڕەنگ بچووکە ، بەڵام کارێکی ئێجگار بەنرخە . ئەمە یەکەم فەرھەنگە ، کە لەسەر ئەم شـــێوەیە نووسرابێ . لەپێش دەرچوونی ئەم فەرھەنگەدا نە لە کوردستانو نە لە دەرەوەی کوردستان فەرھەنگی کوردی لەم جۆرە نەبووە . ھەر لەبەر ئەوەشە کــە دەبێ گرنگی بە « کۆلکەزێڕینە » بدرێ . بێگومان ئەم فەرھەنگە ئێجگار پێویستو بەکەڵکە . وشەکانی ئەم فەرھەنگە بەسەر (٥٩) پۆلی بچووکدا دابەش کراون . پێوەندی لە نێوان وشەکانی ھەر پۆلێکدا ھەیەو لەژێر ســەرباسی خۆیاندا ڕیزکراون ، وەك : ئاین ، زاراوەی زانیـــاری ، ژمارەکان ، دانیشگەو کەرەســـتەکانی ، ڕەنگەکان ، کشتوکاڵ ، باڵدارەکان ، ماڵاتی کەوی ، دەعبایانی کێوی ، زیندەوەرانی ئاوی ، لە شاردا ، ڕاناوەکان ، دواکات ... ھتد . بەشی زۆری ئــەم سەرباسانە ڕاستنو پێویستن ، بەڵام ئەوەی ناتەواوی بێ تیـــایاندا ، ئەوەیە کە ڕێزمانی تێکەڵاو کردوون . ڕێزمان بەشێکی تایبەتی یە لـــە زانستی زمان . جا ڕێگای تر ھەیە بۆ بڵاوکردنەوەی ، نەوەك لە شێوەی فەرھەنگدا . گومانی تێدا نییە ، کـــە ڕێزمان سوودی ھەیە لەناو فەرھەنگدا ، بەڵام نەك بەو جۆرەی لە « فەرھەنگی کۆلکەزێڕینە »دا ئەیبینرێت ، کە کراوە بە چەند پۆلێكو ھەر پۆلێکیش لەژێر سەرباسێکدا دانراوە . سەرەڕای ئەوەش خراونەتە ناوەڕاستی فەرھەنگەکـــەوە . ڕاسترین ڕێگا ئەوەیە لە سەرەتا یاخود لە کۆتایی فەرھەنگەکەوە بێت ، وەك چۆن لە فەرھەنگی مامۆســتا شێخ محەمەدی خـــاڵ ، مامۆستا عەلائەدین سەجادی ، قەناتی کوردۆ ... دا ھەیە . ئەویش بە مەرجێك دانەر بە درێژی ھەموو ڕێزمانی کوردی باس نەکات ، بەڵکو بە کورتیو

شتی پێویستو بەکەڵك تۆماربکات • هەروەها ئەبێ بەشی ڕێزمان بە جۆرێ بێت ، کە پەیوەندی بە بەکارهێنانی فەرهەنگەکەوە هەبێت ؛ بۆ ئەوەی بەکارهێنانی فەرهەنگەکە ئاسان بکات ، ئەوەك بە خــۆڕایی بارێك بێت بەسەر فەرهەنگەکەوە •

مامۆستا قەناتی کوردۆ لەبارەی « فەرهەنگی کۆلکەزێرینە »ەوە ئەڵێت : ئەبێ ددان بەوەدا بنێین کــــە دانەر کارێکی زۆر گـــەورەو گرانی لە ڕێگادا بووە بۆ دانانی سەرباسەکانو بۆ دابەش‌کردنی وشە بە سەریاندا • بێ‌گومان بۆ هەندێك سەرباسی وەك : زاراوەی زانیاری ، لە شاردا ••• هتد هەڵبژاردنی وشە زۆر گران‌بووە ، بەلاّم بۆ باسەکانی : ژمارەکان ، ڕەنگەکان ، لەش‌و ئەندامەکانی ••• هتد دانی وشـــــە ئاسان بووە[٧] •

لەگەڵ باوەڕی مامۆستا قەناتی کوردۆدام کـــــە نووسیوێتی : بەگشتی (کۆلکەزێرینە) فەرهەنگێکی سەرکەوتووباشە[٨] • دیارە دانەر خۆی زۆر لەگەڵیدا خەریك کردووە • لە زۆر شوێندا هونەرێکی ڕاستو بەرزی نواندووەو بەسەر زۆر گیروگرفتـــدا سەرکەوتووە ، لەگەڵ ئەوەی فەرهەنگێك لەو چەشنە لەپێش ئەودا نەبووە تا مامۆستا گیو موکریانی چاوی لێ‌بکاو کەڵکی لێ‌وەرگرێ • لە نەخشەکێشانو هەڵبژاردنو دابەش‌کردنی وشـــە بەسەر هەندێك پۆلـدا بە تەواوی ســــەرکەوتووە ، وەك : وتەی ناو قوتابخـــانەکان ، ڕەنگەکان ، باڵدارەکان ••• هەروەها باشتر بوو گەر ســـەرباسی (باڵدارەکان) بەسەر (مالی)و (کێوی)دا دابەش بکات • هەرچەندە دانەر ئەمەی

---

(٧) قەناتی کوردۆ « کوردۆیێف » ، فەرهەنگی کوردی ــ ڕووسی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٠ ، پێشەکی ، ل ١٠ •

(٨) هەمان سەرچاوە ، ل ١١ •

نەکردووە ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لە ڕیزکردنی وشـــە کوردییەکاندا نەکەوتۆتە هەڵەوەو لەسەر ڕێگایەکی ڕاستـو نوێ ڕۆیشتووە ، وەك دەبینین لە پێشدا ناوی هەموو باڵدارانی ماڵی داوەو ئنجا هاتۆتە سەر باڵدارانی کێـــوی . دوابەدوای باڵدارانی کێوییش ئەو وشـــانەی نووسیوە ، کە بەگشتی پەیوەندیـــان بە باڵدارانەوە هەیە ، وەك : دەنوك ، باڵ ، هێلکە ، هێلانە ...

لە فەرهەنگێك کە بۆ یەکەم جار لەسەر ئەم شێوەبە دانرابێ . چاوەڕوان ناکرێت کە وا لە هەڵبژاردنی وشەو دابەشکردنیدا ، لـــە نەخشەکیشانو ناوەرۆکیدا بێ کەموکوڕی بێت . هەر لەبەر ئەوەشە لە هەندێك پۆلە وشەدا ناتەواوی هەیەو زۆر وشەی پێویست پەڕێنراوە. وەك : لە پۆلە وشەی (ئەندامەکانی لەش)دا دانەر جوان دەستی بەم بەشە کردووە بە دانانی وشەکانی : سەر ، سنگ ، سك ... ئەگەرچی لەم بەشەدا پاشو پێشخستن هەیە ، بەڵام زۆر نییە . کەموکوڕی گەورە لەوەدایە ، نووسەر وشەکانی (قاچ ، پێ ، ڕان ، ئەژنۆ ...)ی لەگەڵ ئەم پۆلە نەداوە لەگەڵ ئەوەی کە (دەست ، قۆڵ ، ئانیشك ، مەچەك ، لەپ ...)ی داوە . جا لەبەر ئەوە ئەم بەشە ناتوانرێت بە سەرکەوتوو دابنرێت .

هەروەها لە (ڕۆژانی هەفتە)دا ، کە تاکو بڵێیت کۆکردنەوەی وشە بۆ ئەم بەشە ئاسانە ، کەچی ئەبینین کەموکوڕی تیـایە ، ئەویش ئەوەیە ناوی شەش ڕۆژی هەفتە دراوە ، بەڵام (دووشەممە) پەڕێنراوە . بێشك ئەمە نەك هەر کەموکوڕییە ، بەڵکو هەڵەیەکی گەورەیە ، کە نەئەبوو بکرێ .

جگە لەوەی لـــە جیاکردنەوەی هەندێك پۆلـــە وشـــەدا هەڵە ئەبینرێت ، هەروەها ئەوەش دەبینرێ کە زۆر جار چەند وشەیەك ئەخاتە

ناو پۆلێك وشەوە کە هیچ پەیوەندییان بەو پۆلە وشەیەوە نییە • وەك : لەگەڵ پۆلە وشەی (زیندەوار ـ الحشرات)دا وشەی (کیسەڵ)ی داناوە ؛ لەگەڵ ئەوەی (کیسەڵ) لەو سەرباسەوە زۆر دوورە • هەروەها ئەبینین ئەم وشانە : (وێژە ، وێژەوان ، سەرکردە ، قوتابی ، قوتابخانە ، پرتوك ، نەخشە)ی لەژێر سەرباسی (کاتان)دا ڕیزکراون لەگەڵ ئەوەی هیچ پەیوەندیەکیان بە (کات)ەوە نییە • بەداخەوە لەم جۆرە هەڵانە زۆرن •

هەندێك سەرباس هەن ئێجگار فراوانن ، وەك سەرباسی (لە شاردا) • ئەگەر بە وردی لەو وشانەی پەیوەندییان بەم سەرباسەوە هەیە ، بکۆڵینەوە ، ئەوە ئەبینین زوربەی ئەو وشانەی بەسەر زاری مرۆڤەوەن پەیوەندییان بە سەرباسی (لەشاردا)وە هەیە • جا بەم جۆرە ژمارەی وشەکانی ژێر ئەم سەرباسە لە چەند هەزار وشەیەك تێپەڕئەبن • لەبەر ئەوە پۆلە وشە لەژێر ناوی سەرباسێکی وەها فراواندا بە باوەڕی ئێمە ڕاست نییە • دەشێ سەرباس لەژێر ئەم ناوەدا بمێنێتەوە ، بە مەرجێك بکرێت بە چەند لقێك •••

لەم جۆرە فەرهەنگانەدا لێکدانەوەی مانای وشە مەبەستی سەرەکی نییە ، لەبەر ئەوە لەم بارەیەوە بە درێژی لێی نادوێین ، تەنها ئەوە ئەڵێین ، کە لە هەندێ شوێندا هەڵە لە ڕوونکردنەوەو لێکدانەوەی وشە کوردییەکاندا هەیە •

ئەم لێکۆڵینەوە سەرپێیە نیشانیدەدا کە وا لە « فەرهەنگی کۆلکەزێرینە »دا ناتەواوی هەیە • بەشێکی زۆری ئەو ناتەواویانە ئەتوانرێت بخرێتە ئەستۆی دواکەوتنی کاری فەرهەنگنوسیی کوردی لەو سەردەمەدا • ئەو کەموکوڕییانەی باسمانکردن لەو کارە پیرۆزە کەمناکەنەوەو ئەوە دەڵێین ، کە مامۆستا گیو موکریانی بە دانانی

« فەرهەنگی کۆلکەزێڕینە » جێـــگایەکی بێهاوتای لـــە مێژووی فەرهەنگنووسیی کوردیدا وەرگرت •

لەپاش ئەم هەنگاوە گەورەیەی مامۆستا گیو موکریانی ، کاری فەرهەنگنووسیی کـــوردی بۆ پێشـــەوە کـــەوتە ڕێ • دوابەدوای « کولکەزێڕینە » گەلێك فەرهەنگی کوردی لەچاپ دران • وەك : فەرهەنگی مەردۆخ[9] ، فەرهەنگی ئەرمەنی ــ کوردی[10] ، فەرهەنگی ڕووسی ــ کوردی[11] ، فەرهـــەنگی کوردی ــ ڕووسی[12] [13] ، فەرهەنگی خاڵ[14] ••• هتد •

بەم جۆرە ئەبینین ، کە بە دەرچـــوونی « فەرهـــەنگی ڕابەر »و « فەرهەنگی کۆلکەزێڕینە » لاپەڕەیەکی نوێ لە کاری فەرهەنگنووسیی کوردی دەستپێئەکات ، کە بە بەرهەمترین و پێشـــکەوتوترین کات دەژمێررێت لە مێژووی فەرهەنگنووسیی کوردیدا •

جگە لەوەی کە مامۆستا گیـــو موکریانی ڕێگای نیشـــانی فەرهەنگنووسانی کورد دا ، خۆشی نەوەستاو چالاکانە بەرەو پێشەوە

---

(٩) شێخ محەمەدی مەردۆخ ، «فەرهەنگی مەردۆخ» ، تاران ، ١٩٥٦

(١٠) سەمەندی سیابەند ، ئارامێ چاچان ، خەبەرناما ئەرمەنی ــ کوردی ، یەریڤان ، ١٩٥٧ •

(١١) ئی • ئۆ • فاریزۆف ، فەرهـــەنگی ڕووسی ــ کـــوردی ، مۆســـکۆ ، ١٩٥٧ •

(١٢) چ • خ • باکایێڤ ، فەرهـــەنگی کـــوردی ــ ڕووسی ، مۆســـکۆ ، ١٩٥٧ •

(١٣) ق • کوردۆ ، فەرهەنگی کوردی ــ ڕووسی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٠ •

(١٤) شێخ محەمەدی خـــاڵ ، « فەرهەنگی خـــاڵ » ، ب ١ــ٢ ، ســـلێمانی ، ١٩٦٠ ــ ١٩٦٤ •

ڕۆیشت . بەرهەمی ئەم تێکۆشانەش ئەوە بوو لە ساڵی ١٩٦١دا فەرهەنگێکی کوردی ـ عارەبی لە ژێر ناوی « فەرهەنگی مەهاباد »دا لە چاپداو ئەمیش هەنگاوێکی کەیە بەرەو پێشەوە لە مێژووی فەرهەنگنووسیی کوردیدا .

ئەم فەرهەنگە چ لە ڕووی زۆری وشەوە ، چ لەبارەی شێوازو جۆری دانانیەوە جیاوازی زۆرە لەگەڵ فەرهەنگەکانی پێشوویدا ، بەتایبەتی لەوەی « فەرهەنگی مەهاباد » زۆر باشترەو کەموکوڕی کەمترە لە فەرهەنگەکانی کەی . ئەویش لەبەر ئەوەیە ، کە دانەر لەو ماوەیەدا پتر چاوی کراوەتەوەو پتر فێربووەو هەروەها پێشکەوتنی فەرهەنگنووسیی کوردی کاری کردۆتە سەر . بەم جۆرە مامۆستا گیو موکریانی لە « فەرهەنگی مەهاباد »دا گەلێک کاری ئاڵۆزی خاوکردۆتەوەو چەوتیی پێشووی ڕاست کردووەتەوە .

ژمارەی وشە کوردییەکانی ئەم فەرهەنگە نزیکەی (٣٠) هەزار وشەیەکە ـ واتە دوو ئەوەندەی « فەرهەنگی ڕابەر »ە . لە چۆنیەتی ڕیزکردنو ڕێکخستنی وشەکاندا لەسەر ڕێگایەکی ڕاستو جوان ڕۆیشتووە . گەلێک وشەی تازەپەیدابووی تێدایەو ئەم جۆرە ڕێگایە تەنها نرخی فەرهەنگ بەرزدەکاتەوە . ئەم فەرهەنگە بە تەواوی لەگەڵ ئەو مەبەستەی بۆی دانراوە ئەگونجێ .

لەگەڵ ئەو هەموو هەنگاوە نوێیانەدا کە دانەر ناونی ، کەچی بەداخەوە ئەم فەرهەنگەش هێشتا لە چەند کەموکوڕییەک دوور نییە . وا بە کورتی هەندێک لەو کەموکوڕیانە ئەخەینە پێش‌چاو :

یەکێک لەو کەموکوڕیانە ئەوەیە ، کە دانەر لە چەند شوێنێکی کەمدا لە کۆکردنەوەو لێکۆڵینەوەی وشە کوردییەکاندا ـ واتە (بۆ ئەو کۆمەڵە وشانەی لە دروستبووندا پێوەندییان لە نێواندا هەیە) ـ گرنگی نەداوەو ئەمەش بووە بە هۆی ئەوەی هەندێک وشەی

پێویست نەکەونە ناو فەرهەنگەکەوە ٠ بۆ نموونە : وشەی (دەرەبەگ) هەیە ، بەڵام (دەرەبەگایەتی) نییە ، (دەستدرێژ) هەیەو (دەست درێژکردن) نییە ، (دز ، دزین ، دزراو) هەیەو کەچی (دزی ، دزیکردن) نییە ٠٠٠ هتد ٠

کەم و کورییەکی گەورە لە نەکردنەوەو ئاشکرانەکردنی مانای وشەدا بە تەواوی و لە نیشاننەدانی چۆنیەتی بەکارهێنانی وشەدا دەبینرێ ٠ ڕاستە زۆر وشەی کوردی هەیە ئەتوانرێ مانای بە عەرەبی بە یەك وشە بدرێ ، بەڵام لە هەندێ شوێندا دوور نییە ئەو وشە عەرەبییە لە زمانی عەرەبیدا چەند مانایەکی هەبێ ٠ جا لەو جۆرە شوێنانەدا مرۆڤ گەر هەردوو زمانەکە بە باشی نەزانێ ، ئەوسا تێناگا کە بۆ کام مانا ئەو وشە عەرەبییە دانراوە ٠ بۆ نموونە : بەرامبەر بە (سەیر)ی کوردی (غريب) نووسراوە ٠ ئاشکرایە ، کە (غريب) لە عەرەبیدا تەنها مانای (سەیر) ناگەیەنێ ٠ جا بەم جۆرە ، وەك وتمان ئەگەر مرۆڤێك شارەزای هەردوو زمانەکە نەبێت ، ئەوسا ناتوانێ تێبگات ٠ بۆ چارەسەرکردنی ئەم کۆسپە ، باشترین ڕێگا ئەوەیە بنووسرێ (غريب) بۆ کام مانای ٠٠٠ هەروەها بۆ ڕوونکردنەوەو نیشاندانی ماناو فێرکردنی چۆنیەتی بەکارهێنانی ئەم وشەیە ، باشتر وایە بخرێتە ڕستەیەکی کورتی ئاسانەوە ٠ ئەمەش ئەو ڕێگایەیە ، کە فەرهەنگنووسانی وڵاتە پێشکەوتووەکان لە سەری ئەڕۆن ٠ بەداخەوە تاکو ئەمڕۆ زوربەی فەرهەنگنووسە کوردەکان هەستیان بەمە نەکردووە ، جگە لە مامۆستا قەناتی کوردۆو مامۆستا شێخ محەمەدی خاڵ و مامۆستا تۆفیق وەهبی و مامۆستا عەلائەدین سەجادی و هەندێکی تر ، کە لەم بارەیەوە هەنگاوێکی گەورەیان ناوەو کاری فەرهەنگنووسیی کوردییان پێشخستووە ٠

زانینی مامۆستا گیو موکریانی ڕۆژ بە ڕۆژ بەرەو پێشەوە ئەڕوات • هەر نووسراوێکی نوێی گەلێك خاوێنتر ، جوانتر ، پڕ لـە هونەری بەرزترە ، وەك لە کارێکی کۆنی • بۆ نمـوونە ئەبینین « فەرهەنگی مەهاباد » زۆر پوختترە وەك لە « فەرهەنگی ڕابەر »و چاپی دووەمی « کولکەزێڕینە » کەمتر ناتەواوی تێدایە وەك لە چاپی یەکەمی •

لە ساڵی ١٩٦٦دا چاپی دووەمی « کۆلکەزێڕینە » دەرچوو • چاپی دووەم بریتییە لە هەڵبژێری و پترکردن • چاپی دووەم گەلێـك جیاوازی لەگەڵ چاپی یەکەم هەیە • زۆر لەو ناتەواویانەی لـە چاپی یەکەمدا هەبوون دوورخراونەتەوە • ئەو وشانەی پێویسـت نەبوون بکەونە ناو بەشی (کاتان)ەوە دوورخراونەتەوەو لادراون • جگە لـە لادان گەلێك وشەی تازەی پێویست کە پەیوەندی‌یان هەیە بە کاتەوەو لە چاپی یەکەمدا نەبوون لە چاپی دووەمدا نووسراون • لە چاپی دووەمدا هەر حەوت ناوی ڕۆژانی هەفتە دراوە • ئەو پەڕاندنەی لە چاپی یەکەمدا هەبووە چارەسەرکراوە • بەم جۆرە گەلێك کەم‌وکوڕی چاككراوە • هەروەها گەلێـك سەرباسی بەکەڵك‌و نوێی وا زیادکراون ، کە لـە چاپی یەکەمدا نەبوون • بە تێکڕایی ناوەڕۆکی هەموو سەرباسەکان فراوانکراون • ئەو کەم‌وکوڕیـانەی لە بەشی ڕێزمانـدا هەبوون‌و باسـمانکردن ، دوورخراونەتەوە • بەڵام لەگـەڵ هەمـوو ئـەم چاككردنانەشدا هێشتا چاپی دووەم دوور نییە لە چەند کەم‌وکوڕییەك :

لەژێر هەندێ سەرباسدا وشـە هەن کە پەیوەندییان نییـە بەو سەرباسەوە ، کەچی کەوتوونەتە ناوییەوە ، لەگـەڵ ئەوەی وشەی پێویست هەن‌و پێوەندییان هەیە پێوەی‌و نەکەوتوونەتە ناوی • لە بەشی کوردییەکەیدا هەندێ وشە تۆمارکراوە ، بەڵام بەرامبەری چییە بە چوار زمانەکەی‌تر نەنووسراوە • ئەویش لەبەر ئەوەی ئەو وشانە لەو زمانانەدا بەرامبەریان نییە یاخود دانەر نەیزانیوە • وەك : لە لاپەڕە (١١٠)دا

ــ « لێ گرتەوە » ، لە لاپەڕە (١٤٠)دا ــ « خرووگە » ، لە لاپەڕە (١٦٦)دا ــ « گوران » ... هتد .

ئەگەر وشەیەکی کوردی بەرامبەری نەبێت لە زمانێکی بێگانەدا خۆ ئەتوانرێ بە ڕاڤەیەکی کورت یاخود بە ڕستەیەکی ئاسانی کورت مانای ئەو وشەیە لێك بدرێتەوە .

جگە لەو فەرهەنگانەی باسمان کردن ، مامۆستا گیو موکریانی « فەرهەنگی کوردستان »یشی داناوە ، بەڵام بەداخەوە تاکو ئێستا لەبەر هەژاریو دەستکورتی نەیتوانیوە لە چاپی بدا . هەروەها تاکو ئەمڕۆ نە کەسێك نە کۆمەڵێك نەبووە یارمەتی مامۆستا بدەنو ئەو ئەرکە بخەنە سەر شانیان . « لەناو گۆڤاری هەتاوی هەتیووو جوانەمەرگیشدا زۆر جارانم هاوارکرد کە دەستە جوامێرێکی دلسۆز وەیا چەند دەولەمەندێکی بێنە پێش فەرهەنگی کوردستانیان بە خۆڕایی بە هەموو مافێکەوە پێشکەش دەکەم ، داخەکەم کەس سەری هەڵنەدا »[١٥] .

« فەرهەنگی کوردستان » لە کوردییەوە بۆ کوردییەو بریتییە لە (٤٠) هەزار وشە .

لەبەر ئەوەی دەستنووسی ئەم فەرهەنگەمان نەبینوە ناتوانین لێی بدوێین . ئەوەندە هەیە ، هیوامانە کوردانی دلسۆز یان هەندێك ڕێکخراو یارمەتی مامۆستا گیو موکریانی بدەن بۆ چاپکردنی « فەرهەنگی کوردستان » . چاپکردنی « فەرهەنگی کوردستان » تەنها یارمەتی نییە بۆ مامۆستا گیو موکریانی ، بەڵکو کارێکی زۆر گەورەیە بۆ خزمەتی زمانی کوردی . ڕەنگە هەندێك لەبەر ئەوەی کارەکانی مامۆستا کەموکوڕییان تێدایە ، بیخەنە پشتگوێ . هەرچەندە کەموکوڕی زۆربن لە « فەرهەنگی کوردستان »دا ، بەڵام دەرچوونی

---

(١٥) گیو موکریانی ، «فەرهەنگی مەهاباد» ، هەولێر ، ١٩٦١ ، ل١٤

ئەم فەرهەنگە لە سوود بەولاوە زیان نادات و گوناهە ئـەو بەرهەمە گەورەیە بە خۆڕایی لە دەست بچێت . ئەگەر « فەرهەنگی کوردستان » نەتوانێ ببێ بە فەرهەنگێکی سەرکەوتوو ، خۆ ئەبێ بە سەرچاوەیەکی گەورەو پێویست بۆ فەرهەنگ نووسیی کوردی .

چالاکی مامۆستا گیو موکریانی لە نووسینی فەرهەنگی کوردیداو لە چۆنیەتی دانانی فەرهەنگەکانیدا لەگەڵ ئاوەرۆکەکانیـدا پلەیەکی بەرزی نوێ نیشان ئەدات لە کاری فەرهەنگ نووسیی کوردیدا لـــە سەرەتای نیوەی دووەمی سەدەی بیستەمدا .

لێکۆلینەوە لە بیروباوەڕی مامۆستا لە فەرهەنگ نووسینداو لــە چۆنیەتی پێکهاتنی فەرهەنگەکانی کەڵکێکی تایبەتی گەورەی هەیە بۆ ئەمڕۆی فەرهەنگ نووسیی کوردی و بۆ گەلێك ڕێگای چۆنیەتی دانانی فەرهەنگ . لە فەرهەنگەکانی مامۆستادا ئەتوانرێ زۆر شتی بەکەڵك و بەنرخ بدۆزرێتەوە ، کە سوودیان هەبێت نەك تەنها بۆ فەرهەنگ نووسیی کوردی ، هەروەها بۆ گەلێك کاری زانستی زمان .

کۆششی مامۆستا گیو موکریانی لاپەڕەیەکی گرنگە لە مێژووی پێشـــکەوتنی زمانی کوردیدا . لێکۆلینەوە لــە زمانەوانیی مامۆستا بەگشتی و کاری فەرهەنگ نووسیی بەتایبـــەتی ســـەرنجی هەموو زمانەوانانی کوردو کوردناسان ڕائەکێشێ .

لەم وتارەدا مەبەستمان ئەوە نییە ، کــە بە بالآی مامۆستا گیـــو موکریانیدا هەڵدەین ، یا بە هۆی ئەو کەم و کوڕییانەوە بمانەوێ لــە نرخی کەم بکەینەوە ، بەڵکو مەبەســـتمان ئەوەیە لە ڕێگای ڕاستی زانستییەوە ، ئەوەی هەیە بیخەینە بەرچاو(*) .

(*) ئەم بەرهەمە لە ژمارە (١٠٠) و (١٠١) و (١٠٢) و (١٠٣) ی سالی ١٩٧٢ ی ڕۆژنامەی « هاوکاری » دا بلاوکراوەتەوە .

فەرهەنگەکەی مامۆستا جگەرخوێن

سەرەتای نیوەی دووەمی سەدەی بیستەم دەورێکی نوێو بە بەرهەمە لە مێژووی فەرهەنگنووسیی کوردیدا • دەبینین لە ماوەی ئەم بیست ساڵەی دواییدا چ لە وڵاتو چ لە دەرەوی وڵات گەلێك فەرهەنگ دەرچووە ، وەك : « فەرهەنگی ڕابەر »[1] ، « فەرهەنگی کۆلکەزێڕینە »[2] ، « فەرهەنگی مەردۆخ »[3] ، « فەرهەنگی ئەرمەنی ــ کوردی »[4] ، فەرهەنگی کوردی ــ ڕووسی »[5] ، « فەرهەنگی ڕووسی ــ کوردی »[6] ، « فەرهەنگی خاڵ »[7] ،

---

(١) گیو موکریانی ، « فەرهەنگی ڕابەر » ، فەرهەنگێکی قوتابخانەی عەرەبیو کوردیيە ، هەولێر ، ١٩٥٠ .

(٢) گیو موکریانی ، « فەرهەنگی کۆلکەزێڕینە » ، کوردی ــ فارسی ــ عەرەبی ــ فەرەنسی ــ ئینگلیزی ، چاپی یەکەم ، هەولێر ، ١٩٥٥ ، چاپی دووەم ، هەولێر ، ١٩٦٦ .

(٣) شێخ محەمەدی مەردۆخ ، « فەرهەنگی مەردۆخ» ، تاران ، ١٩٥٦

(٤) سەمەندی سیابەند ، ئارامی چاچان ، « خەبەرناما ئەرمەنی ــ کوردی » ، یەریڤان ، ١٩٥٧ .

(٥) ا ــ چ . بەکۆ (باکاییێڤ) ، فەرهەنگی کوردی ــ ڕووسی ، مۆسکۆ ، ١٩٥٧ .

ب ــ ق . کوردۆ (کوردۆیێڤ) ، فەرهەنگی کوردی ــ ڕووسی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٠ .

(٦) ئی . ئۆ . فاریزۆف ، فەرهەنگی ڕووسی ــ کوردی مۆسکۆ ، ١٩٥٧ .

(٧) شێخ محەمەدی خاڵ ، « فەرهەنگی خاڵ » ، ب ١ ــ ٢ ، سلێمانی ، ١٩٦٠ ــ ١٩٦٤ .

« فەرهەنگا كوردی »[٨] ، « فەرهەنگی كوردی ــ ئینگلیزی »[٩] ، « فەرهەنگی كوردی ــ فەرەنسی ــ ئینگلیزی »[١٠] و گەلێكی تر .

لە نێوان ئەو فەرهەنگانەدا « فەرهەنگا كوردی » هەیە ، كە مامۆستا جگەرخوێن دایناوە . لە سالی ١٩٦٢دا بەرگی یەكەمو دووەمی لە بەغدا چاپ كراوە . ئەوەندەی من لێی بزانم هێشتا بەرگی سێیەمی دەرنەچووە . بێشك ئەم فەرهەنگە گەنجینەیەكە لە سامانی زمانی كوردیمانو دەوری خۆی بینیوەو ئەیبینێ ... بەلام بەداخەوە لەم فەرهەنگەدا كەموكوڕیو ناتەواوی ئێجگار زۆرە ، كە دەتوانرا بە ئاسانی دووربخرێنەوە .

ئەگەر ئەم فەرهەنگە لەگەل « فەرهەنگی ڕابەر »ی مامۆستا گیو موكریانی ، كە لە سالی ١٩٥٠دا دەرچووە بەراورد بكەین ، یان لەگەل « فەرهەنگی خال »ی مامۆستا شێخ محەمەدی خال ، كە بەرگی یەكەمی لە سالی ١٩٦٠دا بلاوكراوەتە بەرانبەر ڕابگرین ؛ دەبینین ، كە كەموكوڕیی لە « فەرهەنگا كوردی »دا گەلێك زۆرترە وەك لەو دوو فەرهەنگەی لە سەرەوە ناومان بردن ، لەگەل ئەوەی فەرهەنگی مامۆستا جگەرخوێن لەپاش « فەرهەنگی ڕابەر »و « فەرهەنگی خال » دەرچووە . لێرەدا وا دەرئەوێ ، كە مامۆستا جگەرخوێن سوودی لەو فەرهەنگە كوردیانە نەبینیوە كە لە پێش فەرهەنگەكەی ئەودا دەرچوونو كە زۆر كاری ئالۆزیان خاوكردۆتەوەو بەسەر گەلێك كۆسپدا

---

(٨) جگرخوین ، « فەرهەنگا كوردی » ، ب ١ــ٢ ، بەغدا ، ١٩٦٢ .

(٩) تۆفیق وەهبیو س . ئەدمۆنس ، فەرهەنگی كوردی ــ ئینگلیزی ، لەندەن ، ١٩٦٦ .

(١٠) جۆیس بلۆ ، فەرهەنگی كوردی ــ فەرەنسی ــ ئینگلیزی ، پاریس ، ١٩٦٥ .

سەرکەوتوون . هەروەها نووسەر بۆ چۆنیەتی نووسینی فەرهەنگەکەی سوودی لە هیچ سەرچاوەیەکی ولاتە پێشکەوتووەکان وەرنەگرتووە . ئەو سوود نەبینینە بووە بە هۆی ئەوەی « فەرهەنگا کوردی » نەوەك هەر کەم‌وکوڕی پتر بێت لە « فەرهەنگی ڕابەر »و « فەرهەنگی خاڵ » ، بەڵکو هەندێك ناتەواوی تێدایە ، کە ئەو جۆرە ناتەواویانە هەتا لە فەرهەنگی ــ یوسف ضیا پاشای خالدی ــ یشدا نییە ، کە لە ساڵی ۱۳۱۰ك/۱۸۹۳زدا لە چاپدراوە(۱۱) .

ئاشکرایە بەر لەوەی فەرهەنگ‌نووس دەست بە نووسینی فەرهەنگ بکات ، پێویستە بزانێ بۆ چ مەبەستێك ئەو فەرهەنگە دائەنێ‌و لە سەرەتای دەست‌پێ‌کردندا نەخشەی چۆنیەتی فەرهەنگەکە بکێشێ . دانەر ئەبێ پەیڕەوی ئەو مەبەست‌و نەخشەیە بکات ــ واتە لە مەبەست لانەداو لە سنوور نەچێتە دەرەوە . هەروەها پێویستە لە پێشەکیی فەرهەنگەکەدا بنووسرێ بۆ چ مەبەستێك‌و بۆ کێ ... ئەو فەرهەنگە دانراوە . هەرچەندە مامۆستا جگەرخوێن مەبەستی دانانی فەرهەنگەکەی لە بەرگی یەکەمدا نەنووسیوە ، بەڵام هەر باشە کە لە بەرگی دووەمدا نووسیوێتی : ئەم فەرهەنگە بۆ خوێندنی شێوەی کرمانجییە لە بەشی کوردی‌یەکە ... لێرەدا زۆر باشە ، کە مامۆستا مەبەستی نووسینی فەرهەنگەکەی دیاری‌کردووە . بەڵام بەداخەوە زوربەی ئەو وشانەی کەوتوونەتە ناو ئەم فەرهەنگەوە لە سنووری مەبەستی نووسینی فەرهەنگەکە چوونەتە دەرەوە . بەڵگەش بۆ سەلماندنی ئەم باوەڕە ، ئەوەیە دەبینین گەلێك وشە هەن ، کە نەئەبوو لەناو فەرهەنگەکەدا بنووسرێن ، کەچی نووسراون . وەك : ناوی گوندو شارەکانی

(۱۱) یوسف ضیاء الدین باشا الخالدی المقدسی ، الهدیة الحمیدیة في اللغة الكردیة ، استانبول ، ۱۳۱۰هـ / ۱۸۹۳م .

کوردستان ، ناوداران ، خێڵەکانی کـورد ، شاعیرانو نووسـەران ، هونەرمەندانو گۆرانیبێژانی جیهان ... لێرەدا ناڵێم کە ئەم جۆرە وشانە پێویست نینو نابێ لە فەرهەنگدا بنووسرێن ، بەڵام ئەڵێم لەگەڵ مەبەستو ڕێبازی فەرهەنگەکەی مامۆستا جگەرخوێندا ناگونجێن . ڕاستە گەر مەبەستی فەرهەنگەکەی فراوانتر بوایە ئەوسا ئەو وشانە پێویست بوون . وا دیارە نووسەر گرنگی نەداوە ، کە بە گوێرەی ئەو مەبەستەی هەیبووە وشە کۆبکاتەوەو هەڵبژێرێ ، بەڵکو چی زانیوەو چی دەستکەوتووە نووسیویێتیو ئەمەش تووشی هەڵـەی کردووەو بووە بە هۆی ئەوەی زۆر لابدات لە سنووری ئەو مەبەستەی هەیبووە . ئەم گرنگینەدانو لادانەش بووە بە هۆی ئەوەی ناوەرۆکی فەرهەنگەکە گـرانبێ بەو وشانەی پێویسـت نین . بۆ نموونە دەبینین لـە هەر لاپەڕەیەکدا نزیکەی هەشت وشە هەیە . لەم هەشت وشەیە ، نزیکەی سێ وشەی ناوی دیهاتو شارەکانی کوردستانە ، یەك وشـەی ناوی تایبەتی مرۆڤە ، یەك وشەی ناوی شاعیرانو نووسەرانو هونەرمەندانی جیهانە ... بەتایبەتی ئەوەی ئێجگار فەرهەنگەکەی بارگران کردبێ ، وەك وتمان ، ئەوەیە کە نزیکەی لە هەر هەشت وشە ، سیانی ناوی شارو دێهاتەکانی کوردستانە . بە باوەڕی من باشتر وا بوو ، کە گەورەترینو بەناوبانگترین شارو دێهاتی هەڵبژاردایە ، کە ژمارەیان سـەد ناوێك دەبێتو ئەوسا فەرهەنگەکەش لەو بارەگرانە ڕزگاری ئەبوو .

هەروەها وەك وتمان ، نووسەر چی زانیوە نووسیویێتیو ئەوەی نەشیزانیوە بەدوایا نەگەڕاوەو پەڕانوویەتی . ئەمەش بووە بە هۆی هەڵەیەکی زۆر . وەك دەبینین ناوی شاری (ئۆدێسا)ی داوە ، بەڵام (تالین)و (ڤیلنووس)و (ڕیگا) ... ی نەداوە ، لەگەڵ ئەوەدا کە ئەمانە پایتەختنو (ئۆدێسا) پایتەخت نییە .

(قالـه)ی نووسیوه ، بەڵام (بله) ، (خـوله) ، (ئەحه) ،
(حەمه) ، (عەبه) ... ی نەنووسیوه .

(پووشـکین) ، (پەتهـۆڤن)ی تۆمارکردووەو (گۆرکی)
(مایکۆڤسـکی) ، (بایرۆن) ، (چایکۆفسـکی) ، (باخ) ... ی
تۆمار نەکردووه .

(بێ‌کەس) ، (خانی)ی نووسیوه ، کەچی (زێوەر) ، (پیرەمێرد) ،
(مەولەوی) ، (نالی) ... ی نەنووسیوه .

(اسمهان)ی داوه ، (جەزراوی) ، (شەماڵ) ... ی نەداوه .

لێرەدا مەبەستم ئەوه نییه ، کە ئەو وشانەی ناوم بردنو نووسەر
نەینووسیون ، بڵێم ئەبوو بیانووسێ : مەبەستم ئەوەیه کە هەڵبژاردنی
وشـه نابێ بەڕێکەوت بێ یا بەپێی زانینی دانەرێ ، بەڵکـو ئەبێ به
گوێرەی پێویست بێ . لێکۆڵینەوه ناگونجێ بۆ هەر وشەیەك بە تەنها ،
چونکه هەر وشەیەك پەیوەندی لەگەڵ چەند وشەیەکدا هەیه . لەبەر
ئەوه نووسـەر ئەبێ بە کۆمەڵ لە وشه بکۆڵێتەوه . بۆ نموونه ، ئەگەر
بەکێك بپرسی : پێویست ئەکا (زێوەر) لە فەرهەنگدا بنووسرێ ؟ .
ئەوه وەڵامی ئەم پرسـیاره ناتوانرێ بدرێتەوه . نەك لەبـەر ئەوەی
پرسیارەکە گرانه ، بەڵکو لەبەر ئەوەی ڕاست نییه . چونکه وەك لـە
سەرەوه وتمان ناتوانرێ بووترێ کام وشه پێویستەو کام وشه پێویست
نییه . دەتوانرێ بووترێ کام کۆمەڵ وشه پێویستەو کام کۆمەڵ پێویست
نییـه . هەروەها دەبێ بزانرێ بۆ چ فەرهەنگێکەو ئەوسـا دەتوانرێ
وەڵام بدرێتەوه .

بۆ ئەم فەرهەنگەی مامۆستا جگەرخوێن هەڵە نییه کە (بێ‌کەس)و
(خانی) بنووسرێ ، بەڵام کە پێویست بکا ناوی شاعیرانو نووسەرانی
کورد بدرێت ، ئەوسا دەبێ ناوی هەموان یان هەره بەناوبانگیان بدرێت .

نەك وەك مامۆستا جگەرخوێن ، بێ ئەوەی هیچ هۆو بەڵگەیەك هەبێ (بێکەس)ی داوەو (زێوەر)ی نەداوە ، (خانی)ی نووسیوەو (مەولەوی)ی نەنووسیوە . بەم جۆرەش بۆ شاعیرانو نووسەران هەمان هەڵەی کردووەو ناوی کامیانی زانیوە نووسیوێتی ، بێ ئەوەی نەخشەیەك بکێشێ .

مەبەستم ئەوە نییە کە (بلە ، خولە ، ئەحە ...) پێویست بوو لەناو فەرهەنگەکەدا بوونایە ، بەڵکو مەبەستم ئەوەیە ، کە (قالە) هەبێ ئەوسا ئەبێ (بلە ، خولە ...)ش هەبێت . دانی ناوی تایبەتی مرۆڤ بۆ ئەم جۆرە فەرهەنگانە ڕاست نییەو پێویست ناکات ، کەچی مامۆستا لەگەڵ ئەوەشدا کورتەی هەندێك لە ناوەکانیشی نووسیوە . بۆ ئەو ناوانە فەرهەنگی تایبەتی هەیە ، هەروەها هیچ پێویستی نەدەکردو ڕاستیش نییە کە ئەم وشانە : سام ، حام ... هتد . کەوتوونەتە ناو « فەرهەنگا کوردی »یەوە .

یاخود چ پێویست دەکا لەم فەرهەنگەدا (اسمهان) هەبێ . کە نووسەر ئەم ناوەی داوە ، ئەوە دیارە بڕیاریداوە ناوی گۆرانیبێژان پێویستە لەناو فەرهەنگەکەدا بێ . بەم جۆرە بوایە دەبوو ناوی هەموو گۆرانیبێژانی بەناوبانگ بکەوتنایە ناو فەرهەنگەکەوە . ئەمەش ڕاست نییە . ئەگەر ڕاستیش بێت لە تواناادا نییە ، چونکە ژمارەی گۆرانیبێژانی جیهان دوور نییە بگەنە تێکڕای ژمارەی ئەو وشانەی لە فەرهەنگەکەی مامۆستا جگەرخوێندان .

هەندێك وشە کەوتوونەتە ناو « فەرهەنگا کوردی »یەوە ، وەك : باتا ، بیبسی کۆلا ، تایت ، پالاس ... هتد ، کە وابزانم پێویست بەوە ناکات پیشانی بدەمو ڕوونیبکەمەوە ، کە نەئەبوو بە هیچ چەشنێك ئەم وشانە بکەوتنایە ناو فەرهەنگەکەوە . هەرکەس چاوی بەم وشانە

بکەوێ ، بێ لێکۆڵینەوە دەزانێ ، بوونیـــان لەناو فەرهەنگەکـــەدا بێ سوودە . نەك تەنهـــا بێ سوودە ، بەڵکـــو بە خـــۆڕایی باری فەرهەنگەکەیان گرانکردوو ..

لە هەڵبژاردنی وشە بۆ « فەرهەنگا کوردی » کەم وکوڕی ئێجگار زۆرەو لە وتارێکی وەها کورتدا توانا نییە لە هەمووی بدوێم . ئەوەی ڕاستی بێ ، ئەوەیە وشەکانی ئـەم فەرهەنگە بەتەواوی لەگـەڵ ئەو مەبەستەدا ناگونجێ کە نووسەر بۆ نووسینی فەرهەنگەکەی هەیبووە . دەبینین ژمارەی وشەکانی بەرگی یەکەم و دووەمی فەرهەنگەکە لـە شەش هەزار وشە تێناپەڕن . با بڵێین ژمارەی وشەکانی بەرگی سێیەمیش کە ماوە چوار هەزار وشەیەك دەبێت . بەم جۆرە هەموو وشـەکانی « فەرهەنگا کوردی » دەکاتە دە هەزار وشەیەك . وەك لـە سەرەوە باسمانکرد پتر لە نیوەی وشەکانی لەگەڵ مەبەستەکەیدا ناگـونجێن ــ واتە ئەو وشانەی کە دەگونجێن نزیکەی پێنج هەزارێك دەبن . جا بۆ مەبەستێکی وەها ــ بۆ قوتابیانی خوێندنی بەرز ــ پێنـج هەزار وشە زۆر کـەمە .

لە لێکۆڵینەوەی وشەکانی ئەم فەرهەنگەدا دەرئەکەوێت ، کـە « فەرهەنگا کوردی » شێوەی ئینسـکلۆپیدیای هەیە (هەرچەندە نووسەر لە پێشەکییەکەیدا ئەمەی نەنووسیوە) ، بەڵام لەگەڵ ئـەم مەبەستەشدا ناگونجێ ، چونکە ژمارەی ئەو وشانەی کە پێویستە لـە فەرهەنگی ئینسکلۆپیدیای کوردیدا تۆماربکرێن ، نەك دەبێ دە هەزار وشەیەك بێت ، بەڵکو دەبێ چەند دە هەزارێك بێ .

× × ×

لە چۆنیەتی لێکدانەوەو ڕوونکردنەوەی مانای وشەدا ناتەواوی زۆرە . بۆ ئەو وشانەی دەتوانرێ مانایان بە یەك وشە نیشانبدرێ ،

نیشانی نەداوە ... زۆر وشە هەن ، کە خاوەنی یەك مانان (یاخود مانایان لەیەك نزیکە) ، بەلام شێوەی نووسینو خوێندنەوەیان جیاوازە (Synonym) ، وەك : (زار ــ زمان) ، (قەفقاس ــ قەوقاس) ، (هەمیشە ــ هەردەم ــ هەرچاخ) ... هتد . بۆ دانی مانای ئەم جۆرە وشانە باشترین ڕێگا ئەوەیە ، وشەی یەکەمیان (یاخود هەرە ناسراویان) ڕاڤەبکرێو لەبەردەم ئەوانیتردا بنووسرێ : بڕوانە فلان وشە . خۆ ئەگەر جیاوازییەکیش لە نێوانیاندا هەبێت بنووسرێت . بەلام مامۆستا جگەرخوێن بەم شێوەیەی نەکردووە ، یەلکو هەموو وشەکانی ڕاڤەکردووەو جگە لەوەش درێژەی بە ڕاڤەی وشەکان داوە . بێگومان ئەو دووبارەکردنەوەیە نەك هەر ڕێگا درێژ ئەکاتەوە ، بەلکو نیشانی خوێنەریش نادات کە (زار)و (زمان) خاوەنی یەك مانان . بەلێ بۆ مانای چەند وشەیەکی کەم لەسەر ئەو ڕێگایە ڕۆیشتووە کە لە سەرەوە باسمانکردووە ، بەلام ئەویش بە جۆرێك ئالۆزی کردووە ، کە لەو باوەڕەدام هێشتا باشتر بوو هەردوو وشەکە ڕاڤەبکات . هاتووە وشەی یەکەمیانی ڕاڤەکردووەو کە هاتۆتە سەر وشەی دووەم لە نێوان دوو کەواندا بە عەرەبی نووسیوێتی (قد مرت تفسیرها) . جا گەلێك جار وا ڕێدەکەوێ کە وشەی دووەم لە یەکەمەوە زۆر دوورەو خوێنەر دەبێ بە هەموو فەرهەنگەکەدا بگەڕێ تا وشەی یەکەم دەدۆزێتەوەو دووریش نییە هەر نەیدۆزێتەوە ، چونکە نووسەر لای وشەی یەکەمەوە نەینووسیوە کە وشەی یەکەم کامەیە . لێرەدا وەك مەتەلی لێدێتو خوێنەر کە وشەی دووەم دەبینێ ، دەبێ بگەڕێو بیربکاتەوە بۆ ئەوەی بزانێ چی وشەیەکیتر هەیە مانای وەك ئەم وشەیەی دووەم بێت . جگە لەوە جێگای سەرسوڕمانە ، کە دانەری فەرهەنگێکی کوردی ــ کوردی لە جێگای وشەیەك یان ڕستەیەکی کوردی بۆ ئەو مەبەستە بە عەرەبی بنووسێت : (قد مرت تفسیرها) .

ڕاسته فەرهەنگنووس دەبێ گرنگی بەوە بدات کە ڕاڤەی وشەکان بە کورتی بکات • بە مەرجێك ئەو کورتیە نەبێت بە هۆی نەکردنەوەو ئاشکرا نەبوونی ماناى وشەکان[١٢] • جگە لەوە پێویستە ڕاڤە ڕوونو ڕەوان بێتو وشەی ئاسانو سادەی بۆ بەکاربهێنرێ تا هەموو خوێندەوارێك بەبێ جیاوازیی پلەی خوێندەواری تێیبگات • مامۆستا جگەرخوێن بەم جۆرەی نەکردووە ، بەڵکو بەپێچەوانەوە بۆ ڕاڤەی بەشی زۆری وشەکان درێژەی پێداوە • بۆ نموونە ، ئەوە وشەی (سام) بەو شێوەیەی لە « فەرهەنگا کوردی »دا نووسراوە ، ئەخەمە پێش‌چاو :

(سام)
دبێژن :ـ یەك ژ چار کورێن (نۆح ـ نوح) .
پەیڤام بەرە :ـ سام ، حام ، ایرەج ، تورەج . لێ ئەز باوەرناکم . ژ بەرکو مرۆڤ هەمو یەك بەرچەیە . نە سامی هەیەو نەحامیو نە توریو نە ایرانی . ژ هەڤ جدابونا مرۆڤا تەنی ب زمانو جیکەهە . جارنا ملەتەك نەوەکهەڤیا زمان یا ئۆل یا ژ هەڤ دوربون ، دبن چەند ملەت . و جارنا چەند ملەتێ دژمنی هەڤ بڤی آوایی دبن یەك ملەت . بەلام آورا نژادی ، ورەنگ دمرەون .

ء ـ (سام ابن نوح) .

(سام)
ناڤی گەرناسەکی کوردە کالكو باپیری (روستەم) ێ ناڤدارە . دبێژن :ـ روستەم کوری زال کورێ سام کورێ نەریمان . (شەرەف خان) . دبێژی :ـ ئەڤ روستەم کورد . د شەهنامێ دە چەند پەندو بەستە هاتنە :

یەکی جامو بادە
روستەم سوبەرد
بەوی گوڤتی کەی نامێ
بەرداری گورد
بگۆیەدکی گوردان
تەرا خاستەند
سەری تەختی ایران
بیاراستەند

(١٢) ئا . ك . بەرۆنکۆڤ ، لە تەجروبەی فەرهەنگدانانـدا ، « گۆڤاری فەرهەنگنووس » ، مۆسکۆ ، ١٩٥٧ ، ب ١ ، ل ١٤٠ . (بە زمانی ڕووسی) .

سید حسین موکریانی دبێژی :ـ
گوتنا (گورد) د فردە (کوردە)و
ڤێ چیرۆکێ دورو درێژ بدارفە
دکی . وهـــا رەنگە هـــن تاریخ
بێـــژین رۆژآڤاو رۆژهـــلات

دبێژن :ـ
(کـــورد) ژ (گـــورد) بداخوازا
گەرناس هاتیە .
ء ـ (اسام جد روستم المشهور) .

دەبینین ڕاڤەی ئەم وشەیە یەك لاپەڕەی تەواوی لە فەرهەنگەکە داگیرکردووە • چ پێویست بەم داستانە ئەکات ؟ لەو باوەڕەدام ، کە ئەم وشـــەیە هەر پێویستی بەوە نەدەکرد بکەوتایە نـــاو فەرهەنگەکەوە • ئەگەر پێویستیشی بکردایەوە ، ئەوە دەتوانرا بـــە دوو دێڕێك بـــە ئاسانی ڕاڤەبکرێ •

وشەی (آلەقەمش) لە « فەرهەنگا کـــوردی »دا بەم جۆرەی خوارەوە ڕاڤەکراوە •

(آلقەمش)

گوندەکە دسینۆرێ کوردســـتانا
سۆریەو کوردستانا ترکیا دەبە .
پشتی شەرێ (شیخ ســـعید)
د سالا ١٩٢٥ دە حاجو آغا د سالا
١٩٢٦دە لە پهلانینە کە بچـــوك
چێکرو ژ چیایێ هەڤیرکا داکەتە
سوریە . لەشکرێ ترکا د گوندێ
(آلـــەقەمشێ)دە ٢٤٣٢ مرۆڤ
د حەوشـــــا آغی دە کوشتن‌و

شوتاندن . ژن‌و مێرو زارۆك ب
هەڤرە بون . من ب چاڤێ خوە
ژنەك دی کو هەر بتــــەنێ ژ بەر
سنگوا پاراسنی مابو . لێ خوین
ژ پشتا وێ دهات من پیرا تۆرێ
ل سەر ڤێ ژنکێ چێکـــــریە .
(آلەقەمش) ـ آلەقماشـــــە .
آلاوی قماش بو .
ء ـ (اسم لقریة کوردیە مشهورة)

لەو باوەڕەدام (آلەقەمش) زۆر بە باشی دەتوانرا بە چەند وشەیەك ڕاڤەبکرێ‌و پێویستیشی بەم درێژەپێدانە نەئەکرد •

ئنجا با تەماشای وشەی (ترك) بکەین ، بەو شێوەیەی ، کـــە مامۆستا جگرخوێن ڕاڤەی کردووە •

نافی ملەلـەتەکیـیە ژ چێنێ تـا
سـنیۆرێ یـەونانو بلقـــار درێژ
بونـــە . عنك درێژێ رۆژهلاتێ
یـەکتیا سۆفیاتی دە دژی ، تەنی
ملەلەتێ کـــورد نافـــیرا ترکێ
آزەربایـجانو ترکی ترکیا دبری .
ژ اـــەورا ترکێ (طـــورانی)

کمالیسـت خـستوتە دلێ خوە کۆ
ملەلەتێ کورد بزۆر بکـن ترك .
داوەکو ترکستانە کـــــە مەزن
لدارخن . لێ دقـــرنێ (۲۰)
بیـستا دە ئەڤ داخوازا پێـــك
نایێ . ژ بەرکۆ زۆر نەما بکارێ.
مللەت هەمو شیار بونە .

خوێنەر کە چاوی بە ڕاڤەی وشەی (ترك) دەکەوێ ، وا دێتە بیری ، کــە مامۆستا وتارێکی لەبارەی مێژووی تورکو جوولانەوەی تۆرانەوە نووسیوەو دوور نییە لەبیر خوێنەر بچێتەوە ، کە فەرهەنگی بەدەستەوەیەو ویستوویەتی بزانێ مانای وشەی (تورك) چییە . ئەم وشـــەیەش هەر وەك ئەوانی پێشـــوو ، دەتوانرا بە چەند وشـــەیەك ڕاڤەبکرێ .

بۆ تەواو سەلماندنی ئەو باوەڕە ، کە مامۆستا جگەرخوێن زۆر درێژەی بە ڕاڤەی وشەکان داوە ، وا وشەی (خانی)یش بەو شێوەیەی مامۆستا ڕاڤەی کردووە دەخەینە پێش‌چاو :

(خانی)

ناڤ و دەنگی شاعرەکی ناڤدارێ
کوردە کـــۆ دوەلات پارێزی دە
یـەکەم مرۆڤە د کوردســتانێ دە
تاریخو ژینکاریا ســـــــەیدایێ
(خانی) دناڤ روپەلێ تاریخـــا
مێژوێ کوردو هۆزانی دە جیکی
بلند گرتیە . دەما (خانی) بناڤی
وەلات پارێزی گازی دکـــــر ل

(فرانسا) بکێـــرا ول‌وێرو و
کەنشتا زکێ هەڤ دچرانـدن .
لێ مەخابن ! ملەتی کـــورد نە
شیارو اگادار بو بهائی نڤیـسینا
خانی نزانبو . بەر ب نەوالا بن
دەستی ڤە بەرژێر دبو .
« (اسم اعظم شاعر کوردی) .

نووسەر باسی خەباتو مێژووی ژیانی (خانی)ی کردووە ، کە هیچ پێویستی بەم باسە درێژە نەئەکرد ، چونکە (خانی) لە فەرهەنگدا باسکراوە ، نەك لە مێژوو یان ئەدەبدا • جا گەر مامۆستا مەبەستی ئەوە بێت ، قوتابیانی بەشی کوردی بەم باسە (خانی) باش بناسنو شارەزایی لەبارەیەوە پەیدابکەن ، ئەوە ئەم باسە بۆ ئەو قوتابیانە کەمە • ئەوان سەبارەت بە (خانی) دەبێ زۆر بزانن ، نەوەك تەنها ئەو چەند دێرە • بۆ زانینی باسی (خانی)یش ئەدەب هەیە ، کە لەو زانستەدا دەتوانن باش بیناسن • فەرهەنگ ئەو ڕێگاو ئەو توانایەی نییە بە درێژی باسی هەموو شتێك بکات ، بەڵکو دەتوانێ بە کورتی دەری‌خات ، کە (خانی) کێیە • بۆنموونە ، دەتوانرا بنووسرێ •

خانی ــ شاعرەکی کوردە ، ل قەرنا حفلدا دما ، نفیسکارێ مەم ئو زینە .

لەو باوەڕەدام گەر مامۆستا جگەرخوێن ڕاڤەی (خانی) بەو شێوەیەی من کردوومە ، بکردایە باشتر بوو • ئەگەر خوێنەر بەو ڕاڤەیەدا باش بۆی ڕوون نەبێتەوە یا بیەوێ پتر دەربارەی (خانی) بزانێ ، ئەوە بە ئاسانی دەتوانێ تەماشای مێژووی ئەدەبی کوردی بکاو بۆی ڕوونبیێتەوە ، ئەو شاعیرە کێیە ، کە لە سەدەی حەڤدەدا ژیاوەو مەمو زینی نووسیوە •

سەرەڕای ئەو درێژەپێدانەی لە سەرەوە باسمانکرد ، دەبینین مامۆستا جگەخوێن لە هەندێ شوێندا بۆ ڕاڤەی وشەیەك هەڵبەستێکی دوورو درێژی هێناوەتەوە • لەو باوەڕەدام پێویست بەوە ناکات بۆ دۆزینەوەو تێگەیشتنی مانای وشەیەك ، خوێنەر کاتێکی درێژ بەرێتەسەرو بکەوێتە بیرێکی قوولەوە • هەروەها دەبینین لە هەندێ شوێندا هەڵبەستێکی وای بۆ ڕاڤەی وشەیەك داوە ، کە نەك ئەو

هەڵبەستە مانای وشـــەکە ڕوون ناکاتەوەو نیشان نادات ، بەڵکـــو بەپێچەوانەوە ئاڵۆزی ئەکاو دەیکاتە مەتەڵێـــکو خوێنەر دەخـــاتە بیرکردنەوە بۆ هەڵهێنانو تێگەیشتنی . لەبەر ئەوە فەرهەنگ نووس دەبێ ئاگای لەوە بێ چ شێوەو شێوازێك ئاسانترە بۆ ڕاڤەی وشەو بۆ زووترو باشتر تێگەیشتنی خوێنەر تا ئەو ڕێگایە بگرێت . لێرەدا مەبەستم ئەوە نییە ، کە ڕاڤەی وشە بە هەڵبەست ناکرێ ، بەڵکو دەڵێم دەکرێت . بەڵام بە مەرجێك بە دوو دێڕێکی سادە ، کە بە جوانی مانای وشەکەی تیادا بکرێتەوە . نەوەك بە هەڵبەستێکی درێژ کە مانای وشەکەی تیادا ... ەبێو بێ کەڵك جێگا لە فەرهەنگەکەدا داگیربکاتو کات لە خوێنەر ... بکات .

بەڵێ مامۆســـتا ڕاڤەی هەندێ وشـــە بە کـــورتی ئەکا ، بەڵام مەرج ئەوە نییە ڕاڤە هەر کورت بێ ، بەڵکو مەرج ئەوەشـــە ڕاڤەکە بە تەواوی مانای وشـــەکە یەکالا بکاتەوەو خوێنـــەر بە باشیو ئاسانی تێی‌بگا ... بۆ نموونە مامۆستا وشەی (دینار)ی بەو جۆرەی خوارەوە ڕاڤەکردووە :

(دینار) بیست دەرهەمە .

بێ‌گومان باشە کە خوێنەر بزانێ دینار بیست درهەمە ، بەڵام بەم ڕاڤەیەدا ئاشکرا نەبووە دینار چییە . لەگەڵ ئەوەشدا خۆ دینار هەزار فلسە ، چوار چارەکە ... و (دینار)ی یۆغۆسلافییش هەیەو ئەی ئەو چۆن بەش‌ئەکرێت ؟... بەو پێیە دەبوایە نووسەر ئەمانەش بنووسێت . لەڕاستیدا بۆ فەرهەنگ ئەمانە پێویست نین ، بەڵکو پێویست ئەوەیە نیشان بدرێت (دینـــار) دراوی چ وڵاتێکە . هەرچەندە لـــە ڕاڤەی (دینار)دا ناتەواوی هەیە ، بەڵام تا ڕادەیەك وشەی (دۆلار)ی باش ڕاڤەکردووە ، کە نووسیویێتی : پارە ئێ ئەمەریکانە .

ڕاڤەی ناڕێك‌و ناقۆلا بە باسی بێ‌سوودو بە هەڵبەستی گران‌و ...
نزیکەی لە هەموو لاپەڕەیەکی فەرهەنگەکەدا دەبینرێ . تا ڕادەیەك
ئەمە جێی سەرسوڕمان نییە ، بەلام لە چەند شوێنێکدا ڕاڤەی هەندێ
وشەی بە جۆرێ کردووە ، کە هەڵەی وەها گەورە نەدەبوو بکرایە .
بۆ نموونە ڕاڤەی وشەی (پالاس) لە « فەرهەنگا کورد »دا بەم
جۆرەی لای خوارەوە کراوە :

(پالاس)

ناڤێ ئۆتێلەکێ‌یە . ل گەلەك باژار
ئەڤ ناڤ هەیە . نە کوردی‌و
عربی‌یە .
ء — (اوتیل پالاس)

مامۆستا دەڵێ (پالاس) ناوی میوانخانەیە . جا چۆن وەها مانای
وشە ئەدرێت ؟ چۆن وشە وا ڕاڤە ئەکرێت ؟... ئەگەر بەو چەشنەی
مامۆستا جگەرخوێن ڕاڤەو مانای وشە نیشان بدرێت ، خۆ ئەشێ
(پالاس) ناوی چیشتخانەو چاپخانەو سینەماو ... هتد بێت . خوێنەر
چاوەڕوانی ئەوە لە فەرهەنگنووس ناکات ، بزانێ (پالاس)
میوانخانەیە ... بەڵکو چاوەڕوانی ئەوە ئەکات بزانێ (پالاس) چ
مانایەك ئەبەخشێت . ئەگەر بە گوێرەی ڕاڤەی مامۆستا جگەرخوێن
بێت ، ئەوە زوربەی وشە بێ مانان . بەم جۆرە بوایە ، کە دانەری
« فەرهەنگا کوردی » مانای وشە ئەدات ئەوە ئەبوایە بۆ مانای وشەی
(کوردستان)یش هەر بینووسیایە ناوی میوانخانەیە ، بۆ مانای وشەی
(گۆیژە)ش بینووسیایە ناوی سینەمایە ، بۆ مانای وشەی (مفتی)یش
بینووسیایە ناوی گەرماوە ، بۆ مانای وشەی (سلێمانی)یش بینووسیایە
ناوی کەبابخانەیە ... هتد . لەو فەرهەنگە کوردییانەدا ، کە تاکو ئێستا
دەرچوون لەم چەشنە ناتەواوییانەم تێدا نەدیون .

ئەو هەموو وشـــانەی نەدەبوو بکەونە نـاو فەرهەنگەکەوەو کەوتوونەتە ناوی ، لەگـــەل ئەو ڕاڤە دوورو درێژانەو هەلبەستانەی بێسوود نووسراون لابیرانایە ، ئەوسا بە ئاسانی دەتوانرا ئـەو دوو بەرگەی « فەرهەنگا کوردی » بە یەك بەرگ لە چاپبدرێتو چ بۆ باری چاپو چ بۆ خوێنەر باشتر بوو •

× × ×

مامۆستا جگەرخوێن بۆ ڕیزکردنی وشەکان ئەو ڕێگایەی گرتووە کە هەندێ لە فەرهەنگە فارسییەکانی کۆن لە سەری ڕۆیشتوون ــ واتە بە گوێرەی پیتی سەرەتاو کۆتاییەوە • ئەم ڕێگایە تا ڕادەیەك ئالۆزەو دۆزینەوەی وشە گرانە • لەبەر ئەوەیە کە لە فەرهەنگەکەی مامۆستا جگەرخوێندا گەڕان بۆ وشەیەك ونبووتێکە لە فەرهەنگەکەدا • ئـەم جۆرە ڕێگایە لەبەر ئالۆزی لەمێژە وازی لێهێنراوەو نازانم هۆی چییە مامۆستا جگەرخوێن بەم چەشنە کردوویەتی • هەروەها « فەرهەنگا کوردی » تاکە فەرهەنگی کوردییە ، کە ئەم ڕێگا ئالۆزەی گرتووە • بۆ نموونە ، دەبینین لە فەرهەنگەکەدا وشەی (ڕۆژ) لە لاپەڕە (١٤٩)دایەو کەچی (ڕۆژی) ، کە ئەبێ لە پاش (ڕۆژ) بێت ، لە لاپەڕە (١٤٧)دایە • (پۆلیس) لە لاپەڕە (١٧٢)دایەو (پۆلیسخانە) ، کە ئەبێ لە دوای وشەی (پۆلیس)ەوە بێت ، لە لاپەڕە (١٦٧)دایە ••• هتد • واتە ئەم ڕێگایەوە بە هۆی پاشو پێش خستنی وشەکان •

هەرچەندە لە « فەرهەنگا کوردی »دا ناتەواوی‌و کەوم کورتی زۆرە ، بەلام لەگەل ئەوەشدا شتی بەکەلكو باش هەیە • گەلێك وشەی پێویست لەناو فەرهەنگەکەدانو زۆر وشە جوان ڕاڤەکراون • دیارە کە مامۆســتا شارەزاییەکی باشی لــە زمانی کــوردیو مێژووی کوردو کوردستاندا هەیە •

مەبەست لەم وتارە ئەوە نییە لە نرخی مامۆستا جگەرخوێن کەم بکرێتەوە ، بەڵکو مەبەست ئەوەیە ئەو کەمو کورییانەی لە کاری فەرهەنگنووسیی کوردیدا هەن بخرێنە بەرچاو ، تا فەرهەنگ نووسەکانمان سوودی لێببینن بۆ ئەو فەرهەنگانەی بەدەستەوەن . بۆ پێشخستنی ئەم زانستەش ئەو رێگەیەمان گرتووە کە لێنین پەنجەی بۆ راکێشاوە : « هەر زانستێك پێش دەکەوێ و گەشە دەکا گەر لەسەر ناغەی زانینی مەردوم دارێژرابێت و لەسەر بنکەی رەخنەو روونکردنەوەو تێگەیشتنی هەموو ئەوەی لە زوودا کراوە هەڵچنرابێت »[13](*) .

●———●

(١٣) ف . ئی . لینین ، « مارکس ، ئێنگلس ، مارکسیزم » ، مۆسکۆ ، ١٩٤٧ ، ل ٤٥٧ (بە زمانی رووسی) .

(*) بڕوانە : رۆژنامەی « هاوکاری » ، ژ ١٢٧و ١٢٨ ، بەغدا ، ١٩٧٢

چەند سەرنجێك دەربارەی

«زاراوەی پارێزگای سـلێمانی»

ئەم وتارە لە مانگی ئابی ١٩٧١ لە شاری لێنینگراد نووسراوەو نێرراوە بۆ عێراق‌و لە پۆستەدا ون‌بووە . هەرچەندە ، سەبارەت بەم فەرهەنگۆکە چەند وتارێك بلاوکراوەتەوە ، بەلام لەگەل ئەوەشدا وای بە باش دەزانین ، کە ئێستا بێ هیچ دەستکاری‌یەك بلاوی‌بکەینەوە .

– نووسەر –

مێژووی دارشتن‌و دانان‌و دروست‌کردن‌و دۆزینەوەو وەرگێرانی زاراوە لە زمانی کوردیدا دەگەرێتەوە بۆ سەرەتای سەدەی بیستەم . تا سالانی ٦٠ ئەم کارە بە شێوەیەکی سست‌و سادەو ساکار بوو . بەرهەمی ئەم دەورە بریتییە لە فەرهەنگۆکەکەی ف . نیکیتین[1] ، فەرهەنگۆکی زاراوەی زانسیی ئەرمەنی – کوردی ، کە لە سالی ١٩٣٥ لە یەریڤان چاپ‌کراوە ، لیستەی ئەو زاراوە کۆمەلایەتی‌و سیاسییانەی لە گۆڤاری « هاوار »دا (سالی ١٩٣٠) بلاوکراونەتەوە لە بەشێکی تایبەتی‌دا لەژێر ناوی « فەرهەنگۆك »دا ، هەروەها ئەو زاراوانەی لە « گەلاوێژ ، ژین ، دەنگی گێتی تازە ، هەتاو ، نیزار ... »دا خراونەتە بەردەم خوێندەواران .

---

(١) ف . نیکیتین ، زاراوەی جەنگی رووسی – کوردی ، ورمێ ، ١٩١٦ .

دەوری دووەم لە شۆڕشی چواردەی تەمووزەوە دەست‌پێ‌دەکا تا ئەمڕۆ • بەرهەمی ئەم دەورە بریتییە لە : ئەو زاراوە زانستی‌یانەی لە لایەن چەند لیژنەیەکی تایبەتی جیاوازەوە دانراوەو دارێژراوەو لە چەند ژمارەیەکی گۆڤاری « ڕۆژی نوێ »ی سالی ١٩٦٠دا بلاوکراوەتەوە • ڕاستە لە وەرگێڕانو داتاشینی ئەم زاراوانەدا ناتەواوی‌و کەم‌وکورتی ئێجگار زۆرە ، وەك لە وتارەکەی مامۆستا جەمال نەبەزدا(٢) ، کە لە زاراوەکانی لیژنەی (ریاضیاتی) گرتووە خراونەتە پێش‌چاو • بەلام لەگەل ئەوەشدا ئەم بەرهەمە دەوری خۆی بینیوەو دەبینێ • دوابەدوای ئەم زاراوانە لە لایەن نەقابەی مامۆستایانی سلێمانی‌یەوە « فەرهەنگۆکی زاراوەی زانستی » دەرچوو ، کە ٩٧ لاپەڕەیە(٣) • لە زاراوەکانی بەشی جوگرافیا مامۆستا غەفوور ڕەشید کۆلیوەتەوەو ڕەخنەی بەجێی گرتووە(٤) • هەر لە سالی ١٩٦٠دا مامۆستا جەمال نەبەز لەژێر ناوی « هەندێك زاراوەی زانستی »دا(٥) فەرهەنگۆکێکی لە چاپ‌داو چەند کەم‌وکورتییەکی کەم لە کارەکەی مامۆستا نەبەزدا هەیە • ڕاستە ژمارەی وشەکانی فەرهەنگۆکەکەی نزیکەی (٣٠٠) وشەیەکەو بۆ ئەم مەبەستە

---

(٢) جەمال نەبەز ، زاراوەکانی لیژنەی ریاضیات لەژێر وردەبینی لێکۆلینەوەدا ، گۆڤاری « ڕۆژی نوێ » ، سالی ١٩٦٠ ، ژ ٦ ، ل ١٠٢ ــ ١٠٩ ؛ ژ ٧ ، ل ١١٢ ــ ١٢١ ؛ ژ ٨ ، ل ٨٥ ــ ٩١ .

(٣) غەفوور ڕەشید ، سەرنجێك لە بەراوی زاراوەی زانستی کوردی ، گۆڤاری « ڕۆژی نوێ » ، سالی ١٩٦٠ ، ژ ١٢ ، ل ٢٧ــ٣٥ .

(٤) ئەم دوو وتارە ، بەتایبەتی وتارەکەی مامۆستا نەبەز لەسەر شێوەیەکی زانستی نووسراونو لە لێکۆلینەوەکەیاندا گەلێ ڕاستی‌یان نیشانداوە . لەو باوەڕەداین کە لە دانانی فەرهەنگۆکی « زاراوەی بارێزگای سلێمانی »دا پێویست بوو سوود لەم وتارانە وەربگرن .

(٥) جەمال نەبەز ، هەندێك زاراوەی زانستی ، سلێمانی ، ١٩٦٠ .

کەمە ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشـــدا بەرهەمێکی زۆر پوخـتو کارێکی سەرکەوتووە[٦] .

دوای بڵاوبوونەوەی ئەو چەند بەرهەمەی لە سەرەوە ناومانبردن ، ماوەی دە ساڵێك لەم ڕووەوە هیچ شتێکی وەها لە چاپ نەدراوە کـە شایانی باس بێت . بەڵام لە ڕێکەوتنە مێژووییەکەی مارتی ١٩٧٠وە هەست بە بزوتنـــەوەی ئەم کارە دەکەین : یەکـــەم بەرهەمی ئەم بزووتنەوەیەش ئەو فەرهەنگۆکەیە کە چەند مانگێك لەمەوبەر لەژێر ناوی « زاراوەی پارێزگای سلێمانی »دا لە چاپ دراوەو کە سەرباسی ئەم لێکۆلینەوەیەمانە .

× × ×

چەند مانگێـــك لەمەوبەر لە لایـەن لیژنەیەکی تایبـەتی‌یەوە فەرهەنگۆکێك ، کە بریتییە لە کۆمەڵە وشـــەو زاراوەی عەرەبی ـ کـوردی ، لەژێر ناوی « زاراوەی پارێزگای سلێمانی »دا لـە چاپ درا[٧] . ئەم فەرهەنگۆکە « بە مەبەستی نووسین لە نێوان فەرهەنگو دامو دەزگاکانی فەرمانی »دا[٨] دانراوە ، کە یەکێکە لـە بەندەکانی بەیانی ١١ی ئازاری مێژوویی .

لە لیژنەی نووسینی ئەم فەرهەنگۆکەدا گەلێك لە زاناو دانـاو کوردناسی شارەزا ، وەك مامۆستایان : شێخ محەمەدی خاڵ ، شاکیر

---

(٦) لێکۆلینەوە لەو فەرهەنگو لیستەی زاراوانەی لەناو گۆڤارو ڕۆژنامەدا لە چاپدراونو بڵاوکراونەتەوەو کە لە سەرەوە ناومانبردن بە چەند وتارێکی تایبەتی پێشکەشی دەکەین . بەڵام لەم وتارەدا تەنهـا ناوی ئەو کارانەمان هێناوەو لێیان نەدواوین ، چـونکە مەبەستی ئەم وتارەمان لێکۆلینەوەیە لە فەرهەنگۆکی « زاراوەی پارێزگای سلێمانی » .

(٧) زاراوەی پارێزگای سلێمانی ، سلێمانی ، ١٩٧١ ، چاپی یەکەم .

(٨) هەمان سەرچاوە ، ل ٢ .

فەتتاح ، محەمەد مستەفا کوردی ، محەمەد صالح سەعید ، ڕەئووف ئەحمەد ئالانی ، ئەحمەد هەردی ... هتد . هاوبەشییان کردووە . ئەم هێزە گەورەیەش کە کۆبووەتەوە بۆ ئەم مەبەستە ، بووە بە هۆی سەرکەوتنی فەرهەنگۆکەکە . خوێنەر هەر کە چاوی بە ناوی ئەندامانی لیژنەکە دەکەوێ ئەو هەستە پەیدا دەکات ، کە نووسراوێکی بەکەڵك و بوخت و پێویست ... ی لەبەر دەستدایە . ئێمەش هەر لەو باوەڕەداین و ئەو هەستەشمان بەرامبەر بە « زاراوەی پارێزگای سلێمانی » هەیە .

فەرهەنگۆکی ناوبراو نزیکەی (١٤٠٠) وشەیەکی عەرەبی دەبێت ، کە بەرامبەریان ماناکانیان بە کوردی دراوە . وشەکانی ئەم فەرهەنگۆکە بە تەواوی لەگەڵ مەبەستی دانانیـــدا ئەگونجێن . بەڵگەش بۆ ئەمە ، ئەوەیە زوربەی ئەو وشانە بەرچاو دەکەون ، کە بۆ نووسین لـــە تێوان فەرمانگاو دام و دەزگای فەرمانیدا پێویستن . بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ وشەو زاراوە هەن نەکەوتوونەتە ناو فەرهەنگۆکەکەوە ، کە بۆ هەمان مەبەست کەمتر پێویست نین وەك لەو وشـــانەی تۆمارکراون . هەروەها هەندێك وشە هەن ، کە بۆ ئەو مەبەستە زۆر پێویـــست نین و کەوتوونەتە ناو فەرهەنگۆکەکەوە .

هۆی ئەو کەم و کورتییە کـــەمەی کە هەیە لـــە هەڵبژاردنی وشـــە عەرەبییەکاندا بۆ ئەم فەرهەنگۆکە ئەوەیە ، کە لیژنەکە لەسەر شێوەیەکی زانستی وشـــەی کۆنەکردۆتەوەو هەڵنەبژاردووە ، وەك لـــە پێشەکیدا نووسراوە :

« بەڕێوەبەریتیی پەروەردەو فێرکردن بە نووسراوی ٧٨٦٥٠ ڕۆژی ٢٠/٤/١٩٧١ داوای لە پارێزگای سلێمانی کرد کە بە فەرمانگەکانی تری ڕابگەیەنێت هەر وشەو زاراوەیەکیان پێویستە بۆ وەرگێرانی بۆ

کوردی ڕاستەوخۆ بینێرن بۆ لیژنەکەو تا ئێستا لە چەند نەرمانگەیەکەوە زاراوە نێرراوە »[٩] .

لە کۆتایی ئەو چەند دێڕەی پێشەکیی فەرهەنگۆکەکەدا دەرئەکەوێ کە تەنها لە چەند فەرمانگەیەکەوە زاراوەیان بۆ نێرراوەو لەسەر دڵخوازی ئەو چەند فەرمانگەیە ، ئەو فەرهەنگۆکە دانراوە . بەمەدا دەرئەکەوێ ، کە ئەم نووسراوە سوودبەخشە تەنها بۆ چەند فەرمانگەیەك ، نەك بۆ هەمـــــوو فەرمانگەکان . بەڵگەش بۆ ئەمە تەنهـــــا ئەو چەند دێڕەی پێشەکییەکە نییە ، بەڵکو چاوخشاندنێك بە فەرهەنگۆکەکەدا باشتر ئەو ڕاستییە دەخاتە ڕوو . جگە لەوە دوور نییە کە فەرمانبەرانی ئەمڕۆی ئەو فەرمانگەیانە پێویستیان بەو وشەو زاراوانە بێت ، بەڵام ئەگەر پاش ماوەیەك هەندێك لە فەرمانبەران لە ئەنجامی گواستنەوەدا گـــۆڕانو فە مانبەرانی نوێ پێویستیان بەو وشانە نەبێو پێویستیان بە وشەی کە بێت ، ئەوسا فەرهەنگۆکەکە سوودێکی زۆری لێورەناگـــیرێو زۆر ناژی . کۆکردنەوەی وشە بەم چەشنە کـــە لیژنەی دانانی « زاراوەی پارێزگای سلێمانی » لە سەری ڕۆیشتووە فەرهەنگۆکەکەی خستۆتە چوارچێوەیەکی تەسکەوە .

بۆ کۆکردنەوەی وشەو زاراوە ، وەك وتمان ئەو ڕێگایە ڕاست نییەو دەبێ بە هۆی کۆسپو کەموکورتی بۆ فەرهەنگ . باشتر وا بوو ، ئەندامانی لیژنە خۆیان بەسەر فەرمانگەکاندا بگەڕێنو لەناو نووسراوو چاپەمەنییەکاندا وشـــەیان دەربهێننو کۆیکەنەوە . جـــگە لەوە خۆ فەرهەنگی عەرەبی زۆرە کە بە ئاسانی دەتوانرا وشـــــەو زاراوەی پێویستیان بۆ ئەم مەبەستە لێ دەربهێنرێ . هەروەهـــا ڕێگەی‌تر بۆ کۆکردنەوەی وشە زۆرە .

---

(٩) هەمان سەرچاوە ، ل ٤ ــ ٥ .

پاش ئەوەی وشە کۆدەکرێتەوە ، ئینجا دەبێ بژار بکرێ ـ واتە ئەو وشانەی پێویست نین لاببرێن‌و ئەو وشانەی پێویستن‌و پەڕێنراون‌و نین بهێنرێنە ناوەوە . بۆ ئەم مەبەستە چەند رێگایەکی زانستی هەیە ، کە وا لە خوارەوە بە کورتی لە یەك دوائیکیان دەدوێین :

١ ـ وشەکان کە کۆکرانەوە بە گوێرەی بابەت دابەش‌بکرێن بەسەر چەند پۆلێك وشەدا ، هەر پۆلێك لەژێر سەرباسی خۆیدا ، کە پەیوەندی تەواو هەبێت لە نێوان ئەو وشانەی لەیەك پۆلن . بۆ نموونە ، زاراوەکانی کارەبا ، زاراوەکانی فیزیا ، زاراوەکانی رێزمان ، ئەو وشانەی پەیوەندیان بە نامەوە هەیە ... هتد . بەم جۆرە نەك تەنها دەتوانرێ ئەو وشانەی کە نەکەوتوونەتە ناوەوە پەڕێنراون ، بهێنرێنە ناوەوەو بنووسرێن ، بەڵکو دەتوانرێ وشەو زاراوە کۆبکرێتەوە . ئەگەر بەم رێگایەدا بڕۆین ، دەبینین لە هەندێ کەم‌وکوڕی رزگارمان دەبێت . بۆ نموونە ، ئەگەر ئەو وشەو زاراوانەی پەیوەندیان بە رێزمانەوە هەیە : کۆبکرێنەوە ، دەبینین ئەم وشانە کۆدەکرێنەوە : اسم ، صفه ، فعل ، ضمیر ، جملە ، کلمە ، حرف ، مصدر[١٠] ... و گەلێکی‌تر . ئەوسا هیچ یەکێك لەم وشەو زاراوانە ناپەڕێنرێن .

بەڵام لە فەرهەنگۆکی « زاراوەی پارێزگای سلێمانی »دا دەبینین ، کە (صفه ، جملە ، کلمە ، مصدر) هەیەو کەچی (فعل ، ضمیر ، حرف ...) نییە . ئایا هۆی چییە ئەم وشانە پەڕێنراون ؟ گوایا ئەبێ (فعل ، ضمیر ... هتد) کەمتر پێویست بن‌و کەمتر بەکاربهێنرێن ، وەك لە (صفه ، کلمە ... هتد) .

(١٠) بۆیە وشەکان بە عەرەبی دراون ، چونکە لێرەدا باسی کەم‌وکوڕیی بەشی عەرەبییەکەی فەرهەنگۆکەکە کراوە .

بێشك هۆی هەرە گەورەی ئەم کەموکورییە ئەوەیە ، لیژنەکە ئەو ڕێگایەی نەگرتووە کە ناومانبرد ••• هەروەها ئەو وشـــانەی پەیوەندییان بە سەرباسی نامەوە هەیە ، ئەمانەن : (رســالة ، طابع ، اوراق ، برید ، حبر ، قلم •••) ، بەلاّم ئەم فەرهەنگۆکەی لێی ئەدوێین ، ئەم وشــانە : (رسالة ، طابع ، اوراق ، برید •••)ی داوە ، کــەچی (حبر ، قلم •••)ی نەداوە ، لەگەڵ ئەوەی ئەم وشانەش هەر بەو جۆرە پێویستن و هەر بەو ئەندازەیەش پەیوەندییان بە مەوزووعی نامەوە هەیە • بەم شێوەیە دەتوانین گەلێك وشەو زاراوە بخەینە پێش‌چاو ، کە ئەبوو لە فەرهەنگۆکەکەدا تۆماربکرێن •

٢ ــ لە هەموو زمانێکدا وشە هەن کە یەك چاوگ و یەك ڕیشەیان هەیەو لە یەك وشە دەتوانرێ هەندێ وشەی‌تر دروست‌بکرێ ، وەك : (محافظ ، محافظه) ، (فن ، فنان ، فنی) ، (شعر ، شاعر) ، (ادب ، ادیب) ••• هتد • جا لەم ڕێگایەوە پاش کۆکردنەوەی وشە ، پێویستە هەر وشەیەك بەجیا تەماشابکرێ و بخرێتە بان وشەکان • بێ‌گــومان مەرج نییە لە هەموو وشەیەك وشەی‌تر دروست‌بکرێ و یاخود هەموو ئەو وشانە بکەونە ناو فەرهەنگەوە ، بەلاّم ئەبێ ئەوە لەبیر نەکرێ ، کە بە کەموکورییەکی گەورە دەژمێررێت گەر وشەی (ادب ، ادیب ، شاعر) هەبێت و (شعر) نەبێت •

لەم بارەیەوە لە « زاراوەی پارێزگای سلێمانی »دا کەموکورتی دەبینرێ • بۆ نموونە ، دەبینین وشەی (فنی) هەیەو کەچی (فنّ ، فنان) نییە ، (ادب ، ادیب ، شاعر) هەیەو بەلاّم (شعر) نییە ••• هتد •

جگە لەوەی باســمان‌کرد ، بۆ کۆکردنەوەو بژارەی وشــە بۆ فەرهەنــگ هەندێ ڕێگای زانســتی تریش هەیە • هەروەها لـــەم ڕێگایانەشەوە دەتوانرێ ڕەخنـــە بگیرێ و ناتەواوی و کــەموکوڕی

نیشانبدرێ • لەو باوەڕەداین ، کە بەو باسە کورتەی سەرەوەدا هەندێ کەموکوڕی بەشی عەرەبی فەرهەنگۆکەکەمان خستۆتە پێش چاو •

ئەو جۆرە کەموکوڕییانەی باسمانکردن لــە زۆر فەرهەنگدا دەبینرێن و دوورکەوتنەوە لێیان ئاسان نییە • بەڵام هەندێ ناتەواوی هەیە مەگەر بەدەگمەن هەڵەی وەها بکرێ و بەئاسانی دەتوانرێ ئــەو جۆرە ناتەواوییانە چارەبکرێ • کەچی بەداخەوە لەم فەرهەنگۆکەدا ئەو چەشنە کەموکوڕییانەش بەرچاو ئەکەون ، کە نەدەبوایە ببوونایە •

یەکێك لەو ناتەواوییانە ئەوەیە ، گەڕان بە شوێن وشــەیەکدا ونبووبێتە لەناو فەرهەنگەکەدا • ئاشکرایە ، کــە بۆ ئەم ... فەرهەنگانە دەبێ وشەکان بە گوێرەی ئەو زنجیرەیەی کە هەیە لــە ئەلفوبێی عەرەبیدا ڕیزبکرێن تا خوێنەر ئەو وشەیەی پێویستێتی بە ئاسانی بیدۆزێتەوە • لەم بارەیەوە لە فەرهەنگۆکی « زاراوەی پارێزگای سلێمانی »دا هیچ ڕێكوپێکییەك نییە • بە گوێرەی وشــەکانی ئەم فەرهەنگۆکە ، دەبوایە پاش وشــەی (اساس) یەکسەر (اساسی) بنووسرایە ، بێ ئەوەی هیچ وشەیەك لە نێوانیــاندا هەبێت ، کەچی دەبینین پاش وشەی (اساس) چل و دوو وشە نووسراوە و ئینجا تۆرە هاتۆتە سەر وشەی (اساسی) • بەم شێوەیە ، ئەگەر خوێنەر بە دوای وشەی (اساسی)دا بگەڕێ ، دوور نییە بەرچاوی نەکەوێ ، چونکە ئەگەر پاش وشەی (اساس) وشــەی (اساسی) نەبینێ ، ئەوە وا تێدەگات کە وشەی (اساسی) لە فەرهەنگۆکەکەدا نییە ... دەبوایە وشەی (اختصاصی) لــەپاش (اختصاص)ەوە بنووسرێ ، کــەچی نەك هەر وشەی (اختصاصی) خراوەتە پێش (اختصاص) ، بەڵکو لەپاش وشەی (اختصاصی) شەست و هەشت وشە نووسراوە و ئنجــا وشەی (اختصاص)لکراوە • (دار المعلمات) نەك هەر خراوەتە پاش

(دار المعلمين) ، بەڵکو سیازدە وشەش لە نێوانیاندا دانراوە • (حساب) نەك هەر خراوەتە پاش (حسابات) ، بەڵکو دوازدە وشەش لە نێوانیاندا ڕیزکراوە • (ترفیع ــ راتب) ، (ترفیع ــ فی المنصب) ، (ترفیع ــ في الدرجە) نەك هەر لە یەکەوە دوور دانراون ، بەڵکو هەر یەکەیان لــە سووچێك و لاپەڕەیەکدان • وشەی (ابلة) نەك تەنها لە دوای وشەی (ابداع)ەوە نەنووسراوە ، بەڵکو چوار لاپەڕە لەیەك دوورن • با بڵێین ئەمە بۆ خوێنەر هێشتا زۆر گران نییە ئەگەر بۆ وشەیەك بگەڕێ ، کە بە پیتی ئەلف دەست پێ بکا هەموو ئەو وشانە بخوێنێتەوە کە سەرەتایان بە پیتی ئەلف دەستپێکراوە • بەڵام بە هیچ چەشنێك ڕاست نییە کە (تفتیش ، مالیە ، موسم ، مختبر ••• هتد) بخرێنە ناو ئەو کۆمەڵە وشانەی پیتی یەکەمیان بە ئەلف دەستپێدەکات • لــە فەرهەنگۆکی ناوبراودا دەبینین ئەلف و لام خراونەتە سەر چەند وشەیەك : (تفتیش ، مالیە ، موسم ، مختبر ••• هتد)و بەم جۆرە ئەم وشانە لەگەڵ ئــەو وشانە ڕیزکراون ، کە پیتی یەکەمیان بە ئەلف دەستپێدەکات • ئەگەر وەها بێت ، ئەوە دەتوانرێ ئەلف و لام بخرێتە سەر زوربەی وشەکان و ئەوسا دەبێ بووترێ زوربەی وشەکانی عەرەبی سەرەتایان بە پیتی ئەلف دەستپێدەکات • ئەم کەموکوڕییە نە ئەبوایە ببوایە ، بەتایبەتی چونکە شتێکی زۆر سادەو ساکارەو شارەزایی زۆری پێویست نییە •

هەر ئەم ناڕێکییە ــ واتە ناڕێکیی ڕیزکردنی وشەکان بووە بە هۆی ئەوەی هەندێك وشە بپەڕێن ، یاخود خراپتر ــ هەندێك وشــە دوو جار بنووسرێن • لە لاپەڕە (١٩)دا وشەی (ضریبة) نووسراوە ، کەچی لە لاپەڕە (٢٠)دا ــ واتە پاش ئەوەی ٩ وشەی تر ڕیزکراون ــ ئنجا سەرلەنوێ وشەی (ضریبة) دراوە ، لەگەڵ ئەوەی هەردوو جارەکە بۆ یەك ماناو بۆ یەك مەبەست ئەم وشەیە تۆمارکراوە • وشەی (فصل ــ السنە ، للکتاب) لە لاپەڕە (٩)دا نووسراوە ، کەچی لە لاپەڕە (٢٢)دا

هەر بەو شێوەیە دووبارە کراوەتەوە . (تعاون) لە لاپەڕە (٨)یش و (١٣)سدا تۆمارکراوە . (موضوع) لە لاپەڕە (٢٦)یش و (٣٢)شدا نووسراوە ... هتد .

X X X

ئەوەی پەیوەندی بە وەرگێڕان و داڕشتن و داتاشینی زاراوەو وشەکانەوە هەبێت ، بێ سێودوو دەتوانین بڵێین ، لیژنە لەم بەشەدا سەرکەوتووە . بەرامبەر بە زوربەی وشە عەرەبییەکان وتەی کوردی وەهایان داناوە کە پڕ بە پێستی خۆیەتی و لەسەر زمان سووک و سادەو ڕەوانن . بەڵگەش بۆ ئەمە ئەو چەند نموونەیەی خوارەوەیە :

لائق ـ لێهاتوو ، لێوەشاوە

لجنة التقدير ـ لیژنەی نرخ بڕین

لجنة الانضباط ـ لیژنەی داپێن کردن

... هتد .

هەروەها بۆ گەلێك وشەی عەرەبی لە بەرامبەریان چەند وشەیەکی کوردییان نووسیوە ، کە ئەمەش نیشانی دەوڵەمەندیی زمانەکەمان ئەداو نیشانی ئەوەش ئەدا کە دانەرانی فەرهەنگۆکەکە شارەزاییەکی باشیان لە زمانی کوردیدا هەیە . چەند نموونەیەك لەو وشانە دەخەینە پێش چاو :

بسیط ـ سادە ، ساکار .

تقدیر ـ پەسەندکردن ، ڕێزلێنان ، نرخ بۆ دانان ، خەمڵ .

طائر ، طیر ـ مەل ، باڵندە ، پەلەوەر .

عیب ـ شوورەیی ، نەنگ ، خەوش .

طرز ـ شێوە ، جۆر ، ڕەنگ .

... هتد .

لەوەدا کەم‌وکورتییەك دەبینرێ ، کە بۆ هەندێ وشەی عەرەبی لە بەرامبەری یەكدوو وشەی کوردییان داناوە ، لەگەڵ ئەوەی لە زمانی کوردی‌دا وشەی‌تریش هەن کە مانای تەواوی ئەو وشە عەرەبییە دەدەن ، کەچی لە فەرهەنگۆکەکەدا نییە ، وەك : بەرامبـەر وشەی (الم) نووسراوە (ئێش) ، بەڵام (ئازار) نەنووسراوە ، بەرامبەر بە (ترابط) نووسراوە (پەیوەستی) ، کـەچی (پەیوەندی) نییـە ، بەرامبەر بە (فائدة) نووسراوە(سوود) ، بەڵام وشەی (کەڵك) نییە ... هتد .

یەکێك لە کەم‌وکوڕییەکانی ئەم فەرهەنگۆکە ئەوەیە ، کە لیژنەکە زۆر خۆی بە زمانی عەرەبییەوە بەستووە . لە گەلێ شوێندا بە ئاسانی هەست بەوە دەکرێ زاراوەیان دانەڕشتووەو دانەناوە ، بەڵکو لـە عەرەبییەوە وەریان‌گێڕاوە . ڕاستە فەرهەنگۆکەکە عەرەبی ــ کوردییە ، بەڵام دەبێ بە دوای ئەو زاراوە کوردییانەدا بگەڕێن‌و بیاندۆزنەوە کە بە تەواوی ماناو مەبەستی زاراوە عەرەبییەکان دەگرنەوە . خۆ ئەگەر لە زمانی کوردیدا وشەیەك بۆ بەرامبەر وشەیەکی عەرەبی نەبێ ، ئەوە ڕێگا بۆ داڕشتن‌و داتاشین‌و دروست‌کردنی وشە زۆرە . ئەگەر هەر پێویستیش بە وەرگێڕان کـرا ، ئەوە مەرج نییـە خۆمان بە زمانی عەرەبییەوە ببەستین ، بەڵکو پێویستە ئاوڕێك لە زمانە ئەوروپاییەکان بدەینەوە . ئـەم خۆبەستنە بە زمـانی عەرەبییەوە بووە بە هـۆی دروست‌کردنی چەند زاراوەیەك ، کە نەك تەنها ناڕێکین‌و لەسەر زمان گرانن ، بەڵکو گیاتێکی کوردیشیان نەکراوە بە بەردا . لەبەر ئەوە ، ئەو جۆرە وشانە تەمەنیان درێژ نابێت . وەك :

استمارة النقل ــ گواستنەوەنامە

استمارة القبول ــ وەرگرتننامە

مدقق ــ وردیـار

... هتـد .

هەندێ وشەی کوردی لەگەڵ مانای وشە عەرەبیەکاندا بە تەواوی ناگونجێن ، یاخود جیاوازیەك لە نێوانیـــاندا هەیە . وەك دەبینین بۆ وشەی (اعتذار) بەرامبەری نووسیویانە (بیانوو هێنانەوە) ــ هیـــچ مەرج نیە گەر یەکێك داوای (اعتذار) لە یەکێك بکات ، ئەوە ئەبێ بیانووی بۆ بهێنێتەوە . بەرامبەر بە (خطبة) نووسراوە (دووان) ــ گەر چەند کەسێك پێکەوە (بدوێن) ، ئەوە وا ناگەیەنێ ، کە (خطبة)یان بۆ یەکتر داوە . بەامبەر (تاکید) نووسراوە (دووپاتکردنەوە) ــ دەتوانرێ شتێك سەد جـــار بووترێ ، بەڵام (تاکید)ی لەســـەر نەکرێ ... هتد .

جگە لەوە لە دانانو دارشتنو دۆزینەوەی وشـــەو زاراوەکاندا ئاگاداریی شێوەکانی کوردیان نەکردووەو ئەمەش بووە بە هــۆی ئەوەی ، ئەو وشەو زاراوانە لــە چوارچێوەیەکی تەسكدابن . لـــەو باوەڕەداین ، کە ئاوردانەوەیەك لە شێوەکانی تری زمانی کوردی تەنها دەبوو بە هۆی سەرخستنی فەرهەنگۆکەکە ،دەبوو بە هۆی فراوانکردنی سنووری بەکارهێنانی ، دەبوو بە هۆی کەمکردنەوەی کەموکوڕی ... لە هەموو فەرهەنگۆکەکەدا لە دووسێ وشە پتر نییە ، کە لــە سنووی سلێمانی دەرچووبێو ئەمەش بووەتە هۆی بوونی هەندێك ناتەواوی .

بۆ کۆکردنەوەی ئەو وشە کوردیانەی کە بەتەواوی ماناو مەبەستی وشـــە عەرەبییەکان بگرنەوە ، دەبوایە لە پێشـــا هەموو ئەو وشە عەرەبییانەی کە ویستوویانە ماناکانیان بە کوردی بدەن » بە ناو خەڵکا بڵاوبکەنەوە ، بە هۆی ڕۆژنامەو گۆڤارو نامیلکەو تەنانەت ڕادیۆشەوە ، بێ ئەوەی ماناکانیان بە کوردی بۆ لێکبدەنەوە . بەڵکو داوا لە خەڵکی بکەن چیان بە بیرا دێ بیخەنە سەر قاقەز بۆ کۆڕی بنێرن ... شـــان بەشانی ئەوەش ئەبێ کۆڕەکە چەند لیژنەیەك دروست بکاو هەر یەکە

دەسەڵاتێکی تایبەتی بۆ دەست نیشان بکا ، وە یەك یەك بیان نێرن بە ناو خەڵکا بگەڕێن ، بە ناو لادێکانا بۆ پرس کردن و ڕاوەرگرتن و کۆکردنەوەی وشە ... »[11] . بێ گومان ئەو ئامۆژگارییەی کە مامۆستا نەبەز ماوەی دە ساڵێك لەمەوبەر کردوویەتی دەبوایە لیژنەکەڵکی لێ وەرگرتایە . ئێمەش لەو باوەڕەداین . گەر بەم شێوەیەی مامۆستا جەمال نەبەز وتوویەتی بکرایە ، ئەوا فەرهەنگەکەکە گەلێك سەرکەوتووتر دەبوو لە زوربەی ئەم کەموکوڕییانە دووردەکەوتەوە .

ئەو کەموکوڕییانەی باسمان کردن کەم بێ یا زۆر لە نرخی فەرهەنگۆکەکە کەم ناکەنەوە ، چونکە ئاشکرایە کە دانەرانی فەرهەنگۆکی « زاراوەی پارێزگای سلێمانی » کارێکی گەورەو گرانیان پێ سپێررابوو . جێبەجێ کردنی ئەم کارەش ئاسان نەبوو .

لەو باوەڕەداین گەلێك تەگەرەو کۆسپ هاتۆتە ڕێگایان ، کە چارەسەرکردنیان ئاسان نەبووە . بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هونەری بەرزی خۆیان نیشانداوەو لە نووسینی فەرهەنگۆکەکەدا سەرکەوتوو بوون . ئەو کەموکوڕییانەش کە هەن دەتوانرێ لە چاپی دووەمدا دووربخرێنەوە .

ئومێددەکەین ، کە مامۆستایانی بەڕێز ، دانەرانی ئەم فەرهەنگۆکە ، ئەو زانایانە ، کوردپەروەرانەی ئەم هەنگاوە گەورەیەیان ناوە گەلێك هەنگاوی تر بهاوێژن لە ڕێگای پێشخستنی زمانەکەماندا . داواشمان ئەوەیە کە بە دڵێکی فراوان ئەم بیروڕایەی ئێمە وەربگرن(*) .

---

(11) جەمال نەبەز ، زاراوەکانی لیژنەی (ریاضیات) لەژێر وردەبینی لێکۆڵینەوەدا ، گۆڤاری « ڕۆژی نوێ » ، ساڵی ١٩٦٠ ، ژ ٦ ، ل ١٠٤ ـ ١٠٥ .

(*) ئەم نووسینە لە ژمارە (١٦١و ١٦٢)ی ڕۆژی ٦ و ١٣ی نیسانی ١٩٧٣ی ڕۆژنامەی « هاوکاری »دا بڵاوکراوەتەوە .

نامەیەك بۆ مامۆستا ئالانی

لە ژمارە (١٦١و ١٦٢)ی ڕۆژی ٦و ١٣ی نیسانی ١٩٧٣ی ڕۆژنامەی ڕازاوەی « هاوکاری »دا وتارێکم لەبارەی فەرهەنگۆکی « زاراوەی پارێزگای سلێمانی »یەوە بلاوکردبووەوە . یەکێك لە دانەرانی فەرهەنگۆکەکە ، کە مامۆستا ئالانی‌یە لە ژمارە (١٦٨و ١٦٩)ی هەمان ڕۆژنامەدا لەژێر ناوی « وەلامی چەند سەرنجێکی دوکتۆر ئەوڕەحمانی حاجی مارف »دا بیروڕای خۆی بەرامبەر بە وتارەکەی من نیشانداوە . بە وتارەکەی مامۆستا ڕەئووفدا وا دەردەکەوێ کە خۆی ئەندامێکی چالاکو بە پەرۆشی لیژنەی ناوبراو بووەو بۆ بەجێ‌هێنانی ئەو کارە پیرۆزە هەولو تەقەلایەکی زۆری داوەو ئەمەش بێ‌گومان لە کاك ڕەئووف دەوەشێتەوە . شایانی باسە ، هێشتا کە لە دەرەوەی ولات بووم ، جاروبار وتارەکانی مامۆستا ئالانیم دەخوێندەوەو هەستم دەکرد بەرهەمی قەلەمی مرۆڤێکی دلسۆزو بەهرەدارن . ئەمەش لە دلما ڕێزو تەقدیری بەرامبەر بە مامۆستا پەیداکردو بۆیە دوای گەڕانەوەم بەدل حەزم دەکرد بە دیدەنی شادبم . خوای منو تۆ کردی‌و چەند ڕۆژێك بەر لە دەرچوونی وتارەکەی خۆیم دی‌و ئەوەندەی‌تر چوو بە دلماو هیوامە لە وێنەی لە ڕیزی ڕۆشنبیرانی کورددا تا دێ زۆربێ‌و وا لێرەدا بە ئەوپەڕی خۆشەویستی‌و قەدرەوە وەلامی وەلامەکەی دەخەمە بەرچاوی خۆی‌و خوێنەری بەڕێز .

بێ گومان ، هەر نووسینێك (لێكۆلینـــەوە ، ڕوونكردنەوە ، ڕەخنە ...) خزمەتی تێدا بێت پێویستە بە چاوی ڕێزو دلی فراوانەوە وەری بگرین و منیش هەر لەم قوژبنەوە سەیری وتارەكەی مامۆســـتا ئالانی دەكەم ، بۆیەكا هێرشە نەرمو نیانەكانی (!) كەمو زۆر دلگیریان نەكردم . چونكە دەزانم لە دەروونێكی پاكەوە هەلقولاون و بەكێ ـك وتوونی كە لەگەل ئەو كارەدا زەحمەتی كێشاوەو هیلاك بووەو ئەوەی كە وتووشیەتی لە ڕێگای خزمەتەوەیە . منیش مەبەستم تەنها خزمەتەو هیچی تر ، بۆیەكا بە پێویستی دەزانم بە كورتی كەمێك لە وەلامەكەی مامۆستا ڕەئووف بدوێم ، چونكە هەر لەم ڕێگەیەوەیە ، كە دەتوانین گەلێك كاری ئالۆز خاوبكەینەوەو بگەینە ئەنجامی ڕاستو بەكەلك .

لە وتارەكەمدا لەوە دوابووم كە لیژنەكە هەندێ وشەی پێویستیان فەرامۆش كردبوو هەندێ وشەش كەبۆ ئەو مەبەستە زۆر پێویست نین كـەچی كەوتوونەتە نـاو فەرهەنگۆكەكەوە . مامۆســتا ئالانی دەستەواژەی (ئەو مەبەستەی) پەڕاندووە یاخــود بەدی نەكردووەو ئەمەش بووەتە هۆی شێواندنو وەرچەرخاندنی ڕاكەی من . مامۆستا ئالانی دەلێ : دوكتۆر دەلێ : « هەندێ وشەی پێویستیان فەرامۆش كردووە ، هەندێ تری ناپێویستیان هێناوەتە فەرهەنگۆكەكەوە ... » . بەو شێوەیەی مامۆستا ئالانی داویەتە قەلەم من وام نەنووسیوەو تـا ڕادەیەكیش ئەمە شێواندنی باوەڕە لە زانستدا . جگە لەوە دەبێ ئەوە لەبیر نەكەین كە هەر كارێكی زانستی بەر لە هەموو شتێك پێویستە بە ئەركی سەرەكیی خۆی هەلستێتو ئنجا لە پاشا پەل بهاوێژێ ... بەتایبەتی فەرهەنگۆكی ناوبراو كە مامۆستا ڕەئووف خـۆی دەلێ : « نامیلكەی ناوبراو لە فەرهەنگۆكیش بچووكترە ... » . جا گەر ئەو نووسراوە هێندە بچووكە بۆچ دەبێ ئەركی سەرەكیی خۆی فەرامۆش

ـكات‌و كاری گرنگی خۆی بەجێ‌نەهێنێ‌و پەل بۆ گــەلێ لای‌تر بهاوێژێ .

مامۆستا ڕەئووف ڕاست دەفەرمووێ کە دەڵێ بۆ ڕوونکردنەوەی زاراوە گەڕان بەناو دێهات‌و ئێلاتی کوردەواریدا شتێکی ئاسان نیە . بەڵام با مامۆستا ئەوەش لەبیر نەکات کە زاراوێکی نالەبارو چەوت‌و ناڕاست کەوتە ســەر زارو زمان‌و ڕەگی داکــوتا لابردنی ئەویش ئاسان نیە .

لە وتارەکەمدا لەوە دواوم کــە چۆن لــە ڕیزکردنی وشــەکانی فەرهەنگۆکەکەدا پاش‌و پێشێکی ئێجگار زۆر هەیەو بە چەند بەڵگەیەکی ئاشکراو ڕەوان ئەو ڕاستیەم سەلماندووە . هەروەها نیشانم داوە ، کە باشتر بوو وشەکانی فەرهەنگۆکەکە بە گوێرەی ئەو زنجیرەیەی لــە ئەلفوبێی عەرەبیدا هەیە ڕیزبکرێن . لەم بارەیەوە مامۆســتا ئالانی نووسیوێتی : « ئێمەش وامان کردووە » . بۆ خستنەڕووی ڕاستی بە مامۆستا دەڵێم ، بەداخەوە واتان نەکردووە ، چونکە گەر واتان بکردایە هەڵبەت نەدەهاتن پاش وشەی (اساس) چل‌و دوو وشــە ڕیزبکەن‌و ئنجا (اساسی) تۆماربکەن . وشەی (اختصاصی)یان نەك هەر لــە پاش (اختصاص)ەوە نەنووسیوە ، بەڵکو شەست‌و سێ وشەیان لــە نێواندا تۆمارکردووە . (ترفیع ــ راتب) ، (ترفیع ــ فی المنصب) ، (ترفیع ــ فی الدرجه) نەك هەر لە یەکەوە دوور دایان ناون ، بەڵکو هەر یەکەیان خزاتۆتە سووچێك‌و لاپەڕەیەك . وشەی (ابلة) نەك تەنها لە دوای وشەی (ابداع)ەوە نەیان نووسیوە ، بەڵکو چــوار لاپەڕە لەیەك دوورن ؟... ئەی هــۆی چیە کــە ئەلف‌و لام خراوەتە سەر (تفتیش ، مالیة ، مختبر ، موسم ...)و لە ڕیزی ئەو وشانە دانراون کە سەرەتایان بە ئەلف دەست‌پێ‌دەکات .

وابزانم ئەو نموونانە بەئاشکرا ئەوە نیشان دەدەن ، کە دانەرانی فەرھەنگۆکەکە بە تەواوی پەیڕەوی ڕێبازی زانستی ڕیزکردنی وشەیان نەکردووە • شایانی باسە ، مامۆستا ڕەئووف خۆشی لەژێر لێــوەوە ددانی بەم ڕاستییەدا ناوە کە دەفەرموێ : « ئەمەیان تا ڕادەیەك بەجێ‌یەو پەیوەندی بە ھونەری ڕیزکردنەوە ھەیە »[1] •

بەداخەوە لە وتارەکەی مامۆستا ئالانیی بەڕێزدا ھەندێ شێواندنو وەرچەرخاندنو لەمەبەست تێ‌نەگەیشتن بەرچاو دەکەوێ • بۆ نموونە من لــە وتارەکەمدا لــە چەند ڕێگایەکی زانستی لەبارەی کۆکردنەوە (نەك ڕیزکردن)ی[2] وشەوە بۆ فەرھەنگ بەگشتی دواوم ، کــەچی مامۆستا بە شێوەیەکی‌تر وشــــەکانی منی گێڕاوەتەوەو دەفەرموێ : « کە دەڵێت بەپێی ئەلفوبێ ڕیزبکرێن ئێمەش وامان کردووە ، کەچی ئەو مەبەستە ھەڵدەوەشێنێتەوە کە پێمان دەڵێ : ئەو وشە عەرەبییانەی لەیەك چاوگن دەبێ لێـــك نەپچڕێن ، وەك : (محافظ ، محافظه ، احتفاظ ، حفظ ••• ھتد) • باشە ئەوا (محافظ) لە بەشی میمـــدا تۆمارکرا ، ئەی (حفـــظ) کــە لــە بەشی جێیە چۆن لەگـــەڵیا ڕیزدەکرێت ؟ » •

وەك لــە ســـەرەوە ڕوونم‌کردەوە دانەرانی فەرھەنگـــۆکەکە وشەکانیان بە تەواوی بەپێی زنجـیرەی ئەلفوبێ ڕیزنەکردووەو لــەو ڕووەوە مەبەستی خۆمم ھەڵنەوەشاندۆتەوە ، بەڵام دیارە بە ھۆی ئەو شێواندنو وەرچەرخاندنو لە مەبەست نەگەیشتنەی مامۆستاوە ڕاکەی من بەو مەرەیە براوە • ئەگینا لە بەشی دووەمی ئەو چەند دێڕەی مندا کـــە مامۆستا ھێناونیەوە ، مەبەست کۆکردنەوەی وشـــەیە ، نەك

---

(١) ڕۆژنامەی « ھاوکاری » ، ژ ١٦٨ ، بەغدا ، ١٩٧٣ ، ل ٦ .

(٢) کە دوو شتی جیاوازن لە زانستی فەرھەنگ‌نووسیدا .

ڕیزکردن ... لێرەدا نامەوێ سەرلەنوێ لەم باسە بدوێم ، بەڵکو جارێکیتر بە وردی چاوخشاندن بە وتارەکەمدا ڕاستی دەخاتە ڕوو .

بەداخەوە لە وتارەکەی مامۆستا ئالانیدا تەنها دەستکاری هەندێ لە قسەکانم نەکراوە ، بەڵکو لە هەندێ شوێندا شتی تریشیان خراوەتە سەر . بەوێنە من وشەی (محافظ ومحافظه)م بە نموونە هێنابووەوە ، کەچی مامۆستا (احتفاظ وحفظ)یشی بە شێوەیەك خستوتە سەر کە گوایا ئەو دوو وشەیەش من هێناومنەتەوە . وا بزانم مامۆستا لەگەڵمدایە ، کە ئەمە لەگەڵ ئەمانەتی عیلمیدا ناگونجێ .

جگە لەوە وا بزانم هیچ هۆیەك لە ئارادا نییە بۆ دڵگیربوونی مامۆستا ڕەئووف لەوەی بە دلسۆزیو مەبەستی کەڵکی گشتیی چەند ڕەخنەیەکم لە جۆری ڕیزکردنی وشەکانی فەرهەنگۆکەکەیان گرتووە بێ ئەوەی خوانەکردە ڕێگە بە خۆم بدەم « بە ناوی زانستەوە » وەك دەفەرموێ ، دەرسی کەس دابدەم . منیشو مامۆستا ئالانیشو هەر کەسێکیتریش پێویستمان بە هاوکاریو یارمەتیو ڕێگەنیشاندان هەیەو زۆر جاری واش هەڵدەکەوێت شاگرد ڕەخنەی ڕاستو ڕەوان لە مامۆستای خۆی بگرێو هیچ دوور ناڕۆم ئەگەر بڵێم کۆمەڵە دواکەوتووەکەی ئێمە لە هەموو لایەك زیاتر پێویستی بە ڕەخنەی زانستی هەیەو بێگومان دیاریکردنی کەموکورتییش نەنگی نییە بۆ ڕەخنەلێگیراو . تاقە مەبەستی ڕەخنەکانی منیش خزمەتی زمانەکەمانەو هەر لەبەر ئەوەشە کە بە ئەوپەڕی ڕێزو خۆشەویستییەوە باسی دانەرە بەڕێزەکانی فەرهەنگۆکەکەم کردووەو وا لێرەدا هەر بۆ نموونە ئەو چەند دێرە دەخەمە بەرچاو کە کۆتایی وتارەکەمم پێهێناونو دەڵێم :

« لەو باوەڕەداین گەلێك تەگەرەو کۆسپ هاتۆتە ڕێگایان کە چارەسەرکردنیان ئاسان نەبووە . بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هونەری

بەرزی خۆیان نیشانداوەو لە نووسینی فەرهەنگۆکەکەدا سەرکەوتوو بوون . ئەم کەموکوڕییانەش کە هەن دەتوانرێ لـە چاپی دووەمدا دووربخرێنەوە . ئومید دەکەین کە مامۆستایانی بەڕێز ، دانەرانی ئەم فەرهەنگۆکە ، ئەو زانایانە ، کـوردپەروەرانەی کـە ئەم هەنگاوە گەورەیەیان ناوە ، گەلێك هەنگاوی‌تر بهاوێژن لە ڕێگای پێشخستنی زمانەکەماندا . داواشمان ئەوەیە کە بە دڵێکی فراوان ئەم بیروڕایەی ئێمە وەربگرن »[٣] .

وا بزانم ئەو قسانەی من بێ پێچو پەنا وەها دەگەیەنن کـە من بەشانازییەوە ددان بەوەدا دەنێم کە وا زانـاو کوردیزانو مرۆڤی بە توانامان هەیەو بەچاوی قەدرو ڕێزو خۆشەویستییەوە سەیریان دەکەمو گەلێکیان بە مامۆسـتای خۆم لـە قەڵەم دەدەمو هەر لەبەر ئەوەش نەدەبوو مامۆستا ئالانی دڵ لە دڵ بداو بە تەوسـێکەوە بنووسێ : « ئێمەش لـەم هونەرەدا بڕێ چەشەمان کردووە ... » . نەخێـر مامۆستای بەڕێز ئێوە گەلێك لە بڕی زیاتر چەشەتان کردووەو ئەوەش جێگای ڕێزو تەقدیرە لای گشت لایەك .

مامۆستا ئالانی لە وتارەکەیدا دەفەرموێ : « گرنگی داڕشتنی وشەکانە ، نەك ڕیزکردنیان ... » . ئەمە زۆر ڕاستەو ئەگەر مامۆستا جارێکی‌تر سەرنج لە وتارەکەی من بداتەوە دەبینێ منیش بەم جۆرە ئـەو ڕاستییەم تۆمارکردووەو نووسیومە : « ئەوەی پەیوەندی بـە وەرگێڕانو داڕشتنو داتاشینی زاراوەو وشـەکانەوە هەیێت ، بێ سێ‌ودوو دەتوانین بڵێین کە لیژنەکە لەم بەشەدا سەرکەوتووە » . لێرەدا ڕای هەردووکمان یەكدەگرنەوەو هەروەها باوەڕمان یەکە کـە ئەم فەرهەنگۆکە کارێکی بەنرخو سەرکەوتووە . جا بۆیەکا دەرخستنی

(٣) ڕۆژنامەی « هاوکاری » ، ژ ١٦٢ ، بەغدا ، ١٩٧٣ ، ل ٧ .

چەند ناتەواویيەك نرخو پايەی كەمناكەنەوەو نابێتو ناشێت ببێتە هۆی دلگيربوون ، بەتايبەتی ئەگەر ئەوەش بزانين كە وا نەك لە ولاتی ئێمە ، بەلكو لە ولاتە هەرە پێشكەوتووەكانيشدا يەكجار بەدەگمەن كاری بێهەلەی لەو بابەتە دەكەوێتە بەرچاوو لەگەل ئەوەشدا چ لەوێو لێرە رەخنەی زانستی مايەی پێشخستنو گەشەپێكردنە • لێنين لەم بارەيەوە نووسيويتی : « هەر زانستێك لەسەر بناغەی زانينی مەردومو بنچينەی رەخنەو روونكردنەوەو تێگەيشتنی هەموو ئەوەی لە زوودا كراون دابڕێژرێ پێشدەكەوێو گەشەدەكا »(٤) •

ئەوەی بەلامەوە جێگای سەرسوڕمان بێ ، ئەوەيە كە مامۆستا دەلێ : دوكتۆر « ددانی نا بەوەدا كە زاراوەكان لە دارشتنو واتادا سەركەوتوون ، بەلام لە هەمان كاتدا پەشيمان بۆوە بە چەند بەلگەيەك كە وەلامم دانەوە » • بۆ روونكردنەوەی تەواو دەبێ سەرلەنوێ بلێم : بەلێ مامۆستايان كارەكەتان سەركەوتووە ، بەلام كاری سەركەوتوو مەرج نيیە بێ كەموكورتی بێت • كەموكورتيش نابێت بە هۆی كەمكردنەوەی نرخی ئەو فەرهەنگۆكەو نووسەرانی بەرێزی • كەم رێدەكەوێت شتێك لە زانستدا ، لە سروشتدا ••• كەموكورتی تێدا نەبێ • خۆ بە نيسبەت لێكۆلينەوەی زمانی كوردييەوە نەبوونی كەموكورتی جێگای سەرسوڕمانە ، نەك بوونی •

جا گەر پاش باسكردنی رووە باشەكانی كارەكەتان لە كەموكورتييەكانيش دوابم ، ئەمە نيشانەی پەشيمانی نيیە ، بەلكو نيشانەی ئەوەيە كە تەنها يەك چمكی لێكۆلينەوەكەم نەگرتووە ، بەلكو لەگشت سەرێكەوە بايەخم پێداوەو ئەمەش راسترينو مەوزوعيترين

(٤) ف • ئی • لێنين ، « ماركس ، ئێنگلس ، ماركسيزم » ، ١٩٤٧ ، ل ٤٥٧ (بە زمانی رووسی) •

ڕێگای لێکۆڵینەوەو هەڵسەنگاندنەو قەت نایێت بەو نووسینانە قایل بین کە مەبەستیان تەنها دەرخستنی ڕووی باش یـان خراپی بەرهەمی زانستییەو هەر لەبەر ئەوەشە کە من تەنها چمکێکی باسەکەم نەگرتووە • بەم بۆنەیەشەوە گلەییەکی بچووك لە ماموستای بەڕێز دەکەم کە لـە وتارەکەیدا گەلێك لەو ڕایانەی کـە من دەربارەی فەرهەنگۆکەیان داومن و ئەو بە ڕاســـتیان دەزانێ فەرامۆشی کردوون و بەســەریانا تێپــەڕیوە •

لە وتارەکەمدا سەبارەت بە ڕووی باشی فەرهەنگۆکەکە لـەوە دوابووم کە بۆ هەندێ وشەی عەرەبی لە بەرامبەریان چەند وشەیەکی کوردیان نووسیوە ، کە ئەمەش دەوڵەمەندیی زمانەکەمان و شارەزایی دانەرانی فەرهەنگۆکەکە نیشاندەدات • بۆ سەلماندنی ئەم باوەڕە چەند نموونەیەکم هێنابووەوە ، وەك :

بسـیط ـــ ســادە ، ساکار
طـیر ـــ مەل ، باڵندە ، پەلەوەر
••• هتـد •

لە وەڵامی ئەم ڕایەی مندا مامۆستا ئالانی نووسیوێتی : « من بە ڕای خۆم (هەرچەند ئەندامێکی لیژنەکەم) ئەم کارە بە عەیب دادەنێم لە زمانی نووسیندا » • هەروەها پاش چەند دێڕێك دەڵێ : لەم چەرخە تیژڕەوەدا کەی باوی ئەوە ماوە بۆ شتێك هەگبەیەك وشە بخەیتە کار •••

بە نیسبەت گەلێك زاراوەوە ڕاکەی مامۆستا ڕاستە ، بەڵام بۆ ئەو وشانەی کە لە سەرەوە ناوم بردوون ڕاست نییە • ئەو جۆرە وشانە کە (Synonym) یان پێ‌دەڵێن لە بەشی زانستی وشــە (Lexicology) دا شــوێنێکی تایبەتیــان وەرگرتووەو لــە هەمــوو زمانی نووسینی سەرزەمیندا هەن و جێگای شانازیو مایەی دەوڵەمەندیی زمانن • لەبەر

ئەوە مامۆستا لەو ڕەخنەیەدا بەهەڵە چووەو زانستی زمان ڕەفزی دەکا ، چونکە ئەو بیرەی ئەو دەییتە هۆی هەژارکردنی زمان لە کاتێکدا ئەمڕۆ لە هەموو جیهاندا ڕۆژی دەولەمەندکردنێتی‌و بە دەها دەزگای زانستی ولاتە پێشـــکەوتووەکان هەموو کات‌و توانایان بۆ ئـەم مەبەسـتە تەرخانکردووە ٠

مامۆستا لە کۆتایی وتارەکەیدا لە باس لایداوەو کەوتۆتە بیانووو ڕەخنەی لەوە گرتووە ، کە وتارەکەی من بەناوی (د٠ ئەوڕەحمـان حاجی مارف)ەوە بلاوکراوەتەوە ٠ بەلام بە مامۆستا دەلێم ئەمە باسێکی کەیەو باوەڕیشی بێت ، کـە بۆ ڕۆژنامەی ڕازاوەی « هاوکاری »یم نووسیبوو (د٠ ئەوڕەحمە نی حاجی مارف) ٠ بەلام بلێم چی کە لـە چاپدا بووە بە (دوکتۆر ئەوڕەحمان حاجی مارف) ٠ خۆ ئەگەر منیش بەدوای شــتی وادا بگەڕێم ژمارەیەکی کـەم هەلە لـە وتارەکەیدا نادۆزمەوەو لەوە دلنیام زوربەیان هەلەی چاپن ٠ جا دەبوو مامۆستا ڕەئووفیش لەوە دلنیا بێت ، منیش ئەوەندە دەزانم کە (دوکتــۆر ئەوڕەحمانی حاجی مارف)م ٠ بەلگەشم هەر وتەکانی خۆێن کە دەلێ : « بەلام بێ‌بەلاێن هەر کە دەستمان دایە پێنووسـەکەمان بەبێ ئەوەی باری کۆمەلەکەمان هەلسـەنگێنین ٠٠ دەنووسـین ، وابوو وایەو وا بکرێ » ٠ جا کاکی خۆشەویســت باش دەبوو کە باری چاپەمەنیی کوردیش هەلسەنگێنی‌و بزانی چەند تەنگ‌و چەلەمە هەیە لە ڕێگایدا ٠ بۆ نموونە وتارێکم دەربارەی قەڵاتی کــوردۆ بۆ ڕۆژنامەی نازداری « برایەتی » ناردبووو بێ‌گومان نووسیبووم (دوکتۆر ئەوڕەحمانی حاجی مارف) ٠ ئەو وتارەمیان بە سێ جار بلاوکردەوەو هەر جارەی بە شێوەیەك ناوی خۆم‌و باوکمیــان چاپ کردبوو : (١ــ دوکتۆر ئەوڕەحمان حاجی مارف ، ٢ــ د٠ عەبدوڕەحمان مارف ، ٣ــ دوکتۆر ئەوڕەحمان مەلا مارف) ٠ ئەمەش نە خەتای منی تێــدایەو نە شتێکە

پەیوەندی(٥) بە باسەکەوە یێتر ئەو خزمەتەی چاپەمەنیو رۆژنامە کوردییەکانمان دەیکەن شایانی رێزو تەقدیرە . هەروەها شکم نیە کە رێکەوتی وەهاش لە چاپکردنی وتارەکانی مامۆستادا رووی‌داوەو ئەمەش شتێکی وەها نیە کە بەو شێوە توندە رەخنەی لەسەر بگیرێ .

دوا وشەم رێزو تەقدیرە بۆ گشت ئەندامانی لیژنەی نووسینی فەرهەنگۆکی « زاراوەی پارێزگای سلێمانی »و سوپاسە بۆ مامۆستای خۆشەویست کاك رەئووفی ئالانیی بەڕێز ، کە هیوامە لەوە دلنیا بێت کە وا زۆر دلسۆزانە « دەستمان داوەتە پێنووسەکەمان »و بەپێی توانامان بە وردی « باری کۆمەڵەکەمان هەڵدەسەنگێنین »و قەت لە خۆمانەوە نانووسین « وابووو وابەو وا بکرێ »و هەر ئەوەشە وا لە منو لە هەموو رۆشنبیرێکی دلسۆزی کورد دەکا بە ئەوپەڕی خۆشەویستیو قەدرو رێزو شانازییەوە سەیری کۆششی دلسۆزانەی پیاوی لێهاتووی وەك ئەندامانی دانانی فەرهەنگۆکی « زاراوەی پارێزگای سلێمانی » بکەینو زیاتر لەدوارۆژی گەلی کوردی سەربەرزمان دلنیابین ... هیوامە ئەم چەند وشەیەم بە چەپکە گولی وەفاو خۆشەویستی لەقەلەم بدەنو لە هەموو هەڵەیەکم ببورن ، کەدیارە خۆم هەستم پێیان نەکردووە . ئەگینا هەرگیزاو هەرگیز مافی ژیانم نەدەدانێ(*) .

---

(٥) بڕوانە : رۆژنامەی « برایەتی » . ژ ٤٦و ٤٧و ٤٨ی سالی ١٩٧٣

(*) ئەم وتارە لە ژمارە (١٧٤و ١٧٥)ی سالی ١٩٧٣ی رۆژنامەی « هاوکاری »دا بلاوکراوەتەوە .

بنچینەی دانانی فەرهەنگێکی کوردی ـ عەرەبی

بۆ قوتابخـانە

ـ پێشـــەکی ـ

مێژووی ڕێکخستنی فەرهەنگە کوردییەکان

١ ـ لە سەرەتاوە تا شەڕی یەکەمی جیهان :

دەمێکە دەست بە کاری فەرهەنگنووسیی کوردی کراوەو دانەری یەکەم فەرهەنگی کوردی کورد بووە . لـە ساڵی ١٠٩٤ك ـ ١٦٨٢/ ١٦٨٣زدا شاعیری مەزنی کورد ئەحمەدی خانی لەژێر ناوی «نەوبەهار»دا فەرهەنگۆکێکی بۆ یارمەتیدانی منداڵانی کورد لە فێربوونی زمانی عەرەبیدا نووسیوە . دەستنووسی ئەم فەرهەنگۆکە دوو جار لە چاپ دراوە : یەك ـ لە پاشـــکۆی فەرهەنگەکـەی یوسف ضـیا پاشای خالدی[1] و دوو ـ لە کتێبەکەی (لیکۆك)ی زانای ئەڵمانیدا[2] .

یەکەم فەرهەنگی کوردی کە لە لایەن ئەوروپاییەکانەوە نووسرابێ

(١) خالدی یوسف ضیاءالدین باشا « الهدیة الحمدیة في اللغـــة الكردية » ، استانبول ١٨٩٣ .

(2) Le Coq, Kurdische Texte, Berling 1903.

ئەو فەرهەنگە ئیتالی کوردییەیە کە قەشەی ئیتالی (ماوریزۆ گارزۆنی Maurizo Garzoni) لە ساڵی ١٧٨٧دا لە ڕۆما لە پاشکۆی ئەو کتێبەیدا کە لەبارەی زمانی کوردییەوە نووسیویتی‌و بڵاوی‌کردۆتەوە[٣] . ئـەم فەرهەنگە دەوروبەری پێنج هەزار وشەی ئیتالی‌یە کـە ماناکانیان بە شێوەی کوردی ئامێدی لێك‌دراونەتەوەو لە چۆنیەتی شەرح‌و کردنەوەو دانی مانای وشەدا بە نیـسـبەت ئەو دەمەوە زۆر سەرکەوتووەو لەگـەڵ ئەوەشدا کە نزیکەی (٢٠٠) ساڵێك بەسەر لەچاپدانیدا تێپەڕیووە ، بەڵام هێشتا سوودو کەڵکی هەر بەردەوامە .

لـە ساڵی ١٢١٠ك ـ ١٧٩٥زدا شێخ مارفی نۆدێی لەژێر ناوی « أحمدی »دا بە شیعر فەرهەنگۆکێکی عەرەبی ـ کوردی داناوە . دەستنووسی ئەم فەرهەنگۆکە هەر لـە ساڵی ١٩٣٦دا دوو جار لـە چاپ‌دراوە : یەك ـ لە سلێمانی[٤] ، دوو ـ لە بەغدا[٥] .

لە پاش نووسینی ئەو چەند کارەی لە سەرەوە ناومان بردن تـا ناوەڕاستی سەدەی نۆزدە لەم ڕووەوە هیچ شتێکی وەها نەنووسراوە کە شایانی باس بێت . ئەوەی کە هەبێت تەنها ئەو دوو سەد وشەیەن کە لە لایەن ریچ[٦]و ئەو ٢٧٣ یەی لە « فەرهەنگی بەراوردیی هەموو زمانو شێوەکان »دا تۆمار کراون[٧] .

---

(3) Grammatica e vocabolario della lingua Kurda. - Compost dal. P. Maurizio Garzoni, Roma, MDCCL XXXVII.

(٤) شێخ مەعرووفی نۆدێی « أحمدی » ، سلێمانی ١٩٣٦ .

(٥) شێخ مەعرووفی نۆدێی « أحمدی » ، بەغداد ١٩٣٦ .

(6) Narrative of a Residence in Kurdistna by the hate. R. Gl. T. Rich. London, pp. 394-398.

(٧) فەرهەنگی بەراوردیی هەموو زمانو شێوەکان ، پیترسبورگ ، ١٧٨٧ ، ب ١ ، ل ٧٧ .

له سەرەتای نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا لێکۆلینەوە لە زمانی کوردی بەگشتیو نووسینی فەرهەنگ بەتایبەتی کەوتە برەو ٠ لە سالانی ١٨٥٦و ١٨٥٧و ١٨٥٨دا رۆژهەلاتناسی بەناوبانگ ، زانای گەورەی رووس – پیۆتر لێرخ لەبارەی کوردو کوردستانەوە سێ کتێبی بلاوکردەوە(٨) ، کە تا ئەمرۆش لە کتێبخانەی کوردناسیدا هاوتایان کەمەو بە سەرچاوەیەکی رەسەن دەژمێررێن ٠ لە کتێبی سێیەمیدا فەرهەنگێکی کوردی (کرمانجی ژوروو) – رووسی (ل ١–٨٤) . وە کوردی (زازا) – رووسی (ل ٨٥–١٠٨) لە چاپداوە ٠

ئـا ٠ ژابا جگە لەو خزمەتە بێ شومارەی کە لە تۆمار کردنی فۆلکلۆرو لێکۆلینەوەی کوردو زمانەکەیدا کردوویەتی ؛ لە نووسینی فەرهەنگی کوردیشدا شوێنێکی دیاری هەیە ٠ ئەم زانایە خاوەنی یەکەم فەرهەنگی کوردی – فەرەنسایییە کە لە پاش خۆی بە فەرمانی ئەکادیمیەی زانستی رووس لە سالی ١٨٧٩دا لە چاپدرا(٩) ٠ ئەم فەرهەنگە بریتییە لە (٤٦٣) لاپەرەو (١٥) هەزار وشەی کوردی ٠ ئـا ٠ ژابا هەروەها دوو فەرهەنگی تریشی داناوە · فەرەنسایی – رووسی – کوردی ، وە کوردی – فەرەنسایی – رووسی ؛ کە هێشتا بە دەستنووسی ماونەتەوەو لە ئارشیفی ئەکادیمیەی زانستی سۆڤێت لە لێنینگراد هەلگیراون ٠

س ٠ ری – میسیونێر (مبشر)ی ئەمەریکایی ماوەیەکی درێژ لە ناوچەی هەکاری ژیاوەو سالی ١٨٧٠ کتێبێکی بچووکی رێزمانی زمانی

---

(٨) پیۆتر لێرخ ، لێکۆلینەوە لە بارەی کوردەکانی ئێرانەوە ، پیترسبورگ ، ١٨٥٦ ، ١٨٥٧ ، ١٨٥٨ ٠

(9) A. Jaba, Dictionnaire Kurde - français, St - Petersbourg, 1879.

کوردی بلاوکردۆتەوە[١٠] . لە پاشکۆی ئەم کتێبەدا فەرهەنگۆکێکی بیست لاپەڕەیی کوردی ـ ئینگلیزی نووسیوە .

نزیك کۆتایی سەدەی نۆزدە ڕۆژهەڵاتناس ـ سۆتسین کتێبێکی نوێی لە بارەی ڕێزمانی کوردییەوە بڵاوکردەوە[١١] ، کە بەشی سێیەمی بریتییە لە فەرهەنگۆکێکی کوردی ـ ئەڵمانی (ل ٢٨١ ـ ٣٤١) .

لە کتێبەکەی س . ئا . یەگیزارۆڤدا کە دەربارەی ئەتنۆگرافیای کورد نووسیویەتی[١٢] چاومان بە دوو فەرهەنگ دەکەوێ : یەك ـ کوردی ـ ڕووسی (ل ١ ـ ٦٥) ؛ دوو ـ ڕووسی ـ کوردی (ل ٦٦ ـ ١٢٢) .

مێجەر سۆن لە پاشکۆی ئەو کتێبەی لە ساڵی ١٩١٣دا لە لەندەن بڵاوی کردۆتەوە[١٣] فەرهەنگۆکێکی ئینگلیزی ـ کوردی (ل ١٧٠ ـ ٢٨٩) داناوە . هەروەها لەو کتێبەشیدا کە لە ساڵی ١٩١٩دا لە بەغدا لە چاپدراوە[١٤] فەرهەنگۆکێکی ئینگلیزی ـ کوردی حەفتا لاپەڕەی بڵاوکردۆتەوە .

---

(10) S. A. Rhea, Brief Grammar and Vocabulary of Kurdish Language of the Hakkari districh, Jornal of the American Oriental Society C. X, New-Haven, 1872.

(11) Prym und A. Socin, Kurdische Sammlungen, Abt, I. II, S. Pbg., 1887 - 1890.

(١٢) س . ئا . یەگیزارۆڤ ، لە بارەی ئەتنۆگرافیای کوردەوە . تفلیس ١٨٩١ .

(13) E. B. Soane, Grammar of the Kurmanji or Kurdish Language, London, 1913.

(14) E. B. Soane, Elementary Kurmanji Grammar. Baghdad, 1919.

سالی ١٩١٦یش ف. نیکیتین لە ورمێ فەرهەنگۆکێکی ڕووسی ــ کــوردی بڵاوکردەوە[١٥] و دوای ئەوە بە سێ ســاڵ کتێبی ڕێزمانی میسیونێری ئەمەریکایی ل. و. فاسۆم دەرچوو[١٦] ، کە فەرهەنگۆکێکی شازدە لاپەڕەیی لە گەڵدا بڵاوکردۆتەوە (ل ٢٦٢ ــ ٢٧٨) . هەروەها لــە کتێبەکــەی ر. ف. جاردینیدا کــــە دەربارەی ڕێزمانی کوردی نوسیوێتی و لــە ســالی ١٩٢٢دا لــە بەغــدا بڵاوی کردۆتەوە[١٧] فەرهەنگۆکێکی کوردی ــ ئینگلیزی (ل ٥٥ ــ ١١٤) هەیە .

٢ ــ پاش شەڕی یەکەمی جیهان : لــە کوردستان

لــە ســالانی ٣٠ سەدەی بیستەمدا دەورێکی نوێ لــە مێژووی فەرهەنگ نووسیی کوردیدا دەست پێدەکات و ئەمەش یەکێك بوو لــە ئەنجامەکانی قوول بوونەوەی هەستی نەتەوایەتی کە یەکێك لە بەرهەمە ڕۆشنبیرییە گرنگەکانی بریتی بوو لە بایەخ پێدانی خوێندەوارانی کورد خۆیان بە لێکۆڵینەوەی زمان و ئەدەب و مێژووی گەلەکەیان . کاری فەرهەنگ نووسی تا سالانی پەنجا لە چوارچێوەیەکی سست و سادەو ساکاردا مایەوەو ئەوانەی لەو ماوەیەدا بڵاوکراونەتەوەو شایانی باس بریتین لــە : یەکــەم ــ لیستەی ئەو زاراوە کۆمەڵایەتی و سیاسیانەی جەلادەت عالی بەدرخان لە گۆڤاری « هاوار »دا لە سالانی سیدا لە بەشێکی تایبەتیدا لەژێر ناوی « فەرهەنگۆك »دا بڵاوی کردۆتەوە ،

---

(١٥) ف . نیکیتین ، « زاراوەی جەنگیی ڕووسی ــ کوردی » ، ورمێ ، ١٩١٦ .

(16) L. O. Fossum, Practical Kurdish Grammar, Minneapolis, 1919.

(17) R. F. Jardine, Bahdinan Kurmanji, Baghdad, 1922.

دووهەم ــ ئەو زاراوانەی مامۆستا عەلادین سەجادی لە گوڤاری « نزار »دا بلاوی کردۆتەوەو سێهەم ــ فەرهەنگۆکەکەی مامۆستا شاکر فەتاح کە ساڵی ١٩٣٤ لە چاپی داوە[١٨] .

بەڵام لە ماوەی ئەم بیست ساڵەی دواییدا ژمارەیەك فەرهەنگی بایەخدار بلاوکراونەتەوە ، وەك : فەرهەنگی « ڕابەر »[١٩]و « کۆلکە زێڕینە »[٢٠]و « مەهاباد »ی[٢١] مامۆستا گیو موکریانی ، فەرهەنگی مەردۆخ[٢٢] ، فەرهەنگی خاڵ[٢٣] ، «فەرهەنگا کوردی »ی[٢٤] مامۆستا جگەر خوێن ، فەرهەنگەکەی مامۆستا عەلادین سەجادی[٢٥] ، فەرهەنگۆکی عەرەبی ــ کوردی[٢٦] دە عیزەدین مستەفا ڕەسوڵ .

---

(١٨) شاکر فتاح ، « فەرهەنگۆك » ، ئینگلیزی ــ کوردی و کوردی ــ ئینگلیزی‌یە ، ڕەواندوز ــ زاری کرمانجی ١٩٣٤ .

(١٩) گیو موکریانی ، « ڕابەر » . فەرهەنگی قوتابخانەیی . عارەبی کوردی‌یە ، هەولێر ١٩٥٠ .

(٢٠) گیو موکریانی ، « کۆلکە زێڕینە » ، فەرهەنگی کوردی ــ عەرەبی ــ فارسی ــ ئینگلیزی ــ فەرەنسایی ، هەولێر ١٩٥٥ .

(٢١) گیو موکریانی ، « مەهاباد » ، فەرهەنگی کوردی ــ عەرەبی ، هەولێر ١٩٦١ .

(٢٢) مەردۆخ ، « فەرهەنگی مەردۆخ » ، کوردی ــ فارسی ــ عەرەبی ، تاران ١٩٥٦ .

(٢٣) شێخ محەمەدی خاڵ ، «فەرهەنگی خاڵ » ، ب ١ ــ ٢ ، سلێمانی ١٩٦١ ــ ١٩٦٤ .

(٢٤) جگەر خوێن ، فەرهەنگا کوردی ، ب ١ ــ ٢ ، بەغداد ١٩٦٢ .

(٢٥) علاءالدین سجادی ، « دەستوور وە فەرهەنگی کوردی ــ عەرەبی ــ فارسی » ، بەغداد ، ١٩٦١ .

(٢٦) عیزەدین مستەفا ڕەسوول ، فەرهەنگۆك بۆ قوتابیانی کورد « عەرەبی ــ کوردی » ، بەغدا ١٩٥٥ .

هەندی زاراوەی زانستی کوردی ـ عەرەبی مامۆستا جەمال نەبەز[٣٧] ، فەرهەنگۆکی زاراوەی پاریزگای سلێمانی[٢٨] ؛ فەرهەنگی زانیاری[٢٩] ، فەرهەنگی کشتوکاڵ[٣٠] ؛ زاراوەکانی ژمارە ٤ی ساڵی ١٩٧٣ی گۆڤاری پەروەردەو زانست ؛ زاراوی کارگێڕی کۆڕی زانیاری کورد ... هتد .

لە یەکێتی سۆڤێت

بایەخ دان بە کوردناسی دووای شۆڕشی ئۆکتۆبەر ، ئەوەندەی تر پەرەی سەندو بوونی کەمینەیەکی کورد لەم ولاتەداو ئەو گۆڕرانە هەرە گەورەیەی بەسەر ژیانی نوێیدا هات بوونە هۆیەکی گرنگ و نوێی گەشەکردنو پێشکەوتنی کوردناسی سۆڤێتو یەکێك لە ئەنجامە هەرە گرنگەکانی ئەوە بوو کە پاش ماوەیەك رۆڵەکانی ئەم کەمینەیە خۆشیان چاکیان لێکرد بە لاداو چالاکانە هاتنەکۆڕەوە .

هەروەها پەرەسەندنی فەرهەنگنووسیی کوردی ، بێ گومان بەستەیە بە پەرەسەندنی کوردناسیی سۆڤێت خۆیەوەو لە راستیدا یەکێکە لە رووە هەرە دیارو گەشەکانی ، بۆ نموونە دەبینین لە ساڵانی ١٩٣٣و ١٩٣٥دا لە یەریڤان دوو فەرهەنگۆکی ئەرمەنی ـ کوردی[٣١] ، لە ساڵی ١٩٥٧دا چەرکەزی بەکۆ (بەکاییف) فەرهەنگێکی کوردی ـ

---

(٢٧) جەمال نەبەز ، «هەندێك زاراوەی زانستی» ، سلێمانی ١٩٦٠ .

(٢٨) زاراوەی پاریزگای سلێمانی ، ١٩٧١ .

(٢٩) عەبدولقادر بەرزنجی « فەرهەنگی زانیاری » ، سلێمانی ١٩٧١ .

(٣٠) مەعرووف قەرەداغی «فەرهەنگی کشتوکاڵ» ، بەغدا ١٩٧٢ .

(٣١) فەرهەنگۆکی ئەرمەنی ـ کوردی ، یەریڤان ١٩٣٣ ، هەروەها : فەرهەنگۆکی زاراوەی ئەرمەنی ـ کوردی ، یەریڤان ١٩٣٥ .

ڕووسی[٣٢] ؛ لەساڵی ١٩٦٠دا قەناتی کوردۆ فەرهەنگێکی کوردی ــ ڕووسی[٣٣] ؛ وە هەر لە هەمان ساڵدا ئیڤان فاریزۆڤ فەرهەنگێکی ڕووسی ــ کوردیان[٣٤] لە چاپ داوە . جگە لەوە دەستنووسی ئەو فەرهەنگە کوردی ــ ڕووسیەی کە ئی. ئا. ئۆربیلی لە ساڵانی بیستا نووسیویەتی ؛ وە ئەو فەرهەنگی کوردی (کرمانجی خواروو) ــ ڕووسیەی کە لە بەشی کوردی ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسی لینینگراد بە سەرۆکایەتی کوردۆ دانراوە ئێستا لە ژێر چاپدان .

لە ئەورووپا

لە پاشی دەرچوونی فەرهەنگۆکەکەی ڕ.ف.جاردین لە کوردناسیی ئەورووپادا بۆ ماوەیەك هەست بە سستیو بێ بەرهەمی دەکرێت بەتایبەتی لە مەیدانی فەرهەنگنووسیداو تا ئەم ساڵانەی دواییی لەم بارەیەوە هیچ شتێکی وەها بڵاونەکراوەتەوە کە شایانی باس بێت . ئەوەی کە لەم ماوەیەی دواییشدا هاتبێتە کایەوە تەنها فەرهەنگەکانی : جویس بلاو[٣٥] ؛ تۆفیق وەهبیو ئەدمۆنس[٣٦] ؛ ئەرنست مەکارۆس[٣٧] .. ن.

---

(٣٢) ج . خ . بەکایێف ، فەرهەنگی کوردی ــ ڕووسی ، مۆسکۆ ١٩٥٧ .

(٣٣) ق . کوردۆ ، فەرهەنگی کوردی ــ ڕووسی ، مۆسکۆ ١٩٦٠ .

(٣٤) ئی . فاریزۆڤ ، فەرهەنگی ڕووسی ــ کوردی ، مۆسکۆ ١٩٦٠

(35) Joyce BLAU, Dictinnaire kurde - francais - anglais, Paris 1965.

(36) Wahby Taufiq and C. J. Edmonds, A Kurdish - English dictionary, London, Oxford, 1966.

(37) Ernest N. McCarus, A Kurdish - English Dictionary Dialekt of Sulaimania, Iraq. Ann Arbor - The University of Michigan Press.

ئەنجامی پێشەکی

تاکو ئێستا نزیکەی (٤٠) فەرهەنگ و فەرهەنگۆکی کوردی بڵاوکراونەتەوە ـ واتە گەنجینەیەکی بچووکمان هەیە . هەرچەندە زۆربەی ئەو فەرهەنگانە ، لەبەر گەلێك هۆی ئاشکرا ، لەسەر شێوەو ڕێگایەکی زانستی دانەنراون ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بە نیسبەت کاری فەرهەنگنووسیی کوردییەوە چەند هەنگاوێکی گەورە نراوەو ژمارەیەك فەرهەنگی سەرکەوتوومان هەیە .

بە نیسبەت فەرهەنگە کۆنەکانەوە بە بیری من دووانیان سەرکەوتوون : ئەوانیش فەرهەنگی ئیتالی ـ کوردی (ماوریزۆ گارزۆنی)و کوردی ـ فەرەنسایی (ئاه ژابا)ن .

وەك ئاشکرایە ، ماوەیەکە کاری فەرهەنگنووسیی کوردی خەریکە جێگەی شایانی خۆی لە ژیانی ڕۆشنبیری و زانستی گەلی کورددا دەگرێت و ژمارەیەك مامۆستای دڵسۆز ، وەك : تۆفیق وەهبی ، قەناتی کوردۆ ، شێخ محەمەدی خاڵ ، گیو موکریانی ، مەردۆخ ، عەلادین سەجادی ، چەرکەزی بەکۆ ، جەمال نەبەز ، ئیڤان فاریزۆڤ ، سەمەندی سیابەند ، جگەر خوێن ... هتد لەم مەیدانە پیرۆزەدا هەنگاوی گەورەیان ناوە . ئەم مامۆستایانە لە دەرگاکەی ئاواونەوە چوونە ناو مێژووی ڕۆشنبیری کوردەوە ، بەوەی هەر یەکەیان لە سنووری توانای خۆیاندا ئەوەی لە باریاندا بووە بۆ پاراستنی زمانی نەتەوەکەیان دڵسۆزانە جێبەجێیان کردووەو گەلێك ڕۆژهەڵاتناسی بێگانە باسی نرخی فەرهەنگەکانی مامۆستایان : تۆفیق وەهبی و قەناتی کوردۆ و شێخ محەمەدی خاڵیان کردووە .

هەرچەندە لە کاری فەرهەنگنووسیی کوردیدا هەندێ کێشەی ئاڵۆزی زانستی وشە (lexicology) بەگشتی و زانستی فەرهەنگ

(Iexicography) بەتایبەتی خاوکراونەتەوە ، بەلام لەگەل ئەوەشدا گەلێك كێشەی زانستی وشەو زانستی فەرهەنگ لـە زمانی كوردیدا هێشتا بیرو نووكی قەلەمیان نەگەیشتووەتی •

وەك ئاشـــــكرایە ، كاری فەرهەنگنووسی بە دوو رێچـــكەدا تێدەپەرێ : یەك ــ تیۆری . دوو ــ پراكتیك • یەكەمیان لە سەر شێوازو لێكۆلینەوەی زانستی رێرەویكی تیۆری دەهێنێتە بەرهەم ، دووەمیش لە دانانی فەرهەنگدا ئەو رێرەوی تیۆرییە تەطبیق دەكات • لە نێوان ئەو دوو رێچـــكەیەدا پەیوەندی بەهێز هەیەو توند پێـــكەوە بەستراونو هەنگاو بە هەنگاو لە تەك یەك دەرۆن • هیچ فەرهەنگنووسێك تەنها بە پراكتیكو زانینی خۆی لە دانانی فەرهەنگدا سەركەوتوو نابێت • بۆ ئەو مەبەستە پیویستە ئاور لە رێرەوی تیۆری بداتەوە • تیۆری رووتیش ــ واتە بێ سوود وەرگرتن لە پراكتیك ئەنجامی بەكەلكی نابێت •

ئەوەی شایانی باسە لەم بارەیەوە ئەوەیە كـــە لە دانانی هەندێ فەرهەنگی كـــوردیدا سوودێكی زۆر لـــە تیـــۆری فەرهەنگنووسی وەرگیراوە ، بە تایبەتی لە فەرهەنگی مامۆستایان توفیق وەهبیو قەناتی كوردۆ ••• دا ، كە لـــە رێگای هەولو كوششو وە زانینو تەجروبەی خۆیانەوە گەیشتوونەتە ئەنجامی بەكەلك ، بەلام بەداخەوە ، بە زمانی كـــوردی دەربارەی زانستی فەرهەنگنووسی هیـــچ شتێكی وەهـــا نەنووسراوەو ئەمەش بووە بە هۆی كۆســـپێكی گەورە لـــە رێگای فەرهەنگنووســـە بەرێزەكانماندا •

وەك ئاشكرایە زمانی كوردی بەتایبەتی لە كوردستانی عیراق رۆژ بە رۆژ بەرەو پیشەوە دەرواتو لەگەل ئەو پیشـــــكەوتنەدا پیویستە تیۆری فەرهەنگنووسیش هەنگاوی خۆی بهاوێژی ، وە بە هاوكاری پراكتیكو تیۆری فەرهەنگی نایابو بەنرخ بێنە كایەوە •

مەبەستی هەرە گەورەی ئەم پێشەکییە ئەوەیە کە نیشانی بدەین تاکو ئێستا لە کاری فەرهەنگنووسیی کوردیدا چی کراوە ، چونکە لە دانانی هەر فەرهەنگێکی نوێی کوردیدا ئاوڕدانەوە لە کاری پێشوو بایەخ‌و سوودی خۆی هەیە • هەروەها بەم باسەدا دەردەکەوی کە بە تایبەتی بەشێکی زۆری ئەو فەرهەنگانەی لــە سەرەوە ناومان بردن کوردی ــ بێگانەن‌و هەر یەکەیان کەم یا زور خزمەتی زمانەکەمانیــان کردووە • جا بە ڕای من لە نووسینی ئەم فەرهەنگەدا ــ فەرهەنگی کوردی‌و عەرەبیی قوتابخانە ــ کە نیاز وایە دابنرێ ، پێویستە چ لە کەم‌و کورتی‌و لە باشی ئەو سامانەی هەمانە دەرس‌و سوود وەربگیرێ •

× × ×

وەك چۆن لە دانانی گشت فەرهەنگێکدا ، هەر بەو جۆرەش لە دانانی فەرهەنگی کوردی‌و عەرەبیی قوتابخانەدا سێ مەسەلەی گرنگ دێتە پێشەوە : هەڵبژاردنی وشــە ؛ سازکردنی بەشە عەرەبیەکــەی ؛ هونەری ڕێکخستنی •

— ١ —

هەڵبژاردنی وشــە

لە سەرەتای نووسینی هەموو فەرهەنگێکدا کێشەی هەڵبژاردنی وشە دێتە پێشەوە • بنچینەی هەڵبژاردنی وشە پەیوەندە بە جــۆرو بابەت‌و مەبەستی فەرهەنگەوە • تاکو ئێستا کێشەی هەڵبژاردنی وشە بۆ فەرهەنگ لە هیچ وڵاتێکی جیهاندا شێوازێکی زانســتی تەواوی وەرنەگرتووەو هەندی ڕووی ئەم مەسەلەیە هەر بە ئاڵوزی ماوەتەوەو

هەروەك زانای گەورەو فەرهەنگنووسی ناسراوو بە ناوبانگی ڕووس ئەکادیمی ل. ف. شێربا دەڵی : « کێشەی هەڵبژاردنی وشە بۆ فەرهەنگ یەکێکە لە کێشە هەرە زەحمەتەکانی فەرهەنگنووسین »[38] ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا پێویستە ئەوە لەبیر نەکەین کە لە تیۆری فەرهەنگ نووسیدا هەنگاوی گەورە نراوەو گەلێك کاری ئاڵۆز خاو کراوەتەوەو ڕێڕەوێکی وەها دانراوە کە فەرهەنگنووسەکان پەیڕەوی بکەنو لەڕێگەیەوە لە گەلێك کۆسپ ڕزگاریان بێت . هەروەها دانانی ژمارەیەکی زۆر لە فەرهەنگ ــ واتە لە ئەنجامی هەوڵو کۆششو زانینو تەجروبەی فەرهەنگنووسەکاندا سەرمەشقێ هاتۆتە کایەوە .

هەر چەندە مەسەلەی هەڵبژاردنی وشە کارێکی زەحمەتە ، بەڵام ئەو ڕێڕەوە تیۆریو پراکتیکەی کە تا ئەمڕۆ هاتۆتە کایەوە ئەم کارەمان بۆ ئاسان دەکات .

وەك ئاشکرایە مەبەستی زانستیی دانانی فەرهەنگێکی کوردی ــ عەرەبی بۆ قوتابخانە بریتییە لە یارمەتیدانی قوتابیانی کورد بۆ تێگەیشتنی دەرسەکانیان . بێگومان فەرهەنگێکی وەها بەر لە هەموو شتێك دەبێ گرنگی بە بەجێهێنانی پێویستی قوتابیان بدات لە تێگەیشتنی گشت دەرسەکانیاندا بە تێکڕایی ، کە بەسەر ئەدەبیو عیلمیدا دابەش دەبن .

هەرچی وشەو زاراوەی دەرسە ئەدەبییەکانن تارادەیەك لە زمانی کوردیدا کێشەیان خاوکراوەتەوەو سەرچاوە زۆرە بۆ تۆمارکردنو لێکۆڵینەوەیان (وەك : زۆربەی ئەو فەرهەنگانەی لە پێشەکیدا ناومان بردن ؛ ئەو هەموو چاپەمەنیە کوردیانەی لە بارەی ئەدەبو زمان

---

(38) ل . ف . شێربا ، تیۆریی فەرهەنگنووسی ، مۆسکۆ . ١٩٤٠ ، ل ١٠٦ (بە زمانی ڕووسی) .

مێژوو .... وە نووسراون ؛ سامانی فۆلکلۆری کوردی ....) .
لەبەر ئەوە لە دانانی فەرهەنگەکەدا بە نیسبەت ئەو جۆرە وشەو زاراوانەوە گیروگرفتی گەورە نایەتە رێ .

بەڵام ئەوەی پەیوەندی هەبێت بە زاراوەی دەرسە عیلمیەکانەوە نابڵێی کارێکی وردو زەحمەتە . چونکە لەم ڕووەوە هێشتا کەمو کورتیو جیاوازی باوەڕ .... زۆرە . لەگەڵ ئەوەشدا نابێ ئەوە لەبیر بکەین کە لەم مەیدانەدا چەند هەنگاوێك نراوەو کۆمەڵێك کاری بەنرخ نووسراون . (وەك : ئەو زاراوە زانستیيانەی لە لایەن چەند لیژنەیەکی تایبەتی جیاوازەوە دانراونو دارێژراونو لە چەند ژمارەیەکی گۆڤاری « ڕۆژی نوی »ی ساڵی ١٩٦٠دا بڵاوکراوەنەتەوە ؛ هەر لە ساڵی ١٩٦٠دا مامۆستا جەمال نەبەز لەژێر ناوی « هەندێك زاراوەی زانستی »دا فەرهەنگۆکێکی لە چاپدا ، لە ژمارە (٤)ی ساڵی (١٩٧٢)ی گۆڤاری « پەروەردەو زانست »دا ژمارەیەك زاراوەی زانستی دانراونو داناشراون ، ماوەیەکی درێژە کە مامۆستا کەمال جەلال غەریب بەم کارە پیرۆزەوە خەریکەو فەرهەنگێکی گەورەی زاراوەی زانستی بۆ چاپ ئامادەکردووە ، لە کۆڕی زانیاری کورد بە شێوەیەکی زانستیو فراوان گرنگی بەم مەسەلەیە دراوە ... هتد) .

بێگومان لە دانانی فەرهەنگی کوردیو عەرەبی بۆ قوتابخانە پێویستە کەڵك لەو کارانەی ناومان بردن وەربگیرێنو ئەمەش تا ڕادەیەك ئەرکی سەرشانی دانەرانی فەرهەنگەکە ئاسان دەکات . بەڵام بەداخەوە ، وەك وتم ئەمە کارێکی زۆر زەحمەتە ، جگە لەوە کاتو کۆششێکی بێشوماری دەوێ . جا بۆ ئەوەی ماوەیەکی درێژ قوتابیانی کورد بێ فەرهەنگ نەبنو چاوەڕوان نەبن ؛ بە ڕای من وەك لە زۆر وڵات لە سەرەتادا کراوە لای ئێمەش بەو شێوەیە دەست بدرێتێ .

ئەویش ئەوەیە کە ئەو فەرهەنگە بکرێت بە دوو : یەك ـ بۆ دەرسـە ئەدەبیەکان ، دوو ـ عیلمیەکان . هەرچی فەرهەنگی یەکـەمە جاوەو رەنجی زۆری ناویو تا رادەیەك پێویستی قوتابیان جێبەجێ دەکات ، بەتایبەتی ئەگەر هەوڵ بدرێت لەم بەشەیاندا ئەو زاراوە زانستیانەی زۆر بەکار دەهێنرێنو ئاشکرانو بەتەواوی چەسپاون تۆمار بکرێنو بخرێنە ناوەوە . هەروەها نابێ ئەوەش لەبیر بکەین کە گەلێك زاراوەی عیلمی (وەك : هەلامەت ، ئالو ، سیل ، پووك ، گۆپکە ، نیشك ، تەم ، مژ ، مس ، ئاسن ....) و سەدانی تر هێندە لەسەر زارن کە شێوەی زاراوەیان تێدا ونەو کەوتوونەتە ریزی ئەو وشانەی لە هەموو کاتو شوێنێکدا بەکار بهێنرێن .

هەرچی فەرهەنگی دووەمیانە کارێکی زەحمەتو وردەو پێویستی بە کۆششو کات هەیە . بێشك باشترە کە ئەم ئەرکە بخرێتە سەرشانی لیژنەیەك ، بە مەرجێك ئەندامانی لیژنەکەش تەنها ئەو کەسانە نەبن کە لە دەرسە عیلمیەکاندا شارەزاییان هەیە ، یاخود تەنها کوردیزان بن . چونکە هیچ دەستەیەك لەو دوو دەستەیە بەتەنها ئەم کارەیان بە باشی بۆ هەڵناسورێ . شارەزای دەرسە عیلمیەکان لە واتاو مانای زاراوەکان باشتر دەگات وەك لە کوردی زان ، هەروەها کوردی زانیش باشتر وشەی هاوواتا بۆ زاراوەکان دەدۆزێتەوە . ئەم شێوازەش ئەوەیە کە ئێستا کۆری زانیاری کورد لە سەری دەروات ، بە وێنە لـە لیژنەی « طبی »دا جگە لە دوو دوکتۆری ناسراوو شارەزا (جەمال رەشیدو عەبدورەحمان عەبدوللا) دوو کوردی زانی بە ناوبانگ (هەژار و هێمن) هاوبەشن . بێشـك بەم جـۆرە ئەم کارە گەلێك پوختـەترو سەرکەوتووتر دەبێت .

هەروەها نابێ ئەوەش لەبیر بکەین کە کوردی زانیش پێویستە

شارەزای دیالێکتەکانی کوردی بێت ، یاخود چەند کەسێك بن کە هەریەکەیان شارەزایان لە دیالێکتێکدا هەبێت . بە ڕای من گرنگی دان بەیەك شێوەو فەرامۆش کردنی ئەوانی تر ، نەك ڕاست نیە ، بەڵکو دەبێ بە هۆی بوونی کەم و کورتی .

لێرەدا ئەوەش دەهێنمەوە یاد کە بەکارهێنانی هەندێ زاراوەی لاتینی لە باتی عەرەبی پێویست بە سڵکردنەوە ناکات ، چونکە ئەمە بەك هەر لەگەڵ بنچینەی زمانەکەماندا بە تایبەتی و پێشکەوتنی زماندا بەگشتی دەگونجێ ، بەڵکو بۆ وەزعی کوردستانی دابەشکراومان سودمەترە ...

ئەو پێشنیارەی لە دابەش کردنی فەرهەنگەکەدا کردوومە نابێ بەهۆی ئەوەی تا سەر دوو فەرهەنگی قوتابخانە هەبن ، بەڵکو ئەمە بۆ سەرەتایەو چۆن زۆر فەرهەنگ ۱۰ ــ ۱۵ جار لە چاپ دەدرێنەوە ، ئەمانیش لە کاتی لە چاپدانەوەدا دەتوانرێ لێك بدرێن و بکرێن بە یەك فەرهەنگ . بەڵام گرنگی ئەم شێوازە ئەوەیە کە کارەکە ئاسان دەکاو ڕێگاکە نزیك دەخاتەوە .

بە بیری من لە تۆمارکردنی وشەدا بۆ فەرهەنگی کوردی و عەرەبیی قوتابخانە باشترین ڕێگا ئەوەیە کە وشە لە ناو کتێب و نووسینی قوتابخانەدا کۆبکرێنەوەو هەڵبژێرێن . پاش ئەوەی کۆدەکرێنەوە . ئنجا دەبێ بژار بکرێ ــ واتە ئەو وشانەی بۆ ئەم مەبەستە زۆر پێویست نین لابرێن و ئەو وشانەی پێویستن و نین و یاخود پەرێنراون بهێنرێنە ناوەوە . بۆ ئەم مەبەستە چەند شێوازێکی زانستی هەیە کە وا بەکورتی لە هەندێکیان دەدوێین :

أ ــ لە هەموو زمانێکدا وشە هەن کە یەك چاوگ و یەك ڕیشەیان هەیەو لەیەك وشە دەتوانرێ هەندێ وشەی تر دروست بکرێ ، وەك :

« مناڵ ، منالی » ؛ « نان ، نانەوا » ؛ « هونەر ، هونەرمەند » ؛ « شیعر ، شاعر » ... هتد . جا لەم ڕێگەیەوە پاش کۆکردنەوەی وشە پێویستە هەر وشەیەك بەجیا تەماشا بکری‌و لەم بارەوە گەر ئەو وشانەی کە دەتوانرێ لێیان دروست‌بکرێ‌و بخرێنە بان وشەکان . بێ‌گومان مەرج نییە کە لە هەموو وشەیەك وشەی‌تر دروست بکرێ‌و یاخود هەموو ئەو وشانە بکەونە ناو فەرهەنگەکەوە ، بەڵام دەبێ ئەوە لەبیر نەکرێ کە بە کەم‌و کورتیەکی گەورە دەژمێرێت گەر وشەی « مناڵ » هەبێت‌و « منالی » نەبێت ، یاخود « شاعر » هەبێت‌و « شعر » نەبێت[٣٩] .

ب ــ ئەو وشانە کە کۆکرانەوە دەبێ بە گوێرەی بابەت لێ بکۆڵرێتەوەو هەر پۆلێکیان بە گوێرەی نیسبەتی کەوتنە ناو فەرهەنگەکەوە دەستکاری بکرێن ــ واتە ئەوەی بەزیادە دەزانرێ لابرێ‌و ئەوەی کەمیشە پڕ بکرێتەوە . بە ڕای من دەتوانرێ وشەکانی فەرهەنگی ناوبراو بەم جورە دابەش بکرێ :

١ ــ ئەو پۆلە وشانەی کە سەراپا ، بێ پەڕاندن‌و لابردنی هیچ وشەیەك پێویستە تۆماربکرێن ، وەك : ناوی ڕۆژەکانی هەفتە ؛ مانگەکان ؛ چوار وەرزەی ساڵ ... هتد . پەڕاندنی هەر وشەیەك لە وشەکانی ئەو جورە مەوزوعانە ڕاست نییەو هیچ بەڵگەیەك نیە بۆ سەلماندنی لابردن‌و پەڕاندن .

٢ ــ ئەو پۆلە وشانەی کە پێویستە بەشێکی زۆریان لێ تۆماربکرێن ، وەك : ناوی ئەندامەکانی لەش ؛ ناوی کەرەستەی قوتابخانە ... هتد .

---

(٣٩) ئەم جۆرە کەم‌و کورتیانە لە بەشێکی زۆری فەرهەنگە کوردیەکاندا دەبینرێن‌و پێویستە لێرەدا دەرس لەوە وەربگرین .

٣ ــ ئەو پۆلە وشانەی کـــە پێویستە بەشێکی کەمیـــان لێ تۆماربکرێن ، وەك : ناوی دەرمان ؛ گژوگیا (هەلز ، خەربەنگ ، کێشە ، شنگ ؛ بێخ ...) ... هتد . هەروەها هەندێ لەو وشانەی کە لـە زمانی کوردی بەرەو سوانو کۆنبوون دەچنو بە هۆی گۆڕانی ژیانی ئابوریو کۆمەلایەتیەوە کەمتر بەکار دەهێنرێن ، بۆ نموونە : ناوی ئەو وشـانەی پەیوەندیان بە ئاشی ئاوەوە هەیە یاخود ئەو وشانەی لـە پەیوەندیی خێزانیـدا بەکاردێن ، وەك : هەوێ ، هێوەرژن ، دش ، هەنەزا .... هتد . بەداخەوە هەست دەکرێت ئەو وشانەی کە ناومان بردن هەندێ دەستەواژە جێگایان دەگرنەوە ، وەك لە جێگای « دش » ــ « خوشکی مێرد » ... ئەم جۆرە وشانە کەم بەکاردەهێنرێنو بۆ ئەم فەرهەنگەش پێویست نین .

جگە لەوەی باسمان کـرد ، بۆ کۆکردنەوەو بژارەی وشـە بۆ فەرهەنگ هەندێ ڕێگای زانستی تریش هەیە ، کە بە داخـەوە لێرەدا توانای ئەوە نییە لە هەمووی بدووێین ، بەلام ئەوەی کە گرنگ بێت لە مەسەلەی دانانی فەرهەنگێکی کوردیو عەرەبیی قوتابخـانەدا ، ئەوەیە کە ئەو فەرهەنگە بەر لە هەموو شتێك دەبێ پێویستی قوتابیان جێبەجێ بکاتو کاریان ئاسـان کات . بە ڕای من ژمارەی وشـە کوردییەکانی فەرهەنگی یەکەم گەر دەورو بەری بیـست هەزار وشەیەك بێت ، بە مەرجێك لـە کۆکردنەوەو هەلبژاردنی وشـەدا وردەکاری بنوێنرێت ، کە من لەوەدا شـکم نییەو باوەڕم بە زاناکانمان بەهێزە ، ئەوە ئەو فەرهەنگە چارەسەری پێویستی قوتابیانی کورد دەکات . ژمارەی وشە کوردییەکانی فەرهەنگی دووەمیش بەستراوە بە ژمارەی ئەو زاراوانەی لـە دەرسە عیلمیەکاندا هەنو خەملاندنیان شـتێکی گرنگ نیە .

- ٢ -

سازکردنی بەشە عەرەبیەکەی

ا ـ وەرگێران :

وەك ئاشکرایە لە نێوان وەرگێڕانو تیۆریی نووسینی فەرهەنگێك کە لە زمانێکەوە بۆ زمانێکیتر بێت پەیوەندی بەهێز هەبەو بنچینەی وەرگێڕانیش بایەخێکی تەواوی هەیە لە دانانی ئەو جۆرە فەرهەنگانەدا ، هەروەها ئـەو فەرهەنگانەش لـــە کاری وەرگێڕاندا کەڵکێـــکی زۆریان هەیە(٤٠) .

هەرچەندە لەم بارەیەوە بە شێوەیەکی تیۆری هیچ نووسراوێکی وەهامان نییە کە شایانی باس بێت ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا گەلێك شت لـــە عەرەبیەوە بو کوردی ، یاخود لـــە کوردییەوە بۆ عەرەبی وەرگێڕراونو لەم ڕووەوە تەجروبەو سامانێکی باشمان هەیە . ئەمەو هەروەها سوود وەرگرتن لە تیۆریی وەرگێڕانی وڵاتە پێشکەوتومکان ڕێگامان ئاسان دەکەن لـــە نیشانکردنی جۆری وەرگێڕانی وشـــە کوردیەکانی ئەم فەرهەنگەمان بۆ سەر زمانی عەرەبی .

بێگومان لـــە نووسینی فەرهەنگێکی وەهادا ، بۆ وەرگێڕانو لێکدانەوەی وشـــە کوردیـــەکان بەتایبـــەتی وەرگێـــڕانی مطلق

---

(٤٠) ئا . ف . فیۆدوروڤ ، تیۆریی وەرگێران ، مۆسکو ١٩٥٨ ، ل ٥ ـ ٦ .

(absolute) و جـــزئی (partial) و • شـــــەرح (description)
پێویستە دەوری سەرەکی ببینن •

وەرگێڕانی مطلق (absolute) ئەوەیە کە مانای وشەیەك بەیەك وشە بدرێ • گەر بو وشەیەکی کوردی لە زمانی عەرەبیدا بەرامبەری وشەیەکی پڕ بەپێستی خۆی هەبێتو کە بەتەواوی مانای ئەو وشەیە بداتو ئەو وشەیەش وشەیەکی ئاسـانو سادەو ساکار بێـت ، ئەوە پێویست بە درێژە ناکات ، وەك :

باران ــ مطر
بەران ــ کبش
بەی ــ سفرجل
چاو ــ عـین

وەرگێڕانی جزئی (partial) ئەوەیە کـە هەر وشەیەك یەك مانا لە ماناکانی وشە زۆر ماناکان (polysemantic) بدات ، وەك :

چـار ــ أربعە • علاج ••
چـەك ــ سند • سلاح ••

جگە لەو دوو جۆر وەرگێڕانەی لە سەرەوە باســـمان کردن ، هەروەها وەرگێڕانی کومەلە وشەی هاوواتا (مرادف ــ Synonym) دەورێکی گەورەو دیاری هەیە • زور جار بەرانبەر یەك وشەی کوردی لە زمانی عەرەبیدا چەند وشەیەك بەکار دەهێنرێن (وئەمەش لە هەموو زمانێکدا هەیە) • جا بۆ لێکۆلینەوەی مانای یەك وشـەی کوردی بەکارهێنانی چەند وشەیەکی یەکهاوتای عەرەبی نیشانەی دەولەمەندیو پوختی وەرگێڕانەو لە سەریکی تریشەوە تێ گەیشتنی مانای وشە ئاسان دەکات • لەم ڕووەوە چەند نموونەیەك لـە فەرهەنگی « مەهاباد »ی مامۆستا گیو موکریانیەوە دەهێنمەوە :

بەندە ــ غلام ، خادم ، عبد
تەمەن ــ العمر ، السن
جێگا ــ موقع ، محل
...... هتـد .

هەروەها ڕێدەکەوێ بەرانبەر وشەیەکی کوردی لــە زمانی عەرەبیدا دەستەواژەیەك (عبــارە word - combination) بەکــار دەهێنرێ ، ئەم جۆرە وەرگێرانەش بایەخی خۆی هەیەو لە مەسەلەی زانستی وشــە (lexicology)دا جێگای تایبەتی وەرگرتووە . دیسان چەند نموونەیەك لە فەرهەنگی « مەهاباد »ەوە :

تریفە ــ ضوء الهادی
توراخ ــ اللبن المكثف
جــاو ــ خام أسود
...... هتد[41] .

شەرح (description) ی وشە بەتایبەتی پێویستە لــە کاتێکدا بەکار بهێنرێ کە لە زمانی عەرەبیدا وشەیەکی هاوواتا نەبێت بۆ دانی مانای وشەیەکی کوردی . هەروەها « فەرهەنگنووس دەبێ گرنگی بدات بەوەی شەرحی وشەکان بەکورتی بکات ، بەمەرجێك ئەو کورتیە نەبێ بەهۆی نەکردنەوەو ئاشکرانەبوونی مانای وشەکان »[42] . جگە لەوە پێویستە شەرح کراوەبێتو بە وشەی ئاسانو سادە بێت .

---

(٤١) لێرەدا گرنگیم بەوە نەداوە کە مامۆستا گیو موکریانی تا چ رادەیەك لە وەرگێرانو لێکدانەوەدا سەرکەوتووە ، بەڵکــو بایەخم بەو شێوازە زانستیە داوە کە گرتوویەتی .

(٤٢) ئا . ك . باروفکوف ، لــە تەجروبەی فەرهەنگ داناندا ، گوڤاری « فەرهەنگنووسی » ، مۆسکۆ ١٩٥٧ ، ل ١٤٠ ، (بە زمانی ڕووسی) .

بێشك نەوعیەتی فەرهەنگەکە پەیوەندی تەواوی بەوەوە هەیە کە چون وشەی کوردی وەردەگێڕرێتە سەر زمانی عەرەبیو چون مانایان لێك دەدرێتەوەو شی دەکرێنەوەو شەرح دەکرێن ...

ب – ڕوونکردنەوەی مانای وشەو چۆنیەتی بەکارهێنانی :

یەکێ لە ئەرکە سەرەکیەکانی فەرهەنگی کوردی – بێگانە ڕوونکردنەوەی مانای وشەیە . جگە لەوە نیشاندانی چۆنیەتی بەکارهێنانی وشەش شتێکی پێویستە لە کاری فەرهەنگنووسیدا . بۆ سەلماندنی ئەم ڕایە زانایانی ڕووس ، بەتایبەتی ل. ف. شێرباو ف. ف. ڤینۆگرادۆف و ن. ئی. فیلدمان ... گەلێك لێکۆڵینەوەی زانستیيان بڵاوکردۆتەوە .

بێگومان بۆ تێگەیشتنی هەندێ وشە ڕوونکردنەوە دەورێکی گرنگی هەیە . ئەمەش لە سەرێکەوە کاری خوێنەر ئاسان دەکاو لەسەرێکی تریشەوە شێوازێکی زانستی دەدات بە داتانی فەرهەنگەکە . لەم ڕووەوە چەند نموونەیەك لە فەرهەنگی « مەهاباد »ی مامۆستا گیو موکریانیيەوە دەهێنمەوە :

شەهێن – شاهێن (طائر) ل ٣٩٢ .

فەرەنگ – الافرنج (سكان أوروبا) ل ٤٠٨

کاوڕ – الحمل (نتاج الغنم لم یكمل سنة من عمره) ل ٤٥٦

. . . . . . هتد .

هەروەها پێویستە بەشێکی زۆری وشەکان بخرێنە ناو ڕستەیەکی کورتو ئاسانەوە ، تاکو مانای وشەکان باشتر ئاشکرابێو تا خوێنەر لەو ڕێگایەوە بزانێ چۆن ئەو وشانە لە ڕستەدا بەکار دەهێنرێن . جگە لەوە ل. ف. شێربا دەڵێ : بەپێی وشەی زمانێك لەگەڵ زمانێکی تردا

تەنها ئەوە نییە کە بەرامبەر یەکن و هاوواتان ، بەڵکو پەیوەندی ئاڵوزو جیاواز هەیە لە شێوەی بەکار هێنانیاندا[٤٣] .

بۆ نموونە لە فەرهەنگی « مەهاباد »دا دەبینین کە بەرامبەر بە وشەی « سەیر » نووسراوە « غریب » ، وە لە فەرهەنگی مامۆستا تۆفیق وەهبیدا لە بەر دەم وشەی « جرج » نووسراوە « rat » . لەبەر ئەوەی لە زمانی عەرەبیدا « غریب » ، وە لە ئینگلیزیدا « rat » چەند مانایەکی جیاوازیان هەیە ، بۆ خوێنەر مانای تەواوی ئەو وشانە ئاشکرا نەبوون ، بەڵام گەر ئەو دوو وشەیە « غریب و rat » بخرانایە ناو ڕستەیەکی کورتی ئاسانەوە ئەوە مانایان باشتر ڕوون دەبووەوە . بەڵام دەبێ ئەوەش لەبیر نەکەین کە ئەمە بۆ گشت وشەیەك نییە ، چونکە زۆر وشە هەن کە ئاسانن و زۆر بەسەر زاری مەردومەوەن ، یاخود لێکدانەوەی مانایان ئاسانەو بێ ڕستەش ئاشکران .

ج ـ هەڵبژاردنی مانای وشە :

لە زمانی کوردیدا وەك زمانانی تر گەلێك وشەی ئەوتۆ هەن کە زیاتر لە مانایەك دەبەخشن (polysematic) . بە وێنە لە فەرهەنگی خاڵدا بەرامبەر وشەی « بۆ » یازدە مانا دانراوە . ئەوەی پەیوەندی هەبێت بە فەرهەنگی کوردی و عەرەبیی قوتابخانەوە ؛ ئەوەیە کە نە تواناا هەیەو نە پێویست دەکات هەموو ماناکانی هەر وشەیەك نیشان بدرێ ، چونکە ئەمە ئەرکی فەرهەنگی گەورەی کوردی ـ کوردییە ، نەوەك فەرهەنگێك کە بۆ خوێندن دانرابێت . جا بۆ ئەم فەرهەنگە پێویستە کە ئەو مانایانەی ئاشکران و ناسراون و زۆر بەکاردەهێنرێن هەڵبژێرێن و تۆماربکرێن . لەم ڕووەوە زمانناس و فەرهەنگنووسی بەناوبانگی ئیسپانی (کاسارێس) پەنجەی بۆ ئەوە ڕاکێشاوە کە لەو

---

(٤٣) سەرچاوەی ناوبراو ، ل . ف . شێربا .

جۆرە فەرهەنگانەدا خوێنەر بە دووای مانای سەرەکیدا دەگەڕێو بەنیسبەت ئەوەوە ئەو مانایانەی ئاشکرانو زۆر بەکار دەهێنرێن گرنگن • هەروەها لەوەش دوواوە کە فەرهەنگنووس لەم مەسەلەیەدا ــ واتە لە هەڵبژاردنو لێکۆڵینەوەی مانادا پێویستە وردبێ[٤٤] •

جگە لەوە پێویستە ئەوە لە بیر نەکەین کە لە دانی مانای وشەدا بۆ ئەم فەرهەنگە باشتر وایە تەنها مانای حقیقی (direct (proper meaning بدرێت ، چونکە لەگەڵ مەبەستو ڕێبازی ئەم فەرهەنگەدا دانی مانای مجازی (transfereed meaning) بە تەواوی ناگونجیو هەروەها باری فەرهەنگەکەش گران دەکات •

– ٣ –

هونەری ڕێکخستنی فەرهەنگەکە

١ ــ ڕیزکردنی وشە کوردییەکان :

بۆ ئەم جۆرە فەرهەنگانە تاکە ڕێگای ڕیزکردنی وشە ئەوەیە کە بەگوێرەی ئەو زنجیرە ئەلفوبێیە بێت کە لە نووسینی کوردیدا هەیە[٤٥] • بێشك بەمە خوێنەر لە دۆزینەوەی وشەدا هیچ گیروگرفتێك نایەتە ڕێگایو بە ئاسانی ئەو وشەیەی پێویستی بێ دەیدۆزێتەوە •

---

(٤٤) خ. کاسارێس «سەرەتایەك لە کاری فەرهەنگنووسیی نوێ» ، ن . نا . ئاروتونۆڤا کردوویە بە ڕووسی ، مۆسکۆ ١٩٥٨ ، ل ٨٧ .

(٤٥) هەندێك لە فەرهەنگەکانمان لە سەر ئەو ڕێگەیە نەڕۆیشتوونو ئەمە بووە بە هۆی گران بوونی دۆزینەوەی وشە . هەروەها بەداخەوە تاکو ئێستا لە ڕیزکردنی ئەلفوبێی کوردیدا ڕێبازێکی یەکگرتوو نییە .

هاوبێژی

ب ـ وشەی هاوکۆ (مشترك لفظی homonym) :

لە گشت زمانێکدا وشە هەن کە بە خوێندنەوەو نووسـین وەك یەکن ، بەڵام مانایان جیاوازە ، وەك :

(ئازار) ئێشی ئەندام . مانگی مارت کە سی‌و یەك ڕۆژە .

(باقـە) چەپکێك لە گیا یا لە گوڵ . دەنگێکە وەك دەنگی بزن‌و ڕێوی .

(بـاو) دەستور : فیسار شت بووە بەباو . باوك . زیادەی شتێك بەسەر شتێکی تردا ....[٤٦] .

ئەو چەند وشەیەی لە سەرەوە ناومان بردن لەو وشانە نین کە مانایان زۆرە ، بەڵکو ئەو وشانەن کە تەنها لە خوێندنەوەو نووسیندا وەك یەکن ، ئەگینا لە واتاو پەیدا بووندا جیاوازن ، وەك : (« ئازار » ئێشی ئەندام) کە وشەیەکی کوردیە زۆر دوورە لە (« ئازار » ـ مانگی مارت) کە وشەیەکی کوردی نیەو لە پەیدابوون‌و دروست‌بووندا سەرچاوەیەکی تری هەیە . یاخود « باو » دەبینین سێ وشەن کە مانایان جیاوازەو لە یەك دوورن . هەرچەندە هەرسێکیان لە ئەوادا کوردین ، بەڵام پەیدابوون‌و دروست‌بوونیان لە ڕێگای جیاوازەوە هاتووە . جا ئەم جورە وشـانە پێویستە لێك جیا بکرێنەوەو تێکەڵ نەکرێن‌و لە فەرهەنگیشدا وەك ئەو شێوەیەی لە سەرەوە نووسراون ـ واتە بەیەك وشـە دانراون[٤٧] ـ

(٤٦) ئەو وشانە لە فەرهەنگی خاڵدا بەو شێوەیە شەرح کراون‌و بـەو شێوازە دانراون .

(٤٧) لە زۆربەی فەرهەنگە کوردیەکاندا ئەو وشانەی ناومان بردن بەو وشانە دانراون کـە مانایان زۆرەو لـە وەرگێـران‌و لێکدانەوەو شـەرح‌کردنیاندا لە نێوانیاندا خاڵێـك دانراوە . ئەمەش بە هیـچ جۆرێك ڕاست نیە ،چونکە ئەمانە وشەی فرەواتا(polysemantic)نین ، بەڵکو وشەی هاوکۆ (Synonym) ن .

نەکرێت ، بەڵکو باشترە دانەرانی ئەم فەرهەنگە لە سەر ئەو ڕێگایە بڕۆن کە گشت فەرهەنگنووسانی ، وڵاتە پێشکەوتووەکانو هەندێك لە زانا کوردەکان (تۆفیق وەهبیو قەناتی کوردۆو بەکاییفو تا ڕادەیەك گیـو موکریانی ....) لە سەری ڕۆیشتوون . ئەو ڕێگایەش ئەوەیە کە ئەو وشانەی ناومان بردنو بەیەك وشە دانراونو خراونەتە ڕیزی ئەو وشانەی کە مانایان زۆرە (polysemantic) ، جیا بکرێنەوەو بە وشەی جیاوازو سەربەخۆی هاوگۆ (homonym) دابنرێنو سەرلەنوێ لەسەری دێڕ وەك وشەیەکی تایبەتی بنووسرێنو ژمارەیان بۆ دابنرێت . بۆ نموونە :

(ئازار)[1] ئێشی ئەندام .

(ئازار)[2] مانگی مارت ....

(باقە)[1] چەپکێك لە گیا یا لە گوڵ .

(باقە)[2] دەنگێکە وەك دەنگی بزنو ڕێوی .

(بـاو)[1] دەستور : فیسار شت بووە بە باو .

(بـاو)[2] بـاوك .

(بـاو)[3] زیادەی شتێك بەسەر شتێکی تردا .

ئەم جورە وشانە ــ (homonym) لە زانستی وشەدا بایەخی تایبەتی خۆیان هەیەو لە کاری فەرهەنگنووسیشدا سەرنجی زانایانیانی ڕاکێشاوە . بەڵام لە زمانی کوردیدا ئاڵوزە ، چونکە هیچ لێکۆڵینەوەو نووسراوێکی وەها لە بارەیانەوە نییە .

ج ــ وشەی فرەوانا (کثیر المعانی polysemantic) :

چۆن لە هەموو زمانێکدا ، هەروەهاش لە زمانی کوردیدا وشە هەن کـــە تەنها یەك مانایان هەیەو وشەش هەن کـــە مانایان زۆرە (polysemantic) . بۆ نموونە دەبینین کە هەندێ وشـــە ، وەك :

(شەو ، ئاشەوان ، دراوسێ ، ئەژنۆ .... هتد) لەیەك مانا زیاتریان نییە ، بەڵام وشەش هەن مانایان زۆرەو ئەو مانایانەش لەیەك تێزیکن ، وەك : (بەردانەوە ، با ، بازاڕی ، بانگ .... هتد)[٤٨] .

بۆ ئاسانکردنی بەکارهێنانی فەرهەنگ‌و کیشانی سنوور لە نێوان ماناکانی یەك وشـەدا باشتر وایە ماناکان بە ژمارە جیـا بکرێنەوە . ئەوانەی فەرهەنگ بەکار دەهێنن لەم ڕێگەیەوە لـە تێگەشتنی مانای وشەدا تووشی هەڵەو زەحمەت نابن‌و ئەو زاتانەش کـە فەرهەنگە دادەنێن ، جـگە لەوەی بەم کارە شێوازێکی زانستی بە فەرهەنگەکە دەدەن ، هەروەها هەندێ کێشەی زانستی وشەش خاو دەکەنەوە .

لە زوربەی فەرهەنگە کوردییەکاندا جگە لە فەرهەنگی (تۆفیق وەهبی‌و قەناتی کوردۆو بەکاییڤ‌و ... تا ڕادەیەك فەرهەنگی خاڵیش) دەبینین ماناکانی ئەو وشانە بە خاڵێك جیاکراونەتەوە . بۆ نموونە وشەی « بەردانەوە » لە فەرهەنگی خاڵەوە دەهێنینەوە :

(بەردانەوە) بەردانەوەی ئاوی گیراو . فڕێدانی شتێك لە بەرزییەوە .

بەڵام باشترە بە ژمارە جیابکرێنەوە ، وەك :

(بەردانەوە) ١ ــ بەردانی ئاوی گیراو .

٢ ــ فڕێدانی شتێك لە بەرزییەوە .

چونکە ئەمە جیاوازی ئەم جۆرە وشانە لەگەڵ وشەی هاوگۆدا نیشان دەداو لە بەکارهێنانی فەرهەنگەکەشدا کاری خوێنەر ئاسـان دەکات ....

---

(٤٨) بۆ زانینی مانای ئەو وشانە بڕوانە « فەرهەنگی خاڵ » ، ب ١ ، سـلێمانی ١٩٦٠ .

د ـ وشەی هاوواتا (مرادف synonym) :

بەو وشانە دەڵێن کە یەك مانا دەبەخشن یاخود مانایان لێك نزیکە ، بەڵام لە خوێندنەوەو نووسینیاندا جیاوازن ، وەك : لێڕ ـ دارستان ـ جەنگەڵ ؛ پەڕیوە ـ ئاوارە ـ دەربەدەر ؛ جەندەك ـ کەلاك ـ تەرم ـ کەلەش ؛ ئەوین ـ ئەڤین ـ عەشق ـ دڵداری ؛ تووش ـ دژوار ـ سەخت ـ ناخۆش ؛ کەسەر ـ خەم ـ خەفەت ؛ خاپور ـ وێران .... هتد .

بۆ فەرهەنگی ناوبراو پێویست بە وەرگێڕانو لێکدانەوەو شەرحی هەموو ئەو وشانە ناکات ، بەڵکو باشترە مانای وشەی یەکەمیان(٤٩) (یاخود هەرە ناسراویان) بدرێتو لە بەردەم ئەوانی تردا بنووسرێ : بڕوانە فلان وشە(٥٠)و ، ئەگەر جیاوازییەکیش لە نێوان واتایاندا هەبێت بنووسرێت .

بۆ نموونە مامۆستا تۆفیق وەهبی لە فەهەنگەکەیدا بەرامبەر بە وشەی « pîwaz » نووسیویەتی « see piyaz » و بەرامبەر بە وشەی « weten » — « see nîshtman » ، وە لە شوێنی خۆیدا وشەی « piyaz » و « nîshtman » ی لێکداوەتەوە . هەروەها لە فەرهەنگی « مەهاباد »ی مامۆستا گیو موکریانیدا لە بەردەم وشەی « مچوورك » نووسراوە « انظر کلمة مووچڕکە »و لەبەردەم وشەی

(٤٩) واتە بەگوێرەی زنجیرەی ئەلفوبێی کوردی .

(٥٠) هەرچەندە لە زۆر فەرهەنگی کوردیدا ئەم ڕێگایە نەگیراوە ، بەڵام بەتایبەتی مامۆستایان (تۆفیق وەهبی و تەناتی کوردۆو چەرکەزی بەکۆ و .... تا ڕادەیەك گیو موکریانی)و هەروەها دانەرانی زاراوی کارگێڕی کوڕی زانیاری کورد ... لەم ڕووەوە هونەری بەرزی خۆیان نیشان داوە .

« مەرشە » ــ « انظر كلمة دەمەقالێ »و ، بە جیا لە شوێنی خۆیدا وشەی « مووچڕكە »و « دەمەقالێ » لێكدراونەتەوە ...[٥١] .

ئەم شێوەیە نەك هەر ڕێگا كورت دەكاتەوە ، بەڵكـــو نیشانی خوێنـــەریشی دەدادات كە « وەتەن »و « نیشـــتمان » ، « ئەوین »و « ئەڤین »و « عەشق »و « دلداری » ، « خاپور »و « وێران » ... هتد خاوەنی یەك مانان . هەروەها بەمەش یەكێك لـــە كێشەكانی زانستی وشە خاو دەكرێتەوە .

هـ ــ هەندێ نیشانە بۆ ئاسـانكردنی كاری چـاپو سووك كردنی باری فەرهەنگ :

بۆ ئاســـانكردنی كاری چاپو سووك كردنی باری فەرهەنگو خوێنەران چەند نیشانەیەك بەكار دەهێنرێ . یەكێك لەو نیشانانە ئەوەیە كە لە كاتی خستنە ڕستەی وشەیەكدا بۆ دووبات كردنەوەی وشـــەكە هێڵێك بەم جۆرە (ــ) دەكێشن ، وەك :

(دڵ) لـــە ــ دەرچوون .

(كار) ــ لە ــ ترازان .

بێ‌گومان ئەم شێوازە ڕێگە كـــورت دەكاتەوەو باری چاپەمەنی ئاسان دەكاتو هەر لەبەر ئەوەشە كە لـــە تێكڕایی فەرهەنگی وڵاتە پێشكەوتووەكاندا پەیڕەوی دەكرێو هەروەها مامۆســـــتایان تۆفیق

---

(٥١) لێرەدا گرنگیم بە كەم‌وكورتی ئەو ڕێگایانە نەداوە ، بەڵكـــو مەبەست نیشـاندانی ئەوەیە كە چۆن هەندێ لە فەرهەنگ نووسانی كورد لەسەر ئەو ڕێگایە ڕۆیشتوون . هەروەها بۆ فەرهەنگی كوردی ــ عەرەبی ، وابزانم لە باتی « انظر كلمة ... » باشترە كە بۆ ئەو مەبەستە نیشانەیەك دابنرێ ، وەك « أ » یاخود « أن » ، و لـــــە پێشەكی فەرهەنگەكـــــەدا باس بكرێت .

وەهبی‌و قەناتی کوردۆو چەرکەزی بەکۆش لە سەری ڕۆیشتوون[٥٢] .

هەروەها زۆر جار بۆ ڕوونکردنەوەی وشەیەك لـە نێوان دوو کەواندا دەنووسن کە ئەو وشەیە سـەر بە چی پۆلە وشەیەکە ، وەك (نبات .... وشەی فلان شێوە ....) . بۆ ئـەم مەبەستە باشترە پیتێك بکرێت بە نیشان‌و لە پێشەکی فەرهەنگەکەدا باس بکرێت .

× × ×

بێ‌گومان بەم لێکۆلینەوەیە نەخشەی تەواوی نووسینی فەرهەنگی کوردی‌و عەرەبی‌ی قوتابخانەم نەکێشاوەو هەندێ کێشە هەن کە باسم نەکردوون ، بەڵام بە تێکڕایی لەکاری سەرەکی دوواوم . هەروەها مەرج نیە کە لە کاتی دانانی فەرهەنگەکەدا هەموو ئەو ڕێگایانەی پەنجەم بۆ ڕاکێشـاون بەو جۆرە بکرێت ، چونکە وەك ئاشکرایە ، لەگشـت زانستێکدا لە کاتی تەطبیقی کارێکدا ئەو پرۆژەیەی بۆی دانراوە دوور نیە گۆڕانی پێویست بێت .

لە کۆتاییدا خۆم زۆر بە بەختیار دەزانم گەر منیش بتوانم تۆزێك باری سەرشانی دانەرانی فەرهەنگی ئاوبراو ئاسان بکەم . بێ‌گومان

---

(٥٢) لێرەدا تەنها مەبەست ئەوە نییە کـە تەنها ڕەگی وشـــەکان بنووسرێن‌و ئینجا ئەو وشانەی لێیانەوە دروست دەبن لە دوایەوە بێن ـ واتە ئەو ڕێکەیەی مامۆستا تۆفیق وەهبی‌و گەلێك زانای ڕۆژئاوا لەسەری ڕۆیشتون . بە بیری من پەیڕەوی کردنی ئەو ڕێبازە لە فەرهەنگی کوردی ـ عەرەبی‌ی قوتابخانەدا ، لەگەل ئەوەشدا کە کاری چاپ ئاسان دەکات ، بەلام دۆزینەوەی وشە بۆ قوتابیان ئاسان ناکات‌و هەروەها لەبەر ئەوەی ئەمڕۆ لە زمانی کوردیدا لێکۆلینەوە لەو مەسەلەیە کەمە دوور نیە کە هەندێ وشە بە هەڵە نەکەونە ژێر ڕەگی خۆیانەوە .

هەر هەنگاوێك لەم مەیدانەدا بنرێ هەنگاوێكی پێویست و پیرۆزە لە زیانی ڕۆشنبیریی گەلەكەمانو كاری گرنگی پاراستنی زمانەكەیدا(*) .

(*) ئەم وتارە لەو كۆڕەدا خوێنەراوەتەوە كە بەڕێوەبەرێتی گشتی خوێندنی كوردی لە ٢٥و ٢٦و ٢٧ی تەمووزی سالی ١٩٧٢دا بۆ لێكۆلینەوەی كتێبی قوتابخانە بە زمانی كوردی بەستی . هەروەها لە ژمارە (٦)ی سالی ١٩٧٢ی گۆڤاری « پەروەردەو زانست » (ل ٥٧–٨٢)دا بلاوكراوەتەوە .

((ئەستێرەگەشە))

لەژێر هەوری هەڵەو ناتەواویدا

دەمێکە دەست بە کاری فەرهەنگ نووسیی کوردی کراوەو دانەری یەکەم فەرهەنگی کوردی کورد بووە • لە سالی ١٠٩٤ك ــ ١٦٨٢ / ١٦٨٣زدا شاعیری مەزنی کورد ئەحمەدی خانی لەژێر ناوی «نەوبەهار»دا فەرهەنگۆکێکی بە شیعر بۆ یارمەتیدانی منداڵانی کورد لە فێربوونی زمانی عەرەبیدا نووسیوە • دوابەدوای ئەم فەرهەنگە گەلێك فەرهەنگ لە زمانی کوردییەوە بۆ زمانێکی تر ، یاخود لە زمانی بێگانەوە بۆ کوردی دانراون • بەم جۆرە تاکو ئێستا نزیکەی (٥٠) فەرهەنگ و فەرهەنگۆکی کوردی بلاوکراوەتەوە • هەرچەندە زوربەی ئەو فەرهەنگانە ، لەبەر گەلێك هۆی ئاشکرا ، لەسەر شێوەو رێگایەکی زانستی دانەنراون ، لەگەڵ ئەوەشدا بە نیسبەت کاری فەرهەنگ نووسیی کوردییەوە چەند هەنگاوێکی گەورە نراوەو ژمارەیەك فەرهەنگی سەرکەوتوومان هەیە •

وەك ئاشکرایە ، ماوەیەکە کاری فەرهەنگ نووسیی کوردی خەریکە جێگەی شایانی خۆی لە ژیانی رۆشنبیریو زانستی گەلی کورددا دەگرێت و هەندێك مامۆستای دلسۆز وەك : تۆفیق وەهبی ، قەناتی کوردۆ (کوردۆیێف) ، شێخ محەمەدی خاڵ ، گیو موکریانی ،

مەردۆخ ، عەلائەددین سەجادی ، چەرکەزی بەکۆ (باکایێف)، جەمال نەبەز ، ئیڤان فاریزۆڤ ، سەمەندی سیابەند ، جگەرخوێن ... هتد لەم مەیدانە پیرۆزەدا هەنگاوی گەورەیان ناوە • ئەم مامۆستایانە لــە دەرگایەکی فراوانەوە چوونەتە ناو مێژووی ڕۆشنبیری کــوردەوە ، بەوەی هەریەکەیان لە سنووری تواناى خۆیدا ئەوەی لە باریدا بووە بۆ پاراستنی زمانی نەتەوەکەی دلسۆزانە جێبەجێی کردووە • ئەوەی شایانی باسە ، ئەوەتە کــــە ئەم کارە هەر بەردەوامەو بەرەی نوێی گەلەکەمان لەم مەیدانە سەختەدا خەریکە ، بەوێنە چەند مانگێــــك لەمەوبەر مامۆستا فاضل نظام‌الدین‌یش فەرهەنگێکی کوردی ــ عەرەبی لەژێر ناوی « ئەستێرەگەشە »دا بلاوکردەوە[1] •

× × ×

فەرهەنگی « ئەستێرەگەشە » بە پێشــەکی‌یەکی کورت بەناوی « وشەیەکی پێویست »ەوە دەستپێدەکات • لەم بەشەدا نووســەر کەمێــك لە پێویستی‌و دەوری فەرهەنگ بەگشتی‌و چۆنیەتی دانــانی فەرهەنگی « ئەستێرەگەشە »و سەرچاوەو نیشانەکان ... دواوە •

نووسەر لەم پێشەکییەدا هەرچەندە بە گیاتێکی لە خۆبوردووەوە کارەکەی بە تەواو دانانی‌و گومانی لە بوونی کەم‌وکورتی نییە ، کەچی لە سەرێکی‌کەوە پەردەی بەسەر ڕاستییەکی ئاشکراو ڕوونو دیاردا داوە کە دەلێ : « تا ئێستە فەرهەنگێکی کوردی ــ عەرەبی بەم شێوەیە نەهاتۆتە بەر دەستو پێك نەهێنراوە » (ل ٥) • هەموو دەزانین ، سالی ١٩٦١ مامۆستا گیو موکریانی فەرهەنگێکی کوردی ــ عەرەبی

---

(١) فاضل نظام الدین ، « ئەستێرەگەشە » ، فەرهەنگی کوردی ــ عەرەبی ، بغداد ٢ ١٩٧٧ •

بەناوی « فەرهەنگی مەهاباد »ەوە بڵاوکردەوە[٢] . لام وایە چ لە بارەی زۆری وشەوەو چ لە ڕووی دانانو ڕێکخستنەوە ، «فەرهەنگی مەهاباد» لە فەرهەنگی « ئەستێرەگەشە » باشترەو کەموکورتیو ناتەواوی کەمترەو تەنانەت دەتوانم ڕێگە بە خۆم بدەم کە بڵێم گەلێك لایەنی ڕاستو زانستانە کە لە « فەرهەنگی مەهاباد »دا هەیە ، لە « ئەستێرەگەشە »دا شێوێنراوە . جا « فەرهەنگی ئەستێرەگەشە » ، کە شازدە ساڵێك دوای « فەرهەنگی مەهاباد » کەوتبێ . جێگەی ڕەخنەیە بەو چەشنە بێت .

ئەگەر ئەو چەند وشەیەی سەرەوە نیشانی ئەوە نەدەن کە نووسەری « فەرهەنگی ئەستێرەگەشە » پەردەی بەسەر ڕاستیدا دابێ ، ئەوە لە لاپەڕەی دواتری پێشەکییەکەدا تەواو خوێنەر دێتە سەر ئەو ڕوایە کە ویستراوە « فەرهەنگی مەهاباد » زیندەبەچاڵ بکرێ . ئەمەش لە باسی ئەو سەرچاوانەدا بەدی دەکرێ کە نووسەر سوودی لێ بینیون . لە لاپەڕە (٦ ــ ٧)دا مامۆستا ناوی هەندێ کتێبو گۆڤارو ڕۆژنامەو فەرهەنگی هێناوە ، بەڵام بە هیچ چەشنێك ناوی « فەرهەنگی مەهاباد »ی نەبردووە . جێی سەرسوڕمانە ، دانەری فەرهەنگێکی کوردی ــ عەرەبی ، سوود لە فەرهەنگی ئینگلیزی ــ عەرەبی ... وەربگرێو تەماشای « فەرهەنگی مەهاباد » نەکات کە وەك ئەوەی خۆی کوردی ــ عەرەبییەو لەوەی خۆشی سەرکەوتووترە !... یاخود سەیر ئەوەیە کە گوایا کەڵکی لە « فەرهەنگی ڕابەر »[٣] وەرگرتووە

---

(٢) گیـو موکریانی ، « فەرهەنگی مەهـاباد » ، فەرهەنگێکی قوتابخانەیی کوردی ــ عەرەبییە ، هەولێر ، ١٩٦١ .

(٣) گیو موکریانی ، « فەرهەنگی ڕابەر » ، فەرهەنگێکی قوتابخانەیی عەرەبی ــ کوردییە ، هەولێر ، ١٩٥٠ .

کە عەرەبی ــ کوردییەو هەر بەرهەمی مامۆستا گیو موکریانیەو کەچی ناوی « فەرهەنگی مەهاباد » ، کە وەك « ئەستێرەگەشە » کوردی ــ عەرەبییە بەژێر لێــوەوە کردووە . بێ گــومان ئەو کارە نەك هەر بۆ فەرهەنگ‌نووسێك ، بەڵکو بۆ هەر مرۆڤێـــك جێگەی ســەرزەنشت‌و لۆمەو گلەییە .

لە پێشەکیدا هەندێ ناڕاستی‌و کەم‌وکورتی دیکە هەن ، بەڵام زۆر بە پێویستی نازانم لێرەدا لێیان بدوێم‌و خوێنەری ئازیزیان پێــوە ماندوو بکەم . بەڵکو باشترە بێینـــە سەر لێکۆڵینەوە لـــە کاکڵی فەرهەنگەکە .

× × ×

هەرچەندە لەم فەرهەنگەدا زوربەی ئەو وشانەی بەسەر زارەوەن دەبینرێن ، بەڵام لەگـــەڵ ئەوەشدا ژمارەیەکی زۆر وشـــە هەن نەکەوتوونەتە ناو فەرهەنگەکەوە ، کە وەنەبێ کەمتر بەکار بهێنرێن وەك لە بەشێك لەو وشانەی کە کەوتوونەتە ناوەوە ، بەوێنە : ئابخانە ، ئاچغ ــ ئاچوغ ، ئاخوا ، ئازووقە ، ئاواتە ، ئاواتەچی ، ئۆف ... و گەلێکی‌تر لە ناو فەرهەنگەکەدا نەنووسراون‌و ئەوەش کە هێندێکیان بە ڕەسەن کوردی نین نابێت ببێتە کۆسپ لەبەردەمی ئەوەدا کـــە بخرێنە ناو فەرهەنگەکەوە ، چونکە زوربەیان لـــە هەموو سووچێکی کوردســـــتاندا زانراون‌و بوونەتە موڵکی کورد . هەروەها بۆ پتر سەلماندنی ئەم ڕایە لە فەرهەنگی ناوبراودا گەلێك وشـــەی بێگانە تۆمارکراوە .

بەداخەوە دانەر زۆر بایەخی بە کۆکردنەوەو هەڵبژاردنی وشـــە نەداوە ، هەر لەبەر ئەو هۆیەشە کە لـــە فەرهەنگەکەدا لـــەو کۆمەڵە وشانەی لە دروست‌بووندا پەیوەندییان لە نێواندا هەبە کەم‌وکورتی‌و

ناتەواوی دەبینرێ . بە وێنــــە وشــــەی « ئابڕوو ، ئابڕووبردن ، ئابڕووچـــوون ، ئابڕوودار » هەیەو « ئابڕووبران ، ئابڕووبەرە ، ئابڕووتــکان ، ئابڕووتــکاو ... » نی‌یــە . « ئابووری » دراوەو « ئابوور ــ بــە واتای حــەیا ، داوێن پاکی ، شــەرەف ، شانازی ، ناموس » نەدراوە . وشەی « ئاتەش ، ئاتەشخانە » تۆمار کراوە ، کەچی « ئاتەشبازی ، ئاتەشپەرست ، ئاتەشپەرستی ، ئاتەشـــخان ، ئاتەشکێش ، ئاتەشگا ، ئاتەشگەدە ، ئاتەشگەردان ... » نەنووسراوە . وشەی «ئاخر» دەبینرێ ، بەلام «ئاخربوون ، ئاخرخێر ، ئاخرزەمان ، ئاخرشەڕ ، ئاخروئۆخر ، ئاخری ... » بەرچاو ناکەون . « ئاخون » نووسراوەو « ئاخوند » تۆمار نەکراوە . « ئاردەمشـــــار » هەیەو « ئاردەبرنج ، ئاردەوا (چێشتی شل‌و تراو) ... » نی‌یە . « ئازاد ، ئازادبوون ، ئازادخوا ... » دراوەو « ئازادیخــوا ، ئازادیخــواز ، ئازادیخوازانە ... » نەدراوە . « ئاژەڵ » هەیە ، کەچی « ئاژەڵدار ، ئاژەڵداری ... » نی‌یە . « ئاسان ، ئاسانکردن » تۆمار کراون ، بەلام « ئاسانبوون » پەڕێنراوە . « ئاســوودە ، ئاســوودەیی » هەیەو « ئاســـــوودەبوون ... » نی‌یە ... و گـــەلێکی دیکە . لـــە چاوپیاخشاندنێکی سەرپێیدا دەتوانرێ بە سەدان لەو جۆرە نموونانە بهێنرێتەوە ، ئــەو هەموو نموونەیەی ســەرەوەش تەنیا لـبـــە چەند لاپەڕەیەکی کەمی سەرەتاوە وەرگیراون .

یاخود ئەوەی جێگەی سەرسوڕمانە ئەوەیە کە لە ڕیزی وشـــە کوردی‌یەکاندا گەلێك ڕستەو دەستەواژە (شبه جملە) تۆمار کراون ، وەك : « ئارەقی ڕەش‌و شین ڕشتن » (ل ١٣) ، « بە ئاسمانا چوون » (ل ١٥) ، « ئاسنی سارد کوتان » ، « ئاگر گەش کردنەوە » (ل ١٩) ، « ئاوریشمی دەس‌کرد » (ل ٢٣) ، « ئاو لە دنگدا کوتان » (ل ٢٤) ، « ئاو بە ژێر کادا بردن » (ل ٢٢) ، « ئەمەش داوا کراوەکـــەیە »

(ل ٣٢) . « بستە باڵای چل گەزە ڕیشە » (ل ٥٤) ، « دەست بە کڵاوی خۆدا گرتن » (ل ٣١٩) ؛ « ساڵە های ساڵ » (ل ٤٠٩) . « سابوون لەبەر پێدان » (ل ٤٠٥) ؛ « سەرە گوریس بە دەس هەبوون » (ل ٤٥٥) ، « شێر بە گوێ گرتن » (ل ٥٠٠) ... دەیان نموونەی تر . بێگومان ئەو نموونانەی لەسەرەوە ناومان بردن وشە نین ، لەبەر ئەوە ڕاست نییە لە ڕیزی وشەدا تۆمار بکرێن ، وەك مامۆستا فاضل نظام‌الدین کردویەتی . بەڵام ڕاست وایە کە بە نموونە بۆ ڕوون کردنەوەی وشـە بەکار بهێنرێن . بە ڕای من ئەمە ناتەواوییەکی گەورەی فەرهەنگەکەیەو هەتا لە فەرهەنگی « الهدیة الحمیدیة فی اللغة الکردیة »ی یوسف ضیا پاشای خالیدی کە نزیکەی (٨٥) ساڵێك لەمەوبەر[٤] ، و « فەرهەنگی مەهاباد »ی گیو موکریانی کە شازدە ساڵە ... لە چاپ دراون ، ئەو جـۆرە کەم‌و کورتییانە نابینرێن . یاخود لە هیچ یەکێك لەو فەرهەنگانەدا ، کە سەرچاوەی کەڵك‌و سود وەرگرتنی « ئەستێرەگەشە »ن ئەو هەڵەیە تێ نەپەڕیوە ...

لە فەرهەنگی ناوبراودا کۆمەڵێك وشە دەبینرێن کە لـە حاڵەتی ڕێزمانیدان . بەوێنە « ئاڵۆزکاوتر » (ل ١٩) . ئەم جۆرە وشـانە ڕاست نیە وەك وشـەی فەرهەنگی تۆمار بکرێن ... جگە لـەوە نووسەر دەستکاری هەندێ وشەی کردووەو تێکیداون . بە نموونە ، لە لاپەڕە (١٤)دا « ئـازەبە »ی لەبری (عـازەبە) تۆمارکردووە . نووسەری فەرهەنگ دەبێ ئەوە تۆمار بکا کە میللەت دەیڵێ ، نەك بە ئارەزووی دڵی خۆی بجووڵێتەوە . ئاشکرایە ، کـورد « ئارمق »و « عارمق » دەڵێ ، بەڵام « ئازەبە » ناڵێ‌و « عازەبە » دەڵێ . دیـارە سەلیقەی کۆمەڵی کورد ئەوەی بەلاوە پەسەندبووە . ئیتر ئێمە دەنگی

---

[٤] یوسف ضیاءالدین باشا الخالدی المقدسی ، الهدیة الحمیدیة فی اللغة الکردیة ، استانبول ، ١٣١٠هـ / ١٨٩٣م .

(ع)مان بەلاوە گونجاو بێ یان نا ، ئەوە ڕەوڕەوەی مێژوو ناگۆڕێ •

وەك وتمان ، گەلێك وشەی پێویستو گرنگو ئاشكرا هەن نەكەوتوونەتە ناو فەرهەنگەكەوە ، كەچی ژمارەیەك ڕستەو دەستەواژە موعامەلەی وشەیان لەگەڵدا كراوە • سەرەڕای ئەوە ، نووسەر هەندێ زاراوەی وای تۆمار كردوە كە لەم سالآنەی دوایـیدا دانراونو داڕێژراونو بنجیان دانەكوتاوەو بەلای خەڵكیشەوە لەبار نین ، وەك : «كۆئەندام ــ جهاز» ، «دژەكردار ــ رد فعل» ، «بازنە لێكەوتەكە ــ دائرة التماس» ، «بازگە ــ ساحة اللعب» ، «ئاسنی داڕێژراو ــ حديد الصلب» ، «ئاسنی گونجاو ــ حديد المطاوع»(٥) ••• زۆری تر • بەم بۆنەیەوە دەمەوێ سەرنجی مامۆستا بۆ ئەوە ڕابكێشم ، كە بە ڕای من باشتر وابوو چاوێك بەو زاراوە زانستی‌یانەدا بخشێنێتەوە كە توماری كردون ، چونكە بەشێكی زۆری نەك هەر ڕاست دانەڕێژراونو نەچەسپاون ، بەڵكو ئەوانەن كە هەر زوو ڕەت كراونەتەوە • ئەمانە دەمێك لە فەرهەنگی وەهادا تۆمار دەكرێن ، كە گومان لە بنجو ڕیشە داكوتانیان نەمابێ ، بەلآم پێویستە ئەوە لە بیر نەكەین كە بەشی زۆری ئەو زاراوانەی لەم سالآنەی دوایيدا دانراونو مامۆستا ئاخنیونیە نێو « فەرهەنگی ئەستێرەگەشە »وە هێشتا هەر پێشنیارن • نەدەبوو مامۆستا هێندە پەلەیان لێ بكا •

لە ڕێزكردنی وشە كوردی‌یەكاندا بە تەواوی لەسەر ئەو زنجیرەیەی بۆ ئەلفوبێی كوردی هەیەو كە نووسەر خۆشی لە پێشەكی‌دا

---

(٥) سەرەڕای ئەوە ، وشە هەیە كە لە (ئاسن)ەوە داڕێژراوەو كورد لە دەمێ‌ساڵەوە بەكاری دێنێ ، كەچی نووسەر تۆماری نەكردووە ، بۆ نموونە : (ئاسنەواڵە ــ تەڵو بزمارو لەتوپەتی مەكینە شكاو ، هەر شتێكی تریش كە لە مەعدەن دروست كرابێو بێكەڵك بووبێ) .

وەری گرتوە ، نەڕۆیشتووە . بە وێنە «ئاخ‌وداخ»و «ئاخ‌هەڵکێشان»ی خستۆتە پێش « ئاخافتن »و « ئاخاوتن » کە دەبوو دواتر بێن .. هتد .

هەندێ جار هەر یەك وشە لە چەند شوێنێك تۆمار کراوە ، بە نموونە دەبینین وشەی « ئاسایی » لە پێش « ئاسان ، ئاسان‌کردن ، ئاسانی ، ئاسایش »ەوە هاتووە ، کەچی دەبینین ــ لە دوای « ئاسایش »ەوە سەر لە نوێ هاتۆتەوە . بەڵام وشەی هاوواتاو وێکچوو هەن ، هەر یەکەی لــە شوێنێ پێویستی خــۆی دانەناوە ، بەڵکو لــە یەك دێڕدا ڕیزی کردوون ، بڕوانە « بەڵکم ، بەڵکــو ، بەڵکە ، بەڵکی » (ل ٧٨) ، « پۆقــین ، دەرپۆقــین ، هەڵپۆقــین » (ل ١١١) ... هتد . ئەم کــەم‌وکورتی‌یانەش بوونەتە هــۆی شــێواندن‌و تێکەڵ‌و پێکەڵی‌و زەحمەت‌کێشان لە دۆزینەوەی هەندێ وشەدا .

سەرەڕای ئەوانە ، هەڵەی زۆرو بێ‌شوماری ئیمــلاو چاپ زۆر لاپەڕەی فەرهەنگەکــەیان گرتۆتەوەو پاشاگەردانی‌یەکی تەواویــان ســاز کردوە .

بەم جۆرە ، تاکو ئێرە ئەوەمان بۆ دەرکەوت کە بەشە کوردی‌یەکەی فەرهەنگی « ئەستێرەگەشە » پڕ کەم‌و کورتی‌و ناتەواوی‌و هەڵــەیە . ئەویش بە زۆری تۆمار نەکردن‌و پەڕاندنی گەلێك وشەیەو بوونی هەندێ دەستەواژەو ، ڕستەو زاراوەی نالەبارو نەچەسپاوو ناڕاستی ڕیزکردنی وشەو نووسین‌و چاپ ... ن .

× × ×

وەك لە هەر زمانێکدا ، هەروەها لە زمانی کوردیشدا وشە هەیە کە بە خوێندنەوەو نووسین ، وەك یەکن ، بەڵام مانایان جیاوازە ، وەك :

(ئاش)[١] دەزگایەکە گــەنم‌و دانەوێڵەی تری پێ دەهاڕن‌و دەیکەن بە ئارد ، یا بۆ مەبەستێکی‌تر وردی دەکەن .

(ئاش)[٢] چێشت

(تیره)[١] هۆز ، ئێـــل
(تیره)[٢] تیرەی بن کلاش

(بــیر)[١] بیرو هۆش
(بــیر)[٢] بئر ــ عەرەبی

ئەو چەند وشەیەی لە سەرەوە ناومان بردن ، لەو وشانە نین کــە مانایان زۆرە ، بەڵکو ئەو وشانەن کە تەنها لــە خوێندنەوەو نووسیندا وەك یەکن ، ئەگینا لە واتاو پەیدابووندا جیاوازن . جا ئەم جۆرە وشانە پێویستە لێك جیابکرێنەوەو تێکەڵ نەکرێن‌و لە فەرهەنگدا وەك ئەو شێوەیەی لە ســەرەوە نووسراون تۆماربکرێن ــ واتە بە وشەی جیاوازو سەربەخۆی هاوبێژ (مشترك لفظی ــ homonym) دابنــرێن‌و سەرلەنوێ لە سەری دێڕ ، وەك وشەیەکی تایبەتی بنووسرێن‌و ژمارەیان بۆ دابنرێت . نەوەك وەك نووسەری « فەرهەنگی ئەستێرەگەشە » کە ئەم جۆرە وشانەی بە فارێزەیەك لێك جوداکردۆتەوە . بێ‌گومان دەبوو مامۆستاش لەسەر ئەو شێوەیەی پەنجەمان بۆ ڕاکێشاوە بڕوات ، ئەویش ئەو ڕێگە ڕاستەیە کە گشت فەرهەنگ‌نووسانی وڵاتە پێشکەوتووەکان‌و هەندێك لە زانا کوردەکان (تۆفیق وەهبی‌و قەناتی کوردو چەرکەزی بەکۆو تا ڕادەیەك گیو موکریانی) لەسەری ڕۆیشتوون . گلەیی لــە مامۆستا فاضل نظام‌الدین ناکرێ ئەگەر مەفهوومی وشەی هاویێژ لــە وشەی فرەواتا بۆ جیـــانەکردبێتەوە ، چونکە ئەم باسە لــــە مەسەلەی لێکۆڵینەوەی لێکســــیکۆلۆژی زمانی کوردیدا هێشتا لـــــە پلەی سەرەتادایە . بەڵام فەرهەنگ‌نووسێك هەستی بەوە نەکردبێ کە بۆچی بەشێـــێك لەو فەرهەنگانەی ئەو کەڵکی لێ‌بینیون ، ئەو دوو جۆرە وشەیەیان لەیەکتر جیاکردۆتەوەو هەر جۆرێکیشیان لە ڕیزکردن‌و واتا لێکدانەوەیاندا موعامەلەی تایبەتی‌یان لەگەڵ کردووە ...! ئەوە بــە کەم‌وکورتییەکی دیارو بەرچاو دادەنرێ .

دانەری « فەرهەنگی ئەستێرەگەشە » بۆ جیاکردنەوەی ماناکانی وشە فرەواتاکان (الكلمة ذات المعاني الكثيرة – polysemantic) یش هەر فاریزەی داناوە ، بەڵام بۆ ئاسانکردنی بەکارهێنانی فەرهەنگ و کێشانی سنوور لە نێوان ماناکانی یەك وشەدا باشتر وایە ماناکان بە ژمارە لەیەك جیابکرێنەوە . ئەوانەی فەرهەنگ بەکاردەهێنن لەم ڕێگەیەوە لە تێگەیشتنی مانای وشەدا تووشی هەڵەو زەحمەت نابن و دانەری فەرهەنگەکەش جگە لەوەی بەم کارە شێوازێکی زانستی بە فەرهەنگەکەی دەدات ، هەندێ کێشەی زانستی وشەش خاوەکاتەوە .

وشەی هاوواتا (المرادف – synonym) بەو وشانە دەڵێن کە یەك مانا دەبەخشن یاخود مانایان لێك نزیکە ، بەڵام لە خوێندنەوەو نووسیندا جیاوازن ، وەك : « لێڕ – دارستان – جەنگەڵ » ؛ « ئەڤین – ئەوین – عەشق – دڵداری » ... هتد . بۆ فەرهەنگی ناوبراو پێویست بە وەرگێڕان و لێکدانەوەو شەرحی هەموو ئەو وشانە ناکات ، بەڵکو باشترە مانای وشەی یەکەمیان – واتە بە گوێرەی زنجیرەی ئەلفوبێی کوردی – یاخود هەرە ناسراویان بدرێ و لەبەردەم ئەوانی تردا بنووسرێ : بڕوانە فلان وشە . ئەگەر جیاوازییەکیش لە نێوان واتایاندا هەبێت دەستنیشانی بکات .

بۆ نموونە لە فەرهەنگی مامۆستا تۆفیق وەهبیدا بەرانبەر بە وشەی « Pîyaz » نووسراوە « See Pîyaz » و بەرانبەر بە وشەی « Weten » نووسراوە « See Nîshtman » ، وە لە شوێنی خۆیدا « Pîwaz » و « Nîshtman » لێکدراونەتەوە . هەروەها لە « فەرهەنگی مەهاباد »ی مامۆستا گیو موکریانیدا لە بەردەم وشەی « مچوورِك » نووسراوە « انظر كلمة مووچڕکە »و لە بەردەم وشەی « مەرشە » – « انظر کلمه دەمەقالێ » ، وە بەجیا لە شوێنیخۆیدا « مووچڕکە » و « دەمەقالێ » لێکدراونەتەوە .

بەداخەوە نووسەری « ئەستێرەگەشە » ئەو ڕێگەیەی ــ واتە ئەو ڕێگە ڕاستو لەبارو دیارو ئاسانەی ساڵەهای ساڵە فەرهەنگنووسانی ڕۆژئاواو ڕۆژهەڵات ڕەچاویان کردووە ــ نەگرتووە ، بەڵکــو ماناى تێکڕای وشەکانی لێکداوەتەوەو ئەمەش بووە بە هۆی درێژەپێدانو دووپاتکردنەوە ••• بەوێنە بەرانبەر وشــەی « ئاژاڵ » نووسیویە « ماشیە ، بهیمە ، حیوان » ، کەچی کە هاتۆتە ســـەر « ئاژەڵ » یش سەرلەنوێ ئەو وشـــانەی لە بەرانبــەر داناون • هەروەها ، بڕوانە وشەکانی : « ساقۆ ــ پاڵتۆ ــ پاڵتــاو ــ قاپووت » ، « ئاخافتن ــ ئاخاوتن » ، « ئاسمان ــ عاسمان » ، « هەفتا ــ حەفتا » ؛ « ئارمق ــ عارمق » ••• و گەلێکی‌تر • جگە لەوە لە زۆر شوێندا وشەی هاوواتای لەتەك یەك داناوەو ئەمەش بووە بە هۆی تێکدانی شێوەی ڕیزکردنی وشەکانو بە زەحمەت دۆزینەوەی وشە • بەنموونە ، بڕوانە : « زرِباب ـ زرِباوك » ، « شەمە ، شەمو ، شەمە » ••• هتد •

چۆنیـــەتی ڕێکخـــــتنو جیاکردنەوەی وشـــەی هاوێژ (Homonym) و فرەواتـــا (Polysemantic) و هــاوواتــا (Synonym) لە فەرهەنگدا کارێکی وردەو ســەلیقەی دەوێت •
ئەوەی شایانی باسە ، ئەوەیە لە گەلێك فەرهەنگی کوردیدا ، بەتایبەتی لە فەرهەنگی (تۆفیق وەهبیو فەتاتی کوردۆو چەرکەزی بەکۆ •••)دا لــەم ڕووەوە وردەکاری کراوە ؛ بەڵام بەداخــەوە « فەرهــەنگی ئەستێرەگەشە »ی مامۆستا فاضل نظام‌الدین لەم بارەیەوە کەم‌وکورتیو ناتەواوی ئێجگار زۆرەو هەندێکیان لە سەرەوە خستە بەرچاو • وا دەردەکەوێ کــە مامۆستا نەك تەنهـــا سوودی لـــە تەجروبەی فەرهەنگنووسانی وڵاتە پێشکەوتووەکان ، بەڵکو لــە هی کوردیش وەرنەگرتووە • بە ڕای من ئەگەر مامۆستای بەڕێز فاضل نظام‌الدین سوودی لە شێوازی دانانو ڕێکخستنی ئەو فەرهەنگانەی ناومان‌بردنو

ئەو تێبینیانەی کاتی خۆی خستمانە پێش چاوی وەربگرتایە ، ئەوە تەنیا ڕادەی فەرهەنگەکەی پێ بەرز دەبووەوە .

یەکێ لە ئەرکە سەرەکییەکانی فەرهەنگی کوردی ــ بێگانە ڕوونکردنەوەی مانای وشەیە . جگە لەوە نیشاندانی چۆنیەتی بەکارهێنانی وشەش شتێکی پێویستە لە کاری فەرهەنگنووسیدا . لەبەر ئەوە پێویستە بەشێکی زۆری وشەکان بخرێنە ناو ڕستەی کورت و ئاسانەوە ، تاوەکو مانای وشەکان باشتر ئاشکرا بن و تا خوێنەر لەو ڕێگایەوە بزانێ چۆن ئەو وشانە لە ڕستەدا بەکار دەهێنرێن . جگە لەوە دەبێ ئەوەش لەبیر نەکەین کە تێوانی وشەی زمانێک لەگەڵ زمانێکی تردا تەنها ئەوە نییە ، کە بەرانبەر یەکن و هاوواتان ، بەڵکو پەیوەندیی ئاڵۆز و جیاواز هەیە لە شێوەی بەکارهێنانیاندا . بۆ نموونە لە « فەرهەنگی ئەستێرەگەشە »ی مامۆستا فاضل نظام‌الدین‌دا دەبینین بەرانبەر وشەی « مەخز » نووسراوە «اصل» (بڕوانە : ل ٦٨١) . لەبەر ئەوەی لە زمانی عەرەبیدا وشەی « اصل » چەند مانایەکی جیاوازی هەیە (بڕوانە : المنجد ، ل ١٢) بۆ خوێنەر مانای تەواوی « مەخز » ئاشکرا نەبوو . بەڵام ئەگەر وشەکە بخرایەتە ناو ڕستەیەکی کورتی ئاسانەوە ، ئەوە مانای باشتر ڕووندەبووەوە . لەگەڵ ئەوەشدا ئاشکرایە ، کە ئەمە بۆ گشت وشەیەک نییە ، بەڵکو زۆر وشە هەن کە ئاسانن و زۆر بەسەر زاری مرۆڤەوەن ، یاخود لێکدانەوەی مانایان ئاسانەو بێ ڕستەش ئاشکران . ئەوەی لەم ڕووەوە پەیوەندی بە « فەرهەنگی ئەستێرەگەشە »وە هەبێت ، ئەوەیە کە هیچ وشەیەک نەخراوەتە ڕستەوەو نموونەی بۆ نەهێنراوەتەوە . ئەمەش کەم و کورتییەکی گەورەو بنەڕەتییەو پێویستی بە چارەسەرکردن دەکرد .

لە هەندێ شوێندا مانای وشە باش لێک نەدراوەتەوە ، بەوێنە دەبینین بەرانبەر بە « قەلەمردارێ » (ل ٥٤٣) نووسراوە (اسم لعبە) .

بێ گومان لە کوردەواریدا یاری جۆری زۆرەو هەر یاریەکیش ناوی تایبەتی خۆی هەیە • جا لێرەدا ئەگەر ڕوون نەکرێتەوە ، خوێنەر چووزانێ ئەو یاریە چییەو چۆنە • لەم جۆرە شوێنانەدا ـ واتە لە کاتێکدا کە لە زمانی عەرەبیدا وشەیەکی هاوواتا نەبێت بۆ دانی مانای وشەیەکی کوردی ، ئەوە شەرح دەتوانێ دەوری ڕوونکردنەوەو لێکدانەوەی مانا ببینێت •

لە مەسەلەی لێکدانەوەی مانای وشە کوردیەکاندا لە گەلێ شوێندا ئەوە بەرچاو دەکەوێ کە بەرانبەریان وشەی عەرەبی وا دانراون کە بە هیچ چەشنێك هاوواتایان نین • نیشاندانی ئەو جۆرە هەڵانەش ، ئەگەر بۆمان کرا ، بە وتارێکی سەربەخۆ پێشکەشی دەکەین •

لە ئەنجامدا دەمەوێ سەرنج بۆ ئەوە ڕابکێشم ، ئەو چەند کەموکورتییەی لە فەرهەنگەکەدا هەن پێویستیان بە دوورخستنەوە هەیە ... ئەگەر ئێمەش لە چەند شوێنێکدا بیروڕامان لەگەڵ دانەری بەڕێزدا جیاواز بێتو ناتەواویەکانی فەرهەنگەکەیمان دەرخستبێ ، ئەوە مەبەستمان ئەوە نییە کە لە نرخی مامۆستاو کارەکەی کەم بکەینەوە . بەڵکو بڕوامان بەوە هەیە کە ڕەخنەی زانستی مایەی پێشخستن و گەشەکردنە . بۆیە داوا لە مامۆستای بەڕێز دەکەم ئەو سەرنجانەم بە دڵێکی فراوان وەربگرێ •

بێ گومان ئەم کارە گرانە کە مامۆستا ئەرك و شەونخوونی زۆری لەگەڵ کێشاوە . کەڵك و سوودی هەیەو دەوری خۆی دەبینێ . بەڵام ئەدەبوو هێندە ـ دەو پڕ کەموکورتیی و ناتەواویی و هەڵە بێت ، بەتایبەتی بۆ فەرهەنگێك کە لەم سەردەمەدا بڵاوکرابێتەوە . واتە دوای ئەوەی کاری فەرهەنگ نووسیی کوردی خەریکی گرتنی جێگەی شایانی خۆی بێ لە ژیانی ڕۆشنبیریی و زانستی گەلی کورددا و ژمارەیەك فەرهەنگی

نایابو بەنرخو سەرکەوتوو بلاوکرابنەوە . بێ گومان چاوەڕوانی ئەوە دەکرێ ڕۆژ بە ڕۆژ کاری فەرهەنگ نووسیی کوردی بەرەو پێشەوە بڕوات و هەنگاوی گەورە بهاوێژێ . بەڵێ کاری فەرهەنگ نووسیمان لە برەوایە ، بەڵگەی ئەم دیاردەیەش ژمارەیەك لەو فەرهەنگانەن کە لە ماوەی ئەم بیست ساڵەی دواییدا هەندێ مامۆستای دڵسۆز بلاویان کردۆتەوە . شۆڕشی گەورەی ئەم مەیدانەش وا لە تەقینەوەدایە ــ ئەویش ئەو فەرهەنگە نایابە بێهاوتایەی مامۆستا زەبیحی یە کە ئێستا لەژێر چاپدایە(٦) . بەڵام بەداخەوە « فەرهەنگی ئەستێرەگەشە » لە ناومرۆکدا کەتەفتو لێل و کزم(*) .

---

(٦) ئەو فەرهەنگە کوردی ــ کوردییەی مامۆستا زەبیحی کە لەسەر ئەرکی خۆی خستوویەتی یە ژێر چاپ و بەرگی یەکەمی لە تەواوبووندایە . ئەم کارە خزمەتێکی گەورەی زمانی کوردی دەکاو گەلێك کێشەی ئاڵۆزی فەرهەنگنووسیی خاودەکاتەوە .

(*) بڕوانە : ڕۆژنامەی « بیری نوێ » ، ژمارە ٤٤٧و ٤٤٨ی ساڵی ١٩٧٧ .

کارێکی گەورە لـە باسی ئیدیۆم

لـە زمانی کوردیو لـە فەرهەنگنووسیی کوردیدا

لێکۆڵینەوەی ئیدیۆمی زمانی کوردی باسێکی نوێیەو تاکو ئێستا شتێکی ئەوتۆی دەربارە نەنووسراوە . لە نێو ئەو کارانەی لەم کێشەیە دواون ، کتێبی (مەکسیمی خەمۆ)[1] و وتارێکی (یو . یو . ئاڤالیانی)[2] کە بە زمانی ڕووسی نووسراون ، بەتایبەتی ... دیارن .

جگە لەو چەند لێکۆڵینەوەیە ، هەروەها مامۆستایان : تۆفیق وەهبیو قەناتی کوردۆو چەرکەزی بەکۆ .... لـە فەرهەنگەکانیاندا هەندێ ئیدیۆمیان تۆمارکردووە . مامۆستا صادق بەهائەددین ئامێدیش لە ساڵی ١٩٧٣دا لە بەغدا کتێبێکی گـەورەی بەناوی « ئیدیەمێت کوردی »یەوە بڵاوکردەوە[3] . بەداخەوە ئەم نووسراوە کە بریتییە لە فەرهەنگێکی ئیدیۆمی کوردی ــ عەرەبی گەلێ وشەی ئاسایيو فرێزی

(١) د . مەکسیمی خەمۆ ، دەربارەی فرێزیۆلۆژیی ناو لە زمانی کوردیدا ، یەریڤان ، ١٩٧١ (بە زمانی ڕووسی) .

(٢) یو . یو . ئاڤالیانی ، مەسەلەی جیاکردنەوەی کرداری لێکدراوو ئیدیۆمی کردار (لەسەر کەرەستەی زمانی کوردی) ، « کـورتەی هەواڵەکانی کۆنفرانسی زمانناسی » ، سەمەرقەند ١٩٥٨ ، ل ٤٠-٤٣ (بە زمانی ڕووسی) .

(٣) صادق بەهائەدین ئامێدی ، ئیدیەمێت کوردی ، بەغدا ١٩٧٣ .

بەرەڵلای تێدا تۆمارکراوە کە بە ئیدیۆم دانراونو زوربەی ئیدیۆمەکان مانایان باش لێك نەدراوەتەوە • بێ گـــومان هۆی ئەو کەموکورتیو ئالۆزییەش نەبوون یـا کەمیی لێکـۆڵینەوەی تیۆریی ئیـدیۆمە • لێکۆڵینـەوەی قووڵو تەواو لـە ئیدیۆمی زمانی کـوردی مەودای ساغکردنەوەی گەلێك کێشەی گرنگو ئالۆزی وشەو دەســتەواژەو ڕستە ئاسان دەکاو زەمینەی ڕێکخـستنی فەرهەنگ تەخت دەکا •••

ڕستە کە لە ئاخاوتنی ئێمە پێکهاتووە ، بەسەر وشــەدا دابەش دەبێ • کەم ڕێدەکەوێ ڕستە لە یەك وشە دروست بووبێ • پتر لــە پێکهاتنی ڕستەدا چەند وشەیەك بەشداری دەکەن : (ئازاد چوو بۆ بازاڕ) ، (ئەمڕۆ یەکەم ڕۆژی هاوینــــە) ••• لە ڕووی سینتاکس (Syntax) ەوە ڕستە یەکسەر بەسەر وشەدا دابەش نابێ ، بەڵکو لە نێوان ڕستەو وشەدا زنجیرێکی سینتاکس هەیە ـ ئەویش فرێز (عبارە ـ Phrase) ە •

فرێز بەو دانە سادە سینتاکسییە دەڵێن ، کە لە دوو یاخود چەند وشەیەکی سەربەخۆ[٤] پێکهاتبێو ڕێزمان بەیەکەوەی بەستێن •

لە زمانی کوردیدا دوو جۆر فرێز هەیە :

١ ـ فرێزی بەرەڵلا •

٢ ـ فرێزی گیراو •

فرێزی بەرەڵلا ئەوەیە ، کە بە ئاسانیو بەپێی پێویست دابڕێژرێ ،

---

(٤) بێ گومان پێویستە لە چەند وشەیەکی سەربەخۆ (واتە لــە چەند وشەیەکی تەواو) پێکهاتبێ . لەبەر ئەوەی (پیتی بانگێشتنو پیتی پێوەندی ...) وشـەی ناتەواونو ناتوانن فرێز دروستبکەن . بەوێنە لە ڕستەی « من دەچم بۆ بازاڕ »دا ناتوانین بلێین ، کـــە « بۆ بازاڕ » فرێزە . چونکە (بۆ) وشەی تەواو نییە .

یاخود له ڕسته دەربهێنرێ . به وێنه له ڕستەی « تۆ دیمەنی بەهارو جەژنی نەورۆزت دیوە ؟ »دا دەتوانرێ دوو فرێزی بەرەڵلاً : « دیمەنی بەهار » ، « جەژنی نەورۆز » وەربگیرێ .

هەرچی فرێزی گیراوە پێی دەوترێ « ئیدیۆم ، فرێزیۆلۆژی » . کاتێ له یەکگرتنی هەندێ وشەدا واتای تایبەتی پەیدا دەبێ ، ئەوە بەو جۆرە فرێزانه دەڵێن ئیدیۆم .

له زمانی کوردیدا ــ وەك هەر زمانێکی دیکەی سەر ئەم زەمینە ــ جگە له وشەی جیاجیا ، کە دانەی زمانن ، هەروەها پێکهاتنی ئاڵۆزیش هەیە کە پێی دەوترێ ئیدیۆم ، وەك : « برین کولانەوە » ؛ « شـــوول لێهەلبڕین » ؛ « کای کۆن بەباکردن » ؛ « کلكو گـــوێ کردن » ؛ «ناوی بە گەرووی ئاشا چێ» ؛ «زمان لێدەرهێنان» ؛ «کەولەکۆن» ؛ « لووت تێ ژەندن » ؛ « دایە کێو » ؛ « دەســـتی داری گرتووە » ؛ « مل له چەقۆ سوین » ؛ « دووکەڵ له ماڵی هەڵناسێ » ... هتد .

لەبەر ئەوەی کە ئیدیۆم له سیستێمی زماندا بە مانای دیکە دێت ، پێویستە له ڕوونکردنەوەو ئاشکراکردنی خاسیەتو دەوریدا ، لـــه لایەکەوە له فرێزی بەرەڵلاو له لایەکیترەوە له وشەی جیاجیـــا ، جیابکرێتەوە .

ئەو دوو ڕێگەیەی لێکۆڵینەوەی ئیدیۆم ، وەك دیاردەیەکـــی دیاریکراوی زمان شتێکی زۆر پێویستو گرنگە ، ئەویش لەبەر دوو هۆ : یەك ــ ئیدیۆم له زماندا ئەرکی خۆی له ڕێگای وشەی جیاجیاوە دەبینێ ، دوو ــ ئیدیۆم له پێکهاتنیدا لێکدراوەو پارچەکانی وشـــەی سەربەخۆن . تەنیا له تەماشاکردنی تەواوو وردبوونەوەیَ قووڵ لـــه خاسیەت ، جیاوازی لەگەڵ فرێزی بەرەڵلادا دەردەکەوێو له وشـــه

نزیك دەبێتەوەو لە دوایدا ، واتە لە ئەنجامی بەراوردکردنیدا لەگەڵ وشە ، دەتوانرێ بزانرێ ئیدیۆم چییە •

لێکۆڵینەوە لە کێشەی ئیدیۆمی زمانی کوردی ، نەك تەنیا کەڵك وسوودی بۆ دامەزراندنی تیۆریی ئیدیۆمی زمانی کوردی هەیە بەتایبەتی ، بەڵکو هەروەها بۆ کاری فەرهەنگنووسیی و لێکسیکۆلۆژی‌یش بەگشتی گەلێك پێویستو بەکەڵکە •

خاسیەتی سەرەکیی ئیدیۆم ــ واتە فرێزی گیراو ــ ئەوەیە کە بە شێوەیەکی بنەڕەتی لە فرێزی بەرەڵلا جیایەو لە هەمان کاتدا لە وشە نزیك دەبێتەوە • فرێزی بەرەڵلا لە کاتی ئاخاوتندا دروست دەبێ ، هەرچی ئیدیۆمە لە کاتی ئاخاوتندا دروست نابێ ، بەڵکو دانەی تەواوو ئامادەی زمانە • بەوێنە لە کاتی ئاخاوتندا کە دەوترێ : « کامەران هێندەی ڕست ، سەرم ئاوسا » ، ئەوە لەم ڕستەیەدا « سەرم ئاوسا » کە ئیدیۆم (فرێزی گیراو)ە ، وەنەبێ لە کاتی ئەم ئاخاوتنەدا دروست بووبێ ، بەڵکو لە شێوەیەکی ئامادەو پێکەڵدا لە زماندا هەبووەو بەر لەم کاتە داڕێژراوە • پێویست بە بیری خاوەنی ڕستەکەیدا هێناوەتەوەو ئەویش وەك کەرەستەیەکی ئامادە هەستی خۆی پێدەربڕیوە ••• هەرچی فرێزی بەرەڵلایە لە کاتی ئاخاوتندا لە وشەی جیا دادەڕێژرێ • بە نموونە کە دەوترێ : « منیش پاش چەند ساڵێك تووشی لاوێکی ڕووناکبیر هاتم » ، ئەوە لەم ڕستەیەدا « لاوێکی ڕووناکبیر » ، کە فرێزی بەرەڵلایە لە کاتی ئەم ئاخاوتنەدا لە وشەی جیا دروست بووە •

لێرەدا پرسیارێك دێتە پێش : بۆچی کێشەی فرێزی گیراو لە بەشی لێکسیکۆلۆژیدا تەماشا دەکرێت ؟ ••• ئاشکرایە ، کە فرێز بارچەیەکە لە ڕستە ــ واتە مەفهوومی سینتاکسییەو ئەمە ڕاستەو بەم

پێیە دەبێ لە بەشی سینتاکسدا لێی بکۆڵرێتەوە ، بەڵام کێشەی فرێزی گیراو (ئیدیۆم) لە سنووری سینتاکس دەردەچێو لە لێکسیکۆلۆژی نزیك دەبێتەوە • زۆر جار دەبینین کە بە ماناو واتا وەك یەك وشەیە ، بەوێنە ئیدیۆمی : « ئەسپێ لە گیرفانیدا سەوزەڵە گیانم دەڵێ » ، بە ماناو واتای وشەی « لات ، هەژار » دێت • یاخود فرێزی گیراوی : « نانی لەسەر ساج سووتاوە » ، بەرانبەر بە وشەی « پەلەکەر » دەوەستێ •

لـــە زمانی کوردیدا فرێز هەن ، کە هەمیشە بەرەڵـــلان ، وەك : « کچی جوان » ؛ « پیاوی ئازا » ؛ « نامە نووسین » ؛ «چاخواردنەوە» « کتێب خوێندنەوە » •• هتد • فرێزیش هەن کە هەردەم گیراون ؛ وەك : « گوڵۆڵەی کەوتۆتە لێژی » ؛ « لووت تێژەندن » ؛ « ڕدایـــە کێو » ؛ « یاری بە ئاگر کردن » ••• هتد •

هەروەها زۆر فرێزیش هەن ، کە دەکرێ بەرەڵلاش و گیراویش بن • ئەمەش پێوەندی بە ماناو مەبەستو بەکارهێنانیانەوە هەبەو لە ڕستەدا دەردەکەوێ • بەوێنە فرێزی : « شووڵێ لــێ هەڵبڕی » ــ مانـــا ڕاستەوخۆکەی ئەوە دەگەیەنێ کە «یەکێك شووڵ لە یەکێك هەڵبڕێ» • بەم پێیە ، ئەمە فرێزێکی بەرەڵلایە • بەڵام بە مانای تیانی ــ واتە « لە تامی دەرکرد ، لـــە ڕادەی تێپەڕاند » ــ دەبێ بە فرێزێکی گـــیراو (ئیدیۆم)• یاخود فرێزی « دۆو دۆشاو تێکەڵ دەکـــا » ــ مانـــ ڕاستەوخۆکەی ئەوە نیشاندەدا ، کە « یەکێك دۆ بهێـ دۆشاودا تێکەڵی بکا » ئەمە فرێزێکی بەرەڵلایە • هەر ی ئەم فرێزەیە بۆ ئەوە دەوترێ ، کە « یەکێك لە وتووێژێـ ـد لە کارێکدا •• تووڕە دەبێو قسەی نابەجێ دەکاو لە ڕادەی ـەڕێنێ» ــ بەم مانایە فرێزێکی گیراو دروست دەبێ • فرێزی «ئاشی ناگەڕێ» ، ئەگەر وەك فرێزێکی بەرەڵلا بەکاربهێنرێ ، ئەوە واتاکـــەی ئـــەوە

دەردەخا کە « ئاشەکەی ئیش ناکات » ، بەڵام کە ببێ بە فرێزێکی گیراو (ئیدیۆم) ، ئەوە مانای « کاری وەستاو » دەگەیەنێ ــ واتــە مەرج نییە ــ ئەو کارە ئیشی ئاش بێت ، بەڵکو هەر ئیشێك بێ جیاوازی نییە •

فرێزی گیراو (ئیدیۆم) هەموو وەك یەك نین ، بەڵکو لە ڕادەی یەكگرتن و پێوەندی ئەو وشانەی پێکی دەهێنن و لە ڕووی ئەوەوە کە مانای گشتی فرێزەکە تا چ ڕادەیەك بە هەر وشەیەکی ئــــەو فرێزەوە پەیوەستە ، جیاوازی هەیە • جا لەم ڕێگەیەوە لە زمانــی کوردیــدا دەتوانرێ چەند جۆرێك ئیدیۆم دیاری بکرێ(٥) •

لەبەر ئەوەی لە زمانی کوردیدا ژمارەیەکی ئێجگار زۆر ئیدیۆم هەیە ، بۆیە لە زانین و فێربوون و وەرگێڕانیدا بۆ سەر زمانێکی‌دی ، گیروگرفت دێتە پێش ، جا بۆ ئاسانکردنی ئەو کارە ، پێویست بــە لێکۆڵینــەوە لــە جۆرەکانی ئیدیۆم و ڕێکخستنی فەرهەنگی ئیدیۆم هەیــــە •

زمانەوانانی ئەمڕۆی یەکێتی سۆڤێت گرنگی‌یەکی زۆریان بــــە کێشەی ئیدیۆم داوە ، بەڵگەی ئاشکراش ئەوەیە کە گەلێ کـــاری تیۆری دەربارەی ئیدیۆمی زمانی نەتەوە جۆربەجۆرەکانی ئەو وڵاتە بڵاوکراوەتەوەو ژمارەیەك فەرهەنگی ئیدیۆم چاپ کراوە • ئەمەش بەگشتی لــە گەشەپێدان و پێشخستنی کاری فەرهەنگ‌نووســــیدا دەورێکی گەورەی بینیوە ••• تیشکی ئەو پێشکەوتنە وا تــــەواو زمانی کوردیشی ڕووناك کردەوە • ئەوەتە لاوی زاناو کوردپەروەر د•

---

(٥) بۆ زانستی زیاتر لەبارەی ئیدیۆمەوە ، بڕوانە : د. ئەورەحمانی حاجی مارف ، وشەی زمانی کوردی ، بەغدا ١٩٧٥ ، ل ٥٦ــ٦٨ .

مەکسیمی خەمۆ[٦] ، کە بەڕاستی شاسواری ئــەو مەیدانەیە ، پاش هەوڵو تەقەلای بێوچانی پتر لە دە ساڵ توانی فەرهەنگێکی گەورەی زانستی ئیدیۆمی کوردی ــ ڕووسی لــە چاپدا[٧]و لــەم مەیدانەدا سەرکەوتنێکی گەورە بەدەست بهێنێ .

ئەم فەرهەنگە (٢٨٤) لاپەڕەی قەوارە گەورەیەو نزیکەی هەشت هەزار ئیدیۆمی کوردی تێدایە ، کە ماناکانیــان بــە ڕووســـی لێکدراوەتەوە . لە (٢٨) لاپەڕەی سەرەتادا دەربارەی ئیدیۆمی زمانی کوردی کۆلیوەتەوەو لە چەند سەرێکەوە ، بەر لە هەمووش لە ڕووی پێکهاتنو ئەرکەوە گەلێ زانیاریی نویی خستۆتە پێشچاو ... دواتر لە چۆنێتیی کۆکردنەوەو هەڵبژاردنی ئیدیۆم بۆ ئەو فەرهەنگە دواوە . باسی شێوەی ڕیزکردنو جیاکردنەوەیانی کردووە ... لە لێکدانەوەی مانایانو شێوەی جۆربەجۆری وەرگێڕانیانی کۆلیوەتەوە ... هتد .

ئەم فەرهەنگە بە شێوەیەکی سەرەکی ئەو ئیدیۆمانەی گرتۆتە خۆی کە لە دیالێکتی کرمانجیی ژووروو (بەتایبەتی) لە بەشە دیالێکتی یەکێتی سۆڤیێت)دا دەبینرێن . هەروەها بەشێك لەو ئیدیۆمانەش کــە لە دیالێکتی کرمانجیی خوارووودا بەکاردێن ، لەم فەرهەنگەدا تۆمــار کراون .

---

(٦) د. مەکــیمی خەمۆ لـــە ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسیی یەریڤان کاردەکاو لە بەشی کوردیی زانــستگەی یەریڤان دەرسی زمانی کــوردی دەڵێتەوە ، ئەم زانایە لەبارەی زمانی کوردییەوە چەند وتــارو نامیلکەی بڵاوکردۆتەوە ، وەك : « ڕەخنە لە کتێبەکەی ج . خ . باکاییێف (شێوەی کوردی تورکمەنستان) » ، گۆڤاری « مێژووو فیلۆلۆژی » ، یەریڤان ، ١٩٦٥ ، ژ ٣ ؛ « مۆرفۆلۆژیی شــێوەی بادینان » (کــورتەی نامەی دوکتۆری) ، یەریڤان ، ١٩٦٥ ؛ « دەربارەی فرێزیۆلۆژیی ناو لە زمانی کوردیدا » ، یەریڤان ، ١٩٧١ ... و هەندێکی تر .

(٧) د. مەکــیمی خەمۆ ، فەرهەنگی ئیدیۆمی کوردی ــ ڕووسی ، یەریڤان ، ١٩٧٩ .

وەك ئاشكرایە زوربەی ئیدیۆمی كوردی هێشتا هەر لە ئەخاوتن و فۆلكلۆردا دەبینرێن و سەدانیان لە نووسیندا بەكارنەهێنراون • بەشی زۆری ئەو ئیدیۆمانەش كە كەوتوونەتە نووسینەوە ئەوانەن كە لە ئەخاوتندا زۆر چالاكن ، سەرەڕای ئەوەش فرەواتاكانیان بۆ هەموو واتاكان بەكارنەهێنراون •• جا بۆیە دە خەمۆ لە دانانی ئەم فەرهەنگەدا ئەدەبیاتی كوردی نەكردۆتە سەرچارەی سەرەكیی و لە زاری حیكایەتخوان و دێهاتیی كوردەود كەرەستەی بۆ فەرهەنگەكەی كۆكردۆتەوە • ڕاستە لەم قۆناغەدا فەرهەنگی ناوبراو ناتوانێ دەورێكی گەورە لە ئاسانكردنی تێگەیشتنی تێكستی ئەدەبیدا ببینێ (هەرچەندە مەبەستی فەرهەنگەكەش تەنیا هەر ئەوەندە نییە) ، بەڵام دوارۆژ ـ واتە كاتێك ئیدیۆمەكانی زمانی كوردی ئەدەب دەڕازێننەوە ، ئەوە دەتوانێ باش ئەو نیشانە بپێكێ •• نووسەر لە سەرێكی دیشەوە ئەو سامانەی نەتەوەكەمانی لە مەترسیی تیاچوون ڕزگاركردووە •• ئەم بەرهەمە جگە لەو كەلكە زۆرەی بۆ زمانەوانان و قوتابیان و ئەدەب دۆستان و وەرگێڕان هەیەتی ، هەروەها ڕابەرێكی كەم هاوتاشە بۆ نووسەران •

لە نێو فرێزو ڕستەی هەمەچەشنەی كوردیدا ، بەر لە هەموو شتێك پەندی پێشینان و قسەی نەستەق سەرنجڕادەكێشن و كۆكردنەوەو لێكۆڵینەوەو لە چاپدانیان(٨) گەلێك پێش خڕكردنەوەو تۆژینەوەی ئیدیۆم كەوتووە •• نەك هەر لە لێكۆڵینەوەی زمانی كوردیدا ، بەڵكو لە لێكۆڵینەوەی زمانە پێشكەوتووەكانیشدا جیاكردنەوەی ئیدیۆم لە پەندی پێشینان و قسەی نەستەق كێشەی زۆر

(٨) تۆماركردنی پەندی پێشینان و قسەی نەستەقی كوردی دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتای سەدەی هەژدە . هەندێ لەو دەستنووسانە لە ماتێندەرانی یەریڤان و كتێبخانەی ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسیی لێنینگراد پارێزراون •

لەسەرە • شایانی باسە دە مەکسیمی خەمۆ زانایانە بۆ ئەو باسە چوودەو سنووری ڕاستو لەباری لە تێوانیاندا کێشاوە •

دە خەمو لە چۆنێتیی وەرگێرانو لێکدانەوەی مانای ئیدیۆمەکانی فەرهەنگەکەیدا لەهەمان کاتدا هونەرێکی بەرزی نواندووەو بە زمانێکی ڕەوانو ئاسان ، بە وشەو فرێزو ڕستەی پڕ بە پێستی خۆی شەرحـــی ئیدیۆمەکانی کردووەو مانایانی لێکداوەتەوەو هەر ئیدیۆمێك چەنـــد مانای هەبێت ، هەموو ماناکانی بە ڕووسی نووسیوە ، هەروەها ئەگـــەر ئیدیۆمێکی کوردی لـــە ڕووسیدا بەرانبەری هەبێت ، ئەوە ئیدیۆمە ڕووسییەکەشی هێناوەتەوە •

ئەم فەرهەنگە لە ڕووی زۆری ئیدیۆمو شێوەو شێوازو جۆری دانانو ڕیزکردنو ڕێکخستنی ئیدیۆمەکانو لێکدانەوەو ڕوونکردنەوەو بەکالاکردنەوەی مانای ئیدیۆمەکاندا کارێکی گەورەو زانستیو بەنرخو نایابەو کەلێنێکی گەورەی لە کاری تیۆریی ئیدیۆمو فەرهەنگنووسیی کوردیدا پڕکردۆتەوە • هەرچەندە چەند ناتەواویو کەموکورتییەکـــی کەم لە « فەرهەنگی ئیدیۆمی کوردی — ڕووسی »دا هەیە[9] ، بـــەڵام ئەو ناتەواوییانە بە جۆرێك نین لە نرخی ئەو کارە شاکارە کەم بکاتەوە•

لە کۆتاییدا هیوامە خامەی ڕەنگینی دە مەکسیمی خەمـــۆ لـــە مەیدانی بەرینی فەرهەنگنووسیی کوردیدا هەر لە برەودا بێ(*) •

---

(٩) لە کەموکورتیی ئەو فەرهەنگە نەدواین ، چـــونکە بە زۆری مەبەستی ئەم وتارەمان ڕاگەیاندنی دەرچوونی کاری ناوبراوە .

(*) ئەم بەرهەمە بە هەڵە دوو جار بڵاوکراوەتەوە :

یەك ــ گۆڤاری « بەیان » ، ژ ٦٣ ، حوزەیرانی ١٩٨٠ ، ل ٢ــ٦

دوو ــ گۆڤاری « ڕۆشنبیری نوێ » ، ژ ٨٤ ، شوباتو ئاداری ١٩٨١ ، ل ١ــ٤ •

هەوڵێکی مەزنی نوێ

لــە جیهانی فەرهەنگنووسیی کوردیدا

موفرەداتی زمانی کــوردی قاڵبۆوەی ســاڵانی دوورو درێژی مێژووی گەلی کوردەو سۆرەو تۆرەیچەندین پلەو قۆناخی هەڵس‌و کەوتی باری ژیان‌و هات‌و نەهاتیتی . لەو ماوە درێژو بەرفراوانەدا کە بە سروشــت لەکەودراون‌و گێژەکراون‌و گورگــەو بنۆبلە زێوانیــان لێ‌گیراوە . لە زۆر ڕووی گرنگەوە پتەو بووەو بەخــۆدا هاتۆتەوەو دەولەمەند بووە .

دەمێکە دەست بە کاری تۆمارکردنی وشەی کوردی کراوەو وەك ئاشــــکرایە ، ماوەیەکــــە کاری فەرهــەنگنوسیی کـــوردی خەریکە جێگەی شایانی خۆی لە ژیانی ڕۆشنبیری‌و زانستی گــەلی کورددا دەگرێت‌و هەندێك مامۆستای دڵسۆز لەم مەیدانە پیرۆزەدا هەنگاوی گەورەیان ناوە . ئەو مامۆستایانە لە دەرگایەکی فرارانەوە چوونەتە ناو مێژووی ڕۆشنبیری کوردەوە بەوەی هەر یەکەیان لـــە سنووری توانستی خۆیدا ئەوەی لەباریدا بووە بۆ پاراســتنی زمانی نەتەوەکەی دڵسۆزانە جێ‌بەجێی کردووە . ئەوەی شایانی باسە ، ئەوەتە کە ئەم کارە هەر بەردەوامەو بەرەی نوێ گەلەکمان لەگەڵ مامۆستا قاڵبووەکانماندا لەم مەیدانە سەختەدا خەریکن . بەوێنە چەند مانگێك

لەمەوبەر د. زاریٚ یوسفو د. قەناتی کوردۆ فەرهەنگێکی کوردی (دیالێکتی کرمانجیی خواروو) ـ ڕووسی‌یان بڵاوکردەوە[1] .

کوردناسانی یەکێتی سۆڤێت گرنگی‌یەکی زۆریان بە نووسینی فەرهەنگی کوردی داوە . بەڵگەی ئاشکراش ئەوەیە ، کە تا ئێستا گەلێك فەرهەنگیان چاپکردووە[2] . ئەمەش بە گشتی لە گەشەپێدان و پێشخستنی زمانی کوردی و کاری فەرهەنگنووسیدا دەورێکی گەورەو دیاری بینیوە .

د. قەناتی کوردۆی شاسواری ئەم مەیدانە ، کە لە نووسینی فەرهەنگی کوردی (دیالێکتی کرمانجیی ژووروو) ـ ڕووسی بووەوە[3] ، بیری دانانی فەرهەنگێکی کوردی (دیالێکتی کرمانجیی خواروو) ـ ڕووسی هەراسانی کردو پاش ماوەیەك لەگەڵ د. زاریٚ یوسف دەستیان دایە ئەو کارە مەزنەو چەند مانگێك لەمەوبەر ئەم فەرهەنگە کە بەرهەمی ڕەنجی چەند ساڵەیان بوو لە چاپ دراو سەرکەوتنێکی گەورە لە کاری فەرهەنگنووسیی کوردیدا بەدەست هێنرا .

ئەم فەرهەنگە (٧٥٢) لاپەڕەیەو نزیکەی (٢٥) هەزار وشەی کوردی تێدایە ، کە ماناکانیان بە ڕووسی لێکدراوەتەوە .

---

(1) د. قەناتی کوردوو د. زاریٚ یوسف ، فەرهەنگی کوردی ـ ڕووسی (سۆرانی) ، مۆسکۆ ١٩٨٣ .

(2) بۆ وەرگرتنی زانیاری لە بارەی ئەو فەرهەنگانەوە ، بڕوانە : د. ئەورەحمانی حاجی مارف ، وشەی زمانی کوردی ، بەغدا ١٩٧٥ ، ل ٩١ ـ ٩٦ .

(3) د. قەناتی کوردۆ ، فەرهەنگی کوردی ـ ڕووسی (کرمانجیی ژووروو) ، مۆسکۆ ، ١٩٦٠ .

ده قه‌ناتی کوردۆ پێشه‌کی بۆ ئه‌م فه‌رهه‌نگه نووسیوه‌و له‌باره‌ی کۆکردنه‌وه‌و هه‌ڵبژاردنی وشـــه کوردیه‌کان‌و سازکردنی به‌شـــه ڕووسیه‌که‌ی‌و چۆنیه‌تی ڕێکخستن‌و دانـانی فه‌رهه‌نگه‌که‌وه‌و ... (ل ٥ــ٨) تێیـــدا دواوه . ئه‌م پێشه‌کیه لـه لایه‌ن ده جه‌مشـید حه‌یده‌ری‌یه‌وه کراوه به‌کوردی‌و له (ل ٩ــ١٥)دا چاپ‌کراوه . وای به باش ده‌زانم له سه‌ره‌تادا له ڕێی ئه‌و پێشه‌کیه‌وه فه‌رهه‌نگی ناوبراو به خوێنه‌ر بناسێنه‌و دوایی بیروڕای خۆم بخه‌مه پێش‌چاو .

« پێشـــه‌کی

ئه‌م فه‌رهه‌نگه ، یه‌که‌م فه‌رهه‌نگی کوردی ڕووسی‌یه ، که لێکسیکی زمانی ئه‌ده‌بیی هاوچه‌رخی کوردی عێراقی ، له‌سه‌ر بناغه‌ی لێکسیکی زاراوی (دیالێـــکتی) خـــوارووی زمانی کـــوردی ــ « سۆرانی » تێدا تۆمارکراوه .

زمانی ئه‌ده‌بی کوردی له سه‌ره‌تاوه دوو فۆرمی جیاوازی هه‌بووه ــ زاراوی خواروو (باشوور)و زاراوی ژووروو (باکوور) ــ و شان به شانی یه‌ك ئه‌م دوو زاراوه له پێشکه‌وتندان .

کورده‌کانی کوردستانی عێراق (ناوچه‌ی ســلێمانی ، هه‌ولێر ، ڕه‌واندووز ، کۆیسنجاق‌و که‌رکوك) به زاراوی سۆرانی ده‌دوێن ، هه‌روه‌ها کورده‌کانی کوردستانی ئێران (ناوچه‌ی مه‌هاباد ، شنۆ ، بانه‌و سه‌نندووج) هه‌مان زاراویان هه‌یه . کورده‌کانی کوردستانی تورکیاو سوریاو هه‌ندێ ناوچه‌ی کوردســـتانی عێراقیش ، وه‌ك : ئامێـــدی ، ئاکرێ ، ده‌ۆك‌و چیاکانی ژه‌نگار به زاراوی کرمانجی ژووروو ده‌دوێن ، هه‌روه‌ها کورده‌کانی ژووروی ڕۆژئاوای ئێران لـــه شاری خۆیه‌وه تاکو که‌ناری گۆلی وه‌رمێ‌و ناوچه‌کانی بوجنوردو کۆچان (خۆراسان) ئاخاوتنی پێ‌ده‌که‌ن . جگه له‌مانیش کورده‌کانی یه‌کیـــه‌تی سۆڤیه‌ت

(ناوچەکانی پشت قەوقاس و ئاسیای ناوەڕاست) بەم زاراوە دەدوێن .

لە لێکسیک و فۆنەتیک ، بنیاتی ڕێزمانیدا هەردوو زاراوی ژووروو و خواروو جیاوازیان هەیە ، بەتایبەتی دەبێ پەنجە بۆ ئەوە ڕابکێشین . کە ڕاناوی کورتکراو (ــ م ، ــ ت ، ـ ی (ئی) ، ــ مان ، ــ تان ، یان) ، لە سۆرانیدا بەپێچەوانەی کرمانجی ژووروووەوە لە بەکارهێنانی کارو گەردان کردنیدا وەزیفەیێکی فراوانیان هەیە ، لە سۆرانیدا هەست بەوە دەکرێت ، کە فلێکسی نێو بەرەو بزربوون دەچێت . هەرچەندە لە ناوچەکانی سۆرانی وەك (هەولێرو ڕەواندوزو مەهاباد)دا جیاوازی نێوان نێرو مێ بە نیوەچڵی یاخود بە تەواوی هەر ماوە بەڵام لە ناوچەی سلێمانیدا بە تەواوی وونبووە . لە هەمان کاتدا لە کرمانجی ژوورووودا جیاوازی کەتیگۆری ناوی نێرو مێ هەر ماوەو بە تەواوی بوونی خۆی پاراستووە ــ وە یا لە فۆرمی ئینرافەت و فۆرمی (کازوس ئۆبلیکوس)ی چەماوەدا بەڕووتی دەردەکەوێ . فۆنەتیکی سۆرانی ئەم ڕووخسارە تایبەتییانەی هەیە :

١ ــ لێوەکی (لیوو لێو) (و ــ W) لەباتی (ڤ ــ V)ی کرمانجی .

٢ ــ لە سۆرانیدا (ڵ)و (ل) هەن ، لە کرمانجیدا تەنها (ل) هەیە .

٣ ــ مەسەلەی فۆنێم تاکو ئێستا دەربارەی دەنگەکانی K ، T ، P و K' ، T' ، P' (پ ، ت ، ك) ڕوون نەکراوەتەوە .

٤ ــ جۆری نەرمبوونی دەنگەکانی (ك ، گ) لەبەر دەنگە بزوێنەکانی ڕێزی پێشەوە لە هەندێ لە گوڤارەکاندا ڕەچاو دەکرێت .. هتد .
هەروەها لە نووسیندا جیاوازی لە نێوان ئەم دوو زاراوەدا هەیە . ئەدەبیاتی زاراوی کرمانجی ژووروو بەزۆری بە پیتی لاتینی چاپدەکرێت ، جگە لە کوردەکانی وولاتی سۆڤیەت ، کە

بەرهەمەکانیان بە پیتی ڕووسی چاپدەکەن ، بەڵام ئەدەبیاتی زاراوی کرمانجی خواروو بەپیتی عەرەبی چاپدەکرێتو دەنووسرێتو دەستکاریەکی وەهای ئەلفوبێی عەرەبییەکە کراوە ، کە لەگەڵ زمانی کوردیدا بگونجێت •

لە مێژووی وشەنووسینی کوردیدا فەرهەنگی وەرگێڕاوو لێکدراوی کوردی هەیە ، کە لێکسیکی زمانی کوردی بە هەردوو زاراویەوە شوێنی خۆیان تێدا کردۆتەوە •

مێژووی دانانو چاپکردنی فەرهەنگ بە زاراوی کرمانجی لە پێشەکیەکەی فەرهەنگی کوردی ـ ڕووسی ق• کوردۆدا نووسراوە[٤] و بەتایبەتیش لە نامەی دوکتۆرای ئاوڕەحمانی حاجی مارفدا ، کە ئەسپراتورەی لە ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسی لێنینگراد تەواوکردووە ، بەگشتی نووسراوە[٥] •

ئەو فەرهەنگانەی ، کە بەتایبەتی لێکسیکی زاراوی سۆرانییان تێدا تۆمارکراوە ، ئەمانەن : فەرهەنگی خاڵ بە هەرسێ بەشەکەیەوە[٦] ، کە لەتەك وشەکانی ئاخاوتنی سۆرانیدا ووشەی گۆڤەرەکانی (زاراوەکانی)تریشی تێدا تۆمارکراوە (مەبەست لەو وشانەیە ، کە لە گۆڤەرێکی ترەوە هاتوونەتە نێو سۆرانیو ، لە فەرهەنگدا شوێنی خۆیان گرتووە ، دانەر نیشانەی چاوگەکەیان دەکات) • فەرهەنگی خاڵ زۆر دەوڵەمەندە لەبارەی مەتریالی جۆرجۆری لێکسیکی هەمەرەنگەوە،

---

(٤) هەمان سەرچاوە ، ل ٥ ـ ١٤ (بە ڕووسی) ، ل ١٥ ـ ٢٤ (بە کوردی) •

(٥) د. ئەوڕەحمانی حاجی مارف ، مێژووی فەرهەنگنووسیی کوردیو شێوازی دانانی فەرهەنگی ڕووسی ـ کوردی ، لێنینگراد ، ١٩٧٣ ، ل ١٦ ـ ٩٩ (نامەی دوکتۆری ، بە زمانی ڕووسی) •

هەروەهاش نرخی تایبەتی ئەم فەرهەنگە لەوەدایە ، کە جۆری نووسین‌و فۆنەتیکی تێدا ڕەچاوکراوە) •

فەرهەنگی کوردی ــ عەرەبی گیوی موکریانی[٧] لێکسیکی ووشەکانی ناوچەی سۆران‌و بادینان دەگرێتەوە • ژمارەیێکی زۆری ووشەی تێدا تۆمارکراوە ، بەلاَم فرازیەلۆژی تێدا دەست‌نیشان نەکراوە ، بێجگە لە فرازیۆلۆژی ڕێزمانی نەبێت • ئەم فەرهەنگە بە یەکێ لە فەرهەنگەکانی وەرگێڕاوی کوردی دەژمێردرێت •

کۆلکەزێڕینە ــ فەرهەنگی (کوردی ــ فارسی ــ عەرەبی ــ فەرەنسی ــ ئینگلیزی) بابەتییە ، گیوی موکریانی داینا‌وەو پاشکۆیێکی فەرهەنگۆکی کوردی ــ ئینگلیزی ئاخاوتن لەگەلَدا بلاَوکراوەتەوە[٨] •

لێکسیکی سۆرانی لەگەلَ کورتە باسێکی ڕێزمانی ، لە فەرهەنگەکەی عەلائەدین سەجادی‌دا ، کە بە زمانی کوردی ــ عەرەبی ــ فارسی دانراوە هەیە[٩] • ئەمانە ئەو فەرهەنگە بابەتیان بوون ، کە لێکسیکی زاراوی سۆرانیان تێدا تۆمارکراوەو ئەم بابەتە لێکسیکانە دەگرنەوە : ووشەی ناومالَ ، ناوی نەخۆشی ، بەشەکانی لەش ، کات‌و شوین ••• هتد • هەر بەشێك لەم بەشانە بە نموونەی بەکارهێنانی ووشەکانەوە کۆتایی دێت •

---

(٦) شێخ محەمەدی خالَ ، فەرهەنگی خالَ ، سلێمانی ، ب ١ ، ١٩٦٠ ، ب ٢ ، ١٩٦٤ ، ب ٣ ، ١٩٧٦ •

(٧) گیو موکریانی ، « مەهاباد » ، فەرهەنگێکی قوتابخانەیی کوردی‌و عەرەبییە ، هەولێر ، ١٩٦١ •

(٨) گیو موکریانی ، « کۆلکەزێڕینە » ، کوردی ــ فارسی ــ عەرەبی ــ فەرەنسی ــ ئینگلیزی ، هەولێر ، چاپی یەکەم ، ١٩٥٥ ، چاپی دووەم ، ١٩٦٦ •

(٩) عەلائەدین سەجادی ، دەستوور وە فەرهەنگی زمانی کوردی ــ عەرەبی ــ فارسی ، بەغدا ، ١٩٦٢ •

فەرهەنگی کوردی ـ ئینگلیزی تۆفیق وەهبی و ك. ئەدمۆندس[10] بریتییە لە ووشەکانی زمانی ئەدەبی ئێستای کوردی عێراق ، بە پیتی لاتینی چاپکراوە . لەم فەرهەنگەدا دانەران دەستنیشانی ئەو ووشانە دەکەن ، کە لە زمانێکی بێگانەوە کەوتوونەتە نێو زمانی کوردی ، وەك فارسی ، عەرەبی : تورکی . ئەم فەرهەنگە بەپێچەوانەی ئەوانەی لە سەرەوە ناومان بردوون ، لایەنی ڕێزمانیشی تێدا تۆمارکراوە ، ووشە ئەگەرێنێتەوە سەر بەشەکانی ئاخاوتن ، کاری تێپەڕو تێنەپەڕ دەستنیشان ئەکات . ئەمەش نرخێکی تایبەتی هەیە لەبارەی پێشاندانی فۆرمی گەردانو بناغەی « کار » (فێل)ەکانی (ئێستا)وە ، فەرهەنگی ناوبراو پاشکۆیێکی تایبەتی لەگەڵدایە ، ئەوە پیشان دەدات کە کوردەکان چ جۆرە ساڵنامەیەکیان بەکارهێناوە ، لیستەی ناوی کوردی ، ناوی هەندێك شارو نموونەی گەردانی کار .

بێ گومان ئەم فەرهەنگە لە ڕووی زانیارییەوە زۆر بەرخە ، بەڵام لە بەکارهێناندا نەختێك گرانە ، چونکە ووشە کوردییەکان تەنیا بە پیتی لاتینی نووسراونو بەراوردەکەی بە عەرەبی نەنوسراوە ، جگە لەوەی فەرهەنگەکە بە پرینتسیپی هێلانەیی دانراوە (مەبەست لەم پرینتسیپە ئەوەیە کە ووتارەکانی فەرهەنگ ڕەگی « کار » یاخود ووشە ئەکاتە بناغە ، واتە هەموو ووشەکانی ، کە نە ڕەگدا یێکنو یەك چاوگەیان هەیە ، یەك لە دووای یەك دەنووسرێن . ئەم پرینتسیپە دۆزینەوەی ووشەگران دەکات) .

فەرهەنگە « کشتو کاڵ »ەکەی مەعرووف قەرەداغی

(10) Taufiq Wahdy and C. J. Edmonds, A Kurdish - English dictionary, London, 1966.

مەردووخی[11] کە بە یارمەتی کۆڕی زانیاری کوردی چاپکراوە ، وەك فەرهەنگێکی تێرمنەلۆژی نرخێـــکی تایبـــەتی هەیە • ئەم فەرهەنگە ژمارەیەکی زۆری لێکسیکی کشتوکالی تێـــدا تۆمار کراوە • لەوانە (ناوی کەلوپەل ، ئامرازی کارکردن ، بەرهەمەکانی کشتو کاڵو تفاقی ئاومالّ ، ئاژەڵ ، دارو درەختی کوردستان) • فەرهەنگەکە ئەوە پیشان ئەدا ، کە ووشەکان سەر بە چ ناوچەیەکنو لەکوێ بەکار دێنو هەروەها سەر بە چ گۆڤەریکی زاراوی ترن • ئـــەم فەرهەنگە سەرچاوەیەکی گرنگە بۆ لێکۆڵینەوەی جۆری ژیانو کولتوری گوندیەکان •

لەم سالانەی دواییدا ، لیژنەی فەرهەنگو زمانی کۆڕی زانیاری کورد لـــە عێراق ، هەولێکی باشی داوە بۆ دانانی تێرمنەلۆژی سیاسی (ڕامیاری) ، کۆمەلایەتی ، زانیاریو ئیداریو هەمەجۆری • تاکـــو ئێستا کۆڕ توانیویەتی ئەم بەشانە ئامادەو چاپ بکاتو بلاویان بکاتەوە •

لە سالی ۱۹۷۷ بە یارمەتی کۆڕی زانیـــاری کورد جزمی یەکەمی قاموسی کـــوردی ـــ کـــوردی ، عبدالرحمن محمـــــد أمین زەبیحی دەرچووە[12] ، بڕیار وایە بە دە جزم هەموو قاموسەکە چاپ بکرێت • ئەم فەرهەنگە لێکسیکی هەردوو زاراوە سەرەکیەکەی زمانی کوردی دەگرێتەوە • دانەر لە فەرهەنگەکەیدا ووشەی هەر لە فۆلکلۆرەوە تـــا بەرهەمی نووسەرو شاعیرانو تەنانەت ووشەی ناو فەرهەنگەکانی تریشی بەکار هێناوە • ئەگەر بەشەکانی تری ئـــەم فەرهەنگە چاپ بکـــرێن ، بێگومان ئەم فەرهەنگە بەشداریەکی گەورە لـــە لێکۆڵینەوەی زمانی کوردیدا دەکاتو کەلێنێکی گەورەی کتێبخانەی کوردی پڕ دەکاتەوە •

---

(۱۱) مەعرووف قەرەداغی ، فەرهەنگی کشتو کال ، ب ۱ ـــ ۲ ، بەغـــدا ، ۱۹۷۲ ـــ ۱۹۷۳ •

(۱۲) عەبدولڕەحمـــان محەمەد ئەمین زەبیحی ، قاموسی زمانی کوردی ، بەرگی یەکەم ، بەغدا ، ۱۹۷۷ •

ئەم فەرهەنگەی ئێمە ، لێکسیکی زاراوی کرمانجی خواروویی زمانی کوردی (سۆرانی) بەتایبەتی ئاخاوتنی گۆڤەری سلێمانی دەگرێتەوە • شایانی باسە ، ئەم گۆڤەرە ئێستا پەلی هاویشتووەو وەك سوونەی زمانی ئەدەبی کوردی لە سنووری کوردستانی عێراقدا خۆی چەسپاندووە • لە کوردستانی عێراقدا ، ئێستا سۆرانی زمانی خوێندن‌و نووسینی شێوەی ڕۆژنامەو گۆڤارو بەرهەمە زانستییەکانە • لە سەرەتای سالآنی بیستەوە چاپ‌و چاپەمەنی لە کوردستانی عێراقدا سەری هەڵداوە • دیوانی شاعیرەکانی سەدەی نۆزدەهەم‌و بیستەم ، وەك نالی‌و سالم‌و کوردی‌و حاجی قادری کۆیی هاتوونەتە چاپ‌کردن • هەر لەو سەردەمەشەوە ئەدەبی نوێی کوردی چاوی هەڵهێناوەو نەش‌ونمای کردووە • شاعیری بەرزو چیرۆك‌نووسی گەورە لە ئەدەبی کوردیدا سەریان هەڵداوە • شاعیرانی وەك پیرەمێردو سەلام‌و زێوەرو بێکەس‌و گوران‌و هەژار ، چیرۆك نووسانی وەك ئیبراهیم ئەحمەدو محەرەم محەمەد ئەمین‌و هتد • هەر لەو ساتانەشەوە ڕۆژنامە نووسیتی پەرەی سەندووەو زانایانی کورد بە سەدان بەرهەمی خۆیان دەربارەی مێژووو کولتووری میللەتی کورد ، کتێبی قوتابخانە ، فەرهەنگەکانی کوردی‌و مەتریالی فۆلکلۆری بلآوکردۆتەوەو چاپ‌کردووە •

لەبەر نەبوونی فەرهەنگێکی کوردی ـ ڕووسی ، خوێنەری ڕووسی زمان لەم هەموو بەرهەمانە بێ‌بەشن • جگە لەمەش پەیوەندی ئابووری‌و کولتووری نێوان وولآتی ئێمەو کۆماری عێراق کەوتە بارو دۆخێکی پێشکەوتووەوە ، لەبەر ئەمەش چاپکردنی ئەم فەرهەنگە جگە لە لایەنە زانستییەکەی ، لایەنێکی پراکتیکیشی هەبەو شتێکی پێویستی ئەم قۆناغەی پەیوەندی ئێمەو ولآتی عێراقە • ئەم فەرهەنگە ئەبێتە سەرچاوەیەکی یارمەتی‌دانی ئەوکوردانەی کە ئەبانەوی فێری زمانی ڕووسی ببن •

ئەمە یەکەم فەرهەنگی کوردی ـ ڕووسی یە لـە ولاتی ئێمـەو هەندەران ، کە بە لێکسیکی زاراوەی سۆرانی داندرابێت • ئـەم فەرهەنگە نێزیکەی ٢٥ هەزار ووشەی زمانی ئەدەبی کوردی تێـدا تۆمار کراوە ، قەوارەی فرەوانی فەرهەنگ لەوەدایە ، کە هەموو جۆرە لێکسیکی گرتۆتەوە ، لە هونەری‌و زانیاری‌و رامیاری‌و کۆمەلایەتی‌و ناومالّ تا دەگاتە ووشەکانی بەرهەم‌و بەهەمهێنان ، بەلکو جاری وەهاش هەیە ووشەی وای تێدایە ، کە خاسی‌یەتی چینێکی یا کۆمەلّ دەردەخات وەکو چینی جوتیاران یاخود کۆچەران • جگە لەوەی ووشەی خەلکی شاریشی تێـدا تۆمارکراوە • ئەم لێکسـیکانە مێژووی کولتوورو خوو ڕەوشـتو ژیانی کورد پیشـان دەداتو فەرهەنگ دەولەمەند دەکات • .

ئەم فەرهەنگە بە جۆرێکی گشتی ووشەی ئەدەبیانی کلاسیکی زاراوی خوارووی کوردی تێـــدا تۆمارکراوەو ووشەی ئاخاوتنی ناوبازاڕیشی گرتۆتە خۆی • سەرباری ئەوەی ووشـــەی زاراوی دراوسێش لـە فەرهەنگەکەدا هەن ، چونکە زۆر زەحمەتە لـە نێوان خۆیی‌و دراوسێی لە ووشەدا سنوورێکی تەواو بۆ ئەو گەڤەرانە دابنێن• هەروەها کۆمەلێ لەو ووشانەش ، کـــە لـە زمانەکانی ڕۆژهەلاتو ڕۆژئاواوە کەوتوونەتە نـاو زمانی کوردی ، یاخـود ووشـەی تازە دروستکراون ، لەم فەرهەنگەدا جێی خۆیانیان کردۆتەوە •

فەرهەنگەکەمان جۆری فۆنەتیکو نووسینی ووشەی سـادە ، ووشـــەی لێکدراوو پێکەوە بەستراو لە واتەو بنیـــاتی ڕێزمانیدا بشاندەداتو دەری دەخات • .

ووشەکانی کوردی بە پیتی عەرەبی نووسراون ، بەلام لە کەوانەدا بە پیتی لاتینی وێنەیان کێشراوە بە (ترانسکریپسی) بەو جۆرەی کە

(بەدرخان) داینāوەو لە ڕاستیشدا باشترین ڕێنووسێکە کە لەگەڵ فۆنێم و ووشەی کوردیدا بگونجێ و یارمەتییەکی باشی ئەو کەسانە دەدا کە دەتوانن فەرهەنگەکە بەکاربهێنن و بەڵام پیتی عەرەبی نازانن ، چونکە لە فەرهەنگەکەدا جەدوەلی پیتی لاتینی و عەرەبی بەرامبەر یەك نووسراون •

هەروەها لەم فەرهەنگەدا چەند لێکسیکی تریش هەیە ، کە تیایاندا جۆری گەردانی فێل (کار) پیشان دراوەو چەند زانیارییەکی ڕێزمانیش پێشکەشی خوێنەران کراوە ، لەهەمان کاتدا لیستەی کارە سادەکانی ڕەگی خراوەتە پاڵ فەرهەنگەکە •

دانەران بەم جۆرەی خوارەوە پیتەکانیان ئامادە کردووە :
ق• کوردۆ وشەکانی ئەم پیتانەی ئامادە کردووە : (ئا ، ب ، پ ، ت ، ح ، د ، ع ، م ، هـ ، ئـە) هەروەها مارف خەزنەدار سێ پیتی (ق ، غ ، ج)ی ئامادەکردووەو ق• کوردۆ وەری گێڕاون بۆ ڕووسی و بەم جۆرەی ئێستا بۆ فەرهەنگەکە ئامادەی کردوون • زاریێ یووسف ووشەکانی ئەم پیتانەی خوارەوەی ئامادە کردووە : چ ، خ ، ڕ ، ز ، ژ ، س ، ش ، ف ، ڤ ، ك ، گ ، ل ، و ، ئو ، ئۆ ، ی ، ئی ، ئێ •

دانەران لە کاتی خەریك بوونیاندا بە دانانی ئەم فەرهەنگەوە پرس و ڕاوێژیان لە کوردەکانی عێراق کردووەو مارف خەزنەدارو جەمشید حەیدەری (هەولێر) ، کاوس قەفتان و کەمال مەزهەرو ئاوڕەحمانی حاجی مارف (سلێمانی)و کەریمی ئەیووبی (مەهەباد) ـ کوردستانی ئێران ـو کەسانیتر یارمەتییان داون •

ڕەنگە ئەم فەرهەنگە بەم جۆرەی ئێستا وەکو یەکەمین تاقیکردنەوە ، بێ کەم و کوڕی نەبێت ، بەڵام سەرەتای ئەنجامدانی کارێکی زانیاری گەورەو پراکتیکییە لەبەردەم کوردناساندا و ڕێگەیان بۆ خۆش دەکات •

دانەران هیوادارن کە ئەم فەرهەنگە ببێتە یاریدەدەرێکی بەکەڵك بۆ ئەوانەی لــە زمانو ئەدەبی کوردەکانی عێراقو ئێران دەکۆڵنەوەو دەخوێنن ، هەروەها سوودبەخشیشە بۆ ئەو کوردانەی کە دێنە وڵاتی سۆڤیەتو زمانی ڕووسی دەخوێنن .

ق . کوردۆ

جەمشید حەیدەری لە ڕووسییەوە کردوویەتی بە کوردی» .

× × ×

لە سەرەتای نووسینی هەموو فەرهەنگێکدا کێشەی کۆکردنەوەو هەڵبژاردنی وشە دێتە پێشەوە . بنچینەی هەڵبژاردنی وشە پێوەندە بە جۆرو بابەتو مەبەستی فەرهەنگەوە . تاکو ئێستا کێشەی هەڵبژاردنی وشە بۆ فەرهەنگ لە هیچ وڵاتێکی جیهاندا شێوازێکی زانستیی تەواوی وەرنەگرتووەو هەندێ ڕووی ئەم مەسەلەیە هەر بە ئاڵۆزی ماوەتەوەو هەروەك زانای گەورەو فەرهەنگنووسی ناسراوو بەناوبانگی ڕووس ئەکادیمی ل. ف. شێربا دەڵێ : « کێشەی هەڵبژاردنی وشە بۆ فەرهەنگ یەکێکە لــە کێشە هەرە زەحمەتەکانی فەرهەنگنووسین »[13] ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا پێویستە ئەوە لەبیر نەکەین کە لــە تیۆریی فەرهەنگ نووسیدا هەنگاوی گەورە نراوەو گەلێك کاری ئاڵۆز خاوکراوەتەوەو ڕێنمایەکی وەها دانراوە کە فەرهەنگنووسەکان پەیڕەوی بکەنو لە ڕێگەیەوە لەگەلێك کۆسپ ڕزگاریان بێت . هەروەها دانانی ژمارەیەکی زۆر لە فەرهەنگ ــ واتە لە ئەنجامی هەوڵو کۆششو زانینو ئەزموونی فەرهەنگنووسەکاندا سەرمەشقێ هاتۆتە کایەوە .

---

(١٣) ل. ف. شێربا ، تیۆریی فەرهەنگنووسی ، مۆســـــکۆ ، ١٩٤٠ ، ل ١٠٦ (بە زمانی ڕووسی) .

هەرچەندە مەسەلەی کۆکردنەوەو هەڵبژاردنی وشە کارێکی گرانە ، بەڵام ئەو ڕێنما تیۆری‌و پراکتیکی‌یەی کە تا ئەمڕۆ هاتۆتە کایەوە ، ئەم کارەمان بۆ ئاسان دەکات •

شایانی باسە ، دانەرانی فەرهەنگی کوردی ـ ڕووسی لە کۆکردنەوەو هەڵبژاردنی وشەدا کەڵکیان لە ڕێبازی تیۆری‌و پراکتیك وەرگرتووەو لەم ڕووەوە بەپێی ئەو مەبەستەی لە پێشەکیدا بۆ دانانی فەرهەنگەکە دیاری‌یان کردووە ، بەگشتی سەرکەوتوون •

ئەگەرچی دە کورتۆو دە زارێ زۆر بایەخیان بە کۆکردنەوەو هەڵبژاردنی وشە داوە ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لەم لایەنەوە لە فەرهەنگەکەدا هەندێ کەم‌وکورتی دەبینرێ • بە وێنە :

ڕاستە لەم فەرهەنگەدا زوربەی ئەو وشانەی لە ئەدەبیات‌و ئاخاوتنی دیالێکتی خوارووی کوردیدا بەکاردێن ، دەبینرێن ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ژمارەیەکی زۆر وشە هەن نەکەوتوونەتە ناو فەرهەنگەکەوە ، کە وەنەبێ کەمتر بەکاربهێنرێن ، وەك لە بەشێك لەو وشانەی کە کەوتوونەتە ناوەوە • بۆ نموونە : ئانجانە ، ئاواتە ، ئاچغ ـ ئاچوغ ، ئۆف ••• هەندێکی‌تر لەناو فەرهەنگەکەدا نەنووسراون‌و ئەوەش کە هێندێکیان بە ڕەسەن کودی نین نابێت ببێتە کۆسپ لەبەردەمی ئەوەدا کە نەخرێنە ناو فەرهەنگەکەوە ، چونکە زوربەیان لە هەموو سووچێکی کوردستاندا زانراون‌و بوونەتە موڵکی کورد • هەروەها بۆ پتر سەلماندنی ئەم ڕایە ، لە فەرهەنگی ناوبراودا گەلێك وشەی بێگانە تۆمارکراوە •

لەو کۆمەڵە وشانەی لە دروست بووندا پێوەندییان لە نێواندا هەیە ناتەواوی دەبینرێ : بۆ نسوونە وشەی « ئابڕوو ، ئابڕووبردن ، ئابڕووچوون ، ئابڕووڕژان ، ئابڕووچوو ، ئابڕوودار ، ئابڕوومەند »

هەیــەو کـــەچی « ئابڕووبران ، ئابڕووبــەرە ، ئابڕووتـــکان ، ئابڕوونکاو ... » نییە . وشەی « ئابووری » دراوەو « ئابوور » بە واتای « حەیا ، داوێن پاکی ، شەرەف ، شانازی ، ناموس » نەدراوە . وشەی « ئاتەش . ئاتەشپەرست ، ئاتەشخانە . ئاتەشك ، ئاتەشـــگا ، ئاتەشی » تومارکراوە . بەلاٌم « ئاتەشـــبازی ، ئاتەشـــپەرستی ، ئاتەشـــخان ، ئاتەشـــکێش ، ئاتەشـــگەدە ، ئاتەشـــگەردان ... » نەنووسراوە . وشەی « ئاخر ، ئاخری ، ئاخرەمین ، ئاخرین » دەبینرێ ، کـــەچی « ئاخربوون ، ئاخرخێـــر ، ئاخـــرزەمان ، ئاخرشـــەو ... » بەرچاو ناکەون . « ئاردەمشـار ، ئاردەوا » هەیەو « ئاردەبرنج ... » نییە . « ئاژەلدار » نووسراوەو « ئاژەلداری » تومارنەکراوە ... هتد .

ئەمە سەربارەت بە هەلبژاردنی وشــە کوردییەکانی فەرهەنگی ناوبراو ، ئێستاش با ئاورێك لە چۆنیتی سازکردنی بەشە ڕووســییەکەی بدەینــەوە :

وەك ئاشـــکرایە ، لـــە تیۆران وەرگێڕانو تیۆری نووســـینی فەرهەنگێك کە لە زمانێکەوە بۆ زمانێکیتر بێت پێوەندی بەهێز هەیەو بنچینەی وەرگێڕانیش بایەخێکی تەواوی هەیە لە دانانی ئەو جـــۆرە فەرهەنگانەدا ، هەروەها ئـــەو فەرهەنگانەش لـــە کاری وەرگێڕاندا کەلکێکی زۆریان هەیە[14] .

هەرچەندە لەم بارەیەوە بە شێوەیەکی تیۆری هیچ نووسراوێکی وەهامان نییە کە شایانی باس بێت ، بەلاٌم لەگەل ئەوەشدا هەندێ شت لـــە ڕووســییەوە بۆ کوردی ، یاخود لـــە کوردییەوە بۆ ڕووسی وەرگێڕاونو لەم ڕووەوە تەجروبەیەکی بچووك هەیە . ئەمەو هەروەها

---

(١٤) ئا . ف . فیێدوروف ، تیۆریی وەرگێڕان ، مۆسکۆ ، ١٩٦٠ ، ل ٥ ــ ٦ (بە زمانی ڕووسی) .

سوود وەرگرتن لە تیۆری وەرگێڕانی ڕووسی ڕێگەیان بۆ دە کودۆو دە زارێ ئاسانکردووە لـە نیشانکردنی جـۆری وەرگێڕانی وشـە کوردییەکانی فەرهەنگەکەیان بۆ سەر زمانی ڕووسی •

بێ‌گومان لە نووسینی فەرهەنگێکی وەهـادا ، بۆ وەرگێڕانو لێکدانەوەی وشـــە کوردییەکان بەتایبـــەتی وەرگێڕانی مطلـق « abso lute »و جـــزئی « partial » و شـــەرحو « description » پێویستە دەوری سەرەکی ببینن •

وەرگێڕانی مطلق ئەوەیە کە مانای وشەیەك بەیەك وشە بدرێ • ئەگەر وشەیەکی کوردی لە زمانی ڕووسیدا بەرانبەری وشەیەکی پڕ بە پێستی خۆی هەبێتو کە بە تەواوی مانای ئەو وشەیە بداتو ئـەو وشەیەش وشەیەکی ئاسانو سادەو ساکار بێت ، ئەوە پێویست بـە درێژە ناکات •

وەرگێڕانی جزئی ئەوەیە کە وشەیەك یەك مانا لـە ماناکانی وشە فرەواتـاکان « polysemantic » بدات •••

جگە لەو دوو جۆرە وەرگێڕانەی لـە سەرەوە باسمان کردن ، هەروەها وەرگێڕانی کۆمەڵە وشەی هاوواتا (Synonym) دەورێکی گەورەو دیاری هەیە • زور جار بەرانبەر یەك وشەی کوردی لە زمانی ڕووسیدا چەند وشەیەك بەکار دەهێنرێن (ئەمەش لە هەموو زمانێکدا هەیە) • جا بۆ لێکۆڵینەوەی مانای یەك وشەی کوردی بەکارهێنانی چەند وشەیەکی یەك هاوتای ڕووسی نیشانەی دەوڵەمەندی و پوختی وەرگێڕانەو لە سەرێکی تریشەوە مانای وشە ئاسان دەکات •

هەروەها ڕێ‌دەکەوێ بەرانبەر وشـــەیەکی کوردی لـــە زمانی ڕووسیدا دەستەواژەیەك بەکاردەهێنرێ • ئـەم جۆرە وەرگێڕانەش

بایەخی خـۆی هەیەو لەمەسـەلەی زانستی وشەدا « lexicology »
جێگای تایبەتی وەرگرتووە .

شەرحی وشە بەتایبەتی پێویستە لە کاتێکدا بەکاربهێنرێ کە لـە زمانی ڕووسیدا وشەیەکی هاوواتا نەبێت بۆ دانی مانای وشـەیەکی کوردی . هەروەهـا « فەرهەنگنووس دەبێ گرنگی بدات بەوەی شەرحی وشەکان بە کورتی بکات ، بە مەرجێـك ئەو کورتییە نەبێ بەهۆی نەکردنەوەو ئاشکرا نەبوونی مانای وشەکان »[١٥] . جگە لەوە پێویستە شەرح کراوە بێتو بە وشەی ئاسانو سادە بێت .

یەکێ لـە ئەرکە سەرەکییەکانی فەرهەنگی کوردی ـ ڕووسی ڕوونکردنەوەی مانای وشـەیە . جـگە لەوە نیشاندانی چۆنیـەتی بەکارهێنانی وشەش پێویستە لە کاری فەرهەنگنووسیدا .

بێگومان بۆ تێگەیشتنی مانای هەندێ وشـە ڕوونکردنەوە دەورێکی گرنگی هەیە . ئەمەش لە سەرێکەوە کاری خوێنەر ئاسان دەکاو لە سەرێکی تریشەوە شێوازێکی زانستی دەدات بە فەرهەنگەکە .

هەروەها پێویستە بەشـێکی زۆری وشەکان بخرێنـە ناو ڕستەیەکی کورتو ئاسانەوە ، تاکو مانای وشەکان باشتر ئاشکرابێنو تـا خوێنەر لەو ڕێگایەوە بزانێ چۆن ئـەو وشانە لە ڕسـتەدا بەکار دەهێنرێن . جگە لەوە ل. ف. شێربا دەڵێ : بەپێی وشەی زمانێـك لەگەڵ زمانێکی تردا تەنهـا ئەوە نییە کـە بەرانبەر یەکنو هاوواتان ، بەڵکو پێوەندیی ئاڵۆزو جیاواز هەیە لە شێوەی بەکارهێنانیاندا[١٦] .

---

(١٥) ئا . ك . باروتکوف ، لـە تەجروبەی فەرهەنگ داناندا ، « گۆڤاری فەرهەنگنووسی » ، مۆسکۆ ١٩٦٧ ، ل ١٤٠ ، (بە زمانی ڕووسی) .

(١٦) سەرچاوەی ناوبراو ، ل . ف . شێربا .

ئەگەر لەم ڕووانەوە تەماشـــای فەرهەنگی کوردی ــ ڕووسی ئاوبراو بکەین ، دەبینین بەگشتی دانەرانی لــە چۆنیەتی وەرگێڕانەو لێکدانەوەی مانای وشـــەکانی فەرهەنگەکەیاندا لــە هەمان کاتدا هونەرێکی بەرزیان نواندووەو بە زمانێکی ڕەوانو ئاسان ، بە وشەی بەرانبەری پڕ بە پێستی خۆی شەرحی وشەکانیان کردووەو ماناکانیان لێکداوەتەوەو هەر وشەیەك چەند مانای هەبێت هەموو ماناکانیان بە ڕووسی نووسیوە ، بەمەو هەروەها بە هێنانەوەی گەلێـــك ئیدیۆمو پەندی پێشینانو قسەی نەستەق توانیویانە دەوڵەمەندیی زمانی کوردی نیشان بدەن . لە لایەکی ترەوە دە کوردۆو دە زاریی زوربەی وشەکانی فەرهەنگەکەیان خستۆتە ڕستەوەو وەریان گێڕاون بۆ ڕووسیو لــەم ڕێگەیەوە تێگەیشتنو بەکارهێنانی وشەکانیان ئاسان کردووە ، خۆ ئەگەر وشەیەکی کوردی لــە ڕووسیدا بەرانبــەری نەبێ ، ئەوە بە شەرحێکی کورتو ئاشکرا مانای ئەو وشەیەیانداوە بەدەستەوە .

× × ×

ئنجا با تەماشایەکی هونەری ڕێك خستنی فەرهەنگەکە بکەین :

١ ــ ڕیزکردنی وشە کوردییەکان .

بۆ ئەم جۆرە فەرهەنگە تاکە ڕێگای ڕیزکردنی وشە ئەوەیە کە بە گوێرەی ئەو زنجیرە ئەلفوبێیە بێـ کە لە نووسینی کوردیدا هەیە . بەڵێ دانەرانی فەرهەنگی کوردی ــ ڕووسی ئەم ڕێگەیەیان گرتووەو بێگومان بۆیە خوێنەر لە دۆزینەوەی وشەدا هیچ گیروگرفتێك نایەتە ڕێگایو بە ئاسانی ئەو وشەیەی پێویستی بێ دەیدۆزێتەوە .

٢ ــ وشەی هاوبێژ (homonym)

چۆن لەگشت زمانێکدا ، هەروەها لە زمانی کوردیدا وشە هەن کە بە خوێندنەوەو نووسین وەك یەکن ، بەڵام مانایان جیاوازە ، وەك :

بیر ــ بیرو هۆش

بیر ــ (بئر ــ عەرەبی)

باو ــ دەستوور : فیسار شت بووە بە باو

باو ــ باوك

باو ــ زیادەی شتێك بەسەر شتێکی تردا •

بێ‌گومان ئەو چەند وشەیەی لە سەرەوە ناومان‌بردن لەو وشانە نین کە مانایان زۆرە ــ واتە وشەی فرەواتا(polysemantic)نین ، بەڵکو ئەو وشانەن کە تەنها لە خوێندنەوەو نووسیندا وەك یەکن ، ئەگینا لە واتاو پەیدابوونیاندا جیاوازن ، وەك (« بیر » ــ بیرو هۆش) کە وشەیەکی کوردییە زۆر دوورە لە (« بیر » ــ بئر) کە وشەیەکی کوردی نییەو لە پەیدابوون‌و دروست بووندا سەرچاوەیەکی تری هەیە • یاخود « باو » دەبینین سێ وشەن کە مانایان جیاوازەو لەیەك دوورن • هەرچەندە هەرسێکیان لەرەسەندا کوردین ، بەڵام پەیدابوون‌و دروست‌بوونیان لە ڕێگای جیاوازەوە هاتووە • جا ئەم جۆرە وشانە کە لە لێکسیکۆلۆژیدا وشەی هاوبێژ (homonym)یان پێ دەڵێن ، پێویستە لەگەڵ وشەی فرەواتا (polysemantic) لەیەك جیابکرێنەوەو تێکەڵ نەکرێن‌و لە فەرهەنگیشدا وەك ئەو شێوەیەی لە سەرەوە نووسراون ــ واتە بە یەك وشە دانەنراون ــ تۆماربکرێت ••

شایانی باسە ، کە دە کوردۆو دە زارێ لە ڕێکخستنی فەرهەنگەکەیاندا لەسەر ئەو ڕێگا زانستییە ڕۆیشتوون • ئەو ڕێگایەش ئەوەیە کە ئەو جۆرە وشانەی ناومان بردن بە یەك وشە دانەنراون‌و نەخراونەتە ڕیزی ئەو وشانەی کە مانایان زۆرە(polysemantic)و جیا کراونەتەوەو بە وشەی جیاوازو سەربەخۆی هاوبێژ(homonym) دانراون‌و سەرلەنوێ لە سەری دێڕ وەك وشەیەکی تایبەتی نووسراون‌و ژمارەیان بۆ دانراوە •

٣ ــ وشەی فرەواتا (polysemantic)

لــە زمانی کوردیشدا ، وەکو هەموو زمانەکانیتر وشــە هەن کــە تەنها یەك مانایان هەیەو وشــەش هەن کــە مانایان زۆرە • بۆ نموونە دەبینین کە هەندێ وشە ، وەك : (شەو ، ئاشەوان ، دراوسێ ، ئەژنۆ ••• هتد) لە یەك مانا زیاتریان نییە ، بەلاَم وشەش هەن مانایان زۆرەو ئەو مانایانەش لە یەك نزیکن ، وەك :

جۆش ســەندن : (١) هاتنە کوڵی شتی شــل لەسەر ئاگــر ، (٢) برینیەیە لە تاوسەندنی جیهان لە هاویندا ؛ (٣) گەرمبوونی یەکێك لە کارێکدا •

دانــەرانی فەرهەنگی ناوبراو بۆ ئاســانکردنی بەکارهێنــانی فەرهەنگەکەو کێشانی سنوور لە نێوان ماناکانی یەك وشـــەدا باش ماناکانیان لەیەك جیاکردۆتەوە • ئەوانەی ئەم فەرهەنگە بەکار دەهێنن لەم ڕێگەیەوە لە تێگەیشتنی مانای وشەدا تووشی هەڵەو زەحمــەت نابن‌و ئەو زاتانەش کە فەرهەنگەکەیان داناوە ، جگە لەوەی بەم کارە شێوازێکی زانستیان بەکارەکەیان داوە ، هەروەها هەندێ کێشەی زانستی وشەشیان چارکردووە •

٤ ــ وشەی هاوواتا (Synonym)

بەو وشانە دەڵێن کــە یەك مانا دەبەخشن یاخود مانایان لێــك نزیکە ، بەلاَم لە خوێندنەوەو نووسینیاندا جیاوازن ، وەك : (لێڕ ــ دارستان ــ جەنگەڵ ، ئاوارە ــ پەڕیوە ــ دەربەدەر ؛ ئەوین ــ ئەڤین ــ دڵداری ــ عیشق ، تووش ــ دژوار ــ سەخت ــ ناخۆش ••• هتد) •

بێ گــومان بۆ فەرهەنگی ناوبراو پێویــست بە وەرگێــڕان‌و لێکدانەوەو شەرحی هەموو ئەو وشــانە ناکات ، بۆیە دانەران مانای

وشەی یەکەمیان (واتە ــ بەگوێرەی زنجیرەی ئەلفوبێی کوردی) یاخــود هەرە ناسراویان داوەو لەبەردەم ئەوانی تردا نووســیویانە : بڕوانە فلان وشە • خۆ ئەگەر جیاوازییەکیش لە نێوانیاندا هەبێــت دەستنیشانیان کردووە •

ئەم شێوەیە نەك هەر ڕێگا کورت دەکاتەوە ، بەڵکــو نیشانی خوێنەریشی دەدات کــە « وەتەن »و « نیشــتمان » ، « ئەوین »و « ئەڤین »و « عیشق »و « دلداری » ، « خاپوور »و « وێران » ••• هتد خاوەنی یەك مانان • هەروەها بەمەش یەکێك لەکێشەکانی زانــستی وشە خاوکراوەتەوە •

٥ ــ هەندێ نیشانە بۆ ئاسانکردنی کاری چــاپو سووککردنی باری فەرهەنگەکـە :

بۆ ئاسانکردنی کاری چاپو سووککردنی باری فەرهەنگەکەو خوێنەران چەند نیشانەیەکیان بەکارهێناوە • بە وێنە :

أ ــ لەکاتی خستنە ڕستەی وشەیەکدا بۆ دووپات کردنەوەی وشەکە هێڵێك بەم جۆرە (ــ) کێشراوە ، وەك :

(دڵ) ــ م پێ ســووتا

ئــەو پیاوێکی بە ــ ە

(کار) ــ لــە ــ ترازان

ب ــ زۆر جار بۆ ڕوونکردنەوەی وشــەیەك لــە نێوان دوو کەواندا نووسیویانە کە ئەو وشەیە سەر بە چی پۆلە وشەیەکە ، وەك : ناو ، جێناو ، کردار (تێپەڕ ، تێنەپەڕ •••) ••• ، نەبات ••• پزیشکی ••• قسەی نەستەق ••• هتد • بۆ تەواو ئاسانکردنی ئــەم مەبەستە پێتێکیــان کردووە بە نیشانەو لــە پێشــەکی فەرهەنگەکەدا باسیان کردووە •

ج ــ بۆ جیاکردنەوەی وشــەو فرێزی بەرەڵلا[17] لــــە ئیدیۆم‌و دیاری‌کردنی ئیـــدیۆم ، لــە بەردەم هەر ئیدیۆمێکدا ئــەم نیشانەیە ◇یان داناوە :

... وگەلێکی‌تر .

بێ‌گومان ئەم شێوازە ڕێی کــورت کردووەتەوەو باری چاپی ئاسان کردووەو هەر لەبەر ئەوەشە کە لە تێکڕای فەرهەنگی وڵاتــە پێشکەوتووەکاندا پەیڕەوی دەکرێ .

هەروەها د. کوردۆ لە بیست لاپەڕەی کۆتایی فەرهەنگەکــەدا هــەندێ جــەدوەلی بۆ گەردانی ڕێژەی جۆر بە جـــۆری کردار ڕێکخـــستووەو ئەم بەشــەش بە تەواوی بە فەرهەنگەکە خــۆیەوە بەستراوەو کەڵکی زۆرە بۆ بەکارهێنانی‌و بۆ فێربوونی زمانی کوردی .

سەرەڕای ئەمانە هەموو گەلێـــك ڕووی تری گرنگ لــــە فەرهەنگەکەی د. کــوردۆو د. زارێدا بەدی دەکرێ ، هەرچــەندە ئەمەش وا ناگەیەنێ کە ئەو فەرهەنگە کەم‌و کورتی تێدا نییە ، بەڵام ئەوەندە هەیە کەم‌و کورتێکانی لە نرخی بەرزی کــــەم ناکەنەوە ، بەتایبەتی ئەگەر بێتوو ئەوەش لەیاد نەکەین کەوا دانەرانی سوودیان لە تەجروبەی فەرهەنگ‌نووسانی کوردو ئەوروپا وەرگرتووەو ئەمەش بووە بە هۆی سەرکەوتنی فەرهەنگەکەو بە هۆی نووسینی لەســەر شێوازێکی زانستی . بەم جۆرە ئەم فەرهەنگە بە یەکێك لە فەرهەنگە بەرزەکانی کوردی دەژمێررێت‌و بەرهەمێکی گەورەی زانستی‌یە لــە کاری کوردناسیی سۆڤیێتدا(*) .

---

(17) بۆ وەرگرتنی زانیاری سەبارەت بە فرێزی بەرەڵلا ، بڕوانە : د . ئەورەحمانی حاجی مارف ، وشەی زمانی کوردی ، بەغدا ۱۹۷٥ ، ل ٥٦ ــ ٦٠ .

(*) ئەم وتارە لە (ل ۲۲ ــ ۲۹)ی ژمارە (۱۷)ی سالی ۱۹۸٤ی گۆڤاری « کاروان »دا بڵاوکراوەتەوە .

موجز تاريخ وضع القواميس الكردية

- ١ -
منذ البدء حتى الحرب العالمية الاولى

بدأ العمل في حقل وضع القواميس الكردية منذ أمد طويل . وان واضع أول قوميس كردي كان رجلا كرديا . ففي عام ١٠٩٤ هـ\١٦٨٢ - ١٦٨٣م وضع الشاعر الكردي العظيم الخالد الذكر احمدي خاني قوميسا عربيا - كرديا منظوما للصبية الكرد ، أسماه « نوبهار » واعيد طبعه لمرات عديدة .

اولا - ضمن ملحق قاموس يوسف ضياء الدين باشا الخالدي[1] .

ثانيا - في كتاب (ليكوك) العالم الالماني[2] ...

على أن اول قاموس كردي تم وضعه من لدن الاوروبيين هو ذلك القاموس الايطالي - الكردي الذي نشره القس الايطالي (ماوريزو گارزوني Maurizio Garzoni) عام ١٧٨٧ في روما[3] ضمن ملحق

---

(١) يوسف ضياء الدين باشا الخالدي المقدسي . الهدية الحميدية في اللغة الكردية . استنبول ، ١٣١٠ هـ - ١٨٩٣ م .

(٢) Le Coq, Kurdische Texte, Berlin, 1903; T. I. II.

(٣) Maurizio Garzoni, Grammatica e vocabolario della ligua kurda, Roma, 1787.

كتابه حول اللغة الكردية . وهو يؤلف بمجموعه قرابةخمسة آلاف كلمــة ايطالية مفسرة بلهجة العمادية . اما ما يتعلق بتفسير المفردات وشـــــرحها وايضاحها فعمل ناجح وموفق بالنسبة الى الفترة التي وضع فيها ، بل انــه بالرغم من مضــي (٢٠٠) عــام على طبعــه ، ما زال محط فائدة وشائع الاستعمال .

وفي عام ١٢١٠ هـ ــ ١٧٩٥م وضع الشيخ معروف النودهي قويميسا عربيا ــ كرديا منظوما سماه (أحمدي) ، وقد طبع سنة ١٩٣٦ مرتين ، مــرة في السليمانية[٤] . ومرة في بغداد[٥] . وما خلا الاعمال التي اسلفنا ذكرها آنفا، وحتى منتصف القرن التاسع عشر لم ينجز شيء من هذا القبيل جدير بالذكر ، اللهم الا (٢٠٠) كلمة دونها ريچ[٦] و (٢٧٣) كلمة دونت في قاموس للمقارنة بين سائر اللغات واللهجات[٧] .

---

(٤) شێخ مه‌عروفی نۆدێیی « احمـدی » ، سلێمانی ، ١٩٣٦ (الشيخ معروف النودهي « أحمدى » ، السليمانية ، ١٩٣٦) .

(٥) شێخ مه‌عروفی نۆدێیی « احمدی » بغـدا ، ١٩٣٦ . (الشـيخ معروف النودهي « احمدى » بغداد ، ١٩٣٦) .

(٦) C. J. Rich. Narrative of a residence in Koordistan and on the site of ancient Niniveh, ... London, 1836—1837. pp. 394—398.

(٧) П.С. Паллас. Сравнительные словари всех языков и наречий, СПб., 1787, ч. I, № 77

(پ . س . پالاس ، قاموس مقارن لجميع اللغات واللهجات ، سانت بطرسبرغ ، ١٧٨٧ ، الجزء الاول) .

الا أنه ما ان أطل النصف الثاني من القرن التاسع عشر حتى راج البحث في اللغة الكردية عموما وفي وضع القواميس الكردية خصوصا•ففي الاعوام ١٨٥٦ و ١٨٥٧ و ١٨٥٨ نشر المستشرق والعالم الكبير ـ بيوتر لرخ ثلاثة كتب حول الكرد وكردستان[٨] تعد حتى يومنا هذا نادر المثال في مكتبة الدراسات الكردية ، وتعتبر من المراجع الاصيلة • يحتوي كتابه الثالث على قاموس كردي ـ روسي(ص ١ ـ ٨٤) و كردي (زازائي) ـ روسي (ص ٨٥ ـ ١٠٨) •

اما آ•جابا فعلاوة على خدماته في تدوين الآثار الفولكلورية الكردية والبحوث القيمة عن الكرد ولغتهم فقد قام بعمل عظيم في ميدان وضع القواميس الكردية • والى هذا العالم الجليل يعود فضل تأليف أول قاموس كردي ـ فرنسي نشره فرديناند يوستي بأمر من الاكاديمية الروسية سنة ١٨٧٩[٩] • ويقع القاموس المذكور في (٤٦٣) صفحة و (١٥) ألف كلمة كردية ، هذا عدا الشروح والايضاحات الفارسية والعربية والتركية ، كما أنه وضع قاموسين آخرين : فرنسيا ـ روسيا ـ كرديا ، وكرديا ـ فرنسيا ـ روسيا ، ألا انهما ما زالا مخطوطين محفوظين في أرشيف أكاديمية العلوم السوفيتية في لينينگراد •

---

(٨) П. Лерх. Исследования об иранских курдах и их предках северных халдеях, СПб., 1856, 1857, 1858

(پ • ليرخ ، بحوث عن الاكراد الايرانيين واجدادهم الخالديين الشماليين ، سانت بطرسبورغ ، ١٨٥٦ ، ١٨٥٧ ، ١٨٥٨) •

(٩) A. Jaba, Dictionnaire kurde-francais, St-Petersbourg, 1879.

أما س • ری المبشر الامريكي الذي أمضى فترة طويلة في منطقة حكاري فقد نشر عام ١٨٧٠ موجزا لقواعد اللغة الكردية[١٠] مردفا بتويميس كردي ــ انجليزي يقع في (٢٠) صفحة •

وما ان اشرف القرن التاسع عشر على نهايته حتى بادر المستشرق آ • سوتين بنشر كتاب حول قواعد اللغة الكردية[١١] كرس القسم الثالث منـه لقويميس كردي ــ ألماني (ص ٢٨١ ــ ٣٤١) •

وفي كتاب س • آ • يگيزاروف الذي الفه في اثنوغرافيا الكـرد[١٢] نجد قويميسين : أحدهما كردي ــ روسي (ص١ ــ ٦٥) يضم حوالي ثلاثة آلاف كلمة ــ وثانيهما روسي ــ كردي (ص ٦٦ ــ ١٢٢) يضم حوالي أربعة آلاف كلمـة •

---

(١٠) S. A. Rhea. Brief Grammar and vocabulary of the Kurdish Language of the Hakari district in "Journal of the American Oriental Society", New Haven, 1872. Vol. X.

(١١) E. Prym and A. Socin, Kurdische Sammlungen, Abt I. II, S. Pbg, 1887—1890.

(١٢) С.А. Егизаров. Краткий этнографический очерк курдов Эриванской губернии, "Записки Кавказского отдела императорского Русского географического общества", книжка XIII, выпуск 2, Тифлис, 1891

(س • آ • يگيزاروف ، موجز تاريخ الاثنوغرافيا الكردية لمحافظـــة اريفان ، « تقارير القسم القفقاسي للجمعية الجغرافية الامبراطوريـــة الروسية » ، تفليس ، ١٨٩١) •

وفي عام ١٨٩٣ نشر يوسف ضياء الدين باشا الخالدي في استانبول قاموسا كرديا ـ عربيا [١٣] يقع في (٣١٩) صفحة ، فهو يعد بحق أثرا قيما في حقل القواميس الكردية[١٤] .

وفي ملحق الكتاب الذي نشره ميجرسون سنة ١٩١٣ في لندن[١٥] نجد قويميسا انجليزيا ـ كرديا (ص ١٧٠ ـ ٢٨٩) ، كما أننا نجد في كتابه الآخر الذي طبع في بغداد سنة ١٩١٩ قويميسا انجليزيا ـ كرديا يقع في سبعين صفحة[١٦] .

وفي سنة ١٩١٦ نشر ف . نيكيتين في اورمية قويميسا روسيا ـ كرديا[١٧] . وفي أعقاب ذلك بثلاث سنوات صدر كتاب في قواعد اللغة

---

(١٣) انظر المرجع المذكور ، يوسف ضياء الدين باشا الخالدي القدسي . الهدية الحميدية في اللغة الكردية ، استنبول ، ١٣١٠ هـ ـ ١٨٩٣ م .

(١٤) للوقوف على معلومات اكثر بشأن هذا القاموس ، راجع : ماموّستا نەجمەدین مەلا ، گەنجینەیەکی پڕ گەوهەری کوردان ، گۆڤاری « ڕۆژی نوێ » ؛ ژ ١٢ ، سلێمانی ، ١٩٦٠ ، ل ٢١ ـ ٢٥ . (الاستاذ نجم الدين ملا ، كنز الاكراد المملوء من الجواهر ،مجلة « ڕۆژی نوێ»، العدد ١٢ ، السليمانية ، ١٩٦٠ ، ص ٢١ ـ ٢٥) .

(١٥) E. B. Soane, Grammar of the Kurmanji or Kurdish Language, London, 1913.

(١٦) E. B. Soane, Elementary Kurmanji Grammar, Baghdad, 1919.

(١٧) В. Никитин. Краткий русско-курдский военный переводчик, Урмия, 1916

(ف . نيكيتين ، ترجمان حربي روسي ـ كردي مختصر ، أورميا ، ١٩١٦ .

الكردية للمبشر الامريكي ل • و • فاسوم[18] وهو يضم قويميسا يقع في ١٦ صفحة (ص ٢٦٢ ــ ٢٧٨)

ــ ٢ ــ

بعد الحرب العالمية الثانية

في كردستان :

وفي الثلاثين من القرن العشرين يبدأ دور جديد في تاريخ تأليف القواميس الكردية ، وذلك كاحدى حصائل تعاظم الوعي القومي وتعمقه الذي كان من ثماره الثقافية المهمة اهتمام المثقفين الكرد انفسهم بالابحاث اللغوية والادبية والتاريخية لشعبهم • الا ان العمل في مضمار تأليف القواميس الكردية ظل حتى عام (٥٠) محدود الاطار بطيئا تشوبه السذاجة والبساطة، والذي نشر منه في تلك الفترة ويستحق الذكر لم يتعد ما يأتي :

اولا ــ قائمة المصطلحات الاجتماعية والسياسية التي نشرها جلادت بدرخان بعنوان (قويميس كردي) خلال الثلاثينات على صفحات مجلة « هاوار » وثانيا تلك المصطلحات التي نشرها الاستاذ علاءالدين سجادي في مجلة « نزار » ، وثالثا قويميس الاستاذ شاكر فتاح الذي طبعه عام ١٩٣٤[19] ، ورابعا القاموس العربي ــ الكردي الذي وضعه الاستاذ عبدالله

---

(١٨) L. O. Fossum, A practical Kurdish grammar, Minneapolis, 1919.

(١٩) شاكر فەتاح ، فەرهەنگۆك ، ئینگلیزی ــ كوردی ، وە كوردی ــ ئینگلیزی ، رەواندوز ، ١٩٣٤ . (شاكر فتاح ، قويميس ، انجليزي ــ كردي ، وكردي ــ انجليزي ، رواندوز ، ١٩٣٤)

زيوەر سنة ١٩٤١[٢٠] .

الا أنه بعد السنوات العشرين الاخيرة خطا بعض الاساتذة المخلصين في هذا المضمار خطوات كبيرة ، فنشروا عددا من القواميس القيمة وتقدم بذلك التأليف القاموسي وازدهر بصورة ملحوظة ، يعد الاستاذ گيو الموكرياني ذا دورمشهود فيما قدمهالىتاريخوضع القواميس الكردية حيث امضى من سني شبابه وكهولته عشرات الاعوام في العمل الدائب لهذا الغرض والف عددا من القواميس ومنه :

المرشد : وهو قاموس مدرسي عربي ـ كردي طبع في مطبعة كردستان بأربيل سنة ١٩٥٠[٢١] . ويضم هذا القاموس حوالي (١٥) ألف كلمة عربية مفسرة بالمفردات الكردية . وقد وفق في شرح المفرادت ، ولاسيما المفردات العربية التي ليس لها مقابل في الكردية . وعلى الرغم من مضي قرابة (٢٠) عاما على طبع هذا القاموس فانه ما زال موضع فائدة كبيرة .

وفي عام ١٩٥٥ نشر قاموس كردي ـ عربي ـ فارسي ـ فرنسـي ـ انجليزي تحت عنوان (كولكه زيرينه ـ قوس قزح)[٢٢] موزعة مفرداتـه

---

(٢٠) مترجم من قاموس « اختري » ، وهو كما كتب المؤلف نفسه ـ قد تم في الخامس والعشرين من تموز سنة ١٩٤١ . غير أنه ـ للاسف ـ لم يطبع بعد ومازال مخطوطا ، محفوظا في مكتبة « المجمع العلمي الكردي» .

(٢١) گيو موكرياني ـ «رابەر» ، فەرهەنگێکی قوتابخانەیی عارەبی وکوردی‌یە ، هەولێر ، ١٩٥٠ . گيو الموكرياني « المرشـد » ، قاموس مدرسـي في اللغتين العربية والكردية ، اربيل ، ١٩٥٠) .

(٢٢) گيو موكرياني ـ « کۆلکەزێرینە » ، کوردی ـ فارسی ـ عەرەبی ، فەرەنسی ـ ئنگلیزی ، چاپی یەکەم ، هەولێر ، ١٩٥٥ . (گيـو الموكرياني ـ « کۆلکەزێرینە » ، قاموس كردي ـ فارسي ـ عربـي ـ فرنسـي ـ انجليزي ، الطبعة الاولى ، اربيل ، ١٩٥٥) .

على (٥٩) موضوعا صغيرا . ونصادف في كل موضوع معظم المفردات التي تخصــه .

ومع ما فيه من بعض النواقص الا ان معظم تلك النواقص انما تقـع على عاتق تأخر التأليف القاموسي الكردي في تلك المرحلة .

وفي عام ١٩٦٦ أصدر الاستاذ گيو الموكرياني الطبعة الثانية لـ (كولكه زيرينه ـ قوس قزح) منقحة ، مضيفا اليها ما جعلها تختلف اختلافا كبيرا عن الطبعة الاولى بما اجرى فيها من اصلاح واكمال للنواقص التي شابتها(٢٣)

كما أنه نشر سنة ١٩٦١ قاموسا كرديا ـ عربيا بعنوان (مهاباد)(٢٤) وهو قياسا الى سوابقه من القواميس التي وضعها المؤلف أجود وأقرب الى الكمال وأبعد عن النواقص ، سواء أكان من حيث غزارة المفردات التـــي يحويها ام من حيث طريقة وضعه وأسلوب ترتيبه . يبلغ عدد مفرداته الكردية قرابة (٣٠) ألف كلمة ، أي ضعف القاموس المرشد . وقد نهج في ترتيـب المفردات وتنظيمها وطريقة تفسيرها وشرحها منهجا جديدا وصحيحا وطريفا .

وعدا ما ذكرنا فقد وضع الاستاذ گيو الموكرياني (قاموس كردستان)

---

(٢٣) گيو موكرياني ـ « كۆلكەزێرینه » ، كوردى ـ فارسى ـ عەرەبى ـ فەرەنسى ـ ئينگليزى ، چاپى دووەم ، هەولێر ، ١٩٦٦ . (گيـــو الموكرياني ـ « كۆلكەزێرینه » ، قاموس كردي ـ فارسي ـ عربـي ـ فرنسي ـ انجليزي ، الطبعة الثانية ، اربيل ، ١٩٦٦) .

(٢٤) گيو موكرياني ـ « مەهاباد » ، فەرهەنگێكى قوتابخـــانەيى كوردى وعەرەبى‌يە ، هەولێر ، ١٩٦١ . (گيو موكرياني ـ « مهاباد » ، قاموس مدرسي في اللغتين العربية والكردية ، اربيل ، ١٩٦١ .

ايضا الا أنه ما زال غير مطبوع ، وهو قاموس كردي ــ كردي[٢٥] . وفي ميدان اللغة والادب والتاريخ الكردي يبرز الشيخ محمد مردوخ هو الآخر كعالم كردي له الفضل في حقل وضع القواميس الكردية . ومن الجدير بالاشارة أنه وضع سنة ١٩٥٦ قاموسا كرديا ــ فارسيا ــ عربيا وطبعه في طهران [٢٦] وعمله هذا يعد بحق جهدا كبيرا وانجازا قيما سد ثغرة كبيرة في حقل وضع القواميس الكردية . ومع ذلك فلا يخلو من بعض النواقص وذلك كحشره لبعض المفردات المفتعلة التي لا أساس لها في الكردية ولا تتفق مع قواعدها ، او اقحامه لبعض الالفاظ العربية والفارسية التي لا يمكن ان يستخدمها الكردي بأي حال من الاحوال . هذا علاوة على ما يشوب تفسير المفردات وأيضاحها من نقص واضطراب وعدم الدقة ..

بيد أن هذه النواقص لا تقلل من قيمة هذا الانجاز العلمي الرائع ، وان جوانبها الموفقة تغطيها ولا تكاد يحس بها .

وحتى عام ١٩٦٠ لم يكن يتوافر لدينا قاموس كردي ــ كردي غير ان الاستاذ الشيخ محمد الخال استطاع بحرصه ونشاطه أن يملأ هذا الفراغ

---

(٢٥) للوقوف على معلومات أوفى بشأن قواميس الاستاذ گيو الموكرياني ، انظر : ئەورەحمانی حاجی مارف ، چالاکی مامۆستا گیو موکریانی لە مێژووی فەرهەنگ نووسینی کوردیدا ، رۆژنامەی « هاوکاری » ، ژ ١٠٠ ــ ١٠٤ ، بەغدا ، ١٩٧٢ . (عبدالرحمن الحاج معروف ، نشاط الاستاذ گيو الموكرياني في تاريخ وضع القواميس الكردية ، جريدة « هاوكاري » ، العدد ١٠٠ ــ ١٠٤ ، بغداد ، ١٩٧٢) .

(٢٦) شێخ محەمەدی مەردۆخ ، فەرهەنگی « مەردۆخ » ، تاران ، ١٩٥٦ . (الشيخ محمد مردوخ ، قاموس « مردوخ » ، طهران ١٩٥٦) .

فاصدر سنة ١٩٦٠ ــ ١٩٦٤ جزءين من (قاموس الخال)[٢٧] منتهيا بهما الى حرف (ف) أما تكملته فمعدة للطبع •

يعد قاموس الخال أحد القواميس الكردية الناجحة ، وانجازا عظيما ثمينا رتب في الجملة بأسلوب جميل وصحيح وقد تلافى فيه الاستاذ الخال الكثير من الاخطاء والعيوب والنواقص والتعقيدات التي تشوب القواميس الاخرى التي سبقته •

وبصدد تفسير المفردات وايضاحها فانه يسلك عدة طرائق صحيحة وعلمية : يكتفي بايراد المرادف للمفردات التي يمكن تفسيرها بمرادف واحد ، فيما يشرح ويوضح ويفسر ما يحتاج الى الشرح والتفسير من المفردات الاخرى ، وفي كثير من المناسبات يعمد الى ايراد الجمل السهلة امعانا للتيسير وايغالا للدربة على استخدامها •

وعلى الرغم مما يرد على قاموس الخال من بعض العيوب والنواقص الا أنها ليست بالدرجة التي تقلل من قيمته ــ وعموما فان قاموس الخال قاموس ناجح وعمل مهم وثمرة جهود مضنية للاستاذ الخال بذلها خلال اعوام طوال ، وهو يمثل فنا عاليا لوضع أول قاموس كردي ــ كردي[٢٨] •

---

(٢٧) شێخ محەمەدی خاڵ ، فەرهەنگی « خاڵ » ، ب ١ ــ ٢ ، سلێمانی ، ١٩٦٠ ــ ١٩٦٤ • (الشيخ محمد الخال ، قاموس « الخال » ، الجزء الاول والثاني ، السليمانية ، ١٩٦٠ ــ ١٩٦٤) •

(٢٨) تحت عنوان « فەرهەنگی خاڵ ــ قاموس الخال » في الاعداد ١٩ ــ ٢٢ من جريدة « هاوكاری » لعام ١٩٧١ ، وتحت عنوان « چەند روونكردنەوە و بەڵگە و تێبینییەكی نوێ دەربارەی فەرهەنگی خاڵ ــ بعض الايضاحات والاستنتاجات والملحوظات حول قاموس الخال » في الاعداد ١٠٥ ــ ١٠٨ من الجريدة نفسها لعام ١٩٧٢ نشرت سلسلة مقالات حول القاموس المذكور متحدثا باسهاب عن كثير من جوانب الانجاز •

وفي سنة ١٩٦٢ نشر الاستاذ علاء الـدين سجادي قاموسا كرديا ــ عربيا ــ فارسيا[٢٩] يتحدث في المقدمة التي دبجها بثلاث لغات ــ عن الامـــلاء الكردي ومشكلاته وعيوبه ، كما يتحدث في (١٥) صحيفة عن قواعد اللغة الكردية بقدر ما يخص المبادىء الاساسية لتعلم اللغة واصطناع القواميس •

وزع المؤلف مفردات هذا القاموس على (١٧) موضوعا واسعا • ومما يذكر أن معظم المفردات الواردة في أي موضوع انما يخص ذلك الموضوع بالذات وتلك هي احدى مزايا القاموس الجيد •• الا أن ثم بعض النواقص والعيوب التي تشوه بعض ملامحه : منها على سبيل المثال ، ان الاضطراب في ترتيب مفرداته من الكثرة بحيث يعقد طريق الوصول السريع الميســور الى الكلمة المطلوبة • كما أن ثم كلمات حشرت تحت الموضوعات الرئيســة حشرا دون ان يكون بينها وبين تلك الموضوعات أدنى صلة ، فيما لم يــرد ذكر كثير من المفردات ذات الصلة الوثيقة بها وكان الاولى ذكرها • هذا عدا التكرار الكثير لبعض المفردات والاخطاء الاملائية التي يصادفها القارىء •

وفي عام ١٩٦٢ طبع الاستاذ جگرخوين الجزءين الاول والثاني مـــن قاموسه الكردي في بغداد[٣٠] ، وهو قاموس كردي ــ كردي باللهجـــــة الكرمانجية الشمالية وقد لعب وسيلعب دون شك دوره • ولكن للاسف أنه مشحون بالنواقص والعيوب • فلو قورن هذا القاموس بالقاموس (المرشد) للاستاذ گيو الموكرياني المطبوع سنة ١٩٥٠ او بقاموس الخال للاســـتاذ

---

(٢٩) عەلائەدین سەجادی ، دەستوور وە فەرھەنگی زمانی کوردی ــ عەرەبی ــ فارسی ، بەغدا ، ١٩٦٢ • (علاء الدين سجادي ، قواعد ومعجـم اللغات الكردية والعربية والفارسية بغداد ، ١٩٦٢) •

(٣٠) جگەر خوێن ، فەرھەنگا کوردی ، ب ١ ــ ٢ ، بەغدا ، ١٩٦٢ (جگر خوين ، فەرھەنگا کوردی ، ج ١ ــ ٢ ، بغداد ، ١٩٦٢) •

الشيخ محمد الخال المطبوع جزؤه الاول سنة ١٩٦٠ لوجدنا عيوبه ونواقصه اكثر من عيوب ونواقص القاموسين المذكورين • في حين ان القاموس الكردي للاستاذ جگرخوين انما صدر بعد نشر القاموس (المرشد) ، وقاموس الخال ومن الملاحظ ان الاستاذ جگرخوين لم ينتفع بالقواميس الكردية السابقة التي حلت كثيرا من المشكلات وذللت مزيدا من الصعوبات[٣١] •

ومما يذكر أن موسى عنتر قد طبع سنة ١٩٦٧ في استانبول قاموسا كرديا ـ تركيا[٣٢] يعد اول قاموس من نوعه ، وهو يضم عشرة آلاف كلمة وملحقا عن بعض اصوات اللغة الكردية •

هذا وقد نشر السيد عبدالقادر البرزنجي سنة ١٩٧١ قاموسه (قاموس الاعلام)[٣٣] والسيد معروف القرداغي سنة ١٩٧٢ ـ ١٩٧٣ (القاموس الزراعي)[٣٤] ، كما نشر الاستاذ كمال جلال غريب قاموسه الموسوم بـ (القاموس العلمي) سنة ١٩٧٤[٣٥] • ومما لا شك فيه أن هذه القواميس

---

(٣١) للوقوف على معلومات ضافية بشأن هذا القاموس انظر : سلسلة المقالات المنشورة في العدد ١٣٧ ـ ١٣٨ من جريدة « هاوكارى » لسنة ١٩٧٢ بعنوان « فەرهەنگەكەى مامۆستا جگەر خوێن ـ قاموس الاستاذ جگر خوين » لكاتب هذا البحث •

(٣٢) Musa Anter. Ferhanga Kurdi—Tirki. Istanbul, 1967.

(٣٣) عەبدولقادر بەرزنجی ؛ فەرهەنگی زانیاری ، سلێمانی ، ١٩٧١ • (عبدالقادر البرزنجي ، قاموس الاعلام ، السليمانية ، ١٩٧١) •

(٣٤) مەعروف قەرەداغی ، فەرهەنگی كشتو كاڵ ، ب ١ ـ ٢ ؛ بەغدا ، ١٩٧٢ ـ ١٩٧٣ • (معروف القرداغي ، القاموس الزراعي ، ج ١ ـ ٢، بغداد ، ١٧٩٢ ـ ١٩٧٣) •

(٣٥) كەمال جەلال غەریب ، فەرهەنگی زانیاری ، عەرەبی ـ كوردی ، ب ١ ـ ٢ سلێمانی ، ١٩٧٤ • (كمال جلال غريب ، القاموس العلمي ؛ العربي ـ الكردي ، الجزء الاول ، السليمانية ١٩٧٤) •

الثلاثة من الاعمال العظيمة والضرروية وسدت في المكتبة الكردية عموما وفي حقل تأليف القواميس خصوصا فراغا كبيرا . ومع ما يلاحظ فيها من بعض العيوب فانها كأول تجربة موفقة وناجحة .

وفيما يتعلق بالعمل على صوغ ووضع واكتشاف وترجمة المصطلحات أنه لم يكن يجري الا بصورة بطيئة وساذجة ، غير أنه نشط في اعقاب ثورة الرابع عشر من تموز . ومن نتاجات هذا العهد مجموعة المصطلحات العلمية التي وضعت من قبل عدة لجان خاصة ونشرت في مجلة (اليوم الجديد) سنة ١٩٦٠ . صحيح أن فيها كثيرا من النواقص من حيث الترجمة والصياغة والنحت كما يبدو من خلال مقال الاستاذ جمال نبز[٣٦] الذي كرسه لنقد المصطلحات الرياضية في حينه الا انه نتاج لعب وسيلعب دوره لا محالة . وعقب نشر هذه المصطلحات اصدرت نقابة المعلمين في السليمانية قويميسا للمصطلحات العلمية البالغ عدد صفحاتها ٩٧ صحيفة . ومما يذكر ان الاستاذ غفور رشيد بحث في قسم المصطلحات الجغرافية ووجه اليها نقدات صائبة[٣٧] .

وفي عام ١٩٦٠ طبع الاستاذ جمال نبز قويميسا بعنوان « بعض

---

(٣٦) جەمال نەبەز ، زاراوەكانی لیژنەی ریاضیات لە ژێر وردەبینی لیكۆلینەوەدا : گۆفاری « رۆژی نوێ » ، سالی ١٩٦٠ ، ژ ٦ ، ل ١٠٢ ـ ١٠٩ ، ژ ٧ ، ل ١١٢ ـ ١٢١ ، ژ ٨ ، ل ٨٥ ـ ٩١ . (جمال نبز ، مصطلحات لجنة الرياضيات على بساط البحث ، مجلة « رۆژی نوێ » ، سنة ١٩٦٠ ، العدد ٦ : ص ١٠٢ ـ ١٠٩ ، والعدد ٧ ، ص ١١٢ ـ ١٢١ ، والعدد ٨ ، ص ٨٥ ـ ٩١) .

(٣٧) غەفور رەشید : سەرنجێك لە پەراوی زاراوەی زانستی كوردی ، گۆفاری « رۆژی نوێ » ، سالی ١٩٦٠ ، ژ ١٢ ، ل ٢٧ ـ ٣٥ . (غفور رشيد ؛ نظرة حول كتاب المصطلحات العلمية الكردية ، مجلة « رۆژی نوێ » ، سنة ١٩٦٠ ، العدد ١٢ ، ص ٢٧ ـ ٣٥) .

المصطلحات العلمية »[٣٨] . كما نشر في سنة ١٩٦٠ ــ ١٩٦١ مئة نسخة منه بالرونيو (من القوييس العلمي)[٣٩] يضم الاول زهاء ٣٠٠ والثاني زهاء ٣٠٠٠ مصطلح .

ومن جراء الظروف الشاذة في كردستان لم يطبع خلال عشر السنوات الماضية شيء يذكر في هذا الباب . الا أنه بعد اتفاقية آذار التاريخية بدأنا نحس بالنشاط في هذا الحقل : في سنة ١٩٧١ طبع قوييس من قبل لجنة خاصة من الملمين باللغة الكردية المقتدرين بعنوان « قوييس المصطلحات لمحافظة السليمانية »[٤٠] وهو يضم مجموعة من المفردات والمصطلحات الكردية العربية ويحوي حوالي (١٤٠٠)كلمة خاصةبالمصطلحات المتداولة في الدوائر والمؤسسات الحكومية[٤١] . كما خصصت مديرية الدراسة الكردية العامة سنة ١٩٧٢ العدد الرابع من مجلتها « التربية والمعرفة »

---

(٣٨) جەمال نەبەز ، هەندێك زاراوەی زانستی سلێمانی ، ١٩٦٠ . (جمال نبز ، بعض المصطلحات العلمية ، السليمانية ، ١٩٦٠) .

(٣٩) جەمال نەبەز ، فەرهەنگۆکی زانستی ، هەولێر ، ١٩٦٠ ــ ١٩٦١ . (جمال نبز ، القوييس العلمي ، اربيل ، ١٩٦٠ ــ ١٩٦١) .

(٤٠) زاراوەی پارێزگای سلێمانی ، سلێمانی ، ١٩٧١ . (مصطلحات محافظة السليمانية ، السليمانية ، ١٩٧١) .

(٤١) للحصول على معلومات أوفى حول هذا القوييس انظر : ئەورەحمانی حاجي مارف ، چەند سەرنجێك دەربارەی زاراوی پارێزگای سلێمانی ، رۆژنامەی « هاوکاری » ، بەغدا ، ١٩٧٣ ژ ١٦١ ــ ١٦٢ ــ عبدالرحمن الحاج معروف ، بعض الملحوظات بشأن مصطلحات محافظة السليمانية ، جريدة « هاوكاری » ، بغداد ، ١٩٧٣ ، العددين ١٦١ ــ ١٦٢ .

نشر معظم المصطلحات المدرسية في قويسيس يقع في ١٩٦ صحيفة(٤٢) . كما نشرت سنة ١٩٧٤ في العدد السابع والثامن مجموعة اخرى من المصطلحات المدرسية(٤٣) .

وقد شمر المجمع العلمي الكردي عن ساعده للعناية بهذه الناحية ، منتهجا طريقة علمية لتقديم نتاج ناضج في هذا المجال . فقد تم في المجمع لحد الان اختيار عدد كبير من المصطلحات الكردية وصياغتها ؛ ونحتها . ونشرت حصيلة هذا المجهود بثلاث قوائم في اعداد مجلة المجمع الصادرة لحد الان(٤٤) ثم جمعت في كتابين مستقلين(٤٥) . ورغم بعض النواقص ان وجدت فان ما يمتاز به هذا العمل من دقة ونقاء وما انتهج فيه من اسلوب علمي يحملنا على الاعتقاد بأنه عمل منقطع النظير حتى اليوم في هذا الميدان .

---

(٤٢) انظر : مجلة « پەروەردە و زانست ـ التربية والمعرفة » ، بغداد ، العدد ٤ ، ١٩٧٢ .

(٤٣) انظر : مجلة « پەروەردە و زانست ـ التربية والمعرفة » بغداد ، العدد ٧ ـ ٨ ، ١٩٧٤ .

(٤٤) انظر : « مجلة المجمع العلمي الكردي » ، المجلد الاول ، العدد الاول ، ص ٤١٩ ـ ٥٢٦ ، المجلد الثاني ، العدد الاول ، ص ٨٩٤ ـ ٩٤١ ، المجلد الثاني ؛ العدد الثاني ، ص ١٦٦ ـ ٢١٨ .

(٤٥) زاراوى كارگێرى ، دانان و لێدوانى ئەنجومەنى كۆر ، پێشەكى و رێكخستنى د . كەمال مەزهەر ، بەغدا ١٩٧٣ ـ ١٩٧٤ ، وە زاراوى هەمەچەشنە ، دانان و لێدوانى ئەنجومەنى كۆڕ وليژنەكانى ، پێشەكى و رێكخستنى د . ئەورەحمانى حاجى مارف ، بەغدا ١٩٧٤ . (المصطلحات الادارية ، وضع ومناقشة مجلس المجمع العلمي الكردي؛ تقديم وترتيب د . كمال مظهر ، بغداد ، ١٩٧٣ ـ ١٩٧٤ ، ومصطلحات متنوعة ، وضع ومناقشة مجلس المجمع العلمي الكردي ولجانه ، تقديم وترتيب د . عبدالرحمن الحاج معروف ، بغداد ، ١٩٧٤) .

وعدا القواميس والقويميسات التي اسلفنا ذكرها آنفا فان ثمة بعض الاعمال المدرجة بهذا الشأن ابرزها :

القاموس الموحد (كردي ـ كردي) الذي ما زالت لجنة القاموس في المجمع العلمي الكردي منهمكة في وضعها ،وفق الخطة الموضوعة له ويعتبر أعظم القواميس الكردية وأقربها الى النهج العلمي ، وهو يحوي جميع مفردات اللغة الكردية على اختلاف لهجاتها .

في الاتحاد السوفيتي :

في أعقاب ثورة اوكتوبر تعاظم الاهتمام بالدراسات الكردية اكثر فاكثر فكان وجود الاقلية الكردية في هذه البلاد وما نجم من ثورة اوكتوبر العظمى من تحولات عظيمة في الحياة الجديدة من الاسباب التي افضت الى تطور وازدهار الدراسات الكردية السوفيتية ، ومن الآثار المهمة لذلك ان شمر ابناء هذه الاقلية انفسهم عن سواعد الجد ، وأقبلوا على العمل في هذا الميدان بشكل منقطع النظير .

ولا شك في ان ازدهار التأليف القاموسي مرتبط في الاساس بالدراسات الكردية السوفيتية نفسها ، وهو في الحق أهم الاوجه البارزة المزدهرة ، فعلى سبيل المثال :

نشر سنة ١٩٣٣ في أريڤان قاموس ارمني ـ كردي(٤٦) . وفي سنة ١٩٣٥ نشر قويميس المصطلحات الارمنية ـ الكردية(٤٧) . يقع الأول منهما

---

(٤٦) خەبەرناما ژ زمانێ فەلەیی ـ کورمانجی ، رەوان ، ١٩٣٣ . (قاموس اللغة الارمنية ـ الكردية ، اريڤان ، ١٩٣٣) .

(٤٧) خەبەرناما تێرمینۆلوجی‌یێ با فەلەیی ـ کورمانجی ، رەوان ، ١٩٣٥ . (قاموس المصطلحات الارمنية ـ الكرمانجية ، اريڤان . ١٩٣٥) .

في نحو (٣٠٠) صفحة والثاني في (٥٠) صفحة . ومع ان القاموسين يضمان بعض المفردات التي لا تتفق وقواعد اللغة الكردية الا انهما استطاعا ان يلعبا دورهما المطلوب .

وفي عام ١٩٥٧ نشر قاموس ارمني - كردي جديد[٤٨] ، يقع في (٣٥٢) صفحة ويضم (٢٣) الف كلمة . وعلى الرغم من ان هذا القاموس افضل وانجح من سوابقه الا انه لا يخلو من العيوب والنواقص الكثيرة ، وبخاصة ما يتعلق بقسمه الكردي الذي يحوي من المفردات الروسية والارمنية التي لا يستخدمها الكرد انفسهم ، والتي الحق ببعضها اللواحق (ي ، تى ، چى) بتكلف وتعسف ظاهرين ، ونحت منها العديد من الكلمات المعوجة الخاطئة . وفي العام ذاته نشر قاموسان اخران : أحدهما روسي - كردي[٤٩] والثاني كردي - روسي[٥٠] . اما الاول وهو من وضع الدكتور ي . فاريزوق فيقع في نحو (٧٨٢) صفحة و (٣٠) الف كلمة ، واما الثاني وهو من تأليف الدكتور چركزي بكو (بكايف) فيقع في (٦١٨) صفحة و (١٤) الف كلمة.

---

(٤٨) سەمەندێ سیابەند ، ئارامێ چاچان ، خەبەرناما ئەرمەنی -کوردی ، یەریڤان ، ١٩٥٧ . (سمند سيابند . آرامى چاچان ، القاموس الارمني - الكردي ، اريفان ، ١٩٥٧) .

(٤٩) И.О. Фаризов. Русско-курдский словарь, Москва, 1957

(ى . و . فاريزوف ، قاموس روسي - كردي ، موسكو ، ١٩٥٧).

(٥٠) Ч.Х. Бакаев. Курдско-русский словарь, Москва, 1957

(ج . خ باكايف ، قاموس كردي - روسي ، موسكو ، ١٩٥٧) .

وان كلا من القاموسين يسد فراغا ملحوظا في الدراسات الكردية السوفيتية. وان عالم الدراسات الكردية قناتي كوردو (كوردوييف) طبع سنة ١٩٦٠ قاموسا كرديا ـ (الكرمانجيةالشمالية) روسيا[٥١] وهو ثمرةجهودهالمتواصلة خلال سنوات عديدة . ويعد وضع هذا القاموس مكسبا كبيرا في مجال وضع القواميس الكردية . ولعل بهذا يكتسب اهميته الكبيرة في تاريخ وضـــع القواميس الكردية . لقد بذل المؤلف جهدا كبيرا لجمع مفردات قاموســه وراجع الكثير من المصادر والمراجع مستخدما معظم مفردات اللهجــــات المختلفة للكرمانجية الشمالية ، و (أحيانا الكرمانجية الجنوبية) وبذلــك استطاع ان يجمع زهاء (٣٤) الف كلمة تشكل القسم الغالب منها اللهجــة الكرمانجية الشمالية وهذا ما يدل على نجاحه .

بذل الاستاذ كوردو في كيفية ترجمة الفاظ قاموسه وتفسيرها مجهودا فنيا رائعا ، فقد شرحها بلغة فصيحة سلسة سهلة ، وبمفردات مطابقة أشــد المطابقة ، مستوفيا بالشرح والتفسير بالروسية ما يحتمله اللفظ من المعــاني المتعددة ، مستشهدا بالمزيد من الامثال الكردية السائرة ، ومأثورات القول على غنى اللغة الكردية وسعتها . كما انه ادخل اكثر الالفـــاظ في الجمل مترجما اياها الى الروسية ، ممهدا بذلك الطريق الى فهم معانيها ، وتيسيرا لهما ، شارحا باقتضاب وابانة معنى كل كلمة ليس في الروسية ما يقابلها .

ومما يدل على اهمية هذا القاموس وفضله ما يقوله ى . ى. تسوكرمان

---

(٥١) К.К. Курдоев. Курдско-русский словарь, Москва, 1960

(ق . كوردوييف ، قاموس كردي ـ روسي ، موسكو ، ١٩٦٠) .

الكردية : « انه اكبر سفر عرف حتى الآن في الدراسات الكرديـــــــــة السوفيتية »[٥٢] .

ومنذ عشر سنين يعمل موظفو القسم الكردي في جـامعة لينينگراد باشراف قناتي كوردو لوضع قاموس كردي (الكرمانجية الجنوبيـــة) ــ روسي ، وهو معد للطبع .

ان هذا القاموس الذي يجمع بين دفتيه زهاء ٣٠ الف كلمة كردية لمن المنجزات العلمية الموفقة النادرة ، وثمرة جهود كبيرة مضنية ونتـاج مراجع ومصادر جمة غنية . ومما يذكر ان الدكتور مكسيم خامو العامل في القسم الكردي في اريفان عاكف منـذ أعـوام على وضـع قاموس للمصطلحات والكنايات الكردية الروسية وهو دون ريب عمل مهم ورائع [٥٣] .

وفي ختام هذا الجزء من كلامي اود ان استرعي انتباه القارىء الكريم الى ان مخطوطة القاموس الكردي ــ الروسي الذي وضعه الاكاديمي اي٠آ اوربيلي خلال عام (٢٠) معدة هي الاخرى للطبع من قبل العاملين في القسم الكردي في لينينگراد وفي خلال المقالة التى دبجها اي ٠ اي ٠ تسوكرمان و

---

(٥٢) И.И. Цукерман. Очерк курдской грамматики, Москва, 1962, стр. 35

(ى ٠ ى ٠ تسوكرمان موجز قواعد اللغة الكردية ، موسكو ، ١٩٦٢).

(٥٣) ان كاتب هذا المقال قد اطلع على مخطوطتي هذين القاموسين ــ الأول منهما موضوع فى لينينغراد برئاسة قەنالي كوردو والثاني لايزال يعمل فيه مكسيم خامو فى يريفان .

ز . س . موسيليان حول هذا القاموس يبدو انه عمل رائع وفذ[٥٤] .

في اوروبا :

عقب صدور كتاب ر.ف. جاردين حول قواعد اللغة الكردية الذي طبعه في بغداد سنة ١٩٢٢[٥٥] والذي يضم قويسيا كرديا ـ انجليزيا (ص ٥٥ـ١١٤) لانجد في اوربا نشاطا في مضمار الدراسات الكردية يذكر، وبخاصة في حقل وضع القواميس ، حتى ان الاعوام الاخيرة لم تشهد بهذا الصدد نشر شيء جدير بالذكر . والذي ظهر في الآونة الاخيرة هو

قاموس كردي ـ فرنسي ـ انجليزي نشرته جويس بلاو سنة ١٩٦٥ في باريس[٥٦] . ومما يشوب هذا القاموس من عيوب عدم ايفائه بالكثير من

---

(٥٤) И.И. Цукерман, Ж.С. Мусаэлян. Курдско-русский словарь акад. И.А. Орбели, "Тезисы докладов II-й годичной научной сессии ЛО ИНА", март 1966, стр. 69-70

(ى . ى . تسوكرمان ، ژ . س . موسيليان ، القاموس الكردي ـ الروسي للاكاديمي ى . آ . اوربيلي ، « مجمل محاضرات الحلقات العلمية الدورية للسنة الثانية لمعهد دراسات الاقوام الاسيوية في لينينغراد » ، مارت ١٩٦٠ ، ص ٦٩ ـ ٧٠) .

(٥٥) R. F. Jardine. Bahdinan Kurmanji; a Grammar of the Kurmanji of the Kurds of Mosul division and surrounding districts of Kurdistan. Baghdad, 1922.

(٥٦) Joyce BLAU. Dictionnaire kurde—Francais—Anglais, Paris, 1965.

المفردات الضرورية البارزة وقصوره في استعمال الجمل والامثلة للتفسير والايضاح .. ومع ذلك فانه والحق يقال عمل قيم وذو فائدة جمة وله شهرة في الدراسات الكردية .

ومما يستحق التقدير ان العالم الكردي الشهير الاستاذ توفيق وهبي نشر في عام ١٩٦٦ بالتعاون مع س . ادمونس قاموسا كرديا ــ انجليزيا[٥٧]. وهو من الانجازات العظيمة في الدراسات الكردية عموما ومن القواميس الكردية الناجحة خصوصا. ومما يزيد من قيمة هذا القاموس دفع كثير من الاشكالات والمعضلات وحلها بطريقة علمية . ولهذا الانجاز الرائع من القيمة والفضل ما اكسبه في اوساط المشتغلين بالدراسات الكردية صيتا ذائعا .

استخدم في هذا القاموس اكثر المفردات في جمل قصيرة سهلة ، وتحقق بذلك امران ! تفسير معانيها بصورة اوضح واعانة القارىء على طريقة استعمالها في الجمل . ولعل اسلوب واضعي هذا القاموس يتفق ورأي الاكاديمي الروسي ل.ف . شيربا ، الواضع الشهير للقواميس من ان: « الفرق بين كلمة في هذه اللغة واخرى في تلك لا يكمن في ترادفهما واشتراكهما في المعنى الواحد حسب وانما يكمن في سلسلة من العلاقات المتباينة المتشابكة بين اساليب استعمالاتهما »[٥٨] .

(٥٧) Taufig Wahby & C. J. Edmonds. A Kurdish—English dictionary. London, 1966.

(٥٨) Л.В. Щерба. Опыт общей теории лексикографии, "Известия ОЛЯ АН СССР", № 3, Москва, 1940

(ل . ف . شيربا ، التطبيقات العامة لنظرية وضع القواميس ، انباء اكاديمية العلوم السوفيتية ، العدد ٣ ، موسكو ، ١٩٤٠) .

وبغض النظر عن بعض النواقص الهينة جدا لهذا القاموس فان مـــا يمكن ان يؤاخذ عليه في نظري هو اعتماد اصول الكلمات في ترتيبه اولاً ، واتباعها بما يشتق منها من المفردات ثانيا،ومع ما لاتباع هذه الطريقةالمعتمدة لدى بعض علماء اوروبا في ترتيب القواميس الكردية من تيسير طبعها الا انها لاتيسر سرعة الوصول الى الكلمة المطلوبة ، هذا فضلا عن افتقار اللغـــة الكردية في مرحلتها الراهنة الى الابحاث العلمية التي تثبت اصول الكلمات وجذورها ، ليس من المستبعد والحالة هذه ان لاتندرج بعض الكلمـــات تحت اصولها وجذورها .

ومما يذكر ان دار النشر العالمي في امريكا نشرت سنة ١٩٦٥ قويميسا انجليزيا ـ كرديا [٥٩] يقع في (٣٠) صفحة وسجلت معه ست اسـطوانات لتيسير التحدث بالكردية للسياح .

كما طبع ارنست مكاروس سنة ١٩٦٧ قاموسا كرديا ـ انجليزيـا [٦٠]، وللاسف فانه مشوب بكثير من النواقص والعيوب ، وبخاصة في ترجمـة المفردات وتفسير معانيها وترتيبها واملائها .

* * *

وصفوة القول فأن ما نشر من القواميس الكردية حتى الان يكـاد يربو على (٤٠) قاموسا وقويميسا يؤلف لنا اليوم كنزا صغيرا لا بأس به[٦١].

---

(٥٩) Kurdish, The world publishing company Cleveland and New York, 1965.

(٦٠) Ernest N. McCarus. A Kurdish — English dictionary, dialect of Sulaimania, Iraq. Ann Arbor (Michigan), 1967.

(٦١) من الجدير بالذكر ان القسم الاعظم من القواميس الكردية المنوه بها هنا توجد في مكتبة المجمع العلمي الكردي العامرة .

الا ان معظم هذه القواميس تفتقر لاسباب كثيرة ــ الى الاسلوب العلمي في الوضع والترتيب ، ومع ذلك فلا مناص من الاعتراف بان ما انجز منه فى هذا الميدان يعد نسبيا خطوة كبيرة ، ويمكن القول بان لنا عددا من القواميس الناجحة .

اما بالنسبة للقواميس القديمة فان اثنين منها ناجحان ، هما القاموس الايطالي ــ الكردي (ماوريزو گارزوني) ، والقاموس الكردي ــ الفرنسي لـ (آ . جابا) .

ومن الواضح ان العمل فى ميدان وضع القواميس الكردية اخذ يحتل مكانه الجدير به في الحياة العلمية والثقافية للشعب الكردي ، وان عددا من الاساتذة المخلصين من امثال الاستاذ توفيق وهبي ، وقناتي كوردو (كوردوييف) والشيخ محمد الخال ، وگيو الموكرياني ، وآية الله مردوخ وعلاء الدين سجادي ،وچركزي بكو (باكايف) وجمال نبز وايڤان فاريزوف ، وسمند سيابند ، وجگرخوين قد خطوا في هذا المضمار خطوات كبيرة ، ودخلوا تاريخ الثقافة الكردية من باب واسع بما قدموه في حدود قدراتهم وامكاناتهم من انجاز حفظا للغة امتهم . وان كلا من الاساتذة توفيق وهبي وقناتي كوردو والشيخ محمد الخال موضع اشادة وتثمين الكثير من المستشرقين الاجانب .

وبالرغم من حسم بعض المشكلات المتعلقة بعلم الكلمة عموما وعلم تأليف القواميس خصوصا في حقل وضع القواميس الكردية ، الا ان في اللغة الكردية كثيرا [illegible] علم الكلمة وعلم القواميس [illegible] تتناوله الفكر ولم [illegible] العلم .

وهكذا يتضح فان تأليف القواميس [illegible] على نهجين : نظري وتطبيقي ،

اما الاول فهو ما يستنبط استنباطا علميا كحصيلة للبحث والنظر • واما الثاني فهو التطبيق لهذا النهج • وان بين النهجين علاقة وثيقة ويصاحب احدهما الاخر في كل خطوة يخطوانها • ولن يوفق اي واضع للقواميس باعتماد الجانب التطبيقي وخبرته الفردية فقط فى التأليف مالم يشفعه بالجانب النظري • والعكس صحيح •

ومما يذكر ان بعض القواميس الكردية انما وضعت على اساس نظري محض ، وان مؤلفيها انما وضعوها بجهدهم الشخصي وخبرتهم الفردية التى اوصلتهم الى نتائج ناجحة • ولكن للاسف لم يكتب شيء باللغة الكردية عن علم القواميس وذلك ما يشكل عقبة كأداء في طريق واضعي القواميس الكردية المحترمين •

وواضح ان اللغة الكردية ولا سيما في كردستان العراق ، وان كانت سائرة قدماالى امام الا انها يجب ان يرافقها تطور متناظر في الميدان النظري لوضع القواميس ايضا لكي يظهر الى الوجود قواميس ثمينة تجمع بين الجانب النظري والتطبيقي جنبا الى جنب(*) .

(*) نشر هذا المقال في العدد الاول من المجلد الثالث من « مجلة المجمع العلمي الكردي » ، بغداد ، ١٩٧٥ ، ص ٧٠٥ — ٧٢٨ •

ناوەرۆك

لاپەرە

لـه کتێبخانەی نیشتمانیدا

ژمارە (٥٠٣)ی ساڵی ١٩٨٧ی دراوەتێ

رقم الايداع في المكتبة الوطنية ـ بغداد

(٥٠٣) لسنة ١٩٨٧

في مجال تصنيف المعاجم الكردية

مطبعة الزمان - بغداد - ت ٤١١٦٢٢١٨١

١٩٨٧

دیاردەکانی دەنگی (د
لە شێوەی سلێمانیدا

د. ئەوڕەحمانی حاجی مارف

بەغدا – ٢٠٠٠

ئەم کتێبە

لە ئامادەکردنی پێگەی

(منتدى إقرأ الثقافي)ە

WWW.IQRA.AHLAMONTADA.COM

بۆ سەردانی پەیجی پێگە:

/https://www.facebook.com/iqra.ahlamontada

بۆ سەردانی پێگەکە:

http://iqra.ahlamontada.com

لــە نێـو بـازنــەی دیـاردە جـۆربـەجـۆرە (فـۆنـە تیـکـی)[1] و (فۆنۆلۆژی)[2] یـەکـانی شێـوەی سلێمانیـــدا ، دەنگــی (د) فۆنێمێکـی یە کجار بەرچاو و سەرنج ڕاکێشە ...

---

(١) (فۆنەتیك) لە وشەی (Phonetikos ـ دەنگی) یۆنانی‌یـەوە کەوتووەتـەوە ، کە لە (Phone ـ دەنگ)ەوە وەرگیراوە . فۆنەتیك ئەو بەشەی زمانناسـی‌یە ، کـە لـە دیـوی دەنگیـی زمـان دەکۆڵێتـەوە . جیـاوازی لەگـەڵ بەشـەکانی دی زمانناسیدا لەوەدایە ، ئەم (واتە ـــ فۆنـەتیك) تـەنیا لـە ئـەرك و دەوری زمـانی نـاوێ ، بـەڵکو ئـاوڕ لـە ڕووی مـادیی بابەتەکـەش دەداتـەوە : کـاری ڕشـتـەی ئاخاوتن ؛ خاسیەتی دەنگیی دیاردەی بیستن ...لەبەر ئەوە فۆنەتیك هەروەها پێوەندیـی بـە چـالاکیی ئـا زمانی‌یشـەوە هەیـە : ئەنـەتۆمی و فـیزیۆلۆژیی پـەیدابوون و دروست بوونـی ڕشـتەی ئاخـاوتن و بیسـتنەوە . فۆنـەتیك وەك زمانناسی بە گشـتی پێوەنـدی بـە دەروونناسـی‌یەوە هەیـە ، چونکـە چـالاکیی ئاخاوتن بەشێکە لە چالاکیی دەروونیی ئادەمیزاد .

(٢) (فۆنۆلۆژی) لە زمانی یۆنانی‌یەوە وەرگیراوە و لە (Phone ـ دەنگ) و (Log ـ زانست) پێکـهاتووە . بەشێکە لـە زمانناسـی . زانسـتێکە دەربـارەی پێکـهاتنی دەنگـی زمـان و لـە دروست بـوون و ئـەرکی بچووکـترین دانـەی بێواتـای زمـان (فۆنێم ، برگە) دەکۆڵێتەوە . جیـاوازیی فۆنۆلـۆژی لـە فۆنـەتیك لەوەدایـە ، کـە فۆنۆلـۆژی گرنگـی بـەوە نـادات دەنگـەکانی ئاخـاوتن لـە ڕووی فیزیۆلۆژی‌یـەوە بناسێنێ ، بەڵکو مەبەسـتی نیشـاندانی دەور و ئـەرکی ئـەو دەنگانەیـە ، کـە لـە ئاخاوتندا بەر گوێ دەکەون ، واتە کە دەبنە ماك و کەرەستەی دانـەی ئـاڵۆزتر و واتـاداری وەك (مۆرفێـم ، وشـە) . هـەر لەبـەر ئەوەشـە ، هـەندێ لـە زانایـان فۆنۆلۆژی‌یان بە (فۆنەتیکی ئەرکی) ناوبردووە .

ئەوەتە لەو یاسا هەمەچەشنانەی خوارەوەدا کاریگەرە و خۆی دەنوێنێ :

— ١ —

تـــێچـــوون

زۆر جار ئەوە بەرگوێ دەکەوێ ، کە دەنگی (د) ناوترێ ، یاخود کلۆردەکرێ ، وەك : (منال) لە بریتی (مندال) ؛ (مەحموو) لە جیاتی (مەحموود) ؛ (کرانی) لەباتی (کراندی) ؛ (زامار < زامدار) ؛ (بەسنەرما < بەسەرمدا) ...

لەبارەی قۆناغەکانی تێچوونی ئەو جۆرە (د)انەوە ، ئەوە دەخەینە بەرچاو ، کە نالی لە سەرجەمی شیعرەکانیدا (جگە لە وشەی ((چەن))[٣] نەبێ) ، ئەو (د)انەی وتووە . بە وێنە ، بڕوانە : (ل١٣٢ ، د ١ — ((لە سینەمدا)))[٤] ؛ (ل١١٣ ، د ٤ —((بدە)))[٥] ؛ (ل٥٩٥ ، د ٤—((تێدا))[٦] ؛ (ل٥٢٠ ، د ٤ — ((بە ڕووی ڕۆژدا)))[٧] ... هتد .

---

(٣) چاوەکەت ئاگر لە سینەی عاشقی میسکین دەکا
مەستە ، مەیلی چەن کەبابێکی دڵی خوێنین دەکا
(ل ١١١ ، د ٤)

(٤) تیری موژگانت لە سینەمدا دەچێ بۆ پیــری دڵ
هێندە کەچ ئایینە قەصدی خـانـەدانــی دین دەکا

(٥) جێی دەم دەمە ، جێی لەب لەبە ، ساقی وەرە ئەمشەب
هەم ماچی دەمامەم بدە ، هەم جامی لەبالەب

(٦) مەدرەسە ، مەحبەسەیە ، مەبحەثەیی وەسوەسەیە
کەسی تێدا هەیە ، ئەمما خۆش و خورسەندی نییە

(٧) لەولاوێکە لەو لاوە بە ئەم لاوە کشاوە ،
یا یاسەمەنی خاوە بە ڕووی ڕۆژدا ڕژاوە ؟!

سەرنج ڕاکێش ئەوەیە تێچوونی ئەم دەنگە زۆر بە خێرایی جێگیر بوو ... ئەوەتە نالی لە تاکە وشەیەکدا سواندوویەتی ، کەچی مەحوی ، کە ماوەیێکی کورت بە دوا نالیدا دێ ، پتر لە ٦٠٪ یاندا قرتاندوونی.بۆ نموونە ، بڕوانە (ل ٨ ، د ٢ ــ((بەدارا)))[٨]؛(ل ١٠ ، د ٦ ــ((لەسەر ئەرزا)))[٩]؛(ل ٧٠، د ١ـ((بە سەرا)))[١٠] ؛(ل٢٠٥ ، د ٢ ـ ((لەشارا)))[١١] ؛ (ل ٢٨٧، د ٣ ـ ((مەهی ڕوخساریا)) [١٢] ؛ (ل ٢٩٢ ، د ٥ ـ ((بە سەرما)) [١٣] ؛ (ل ٣٠٢ ، د ٥ ـ ((لە باغا)))[١٤] ؛

---

(٨) هەتا حەق ناصیرە ، هەر حەقمە مەنصوور
وەکوو (مەنصوور) ئەگەر بمکەن بە دارا

(٩) کە شك بەم ((مەحویا)) هەر شەربەتی مەرگ
لەسەر ئەرزا نیە ئاوی گەوارا

(١٠) قوربێ بکەم بە سەرا یا بە دادڕینی بەرۆك
حەقی مەحەببەت ئەداکەم ، بدەی خودایا دەست

(١١) چ شۆرێکی جونوونی پێوەیە بای ئەم بەهارانە
لە شارا هەر زڕەی زنجیرە ، صەحرا شۆڕشی بولبول !

(١٢) وەك شەو کشا بەسەر مەهی ڕوخساریا خەتی
گیرا ئەم ئافتابە کە قەت بەرنەبێتەوە

(١٣) پێی بە سەرما نا کە بوومە خاکی ڕێی ، گەردم شوکر
گەبیە داوێنی ، دەڵێی بای شەماڵم بۆ چیە !

(١٤) بەوەم زانی لە باغا چڵی گوڵ هەڵچەقیە داوێنی
کە لێرە دڵ لە سینەمدا برینی نەشتەری دێشێ

(ل٣٦٢ ، د ٥ ـ ((له ناو باغی بەهەشتا)) [١٥]؛(ل٣٦٤ ، د ٢ ـ ((لـه بـەزمی ئەمشەوا))) [١٦]؛ (ل ٤٦٣ ، د ٦ ـ ((بە لاما)) [١٧] ... هتد [١٨] ...

---

(١٥) ناوی زەنەخدانت لەناو باغی بەهەشتا بێتە نێو
سەر دەردەگێڕێ باخەوان هەر جێبەجێ بۆ تف لە سێو

(١٦) درۆیە مەنعی جەمعی صید ، ئەصەر کەن
لە بەزمی ئەمشەوا ڕێڵێ دیارە

(١٧) بە دەردی خۆمەوە گەر گۆشەیەك دەگرم بە بێدەنگی
بەلاما دێ بە خەشم و ڕق ، دەڵێ : خۆ نەقشی دیوارە

(١٨) چەند نموونەیێکی حاڵەتی تێتەچواندن :
ئەرێ دڵ بێ شەرابی لەعلی گوڵ ڕەنگت لە گوڵ چبکا ؟!
کە جیلوەی گوڵ لە گوڵشەندا نەبێ ، بولبول لە چڵ چبکا ؟!
(ل ١٣ ، د ٦)

لە بەنگ ئەم بەنگییانە چی دەبینن : خۆ لە خۆ گۆڕان
لە دنیادا مەداری عەیش و خۆشی : خـۆ نەنـاسـینە
(ل ٢٨٤ ، د ٤)

لەو ڕۆژەدا شەفاعەتی چاکانە جێی ئومێد
بۆ عاصییان و ئەهلی کەبائیر لە موئمینین
(ل ٢٩٤ ، د ١)

لەبۆ سەیرانی باغ و سەبزە تەکلیفم مەکەن یاران
کە سەبزە و گوڵ لە چاومدا بە بێ ئەو هەر خەس و خارە
(ل ٤٦٣ ، د ٢)

شایانی باسە ، ڕۆژنامەی ((تێگەیشتنی ڕاستی)) پیتی (د)ی ئەو جۆرە وشانەی نووسیوە . بەوێنە ، بڕوانە : (ژ ١ ، ل ١ ، س ١ ، د ١٦ – ((خاوەند)) ؛ (ژ ١ ، ل ١ ، س ١ ، د ٢٢ – ((دەیان نالـاند))) ؛(ژ ١ ، ل ١ ، س ٢ ، د ١٦ – ((دایان مـەزراند))) ؛ (ژ ١ ، ل ٣ ، س ٢ ، د ٢ – ((پەلامار بداتە))) ؛ (ژ ٢ ، ل ١ ، س ١ ، د ١٦ – ((نواند))؛(ژ ٢ ، ل ١ ، س ٢ ، د ١–((چند))) ؛ (ژ ٤ ، ل ١ ، س ١ ، د ٧ — ((تیدا)) ؛ (ژ٤ ، ل ٢ ، س ٢ ، د ٢ –((لە فلسطیندا ، لە عراقدا))) ؛ (ژ ٥ ، ل ١ ، س ١ ، د ١٩ —((دولتـاندا))) ؛ (ژ ١٤ ، ل ١ ، س ١ ، د١٢ —— ((دامەزراندنی))) ....جارویاریش ئەو (د)انەی نەنووسیوە ، بەوێنە بڕوانە : (ژ ٢ ، ل ١ ، س ١ ، د ٢٠ – ((لپاشا))) ؛ (ژ ٣ ، ل ١ ، س ١ ، د ١٩ — ((شتیکا))...

دیارە مێجەر سۆن لەمەشدا هەر شێوەی لەباری هەڵبژاردووە . با شێوەی سلێمانی بناخەی زمانی ئەدەبیشمان بێت ، بەڵام نە ئەو شێواندنە و ، نە ئەو تایبەتێتی‌یە ناوچەیی‌یە ڕاست نییە لە نووسین و زمانی نووسیندا شوێن پێیان دیار بێ . مامۆستا تۆفیق وەهبیش لەم بارەیەوە نووسیوێتی : (((د)ی کلۆر دەبێ بەجارێ بکرێتە دەرەوە لە زمانە ئەدەبیەکەمان ؛ وە لەو جێیانەشدا کە (د)ە کلۆرەکان کەوتوون ، یان گۆڕاون بە دەنگێکی تر ، (د)ی پتەو بخرێتەوە کار)) [١٩] .

---

(١٩) تۆفیق وەهبی ، ئەسڵی پیتە قاڵبی (ئە)ی شێوەی سلێمانی ، ((گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد)) ، ب ١ ، ژ ١ ، بەغدا ، ١٩٧٣ ، ل ٢١

هەرچی (گۆران)یشـە یـەکجارەکی (جگـە لـە دوو حاڵـەتی ((لـە دێدا))[٢٠] و ((خاوەند)) دا[٢١] نەبێ) بە کلۆری دەری بڕیـون ... چـەند نموونـەیێك : (ل ١١ ، د ٣ ـــ ((چـــەن)) [٢٢] ؛ (ل ١٦ ، د ٨ ـ ((زەمـاوەن)) [٢٣]؛(ل ١٦ ، د ١٠ ـــ ((لـــە ڕێـی جوانیتـا))[٢٤] ؛ (ل٢٤ ، د ٣ ـ ((منا))) [٢٥] ؛ (ل ٢٨ ، د ١ ـ ((شینا)) [٢٦] ....

---

(٢٠) لە دێدا کام جێت گەورە بەرچاو کەوت
مالّی ئاغایە و خانەقا و مزگەوت
(ل ١٢٩ ، د ١٢)

(٢١) ئەی بت ؟ ئەی بتەوان ؟ شەیتان ؟
خاوەندانی دەزگا و دوکان ؟
(ل ٢٨٨ ، د ١٩)

(٢٢) چەن بە ئاهەنگ چەن سیحراوی
ئەگەڕێ قاز یان مراوی

(٢٣) گوڵ نەبێ بۆ سەرم : ئاڵ چەپکێ ، زەرد چەپکێ
نایەم بۆ زەماوەن ، نایەم بۆ هەڵپەڕکێ

(٢٤) کچ لە ڕێی جوانیتا ، کچ لە ڕێی جوانیتا
کچ لە ڕێی نیو نیگای هاتوچۆی کانیتا

(٢٥) ئەبووی لە وزەی دەستکورتیی منا
ئاشکرا و دیارە

(٢٦) لە ژێر ئاسمانی شینا
لەپاڵ لووتکەی بەفرینا

(ل ١٩٨ ، د ١٦ ـ ((دايكيا))) [٢٧] ؛ (ل ٢٠٠ ، د ١٤ ـ ((لە ژێریا)) [٢٨] ؛ (ل ٢٠٠ ، د ١٩ ـ ((بیستەما))) [٢٩] ؛ (ل ٢٣٧ ، د ٥ ـ ((دەست باتە))) [٣٠] ؛ (ل ٢٩٦ ، د ١٥ ـ ((منالآن))) [٣١]؛ (ل ٢٩٧ ، د ٦ ـ ((ئەلەرزان))) [٣٢] ... هتد ... [٣٣]

---

(٢٧) ئەك دایکی کوڕ ـ مردوو ، دیم کژریەی ساوا
لای مەیتی دایکیا ، فرمێسك لە چاوا

(٢٨) فرمانێك ... قەیناکا قورسیش بێ بە شانم
لە ژێریا لێك دەچێ گشت جومگەی ئێسقانم

(٢٩) زۆر شەرمە لە چەرخی بیستەما ئینسانێ
بێ‌ئیش بێ و سکی خۆی هەڵ لووشێ بۆ نانێ

(٣٠) تا دەست باتە دەست ئیستیعمار
بۆ مژینی خوێنی هەژار

(٣١) قەدەغە بوو لە منالآن
بۆ گۆی مەمك بەرن دەمیان

(٣٢) پڵنگی دوو پێی دارستان
شارستانیەتیی ئەلەرزان

(٣٣) ڕۆژنامەی ((تێکەیشتنی ڕاستی)) ، کە ماوەی دوای (مەحوی) و پێش (گۆران)ە ، بە پێی ئەو ڕەوتە ، دەبوو هیچ نەبێ ٨٠٪ ی ئەو (د)انەی نەنووسیایە ـ واتە ٢٠٪ ی لە (مەحوی) پتر تێبچواندایە ... کەچی بەپێچەوانەوە زوربەی زۆری پیتی (د)ی ئەو جۆرە وشانەی نووسیوە ... وەك لە سەرەوە پەنجەمان بۆ ڕاکێشاوە ، وا پێ دەچێ مێجەر سۆن بە ڕاستی نەزانیوە ئەو تێ چوونەی لە ئاخاوتندا پەیدابووە ، لە زمانی ئەدەبیدا ڕەنگ بدلتەوە .

بەراستی سوان و تێچوونی (د) ڕوونکردنەوە و لێکۆڵینەوەی تەواوی دەوێ ،چونکە لە زۆر شوێنی دی وشەدا دەقرتێ .بەوێنە ئەمڕۆ ، بەتایبەتی لە ناوچەی سلێمانیدا دەنگی (د)ی ژمارەکانی (یازدە ، دوازدە ، سیازدە ، پازدە ، شازدە ، حەڤدە) سواوە و دەوترێ (یانزە ، دوانزە ، سیانزە ، پانزە ، شانزە ، حەڤڤە) . لەبەرئەوەی تێچوونی ئەم (د)ە بووە بە هۆی قورسیی دەربڕینی ئەو وشانە ، بۆیە ئاخێوەر بۆ سووك كردنی ئەو نالەبارییە ناچار بووە دەنگی (ن) بێنێتە ناو (یازە ، دوازە ، سیازە ، پازە ، شازە) ەوە و (ڤ)ی (حەڤە)ش دووبارە بکاتەوە [٣٤] .

ئەسڵی ئەو وشانە کە (یازدە ، دوازدە ،سیازدە ،پازدە ، شازدە ، حەڤدە) ن [٣٥]، بێگومان چ بۆ نووسین و چ بۆ زمانی ئەدەبی ڕاست وایە

---

(٣٤) شایانی باسە ، مامۆستا مەسعوود محەمەد بە شێوەیێکی زانستی و بەڵگەی زۆر و ڕاست و لەبار دەربارەی چۆنیەتی نووسینی ژمارەکان دواوە (بڕوانە : مەسعوود محەمەد ، چارەسەرکردنی گیروگرفتەکانی ڕێنووس و ئەلفوبێی کوردی ، ((گۆڤاری کۆڕی زانیاری عیراق ـ دەستەی کورد)) ، ب ٩ ، بەغدا، ١٩٨٢ ، ل ٢٤١ ـ ٢٤٤ .

(٣٥) لە زمانی ئاوێستادا ناوی ژمارەکان لە (١١)ەوە تاکو (١٩) بە لێکدانێکی ئاسایی ساز دەبێ ، ئەمەش بەڵگەیەتی :

پەنجەدەسە (پازدە)

خشڤەش دەسە (شازدە)

واتە تەواوی ژمارەی یەکان + دەسە .

(بڕوانە : س . ن . سۆکۆلۆڤا ، زمانی ئاوێستا ، مۆسکۆ ، ١٩٦٠ ، ل ٧٠)

پەیڕەوی ئەسڵەکەیان بکرێ . شایانی باسە کۆڕی زانیاری کوردیش لەو

لە زمانی کوردیدا ئەگەرچی لەم پێکهاتنەدا هەندێ گۆڕان لە ناوی بەشێ لە ژمارەکاندا ڕووی داوە ، بەڵام هەمان بنەما و دەستوور بەکاردێنرێ . بەوێنە :

چوار + دە = چواردە

هەشت + دە = هەژدە

نــۆ + ز + دە

لە زمانە ئێرانییەکانی دیشدا ، هەر وەك زمانی ئاوێستا و زمانی کوردی ، ناوی ژمارەکانی نێـــوان (١١) و (١٩) دیسان لە یەککرتنی ناوی ژمارەی یەکان و ناوی ژمارەی (١٠) سازدەبێ ، لەگەڵ هەندێ گۆڕانی فۆنەتیکیدا . بەوێنە :

فارسیی ناوەڕاست	فارسیی نوێ	بلووچی
١١- یازدەه	یازدە	یازدەه
١٢ ـ دوڤازدەه	دوازدە	دوازدەه
١٣ـ سێزدە	سیزدە	سێزدەه ، سێنزدەه
١٤ـ چەهاردەه	چهاردە	چاردەه
١٥ـ پانزدەه	پانزدە	پانزدەه
١٦ـ شازدەه	شانزدە	شانزدەه
١٧ـ حەفتدەه	هفدە	هەودەه
١٨ـ هەشت دەه	هجدە	هەژدەه
١٩ـ نەڤزدەه	نوزدە	نۆزدەه ، نۆزد

- تێبینی :

١ـ لە زمانی ئاوێستادا ناوی ژمارەکانی (١١) تا (١٩) لە ڕێگەی یەکگرتنی ناوی ژمارەی یـەکان + نـاوی ژمـارەی دەوە پێك دێ ؛ بێ ئـەوەی هیچ گۆڕانێکی فۆنەتیکی ڕوویدات .

٢ـ ئەگەرچی زمانـە ئێرانییـەکانیش لـە پێکهاتنی نـاوی ئـەو ژمارانـەدا لەسـەر هـەمان دەسـتوور ڕۆیشـتوون ، بـەڵام هـەندێ گۆڕانـی فۆنەتیکی ڕووی داوە ... وێڕای ئەو گۆڕانە گشتی‌یە ، دوو دەنگـی (ز) و (ن) هاتوونەتە ناو بەشێك لە پێکهاتنەکەوە :

أـ دەنگی (ز) .

ئەم دەنگە تازە پەیدانەبووە ، بەڵگەش ئەوەیە نەك هەر لـە زمانـە ئێرانی‌یە نوێکاندا هەیە ، بەڵکو لە فارسیی ناوەڕاستیشدا بەهەمان شێوە دەبینـرێ و لـە بەشـێکی زۆری نـاوی ژمارەکـاندا بەشـداری دەکا :

(یازدەه ، دوڤازدەه ، سێزدەه ، شازدەه ، نەڤەزدەه) .

ب ـ دەنگی (ن) .

وا پێ‌دەچێ دەنگی (ن) زۆر درەنگ هاتبێتە نێـو پێکهاتنی نـاوی ئەو جۆرە ژمارانەوە ، چونکە لـە زمـانی فارسیی ناوەڕاسـتدا بـە هیچ چەشنێك نابینرێ . لە زمانی فارسیی نوێ و زمـانی بلووجیـدا تـەنیا لـە وشـەی (شـانزدەه)دا هەیـە (هـەرچی ((ن))ی وشـەی ((پـانزدەه))ە ڕەسـەنە و هـی ئەسڵی وشـەکەیە) ... لـە زمـانی کوردیشدا لەگەڵ ئەوەشـدا کە لـە هـەموو شـێوەکاندا نییـە و پـتر تایبەتـە بـە ناوچـەی سـلێمانی ، پـەیدابوونی دەگەڕێتـەوە بـۆ سەرەتای سەدەی بیستەم .

(بۆ وەرگرتنی زانیاریی تەواو دەربارەی ئەو لایەنانەی ژمارەکـانی زمانی کوردی ، بڕوانە : د . ئەورەحمانی حاجی مـارف ، ڕێزمـانی کوردی ، بـەرگی یەکـەم (وشەسـازی) ، بەشـی چـوارەم (ژمـارە و ئاوەڵکردار) ، بەغدا ، ١٩٩٨ ، ل ٧٥ ـ ٧٧ .

ڕایەدا بووە ، کە دەبێ ((ئە سڵی ئە و ژمارانە لە نووسیندا بپارێزرێت)) [٣٦] .

تێچوونی ئەم ژمارانەش ، هەر وەك تێچوونی (د)ی هەندێ وشەی دی ، کە پێشتر باسمان کردن ، لە ساڵانی بیستدا لە گەڕدا بوو . بەلگەش ئەوەیە کە لە چاپەمەنییەکانی ئەو سەردەمەدا شێوەی جیاوازی بەکارهێنانیان ـ واتە ئەسوان و سوان دەبینرێ . بەوێنە بڕوانە ، ((تێگەیشنی ڕاستی)) : (ژ ٢١ ، ل ٤ ، س ١ ، د ٢٩ ـــ ((یازدە)) ؛ (ژ ١٧ ، ل ٢ ، س ٢ ، د ٥ ـ ((دوانزە))) [٣٧] .... ((بانگی

٣٦ـ کۆڕی زانیاری کورد ، ڕێنووسی کوردی ،((گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد)) ،ب١، ژ ١ ، بەغدا ، ١٩٧٣ ، ل ٢٧٠ .

٣٧ـ لە ((تێگەیشتنی ڕاستی))دا سەرنج ڕاگرتن لە ژمارەکان ، ئەو ڕاستییەشمان پێدەسەلمێنێ ، کە ئەو (ە)یەی هەندێ لە نووسەران دەیخەنە نێوان ژمارە و نیشانەی (ەم ، ەمین)ی پلەیانەوە ، شتێکی زیادەیە و لە لاوە هێنراوەتە ناوانەوە . لە گشت شوێنێك و تێکڕای وتارەکانی ((تێگەیشتنی ڕاستی))دا تاکە ژمارەیەك چییە (ە)ی لەگەڵ نەنووسراوە ، بەوێنە : (ژ ٢١ ، ل ١ ، س ٢ ، د ٦ ((دومین))) ؛ (ژ ٢١ ، ل ١ ، س ٢ ، د ١٥ ـ ((سیمین))) ؛ (ژ ٢١ ، ل ١ ، س ٢ ، د ٢٠ ـ ((چوارمین))) ؛ (ژ ٢٨ ، ل ٣ ، س ٢ ، د ٢٠ ـــ ((دومین))) ؛ (ژ ٢٨ ، ل ٣ ، س ٣ ، د ٢٨ ـ ((دوم))) ...

کوردستان)) : (ژ ۹ ، ل٥ ، س ۱ ، د ۱۸ ـ((دوازده))؛ (ژ ۳ ، ل ٦ ، س ۲ ، د ٤ ـ ((پانزه)) ...

... هتد . [۳۸]

هەروەها نەبینینی ئەو (ە)ە لە چاپەمەنییە کوردییەکانی دی ئەو سەردەمەدا ، ڕای دانانی بە شتێکی زیاد و لە لاوە هێنراو پتەو دەکات . بۆ نموونە بڕوانە : ((ڕۆژی کوردستان)) (ژ ۱ ، ل ۲ ، س ۱ ، د ۲۷ ـ ((بیستەمین)) ...

۳۸ـ دیاردەی بوونــی (د) بە (ت) لە ساڵانی بیستدا چۆن گەشەی دەکرد و چۆن لە کەسێکەوە بۆ کەسێك جیاواز بوو ، تێچوونی (د)ش هەر بەو چەشنە دەبینرێ . دواتر نیشانمان داوە ، کە زۆربەی نووسەرانی ئەو دەمە بە زۆری (دە)یان بەکار دەهێنا . جا گەڕان بە چاپەمەنییەکاندا ئەوە ئاشکرا دەکا ، کە نووسینی (د)ش پتر باوبوو . بۆ ئەوەش کە لەو ڕووەوە جیاوازی لە نێوان نووسەراندا هەبووە ، تەنیا پەنجە ڕاکێشان بۆ ئەوە بەسە ، کە لە هەموو ئەو وتارانەی ((تێکەیشتنی ڕاستی)) ، کە بەلامانەوە هی مێجەر سۆنن ، لە چەندین شوێندا وشەی (چەند)ی بە بێ سواندنی (د) نووسیوە ، بەڵام ئەو زانا کوردی لە ژمارە (١٦) و (١٧)دا وتارێکی بڵاوکردووەتەوە ، (چەن)ی بەکارهێناوە (بڕوانە : لطلق عالمێکی اجتماعی گەورەی کوردان بو رؤسای عالی قدر کردان ، ((تێکەیشتنی ڕاستی)) ، ژ ١٦ـ١٧) .

دەنگی (د) جگە لەو تێچوونە ئاسایی‌یەی ، گەلێ جار بە هۆی کارتێکردنی ئەو دەنگەشەوە ، کە بە دوایدا دێ ، ناوترێ ... بەتایبەت ئەگەر بکەوێتە پێش دەنگی (ت) یان (ك)ەوە . بە نموونە :

دت : زیادتر > زیاتر [٢٩]

بڵندتر > بڵنتر

.....

دك : زیادکردن > زیاکردن

بڵندکردن > بڵنکردن

.....

ـ ٢ ـ

پەیدابوون

ئەم دیاردەیە تەنیا لە یەك حاڵەتدا دەبینرێ :

ئەو کردارانەی ڕەگی کاتی ڕانەبوردوویان بە دەنگی (ڕ) یان (ر) کۆتایی دێت ، لە کردنی بە کارا بزریدا ، ئاخێوەر هەندێ جار (د) دەخەنە نێوان ڕەگی کردارەکە و پاشگری (ـ ر)ی کارا بزرییەوە :

گۆڕرا ــ گۆڕدرا

هاڕرا ــ هاڕدرا

ـ٢٩ لە کۆیا موددەعی دیمی ، بە ئیستیهزا وتی : شاهم !

گەدای ئەم کۆیە بم ، شاهنشەهێکم صەد لە شا زیاتر

(مەحوی ، ل ١٢٥ ، د٦)

سپاررا ــ سپاردرا

ژمێررا ــ ژمێردرا

... [40]

ـ ٢ ـ

دەنگەگۆڕکێ

١ـ د > ئـ

ئاشکرایە لە شێوەی سلێمانیدا نیشانەی (دە)ی کاتی ڕانەبوردوو و ڕابوردووی بەردەوام دەبێ بە (ئە) . وەک :

دەڕۆم > ئەڕۆم

دەچم > ئەچم

دەزانم > ئەزانم

....

دەڕۆیشتم > ئەڕۆیشتم

دەچووم > ئەچووم

دەمزانی > ئەمزانی

.....

٤٠ـ بۆ وەرگرتنی زانیاریی تەولو لەبارەی ئەو جۆرە دیاردەیەوە ، بڕوانە :

أ ـ د . عەبدوللا نەقشبەندی ، پاشکۆی (درا) ، ((گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد)) ، ب ١ ، ژ ١ ، بەغدا ، ١٩٧٣ ، ل ١١٥ـ١٢٧ .

ب ـ د . ئەورەحمانی حاجی مارف ، کرداری کارا دیار و کرداری کارا بزر لە زمانی کوردیدا ، ((گۆڤاری کۆڕی زانیاری عیراق ـ دەستەی کورد)) ، ب ٢٥ـ٢٦ ، بەغدا ، ١٩٩٤ ، ل ٨٦ـ٨٧ .

ئەگەر بۆ دەست نیشـان کـردن و ڕوونکردنـەوەی پلـەکان و شێوەی گۆڕانی (دە) بە (ئە) ـ ڕاستتر (د) بە (ئ) ـ گەشـتێك بـە دیوانـی شاعیرانی کۆن و نوێی ناوچەی سلێمانیدا بکـەین ، ئـەوە دەبینـین کـە لـە زوودا قـاڵبی (دە) بـەکارهاتووە و دوایـی بـووە بـە (ئـە) . لـە تێکـڕای شیعرەکانی ناڵیدا وێنەی (ئە) تەنیا لە یـەك شـوێندا دەبیـنرێ : (ل ٢٨ ، د ٢ ـ ((ئـەناڵم)) [41] [42] .... بـەڵام ئەگـەر بـەرەو پێـش بێـین ، ئـەوە دەتوانین ڕەوڕەوەی ئەو گۆڕانە دیاری بکەین . بۆ نموونە لـە شـیعرەکانی مەحوی‌دا هەرچەندە بە زۆری (دە) بەکارهاتووە [43] ، بەڵام تـاکـە

---

(٤١) دەستم مەخە سەر ، تا قەبڕەمم سووتووە ، چاوم !
یاخۆ بە شیفا هاتووی ؟ چەندێکە ئەناڵم
(٤٢) وا تێ‌دەگەم ئەو تاکە حاڵەتەش کاری نووسەری دەستنووسەکە بێ .
(٤٣) گەردی ڕێی هەستاوە جێ دلوا دەکا
بەختە ! ماڵی چاوی کێ ئاوا دەکا !
(ل ٢٢ ، د ٣ و ٤)
کە تۆ غایب لە بەرچاوم دەبی ، چم بێ لە تۆ غایب
قیامەت حاصری بەرچاومە ، خۆمم لە خۆ غایب
(ل ٥١ ، د ٥)
هەم دەمکوژێت و دین و دڵیشم دەبا ، دەڵێ
من (مَنْ قَتَل) ، ئەمیشە قەتیلم ، (لِیَ السَّلَب)
(ل ٤٩ ، د ١)
لە خۆم و لەو کەسە خۆشم دەوێت و خۆشی دەوێم ،
خودایە ، خۆش ببی‌یو ، تۆ ببی خودایا ، خۆش
(ل ١٥٢ ، د ٢)
... و گەلێکی دی .

تاکەیەك شێوەی (ئـە) ش دەبینرێ[44] ... زێوەر کە ماوەیێك بە دوا مەحویدا هاتووە ، بەپێچەوانەوە بە زۆری (ئـە)ی بەکارهێناوە و دەنکە دەنکەیەکیش (دە)ی وتووە ... بێکەس ، کە کەمێك پاش زێوەر کەوتووە تێکڕا (ئـە)ی وتووە و بەهیچ جەشنێك لە شیعرەکانیدا (دە) نابینرێ.

لە کاتی دەرچوونی ڕۆژنامەی ((تێگەیشتنی ڕاستی))یەوە تا سالانی ۳۰ دیاردەی بوونی (دە) بە (ئـە) بە شێوەیێکی سەرنج ڕاکێش دەبینرێ و لە نێوان نووسەراندا جیاوازی بەدی دەکرێ . زوربەی نووسەرانی ئەم سەردەمە بە زۆری هێشتا (دە)یان بەکاردەهێنا و بەشێکیشیان پتر (ئە)یان دەنووسی ... مستەفا پاشا و ڕەفیق حیلمی و عەلی کەمال باپیر ... زیاتر بە لای (دە)دا دەچوون . بەوێنە وتارێکی مستەفا پاشا ، کە لە ژمارە (۱)ی ڕۆژنامەی ((بانگی کوردستان))دا بە ناوی ((جەمعیەتی کوردستان))ەوە بلاوکراوەتەوە[45] ، حەوت نموونەی تێدایە ، کە شەشیان (دە)ن و تەنیا یەکێکیان (ئە)یە . لە ژمارە

---

(٤٤) وەقتی نوێژی سەر جەنازەی بۆ شەهیدی عیشق لۆست
مەوج ئەدا ئەم ئاسمانە لە دەنگی (الصّلا)
(ل ۲۸ ، د ٦)
خەو ئەزانێ نیە ، دەیوت : دە بنوو بێمە خەوت
نێك بەختم بە وەنەوزێ بکە ، ئەی بەختە مەدەد
(ل ۱۱۳ ، د ۱)
... و هەندێکی دی .

(٤٥) مستەفا پاشا ، جەمعیەتی کوردستان ، ((بانگی کوردستان)) ، سالی ۱ ، ژ ۱ ، ۲ی ئابی ۱۹۲۲ ، ل ۱ـ۲ .

(٣) شدا وتارێکی هەیە [٤٦] ، (٣٠) نموونەی تێدایە ــ(٢٦)یـان (دە)ن و تەنیا (٤)یان (ئە)ن . لە ژمـارە (٤)یشدا وتـارێکی بڵاوکردۆتـەوە [٤٧] (٥) نموونەی تێدایە و هەر (٥)یان (دە)ن ... ڕەفیق حیلمی لـەو شیعرەیدا ، کە لە ژمارە (٢)ی ڕۆژنامەی ((بـانگی کوردسـتان))دا چـاپی کـردووە [٤٨] تێکرا (دە)ی بـەکارهێناوە ... عـەلی کـەمال باپـیر لـە وتـاری ((تەربیـەتی ئـەولاد))دا [٤٩] (١٥) جـاری (دە)ی بـەکارهێناوە و (٩) جـاریش (ئــە) ... لەمانە و لە گەلێك نووسینی دی ((بـانگی کوردسـتان)) و چاپەمـەنی تـری ئـەو کاتـەدا بـە زۆری (دە) دەبینـرێ، بــەڵام بەشـێکی کەمیشـیان پــتر (ئە)یان دەنووســی ، وەك زەکـی صـائب و م . نـووری ... بەوێنـە زەکـی صائب لە وتاری ((مەســەلەی مەکتـەب کردنـەوە))دا [٥٠] ــ (١٥) جـار ــ (ئە)ی بەکارهێناوە ، کەچی تەنیا جارێك (دە)... م . نووریش لە وتاری ((ماکینەی چـاپ))دا [٥١] ــ (١٧) کـەڕەت (ئـە)ی نووسـیوە و تـەنیا دوو جار (دە) ...

---

(٤٦) مستەفا پاشا ، حەسەب حالی دووەم ، ((بانگی کوردستان)) ، سالی ١ ، ژ ٢ ، ٢١ ی ئابی ١٩٢٢ ، ل ١ـ٢ .

(٤٧) مستەفا پاشا ، ئەحوالی ضابطانی کورد ، ((بانگی کوردستان)) ، سالی ١ ، ژ ٤ ، ٢٨ ی ئابی ١٩٢٢ ، ل ١ـ٢ .

(٤٨) ڕەفیق حیلمی ، بۆ کوردان ، ((بانگی کوردستان)) ، سالی ١ ، ژ ٢ ، ١٤ ی ئابی ١٩٢٢ ، ل ٢ .

(٤٩) عەلی کەمال باپیر ، تەربیەی ئـەولاد ، ((بـانگی کوردسـتان)) ، سـالی ١ ، ژ ٥ ، ٤ ئەیلوول ١٩٢٢ ، ل ٢ـ٣ .

(٥٠) زەکی صائب ، مەسەلەی مەکتەب کردنەوە ، ((بانگی کوردســتان)) ، ســالی١ ، ژ ٢ ، ١٤ ی ئابی ١٩٢٢ ، ل ١ـ٣ .

(٥١) م . نـووری ، ماکینـەی چاپ ، ((بـانگی کوردسـتان)) ، سـالی ١ ، ژ ٢ ، ٢١ ی ئابی ١٩٢٢ ، ل ٣ـ٤ .

ژمـاره (١) و (٢)ی ڕۆژنامـەی ((تێگەیشـتنی ڕاسـتی)) لـە مەسـەلەی بەکارهێنانی (دە) و (ئە)دا چاوخەڵەتێنن ، چونکە وا نیشان دەدەن ، کـە نووسـەرانی ئـەو ڕۆژنامەیـە لایـەنگیری بـەکارهێنانی (ئـە) بوویـن ، بـەڵام تەماشـاکردنی ژمارەکـانی دی ئـەو تەمـە دەیوەێنێتـەوە و ئـەوەمان پێدەسەلمێنێ ، کە د. کەمال مەزهەر ورد لـەو کێشـەیەی کۆڵیوەتـەوە و ڕاست بـۆ ئـەوە چـووە کـە ((تێگەیشتنی ڕاسـتی)) زۆر جـار (دە)ی وەك خۆی هێشتۆتەوە و جارویاریش کردوویە بە (ئە)[٥٢] .

چاوخەڵەتێنی ژمـاره (١) و (٢) لەوەدایـە ، کـە شێوەی (ئـە)یـان لـە (دە) کەمێك پتر تێدا بـەکارهێنراوە . بـۆ نموونـە لـە ژمـاره(١)دا پـازدە (ئـە) و چـواردە (دە) هەیـە ؛ ژمـاره (٢) ــ شـەش (ئـە) و پێنـج (دە)ی تێدایە . کـەچی لـە ژمـاره (٣)وە ئـەم دیاردەیـە نـەك هـەر بەپێچەوانـەوە دەبینـین ، بـەڵکو تـا پـتر بـەرەو دوا ژمارەکانیشـی بڕۆیـن ، نیسـبەتی بەکارهێنانی (دە) زیـاد دەکا و (ئە) بەرەو کەم بوون دەچێ . بەوێنـە لـە ژمارە (٣)دا یازدە (ئە) و هەژدە (دە) هەیە ؛ ژمـاره (٤) ــ چـوار (ئـە) و پـازدە (دە)ی تێدایـە ؛ لـە ژمـاره (١٠)دا ــ چـوار (ئـە) و نـۆزدە (دە) دەبینـرێ ؛ شـەش (ئـە) و چـل و حـەوت (دە) لـە ژمـاره (٦٥)دا بـەرچاو دەکەوێ[٥٣] .

---

(٥٢) د . کەمال مەزهەر ، ((تێگەیشـتنی ڕاسـتی)) و شـوێنی لـە ڕۆژنامەنووسـی کوردیدا ، بەغدا ، ١٩٧٨ ، ل ١٥٢_١٥٣ .

(٥٣) ئەو (ئە)یانەش کە لە دوا ژمارەکاندا دەبینرێن ، بـە زۆری لـە وشەی (ئەڵێ) دان .

من وای بۆ دەچم ، مێجەر سۆن (ئە)ی پێخۆش بوویێ ، بەڵام زوو لەوە تێگەیشتبێ ، کە بۆ زمانی ئەدەبی و نووسین شێوەی (دە) لەبارترە [54] . ئەگەرچی لە ئاخاوتنی ئێستای سلێمانیدا تەنیا (ئە) بەکاردەهێنرێ و (دە) بەتەواوی لەبیرچووەتەوە ، بەڵام لەبەر ئەوەی گۆڕانێکی شێواوە و سەرەڕای ئەوەش ، چونکە نەك هەر لە دیالێکتی ژووروودا ، بەڵکو لە زوربەی بەشە دیالێکتەکانی دی خوارووشدا هەر شێوەی (دە) ماوەتەوە ، بۆیە ڕاست وایە لە زمانی ئەدەبی و نووسیندا واز لەو جۆرە تایبەتییە ناوچەییانە بهێنرێ . شایانی باسە ، کە مامۆستا تۆفیق وەهبیش لە هەمان ڕادایە و بەو بۆنەیەوە دەڵێ : پێویستە ((لەباتی (ئە)ی پیتە قاڵبی (دە) بەکاربێنین)) [55] .

٢ـ د > ی ـ y

ئەمە لە حاڵەتێکدا ڕوودەدات ، کە بکەوێتە نێوان دوو بزوێنەوە :

بادان > بایان

دادان > دایان

لە سەرمادا > لە سەرمایا

لە دنیادا > لە دنیایا

بادەم > بایەم

---

(٥٤) مێجەر سۆن لەو وتارەیدا ، کە لە ڕۆژنامەی ((پێشکەوتن))دا بڵاوی کردووەتەوە ، بە دەگمەن شێوەی (ئە)ی بەکارهێناوە . جا ئەمەش بەڵگەیێکی پتەوە ، کە ناوبراو شێوەی (دە)ی پەسەند کردبێ .

(٥٥) تۆفیق وەهبی، سەرچاوەی ناوبراو ، ئەسڵی پیتە قاڵبی شێوەی سلێمانی ، ل ٣١ .

ماده > مایه

.... هتد .

.... (٥٦)

٣ــ د > ت

بەتایبەت کە دەکەوێتە کۆتایی وشەوە . وەك :

نەوەد > نەوەت

سەد > سەت

مەهاباد > مەهابات

کرد > کرت

....هتد .

٤ــ د > و

قەد > قەو

بەد > بەو

---

(٥٦) پێویستە پەنجە بۆ ئەوەش رابکێشین ، کە لە هەندێ وشەی وەك (داخۆ،داخوا...)دا (د) دەبێ بە (ئـ) یان (ی ـ Y) :

داخۆ > ئاخۆ ـ یاخۆ

داخوا > ئاخوا

داخوا دەروونی شەق نەبووە (پردی سەرشەقام) ؟

پیر و فوتادە تەن نەبووە (داری پیرەمسوور) ؟

(نالی ، ل ١٨٤ ، د ٥)

بەهارێکی کە داخۆ بێ ، نەیێ ، هەی بێن و شینێ کەین

فەلەك هەر شینە ، سەحرا شینە ، کێو و لێوی جۆ شینە

(مەحوی ، ل ٢٨٢ ، د ٢)

ئایا بە جەمع و دائیرەیە دەوری (کانی با) ،

یاخۆ بووە بە تەفریقەیی شۆرش و نوشوور ؟

(نالی ، ل ١٦٨ ، د ١)

٥ـ د > گ

دەمێ بە دوای دەنگی (ن)دا دێت . وەك :

مەند > مەنگ

دەربەند > دەربەنگ

ئەوەندە > ئەوەنگە

...هتد [٥٧]

ـ ٤ ـ

Assimilation ـ وێکچـــواندن

وێکچواندن لە ئەنجامی کار لە یەکدی کردنی کشانەوە و هەڵمەتی دەنگە دراوسێکاندا ، کە قورسایی‌یان لەسەر یەکدی هەیە ، پەیدا دەبێ . وشەی (assimilatio)ی لاتینی خۆی دەتوانێ ببێتە نموونەی وێکچواندن . ئەم وشەیە لە : (assimulo) ــ (وێکیان دەچوێنم ، یەکیان دەخەم)ەوە دروست کراوە . ئەم کردارە لە پێشگری (ad < as) و کرداری (simulo) پێکهاتووە . ئەگەر لەگەڵ (assimilis) ــ (لێچوو)دا بەراوردی بکەین ، دەبینین لە دروست بوونیدا پێشگر(ـ ad):

---

(٥٧) لەم بارەدا دوو دەنگی (ن) و (گ) تێکەڵ بەیەك دەبن و دەنگێکی پەنگ خواردووی قورسی ناقۆڵا دەردەبڕرێ .

هەر لەم دۆخەدا هەندێ ئاخێوەر بەشێك لەو وشانە بەرەو سووك بوون دەبەن ــ واتە (د)ەکەی تێ‌دەچوێنن و دەڵێن : دەربەن ، ئەوەنە ، گوڵبەن ...

دەبێ ئەوەش لەبیرنەکەین ، کە (د)ی هەندێ لەو جۆرە وشانە ، بەو چەشنەی هەن ، بە ئاسایی دەوترێن ، وەك : هێندە ، بەندە ، کەند ...

(ad - similis) هەیە . کۆنسۆنانتی (d)ی پێشگر بە تەئسیری هەڵمەتی دەنگی (s) ئاوازەدارێتی و کۆسپەکی لە دەست دەدا ...

وێکچواندن بریتییە لە کارتێکردنی دەنگەکانی دراوسێ لە کۆمەکی وتندا ، پتریش لە هەر شت کۆنسۆنانت لە ڕووی ئاوازەداری و کپی ؛ نەرمی و توندییەوە دەکەوێتە ژێر باری کارتێکردنەوە .

وێکچواندنی هەمەکی (الكلی) و هەندەکی (الجزئی) هەیە . وێکچواندنی هەمەکی بەو حاڵەتە دەوترێ ، کە هەردوو دەنگەکە بە تەواوی وەك یەکیان لێ بێت . بۆ نموونە (کردتان) بە (کرتتان) تەلەفوز دەکرێ ــ واتە (د) بە کارتێکردنی (ت)ی دوایەوە ، دەبێ بە (ت) . لێرەدا لە سەرێکەوە دەنگی (د) لە ئاوازەدارییەوە دەبێ بە کپ و لە سەرێکی دییەوە وەك (ت) ی دواوەی لێ دێ . وێکچواندنی هەندەکی (ناتەواو) ، بەو حاڵەتە دەوترێ ، کە لە یەك ڕووەوە گۆڕان بەسەر یەك دەنگدا بێ . بەوێنە لە وشەی (گەستی)دا (ز) تەنیا لە باری کپ بوونەوە کەوتووتە ژێر کارتێکردنی (ت)ەوە و بووە بە (س) ، نەك بە (ت) .

کاری وێکچواندن لە ڕووی ئاراستەکردنیشەوە دوو جۆرە :

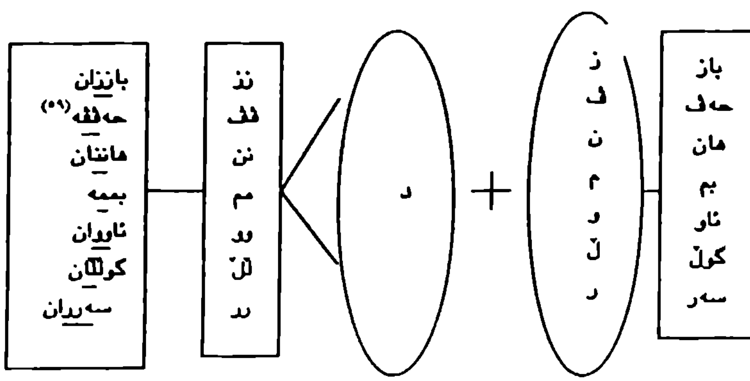
ڕاستەوخۆ و پێچەوانە . لە حاڵەتی وێکچواندنی ڕاستەوخۆدا قورسایی هەڵمەت لە کۆنسۆنانتی پێشەوە بۆ کشانەوەی ئەو کۆنسۆنانتەی بە دوایدا دێ ڕوودەدات ... لە حاڵەتی وێکچواندنی پێچەوانەشدا کشانەوەی کۆنسۆنانتی دواوە دەکەوێتە سەر هەڵمەتی کۆنسۆنانتی پێشەوەی . بەوێنە لە زمانی ئینگلیزیدا نیشانەی (s)ی بەدوا دەنگی ئاوازەداردا وەك (z) دەوترێ: Handz < Hands ؛ readz < reads ... و ئەمە وێکچواندنی ڕاستەوخۆیە . بۆ نموونەی پێچەوانەش ، ئەوەیە لە زمانی کوریدا ، کە دەنگی کپی (ش) لەبەردەم هەندێ دەنگی ئاوازە داردا وەك

(ژ) دەوتریٚ : هەشت > هەژدە ...[٥٨]

١ــ وێکچواندنی هەمەکی (الکلی) ــ Complete assimilation

ئەم حاڵەتە کە بە زۆری لە شێوەی سلێمانیدا دەبیسترێ و گەلیٚ دەنگ دەگرێتە خۆ ، کە لە نێوانیاندا فۆنێمی (د) ــ واتە شەوەی مەبەستی ئەم لێکۆڵینەوەیامانە ــ پتر ئەو گۆڕانکارییەی بەسەردا دیٚ :

أــ لە وشەیێکی ناسادەدا گەر مۆرفێمی یەکەم کۆتایی بە دەنگی (ز ، م ، ڤ ، ن ، ڵ ، و ، ر ...) هاتبێ و یەکەم دەنگی مۆرفێمی دووەمی (د) بیٚ ، ئەوە ئەو (د)ە ، وەك ئەو دەنگانەی مۆرفێمی یەکەمی لیٚ دیٚ :

(٥٨) سەرەتاییێکی زمانناسی (بەرگی یەکەم) ، سلێمانی ، ١٩٩٨ ، ل ٢٩٢ــ٢٩٣ ، (میدیا لە ڕووسییەوە وەریگێڕاوەتە سەر کوردی) .

(٥٩) (حەڤڤە) پاش هەندیٚ گۆڕان ئەم قاڵبەی ئێستای وەرگرتووە . ئەم وشەیە بە ئەس[illegible] لە (حەفت + دە) پێکهاتووە . دەنگی (ت)ی تێچووە ... ئەوجا ک[illegible]ی کپی (ف)ی ،کە کەوتووەتە پێش کۆنسۆنانتی ئاوازەداری (د)ەوە ، ئاوازەدارێتی وەرگرتووە ــ واتە بووە بە (ڤ) :

> حەودە > حەڤدە

بە[illegible] ئەمانەشدا لە شێوەی سلێمانیدا بەر یاسای گونجاندنی هەمەکی [illegible]رتووە و بووە بە (حەڤڤە) .

ب ـ دەنگی (د) نەك هەر كە دەكەوێتە دوای ئەو دەنگانەی ناومان بردن ، بەر یاسای گونجاندنی هەمەكی دەكەوێ ، بەڵكو كاتێ لە پاش یان لە پێش دەنگی (ت) شەوە دێت ، دیسان تووشی هەمان گۆڕان دەبێ :

یەكەم ـ كاتێ لە پاش دەنگی (ت)ەوە دێت .

واتە ـ ت د > دد . وەك :

ماتدان > माددان

خەتدار > خەددار

....[60]

دووەم ـ دەمێ دەكەوێتە پێش دەنگی (ت)ەوە :

واتە ـ دت > تت

كردتان > كرتتان

بردتان > برتتان

...[61]

---

(٦٠) شایانی باسە ، مامۆستا (طالب حسین علی) دەربارەی وێكچواندنی هەمەكی ، كە ئەو بە (گونجانی تەواو) ناوی بردووە ، زانیاریی باشی تۆمار كردووە (بڕوانە : فۆنۆلۆجی كوردی و دیاردەی ئاسان بوونی فۆنێمەكان لە زاری سلێمانیدا ، نامەی ماجستێر ، هەولێر ، ١٩٨٩ ، ل ٤٩ ـــ ٥٠) . وێڕای باسی ئەو كێشەیە ، هەر لە هەمان بەشی دووەمی نامەكەیدا ، گەلێ بار و دیاردە و یاسای دی فۆنۆلۆژی یادداشت كردووە و ، ورد و زانایانە لە زۆربەیانی كۆڵیوەتەوە . (ل ٤٠ ـ ٩٥) .

(٦١) ڕەنگە خراپ نەبێ ، گەر حاڵەتی یەكەم بە گۆڕانی بەرەو پێشەوە ناوبەرین و ، ئەوەی دووەم بە گۆڕانی بەەو دواوە .

٢ـ وێکچواندنی هەندەکی (الجزئی) ـPartial assimilation

لە وێکچواندنی هەندەکی‌دا (د) لە حاڵەتی ڕاستەوخۆدا بەدی ناکرێ و ، تەنیا وێکچواندنی پێچەوانەی هەیە . وەك :

هەشت + دە > هەژدە [٦٢]

پشت + دەر > پژدەر [٦٣]

... هتد .

ـ ٥ ـ

ڕێککەوتن

دەنگی (د) بە دوای دەنگی (ر)دا زۆر دێت : برد ، کرد ، مرد ، کورد ، سارد ، دەرد ، هەرد ، وەرد ، بەرد ، گرد ، پرد ، گەردن ، ورد ،

---

(٦٢) وشەی (هەژدە) لە (هەشت) و (دە) پێکهاتووە . لە سەرێکەوە دەنگی (ش) تێچووە ، واتە لەمەدا بەر یاسای تێچوون کەوتووە . لە سەرێکی دیکەوە (د) کە کۆنسۆنانتی ئاوازەدارە لەگەڵ دەنگی (ژ)دا ، کە ئەمیش هەر کۆنسۆنانتی ئاوازەدارە پتر دەگونجێ ، وەك لەگەڵ (ش)دا ، کە کۆنسۆنانتی کپە . لەم ڕووەوە یاسای گونجاندن کاری کردووە .

(٦٣) وشەی (پژدەر) لە ((پشت + دەر)) پێکهاتووە . لە وشەی (پشت)دا دەنگی (ش) کپ تەلەفوز دەکرێ . کاتێ وشەی (دەر)ی دەخرێتە سەر و (ت) تێدە ... ، (ش)ی کپ دەبێتە ئاوازەدار و بە (ژ) دەوترێت . ئەویش هۆی دە ... یاسای گونجاندنە ـ واتە کاتێك (ش)ی کۆنسۆنانتی کپ دەکەوێتە ... ی کۆنسۆنانتی ئاوازەدارەوە ، دەبێتە دەنگێکی ئاوازەدار .

بێگەرد ، شەوگەرد ، پەردە [٦٤]... و تێش ناچن [٦٥] ... واتە ناوتریّ ؛
بر ، کر ، سار ، دەر ، هەر ، وەر ، بەر ، گر ، پر ، گەرن ، ور ، بێگەر ،
شەوگەر ، پەرە ...

ئەمە وا نیشان دەدا ، کە دوو دەنگی (ر) و (د) حەز بە خزمایەتیی
یەکدی دەکەن و یەکتر دەپارێزن [٦٦] .

... [٦٧]

---

(٦٤) شان و مل و گەردنی پووتی بێگەرد
سنگی نەرم و ، مەمکی قوتی توند وەك بەرد
(گۆران ، ل ٤٧)
لەبەر ئەوەی بەشەرێکم زەبوونی دڵ ، هەڵبەت
حەقم بو پەردەیی شەرم و حەیام دڕی ، لام برد !
(گۆران ، ل ٧٣)

(٦٥) بە دەگمەن نەبیّ لە چەند وشەیێکی یەکجار کەمدا حاڵەتی تێچوونیشی هەیە .
وەك : زەرد > زەر ، ئارد > ئار

(٦٦) مامۆستا مەسعوود محەمەد لە وتاری (فۆنەتیك چیمان بۆ بکا) ، ((گۆڤاری
کۆڕی زانیاری کورد)) ، بەرگی سێیەم ، بەشی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٧٥ ، ل
٥٩٢ـ٥٩٤ و ٦٠٤ـ٦٠٥، لە باسی (گونجانی تەولو)ی دەنگەکاندا لەم
دیاردەیە دواوە .

(٦٧) لەبەر ئەوەی سەرجەمی سەرچاوەکانی ئەم لێکۆڵینەوەیە لە پەراوێزدا
ناویراون ، بە پێویستی نازانم لە لیستێکدا کۆیان بکەمەوە و سەرلەنوێ
بیانخەمە بەر چاوی خوێنەر ... هەروەها لەو ڕایەدام ، کورتە باسێکی وەها ،
کورتە و ئەنجامی ناویّ .

بنج و بناوانی هەندێ وشە

د. ئەورەحمانی حاجی مارف

- بەشی یەکەم -

بەغدا - ٢٠٠٠

ئەم کتێبە

لە ئامادەکردنی پێگەی

(منتدى إقرأ الثقافي) ە

WWW.IQRA.AHLAMONTADA.COM

بۆ سەردانی پەیجی پێگە:

https://www.facebook.com/iqra.ahlamontada/

بۆ سەردانی پێگەکە:

http://iqra.ahlamontada.com

پێشەکی

ئێتیمۆلۆژی ئەو بەشەیە لە زانستی وشە ، کە لە پەیدابوون و وەرگرتن و گەشەکردنی وشە و ئەو دەورانەی پێیدا تێپەڕیوە دەدوێ.

وشەکانی زمانی کوردی قاڵ بۆوەی ساڵانی دوور و درێژی مێژووی گەلی کوردە و سۆرە و تۆرەی چەندین پلە و قۆناخی هەڵس و کەوتی باری ژیانی هات و نەهاتێتی. لەو ماوە درێژ و بەرفراوانەدا کە بە سروشت لە کەو دراون و گێژە کراون و گورگە و بنژیل و زێوانیان لێگیراوە ، لە زۆر ڕووی گرنگەوە پتەو بووە و بە خۆدا هاتۆتەوە و دەوڵەمەند بووە .

پەیدابوون و گەشەکردنی وشەکانی زمانی کوردی ، وەکو هەموو زمانەکانی سەر ڕووی ئەم زەمینە لە دوو ڕێگەوە سەری‌هەڵداوە. یەك ـ ڕێگەی ڕاستەوخۆ، کە ئەویش هەڵێنجانی وشەی کوردیی ڕەسەنە لە نێو زمانی کوردیدا ؛ دوو ـ ڕێگەی لاوەکی ، کە ئەویش وەرگرتنی وشەیە لە زمانی بێگانەوە.

بەم جۆرە لە لێکۆڵینەوەی ئێتیمۆلۆژیی زمانی کوردیدا ، پێویستە بەتایبەتی بنجی زمانی کوردی ساغ بکرێتەوە ؛ وشەی ڕەسەنی کوردی و وشەی ئێرانی و هیند و ئەوروپایی دەست نیشان بکرێن ؛ وشەی بێگانە و ڕەگی بێگانە لە زمانی کوردیدا دیاری بکرێن ؛ چالاکی و سستی وشەکانی زمانی کوردی بخرێنە پێش چاو...هتد.

بەو پێیە ، هەوڵ دەدەین ماک و بنەما ؛ ڕەگ و ریشە؛ ڕەگەز و بنچینە ؛ بنج و بناوان ...ی هەندێ وشەی زمانی کوردی لەو شێوەیەی ئەمڕۆیدا کە هەیە ، لێك بدەینەوە و بەپێی توانست لەگەڵ زمانانی خزم و بێگانەدا بەراوردیان بکەین.

ئاگر:

له شــێوه جۆربــهجۆرەکانی زمــانی کوردیــدا ئــهم فۆرمانەی خوارەوەش بەکاردێنرێن :

ئاور ، ئینگـر ، ئـاهر ، ئایـهر ، ئـار ، ئـایر ، ئاتــهر ، ئادر، ئاتەش...

ئاوێستا : ئاتەر

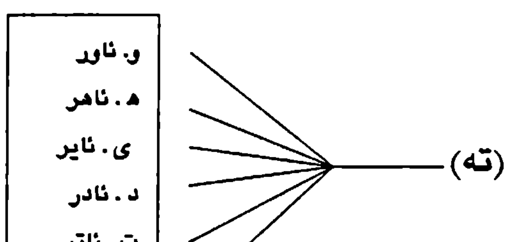
پەهلەوی : ئاتەرش

تێبینی :

* (تــه)ی (ئاتــهر)ی ئاوێســتا بــووه بــه (گ) و وشــهی (ئاگر)ی لێ کەوتووەتەوە .

هەرچی وشەکانی دیە (تە)ی ئاوێستا :

١. بووه به (و ، ه ، ی ، د ، ت ، یه)

٢. تێچووه :

ئاتەر . ئا (تە)ر > ئار

٣ . ماوەتەوە

ئاتەر - ئاتەر

* (ئا)ی ئاوێستا بووە بە (ئیٚ) :

ئیٚگر

*(ر)ی پەهلەوی تیٚچووە و (ئاتەرش) بووە بە (ئاتەش)

ئاباد :

- ئابات ، ئاوا ، ئاوەدان ...

١ . لە زمانە ئیٚرانییەکاندا وەك مۆرفیٚمیٚکی بەند بە دوا ناویٚکدا دیٚ و یـاریدەی ڕۆنـانی نـاویٚکی نـویٚ دەدا بـۆ ناونـانی شـار و دیٚ : ئیسـلام ئابـاد ؛ جـەلال ئابـاد ؛ عەشق ئاباد ...

٢ ـ لە کوردیدا :

ا) بـە زۆری بـە هـەمان چەشـنی زمانـانی خزمـی ، خۆی دەنویٚنیٚ : مەهاباد...

ب) بـە تـەنیاش لـە شـیٚوەی ئاوەڵنـاوی سـادەدا بەکاردەبریٚ . ئەوەتە مامۆستا هیٚمن دەڵیٚ :

وەك بەهەشت خەمڵیوە خاکی پاکی کوردستانی ئازاد

موڵکی ئازەربایجانیش بۆتەوە مەعموور و ئاباد

بازاڕ :

فارسیی کۆن : ئەبا جاڕی

پەهلەوی : ڤاچاڕ

(ڤ)ی پەهلەوی لە کوردیدا بووە بە (ب)و

(چ)ش بووە بە (ز) :

ڤاچاڕ > بازاڕ

(ئەبا)ی فارسیی کۆن لە سانسکریتیدا (سەبهە)یە ، کە واتای (شوێنی کۆبوونەوە) دەگەیەنێ.

کەرتی دووەمی لە چاوگی (جەڕی)یەوەیە ، کە واتای (لەوەڕان) دەدات .

وا پێدەچی وشەی (شار)یش هەر لە (زاڕ) - (چاڕ) =(جار)ی‌یەوە کوتبێتەوە . ئەوەتە لە دیالێکتی ژووروی کوردیدا بە (شار) دەوترێ (باژێڕ) .

ئارەزوو :

- ئارزوو ، ئارەزۆ ، ئارزی ، واز ، حەز...

ئاوێستا : ئازی

پەهلەوی : ئارزۆك ، ئارزووك ، ئاهووك

سانسکریتی : ئازەڤ

تێبینی :

١ . لە ئاوێستا و پەهلەوی و سانسکریتی و گشت دیالێکت و بەشە دیالێکتەکانی کوردیدا (ئا)ی سەرەتای وشەکە وەك یەکە و هیچ گۆڕانێکی بەسەردا نەهاتووە .

٢ . لە پەهلەوی و کوردیدا :

أ) لە نێوان (ئا)و (ز)دا (ر) پەیدابووە .

ب) دەنگی (ی) بووە بە (وو) ، یان (ۆ).

٣. لە هەندێ شێوەی کوردیدا (ی) کۆتایی وەك خۆی ماوەتەوە . (ئارزی).

ئادەم :

بە (عیبریی کۆن) واتای (مرۆ ، مرۆڤ ، مەردووم ، ئینسان ، بەشەر) دەدات .

ئادەمیزاد =

ئادەم + ی + زاد (نەوە)

واتە ـ ئەو کەسانەی لە ئادەم کەوتوونەتەوە .

ئەبەنووس :

= ئابەنووس ، ئابنووس ...

لە وشـەی (EBENOS)ی گریکـی‌یـەوە وەرگـیراوە ،
کە واتای (داری ڕەش) دەگەیەنیٚ.

فارسی : ابنوس

ئارام :

- ئۆخـژن ، ئۆقــرە ... ســرەوت ، ســەبر ... تــوان ،
توانست ... وزە ، هێز ... لەسەرخۆ ، هێمن ... خامۆش،
بیٚدەنگ ... بەئەسپایی ، بەنەرمی ...

ئاوێستا : ئارەم

(ئا) پێشگرە بۆ جەخت کردن + (رەم) قەدی چاوکی
(حەسانەوە)یە .

سانسکریتی : رامەیەتی

فارسی : ارام

*(ئارەم)ی ئاوێستا چ لە کوردی و چ لە فارسیدا تەنیا
دەنگی (ە)ی گۆڕراوە بە (ا) .

ئەژدیها :

= ئەژدەها ، هەژدەها ، هەژدیها...

ئاوێستا : ئەژی‌دەهاکە . پێکهاتووە لە :

(ئەژی) = مار

(دەھ) =ژەهراوی ، گەزندە ، ئازاردەکە

(اکە) - خراپ

ئەگەر لەگەڵ (ئەژدەها)ی کوردیدا بەراوردی بکەین ، دەبینین (ی)ی (ئەژی) و (کە)ی کۆتایی تێداچوون .

ئاهەنگ :

- بەزم ، شایی ، گۆڤەند ،ڕابواردن ، خۆشی...

ئاوێستا : ئاتەنگ

پەهلەوی : ئاهەنگ

لەم وشەیەدا تەنیا دەنگی (ت) گۆڕاوە بە (ھ)

ئازووخە :

- ئازۆخە ، ئازووقە ، تفاق ، زەخیرە...

ئاوێستا : ئازووئیتی ، ئازووتی - چەوری ، خواردەمەنی

ئاخەلێوە :

- خاکەلێوە ، ئاخلێڤە

یەکەم مانگی بەهار ، سەرەتای بەهار

ئاخ - خاك

واته كاتێ شینایی به ئاستەم سەردەردێنێ و لەو سەردەمەدا ، كە ئاژەڵ دەلەوەڕێ ، خۆڵ و گیا پێكەوە هەڵدەگرێ ، ئاخ (=خاك) بە لێویەوە دیارە .

ئاران :

له كوردیدا بەم مانایانە دێت :

١. زستانەوار ، گەرمەسێر ، قشلاخ...

٢. لەوەڕگا... مێرك... پاوان...

٣. دەشت ، تەختانی ، تەختایی...

٤. گۆشتەزەوی ، نەرمان...

٥. چۆڵ... هەرد... سارا...

تێبینی :

به زمانی لاتینی (ئارێنا) بە واتای حەرفی (خۆڵ) دەگەیەنێ . لە ڕۆمای كۆن گۆڕەپانێكی دائیری یان هێلكەئاسایی خۆڵ بەسەردا ڕاخراو له ناوەندی (ئامفی تیاتر)ی بینای بینەراندا بۆ نیشاندان و بەگژ یەكدا كردنی كۆیلە و ئەسیری جەنگ و گیانلەبەری دڕندە بەكاردەهێنرا . (ئارێنا)ی لاتینی لە فەرەنسیدا بووە بە (ئارێن) و له ڕووسیدا (ئەرێنە) .

مێش :

= مەشی ؛ مەگەز

ئاوێستا : مەخشی

پەهلەوی : مەگەس ، مەکەس

* وا پێدەچێ (مێش ، مەشی) لە (مەخشی) ئاوێستاوە کەوتبنەوە و (مەگەز)یش لە (مەگەس ، مەکەس)ی پەهلەوییەوە.

ماسی :

= ماهی

ئاوێستا : مەسیە

پەهلەوی : ماهیك

بلووجی : ماهی

ئەفغانی : ماهەی

سانسکریتی : مەتسیە

گەروو :

= ئەوك ، قورگ

ئاوێستا : گەرەه

پەهلەوی : گەرووك

فارسیی نویّ : گلّوو

سانسکریتی : گەله

لاتینی : گولّه

ئەرمەنی : کول

ئەفغانی : گارە ، غارە

ڕووسی : گۆرڵە

کەنی :

= کەنیشك ، کیژ ، کناچە ، کناچی ، کچ...

ئاوێستا : کەنیا ، کەینین ، کەینیکا

پەهلەوی : کەنیك

سانسکریتی : کەنیە

نەمر :

= زیندوو

پێکهاتووه لە ئامرازی (نە)ی نەریّ + (مر)ی ڕەگی کرداری (مردن) .

ئاوێستا : ئەمرتە

پێکهاتووه لە ئامرازی (ئە)ی نەرێ + (مرتە) ، کە قەدێکە واتای (مەرد) یان (مردوو) دەدات .

ئەفسەر :

- زابت ، زاووت

ئەم وشەیە لە ڕێی زمانی فارسییەوە هاتووەتە کوردییەوە .

لە (ئەفیسێر)ی ڕووسی و(ئوفیسیە)ی فەرەنسی و (ئۆفیسەر)ی ئینگلیزی ... وەرگیراوە . ئەوانیش لە (ئۆفیسیووم)ی لاتینییەوە بە مانای (فەرمانبەری گشتی)یان وەرگرتووە.

بەفر :

کرمانجی ژووروو : بەرف

ئاوێستا : ڤەفرە

پەهلەوی : ڤەرف

فارسیی نوێ : بەرف

تێبینی :

١. دەنگی (ڤ)ی ئاوێستا و پەهلەوی لە گەڵ وشەی کوردیدا بووەتە (ب) .

٢. (بەفر)ی كرمانجیی خواروو دەچێتەوە سەر ئاوێستا و (بەرف)ی كـرمانجی ژووروو و فارسی دەچێتەوە سەر پەهلەوی .

ئینجیل :

یۆنانی : ئێڤانگێلیۆن

- مزگێنی ؛ خەبەری خۆش

ئیبلیس :

عەرەب لە یۆنانییەوە وەری‌گرتووە (دیابۆلۆس) بە یۆنانی واتای (درۆزن ، دووزمان) دەگەیەنێ .

ئەسرین :

- فرمێسك ، ئەسر ، ئەسروو

ئاوێستا : ئەسرەڤ ، ئەسروو

پەهلەوی : ئەرس

تێبینی :

١ . لە هەندێ شوێنی كـــوردستان (ئەسروو) دەوترێ كە ئەمە تەواو لەگەڵ ئاوێستاكەدا یەك دەگرنەوە .

٢. لــه (ئەســر)ی هــەندێ هــەرێمی کوردەواریــدا تێداچوونی (ەڤ) یان (وو)ی کۆتایی دەبینرێ.

٣. بۆ (ئەسرین)یش وا پێدەچێ (ەڤ) یان (وو) بووە بە (ین).

ئەمبار :

- عەمبار...

ئاوێستا : هام پەر

پەهلەوی : هەنبار

(هامپەر)ی ئاوێستای بە مانای (ئاخنین ، پڕکردن و داگرتن) دێت .

- وا پێدەچێــێ عــەرەب لــە زمانــە هینــد و ئەوروپاییەکانەوە وەریان گرتبێ .

بەگ :

ئاوێستا : بەغە ، بەگە ، خوا

پەهلەوی : بەگ - خوا

عەرەبی و فارسیی : بێگ

تێبینی :

١. لە کوردی و فارسی و عەرەبی و تورکیدا ماناکەی گۆڕاوە.

٢. قاڵبە کوردییەکەی بەتەواوی وەك پەهلەوی یە. هەرچی فارسی و عەرەبی و تورکی یەکەیە، جیاوازییان لەگەڵ پەهلەوی یەکەدا هەیە.

٣. لە زمانی ڕووسیدا (بۆگ) بەمانای (خوا) دێت .

بووم :

= زەوی ، خاك

ئاوێستا : بوومی

پەهلەوی : بووم

سانسکریتی : بهوومی

وشەی (بووم) لە کوردیدا لە بیرچووەتەوە و بەتەنیا بەکار نایەت . ئێستا تەنیا لە دوو وشەی (بوومەلەرزە) و (بەروبووم)دا دەبینرێ .

مردن :

ئاوێستا : مەر

فارسیی کۆن : مەر

سانسکریتی : مەر

پەهلەوی : مورتەن

بلووجی : میرەگ

فارسی : مورده

*(موت)ی عەرەبی لە (مورتەن)ی پەهلەوییەوە نێزیکە. واتە عەرەبییەکە لە دەنگی یەکەم . (م)و دووەم . (و)و سێیەم ـ (ت)ی پەهلەوی پێکهاتووە.

ژیان :

ئاوێستا : زیانی ، زیانا ، جیانو

سانسکریتی : جیەنە

پەهلەوی : جان

فارسی : جان

ئەفغانی : زیان

بلووجی : زیانی

ئەرمەنی : زیەن

ڕووسی : ژیزن

*تەنیا لە کوردی و ڕووسیدا دەنگی یەکەم بووە
بە (ڤ).

ئامین :

بنجی ئەم وشەیە عیبریی کۆنە و دەقاودەق واتای
(ڕاستە ، وایە ، تەواوە...) دەگەیەنێ .

ئوتوو :

کوردی ئـــەم وشـــەیەی لـــە زمـــانی ڕووســـیـیەوە
وەرگرتووە.

بە ڕووسی (ئوتیووك)ی پێدەوترێ.

ڕووسیش لە تەتەری وەرگرتووە .

بە تەتەری (ئەتەك)ە .

سەماوەر :

وشەیێکی ڕەسەنی ڕووسیـیە ، کە پێکهاتووە لە :

(سام + ە + ڤار)

(سام) - خۆ

(ە) = ناوبەندە (سام) و (ڤار)ی بەیەکەوە بەستووە.

(ڤار)- ڕەگی کرداری (ڤاریت)ە - کوڵ . کوڵان

کەواتــە (ســەماوەر) دەقــاودەق واتــای (خۆکــوڵ ، خۆکوڵێن) دەگەیەنێ.

هەشت :

- ئەشت

ئاوێستا - ئەشتە

پەهلەوی - ئەشت ، هەشت

سانسکریتی - ئەشتەو

*شێوەکانی ئـەم وشـەیەی کـوردی بەتـەواوی لەگەڵ شێوەکانی پەهلەویدا یەك دەگرنەوە.

هەشتا :

- ئەشتا

ئاوێستا : ئەشتایتی

پەهلەوی : ئەشتات ، هەشتات

فارسی : هشتاد

بلووجی : هەشتاد

*وشەی (ئەشتاتی) ئاوێستا ، کە بە یاریدەی پاشگری (تـی) سازبووە ، وا پێدەچـێ لـە زمـانی پەهلـەویدا (ات)ی ئێرانی وەرگرتبـێ : (ئەشـتات .

هەشتات) . لە زمانی فارسی و بلووجیدا (ت)ەکە بووە بە (د) . (هەشتاد) . لە زمانی کوردیدا (ت) تێداچووە و (ا) ماوەتەوە و وشەکە بووە بە (ئەشتا ، هەشتا).

بۆسۆ :

لە دوو مۆرفێم پێکهاتووە :

١. بۆ - بۆن ، بێن ، بێهن

ئاوێستا : بەئۆذی

پەهلەوی : بۆذ ، بۆی

گەرچی ئەم وشانە لە ئاوێستا و پەهلەویدا هەر بە بۆنی خۆش وتراوە ، بەڵام ئەمڕۆ لە کوردیدا بە هی خۆشیش و ناخۆشیش دەوترێ.

٢. سۆ (سووتان) - ئاگرتێبەربوون

تێبینی :

١. لە ناوچەی هەولێر دەوترێ : (بۆنسۆ) ؛ لە کرمانجی ژووروودا : (بۆسی).

٢. واتاکەی : بۆنی لۆکە و پەڕۆی سووتاو بەڵام بە (بۆنی چێشتێ ، کە بە بنی مەنجەڵەوە سووتابێ و لە کاتی خواردنیدا هەستی

پێبکرێ... یاخود تامی ماستێك شیرەکەی زۆر کوڵابێ...) دەوترێ : (بۆکن ... (بۆنی سووتانی هەندێ شت ، کە لە گیانداران دەکەونەوە ، وەك: خوری ، موو...)ش دەوترێ : (بۆکرووز ، بۆپروون).

ئاخوڕ :

ئاوێستا : ئا ـ کوەرە

پەهلەوی : ئاخوەر

فارسی : اخور

لە کوردیدا ئەم وشانەش : (ئافر ، ئافڕ ، ئافەرە، ئاووڕ ، ئاهویر ، ئاڵفدان ، ئاخۆڕ ، ئاخڵ ، ئاخڵە ، هەڤش...) هاوواتاین .

قوش قوشی ڕاوی نەبێ ، مورغی کولانە و ئاخورە
سەگ سەگی تازی نەبێ ، کادینی‌یو ئەنبارییە
(نالی)

مەیتەر و زین و تەویلە ، ئەی برا لازم نییە
ئاخوڕ و ڕەشمە و لغاوی هەروەها پێویست نییە
(بێکەس)

ئیدیۆم :

ئاخوڕی بەرزە =

بە یەکێك دەوترێ لووت بەرز و بە فیز بێت .

ئاخوڕی خوارە -

١. بە کەسێکی دەستبڕ و تەڵەکەباز و ناپاك دەوترێ.

٢. کاری چەوت و چەوێڵ و چەواشە .

٣. مرۆی دووڕوو و دووزمان .

ئاخوڕی خۆی لێ تێك چووە -

لە خۆی بایی بووە . لە خۆی گۆڕاوە .

ئاخوڕی چەورە -

بە کەسێك دەوترێ ساماندار و تێروتەسەل و سایە چەور بێت .

ئازا :

ئاوێستا : ئەزامی

فارسی : شجاع

لە کوردیدا ئەم وشانەش (بوێر ، بەجەرگ ، جەمێر ، جوامێر ، دلاوەر ، دلێر ، گەڕناس ،

نـــەترس ، ئـــەگیت ، مێرخـــاس ، مـــەرد ...)
هـاوواتاین .

نییە دەخلَم لە شانامە و مەصافی ، غەیری ئەم نوکتە
کـە کـوشتەی بەندی تۆیە هەر کەسیٚ ئازاد و ئازا بیٚ
(نالی)
لـە پێشا خاکی مە لانەی پڵنگ و شێری ئـازا بـوو
ئەمێستا مار و مێروو ، گورگ و ڕێوی لێی دەکەن سەیران
(حاجی قادری کۆیی)

(ئـازا) بـە مـانای نـاڕاستەوخۆش بەکـاردێنریٚ ، کە واتـای (چاپووك ، چالاك ، چوسـت ، بـەتاو ، بـەگوڕ ، خۆشـڕەو ، خـێرا ، گـورج ، تونـد ، پتـەو، پـەیت ...) دەگەیەنیٚ .

بەرانبەر ئەم واتایەی لە ئاوێستادا : (ئازوو ، ئاسوو) هەیە .

ئیدیۆم :

ئازا گۆ و ئـازا مـەیدان = واتـا هـەی لـە گوتنـدا ئـازا ، ئەوە مەیدان ... بۆ هاندانی یەکێك دەوترێت ، کە بە قسە تەواوبێت و لە کرداردا سست بێت .

ئاراستە :

لە زمـانی کوردیــدا وەك دوو وشــەی هــاوبێژ خــۆی دەنوێنێ :

١ . لـــە پەهلـــەویدا : (ئاراتـــەك)ە و چاوگەکەشـــی (ئاراستەن)ە و لە کوردیدا بووە بە (ڕازاندنەوە). واتە:

أ) خەمڵاوە ، جوانکراو ، ڕازاوە ، ئارایش کراو...

ب) تەکوزکراو ، ڕێکوپێك کراو ، لەبار...

ج) بە سـەروبەر ، ئامادەکراو ، سـازکراو ، ڕێکخـراو... (سوپا و ئووردوو و لەشکر).

د) ئامادە ، دەردەست ، ساز ، تەیار ، حازر

٢. بە واتای (ڕووبەڕوو) :

ئاراستەی قەدیم یەد قودرەتم
نەزدیك وە لیقای زات وەحدەتم
(میرزا ئولقادر)

ئارد :

پەهلەوی : ئارت

فارسی : ارد

لە کوردیدا (ئار ، هارد ، ئەرڤان...)یش هاوواتاین.

پیرێژن ئەڵێ : بەفر ئارد بووە
قەدریان نەگرتووە و لە کیسیان چووە
(پیرەمێرد)

ئیدیۆم :

ئاردی بێژراوە = شتی پوختەکراو ، سازکراو،خەمڵاوە

پەندی پێشینان :

ئاردی بێژراوە ، کەپەکی ماوە - واتە باشی ڕۆیوە و خراپی ماوە.

ئاردی ڕۆیوە و سۆسی ماوە - بە شتێك دەوترێ ، کە کەڵکی نەمابێ.

ئار :

لە زمانی کوردیدا (ئار) وەك چوار وشەی هاوبێژ دەبینرێ :

١ـ بە واتای (ئاگر) :

ئەگەر بە ئاری عەشقەکەت دولبەر بسووتێم دوور نییە
چونکە وەك پەروانە قوربان من پەشێو ئەحواڵی تۆم
(مینە جاف)

مەمێ گۆت : برا ، دلێ من ژ کول و کەسەران وسا تژییە وێ ب ژانە

ژ دلێ من ئارێ حەفت فرنانە

(مەمێ ئالان)

٢ـ لە کرمانجیی ژووروودا بە مانای (ئارد) لە کاردایە:

ئاشڤانچی گۆت : جی هەیە ، لێ نان ل جەم من تونە ، ل ڤرا بوو بە خەلایی ، کەسەك نان نایینە ، ناهێرە ، ئاری من تونە ، کو ژ تەرا نانەکی بپیژم ...

(کوردۆ)

دەوترێ : ئارێ گەنم ؛ ئارێ جەھ ، ئارێ ب کەپەك

٣ـ لە دیالێکتی ژووروودا بە واتای (شەرم) بە کاردەبرێ ، کە ئەویش لە (عار)ی عەرەبییەوە کراوە بە (ئار) :

شکاند سۆندا خوە و ناڤێ خوەکر دەفتەرا دەرەوینانە

دناڤ خەلکێ دە،ب مە ڤە نەهشت ئار و فەدی تاڤا پوویانە

(مەمێ ئالان)

٤ـ لە هەندێ ناوچە بە مانای (نزار ، نسار ، نسێ ، سێبەر ...) دێت ـ واتە جێگەیێك لە بەرزیی شاخ و کێودا ، کە بەر سێبەرە و هەتاو کەم لێی دەدا ... شوێنێك کە هەتاو نایگرێتەوە .

ئارا :

دەتوانین چوار وشەی (ئارا)ی هاوبێژ دیاری بکەین :

١ـ به ماناى (ڕازاندنەوە ، جوان کردن ، ڕێکخستن ...
ئـارایش ، ڕازاوە ، ڕێکوپێـك ...) ، کـە لـە فارسـیدا
(اراستن)ە .

تەخت ئارا - تەخت ڕازاندنەوە :

تا (سولەیمانان) نەبوونە صەدری تەختی ئاخیرەت
(ئەحمەد موختار)ی ئێمە شاهی تەخت ئارا نەبوو
(نالی)

چەمەن ئارا - چەمەن ڕازێنەوە :

تا نەگریا ئاسمان و ، تەم ولاتی دانەگرت
گوڵ چەمەن ئارا نەبوو ، هەم لێوی غونچە وا نەبوو
(نالی)

شەو ئارا - شەو ڕازێنەوە :

من و یەك لەحظە شەو ئارام و تاقەت
لە دووری ماهی شەوئارا ؟ فەرموو
(وەفایی)

بەزم ئارا :

من چۆن پەروانان هەر جانفدای تۆم
حەیران جەمین بەزم ئارای تۆم
(وەلی دێوانە)

٢ـ بە واتای (نێوان ، بەین ، ناوان ، مەیدان ...)

ئەوەی دامنا و بە هیوای بووم ، لە بیری کۆنی گەنجیدا
ئەوەی هێـزی خەیاڵاتم دروستی کـرد لە ئارادا
(ئیحسان فوئاد)

٣ـ بە مانای (ڕا ، بیر ، هزر ... بیروڕا و بۆچوونی کەسێك سەبارەت کێشەیێك ...). لە (أراء)ی عەرەبییەوە وەرگیراوە ، کە کۆی (رأی)یە .

٤ـ لە شێوەی دملکیدا بە واتای (ئەوجار) دێت.

ئارۆ :

لە شێوەی هەورامیدا بەکاردێ .

پێکهاتووە لە (ئا-ئەم) + (ڕۆ + ڕۆژ)

لە شێوەکانی دیی کوردیدا : (ئاڕۆ ، ئەمڕۆ ، ئەوڕۆ ، ئیمڕۆ ، ئبڕۆ ، ئەڤڕۆ ...) هاوواتاین.

ئەی ڕەسوول ئارۆ شەوفش پەروازدا
وەناز و ئیعزاز کار تۆ ساز دا
(مەولەوی)

من واتم : درود مەوانە ئارۆ
هەر روکن و مەقام دوعای ویش دارۆ
(فەقێ قادری هەمەوەند)

ئارۆ قیبلۆ من ، بە لەنجە و لارە
تەشریفش وە لای ، تۆ ئامان هارە
(صەیدی هەورامی)

ئیدیۆم

ئارۆ ، ئارۆن - ئەمڕۆ ئەمڕۆیە ـ واتە : ئەمڕۆ ئەو ڕۆژەیە ، کە لێی دەترسای . ئەمڕۆ ڕۆژی منە .

پەندی پێشینان :

ئارۆ سەوایش پەندکەرۆ - ئەمڕۆ سبەینێیی پێ دەکا.

ئاد:

لە زمانی کوردیدا (ئاد) وەك سێ وشەی هاوبێژ خۆی دەنوێنێ :

١ـ لە ناوچەی هەورامان و هەندێ شوێنی دی کوردستان بە واتای (ئەو ـ بۆ نێرینە) دێت :

ئاد مارۆ بەویر تەرزەکەی باڵات

ئەو دیدەی مەستت ، ئێد خاڵ ئاڵات

(مەولەوی)

ماوای ڕەفیقش جە کۆی توون بێ

ئادیچ(١) چوون مەجنوون دەروون پڕ هوون بێ

(لەیلێ و مەجنوون)

ئاد دەماخ دڵ پەرداخ کەردەوە

ئێد سۆز یاران هەم ئاوەردە

(جەفایی)

---

(١)ئادیچ = ئەویش

پەندی پێشینان :

ئاد سوار و من پیادە - ئەو سوار و من پیادە

ئاد کاروانچی و من خانچی - ئەو کاروانچی و من خانچی

ئەو + ان - ئەوان

لە هەورامیدا : ئاد + یشا - ئادیشا

لە ئاوێستادا : ئەیشام

٢ـ لە کرمانجیی ژووروودا بە واتای (بەڵێن ، پەیمان ، گفت ، سۆز... سوێند ، سۆند ، سووند...) بەکاردەبرێ، کە ئەویش لە (عهد)ی عەرەبییەوە وەرگیراوە .

عەمەر بهیست سیرەتێ کالەمێرا

ئاد و قەرارێ جاهلی کوردا

(عەمەری جەلالی)

سۆندەك خورییە ، ئادەك پێرا ـ پەی ئەسەدێ ـ ئاغێ ، حەمزۆیێ

زەعڤارا گرێ نادەم کوفییا زێرا ، کل بەلەك چەعڤا

(ستران)

٣ـ بە واتای (دورگە)

لە فارسیدا : أداك

باڤی گۆت : لاوۆ ، گلی دکن ، کو ل ئۆرتا بەحرێ

ئادەك هەیە ، ل وێ ئادا پاشاك هەیە .

(کوردۆ)

ئاخ :

وەك دوو وشەی هاوبێژ لە کاردایە

١ـ :

أ) بۆ دەربڕینی خەم و خەفەت و کەسەر و پەژارە و بێزاری و ناڕەزایی و ناخۆشی و کڕووزانەوە .

لە ئاوێستادا : ئەختی

لە کوردیدا ئەم وشانە هاوواتاین = ئاخ ، ئۆف ، ئۆی ...

ئاخ چ دەردێکی گرانە بۆ گەلی کوردی هەژار
قەت بە دەم ناکریٚ بەیانی هێندە سەخت و کاری‌یە

(بێکەس)

ئۆف هەزار ئۆف هەزار ئاخ تا قیامەت ئاخ و داخ
من کە سنگم بەردە طەبعـم بەرزە چەشنی شاخ و داخ

(گۆران)

مەمیٚ گۆت : ئەز نەیٚرم تو میرەکی دینی
تو زەلامەکی فەقیری ، ژ چ ئاخ و کەسەران بەسەر دلیٚ خوەدا دکێشیٚ

(مەمیٚ ئالان)

ب) داخ ، مخابن ، حەیف ... حەیف و ئەسەف

خەنجەر بۆ دڵە گەر ڕاستت دەویٚ
ئاخ مەمی تیایە نەك بەری کەوی

(پیرەمێرد)

بێ تەوەر کریا خەتەنە سووران

ئاخ چەند بێوەفان ئی چەرخی دەوران

(لەیلێ و مەجنوون)

ئیدیۆم :

ئاخ ئو ئەمان - کڕووزانەوە لە دەست نەخۆشی

ئاخ ئو کەسەر - ئاخ و داخ لە تینی ماتەمی

ج) ئا ، ئاه ... خۆزگە و ئاواتخواستن :

ئاخ ، خۆزگە هەڵئەفڕی ، ئەمزانی ئاخۆ

ڕاسپێریی چیی پێیە بۆ گیانی پەشێو

(گۆران)

ئاخ وێ کەنگێ بێ بەربانگ

ببە شەبەق و سبە

(شکۆی حەسەن)

پەندی پێشینان :

ئاخ زۆرە پەی زاتێ - خۆزگە ئەم هێزە زاتێکی لەگەڵدا دەبوو.

د) ئا ، ئای ... نکەنکی نەخۆش لە کاتی ئێش و ئازاردا ... هاوار لەبەر ئازار

هـ) ئۆی . بۆ سەرسوڕمان :

ئاخ لەگەڵ ئێمە (حەبیبە) سەر و پەیوەندی نییە

نەی شەکەر قەددە ، بەڵا بەندی هەیە قەندی نییە

(نالی)

٢ـ لـه كرمـانجيى ژووروودا بـه مانـای (خـاك ، خۆڵ ، گڵ ، تـۆز ، ئـەرد ، هـەرد ، عـەرد ، ئـەرز ، عەرز ، زەوی ، زەمین ...) دێت :

ئاخا قەدەما موحتەرەما پایـی پـەر مە
وەك طوطی پەیاپەی ل زبان شەکەری مە

(جزیری)

ڕۆژەك ژ ڕۆژێن خوەدێ ، ئەمێ سەرێ خوە دەنین
دیارێ ڕەحمەتێ ئاخا گۆڕانە

(مەمێ ئالان)

ئیدیۆم :

ئاخسـار - خـاکی سـارد و سـڕ . ئاسـوودەی هەمیشەیی . سارد و سڕیی گۆڕ.

ئاخ کـەفتن = چوونـە ژێـر گـڵ . لـه گـۆڕدا ڕاکشـان . مردن

ئاخێ گۆڕدا حنەکری = بە گڵی گۆڕ خەنەکراو

تێبینی :

ئەمڕۆ وشەی (ئاخ) لە دیالێکتی خوارووی کوردیدا، تـەنیا لـە چـەند وشـەییێکی کـەمی ناسـادەی وەك (ئاخـەلێوە ، ئاخـەبان ، ئاخـەپوولکانێ ، ئاخـەباران ، بناخـە ...)دا بـەرچاو دەکـەوێ ، بـەڵام لـە دیـالێکتی

ژووروودا وێڕای بە تەنیا بەکارهێنانی (چ لە زوودا و چ ئەمڕۆ) لە چەندین وشەی لێکدراوی ، وەك (ئاخلێقە ، ئاخەبان ، ئاخەبانی ، ئاخپین ، ئاخچە ، ئاخپەرست ، ئاخکۆلك ...)یشدا بەدی دەکرێ .

ئازاد :

ئاوێستا :ئازاتە

پەهلەوی : ئازات

واتاکانی :

١ـ ڕزگار ، سەربەست ، سەربەخۆ ... :

ا) یەکێك بەند و دیل و ئێخسیری یەکێکی دی ، یان شتێك نەبێ :

لە بەهەشتا بە یادی تۆ شادم

بە تەماشای فریشتە ئازادم

(پیرەمێرد)

د باغێ لەفظ و مەعنایێ

(سخن) من سەری ئازادە

(جزیری)

سا دەی وەجامێ دڵم بکەر شاد

وەکو بۆ یاروو بەزمی وە ئازاد

(مەولەوی)

ب) میللـەتێك یان وڵـاتێك لـە ژێـر دەسـتی بێگانـەدا نـەبێ و خـۆی حوکمـی خـۆی بکـا ، واتـە سـەربەخۆ بێ:

کاتێ جەژن ئەکەم بگەم بە مراد
میللەتم شاد بێت ، نیشتمان ئازاد
(بێکەس)

٢ـ ڕاهی ، سەربەست ، ئاواڵە ، ئاوەڵا ، واڵا ، وازە... :

أ) ئـافرەتێك ڕووی خـۆی دانەپۆشـێ و شـەرم لـە پیاوان نەکا .

ب)هـەر کەسـێك لـە هەڵسـوکەت و مامەڵـەی لەگـەڵ خەڵکیدا شەرم نەکا و واڵا و کراوە بێ .

٣ـ بێتاوان ، بێگوناه ، بێسووچ ، بێخەتا ...

ئـازار :

لە زمـانی کوردیـدا چـوار وشـەی (ئـازار)ی هـاوبێژ دەبینرێ :

١ـ لە پەهلەویدا : ئازار

بەم مانایە :

أ) ئێـش ، ژان ، ئێـش و ژانـی ئـەندامی لـەش بـە هـۆی نەخۆشی و برینداریيەوە :

سەری کاکە مەمی دەگرت ، داینا لەسەر ڕانیە

دەڵێ : ڕۆڵە بە قوربانت بم کوێت دێشێ ئازارت چییە
ڕۆڵە چاکە بابت ئازارت بزانێ
(تحفەی مظفریة)

ب)جەزرەبــە ، ســزا ... ئێــش و ژانــی ئــەنجامی شــتێکی ئازاردەر، وەك : گەستن ؛ لێدان ، کەوتن ... :

ئەو کــوردانەی کــە چەند مــانگێ لــەوە پێــش لەشــکری ئێرانی ئازار و چەرمەسەرییێکی زۆریان دابوونێ ... .

(قەڵای دمدم)

دەم دەم کە دەکا زاری پڕ ئازاری بە غونچە
بۆ دەعوەتی ماچی لەبە گۆیا دەمی نادا

(نالی)

ج) ئەزیەت ، ئەزێت ، عەزیــەت ، عــەزێت ، ڕەنــج ، تەقــەلا ، کۆشــش ، هــەوڵ ، وەزەن ... ئێــش و ژانێکــی مــرۆ پــاش کارکردن و ماندووبوون هەستی پێدەکا .

د) پەژارە ، خەم ، خەفەت ، تاڵــاو ، دەردیسەری ، ناخۆشــی ... ئێش و ژانی دەروونی :

کوشتەی نازی خۆت زۆر مەدە ئازار
زولفت نەبێتە پەرژینی ڕوخسار

(پیرەمێرد)

محنەت و جەورا حەبیبێ
قەهر و ئازارا ڕەقیبێ

(جزیری)

تێبینی :

زۆر جار لەگەڵ وشەی (ئازار)دا ، وشەی (ئێش ، ژان ، خەم ، دەرد ...) دێت و دەوترێت : (ئێش و ئازار) ، (ژان و ئازار) ، (خەم و ئازار) ، (دەرد و ئازار) ... وەك :

نازانم چۆتە کام دێ ، کام هەوار
چۆن منی جێهێشت بە ئێش و ئازار
(بەختیار زێوەر)

ژان و ئازار پتر شاناویان بۆ ژنە هێنا ...
(ژانی گەل ، ل ١١)

لە دنیای بێبنی غەمدام ، سەرم سوڕماوە لەم کارە
کە دڵداری و شەرابی مەستی بۆ من دەرد و ئازارە
(ئیحسان فوئاد)

٢ــ بە واتای :

أ) ئاهۆ ، پەتا ، درم ... نەخۆشیی گیرۆ ؛ نەخۆشیی ئادەمیزاد کە زوو تەشەنە دەکا و خەڵك زۆر دەکوژێ ، وەك : کۆلێرا ، تاعوون ...

دەوترێ : ئازار کەوتووەتە وڵاتەوە

ب) قڕ ، دەرد ...

دەوترێ : مریشکەکان ئازاریان تێکەوتووە

٣ـ لە کرمانجیی ژووروودا بە واتای :

أ) گریە ، کورك ، کورکە ...

ب) پرتەوبۆڵە ، هاوار ، قیژە ...

٤ـ بە واتای (ئادار) ـ واتە مانگی مارت

بە عەرەبی (اذار)ە و لە سوریانییەوە وەریان گرتووە

هادار ، مارت ، مارس ... دەبنە هاوواتای

هەر ساڵێك لە ڕۆژی جێژندا ، لە بیست و یەکی ئازاریندا

مەجلیسی عەشیرەتی بەرۆدار لە دیوەخانی کۆدەبنەوە .

(قەڵای دمدم)

ئاب :

فارسیی نوێ : اب

فارسیی کۆن : ئاپی

ئاوێستا : ئاپ

سانسکریتی: ئاپە

کوردی : ئاو ، ئاڤ

وشەی (ئاب) لە ئەدەبی کوردیی زوودا زۆر دەبینرێ :

سروشکم ئاب و دانەی نارە ، کێ دی

بە حەرمی داوەری بەم طەرزە تەرزە؟!

(نالی)

ئاگر د ئاب و گل دکت

قەلبان ژ قەلبان هل دکت

(جزیری)

ئابە ئەسرین - ئاوی ئەسرین ، ئاوی فرمێسك :

بە ئاب ئەسرین شەو زیندەداران

بە دوعای خوفیەی طاعەت گوزاران

(فەقێ قادری هەمەوەند)

ئاب تەڵا - ئاوی زێڕ :

ئۆسای هونەروەر تەختەی سیم و ساف

مونەققەش بە ئاب تەڵا بێ خیلاف

(لەیلێ و مەجنوون)

ئاب حەیات - ئاوی ژیان

(نالی) ئوستادەکی گەلێ چا بوو

حضری ئابی حەیاتی مەعنا بوو

(حاجی قادری کۆیی)

ژ عنایەت نەظەرێ (خاصە) کو هەر مەصرەع و بەیتەك

قەدەحێن ئابی حەیاتینە د شعرا مە لە بالەب

(جزیری)

ئابی حەیوان - ئاوی حەیات ، ئاوی ژیان :

هیجری ئەمڕۆ شەوقی دیداری بەسەردا کەوتووە

تەشنەیی دیداری تۆیە ئابی حەیوانی دەوێ

(کوردی)

زاری تۆ گوڵزارە خۆ ، بۆچ ئابی حەیوانی هەیە ؟
سەروی تۆ ئازادە ، بۆچ نارنج و ڕوممانی بەردەدا ؟

(وەفایی)

ئابی زەلال - ئاوی پاك :

ئافتابە و لەگەن چەتەڵای بێغەش
پڕ ئابی زەڵال چون شیری بۆنخۆش

(لەیلێ و مەجنوون)

...هتد .

(ئاب) ئێستا نە لە زمانی ئاخاوتن و نە لە زمانی نووسیندا بە تەنیا بەکارناهێنرێ ، بەڵام لە ڕۆنانی وشەی ناسادەدا بەشداری دەکات . بەوێنە : ئابڕوو؛ ئابخانە ، تیزاب .

(ئاب) بە واتای ناڕاستەوخۆش بەکاردێ ، بە تایبەت لەم حاڵەتانەدا :

أ) کاتێ پاشگری (ـ دار)ی دەخرێتە سەر واتای (بریسکە ، بریقە ، ورشە ، ڕەونەق) دەگەیەنێ:

یەمی دیدە پڕ لە مەرجان ، وەك یەشمی ئابدارە
شەبەیە شەبیهی زوڵفی سیاهی وەك زوخاڵی

(نالی)

دا بە کەمەر گاش شەمشیر ئابدار
دوو نیم بی خەطەر بەوێنەی خەیار

(فەقێ قادری هەمەوەند)

ب) دەمێ وشەی وەك (تاب ، ڕەنگ ...)ی بە دوادا

دێ ، واتای (ڕازاوە ، ڕەونەق) ڕادەگەیەنێ :

ئاب و تاب :

دولبەر ... بۆ جوانی پەردەی گوڵداری بە ئابوتابی بە نێو

ڕەشماڵدا گێڕابوو ...

(قەڵای دمدم)

ئاب و ڕەنگ :

بە ئاب و ڕەنگ و ڕوو حۆری ، بە زولف و کاکۆڵی غیلمان

گوڵاویان دا لە مەیخانە ، غوباریان عەنبەر ئاسا کرد.

(وەفایی)

تێبینی :

هەرچی وشەی (ئاب) = هەشتەم مانگی ڕۆمی‌یە ،

بووەتە هاوبێژی (ئاب)ەکەی خۆمان .

ئەم بە لاتینی (AUGUSTUS)ی پێ دەوترێ و بە

ناوی(ئاوگوست)ی ئیمپراتۆری ڕۆمەوە ناونراوە ...

ئەو لە مانگی ئابدا لە دایك بووە ...

–ماوێتی –

رقم الاجازة ٢١
٥/ ٧/ ٢٠٠٠

جذر بعض الكلمات واصلها

د . عبد الرحمن الحاج معروف

القسم الاول

بغداد ـ ٢٠٠٠

زمانی کوردی و
خەوشی هەندێ وشە و زاراوەی نوێ

د. ئەورەحمانی حاجی مارف

- بەشی یەکەم -

بەغدا - ٢٠٠٠

پێشەکی

ئێمە هەر لە منداڵییەوە لەگەڵ فێربوونی وشەکانی زماندا ، فێری ئەو یاسا و دەستوورانەش دەبین ، کە وشەیان پێ دروست دەکرێ و دادەڕێژرێ . ئەمەش ڕێگەمان بۆ خۆش و ئاسان دەکا ، لەتەك وەرگرتنی لە خۆڕا و میکانیکیی هەزاران وشەدا ، بتوانین بە بیر و هۆش لە زمان وردبینەوە و ، شتی شاراوەی ئاشکرا بکەین و فێری ئەوە ببین ، وەك چەکێکی پێویست بەکاری بێنین ...

زمان هەمیشە لە گەشەکردندایە و بە وشە و زاراوەی نوێ دەوڵەمەندتر دەبێ . ئاشکرایە ، کە بۆ ئەمە بە شێوەیێکی سەرەکی ، ئەو کەرەستەیە بەکاردەهێنرێ ، کە لەو زمانەدا هەیە. لە سەرێکەوە وشەی حازر بە دەست هەن و ، لە سەرێکی دییەوە کەرەستەی یاریدەدەر ، بەتایبەتی پێشگر و پاشگر و ڕەگ و قەدی کردار ... بەم چەشنە ، لەو

وشانەی لە زووەوە لە زماندا هەن ، وشەی نوێ ڕۆدەنرێ .

هەر کەسێك زمانی کوردی بزانێ ، بێ ئەوەی ئەرکێکی ئەوتۆ بکێشێ ، دەتوانێ چەندین وشەی نوێی وەها ناوبێنێ ، کە لەم سەردەمەی ئێمەدا پەیدا بوون . لەم قۆناغەدا ، کە ژیانی ڕووناکبیری و زانستی و کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسی ...ی میللەتی کورد لە برەودایە و تێکڕای جیهان لە پێشکەوتندایە ، بێگومان زمان پێویستی بە وشەی نوێ دەبێ و ڕۆژ بە ڕۆژ وشەی نوێ پەیدا دەبێ .

بەهرەی بوونی زمان ـ نیشانەی بەختەوەریی مەزنی ئادەمیزادە. خۆش ویستنی زمانی زگماك و باش زانینی و چاك بەکارهێنانی ... ئەرکی سەرشانی مرۆڤە و مایەی کامەرانیيەتی . ناسین و زانینی وشە و شارەزایی تێدا پەیداکردنی کارێکی بەرز و پێویستە .

من لەم زنجیرە وتارەدا هەوڵ دەدەم خەوش و نادروستیی هەندێ وشە و زاراوە و دەربڕین بگێڕمەوە و بیانخەمە سەر لەنگەری و بێژنگ و گێژ و تەتەڵەیان بکەم و گورگە و بنژێل و زێوانیان لێ بگرم ...
داوا و تکام لە هاوزمانانم ئەوەیە ، وا تێنەگەن بمەوێ

کوردی فێری کورد بکەم ، بەڵکو بە کوردی و بە کورتی نیاز و مەبەستم ئەوەیە ، هەر بە گفتی دەمی کورد ، گفتی نامۆ و نارەسەن ڕاست بکەمەوە :

* * *

زانکۆ :

سی ساڵێك لەمەوبەر کۆڕی زانیاری کورد زاراوەی (زانکۆ)ی دارشت و بێ چەند و چوون پەسەندکرا ... ئەمرۆ نەك تەنیا هەر سێ (جامعة)کەی کوردستان بە (زانکۆ) ناونراون ، بەڵکو لەسەر زاری هەموانیش بووەتە وشەیێکی ئاسایی و پتەو رەگی داکوتاوە و ، کەس گلەیی لەو هەڵە گەورەیە نییە ، کە نەك شوان و گاوانان ، بەڵکو زانایان لە رۆنانی ئەو زاراوەیەدا کردوویانە .

لە زمانی کوردیدا بۆ رۆنانی ناوی لێکدراو نزیکەی پازدە رێگەی جیاواز هەیە ، وەك:(ناو+ناو) ؛ (ناو+ناوبەند+ناو)؛ (ناو+ئاوەڵناو) ؛ (ئاوەڵناو+ناو) ؛ (ناو+رەگی کردار) ...

لە نێو ئەو رێگایانەدا ، یەکگرتنی (ناو و رەگی کردار زۆر باوە . وەك :

مەی + گێڕ (گێڕان) - مەیگێڕ

کۆڵ + گێڕ (گێڕان) - کۆڵگێڕ

کار + گێڕ (گێڕان) - کارگێڕ

...

دار + تاش (تاشین) - دارتاش

سەر + تاش (تاشین) - سەرتاش

بەرد + تاش (تاشین) - بەردتاش

...

شەکر + شکێن (شکاندن) - شەکرشکێن

سەر + شکێن (شکاندن) - سەرشکێن

سەفرا + شکێن (شکاندن) - سەفراشکێن

....

دەست + بڕ (بڕین) - دەست بڕ

قۆڵ + بڕ (بڕین) - قۆڵبڕ

سەر + بڕ (بڕین) - سەربڕ

... و دەیانی دی .

بەڵام ئەو ڕێگەیەی وشەی (زانکۆ)یان پێ ڕۆناوە ، واتە :

ڕەگی کردار + ناو

زان (زانین) + کۆ - زانکۆ

بە هیچ چەشنێك لە زمانی کوردیدا نییە ، لەبەر ئەوەی وشەی ناوبراو دژ بە یاساکانی ڕۆنانی وشەی لێکدراوی کوردی سازکراوە ، ئەوە دەچێتە خانەی هەڵەی زمانەوانییەوە .

جا کە هیچ یەکێك لەو وشانەی سەرەوە ، واتە : (مەیگێڕ ؛ (کۆڵگێڕ ؛ (کارگێڕ)...(دارتاش) ؛

(سەرتاش) ؛ (بەردتاش)... (شەكرشكێن) ؛ (سەرشكێن) ؛ (سەفراشكێن)... (دەستبڕ) ؛ (قوڵبڕ) ؛ (سەربڕ)... نەشێ بكرێن بە (گێرمەی) ؛ (گێڕكوڵ) ؛ (گێڕكار)... (تاشدار) ، (تاشسەر) ؛ (تاشبەرد)... (شكێنشەكر) ؛ (شكێنسەر) ؛ (شكێنسەفرا)... (بڕدەست)؛ (بڕقوڵ)؛(بڕسەر)..ئەوە ڕاست نییە (زان)ی ڕەگی كرداری (زانین)یش پێش ناوەكە ـ (كۆ) بخرێت و ئەمە دەبێتە تێكدانی دەستوورە ڕەسەنە ڕێك و پێكەكانی زمانی كوردی.

بۆ زێدە ڕوونكردنەوە ، بەشێك لەو وشە لێكدراوانەی مۆرفێمی (زان) هاوبەشیی لە ڕۆنانیاندا كردووە ، دەخەمە بەرچاو و ئەوەتە لە سەرجەمیاندا ، كەوتووەتە دواوە :

كار + زان - كارزان

قسە + زان - قسەزان

یاری + زان - یاریزان

كوردی + زان - كوردیزان

ڕێ + زان - ڕێزان

زمان + زان - زمانزان

درۆ + زان - درۆزان

...هتد .

بێگومـان کـورد هـەرگیز نـەیوتووە : (زانکـار ؛ زانقسە؛ زان یـاری ؛ زانـکوردی ؛ زانـڕێ ؛ زانزمـان ؛ زان درۆ ...)...

کەواتـە لـە نێـو ئـەو هـەموو وشـانەدا (زانکـۆ) تاکـە وشەیەکە لە ساز و ئاوازی کوردییەوە دوور بێ ...

تێبینی :

١ـ لـە وشـەکانی (زانـا)؛(زانیـار)؛(زانیـاری)...دا مۆرفێمـی (زان) دەکەوێتـە پێشـەوە ، ئـەویش چونکـە ئـەو وشـانە داڕێـژراون ، نـەك لێکدراوـ واتـە لـە داڕێـژراودا پاشـگر بـە دوا ڕەگـدا دێـت ، بـەڵام لـە لێکدراودا ناو بەدوا ڕەگدا نایەت .

٢ـ وێڕای (نـاو) ، ئاوەڵکردار و ئاوەڵناویش لەگـەڵ (زان)دا دێن. وەك : زۆرزان ، کەمزان...

٣ ـ لە وشەکانی وەك : (کۆڕەو)و (کۆبەڕـ پوشـپەڕ، جەنگەی گیادروون)...دا (کۆ) لە سەردتاوە هـاتووە و ئەوجا ڕەگی کردارەکان ... ئەمانەش بۆیە هەڵەیان تێدا نەکراوە ، چونکە زانا و زمانەوان دایان نەناوە...بـەڵکو زادە و سەلیقەی خۆرسکی میللەت هێناونییە بەرهەم.

* * *

(سەرنج ڕاکێشەر) و (سەرسوڕمێنەر) و
(وشــەداڕێــژەر) و (هەڵـڕێـژەر) و
(بـزوێنەر)

پاشگری (ـ ەر) لـە زمـانی کوردیـدا لەگـەڵ ڕەگـی کرداری تێپەڕدا دێت و دەیکاتە ناوی کارا . بەوێنە :

چاوگ	ڕەگ	پاشگر	ناوی کارا
خوێندن	خوێن		خوێنەر
نووسین	نووس		نووسەر
ئاخاوتن	ئاخێو		ئاخێوەر
چاندن	چێن		چێنەر
ناردن	نێر	ـەر	نێرەر
...			
تێکۆشان	تێ ـ کۆش		تێکۆشەر
داهێنان	دا ـ هێن		داهێنەر
دانان	دا ـ نێ		دانەر (١)

پاشگری (ـ ەر) تەنیا لەگەڵ ڕەگی کرداری تێپەڕدا دێت و ناچێتە سەر ڕەگی کرداری تێنەپەڕ. پاشگرێکی زۆر چالاکە و بە بـەردەوامی لـە گەشەکردندایـە و بە

١) لەم حاڵەتەدا ، کە دوو بزوێن ـ واتە (ێ)ی کۆتایی ڕەگی کرداری (دان) و (ە)ی سەرەتای پێشگری (ـ ەر) بە یەك گەیشتوون ، (ێ)ی کۆتایی ڕەگ تێچووە و (ە)ی سەرەتای پاشگر ماوەتەوە .

تایبەتی لەم ساڵانەی دواییدا بۆ دانان و ڕۆنانی زاراوەی هەمە جۆر کەڵکی زۆری لێوەرگیراوە .

پێویستە پەنجە بۆ ئەو ڕاستییە ڕابکێشین ، وشەی (خوێنەر ، نووسەر ... تێکۆشەر ، دانەر...)، کە بە نموونە هێناومانەتەوە لە تێکستی کۆنی کوردیدا نابینرێن و نوێباون و تا ڕادەیێك لە ڕۆنانیاندا لە دەستوور لادراوە. لادانەکەش ئەوەیە ، کە لە وشەی کۆنی کوردیدا پاشگری (ـ ەر) لەگەڵ ڕەگی کرداردا نەهاتووە ، بەڵکو چووەتە سەر ناو و ئاوەڵناو و ئاوەڵکردار . بەوێنە :

کۆچەر : کۆچ + ەر

سەنگەر : سەنگ + ەر

لەنگەر : لەنگ + ەر

چەپەر : چەپ + ەر

... هتد .

دانانی پاشگری (ـ ەر) لەگەڵ ڕەگی کرداردا ، ئەگەرچی ناچێتە نێو قاڵبی دەستووری بنەڕەتیی زمانی کوردییەوە و ئەو چەشنە بەکارهێنانە نوێیەش بە گەشەپێدان و فراوانکردنی سنووری بەکارهێنان و دەوڵەمەندکردنی زمان لە قەڵەم بدرێ ، یاخود بە پێچەوانەوە بە کارێکی نادروست و لادان بژمێررێ ،

هیچ لەو ڕاستی‌یە ناگۆڕێ ، کە دەیان وشە لە نووسین و ئاخاوتندا بە جۆرێك بنجیان داکوتاوە ، بڕیاری دەزگا زانستی‌یەکانیش ناتوانێ کاریان تێ‌بکا .

بێ‌گومان ڕەگی کردار بەتەنیا ناوی کارای لێ پەیدا نابێ . واتە : ((خوێن ، نووس ، ئاخێو ، چێن ، نێر ...)) ، کە ڕەگی ((خوێندن ، نووسین ، ئاخاوتن ، چاندن ، ناردن ...))ن نابنە ناوی کارا (٢)، بەڵام پاشگری (ـ ەر) کردوونی بە ناوی کارا . کاتێ لە پێش ڕەگی کردارەوە (جگە لە کرداری ((کردن ، بردن ، خستن ، دان ، نان)) پێشگر ، وەك (ب+وێر-بوێر) ؛ (نە+مر-نەمر) ؛ (ڕا+گر- ڕاگر) ، (هەڵ + ڕێژ - هەڵڕێژ)؛ (وەر + گێڕ- وەرگێڕ) ؛(تێ +بڕ- تێ‌بڕ) ؛ یاخود وشەیێك دێ ، وەك (خۆش+نووس-خۆش نووس) ؛ (پیاو+کوژ-پیاوکوژ) ؛ (پەیام+نێر=پەیام نێر) ؛ (دوور+بین-دووربین) ؛ (مەلا+بەزێن=مەلابەزێن) ؛ (خوێن+مژ-خوێن مژ ؛ (سەر+تاش-سەرتاش) ؛ (ئاو+کێش-ئاوکێش) ؛

---

٢) هەندێ لەو کردارانەی بە یاریدەی پاشگری (ـ اندن) تێپەڕکراون ، ڕەگیان ناوی کارا پێك دێنێ . وەك

تێپەڕ	تێپەڕکراو	ڕەگ و ناوی کارا
بزووتن	بزواندن	بزوێن

(کـەللە+تـەزێن+کـەلـلـەتەزێن)؛ (خـەم+ڕەوێـن=خـەم ڕەوێـن) ؛ (سـەرنج+ڕاکێـش=سـەرنج ڕاکێـش) ؛ (سەر+سوڕ+هێن=سەرسوڕهێن) ... لەبەر ئەوەی لە خودی خۆیاناوی کاران ، ناشێ پاشگری (ـ ەر)یان بخرێنە سەر (٢) . بەداخەوە زوربەی زۆری نووسەرانی

---

٢) هەرچی کرداری (خواردن)ە ، کە ڕەگەکەی (خۆ)یە ، دەمێ وشەیێك لە پێشی‌یەوە دێ لە شێوەی (خۆر)دا دەردەکەوێ ، وەك (زۆرخۆر . کەم خۆر ، نان خۆر ، سوێندخۆر ...) . ئێمە وای بۆ دەچین ، کە هۆی ئەمە کارتی‌کردنی زمانی فارسی بێ ، چونکە قاڵبی ئەو کردارە لە فارسیدا (خوردن)ە و ڕەگەکەشی (خور)ە ... وێڕای ئەوە ، ئەوەش دێنینەوە یاد ، کە لە بەشە دیالێکتی سلێمانیدا هەندێ کردار لە ڕێژەی داخوازیدا دەنگی (ر) لە کۆتاییەوە پەیدا دەبێ ، وەك : (بچۆ- بچۆرە ؛ بڕۆ - بڕۆرە ؛ ببە - ببەرە ؛ بێ - بێرە ...)

مامۆستا ڕەفیق شوانی وای داناوە ، کە وشەی (خۆر) و (نان خۆر) لە دیالێکتی کرمانجیی ژووروودا ناوی کاران و یەکەمیان لە (خۆ)ی ڕەگ و پاشگری (ـ ەر) پێکهاتووە و دووەمیشیان لە (نان)+(خۆ)+(ەر). بۆ ئیسپاتی ئەو ڕایەش پەنجەی بۆ لاپەڕە (٢٦٥)ی ژمارە (١٠٩)ی گۆڤاری ((ڕۆشنبیری نوێ)) ڕاکێشاوە ، کە مامۆستا فازیل عومەر ئەو باسەی تێدا کردووە . ڕاستی‌یەکەی (ـ ەر)ی وشەکانی (خۆر) و(نان خۆر) پاشگر نی‌یە و بۆ بەڵگەی ئەوەش لێرەدا تەنیا هێندە دەڵێم ، کە ڕەگی ئەو کردارە لە زمانی ئێرانیی کۆن و ئاوێستادا (خڤەر)ە و گۆڕینەوەی (ڤ) بە (و) یاساییکی ئاشکرای زمانە ئێرانی‌یەکانە . کرداری (خواردن)یش لە دیالێکتی کرمانجیی ژووروودا لە قاڵبی (خوەرن)دا دەردەکەوێ و (خوەر)یش بنەماکەیەتی . بەوێنە لەو دیالێکتەدا دەوترێ : ((خوەرن گەند و گویە ، شوشتن ڕەنگ و بوویە)) .

کورد و تەنانەت زمانەوانان(٤)و کەڵەشاعیرانیش (ـ ەر)یان بە هەڵە ئیزافەکردووە و (هەڵڕێژەر) و (سەرنج ڕاکێشەر) و (سەرسوڕمێنەر) و (وشەداڕێژەر) و (بزوێنەر)...یان،لە بریتی (هەڵڕێژ) و (سەرنج ڕاکێش) و (سەرسوڕهێن) و (وشەداڕێژ) و (بزوێن).. بەکارهێناوە و بەکاردەهێنن... جا بەپێی ئەو ساز و ئاوازە نادروستە بێ ، دەبێ ئەو وشە جوان و ڕەسەنانەی سەرەوە بکرێن بە (خۆش نووسەر) و (سەرتاشەر) و(ئاوکێشەر)و(کەللەتەزێنەر) و (خەم ڕەوێنەر)... و بەمە بخرێنە نێو دەریای سەرگەردانی‌یەوە و وایان لێ بێ بۆ کەس قووت نەچن .

ئەگەر هەڵەی (هەڵڕێژەر) و (سەرنج ڕاکێشەر) تەنیا لە زیادکردنی پاشگری (ـ ەر)ەوە بێ ، ئەوە هەڵەی

---

٤) یەکێك لەو زمانەوانانە خۆمم ، کە تا چەند ساڵێکیش لەمەوبەر لە گەڵ نووسیندا ئەو هەڵـەیەم کردووە. هەڵەیێکی دی ئەو تەرزە ، ئەوەیە لە لاپەڕە (٣١)ی کتێبی ((وشەڕۆنان لە زمانی کوردیدا))دا زاراوەی (وشەداڕێژەر)م بەکارهێناوە ، کە ڕاستەکەی (وشەداڕێژ)ە . باش بوو هەستم بەو نادروستی‌یە کرد و ئەو چەوت و چەوێڵی‌یەشم وەلاوە نا ... نامەوێ لێرەدا هیما بۆ دەیان نووسینی ئەم چەند ساڵەی دوایی نووسەرانی ناسراو بکەم ، کە لەو جۆرە هەڵانە قوتار نەبوون و تەنیا هیوام وایە ، ئەوانیش ئەو ڕاستی‌یە لەبەرچاو بگرن .

(سەرسوڕمێنەر) ، وێڕای زیادیی پاشگری (ــ ەر) ، هەڵەیەکی دیشی تێدایە ، ئەویش لە دانانی (مێن)دایە ، کە ڕەگی کرداری (مان)ە . وەك پێشتر باسمان کرد ، پاشگری (ـ ەر) دەچێتە سەر کرداری تێپەڕ ، بەڵام (مان) تێنەپەڕە . جا ڕاست وایە ، کرداری (هێنان) ، کە تێپەڕە بکرێتە کەرەستەی ئەو ڕۆنانە و ئەو ئەرکە (هێن)ی ڕەگی بیبینێ و بوترێ : (سەرسوڕهێن) .

وەك پەنجەمان بۆ ڕاکێشا ، وشەی (دانەر...تێکۆشەر...) ، ئەگەر ڕۆنانیان دروستیش نەبێ ، دەرهاویشتنیان لە زمانی کوردی کارێکی ناهەموارە ... بە پێچەوانەشەوە وشەی وەك (سەرنج ڕاکێشەر ، سەرسوڕمێنەر...) لەبەر ئەوەی تەواو نامۆن ، لەگەڵ ئەو هەموو بەکارهێنانە زۆرەشدا هەر بێ شوێن و بێ لانەن و بە زۆرە ملێش جێیان نابێتەوە .

پێویستە ئەوە لەبیر نەکەین ، پێنج کرداری (کردن ، بردن ، خستن ، دان ، نان) ، کە (کە ، بە ، خە ، دە ، نێ) دەبنە ڕەگیان ، ئەگەر وشەی واتادار لە پێشیانەوە بێ ، دەشێ پاشگری (ــ ەر) وەربگرن . وەك :

تەماشا + کە + ەر = تەماشاکەر

ڕاو + كە + ەر = ڕاوكەر (٥)

......

ڕێ + بە + ەر = ڕێبەر

پەیام + بە + ەر = پەیامبەر

......

پێش + خە + ەر = پێش خەر

سەر + خە + ەر = سەرخەر

......

هەواڵ + دە + ەر = هەواڵدەر

ڕەنج + دە + ەر = ڕەنجدەر

......

چێشت + لێ + نە + ەر = چێشت لێ نەر

پاڵ + نێ + ەر = پاڵ نەر

......

---

٥) ئەگەرچی تێكڕای نووسەرانی ڕێزمانی كوردی و نووسەری ئەم وتارەش (كەر)یان بە پاشگر لە قەڵەم داوە ، بەڵام دكتۆر ڕەفیق محەمەد شوانی ڕاست بۆ ئەوە چووە ، كە دەڵێ (كەر) لە (كە)ی ڕەگی چاوگی (كردن) و پاشگری (.ەر) پێكهاتووە (بڕوانە : نامەی ماجستێر ، ل ٧٤) . بێگومان تیشكی ڕووناكیی ئەو بۆچوونەی مامۆستا ڕەفیق ، ئەوەشمان نیشان دەدا ، كە (بەر) و (دەر) و (خەر) و (نەر)یش لە ڕەگی (بردن)و (دان) و (خستن) و (نان) و پاشگری (ـ ەر)ەوە پەیدابوون.

چوار ڕەگـی (کـە ، بـە ، خـە ، دە) ، کـە کۆتاییـان بــە بزوێنی (ە) هاتووە ، کـاتیٚ پاشـگری (ـ ەر) وەردەگـرن ، وەك یاسـایێکی گشـتیی فۆنـەتیکی کـوردی لــەو دوو (ە)یـە ــ واتـە (ە)ی کۆتـایی ڕەگـەکان و (ە)ی سـەرەتای پاشگرەکە ـ یەکێکیان تیٚدەچیٚ . هەرچی (نـیٚ)شـە ، کـە پاشگری (ـ ەر)ی پێـوە دەلکـیٚ (یٚ)ی کۆتـایی ڕەگەکـە نامێنیٚ و (ە)ی سەرەتای پاشگرەکە دەمێنێتەوە .

پێویسـتە پەنجە بۆ ئەوەش ڕابکێشین ، کـە جگـە لـە ڕەگی (نان) ، ڕەگی تێکڕای چوار کردارەکـەی دی ـ واتـە (کردن ، بردن ، خستن، دان) . دەتـوانــــریٚ بە یاریــدەی پێشگری (ب ـ) و پاشگری (ـ ەر) بکرێن بە ناوی کـارا .

بەوێنە :

چاوگ	پێشگر	ڕەگ	پاشگر	ناوی کارا
کردن		کە		بکەر
بردن	بـ ـ	بە	ـ ەر	ببەر
خستن		خە		بخەر
دان		دە		بدەر

* * *

(ڕاناو) و (ڕاناواندن) و (پۆلێن کردن)

وشەی (ڕاناو) باش مەبەست ناپێکی و خوێنەر لە ماناکەی ڕادەمێنێ . چونکە :

بەشی یەکەمی ئەو زاراوەیە ـ بە گەلێ واتا دێ.

بەنموونە :

١ـ تەکبیر (بیروڕا) لە (رأی) عەرەبییەوە .

٢ـ ڕێ ، ڕێگە :

ڕابەر > ڕێبەر

(ڕا)ش پتر ڕێژە فارسییەکەیەتی و (ڕێ) کوردییە.

٣ـ وەك پێشگرێك دەچێنە سەر کردار :

هاتن ـ ڕاهاتن

کردن ـ ڕاکردن

گرتن ـ ڕاگرتن

ماڵین ـ ڕاماڵین

دان ـ ڕادان

هێنان ـ ڕاهێنان

بوون ـ ڕابوون

... هتد .

٤ـ ئەڕا - بۆچی

٥ـ وەك پاشبەندی (وە/ەوە) :

لە تۆوە - لە تۆڕا

له منەوە = لە منڕا

لە هەولێرەوە = لە هەولێرڕا

٦- جار ، کەڕەت :

ئەمڕا = ئەمجارە

٧- شیان (ڕات ناکەوێ)

و هەندێ واتای دی .

(ڕا) : کە ئەو هەموو مانایەی هەبێ ، هەڵبەت بۆ خوێنەر ئاسان نییە یەکسەر تێ بگا ، کە لە پێش وشەی (ناو)دا دابنرێ ، بزانێ کام مانایان مەبەستە .

لەگەڵ ئەوەدا ، کە (ڕا) ئەو هەموو مانایەی هەیە ، ئەوجاش واتای (جێ) ناگەیەنێ و مەبەستیش لەو زاراوەیە ، ئەوەیە (جێی‌ناو) بگرێتەوە.

شێوە ڕۆنانی ئەو زاراوەیە لە هەندێ زماندا بەم جۆرەیە :

یۆنانی : antonymia =(anto جێ) و (nymia - ناو)

لاتینی : pronomen = (pro - جێ) و (nomen - ناو)

ئینگلیزی : pronoun = (pro - جێ) و (noun - ناو)

ڕووسی: mes⁄toemenye = (mesto - جێ) و (emya ، ناو)

... هتد.

کەواتە (جێناو) لە گشت ڕوویەکەوە ، واتە بەپێی ڕوخسار و ناوەڕۆك لە (ڕاناو) ڕوونتر و ڕاستتر و تەواوتر و گونجاوتر و بەرفراوانترە ... :

١. (جێ) بەتەواوی لەگەڵ (anto)ی یۆنانی و (pro)ی لاتینی و ئینگلیزی و(mesto)ی ڕووسیدا یەك دەگرنەوە .

٢. لە دیالێکتی کرمانجیی ژووروودا بە کاری دێنن و بە پێی ئاوازی دەنگیی خۆیان ، کردوویانە بە (جیناڤ) . وێڕای ئەوە خەڵکی ئەو ناوچەیە لەم وشە لێکدراوە بە ئاسانی دەگەن و لە (ڕاناو) تێناگەن .

٣. (جێ) تەنیا یەك واتای هەیە ، کە ئەویش (شوێن)ە و واتاکەشی زۆر ئاسان و ڕوونە . واتە هەرچی (ڕا)یە مۆرفێمێکی فرەواتایە و زوربەی ماناکانیشی لێڵ و گرانن... وەك ئاشکرایە ، بۆ زاراوە وشەی یەك واتایی لە فرەواتایی پەسەندترە .

ئەو زاراوە نوێیانەی ئەمڕۆ لە زمانی بێگانەوە وەردەگیرێن ، پێویستە لە بە کوردی کردنیاندا لە ڕێ و ڕێبازی زمانەکەمان لانەدرێ . بە وشەی نابەجێ و ناقۆڵا یاسا و دەستوورەکانی نەشێوێنرێ ... ڕەنگە نابەڵەد و نەشارەزا بە نیازی ڕاژەی زمانەکەی ئەمەی لێ ڕوویدا و ئاکامی خزمەتەکەی ببێتە زەرەر و زیان ... بەڵام سەیر و سەمەرە ئەوەیە ، هەندێ زمانەوانانی کورد زاراوەی

ئـەوتۆ دادەڕێـژن ، کـە یـەکجارەکی ئـاواز و ئـاوەزی کوردایـەتی دەشـێوێنن . بەنموونـە چـەند مـانگێك لەمەوبـەر برایـەکی زمانـەوان بـۆ (pronominalzation) ــ (بەجێناوکـردن) ، زاراوەی (ڕانـاواندن)ی داڕشـتووە... وێڕای ئەوەی ژمارەییێك زمانـەوانانی کـورد گـەڵ ڕووی پاشگری (ـ اندن)یان ساخکردووەتەوە ، ئەمڕۆ تەنانـەت کۆلکـەخوێندەواری کوردیـش دەزانـێ ، وشـەکانی وەك (ژن ، پیاو، دەرگا ، پەنجـەرە ، ئاسمـان ، شـەقام... نـاو ، ڕاناو ...) بە تۆپزیش ئەو پاشگرە وەرناگرن ... ئێدی ئەو زمانەوانـە گاڵتـە بـە زمـانی زگمـاکی دەکـا ، یـان کـورد وتەنی ((لە بێ خەبەران کەشکەك سڵاوات)).

زاراوەی (ڕاناو) خۆی بارە بەسەر زمانی کوردییەوە ، کـەچی کـاکی زمـانـەوان پاشـگری (ــ انـدن) یشـی خستووەتە سـەر... ئەمـە ئەو پەندە دێنێتـەوە یـاد ، کـە دەڵـێ ، ((ڕێـوی خـۆی نـەدەچوو بـە کونـەوە ، هەژگێکیشی بەستبوو بە گونەوە)) .

هەرچی زاراوەی (پۆلێن) و (پۆلێن کردن)ە و بەرانبەر (التصنیـف) بەکاری دەهێـنن ، دەتـوانم بڵێم یەکێکـە لـە زاراوە خراپ دروست کراوەکان... بەر لە هەر شت ، ئەوە دەزانین ، پاشگری (ـ ێن)، کە دەچێتە سەر ناو بە زۆری نـاوی یـاری پـەیدا دەبـێ ، وەك : (هـەڵماتێن ، تۆپێـن ،

هەلووکێن ، میزراحێن ، کلاوکلاوێن ، مووشێن ...). هەڵە نی‌یە بۆ ناوی یاری‌یێك ، کە شتێکی‌تێدا بکرێ بە چەند پۆلێك ، زاراوەی (پۆلێن)ی بۆ دابنرێ . واتە بۆ پێکهاتنی ناوی ئەو یاری‌یە ، پاشگری (ـ ێن) بخرێتە سەر وشەی (پۆل)... بەڵام سەیر ئەوەیە هەندێ زمانەوان زاراوەی (کارپۆلێن کردن) بەکاردێنن ، وەك بلێی یاری کردار دابەش کردن بکەن .

لە زمانی کوردیدا بۆ مەبەستی (التصنیف) وشەمان زۆرە ، وەك (دابەش کردن ، دابڕین ، دەستەبەندی ، بابەت بەندی ...) . بەڵام ئەگەر ئەو زمانەوانانە ئەمانەیان پێ باش نەبێ و دڵیان بە (پۆل)دا چووبێ ، ڕاستتر وابوو ئەو حاڵەتەیان وەربگرتایە ، کە بەبێ پاشگری (ـ ێن) بەکارهێنراوە ـ (پۆل کردن) . ئەم حاڵەتە لەگەڵ هەڵکەوتی زمانی کوردیدا دەگونجێ و لەگەڵ وشەی بێ‌گومانی وەك (بەش کردن ، کەرت کردن ، لەت کردن...)دا یەك دەگرێتەوە .

ئەوەی پتر جێی سەرنج بێ ، جارجار (پۆلێن) بە بێ کرداری (کردن) دەبینرێ ، وەك : (ئەم جۆرە پۆلێنە بووەتە هۆی ...) ؛ (پۆلێنەکەی مامۆستا فلان) ؛ (پۆلێنێکی تەواوە ...) ...ئەمەش هێندەی دی بەکارهێنانی زاراوەکەی نابەجێ و ڕەزاقورس کردووە.

* * *

(سەرپەرشتیار)و ...

مایە و ئامیانی خۆشی و شانازییە ، کە لەم ساڵانەی دواییەدا چەندین نامەی ماجستێر و دکتۆرای لەبارەی زمانی کوردییەوە نووسراون و گەلێ زانیاریی نوێ و لایەنی باس نەکراویان گرتووەتە خۆ و ، تێکڕا ڕاژە و خزمەتێکی چاکیان لە پێشخستن و گەشەپێدانی لێکۆڵینەوە و توێژینەوەی زمانناسیدا کردووە... بەندە داخوازە و بە هومێدە ، گەر چەند سەرنج و تێبینییێك دەربارەی هەندێ زاراوە و وشە و کوردی نووسینی بەشێك لەو نامانە بخاتە بەرچاو ، بە دڵی فراوان وەربگیرێ و لۆمە و گلەیی لێ نەکرێ .

لەسەر بەرگی زوربەی زۆری ئەو نامانە بەرانبەر (المشرف)ی عەرەبی زاراوەی (سەرپەرشتیار) دانراوە .

چۆن پێشتر ڕوونم کردەوە ، کە ناشێ پاشگری (ـ ەر) بخرێتە سەر وشەی لێکدراو و هەڵەیە بوترێ : (سەرنج ڕاکێشەر) و ڕاستەکەی (سەرنج ڕاکێش) ە ، بە هەمان چەشن دەڵێم پاشگری (ـ یار)یش بە چەشنی (ـ ەر) ڕاست نییە بخرێتە سەر وشەی لێکدراو و بوترێ (سەرپەرشتیار) ، چونکە (سەرپەرشت) بە تەنیا و بەبێ پاشگری (ـ یار) مەبەستەکە دەگەیەنێ... ئەو جۆرە وشە لێکدراوانە : (سەرنج ڕاکێش) و (سەرپەرشت)...

خۆیان بوونەتە ناوی کارا و ئیتر پێویستیان بە پاشگری (ـ ەر) و (ـ یار) نامێنێ .

بۆ زێدە ڕوونکردنەوە ، ئەوە دەخەینە پێش چاو ، کە کورد

دەڵێ (چاودێر) و ناڵێ (چاودێریار)

دەڵێ (سەرکار) و ناڵێ (سەرکاریار)

دەڵێ (دەمڕاست) و ناڵێ (دەمڕاستیار)

دەڵێ (سەربەست) و ناڵێ (سەربەستیار)

دەڵێ (کارگێڕ) و ناڵێ (کارگێڕیار)

دەڵێ (سەرپاڵە) و ناڵێ (سەرپاڵەیار)

دەڵێ (سەرکەوت) و ناڵێ (سەرکەوتیار)

دەڵێ (سەربڕ) و ناڵێ (سەربڕیار) ((لێم بۆتە میری سەربڕ))... (کەسێ کە سەر دەبڕێ) .

... هتد .

خەوشی سەرناوی هەندێ نامەش ئەوەندە زەقن ، خوێنەر وڕ و ئەبڵەق دەکەن ... تێناگەم مامۆستای سەرپەرشت و خوێندکار لەو ماوە درێژەی بە ئەنجام گەیاندنی کارەکەیاندا ، چۆن دەرکیان پێنەکردووە و ڕاستیان نەکردووەتەوە. بۆ نموونە ساڵێك لەمەوبەر نامەیێکی دکتۆریم بەم سەرناوەی خوارەوە بینی :

((هەندیٚ لایەن لە پەیوەندی نێوان ڕستە و واتا لە کوردیدا))

ڕاستە ، وشەکانی ئەو ڕستەیە کوردین ، بەڵام دارشتنەکەی عەرەبیە و ، ڕوون و ئاشکرا دیارە، کە وشە بە وشە لە (بعض الجوانب فی العلاقة بين الجملة ودلالتها فی الكردية)وە کراوەتە کوردی.

بە کوردی دەوتریٚ :

((هەندیٚ لایەنی پێوەندیی نێوان ڕستە و واتا لە زمانی کوردیدا))

بەو پێیە پێویستە :

١ـ (لە)ی نێوان وشەی (لایەن)و (پەیوەندی) لابدریٚ و (ی)بخرێتە سەر (لایەن) ـ واتە نەك (لایەن لە پەیوەندی)، بەڵکو (لایەنی پێوەندی).

٢ـ بنووسریٚ (پێوەندی) ، چونکە ئەمیان ڕێژەی تەواوی کوردییە ، نەك (پەیوەندی)...

٣ـ لە کۆتایی وشەی (پێوەندیی) دوو(ی) بنووسریٚ ، لەبەر ئەوەی وشەکە خۆی بە (ی) کۆتایی هاتووە و (ی)یەکیش بە وشەی (لایەن)یەوە دەبەستیٚ ـ واتە نەك (پەیوەندی نێوان) ، بەڵکو (پێوەندیی نێوان).

٤ـ بوترێ (لە زمانی کوردیدا) ، نەك (لە کوردیدا)، چونکە لە عەرەبییەکەشدا وتراوە (في اللغة الكردية) ، نەك (في الكردية).

٥ـ بێتو دارشتنەکە بەو چەشنەی نووسەری نامەکەش بهێڵرێتەوە ، ئەوە دەبوو وشەی (پێوەندی) لە حاڵەتی کۆدا بێت ... ئەوەتە کورد

دەڵێ : (هەندێ وتە لە وتەکانی مامۆستا) و

ناڵێ : (هەندێ وتە لە وتەی مامۆستا)

یەژێ : (هەندێ ماف لە مافەکانی ژنان) و

نایەژێ : (هەندێ ماف لە مافی ژنان)

...هتد .

بەڵام نووسەر لەبەر ئەوەی (العلاقة)ی عرەبی تاکە ، کە کردوویە بە کوردی هەر بە تاکی هێشتوویەتەوە.

وێڕای ئەمانە ، سەرنج بۆ سێ ناتەواویی دی ئەو سەرناوە ڕادەکێشم :

١ ــ لە بەندی سێیەمی لاپەڕە (١)دا ، کە باسی (سنووری لێکۆڵینەوەکە)ی دەکا ، وتوویە ، کە تەنیا لە چوارچێوەی (ڕستەی سادە)دا لەو باسە دەکۆڵێتەوە ... جا بۆ ئەوەی بە سەرناوی نامەکەدا لە ناوەڕۆکی بگەیشتینایە ؛ یاخود بۆ یەکگرتنەوە و هاودەنگیی

ناو و ناوەڕۆك ، ڕاست وابوو وشەی (سادە)ی بە دوا (ڕستە)دا تۆمار بکردایە - واتە بینووسیایە :

(هەندێ لایەن لە پەیوەندی نێوان ڕستەی سادە و واتا لە کوردیدا)

٢- لەهەمان بەندی سێیەمی لاپەڕە (١)دا لە نێوان دوو تەقەڵدا نووسیویە : لە چوارچێوەی - زاری کرمانجیی ناوەڕاست - دایە. بەم پێیە ، باش وابوو بەم چەشنەی خوارەوە بێ :

أ- هەندێ لایەن لە پەیوەندی نێوان ڕستە و واتا لە زاری کرمانجیی ناوەڕاستی زمانی کوردیدا.

یاخود ب - هەندێ لایەن لە پەیوەندی نێوان ڕستە و واتا لە زمانی کوردیدا (بە کەرەستەی زاری کرمانجیی ناوەڕاست).

٣- سەرنج ڕاکێش بە تایبەت ئەوەیە ، لە سەرناوەکەدا وتراوە : (هەندێ لایەن). وا پێدەچێ ئەمە یان فێڵ و تەڵەکەبازی بێ لە هەڵبژاردن و دانانی سەرناوی کاری زانستیدا ، یان کۆڵەواری و نابەڵەدی .

بۆ حاڵەتی یەکەم ، گەر خوێندکارەکە دەرك بە بەشێك لە پێوەندییەکانی نێوان ڕستە و واتا نەکا ، ئەوە کاتێ پرسیاری لێبکرێ ، بۆ فلانە پێوەندیت یادداشت نەکردووە ، لە وەڵامدا دەشێ بڵێ ، من نەم وتووە

(هـەموو پێوەندییـەکان) و وتوومــە : (هــەندێ لایــەنی پێوەندی)...

بۆ حاڵـەتی دووەم ، توێـژەر دەبـێ ئەوە بزانـێ ، یـان پێویستە لـە گشـت (لایەنـەکانی پێوەنـدی) بـدوێ ، یـان دەست نیشانی ئەو (لایەنانەی پێوەندی) بکا، کە لێیان دەکۆڵێتەوە.

بێگومـان سـەرناوی ئـەو نامەیـە ، بـەو چەشـنەی دانـراوە ، نـەك هـەر بـە هیـچ چەشـنێك ناشـێبکرێتە سەرناوی نامەیەکی دوکتـۆری ، تەنانـەت بـۆ وتـارێکی زانستییش نـابێ... بـە کورتـی ئەمـە سـەرناوی وتـاری رۆژنامە ، یان گۆڤارێکی گشتیی کۆمەڵایەتییە .

بەڵـێ لەمـەدا ، مامۆسـتای سەرپەرشـت دەبـێ لێـم ببورێ ، گەر بڵێم ، ئەمە گوناهی ئەوە ، چونکە :

١ـ لە ماوەی دوو ساڵی نووسینی نامەیەکدا ، گەر بە باشی لەگەڵ خوێندکارەکەدا کاری بکردایە ، ئەوە ، ئەو هەڵانەی بۆ ڕاست دەکردەوە.

٢ـ خوێندکـار تـازە پێـی ناوەتـە سـەر ڕاسـتە شـەقامی زانست ... هەرچی سەرپەرشتە دەبێ بەشێکی زۆری ئەو ڕێگەیەی بڕیبێ.

* * *

بەشێك لەو دەزگا و ڕێكخراوانەی لەم چەند ساڵەی دواییدا دامەزرێنراون ، (پێڕۆ) و (بەرنامە)ی خۆیان بە سەرناوی - (پەیڕەوپڕۆگرام)ەوە داڕشتووە.

(پەیڕەوپڕۆگرام) زاراوەیێكی یەكجار نادروست و پڕ خەوشە :

١- (پەیڕەو) زاراوەیێكی فارسی‌یە وكوردییە ڕەسەنەكە (پێڕۆ)یە و ، تەنانەت لە (پێڕەو)یش ڕاستترە .

٢- (پڕۆگرام) ، كە وشەیێكی یۆنانی بێ و واتای (ئیعلان ؛ بۆ ئاگاداری) بگەیەنێ ، ئێدی چۆن دەشێ لە (بەرنامە)كەی خۆمان چێتر بێ(٦) .

٣- لە ڕووی ڕۆنانیشەوە ئەو هەڵەیە كراوە ، كە دوو وشەی (پەیڕەو) و (پڕۆگرام) ، بێ یاریدەی (و) دراونەتە دەم یەك . (پەیڕەو) خۆی وشەیێكی ناسادەیە و لە (پەی+پێ) + (ڕەو - ڕۆ:ڕۆیشتن) پێكهاتووە ، بە چەشنی پێكهاتنی (ماست+ئاو)=(ماستاو)... واتە ئێمە دەتوانین بڵێین (ماستاو ... پێڕۆ ...)... بەڵام چۆن ناتوانین وشەی (تەڕەپیان لەگەڵ (ماستاو) بكەینە یەك

---

٦) عەرەب لە ڕێگەی زمانی فارسییەوە وشەی (بەرنامە)ی وەرگرتووە و كردوویە بە (برنامج) ... (سیوطی)یش لەو بارەیەوە وتوویە : ئەو وشانەی بە (مج ، ذج ، زج) كۆتاییان دێ ؛ وەك (برنامج ، ساذج ، طازج ...) عەرەب لە فارسییەوە وەری گرتوون . واتە ئەسڵەكانیان (بەرنامە ، سادە ، تازە ...)ن .

وشـــه و بڵێـــین (ماســـتاوتەڕەپیان)... بەهـــەمان چەشـــن (پەیڕەوپرۆگرام)یش پێك نایەت .

کەواتە :

(ماسناو و تەڕەپیان)، نەك (ماستاوتەڕەپیان)

(پەیڕەو و پرۆگزام) ، نەك (پەیڕەوپرۆگرام)

ڕاست تریش :

(پێڕۆ و بەرنامە)

* *

*

توانا

لە زمانی کوردیدا پاشگری (ـ ا) ، کە دەچێتە سـەر ڕەگی کرداری تێپەڕ ناوی کارا پێك دێنێ . وەك

چاوگ	ڕەگ	پاشگر	ناوی کارا
توانین	توان	ـ ا	توانا
زانین	زان	ـ ا	زانا
بینین	بین	ـ ا	بینا

وێنەی پاشگری (ـ ا)ی کوردی لە زمانی پەهلەویدا لە شێوەی (ـ اك)دا دەبینرێ . بەوێنە : ((داناك)) ، کە لە (دانا)ی ڕەگی کرداری ((دانستن)) و پاشگری (ـ اك) سازبووە ؛ یاخود وشەی ((ڕەڤاك)) ، کە لە ((ڕەڤ))ی کرداری ((ڕەفتەن)) و پاشگری (ـ اك) پێکهاتووە. لە

زمانی فارسیی نوێدا بە هەمان شێوەی کوردی دەبینرێ. بەنموونە ((دلنا)) (دانا) ؛ ((شنوا)) (گوێگر) ؛ ((کوشا)) (تێکۆشەر)...

لەم کورتە لێدوانەدا مەبەستمان ئەوەیە ، بڵێین ، نەمانبیستیوە کەس وشەی (زانا) - (عالم) بە هەڵە بەکاربهێنێ .. کەچی بەپێچەوانەوە ، زوربەی نووسەران و تەنانەت زمانەوانەکانیش وشەی (توانا) - (قادر) بە (قدرة) تێگەیشتوون...(٧)

ئەوەتە ، کە دەڵێن : (لە توانای مندا نییە) ؛ (بەپێی توانا)... دیارە مەبەست بەوە ناکەن ، کە لێرەدا (توانا) یانی (بەهێز ، بەوزە، بەتاقەت، بەتابشت ...) ، نەك وەك ئەوان ، کە بە (هێز ، وزە ، تاقەت ، تابشت ...) وەریان گرتووە .

کەواتە ، ڕاستەکەی ئەوەیە بوترێ (لە توانستی مندا نییە ؛ لە توانی مندا نییە ؛ لە توانینی مندا نییە ...) ؛ (بەپێی توانست ؛ بەپێی توان ؛ بەپێی توانین ...) .

---

٧) شایانی باسە ، گۆران تووشی ئەم هەڵەیە نەبووە و ، ئەوەتە ڕاست وتوویە :

توانست و هێز هەرچی گشتی هیی گەلە
وەك پێشتیاقی قیطل لە یەك بنجی مەصدەرە !
(ل ٤٧٩)

هەر لە سایەی یەکیەتیدا بێگومان توانست ئەبێ
خەم تەهێڵن و بڵێن وا ئەردی خۆمان چارەکرد
(ل ٤٨٢)

بەڵگەی ڕوونکردنەوەی تەواویش ، ئەوەیە ، وشەکانی (بەهێز ، بەوزە ، بەتاقەت ، بەتابشت ...)ی هاوواتای (توانا) بە هەمان شێوە لەو جۆرە بەکاهێنانەدا جێیان نابێتەوە و کورد هەرگیزاوهەرگیز نەیوتووە و ناڵێ :

(لە بەهێزی مندا نییە) ؛ (بەپێی بەهێز)

(لە بەوزەی مندا نییە) ؛ (بەپێی بەوزە)

(لە بەتاقەتی مندا نییە) ؛ (بەپێی بەتاقەت)

(لە بەتابشتی مندا نییە) ، (بەپێی بەتابشت)

جا بەو پێیە (لە توانای مندا نییە) و (بەپێی توانا)ش هەڵەیێکی گەورەیە و هەروەك ئەوەش وایە بوترێ (لە زانای مندا نییە) و (بەپێی زانا)... کە ئەمیش ڕاستەکەی (لە زانستی مندا نییە) و (بەپێی زانست)ە .

تێناگەم !...بۆ دەبێ ڕۆژانە بە هەڵە (توانا) لە جێی (توانست ، توان ، توانین ...) بوترێ و کەچی هاوواتاکانی (توانست...) ڕاست ببێژرێ :

(لە هێزی مندا نییە) ؛ (بەپێی هێز)

(لە وزەی مندا نییە) ؛ (بەپێی وزە)

(لە تاقەتی مندا نییە) ؛ (بەپێی تاقەت)

(لە تابشتی مندا نییە) ؛ (بەپێی تابشت)

* * *

بۆ ڕۆنانی وشەی لێکدراوی کوردی چەند ناوبەند (ئینتەرفیکس)ێك دەوری دیار و گرنگ دەبینن .

بەوێنە :

١- (ان) :

بەرانبەر ، سەرانسەر

٢- (او) :

کوناودەر : ڕەنگاوڕەنگ

٣- (بە) :

چاوبەکل ، گوڵبەدەم

٤- (ەو) :

بانەوبان : شارەوشار

٥- (ە) :

بەردەنوێژ ، گوڵەباخ

٦- (و) :

لەرزوتا ، هێلکەوڕۆن

ئەوەتە یەکەم ناوبەند (ان)ە و ئەوانی دیش (او) ، (بە) ، (ەو) ، (ە) ، (و) . بەو پێیە ، کە بڵێین ، لە کوردیدا ناوبەندێك بە نێوی (ام)ەوە نەبێ ، ئەی دەربارەی (ام)ی وشەی (بەرامبەر) دەبێ وەڵاممان چی بێ ؟

(بەرامبەر) ئەسڵەکەی (بەرانبەر)ە و کوردی سلێمانی وا شێواندوویەتی ... ئەوەتە ، نەك هەر لە دیالێکت و بەشە دیالێکتەکانی دیی زمانی کوردیدا (بەرامبەر) نابینین ، بەڵکو زووش لە ناوچەی سلێمانی هەر (بەرانبەر) بەکارهێنراوە و دیوانی نالی و سالم و کوردی و مەحوی ... یش شاهیدی ئەو ڕاستییەن .

گەلۆ !... کەواتە ڕاست وایە نە لە زوربەی کورد دووربکەوێنەوە و نە ناوبەندی (ان) بکەیەنە (ام)... جا چێتر وایە (بەرامبەر) فەرامۆش بکەین و بنووسین (بەرانبەر) .

- ماوێتی -

رقم الاجازة ٢٢

٥/ ٧/ ٢٠٠٠

مكتب الصفار للاستنساخ
حي الجامعة/مجاور جامع الملاحويش

سەرەتایێکی زمانناسی

(بەرگی یەکەم)

میدیا

لە ڕووسییەوە وەرگێڕاوەتە سەر کوردی

سلێمانی _ ۱۹۹۸

پێشەکی

کۆمەڵ بە بێ بەکارهێنانی زمـان بـەڕێوەناچێ و زمـانیش گرنگـترین ئـامێری پێوەنـدی بەسـتن و لـە یەکترگەیشـتنی ئـادەمیزادە . هیـچ چالاکی‌یێکی مرۆ نی‌یە ، کە لە دەربڕینی بیر و مەبەسـت ، هەسـت و نەست ، پێشکەوتن و گەشەکردنی‌دا زمان بەشداریی تێدا نەبێ .

ئەوەش هیچ شتێکی سەیر و سەرسوڕهێن نی‌یە ، کە ئادەمیزاد لەمێژە هۆگر و سەودای هاوسەرە هەمیشەیی‌یەکەیەتی و زانسـتی لـە بارەیەوە سـازکردووە و نـاوی نـاوە (زمانناسـی) . زانینـی زانیاری‌یـە بنەڕەتی‌یـەکانی ئـەم زانسـتە بـۆ گشـت مرۆیێـك کـەڵکی هەیـە و بەتایبەتیش بۆ ئەو کەسانە زۆر پێویستە ، کە کار و پسپۆڕی‌یان بەندە بە وتنەوەی وانەی زمـان و لێکۆڵینـەوەی زمانـەوە . هـەروەها بـۆ ئـەو کەسانەش پێویستە ، کە زمان ئامرازی پیشەکەیانە ، وەك : مامۆستا ، نووسەر ، ڕۆژنامەنووس ... هتد .

تەنانەت لە مەبەست و بیرورا بنەڕەتی‌یەکانی زمانناسی هاوچەرخ ئاگادار بوون شتێکی ئاسان نی‌یە و ئەرکێکی گرانە . ئەمەش تەنیا لەبەر ئەوە نی‌یە ، کە زانیارییێکی یەکجار زۆر دەگرێتە خۆ ، بەڵکو ئەو هۆیەشە ، کە پێکهاتنی ناوەکی ، تەواو ئاڵۆزە . زمانناسی کۆمەڵێ زانستی سەربەخۆی لە چوارچێوەی خۆیدا جی‌کردوونەتەوە ، کە ڕووی جیاوازی زمانانی جیاجیا لێکدەدەنەوە . هەندێ زانست لە زمانی کوردی دەکۆڵنەوە : دەنگسازی _ ڕووە دەنگی‌یەکەی ؛ لێکسیکۆلۆژی _ وشە فەرهەنگی‌یەکانی ؛ ڕێزمان _ ڕێگە و کەرەستەی ڕۆنانی وشە و ڕستە ، شێوەناسی _ ئاخاوتنی ناوچەیی ... هتد . بە هەمان ڕێباز دابەش کردنی ناوەکیی زانست لەبارەی زمانانی دی‌یەوە .

ڕێرای ئەوە ، دیوی ناوەوەی زانستی زمان بەپێی پێوەندی بە لێکۆڵینەوە لە پێکهاتن و کاری زمان _ واتە (ئەرك بینینی) _ یان گۆڕانی بە تی‌پەڕبوونی کات _ واتە (پێشکەوتنی)یەوە دابەش دەبێ . ئەگەر لێکۆڵینەوە لە پێکهاتن و کاری زمان لە ماوەییێکی دیاری کراوی ژیانی‌دا بێ ، ئەوە دەبێتە باسی زمانناسی وەسفی (بە وێنە : دەنگسازیی وەسفیی زمانی کوردی هاوچەرخ ؛ لێکسیکۆلۆژیی وەسفیی زمانی ئەدەبی ئەمڕۆی کوردی ؛ ڕێزمانیی وەسفیی زمانی فارسیی ئەمڕۆ ؛ وشەسازیی وەسفیی زمانی لاتینی ؛ ڕستەسازیی وەسفیی زمانی فارسیی ناوەڕاست ...) . ڕاست نی‌یە وا بیربکرێتەوە ، کە زانستی زمانناسیی وەسفی پێوەندی تەنیا بە زمانانی ئەمڕۆوە

هەیە . دەشێ وەسفی هەر زمانێك لە هەر قۆناغێکی پێشکەوتنیدا بکرێ و بۆ ئەو وەسفانەش بەڵگە و شێوازی پێویست هەیە.

ئەگەر لە گۆڕانی زمان (پێکهاتن و ئەرکبینینی) بەپێی کات بکۆڵرێتەوە _ واتە پێشکەوتن و گەشەسەندنی زمان بکرێتە مەبەست ، ئەوە زانستی زمانناسیی مێژوویی دێتە گۆڕێ (بە وێنە : دەنگسازیی مێژوویی زمانی کوردی ؛ وشەسازیی مێژوویی زمانی فەرەنسی ؛ ڕستەسازیی مێژوویی زمانی سویدی ...) .

زانستی وەسفی و مێژوویی لەگەڵ ئەوەدا ، کە لە دیوی جیاوازی زمان دەدوێن ، کەچی توند و پتەو پێکەوە بەندن و بە هەردووکیان دانەیێکی یەکگرتوو سازدەکەن و دابەشکردنی ناوەکی پێکدێنن ، کە بەهەموو حاڵیانەوە دەکەونە ژێر یەکێتییێکی زمانناسیی گونجاوەوە .

زانستی زمان لە لێکۆڵینەوە ئەوروپاییەکاندا بە زۆری بە (زمانناسیی گشتی) ، یان (سەرەتایێکی زمانناسی)... ناوبراوە .

کاری زمانناسیی گشتی چییە ؟ لە چ شتێکی زمان دەکۆڵێتەوە ؟ بە واتایێکی دی بابەت و کەرەستەی لێدوانی کامەیە ؟

بۆ وەڵامدانەوەی ئەو پرسیارە ، دەبێ هەوڵی تێگەیشتنی ئەوە بدەین ، ئایا لە زمانانی جیاوازدا شتی گشتی هەیە ، کە بۆ سەرجەمیان خاسیەت و بوونیان لە یەك ڕادەدا بێ . بۆ نموونە : ئایا ئەرکی کۆمەڵایەتیی زمانی کوردی و ئینگلیزی و فەرەنسی .... وەك یەکن ، یاخود جیاوازن ؟ بێگومان وەك یەکن : هەر یەکێك لەو زمانانە و هەر زمانێکی دیش ، وەك ئامێری لەیەکترگەیشتن بەکاردێنرێ ...

نمونەییێکی دی : ئایا دەشیٚ وا بیربکەینەوە ، کە بوونی دەنگ و وشە و ڕستە .... تەنیا خاسیەتی زمانی کوردی نییە و خاسیەتی زمانانی دیشە ؟ تەجروبەی ئاخاوتن و زانست گومانیان لە وەلاّمی ئەو پرسیارەدا نەهێشتۆتەوە .

بۆ پێسەلماندنی ڕای بوونی گشتێتی ئەو جۆرە لایەن و دیاردە و بەلّگە و ڕاستییانە ، لە زمانانی جیاواز و سەرجەمی زماناندا نموونەی دی یەکجار زۆرە .

زمانناسیی گشتی ، بە تایبەت ئەو زانستەیە ، کە لە کێشەی گشتێتی زمانانی جیاواز دەکۆلێتەوە . ئەم زانستە ، بە واتاییێکی ئاشکراتر دەشیٚ بە زانستی زمان بە گشتی و زانستی سروشت و چییەتی (الماهية_ Essence)ی زمان (لایەنەکانی ، بەش و دانە پێکهێنەکانی) ناوبریٚ .

ئەو کێشە گرنگانەی ئەم زانستە چارەسەریان دەکا چین ؟

بەر لە هەرشت ، چۆنیەتی سروشتی زمان دیاری دەکا_ واتە لەوە دەدویٚ ، کە ئایا زمان دیاردەییێکی کۆمەلاّیەتییە ، یان بایۆلۆژییە ، یان فیزیاوییە ، یان دەروونییە . زمانناسیی گشتی لە هەمان کاتدا دەمەتەقیٚ لەسەر دووەم کێشەی گرنگ دەکا ، کە ئەویش مەسەلەی چییەتیی زمانە _ واتا ئەو جیاوازییە بنەڕەتییانەی زمان لە دیاردەکانی دی ژیان جیادەکاتەوە .

بەم شێوەیە ، یەکەم کێشەی زمانناسیی گشتی _ کێشەی سروشت و چییەتیی زمانە ، کە مەسەلە گرنگەکانی پێوەندی زمان بە کۆمەڵ و بیر و هۆشەوە دەگرێتە خۆ .

دووەم کێشە پتر بەربڵاوە و باس و مەسەلەی زۆر لێك دەداتەوە و بەندە بە تێگەیشتنی پێکهاتنەوە _ واتە پێکهاتنی زمانەوە : لایەنە سەرەکییەکانی زمان کامانەن ؟ لایەنی دەنگیی زمان لە چیدایە ؟ لە چ بەش و دانەییێك سازبووە ؟ دەنگەکانی ئاخاوتن چین ؟... لێکسیك یاخود وشەکانی زمان چییە ؟ چۆن پێکهاتووە ؟ وشە بە چی دەوترێت؟ ... پێکهاتنی رێزمانیی زمان چییە ؟ خاوەنی چ دیاردە و تایبەتێتییەکە ؟ بەشەکانی ئاخاوتن و ئەندامەکانی رستە و رستە چین ؟...

سێیەم کێشەی زمانناسیی گشتی ئەو باسانەن کە پێوەندییان بە سیستەمی زمانەوە هەیە _ واتە ئەو پێوەندییە زۆر و هەمە جۆرەی ماکەکانی پێکهاتنی زمانیان لە چوارچێوەییێکی پتەودا پێکەوە بەستووە . زمان کۆکردنەوەی دەنگ و وشە و ئاواز و رستە...ی لابەلا نییە . زمان بریتییە لە سیستەمێکی تەواو رێك وپێك ، بە هاوجووتیی و هاوشانیی بەش و دانەکانی یەکێتییەکەی پێکهێناوە . هەر لایەنێکی بەش و دانەکانی پێوەندییان بە گەڵ لایەنی دی بەش و دانەوە هەیە . ئەم سیستەمە رێك وپێکە ، یەکێتی ناوەکی گونجاوی زمانە و زمانناسی گشتی لێی دەکۆڵێتەوە .

کێشـەی چوارەمـی ئـەم زانسـتە گـەڵ کێشـەی گـەورە و بچووکـی گەشەسـەندنی زمـان بـەپێی پێوەنـدی بـە پێشـکەوتنی کۆمـەڵی مرۆڤایەتی‌یەوە شی‌دەکاتەوە : چۆن و بە چ ڕێگاییێك و بەپێی پێوەندی بەچی‌یەوە زمان بە گشتی گۆڕانکاری بەسەردادێت ؟ یاسای ناوەکیی گەشەسەندنی زمان چی‌یە و تا چ ڕادەییێك لە تەفسیری دەرەکیی زمان جیایە ؟ فۆرمی بنەڕەتیی بوون و پێشکەوتنی هەر زمانێك چی دەگرێتە خۆ ـ زمـانی میللـی ؛ زمـانی ئاخـاوتن و شـێوەی ناوچـەیی ؛ زمـانی ئـەدەبی...؟ قۆناغـە سـەرەکی‌یەکانی زمـانی مـرۆڤ هـەر لەسـەرەتای پەیدابوونی‌یەوە تا ئێستا کامانەن ؟ لە کۆتایشدا ، چۆن و کەی و لە چ هەل و مەرجێکدا ئاخاوتنی مرۆ پەیدابووە و سەرەتای پێشکەوتنی زمانان بۆ چ سەردەمێك دەگەڕێتەوە ؟

لەکێشەی چوارەمەوە ، کێشەی پێنجەم دێتە ناوان : پەیدابوون و پێشکەوتنی نووسین . وەك دەزانین کۆمەڵی مرۆڤایەتی ئەمڕۆ خاوەنی چەند جۆرە نووسینێکی جیاوازە . ئەوجۆرانـە چـۆن پـەیدابوون ؟ تایبەتێتی هەر یەکێکیان چی‌یە ؟ بە گشتی چییەتیی نووسین بەپێی پێوەندی بە زمانی دەنگی‌یەوە لـە چیدایـە ؟ چ جـۆرە ئـەلفوبێ‌یێك لـە ئادەمیزاد ئاشکرایە و ئـەو ئەلفوبێ‌یانـە چـۆن پـەیدابوون ؟ ڕێنـووس چی‌یە و بنەماکانی چین ؟...

کێشـەی شەشـەم دەکـرێ نـاوبنرێ کێشـەی دابـەش‌کردنی زمانـان. ئیستا لە سەر ڕووی ئەم زەمینە پتر لە دوو هـەزار زمان هەیە . هـەندێ لـەو زمانانـە زۆر لـە یـەکدی نـێزیکن (بـە وێنـە : کـوردی و فارسـی و

تاجیکی.. یان عەرەبی و عیبری..) وێك چوون و "خزمایەتی"یان یەکجار بەرچاوە . بەشێکی دی زمانان وا پێدەچێ هیچ وێك چوونێك لە نێوانیاندا نەبێ و لەگەڵ یەکدی تەواو نامۆ بن ، وەك (کوردی و چینی) ... جا ئەمە وایە ؟ ئایا دەکرێ بە گشتی زمانان بەپێی خاسیەتی گشتی خێزان و گرووپ و دەستە دابەش بکرێن ؟ ئەگەر ئەمە بکرێ ، ئەوە ئەی دابەشکردنەی زمان چۆن خۆی دەنوێنێ و تەنیا یەك دابەشکردن کار مەیسەر دەکات ؟ ئەگەر تاکە دابەشکردنێك نەبێ ، کەواتە چەند دابەشکردن هەیە و دابەشکردنی جیاواز بۆ دانراوە ؟

بۆ کێشەی حەوتەمی زمانناسی گشتی دەتوانین ئەوە بێنینەوە یاد و بیخەینە پێش چاو ، کە هەر زانستێك دەمێ لە بابەتەکەی خۆی دەدوێ ، ڕێگە و ڕێبازی دیاریکراوی لێکۆڵینەوەی خۆی دەگرێ . بەوێنە لە لێکۆڵینەوەی سروشتناسیدا ڕێبازی تەجروبە و تاقیکردنەوە فراوان لە کاردایە، ڕێبازی بەراوردکاری لە زانستی هەمەجۆردا باوە... زمانناسیش لە لێکۆڵینەوەکانی خۆیدا ڕێبازی زانستی جۆربەجۆری (بەراوردی ، مێژوویی ، وەسفی ، ئەزموونگەری ، چەندەکی...) هێناوەتە ئەنجام . زمانناسیی گشتی کۆششی کردووە بە شێوەی تیۆری چییەتی هەر ڕێبازێك ڕوونبکاتەوە و سنووری بەکارهێنانی دیاری بکا .

کێشەی هەشتەمی زمانناسیی گشتی ساڵ بە ساڵ پتر جێپێی خۆی فراوان دەکات . ئەم کێشەیە بریتییە لە خستنە پێش چاوی زانیاریی زانستی لە بارەی زمانەوە بۆ چارەسەرکردنی ئەرکی کارەکیی

جۆربەجۆر، کە لە ژیانی رۆژانەی مرۆدا سەرهەڵدەدات (قوتابخانە و زمانناسی ؛ زمانناسی و وەرگێڕانی دەستی و ئامێری ؛ تەکنیك لە خزمەتی زماندا...) تیۆریی لێکدانەوە و ساغکردنەوەی ئەو کێشانە بە زمانناسی بەسەرداگونجاندن ناسراوە .

نۆیەم کێشە لەبارەی پێویستیی باروودۆخ و دەوروبەر و کارکردنی لە زمانناسی و پێوەندی بە زانستەکانی دییەوە دەدوێ . زمانناسی هەر لە زووەوە بە مێژوو و ژیربێژی و دەروونناسی و ئەدەبناسییەوە بەندە . لەم دواییەشدا پێوەندییێکی فراوان لە نێوان زمانناسی و بیرکاریدا پەیدابووە و بنجی داکوتاوە .

ئەو نۆ کێشەیە و هەندێکی دی بابەت و کەرەستەی زمانناسیی گشتین و ئێمەش لەم بوارەدا هەوڵمان داوە ئەوەی زۆر بە پێویستمان زانیبێ وەریگێڕینە سەر زمانی کوردی . ئەگەرچی سەرچاوەی سەرەکیی ئەم باسانە کتێبی (ف . ی . کۆدۆخۆف ، سەرەتاییێکی زمانناسی ، مۆسکۆ ، ١٩٧٩)یە ، بەڵام چوار باسی سەرەتای فەسڵی دووەم (واتە جگە لە بەشی پێنجەمی ئەو فەسڵە ، کە ئەویش هەر لە کتێبی ف . ی . کۆدۆخۆفەوە وەرگێڕراوە) لە کتێبی (ئا . ئا ریفۆرماتسکی ، سەرەتاییێکی زمانناسی ، چاپی چوارەم ، مۆسکۆ ، ١٩٦٧) یەوە وەرگرتووە ، ئەویش لەبەرئەوەی لە لێکۆڵینەوەی ئەو چوار کێشەیەدا بەلامەوە ریفۆرماتسکی سەرکەوتووترە . وێڕای ئەوە لە چەند بەرهەمێکی دی زمانناسییەوە زانیاریم دەرهێناوە و خستوومەتە

سەر ئەو خەرمانە ... لە شوێنی پێویستیشدا نموونەی کوردی و بۆچوون و بیروڕای خۆیشم تێهەڵکێشی لێدوانە گشتی‌یەکە کردووە ...
مەبەستی گرتنی ئەو ڕێبازەش بۆ ئەوەیە کارەکەمان نیشان باشتر بپێکێ و خوێنەری هێژای کوردیش لەبارەی زانستی زمانەوە زانیاری‌یێکی تێر و تەسەلتر وەربگرێ .
کۆڵەوارم و هەر هێندەم لە دەست دێت .. خۆزگە کاری گەورەم لەباردا بوایە.. خەجاڵەتی قاپیی دڵسۆزی میللەتەکەمم ، کە هێندە دڵپاك و لەخۆبوردوون دەست بە ڕوومەوە نانێن ئەو جۆرە دیاری‌یانەم لێ وەردەگرن...

میدیا

سەرەتا

- فەسلی یەکەم -

زمانناسی وەك زانستێك

-١-

بابەت و بەشە بنەرەتی‌یەکانی زمانناسی

زمانناسی ئەو زانستەیە ، کە لە زمان دەدوێ و سروشتی کۆمەڵایەتی و ئەرکی پێکهاتنی ناوەوەی ، دەستووری کارکردنی ، پێشکەوتنی مێژوویی و دابەش‌بوونی زمانانی دیاری‌کراو ڕوون دەکاتەوە .

زمان گرنگترین ئامێری لە یەکترگەیشتنی ئادەمیزادە . کۆمەڵگەی ئادەمیزاد و میللەت نی‌یە ، کەخاوەنی زمان نەبێ . مرۆش بێ زمان دەرنابا . زمان وەك ئامێری لەیەکتر گەیشتن و وەك سیستەمی نیشانە بەرەو ڕووی گەلێ زانست دەبێتەوە .

بۆیە یەکەم کێشە کە دێتە ڕێمان ، بریتی‌یە لە دیاری‌کردنی بابەتی زمانناسی و جیاکردنەوەی سنووری ، لەو زانستە جۆربەجۆرانەی لە زمان دەدوێن .

بەڵگە و دیاردەی زمان و چالاکیی ئاخاوتن خاوەنی خاسیەتی جیاوازن و بۆیە دەکرێ لە ڕووی جیاوازەوە لێیان بکۆڵرێتەوە . بۆ نموونە ، ڕستەی :(گشت سێگۆشە یەکلاییەک ، سێ گۆشە گۆشە یەکسانە) ژیربێژ وەک حوکمی جووتبوون تەماشای دەکا ، کە پێکهاتنی لە نیهاد (ن - گشت سێگۆشە یەکلاییەک) و گوزارە (گ - سێگۆشە گۆشەیەکسان) و (ە)ی یاریدەدەر . ئەوەش یادداشت دەکات ، کە نیهاد و گوزارە بارستی مەفهوومیان وەک یەکە ، لەبەرئەوەی واتای مەفهووم لەیەک ڕادەدا دەردەبڕن .

هەرچی ڕێزماننناسە بە جۆرێکی دی لەهەمان ڕستە وردەبیتەوە و بەپێی ئەندامانی ڕستە لێی دەکۆڵێتەوە . لە ڕستەکەدا شوێنی نیهاد و گوزارە دەگۆڕی و (ە)ی یاریدەدەریش وەک بەشێکی گوزارە تەماشا دەکرێ . ڕێزمانناس وێڕای ئەندامە سەرەکییەکانی ڕستە (دیارخراو و دیارخەر) ، بەشی تەواوکەریش جیادەکاتەوە... لە کۆتاییشدا خاسیەتی شێوازی دەربڕینی ڕستەکە ڕووندەکاتەوە .

لە لێکدانەوەی ئەو ڕستەیەدا دوو ڕێبازی لێکۆڵینەوە بەدی دەکرێ:

ژیربێژی و ڕێزمانی . ئەم دوو ڕێبازە پێکەوە بەندن ، چونکە هەردووکیان لە یەک بابەت دەدوێن . ئەو دوو ڕێبازە لەیەکتریش جیان ، لەبەرئەوەی لایەنی جیاوازی یەک بابەت نیشان دەدەن . لایەنی جیاوازی بابەت دەبێتە کەرەستەی زانستی جیاجیا . زانینی بابەت و

لایەنە جیاجیاکانی و خاسیەتی شێوازی لێکۆڵینەوە دەبنە بناغەی دیاریکردنی زانستی جۆربەجۆر .

وەك ئاشکرایە ، زانستی هاوچەرخ بەگشتی لە سێ بەشی سەرەکی پێك دێت : سروشتناسی (یاخود زانستی سروشت) ، کە لە دیاردە و یاسای پێشکەوتن و بوونی سروشت دەکۆڵێتەوە ؛ کۆمەڵناسی واتە _ یاسای کۆمەڵ ؛ فەلسەفە ، کە پتر لە یاسا گشتییەکانی سروشت و کۆمەڵ و بیر دەدوێ . زمانناسی وەك زانستێك لەبارەی زمانی ئادەمیزادەوە ، سەر بەزانستی کۆمەڵە .

لە بەیەك گەیاندنی سروشتناسی و کۆمەڵناسیدا، بە واتاییێکی فراوان زانستی تەکنیك پەیدا دەبێ و زانستی کشتوکاڵ و پزیشکی دەگرێتە خۆ . لە بەیەك گەیاندنی سروشتناسی (بەشێوەییێکی سەرەکی فیزیا) و فەلسەفە (بە شیوەییێکی سەرەکی ژیربیژی) زانستی بیرکاری سەر هەڵدەدا ، کە نەك تەنیا بیرکاری تایبەتی ، بەڵکو بیرکاری ژیربیژی و تەکنیکی بیرکارییش دەگرێتەوە .

زمانناسی بە سەرجەمی بەشەکانی زانستی هاوچەرخەوە بەندە و هۆی ئەمەش ئەو دەورە مەزنەیە ، کە زمان لە سەرلەبەری مەیدانەکانی چالاکیی ئادەمیزاددا دەیبینێ و بە تایبەتی لە پرۆتسێسی هەست و تێکەڵبووندا .

زمانناسی و کۆمەڵناسی

زمانناسی یەکێکە لە زانستەکانی کۆمەڵناسی و پێوەندیی توند و تۆڵی لەگەڵ بەشەکانی‌دی ئەو زانستەدا – مێژوو ، ئابووری ، جوگرافیا ، زانستی سەرخان و ژێرخان ، دەروونناسی پەروەردە – هەیە.

پێوەندیی زمانناسی بە مێژوو (زانستی پێشکەوتنی کۆمەڵگای ئادەمیزاد) ەوە دیارە ، چونکە مێژووی زمان بریتی‌یە لە بەشێکی مێژووی میللەت ، بە تایبەتی ئەوەی یەکجار ڕوون و ئاشکرا هەستی پێ بکرێ ، پێوەندیی مێژووی کۆمەڵە بە وشەکانی زمانەوە و مەودا و خاسیەتی ئەرکی زمان و بەر لە هەر شتێش زمانی ئەدەبی .

پێوەندیی زمانناسی و مێژوو هاودەنگی‌یە : زانیاریی مێژوو ڕووی مێژوویی گۆڕانی وشە دابین دەکا و زانیاریی زمانناسیش یەکێکە لە سەرچاوەکانی لێکۆڵینەوەی کێشەکانی مێژوو ، وەك : پەیدابوونی میللەت ، پێشکەوتنی کولتووری میللەت و کۆمەڵگای لە سەردەمی جیاوازدا و هەروەها پێوەندیی نێوان میللەتان .

زمانناسی بە تایبەتی بە بابەتی مێژوویی وەك ئارخیۆلۆژی و ئەتنۆگرافی‌یەوە بەندە . ئارخیۆلۆژی لەسەر بناغەی کەل و پەل (ئامێری کارکردن ، چەك ، خشڵ ، شتومەکی ماڵ ..) لە مێژوو دەکۆڵێتەوە . ئەتنۆگرافیا زانستی داب و نەریتی میللەتانە و پێوەندیی پتەوی بە زمانناسی‌یەوە هەیە و ئەو پێوەندی‌یەش لە هەردوو لاوەیە .

لەبەرئەوەی زمان گرنگترین نیشانەی رەگەز و نەژادە ، ئەوە زانینی پێوەندیی زمانی میللەتێك بە زمانی میللەتانی هاوسێ و میللەتانی دییەوە ، رێگە بۆ زانای ئەتنۆگرافیا خۆش دەکا ، بڕوانێتە پێوەندیی مێژوویی و کولتووریی نێو میللەتان . زمانناسیش لە لای خۆیەوە کە لە زمانێك دەکۆڵێتەوە ناتوانێ زانیاریی ئەتنۆگۆافیی ئەو میللەتە پشت گوێ بخا ، چونکە وەك ئاشکرایە مەفهوومی واتای گەلێ وشە و دەربڕین پێوەندییان بە دیاردەی داب و نەریتەوە هەیە[1].

زمانناسی کاتێ پتر لە ئەنتۆگرافیا نێزیك دەبێتەوە ، لە فەرهەنگی دیالێکت دەکۆڵێتەوە – ناوی شوێنی ژیان و خانووبەرەی جووتیاران ، کەل وپەلی ناومال ، جل و بەرگ ، ئامێری کشتوکال و پیشەسازی ...

پێوەندیی زمانناسی بە ئەتنۆگرافیاوە ونابێ تەنیا لە لێکۆڵینەوەی کەرەستەی کولتووری میللەتدا بە دەربکەوێ ، بەڵکو لە دابەشکردنی زمانان و میللەتاندا و لە لێکدانەوەی رەنگدانەوەی هەستی نەتەوایەتی لە زمانیشدا دێتە بەرچاو . ئەم رێبازەی لێکۆڵینەوە ناوی (ئەتنۆگرافیای زمانناسی) ی وەرگرتووە . زمان لەم بارەدا وەك دەربڕینی نیشاندانی میللەت لە بارەی جیهانەوە تەماشا دەکرێ ، کەوا دەشێ نەك هەر بەراوردی وشە ، بەڵکو فۆرمی رێزمانیش بدۆزرێتەوە . بە وێنە وەك زمانی ئەڵمانی و زمانی کاوی (لە دورگەی یاوا) ، یان زمانی ئینگلیزی و زمانی هۆپی (لە باکووری ئەمەریکا) .

---

[1] س . ئا . تۆکارێڤا ، بنەماکانی ئەتنۆگرافیا ، مۆسکۆ ، ١٩٦٨، ل ١٢ .

لە سەرپاكى ئەو زانستانەدا ، كە لە سەرخان و ژێرخان دەكۆڵنەوە ، زمانناسى پێوەنديى نێزيكى بە ئەدەبناسىيەوە هەيە (تيۆريى ئەدەب، مێژووى ئەدەب ، رەخنەى ئەدەبى) . يەكێتى زمانناسى و ئەدەبناسى ، فيلۆلۆژى[٢] پێكدێنن . لە ئەنجامى تێكەڵبوونى زمانناسى و ئەدەبناسىدا هونەرى هۆنراوە دەردەكەوێ ، كە كاتى خۆى ئەرستۆ بنەما سەرەكىيەكانى باسكردووە . پێوەنديى زمانناسى و ئەدەبناسى بەتايبەتى لە بابەتى شێوازى ئەدەبى و مێژووى زمانى ئەدەبى و زمانى نووسيندا باش دەبينرێ .

لەگەڵ ئەوەشدا لەنێوان بۆچوون و شێوازى ئەدەبناسى و زمانناسى لێكۆڵينەوەى دەقى ئەدەبيدا جياوازى هەيە . ئەدەبناس وەك بەشێكى هونەرى فۆرم و پێوەندى بە بيرى ناوەرۆكەوە و وەك ماكى يەكەمى ئەدەب و هونەرى وشە لە زمان دەكۆڵێتەوە . زمانناس وەك دەركەوتنى

---

[٢] وشەى فيلۆلۆژى (Philoiogy) كە لەزمانى يۆنانىيەوە وەرگيراوە ، پێكهاتووە لە : (Philo _ خۆشەدەوێ) و (logos _ وشە)لە يۆنانيى كۆندا زاراوە (Phliologs) ئەو مانايەى ئێستاى نەدەگەياندو وێڕاى ئەوەش بە ڕێزماننووسيان دەوت (Philolog) . بەرانبەر يەكتر وەستانى زاراوەى فيلۆلۆج و ڕێزماننووس لە ڕۆماى زوو سەرى هەڵدا . ئەگەر بۆ ئەركى فيلۆلۆج ليكۆڵينەوەى فۆرم و ناوەرۆكى ئەدەب دەستنيشان كرابێ ، ئەوە بۆ ڕێزماننووس ئەركى لێكۆڵينەوەى ڕێنووس و كێشى تێكست دانراوە . لە سەردەمى ڕاپەرين و ڕۆشنبيريدا فيلۆلۆژيى كلاسيكى پەيدابوو ، كە نەك تەنها لە زمان و ئەدەبى دەكۆڵىيەوە ، بەڵكو لە مێژوو و ياسا و ئابوورى و ئاين و فەلسەفەش دەدوا . دواتر بەهۆى بزووتنەوەى ئازاديخوازيى نەتەوايەتىيەوە ، بابەتى فيلۆلۆژى سنوورى تەسك كرايەوە و تەنيا زانستى ئەدەب و زمانى گرتەوە .

چالاكى ئاخاوتنى نووسەر و وەك بەڵگەى كێش (Norm) ى زمان و ئەركى شێواز دەڕوانێتە زمان . هەر لەبەر ئەوەشە ، كە بە دوو شێوازى ڕەوانبێژى - ئەدەب و زمان - ناودەبرێن .

زمان وەك كەرەستەى چالاكيى ئاخاوتنى تاكايەتى دەبێتە بابەتى لێكۆڵينەوەى دەروونناسى و زمانناسى . لە زمانناسيدا ڕێبازى دەروونناسى بەندە بە ناوى ئا . ئا - پۆتێبنيا ، هـ . پاول و . ماتێزيوس... ەوە ، كە لە بير و هۆش و پرۆتسێسى دى دەروونى و ڕەنگدانەوەيان لە ئاخاوتندا دواون و لە دۆخەكانى زمان - لێكدانەوەى ماناى مەجازيى وشە و ڕستەى پرس و ئەندامى سست و چالاكى ڕستە - يان كۆڵيوەتەوە . لە ناوەڕاستى سەدەى بيستەمدا زمانناسيى دەروونى پەيدابوو ، كە چالاكيى ئاخاوتن وەك يەكێتى هێڵى گەيەنەرى كار و پرۆتسێسى دەروونى و يەكێتى تێكەڵاوبوون و لە يەكتر گەيشتن دەكۆڵێتەوە .

زمانناسى (وەك دەروونناسى) هەروەها پێوەندى بە پەروەردەوە هەيە . لەسەروو ئەوەشەوە ڕێنمايى تايبەتى شێوازى دەرزوتنەوەى زمان ، وەك بەشێكى بەجێهێنانى زمانناسى تەماشا دەكرێ .

شێوازى دەرزوتنەوەى زمان لە زمانناسى و دەروونناسى و پەروەردە (بەتايبەتى ڕێنمايى)دا خاوەنى بناغە و بنەماى خۆيەتى . شێوازى هاوچەرخ تەنيا شێوازى وتنەوەى زمانى زگماك ناگرێتە خۆ ، بەڵكو شێوازى وتنەوەى زمانى بێگانەش ڕەچاو دەكا .

زمانناسی و سروشتناسی

زمانناسی بەر لە هەر شت بە شێوەیێکی سەرەکی لەگەڵ فیزیۆلۆژیی[٣] مرۆو ئەنترۆپۆلۆژیدا[٤] یەك دەگرن .

ڕشتەی ئاخاوتن و دەربڕینی دەنگەکانی ئاخاوتن خاوەنی بناغەیێکی فیزیۆلۆژین ، چونکە لە پرۆتسێسی ئاخاوتندا ئەندامەکانی هەست و ڕشتە ماسوولکەییەکان و ڕشتەی دەمارە ناوەندییەکانی مرۆڤ بەشداری دەکەن .

بەتایبەت ئەوەی بەلای زمانناسییەوە گرنگ بێ ، تیۆریی دانەوەی کاری ئاخاوتنە ، کە زانایانی ڕووسی فیزیۆلۆژی : ی . م . سێچنۆڤ و ی . پ . پاڤلۆڤ دایانناوە . وشە ، کەوا مرۆ دەیبیسێ و دەیبینێ ، بریتییە لە دووەم سیستەمی ئیشارەت ، سیستەمەکەی دی ئیشارەتی ئیشارەتە . گشتێتی یەکەم و دووەم سیستەمی ئیشارەت ، بریتییە لە دانەوەی بناغەی فیزیۆلۆژی و ڕەنگدانەوەی ڕاستی .

بناغەی فیزیۆلۆژیی چالاکیی ئاخاوتن یارمەتی دۆزینەوەی هۆی هەمەجۆری تێکچوون و شێوانی ئاخاوتن دەدا . بۆ نموونە ،

---

[٣] زانستی ئەرکی ئەندامی لەش .

[٤] مرۆناسی .

لێکۆڵینەوە لە دەنگ بڕان aphasia – واتە تێداچوونی ئاخاوتن بە هۆی تێکچوونی ئەرکی مێشکەوە – ڕێگە خۆش دەکا ، کە لە مێشکدا دەمارە ناوەندییەکانی ئاخاوتن و دەوری هەر یەکێکیان لە ئاخاوتندا دیاری بکرێ .

ئەگەر دەمارە ناوەندییەکانی پشتەوەی لای خوارەوەی دیوی چەپ تووشی چەمانەوە و وەرگەڕان ببن، ئەوە نەخۆش ناتوانێ قسە بکات ، ئەگەرچی بە ئاگایە و لەو قسانەی لە گەڵی دەکرێ ، تێدەگا . ئەم نەخۆشی‌یەش بە تێکچوونی پاڵپێوەنەری دەنگ ناسراوە . بێتو دەمارە ناوەندییەکانی تەوقەسەر تووشی چەمانەوە و وەرگەڕان ببن ، ئەو ددمە نەخۆش لە تێگەیشتن دەکەوێ . بەم نەخۆشی‌یەش دەوترێ (زمان شکان) .

لێکۆڵینەوەی ئەرکی دەرەوەی مێشك ، کەرەستەی لێکۆڵینەوەی دەنگسازی و ڕێزمان و واتاناسیمان بۆ دابین دەکا . ئەمە لە ژیانی ڕۆژانەدا نەك هەر کەڵکی بۆ چارەکردنی نەخۆش هەیە ، بەڵکو لە زمان فێرکردنی کەڕولاڵ و کوێر و هەروەها منداڵی سەقەت و کۆڵەواریشدا پێویستە . تیۆریی گێلناسی ئەم جۆرە فێرکردنە دەگرێتە ئەستۆ .

نیاز و مەبەستی زمانناسی و ئەنترۆپۆلۆژی لە دووبواردا یەك دەگرن : یەکەم – لە دابەش‌کردنی نەژاد و زماندا؛ دووەم – لە لێکۆڵینەوەی کێشەی پەیدابوونی زماندا .

پێوەندی زمانناسی بە زانستەکانی کۆمەڵەوە پتەوتر و بەهێزترە ، وەك لە پێوەندی بە زانستەکانی بایۆلۆژی و پزیشکی‌یەوە . ڕاستە

بناغەی فیزیۆلۆژیی ئەندامەکانی ئاخاوتن گرنگە ، بەڵام بەر لە هەر شت ، زمان دیاردەیێکی کۆمەڵایەتی‌یە و پێوەندی بە کۆمەڵ و هۆشی ئادەمیزادەوە هەیە و ئەرکی لەکۆمەڵدا خاسیەتی سەرەکی‌یەتی .

زمانناسی و فەلسەفە

زمانناسی وەك زانستەکانی دی پێوەندی بە فەلسەفە - دیالیکتیکی و ژیربێژی - یەوە هەیە . فەلسەفە بە تفاقی شێوازناسی لەنگەری زانستەکانی دی دەگرێ . ڕێگە بۆ پێکهێنانی بنەما و شێوازی لێکۆڵینەوەیان ئاسان دەکا . فەلسەفە کە ئەرکی شێوازناسیی بەخۆزانین و بەئاگابوون لە دەوروبەر و لێکدانەوەیان دەبینێ و کە هەموو زانستە کۆمەڵایەتی‌یەکان و بە تایبەتی لە نێوانیاندا زمانناسی بە ڕێگایدا تێدەپەڕن ، تێکڕا بە ئایدۆلۆژی و سیاسەتەوە بەندن .

فەلسەفەی زمانناسی سۆڤێتی لەسەر بناغەی فەلسەفەی مایەکێتی بێژیاری[*] مارکسی- لێنینی دامەزراوە . لەم بارەدا دەوری شێوازناسی هەر مایەکی (المادی) نی‌یە ، بەڵکو مایەکیەتی (المادیه)یشە . ڤ . ی . لێنین بەم جۆرە دیالێکتیکی ژیربێژی دیاری‌کردووە :"بۆئەوەی بە ڕاستی شتێك بناسرێ ، دەبێ لە گشت ڕوویێکی بکۆڵرێتەوە . پێوەندی هەموو پێکەوە بەستنێکی ڕوون بکرێتەوە . ئێمە هەندێ جار

(*) مایەکیەتی بێژیاری _ المادیه الدیالیکتیه .

ناتوانین ئەمە بە تەواوی وەدەست بهێنین ، بەڵام وەدەستهێنانی لە هەڵە و بەنجبوون دەمانپارێزێ . یەکەم وا ، دووەمیش ئەوەیە ، کە دیالیکتیکی ژیربێژی وا دەخوازێ گشت شت بە پێشکەوتنی‌یەوە لێی بکۆڵرێتەوە ، واتە وەك هیگل هەندێ جار دەیڵێ (بزووتنەوەی) ، گۆڕرانی .. سێیەم – پێویستە تێکرای تەجروبەی ئادەمیزاد بچێتە ناو دیاریکردنی تەواوی شت و وەك پێوەری ڕاستی و وەك دەستنیشانکەری پراکتیکی پێوەندی شت بەوەوە ، کە مرۆڤ پێویستێتی ئاشکرا بکرێ . چوارەم– دیالیکتیکی ژیربێژی فێرمان دەکا ، کە (ڕاستیی ڕووت) نی‌یە و ڕاستی هەمیشە جێگیرە"[٦] .

بنەمای یەکەم (پێویستی لێکۆڵینەوە لە گشت ڕوویێك) لە لێکدانەوەی سیستەمی زمان و چالاکیی ئاخاوتندا ڕەنگی داوەتەوە . بنەمای سیستەم لە زمانناسیدا بەر لە هەر شت ، لەوەدایە زمان وەك یەکێتی تەواو تەماشا دەکرێ و وەك یەکێتی فۆرم و ناوەرۆکی ئەو دانانەی خۆیان لە ناو خۆیاندا و هەروەها ماکەکانیان بە پەیدابوونیان و بەکارهێنانی جیاوازیان لەکۆمەڵدا ، پێوەندن .

بەتایبەت گرنگ ئەوەیە ، کە لە لایەکەوە مەفهوومی سیستەمی زمان وەك کۆمەکی ئاسۆکانی (دەنگسازێتی ، وشەسازێتی، ڕستەسازێتی ، لێکسیکۆلۆژێتی) دێتە پێش چاو و لە لایێکی دیشەوە – پێوەندی زمان بە کۆمەڵ و بیرەوە .

---

[٦] ف . ی . لینین ، جارێکی‌دی دەربارەی نەقابەکان ... کارە کۆکراوەکانی ، ب ٤٢ ، ل ٢٩ .

دووەم خواستی دیالیکتیك لە بنەمای مێژوویایەتیدا دەردەبڕێ . ئەمەش لەوەدا بەدەردەکەوێ ، کە گشت دیاردەیێك حاڵەتێکی زمان لە نیگـای پەیدابوونیانـەوە ، پێشـکەوتنی مێژووییانـەوە ، ئـەرکی هاوچەرخیان و بابەتی دواڕۆژیان و گۆڕانیانەوە تەماشا بکرێ .

گشت دۆخێکی زمانی هاوچەرخ بریتیيە لە ئەنجامی پێشکەوتنی دوور و درێژ و پەرەسەندن و قاڵب گرتنی فۆرم و حاڵەتی.

بناغەی مێژوویی زمانناسی ، بەراوردیی مێژوویی زمانناسی پێك دێنێ ، کە کەڵك لە شێوازێکی تایبەتی لێکۆڵینەوەی زمان وەردەگرێ : بەراوردیی مێژوویی .

پێوانـەی کـارەکی (عملـی– practical) وەك یـەکێك لـە داخوازیيـە بنەڕەتیيـەکانی فەلسـەفەی مارکسـیزم – لێنینـیزم لـەوەدا بـەدیار دەکەوێ ، کە ئەرك و مەبەستی لێکۆڵینەوە بەند بێ بەپێویستیيەکانی کۆمەڵەوە . زمان خۆی لەخۆیدا پێویستی پتەوی دەکـا و تەجروبـەی گشتی دەیگەیەنێتە کەسانیدی . گەشەکردنی ئایندەشی دیسان بـەندە بە پێشکەوتنی مرۆی ڕووناکبیر و خوێندەواری دەوێ ، پێویستی بە بەرزکردنەوەی کولتووری ئاخاوتن و نەهێشتنی گیروگرفتی ڕێنووس و ئاسانکردنی نووسین و دانانی فەرهەنگ و نووسینی کتێبی ڕێزمانە .

نابێ پراکتیك تـەنیا وەك تاقیکردنـەوەی خۆیـەکی سـەیر بکـرێ . پراکتیـك "پراکتیکـی سـەرپاکی ئـادەمیزادە" . سـازبوونی بـاوەڕی دیـالیکتیکی مـەتریالیزم تێگەیشـتنێکی پتـەو و ڕوون و ڕێـك وپێکـی زانیاری و فراوانکردنی بیر دەرەخسێنێ .

چوارەم خواستی دیالیکتیك – ڕاستیی جێگیر ، ئەوە دەگەیەنێ ، هەر زانستێك و بەتایبەتیش زمانناسی ، کە پشت بە بنەماکانی شێوازناسی دەبەستێ تیۆری بابەتەکەی خۆی دادەمەزرێنێ . واتە لەم بارەدا مەبەستی زمان – کێش و چالاکیی ئاخاوتنە .

بنەمای جێگیریی زمانناسی ئەوە ڕادەگەیەنێ ، کە دەستوورە گشتی یەکان و یاساکانی ئەرکبینین و پێشکەوتنی زمان تیشکی یان لە لێکۆڵینەوەی زماندا بە گشتی نابینرێ ، بەڵکو لە لێکۆڵینەوەی ئەرکبینین و پێشکەوتنی تەواوی زمانێکی دیاریکراو – ڕووسی ، ئینگلیزی ، کوردی ... دا بەرچاو دەکەوێ .

بێگومان زمانناسی ، وەك زانستەکانی دی لە لێکۆڵینەوەدا پشت بە بنەماکانی شێوازناسی و بۆچوونی ژیربێژی دەبەستێ . وەك ئاشکراشە، پێوەندیی نێوان ژیربێژی و ڕێزمان ، واتا و واتاناسی پتر بەتینە ، وەك لە هەر زانستێکی دی . زمانناسی هەمیشە بە ژیربێژیی شێوەکاری یەوە بەندبووە ، کە لە فۆرم و یاساکانی دەستخستنی زانیاری ڕاستی کۆڵیوەتەوە . ئەگەر ئاکاری ژیربێژیی شێوەکاری لەمەفهووم و حوکم، هەڵێنجان و ئەنجام گری کۆڵیبێتەوە ، ئەوە ژیربێژیی شێوەکاریی سەردەم ، وەك وەسیلەی پێزانین بایەخی بە زمان داوە . ژیربێژان زمان وەك مەفهووم بە میتافیزیك ناودەبەن ، کە لێکۆڵینەوەکەی ژیربێژیی ڕستەسازی و ژیربێژیی واتاناسازی یە .

بۆ نموونە ئەم هەڵێنجانە وەردەگرین : "گشت (م)یەك (پ)ە ؛ گشت (س)یەك (م)ە . کەواتە گشت (س)یەك (پ)ە" ئەم پێکهاتنە دەکرێ بە

فۆرمی مەرج ڕۆبنریٚ و بوتریٚ: "ئەگەر گشت (م)یەك (پ) بیٚ و گشت (س)یەك (م) بیٚ ، ئەوە گشت (س)یەك (پ)ە" . ژیربیٚژی لە فۆرمی تەجریدی بیر دەکۆلێتەوە و لەبەر ئەوەیە نیشانەی تەجرید بەکاردێنیٚ ، بەلاّم فۆرمی زمان بە شێوەی جیاواز دروست دەبیٚ تاکو ژیربیٚژانە لێك بدرێتەوە .

ڕستەسازی وەك بەشێکی ڕێزمان لە دەستەواژە و ڕستە دەدویٚ . ڕستەسازی باسی فۆرمی زمانیی ڕستە دەکات و بەپێی خاسیەتی جۆربەجۆر رستە دابەش دەکا و جیادەکاتەوە . بە وێنە لە ڕستەسازیدا ڕستەی سادە و ڕستەی ناسادە ؛ ڕستەی سەرەکی و ڕستەی شوێنکەوتوو ؛ ڕستەی پرس و ڕستەی سەرسوڕمان جیادەکاتەوە . وێڕای ئەوە لە زمانناسیدا ڕستەی جۆربەجۆری ئەم زمان یان ئەو زمان باس دەکرێت .

وەك نیشانماندا ، زمانناسی بە جۆریٚ جیاواز بەندە بە زانستی جیاوازەوە و ئەو پێوەندییانەش دەشیٚ زۆر بەهێزنەبن و دەشیٚ زۆریش بیٚهێز بن . بەو پیٚیە پێوەندیی زمانناسی و ئەنترۆپۆلۆژی تەنیا لە سنووری کێشەی پەیدابوونی ئاخاوتن دایە . بەلاّم پێوەندیی زمانناسی بە ژیربیٚژی و دەروونناسی و ئەدەبناسییەوە پتر بەهێزە .

لەگەلّ ئەوەدا ، کە زمانناسی لەگەلّ گشت زانستەکاندا پێوەندی هەیە ، بەلاّم نکۆلّی لەوەش ناکریٚ ، کە زانستێکی سەربەخۆیە . سەربەخۆیی زمانناسی بەر لە هەر شت بناغەی خۆی لەسەر ڕاستیی و بەلّگەی بوونی زمان وەك دیاردەیێکی تایبەتیی کۆمەلّ ڕۆناوە .

زمانناسی لە هەموو ڕووییێکی زمان دەکۆڵێتەوە ، بەڵام زانستەکانی دی تەنیا هەندێ ڕووی زمانیان مەبەستە .

بۆ پێوەندیی زمانناسی بە هەر یەکێك لە و زانستانەوەی پێشتر باسمان کردن ، دەکرێ نموونە بهێنرێتەوە . ئەوەتە ئەتنۆگراف و زمانناس لە نیگای جیاوازەوە دەڕواننە وشەی " کوخ " . ئەتنۆگراف دەبێ وەك جۆرێکی شوێنی ژیان دیاریی بکا و خاسیەتی نیشان بدا و مەفهوومی ئەتنۆگرافی ڕوون بکاتەوە . بەڵام بۆ زمانناس ئەو جۆرە تایبەتێتی‌یە ئەتنۆگرافیانە پێویست نی‌یە ، بەڵکو ئەوە مەبەستە چۆن خۆی دەنوێنێ و پێوەندی بە "زنج" و " خانوو"ەوە چی‌یە .

جۆرەکانی زمانناسی

زمانناسی بریتی‌یە لە زانستێکی فرە بابەت . هۆی ئەمەش ئەوەیە ، زمان خۆی لەخۆیدا هەمەچەشن و گرانە . کۆمەڵ گەلێ مەبەست و نیازی هەمەجۆری لەبەردەم ئەو زانستەدا داناوە ، کە لە زمان دەدوێ . لەبەرئەوە لە زمانناسیدا زانستی جی‌گیری هەمەڕەنگ ، وەك بەش و سەبەستی زانستەکانی زمان جیاکراونەتەوە ، کە یەکێتی سیستەمی زانین پێکدێنن .

زمانناسی وەك زانستێك دابەش دەبێ بەسەر (گشتی) و (تایبەتی) ؛ (تیۆری) و (پراکتیکی)دا . هەموو ئەمە بەلای فەلسەفەوە

زانستی جێگیر و چەسپاون . بەڵام زمانناسیی گشتی و تیۆری بەلای تایبەتی و پراکتیکی و بەشەکانیانەوە (دەنگسازی و لێکسیکۆلۆژی ... هتد) وەك شێوازناسی خۆیان دەنوێنن .

زمانناسیی گشتی زانیاری لەبارەی هەموو زمانێکەوە دەخاتەڕوو و تیۆریی وایان بۆ ڕۆدەنێ ، کە لە لێکۆڵینەوەی زمانانی جیاوازدا کەڵکیان لێ وەربگیرێ . زمانناسیی گشتی وەك بەشێکی زانست لە بارەی زمانەوە خاوەنی ئەنجامی خۆیەتی: ١) دیاری کردنی سروشتی زمان و بوونی ؛ ٢) دەستنیشانکردنی بابەتە بنەڕەتییەکانی زمانناسی و ئاسۆکانی زمان و هەروەها لێکۆڵینەوەی وشەسازی و لێکسیکۆلۆژی ... هتد ؛ ٣) خستنە پێش چاوی پێکهاتنی زمانان و دابەشکردنیان ؛ ٤) سازکردنی شێوازی لێکۆڵینەوەی زمانناسی .

زمانناسیی تایبەتی زانستێکە لە بارەی تاکە تاکەی زمانەوە . بۆ نموونە زانستی زمانی ڕووسی ؛ زانستی زمانی کوردی ...

لە دەمێکی یەکجار زوودا ، زمانناسی وەك کۆمەکی پەرش و بڵاوی زمانناسی تایبەتی بوو: زانستی زمانی گرێکی؛ زانستی زمانی سانسکریتی . ژمارەی ئەو جۆرە زمانناسییە تایبەتییانە وردە وردە زیادی کرد و لە ئەنجامدا لێکۆڵینەوەی گشتی لە بارەی زمانەوە پەیدابوو : لە ڕێزمانی ئەرنۆ و لانسلۆ و کارەکانی بۆپ و هومبۆلدتدا سروشتی زمان و سیستەمی دیاریکراوە و دابەشکردنی زمانەکانی جیهان و دانانی شێواز و لێکۆڵینەوەی خراوەتە بەرچاو .

هەر زمانناسی‌یێکی تایبەتی بە دانانی فەرهەنگ و نووسینی ڕێزمانەوە دەستپێ‌دەکات . بۆ جێبەجێکردنی ئەم کارانە ، لەتەك زانیاری تایبەتی‌دا ، زانیاریی تیۆریی کێش (Norm) یش پێویستە . لە ناوەڕۆکی هەر زمانناسی‌یێکی تایبەتی‌دا ، خاسیەتی زمان بە گشتی هەیە . ڕاستە لە زانستی زمانی کوردیدا دەنگسازی و ڕێزمان جیادەکرێتەوە ، بەلاّم ئەمە بۆ زمانناسیی تایبەتی‌و زمانناسیی گشتی‌یش بە هەمان چەشنە . بەلێ هەروەها ڕاستە لە هەموو زمانێکدا دەنگەکانی ئاخاوتن بەسەر بزوێن و کۆنسۆنانتدا دابەش دەبن ؛ لەنێو بەشەکانی ئاخاوتندا ناو و کردار دیاری کراون .

بەلاّم هەر زمانناسی‌یێکی تایبەتی لە ناوەڕۆکی‌دا بەلگەی ئەوتۆ هەیە ، کە تەنیا بۆ زمانی باس لی‌کراو ڕاستە و وەنەبێ بۆ هەموو زمانێکی‌دی بگونجێ .

لە دەنگسازی و وشەسازی‌یەوە هەندێ نموونە دێنینەوە ، کە بەلگەی تایبەتێتی زمانی کوردی‌یە .

نموونە لە دەنگسازی‌یەوە:

لە زمانی کوردیدا دەنگی (ڕ) و (ڵ) بە هیچ جۆرێك لە سەرەتای وشەدا بە کارناهێنرێن . جا ئەم دیاردەیە ، نەك هەر لەزمانانی دوور لە کوردی‌یەوە ، بەلکو لە گەلێ زمانی ئێرانیشدا وەك کوردی نی‌یە .

نموونە لە وشەسازی‌یەوە:

وەك دەزانین لە دیالێکتی کرمانیجی خوارووودا (ی ، ە...)و لە کرمانجی ژووروودا (ا ، ە ، یێ ، ی ، ێد / ێت ، ێن ....) نیشانەی ئیزافەن و دیارخەر و دیارخراو بەیەکەوە دەبەستن . بەلاّم مەرج نی‌یە ئەم خاسیەتە لە گشت زمانێکدا هەبێ و زۆر زمان هەیە نیشانەی ئیزافەی نی‌یە و بەبێ هیچ یاریدەییێك دیارخەر و دیارخراو یەك دەگرن .

یاخود لە وشەی ناسادەی زمانی کوردیدا پاشگر هەمیشە لە دوای ڕەگی وشەوە دێت و ئنجا بە دوای ئەودا نیشانە – واتە هەردەم پاشگر پێش نیشانە دەکەوێ . بە وێنە : وشەی "مومدانەکە" کە لە وشەی "مۆم" و پاشگری (– دان)و نیشانەی (– ەکە) دروستبووە ... مەرج نی‌یە لە هەموو زمانێکدا پاشگر یەکسەر لە دوای ڕەگی وشەوە بێت و ئنجا نیشانە بێت . لە هەندێ زماندا ڕێدەکەوێ پاشگر دەکەوێتە دوای نیشانەوە ، واتە بە پێچەوانەی زمانی کوردی‌یەوە . بە وێنە لە زمانی ئەڵەمانیدا وشەی (Kind) بە مانای (منداڵ) دێت و (kinder) بە مانای (منداڵان) ، بەلاّم (Kinderchen) دەبێتە (منداڵۆچکان) . لێرەدا (er) کە نیشانەی کۆیە کەوتووەتە پێش (chen) ، کە پاشگرە بۆ واتای بچووك کردنەوە .

پێویستە زمانناسیی تایبەتی و پراکتیکی لەگەڵ زانینی پراکتیکی زمان تێکەڵ نەکرێن . دەشێ یەکێك بە شێوەی پراکتیکی زمانێك یاخود چەند زمانێك باش بزانێ و کەچی شارەزاییشی لە زانیاریی زماندا نەبێ و بە ڕێی تیۆری ئامادەنەکرابێ . بەپێچەوانەشەوە دەشێ یەکێك

تیۆریی زمـان بـاش بزانـیٚ و کـەچی زمـان زۆر نـەزانیٚ . زماننـاس بـە پسپۆڕی بواری زمان دەوترێ . ئەو کەسەش ، کە زمان زۆر دەزانـیٚ بـە زمانزان بەناوبانگە .

مـەیدانی گرنگـی چـالاکیی پراکتیکـی زمانناس وتنـەوەی زمـانی زگماك و زمانی بێگانەیە لە قوتابخانە گشتی و تایبەتییەکاندا . ئـەم چالاکییە هەل بۆ دانانی فەرهەنگی هەمەجۆر و ڕێزمان دەرەخسێنیٚ .

مـەیدانێکی دی گرنگـی چالاکیی پراکتیکی زمانناس وەرگێڕانـە لـە زمانێکــەوە بــۆ زمــانێکی دیکــە ، یــان دانــانی زاراوەیــە ، یــان چارەسەرکردنی گیروگرفتی ڕێنووسە ، یان سازکردنی ئەلفوبیٚیـە بـۆ ئەو میللەتانەی نووسینیان نییە ... هتد .

دوا مــەیدانی پراکتیکــی زماننــاس بریتیـیــە لــە زمانناســیی ئەندازیارانـە، کـە لـەم سـاڵانەی دواییـدا سـەری هـەڵداوە . ئەوەتـە بـۆ فـێربوون و لێکۆڵینــەوەی زمــان بــەکارهێنانی وەسـیلەی تـەکنیکی هەمەچەشن و بەتایبەت کۆمپیوتەر پەیدابووە .

-٢-

پەیدابوونی زمانناسی

زمانناسی یەکێکە لە زانستە دێرینەکان و بە ڕێگەیێکی دوور و درێژی فراژۆ و پێشکەوتندا تێپەڕیوە . ویست و ئارەزووی مرۆڤ بەرانبەر بە زمان لە فۆلکلۆری هەموو میللەتێکدا ڕەنگی داوەتەوە: زمان چۆن پەیدابووە ؟ هۆی بوونی زمانانی جیاواز و هەمەجۆر چی‌یە ؟ وشە چی ڕادەگەیەنێ و توانستی چی هەیە ؟ – ئەم پرسیارانە و گەلێ پرسیاری دی ئەو بوارە لە ئەدەبی فۆلکلۆری گشت نەتەوەکانی جیهاندا وەڵامیان دراوەتەوە .

بایەخدان بە لێکۆڵینەوەی زمان بە ئاشکرا لە فەلسەفەی یۆنانی کۆندا دەبینرێ ، بە تایبەتی لە بەرهەمەکانی ئەرستۆ (٣٨٤ – ٣٢٢پ . ز .) دا . ئەرستۆ هێشتا کە قوتابی ئەفلاتوون بوو ، قوتابخانەی فەلسەفی‌ی خۆی لە ئەسینا سازکردبوو . قوتابخانەکەی بە تەنیشت پەرستگای ئەپۆلۆنەوە بوو و هەر بۆیەش بەو ناوەوە ناوی نرابوو . قوتابیان و لایەنگیرانی ئەرستۆ گەشەیان بە لێکۆڵینەوەکانی دا و هەروەها بەرهەمەکانیان بە چاپ گەیاند و پەراوێزیان بۆ نووسین .

دەستنووسەکانی ئەرستۆ کۆکرانەوە و بەناوی"میتافیزیقا" وە بڵاوکرانەوە . ئەم بەرهەمە فەلسەفی‌یە بۆیە ئەو ناوەی درایە ، چونکە

خراوەتـــە دوای "فـــیزیك" و "نـــەفس و دەروون" و "ژیربێـــژی" و "سیاسەت"ەوە .

ئەرسـتۆ لـە ڕووی پێوەندیـی بـە کێشـەی فەلسـەفە (بەتایبـەتی ژیربێژی)یـەوە دەڕوانێتـە باسـی زمانناسـی. پێوەندیـی زمانناسـی بـە فەلسەفەوە ، کە ئەرستۆ دیاریکردووە ، تا ئەمڕۆش هەر لە برەودایە .

وا لێرەدا هەندێ بەندی وتەکانی ئەرستۆ لە بارەی زمانناسییەوە دەخەینە پێش چاو :

"لـەنێو سـەرپاکی گیانلەبـەراندا تـەنیا مـرۆڤ خـاوەنی بـەهرەی زمانە".

"وشـــە کـــە بـــەدەنگ دەردەبـــڕرێ نیشـــانەی زادەی گەوهـــەری دەروونە..."

"بەر لە هەر شت پێویستە ئەوە دیاری بکرێ ، کـە نـاو چییـە و کردار چییـە ، ئەوجا ئەرێ و نەرێ (مثبت و منفي) و لـەبار و نالـەبار (سلب و ایجاب) دەستنیشان بکرێن" .

"وەنەبێ گشت ڕستەیێك حوکم بێـت ، تەنیا ئەو ڕستەیە حوکمـە ، کە لەسەر ڕاستی یان لەسـەر درۆ بینـا کرابـێ . بـۆ نموونـە داخـوازی ڕستەیە ، بەڵام نە ڕاستە و نەدرۆ".

"... جۆرەکانی دی ڕستە لێرەدا ڕەچاو نـەکراوە ، چونکـە ئەمانـە هیـچ پێوەندییـان بەسـەر ژیربێژییـەوە نییـە و ، بەڵـکو کەرەسـتەی شـیعر و خطابەن و ئێمە پشت گوێیان دەخەین" .

"باشـیی و سـەرکەوتوویی شـێواز لـە ڕوونـی و ئاشـکراییدایە ، بەڵگەی ئەمە ئەوەیە ، ئەگەر وتە ڕوون نەبێ نیشان ناپێکێ . شـێواز

نابێ یەکجار نزم بێت ، یەکجار بەرزبێت ، بەڵام دەبێ شان بەشانی وتنەکە بێت" .

"چالاکیی دارشتن لە روونی و نزمی نەبوونیدایە . روونترین دەربرین ئەوەیە لە وشەی باو پێکهاتبێ ، بەڵام ئەمە دارشتنی نزمە . هەرچی دارشتنی بەرزە ، ئەوەیە لە سەروو زمانی ئاخاوتنەوە بێ و وشەی بەرز و رەسەنی تێدا بەکار هێنرابێ" .

"ئەو وشانەی هەموان بەکاریان دێنن تەواون و میتافۆرن و تاکە کەرەستەیە کە بەکەڵکی زمانی پەخشان بێت" .

هۆی پراکتیکی پەیدابوونی زمانناسی بریتی‌یە لە پێویستیی فێربوونی خوێندنەوە و تێگەیشتن لە نووسین ، بە تایبەتی ئاسەوار و یادگاری سەدە رابوردووەکان . بەڵێ ئەم پێویستی‌یەی کۆمەڵ بووە هۆی پەیدابوونی باسی رێزمان لای هیندی‌یەکانی زوو و گریکی‌یەکانی کۆنی ئەسکەندەری‌یە .

لە هیندستانی کۆن بۆ یەکەم جار (پانینی) – (نیوەی دووەمی سەدەی چوار و سەدەی سێی پ . ز .) رێزمان (لە یادگاری ئەدەبی هیندیی کۆندا – وەسفی زمان – ی پێوتراوە)ی نووسیوە . بنەمای ئەم لێدوانە بریتی‌یە لە دابەشکردنی وشە لەسەر بناغەی رەگ (پارچەی گشتی) و کۆتایی (پارچەی وشەگۆر) . لەم رێزمانەدا نزیکەی دوو هەزار رەگ هێنراوەتەوە و واتاکانیان نووسراوە . یاسای دۆخ و گەردانیان نیشاندراوە .

رێزمانی ئەسکەندەری‌یە لە سەدەی دووەمی پێش زایندا نووسرا . رێزماننووسان لە دەستنووسەکانی کتێبخانەی ئەسکەندەری‌یە

دەکۆڵنەوە ، بە تایبەتی یادگاری بەرهەمەکانی هۆمیرۆس ... (ئەریستارخ) و (دیۆنیسی) و (ئەپۆلۆنی دیسکۆل) بەناوبانگترین نووسەری ڕێزمانی ئەو سەردەمە بوون .

ڕێزمانی ئەسکەندەری‌یە بایەخێکی زۆری بە لێکۆڵینەوەی خاسیەتی وشەسازی (مۆرفۆلۆژی) و دابەشکردنی وشە بەسەر بەشەکانی ئاخاوتندا داوە .

لەو نووسینانەدا هەشت بەشی ئاخاوتن دیاری‌کراون : ناو ، کردار ، ناوی کارا و ناوی بەرکار ، ئامراز ، جێناو ، پێشبەند ، ئامرازی پێوەندی ، ئاوەڵکردار . ڕۆمانەکان ئەو لێکۆڵینەوە یۆنانی‌یەیان بە دەستکاری‌یێکی کەمەوە بۆ زمانی لاتینی وەرگرت . دواتر لە سایەی دەوری زمانی لاتینی‌یەوە لە کولتووری سەدەکانی ناوەڕاستدا ، بۆ توێژینەوەی ڕێزمانی گشت زمانە ئەوروپاییەکان بەکارهێنرا .

هەنگاوی دیاری زمانناسیی ئەوروپایی لە سەدەکانی ١٧ – ١٨ دا نرا . لەو ماوەیەدا بەرهەمی گەورە گەورە لە بارەی زمان و پەیدابوونی زمانەوە پەیدابوو . بە وێنە "تاقی‌کردنەوە لەبارەی پەیدابوونی زمانەوە"ی ژ . ژ . ڕۆسۆ (١٧٦١) ؛

"لێکۆڵینەوە لە بارەی پەیدابوونی زمانەوە"ی ئی . هێردێر (١٧٧٢). هەروەها لە بەرهەمە فەلسەفی و مێژووی‌یەکانی ج . ڤیکۆ ، ر. دیکارت ، لێیبنیس‌دا تیشکی ڕووناکی خراوەتە سەر کێشەی زمانناسیی گشتی‌یەوە .

لەو چاخەدا دوو جۆر ڕێزمان پەیدابوو : گشتیی (ژیربێژی) و کێشەکی[7] (فەلسەفی)، جۆری سێیەم و چوارەمی ڕێزمان (بەراوردی و مێژوویی) درەنگتر پەیدابوون – لە سەدەی ١٩دا .

- "ڕێزمانی گشتیی ژیربێژی" (١٦٦٠) لە لایەن ڤنایانی فەرەنسایی (ئا . ئەرنۆ)ی ژیربێژ و (ك .لانسلۆ)ی زمانەوانەوە نووسراوە . ئەم کتێبە هەروەها بە ڕێزمانی پۆر - ڕۆیال" یش بەناوبانگە ، چونکە لەو پەرستگایەی نێزیك پاریس کە لێی چاپ کراوە ، ئەو ناوەی دراوەتێ .

بە ڕای ئا . ئەرنۆ و ك . لانسلۆ ڕێزمان ، هونەری نووسین و قسەکردن نی‌یە[8] ، بەڵکو شی‌کرنەوەی زمانە . ڕێبازی ڕێزمانی گشتی خاوەنی دوو بنەمای هاوپەیوەندین – ددان نان بە دەستووره گشتی‌یەکانی ڕێزمان و بناغە ژیربێژی‌یەکانیاندا . ئەم ڕێزمانە لە دەنگسازی و وشەسازی و ڕستەسازی پێکهاتووە . لێرەشدا بە هەمان شێوەی قوتابخانەی ئەسکەندەری‌یە لە دۆخەکانی ڕێزمانی و بەشەکانی ئاخاوتن کۆڵراوەتەوە . ناو بەسەر ناوی بوونەوەر و ئاوەڵناودا دابەش‌کراوە . ڕستەسازی لە دەستەواژە و ڕستە دەدوێ ، کەوا لە ژیربێژی‌یشدا باس دەکرێ .

---

(٧) المعیاری .

(٨) بە زمانی یۆنانی بە ڕێزمان دەڵێن (Grammatika) ، کە واتای (هونەری نووسین) دەگەیەنێ . زانایانی ڕووی یۆنان وا تەماشای ڕێزمانیان دەکرد ، کە دەبێ بەر لە هەرچی لە ڕووی ڕێنووس و لە ڕووی شێوازەوە مرۆڤ فێری ڕاستنووسی بکات (وەرگێڕ).

بەپێی ژێربێژان و زمانەوانانی کتێبی پۆر - رۆیاڵ بە ناوی رێزمانی فەلسەفی یەوە لە گشت ولاتانی ئەوروپادا بلاوبووەوە و پەرەی سەند .

لە روسیا ئەم جۆرە رێزمانانە لە سەرەتای سەدەی نۆزدەیەمدا سەری هەلدا و بەناوبانگترینیان "نووسینی رێزمانی گشتی" ی ل. گ. یاکوبە .

رێزمانی فەلسەفی بەرانبەر ریزمانی فیلۆلۆژی رادەوەستێ . بە هەردووکیان دەوترێ ریزمانی کێشەکی یان وەسفی . ئەرکیشیان لێکدانەوەی قالبی چەسپاوی زمانی نووسین و ئەدەبە .

رێزمانی وەسفی کێشەکی "رێزمانی رووسی" (١٧٥٥)ی م . ڤ . لۆمۆنۆسۆڤە . لەم بەرهەمەدا باسی بەشەکانی ئاخاوتن ، کە لۆمۆنۆسۆڤ (بەشەکانی وشە)ی پێوتوون ، کرۆکی لێکۆلینەوەی باسەکانی زمانی رووسی یە . ئەو بەشە ئاخاوتنانەش کە دیاریکردوون ئەمانەن : ناو (ناوی بوونەوەر ، ئاوەلناو ، ژمارە) ، جێناو ، کردار ، ناوی کارا و ناوی بەرکار ، ئاوەلکردار ، پێشبەند ، ئامرازی پەیوەندی ، ئامرازی سەرسوڕمان . رستەسازیی ئەو بەشانەی ئاخاوتن ، بەتایبەتی باسی رستەی سادە و رستەی ناسادە دەبەستێ بە رەوانبێژی یەوە ، بەو پێیە رێزمان نەك هەر بە ژێربیژی یەوە بەندە ، بەلکو پەیوەندی بە رەوانبێژیشەوە هەیە .

لە هەمان سەردەمدا دوو جۆر فەرهەنگ پەیدابوو : فەرهەنگی فرەواتا و فەرهەنگی لێکدانەوە . نموونەی فەرهەنگی فرەواتا "بەراوردیی هەموو زمان و شێوەکان"ە ، کە پ . س . پالاس سالی

١٧٨٧ لە پیترسبورگ بڵاوی کردووەتەوە . لە چاپی دووەم (١٧٩١)ی ئەم فەرهەنگەدا وشەی (٢٧٢) لە زمان و دیالێکتەکانی ئەورووپا و ئاسیا و ئەمەریکا و ئەفەریقیای تێدایە .[٩]

یەکەم فەرهەنگی لێکدانەوە ، فەرهەنگێکی زمانی ئیتالیە ، کە بە ناوی "فەرهەنگی ئەکادیمی کروسك" (١٦١٢) هوەیە . ساڵی ١٦٩٢ "فەرهەنگی ئەکادیمیای فەرەنسا" چاپکرا . ساڵی (١٧٨٩-١٧٩٤)یش "فەرهەنگی ئەکادیمی ڕوسیا" بڵاوکرایەوە .

-٣-

زمانناسیی سەدەی نۆزدەیەم

لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەمدا زمانناسیی بەراوردیی مێژوویی و ڕێبازی بەراوردیی مێژوویی پەیدابوو . لە کرۆك و بنەڕەتی کارەکانی ی . د . دۆبرۆفسکی ، ئـا . خ . ڤۆستۆکۆڤ ، ف . میکلۆشیچدا سیما و دیمەنی زمان و ئەدەبی زمانە سلاڤیانییەکان هەیە . لە بنج و بنەمای بەرهەمەکانی ر . ڕاسك ، یا . گریم ، ف . بۆپدا هەوێنی زمان و ئەدەبی زمانە جەرمانییەکانی تێدایە .

لێکۆڵینەوەی زمانی بەراوردیی زمانە هیند و ئەورووپاییەکان سەری هەڵدا : ف . بۆپ ساڵانی ١٨٣٣-١٨٤٩ " ڕێزمانی بەراوردی زمانی

[٩] شایانی باسە ، زمانی کوردیش یەکێکە لەو (٢٧٢) زمانانەی ئەو فەرهەنگە (وەرگێڕ) .

سانسکریتی و زەندی و گرێکی و لاتینی و لیتوانی و گۆتی و ئەڵەمانی"ی بڵاوکردەوە . ساڵانی ١٨٦١ - ١٨٦٢ "کورتە بەراوردێکی ڕێزمانی زمانە هیندی و ئەوروپاییەکان" ی شلێخەر لە چاپ درا .

لە تەك ڕێزمانی بەراوردی گشت زمانی هیند و ئەوروپاییەکان و دەستەی جیاجیای ئەو خێزانی زمانەدا ، هەروەها لێکۆڵینەوەی مێژوویی لە ڕێزمانی تاکەتاکەی ئەو زمانانە هاتە ناوانەوە . یا . گریم ساڵانی ١٨١٩- ١٨٣٧ بە چوار بەرگ "ڕێزمانی ئەڵەمانی" ی بڵاوکردەوە . ف . ئی . بوسلاییڤیش ساڵی ١٨٥٨ "تەجروبەی ڕێزمانی مێژوویی زمانی ڕووسی" لەچاپدا .

ڕێزمانی بەراوردی زمانە خزمەکان و ڕێزمانی تاکە تاکەی زمان ، بناغەی ڕێبازی مێژوویی لە زمانناسیدا دانا . دیاریکردنی پلە و ڕادەی خزمایەتی لە نێوان زمانانی جیاوازدا و دابەشکردنی بنەچەیی و وشەسازیی زمانانی هێنایە ئاراوە .

فەلسەفەی زمان ، کە ڤ . ف . هۆمبولدت لەو کتێبە سێ بەرگییەدا- "دەربارەی زمانی کاوی لە دوورگەی یاوا" (١٨٣٦ - ١٨٣٩) بینای‌کردووە ، کارێکی زۆری کردە سەر زمانناسی . هۆمبولدت لەو ڕایەدایە ، کە زمان ئەنجامی چالاکیی تاکایەتییە و توند و پتەو بە وزەی هۆشی میللەتەوە بەندە . هۆمبولدت نووسیویە : " زمانی میللەت گیانی میللەتە ، گیانی میللەتیش زمانی میللەتە" . پێوەندیی زمان و کۆمەڵ ؛ زمان و هۆش واقیعی زمان و خاسیەتی هەمیشەیی‌یەتی، کە فۆرمی زمانی سازکردووە . فۆرمی زمان بریتی‌یە

لە یەکێتی دوو لایەنی دانەکانی زمان ؛ مایەکی (المادي) و نموونایەتی (المثالية) ، کە پێکەوە فۆرمی ناوەکی و دەرەکی زمان پێك دێنن .

فۆرمی دەرکیی زمان بریتییە لە سیستەمە دەنگییەکەی و هەروەها فۆرمی رێزمانی و ئێتیمۆلۆژی (رەگ) . فۆرمی ناوەکی بریتییە لە یەکێتی فۆرمەکانی زمان ، کە رێگە بۆ خۆزانینی میللەت خۆش دەکەن . فۆرم سەنگ بە زمان دەدات و هۆش و ئاگای زمان دەردەبڕێ و لە فۆرمی ژیربێژی جیاوازە ، کەوا بۆ گەیشتنە راستی ، تێگەیشتنی گشتیی مرۆڤ و ئەو یاسایانەی تێگەیشتنەکە شیدەکەنەوە دەردەبڕێ. هۆمبولدت لەو رایەدا بوو ، کە لێکۆڵینەوە لە فۆرمی زمان نابێ بە رێگەی ئەنجامگریی حوکمی ژیربێژی بێ ، بەڵکو پێویستە بە رێگەی بەراوردکردنی فۆرمی زمانانی جیاوازی نزیك و دوور ، پێشکەوتوو و دواکەوتوو و لێکدانەوەی هەموو کەرەستەی بەردەست و چوونە ناو سروشتی زمانەوە .

پاش هۆمبولدت بەرانبەر یەکتر راگرتنی لێکۆڵینەوەی ژیربێژی و مێژوویی ؛ هەمەکی و تاکایەتی ؛ ژیربێژی و دەروونی ؛ فۆرم و واتا بووە شتێکی ئاسایی تیۆری زمانناسی . لە ناوەراستی سەدەی نۆزدەیەمدا رێبازی ژیربێژی و دەروونی لە زمانناسیدا پێدەگات و لە زمانناسیی ئەمڕۆدا جێ پەنجەی دیارە .

رێبازی ژیربێژی لە زمانناسیدا کۆششی دۆزینەوەی خاسیەتی گشتیی واتای دەدا لە زماندا . رستە لەگەڵ حوکمی وشەکان و مەفهوومدا دەگونجێ . بایەخێکی زۆر بە شیکاری درا . رێبازی ژیربێژی بەر لە رێبازی دەروونی گەلاڵە بوو و سەدەی حەڤدەیەم لە

فەرەنسا لە "ڕێزمانی گشتیی ژیربیژی"ی ئا . ئەرنۆ و ك . لانسلۆدا خراوەتە پێش چاو . لە سەدەی نۆزدەیەمدا ڕێبازی ژیربێژیی ڕێزمان لە هەندێ وڵات سەری هەڵدا : ف . ی . بوسلاییڤ ، نووسەری "ڕێزمانی مێژوویی زمانی ڕووسی" نوێنەری هەرە گەورەی ئەم ڕێبازە بوو لە ڕووسیا .

ڕێبازی دەروونی لە زمانناسیدا کۆششی چەسپاندنی سروشتی چالاکیی ئاخاوتن و تایبەتێتی‌یە ناوەکی‌یەکانی فۆرمی زمانی دەدا . زمانناسانی ڕێبازی دەروونی لە باری هەمەکی‌یەوە دەیانڕوانی‌یە چالاکیی ئاخاوتن ، کە تێیدا بەراورد و دەرك دەورێکی گەورەتر دەبینن، وەك لە دەستووری ژیربێژی . لایەنگیرانی ڕێبازی دەروونی لێکۆڵینەوەی دۆخەکانی ڕێزمان و واتای وشە (واقیعی و مەجازی)یان دامەزراند .

لە پێگەیاندنی ڕێبازی دەروونی‌دا گ . شتیینتال و ف . ودنت دەوری گەورەیان بینی . لە ڕووسیا ئا . ئا . پۆتیبنیای نووسەری کتێبی "بیرو زمان" و " ڕێزمانی ڕووسی" بناغەی لێکۆڵینەوەی ڕێبازی دەروونیی زمانناسی دانا . چالاکیی ئاخاوتنی شی‌کردەوە و بەردی بناغەی لێکۆڵینەوەی بەراوردیی مێژوویی ڕستەسازیی زمانە سلاڤیانی‌یەکانی دانا .

قوتابخانەی لایبزك دەورێکی دیار و گەورەی لە پێشخستنی زمانناسیدا بینی . نوێنەرانی ئەم قوتابخانەیە بە ڕێزماننناسانی لاو ناسراون و ك . برووگمەن ؛ ب . دێلبرووك ؛ ئالیسکین ؛ گ . پاول لە ناویاندا جێگەی تایبەتی‌یان وەرگرتووە . کتێبی "بنەمای مێژووی

زمان" (١٨٨٠)ی گ . پاول ، نەك تەنیا ئەنسکلۆپیدیای رێزمانناسانی لاو بوو ، بەڵکو یەکەم لێکۆڵینەوەی رێکوپێك و تێروتەسەلی زمانناسیی گشتیش بوو .

رێزمانناسانی لاو وەك خاوەنی قوتابخانەیێکی بەراوردیی مێژوویی گشتی و تایبەتی زمانناسی هەوڵیان دەدا بنەمای مێژوویی و چەسپاو لە زمانناسیدا پتەو بکەن . وایان دادەنا ، کە مرۆڤی ئاخێوەر کەرەستەی زمانناسییە و بۆیە دەبێ زمانناسی بە دەروونناسی و لێکۆڵینەوەی کولتوورەوە بەند بێ . نوێنەرانی قوتابخانەی لایبزك بایەخیان بە مەفهوومی یاسای ناوەکی زمان – لێکۆڵینەوە لەبارەی گۆڕانی دەنگ و پێوانە و هاوسەنگی – دا و واتاناسی و لێکۆڵینەوەی دیالێکتیان هێنایە مەیدان و ئەمانەش بوونە هۆی پەیدابوونی کۆمەڵایەتیی زمان .

-٤-

بیرورا و رێبازی قوتابخانە هاوچەرخەکانی زمانناسی

لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا ، لەتەك قوتابخانەی لایبزك (رێزمانناسانی لاو)دا ، قوتابخانەی کازان و قوتابخانەی مۆسکۆ و قوتابخانەی جنێف پەیدا بوو .

ی . ئا . بۆدوئێن دێ کورتەنی دامەزرێنی قوتابخانەی زمانناسیی کازان بوو و لە ساڵانی ١٨٧٥–١٨٨٣ دا لە زانستگەی کازان کاری

دەکرد و لەسالانی ۱۹۰۱-۱۹۱٦یشدا لە زانستگەی پیتربۆرگ بوو . ن . ف . کروشێڤسکی و ڤ . ئا . بۆگۆڕۆدیتسکی و دواتر ل . ڤ . شێربا و ی . د . پۆلیڤانۆڤ هاوبیری ئەم قوتابخانەیە بوون . قوتابخانەی کازان مەیدانی لێکۆڵینەوەی زمانناسی فراوان کرد و لە یەك کاتدا تیۆری و پراکتیکی بەرانبەر یەکتر راگرت .... بایەخێکی تایبەتی بە گەڵالەکردنی تیۆریی فۆنێم و گۆڕانی فۆنەتیکی و مۆرفێم و جۆرەکانی مۆرفێم و پرۆتسێسی وشەسازی دا .

ف . ف . فۆرتوناتۆڤ - پرۆفیسۆری زانستگەی مۆسکۆ ، دامەزرێنی قوتابخانەی زمانناسیی مۆسکۆ بوو . ی . ف . بوددی و ڤ . ك . پۆرژیزینسکی و م . م . پۆکرۆڤسکی و د . ن . ئوشاکۆڤ و ئا . ئا . شاخمەتۆڤ و ئا . م . پیشکۆڤیش بە نوێنەرانی دیاری ئەم قوتابخانەیە دەژمێررێن . قوتابخانەی مۆسکۆ شان بەشانی تۆژینەوە لە کێشەی جۆربەجۆری دەنگسازی و وشەسازی هیند و ئەورپایی ، لە مێژووی زمانی رووسییان کۆڵیەوە و درێژەیان بە نەریت و رێبازی ی . ی . سریزنێڤسکی و ف . ی . بوسلاییڤ و ئا . ئا . پۆتێبنیا دا .

فۆرتوناتۆڤ و هەڤاڵانی لە ساغ کردنەوەی رێزمانی گشتیدا ئەنجامی باشیان وەدەست هێنا ، بەتایبەتی لەبارەی لێکۆڵینەوەی فۆرمی وشە و فۆرمی دەستەواژەوە .

ف . دی . سۆسسیور دامەزرێنی قوتابخانەی جنێڤە و سەرەتا لە پاریس دەرزی دەوتەوە و لەپاشدا لە جنێف . سالی ۱۹۱٦ "لێکۆڵینەوەی زمانناسیی گشتی"ی بلاوکردەوە . بیروڕای سۆسسیور

لە نووسینەکانی ش . باللی و ئا . مێیە و قوتابیانی : ژ . ڤاندییسا و ێ . بێنڤێنیستادا ڕەنگی داوەتەوە و گەشەی پێدراوە .

ئەگەر ی . ئا . بۆدوئێن دێ کورتەنێ و ف . ف . فۆرتوناتۆڤ بایەخی سەرەکییان بە فۆنێم و مۆرفێم ؛ فۆرمی وشە و فۆرمی دەستەواژە دابێ ، ئەوە سۆسسیور پێوەندیی کەرەستەی زمانی بە کاری سەرەکی زمانناسی داناوە ، چونکە وەك سیستەمی نیشانە دەیڕوانییە زمان و وتوویە : "پاشگر و بناغە تەنیا لە سنووری پەلهاویشتن و کۆبوونەوەیاندا واتا دەگەیەنن" . بە پێی بۆچوونی سۆسسیور ، زمانناسیی خۆی لەخۆیدا لە کۆبوونەوەی چەند زانستێك پێکهاتووە : زمانناسیی زمان و زمانناسیی ئاخاوتن ؛ زمانناسیی ناوەکی و زمانناسیی دەرەکی ؛ زمانناسیی وەسفی و زمانناسیی مێژوویی .

ئەگەرچی لە کارەکانی ی . ئا . بۆدوئێن دێ کورتەنێ و ن . ڤ . کروشێڤسکی و ف . ف . فۆرتوناتۆڤ و ئا . ئا . شاخمەتۆڤ و سۆسسیور و باللی و مێیەدا کێشە سەرەکییەکانی زمانناسیی هاوچەرخ ـ بەراوردی ، کۆمەلأیەتی ، بنیوی ـ ناوەرۆك بوون ، بەلأم لەگەلّ ئەوەشدا لە سالأنی ٣٠ـ٤٠ی سەدەی بیستەمدا ڕێبازێکی نوێی زمانناسیی ـ بنیوی پەلی هاویشت . زانایانی قوتابخانەکانی پراگ (براغ) و ئەلیسکا و کۆپنهاگن ڕابەری ئەم ڕێبازە بوون .

کۆڕی زمانناسیی پراگ سالّی ١٩٢٦ پەیدابوو و . ماتێزیوس دایمەزراند . ن . س . تروبێتسکی و ر . ۆ . یاکۆبسۆن و ب . گاڤرانیك و ڤ سکالیچکە ئەندامانی چالاکی بوون . خاسیەتی

قوتابخانەی پراگ بەتایبەتی لە سنووردانان لە نێوان زمان و ئاخاوتندا و تێگەیشتنی زمان وەك ئەرکدا بوو . لەبەر ئەوەی لە کۆڕی زمانناسیی پراکدا تیۆریی ئەرك لە پلەی یەکەمدابوو ، بۆیە ئەم قوتابخانەیە بە قوتابخانەی ئەرکایەتی‌یش ناودەبرێ .

دامەزرێنەری قوتابخانەی ئەلیسکای زمانناسیی ئەمەریکایی ل . بلومفیلدی نووسەری کتێبی "زمان" (١٩٣٣) بوو . بەناوبانگترین نوێنەرانیشی : ز . هاریز و چ . هۆکێت بوون . بابەت و کەرەستەی زمانناسی بەلای ئەم قوتابخانەیەوە تێکست و پارچە و مۆرف و دەنگن ؛ وشە ئەنجامی فۆنیم و مۆرفیمە ؛ پێکهاتن ئەنجامی ئەو پێکهێنەیە ، کە دەشێ وشە و مۆرفیم بن . نوێنەرانی قوتابخانەی ئەلیسکا لەو ڕایەدا بوون ، کە پێشخستن و نەهێشتنی ناتەواویی ڕێبازی وەسفی ئەرکی سەرەکیی زمانناسی‌یە . هەر لەبەر ئەوەشە ، کە قوتابخانەی ئەلیسکا بە قوتابخانەی وەسفی (Descriptive) زمانناسی بەناوبانگە .

کۆڕی کۆپنهاگن لە سەرەتای سالانی ٣٠دا پەیدا بوو . ڕابەر و دامەزرێنەری ئەم قوتابخانەیە ل . ئێلمسلێڤ بوو ، کە تیۆری‌یەکەی خۆی ناونابوو Glossemantics . گلۆسیمانتیك بریتی‌یە لە هەوڵێك بۆ هێنانە ئەنجامی تیۆرییێکی بەڵگەنەویستی زمانناسی لە جیاکردنەوەی تەن و ئەرکدا . تەن ـــ نیشانەی دانەیە ؛ ئەرك ـــ پێوەندیی نێوان ئەندامانی ئەرکگیرە . بەپێی بۆچوونی ئێلمسلێڤ تیۆریی زمانناسیی بریتی‌یە لە شێواز و ڕێبازی تیۆریی زمانناسی . شێواز و ڕێبازی ئێلمسلێڤ . نموونەی نەخشەکێشانی ژێربێژیی

بیرکاری‌یە . وێنەیێکی دی ئەم جۆرە لێکۆڵینەوەیە ، شێواز و ڕێبازی بزوێن و بگۆڕی ن . چۆمسکی‌ی زانای ئەمەریکایی‌یە .

خاسیەتی ڕووتی ژێربیژی لێکۆڵینەوەی بنیوی زانایانی وەك ئێلمسلێڤ و چۆمسکی لە سالانی ٦٠دا نەك هەر بووە مایەی ڕەخنە لە بیروڕایان ، بەڵکو بووە هۆی دەرگاکردنەوەی بایەخدان بە کێشەی کۆمەلایەتیی زمان و دەروونناسیی ئاخاوتن و ئەندازیارێتی زمانناسی .

بەئاسانی هەست بەوە کرا ، کە زمانناسیی هاوچەرخ پێویستی بە فراوانبوونی سنوورەکانێتی ، بەتایبەتی دوای ئەو هەنگاوە گەورە زمانەوانی‌یانەی لە زۆر وڵاتی جیهاندا نرا و لە نێوانیشیاندا لە یەکێتی سۆڤێت .

زمانناسیی سۆڤێت پشت بە فەلسەفەی مارکسیزم ــ لێنینیزم و تەجروبەی پێکهاتنی زمان لە یەکێتی سۆڤێت دەبەستێ و کەڵك لە نەریت و ڕێبازی زمانناسیی خۆماڵی و هەندەران وەردەگرێ ... لێکۆڵینەوە لە کەرەستەی (١٣٠) زمانی میللەتانی یەکێتی سۆڤێت تاقیکردنەوەیێکی کەم وێنەی زمانناسی‌یە . کەرەستەی دەوڵەمەندی شارەزایانی زمانی ڕووسی ؛ پێشکەوتنی بەگوڕی لێکۆڵینەوەی زمانی ئوکراینی ؛ هەنگاوی گەورەی تۆژینەوەی زمانە هیندو ئەورووپایی‌یەکان و زمانەکانی قەفقاس و ئاسیا و هەروەها گەلێ زمانی دی ئەودیو سنووری یەکێتی سۆڤێت باشترین زەمینەی گەشەکردن و سەرکەوتنی زمانناسیی سۆڤێتین .

سیمای دیار و ئاشکرای زمانناسیی سۆڤێتی بریتی‌یە لە دادانان بە کۆمەڵایەتیی سروشتی زمان و لێکۆڵینەوە لە کۆمەڵایەتیی زمان . دەوری رابەریی رێبازی کۆمەڵایەتیی لە زمانناسیی سۆڤێتی‌دا نەک تەنها مەرجی تێگەیشتنی سروشتی دیاردەی زمانە ، بەڵکو پێوەندێتی تیۆریی زمانناسی‌یشە بە ئەرکی بینای رۆشنبیری‌یەوە و دادانان بە دەوری چالاکی زانست لە کۆمەڵی سۆشیالیستی‌دا .

یەکێ لە لایەنە بەهێزەکانی زمانناسیی کۆمەڵایەتیی سۆڤێتی بریتی‌یە لە سازکردنی تیۆریی کێش (Norm)ی زمان و زمانی ئەدەبی . دەوری دیاری یەکەم جار دانانی ئەلف و بێ بۆ گەلێ زمان و نووسینی رێزمان و فەرهەنگ بۆیان ، بوونە هۆی روونکردنەوەی کێشەی جۆربەجۆری زمانناسی .

تەجروبەی پێشکەوتنی زمانی ئەدەبی‌ی زمانانی جۆربەجۆری میللەتانی سۆڤێت و سازکردنی تیۆریی زمانی ئەدەبی جێگەیان لە تیۆری و پراکتیکی زمانناسیی نێو میللەتاندا دیار و تایبەتە . لە تیۆریی سۆڤێتی زمانی ئەدەبیدا وەنەبێ تەنیا لایەنی زمانناسیی گشتی رەچاوکرابێ ، بەڵکو رووی کۆمەڵایەتی‌و سیاسی و کێشەی کێشی ئەدەبی و کولتووری ئاخاوتنیش لەبەرچاو گیراوە و رێگای هەمەجۆری دروستبوونی زمانی ئەدەبی و شێوازەکانی و پێکەوەبەندیی فۆرمی کۆمەڵایەتیی گشتیی خەڵک و جۆرەکانی کۆمەڵایەتیی زمان ، بەتایبەتی زمانی میللەتانی جیاجیا و زمانی نەتەوایەتی‌یان . زمانناسیی سۆڤێتی لەسەر بناغەی کەرەستەی زمانانی جیاواز گەشەیان بەو بیروڕایەی لێنین داوە ، کەوتوویە :

یەکێتی زمان و پێشکەوتنی بێگیروگرفتی ، مەرجی بنەڕەتیی نەتەوەیە .... چالاکانە لێکۆڵینەوە لە گەلێ ڕووی زمانانەوە کرا و بەراوردی فۆرمی ئەرکیان و پێشکەوتنیان خرایە بەرچاو . ئەنجامی گەورە لە مەسەلەی لێکۆڵینەوەی دیالێکتدا وەدەستهێنرا و ئەوە بوو نووسینی زانستی و تێروتەسەل سەبارەت بە دیالێکتی گەلێ زمان بڵاوکرایەوە و ژمارەیێك فەرهەنگی ئەو بوارە لەدایك بوون .

ڕێبازی مێژوویی تیۆریی زمانناسیش بەپێی بارودۆخی خۆی گەشەی سەند . لە ڕێی ئەم تیۆرییەوە هۆیەکانی فراژۆبوونی زمان ؛ یاسا گشتی و تایبەتییەکانی پێشکەوتنی زمان ؛ ڕێباز و شێوازی بەراوردیی مێژوویی ؛ ڕێزمانی مێژوویی ... ساغکرانەوە و نووسران . لێکۆڵینەوە لە زمانە هیند و ئەوروپاییەکان و لەنێو ئەوانیشدا زمانە سلاڤیانییەکان و ڕێزمانیان بابەتی هەرە دیاری کاری بەراوردیی مێژوویی بوون .

لە زمانناسیی سۆڤێتیدا لەسەر بناغەی کەرەستەیێکی زۆری زمانانی جیاواز ، توانرا تیۆریی دابەشکردنی زمان بەپێی باری وشەسازی ئەنجام بدرێ . ئەوەبوو ی . ی . میشانینۆڤ دابەشکردنی واتایی _ ڕستەسازیی زمانانی داهێنا .

ڕوویێکی دیار و بەرچاوی زمانناسیی سۆڤێتی بریتییە لە هێنانە ناوانی تیۆریی سیستەمی زمان و پێشکەوتنی چالاکی زمانناسی ، کە لە ئاسۆی جیاجیای سیستەمی زمان دەکۆڵێتەوە . ئەمەش نەك هەر بووە هۆی داینکردن و چەسپاندنی فۆنۆلۆژی و مۆرفۆلۆژی و

سینتاکس و لێکسیکۆلۆژی ، بەڵکو وشەڕۆنان و فریزیۆلۆژیشی وەك چالاکی‌یێکی سەربەخۆی زمانناسی جیاکردەوە .

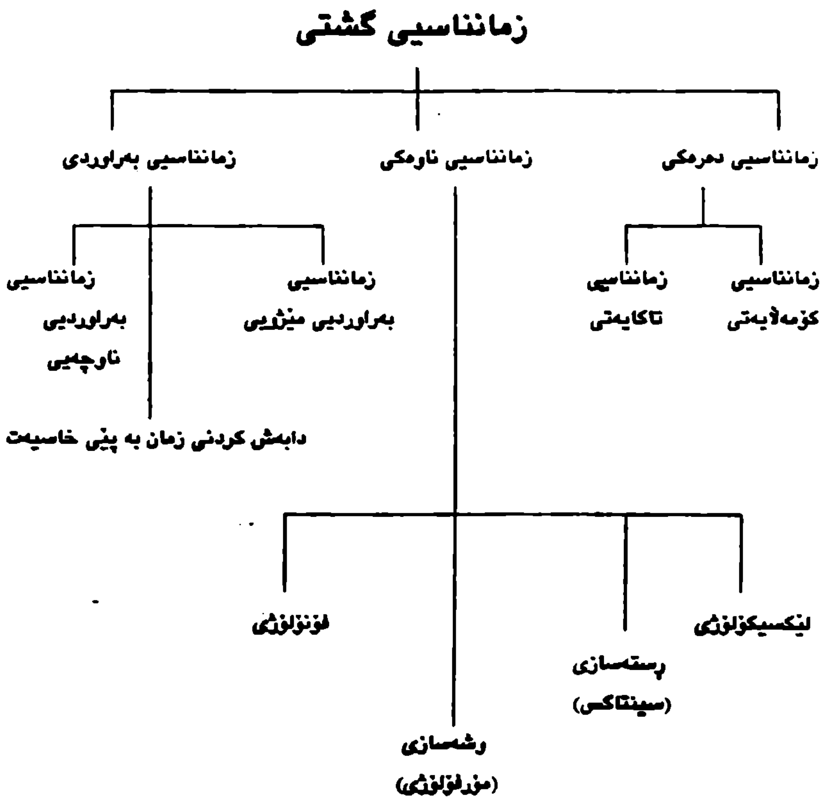
ی . ی . میشانیکۆڤی نووسەری کتێبی "لێکۆڵینەوەی نوێ لەبارەی زمانەوە . جۆرەکانی قۆناغ" (١٩٣٦) ؛ "زمانناسیی گشتی کێشەی قۆناغ لە پێشکەوتنی وشە و ڕستەدا" (١٩٤٠) ؛ "ئەندامەکانی ڕستە و بەشەکانی ئاخاوتن" (١٩٤٥) گرنگی و بایەخی بنەو بنچینەی پێوەندی زمان و کۆمەڵ ؛ زمان و بیر ؛ یەکێتی پرۆتسێسی بەرهەمی زمان ؛ قۆناغ لە پێشکەوتنی زماندا ؛ یەکێتی و جیاوازیی زمانان ؛ بەشەکانی ئاخاوتن و ئەندامەکانی ڕستە ... ی خستووەتە پێش چاو . ئەمانە و دۆزینەوەی تیۆری مەفهوومی حاڵەت و جۆرەکانی دابەش‌کردنی مۆرفۆلۆژی ـــ سینتاکس و ڕێبازی ئەرکی واتا دەوری گەورەیان لە پێشخستنی زمانناسیدا بینی .

ل . ڤ . شێربا ، کە پێڕەوی ڕێبازی بۆدوئێنی دەکرد ، دانەری ئەو تیۆری‌یەی زمانناسی‌یە بوو، کە پشت بە تێبینی و ئەزموونی زمانناسی و ڕێڕەوی بنەچەیی لە دەنگسازیدا دەبەستێ . ساڵی ١٩٧٤ هەندێ کاری هەڵبژاردەی بە ناوی "سیستەمی زمان و چالاکیی ئاخاوتن"ەوە بڵاوکرانەوە .

ڤ . ڤ . ڤینۆگرادۆڤ ، کە قوتابی شاخمەتۆڤ و شێربا بوو ، گەورەترین زمانناسی ڕووسی ناوەڕاستی سەدەی بیستەمە . کارە سەرەکی‌یەکانی : "لەبارەی مێژووی زمانی ئەدەبیی ڕووسی سەدەکانی ١٧-١٩ەوە " (١٩٣٤) ؛ "زمانی ڕووسی . لێکۆڵینەوەی ڕێزمانی لەبارەی وشەوە" (١٩٤٧) ؛ "لە مێژووی لێکۆڵینەوەی ڕستەسازیی

ڕووسی‌یەوە" (١٩٥٨) ؛ (لەبارەی زمانی هونەری ئەدەبی‌یەوە (١٩٥٩) ؛ "لێکۆڵینەوە لەبارەی ڕێزمانی ڕووسی‌یەوە" (١٩٧٥) ... کرۆکی بۆچوونە زمانناسی‌یەکانی ڤینۆگرادۆڤ بریتی‌یە لە وشە و شێوازی زمان لە هەلومەرجی سیستەم و کۆمەڵ و مێژوودا . ڤینۆگرادۆڤ لە دابەش‌کردنی بەشەکانی ئاخاوتندا لێکۆڵینەوەیێکی نوێی هێنایە ئەنجام ... بناغەی لێکۆڵینەوەی فرازیۆلۆژی و وشەڕۆنان و مێژووی زمانی ئەدەبی پتەو کرد .

ئێمە بێ‌گومانین ، کە زمانناسیی هاوچەرخ لە کۆمەکی قوتابخانەی جیاوازی زمانناسی پێکهاتووە . سەبارەت بە زمان و شێوازی لیکۆڵینەوەی زمان لەگەڵ هەموو بۆچوون و بیروڕاییێکی جیاوازی قوتابخانەی زمانناسیی هەمەجۆریشدا ، لە زمانناسیی هاوچەرخدا شێواز و ڕێبازی سەرەکی دیاری‌کراون . زمانناسیی گشتی لە سێ بەشی سەرەکی پێکدێت :

زمانناسیی گشتی
زمانناسیی دەرەکی
زمانناسیی ناوەکی
زمانناسیی بەراوردی
زمانناسیی کۆمەڵایەتی
زمانناسیی تاکایەتی
زمانناسیی بەراوردیی مێژوویی
زمانناسیی بەراوردیی ناوچەیی
دابەش کردنی زمان بە پێی خاسیەت
لێکسیکۆلۆژی
ڕستەسازی (سینتاکس)
فۆنۆلۆژی
وشەسازی (مۆرفۆلۆژی)

زمانناسیی دەرەکی وەك دیاردەیێکی لە یەکتر گەیشتن لە زمان دەکۆڵێتەوە و هەر لەبەر ئەوەشە بە کۆمەڵایەتیی زمانیش ناسراوە. جارجارەش بە زمانناسیی ئەرکی ناودەبرێ، چونکە لە کۆمەڵایەتی و ئەرکی بیری زمان دەدوێ.

زمانناسیی دەرەکی لە زمانناسیی کۆمەڵایەتی و زمانناسیی تاکایەتی پێکدێ.

زمانناسیی تاکایەتی لە پێوەندیی زمان و بیر دەکۆڵێتەوە؛ تیۆریی واتای زمان و پێکهاتنی لێك دەداتەوە؛ پەیوەستیی لایەنی ناوەرۆکی زمان بە چالاکیی ئاخاوتنەوە ساغ دەکاتەوە.

زمانناسیی ناوەکی لە سیستەمی ناوەوەی زمان دەکۆڵێتەوە؛ دانەکان و حاڵەتەکانی نیشان دەدا، ڕادە و ئاسۆ و پێکهاتنیان دیاری دەکا. بەشە سەرەکییەکانی زمانناسیی ناوەکی بریتییە لە فۆنۆلۆژی و لێکسیکۆلۆژی و ڕێزمان و ئەمانیش بەسەر بەشی بچووکتردا دابەش دەبن.

زمانناسیی بەراوردی وەك زمانناسیی بەراوردیی مێژوویی سەریهەڵدا و پشتی بە بەراوردی دەنگسازی و وشەسازیی زمانە هیند و ئەورووپاییەکان بەستبوو.

لە زمانناسیی بەراوردیدا، پێویستە زمانناسیی بەراوردیی مێژوویی و زمانناسیی بەرانبەر یەك ڕاگرتن جیابکرێنەوە، چونکە دوو ڕێبازی جیاوازن و هەر یەکەیان خاوەنی شێواز و مەبەستی خودی خۆیەتی. ئەگەر زمانناسیی بەراوردیی مێژوویی زمانانی خزم و خاوەن یەك بنەچە و یەك سەرچاوە لەگەڵ یەك بەراورد بکا، ئەوە

زمانناسیی بەرانبەر یەك ڕاگرتن زمانانی جیاواز و دوور لە یەکتر بە یەك دەگرێ .

بوونی ئەم هەموو بەشەی زمانناسیی ــ گشتی و تایبەتی ، تیۆری و پراکتیکی ــ زەمینە بۆ زانستی زمانی هاوچەرخ خۆش دەکا ، لێکۆڵینەوەی قووڵ و تەواو لە خاسیەت و ئەرك و پێشکەوتنی زمان بکرێ و سەرجەمی ئەو کێشە جۆربەجۆرانە لەبەردەم زمانناسیی و زمانناسانی سەردەمدان ساغ بکرێنەوە .

ئەرسـتۆ
(٣٨٤ - ٣٢٢ پ.ز.)

م. ف. لۆمۆنۆسۆف
(١٧١١ - ١٧٦٥)

فەرهەنگی ئەکادیمی
کروسک

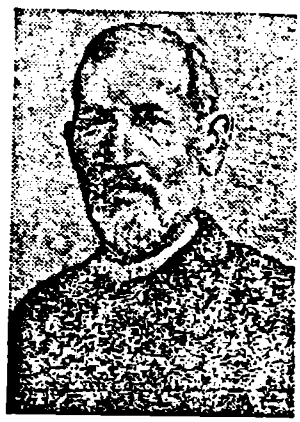
ئاوگوست شلیخەر
(١٨٢١ - ١٨٦٨)

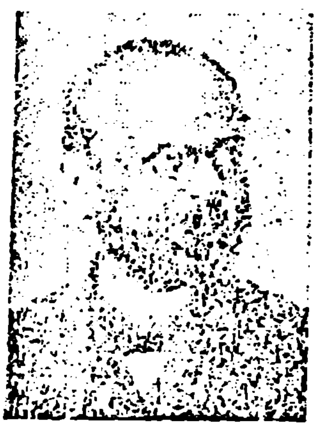
ڤ. ف. هومبولدت
(١٧٦٧ - ١٨٣٥)

ئا. ئا. پۆتیبنیا
(١٨٣٥ - ١٨٩١)

ف. ی. بوسڵایێڤ
(١٨١٨ - ١٨٩٧)

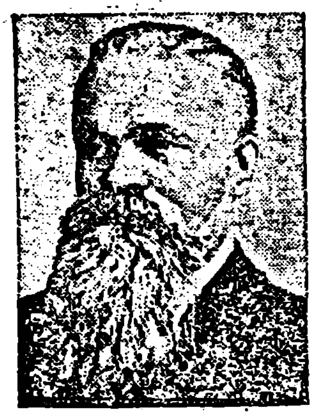
گ. پاول
(١٨٤٦ - ١٩٢١)

ی. ئا.
بۆدوێن دی کورتەنێ
(١٨٤٥ - ١٩٢٩)

ف. دی سۆسیور
(١٨٥٧ - ١٩١٢)

ف. ف. فۆرتوناتۆف
(١٨٤٨ - ١٩١٤)

و. ماتیزیوس
(١٨٨٢ - ١٩٤٥)

ل . ئيلمسليف
(١٩٦٥ - ١٨٩٩)

ل . ف . شيربا
(١٩٤٤ - ١٨٨٠)

ى . ى . ميشانينوف
(١٩٦٧ - ١٨٨٣)

ف . ف . فينوگرادوف
(١٩٦٩ - ١٨٩٥)

سروشتی کۆمەڵایەتیی زمان و خۆرسکیی پێشکەوتنی

- فەسڵی دووەم -

زمان وەك گرنگترین ئامێری لە یەکتر گەیشتن و پێوەندی بەستنی ئادەمیزاد

-١-

بۆچی زمان بە دیاردەییکی سروشتی دانانرێت ؟

زمان گرنگترین ئامێری پێوەندیی نێوان ئادەمیزادە . بێ زمان پێوەندی لە نێوان ئادەمیزاددا پەیدا نابێ و بێ پێوەندییش کۆمەڵ ساز نابێ و هەروەها مرۆ خۆیشی . بیریش بێ زمان پەیدا نابێ- واتە ئادەمیزاد بێ زمان ناتوانێ لە واقیعی دەوروبەری تێبگا و خۆی تێیدا بناسێ . بەلام چ ئەم و چ ئەو تەنها لە کۆمەڵی ئادەمیزاددا دەشێ ببێ .

با ئەوە لە "دوورگەی نهێنی"ی ژوول ڤێرندا[١] بێنینەوە یاد کە کۆلۆنیستەکان (ئایرتۆن)ی کێوی‌یان لە دوورگەیەکی چوڵی بێ ژیاندا دۆزی‌یەوە کە لە سزای تاوانێکدا لەوێ بەجێهێڵرابوو . ئایرتۆنی لە کۆمەڵ دابڕاو لەوە کەوتبوو وەك مرۆ بژی ، وزە و توانستی بیرکردنەوەی وەك مرۆ نەمابووو لە قسە کەوتبوو .

---

[١] (Jules Verne) نووسەرێکی فەرەنسەیی‌یە ، لە نێوان ساڵانی (١٨٢٨-١٩٠٥)دا ژیاوە و "دوورگەی نهێنی"ی ڕۆمانێکیەتی کە ساڵی ١٨٧٥ بلاوی‌کردۆتەوە (وەرگێڕ) .

کاتێ کەوتە ناو کۆمەڵێکی بچووکەوە و چووە نێو ژیانی ئادەمیزادانەوە ، وزە و توانستی بیرکردنەوەی گەڕایەوە و سەرلەنوێ کەوتەوە قسە .

ئەگەر مرۆڤایەتی خۆی ڕانەگرێ و ڕەگ دانەکوتێ و بەردەوام نەبێ، ئەوە نەوەی ئادەمیزاد کە بکەوێتە بارودۆخی گیاندارانەوە ، ڕەوشتی گیانداران وەردەگرێ و هیچ جۆرە ئاکار و ڕەوشتێکی مرۆڤانەی نامێنێ. ئەمە لە هیندستان لە دوو کچی بچووک ڕوویدا . ساڵی ١٩٢٠ (رید سینگ)ی دەروونناسی هیندی لە لانەی گورگدا لەگەڵ بێچووە گورگدا دۆزیبوونی‌یەوە . یەکێك لە کچەکان بەشێوە حەوت – هەشت ساڵان دەبوو . ئەوی‌تریشیان – دوو ساڵێك . بچکۆلەکەیان هەر زوو مرد ، بەڵام گەورەکەیان کە ناونرا (کەمالە) نزیکەی دە ساڵ ژیا . ر . سینگ لە هەموو ئەو ماوەیەدا بە بەردەوامی سەرنجی دەربارەی ژیان و پێشکەوتنی کەمالەی یادداشت دەکرد . لەو یادداشت و کارەی ر . سینگەوە دەزانین ، کەمالە لە سەرەتادا لەسەر چوار پەل دەڕۆیشت – واتە لەسەر دەست و ئەژنۆی ، بەڵام کە ڕای دەکرد لەسەر دەست و پاژنەی پێی ؛ گۆشتی هەر لەسەر زەوی هەڵدەگرت و دەیخوارد ، بەڵام ئەگەر بەدەست بتدایەتێ وەری نەدەگرت .

لە ئاوخواردنەوەدا زمانی بەکاردەهێنا . ئەگەر یەکێك لە کاتی نانخواردنیدا لێی بچوایەتە پێشەوە مۆڕ دەبووەوە و دەنگێکی وەك شیراندنی لێوە دەهات . هەندێ جار شەو دەی‌لووراند . کەمالە بە ڕۆژ

لەسەر چیچکان لە سووچێکدا دەنووست و ڕووی دەکردە دیوار . جلی لەبەر خۆی دادەدڕی . شەوان لە تاریکیدا زۆر باش دەیبینی ؛ لە سەرەتادا لە ئاگر و شەوقی بەهێز و ئاو دەترسا .

کەماله پاش دوو ساڵ فێربوو بە پێوە بووەستێ . دوای شەش ساڵ فێری ڕۆیشتن بوو . بەڵام هەر وەك جاران لەسەر چوار پەل ڕای دەکرد . لە ماوەی چوار ساڵدا تەنها شەش وشە فێربوو و لە حەوت ساڵدا چل و پێنج . لە دوای حەوت ساڵ وای لێهاتبوو ئیتر لە تاریکی نەترسێ ؛ هاتبووە سەر ئەو بارەی بە دەست بخوا و بە پەرداخ بخواتەوە ؛ ئارەزووی لەگەڵ خەڵك تێکەڵاوبوونی پەیدا کردبوو.

ر . سینگ پێی لەوە ناوە کە نەیتوانیوە بە تەواوی ژیانی "مرۆڤانە" بۆ کەماله بگەڕێنێتەوە[٢].

زانایان ماوەیێکی زۆر هەوڵیان دا ئیسپاتی بکەن ، کەوا ئادەمیزاد بوونەوەرێکی وەك گیاندار و ڕووەکە و بە هەمان یاسای سروشت گەشە دەکات و بۆ هەموو زمانێك وەك یەکە لە هەر شوێن و لە هەر دەمێکدا بێ . زمان وەك گشت بوونەوەرێك لە دایك دەبێ ؛ نەشونما دەکات ؛ دەگاتە لووتکەی پێشکەوتن ؛ بەرەو نشوستی دەڕوات و دەمرێ . ئەم تێگەیشتنەی زمان ، لە ناوەڕاستی سەدەکانی ناوەڕاستدا باو بوو ،

[٢] بڕوانە : ئا.ئا. لیۆنتێیڤ ، زمانناسی و سەرەتای پێشکەوتنی زمان ، مۆسکۆ ، ١٩٦٣،ل ١٦. بۆ باسی تەواوی ئەم ڕووداوە ، بڕوانە: ك . ك . پلاتۆنۆڤ ، دەروونناسیی سەرنج ڕاکێش ، مۆسکۆ، ١٩٦٢ ل١٦١-١٦٦ .

بەتایبەتی کاتێ سەرکەوتنی زانستەکانی سروشت و کە داریونیزمیش یەکێکیانە ، سەرنجی گەلێ لەوانەی ڕاکێشابوو ، کە خەریکی لێکۆڵینەوەی مرۆڤ و خاسیەتەکانی بوون .

بەڵام ئەو جۆرە تێگەیشتنەی زمان بەرەو ئەنجامی ڕاست بردن نییە، لە لێکدانەوەی دیاردەی واقیعدا ، بەڵکو بە پێچەوانەوە لە ڕاستی دوورخستنەوەیە .

هەندێ تەجروبە دەتوانن بە ئاسانی ئەو جۆرە بۆچوونە ڕەت بکەنەوە .

لە یەکەم سەرنج ڕاگرتندا دەشێ وا بێتە بەرچاو ، کە وا منداڵ هەموو بە یەك جۆر فێری هەناسەدان ، تەماشاکردن ، ڕۆیشتن ، قسەکردن دەبن ، بەڵام ئەمە ڕاست نییە . بێتو منداڵێکی تازە لە دایك بوو بنێردرێتە دوورگەیەکی چۆڵ و بێ ژیان و ئەگەر لەوێ نەمرێ ، ئەوە زۆر باش فێری ڕاکردن ، بەسەر دار هەڵگەڕاندا ، خۆشاردنەوە ، خواردن بۆخۆدابین کردن دەبێ ، بەڵام فێری قسەکردن نابێ ، چونکە کەس نییە لێوەی فێر بێ و کەس نییە قسەی لەگەڵ بکا .

خاسیەتی سروشتی و بایۆلۆجیی مرۆ دەشێ دوور لە کۆمەڵ و لە بارودۆخی تەنیاییشدا فراژۆ و گۆڕان و گەشە و نەشونما بکا ، بەڵام ئەو خاسیەتانەی پێوەندییان بە زمانەوە هەیە ، لەو جۆرە بارودۆخەدا ناتوانن گەشە و نەشونما بکەن .

ئاشکرایە ، لە دایك و باوکێکی زۆلووس [٢] تەنیا قولەڕەش پەیدادەبێ . لە دایك و باوکێکی چینی تەنیا چینی لە دایك دەبێ . بەلام ئایا ئەمە وا دەگەیەنێ کە منداڵی یەکەم هەر دەبێ بە زۆلووسی بدوێ و منداڵی دووەمیش بە چینی ؟

. بۆ لێکدانەوەی ئەو کێشەیە تاقیکردنەوەیەکی دی دەکەین . منداڵە ساوا زۆلووسەکە دەگوێزینەوە بۆ چین و منداڵە ساواچینییەکەش دەبەینە ئەفەریقا لای زۆلووس . بێگومان منداڵە زۆلووسەکە بە زمانی چینی قسە دەکا و چینییەکەش بە زۆلووسی . هەرچەندە ئەو دوو منداڵە بە شێوە لە خەڵکی دەوروبەریان زۆر جیاوازن (منداڵە زۆلووسەکە لە دایك و باوکی زۆلووسی دەچێ و منداڵە چینییەکەش لە دایك و باوکی چینی) ، بەلام بە زمان بە تەواوی وەك خەڵکی دەوروبەریانن .

بەو پێیە دەزانین ، زمان میراتێکی بەدەنی نییە ، وەك میراتی ڕەنگی پێست و چەشنی لەش و فۆرمی کەللەسەر و کەمی و زۆریی موو، کە نیشانەی ڕەگەز و نەژادن .

بەمەدا دەردەکەوێ تێکەڵ کردنی نیشانەی زمان و ڕەگەز هەڵەیەکی گەورەیە . نیزیکی زمان لەگەڵ یەکتردا بە هیچ جۆرێ نیشانەی وێکچوونێ ڕەگەز نییە . بە پێچەوانەشەوە یەکێتی ڕەگەز پێوەندی بە

---

[٢] میللەتێکە لە خوارووی ئەفەریقا دەژی (وەرگێڕ) .

یەك زمانی یان نێزیکیی زمانەوە نی‌یە . سنووری ڕەگەز و سنووری زمان یەك ناگرنەوە .

بۆ نموونە نوێنەرانی ڕەگەزی دەریای سپی ناوەڕاست کە لە باکووری دەریای سپی ناوەڕاست دەژین لە ڕووی زمانەوە سەر بە گرووپ و خێزانی جیاجیان ، وەك : (تورك ، گرێك ، ئەڵبان ، سێزپ ، ئیتالیایی ، فەرەنسەیی ، ئیسپانیایی... هتد) . دانیشتوانی فەرەنسە ، کە بە یەك زمان قسە دەکەن کە فەرەنسەیی‌یە ، لە ڕووی ڕەگەزەوە زۆر لە یەك جیان (فەرەنسەیی باکوور و ناوەڕاست و خوارووی) .

. لەم ڕووەوە دانیشتوانی ئەمەریکا تەواو سەرنج ڕادەکێشن . ئەمەریکا لەباری ڕەگەزەوە پێکهاتنێکی یەکجار هەمەچەشنی تێدایە ، کە بە هۆی هاتنی میللەتانی جۆربەجۆرەوە لە ولاتانی دوور و نزیکی جیهانەوە ، وەك (ئەوروپایی خاوەن ڕەگەزی هەمەجۆر و قولەڕەش و چینی و تورك و عەرەب و گەلێکی دی) سازبووە . بەلام لە ڕووی زمانەوە ویكدەچن : هەموو بە زمانی ئینگلیزی دەئاخێون .

لایەنگیرانی نیگای بایۆلۆجی لە بارەی زمانەوە ، کە باوەڕیان بە یەکێتی یەکگرتنەوەی زمان و ڕەگەز هەبوو ، بوونە هۆی شێواندنی ئەو پێوەندی‌یە واقیعی‌یەی لە نێوان ئەو دوو دیاردەیەدا هەیە .

بەلام گەلێك لە زمانناسان لە کۆتایی سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستدا توند دژی ئەو یەکێتی و یەکگرتنەوە و پێوەندی‌یە وەستان . بە وێنە ئی .ئا . بەدوئێن دیٚ کورتەنیٚ (١٨٤٥-١٩٢٩)

نووسیویە : "یەکێ لەسەر لێ شێواندنە زانستی‌یەکان مەسەلەی یەکێتی زمان و ڕەگەزە... لەنێوان ڕەگەز و زمانێکی دیاریکراودا کەمترین پێوەندی چی‌یە ، نی‌یە"[٤]

لایەنگیرانی نیگای بایۆلۆجی سەبارەت بە زمان بەڵگەیەکی تریشیان بە دەستەوەیە . ئەوەش وێکچوونی "زمانی منداڵان"ە لای گشت میللەتان .

بە سەرنجدان دەریدەکەوێ ، کەوا لە ڕاستیدا هەموو منداڵان لە گشت سووچێکی جیهاندا ئەو "دەنگانە"ی لە سەرەتادا دەریان دەبڕن پێکهاتنێکی بڕگەیی‌یان هەیە و بە دەنگی لێوەکی دەست پێ‌دەکەن ، وەك: ما - ما ، با - با ، پا - پا . دواتریش : دا - دا ، نا - نا ، تا - تا . ئەم یەکێتی‌یەش پێوەندی بەوەوە هەیە ، کەوا جووڵانەوەی لێو ئاسانترە وەك لە جووڵانەوەی بنی زمان... ، بەڵام ئەو "گرووگاڵ"ەی منداڵ هێشتا هیچ شتێکی لە زمان ناچێ ، چونکە ئەمە تەنها

---

[٤] ئی . ئا . بەدوئێن دێ کورتەنێ ، زمان و زمانان ، کارە هەڵبژاردەکانی لە بارەی زمانناسی‌یەوە ، مۆسکۆ ، ١٩٦٣،ب٢ ، ل٦٧ - ٩٦.

هەندێ لەزانایانی دیش بەهەمان شێوە ڕای خۆیان دەربڕیوە ، بە وێنە ، بڕوانە ف . ف. فۆرتوناتۆف، کارە هەڵبژاردەکانی ، مۆسکۆ ، ١٩٥٦ ،ب١ ،ل٦١-٦٢ ؛ ف . دێ سۆسسیور، زمانناسی (ئا . م . سوخۆتین کردوویە بە ڕووسی) مۆسکۆ ، ١٩٣٣ ، ل١٩٩-٢٠٠ ؛ ئێ . سێپیر ، زمان ، مۆسکۆ ، ١٩٣٤ ، ل١٦٣ - ١٧٠ .

"دەنگ"ێکی بێ واتایە کە لە ئەنجامی تاقیکردنەوەی ماسوولکەوە پەیدا دەبێ ، وەك چۆن پێ بە زەویدا دان - نە دانسە و نە هەڵپەرکێ .

ئەو "گڕوگاڵ"ە تەنیا کاتێ دەبێتە وشە ، کە ببێ بە ناوی شتێك ، کە واتایێك بگەیەنێ . ئیتر ئەوسا گشت نهێنییەکی یەکێتی "زمانی منداڵان" و سروشتی پەیدابوونی ئاشکرا دەبێ .

لە زمانانی جیاوازدا وشە هەیە وەك یەك دەوترێن ، بەڵام مانایان جیاوازە . بە وێنە لە زمانی ڕووسیدا بە "دایك" دەڵێن "مامە" ، بەڵام لە زمانی گورجیدا "مامە" واتای (باوك) دەگەیەنێ و لە کوردیدا بۆ (برای باوك) بەکاردەهێنرێ . وشەی "بابە" لە ڕووسیدا واتای (نەنك) دەگەیەنێ ، لە کوردیدا "باوك" ، لە زمانە تۆرانییەکاندا "باپیر"... ئەگەرچی منداڵ ئەو دەنگانە وەك یەك بەکاردەهێنن ، بەڵام ناتوانن لە یەکتر تێبگەن ، چونکە زمانیان جیاوازە . هەرچی زمانیشیانە بەندە بە زمانی گەورەوە و گەورەش منداڵ فێر دەکا ئەو برگە بێواتایانە بکا بە وشە .

لە کاتی خۆیدا ئەرستۆ ڕای خۆی دژی ئەو جۆرە بۆچوونە دەربڕیوە: " لە نێو هەموو زیندەوەراندا تەنیا ئادەمیزاد بەهرەی ئاخاوتنی هەیە" ("سیاسەت") . ئەم وتەیەی ئەرستۆ زۆر جار بە شێوەیەکی بەرفراوانتر لەلایەن ڕووناکبیرانی وڵاتانی جیاوازی سەدەی بووژاندنەوە "ڕێنیسانس"ەوە بەرچاو دەکەوێ . بە وێنە دانتێ (سەدەی چواردە) پەنجەی بۆ ئەوە درێژ کردووە ، کەوا ئاخاوتن تەنیا

بۆ ئادەمیزاد پێویستە ، تاکو بیروڕای خۆیان بۆ یەکتر دەربڕن (لێکۆڵینەوە "لەبارەی زمانی ڕازاوەی میللییەوە") . بۆسیوئێت (سەدەی حەڤدە) نووسیویە : "دەکرێ دەنگ و وشە وەك یەك وەربگیرێن ، چونکە هەردووکیان کار لە هەوا دەکەن ، دوایی لە گوێ و ئینجا لە مێشك . هەروەها بە تەواوی دەشێ وەك نیشانە وەربگیرێن ، کە ئادەمیزاد داینـاون و لە بیر و لێکدانەوەی خۆیدا واتای شت دەگەیەنن" (لێکۆڵینەوە "لە بارەی ناسینی خوا و خودی خۆوە") .

بەڵێ لە هەندێ حاڵەتدا بۆ ڕاگەیاندنی هەواڵێك هەست بە بەکارهێنانی دەنگ دەکەین لە لایەن گیاندارانەوە . بە وێنە ئەو دەنگەی مریشك و هەندێ باڵندەی مێی دی کە جووجکەکانیانی پێ بانگ دەکەن. یاخود سەگ کە بە کەسێکی نە ناسیاو دەوەڕێ... گیانداران هەروەها دەتوانن لە ڕێی دەنگەوە هەستی خۆیان دەربڕن (تووڕەیی ، ترس ، خۆشی) ، بەڵام هەموو ئەمانە دیاردەی ڕەنگدانەوەی بایۆلۆجین، کە بەشێکی لەسەر (ڕەنگدانەوەی عەفەوی) دامەزراوە و بەشێکی تری لەسەر (ڕەنگدانەوەی چاولێکەری) پەیدابووە ، کە لێرانەدا نە "وشە" و نە دەربڕینی "واتا" نییە .

هەندێ جار پەنا دەبەنە بەر ئەو حاڵەتانەی باڵندە و گیاندار بە هۆش و ئاگاوە دەنگ دووپات دەکەنەوە . ڕاستە دەتوانرێ تووتی فێری قسەکردن بکرێ – واتە ئەو باڵندەیە دەتوانێ لە ڕێی مەشقەوە لەسەر بنچینەی ڕەنگدانەوەی لاسایی دەنگ لاسایی ئاخاوتنی ئادەمیزاد

بکاتەوە ، بەڵام کاتێ تووتی "دەڵێ" : "تووتی بێ ئەقڵە" ئەوە لەوە تێناگا کە خۆی قسە بە خۆی دەڵێ . کەواتە قسەی تەنیا لاسایی‌کردنەوەی قسەی ئادەمیزادە . شتێکی‌تری سەیر ئەوەیە ، هەندێ گیاندار بۆ مەبەستێك دەنگی خۆیان دەگۆڕن و لاسایی دەنگی گیاندارێك دەکەنەوە کە دەبێتە نێچیریان . بە وێنە کاتێ ئاسکی نێر لەسەر ئاسکی مێ بەشەڕدێن ، پڵنگ دەنگی خۆی وەك دەنگی ئەوان لێ دەکا ، تاکوو شەڕکەرەکان بێنە پێشەوە . وەك گەریدەی بەناوبانگ ف . ك . ئارسینێڤ پەنجەی بۆ درێژکردووە "پڵنگ نۆتی ئەو دەنگانە دووپات دەکاتەوە"[*]. جا لەمەشدا لاسایی پڕبەپڕ نایەتە ئەنجام . خۆ ئەوە هەر ناکرێ ، کە پشیلە فێری وەڕین بکرێ و سەگیش فێری میاواندن ، ئەگەرچی پشیلە و سەگ گیانداری هەرە ماڵی و لە مرۆڤ نێزیکن .

لێکۆڵینەوەکانی ئی .پ . پاڤلۆڤ ڕێگە خۆش دەکەن ئەو کێشانە بە شێوەیێکی تیۆری ، ڕاست ساغ بکرێنەوە .

ئی . پ . پاڤلۆڤ نووسیوێتی : "... گیاندار و مرۆڤی سەرەتایی تا ئەو دەمەی هێشتا نەبووبوونە ئادەمیزادی ڕاستەقینە و لە دۆخی ئێمە نزیك نەکەوتبوونەوە و پێوەندییان بە جیهانی دەوروبەریانەوە تەنها بە یاریدەی ئەو سەرنجانەوە بوو ، کە لە ئەنجامی کارتێکردنی هەر

[*] ف . ك . ئارسینێڤ ، لەنێوان دارستانە چڕەکانی ئوسوورییسکی‌دا ، مۆسکۆ ، ١٩٥١ ، ل ٢٢٧ .

شتێکدا ڕەنگیان دەدایەوە و لە وێنەی هەموو جۆرە هەستێکەوە - بینین، ڕەنگ ، سەرما ، گەرما ....هتد ئنجا کە لە کۆتایی‌دا مرۆڤ پەیدابوو ، ئەوە ئەو یەکەم نیشانانەی واقیع ، کە ئێمە هەمیشە سەرنجیان دەدەینێ تا ڕادەیێکی دیار کران بە وشە ... کارێکی دیارە ، کەوا لەسەر بناغەی سەرنجدان لە واقیع ، لەسەر بناغەی ئەو یەکەم نیشانانە لای ئێمە دووەم نیشانە لە شێوەی وشەدا دەرکەوت" [٦] .

سەرنج و هەست و ڕا لە دیوی دەرەوەی دەوروبەر چ سروشتی گشتی و چ سروشتی کۆمەڵایەتی بێ (جگە لە وشە کە ببیسترێ و ببینرێ) - "ئەو یەکەم سیستەمی نیشانەیەی واقیع گشتی‌یە لە نێوان ئێمە و گیاندارلاندا" [٧].

دووەم سیستەمی نیشانە بەندە بە تەجرید (ئەبستراکت - Abstraction)ی بیرەوە ، کە واتای گشتی و وشە پێکدێنێ . "سەرکەوتنێکی ئێجگار گەورەی ئادەمیزاد بەسەر گیانداردا هەبوونی توانستی واتای گشتی‌یە ، کەوا بە یاریدەی وشە پێکهاتووە..." [٨].

" ..وشە کە نیشانەی یەکەم نیشانەیە بە تایبەتی دووەم سیستەمی نیشانەی واقیعی ئێمەی داناوە" [٩].

---

[٦] دەوروبەرەکانی پاڤلۆڤ ، ب٣، ١٩٤٩ ، ل ٢١٨ .

[٧] هەمان سەرچاوە ، ل ٢١٨ .

[٨] ئی . پ . پاڤلۆڤ-سەرجەمی کارەکانی ، ب٣ ، ١٩٤٩، ل ٥٦٨.

[٩] دەوروبەرەکانی پاڤلۆڤ ، ب٣ ، ١٩٤٩ ، ل ٢٧ .

لە یەکەم سەیرکردندا وا دێتە پێش چاو ، کە ئەمە گیاندارانی ماڵی ناگرێتەوە ، کەوا لە مرۆڤ و ئاخاوتنی "تێدەگەن" . بێگومان گیاندارانی ماڵی ، کەوا پشتاوپشت لە دەوروبەری ئادەمیزاد دەژین و لەگەڵیان ڕاهاتوون و سەرنجیان بۆ ژیانی کۆمەڵایەتییان ڕاکێشاوە ، ڕاهێنان و فێرکردنی "گوێگرتنیان" لە مرۆڤ ئاسانە ، بە وێنە (خنتە– بۆ پشیلە ؛ چغە – بۆ سەگ...) . یاخود کاتێ ئەو گیاندارانە بۆ هەندێ مەبەست هەندێ دەنگ بەکاردێنن ... بەڵام هەموو ئەمانە دەکەونە ئەودیو سنووری یەکەم سیستەمی نیشانەوە ، لەبەر ئەوەی تەنانەت "پێشکەوتووترین" گیاندارێش لە بەهرەی چالاکیی قسە بێبەرە .

دیورینگ [10] کە هەوڵیدا تەجرید و ڕەسەنی بیر لە "ڕێی ئاخاوتنەوە" ئازاد بکا لە (ف . ئێنگلس)ەوە ڕەخنەی توندی لێگیرا : "ئەگەر وابوایە ، ئەوە دەبوو گیانداران خاوەنی تەجریدترین و ڕەسەنترین بیر بوونایە ، لەبەر ئەوەی بیریان هەرگیز بە لووت تێژەنینی زمان گەردی لێ نانیشێ"" [11] .

---

[10] فەیلەسوفێکی ئەڵمانییە (١٨٣٣–١٩٢١) ، هەروەها خەریکی ئابووریی سیاسی و یاساش بووە . ساڵانی (١٨٦٣ –١٨٧٧) لە زانکۆی بەرلین یاریدەدەری پرۆفیسۆر بووە. هەوڵیدا سیستەمێکی تایبەتی خۆی ((فەلسەفەی واقیع)) دامەزرێنێ ، کە بەپێی قسەی خۆی بە شێوازی بیرکردنەوەی نوێی لە قەڵەم داوە ، بەڵام دەرکەوت کە ئەو ڕۆنراوەی ماکێکی سەیری میتافیزیکە ... (وەرگێڕ) .

[11] ك . مارکس و ف . ئێنگلس ، بەرهەمەکانیان ، چاپی دووەم ، ب٢٠ ، دژی دیورینگ ، ل٨٥ .

لەوەڵامی پرسیاری "سروشتایەتی" یان "مەرجایەتی"ی پێوەندیی دەنگ و واتا لە وشەدا دواتر لە باسی کێشەی پێکهاتنی زماندا لێی دەدوێین .

هەموو ئەوەی لێی دوایــن ، ڕێمان دەدا ئەو ئەنجامانەی لێ‌هەڵێنجێنین :

١- زمان نە دیاردەییێکی سروشتە و نە دیاردەییێکی بایۆلۆجی .

٢- بوون و پێشکەوتنی زمان ژێردەستە و گوێڕایەڵی یاساکانی سروشت نی‌یە .

٣- نیشانەی فیزیایی ئادەمیزاد (بە وێنە ڕەگەزی) پێوەندی بە زمانەوە نی‌یە .

٤- تەنیا ئادەمیزاد خاوەنی زمانە . گیاندار لەم دووەم سیستەمەی نیشانە بێ‌بەرە .

* * *

-٢-

زمان وەك دیاردەییێکی کۆمەڵ

ئەگەر زمان دیاردەییێکی سروشتی نەبێ، دەبێ جێی لەنێو دیاردەکانی کۆمەڵدا هەبێ. ئەم بڕیارە شتێکی ڕاستە، بەڵام بۆ ئەوەی بەتەواوی ئەو کێشەیە ڕوون بێتەوە، پێویستە شوێنی زمان لەنێو

دیاردەکانی تری کۆمەڵدا ئاشکرا بکرێ. ئەم شوێنەی زمان تایبەتی‌یە، چونکە زمان دەورێکی تایبەتی بۆ کۆمەڵ هەیە .

ئەو وێکچوونانە چین کە لە نێوان زمان و دیاردەکانی تری کۆمەڵدا هەن و لە چیدا زمان لەگەڵیان جیاوازە ؟

وێکچوونی زمان لەگەڵ دیاردەکانی تری کۆمەڵ لەوەدایە ، کە زمان- مەرجێکی پێویستی بوون و پێشکەوتنی کۆمەڵی ئادەمیزادە و ماکی گیانی کولتورێتی-. زمان وەك گشت دیاردەکانی دی کۆمەڵ ناشێ لە مایەکی‌یەت دابپڕێ .

بەلاَم ئەرکی زمان و سروشتی بەجێهێنانی ئەرك و جۆری پێشکەوتنی لە دیاردەکانی تری سروشت جیاوازە .

باوەڕ دەربارەی ئەوەی زمان بوونەوەرێکی بایۆلۆجی نی‌یە ، زووتریش نوێنەرانی "قوتابخانەی زانستی کۆمەڵ" وەك (ف . دێ سۆسسیور ، ژ . ڤاندرێیس) لەژێر ئالاَی نموونایەتی (المثالیة - Idealism) دا دەریان بڕیوە و (ل . نوارێ ، ن . یا . مارر)یش لەژێر ئالاَی مایەکیەتی (المادیە -Materialism)دا نیشانیان داوە ، بەلاَم گرانی و گیروگرفت لە تێنەگەیشتنی پێکهاتنی کۆمەڵ و خاسیەتەکانی دیاردەکانی کۆمەڵدا بوو .

مارکسیزم لە دیاردەکانی کۆمەڵدا ژێرخان (basis) و سەرخان (superstructure) جیادەکاتەوە - واتە پێکهاتنی ئابووریی کۆمەڵ لە یەکێك لە قۆناغەکانی گۆڕان و پێشکەوتنیدا و لە ڕای سیاسیی و

یاسایی و ئاینی و هونەریی کۆمەڵ و دەزگا هاوشان و جووتەکانی هەر ژێرخانێکیش ، سەرخانی خۆی هەیە .

بە بیری کەسدا نەهاتبوو زمان و ژێرخان بە یەك بگرێ ، بەلام دانانی زمان لەناو سەرخاندا چۆن لە زمانناسیی سۆڤیەتدا پەیڕەوی کرابوو ، لە هەندەرانیش هەر بەو چەشنەبوو .

ڕای هەرە باوی دژ بایۆلۆجستەکان دانانی زمان بوو بە "ئایدۆلۆجی" لە مەسەلەی سەرخان و هاوشان و جووتیی زمان لەگەڵ کولتووردا . ئەمەش کۆمەڵێ ئەنجامی چەوتی بە دوا خۆیدا هێنا .

بۆچی زمان نابێتە سەرخان ؟

چونکە زمان ئەنجام و بەرهەمی ئەو ژێرخانە نییە ، بەڵکوو ئامێری تێکەڵبوون و لەیەکتر گەیشتنی کۆمەڵی ئادەمیزادە ، کە لە ماوەی گەلێ سەدەدا کەڵەکە بووە و پارێزراوە ، ئەگەرچی لەو ماوەیەشدا گۆڕان بەسەر ژێرخان و سەرخانە هاوشان و جووتەکانیدا هاتبێ .

سەرخان لە کۆمەڵی چینایەتیدا موڵکی ئەم چین یان ئەو چین نییە ، بەڵکو هی هەموو دانیشتوانە و خزمەتی جۆربەجۆرەکانی دەکا و بە بێ ئەمە کۆمەڵ پێك نەدەهات .

ن . یا . مارر و لایەنگیرانی "لێکۆڵینەوەی نوێ لە بارەی زمانەوە" چینایەتیی زمانیان بە یەکێك لە بیروڕا بنەڕەتییەکانی خۆیان دادەنا . ئەمە نەك هەر ئەوە دەردەخا کە باش لە کێشەی زمان تێنەگەیشتبوون، بەڵکو لە دیاردەکانی تریشی زمان کەم ئاگابوون ، چونکە لە کۆمەڵی

چینایەتیدا شتی گشتی بۆ چینە جۆربەجۆرەکان تەنها زمان نی‌یە ، بەڵکو ئابووری‌یشە ، کە بەبێ ئەمە کۆمەڵ لەناودەچێ .

لایەنگیرانی چینایەتیی زمان بۆ نیشاندانی دابەشبوونی کۆمەڵ بەرژەوەندیی پرۆلیتار و بۆرژوا لەگەڵ خەباتی چینایەتی‌یان بەرانبەر یەك ڕاگرتووە و بەو پێوانەیە وایان داناوە ، لەبەر ئەوەی کۆمەڵێکی یەکگرتوو نی‌یە و تەنها چین هەیە ، ئیتر بۆ کۆمەڵ زمانی هاوبەش پێویست نی‌یە .

بەڵام بێ زمانی گشتی و بێ زمانێ تێکڕای ئەندامانی کۆمەڵ تێی بگەن ، کۆمەڵ لە بەرهەمهێنان دەکەوێ و پەرش و بڵاودەبێتەوە و وەك کۆمەڵ نامێنێ .

دیالێکتی دەوری دەرەبەگ بۆ سەرپاکی پلەکانی دەرەبەگایەتی "هەر لە میرەوە تاخزمەتکار"[١٢] هاوبەش بوو . ئەگەر تەماشای دەورەکانی پێشکەوتنی سەرمایەدارێتی و سۆشیالیستیی کۆمەڵگەی ڕووس بکەین ، دەبینین زمانی ڕووسی چۆن ئێستا خزمەتی ڕژێمی سۆشیالیستی و کولتووری سۆشیالیستی کۆمەڵگەی ڕووس دەکا ، بەر لە شۆڕشی سۆشیالیستی ئۆکتۆبەری مەزنیش وا باش خزمەتی کولتووری بۆرژوای ڕووسی دەکرد .

بەو جۆرە چینایەتی زمان نی‌یە و نەبووە .

---

[١٢] هەمان سەرچاوە ، ب٢١، ل ١٧٠ .

دووەم هەڵەی زمانناسان ، مەسەلەی هاوشان و جووتیی زمان و کولتوورە ، ئەم هاوشان و جووتی‌یە ڕاست نی‌یە ، لەبەرئەوەی کولتوور ئایدۆلۆجی‌یەتە ، واتە دیاردەی سەرخانە ، بەڵام زمان سەر بە سەرخان نی‌یە .

بۆچوونی نادروستی هاوشان و جووتیی زمان و کولتوور هەندێ ئەنجامی ناڕاستی لەپاش خۆی بەجێ‌هێشت .. کولتوور و زمان وەك یەك نین . جیاوازیی کولتوور لە زمان ، ئەوەیە کە دەتوانێ هی بۆرژوا یان هی چینی کرێکار بێ . هەرچی زمانە کە ئامێری پێوەندیی نێوان ئادەمیزاد و لە یەکتر گەیشتنە هەمیشە هی گشت میللەتە و خزمەتی کولتووری بۆرژواش و چینی کرێکاریش دەکا .

ئەو پێوەندی‌یە چی‌یە کە لە نێوان زمان و کولتووردا هەیە ؟ زمانی نەتەوەیی فۆرمی کولتووری نەتەوەیی‌یە . زمان بە کولتوورەوە بەندە و بە بێ کولتوور مەحاڵە ، وەك چۆن کولتووریش بە بێ زمان نابێ ، بەڵام زمان ئەو ئایدۆلۆجی‌یە نی‌یە ، کە بنەمای کولتوورە .

لە کۆتاییدا هەوڵی ئەوە درا بە تایبەتی لەلایەن ن .یا . مارڕەوە کە زمان وەك ئامێری بەرهەم تەماشا بکا .

بەڵێ زمان ئامێری بەرهەمە ، بەڵام "ئامێر" بە واتایێکی تایبەتی . هاوبەشیی زمان لەگەڵ ئامێرەکانی بەرهەمدا ئەوەیە ، کە هەردووکیان بەرانبەر بە سەرخان بێ‌باکن و خزمەتی چین و کۆمەڵی جیاواز دەکەن ، بەڵام ئامێری بەرهەم خێروبێری ماددی دێنێتە بەرهەم ، هەرچی زمانە

هیچ ناهێنێته بەرهەم ، بەڵکو تەنیا هۆیە بۆ خزمەتی پێوەندی و لە یەکترگەیشتنی ئادەمیزاد . زمان ئامێرێکی ئایدۆلۆجی‌یە . ئامێری بەرهەم (تەور ، داس ، پاچ ، بێڵ...) بەدەن و شێوە و دیمەنێکی هەیە ، زمانیش خاوەنی پێکهاتن و سیستەمێکی ئۆرگانی‌یە .

بەم چەشنە نابێ زمان لەگەڵ ژێرخان یان لەگەڵ سەرخان یان لەگەڵ ئامێری بەرهەم دابنرێ . زمان لەگەڵ کولتووردا هاوشان و هاو جووت نی‌یە و ناتوانێ هی یەك چین بێ .

هەرچەندە ، زمان دیاردەییێکی کۆمەڵە ، کە لە نێو دیاردەکانی تری کۆمەڵدا جێگای تایبەتیی خۆی هەیە و خاوەنی خاسیەتی خۆیەتی . ئەو خاسیەتانە چین ؟

لەگەڵ ئەوەشدا کە زمان ئامێری پێوەندی و لەیەکترگەیشتنە ، لە هەمان کاتیشدا کەرەستەی ئاڵوگۆڕکردنی بیروباوەڕە . جا شتێکی ئاسایی‌یە باسی پێوەندیی زمان و بیر بێتە پێشەوە .

لە بارەی ئەم کێشەیەوە دوو شێوە بۆچوونی دژ بەیەکی وەك یەك ناڕاست هەیە :

١ - پچڕاندی زمان لە بیر و بیر لە زمان .

٢ - هاوشان و جووتیی زمان و بیر .

زمان سامان و موڵکی کۆمەڵە و پێوەندی و لەیەکترگەیشتن لە نێوان کۆمەڵدا پێکدێنێ و مەودای ڕاگەیاندن و پاراستنی هەواڵی پێویستی هەر دیاردەییێکی ماددی و مەعنەویی ژیانی ئادەمیزاد خۆش

دەكا. زمانيش وەك سامان و موڵكى كۆمەڵ لە ماوەی چەندين سەدەدا كۆبووەتەوە و پێكهاتووە .

بير گەلێك خێراتر لە زمان گەشە دەكا و نوێ دەبێتەوە ، بەڵام بير بە بێ زمان "شتێكە تەنها بۆ خودی خۆ" ئەگەر بير بە زمان دەرنەبڕرێ ، ئەوە ئەو بيرە ڕوون و ئاشكرايە نابێ ، كەوا يارمەتيی ئادەميزاد بدات و دەرك بە دياردەكانی واقيع بكا و تێی بگاو گەشە بەزانست بدا و بيگەيەنێتە لووتكە .

ئادەميزاد هەميشە دەتوانێ كەڵك لە كەرەستەی حازر بە دەستی زمان (وشە ، ڕستە) وەربگرێ ، وەك ڕێژە (Formula) يان قاڵب (matrix) نەك تەنها بۆ شتی ناسراو و زانراو ، بەڵكو بۆ شتی نوێش . لە باسی لێكسيكۆلۆژیدا ، ئەوە نيشان دەدرێ ، چۆن دەتوانرێ لە زماندا زاراوە بۆ ئەو شتە نوێيانە دابنرێ يان دابڕێژرێ كە لە زانستدا دەدۆزرێنەوە . كاتێ وشەيەكی پێويست يان واتايێكی نوێ دەهێنرێتە ناوانەوە ، ئاسانكردنی تێگەيشتنی هەر بۆ كەسانی تری كۆمەڵ نیيە ، بەڵكو بۆ ئەوانەشە كە دەيانەوێ ئەو واتا نوێيە ببەنە ناو زانست و ژيانەوە . لەم بارەيەوە لە كاتی خۆيدا پلاتۆنی فەيلەسوفی يۆنانی (كۆتايی سەدەی ٥ی پ . ز .) وتوويە : "سەير دێتە پێش چاوم ، كە گێرمۆگێڕ وای دەربڕيوە گوايا شت ڕوون دەبێتەوە ئەگەر بە ياريدەی پيت و بڕگە نيشان بدرێ ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەمە وايە"[١٣] .

---

[١٣] بڕوانە : تيۆری كۆن و زمان و شێواز ، لێنينگراد . ١٩٣٦ ، ل٤٩ .

هەر مامۆستاییێك دەزانیٚ ، تەنیا ئەو دەمە دەتوانیٚ بیٚگومان بیٚ ، روون دەرس دەڵێتەوە ، کە بتوانیٚ ئەوەی پێویستە بە وشە بۆ قوتابێکانی باس بکا. دیارە خەڵکی رۆما بە خۆرایی نەیان وتووە : (Docendo discimus) – فێرمان بکەن فێر دەبین .

وەك بیر بە بیٚ زمان دەرنابا ، زمانیش بە بیٚ بیر دەرنابا . ئێمە بیر دەکەینەوە و قسە دەکەین و دەنووسین و هەوڵ دەدەین رێکوپێکتر و روونتر بیری خۆمان لە زماندا دەربرین . رەنگە لەو حاڵەتانەدا کە قسەکەر ئەو وشانەی دەیانڵیٚ هی خۆی نەبن ، بە وێنە کاتیٚ یەکێك شیعری شاعیرێك دەخوێنێتەوە یان ئەکتەرێك کە دەور دەبینی ... وا بێتە پێش چاو کە لێرەدا بیر نەبیٚ ، بەلام مەحاڵە ئەکتەرێك ، حیکایەتخوانێك تەنانەت موزیعێکیش وەك تووتیێێك خۆی بنوێنیٚ کە تەلەفوز دەکا ، بەلام قسە ناکا . نەك تەنها ئەکتەر و حیکایەتخوان ، بەڵکو هەر کەسێك کە "تێکستی کەسێکی تر بڵێتەوە" بە پێی تێگەیشتنی خۆی واتای رادەگەیەنیٚ و دەیداتە گوێگر . ئەمە هەروەها پێوەندی بە بەکارهێنانی دەقی پەندی پێشینان و قسەی نەستەقەوە هەیە لە ئاخاوتنی ئاساییدا. ئەو دەقانە کەرەستەیەکی چاکن . چونکە کورت و لەبارن ، بەلام هەڵبژاردنیان و ماناپێدانیان دەگەرێتەوە بۆ بیر و هۆشی ئاخێوەر . بەگشتی ئاخاوتنی عادەتیی ئێمە بریتییە لە وەرگرتن و کۆکردنەوەی دەق لەو زمانەوەی لێمان ئاشکرایە . دەقەکانیش ئەو ... ئەو رستانەن ، کە وا لە ئاخاوتنماندا بەکاریان دێنین

(خۆ هەرچی سیستەمی دەنگ و ڕێزمانە ناتوانرێ شتی "نوێ"یان تێدا بدۆزرێتەوە) .

بێگومان بارودۆخی وەهاش هەیە ، کاتێ قسەکەرێك (بە وێنە شاعیرێك) خۆی بە جوونەوەو دووپاتکردنەوەی وشەی عادەتییەوە نابەستێتەوە و خۆی شت دانانێ (هەندێجار سەرکەوتووانە و هەندێ جار بە پێچەوانەوە) بەلاّم وەك دەستوور وشەی نوێی شاعیر و نووسەر بە زۆری نرخی هەر لە تێکستەکەدا دەبێت و ناچێتە ناو زمانی هەموو خەڵکەکەوە . دیارە ئەو وشانە بۆ ڕاگەیاندنی واتای "هەموو شتێك" ڕۆنەنراون ، بەڵکو بۆ واتا بەخشینی تاکایەتی (فەردی – Individual)ی شتێك دروستکراون ، کە پێوەندییان بە ڕوخساری سیستەمی ئەو تێکستەوە هەیە . ئەو جۆرە وشانە بۆ ئەو مەبەستە نین، کە تێکڕای خەڵك بەکاریان بێنن و گشت هەواڵێکی پێ ڕابگەیەنن .

ئەم بیرە لە شێوەیەکی بە ڕواڵەت نەسازاودا و سێکست ئێمپیریك (سەدەی دووەمی پ . ز .)ی فەیلەسوفی یۆنانی دەری بڕیوە ، کە وتوویە:

"وەك ئەوە وایە کە چۆن مرۆیەك بە ڕەهاوەت پارەیێکی ناسراو بە دەستەوە دەگرێ ، کە بەپێی دابە و نەریتی ئەو شوێنە لە شاردا دەردەچێ و ئاڵوگۆڕی پێدەکرێ . ئەو کەسە دەتوانێ بە بێ گیروگرفت ئەو پارەیە ، کە لەو مەڵبەندەدا شوێنی خۆی هەیە ، بەکاربێنێ . کەسێکی دی کە ئەو پارەیە بەلاوە بنێ و بێت جۆرە پارەیەکی تر

بۆخۆی دروست بکا و بیەوێ خەڵك لێی وەرگرن، ئەوە کارێکی پووچ دەکا، هەروەها لە ژیانیشدا ئەو مرۆیە لە شێت دەچێ ، کە نایەوێ ئاخاوتنی وەك پارەیێکی بڕواپێکراو بێ و وا بە باش بزانێ زمانی تایبەتی خۆی دروست بکا"[١٤] .

کاتێ ئێمە بیردەکەینەوە و ئارەزوو دەکەین شتێ بە یەکێ رابگەیەنین و تێمان بگات ، ئەوە بیر دەخەینەوە فۆرمی زمانەوە .

بەم چەشنە بیر لەسەر بنچینەی زمان لە دایك دەبێ و لەناو زماندا پتەو دەبێ . بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەمە بە هیچ چەشنێك ئەوە ناگەیەنێ کە زمان و بیر هاوشان و جووتن .

ژیربێژی (المنطق –Logic) لە یاساکانی بیر دەکۆڵێتەوە و جیاوازی لە نێوان مەفهووم و دەلالەت ؛ تەصەورات و تەصدیقات ؛ لێچواندن (القیاس) و قاڵبەکانیدا دەکات . بەڵام لە زماندا بە شێوەیێکی تره و واتای دانەکانی : مۆرفێم ، وشە ، ڕستە لەگەڵ دابەشکردنی ژیربیژیدا وەك یەك نین .

گەلێك لە زانایانی ڕێزمان و ژیربێژیی سەدەکانی نۆزدە و بیست هەوڵیان دا گونجان لە نێوان مەفهووم و وشەدا ؛ حوکم و ڕستەدا دەست نیشان بکەن ، بەڵام ئاشکرایە ، هەموو وشەیێك واتا ناگەیەنێ (بە وێنە ئامرازی سەرسوڕمان هەست و ئارەزوو ڕادەگەیەنن ، بەڵام واتا ناگەیەنن ، جێناو تەنیا شت نیشان دەدا ، بەڵام ناوی نابا و خۆی واتا

---

[١٤] هەمان سەرچاوە ، ل ، ٨٤ .

نابەخشێ : گەلێ لە ناوی تایبەتی واتایان تێدا نییە ... هتد). هەروەها وەنەبێ هەموو ڕستەیەکیش حوکمی تێدا بێ (بەوێنە ڕستەی پرسیار و ورپاکردنەوە) . جگە لەوە سنوورەکانی حوکم لەگەڵ ئەندامەکانی ڕستەدا یەك ناگرنەوە) .

یاساکانی ژیربێژی بۆ گشت ئادەمیزاد وەك یەکە ، لەبەرئەوەی خەڵك هەموو وەك یەك بیردەکەنەوە ، بەڵام ئەو بیرە بە زمانی جیاواز و بە جۆری جیاواز دەردەبڕن . تایبەتێتی نەتەوایەتیی زمان هیچ جۆرە پێوەندییێکی بە مەنتیقی ناوەرۆکی گوتەوە نییە . هەروەها بە نیسبەت فۆرمی لێکسیکی و ڕێزمانی و فۆنەتیکی گوتەی زمانێکی دیاری کراوەوە دەتوانرێ بە چەند جۆرێ دەربڕرێ ، بەڵام لەگەڵ مەنتیقی دانەکاندا یەك بگرنەوە . (بەوێنە : من دەست هەڵدەبڕم / من دەست بەرزدەکەمەوە ؛ ئەو چوو بۆ قوتابخانە / ئەو چووە قوتابخانە...).

بەلای پێوەندیی زمان و بیرەوە کێشەی سەرەکی و بنەڕەتی جۆری تەجریدە ، کە وا چووەتە ناو سەرانسەری زمانەوە ، بەڵام لە پێکهاتنی هێڵە ئاسۆیییەکانی : لێکسیکی و ڕێزمانی و فۆنەتیکیدا جیاوازە و خاسیەتی لێکسیك و ڕێزمان و فۆنەتیك دیاری دەکاو تایبەتێتی جیاوازیی چۆنەکیی ئەم دانانە و پێوەندیی نێوانیان ڕادەگەیەنێ .

زمان و بیر یەکێتی پێك دێنن ، چونکە بە بێ بیر زمان ناتوانێ ببێ و بیریش بە بێ زمان مەحاڵە .

زمان و بیر لە ڕووی مێژووەوە لەیەک کاتدا پەیدابوون لە ئەنجامی پێشکەوتنی زەحمەت کێشانی ئادەمیزادەوە "زمانیش هەروەک بیر دێرینە ؛ زمان وەک چۆن تەجروبە و هەبوونە بۆ خەڵکیتر ، هەر ئەو هەبوونەشە بۆ من . واقیعی بیریش هەر بەو جۆرەیە..." [١٥]

* * *

-٢-

پێکهاتنی زمان ، زمان وەک سیستەم

زمان وەک ئامێری پێوەندی بەستن و لەیەکتر گەیشتن دەبێ وەک ڕێکخراوێکی یەک دەنگ بێ و پێکهاتنێکی ناسراوی هەبێ و وەک هەندێ سیستەم یەکێتی ماکەکانی پێکبێنێ .

بەر لەوەی بێینە سەر باسی پێکهاتن و سیستەمی زمان ، پێویستە کێشەیێکی تریش ڕوون بکەینەوە .

ئەگەر بۆچوونی ئێمە و ئەنجامی لێکدانەوەی بیرمان بریتی بێ لە ڕەنگدانەوەی "شێوە" و "قالب" و "ڕوخسار"ی شتی واقیعی و پرۆتسێسی سروشت ، ئەوە ئەمە پێوەندی بە وشەکانی زمان و زمان بە تێکڕایییەوە نییە .

---

[١٥] ک . مارکس و ف . ئینگلس ، بەرهەمەکانیان ، چاپی دووەم ، ب٣، ئایدۆلۆژیی ئەڵەمانی ، ل٢٩ .

"ڕەنگدانەوە"ی ڕاستەوخۆی شت تەنیا لە چاولێکردنی دەنگدا دەبێ ، وەك (باع - باع ، وەو - وەو...) و تەنانەت ئەمانەش دەستوورێکی ناوەکیی فۆنەتیکن و دەتوانن ببنە گیروگرفت لە ڕێگای باش دەربڕینی دەنگەکانی سروشت بە دەنگەکانی ئاخاوتن . جا بۆیە ئەو دەنگە سروشتی‌یانە لە زمانانی جیاوازدا بە جۆری جیاواز تەقلید دەکرێن . وشەی ئاسایی دەنگ تەقلید نەکراو لە کەرەستەی ڕۆنانیدا هیچ شتێکی گشتی نی‌یە لەگەڵ واتای ئەو شتەدا یان ئەو دیاردەیەدا کە دەیگەیەنێ . لە ڕاستیدا چ شتێکی گشتی لە نێوان کۆمەڵە دەنگی (دەم ، چاو ، برا ، پشیلە...) و مانای ئەو شت و دیاردانە هەیە ، کە دەیانگەیەنن ؟

بە تەواوی ڕوون و ئاشکرایە ، کەوا ئەو کۆمەڵە دەنگانە "ڕەنگدانەوە"ی واقیع نین .

لەگەڵ ئەوەشدا ئەی بۆچی دەزانین کەوا (دەم) یانی (دەم) و (پشیلە) یانی (پشیلە) ... ؟

وەڵامی ئەمە لە تیۆری نیشانەدا دەبینینەوە . پێویستە چی لە زاراوەی نیشانە تێبگەین ؟ دەشێ ئەمە بە پێی ئەو چەند خاڵانەی بەسەر زماندا دادەبڕێ ، لێك بدرێتەوە :

١ - نیشانە دەبێ مادی بێ - واتە وەك هەموو شتێك بە ئاسانی هەست و دەرکی پێ بکرێ .

٢ – نیشانە واتای نی‌یە ، بەلام ئاراستەی واتا کراوە و هەبوونی لەبەر بەجێهێنانی ئەو ئەرکەیە . بۆیە نیشانە – دووەم ئەندامی سیستەمی نیشارەتە .

٣ – ناوەرۆکی نیشانە لەگەڵ خاسییەتە مادی‌یەکاندا یەك ناگرنەوە ، ئەوسا وەك ناوەرۆکی شت لە خاسیەتە مادی‌یەکانی دوور دەکەوێتەوە .

٤ – ناوەرۆکی نیشانە بە خاسیەتە جیاکەرەوەکانیدا دەردەکەوێ ، کە بە ڕێگەی شی‌کردنەوەدا جیادەکرێتەوە و لە جیانەکراوەکاندا جیادەکرێتەوە .

٥ – نیشانە و ناوەرۆکی بەجێگە و دەوری ئەو نیشانەیە لە سیستەمی شی‌کردنەوەی بە دوایەکدا هاتنی نیشانەدا دیاری دەکرێ .

ئەمە دەشێ بەو جۆرە نموونانە ڕوونبکرێتەوە . ئەگەر (پەڵە) و (پیت) ، کە سروشتی مادییان وەك یەکە و هەردووکیان بەر توانای ئەندامەکانی هەست دەکەون ، بەراورد بکرێن ئەوە ئاشکرا دەبێ کە بۆ خاسیەتەکانی (پەڵە) هەموو خاسیەتە مادی‌یەکانی : بارست ، شێوە ، ڕەنگ ، پلەی کاڵی و تۆخی ... وەك یەك گرنگن . بەلام بۆ پیت تەنها ئەوە گرنگە ، کە ئەم پیتە لە پیتێکی تر جیابکرێتەوە : پیتی (ا) دەشێ گەورە بێ یان بچووك ، کاڵ بێ یان تۆخ ، ڕەنگی هەمەچەشن بێ ... بەلام هەر (ا)یە ، کەچی لە گۆڕینی ئەو خاسیەتانەدا (پەڵە) جیا دەبێتەوە . (پەڵە) هیچ ناگەیەنێ ، بەلام پیت دەیگەیەنێ ، ئەگەرچی واتای خۆی نی‌یە . (ا) لەبەرئەوە بوونی هەیە ، کەوا لە (ۆ ، ی ... هتد) جیابکرێتەوە ، تاکو (مار) لەگەڵ (مۆر ، میر ..) تێکەڵ نەکرێن ... هتد . پیت دەشێ شێوەی ماددی بگۆڕێ ، بە وێنە : جـ ، جـ ، ـجـ ، ج ، ج ... جـ ، جـ ، ـجـ ، ج ، ج ، ... بەلام ئەمە بە نیسبەت (پەڵە)وە ، کە

شێوەی بگۆڕێ دەبێ بە پەڵەی جیاواز . لێرەدا مەسەلە ئەوەیە ، کەوا نیشانە بریتی‌یە لە ئەندامی دیاریکراوی سیستەمی نیشانە .

توانستی نیشانە ، کە بەجێ‌هێنانی ئەرکی جیاکردنەوەیە ، لەسەر ئەوە دامەزراوە کە نیشانە لە سنووری ئەو سیستەمی نیشانەیەدا (ئەلفوبێ ، پێکهاتنی دەنگیی زمان)[16] خۆی جیادەبێتەوە یان بە تێکڕایی یان بە یاریدەی تایبەتێتی‌یەك . ئەمەش دیسان ئاسانترە لەسەر پیت نیشان بدرێ . بە وێنە (ۆ) و (ن) بە تێکڕایی لە یەك جیاوازن و هیچ شتێکی گشتی لە نێوانیاندا نی‌یە . بە پێچەوانەوە (س) و (ش) هەموو شتێکیان وەك یەکە ، جگە لە تایبەتێتی‌یەك کە "سێ خاڵ"ە لەسەر (ش) .

لەنێو زانایاندا لە بارەی نیشانەوە لە زماندا ڕاییێکی یەکگرتوو نی‌یە و زۆریان ئەو تێگەیشتنە بە جۆری جیاواز لێکدەدەنەوە .

ف . ف . فۆرتوناتۆڤ زاراوەی "نیشانە"ی بە لاوە پەسەندبووە و زۆری بەکارهێناوە و نووسوێتی : "زمان بریتی‌یە لە هەمەکی نیشانە، بە شێوەیێکی سەرەکی بۆ بیر و دەربڕینی بیر لە ئاخاوتندا . جگە لەوەش ، لە زماندا هەروەها نیشانە بۆ دەربڕینی هەستیش هەیە"[17] . فۆرتوناتۆڤ هەروەها نیشانەی بۆ دەربڕینی پێوەندییش تەماشا کردووە: " ... دەنگەکانی وشە بریتین لە نیشانەی بیر ، بەتایبەتی

---

[16] ئەگەر نیشانەیێك بگوێزرێتەوە بۆ سیستەمێکی تر ئەوە دەبێ جێگە و ئەرکی لە سیستەمدا بگۆڕێ . بە وێنە (P) لە ئەلفوبێی ڕووسیدا -نیشانەی فۆنێمی (ڕ)ە ، بەڵام لەلاتینیدا (P) - نیشانەی فۆنێمی (پ)ە . وەك "شت" یەکن ، بەڵام وەك "نیشانە" جیاوازن .

[17] ف . ف . فۆرتوناتۆڤ ، زمانناسیی بەراوردکاری ، بڕوانە : کارە هەڵبژاردەکانی ، ب١، مۆسکۆ ، ١٩٥٦، ل٢ .

نیشانە وەك ئەوەی بۆ بیر دێن (واتە - نیشانەی شتەکانی بیر) ، وەك ئەوەی بیر دەیهێنێت (واتە - نیشانەکانی ئەو پێوەندییانە کەوا لە بیردا دەکرێنەوە لەنێوان بەشەکانی بیردا یان لەنێوان تێکرای بیردا"[18] .

دواتر فۆرتوناتۆڤ تەماشای کاری هاوبەشیی نیشانەی هەمەچەشنەی لە زماندا کردووە ، کەوا لەگەڵ لێکۆڵینەوەکانی دەربارەی فۆرمی وشە و تێگەیشتنی واتای هاوسەنگی نیشاندەدا . فۆرتوناتۆڤ باسی ئەو جۆرە خزمایەتی‌یەی لایەنی دەنگیی زمان دەکات ، کەوا هەستی پێ دەکرێ (لەو نیشانانەی زماندا کە خراونەتە ڕوو) وەك واتاگۆڕیی ئەو نیشانانە کە لەگەڵیان یەك دەگرن و چونکە وەك دروست کەرانی ئەم نیشانانەی لە نیشانەی تر خۆیان بریتین لە جۆری نیشانەی ناسراو لە زماندا ، بەتایبەتی نیشانە لەگەڵ واتای شێوەیی و واتای ناشێوەیی نیشانەکانی زمان لە پێوەندی‌یاندا لەگەڵ واتای شێوەیی زماندا بە واتای ماددی یاخود واقیعی ناودەبرێن"[19] .

لە مەیدانی تیۆریی نیشانەدا ژیربێژی ئەڵمانی - ئێدمۆند هۆسسێرل لە "لێکۆڵینەوەی ژیربێژی"دا پەنجەی بۆ جیاکردنەوەی ئێجگار گرنگ ڕاکێشاوە :

١ _ هەموو دەربڕینێك نیشانەیە .

٢ _ پێویستە نیشانەی ڕاستەقینە (Zeichen) لە هێما یان پێوار (Anzeichen) جیابکرێتەوە وەك لە وێنەکێشانی خاچی هەمەجۆر بۆ مەبەستی جیاواز ، پەتکردنە دەست و گرێ‌لێدان بۆ لە بیرنەکردن"

[18] هەمان سەرچاوە ، ل١١٧ .

[19] هەمان سەرچاوە ، ل١٢٤ .

٣ _ نیشانە بۆ واتا ئاراستەکراوە ، هەرچی هێما و پێوارە بۆ واتای ساکار دەمێنێتەوە .

٤ _ ئاراستەکردنی نیشانە دەشێ پێوەندی بەشتە ناوبراوەکەوە هەبێ _ ئەمە "پێوەندیی شت"ە بە "دەربڕینی قسەکەر"ەوە و بەتایبەتی بە واتاوە .

٥ _ شتی زۆر گرنگ بۆ زمانەوانان بریتی‌یە لە جیاکردنەوەی حاڵەتەکانی : ا) واتا - شتی جیاواز . ئەمە کۆکەرەوەیە- مانای گشتی، وەك : ئەسپ ، مرۆڤ .. ، ب) یەك شت -مانای جۆربەجۆر - ئەمە هاوواتایە ، وەك : پەنجە - قامك ...[٢٠].

لە گەشەپێدانی بیروڕای ئی . هۆسسێرل‌دا ، دەروونناس و فەیلەسووف و زمانناسی نەمساوی - کارڵ بیولێر لە کتێبی "تیۆریی زمان"دا باسی بەریانی جۆربەجۆری نیشانەکانی زمانی کردووە و ئەرکە بنەڕەتیەکانی زمانی دەست نیشانکردووە :

١ _ ئەرکی دەربڕین یاخود چۆنێتی دەربڕین ، کە دۆخ و باری قسەکەر دەردەبڕێ . ئەو نیشانانەی دەریان دەبڕێ بریتین لە "بەڵگە"، بە وێنە ئامرازی ئاخ ، ئۆف ... هتد .

٢ _ ئەرکی بانگکردن و ڕووکردنە گوێگر یان ئەرکی داوای یارمەتی‌کردن . ئەم جۆرە نیشانانە بریتین لە ئیشارەت (بە وێنە ، هاوارکردن : هێی ، ڕێژەی فەرمان : بوەستە ! ... هتد) .

٣ _ ئەرکی بۆچوون . کاتێ یەکێك باسی شتێك بۆ یەکێکی تر دەکات یان شتێکی بۆ دەگێڕێتەوە ، ئەوە بیولێر ئەو جۆرە نیشانانەی

---

[20] Husserl , logisch Untersuschungen ,
(Ausdruck and Bedeutung) : چاپی دووەم ، ب٢، ١٩١٠، فەسڵی دووەم

ناو ناوە نیشانەی ڕەمز . ئەم ئەرکە ، ئەرکی هەرە گەورە و گرنگی زمانە ، چونکە بەهۆی ئەم ئەرکەوە پێوەندی ساز دەبێ [21].

زمانناسی دانیمارکیی – ل . ئێلمسلێڤ دەربارەی نیشانە نووسیویێتی : "مەبەستی زمان بەر لە هەرشت سیستەمی نیشانەیە ، بۆ ئەوەی بە تەواوی ئەو مەبەستە بەجێبێنێ ، پێویستە هەمیشە ئامادەبێ بۆ دروستکردنی نیشانەی نوێ و وشەی نوێ و ڕەگی نوێ... پەیدابوونی بارودۆخی بێ سنووریی ژمارەی نیشانە لەوەوە دێ کە هەموو نیشانەکانی لەسەر شتێ ڕۆدەنرێن کە نیشانە نین و ژمارەیان سنووردارە . ئەو نانیشانانە ، کە وەك بەشێکی نیشانە دەکەونە سیستەمی نیشانەوە پێیان دەوترێ تەن (Figure) . ئەمە زاراوەیێکی برینسازی‌یە و لێرەدا بەکارهێنانی لەبارە . بەم شێوەیە زمان کۆکراوەیێکی وایە ، کە بەیاریدەی تەنی ئامادەبوو و لە ڕێگەیەوە دەتوانێ ژمارەیێکی بێشومار نیشانەی نوێ ڕۆبنێ ..." [22].

هەروەها باوەرێکی وەهاش هەیە ، کە ئەوەی ئێلمسلێڤ ناوی ناوە تەن (Figure) پێی دەڵێن نیشانەی جیاکەرەوە (Diacritical mark sign) . ئەوەش کە بەنیشانەی تایبەتی ناوبردووە ، بە نیشانەی ڕەمز (Symbol) دادەنێن . هەروەها دەشێ نیشانەی جۆری یەکەم (تەن و جیاکەرەوە) و جۆری دووەم (ڕەمز)یشیان پێ بوترێ .

---

(21) Buhler, Sprachtheorie Iena, 1934

ئەو ئەرکە جۆربەجۆرانەی زمان کە بیولێر دەستنیشانی کردوون ن . س ، تروبێتسکی لە کتێبی (بنەماکانی فیلۆلۆژی) (مۆسکۆ ، ١٩٦٠)دا باسی کردوون .

[22] لوون ئێلمسلێڤ ، یەکگرتنەوە لەگەڵ تیۆریی زمان (تەرجومەی ڕووسی "نوێ لە زمانناسیدا" ب١ ، ١٩٦٠، ل٣٠٥) .

نیشانەی جۆری یەکەم بریتین لە نیشانەکانی دەنگ و نووسین ، کە بەر هەستی ئادەمیزاد دەکەون و خۆیان واتایان نییە ، لە سیستەمێکدا دانـــراون و ڕێکوپێـــك کۆکراونەتـــەوە و لـــەوێوە خاســـیەتی خۆیـــان وەردەگرن .

مۆرفێم کە بەشێکی سنووری هەیـە ، وەك (ئـافیکس) و بەشێکی سـنووری نیـیە ، وەك (ڕەگ) واتـای خـۆی هەیـە . وشـە لـە زمـاندا سنووری نییە (ئەگـەرچی هـەر تێکسـتێك دەکـرێ ژمـارەی وشـەکانی دیاری بکرێ) ، بەڵام لەبەرئەوەی مۆرفێم و وشە لە نیشانەکانی جۆری یەکەم (فۆنێم ، پیت) پێکدێن ، بۆیە ئەم دانانەی زمانیش _ هەروەها نیشانەن .

ئەمە پتر ڕوون دەبێتەوە ، ئەگەر تەماشای پێوەندیی وشە و واتـای ئەو شتانە بکەین کە دەیان گەیەنێ .

وشە وەك نـاوی شـت و دیاردە هیچ شتێکی هاوبەشـی لەگەڵ ئـەو شـت و دیاردانەدا نییـە ، ئەگـەر پێوەندییێکی وەهـا ئاسـایی لـە نێـوان وشـە و شـتدا هەبوایـە ، ئەوە لە زمـاندا نـە وشـەی هاوواتـا (مـرادف _ Synonym) _ ئـەو وشـانەی یـەك مانـا دەبەخشـن یـاخود مانایـان لێـك نزیکە، بـەڵام لـە خوێندنـەوە و نووسـیندا جیـاوازن (تـووش _ دژوار _ سـەخت _ نـاخۆش ، خاپوور _ وێران...) و نـە وشـەی هـاوبێژ (مشـترك لفظـي _ Homonym) _ ئـەو وشـانەی لـە خوێندنـەوە و نووسـیندا وەك یـەکن ، بـەڵام مانایـان جیـاوازە (ئـاش _ جێـی هـاڕین و پاککردنـی دانەوێڵە و ئاش _ چێشت ، بیر _ بیر وهۆش و بیر _ بئری عەرەبی...) نـەدەبوو . هـەروەها مانـای پێچـەك (المعنـی المجـازي _ Transferred meaning)یـش (ئاگرنانـەوە _ ئاگربەردانـە شـوێنێکەوە کـە بسـووتێ و ئاگرنانـەوە _ هەڵگیرساندنی شەڕ و ئاشووبنانەوە ، نـەرم _ شـتێك کـە

ڕەق نەبێت و نەرم _ مرۆڤی نەرم... هتد) پەید نابێ . لە کۆتاییشدا ، هەروەها لە زمانانی جیاوازدا بۆ گەیاندنی واتای یەك دیاردە وشەی جیاواز دروست نەدەبوو .

ك . مارکس نووسیویە کەوا "ناوی هەر شتێك هیچ شتێکی هاوبەشی لەگەڵ سروشتیدا نییە"[٢٣].

بۆیە ناکرێ مانای ڕاستەوخۆی وشەی دانەڕێژراو بزانرێ . ئێمە نازانین بۆچی بە "چاو" دەوترێ "چاو" و بە "بەرخ" دەوترێ "بەرخ" و بە "بەرد" دەوترێ "بەرد" ...

بەلاّم وشەی داڕێژراو لە وشەی سادە ، واتا زانینی لە ڕێگای وشە دانەڕێژراوەکانەوە ئاسانە . بە وێنە "چاویلکە" لە ڕێگای "چاو"ەوە ، "بەرخۆلە" لە ڕێگای "بەرخ"ەوە ، "بەردەلاّن" لە ڕێگای "بەرد"ەوە... ئەمەش وەك ئەوە وایە ، کە مانای پێچەکی وشە لە ڕێگای مانای ڕاستەوخۆی (المعنى الحقيقي _ Direct proper meaning)یەوە ڕوون دەبێتەوە . بە وێنە وشەی "بارخستن" بە مانای (کەوتنی مریشك و کەڵەشێر لەسەر تەنیشت) لە ڕێگای نێزیکی و وێکچوونی ئەو ڕووداوە لەگەڵ "بارخستن" بە واتای (کردنەوەی بار و خستنی لە شوێنێك)دا ئاشکرا دەبێ . یاخود وشەی "نەرم" بە مانای (مرۆڤی لەسەرخۆ و ناسك و بە ئەدەب) بە هۆی نێزیکی و وێکچوونی خاسیەت و ئەرکی ئەم دیاردەیە لەگەڵ "نەرم" بە واتای "شتێك کە ڕەق نەبێ" بە دەردەکەوێ ... هتد .

بەم چەشنە وشەی داڕێژراو لەگەڵ واتای پێچەکی ئەسڵیان دیارە و لە زمانی ئەمڕۆدا لە ڕێگەی وشەی دانەڕێژراو و مانای ڕاستەوخۆوە

---

[٢٣] ك . مارکس : سەرمایە ، ب ١، کتێبی١ ، مۆسکۆ ، ١٩٥٥، ل١٠٧ .

ڕووندەکرێنەوە . هەرچی دانەرێژراو و مانای ڕاستەوخۆیە ئەسڵیان ئاشکرا نییە و لە ڕێگای زمانی ئەمڕۆوە ڕوون ناکرێنەوە . زانینی ئەسڵی ئەو ناوانە تەنیا لە ڕێی لێکۆڵینەوەی ئێتیمۆلۆژییەوە و بە یارمەتی شێوازی بەراوردکاریی مێژوویی ئەنجام دەدرێ .

لە گەڵ ئەوەشدا ئەی بۆچی "چاو ، بەرخ ، بەرد ..." هەر یەکگرتنی دەنگ نین و وشەن و مانایان هەیە و ئاخێوەری کورد تێیان دەگات ؟

بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم کێشەیە پێویست بە ئاوڕدانەوە لە پێکهاتنی زمان دەکات .

مەبەست لە پێکهاتن یەکێتی ماکی جیاوازە لە سنوورێکی گشتیدا .

ئەوەی لە یەکەم هەنگاوی تەماشاکردنی پێکهاتنی زماندا بەرەنگاری دەبین ، سەرنجچوونە بۆ شتێکی زۆر سەیر ، ئەویش مەسەلەی ئاڵۆزی و نەسازانی ئەو پێکهاتنەی زمانە .

بەڵێ لە یەکەم سەرنجدا لە قسەگەیشتنی یەکتر زۆر ئاسانە : من قسە دەکەم ، تۆ گوێدەگری ، ئێمە لە یەکتر تێدەگەین . ئەمە تەنها لەبەرئەوەی عادەت وایە . بەڵام ئەگەر باش لەوە بیربکەینەوە کە ئەمە چۆن ڕوودەدات ، ئەوە بەرەنگاری دیاردەی ئێجگار سەرنجڕاکێش دەبین : قسەکردن بە هیچ چەشنێك وەك گوێگرتن نییە . هەرچی تێگەیشتنیشە لە هیچیان ناکات . ئەمە وا دەگەیەنێ قسەکەر شتێك دەکا و گوێگر شتێکیدی ، کەچی هەردووکیان شتێکی سێیەم تێدەگەن.

پرۆتسێسی قسەکردن و گوێگرتن وەك ئاوێنە و پێچەوانەکەیەتی. کۆتایی پرۆتسێسی قسەکردن بریتییە لە سەرەتای پرۆتسێسی گوێگرتن . قسەکەر کە لە نێوەندی مێشکەوە پێل وەردەگرێ ،

ئەندامەکانی ئاخاوتن دەکەونە کار و لە ئەنجامدا دەنگ پەیدادەبێ ، بە ڕێگای هەوادا دەگاتە ئەندامی بیستن _ (گوێ)ی گوێگر. پەردەی گوێ و ئەندامەکانی تری ناو گوێی بیسەر ئەمە دەدەن بە دەمارەکانی بیستن و ئنجا دەگاتە نێوەندی مێشك لە شێوەی هەستکردندا و لە کۆتاییدا تێگەیشتن لێی .

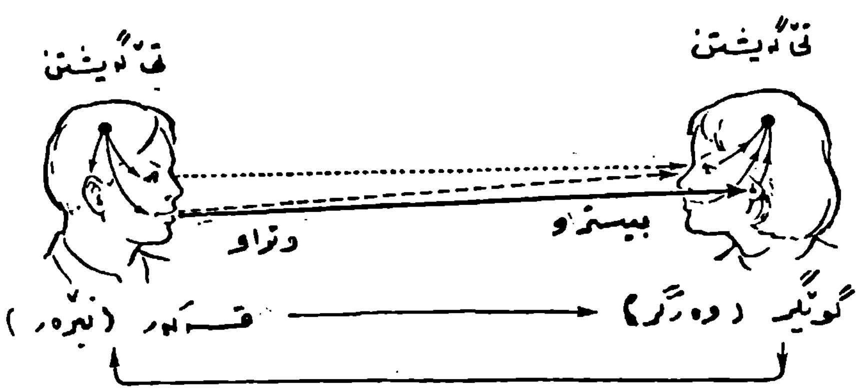
ئەوەی قسەکەر دەیهێنێتە ئەنجام کۆمەڵی ئەندامانی وتن ڕێکیدەخەن . ئەوەش کە وەریدەگرێ و هەستی پێ دەکا کۆمەڵی ئەندامانی بیستن سازی دەکەن .

کۆمەڵی ئەندامانی وتن لە ڕووی فیزیاوییەوە لە کۆمەڵی ئەندامانی بیستن ناچێ . بەڵام لە کاری قسەکردندا ئەو دوو کۆمەڵە یەك شت سازدەکەن ، ئەمە دوو ڕووی یەك مەبەستە . لە ڕاستیدا وشەی "چاو" ئەگەر دەریبڕین یان بیبیسین لە ڕووی زمانەوە هیچ جیاوازییێکی نییە .

وێکچوونی وتراو و بیستراو لە خوێندنی ئاخاوتندا بە هۆی ئەوەوە دەگاتە ئەنجام ، کە کاری ئاخاوتن دوو لایەنە . ئەمە بە تایبەتی لە وتووێژدا دەردەکەوێ کە قسەکەر دەبێتە گوێگر و گوێگر دەبێتە قسەکەر . جگە لەوە هەر قسەکەرێك بێئاگایانە بیستنی خۆی تاقیدەکاتەوە و گوێگریش وتنی . وێکچوونی وتراو و بیستراو ڕێکوپێکی هەست دەگەیەنێتە ئەنجام و بە بێ ئەمە _ واتە بە بێ هەست قسەکەران ناتوانن لە یەکتر تێبگەن .

لە دەرككردنی زمانێکی نەناسراودا یەکێتی وتن و بیستن پەیدا نابێ . بۆ دەرك کردنی ڕاست پێویستە هەردوو قسەکەر و گوێگر _ زمانی ئەو وتراو و بیستراوە باش بزانن . بەڵام کار (act)ی زمان بە دەرككردن ناگاتە کۆتایی، ئەگەرچی بە بێ دەرككردن هیچ ئەنجامێك

پەيدانابێ . پلەى دواتر _ تێگەيشتن _ ە . تێگەيشتنيش ئەو دەمە دەورى تەواوى خۆى بە جێدێنێ ، قسەكەر و گوێگر ئەو يەكێتى وتن و بيستنە لەگەڵ هەمان واتادا پێكەوە ببەستن . خۆ ئەگەر قسەكەر و گوێگر ئەو يەكێتى وتن و بيستنە لەگەڵ واتاى جياوازدا بە يەكەوە ببەستن ، ئەگەرچى لە بوارى دەرككردنێكى ڕاستيشدا بێ ، لە يەكترگەيشتن پەيدا نابێ . بە وێنە ئەگەر عەرەبێك و كوردێك بە يەك بگەن و عەرەبەكە بڵێ "دار" ، ئەوە كوردەكە بە ئاسانى كۆمەڵى ئەندامى وتنى "دار" دەخاتە ژێر بارى كۆمەڵى ئەندامى بيستنى كوردى "دار"ەوە ، بەڵام بە "درەخت" يان "لقى درەخت"ى تێدەگا، چونكە "دار"ى عەرەبى بە كوردى "خانوو"ە . بەم چەشنە لە پلەى دووەمى كارى زمانيشدا ، هەروەك لە پلەى يەكەمدا پێويستە كەوا قسەكەر و گوێگر سەر بەو كۆمەڵە بن ، كە بە يەك زمان قسەدەكەن ، ئەوسا كۆبوونەوەيێكى نوێى لەيەكنەچوو پێك دێ : وتن و بيستن و واتاش يەكێتىيێك پێكدێنن .

نەخشەى كار (act)ى وتراو

واز لە پلەی یەکەمی کاری قسەکردن دێنین و سەیرێکی پێوەندیی دووەم دەکەین .

لە زماندا هەمیشە پێویستە دوو ڕوو هەبێ :

یەك ـ ڕووی دەرەوە ، کە ماددیيە و بە کۆمەڵی ئەندامانی وتن و بیستنەوە بەندە ؛ دوو ـ ڕووی ناوەوە ، کە ماددی نییە و بە واتاوە بەندە . دیاردەی یەکەم ئەرکی ئەوەیە لە ڕێگای نیشانەوە قسە بگەیەنێتە ئەندامانی هەست کردن ، کە بەبێ ئەمە لە یەکترگەیشتن مەحاڵە . دووەم - ئەرکی لێکدانەوەی ناوەرۆکە و بە بیرەوە بەندە .

دەربڕینیی ڕاستەوخۆی واتا لە دەنگدا بۆ زمان شتێکی ئاسایی نییە . ئەمە لە ئیشارەتی هەمەچەشنەی میکانیکیدا دەردەکەوێ . بە وێنە لە ترافك لایتدا ڕەنگی سەوز "ڕاستەوخۆ" واتای "دەشێ" دەگەیەنێ ؛ ڕەنگی سوور واتای "ناشێ" دەدات ، ڕەنگی زەردیش واتای "ئامادە بە" یە . لەم جۆرە سیستەمانەی ئیشارەتدا لە نێوان واتا و دەرکدا هیچ ماددییەتێك نییە . لە زماندا تەنانەت ئامرازەکانیش لەو پێکهاتنە نەخشەییە جیاوازن ، چونکە ئامراز دەتوانێ ئەرکی ڕستەیەکی سەر لەبەر بەجێبێنێ، وەك (ئاخ - ئاخ هەڵکێشان ...) و وەك ئاشکرایە دوورە و پەرێز نەوەستاوە ، بەڵکو پێوەندی لەگەڵ ماکەکانی تری زماندا هەیە و وەك سیستەمی ئیشارەت دروستکراو نییە .

ئەوەی بۆ زمان ئاسایی بێ ، ئەوەیە بریتییە لە سیستەمێکی ئاڵۆزی تێکچڕژاوی ماکی هەمەجۆر .

بۆ دیاریکردنی ئەو ماکانەی دەکەونە پێکهاتنی زمانەوە ، ئەو نموونەیە لێکدەدەینەوە : دوو ڕۆمانی گرەویان کرد کێ دەتوانێ کورتترین ڕستە بڵێ (یان بنووسێ) . یەکێکیان وتی (نووسی) :

"Eo rus" – من دەچم بۆ لادێ" . ئەوی تریان وەڵامی دایەوە : " i – بچۆ". ئەمە کورتترین وتراو (یان نووسراو)ە . بیهێنە بەرچاو ، کە لەگەڵ ئەوەشدا بە تەواوی وتراوێکی تەواوکراوە و لەو وتووێژەدا لە تێکستێکی تەواو پێکهاتووە و دیارە تێکڕای ئەو خاسیەتانەشی تێدایە کە لە هەر وتراوێکدا هەن . ماکەکانی ئەم وتراوە چین ؟

١- (i) – ئەمە دەنگی ئاخاوتنە (ڕاستتر فۆنێمە) – واتا نیشانەی ماددییە دەنگە گوێ دەرکی پێ دەکا ، یاخود (i) – ئەمە پیتە – واتا نیشانەی ماددیی نووسینە و چاو دەرکی پێ دەکا .

٢- (i) – ئەمە ڕەگی وشەیە (بە گشتی مۆرفێمە) – واتا ماکێکە مانایەك دەردەبڕێ .

٣- (i) – ئەمە وشەیە (کردارە لە ڕێژەی فەرماندا بۆ تاك) ، دیاردەییێکی واقیعی دیاریکراو ناو دەبا .

٤- (i) – ئەمە ڕستەیە – واتا ماکێکە هەواڵێك دەگەیەنێ .

دەرکەوت، ئەو (i)یە بچووکە هەموو ئەوەی گرتۆتە خۆ کە بە گشتی زمانی پێکهێناوە :

١- دەنگەکان – فۆنەتیك (یاخود پیتەکان – نووسین) .

٢- مۆرفێم (ڕەگ ، پاشگر ، کۆتایی) – مۆرفۆلۆژی .

٣- وشە (لێکسیك) .

٤- ڕستە (سینتاکس) .

لە زماندا لەمە زیاتر نییە و نابێ .

بۆچی بۆ ڕوونکردنەوەی کێشەی پێکهاتنی زمان ئەو نموونە سەیرە پێویست بوو ؟ بۆ ئەوەی ڕوون و ئاشکرا ببێ ، کە جیاوازی ماکە پێکهێنەکانی زمان چەندەکی نییە . ئەگەر ڕستەیەکی درێژمان بکردایەتە نموونە و وشە وشە و مۆرفێم مۆرفێم و فۆنێم فۆنێم جیامان

بكردايەتەوە ، رەنگە بە چەندەكى بهاتايەتە پێش چاو . لەو نموونەيەدا ئەو مەترسى‌يە لادراوە : هەموو پلەكانى پێكهاتنى زمان هەر (i I) ن ، بەلاَم هەر جارە بە چەشنێكى تايبەتى .

بەو پێ‌يە جياوازى ماكە پێكهێنـەكانى زمـان - چۆنەكى‌يـە . چـى ئەركە جياوازەكانى ئەو ماكانە ديارى دەكا ؟ ئەركى ئەو ماكانە چين ؟

١ - دەنگ (فۆنێم) نيشانەيەكى ماددى زمانە ، نەك تەنها دەنگێكـى گوێ لى‌بوو .

نيشـانەى دەنگيـى زمـان (هـەروەك لـە نووسـينيشدا) دوو ئـەركى هەيە :

ا - دەرك كردن - واتا يەر كارى هەست كەوتن .

ب - واتا گەياندن - بوونى تواناى جياكردنەوەى واتـاى ماكەكانى زمان : مۆرفێم ،وشە ، رستە .

ئەوەى لە زماندا پێوەندى بە جياوازيى پيت (نيشـانەى نووسـين) و دەنگ (نيشانەى فۆنەتيك)ەوە هەيـە شتێكى ئەركگێڕى نى‌يـە ، بـەڵكو ماددى‌يە . ئەركى هەردووكيان - پيت و دەنگ - يەك شتە .

٢ - مۆرفێم دەتوانێ واتا بگەيەنێ :

ا - ريشەيى ، وەك : سەر ، شار ، رەش ، جل ....

ب- ناريشـەيى . ئـەميش دوو جـۆرە : واتـاى خاسـيەت و واتـاى پـەيوەنديى . ئەمـەش ئـەركى واتاناسـى (Semasiology)يـە ، ئـەركى دەربرينى واتايە .

٣ _ وشە دەتوانێ ناوى شت و ديـاردەى واقيعـى بـێ . ئەمە ئەركى ناونانە . بۆ ئەركى ناونان وشە هەيە ، كەوا بێ هيچ ياريدەيەك يەكسەر ئەرك دەبينێ ، ئەويش ناوى تايبەتى‌يە .

٤ ـ ڕستە دەوری گەیاندنی هەواڵێك دبینێ ، کە ئەمە شتی هەرە گرنگی لەیەکتر گەیشتنی ئاخاوتنە ، چونکە زمان ئامێری لەیەکتر گەیشتنە. ئەمە ئەرکی لەیەکتر گەیشتە ، لەبەر ئەوەی ڕستە بریتی‌یە لە وشە و لە پارچە پێکهێنەکانی وشەشدا ئەرکی ناونان و ئەرکی واتاناسی هەیە .

ماکەکانی ئەم پێکهاتنە لە زماندا یەکێتی پێك دێنن .

تێگەیشتنی ئەمەش ئاسانە ، ئەگەر سەرنج لە پەیوەندی‌یان بدەین: هەر پلەیەکی خوارتر بریتی‌یە لە وزەی پلەی داهاتووی سەرووتر . بە پێچەوانەشەوە هەر پلەیەکی سەرووتر بە لایەنی کەمەوە لە یەکێکی خواروو‌تر پێکهاتووە . بە وێنە ، ڕستە دەشێ بە لایەنی کەمەوە لە وشەیەك پێکهاتبێ ، وەك : (چوون ، ڕاکردن ، سەهۆڵ ...) . وشە دەشێ لە یەك مۆرفێم پێکهاتبێ : (ڕێ ، جێ ، دڵ ...) ؛ مۆرفێم دەلوێ لە یەك فۆنێم ساز بووبێ : (ڕاستە ، سەوزە ...) .

جگە لەو ئەرکانەی ناومان بردن ، زمان دەتوانێ ئەرکی هەست بزواندنی قسەکەر ببینێ ، وەك : ئارەزوو ، هیوا ، ناسکی ، تووڕەیی... دەربڕینی ئەو دیاردانەش بەر ئەرکی شێوە و چۆنیەتی دەربڕین دەکەوێ . شێوە و چۆنیەتی دەربڕین دەشێ بە ماکی جیاجیای زمان بە جێ بهێنرێ بە وێنە ئامرازی (ئاخ ، داخ ، حەیف ، ئۆی ...) بۆ ئەسەف و پەژارە ؛ ئامرازی (پەح ...) بۆ سەرسوڕمان ؛ هەندێ فۆرمی ڕێزمانی (وشە لەگەڵ پاشگری بچووككردنەوە بۆ گەیاندنی مانای نازداری ، وەك: کیژۆڵە ، جامولکە ، باخچە ؛ هەندێ وشەی بەرز و نزمی شێواز و لە کۆتاییشدا ئاواز .

پێویستە ئەرکێکی تریش باس بکەین ، کە ماکەکانی زمان و بزواندن (بەتایبەتی ڕاوەشاندنی دەست) پێکەوە دەبەستێ . ئەمەش

ئەرکی (نیشاندان)ە . جێناوی کەسی و جێناوی نیشاندان و هەندێ ئامراز ئەم ئەرکە دەبینن .

لە سنووری هەر دەورەیەکدا پێکهاتنی زمانی فۆنەتیکی ، مۆرفۆلۆژی ، لێکسیکی ، سینتاکسی سیستەمی خۆی هەیە ، چونکە هەموو ماکەکانی ئەو دەورەیە وەك ئەندامی سیستەم خۆیان دەنوێنن .

سیستەم – بریتی‌یە لە یەکێتی کۆمەڵە ماکێکی جۆر و هەل و مەرج وێکچوو .

بە هیچ چەشنێك ناشێ واتای سیستەم بگۆڕێ بە واتای ڕێکهێنانی ڕوخساری میکانیکی . هەر بەم جۆرەش زمان کە ئامێری لە یەکتر گەیشتن و پێوەندی بەستنە لە ئامێری بەرهەم جیادەبێتەوە . لە ڕووی ڕوخسارەوە ڕێکهێنانی چۆنەکی هەر ماکێك بە سەرجەمەوە بەند نی‌یە • (ئەگەر کورسی چوار –چوار یان هەشت – هەشت ڕیز بکەین و گشتیان ببن بە ٣٢ یان ٦٤ کورسی ، ئەوە هەر کورسی‌یێك وەك ئەو شێوەیە دەمێنێتەوە ، ئەگەر بە تەنیا دابنرایە) .

ئەندامەکانی سیستەم ، بەپێچەوانەوە، پێکەوە بەندن و سەرجەم هاو هەل و مەرجن ، بۆیە ژمارەی ماکەکانی و پێوەندیی نێوانیان لە هەر ماکێکی ئەو سیستەمەدا ڕەنگدەداتەوە . خۆ ئەگەر ماکێك بمێنێتەوە ، ئەوە ئەو سیستەمە پووچ دەبێتەوە . بەوێنە سیستەمی گەردان کاتێ دەبێ ، کە هیچ نەبێ بە لایەنی کەمەوە دوو دۆخ هەبێ (بە نموونە لە جێناوی he – him ی ئینگلیزیدا) . سیستەمی گەردان لەباری بوونی تاکە یەك دۆخدا پەیدا نابێ . بە نموونە لە زمانی کوردیدا تەنیا کاتێ کرداری تێپەڕ دەبێ ، کە لەو سیستەمی ڕێزمانەدا کرداری تێنەپەڕ هەبێ .

سیستەمی پێکهاتنی ڕیزە جیاجیاکانی زمان کار لەیەکتر دەکەن و سیستەمێکی گشتیی ئەو زمانە ساز دەکەن .

-٤-

زمان و ئاخاوتن

زمانناسانی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەم پەتی گشتییایەتی (Univirsalism) و وشکەبڕوایەتی (الدوغمائیە – Dogmatism)ی ڕاڕەوی سروشتەکی (مذهب الطبیعیین– naturalism)ی شلێخەریان پساند و تا دەهات پتر لە لێکۆڵینەوەی تاکایەتیی ڕاستییەکانی زماندا قوڵتر دەبوونەوە و لێکۆڵینەوەی خۆیان گەیاندە ئاخاوتنی تاکە تاکەی ئادەمیزاد . سەرکەوتنی زانستی نوێی دەروونناسی ڕێگەی بۆ ئەو هەوڵە خۆش کرد ، لێکۆڵینەوە بگەیەنێتە تاکە تاکەی خەڵك . پێگەیشتنی ئەم بیروڕایە گەیشتە ئەو سنوورەی نکۆڵی ئەوە بکا کە زمان سەرمایەی کۆمەڵ بێ .

ئا . ئا . شاخمەتۆف وای بۆچووە ، کە "لە ژیانی ڕاستەقینەدا هەر تاکایەتییێك خاوەنی زمانە : زمانی گوند ، زمانی شار ، زمانی ناوچە..."[٢٤] .

---

(٢٤) ئا . ئا . شاخمەتۆف ، لەبارەی زمانی ئەدەبیی ڕووسی ئەمڕۆوە ، چاپی چوارەم ، مۆسکۆ ١٩٤١ ، ل ٥٩. وەنەبێ هەر شاخمەتۆف لەسەر ئەم ڕایە بووبێ ، بەڕێنە بڕوانە : ئی . ئا. بۆدوئێن دێ کورتەنێ ، زمان و زمانان ، فەرهەنگی ئەنسکلۆپیدی بڕۆکگاوز و ئێفرۆن ، ب٨١ ، ل٥٢١ ؛ بۆدوئێن کورتەنێ ، کارە هەڵبژاردەکانی لەبارەی زمانناسییەوە ، مۆسکۆ ١٩٦٢، ب ٢ ؛ ف . پیزانی ، ئێتیمۆلۆژی ، مۆسکۆ ، ١٩٥٦ ،ل٤٢ ؛ ج . بۆنفانتێ ، "باری زمانناسیی نوێ" ؛ ف . ئا .

لایەنگیرانی ئەو جۆرە بیروڕایە ، بەپێی ئەو پەندە ڕووسی‌یەیە "لە پشت درەختەوەدارستان نابینن" . لەم بارەیەوە ڤ . گومبۆلدت (١٧٦٧- ١٨٣٥) نووسیویە : "... لە واقیعدا زمان هەمیشە تەنها لە کۆمەڵدا گەشە دەکا و مرۆ لە خۆی دەگا ، چونکە مادام تەجروبە چەسپاندوویەتی ، کە هەروەها کەسانی‌تر لە وشەکانی تێدەگەن"[٢٥].

ئەم بیرە بە شێوەیێکی تیژتر لە لایەن (ك . مارکس)ەوە بەم شێوەیە وتراوە : "زمان چۆن تەجروبە و هەبوونە بۆ خەڵکی تریش ، هەروەها ئەو هەبوونەشە بۆ من "[٢٦] و ئەگەر زمان هەمیشە موڵکی کۆمەڵ بێ ، ئەوە ناتوانێ ببێتە کۆکراوەیێکی میکانیکی‌ی زمانی تاکایەتی .

ڕاستتر وایە ، ئاخاوتنی هەر قسەکەرێك وەك دەرکەوتنی ئەو زمانە لە بارودۆخی ئەم یاخود ئەو ژیانەدا تەماشا بکرێ . بەڵام تایبەتێتی تاکایەتی لە ئاخاوتنی هەر مرۆیەکدا شتێکی بێ دەمەتەقەیە.

بەم جۆرە کێشەیێکی زۆر گرنگ دێتە ناوانەوە : زمان و ئاخاوتن . ئەو دوو مەفهوومە زۆر جار تێکەڵ دەکرێن ، ئەگەرچی بە تەواوی ئاشکرایە ، کە بە وێنە فیزیۆلۆژی و دەروونناسی کاریان تەنیا لەگەڵ

ژلێکینتسێڤ ، مێژووی زمانناسیی سەدەکانی ١٩-٢٠ ، چاپی سێیەم ، مۆسکۆ ، ١٩٦٤ ب١ ، ل٣٢٥ ...

[٢٥] ڤ . گومبۆلدت ، دەربارەی جیاوازیی پێکهاتنی زمانەکانی ئادەمیزاد و کاری لەسەر پێشکەوتنی ڕەگەزی ئادەمیزاد ، بڕوانە : ڤ . ژلێکینتسێڤ ، مێژووی زمانناسیی سەدەکانی ١٩-٢٠ ، چاپی سێیەم ، مۆسکۆ ، ١٩٦٤، ب١ ، ل ٩٧.

[٢٦] ك . مارکس و ف . ئێنگلس ، بەرهەمەکانیان ، چاپی دووەم ، ب٢ ، ئایدۆلۆژیی ئەڵەمانی، ل٢٩ .

ئاخـــاوتندا هەیـــە ، لـــە پـــەروەردەدا دەشـــێ باســـی گەشـــەکردن و دەوڵەمەندبوونی ئاخاوتنی قوتابیان بکرێ . لە پزیشکی‌دا دەشێ باسی کـەموکورتی و گـیروگرفتی ئاخـاوتن بکـرێ .. هتـد . لـە هـەموو ئـەو حاڵەتانەدا ناشێ "زمان" لەجێی "ئاخاوتن" دابنرێ ، چونکە مەبەست پرۆتسێسی دەروونی و فیزیۆلۆژی‌یە .

لەسەر زەمینەی زمانناسیی ڕووتدا جیاکردنەوەی زمان و ئاخاوتن زۆر گرانترە .

ڤ . گومبۆلدت نووسیویە : "زمان وەك کۆکراوەی گشت بەرهەمی ئاخاوتن لەگەڵ ئاخاوتنی زاری میللەت یەك شت نین"(٢٧).

ئـەم هەڵوێسـتەی گومبۆلـدت لەلایـەن ف . دێ سۆسسـیورەوە (١٨٥٧-١٩١٧) گەشـەی پێدراوە و لـە کتێبی "زمانناسیی گشتی"دا فەسڵێکی تەواوی گرتۆتەوە .

هەڵوێستە بنەڕەتی‌یەکانی سۆسسیور لەو بەندانەدا کۆدەبنەوە :

"لێکۆڵینەوەی چـالاکیی زمـان دەبـێ بـە دوو بەشـەوە : یـەکێکیان سەرەکی‌یە و ماددەی خۆی هەیە ، کە زمانە – واتە شتێکە لە بووندا کۆمەڵایەتی‌یە و بە تاکایەتی‌یەوە بەند نی‌یە ... ئەوی تریان – لە پلەی دووەمدا دێت و ڕووی چالاکیی ماددەی ئاخاوتنی تاکایەتی‌یە ، واتە –

---

(٢٧) ڤ . گومبۆلدت ، لەبارەی جیاوازیی ئۆرگانی زمانی مرۆڤەوە و سەبارەت بە کاری ئەو جیاوازی‌یە لەسەر پێشکەوتنی ئەقڵی ڕەگەزی ئادەمیزاد (پ . س . بیلیارسکی کردوویە بە ڕووسی) ، سانپیتربورگ ، ١٨٥٩.

ئاخاوتن ، وتراو دەگرێتە خۆ"[٢٨]. دواتر "ئەو دوو ماددەیە توند پێکەوە بەندن و بەیەکەوە وا نیشان دەدەن : زمان پێویستە ، تاکو لە ئاخاوتن تێبگەین بۆ ئەوەی گشت چالاکییەکانی خۆی بنوێنێ . ئاخاوتنیش لە ڕیزی خۆیدا پێویستە بۆ ئەوەی زمان پتەو ببێ . ڕاستیی مێژووی ئاخاوتن هەمیشە پێش زمان دەکەوێ"[٢٩].

به پێی بۆچوونی سۆسسیور لێکۆڵینەوەی چالاکیی زمان دەبێ بە دوو بەشەوە : ١- "یەکێکیان سەرەکییە و ماددەی خۆی هەیە ، کە زمانە ، واتە - شتێکە لە بووندا کۆمەڵایەتییە و بە تاکایەتییەوە بەند نییە ..."[٣٠] ، ٢- "ئەوەی تریان - لە پلەی دووەمدا دێت و ڕووی چالاکیی ماددەی ئاخاوتنی تاکایەتییە ، واتە - ئاخاوتن ، وتراو دەگرێتەوە"[٣١].

بەم جۆرە بەلای سۆسسیورەوە سێ مەفهووم هەیە : چالاکیی ئاخاوتن (langage) و زمان (langue) و ئاخاوتن (parole) .

سۆسسیور کەمتر ڕوون چالاکیی ئاخاوتنی دیاری کردووە : "چالاکیی ئاخاوتن خاوەنی خاسیەتی هەمەڕەگەزە"[٣٢] . "بە باوەڕی ئێمە مەفهوومی زمان (langue) لەگەڵ مەفهوومی چالاکیی ئاخاوتن

---

[٢٨] ف . دێ . سۆسسیور ، زمانناسیی گشتی ، (ئا . م . سوخۆتینا کردوویە بە ڕووسی) ، ١٩٣٣، ل٤٢ .

[٢٩] هەمان سەرچاوە .

[٣٠] هەمان سەرچاوە .

[٣١] هەمان سەرچاوە ، ل٣١ .

[٣٢] هەمان سەرچاوە .

(language) بەگشتی یەك ناگرنەوە . زمان تەنیا بەشێکی دیاریکراوە، بەڵێ بەشی هەرە گرنگ و چالاکی ئاخاوتنە"[٣٣].

"ئاخاوتن"یش لە ڕێی پێوەندییەوە لەگەڵ زمان دیاری دەکرێ ، بەڵام دیارتر : "... ئاخاوتن بریتییە لە کاری سەربەخۆی خواز و تێگەیشتن ، کەوا پێویستی بە جیاکردنەوەیە :

١ – ئاوێتەیێك بە یاریدەی ئەوەی کەوا قسەکەری کارا کەڵك لە یاسای زمان وەردەگرێ بەو مەبەستەی بیری خۆی دەربڕێ .

٢ – ئامێرایەتی دەروونی و بەدەنی بەپێشکەوتنی بابەتەکییەتی ئەو ئاوێتەیە"[٣٤] . لە دابەشکردنی زمان و ئاخاوتندا ، ئەوەش جیادەکەینەوە :

ا – کۆمەڵایەتی لە تاکایەتی .

ب – کرۆکی و بنەڕەتی لە لاوەکی یان ڕێکەوت .[٣٥]

ئەو دیاردەیە "هەمیشە تاکە و بە تەواوی تاکایەتی حوکم دەکا تێیدا ، ئێمە ناوی دەنێین ئاخاوتن (parole) "[٣٦]. بەڵام لەم دیاریکراوانەدا شتێکی زۆر نەساز ونە : یان تەنیا "ئاخاوتن" تاکایەتییە ، لاوەکییە تەنانەت ڕێکەوتیشە و تەنیا یان ئەو "ئاوێتەیە

---

(٣٣) هەمان سەرچاوە .

(٣٤) هەمان سەرچاوە .

(٣٥) هەمان سەرچاوە ، ل٢٨ .

(٣٦) هەمان سەرچاوە .

کە بەیاریدەی ئەوەی کەوا قسەکەری کارا کەڵك لە یاسای زمان وەردەگرێ" ، کە بە هیچ جۆرێك ناشێ لاوەکی بێت و بە تایبەتی هەر ناشێ رێکەوت بێ و تەنانەت ناتوانێ تاکایەتیش بێ .

کارڵ بیولێری دەروونناس و زمانناسی نەمساوی و بە دوایدا ن . س . ترووبێتسکی لەم مەیدانەدا دوو مەفهوومیان جیاکردووەتەوە : کاری ئاخاوتن (Sprechakt) و پێکهاتنی زمان (Sprachgebilde)[٣٧] .
ئەگەر بشێ زاراوەی (Sprachgebilde) لەگەڵ زاراوەی (زمان langue)ی سۆسسیوردا یەك بگرنەوە ، ئەگەرچی سۆسسیور خۆی پەنجەی بۆ زاراوەیێکی تری ئەڵمانی هاوواتا درێژکردووە : (Sprache) - "زمان" ، ئەوە زاراوەی کاری ئاخاوتن (Sprechakt) لەلای سۆسسیور لەگەڵ هیچدا یەك ناگرنەوە .

هەرچی بۆ زاراوەی ("ئاخاوتن" - Parole)ە زاراوەی (Rede - "ئاخاوتن")ی ئەڵمانی داناوە .

سۆسسیور لەنێو ئەو مەفهوومانەدا ، مەفهوومی "زمان"ی باشتر و تەواوتر دیاری کردووە : "زمان سامانێکی تەجروبەی ئاخاوتنە لە هەموو ئەوانەوە کۆبۆتەوە کە سەر بە کۆمەڵی کۆمەڵگایەکن"[٣٨]؛ "زمان سیستەمی نیشانەیە ، کە یەکێتی کرۆك و بنەرەت تێیدا بریتییە لە

(37) K. Buhler , Sprachtheorie, Iena, 1934; N. Trubetzkoy, Grundzuge der Phonologie , “Travaux du Cercle Linguistique de Prague” , 1938. No.7

(٣٨) سەرچاوەی ناوبراو ، سۆسسیور ، ل٣٨.

یەکگرتنی واتا و شێوەی بیستن . ئەم دوو ماکەی نیشانە وەك یەك هۆشەکین"[٣٩] .

لە ئەنجامی هەندێ لەو بیروڕایانەی سەرەوەدا دەتوانین چ ئەنجامێك هەڵهێنجین :

١ - سۆسسیۆر لەوەدا ڕاستە ، کە پێویستە زمان وەك دیاردەی کۆمەڵایەتی سامانی کۆمەڵ جیابکرێتەوە و ئەو دیاردانە بە چالاکیی زمانەوە بەندن .

٢ - سۆسسیۆر لەوەشدا ڕاستە ، کە دیاری دەکا ، بەر لە هەر شت بە سیستەمی نیشانەی دادەنێ ، چونکە بە بێ سیستەمی نیشانە پێوەندی و لەیەکترگەیشتنی ئادەمیزاد پێك نایەت ، کە ی . پ . پاڤلۆڤ بە دیاردەی دووەمی سیستەمی ئیشارەتی ناوبردووە .

٣ - سۆسسیۆر لەوەدا ڕاست نییە ، کەوا دادەنێ ئەم دیاردەیەی کۆمەڵ ، واتە . زمان هۆشەکییە ، ئەگەرچی دیاردەی زمان لەگەڵ دیاردەکانی هونەر و داب و نەریت و تەکنیك بە هۆشی ئادەمیزاددا تێدەپەڕن ، بەڵام وشەکان ، دەستووری گۆڕان و گەردان ، شیعر و ڕۆمان ، سیمفۆنیا و گۆرانی، وێنە و نەخشە وەك کەوچك و کورسی و زین و ئەشکەوت و منارە و کۆشك و تیروکەوان نموونە و ڕاستیی هۆش نین . بۆ زمان بەگشتی و بۆ نیشانەی زمان بە تایبەتی ماددییەتیان پێویستە (دەنگ و پیت و پێکهاتنیان) .

---

[٣٩] هەمان سەرچاوە ، ل٣٩ .

٤ - ئەو لەوەشدا ڕاست نییە ، کە واتای کاری ئاخاوتن و ئاخاوتن وەك سیستەمی نیشانەی تەجروبەی پێوەندی و لە یەکترگەیشتن بە هۆی زمانەوەی بە یەکەوە بەستووە .

٥ - سۆسسیۆر هەروەها ڕاست نییە ، کە مەفهوومی ئاخاوتن و کاری ئاخاوتنی جیانەکردۆتەوە ، ئەویش لەبەر ئەوەیە ، کە مەفهوومی چالاکیی زمانی باش لێك نەداوەتەوە .

٦ - سۆسسیۆر ئەگەرچی ئەو چەند هەڵەیەی کردووە ، بەڵام دەبێ ئەوەش لەبیر نەکەین ، ئەوەی ئەو لە بارەی زمان و ئاخاوتنەوە وتوویەتی دەوری ڕابەرێکی بینیوە بۆ ساغکردنەوەی کێشە هەرە گرنگەکانی ئەو مەیدانە لە ماوەی چەندین ساڵدا .

لە ئەنجامدا دەڵێین :

١ - زمان پێویستە بە مەفهومی سەرەکی دابنرێ . لە ڕاستیدا ئەمە گرنگترین ئامێری پێوەندی و لە یەکترگەیشتنی ئادەمیزادە . زمان موڵکی کۆمەڵە و بابەتی مێژووە . زمان دیالێکت و بەشە دیالێکتە هەمەچەشنەکان ، ئاخاوتنی چینە جیاوازەکان و خاوەن پیشە جۆربەجۆرەکان ، ئاخاوتنی زارەکی و شێوەی نووسین ... پێکەوە دەبەستێ . زمانی تاکایەتی نییە ، زمان ناتوانێ موڵکی تاك بێ ، چونکە زمان تاکەکان و گرووپە هەمەجۆرەکان یەکدەخا ، کەوا دەتوانن زمانی گشتی بە شێوەی جیاواز بەکاربێنن لە بواری هەڵبژاردنی وشە و پێکهاتنی ڕێزمانی و تەنانەت لە تەلەفوز کردنیشدا . بۆیە چ ئەمڕۆ و چ لە مێژوودا بوونی زمانی وەها : ڕووسی ، ئینگلیزی ، فەرەنسی ،

چینی ، عەرەبی ... هتد شتێکی واقیعە و دەشێ باسی زمانی ئەمڕۆی ڕووسی یان ڕووسیی کۆن یان سلاڤیانیی گشتی بکرێ .

٢ - کاری ئاخاوتن تاکایەتی‌یە و هەر جارە بەکارهێنانێکی نوێی زمان وەك ئامێری لەیەکترگەیشتنی تاکی جۆربەجۆر . کاری ئاخاوتن پێویستە و دەبێ دوو لایەن بێ : گوتراو و بیستراو ، کە یەکێتی‌یێکی نەپچڕاو پێکدێنن و مەرجی لەیەکترگەیشتنی تێدایە . کاری ئاخاوتن بەر لە هەرشت پرۆتسێسێکە ، کە زانایانی فیزیۆلۆژی و بیستن و دەروون و زمان لێی دەکۆڵنەوە . کاری ئاخاوتن مەرج نی‌یە هەر ببیسترێ (لە قسەی بێژەیی‌دا) ، بەڵکو هەروەها دەشێ نوسراوبێ (لە نووسییندا) ، هەروەها لە حاڵەتی پێوەندیی بێژەیی ئاخاوتندا کە لەسەر شریت تۆمار کرابێ . کاری ئاخاوتن دەشێ بە پێی ڕای جۆربەجۆر و بەشێوازی زانستی هەمەچەشن لێی بکۆڵرێتەوە و باس بکرێ .

٣ - لە هەمووی گرانتر دیاری‌کردنی پێناسەی (ئاخاوتن)ە . بەر لە هەر شت ئەمە زمان نی‌یە و هەروەها کاری جیاوازی ئاخاوتن نی‌یە . ئێمە باسی ئاخاوتنی بێژەکی و ئاخاوتنی نووسین دەکەین و ئەمە بە تەواوی هاوسەنگن . ئێمە باسی ئاخاوتنی منداڵ و قوتابی، ئاخاوتنی لاوان ، ئاخاوتنی سەر شانۆ ، ئاخاوتنی نووسین ، ئاخاوتنی ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ ، ئاخاوتنی کارگێڕی و هونەری ، ئاخاوتنی وتووێژ ... دەکەین .

هەموو ئەمانە بەکارهێنانی جیاوازی توانای زمانە ، بۆ ڕەنگدانەوەی ئەم یان ئەو مەبەست ، ئەمە فۆرمی جیاوازی بەکارهێنانی زمانە لە هەلو مەرجی جیاوازی پێوەندی و لەیەکترگەیشتندا . هەموو ئەمەش بریتی‌یە لە بابەت و کەرەستەی زمانناسی .

* * *

_٥_

زمان و ڕێگەی دی لە یەکترگەیشتن و پێوەندی‌بەستن

مەبەستی لە یەکترگەیشتن یاخود پێوەندی‌بەستن ڕاگەیاندنی هەواڵێکە لە کەسێکەوە بۆ کەسێکی دی . لە یەکترگەیشتن لە ئەنجامی چالاکیی پێوەندی بەستنی دوو کەس یان پتر ساز دەبێ ، بەپێی بارودۆخێکی دیاری‌کراو و بوونی ئامێری گشتیی لەیەکترحاڵی‌بوون .

زمان گرنگترین ئامێر و وەسیلەی لەیەکترگەیشتن و پێوەندی بەستنی ئادەمیزادە . دانانی زمان بە ئامێری لەیەکترگەیشتن بە (ئەرکی پێوەندی بەستن) ناسراوە . خەڵکی کە بیروڕای خۆیان دەگۆڕنەوە ، هەست و نەستیان بۆ یەکتر دەردەبڕن ، سکاڵای دڵیان بۆ یەک دەکەن ... بە هۆی لەیەکترگەیشتنەوە کاردەکەنە سەر یەك . زمان توانای لەیەکترگەیشتن بۆ مرۆڤ دەڕەخسێنێ و کاری کۆمەکی و هەرەوەزی لەسەرجەمی بواری چالاکیی مرۆڤدا ڕێکدەخا . زمان هەمیشە یەکێك

بووە لەو هێزانەی بوون و پێشکەوتنی کۆمەڵی ڕاگرتووە و هەتا هەتایشە هەروا دەمێنێ .

ئەرکی پێوەندی بەستن ، ئەرکی بنەڕەتیی کۆمەڵایەتیی زمانە . لە ئەنجامی پێشکەوتنی زماندا ، زمان (ئەرکی دەربڕین) و (ئەرکی کەڵەکەبوون)ی بۆ پەیدابووە .

ب ئەرکی دەربڕینی زمان بریتییە لە توانستی ڕاگەیاندنی هەواڵێك بە گوێگر و کارتێکردنی . ئەرکی دەربڕین وەك یەکێتی دەربڕین و ڕاگەیاندنی هەوڵێك و هەست و بزواندن و جۆشدانی دەروون تەماشا دەکرێ .

زمان تەنیا ئامێری لەیەکترگەیشتنی تاکە تاکەی خەڵك نییە ، بەڵکو هەروەها ئامێری لەیەکترگەیشتنی سەرپاکی هاوولاتیانە و ئامێری پاراستنی تەجروبە و تاقیکردنەوە و زانیاریی کەڵەکەبووە بۆ نەوەکانی دواڕۆژ . ئەم ئەرکەی زمان ، کە ڕەنگدانەوەی زانیاریی و پاراستنێتی بە ئەرکی کەڵەکەبوونی زمان ناودەبرێ .

زمان وەك گرنگترین ئامێری لەیەکترگەیشتن و پەیوەندی بەستن بە هۆی نەرم و نیانی دانەکانی و سنوور فراوانی و خێرا گۆڕانی سیستەم و حاڵەتییەوە ئەرکی کۆمەڵایەتیی خۆی بەجێدێنێ .

لە دەربڕین و گەیاندنی هەواڵدا دانەی جۆربەجۆری زمان بە شێوەی جیاواز بەشداری لە بەجێهێنانی ئەرکی کۆمەڵایەتیی زماندا دەکەن - لە کاری گەیاندنی هەواڵدا دانەی (ڕستە و وشەی) ناوی و گوزارەیی ڕاستەوخۆ بەکاردێنرێ . دانەی ناوی تەنیا تاکە تاکەی

وشەی گرنگ و ناسراوی وەك (خانوو ، ڕۆیشتن ، پێنج ، باش ، خێرا) ناگرێتەوە ، بەڵکو دەستەواژەی ناوی و ئیدیۆمیش (چیای پیرەمەگروون ، لە کانگای دڵەوە ...) دەگرێتەوە . هەرچی دانەی گوزارەییشە ، بریتی‌یە لە ڕستەی هەمەچەشن .

وێڕای دانەی پێوەندی بەستن ، زمان خاوەنی دانەی پێکهاتنیشە، کە بۆ ڕۆنانی دانەی ناوی و دانەی گوزارەیی پێویستە . ئەم جۆرە دانانەی زمان بریتین لە فۆنێم و مۆرفێم ، فۆرمی وشە و جۆرەکانی وشەڕۆنان ، وشەگۆڕی و ڕێکخستنی ڕستە .

کەرەستەی زمان و دانە و جۆرەکانی، بەلای سیستەمی زمان و بیر و مرۆوە ، بۆ قسەکەر و گوێگر و خوێنەر سێ ڕووی پێوەندییان هەیە . دانەکانی زمان لە ڕووی مایەکیەتی (المادیە) و نموونایەتی (المثالیة)یەوە ، فۆرم و ناوەڕۆکەوە لە یەك جیادەکرێنەوە و سەرنجڕاکێشیش ئەوەیە ، لەم لایەنانەی زمان و پێوەندیی لایەنی جیاوازیان ، جیاوازە .

گشت دانەکانی زمان ، وەك هەموو دانەکانی نیشانە خاوەنی ڕووی مایەکێتین . ئەو دانانە پێویستە لە ڕێگای ئەندامەکانی هەستەوە، بەر لە هەرشت بیستن و بینینەوە وەربگیرێن . توانستی وەرگرتنی دانەکانی زمان بە (ئەرکی وەرگرتن) ناسراوە . دانەکانی زمان بۆ یاریدەی گەیاندنی واتا و دیاریکردنی سنووری شتێکی نموونایەتی و مایەکێتی لە کاردان . توانستی دانەکانی زمان لە گەیاندنی واتا و جیاکردنەوەدا (ئەرکی واتاگەیاندن)ی پێدەوترێ .

ڕووی مایەکێتی دانەکانی زمان فۆنێم و مۆرفێم و هەروەها جۆری یەکگرتنیان پێکدێنێ . فۆنێم و مۆرفێم بچووکترین دانەی زمانن و خاوەنی ئەرکی جۆربەجۆرن . بۆ نموونە ، وشەکانی : (بار) و (پار) ؛ (هار) و (هەر) ، (ماڵ)و (مار) یەك فۆنێم جیایان دەکاتەوە وهیچ فۆنێمێکیشیان مۆرفێم نییە . وشەکانی (دابوون) و (ڕابوون) و (هەڵبوون) مۆرفێمی پێشگر لە یەکتریان جیادەکاتەوە ، وشەکانی (زەردی) و (زەردێنە) و (زەرد)یش مۆرفێمی پاشگر دەیان گۆڕێ .

بەپێی ئەو کەرەستەیەی بۆ پێکهێنانی لەیەکترگەیشتن و پێوەندیبەستن کەڵکی لێ وەردەگیرێ ، زمان دەتوانێ دەنگی و نووسینی بێ . بێگومان دەنگی فۆرمی سەرەکیی زمانە ، چونکە وەك دەزانین زمان هەیە هێشتا خاوەنی نووسین نییە . وەك ئاشکراشە ، ئەرکی نووسین مایەکێتی تەواو بە زمان دەدا .

ڕێگەی دی لەیەکترگەیشتن و پێوەندیبەستن (ڕێگەی دەنگی) و (ڕێگەی نووسین)ە . بە وێنە لە تەك ئاخاوتنی عادەتیدا ، ئیشارەتی دەنگیی جۆربەجۆر بەکاردەهێنرێ ، وەك : زەنگ ، هۆڕن ... هەروەها تەکنیکی هەمەڕەنگی هاوچەرخ ، وەك : تەلەفوون، ڤیدیۆ تەلەفزیۆن ، ڕادیۆ، تۆمارکردنی دەنگ .... ئامێری لەیەکترگەیشتن و پێوەندیبەستنن .

وەسیلەیێکی دی لەیەکترگەیشتن ، کە ڕێگەی نووسینە پتر هەمەڕەنگە . هەموو جۆرەکانی نووسین خاوەنی خاسیەتی گۆڕینی فۆرمی دەنگەکانی زمانە بۆ وێنەیێکی بەرچاو . لەنێو فۆرمی نووسینی

زماندا ، وێڕای فۆرمی بنەڕەتی ، کە ئەلفوبێی گشتی‌ی میللەتێکە ، پێویستە هەندێ جۆری دی جیابکرێتەوە :

١ - زمانی یاریدەدەر :

ئەلفوبێی دەستی (daktylos) و پیتی (برایل)[40] بۆ ئەوە سازکران تا لە کەڵك وەرگرتنی زماندا یاریدەدەری کەسانی کەڕ و بێچاویان پێ بدرێ . ئەلفوبێی دەستی لەسەر بناغەی وێنەکردنی دەنگ بە یارمەتیی پەنجە دامەزراوە . لەگەڵ نیشانەکانی پەنجەدا ئیشارەتیش هەیە ، کە یاریدەی جیاکردنەوەی هاوجووتی و هاوشانیی دەنگ دەدا . بۆ نموونە ، دەست لەسەر سنگ دانان نیشانەی دەنگی ئاوازەدارە ، دەست لەسەر سنگ لابردن نیشانەی دەنگی کپە ، ئەو نووسینەی لوون برایل بۆ کوێرانی داناوە ، پیتەکانی بە یاریدەی شەش خاڵ پێکهاتووە .

٢ - سیستەمی نیشانەی تایبەتمەندی :

بۆ نموونە ، ئەلفوبێی بروسکە و لاسلکی (بە تایبەتی پیتەکانی

(٤٠) لوون برایل ، پاریس (١٨٠٩-١٨٥٢) . مامۆستایێکی گەورەی فێرکەری کوێران بوو . خۆی لە تەمەنی سێ ساڵیدا کوێربووە . ساڵی ١٨٢٩ پیتی بۆ کوێران سازکردووە ، کە تا ئەمڕۆش لە گشت جیهاندا بەکاردێنرێ . یەکەم کتێب ، کە بە سیستەمی برایل چاپ کرابێ "مێژووی فەرەنسا" (١٨٢٧)یە . لە ڕووسیاش ساڵی ١٨٨٥ بەم پیتانە دەست کرا بە چاپکردنی کتێب (وەرگێڕ) .

مۆرزی[٤١] ، نیشانەکانی هاتوچۆ ، نیشانەکانی سەر ئاڵا و فرۆکە و ڕۆکێت ...

٣ – ئیشارەتە زانستی‌یەکان :

وەك : بیرکاری و کیمیا و فیزیا و ژیریێژی ... لە زانستی هاوچەرخدا نیشانەکانی بیرکاریی ژیربێژی بەشێوەیێکی فراوان بەکاردێنرێن . وا هەندێ نیشانە و واتاکانیان دەخەینە پێش چاو :

R – پێوەندی : $x - xRY$ پێوەندی بە Y یەوە هەیە .

$\subset$ – سەر بە : $A \subset B$ A سەر بە B یە.

$\neq$ – یەکسان نەبون : $A \neq B$,A یەکسانی B نی‌یە .

ئەگەرچی سەرپاکی ئەو سیستەمی نیشانانەی ناومان بردن ، وەك ڕێگەی جۆر بەجۆر بۆ لەیەکترگەیشتن و پێوەندی بەستن کەڵکیان لێ وەردەگیرێ ، بەڵام زمان هەموو شت دەگرێتە خۆ و هی هەموو کەسە و لە بەردەوامیی هەزاران ساڵدا گەشەی کردووە و پێگەیوە و وەسیلەی سەرەکیی لەیەکتر گەیشتن و پێوەندی بەستنی سەرجەمی چالاکی‌یەکانی کۆمەڵە . هەرچی زمانی یاریدەدەر و سیستەمی نیشانەی تایبەتمەند و ئیشارەتە زانستی‌یەکانن خاوەنی ئەو خاسیەتانە نین . بواری بەکارهێنانی نیشانەی دەستکردی سیستەمی زمان تەسکە و ئەمەش لە نرخی کۆمەڵایەتی‌یان کەم ناکاتەوە . ئەمڕۆ کە سەدەی شۆڕشی تەکنیکە ، دەوری زانستی سروشتناسی و بیرکاری

---

[٤١] سامۆئیل مۆرزێ (١٧٩١– ١٨٧٢) . هونەرمەندێکی ئەمەریکای‌یە لە مەیدانی دۆزینەوەی تەلەگرافدا دەوری گەوری هەبووە (وەرگێڕ) .

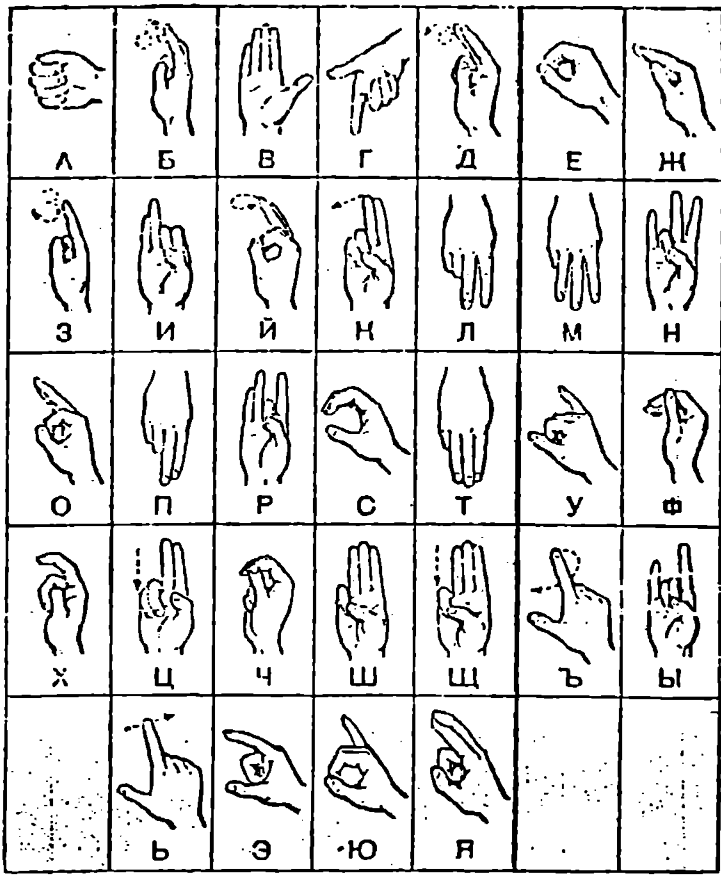
بەرزبووەتەوە و نیشانەکانی بیرکاری بڵاوبووەتەوە . بەڵام لەگەڵ هەموو ئەوەشدا بواری بەکارهێنانی سیستەمی نیشانە سنووردارە .

سەرەتاییەکی زمانناسی

Дорожные знаки

نیشانەکانی هاتوچۆ

Ручная азбука

پەیدابوونی زمان

فەسلی سێیەم

-١-

یەکێتی پەیدابوونی زمان و فرەزمانیی ئادەمیزاد

پەیدابوونی ئاخاوتنی مرۆڤ کێشەییێکی یەکجار گرانە ، کەوا نەك تەنیا زمانناسی لێی دەکۆڵێتەوە ، بەڵکو زانستەکانی دی ـ ئەنترۆپۆلۆژی و دەروونناسی و بایۆلۆژی و ئەتنۆگرافی ـ یش خەریکیین . پەیدابوونی زمان پێوەندی بە پەیدابوونی هۆش و کۆمەڵەوە هەیە و ئەمەش کێشەییێکی فەلسەفی‌یە . گرانیی ساغکردنەوەی ئەم کێشەیە لەوەدایە ، کە سەرەتای ئاخاوتنی مرۆڤ و هۆی پەیدابوونی، دەتوانین تەنیا لەسەر بناغەی سەرچاوەی ناڕاستەوخۆ لێکبدەینەوە : زمانی خێڵە سەرەتایی‌یەکان ؛ ئاخاوتنی منداڵ ؛ نیشانەی دەنگیی مەیموونی لە مرۆچوو . جا هەموو ئەمانە ناتوانن ئاخاوتنی مرۆڤ لە واقیعی سەرەتایدا تەواو ڕوون بکەنەوە . بۆیە کێشەی پەیدابوونی ئاخاوتنی مرۆڤ لە سنووری بارودۆخ و هۆی سەرهەڵدانی‌دا تەماشا دەکەین و خاسیەتی توانستی ڕشتەی

ئاخـاوتن و پێکـهاتن و ئـەرکی دانـە هـەرە دێرینـەکانی زمـان لێـك دەدەینەوە .

پـەیدابوونی زمـانی ئـادەمیزاد و پـەیدابوونی زمانـانی جیـاواز و خێزانی زمانان (بەوێنـە هیند و ئەوروپایی) شـتی یـەکجار جیـاوازن و ئەگەرچی هـەموو لـە یـەك پلـە و ڕادەدا کێشـەی گرنگـن . پـەیدابوونی زمانی ئادەمیزاد و زمانانی خزم و زمانانی جیاواز لە دەمی جیاواز و هەلومەرجی جیاوازدا ڕووی داوە و هۆی جیاوازی چەسپاو هێناونی‌یە کایەوە . لـە سـەرەتادا باسـی پـەیدابوونی زمـان دەکـەین و ئـەوجا لـە پەیدابوونی زمانانی خزم دەدوێین و لە کۆتاییشدا پـەیدابوونی تاکـە تاکەی زمانانی جیاواز ڕوون دەکەینەوە .

پەیدابوونی زمان بەشێکە لە کێشە ‌ ‌ی پەیدابوونی ئادەمیزاد و کۆمەڵی ئادەمیزاد .

مـرۆڤ لـە ئـەنجامی بـارگۆڕین و پێشـکەوتن و گەشـەکردنی دووروودرێژی جیهانی بوونەوەردا پەیدابوو ، بەتایبەتی لە مەیموونی لە مرۆچووەوە . مەیموونی سەرەتایی (کە Proconsul _ شەمپازیی زووی پـێ دەوتـرێ) نزیکـەی ٢٥-٤٠ ملیـۆن سـاڵ لـەمەوبـەر لەسـەر زەوی دەژیا . لویس لیکی زانای ئەنترۆپۆلۆژیی ئینگلیز و مێری خێزانی لە ناوچـەی گۆمـی ڤیکتۆریـا (لـە کینیـا) بـەردەنی (متحجـر) پاشمـاوەی کەللەسەری گیانلەبەرێکی ١٤ ملیۆن ساڵی بەر لە ئەمڕۆیان دۆزی‌یەوە . ددانەکانی ژێر چاوی ئەم گیانلەبەرە کەمێك لە ددانەکانی تـری درێژتـر بوون (ئەم ددانانەی مـەیموونی مرۆئاسـایی زۆر لـەوانی تـری نزمترن) .

لە ئێسك و پروسکی ئەم گیانلەبەرەدا ئەوەش بەدیکراوە ، کە ژێر چاوی چاڵە (ئەم چاڵی‌یەی ژێر چاو تەنیا خاسیەتی مرۆڤە و تەنانەت لە مەیموونی مرۆئاسایی‌یشدا نی‌یە) . ئەم نیشانانە ڕێگەیان بە دوکتۆر لیکی دا وای لێکبداتەوە ، کە ئەو گیانلەبەرەی ١٤ملیۆن ساڵی بەر لە ئێستا ، دەبێ بەرەو بەئادەمیزادبوون گەشەی کردبێ ، ئەگەرچی لە ڕەسەندا مرۆڤ نەبووە . ئەو جۆرە گیانلەبەرانە هەر لە (australis pithekos – ئاوسترالۆپیتیك)ەوە تا(Pithecanthrope– مەردوومی جاوە) ماوەیێکی دوورودرێژ (نزیکەی ١٢ ملیۆن ساڵ) لە پێشکەوتن و گەشەکردندا بوون بۆ بارگۆڕین بەرەو بە ئادەمیزادبوون .

تەمەنی مرۆڤی هەرە زوو (جۆری Sinanthropos) نزیکەی دوو ملیۆن ساڵ دەبێت[١]. لەچاو مرۆڤی ئەمڕۆ (homo sapiens _ مرۆڤی هوشیار)دا ، کاسەی سەری سینانترۆپ مێشکی کەم تێدابوو ، بەڵام لە تەنیشتی‌یەوە ئامێری بەردینی ساکاری لی‌بوو ، کە بە ئاشکرایی ئەوە نیشان دەدەن دەستکردی خۆی بوون و زانیوێتی بەکاریان بهێنێ .

پێشکەوتن و گەشەکردن بەرەو بە ئادەمیزادبوون و پێکهاتنی کۆمەڵ بە سێ قۆناغدا تێپەڕیوە :

١– قۆناغی یەکەم دەستەی پێشکەوتووی ئاوسترالۆپیتیکە ، کە لە بە چوار پەل ڕۆیشتنەوە کەوتە ئەوەی تەنیا لەسەر پێکانی بڕوا و

---

[١] ئەگەر ئەو دۆزینەوەیەی لە ئەفەریقا و ئەو لێکۆڵینەوەیەی لە تەرمی قولەڕەش (زنجەنترۆپ)کراوە ، وەربگرین ، ئەوە تەمەنی دێرینترین مرۆڤ (homo habilis) دەکاتە دوو هەزار و پێنج سەد هەزار ساڵ .

وەك ئامێر كەڵك لە دار و بەرد و ئێسكى گيانلەبەران وەربگرێ . ئەمە درێژترين قۆناغە و دووريى لە ئێمەوە دەگەڕێتەوە بۆ ٢ - ٣ مليۆن ساڵ .

٢ - قۆناغى دێرينترين و دێرينى مرۆڤ _ پەليانترۆپ (پيتى كانترۆپ ، سينانترۆپ ، نياندرتال) ، كە ئامێرى باش و كۆخيان دروست دەكرد و بە كۆمەڵ ڕاوى گيانلەبەرى گەورەيان دەكرد . دووريى ئەم قۆناغە لە ئێمەوە نزيكەى مليۆنێك ساڵ دەبێت .

٣- قۆناغى مرۆڤى هاوچەرخى بەوزە . ئەم قۆناغە ٤٠-٥٠ هەزار ساڵێك لە ئێمەوە دوورە .

پتر لە مليۆنێك ساڵ لەمەوبەر (لە دەورى بەرددا ، بەواتايێكىدى لە پلەى هەرە نزمى كێوێتىدا)، كە ئەو جۆرە مرۆڤانە پەيدابوون ، پێويستيان بە ماوەيێكى زۆر بووە تا خاسيەتى بايۆلۆژى مرۆڤ و خاسيەتى كۆمەڵى ئادەميزاد وەربگرن . ف . ئێنگلس پلەى هەرە نزمى كێوێتى بە منداڵيى ئادەميزاد ناودەبا و باسى ئەو دەورەى بەم جۆرە كردووە : " مرۆڤ هێشتا لە شوێنى سەرەتاى پەيدابوونىدا دەژيا ، واتە لەجەنگەڵ و دارستاندا . ديارە بەشێكى ژيانيشيان لەسەر دار و درەخت بردووەتە سەر و هەر ئەمەشە بووە بە هۆى پاراستن و مانەوەيان لەنێو گياندارانى درندەى گەورەدا. خواردەمەنىيان بەرى درەخت و گوێز و ڕەگ بوو ، دەستكەوت و سەركەوتنى ئەم دەورە ـ پەيدابوونى ئاخاوتنى ڕەوانە . گشت ئەو ميللەتانەى لە مێژووى

ئەمڕودا ناسراون ، هیچ یەکێکیان لەو بارودۆخە سەرەتاییەدا نەماون"[٢] .

ئاخاوتنی ڕەوان یارمەتیی ئادەمیزادی دا لەجیهانی گیانداران جیاببێتەوە و لە کۆمەڵدا یەك بگرن و گەشە بە بیر و هۆش بدا و بە یەکەوە کار بکەن . لەگەڵ ئەوەشدا پەیدابوونی زمان تەنیا بەگۆڕانی بایۆلۆژییەوە بەند نییە ، بەڵکو بە دروستبوونی کۆمەڵیشەوە بەندە .

مێژووی ئادەمیزاد بەسەر دوو دەوردا دابەش دەبێ : پێش مێژوو و مێژوو (دەوری دووەم ئەو قۆناغەی مێژوو دەگرێتەوە ، کە کۆمەڵی ئادەمیزاد بەتەواوی پێکهاتبوو) . دەوری پێش مێژوو ، مێژووی قۆناغی سەرەتاییە _ واتە دەوری سەرهەڵدان و گەلاڵەبوون و خۆگرتنی کۆمەڵی ئادەمیزادە .[٣]

ڕەوەی سەرەتایی مرۆڤ ، کۆمەڵایەتیی بایۆلۆژیی زیندەوەر بوو . لەم پلەیەدا ڕەنجدانی عەفەوی پێشکەوت ، بەڵام بەرهەمی نوێ و ئامێری کارکردنی نەهێنایە ئەنجام ، بەڵکو تەنیا فێری بەکارهێنانی ئەو شتانە بوو ، کە لە سروشتدا هەبوون . ئەم جۆرە شتانەش بوونە ئامێری بەرگری لەخۆکردن و ڕاو . ڕەنجی عەفەوی هەلومەرجی بۆ پەیدابوونی بیروهۆش و زمان پێکهێنا .

---

[٢] ف. ئێنگلس ، پەیدابوونی خێزان ، دارایی تایبەتی و دەوڵەت . _ ك . مارکس، ف . ئێنگلس ، کارە کۆکراوەکانیان ، چاپی دووەم ، ب ٢١ ، ل ٢٨ _ ٢٩ .
[٣] یو. ی . سیمیۆنۆڤ ، چۆن مرۆڤایەتی پەیدابوو ، مۆسکۆ ، ١٩٦٦ ، ل٢٨ _ ٢٩ .

لە ڕاستیدا چالاکیی ڕەنجی ئادەمیزاد لە کەوتنە بەرهەمهێنانی ئامێری ڕەنجدانەوە دەست پێدەکات . بەپێی دەربڕینی ب . فرانکینی زانا و سیاسی ئەمەریکایی ، مرۆڤیش بەوە لە مەیموونی مرۆ ئاسایی جیادەبێتەوە ، کە ئەو گیانلەبەرێکی ئامێر دروستکەرە – tool-taking (animal . پێویستیی هێنانە بەرهەمی ئامێری نوێ ، کەوا لە مێشکدا نەخشەی دروستکردنی بۆ دەکێشرێ ، چالاکیی هێنانە بەرهەمی پێ لەدایك دەبێ . هێزی بەرهەمهێنان و پێوەندیی بەرهەم تا دەهات پتر فشاریان بۆ پێوەندیی بایۆلۆژیی دەهێنا . قۆناغی یەکەم لەسەرخۆ گۆڕرا بە ڕێبازی خێڵەکی . بەم چەشنە مێژووی کۆمەڵی ئادەمیزاد دەست پێدەکات . یەکەم شێوەی پێکهاتنی ئابووری ، کۆمەڵگای سەرەتایی بوو . لەم دەمەدا پرۆتسێسی پەیدابوونی زمانانی خزم دەستی پێکرد .

وەك دەبینین ، لەنێو ئەو بارودۆخەدا ، کە زمانی تێدا پەیدابوو ، هەندێ هۆ پێوەندییان بە گەشەکردنی ئەندامەکانی لەشی ئادەمیزادەوە هەیە و هەندێ هۆی دیش بە بوونی ڕەوەی سەرەتایی بە کۆمەڵ . بۆیە ئەو هەموو شتانەی دەربارەی پەیدابوونی زمان وتراوە ، دەکرێ بەسەر دوو دەستەی بنەڕەتیدا دابەش بکرێن : ١ – تیۆریی بایۆلۆژی ؛ ٢ – تیۆری کۆمەڵایەتی .

ئاوسترالۆپیتیك
Australis pithekos

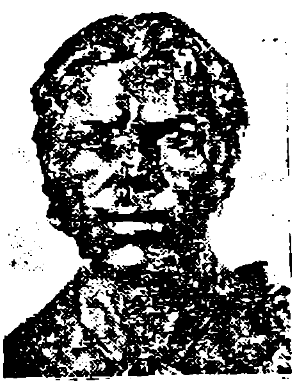
مەردووی جاوە
(پیتیکانترۆپ)
Pithecanthrope

سینانترۆپ
Sinanthropos

نیاندارتال

مرۆڤی هۆشیار
Homo sapiens

_ ٢ _

تیۆریی لاسایی‌کردنەوە و دەربڕینی پەژارە و خۆشی

تیۆریی بایۆلۆژی پەیدابوونی زمان وا ڕوون دەکاتەوە ، کە لە ئەنجامی پێشکەوتن و گەشەکردنی ئەندامانی لەشەوە – ئەندامانی هەست ، ئەندامەکانی ئاخاوتن و مێشکەوە - هاتبێتە دی . باشیی ئەم تیۆرییەیە لەوەدایە ، وەك ئەنجامی دوورودرێژی پێشکەوتنی سروشت دەڕوانێتە پەیدابوونی زمان و دژی ئەو ڕایە دەوەستێ، کەوا دادەنێ زمان یەکسەر پەیدا بووە و دیاریی خوایە بۆ ئادەمیزاد . لەنێو تیۆرییە بایۆلۆژییەکاندا دوانیان پتر ناسراون : تیۆری لاسایی‌کردنەوە و تیۆریی دەربڕینی پەژارە و خۆشی .

تیۆریی لاسایی‌کردنەوە پەیدابوونی زمان بە پێشکەوتن و گەشەکردنی ئەندامەکانی بیستنەوە ، کە هەستکردنە بە دەنگی گیانلەبەران (بەتایبەتی گیانلەبەری ماڵی) . بەپێی ئەم تیۆرییە ، زمان وەك لاسایی‌کردنەوەی دەنگی گیانلەبەران (حیلەی ئەسپ و ماین . بۆڕەی گا ، بارە و باعەی مەڕ و بزن) پەیدابووە : یان دەربڕینی هەست و نەست بەرانبەر دەوروبەر . بۆ نموونە لنبینیس وای بۆچووە ، کە "mel"[٤] بەتام شیرین و ناوەکەی لەب[illegible] حو[illegible] د[illegible]شە . "leben _ ژیان" و " lieben _ خۆشویستن"یش نیشانی نە[illegible]رەونیان[illegible]

---

[٤] وشەیێکی لاتینییەوواتای (هەنگوین)ە .

بەلام "lauf_ ڕاکردن" و " löwe _ شێر" توند و ڕەقی ڕادەگەیەنن . لێبنیس و هێردێر و هومبۆلدت لایەنگیرانی ئەم تیۆرییە بوون .

تیۆریی لاسایی‌کردنەوەی دەنگ لەسەر بناغەی دوو شیمانە (الاحتمال) دامەزراوە : ١) دەستەی یەکەمی هی لاسایی‌کردنەوەی دەنگن ؛ ٢) دەنگ لە وشەدا پێوارەتی (الرمزیە _ Symbolisn)یە و مانای بە سروشتی شتەوە بەندە .

بەلام ئەم دوو شیمانەیە لەگەڵ هەڵکەوتی ڕووداوەکانی زماندا ناگونجێن . ڕاستە لە هەموو زمانێکدا وشە هەیە ڕەنگدانەوەی لاسایی‌کردنەوەی دەنگ بێ ، بەلام ئەو جۆرە وشانە زۆر کەمە و سەرەڕای ئەوەش لە زمانانی جیاوازدا جیاوازن و وەنەبێ لە زمانی سەرەتاییدا زۆرتر بێ وەك لە زمانی پێشکەوتوودا . تەنیا لە هەلومەرجێکدا دەکرێ ئەمە ڕوون بکرێتەوە ، کە ددان بەوەدا بنرێ ، وشەی لاسایی‌کردنەوەی دەنگ ئەنجامی پێشکەوتنی زمان بێ .

وشەی لاسایی‌کردنەوەی دەنگ کە لە زماندا جێگیر بووبێ ، خاوەنی دەنگ و فۆرمە . هەر لەبەر ئەوەشە بەلای ڕووسەوە دەنگی مراوی (کریا_کریا)یە و بەلای ئینگلیزەوە (کواك _ کواك)ە و بەلای فەرەنسایییەوە (کان _ کان)ە و بەلای دانیمارکییەوە (پان _ پان)ە و بەلای کوردەوە (قیرە _ قیڕ)ە . بە هەمان چەشن ناوی ئەو گیانلەبەرانەش جیاوازن ، کە لە دەوروبەری مرۆڤن ، بەوێنە : مراوی ، قاز ، پشیلە ، سەگ ...

تیۆریی دەربڕینی پەژارە و خۆشی (یان تەکدانەوە _ الانعکاس _ Reflex) پەیدابوونی زمان بەو جۆشە دەروونی‌یانەوە دەبەستێ ، کەوا ئادەمیزاد هەستی پی‌یان کردووە . بەپێی ئەم تیۆری‌یە ، دەستەی یەکەمی وشەکانی زمان قیژەی عەفەوی و دەربڕینی پەژارە و خۆشی و تەکدانەوەن . مرۆ کارتی‌کردنی ئازار و شادی ، ترس و برسێتی دەربڕیوە . لە ئەنجامی پێشکەوتنندا ، ناڵە و قیژە و هاوار ... لای گشت ئەندامانی کۆمەڵ واتای پێوارەتی‌یان وەرگرت . ستێینتال و داروین و پۆتێبنیا و کودریاڤسکی لایەنگیرانی تیۆریی تەکدانەوە بوون .

ئەگەر لە تیۆریی لاسایی‌کردنەوەی دەنگدا جیهانی دەرەوە (دەنگی گیانلەبەران) هێزی بزوێن بووبێ ، ئەوە هێزی بزوێنی وشە جیهانی ناوەوە بوو _ واتە مرۆ خۆی هەستی گشتێتی لە نێوان هەردوو تیۆریدا بریتی‌یە لەوەی لەتەك زمانی دەنگیدا ، ددان بە بوونی زمانی ئیشارەتدا بنرێ ، کە رێکوپێکتر دەردەبڕرا .

بۆ نموونە ، وندت[*] وای داناوە ، لە سەرەتادا دوو زمان هەبووە : زمانی ئیشارەت (جووڵانەوەی دەست و دەم و چاو) و زمانی دەنگ (جووڵانەوەی زمان و لێو) . بە یاریدەی دەنگ هەست و نەست دەردەبڕاو بە یاریدەی ئیشاوەت شت دەناسێنرا . وندت سێ جۆر

---

[*] وندت (١٨٣٤_١٩٢٠) دەروونناس و فیزیۆلۆژ و فەیلەسووف و زمانناسی ئەڵمانە . ساڵانی (١٨٦٤_١٨٧٤) لە هایدلبرگ پرۆفیسۆری فیزیۆلۆجی بووە . لە ساڵی (١٨٧٥)یشەوە لە لایبزك پرۆفیسۆری فەلسەفە بووە . ئەندامی کارای کۆڕی زانیاری بووە (وەرگێڕ) .

ئیشـارەتی جیاکردووەتـەوە : نیشـاندان (بـۆ نموونـە ، پەنجـە بـۆ ڕاکێشان) ؛ نواندن یان ڕوونکردنەوە (بەوێنە ، دەست ڕاوەشان) ؛ پێوار (الرمـز) (وەك پەنجە لەسەر لێو دانان) . بە دەسـت و بە جووڵانـەوەی ماسـوولکەکەکانی دەموچـاو ، ڕێگـادان و قەدەغـەکردن ، فرمـان و داخوازی ؛ هەڕەشە و خۆشی دەردەبڕرا .

لە بەردەوامیی پێشکەوتنی ئادەمیزاددا، زمانی دەنگی تا دەهات پتر ڕەوان دەبوو . هەرچی زمانی ئیشارەتیشە کەوتە ئەوەی پتر دەوری یاریدەدەری ببینێ . ئیشارەت لە دەنگ کەمتر لەبارە و لـە شـەو و لـە تاریکی و لـە پشـت دار و درەختـەوە دیـار نیـیە و لـە کاتێکیشـدا کـە دەست بە کارێکەوە بێ ، ئیشـارەت سازنابێ . ئیشـارەتەکانی دەنگ چ لـەڕێی جیاکردنـەوەی دەنگـەوە و چ لـەڕێی کۆکردنـەوەی دەنگـەوە توانییان پێشبکەون و پێبگەن . بۆیە وشە ئیشارەتی کوشت .

تیۆریـی لاسـاییکردنەوەی دەنـگ و تیۆریـی تەکدانـەوە کـە لـە پەیدابوونی میکانیکی قسەکردن دەکۆڵنەوە ، بە شێوەیێکی سەرەکی لە ڕووی دەروونـی و فیزیۆلۆژیـیەوە تەماشـای دەکـەن . ئاوڕدانـەوەی ئـەم تیۆرییانـە لـە بەڵگـەی کۆمەڵایـەتی ، بووە بـە هـۆی گومـان و دوودڵـی لێیان : هەندێ بەگاڵتەوە تیۆریی لاساییکردنەوەیان ناونـاوە "تیۆریـی وەو _ وەو" و بە تیۆریی تەکدانەوەش دەڵێن "تیۆریی تـف _ تـف" . لە ڕاستیدا لەم تیۆرییانەدا لایەنی کێشەی بایۆلۆژی زۆر گـەورە کـراوە و پەیدابوونی زمان بە تەواوی بە پەیدابوونی ئاخاوتنەوە بەستراوەتەوە .

بایەخی تەواو بەو ڕاستی‌یە نەدراوە ، کە پەیدابوونی مرۆڤ و کۆمەڵی مرۆڤایەتی جیاوازیی تەواوی لە گیانلەبەر و ڕەوەی گیانلەبەر هەیە .

_٢_

تیۆریی کۆمەڵایەتی

تیۆریی کۆمەڵایەتیی پەیدابوونی زمان ، پەیدابوونی زمان بە پێداویستی کۆمەڵەوە لێکدەداتەوە ، کە لە کار و ئەنجامی پێشکەوتنی بیر و هۆشی ئادەمیزاددا سەریهەڵداوە . دیۆدۆر سیتسیلییسکی نووسیویە : "قسەی مرۆڤی سەرەتایی نارێك و پچرپچڕ بوو ؛ وەك گیانلەبەری کێوی دەژیا ؛ یەك یەك دەچوونە لەوەڕگە و گیای خۆش و بەری درەختیان دەخوارد . هێرش و شالاوی گیانلەبەرانی درندە بۆ سەریان ، فێری ئەوەی کردن یاریدەی یەکتر بدەن و لەترسا پاڵ بەیەکەوە بدەن . وردە وردە کەوتنە ئەوەی یەکتر بناسنەوە . دەنگیان هێشتا بێواتا و پچرپچڕ بوو ، بەلام ئەو دەنگانە لەسەرخۆ بوونە وشەی واتادار . پێکەوە وەستانیان نیشانەی هەموو شتێك بوو و پێوەندی‌یانی ڕوونکردەوە"[٦].

---

[٦] تیۆریی کۆنی زمان و شێواز ، مۆسکۆ، ١٩٢٦، ل٣٢ .

لەم دەقەدا تیۆریی "پەیمانی کۆمەڵایەتی" خراوەتە پێش چاو : زمان وەك دەربڕینێکی هۆشەکی و بەهرەی ئادەمیزاد تەماشاکراوە . ئەم تیۆرییە لە سەدەی هەژدەیەمدا لەلایەن ژ . دیو . بێللی و ئێ . ب . دیو کۆندیلیاك و ئادەم سمیت و ژ . ژ . ڕۆسۆوە پشتگیری لێ کراوە . پەیمانی کۆمەڵایەتی لای ڕۆسۆ بەندە بە دابەشکردنی ژیانی مرۆڤایەتی بەسەر دوو دەوردا : سروشتییەت و شارستانییەت .

لە دەوری یەکەمدا مرۆڤ بەشێك بوو لە سروشت و زمانیش لە ویست و ئارەزوو و هەست وروژانەوە پەیدابوو . ڕۆسۆ نووسیویە : "زمانی یەکەم دەستەی ئادەمیزاد زمانی ئەندازە (هندسة) نەبووە ، وەك هەندێ کەس وا بیردەکەنەوە ، بەڵکو زمانی شاعیران بووە" ، چونکە "وروژانی هەست تەکانی بە دەربڕینی یەکەم دەنگ داوە" . دەنگ لە سەرەتادا لە خزمەتی ڕەمزی ئەو شتانەدا بووە ، کە کاریان لەسەر بیستن دەکرد . ئەو شتانەی بەچاو دەبینران ، بە ئیشارەت نیشاندەدران . بەڵام ئەمە شتێکی لەبار نەبوو ، بۆیە گۆڕییان بە دەنگ و ڕستە . زیادبوونی ژمارەی دەنگە دەربڕاوەکان بووە هۆی ڕێکوپێك بوونی ئەندامەکانی ئاخاوتن . "دەستەی یەکەمی زمان" لەبەر پێویستیی دەربڕینی "سامانی دەروونی" مرۆڤی سروشتی لە هاوواتاییدا دەوڵەمەند بوو . لەگەڵ پەیدابوونی دارایی تایبەتی (الملكيه الخاصه) و دەوڵەتدا ، پەیمانی کۆمەڵایەتی و گونجانی هەڵسوکەوتی خەڵکی لەگەڵی پەیدابوو و وشە لە بەکارهێنانیدا وای لێهات پتر مانای گشتی بدرێتی . زمان لە دەروونی دەوڵەمەند و

پڕهەستەوە بووە شتێکی "وشك و هۆشەکی و شێوازی" . گەشەکردنی مێژوویی زمان وەك هەرەس‌هێنان و تێکشکان تەماشا دەکرێ .

بانگهێشتنی رۆسۆ "بۆ دواوە بەرەو سروشت" ، "بەرەو زمانی سەرەتایی سروشتی" ڕازی نەبوون بوو لە ناڕەوایی دەرەبەگایەتی . ڕاستە هۆشی زمان لەسەرخۆ ڕۆیشتووە ، بەڵام ئەو بیرکردنەوەیە دژی مێژووە ، کە وا ڕادەگەیەنێ ئەقڵ ئەو مرۆڤانەی بەڕێوەبردووە ، کە بە بیر و هۆشەوە زمانیان داهێناوە . ڤ . گ . بیلینسکی نووسیوێتی : "مرۆڤ بەرلەوەی تێگەیشتبێ وشە دەزانێ ، وشەی زانیوە . بەهەمان چەشن منداڵ بە ڕاستی و بەپێی ڕێزمان دەدوێ ، بەر لەوەی ڕێزمان بزانێ"[٢] .

لە کۆتایی ساڵانی حەفتای سەدەی ڕابوردوودا (ل . نواریێ)ی فەیلەسووفی ئەڵمانی (تیۆریی کار) لە پەیدابوونی زماندا ، یان (تیۆریی هاواری زەحمەتکێشان "ی هێنایە ئاراوە . ك . بیوخێر لایەنگیریی ئەم تیۆرییەی کرد . ل . نواریێ ڕاست بۆ ئەوە چووە ، کە "لە سەرەتادا بیر و ئیش پێکەوە بەند بوون" . وەك دیارە ، بەر لەوەی ئادەمیزاد فێری دروستکردنی ئامێری کار ببێ ، لە بەردەوامیی ماوەیێکی دوورودرێژدا ئامێری جۆربەجۆری سروشتی لە کاروباری جیاوازدا تاقیکرووەتەوە .

لە بەیەکەوە کارکردندا هاوار و قیژە و چالاکیی زەحمەتکێشان ئاسان دەکاو ڕێدەخا . کاتێ ژنان تەشی دەڕێسن و سەربازان هەنگاو دەنێن هەردوو لایان "حەزدەکەن کارەکەیان بە ئاوازێك بەڕێبکەن" .

ئەو هاوار و قیژەیە لە سەرەتادا عەفەوەی و بیٔئاگایانە بوو و ورده ورده گۆڕرا و بوو بە ڕەمزی پرۆتسێسی زەحمەتکێشان . لە پلەی یەکەمدا زمان بریتی بوو لە کۆمەڵێ ڕەگی کردار .

تیۆریی هاواری زەحمەتکێشان لە ڕاستیدا شێوەیێکی تیۆریی پەژارە و خۆشی‌یە . زەحمەتکێشان وەك هاوشانی زمانی دەنگی تەماشا دەکرێ . کاری زەحمەتکێشان دەشێ بیٔهاوار و قیژە بکرێ . بەپێی ئەم بۆچوونە کاری مۆسیقا و شیعر بە هاوشان و هاودەنگ دادەنرێن .

گ . گ . پلیخانۆڤ لە تەماشاکردنی کتێبی "کار و هاوسەنگ بوون"دا بە شێوەیێکی ئاشکرا دوولاگرایەتی (الثنویة– Dualism)ی تێدا بەدی کرد . بەتایبەتی لەو کێشەیەدا نووسەرەکەی بەڕاست نازانێ کە وای داناوە "بیر جیهان بەڕێوە دەبات" چونکە "هۆشی ئادەمیزاد نەیتوانیوە ببێتە خواوەندی مێژوو ، ئەویش لەبەر ئەوەی خۆی کەرەستەی مێژووە"[(٧)] .

پێشکەوتنی هێزی بەرهەمهێن هۆی بنەڕەتیی پرۆتسێسی کۆمەڵایەتی مێژوویی‌یە" (ل٦٤٧) . زمان وەك هەڵوەمەرج و ئامێر خۆی دەنوێنێ و هۆ و پاشکۆی کۆمەڵایەتی‌یە. بیٔگومان ئادەمیزاد یەکسەر پەیدانەبووە ، بەڵکو بە ڕێگای دوورودرێژی پێشکەوتنی سروشتدا

[(٧)] گ . ڤ . پلیخانۆڤ ، کێشەی گەشەکردنی بیروڕای کلێسە سەبارەت بەمێژوو ، بەرهەمە فەلسەفی‌یە هەڵبژاردەکانی ، ب١ ،ل٦٩١ .

تیۆرییەوە و داروین ئەمەی نیشانداوە . سەردەمێکی وا بووە ، لە ژیانی باووباپیرانی گیانلەبەرانی لە مرۆچوودا ئامێر ئەو دەورەی بینیبیٚ ، کە ئەمرۆ چیلکەیێك لە ژیانی فیلێکدا دەیبینیٚ . بەلاّم مرۆڤ هەر ئەوەندەی پیٚدەنێتە ژیانی کۆمەلاّیەتییەوە ، ئەو پێشکەوتنەی لە پێوەندییەوە پەیدابووە "بەپێی یاسای ناوخۆی خۆی دەگاتە ئەنجام و کاری ئەو یاسایەش پێشکەوتنی هێزی بەرهەمهێنی هەلومەرجی بزووتنەوەی مێژوویی ئادەمیزاد یان خێرا یان هێواش دەکا" (ل ٦٨٩) .

هێزی بەرهەمهێن پێکهاتنی کۆمەلّ و بیروهۆش و هونەری دیاری دەکا . پلیخانۆڤ بە باوەڕی پتەوەوە ئەوەی نیشانداوە ، کە هەلّپەڕکێی ڕاوکەران ڕەنگدانەوەی پرۆتسێسی ڕاوە ؛ هەلّپەڕکێی جەنگاوەران شانۆی جەنگە . هونەر بە بەرهەمەوە ئالاّبوو و بریتیبوو لە شێوەی ڕاستەوخۆی ، بۆ نموونە ڕەنگدانەوەی جوولّە و لەرەی لەشی گیانلەبەر ، هەمیشە بەشێکی گرنگی ڕاو بوو . گ . پلیخانۆڤ لە بەردەوامیی ئەم باسەدا دەلّیٚ :" بۆیە شتێکی سەیر نییە ، کاتیٚ ڕاوکەر سەرلەنویٚ ئارەزووی ڕاوکردن دەکا ، خۆشیی بەکارهێنانی هێزی لە ڕاودا وای لیٚدەکا لاسایی جوولّە و لەرەی لەشی گیانلەبەر بکاتەوە و دەکەوێتە هەلّپەڕکیٚیێکی ڕاویی ڕەسەن "[8] .

---

[8] گ . ڤ . پلیخانۆڤ ، نامەی بیٚ ناونیشان ، بەرهەمە فەلسەفییە هەلّبژاردەکانی، ب٧، ل ٣٣٩ .

گەلێ تـوێژەر پەنجـەیان بـۆ دەوری لاسـایی کردنـەوە لـە سـەرهەڵدانی هونـەر و زمـاندا و لـە پـەیدابوونیان لـە هاوشـانی و هاوجووتی کاری مرۆڤـی سـەرەتاییەوە ڕاکێشـاوە. بـۆ نموونـە ، ر . پێجیـت لـە لێکۆڵینـەوەی ئاخـاوتنی کـەڕ و لاڵانـدا گەیشـتە ئـەو ئـەنجامـەی ، کە بـڵێ زمان لـە ئیشـارەتەکانی جووڵانـەوەی دەسـتەوە پەیدابووە و دەم بێئاگایانە لاسایی کردووەتەوە .

جووڵانـەوەی دەست گۆڕراوە بە جووڵانـەوەی لێـو و بـە هەسـتی دەنگەکانی قورگیش بەڕێکراوە .

پەرستنی پەیدابوونی زمانی دەنگی لە تیۆریـی کـاری سـیحریـی ن . یا . ماررداددانی پێدانراوە . مارر وای بۆچووە ، کە لـە سەرەتادا زمان ئامێری ڕەبەنەکان بووە . مارر نووسیویە : "پێویستی بە زمانی دەنگی لەگەڵ پێکهاتنی بنچینەی جیاوازیی چینایەتیدا پـەیدابوو و لـە ڕێگەی پێوەندی بە سیحرەوە تاقمی تایبـەتی هاتە مەیدان ، کە کاری هـەڵپـەڕیـن و گـۆرانـی و یاریـیان سیحری نـهێنی بـوو لـە پرۆتسێسـی قیژە و هاواری هاوسەنگییاندا وتەی دەنگی دەردەکـەوتن ، کە کۆمەڵە دەنگی واتادار ببنە ڕەمزی وشەی سەر بە سیحر "[9] .

بـە بـاوەڕی مـارر بـارودۆخی زمـانی زگمـاك کـە دەگاتـە دەوری هونەری شت لە بەرد دروست کردن و پێکهاتنی زمان ، دەبێتە خاوەنی دوو جۆر زمانی کۆمەڵایەتی: جووڵانەوەیی (زمانی ئیشارەت) و زمانی

[9] ن . یا . مارر ، کارە هەڵبژاردەکانی ، ب ٤ ، ل ٤٠٩ .

دەنگی . بیر و هۆشیش بە سێ قۆناغدا تێپەڕیوە : سیحراوی ، گەردوونی ، تەکنیکی .

گەلێ هۆز هەیە خاوەنی زمانی ئیشارەت بن . هۆزی ئەراندای ئوسترالی نزیکەی (٤٥٠) ئیشارەتی جیاوازی هەیە ، کە نەك هەر شتی دیاریکراو نیشان دەدەن ، بەڵکو بیرورای گشتیش دەردەبڕن . زمانی ئیشارەتی خێڵی ئەراندا و خێڵەکانی دی تەواوکەری زمانی دەنگییە و لە حالاتی تایبەتیدا بەکاردێنرێ . بێوەژنی خێڵی وارامونگی ئوسترالی بۆ ماوەی ساڵێك قسەکردنی لێ قەدەغە دەکرێت . کوڕی ژنان لە کووچە و کۆڵان بە بێدەنگی دەبینرێ ، کەچی بە پەنجە و دەست و ئانیشك لەگەڵ یەك دەدوێن . هیندییەکانی ئەمەریکا لە پێوەندیی نێوان خێڵی جیاوازدا ، زمانی ئیشارەت بەکاردێنن .

دەنگەکانی کۆنترین ئاخاوتن لە ڕووی چۆنێتی دەربڕین و گەیاندنی واتاوە دابەش نەکرابوون . بەرەو چۆنێتی دەربڕین و گەیاندنی واتا ڕۆیشتن بە جۆری جیاواز بوو ، چونکە لە زۆر کۆندا پرۆتسێسی بنەڕەتیی پێشکەوتنی زمانی خێڵەکان بەیەك گەیشتن بوو . لەم بارەیەوە مارر نووسیویە : " لە خودی پەیدابوون و پێشکەوتنی سروشتیی زماندا ، بەیەك گەیشتن دەوری بنەڕەتی دەبینێ . بەیەکترگەیشتن چەند زیاتر بێت ، هێندە پتر سروشت و فۆرمی لە ئەنجامی ئاخاوتندا پەیدا دەبێ" [10] .

---

[10] هەمان سەرچاوە ، ب ١، ل ٢١٨ .

تیۆریی کاری سیحری پەیدابوونی زمان ، ئەگەرچی پەیدابوونی زمان بە چالاکیی زەحمەتکێشان و بیرەوە دەبەستێتەوە ، بەلاّم بۆچوونێکی ڕاست نییە . گەورەکردنی دەوری زمانی دەست و بەیەکگەیشتن ، دژ بە بیروڕای مێژوویییە سەبارەت بە پێکهاتنی چینایەتی لە کۆمەڵی سەرەتاییدا و لە بیر و هۆشی زوودا . ئەمەش بووە هۆی ئەوەی ن . یا . مارر بە ڕێگەی لێکۆڵینەوەی نادروستی مایەکیەتیدا بەرێ .

بەم چەشنە ، گشت تیۆریییە کۆمەلاّیەتییەکانی پەیدابوونی زمان (جگە لە مارکسییەکە) یەك لایەنی مەسەلەکەیان گرتووە و هەندێ جاریش چەوت سروشتی کۆمەلاّیەتیی زمان و پرۆتسێسی پەیدابوونی ڕوون دەکەنەوە .

-٤-

لێکۆڵینەوەی مارکسییانە لەبارەی پەیدابوونی زمانەوە

لێکۆڵینەوەی مارکسییانە لەبارەی پەیدابوونی زمانەوە پشت بە سەرکەوتن و دەستکەوتی زانستەکانی زوو و زانستەکانی هاوچەرخ دەبەستێ . لەم ڕووەوە کارەکانی ف . ئێنگلس بایەخی شێوازناسییان هەیە و بەتایبەتی : "دەوری ڕەنج لە پرۆتسێسی بە ئادەمیزادبوونی مەیموونەدا" (١٨٧٦) ؛ "پەیدابوونی خێزان و دارایی تایبەتی و دەوڵەت" (١٨٨٤) . دەوری کەم هاوتای ئەم کارانە شێوازناسیی

خستنە پێش چاوی تێکڕای کێشەکانی پەیدابوونی زمانە ، کە ڕێگەیان بە زانایان داوە لێکۆڵینەوەی مارکسی‌یانەی پەیدابوونی زمان ناوبنێن (تیۆریی ئێنگلس) .

بنەمای واتای لێکۆڵینەوەی مارکسی‌یانە لەبارەی پەیدابوونی زمانەوە ، خاوەنی ئەم هەل و مەرجانەیە :

١ - پەیدابوونی ئادەمیزاد و کۆمەڵ و زمان پرۆتسێسێکی یەکجار درێژی پێشکەوتنی سروشتی خاون گیانن ، ئەگەرچی پێش پەیدابوونی ئادەمیزاد پرۆتسێسێکی دووروودرێژی پێشکەوتنی ئەقڵی گیانلەبەر بووە ، پەیدابوونی کۆمەڵی ئادەمیزاد بە شێوەیێکی بنەڕەتی پێشکەوتنی گیانلەبەرانی گۆڕیوە : مرۆڤ وەك گیانلەبەرێکی کۆمەلایەتی لەنێو سەرپاکی گیانلەبەرانی سەر زەمیندا لە بەرزترین پلەی پێشکەوتن دایە . هۆش و ئاخاوتنی ڕەوان و کۆمەلایەتی خاسیەتی دیاری ئادەمیزادن .

پەیدابوونی زمان تەنیا پرۆتسێسێکی یەکجار دووروودرێژ نی‌یە ، بەڵکو زۆر ئاڵۆزیشە ، کە ئەویش لەبەر چەند هۆیەك . ددان نان بە دووروودرێژیی پرۆتسێسی پەیدابوونی زمان و فرە هۆی ئەو پێشکەوتنە یەکەم هەلومەرجی بنەڕەتیی لێکۆڵینەوەی مارکسی‌یانەیە لەبارەی پەیدابوونی زمانەوە .

ئێنگلس لەم ڕووەوە نووسیوێتی : " لە سەرەتادا ڕەنج ، بەلام دوایی لەگەڵ ئاخاوتنی ڕەواندا پێکەوە بوونە دوو هێزی بزوێنی هەرە سەرەکی ، کە لەژێر تەئسیریاندا مێشکی مەیموون لەسەرخۆ گۆڕرا بۆ

مێشکی ئادەمیزاد ... پێشکەوتنی مێشك و پاشکۆێتی هەست تا دەهات پتر هۆشیان ڕوون دەکردەوە . توانستی تەجریدبوون و ئەنجام وەرگرتن ، کاری پێچەوانەی کردە سەر ڕەنج و سەر زمان و بۆ گەشەکردنی ئایندە پاڵی نوێی بە هەردووکیانەوە دەنا" [11] .

٢ - وێڕای ددان نان بە هۆ و ڕاستی جۆربەجۆردا ، کە کاریان کردووەتە سەر پێکهێنانی ئادەمیزاد و زمانی ، بنەمای کێشەی مارکسییانە لەوەدایە ، لەنێو هەموو ئەو هۆ و ڕاستییانەدا (چالاکیی بەرهەمهێنان) بە ڕابەر دادەنێ ، کە دەشێ تەنیا لەنێو کۆمەڵی ئادەمیزاددا هەبێ . خەڵکی کاتێ بۆ ژیانیان ئامێری پێویست دروست دەکەن ، هەر ئەوەندە نییە شتێك بۆ خۆیان بهێننە بەرهەم ، بەڵکو ژیانێکی مایەکیەتی ، شێوەیێکی دیاریکراوی ژیان پێك دێنن .

زمان وەك ئامێری لەیەکتر گەیشتن و وەك وەسیلەی دەربڕین و ڕاگەیاندنی بیر پەیدا دەبێ . ك . مارکس و ف . ئێنگلس لە "ئایدۆلۆژیی ئەڵەمان"دا نووسیویانە : " زمانیش هەروەك بیر دێرینە ، زمان وەك چۆن تەجروبە و هەبوونە بۆ خەڵکیتر ، هەر ئەو هەبوونەشە بۆ من . واقیعی بیریش هەر بەو جۆرەیە . زمانیش بە چەشنی بیر تەنیا لە پێویستییەوە ، لە فشاری پێداویستیی لەیەکتر گەیشتن و پێوەندی بەستنەوە بە کەسانی دییەوە پەیدابووە" [12] .

---

[11] ك . مارکس و ف . ئێنگلس ، کارە کۆکراوەکانیان ، چاپی دووەم ، ب ، ٢٠ ، ل ٤٩٠ .

[12] هەمان سەرچاوە ، ل ٢٩ .

زمان کە خاوەنی هێڵی بەیەکەوە بەستنەوەیە (ویستنی بەیەکتر وتنی شتێك) ، بەتایبەتی مەرجە لە کۆمەڵدا لەئەنجامی چالاکیی بەرهەمهێنانەوە پەیدا ببێ . بەیەکەوە چالاکی نواندن دەبێتە هۆی ئەوەی خەڵکی دەست بکەن بەوەی پێکەوە ببنە خاوەنی ئامێری سروشت و دروستکەری ئامێری کار ، کە ناویان بەسەردا دادەبڕێ .

"... دوای ئەوەی زیادیان کرد و دواتریش پێداویستی خەڵکی و جۆری چالاکی پەرەیان سەند ، کە بەیاریدەیان ئارەزووەکانیان بەجێدێنن ، خەڵك ناوی جیاجیا دەدا بە دەستەیێکی تەواوی ئەو ئامێرانە ، کەوا گەیشتوونەتە ئەوەی لە تەجروبەدا لەگەڵ ئەوانیدی جیهانی دەرەوەدا جیایان بکەنەوە . (...) ئەو ناوە وشەییانە تەنیا لە شێوەی بۆچووندا ئەوە دەردەبڕن ، کە چالاکیی دووپات کردنەوە گۆڕراوە بە تەجروبە ، بەتایبەتی بۆ ئەو کەسانەی لەپێوەندییێکی کۆمەڵایەتیی دیاریکراودا دەژیان ، شتی دەرەکیی دیاریکراو لە خزمەتی دابینکرنی ئارەزووەکانیاندا بوون" [١٣] .

بۆ نموونە لە بەکارهێنانی دار و بەرد بۆ ململانێ لەگەڵ سروشتی دەوروبەردا ، ئادەمیزادی سەرەتایی فێری بەکارهێنانیان و جیاکرنەوەیان لە ئامێریدی بوو . هۆشپەیداکردن لە چالاکیی گشتیدا غەریزەی دەگۆڕێ بە هۆشی ئادەمیزاد . هەرچی بابەتی ئەم هۆشەشە ،

[١٣] هەمان سەرچاوە ، ب٢ ، ل ٢٩ .

کە لە ڕەنجەوە پەیدابووە ، ئیشارەتی دەنگی وەردەگرێ و لەسەر ئەم بناغەیە دێرینترین ڕەگ پەیدابوون .

٢ - بۆ لاکردنەوەی مارکسییانە لە کێشەی پەیدابوونی زمان ، وا باوە نەك تەنیا لە ڕووی پێوەندی بە پەیدابوونی ئادەمیزاد و کۆمەڵەوە تەماشا بکرێ ، بەڵکو لەباری پێوەندی بە پەیدابوونی بیریشەوە سەیر بکرێ _ واتە تێگەیشتنی ئادەمیزاد لە بوونی خۆی و لە پێوەندی بە جیهانی دەرەوە و لە پێوەندیی شتی جیهانی دەرەوە لەگەڵ یەکتردا .

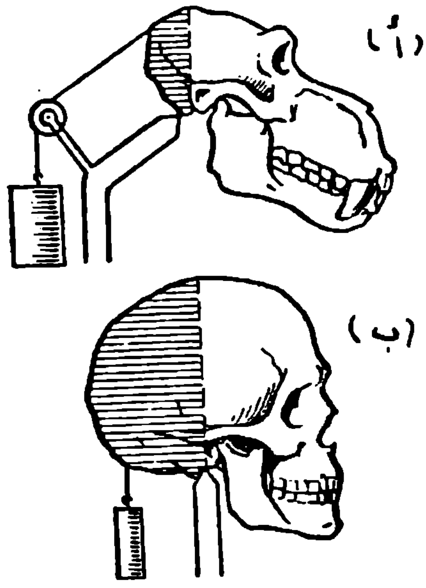
بیریش هەروەك زمان تەنیا لە کۆمەڵدا پەیدا دەبێ ، کاتێ مرۆڤ لە پرۆتسێسی چالاکیی بەرهەمی کۆمەڵایەتیدا بە بەردەوامی خاسیەتی نوێی شتە سروشتییەکان دەدۆزێتەوە و ناویان لێ دەنێ . زمان ئەم سەرکەوتن و وەدەستهێنانەی چالاکیی ئادەمیزاد پتەو دەکا و هەمان کاریش لەسەر پێشکەوتنی بیر دەکا .

تاقمی دەنگەکانیش ، کە وەك بەرد یان سەگ دەبنە سامانی کۆمەڵایەتی ، دەگۆڕێن بۆ وشە و ئەم خاسیەتانە وەردەگرن :

١) واتا گەیاندنی پێداویستییێکی کۆمەڵایەتی ؛ ٢) ناوی بۆچوونێکی گشتی ؛ ٣) یەکگرتنێکی بەردەوامی تاقمی دەنگ و واتاکەی لە بیردا . بەهۆی ئەنجامی ئەرکەوە وشە لەسەرخۆ دەکەوێتە ئەوەی واتای شتی لەبەرچاو نەبووش بگەیەنێ .

تاقمی دەنگی گیانداران بە بارودۆخەوە بەندە : واتای شتی بەرچاوی واقیعی دەگەیەنێ و هاوشانیی ڕوودان دەکا . شەمپازی بە

دەگمەن لە ئەندازەی بازدانیدا هەڵە دەکا – واتە لە دیاری‌کردنی دووریی شت لە خۆیەوە ، بەڵام لە دیاری‌کردنی دووری لەنێوان شتدا بەئاسانی دەکەوێتە هەڵەوە. وشە کە لە کۆمەڵی ئادەمیزاددا پێتەو بووە ، واقیعی هەمەجۆر دەگەیەنێ و لەنێوانیشدا ئەوانەی لە تەجروبەدا کۆکراونەتەوە . وشە دەبێتە بەشێك لە چالاکیی دەروونیی ئادەمیزاد ، بیری ئادەمیزاد وەك هەستی نیشانەی سروشتی .

نەخشەی بەراوردیی (أ) کەللەسەری مەیموون و

(ب) کەللە سەری مرۆڤ ، کە بارودۆخی هاوسەنگی‌یان نیشان دەدا

یەکگرتنی هەمیشەیی تاقمی دەنگ و واتا (مەرجێکی گرنگی پەیدابوونی دێرینترین وشەن) بووە هۆی جووت بوونیان و ئەمەش دیاردەی قەدەغەکردن ئیسپات دەکا . لە کۆندا قەدەغەکردن بە خەیاڵی ئەفسانەوە ، بە باوەڕی سیحرییەوە ، بە هێزی وشەوە بەند بوو : ئەگەر ناوێك بزانی ، ئەوە مرۆکەش دەناسی و هێزت بەسەریدا دەشکێ . لەبەرئەوە لای گەلێ خێڵ و میللەت قەدەغە بوو ناوی سەرکردە و خواوەند و فریشتە بهێنرێ ؛ نەدەبوو کەس ناوی خۆی بە بێگانە بڵێ ؛ ژن ناوی مێردەکەی ببا . ژن لای هەندێ خێڵ تا ئێستاش نەك هەر مافی ئەوەی نییە بە ئاشکرا ناوی مێردەکەی بڵێ ، بەڵکو نابێ سەرپاکی ئەو وشانەش بڵێ ، کە تاکە برگەیێکی لە ناوی مێردەکەی یان لە ناوی کەس و کاری مێردەکەیدا هەبێ .

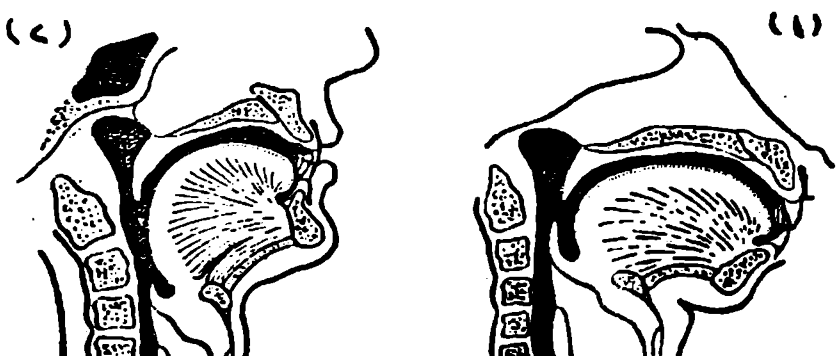
٤ - زانستی مارکسییەت کە ددان بە پەیدابوونی ئادەمیزاددا لە جیهانی گیانلەبەرەوە دەنێ ، ناتوانێ گرنگیی پێشکەوتنی بایۆلۆژیی بناغەی چالاکیی ئاخاوتن و بیر - واتە مێشك و ڕشتەی ئاخاوتن ، ئەندامەکانی بیستن و بینین - ڕەتبکاتەوە . بناغەی بیرکردنەوە و چالاکیی ئاخاوتن بریتییە لەپێشکەوتنێکی بالای پێکهاتنی ڕشتەی دەمارە ماسوولکەییەکان . بۆ سەلماندنی شێوەی دەرەوە پەلیۆئەنترۆپۆلۆژی [١٤] زانیاریی گرنگ دەدات . ئەو پەیکەرانەی

[١٤] پەلیۆ ئەنترۆپۆلۆژی _ بەشێکە لە زانستی ئەنترۆپۆلۆژی ، کە لە جۆری فیزیایی و پێشکەوتنی ئادەمیزادی کۆنی دۆزراوە دەدوێ (وەرگێڕ) .

ئادەمیزادی کۆن ، کە م . م . گیراسیمۆڤ دروستی کردوون ئاوبانگێکی گەورەیان دەرکردووە .

خۆگونجاندنەوەی مەیموون بۆ سەر زەوی و لەسەر دوو پێ رۆیشتنی کارێکی گەورەی کردە سەر پێشکەوتنی سروشت . بەپێی قسەی ئێنگلس ، ئەمە هەنگاوی یەکجارەکی بوو بۆ بوونی مەیموون بە ئادەمیزاد . مرۆ لەسەر بناغەی ڕاست ڕۆیشتنی توانی دەستی وەك ئامێری ڕەنج بەکاربێنێ و بزووتنەوەی ڕێكوپێكی پێ بکات ، مێشك و قورگی پێشیکەوێ و بە کەڵکی دەربڕینی دەنگی واتادار بێت .

ڕاست ڕۆیشتنی هەمیشەیی ، ڕێکبوونی قەد و باڵا ، سەربەرز ڕاگرتن بە ڕادەیێك ، کە بۆریی هەناسە بێپێچ کار بکا و مێشك لە کەللەسەردا تەخت بووەستێ . ئەمە یاریدەی پێشکەوتنی مێشکیدا ، کاری جووڵانەوەی ڕشتەی هەناسەی ئاسان کرد . پێکهاتنی تونژاڵی مێشك و ڕشتەی ئاخاوتنی پیتی کانترۆپ و سینانترۆپ بەجۆرێکە ، کە توانی بوونی دەنگی واتاداری نەبێ .

باری بۆشایی دەم و ئەوکی (١) مەیموون و (٢) مرۆڤ

لێکۆڵینەوە لە پێکهاتنی شەویلەی مرۆڤی دێرینی دۆزراوە بۆ ڕوونکردنەوەی پەیدابوونی ڕشتەی ئاخاوتن زانیاریی باش دەخاتە ڕوو ، چونکە بۆ دەربڕینی دەنگی واتادار شەویلەی سووک پێویستە ، کە توانای جووڵانەوەی خێرای هەیە . بۆ هێنانەدی دەنگی واتادار پێویستە ڕشتەی هەزم و هەناسە بگۆڕرێن بە ئەندامی ئاخاوتن . هەروەها هەندێ مەرجی دی فیزیۆلۆجیش پێویستن : بچووکبوونەوەی بۆشایی دەم و نزمبوونەوەی ئەوك (الحنجرە) ، کە دەبنە هۆی باش دابەشبوونی ماسوولکەکان و چوونەوەیێکی دیوی ڕەهای دەنگە ژێکان .

شۆڕبوونەوەی بەشی خوارەوەی دەموچاو توانستی بە ڕێکوپێکبوونی هەناسەدان دا . لووزەوی هەوا بۆ ئەنجامدانی دەنگی واتادار بەکاربێنێ . نزم بوونەوەی ئەوك بووە هۆی کورتبوونەوەی پەردەی ئاسمانەی دەم و درێژبوونی ڕەگی زمان . لە ئەنجامی ئەو هەموو گۆڕانکارییەدا پێوەندیی نێزك و پتەوی ئەوك و بۆشایی دەم دامەزرا . بۆشایی دەم فۆرمی پێویستیخۆی وەرگرت . باری ئاسۆیی دەنگەژێکان و ئەستووربوونیان و خڕبوونیان بوونە هۆی دەربڕینی دەنگی بەرز و باش یەکخستنی ئاوازی بنەڕەتی ، کە بە لەرینەوەی دەنگەژێکان سازدەبن ، لەگەڵ ئەو دەنگانەی لە بۆشایی دەم و لووتەوە پەیدا دەبن . بەم جۆرە ڕشتەی ئاخاوتنی ئادەمیزاد پەیدابووە و توانستی دەربڕینی دەنگی جۆربەجۆری ئاخاوتنی وەرگرتووە .

پێشکەوتنی ئەندامەکانی هەست (بەر لە هەر شت بینین و بیستن) و ڕشتەی ئاخاوتن بە هاوشانیی ڕشتەی دەمارەکانی مێشکەسەر بووە . مێشکی ئادەمیزاد قەوارە و سەنگی گەورەی هەیە (مام ناوەندی ۱۳۵۰ - ۱٤۰۰ گرامە) . ئەگەر ئەو مەیموونانەی پێشتر ناومان بردن ، سەنگی مێشکیان لەچاو سەنگی لەشیاندا (۱۰۱/٦ ، ۲۰۰/۱) بێ ، ئەوە ئەم نیسبەتە لای مرۆڤ (٤۰/۱)ە . دیوی دەرەوەی مێشکی ئادەمیزاد پڕ خولری و پێچاوپێچە ، کە بە نێوانیاندا چاڵوچۆڵی تێدەپەڕن (ئەمە لای مەیموون زۆر کەمترە) . بەشێکی زۆری کارژی مێشکی ئادەمیزاد کەوتووەتە ناوچەی ناوچەوان و پێشەسەر و تەپڵەسەرەوە و بەشێکی کەمیشی لە ناوچەی پشتەسەر دایە . پرۆتسێسی بیرکردنەوە و ئاخاوتن بەو ناوچانەی مێشکەسەرەوە بەندە . ئەم ناوچانەی مێشک لای مەیموون بێهێزە .

پەیدابوون لە پرۆتسێسی هۆشەکی چالاکیی بەرهەمهێنانی کۆمەڵایەتیی ڕشتەی ئاخاوتن و مێشکی ئادەمیزاد بووە هۆی ڕێکوپێک بوونی تەکدانەوەی چالاکیی ئادەمیزاد و دروستبوونی سیستەمی دووەمی نیشانە .

بەپێی لێکۆڵینەوەی ی . ب . پاڤلۆڤ سیستەمی یەکەمی نیشانە ، کە خاسیەتی ئادەمیزاد و گیانلەبەرانە ، بریتییە لەوەی شتێکی کارتێکەری دەرەکی لە ڕێگای ئەندامەکانی هەستەوە کار دەکاتە سەر مێشك و دژەکردار (رد فعل)ێکی عەفەوی لێ پەیدا دەبێ . بۆ نموونە ، نەڕەی شێر نیشانەی نزیکبوونەوەی مەترسییە لە

گیاندارانی دی (گیاندارانی بچووك ، کە ئەم نیشانەیە وەردەگرن ، بۆ پاراستنی ژیانیان خۆیان دەشارنەوە) . لوورەی گورگ گەلەگورگ کۆدەکاتەوە تا بە هێزێکی گەورەوە پەلاماری نێچیرەکەیان بدەن . سیستەمی یەکەمی نیشانە سیستەمێکی پیٚزانینی راستەوخۆیە بە دەوروبەر و ، خاسیەتێکە لە گشت گیانلەبەرێکدا هەیە . سیستەمی یەکەمی نیشانە ، سیستەمی هەستکردن و تێگەیشتنی شتی چەسپاو و دیاردەی واقیعی جیهانە . چالاکیی ئەندامەکانی هەست سیستەمی یەکەمی نیشانە پێك دێنیٚ .

سیستەمی دووەمی نیشانە تەنیا بە چالاکیی ئەندامەکانی هەست پێك نایەت ، بەڵکو بە مێشکیش ، کە ئەمیش چاری زانیاری‌یەکانی ئەندامەکانی هەست دەکات و دەیانگۆڕێت بەنیشانەی سیستەمی دووەم و دەبنە زانیاریی بیری ئادەمیزاد . بیریش خاوەنی خاسیەتی چالاکی و دەست پێشکەری‌یە ، کە لە گیانداردا نی‌یە . ی . پ . پاڤلۆڤ لەم بارەیەوە نووسیوێتی : " گیاندار تا پەیدابوونی homo sapiens هەڵسوکەوتی لەگەڵ جیهانی دەوروبەردا تەنیا لەرێی سەرنجی راستەوخۆی لە شتی هەمەجۆری کاریگەری سەر ئەندامی جیاجیای و چوونی بۆ شانەکانی رشتەی دەمارە ناوەندی‌یەکانی‌یەوە بووە . لای ئادەمیزادی دوارۆژ نیشانەی پلەی دووەم سەری هەڵدا و

گەشەی کرد و ڕێك کامڵ بوو . نیشانەکانی ئەم نیشانە سەرەتاییانە ، لە شێوەی وشەی دەربڕاوی بیستراو و بینراودا بووە"[١٥] .

سیستەمی دووەمی نیشانە "ئیزافەبوونێکی یەکجاری میکانیکیی چالاکی دەمارەکانە" [١٦]. ئەمەش لە ئەنجامی لەسەر بناغەی کۆمەڵایەتیی چالاکیی بەرهەمهێنانەوە هاتووەتە کایەوە و لە شێوەی وشەدا بووە . سیستەمی دووەمی نیشانە خاوەنی هەلومەرجی تەکدانەوەی کاتیی پێوەندیی ئەو دەمارانەیە ، کەوا ئەنجامی زانیاریی ڕاستەخۆی هەست دەگەیەنن و بە یاریدەی سیستەمی یەکەمی نیشانەوە وەرگیراون . سیستەمی دووەمی نیشانە نەك تەنها بارودۆخ بۆ پێوەندیی دووپات بوونەوە و کاتیی دەمارەکان دابین دەکا، بەڵکو بیری تەجرید و دیالێکتیکییش بۆ هۆشی ئادەمیزاد ساز دەکا .

٥ - لە کۆتاییدا هەلومەرجی گرنگی لێکۆڵینەوە لەبارەی پەیدابوونی زمانەوە بریتییە لە ددان نان بەو ڕاستییەدا ، کە زمانی سەرەتایی ئادەمیزاد ساکار و هەژار بوو و تەنیا لە بەردەوامیی پێشکەوتن و مێژوودا گۆڕرا بە ئامێرێکی ناسك و دەوڵەمەندی لەیەکترگەیشتن و پێوەندیی بەستن .

ئاخاوتنی سەرەتایی ئادەمیزاد پێکهاتبوو لە دەنگی پەرت و بڵاوی تێکەڵ بە ئاواز و ئیشارەت . لە هاوار و قیژەی مەیموون یان ئەو

---

[١٥] ی . پ . پاڤلۆف ، بەرهەمە کۆکراوەکانی ، ب٢ ، کتێبی ٢ ، مۆسکۆ ، ١٩٥٢ ، ل ٣٤٥ .
[١٦] هەمان سەرچاوە ، ل ٥٦٨ .

دەنگانەی ئێستا بەرانبەر گیانلەبەر بەکاردێنرێن ، دەچوو : هەچە - بۆ کەر ، چغە - بۆ سەگ ، ختتە - بۆ پشیلە ...

تاقمی وشە بووە بە دانەی بنەرەتیی زمان ، کە دەکرێ بەو جۆرەی خوارەوە خاسیەتی نیشان بدرێ :

أ) تاقمی وشەی سەرەتایی یەك پارچەیی بوو . دەنگەکانی کەمبوون و باش لە یەك جیا نەدەکرانەوە و بە شێوەیێکی سەرەکی کۆنسۆنانت بوون . ئاخاوتنی واتاداری ئادەمیزاد لە بەرانبەر یەکتر وەستانی کۆنسۆنانتی لێوەکی و کۆنسۆنانتی پشتەوەی زمان و هەروەها دەمەکی و بیقلۆکییەوە دەست پێدەکات . پەیدابوونی کۆنسۆنانتی پێشەوەی زمان و لە یەکتر جیاکردنەوەیان ، هەروەك جیاکردنەوەی کۆنسۆنانتی لێوەکی دواتر ڕوویداوە و هەنگاوێکی گەورە و دیاری سازبوونی ئاخاوتنی ئادەمیزاد و ڕێکوپێك بوونی لانەی زمان بوو .

ب) یەدەکی تاقمی وشە هەروەها زۆر نەبوو ، بۆیە وشەی دێرین لە ڕووی واتاوە پەرت و بڵاو بوو و لەباروردۆخی جیاوازدا جیاواز بوو . چۆن منداڵ دەست بە گرۆگاڵ دەکا، ئادەمیزادیش بە هەمان چەشن دەستی بە قسە کردووە [17] . ئەوەتە منداڵیش ، کە دەڵێ (دا) لەکاتی

[17] دیارە ئەم بەراوردکردنە زۆر تەواو نییە ، چونکە دەنگەکانی منداڵ لەگەڵ دەنگەکانی سەرەتایی ئاخاوتنی ئادەمیزاددا جیاوازن ، هیچ نەبێ لەبەر ئەوەی منداڵ لەدایکبوونەوە پشتەی ئاخاوتنی پتر ڕێکوپێکە و وێڕای ئەوەش ئاخاوتنی ئادەمیزاد دەبیسێ و لاسایی دەکاتەوە .

جیاوازدا واتای جیاواز دەدات و وەك ئیشارەتی گشتی خۆی دەنوێنێ : دایە وەرە ، دایە ڕۆیشت ، دایە هاتەوە .

ج) پەرت و بڵاویی ڕووی واتایی و دەنگی وشەی دێرین بووە هۆی دوویاتبوونەوە و خستنەسەریەکی دێرینترین ڕەگ ، کە کەرەستەی سەرەکیی پێکهاتنی فۆرمی وشە بوو . جیاکردنەوەی فۆرمی وشە بەهۆی پەیدابوونی بەشەکانی ئاخاوتن و حاڵەتەکانیان و ئەرکی هەمیشەیی ڕستەسازییانەوە بوو . بەرانبەر یەکتر وەستانی ناو و کردار و پەیدابوونی جێناو و ئامراز ڕێگەی بۆ سازبوونی حالاتی لێکسیکی و ڕێزمانی خۆشکرد .

پێکهاتنی دەنگی و ڕێزمانی و هەروەها وشەکانی زمان _ ئەو سێ بەشەیە ، کە پەیدابوونیان لە پەیدابوونی پێکهاتنی زمان دەدوێ . پەیدابوونی زمان وەك ئەندامێکی پێکهاتوو و کۆمەڵایەتی کەوتە پێشکەوتن و ڕێکوپێك بوون و کامڵبوون . کێشەی ئادەمیزادیش گۆڕرا بە کێشەی پەیدابوونی میللەت – واتە پەیدابوونی میللەتانی جیاواز و زمانیان .

* * *

فەسڵی چوارەم

کار لەیەکترکردنی زمانان و یاسا و دەستووری پێشەکەوتنیان

ـ١ـ

ترازانی زمان و نزیکەوتنەوەی زمانان

فۆرمی زووی مرۆی ئەمڕۆ (مرۆی هۆشیار– Homo sapieons) لە چەند ناوچەیێکی خاوەن ئاو و هەوای باشی سەر ئەم زەمینەدا پێگەیشت : لە ناوچەی دەریای سپی ناوەڕاستدا ، بەتایبەتی ئاسیای نێزیك ، خوارووی ڕۆژهەلاتی ئەورپا و سەرووی ئەفریقیا... چۆلێی گەلێ هەرێمی پان و بەرینی ئاسیا و ئەورووپا و نزمی بەرهەمی ڕەنج ، مرۆی سەرەتایی‌یان ناچارکرد بەسەر ڕووی زەمیندا پەرت و بلاوببنەوە و کۆمەلی مرۆی تایبەتمەندی خاوەن خانەداری و زمانی جیاواز پەیدا ببن . کۆچکردن لە ناوچەی ئاو و هەوای گەرم بۆ ولاتانی سارد ، پێویستیی نوێی لە خانووبەرە و جلوبەرگدا ؛ لە ئاژەڵ و بواری ڕەنجدا هێنایە ئاراوە . ڕەنج خۆی لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیێك تا دێ پتر هەمەچەشن و ڕێکوپێکتر دەبێ . لە ئەنجامی پێشکەوتنی دوور و

درێژی ئاخاوتنی پەیدابووی مرۆوە ، زمانی جیاواز و دیالێکتی جۆربەجۆر پەیدا دەبن .

مێژووی زمانی ئادەمیزاد لە فرەچەشنیی دیالێکتی هۆزەکان و یەکبوون و دابەشبوونی دواییانەوە دەستپێدەکات . نەک تەنیا ڕەگەزی دایک ، بەڵکو هۆزی سەرەتاییش لەسەر بناغەی توخمی خوێن و زمان – زمانی خێڵ یان دیالێکت – یەکی گرت . ف . ئێنگلس نووسیویە : " لەواقیعدا خێڵ و دیالێکت لە کرۆک و بنەڕەتدا یەک دەگرنەوە"[1] .

پەیدابوونی چەند زمانێکی کەم ، بارودۆخی ئادەمیزاد بوو لە دەمی پەیدابوونیدا و ئەو جۆرە بارودۆخەش تەنانەت لەنێو هەندێ میللەتانی سەردەمی نوێشدا دەبینرێ . ن . ن . میکلووخە مەکەلای[2]، ساڵی ١٨٧١ کە لە باکووری ڕۆژهەڵاتی گینیای نوێ بوو ، نووسیویە دەڵێ :

---

[1] ك. مارکس ، ف . ئێنگلس ، کارە کۆکراوەکانیان ، چاپی دووەم ، ب ٢١ ، ل ٩٣ .

[2] میکلووخە _ مەکەلای زانا و گەریدەی ڕووس ، ساڵی ١٨٤٢ لە هەرێمی نۆفگۆرد لەدایکبووە و ساڵی ١٨٦٣ لە زانکۆی پیتربورگ وەرگیراوە .

ساڵانی ١٨٦٦_١٨٦٧ گەشتێکی بە دورگەی کەناری و مەغریبدا کرد . ساڵی ١٨٦٩یش دوای گەڕانەوەی لە گەشتی ڕۆخی دەریای سوور ، یەکەم بەرهەمی زانستیی دەربارەی چەند جۆرە ماسییێکی دەریایی بڵاوکردەوە .

هەر لە سەرەتای کارکردنییەوە ، گرنگی بە کولتوور و داب و نەریتی میللەتانی ئەو وڵاتانە داوە ، کە بینیونی . دواتر ئەنترۆپۆلۆژی و ئەتنۆگرافی و لێکۆڵینەوەی دانیشتوانی ڕەسەنی باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیا و ئوستراليا ... سەرنجی ڕاکێشاوە . دوو ساڵ و نیو لە باکووری ڕۆژهەڵاتی کەناری گینیای نوێ ژیاوە... (وەرگێڕ) .

" نزیکەی هەر دێیەکی ئەو ناوچەیە بەشە دیالێکتی خۆی هەیە . لەو گوندانەدا ، کە بە پێی چارەکە سەعاتێك لە یەکدی دوورن ، چەند وشەیەکی جیاواز بۆ ڕاگەیاندنی واتای تاکە وشەیێك دەبیسترێ . خۆ دانیشتوانی ئەو گوندانەی دووریان لەیەکەوە بە پیادە سەعاتێك دەبێ ، هەندێ جار بە بەشە دیالێکتی هێندە لەیەك جیاواز دەئاخێون ، کە نزیکەی لە یەکدی تێناگەن " [3]

دابەشبوونی زمان (دیالێکت) و یەکگرتنی زمان و دیالێکت – دوو پرۆتسێسی بنەڕەتیی درێژەیێکی مێژوویی گەشەسەندنی زمانە . ئەم پرۆتسێسانە بە دوو زاراوەی تایبەتی (ترازان–Differentiation) [4] و (نزیك کەوتنەوە – Intergration) [5] ناونراون . (ترازان) بەو دابەشبوونە ناوچەییەی زمان دەوترێ ، کە لە ئەنجامیدا زمان و دیالێکتی خزم پەیدا دەبن . (نزیك کەوتنەوە) بەپێچەوانەوە ئەو پرۆتسێسە مێژووییەیە ، کە یەکگرتن و یەکبوونی زمانان و دیالێکت جێبەجێ دەکا . ترازان ژمارەی زمان زیاد دەکا و نزیککەوتنەوە ژمارەیان کەم دەکاتەوە . حاڵەتی تایبەتی نزیککەوتنەوە بریتییە لە پێوەندیی زمانان ، کە دەبێتە هۆی لەیەك وەرگرتنی وشە و پێکهاتنی

---

[3] ن . ن میکلوورخە _ مەکەلای ، گەشت ، ب ۱، مۆسکۆ _ لینینگراد ، ۱۹٤۰ ، ل ۲٤۳ .

[4] لە (differo)ی لاتینییەوە وەرگیراوە ، کە واتای (بڵاودەکەمەوە ، جیای دەکەمەوە) دەگەیەنێ .

[5] لە (intergrare)ی لاتینییەوە کەوتووەتەوە و مانای (یەکخستن ، بەیەککردنەوە) دەدات .

وشەی هاوبەش لە نێوانیاندا (بەشێوەیێکی بنەڕەتی لە بواری زاراوەدا) .

ترازان و نزیك كەوتنەوە پرۆتسێسی كۆمەڵایەتین ، چونكە جیابوونەوە و یەككرتنی زمانان بەهۆی ئابووری و جەنگی و ڕامیاری و ڕووناكبیری لێكدەدرێتەوە . بەوێنە حاڵەتی ڕوودانی ترازان لە سیستەمی كۆمەڵگەی سەرەتایی‌دا بە ڕادەی نشێوی و كزیی هێزی بەرهەمهێنان و كەمیی ژمارەی تیرە و خێڵ و نزمیی پلەی چڕیی دانیشتوان ڕوون دەكرێنەوە . ئەم سێ ڕاستی‌یە وایان لە مرۆی زوو كردبوو بە بارودۆخی جوگرافی و ئاو و هەواوە پتر بەند بێ . گەڕان بەدوا خواردن و بەرگری لەخۆكردن (دارستان ، چیا ، ڕوبار) بوونە هۆی كۆچكردنی هۆز و عەشرەت ، یان گیربوونیان لە شوێنێك . بەوێنە دارستانی ساكسۆن لەنێو خێڵە جەرمانی و سلاڤی‌یەكاندا ، ناوچەی بێ‌لایەن بوو و بە سلاڤی (برانیبۆر - دارستانی پاراستن)ی پێ‌دەوترا (لەگەڵ "براندینبورگ"دا بەراوردی بكە) .

ك . ماركس نووسیویەتی : "ویست و ئارەزووی بەردەوام بۆ دابەشبوون لە ماكی پێكهاتنی ڕەگەزدا ڕەگی داكوتا و ئەمەش ویست و ئارەزووی بۆ پەیدابوونی جیاوازیی لە زماندا بەهێز كرد ، بێ خۆڕزگاركردن لە بارودۆخی كۆمەڵایەتی‌یان (واتە - كێوێتی و دڕندەییتی خێڵەكان) و فراوانكردنی ئەو ناوچانەی لێی دەژیان . ئەگەرچی زمانی ئاخاوتن لە بواری وشەدا باش جێگیر دەبێ و لەباری قاڵبی ڕێزمانیشەوە باشتر خۆی دەگرێ ، بەڵام ناتوانێ لە حاڵەتی

نـەگۆڕاندا بمێنێتـەوە . سـنوور شـکاندنی گـیربوون و بڵاوبوونـەوە بـە تێپەڕبوونی کات بووە هۆی پەیدابوونی جیاوازیی لە زماندا .ئەمـەش ڕێی بۆ ئارەزووی سەربەخۆیی تەواو خۆش کرد"[٦] .

-٢-

خزمایەتیی زمان و یەکێتیی زمان

بڵاوبوونەوە بە دەورووبەردا و پەلهاویشتن بۆ دوور ، کە ئەنجامی ماوەی دوور و درێـژی کۆچکـردن بـوو ، جیـاوازیی لـە زمـاندا هێنایـە ئاوانەوە . بەڵام ئەو زمانانەی دەگەڕێنەوە سەر یەك سەرچاوە ، بنـەما و ئافیکس ؛ یاسای فۆنەتیکی ...یان پاراستووە . خاسیەتی پێشکەوتنی زمانی مرۆ بریتی‌یە لە هاتنەکایەی زمانانی خزم . یەك زمانی دەبێتـە بەڵگەی گشتێتیی پەیدابوون . کۆبوونەوەی خێڵەکان لە ڕۆژانی جـەژنی هاوبەش و شیعری میللی ، بـەکارهێنانی گشـتێتیی یـەکێتی زمانـانی خێڵی خزمی ڕاگرتبوو .

ئـا . ڤ . دیسنیتسـکایا نووسـیویە : " لـە ژیـانی کۆمەڵگـەی دواتـردا ، کە تێیدا نووسین تەنانەت ئەگەر لە سنووڕێکی تەسکیشدا بۆ هەندێ پێویستی بەکارهێنرابێ ، بـەڵام هێشـتا نـەیتوانیوە ئـەرکی کولتـووری هەمـەکی بـەجێبێنێ . شـیعری سـەرزار کـە ئاوێنـەی

---

[٦] ك . مارکس ، کورتەی کتێبی لویس گ . مۆرتان ، "کۆمەڵگای کۆن" _ ئەرشیفی مارکس و ئێنگلس ، ب ٩ ، مۆسکۆ ، ١٩٤١ ، ل ٧٩ .

ئایدۆلۆژیی ئارەزووی جەنگاوەران و پاریزەران و سەروەران بوو، دەورێکی یەکجار گەورەی بینی و کاتی بێئیشیانی دەڕازاندەوە و دەبووە هەوێنی هێز و سەرکەوتنی نوێ ...

زمانی ئەو بەرهەمانەش ، زمانی شیعریی دیالێکتی ڕووکەش بوو ، کە خۆی جیادەکردەوە لە کۆمەکی ڕێژە و تایبەتی و وشەی کۆن و هەروەها زۆری یان کەمیی جیابوونەوەی لە ڕێزمان و فۆنەتیکی ئاخاوتنی ڕۆژانە"[٧] . بڵاوبوونەوەی زمان بە دوو ڕێگادا ڕۆیشتوە : لە لایەکەوە لە ڕێگای زۆربوونی سروشتیی مرۆ و کۆچکردنی بەشێك لە تیرە و خێڵەکان بۆ ناوچەی چۆڵ . لە لایەکی دیەوە لە ڕێگای تەنگهەڵچنینی زمانێك بە زمانێکی دی . وەك ئا . س . پوشکین دەڵێ :

میللەت جێی میللەتی گرتووەتەوە

ڕووی مرۆش زەمین گۆڕیویە

بەشێکی گرنگی پێکهاتنی مێژووی زمانی ئەم سەر زەمینە ، بریتییە لە پەیدابوون و بڵاوبوونەوەی زمانە هیند و ئەوروپییەکان . ئەم پرۆتسێسە لە دەمێکی یەکجار دێریندا دەستی پێکردووە و ئێستاش هەر لەکاردایە ، بەلام لە شێوەی بڵاوبوونەوەی زمانی کامڵ و پێگەیشتوودا . وەك : زمانی ئینگلیزی و ڕووسی و ئیسپانی و هی دی .

---

[٧] ئا . ف . دیسنیتسکایا ، فۆرمی زمانی ئاخاوتنی دیالێکتی ڕووکەش و دەوری لە مێژووی زماندا ، مۆسکۆ ، ١٩٧٠ ، ل ١٧ .

لە دەوری بەردی کۆندا سەقامگیر بوونی باووباپیرانی زووی ئەو هیندوئەورووپاییانەی نێوان ڤۆلگا و دونای ، دەکرێ بەو ڕاستی و بەڵگەیە بسەلمێنرێ ، کە (ڤۆلگا ، دۆن ، بووگ ، دونای ، بەڵکان ، کەرپات ، چۆرنەیە مۆرێ "دەریای ڕەش - وەرگێڕ") بریتین لە وشەی هیندوئەورووپایی . هەروەها (بیریۆزا)[^8] تاکە ناوی هیندوئەورووپایی درەختە ، کە ڕەنگدانەوەی هەرێمێکی خاوەن ئاووهەوای تایبەتی تێدا بێ . نزیکەی (١٥) هەزار ساڵ لەمەوبەر چەرخی سەهۆڵبەندان کۆتایی هات و دەوری دروستبوونی خێڵە هیندوئەورووپاییەکان دەستی پێکرد . بێگومان ئەمەش ئەوە ڕوون دەکاتەوە ، کە وشەی "زیما" (زستان) و "سنێگ" (بەفر) هیندوئەورووپایین . لە زۆر زمانی هیندوئەورووپاییدا ناوی وێکچووی گیانلەبەر : "ئەڤتسا" (پەز ؛ "ئەلێن" (ئاسک) ؛ "یوژ" (ژیشک) ... باڵندە "ئۆریوڵ" (هەڵۆ) ؛ "ژوراڤل" (زەرافە) ... مێش و مەگەز و گەزندە : "مووخە" (مێش)...

لە نیوەی یەکەمی دەوری بەرددا ، بەر لە ٤ - ٣ هەزارەی پ . ز . دا ، سێ هەرێمی زمانە هیندوئەورووپاییەکان دروستبوو : ١_ سەروو ؛ ٢_ ناوەندی ؛ ٣_ خوراوو .

زمانی ئیترووسی ئیتالیای کۆن (کە دوایی زمانی لاتینی بەتەواوی تەنگی پێهەڵچنی) ، لیکی ، لیدی ، لووڤی ، هیتی ، زمانەکانی

[^8]: درەختێکە لە شێوەی چناردا (وەرگێڕ) .

ئاسیای بچووك ... هەرێمی خواروو[٩] پێك دێنن . نووسینی مێخی‌ی هیتی‌یەکان دەگەڕێتەوە بۆ سەدەکانی ١٨ - ١٢ ی پ . ز . و بەڵگەنامەی نووسراوی هەرە دێرینی زمانە هیندوئەورپاییەکانە . نووسینی هیرۆگلیفی هیتی‌یەکان دەگەڕێتەوە بۆ سەدەکانی ١٤ - ١٢ پ . ز .

هەرێمی ناوەندی پەلی زیاتری گرتبووە خۆ : لە لایەکەوە پەلی ئیتالی (ڕۆمانی) و جەرمانی جیادەبێتەوە . لە لایەکی‌دی‌یەوە ئیلیری – فراکی (کە ئێستا بووەتە زمانی ئەڵەمانی) ؛ گرێکی ؛ هیندوئێرانی (کە دابەش‌دەبێ بەسەر پەلی ئێرانی و هیندیی زمانە هیندوئەورووپاییەکان‌دا) . پەلی جەرمانی و ڕۆمانی و سلاڤیانی سەر بە هەرێمی سەروون (سلاڤیانی لە نێوانیاندا زۆر دیارە) و کۆمەڵی زمانانی خزم پێکدێنێ .

ئێستاش چاوێك بە پێکهاتنی سێ گرووپی زمانە سلاڤی‌یەکاندا دەخشێنین : سلاڤیانیی ڕۆژئاوایی ؛ سلاڤیانیی باشووری ؛ سلاڤیانیی ڕۆژهەلاتی .

زمانی سلاڤیانیی گشتی لە دیالێکت و هەرێمی دیالێکتی خزمی نێزیك پێکهاتبوو ، کە ناوچەی خواروو (پریپیات) لەنێوان ڕۆژئاوای (بووگ) و نێوەندی (دنیپر)ی گرتبووەوە . لە ڕۆژئاوا و باکووری

---

[٩] لەتەك زمانە هیندوئەورووپاییەکان‌دا لە سەرووی دەریای سپی ناوەڕاستەوە ، هەروەها زمانە پەرێنی‌یەکان و زمانە قەفقاسی‌یەکان و ... بڵاوبووبوونەوە .

سـلاڤیانی‌یەکانەوە ، بەڵتیقی‌یـەکان دەژیـان ؛ لـە ڕۆژهـەڵات و باکووریانەوە : خێڵەکانی فینۆئوگۆر ؛ لە باشوریانەوە ئێرانی‌یەکان .

سلاڤیانیی گشتی چەندین سەدە وەك خۆی مایەوە . لە نیوەی دووەمی هەزارەی یەکەمی پێش زاینەوە تا سەدەکانی ٦ - ٧ی پاش زاین . میراتی هیند و ئەوروپایی نەك تەنیا خۆی پاراست ، بەڵکو خۆیشی گونجاند . لەگەڵ بەردەوامیی پەلهاویشتنیشدا سیمای گشتیی خۆی نەگۆڕی . ئەوەتە لە سەدەکانی ٦ - ٧دا خێڵە سلاڤیانی‌یەکان بە ناوچەیێکی یەکجار پان و بەریندا بلاوبوونەوە : لە (ئیلمین)ەوە لە باکوور تا (یۆنان) لە باشوور ؛ لە (ئۆکا)وە لە ڕۆژهەلات تا (ئێلبا) لە ڕۆژئاوا .

بلاوبوونەوەی سلاڤیانی‌یەکان بە ناوچەی زۆر و فراواندا بووە هۆی پەیدابوونی سێ گرووپی زمانی سلاڤیانی و لە دەنگەکان و دەستووری وشەگۆڕیی سلاڤیانیی گشتی‌دا جیاوازی لەنێوانیاندا سەری هەڵدا . هەروەها وشە و ڕەگ و یاسای فۆنەتیکی و ڕێزمانیی نوێ پەیدابوو . بۆ نموونە ناوی (کارلی مەزن) - پادشای فرانك ، کە لە سالی (٨٠٠)ەوە ئیمپیراتۆر بوو ، وەك نازناوی پادشا لە زمانە سلاڤیانی‌یەکاندا فۆرمی فۆنەتیکی جیاوازی وەرگرت : پۆلۆنی (کرۆل) ؛ سلۆڤاکی (کرال) ، چیکی (کرۆل) ؛ سێرب و کەرواتی (کرال) ؛ ڕووسی کۆن و نوێ و ئۆکرانی (کەرۆل) ... گونجاندنی عادەتیی ئەمە بریتی‌یە لە پێکهاتنی برگەی کراوەی زمانە سلۆڤاکی‌یەکان و کۆنسۆنانێتی زمانە سلاڤیانی‌یە ڕۆژهەلاتی‌یەکان .

بڵاوبوونــەوەی زمانــە سـلاڤیانییەکان لــە بــەڵقان ، بــووە هــۆی ئەنجامدانی زمانە سلاڤیانییە باشوورییەکان (بەلگاری ، مـەگدۆنی ، سـێرب و کـەرواتی ، سـلۆڤاکی) و یـەکێتی زمانــە بەڵقانییــەکان ... زمانانی خزم تایبەتێتی بنەچەیی خۆیان دەپارێزن . تایبەتێتی گشتیی یــەکێتی زمــان لــە ئــەنجامی پێوەندیــی دوورودرێــژی زمانــاندا و لــە سەقامگیری یەك ناوچەیی ، یان لە یەك نێزیکی ، یـان دراوسـێیتیدا دروست دەبێ .

یــەکێتی زمانــە بەڵقانییــەکان، ئــەو زمانــە هینــد وئەورووپاییانــە دەگرێتەوە ، کەسەر بە پەلی جیاوازی ئەم خێزانانەن :

ئەڵبانی ، بەلگاری، مەکـەدۆنی ، یۆنـانیی نـوێ ، ڕۆمـانی (زمـانی ڕۆمانی لەسەر بناغەی لاتینیی میللی سازبوو ، کە کۆلۆنیستەکان لە داکـی و نیمچـە دورگــەی بــەڵقان قســەیان پــێ دەکـرد) . تایبــەتێتی ڕێزمانیی یەکێتی زمانە بەڵقانییەکان بریتییە لە : نیشانەی کۆتایی ؛ پێکهاتنی کـاتی ئـایندە بە هاریکـاری کرداری یاریدەدەری (خـەتێت) ؛ گۆڕینی چاوگ بە فۆرمی شیکاری ؛ شیکاری لە گۆڕینی دۆخی ناودا .

نموونەی نیشـانە لە ڕۆمـانیدا "ئۆتـول" مـرۆڤ – لــە homo ille ەوە) ؛ "فراتێللـیَ" (بـرا) – (لـە frater ille ەوە) ... لــە بــەلگاریدا "چۆڤێکـت" (مـرۆڤ)؛ مۆمتیسـتیَ (لاوان)؛ مۆماتــا (کـچ)؛ مۆمچێتـا) (کوڕ)؛ "مۆمیچێتۆ" (کیژۆڵە) ... نموونەی کاتی ئایندە : ڕۆمانی "ڤۆن سـینتا" یـان "سـینتا ڤـۆی" (گۆرانـی دەڵێـم) – "ڤـۆی" لـە "ڤۆیـۆ < Voleo" (حەزدەکــەم) ... بــەلگاری "شــیَپێیا" (گۆرانــی دەڵێــم) ؛

"شێ‌پێیش" (گۆرانی دەڵێ) . ئامرازی (شێ) فۆرمی مەیوی کەسی سێیەمی تاکی کرداری "شێ" (حەزکردن)ە .

نەك تەنیا مێژووی زمانە هیند وئەوروپاییەکان ، بەڵکو مێژووی خێزانی زمانەکانی دیش ، ئەوە نیشان دەدەن ، کەپێکهاتنی زمانانی خزم پلە بە پلە پێ‌گەیووە و توندوتۆڵ بە مێژووی میللەتانەوە ، واتە - خاوەنی ئەو زمانانەوە - بەندە . دروستبوونی دیالێکتی خێڵەکان و لەسەر بناغەیان پەیدابوونی خێزانی زمانانی خزم و گرووپی زمانان ، بەڵگە و ڕاستی‌یەکی گرنگە لە مێژووی مرۆڤایەتی‌دا و بە هەمان چەشنیش پەیدابوونی ئاخاوتنی مرۆڤ .

لە کۆتایی‌دا سێیەم قۆناغی بنەڕەتیی گەشەسەندنی مێژووی زمانان بریتی‌یە لە دروستبوونی زمانی میللەت و دواتریش زمانی نەتەوە . ئەم پرۆتسێسە لە سەدەکانی ٩ -١٠ی زاینەوە دەستی پێ‌کرد و تا ئێستا بەردەوامە . لەو قۆناغەدا ، چۆن ڕوودانی دروستبوونی زمانانی نوێی خزم ، وەك (فەرەنسی ، مۆلداڤی ، ڕووسی ، ئۆکرانی...) لە جموجۆڵدا بوون . هەروەها بەکارهێنانی زمانانی پێگەیشتووش ، وەك زمانی نوێی میللەت یان نەتەوە ، بەوێنە (میللەتانی خاوەن زمانی ئیسپانی و نەتەوەکانی باشووری ئەفەریقا) کەوتبوونە گەڕ .

-٣-

پەیدابوونی زمانی میللەتان و
دیالێکت و بەشە دیالێکتی ناوچەیی

میللەتان و زمانیان ، دیالێکت و بەشە دیالێکت لە هەرەس‌هێنانی دەسەلاتدارێتی خاوەن کۆیلەکان و دەولەتانی زووی دەرەبەگایەتی‌دا پەیدابوون . کرۆك و بنەڕەت بریتی‌یە لە یەکگرتنی خەلك بەپێی ئەو خاکەی لێی دەژین ، نەك پێوەندیی خزمایەتی . بەپێی بۆچوونی ف . ئێنگلس : " میللەت بەر دابەشکردن نەکەوت ، بەلکو خاك و زەوی کەوتە ژێر ئەو بارەوە" و لە شوێنی یەکبوونی تیرە و هۆزەکان "یاسای دەولەتی نویٔ پێکهێنرا ، کە لەسەر بناغەی دابەشکردنی خاك و جیاوازیی دارایی دامەزرا"[١٠] . بەوێنە لە ئەوروپا گرێکی و فەرەنسیی کۆن و ڕووسی کۆن و میللەتانی دی پەیدابوون و بە شێوەیێکی سەرەکی بە زمانی هیند وئەورووپایی قسەیانٔ دەکرد . تەماشای دوو نموونە دەکەین :

خاکی فەرەنسا لە کۆتایی هەزارەی یەکەمدا خێلە کەلتی‌یەکانی تێدا دەژیان . لە سالانی ٥٨ - ٥١ ی پ . ز . دا یوولی تسیزار ، کالیا (کە ئەو سەردەمە بەو ولاتەیان دەوت)ی داگیرکرد و خستی‌یە سەر ولاتی ڕۆما . بەڕێوەبەرایەتیی ڕۆما و قوتابخانەکان بە زۆر شوێندا

---

[١٠] ك . مارکس ، ف . ئێنگلس ، کارە کۆکراوەکانیان ، چاپی دووەم ، ب ٢١ ، ل ١٢٩ .

پەلیان هاویشت ، بەتایبەتی لە باشووردا ، زمانی لاتینیش - لە قاڵبی لاتینیی میللیدا - بەکارهێنرا . لە کۆتایی سەدەی پێنجەمدا لەلایەن خێڵەکانی ئەڵەمانیای ڕۆژئاواوە (فرانکە سالیکییەکان) کالیا داگیر کرا . لەسەرخۆ و بەتایبەتی دوای جیابوونەوەی پادشایەتی فەرەنسا (ساڵی ٨٤٣) ، فرانکەکان لەگەڵ خەڵکی ناوچەکەدا - گالۆ - ڕۆمایی باووباپیرانی زوویاندا - تێکەڵ بوون .

کۆتایی سەدەی دەیەم لە فەرەنسا دوو شێوە زمانی فەرەنسایی کۆن پەیدابوو : باکووری (نۆرماندی و پیکاردی و دیالێکتی دی) و پرۆڤانسالی (گاسکۆنی و لانگێندۆیی و دیالێکتی دی) : داستانی قارەمانێتیی فەرەنسی لەدایك بوو (لەنێوانیاندا "گۆرانیی ڕۆلاند") . بەلام لەگەڵ ئەوەشدا تاسەدەی پازدەیەم زمانی فەرەنسی وەك دیالێکتی نێوەندیی - ئیل دیٚ فرانس - مایەوە . هەرچی دەرەوەی شار و گوند بوو ، بەتایبەتی لە پرۆڤانس و لۆتارینگ بە زمانی خۆیان دەدوان .

لە سەدەی (١٦)دا یەککرتنی فەرەنسا هاتە ئەنجام ؛ پادشایەتیی ڕەها دەرکەوت ؛ ئەدەبی ڕاپەڕینی (ف . ڕابلیٚ ، م . مۆنتێن ، پ . ڕۆنسار) پەیدابوو . ساڵی ١٦٩٤ ئەکادیمیەی زانستی فەرهەنگی بلاوکردەوە ؛ دەستووری زمانی ئاشکرا و ڕاست خرایە بەرچاو . زمانی فەرەنسی بە گشت هەرێمەکاندا بلاوبووەوە . لە بناغەی زمانی فەرەنسیدا لاتینیی میللی هەیە ، کە لە سەردەمی سەرهەڵدان و پەیدابوونییەوە گۆڕانی زۆری بەسەردا هاتبوو . گۆڕانی هەرە

بنەڕەتـی – گەشەسەندنی شـیکاری و بیناکردنـەوەی پێوەندیـی چەندێتیی بزوێنەکانە . لـە جێگـای بزوێنـی درێـژ و بزوێنـی کـورت ، بزوێنی کراوە و بزوێنـی داخراو پـەیدابوو . بزوێنـی بـێ هـێز (نـبرە– Stress) بەرەو نەمان چوو ؛ کۆنسۆنانتی کۆتایی وشە لە تەلەفوزکردن کەوت .

میللـەتی ڕووسـی کـۆن ، لەسـەر بنکـەی یـەکگرتنی هـۆز و خێڵـە سلاڤییەکانی ڕۆژهەڵات پەیدابوو . لە سـاڵی ١٨٨٢دا (ئۆلێـگ)ی میری نۆڤگۆرۆد ، (کیـف)ی لـەژێر دەسـتدا بـوو و کردی‌یە پایتـەختی (کیفـی ڕووسـی) – دەوڵـەتی پۆلیـانی[11] و کریڤیچـی[12] و سـلۆڤینی[13] و میرەکـانی کیـف وردە وردە کەوتنـە ژێـر دەسـتەڵاتی دێریڤلیـانی[14] و سێڤیریانی[15] و رادیمیچی[16] و ئولیچی[17] و تیڤرسی[18]. دواتریش لە

(11) ئەو خێڵ و تیرە سلاڤیانی‌یە ڕۆژهەڵاتی‌یانەن ، کە لە هەردوو بەری ڕوبـاری دنیـپر بڵاوبووبوونەوە (وەرگێڕ) .

(12) یەکگرتنی ئەو خێڵ و هۆزە سلاڤیانی‌یە ڕۆژهەڵاتی‌یانەیە ، کە لە سەدەکانی ٦ _ ١٠ دا پێکهاتووە ... لە ناوچەی پان و بەرینی‌باکووری دنیپر و ڤۆلگا و خۆرئاوای دڤینا و هەروەها باشووری باس دەژیان (وەرگێڕ) .

(13) یەکێکە لە خێڵـە ڕووسە دێرینـەکان، کـە لەدەوروبـەری کـەناری دەریاچـەی ئیلمێـن دەژیان (وەرگێڕ).

(14) ئەو خێڵانەن ، کە لە سەدەی ١٤دا لە سەرووی ڕۆژهەڵاتی ڕووسیادا دەژیان و لەوێوە بۆ شوێنی دی کۆچیان‌کرد (وەرگێڕ) .

(15) هەندێ تیرە و هۆزی سلاڤیانیی ڕۆژهەڵاتین . لە کۆتایی یەکەم هەزارەی زایندا لە دەوریەری ڕوباری دیسنا و سێیما و سولا و هەندێ ناوچەی دی سەقامگیر بووبوون (وەرگێڕ) .

سـەرووی ڕۆژهەڵاتـەوە : ڤیـاتیچی [١٩] ؛ لـە خـوارووی ڕۆژئاواشـەوە ڤۆلنیایی [٢٠] (دەلیبی) و کەرواتی سپی . کیفی ڕووس لە ململانێیێکی قورسدا لەگەڵ تیرە و خێڵ و دەوڵـەتانی دراوسێیدا خـۆی ڕاگـرت و دەوڵـەتی دامـەزراند و کولتـووری خـۆی بـەرزکردەوە ، زەمینـەی بـۆ گۆڕینـی هـۆزە سلاڤیانییە ڕۆژهەڵاتییەکانی بە میللەتێکی یـەکگرتوو خـۆشکـرد – واتە میللەتێکی خاوەن زمانی ڕووسیی کۆن (سلاڤیانیی ڕۆژهەڵاتی پەیدابوو .

ڤ . پ . فیلین نووسیویەتی : (یەکێتیی زمانی ڕووسیی کۆن ، کە لە سەردەمی دابەشبوونی سیستەمی ڕەگەزایەتی و بەرەو کۆمەڵگەی دەرەبەگایەتی چووندا بووە ، شتێکی بێگومانە . ئەم یەکێتییە بەهۆی هەلومەرجی جیاوازی دوور لە زمانەوانییەوە سازبووە : نەبوونی

[١٦] یەککگرتنی ئەو خێڵە ڕووسییە دێرینانەیە ، کە لە هەزارەی یەکەمی زاییندا لە خاکی ڕادیمچیدا دەژیان و شوێنی هەرە چڕیان باشووری دنیپر بوو (وەرگێڕ) .

[١٧] گروپێکی خێڵە سلاڤیانییە ڕۆژهەڵاتییەکانە ، کە لە خوارووی دنێپر و دەوروبەری دەریای ڕەش دەژیان (وەرگێڕ).

[١٨] یەککگرتنی هەندێ خێڵی سلاڤیانیی ڕۆژهەڵاتییە ، کە لە ناوچەی دنیپرەوە تا دەریای ڕەش بڵاوبووبوونەوە (وەرگێڕ) .

[١٩] چەند خێڵێکی کۆنی ڕووسە ، کە لە ناوچەکانی باس و ئۆکی دەژیان (وەرگێڕ) .

[٢٠] ئەو خێڵ و هۆزە سلاڤیانییە ڕۆژهەڵاتییانەن ، کە لە کۆتایی هەزارەی یەکەم و سەرەتای هەزارەی دووەمی زاییندا لە هەرێمەکانی ڤۆلینی ، لەمبەر و ئەوبەری کەناری ڕووباری بوگا و هەندێ ناوچەی دی جێگیر بووبوون (وەرگێڕ) .

سنووری خاك لەنێوان خێڵە سلاڤیانی‌یە ڕۆژهەڵاتی‌یەکاندا و لە پاشیشدا نەبوونی سنووری پتەوی زەوی‌وزاری دەرەبەگەکان ، گەشەکردنی زمانی ڕووکەشی شیعری میللیی خێڵ و پێوەندی توندوتۆڵی بە زمانی کولتووری ئاینی‌یەوە ، کە لە گشت هەرێمەکانی سلاڤیانی‌یە ڕۆژهەڵاتی‌یەکاندا بڵاوبووبووەوە و بووبووە هۆی سەرەتای پەیدابوونی زمانی کۆمەڵگە و بە تایبەتی ، کە لە بەستنی پەیمان و ڕێکەوتنی نێوان خێڵەکان و حوکمدان و یاسا و دەستووردا بە ئاشکرا دەردەکەوت"[٢١] .

میللەت وەك کۆکەرەوەی مێژوویی خەڵك ، گونجانی کۆکەرەوەی خاك و کولتوور و زمانە . بناغەی ئابووری و دەوڵەتی میللەت دەشێ جیاواز بێت . لە ڕووی مێژووەوە ، میللەتی میسری کۆن و چینی کۆن و هێللینیی کۆن یەکەم کۆمەڵانی میلەت بوون ، کە لە ناو جەرگەی کۆمەڵگەی کۆیلایەتی‌یەوە سەریان هەڵداوە . لە بارودۆخی کۆمەڵگەی دەرەبەگایەتی‌دا میللەتی فەرەنسیی کۆن و ڕووسیی کۆن پێ‌گەیشتوون .

گشتێتیی خاك هەلومەرجی پێکەوە ژیانی خەڵکی هۆزی جیاوازی پێکهێنا و کولتووری گشتی و زمانی گشتی سازکرد . بەڵام بۆ دەرەبەگایەتی لەتەك دەوڵەتی گشتی و زمانی گشتی‌دا ، تایبەتێتی گەشەسەندنی زەوی‌وزاری دەرەبەگایەتی و دیالێکتی ناوچەیی هەیە .

[٢١] ف . پ . فیلین ، پەیدابوونی زمانی ڕووسی و ئۆکراینی و ڕووسی سپی ، لێنینگراد ، ١٩٧٢ ، ل ٦٢٥ .

پێشتر پەنجەمان بۆ ئەوە ڕاکێشا ، کەوا سەدەکانی ۱۰ – ۱٤ لە فەرەنسا جیاوازییێکی گەورەی دیالێکت هەبوو . ئەو جیاوازییە هێندە بەرچاوبوو ، هەندێ توێژەری وا لێکردبوو بە دوو میللەت (فەرەنسیی سەروو و ناوەڕاست) و (فەرەنسیی خواروو و ناوەڕاست) ناویان بەرن . ڕووسیی کۆن (سلاڤیانیی ڕۆژهەلاتی) خاوەنی تایبەتێتی دیالێکتی بوو ، کە ئەویش میراتی سەردەمی سلاڤیانییەکانی کۆن و دەمی دابەشبوونی خێڵە سلاڤیانییە ڕۆژهەلاتییەکان بوو . لە ڕووخانی کیفەوە ، وەك شاری پایتەخت و گەشەسەندووی پێوەندیی دەرەبەگایەتی ، جیاوازی دیالێکتی پەرەی سەند ، بەتایبەتی لە خاکی گالیسکۆ - ڤۆلین و کیف و چێرنیگۆڤ و ڤلادیمیرە - سوزدەل و پینسکۆ - توروۆڤ ... هتد . بۆ نموونە لە یادگارە نووسراوەکانی نۆڤگۆرۆدی کۆن و پسکۆڤی کۆندا ژمارەیێکی زۆری تایبەتێتی فۆنەتیکی و سیمانتیکیو لێکسیکی دیالێکتی بەرچاو دەکەوێ .

چارەنووسی دیالێکت و بەشە دیالێکتی ناوچەیی ، کە لە سەردەمی دەرەبەگایەتی و سەرەتای قۆناغی سەرمایەداریدا پەیدابوون ، جیاوازن . لە لایەکەوە ، کاتی شێوەی خۆشیان دەگۆڕن ، هەروەك دیالێکتی ئەو زمانە دەمێنێتەوە و ئەمەشمان لە نموونەی زمانی ئەڵەمانی و ڕووسیدا باس کرد . زمانی پێوەندی بەستن و لەیەکترگەیشتنی نێو تیرە و خێڵەکان هی مەڵبەندی ئابووری و ڕامیارییە و ئەو دیالێکتانەی دەوریان داوە وەك کەرەستەی زمانی میللی خۆیان دەنوێنن . دیالێکتی ڕۆما بناغەی زمانی لاتینییە .

دیالێکتی فلۆرێنت - هی ئیتالیە ؛ دیالێکتی کارتلیی ڕۆژهەلاتی گورجستان – هی گۆرجی‌یە ؛ دیالێکتی کازاخی – هی تەتاری‌یە ... هتد . لە لایێکی دی‌یەوە ، ئەو دیالێکتە ناوچەییانەی لە خزمەتی جەماوەری میللەتدان ، دەتوانن ببنە بنکەی زمانانی جیاواز .

بۆ نموونە ، بەم چەشنە لەگەڵ هەندێ دیالێکتی زمانی ڕووسیی کۆندا ڕووی‌دا . بی‌گومان زمانە سلاڤیانی‌یە ڕۆژهەلاتی‌یەکانی ئەمڕۆ زادەی ڕاستەوخۆ و پێوەندیی بەردەوامیی زمانانی خێلات و خاکی دەرەبەگایەتی نی‌یە ، بەلام لەگەڵ ئەوەشدا ، گومان لەوە ناکرێ ، گشتێتی هەرە کۆن و تایبەتێتی دیالێکتی ، وەك خاسیەت لە سەدەکانی ١٤ – ١٥دا پەیدابووە و بلاوبوونەتەوە و ڕادەی جیاوازیی سێ زمانی سلاڤیانیی ڕۆژهەلاتی و دیالێکت و بەشە دیالێکتەکانی پارێزراوە .

پەیدابوونی میللەتی ڕووس (ڕووسی مەزن) لەسەر خاکی سەرووی ڕۆژهەلاتی ڕووس بەندە بە دروستبوون و پتەوبوونی دەوڵەتی مۆسکۆوە . ڕووسەکانی باکوور و بەشە دیالێکتەکانی مۆسکۆ و دەوروپشتی ڕووسەکانی ناوەڕاست، کۆمەڵێك خاسیەتی ڕووسەکانی باشووریان وەرگرت ، بەتایبەتی کردنی (ۆ) بە (ا) . بەشە دیالێکتی ڕووسی ناوەڕاست بووە بناغەی زمانی ئاخاوتنی میلیی ڕووسی مەزن ، کەوا لەگەڵ هیچ دیالێکتێکدا یەك ناگرنەوە و لە زمانی نووسینی کارگێڕی و کتێبە سلاڤیانی‌یەکاندا کاری تەواوی نی‌یە .

دروستبوونی میللەتی ئۆکراینی لەسەر خاکی خوارووی ڕۆژئاوای ڕووسا دەستی پێکرد – بەر لە هەر شوێن لە ناوچەی کیف . میللەتی ڕووسی سپی لەسەر خاکی سەرووی ڕۆژئاوای ڕووسیا سەری هەڵدا .

-٤-

دروستبوون و گەشەکردنی زمانی نەتەوایەتی

لەگەڵ ئەوەشدا ، کە میللەتان و زمانی میللەتان تەنانەت لەم چەرخەشدا دروست دەبن ، بەلام لە هەمان کاتدا لە ولاتانی پێشکەوتووتردا زمانی نەتەوایەتی پێدەگا . چوونیەك نەبوونی گەشەکردنی زمانان لە جیهانی ئەمڕۆدا ، ئەنجامی جیاوازیی پێشکەوتنی ئابووری و ڕامیاریی ولاتانی جیاوازە . ئەمەش جارێکی دی نیشانی پێوەندیی هەمیشەیی زمان و میللەت ، زمان و کۆمەڵ دەدات .

ئەم یاسا گشتییەی دروستبوون و گەشەسەندنی زمانی میللەت و زمانی نەتەوایەتی لە تایبەتێتی گشتی دی و گەلاڵە بوونیاندا ڕەنگدەداتەوە . دروستبوونی زمانی نەتەوایەتی بە هەمان چەشنی سازبوونی زمانی میللی بە سێ ڕێگادا تێپەڕیوە : ڕێگای گەشەکردنی کەرەستەی ئامادە ؛ ڕێگای جێگیربوونی دیالێکت ، ڕێگای تێکەڵبوونی دیالێکت و زمان . دیارە هەر ڕێگەیێك سەنگی خۆی هەیە لە جیاوازیی مێژوویی سەردەمی جیاوازدا . زمانێکی وا نییە ، کە تەنیا ڕێگایێك بووبێتە هۆی دروست بوونی .

بـۆ نموونــە لــە دروســتبوونی میللــەتی ئینگلــیز و نەتــەوەی ئەمەریکی‌دا پەنجــە بـۆ تیکـەڵبوونی نـەژاد ڕادەکێشـرێ . سـەرەتا لـە دورگەی بەریتانیای مەزن خێڵە کەلتی‌یەکان سەقامگیر بوون . لە نیوەی دووەمی سەدەی شەشەمدا خێڵە جەرمانی‌یە باکووری‌یەکانی ئانگل و ساکس و یـوت بەشـی زۆری دورگەکـەیان گرتـەوە و لــە ڕۆژئـاوا و باکوورەوە لە ویلز و سـکۆتلەندە تـەنگیان بـە کەلتی‌یەکان هـەڵچنی . سـاڵی ١٠٦٦ دەرەبەگـە نۆرمانی‌یـەکان چوونــە نـاو ئینگلتــەرەوە و زەوی‌وزاری خانەدانــە ئەنگلۆساکسـۆنەکانیان کـردە مڵکـی خۆیـان . دەسەلاتی پادشایەتی و دەرەبەگی نەژادی جۆربەجۆر زۆر بەهێز بوو . دوو زمانیی چین و توێـژ دروسـت بـوو : جوتیـار و دانیشـتوانی شـار زمـانی زگمـاکی (ئینگلـیزی)یـان بـەکاردەهێنا و دیـالێکتی نۆرمـاندیی بـاکووری ناوەڕاسـتی زمـانی فەرەنسـی‌یش بـووە زمـانی نووسـین . زۆربــەیان هــەردوو زمانەکــەیان دەزانــی . دیـالێکتی لــەندەن لــە "چیرۆکــەکانی کێنتیــبری" (١٣٨٦ - ١٤٠٠)ی چۆســێردا ڕەنگــی داوەتـەوە . لـە زمـانی ئینگـیزیی ئـەمڕۆدا بەشـێکی زۆری وشـەکان خاوەنی بناغەی ڕۆمانین . جیابوونـەوە لـە خێڵە جەرمانی‌یەکانی دی و بەیەکەوە ژیانی خێڵە جەرمانی‌یەکان لە ئینگلتەرە ، ئەنجامی نەك تەنیا پـەیدابوونی میللـەتی ئینگلـیز بـوو، بـەڵکو پـەیدابوونی زمـانی نوێـی جەرمانیی خزمیشی گرتەوە .

نەتـەوەی ئەمــەریکی لــە ئـەنجامی پێشـکەوتنی ســەرمایەدارێتی ئەمەریکاوە پـەیدا بـووە . ئەمەریکایی‌یـەکان وەك میللـەت لـە ئـەنجامی

تێکەڵبوونی ئەو کۆچکردوانەی لە گەڵ ولاتەوە هاتبوونە ئەمەریکا ، دروستبوو ، کە بنەچەکەشی ئەو یەکەم کۆلۆنیستانە بوون ، کە لە ئینلگتەرە و ئیرلەندە و سکۆتلەندەوە هاتبوون . کۆلۆنیستی یەت خەریکی جەنگی بێوچان بوو لەگەڵ هیندییەکان و داگیرکردنی خاکیان و بەرەو رۆژئاوا راونانیان و لەناوبردنیان . پەیدابوونی نەتەوەی ئەمەریکی واتای پەیدابوونی زمانێکی نوێ ناگەیەنێ : زمانی ئینگلیزی بوو بە زمانی نەتەوەیێکی نوێ . لە باری پلەی بەرزی گەشەسەندنی ئابووریدا یەکێتی ئەمەریکاییەکان ساز نەبوو و ئەوەتە جیاوازیی داب و نەریت ، دوژمنایەتی و نەبوونی یەکسانیی نەتەوایەتی نێوان ئەوانەی لە ولاتانی جیاوازەوە هاتوون؛ جیاوازیی نێوان رەگەزی رەشپێست و سپیپێست ...

خاسیەتی گشتی دووەم لە دروستبوونی زمانی میللەت و نەتەوەدا ، ئەوەیە زمانانی نەتەوایەتی بەپێی کاتی پەیدابوونیان و بەهێزبوونیان جیاوازن . گەشەسەندنی سەرمایەداری و پەیدابوونی نەتەوە لە ئەوروپا لای ئەو گەلانە دەستی پێکرد ، کە بە زمانانی هیند و ئەورپایی دەدوان . لە خۆرئاوای ئەوروپا ئەم پرۆتسێسە لەگەڵ دروستبوون و جێگیربوونی دەوڵەتی نەتەوایەتی ئینگلتەرە ، فەرەنسا ، ئیتالیا - دا جووت و هاوشانە . لە خۆرهەلاتی دروستبوون و جێگیربوونی دەوڵەتانی گەورەی پێویست بۆ بەرگری کردنی ولات لە هێرش و پەلاماردان ، پێش دروستبوونی نەتەوە کەوت و دواتریش هەر ولاتێك بووە دەوڵەتی چەند نەتەوەیێك . لە

ئاسیا و سەروو و خوارووی ئەمەریکا و ئەفەریقا بوونی میللەتە سەرەکی‌یەکان بە نەتەوە ، کەوتە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم .

لەنێوان پێکهاتنی زمانی میللی و زمانی نەتەوەیی‌دا جیاوازیی بنەڕەتی نی‌یە . تەنیا ئەوەندە هەیە لە ڕوانگەی مێژووەوە زمانی نەتەوەیی درەنگتر پەیدابووە و لە زۆریی وشەدا دەوڵەمەندترە و سیستەمی ڕێزمانی ڕێکوپێکترە . زمانی نەتەوایەتی لە مەسەلەی پێوەندیی گشتیی یاسا و سنووری زمان بە دیالێکتەکانی و بە فۆرمی ئەدەبی و نووسینەوە لە زمانی میللی جیادەبێتەوە .

زمانی میللی لەنێوان ماوەی (زمانی ئابووری و جەنگی‌و ڕامیاریی مەڵبەند) و (دیالێکتی خێڵ و ناوچەدا) خاوەنی جیاوازیێکی گەورە و دیارە (بەتایبەتی لە شوێنی دوور لە مەڵبەند بە دیالێکتی خۆیان دەئاخێون) . بەڵام لە ماوەی نەتەوایەتی‌دا چڕبوونی هەرێمی ئابووریی زمانی گشتی بەرەو بڵاوبوونەوە بە هەموو لایەکدا دەبات و جیاوازیی دیالێکتەکان دەسڕێتەوە .

شتێکی بەرچاوە ، شۆڕشی بۆرژوای فەرەنسا (١٧٨٩-١٧٩٤) کارێکی گەورەی لە گەشەسەندنی پێوەندیی سەرمایەداری سەرپاکی ئەورپا کردووە . لیژنەی نەتەوایەتیی هەڵبژاردن لە ڕووکردنە میللەتدا ڕێگەیێکی تایبەتی گرت ، ئەوەبوو خەڵکی بۆ تێکۆشان و نیشتمان‌پەروەری هاندەدا و داوای لە جەماوەر دەکرد "دیالێکێت وەك دوا پاشماوەی دەرەبەگایەتی و یادگاری کۆیلایەتی فڕێبدەن" .

جیاوازیی گەورەتری زمانی نەتەوایەتی لە زمانی میللی لەوەدایە ، کە زمانی نەتەوایەتی دەبێ زمانی ئەدەبی هەبێ و ئەو فۆرمی زمانی نووسینەش وابێ ، لە زمانی ئاخاوتنی خەڵکەوە نزیک بێ تا لە گشت شوێن بەئاسانی بڵاوببێتەوە . زمانی میللی دەتوانێ خاوەنی زمانی نووسین بێ ، کە بۆ کاری کارگێڕی و مەبەستی ئاینی کەڵکی لێ ببینێ . هەرچی ئەو زمانەشە ، کە بۆ مەبەستی پەرستن بەکاردێنرێ ، دەشێ زمانێکی بێگانە بێ . بەوێنە لە پۆڵۆنیا و لای کاثولیکەکانی ئەڵەمانیا زمانی کڵێسە ، لاتینی بوو . لە وڵاتەکانی سەر دەریای بەڵتیك و لای چیکی‌یەکان بە زمانی ئەڵەمانی بوو . لای گەلێ لە زمانە تۆرانێکان و ئێرانێکان - بە زمانی عەرەبی ... هتد .

زمانی گشتیی زارەکی یەکسەر گەڵاڵە نابێ و ماوەیێکی درێژ جیاوازیی دیالێکتی دەپارێزێ . بۆیە جێگر و نوێنەر و دیاردەی ڕاستیی زمانی نەتەوە بریتی‌یە لە زمانی ئەدەبی . لەم بارەدا پێویستە ئەوە لە بەرچاو بگیرێ ، کەوا بۆ زمانی نەتەوە هەر ئەوەندە پێویست نی‌یە ، کە زمانێکی ساکاری نووسینی هەبێ ، بەڵکو دەبێ خاوەنی زمانێکی ئەدەبی بەربڵاو و فرە ئەرك بێ . بەربڵاوی زمانی ئەدەبی و بەکارهێنانی بۆ بەجێ‌هێنانی ئەرکی جۆربەجۆریش ، بێ‌سیستەمی دیموکراتیانەی ڕووناکبیری و چاپکردن مەحاڵە .

بەو وتراوەدا دەردەکەوێ ، نەتەوە تەنیا لە هەلومەرجی سەرمایەداری‌دا پەیدا دەبێ ، واتە کاتێ چڕبوونی هەرێمی ئابووری سەرهەڵدەدا و بازاڕی ناوخۆ ساز دەبێ و بۆ ئەمەش وەك ف . ئی .

لینین دەڵێ : "..... پێویست بە چڕبوونی خاکی دەوڵەتە لەگەڵ ئەو دانیشتوانەی بە یەك زمان دەدوێن و هەموو ئەو جۆرە گیروگرفتانە وەلاوە بنرێن ، کە لە ڕێی پێشکەوتنی ئەم زمانەدان و زمانەکەش لە ئەدەبدا پتەو بکرێ"[22]

پرۆتسێسی دروستبوون و پتەوبوونی نەتەوە و زمانی نەتەوایەتی لە ئەوروپا ، بەتایبەتی لە سەدەکانی ١٦ - ١٩دا خێرا و بە گوڕ دەڕۆیشت . بۆنموونەی ئەمە ، تەماشای دروستبوونی زمانی نەتەوایەتی لە فینلەندە دەکەین .

لە زەمانێکی یەکجار کۆندا لە خاکی فینلەندا دوو خێڵی (سووم) و (یام) ی ئوگرۆ - فینی هەبوون . نۆرمانە سویدییەکان هێرشیان هێنایە سەریان و بەسەریاندا زاڵ بوون و خستییاننە ژێر دەسەڵاتی پادشایەتیی سویدییەوە . دواتریش کەوتنە ژێر دەستەڵاتی ئیمپراتۆرییەتی ڕووسەوە . بەم جۆرە میللییەتی فینلەندی و لەپاشیشدا نەتەوە لەسەر بنەچەی دەوڵەتی دراوسێ دروست بوون[23] . دیالێکتی شاری (تورکو)ی پایەتەختی کۆنی فینلەندە بناغەی ئاخاوتنی زمانی فینلەندییە . لە ناوەڕاستی سەدەی ١٦دا م . ئاگریکۆلا "ئامۆژگاریی نوێ"و هەندێ بەرهەمی دی ناوەڕۆك ئاینی وەرگێڕایە سەر زمانی فینلەندی . دەوری گەورە بۆ چەسپاندنی

---

[22] ف . ئی . لینین ، سەرجەمی کارە کۆکراوەکانی ، ب . ٢٥ ، ل ٢٥٨ .

[23] سەربەخۆیی و خۆ بەڕێوەبەرایەتیی فینلەندە ساڵی ١٩١٧ لەلایەن حکومەتی سۆڤیتییەوە ددانی پێدا نرا و بە پەیمانی ساڵی ١٩٢٠یش پتەوکرا .

ئـەدەب و زمانی نەتەوایەتی، داستانی "کالیڤالا" (١٨٣٥ - ١٨٤٩)ی ئی . لیۆنرۆت بینی ، کە لە زمانی فینی و ئیژۆر[٢٤] و کارێلەوە تۆماری کردبوو . لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەمەوە بە زمانی فینلەندی بەرهەمی گەورە گەورەی ئەدەبی و زانستی بڵاوکرایەوە ، زمانی ئەدەبیی فینلەندە تەنیا لە فینلەندە بەکارنایەت بەڵکو لە کارێلی سۆڤێتی یش (لەتەك ڕووسیدا) زمانی خوێندن و نووسینە .

گەشەکردنی نەتەوە و زمانی لە هەلومەرجی سیستەمی سەرمایەداری و سۆشیالیستیدا بەشێوەی جیاواز دەڕوات . ئەگەر سۆشیالیزم هەموو هەلومەرجێك بۆ پێشکەوتن و گەشەکردنی گشت نەتەوەیێکی سوشیالیستی و زمانی بڕەخسێنێ ، ئەوە سەرمایەدارێتی (بەتایبەتی لە دەوری ئیمپریالیستیدا) سیاسەتی چەوسانەوەی میللەتانی کەمپێشکەوتوو بەکاردێنێ و دەبێتە کۆسپ و تەگەرە لە ڕێی پێگەیشتن و گەشەکردنی نەتەوە و کولتوور و زمانیدا .

بۆیە ئیمپریالیزم لە دەمی پەیدابوونییەوە و لە وڵاتان خستنە ژێر دەستی خۆیەوە ، بووەتە هۆی لە دایکبوونی بزووتنەوەی خەباتی نەتەوایەتیی گەلانی وڵاتانی ژێر دەست . لەنێو ئامانجی ئەو تێکۆشانانەدا : مافی خوێندن بە زمانی زگماك ؛ دیموکراتی کردنی زمانی نووسین و بیناکردنەوەی لەسەر بناغەی زمانی ئاخاوتنی میللەت (یاخود نزیککردنەوەی نووسین و زمانی ئاخاوتن ، لە حاڵێکدا ئەگەر

---

[٢٤] گەلێکی بچووکە لە ناوچەی لۆمۆنۆسۆڤ و کینگلیپ لە هەرێمی لێنینگراد دەژی . لە زوودا خاکیان سەر بە نۆڤگۆرۆدی مەزن بوو (وەرگێڕ) .

زمانی ـر ـێن هـەبێ) ؛ یەکسانیی زمانان ... هەیە . ف . ئـی . لینین نووسیویەتی : "دەوڵەتی دیموکراتی ، بێگومان دەبێ ددان بە ئازادیی تەواوی زمانانی جیاوازدا بنێ و دژی هەموو جۆرە فەزڵدانی زمانێك بەسەر زمانێکی دیدا بووەستێ"[٢٥] .

ـ٥ـ
دەستووری دەرەکی و ناوەکیی پێشکەوتنی زمان

هەموو ئەوەی پێشتر وترا ، ئەوە نیشاندەدا ، کە پێشکەوتنی زمان بە شێوەیێکی یەکجار توند و تۆڵ بە مێژووی کۆمەڵەوە بەندە ؛ بەو بارودۆخە کۆمەڵایەتییەوەی تێیدا زمان بەکاردێنرێ و هەروەها بەو ئەرکە کۆمەڵایەتییەوەی زمان بەجێیاندێنێ . ف . پ . فیلین نووسیویەتی : "ئەرکە کۆمەڵایەتییەکانی زمان ، تەنیا بریتی نین لە پێکهاتنی نیسبی دەرەکی و پێوەندیی سیستەمی و رێك و رەوانیی پێشکەوتنی . پێویستە ئەوە بزانین ، کە زمان وەك پێکهاتن شتێکە و بەکارهێنانی لەکۆمەڵدا بەتەواوی شتێکی دییە"[٢٦] .

---

[٢٥] ف . ئی . لینین ، سەرجەمی کارە کۆکراوەکانی ، ب ٢٥ ، ل ٧١ ـ ٧٢ .

[٢٦] ف . پ . فیلین ، کێشەی بارودۆخی کۆمەڵایەتیی زمان چییە ؟ هەمان گۆڤار ، ١٩٧٥ ، ژ ٣ ، ل ٩ ، ف . ئا . ئەڤرۆرین ، بابەتی کۆمەڵایەتیی زمانناسی ، هەمان گۆڤار ، ١٩٧٥ ، ژ ٤ ، ل ١٧ .

باروودۆخی کۆمەڵایەتی و سروشتی کۆمەڵایەتیی گۆڕانکاریی زمان لە نموونەی زۆردا بەرچاو دەکەوێ . ئەوەتە پەیدابوونی شێوازی زمانی ئەدەبی دەبێتە هۆی پەیدابوونی وشەی هاوواتا و فۆرمی شێوەی شێوازی وشە و ڕێگای نوێی ڕۆنانی وشە . بەوێنە ، لە سەرەتادا دەنگی (ف) لە زمانی ڕووسیدا بەتایبەتی لەو وشانەدا هەبوو ، کە لە زمانی بێگانەوە وەرگیرابوون ، وەك : فیلۆسۆف ، فیڤرال (لە زمانی یۆنانی‌یەوە) ... فەنار ، فۆرمە ... هتد ، بە تێپەڕبوونی کات ، دەنگی (ف) بوو بەوەی وەك شێوەی فۆنێمی نەتەوایەتیی (ڤ) خۆی بنوێنێ ... ئەو وشانە بوون ، کە لە زمانی بێگانەوە وەرگیرابوون . پاش ماوەیێك ژمارەی ئەو جۆرە وشانە زیادی‌کرد و وشەی ڕووسی چوونە پاڵیان .

سروشتی کۆمەڵایەتیی گۆڕانکاریی زمان ، ئەوە ناگەیەنێ کەوا یاساکانی پێشکەوتنی زمان ، یاساکانی دیاردە کۆمەڵایەتی‌یەکانی دی یان دیاردەی سروشتی دووپات دەکەنەوە . بەپێچەوانەوە ، زمان وەك دروستبوونێکی تایبەتی چەسپی مێژوویی خاوەن یاسا و دەستووری پێشکەوتنی مێژوویی ، گۆڕانی حاڵاتی زمان و فۆرمی زمانی خودی خۆیەتی . ئەو خاسیەتە سروشتی‌یانەی پێشکەوتنی زمان ناونرا یاسای پێشکەوتنی ناوەکیی زمان .

فۆرمی بنەرەتیی یاسای ناوەکیی پێشکەوتنی کەرەستەی زمان بریتی‌یە لە یاساکانی فۆنەتیك و پرۆتسێسەکانی وشەسازی . ئەم

پێشکەوتنەی یاسا و دەستوورەکانی زمان لە لێکۆڵینەوەی بەراوردیی مێژوویی زماندا دۆزرایەوە و لە قاڵبی زانستیدا نیشاندرا .

گۆڕانی مێژوویی پێوەندی بە گشت ڕووێکی سیستەمی زمان _ دەنگەکان ، پێکهاتنی ڕێزمانی ، وشەکانی زمان _ەوە هەیە . لەگەڵ تێپەڕبوونی ڕۆژگاردا ئەو گۆڕانانە هێندە جێیان دیار دەبێ ، مرۆ ناچار بێ وەك دوو زمانی خزم باسیان بکات ، کە پێوەندیی مێژوویی پێکەوەی گرێدابن . لەم جۆرە پێوەندییانە ، دەتوانین زمانی گریکیی کۆن و بیزەنتی، لاتینی و ئیتالی ؛ گۆتی و ئەڵەمانی ، ڕووسیی کۆن و ڕووسیی نوێ ... بکەینە نموونە .

ئەگەر هەندێ یادگاری ئەدەبیی زمانی ڕووسیی کۆن و هەندێ بەرهەمی زمانی ڕووسیی نوێ لەتەك یەك دابنێین ، هێندە جیاوازییان لە نێواندایە ، کە لە دوو زمان بچن و تەنانەت یادگاری ئەدەبیی زمانی ڕووسیی کۆن بۆ نەوەی نوێ پێویستی بە وەرگێڕانە .

هەرچەندە زمانی ڕووسیی کۆن و ڕووسیی نوێ هەر یەك زمانە ، بەڵام لە نێوانیاندا جیاوازیی گەورە لە دەنگەکان و پێکهاتنی ڕێزمانی و وشەکانی زماندا هەیە .

پێشکەوتنی گرنگی سروشتیی مێژوویی زمان بریتییە لە درێژایی ماوەی پاراستنی بناغەی زمان ، ڕێك بەدوا یەکتردا هاتنی هەلومەرجی مێژوویی کۆن و نوێ لە دروستبوونی زمانانی خزمدا . چوونیەکی ڕەگی وشە ، مۆرفێم و یاسای فۆنەتیکی نێوان زمانانی خزم لە هەل ومەرجی ئەمڕۆیاندا .

فەسلی پێنجەم

زمانی ئەدەبی

ـ١ـ

مەفهومی زمانی ئەدەبی

لــە قۆنــاغی دیــاریکراوی پێشــکەوتنی کۆمــەڵ و میللــەتدا (بەتایبەتی لە دەوری دروستبوونی میللەت و بەتەئکید نەتەوە)دا زمانی ئــەدەبی پــەیدادەبێ و ئــەرك دەبینــێ . لێکۆڵینــەوە لــەبارەی زمــانی ئەدەبی‌یــەوە ، بێ‌گومــان بەشــێکە لــە تیۆریــی زمانناســیی ئــەمڕۆ . توێژینــەوە لــە زمــانی ئــەدەبی بــۆ یەکــەمجار ڕاســتەوخۆ لــە کــاری شیرین‌کارانی زمانی ئەدەبی ، بەنموونە وەك : دانتێ و لۆمۆنۆسۆڤ و ڕوســتاڤێلی و ڕۆنســار....دا چەکــرەی دەرکــرد . زمــانی ئــەدەبی بەتایبــەتی لــە زمانناســیی سـۆڤیەتی‌دا بناغــەی دامــەزرا و چالاکانــە گەشەی کرد .

زمانی ئەدەبی بریتی‌یە لە فۆرمــی خۆش‌کراوی پێکهاتنی زمـانی میللی یان زمانی نەتەوایەتیی ئەنجامی کاری مێژوویی . زمانی ئەدەبی وەك فۆرمــی بــەرزی زمــان خــاوەنی خاســیەتی دەوڵەمــەندی وشــەی

فەرهەنگی و ڕێکوپێکی پێکهاتنی ڕێزمانی (لەنێوانیاندا ڕێنووس ، خاڵبەندی ، دەستوور) و سیستەمی پێشکەوتووی شێوازە .

ف . پ . فیلین ، کاتێ خاسیەتە گرنگەکانی زمانی ئەدەبی دیاری کردووە ، نووسیوێتی : " بە بۆچوونی من ، لەنێو خاسیەتە زۆرەکانی زمانی ئەدەبیی ڕووسیی ئەمڕۆدا ، بەر لە هەر شت پێویستە ئەمانەی خوارەوە دەستنیشان بکرێن :

١ – توانستی دەربڕینی سەرجەمی ئەو زانیارییانەی لە گشت بوارێکی چالاکیی مرۆڤایەتی‌دا کەڵەکە بووە و هەمەکی واتایان ، کە زەمینەی تێکڕای مەیدانەکانی ئاخاوتن خۆش بکا .

٢ – پێویستیی بوونی گشتێتی‌ی کێش وەك نموونە بۆ هەموو ئەوانەی دەیزانن و بەکاری‌دێنن ، بێ بوونی پێوەندی بە باری کۆمەڵایەتی و پیشەیی و ناوچەیی‌یانەوە .

٣ – دەوڵەمەندیی شێواز شتێکی بنەڕەتی‌یە بۆ ڕاگەیاندنی یەك مەبەست بە شێوەی جۆر بەجۆر .[١]

زمانی نووسین و زمانی ئاخاوتن

زمانی ئەدەبی دەقاودەق واتای "زمانی نووسین" دەگەیەنێ . لە زمانی لاتینی‌دا (Littera) بەمانای (نامە) دێ و (Litterae)یش - (نووسین) . لە زمانانی دیشدا ، ئەم زاراوەیە جووت و هاوشانی

---

[١] ف . پ . فیلین ، لە بارەی پێکهاتنی زمانی ئەدەبیی ڕووسیی ئەمڕۆوە ، گۆڤاری "کێشەی زمانناسی" ، ١٩٧٥ ، ژ ٢ ، ل ٣ – ٤ .

لاتینی‌یەکەیە . بەوێنە لە ئەڵەمانیدا (Schriftsprache) - (زمانی نووسین) ؛ لە چیکیدا (Spisovny jazyk) - (زمانی نووسین)ە .

بەڕاستی زمانی ئەدەبی بە نووسین جێگیر دەکرێ و دەچەسپێنرێ . بەلام یەکسانی کردنی مەفهوومی (زمانی نووسین) و (زمانی ئەدەبی) شتێکی ڕاست نی‌یە : ۱) هەموو نووسراوێکی تۆمارکراو زمانی ئەدەبی نی‌یە ؛ ۲) زمانی ئەدەبی تەنیا لە فۆرمی نووسیندا خۆی نانوێنێ ، بەڵکو لە فۆرمی ئاخاوتنیشدا دەردەکەوێ - واتە زمانی ئەدەبی خاوەنی دوو فۆرمە .

زمانی ئەدەبی - تەنیا زمانی نووسین (بەرهەمی هونەری ؛ لێکۆڵینەوەی زانستی ؛ ڕۆژنامە و گۆڤار) نی‌یە ، بەڵکو زمانی ئاخاوتنی دەوڵەت و دەزگای کۆمەلایەتی ؛ قوتابخانە و شانۆ ، ڕادیۆ و تەلەفزیۆنیشە . زمانی ئەدەبی هەروەها لە کاروباری ڕۆژانە و پێوەندی و تێکەڵیی خێزانی‌دا بەکاردێ .

لەنێوان زمانی نووسین و زمانی ئاخاوتندا جیاوازیی شێواز و پێکهاتن هەیە . لەو حاڵەتانەدا ، کە لە نێوان نووسین و ئاخاوتنی زمانی ئەدەبیدا تەنیا جیاوازیی شێواز و ئەرکبینین بەدی دەکرێ ، نووسین پتر و وردتر خاسیەتی گوێ بە یاسادان و هەڵبژاردنی وشە و دارشتنی ڕستە دەدات .

جیاوازیی نێوان فۆرمی ئاخاوتن و نووسینی زمانی ئەدەبی دەشێ لەوەش زیاتر بێ . بەوێنە لە زمانی چیکیدا جیاوازیی نێوان زمانی ئاخاوتن و زمانی نووسین ئەوەندە زۆرە ، هەندێ لە زمانەوانان

وەك پێکهاتنی جیاواز تەماشای دەکەن ، واتە وەك – زمانی نووسینی چیکی و زمانی ئاخاوتنی چیکی . فر . تراڤنیچك لە پێشەکی کتێبی "ڕێزمانی زمانی ئەدەبی چیکی"دا ، بەتایبەتی ئەو باسە دێنێتە ناوانەوە ، گوایا "زمانیی ئەدەبی ئاخاوتن بەشی خۆی وا گرتووەتە خۆی، کە تایبەتی ڕێزمانی‌یە سەرەکی‌یەکانی دەچنە نێو کەرەستەی دەربڕینی زمانی ئەدەبیی گشتی‌یەوە ، یان ناچنە نێوی و گەلێ جار لە شێوەی پەراوێزدا دەردەکەون .[٢]"

جیاوازی فۆرمی ئاخاوتن و نووسینی گشتیی زمان دەتوانێ ببێتە هۆی ئەوەی لە لێکۆڵینەوەی زمانی زگماکدا (ئەمە وەك لەچین و ژاپۆن دەبینرێ) دەقی هەڵبژاردە بە دوو شێوە – نووسینی ئەدەبی و ئاخاوتن – بەکاربهێنرێ . جیاوازی لە نێوان ئاخاوتنی میللی و زمانی نووسیندا بەتایبەتی لە هندستان تەواو بەرچاوە . لە وڵاتە عەرەبی‌یەکاندا ئەو جیازای‌یە تەنیا لە وشەدا نی‌یە ، بەڵکو لە ڕێزمانیشدایە . بۆ نموونە ، لە زمانی نووسینی عەرەبی‌دا فۆرمی دۆخی ناو پتر پێڕەوی دەکرێ : (کتابُ) ؛ (کتاباً) ؛ (کتابٍ) ، بەلاّم لە ئاخاوتندا تەنیا فۆرمی (کتاب) بەکاردێنرێ .

زمانی ئەدەبی و کێشی زمان

زمانی ئەدەبی بەرانبەر دیالێکت و تاکایەتی و فرەچەشنی دژ ڕادەوەستێ . ئەو دیالێکتە دژ بەرانبەر وەستاوانەش بە زمانی (گشتیی

---

[٢] فر . تراڤیچیك ، ڕێزمانی زمانی ئەدەبیی چیکی ، پراگ ، ١٩٥١ ، ل ٨ .

میللی) ، یان (گشتی) ناودەبرێن (لەگەڵ "Langue Commune" ی فەرەنسایی و "Gemeinspreche"ی ئەڵەمانیدا بەراورد بکە) . زمانی ئەدەبی ، زمانی هەموو ئەوانەی بە زمانێك دەدوێن ، یەك دەخا و توند بەیەکیانەوە دەبەستێ . لە هەمان کاتیشدا لە کێشێکی رێکوپێك و راست و پێویستدا خۆی دەنوێنێ .

پەسەندکردنی بەکارهێنانی دیالێکت تەنیا دەبێتە خاسیەتی بەهرەکی بۆچوون دەربارەی راستی و ناراستی ؛ بێهێزبوونی داخوازی ؛ زیادبوونی شێوە ؛ بەندنەبوون بە شێواز و هێڵی گەیەنەری ناوچەکان . زمانی ئەدەبی کێشدار و یاسادارە و لە فەرهەنگ و رێزمانی زمانی ئەمڕۆدا جێگیر کراوە .

کێشی زمانی ئەدەبی پتەو و خۆگرە . ل . ڤ . شێربا نووسیوێتی : "چیەتی (ماهیة) هەر زمانێکی ئەدەبی لە توێتکە گرتنی دایە ، لە چاولێکەری کردنیدایە" [٣] . کێشی زمانی ئەدەبی گشت جۆرە جیاوازییێکی زمان و سامانی شێوازی و دیالێکتی جۆربەجۆری و لادانی شێوەی پیشەگەری لەیەکێتییێکی تەواودا یەك دەخا . بەم واتایە کێشی زمانی ئەدەبی بریتییە لە زمانی گشتیی میللەت . بۆیە پتەوبوون و بڵاوبوونەوەی کێشی زمانی ئەدەبی دەبێتە کەرەستەی مشوورخواردنی تایبەتیی کۆمەڵ .

دەوری قوتابخانە لە پتەوکردنی کێشی زمانی ئەدەبیدا مەزنە .

---

(٣) ل . ڤ . شێربا ، زمانی ئەدەبیی ڕووسیی ئەمڕۆ ، کارە هەڵبژاردەکانی باسی زمانی ڕووسیی ، مۆسکۆ ، ١٩٥٧، ل ١٢٦ .

كێشى زمانى ئەدەبى پەنا دەباتە بەر پەسەندكردنى بەكارهێنانى زمان (واتە زۆرى و بەردەواميى وشە بەكارهێنان) و لايەنگيريى ئەو بەكارهێنانەى وشە لەلايەن دەستەى ڕووناكبيرانى كۆمەڵگەوە . لە ئايندەشدا ئەو دياردە مێژوويىيە چەسپاوەى كێشى زمانى ئەدەبى دەگۆڕێ و لەچۆنەكى كۆنەوە بۆ چۆنەكى نوێ دەبزوێ .

كێشى ئەدەبى لە بوارى نووسيندا پێڕەويى ياسا دەكات و پێوەى بەندە ، بەڵام لە هەڵومەرجى وتن و گۆڕينى وشە و ڕيزبوونى وشەدا پتر سەربەخۆيە . شێوەگۆڕى و هاوواتايى زمانى ئەدەبى دەكەنە كەرەستەى بەتواناى لەيەكترگەيشتن و دەربڕينى مەبەست .

ئەو كێشى ئەدەبىيەى بە بەربڵاويى بەكارهێنانى و سەرچاوەى بايەخدارى بەرز (نووسەر ، بەرێوەبەرانى ديارى دەوڵەت ، زانا و مامۆستا) پتەو دەبێ ، كار دەكاتە سەر پێشكەوتنى خودى زمانەكە . ئەو دوو لاگرايەتى سروشتى كێشى ئەدەبىيە (لە پراكتيكەوە وەرگيراوە و لە پراكتيكەوە ڕاگەيەنراوە) . لە لايەن م . ڤ . لۆمۆنۆسۆڤەوە باش لێكدراوەتەوە : (تێكچوونى ئاواز ؛ شێواندنى شيعر ؛ فەلسەفەى بێبنچينە ؛ مێژووى ناهەموار ؛ ياسا و حوكمى بە گومانى بێ ڕێزمان . ئەگەرچى ئەمانە لە بەكارهێنانى گشتيى زمان لادەدەن ، بەڵام ڕێگەى بەكارهێنان نيشاندەرى ئەو ڕاستىيەيە" [٤].

---

[٤] م . ڤ . لۆمۆنۆسۆڤ ، سەرجەمى كارە كۆكراوەكانى ، ب ٧ ، مۆسكۆ _ لێنينگراد ، ١٩٥٢ ، ل٢٩٢ .

زمانی ئەدەبی و زمانی هونەری ئەدەبی

لە پەسندکردن و وەرگرتن و بڵاوبوونەوەی کێشی ئەدەبی ، دەورەی گەورە دەکەوێتە سەر شانی نووسەران . بەوێنە مێژووی زمانی ئەدەبی ڕووسی بە بەرهەمی لۆمۆنۆسۆڤ و فۆنفیزین ؛ کەرەمزین و کریلۆڤ ، پوشکین و لێرمەنتۆڤ و گۆگۆل ؛ تۆلستۆی و نیکراسۆڤ و چیخۆڤ ؛ گۆرکی و مایکۆڤسکی و شۆلۆخۆڤ ... گەشە و باڵای کرد . نووسەران وەستای هونەری وشەن و نیشانی دەدەن ، چۆن زمانی میللەتەکەیان پێبگەیەنن و پەروەردەی بکەن ؛ چۆن سامانی ئەدەبی بەکاربهێنن .

ئەو دوو لاگرایەتی‌یە پێوەندی کێشی ئەدەبی (لەگەڵ داب و نەریت و زمانی ئاخاوتن‌دا) لەلایەن ئا . س . پوشکینەوە هەستی پێکرا و بووە ڕابەری چالاکی‌یە کارەکی (پراکتیکی)یەکانی . ئا . س . پوشکین نووسیویێتی : " زمانی ئاخاوتنی خەڵکی ساکاریش هەروەها لیکۆڵینەوەی یەکجار قووڵ هەڵدەگرێ . ئەلفیێری لە بازاڕی فلۆرەنسا فێری زمانی ئیتالی بوو . خراپ نی‌یە ، ئەگەر جاروبار گوێ لە ئاخاوتنی پەروەرشی کلێسەی مۆسکۆ بگیرێ . ئەوانە بە شێوەیێکی سەرنجڕاکێش بە زمانێکی پاراو و ڕاست دەدوێن"[٥] پوشکین ئەوەشی یادداشت کردووە ، کە "زمانی نووسین دەقیقە بە دەقیقە بەو

---

[٥] ئا . س . پوشکین ، سەرجەمی بەرهەمە کۆکراوەکانی لە (١٠) بەرگدا ، ب ٧ مۆسکۆ _ لینینگراد ، ١٩٥٨ ، ل ١٧٥ .

دەربڕینانەی لە ئاخاوتندا لەدایك دەبن ، دەبووژێنەوە ، بەڵام نابێ واز لەوە بێنێ ، کە لە ماوەی چەند سەدەیەکدا وەدەستی هێناوە . تەنیا بە زمانی ئاخاوتن نووسین – واتای زمان نەزانینە" .

نووسەران دەوری گەورەیان لە ڕەگداکوتان و بڵاوبوونەوەی کێشی ئەدەبیدا هەیە . ئەدەب لە ژیانی کۆمەڵایەتیدا هەندێ جار بیر بۆ ئەوە ڕادەکێشێ ، کە زمانی ئەدەبی – زمانی هونەری ئەدەبی بێت . بێگومان ئەمەش شتێکی ڕاست نییە .

زمانی بەرهەمی هونەری وەنەبێ تەنیا ئاخاوتنی ئەدەبیی کێشدار بگرێتە خۆ ، بەڵکو شێوازی تاکایەتیی نووسەر و پاڵەوانانی چیرۆك (کە لەلایەن نووسەرەوە دانراون)یشیان تێکەڵ کراوە . شێوازی هونەریی دەق و قسەی بەشداران ئەگەرچی لە کێش لادانە ، بەڵام کەرەستەی ڕازاندنەوەی بەرهەمە . بۆ نموونە ، ئەوەتە (داڵگە) لە ڕۆمانی "کوردەرە"ی مامۆستا خوسرەو جافدا دەڵێ : "بێناموس ، گەل .. ڕیامە گۆڕ باوك ئەو کەسە منی دایە شوی ... ئەڕا زینەگیم ... ڕۆڵە ... ڕۆڵە ڕۆڵە ئەڕاتان کەم ... چەند گلە وتم نان مەدرن ... " (ل ٧) ... "ڕۆڵە دەردتان بکەفێتە تەوق سەرم قەزاتان لە لێم کەفێت ئیلاهی" (ل ٨) ...

خوێنەر لە وتەکانی (داڵگە)دا هەست بە لادان لە کێشی زمانی ئەدەبی دەکا . ئەمە کە خاسیەتی کەسێتی (داڵگە) نیشان دەدا ، لە هەمان کاتدا دەبێتە بەڵگەی بوونی کێشی زمانی ئەدەبی . هەر لەم ڕۆمانەدا ، نووسەر نەك تەنیا لە گێڕانەوەی قسەی بەشدارانی

ڕۆمانەکەیدا ، بەڵکو هەندێ جار لە وتەکانی خۆشیدا و شە و دەستەواژە و یاسای ڕێزمانیی ناوچەیی بەکارهێناوە :"..... بە سکی برسی‌یەوە دەهاتین بە حالاّ و گلێر دەبووینەوە ... چاوی بێ ڕەمەقەوە ..." (ل ٧) ... "بەتەمابووین ڕیشوی لە قولایی‌دا بچێنێ و چڵەکانی چووزەرە دەرکا و گلاّ دەربهێنێ و لەژێر سێوەری پڕوکڕدا منداڵە وردیلەکان کۆببنەوە" (ل ١٨٥) .

دووەم جیاوازیی زمانی بەرهەمی ئەدەبی و زمانی ئەدەبی لەوەدایە ، کەوا زمانی ئەدەبی تەنیا بریتی نی‌یە لە کەرەستەی هونەریی ڕەنگدانەوەی واقیع و بزواندنی هەست . زمانی ئەدەبی وەك ئامێری لەیەکترگەیشتن خۆی دەنوێنێ و هەروەها لە مەیدانی ژیانی کۆمەلاّیەتی و سیاسی و زانستدا لە کاردایە . زمانی ئەدەبی ئەرکی زۆری هەیە و ئەمەش شێوازی زۆری زمانی ئەدەبی دروست دەکا ، کە بۆ بواری جیاوازی لەیەکتر گەیشتن و دەربڕینی پێوەندی بەستنی هەمەجۆر لەگەڕدایە .

زمانی نووسین ، جگە لە زمانی هونەری ئەدەبی ، خاوەنی شێوازی کارگێڕی و شێوازی زانستی‌یە . لە تێکەڵبوونی شێوازی زانستی و شێوازی هونەری‌دا ، شێوازی زانستیی بەربلاّو پەیدادەبێ و لە بەیەکگەیشتنی شێوازی کارگێڕی و شێوازی هونەری‌دا ، شێوازی ڕۆژنامەگەریتی پێکدێ ..

- ٢ -

زمانی ئەدەبیی بەر لە نەتەوایەتی و زمانی ئەدەبیی نەتەوایەتی

وەك پێشتر باسمان کرد ، زمانی میللی دەتوانێ فۆرمی ئەدەبی - نووسینی هەبێ . پێشکەوتنی یەك دەوڵەتی و کولتووری ، پێویستی بە زمانی نووسینە . بەم جۆرە زمانانی ئەدەبی - نووسین لە کۆمەڵگای خاوەن کۆیلایەتی و دەرەبەگایەتی و سەرمایەدارێتی و سۆشیالیستیدا پەیدا دەبن .

دەکرێ زمانی یۆنانیی کۆن و زمانی لاتینی بکرێنە نموونەی ئەدەبی - نووسین ، کە لە کۆمەڵگەی خاوەن کۆیلایەتیدا پەیدابوون .

میللەتی یۆنانیی کۆن لەسەر بنەچەی یەککرتنی سێ خێڵ - ئیۆنی ، دۆری ، ئیۆلی - پەیدابوو . دواتر دیالێکتی خێڵی ئیۆتی ، کە ئەتیکی بوو پێشکەوت . کاتێ لە سەدەکانی ٧ - ٦ی پ . ز . دا شار و دەوڵەت پەیدابوون ، ئەتینا بووە مەڵبەندی سیاسی و ئابووریی ئەتیکی . لەسەر بناغەی دیالێکتی ئەتیکی لە سەدەکانی ٧ - ٦ی پ . ز . دا زمانی ئەدەبیی یۆنانیی کۆن پێشکەوت . زمانی داستانی قارەمانێتی "ئیلیادە"و "ئۆدیسە" بووە زمانی ئەدەبی . زمانی داستانەکانی هۆمیرۆس لە ماوەی دوو هەزار ساڵدا زمانی سەرجەمی داستانی قارەمانێتی یۆنانی بوو .

پاش جەنگی نێوان یۆنان و فارس ، ئەتینا بووە پێشڕەوی گشت یۆنان . ئەدەبی ئەتینا لە سەدەی (٥) ی پ . ز . دا لە هەلومەرجی

دیموکراتیی کۆندا پەیدابوو ، کە بەر لە هەر شت لە شێوازی تراجیدی ئیسخولۆس ، سۆفۆکلێس ، یڤریپێد و کۆمیدی ئەرسیتۆڤانیس و پەخشانی هیرادۆت ، پلاتۆن ، هیپۆکرات و ڕەوانبیژیی دیمۆسفین ...دا خراوەتە ڕوو .

دوای هێرشی ئەسکەندەری مەکدۆنی ، زمانی یۆنانیی کۆن بووە زمانی گشتیی هەموو جیهانی هیللینی (لە سەدەی ٣ی پ . زاینەوە تا سەدەی ٢ی ز.) ، دواتریش لە سەدەکانی ٥ – ١٠ی زایندا بووە زمانی ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی . زمانی ئەدەبیی یۆنانیی کۆن ، هەروەها کاری کردە سەر پێشکەوتنی گەلێ لە زمانەکانی ئەورپا و لە ناویاندا زمانی ڕووسی . هەر بەو جۆرەش دەوری لە گەشەسەندنی زاراوەی زانستیدا بینی .

میللەتی لاتین و زمانەکەی لە ڕێبازی داگیرکردنی (کە لە ناوەڕاستی سەدەی ٧ی پ . زاینەوە دەست پێدەکات) کۆماری ڕۆمای ئیتالییەوە پەیدابوو . بنکەی دیالێکتی بووە زمانی خێڵە لاتینییەکان و زمانە ئیتالییەکانی دی (ئۆك ، ئومبر) . هەرچی خێڵە نائیتالییەکانی (ئێترو، گالل)ە تەنگیان پێهەڵچنرا .

ستسیپۆن ئەدەب وەك کەرەستەی کارگەیی ئیدیۆلۆژی ڕیك دەخا . ڕێگەی وشەی مردە و سەر بە دیالێکت نادا بچنە نێو زمانی ئەدەبییەوە . ئـی . م . ترۆنسکی نووسیویەتی : " دەربارەی هەست کردن و هێزی کار بۆ کێشدانانی زمان ، لەتەك پراکتیکی ئەدەبی ، ئەو ڕاستییەش شاهیدی دەدا ، کەوا نزیکەی گشت نووسەرانی دیاری

سەدەی (٢)ی زاینی ڕۆما لەو ڕایەدا بوون ، پێویستە تا ڕادەیێک لە مەسەلەی تیۆریی زمانیشدا ڕەنگ بداتەوە . نووسەرانی زووی ڕۆما لە هەمان کاتدا ڕێزماننناسیش بوون"[٦] . لە سەدەکانی (٢ - ١)ی پ . ز . دا لە سەدەی زێڕینی ئەدەبی ڕۆمادا، کۆمیدیای پلاڤت و پەخشانی تیزار و داستانی ڤێرجیلیوس نووسراون...

کەوتنی ئیمپراتۆرییەتی ڕۆما بووە هۆی دروست بوونی زمانە ڕۆمانییەکان (لە سەدەی ٨ - ٩)دا . زمانی لاتینی لە سەدەکانی ناوەڕاستدا بەردەوامیی بوونی تەنیا لە فۆرمی زمانی نووسینی کلێسە و زانست و یاسا و پزیشکیدا نەبوو ، بەڵکو وەك زمانی ئاخاوتنی ئاینداران و زانایان و پارێزەران و فەرمانبەران و پزیشکان ...یش بوو . لاتینیی سەدەکانی ناوەڕاست زۆر لە زمانی لاتینیی قۆناغی کۆن جیاواز بوو . لاتینی وەك زمانێکی مردوو تا ئەمڕۆش لە خواپەرستیی کاتۆلیکەکان و پزیشکی و هەندێ زانستی سروشتیی دیدا بەکاردێنرێ . زمانی لاتینی هەروەك زمانی یۆنانیی کۆن ، کارێکی گەورەی کردە سەر پێشکەوتنی زمانە ئەورووپاییەکان و زاراوەی زانستی .

دروست بوونی زمانی ئەدەبیی نووسین لە کۆمەڵگای دەرەبەگایەتیدا ، دەکرێ بە نموونەی زمانی نووسینی ڕووسیی کۆن و

---

[٦] ئی . م . ترۆنسکی ، لەبارەی مێژووی زمانی لاتینییەوە ، مۆسکۆ _ لینینگراد ، ١٩٥٣ ، ل ١٨٥ .

ڕووسیی ناوەڕاستدا ، فەرەنسی ئینگلیزی ، ئەڵمانی لەگەڵ میللی‌یەتیاندا نیشان بدرێ .

میللەتی ڕووسی کۆن خاوەنی زمانی نووسین بوو . زوربەی نووسینەکانیشی بریتی بوون لە بەرهەمی شێوە ئاینی و لە نووسینی کارمەندیی "ڕاستیی ڕووسی"دا بڵاوبووبوونەوە . ئەم بەڵگانەش لەلایەن پسپۆڕانەوە بە جۆری جیاواز لێك دراونەتەوە : ئا . ئا . شاخمەتۆف لە ڕوانگەی دەستەڵاتی نەریتی نووسینی کڵێسەی سلاڤیانی‌یەوە تەماشای مەسەلەکەی کردووە و سەبارەت بنەمای بەڵگاریی کۆن لە زمانی ئەدەبیی ڕووسیی کۆندا دواوە ، کەوا لە ڕەوتی پێشکەوتنی مێژوویی‌دا بە ڕووسی کراوە . س . پ . ئۆبنۆرسکی بە پێچەوانەوە باسی بنەمای ئاخاوتنی میللی زمانی ئەدەبیی ڕووسیی کۆنی کردووە ، کە لە کۆتایی سەدەی ١٤ەوە (واتە لە دەمی دووەم کارتێکردنی سلاڤیانی باشووریەوە) کەوتووەتە تاقی‌کردنەوەی کارتێکردنی زمانی کڵێسەی سلاڤیانی کۆن .

لەنێو ئەو بیروڕا نێوان ئاسمان و ڕێسمانەدا ، هەروەها بیرۆکەیێکی دی هەیە ، کە دەڵێ : لە ڕووسیای زوو دوو زمانی نووسینی ئەدەبی هەبوو – کڵێسەی سلاڤیانی (زمانی سلاڤیانی کۆنی ڕووسی) و ڕووسیی کۆنی تایبەت (بە شێوەیێکی سەرەکی زمانی ئەدەبی کارگێڕی) . ف . پ . فیلین لایەنگیری ئەم تیۆری‌یەیە و دەڵێ : " هەر لە سەرەتای نووسینەوە ، لەنێوان ئەو دوو زمانەدا پرۆتسێسی ئاڵۆزی کارلەیەکترکردن ڕووی‌داوە . لە "داستانی کاتەکانی ساڵ" دا و

ساڵنامەی "وتە لەبارەی ئیگۆری سەرکردەوە" ؛ "نوێژ و پاڕانەوەی دانیێل زاتۆچنیك)دا گەلێ نەژادی نموونەی ڕەسەنی داستانی شکۆمەندیی سوپا و جۆری دی تەواو تێکەڵبووی ڕووسیی کۆن و کڵێسەی سلاڤیانی بوونەتە سەرەتای جۆرێکی نوێی زمانی ئەدەبی و داڕشتەی زمانی شیعری . ئەم ڕێڕەوەی زمان لە سەدەکانی ١٠ – ١١ تا سەدەی ١٨ وەك هێڵێکی سووری چالاکیی زمانی باووباپیران ، دەمێ بە بەرزی و بەهێز ، دەمێکیش بە نشێوی و نزمی تێپەڕیوە و زەمینەی بۆ زمانی ئەدەبیی ڕووسیی هاوچەرخ خۆشکردووە[(٧)] .

دروستبوونی زمانی ئەدەبیی فەرەنسیش بە هۆی چەند هەلو مەرجی مێژوویییەوە : سەرکەوتن بەسەر ئینگلستاندا لە شەڕی سەد ساڵەدا ؛ یەکگرتنی هەرێمەکانی لە کۆتایی سەدەی پازدەیەمدا ؛ بەدوا ئەمانەشدا جێگیربوون و پتەوبوونی مەڵبەندی دەوڵەت و شانبەشانیشی گەشەسەندنی کولتوور تێیدا . ساڵی ١٥٣٩ ئۆردۆنانس فرانسیسکای یەکەم فەرمانی بەکارهێنانی زمانی فەرەنسی لە دادگاکان و دەزگا کارگێڕییەکان دا . ساڵی ١٥٤٩ ز . دێو بێللی بەیاننامەی "پارێزگاری و پەرەپێدانی زمانی فەرەنسی"ی بڵاوکردەوە . خۆی و پ . ڕۆنسار بە زمانی فەرەنسی شیعریان نووسی . لە هەمان کاتدا ڕۆمانی "گارکەنتیوا و پانتەگرۆئێل"ی فرانسۆ ڕابلێ بڵاوکرایەوە . لێرەدا زمانی فەرەنسی بە هەموو شەوق و

(٧) ف . پ . فیلین ، سەبارەت ڕیشەی زمانی ئەدەبی ڕووسی ، گۆڤاری "کێشەی زمانناسی" ، ١٩٧٤ ، ژ ٣ ، ل ١٢ – ١٣ .

هەمەرەنگی‌یەوەی دەرکەوتووە . لە سەدەی دواتر (لە ساڵی ١٦٣٥)دا ئەکادیمیای فەرەنسی دامەزرا ، کە دەبوو فەرهەنگ و رێزمانی فەرەنسی بنووسێ .

پەیدابوون و پێشکەوتنی زمانانی ئەدەبیی قۆناغی نەتەوایەتی لە دەمی جیاواز و هەل و مەرجی جیاوازی دروستبوونی خودی نەتەوەدا ، بە شێوەی جیا ڕوودەدات . پێویستە دوو ڕێگەی بنەڕەتیی دروستبوونی زمانی ئەدەبیی قۆناغی نەتەوایەتی جیابکەینەوە : پێشکەوتنی زمانێکی ئەدەبی ، کە هەبووە و یەکبوونی لەگەڵ زمانی ئاخاوتنی میلل‌یدا . لە لایەکی دی‌یەوە سازدانی زمانی ئەدەبیی پەیدابووی میللەتێك ، بۆ زمانی ئەدەبی نەتەوەییێکی دی .

مێژووی زمانی ئەدەبی ڕووسی و فەرەنسی و ئیتالی و سێربە کەرواتی ... دەتوانن ببنە نموونەی دروستبوونی زمانی ئەدەبیی نەتەوە لەسەر بناغە و کەرەستەی ئەو زمانی ئەدەبی‌یەی پێشتر لە ئەنجامی گەشەسەندنی میللی‌یەت بۆ نەتەوەدا هەبووە . لەم ڕەوتی پێکهاتن و چوونیەك بوونی کێشی ئەدەبی دەکەوێتە کۆششی دیموکراتی کردنی و ئەرکی زۆر پێ‌دانی ! لەیەك نێزیكخستنەوەی زمانی ئاخاوتن و زمانی نووسین ... شتێکی ئاسایی‌شە ، لەو بارودۆخانەدا ڕەوتی چەسپیوی دروستبوونی کێش و بەکارهێنانی دەشێ جیاواز بێ .

دروستبوونی نەتەوەی ڕووس لە کۆتایی سەدەی (١٧)ەوە دەستی‌پێ‌کرد . ئەم پرۆتسێسە بەتایبەتی لە نیوەی دووەمی سەدەی

هەژدەیەم و نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەیەمەوە تیژڕەو بوو . لەو ماوەیەدا ڕێزمان نووسرا و فەرهەنگ دانرا : ئەدەبی ڕووسیی مەزن و شێوازی جۆربەجۆری زمانی ئەدەبی خۆی گرت .

لە دروستبوونی زمانی ئەدەبیی ڕووسی قۆناغی نەتەوایەتی‌دا م . ڤ . لۆمۆنۆسۆڤ ، ئا . پ . سۆمارۆکۆڤ ، د . ئی . فۆنفیزین ، ن . م . کەرەمزین ، ئا . ئی . کریلۆڤ، ئا . س . گریبۆیێدۆڤ ، ئا . س . پوشکین ، م . یو . لێرمۆنتۆڤ ، ن . ڤ . گۆگۆل ، ڤ . گ . بیلینسکی ... دەوری گەورەیان بینی . بەتایبەتی دەوری چالاکی پوشکین زۆر مەزنە و هەر بۆیەش پوشکین بە ڕۆنەر و سازکەری زمانی ئەدەبیی قۆناغی نەتەوایەتی ناودەبرێ .

ن . ڤ . گۆگۆل نووسیویێتی : " لە ناوهێنانی پوشکین‌دا ، یەکسەر وێنەی شاعیری نەتەوەیی ڕووس دێتە پێش چاو . بەڵێ لە شاعیرانی ئێمە کەس لەو بەرزتر نییە و کەس نەیتوانیوە لەو نەتەوایەتی‌تر بێ . ئەو مافە هی ئەوە و دەمەتەقێی لەسەر نییە .

بەرهەمەکانی بوونەتە فەرهەنگی سەرپاکی سامانی وشە و هێز و توانست و لەباریی زمانەکەمان . ئەو پتر لە هەموان ، دوورتر لە گشت سنووری فراوانکردووە و دەوروبەری نیشان داوە"[(٨)] .

مەکسیم گۆرکیش وتوویە: "گەل ڕۆنەری زمانە . دابەشکردنی زمان بەسەر ئەدەبی و میللی‌دا تەنیا ئەوە دەگەیەنێ ، کە ئێمە خاوەنی

[(٨)] ن . ڤ . گۆگۆل ، سەرجەمی بەرهەمە کۆکراوەکانی ، ب ٨ ، مۆسکۆ ، ١٩٥١ ، ل ٥٠ _ ٥١ .

زمانی (خاو) و زمانی شەنوکەوکراوی وەستایانین . یەکەم کەس ، کە لەمە باش تێگەیشت پوشکین بوو و هەر ئەویش بۆ یەکەمجار چۆنێتی بەکارهێنانی کەرەستەی ئاخاوتنی میللی و پێویستیی لە کەودانی نیشان داوە" (٩).

زمانی ئەدەبیی ڕووسی لە درێژایی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا لە گەشەسەندندا بەردەوام بوو ، بەتایبەتی دوای سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەری سۆشیالیستی مەزن، تەواو گوڕی دایە خۆ ... بەڵام ئەو سێ بنەمایەی پوشکین بۆ کێشی زمانی ئەدەبی خستبوویە بەرچاو، وەك ماکی هێزی بەپێزی ئەو کێشەیە هەر ماونەتەوە : ١) زمانی ئاخاوتنی میللەت شایستەی گرنگی پێدانە ؛ ٢) تەنیا بە زمانی ئاخاوتن - نووسین - واتای زمان نەزانین دەگەیەنێ ؛ ٣) چێژی ڕەسەن بریتی نی‌یە لە ڕەتکردنەوەی بێلێکدانەوەی وشەیێك یان دەربڕینێك ، بەڵکو لە هەستی گونجاو و هاوتایی و هاوسەنگی دایە .

ڕێگەیێکی دی دروستبوونی زمانی ئەدەبیی نەتەوە ، دەکرێ لە نموونەی بەکارهێنانی زمانی ئەدەبیی ئینگلیزی و ئیسپانی لە دەرەوەی ئینگلستان و ئیسپانیا تەماشا بکرێ . بە هەمان چەشنیش زمانی عەرەبی لە جەزایر و مەغریب و میسر و هەندێ وڵاتی دیدا .

بڵاوبوونەوەی زمانی ئینگلیزی لە سەدەی حەڤدەیەمدا دەستی پێکرد. ئەویش لە ئەنجامی چوونی ئینگلیز بوو بۆ باکووری

---

(٩) ئا . م . گۆرگی ، کارە کۆکراوەکانی لە ٣٠ بەرگدا ، ب ٢٤ ، مۆسکۆ ، ١٩٥٣ ، ل ٤٩١ .

ئەمەریکا و داگیرکردنی . لە نیوەی دووەمی سەدەی هەژدەیەمدا گەلی ئەمەریکا دەستی کردە شەڕی ئازادبوون لە ئینگلستان . لە سالی ١٧٧٦دا بانگی ئازادی و دامەزراندنی حکومەتی سەربەخۆی ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا درا . زمانی ئینگلیزی کرا بە زمانی دەولەت و بوو بە زمانی ڕشتەی سیاسەت و فەلسەفە ؛ زانست و هونەری ئەدەبی - زمانی مارك توین و تیۆردۆر درایزەر و جاك لەندەن . بەم چەشنە دوو نەتەوەی خاوەنی زمانی ئینگلیزی (ئینگلیز و ئەمەریکی) پەیدابوو ؛ بە دوو شێوە زمانی - ئینگلیزی (ئەمەریکایی و بەریتانی) هاتە کایەوە . ئەو دوو شێوە (British English) و (American English)ی تاکە زمانێك ، کە خاوەنی ماکی گشتیبن ، نەك تەنیا لەباری چەندێتیی یەوە ، بەلکو لە ڕووی ئەرکی واتاگەیاندنیشەوە ماکی جیاوازیان بۆ پەیدا بوو" [(١٠)] .

بەکارهێنانی زمانی ئیسپانی وەك زمانی دەولەت و ئەدەبیی گەلانی ئەمەریکای لاتینی (جگە لە بەرازیل و گایتی ، کە زمانی پورتوگالی و فەرەنسی ئەو تەورەیان تێدا دەبینین) پتر بەلگەی بەرچاوە . زمانی ئیسپانیی ئەمەریکا - کۆمەلێ شێوەی ئیسپانییە ، کە دیسان بوونەتە زمانی دەولەت و ئەدەبی چەند نەتەوەیێکی پێشکەوتوو ، وەك : مەکسیکی ، ئەرجەنتینی ، کۆلۆمبی ، کووبی ، فەنزوێلی .

[(١٠)] ئا . د . شڤێیتسێر ، زمانی ئەدەبیی ئینگلیزی لە ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا و ئینگلستان ، مۆسکۆ ، ١٩٧١ ، ل ١٩٠ .

گ . ف . ستیپانۆڤ نووسیویێتی : " شێوەی هەمەجۆری زمانی ئیسپانیی ئەمەریکا ، بەهەمان چەشنی زمانی خودی ئیسپانیا لە دوو فۆرمدا ئەرك دەبینێ : ئاخاوتن و نووسین . فۆرمی ئاخاوتنی شێوەی ئەمەریکایی زمانی ئیسپانی پێکهاتووە لە یەککەوتنێکی ئالۆزی دابەش بوو بەسەر دیالێکت و بەشە دیالێکتدا ، دەر لە کێشی زمانی ئەدەبی . زمانی نووسینی ئەمەریکایی (زمانی ئەدەبی) ، لەتەك هەموو هاوشانی‌یێکی لەگەڵ زمانی ئەدەبیی ئیسپانی‌دا ، بەڵام هێشتا یەکێتی تەواو پێك ناهێنێ . کارلەیەکترکردنی زمانی ئاخاوتن و زمانی نووسین لە هەر وڵاتێکی ئەمەریکای لاتینی بووەتە هۆی ئەوەی لە ماوەی چەند سەدەیەکدا لەو وڵاتانە کێشی تایبەتی خۆیەکی زمانی ئەدەبیی ڕاست ساز ببێ"[١٠] .

- ٣ -

زمانانی پێوەندی‌بەستن و لەیەکترگەیشتنی نێونەتەوەیان و نێودەوڵەتان

لەو ژمارە یەکجار زۆرەی زمان و دیالێکت ، نزیکەی (٣٠٠)یان خاوەنی نووسینن و وەك وەسیلەی هێڵی گەیەنەری جەماوەر بەکار دێنرێن . لە نێوانیاندا نزیکەی (٢٠٠) زمانیان لە خزمەتی میللەتی پتر لە ملیۆن کەس دایە .

ئەو زمانانەی ئەمڕۆ پتر بڵاوبوونەتەوە ، ئەمانەن [١١] :

زمان	ژمارە	ژمارەی ئەوانەی پێی دەدوێن (بە ملیۆن)	ڕادەی سەنگ (بە ٪)
چینی		٦٩٠	٢٢,٢
ئینگلیزی		٢٩٠	٩,٤
ڕووسی		٢٥٠	٨,١
ئیسپانی		١٨٠	٥,٨
هیندستان (هیندی و ئوردو)		١٨٠	٥,٨
ژاپۆنی		١٠٠	٣,٢
ئەڵەمانی		٩٠	٢,٩
عەرەبی		٩٠	٢,٩
پرتوگالی		٩٠	٢,٩
فەرەنسی		٦٠	١,٩
ئەوانی دی		١٠٨٠	٣٤,٩
ئەنجام		٣١٠٠	١٠٠

(١١) ئەو زمانانەی ئاخێوەرانی ١٠ ملیۆنێك كەس بن ، بەپێی "ئەتڵەسی میللەتانی جیهان" (١٩٦٤) ژمارەیان لەسەر ڕووی زەمین ٣٠٦٨,٤٧ ملیۆنە .

پێویستە ئەوە یاداشت بکرێ ، کە ژمارەی ئاخێوەران بە زمانێك و ژمارەی نەتەوەی خاوەنی ئەو زمانە وەك یەك نییە ، بەتایبەتی بۆ زمانی ئینگلیزی و ئیسپانی .

دیارە لەو حاڵەتەدا ، کە تاکە زمانێك چەند میللەتێك دەگرێتە خۆ ، شێوەی نەتەوەیی ئەو زمانە پەیدا دەبێ و هەروەها تەواوی دانیشتوانی ئەو شوێنە ناگرێتەوە ، کە ئەو زمانە دەبێتە زمانی نووسینی ئەدەبی (یاخود وەك هەندێ جار دەوترێ : زمانی دەوڵەت) .
بۆ نموونە سکۆتلەندییەکان لە کۆندا بە زمانی سکۆتلەندی (یان گێلی) دەئاخاوتن ، کە سەر بە گرووپی کەلتی بوو . لە سەدەی نۆیەمدا ، دوای تێکەڵبوونی پادشایەتیی پیکت و ئیرلەندە ، زمانی سکۆتلەندی زمانی سەرانسەری وڵات بوو . ئێستا زمانی سکۆتلەندی وەك دیالێکتێك ماوەتەوە و وازی لە مافی خۆی بۆ زمانی ئینگلیزی هێناوە .

مەکسیکییەکان وەك میللەت لە ئەنجامی تێکەڵبوونی ئەو ئیسپانییانەی بۆ مەکسیك هاتبوون لەگەڵ دانیشتوانی هیندیی ناوچەکەدا ، پەیدابوون . بەلام تەنانەت ئێستاش نزیکەی ٣ ملیۆن هیندی ماوە ، کە بە زمانی زگماکی خۆیان قسە دەکەن .

بەو چەشنە ، لەپاڵ ئەو زمانانەی زۆر بلاوبوونەتەوە ، زمانی ئەوتۆش هەیە کەم پەلیان هاویشتووە . ئەم زمانانەش لە خزمەتی میللەتانی خۆیاندان – زمانی خێڵێك یان میللەتێکی بچووکن . تەنانەت زمانی دوو یان یەك گوندیش هەیە . بەوێنە لە داغستان ، هی دوو

گوندی ، وەك زمانی بۆتلیخی (زمانی دانیشتوانی گوندی بۆتلیخ و میارسووە) . هی یەك گوندی ، وەك زمانی گینوخی (زمانی گوندی گینوخی ناوچەی سینتینە) : ئێستاکە سەرپاکی گینوخەکان نزیکەی دوو سەد کەسێك دەبن و زمانی سیزس باش دەزانن . زۆریشیان فێری ئاڤاری بوون ، کە زمانی خوێندن و قوتابخانە و ژیانی کۆمەڵایەتی‌یانە .

دەوری کۆمەڵایەتی زمان کاتێ پێ‌دەگا و گەشەدەسێنێ ، کە فۆرمی نووسین و ئەدەبی هەبێ . بڵاوبوونەوەی تەنیا لە ئەنجامی پێوەندیی ڕاستەوخۆوە (بە شێوەیێکی بنەڕەتی لە کاری بازرگانی‌یەوە) دەست ناکات بە هاتنەدی ، بەڵکو یاریدەی کتێب و لەم سەردەمەی ئێمەشدا ڕادیۆ و تەلەفزیۆنیش دەوری گرنگ دەبینن .

بڵاوبوونەوەی زمان ئەرکی نوێ بۆ زمان پەیدا دەکا . وەك پەیدابوونی زمانی پێوەندی بەستنی نێونەتەوەیی و زمانی جیهانی ، کە دەوری زمانی پێناو (وسیط) دەبینن .

زمانی لەیەکترگەیشتنی نێونەتەوەیی ، بەو زمانە دەوترێ ، کە وەك وەسیلەی پێوەندی‌بەستنی کەسانی نەتەوە ، یان میللەت ، یان نەژادی جیاواز بەکاردێنرێ . پێویستی بوون بە زمانی پێوەندی‌بەستنی نێونەتەوەیی لە ئەنجامی پێوەندیی هەمیشەیی گەلانەوە دێتە مەیدان ، بەتایبەتی لەو دەوڵەتانەی لە یەکگرتنی چەند نەتەوەیێك پەیدابووە .

دوو زمانی و پەیدابوونی زمانی ناوچەیی نێونەتەوەیی دەشێ لە نموونەی زوودا نیشان بدرێ . ئەم پرۆتسێسە ئێستا چالاکتر لە کاردایە . بۆ نموونە ، زمانی ئاکووتی وەك زمانی لەیەکتر گەیشتنی نێوان ئاکووت و ئێڤینك و ئێڤین خۆی دەنوێنێ . زمانی لەیەکترگەیشتنی ناوچەیی گەلانی داغستان ، زمانی ئاڤاری‌یە . زمانی گورجی وەك زمانی لەیەکترگەیشتنی نێونەتەوەیی گورج و ئەرمەن و ئەبخاز و یۆنان و میللەتانی‌دی سەقامگیربووی کۆماری گورجستانی‌سۆڤێتی بەکار دێنرێ . لە ئوزبەگستانی سۆڤێت ، زمانی ئوزبەگی هەمان دەور دەبینێ . ئوزبەگ و ئویگور و تورکمان و تەتەر و تاجیك و میللەتانی‌دی ئەم کۆمارە بە زمانی ئوزبەگی دەدوێن . زمانی عەرەبی لە عیراق بووەتە زمانی پێوەندی بەستنی گەلی عەرەب و کورد و تورکمان و ئەرمەن و ئاسوور ... زمانی فارسیش لە ئێران وەك زمانی لەیەکترگەیشتنی فارس و کورد و ئازەر و بلووچ ... لەکاردایە .

بەئاشکرا دەبینین ، کە بیری نەتەوایەتی لە بەرزبوونەوەدایە و کۆلۆنیالیزم لە هەرەس هێناندایە . گەشەسەندنی بزووتنەوەی ڕزگاری‌خوازی یاریدەی پەیدابوونی زمانی نێونەتەوەیی ناوچەیی دەدات . ئەمڕۆ لەم دەورەدا ، زمانانی وەك عەرەبی و هیندی و سواحیلی ... لە ناواندان .

لەم دە ساڵەی دواییدا بەتەواوی دیاردەیێکی نوێ سەری هەڵدا ، ئەویش پێکهاتنی پێوەندی بەستنی مێژوویی نوێی گەلانی یەکێتی سۆڤێت و بوونی زمانی ڕووسی‌یە بە زمانی پێوەندی بەستنی

نێونەتەوەیی و هاوکاریکردنی گشت گەلانی ئەو ولأتە . زمانی ڕووسی وەك زمانی کولتوور و زانستی و جیهانی .... و هەروەها وەك زمانی پێناو بۆ کار لەیەکدیکردن و کەڵك لەیەك وەرگرتنی میللەتان دەوری دیار دەبینێ و ئەرکی گەورە بەجیدێنێ .

لەتەك زمانانی لەیەکترگەیشتنی نێونەتەوایەتی ، زمانانی سنوور فراوانتر و ئەرك هەمەڕەنگتر پەیدادەبن . بەم جۆرە زمانانە دەوترێ زمانی نێومیللەتان یاخود زمانی جیهانی (Weltsprache, World Language) . زمانی جیهانی لە ئەنجامی هەرەسهێنانی سنووری نەتەوایەتیدا پەیدا دەبێ ، کە خاسیەتی پێشکەوتنی ئابووری و ڕامیاری و کولتووریی دوا سەدەکانە . لە سەدەکانی ۱۷ – ۱۸دا زمانی ئیسپانی و فەرەنسی و ئەڵمانی بلأوبوونەوەی نێومیللەتانیان وەدەستهێنا . لە سەدەی ۱۹دا زمانی ئینگلیزی. زمانی ڕووسیش لە سەدەی ۲۰دا ، ئەگەرچی لە سەدەی (۱۹)ەوە پووبووە سەرنجڕاکێش ، ئەویش وەك ف . ئێنگلس دەڵێ : نەك تەنیا لەبەر خودی زمانەکە ، بەڵکو لەبەر تێگەیشتنیش لە ئەدەبەکەی .

پ. ن . دێنیسۆف و ف . گ . کۆستۆماڕۆف لە دیاریکردنی مەفهوومی "زمانی جیهانی"دا ، وەك دۆخێکی مێژوویی سەدەی بیستەم ، نووسیویانە : " ئەم دۆخە وەك دیاردەیێکی کۆمەلأیەتیی زمانناسی لەباری چۆنەکییەوە چاکترە لە زۆر دیالێکتی ڕووکەش و پێکهاتنی زمانیی نەتەوایەتیی کۆمەلأیەتی چەشن جیاواز و لە ولأتانی جیاواز و لە چەرخی جیاوازدا : زمانی گشتیی سانسکریتی لە

هیندستان و ولآتانی بوودیزم ؛ گرنگیی دێرین لە ئەورووپای کۆن . عەرەبیی کلاسیکی لە جیهانی موسوڵمانانندا ؛ لاتینی سەدەکانی ناوەڕاست ؛ فەرەنسی لە زانستدا (سەدەکانی ١٧-١٨) ؛ زمانی ڕووسی لە ژیانی دیپلۆماسی و پێوەندیبەستنی ئەمڕۆی وەك (وەرگێڕی سەرانسەری سۆڤێت) و (دووەم زمانی زگماك)ی گەلانی یەکێتی سۆڤێت ... هتد ... هیچ کات دەوریان وەك دەوری (زمانی جیهانی) مەزن نەبووە . بەتایبەت لە بارودۆخی ئێستادا ، کە لە پێشکەوتن و سەرکەوتنی زانست و تەکنیکی گشتیی مرۆڤایەتیدا ؛ لە لووزەوی تیژڕەوی دەنگوباس و چاپەمەنی و ڕادیۆ و تەلەفزیۆن...دا مرۆ سەری گێژ دەخوا" [١٢] .

زمانی ئینگلیزی و ڕووسی لە جیهانی هاوچەرخدا شوێنێکی تایبەتییان هەیە . ئەویش نەك تەنیا بە بڵاوبوونەوەیان لە دەرەوەی سنووریان ، بەڵکو بە هەمەڕەنگێتی و پتەو بەجێهێنانی ئەرکیش [١٣] .

زمانی ڕووسی تەنیا لە یەکێتی سۆڤێت بەکار ناهێنرێ ، بەڵکو لە هەندەرانیش دەور دەبینی ، بەتایبەتی لە ولآتانی بەرەی سۆشیالیستیدا . ڤ . ڤ . ڤینۆگرادۆڤی سەرۆکی کۆمەڵەی نێونەتەوەیی مامۆستایانی زمان و ئەدەبی ڕووسی ، وتوویە :" دەشێ هەست بەوە بکرێ ، کە ئێستا لە جیهاندا کەم یان زۆر نزیکەی ملیارد و

(١٢) زمانی ڕووسی لە جیهانی هاوچەرخدا ، مۆسکۆ ١٩٧٤ ، ل ٥٦ - ٥٧ .

(١٣) ئەرکی زمانی چینی لە مەیدانی نێودەوڵەتاندا سنووردارە ، لەبەرئەوەی بەکارهێنانی بە شێوەیێکی سەرەکی لەنێو خودی چینییەکاندا ماوەتەوە .

نیوێک کەس زمانی ڕووسی دەزانن و بۆ (١٥٠) ملیۆنیان زمانی زگماکە"[١٤] .

دیاردەی گرنگ ئەوەیە ، ژمارەی ئەو کەسانەی زمانی جیهانی بەکاردێنن ، لەوانە زیاترن ، کە زمانە جیهانی‌یەکە زمانی زگماکیانە . سەرنجڕاکێش ئەوەیە ، ویست و ئارەزووی خەڵکی بۆ فێربوونی زمانی جیهانی لە برەو و گەشەسەندندایە .

سەرەتای بڵاوبوونەوەی زمانی ڕووسی دەگەڕێتەوە بۆ پێوەندی‌بەستنی نێوان میللەتە سلاڤیانی‌یەکان . زمانی ڕووسی بووە زمانی دەرزوتنەوەی قوتابخانە و زانکۆ . وزە و دەسەڵاتی "زمانی بێگانە"ی پەیداکرد . لە کۆتایی سەدەی ڕابردووەوە لە هەموو زانکۆ سلاڤیانی‌یەکان و هەروەها زانکۆی پاریس و ڤیەننا و بەرلین و کالیفۆرنیا و شیکاغۆ و گەلێ شاری دی خۆی گرتووە .

زمانی ڕووسی تەنیا یەکێک لە زمانە هەرە تەشەنەکردووەکانی هاوچەرخ نی‌یە ، بەڵکو لە هەمان کاتدا یەکێکە لە زمانە هەرە دەوڵەمەند و پێشکەوتووەکانی زمانانی جیهان . م . ڤ . لۆمۆنۆسۆڤ زۆر زوو هێزی ئەرک و شێوازی زمانی ڕووسیی یادداشت کردووە .

دەوڵەمەندی و جوانی ؛ هێز و پێز و مەزنی زمانی ڕووسی لە لایەن گەلێ نووسەر و زانای ڕووس و بێگانەوە باس کراوە . ڤ . ئی . لێنین زمانی ڕووسی بە زمانی نووسەران و زانایانی پێشکەوتنخوازی

---

[١٤] ڤ . ڤ . ڤینۆگرادۆڤ ، زمانی ڕووسی لە جیهانی هاوچەرخدا ، مۆسکۆ ، ١٩٦٨ ، ل ٢٣ .

مەزن و توانا ناوەدبا[15] . ف . ئێنگلس وای داناوە ، کە زمانی ڕووسی "یەکێکە لە زمانە هەرە بەهێزەکان و هەرە دەوڵەمەندەکانی زمانە زیندووەکان"[16] . لەو نامەیەی ف . ئێنگلس (٦)ی مارتی ١٨٨٤ بۆ ف . ئی . زاسۆولیچی ناردووە و دەربارەی وەرگێڕانی بەرهەمەکانی ك . مارکس و ف . ئێنگلسە بۆ سەر زمانی ڕووسی ، نووسیویێتی : "یەکجار چاك نامیلکەکەتان وەرگێڕاوە . ئای کە زمانی ڕووسی قەشەنگە"[17] . ئانتاناس ڤێنتسلۆڤی نووسەری لیتوانی ، کاتێ لەوە دەدوێ ، کە چۆن فێری زمانی ڕووسی بووە ، وتوویە : "زمانی ڕووسی دەروازەی جیهانێکی مەزنی نوێی بیر و جوانی بۆ والاکردم . ئەو جیهانەش متێ هەژاند ! ".

- ٤ -

زمانی دروستکراوی نێودەوڵەتان

لەتەك بەکارهێنانی زمانێك وەك زمانی واقیعی و سروشتیی نێونەتەوە و جیهانی، هەوڵی هەمەجۆر بۆ دانانی زمانی جیهانیی دروستکراو دراوە . بیرۆکەی زمانی دروستکراوی نێو میللەتان - زانستی و گشتی - گەلێ فەیلەسووف و زمانناسی بزواند و نزیکەی (٥٠٠) نەخشە هەیە .

---

(15) ف . ئی . لینین ، سەرجەمی کارە کۆکراوەکانی ، ب٢٤ ، ل٢٩٤ .

(16) ك . مارکس ، ف ، ئێنگلس ، کارە کۆکراوەکانیان ، چاپی دووەم ، ب ١٨ ، ل ٥٢٦ .

(17) هەمان سەرچاوە ، ب ٣٦ ، ل ١٠٦ .

ساڵی ١٩٦٠ کۆنفرانسی نێومیللەتان لە پاریس ، زمانی پێرۆی ژمارەی دەدە (نظام العد العشري – Algorithmic Language)ی پەسەند کرد . ئەم زمانە پێوارەتی (الرمزیة)یە بریتی‌یە لە وەرگرتنی دەستەیێك پیتی (لاتینی – گەورە و بچووك) ؛ ژمارەی عەرەبی لە"٠"ەوە تا "٩" ؛ نیشانە و خشتەی ڕاستیی بنچینەیی و نیشانەی پێوارەتی دی (نیشانەی کردە ، دابەشکردن ، کەوانە) . هەروەها چەند وشەیێکی یاریدەدەر (بە زمانی ئینگلیزی ، بە نموونە (if – ئەگەر ؛ then – ئەوجا) . زمانی پێرۆی ژمارەی دەدە لە دانانی دەدە ژماردن و بەرنامە بۆ ئامێری ژمارەژمێری ئەلەکترۆنی‌دا بەکاردەبرێ .

لەنێو زمانە دروستکراوەکاندا ، ئەوەی باش بڵاوبووەتەوە ، دوو زمانی ڤۆلیاپیوك و ئەسپێرانتۆیە . ڤۆلیاپیوك ساڵی ١٨٨٠ ئی . م . شلێر دایناوە و پتر لە دووسەد هەزار کەس فێری بوون . ئەسپێرانتۆ[١٨] پتر ناوبانگی دەرکرد و زۆرتر بڵاوبووەتەوە ، بەتایبەتی لە بەڵگاریا و ڤێتنام و ژاپۆن و پۆڵۆنیا و وڵاتەکانی ئەسکەندەناڤیا و

---

(١٨) ئەسپێرانتۆ لەلایەن ل . م . زامینگۆف (١٨٥٩ – ١٩١٧)ی پزیشکی فەرمزمانزانەوە دانراوە . ناوی ئەم زمانە لەو ناوە خواستە وەرگیراوە ، کە ساڵی ١٨٨٧ لە یەکەم کتێبی‌دا "Lingva internacia" (زمانی نێومیللەتان) دایناوە . Esperanto واتای (ئاواتخواز ، هیوادار) دەگەیەنێ . هەر لەو ساڵەدا لە وارشۆ ژمارەیێك کتێب بۆ خوێندن و فێربوونی ئەو زمانە دروستکراوە ، بڵاوکرایەوە . زامینگۆف فەرهەنگ و کتێبی دەقی ئەدەبی دانا ؛ (پشکنەر)ی گۆگۆل و (جۆرج داندێن)ی مۆلێر و (هاملێت)ی شکسپیر...ی وەرگێڕایە سەر ئەو زمانە نوێیە ، زامینگۆف ئەوەشی بۆ کرێکاران و جوتیاران ڕوون کردەوە ، کە زمانی نوێی یاریدەدەر خاسیەتی لەیەکترگەیشتنی میللەتیشی گرتووەتە خۆی .

ئینگلستان و ڕۆمانیا و چیکۆسلۆڤاکیا و فەرەنسا . یەکێتی ئەسپیرانتۆی نێو میللەتان نزیکەی پەنجا یەکێتی زمانی نەتەوەیی دەگرێتە خۆ و پێوەندی بە هەشتا وڵاتەوە هەیە و کۆنگرە و کۆنفرانسی نێومیللەتانی بۆ دەگیرێ . بیستوپێنج ئێستگە بە ڕێکوپێکی بە زمانی ئەسپیرانتۆ بەرنامە بڵاودەکەنەوە . بەم زمانە ڕۆژنامە و گۆڤار دەردەچێ . ئەسپیرانتۆ نەك تەنیا ئەدەبی ڕەسەنی گرتووەتە خۆ ، بەڵکو ڕۆمان و شانۆنامە و شیعری وەرگێڕاو و بەرهەمی زانستی و نامەی دوکتۆریشی لە ئامێز گرتووە . گەورەترین کتێبخانەی ئەسپیرانتۆ لە لەندەن ، پتر لە سی هەزار سەرچاوەی تێدایە . یەکێتی ئەسپیرانتۆ لەیەکێتی سۆڤێت لەساڵی ١٩٢١ ەوە هەیە . ئێستا ئەسپیرانتۆناسەکان لە وڵاتی سۆڤێت لە دەزگا ڕۆشنبیری و یانەکان ، لە خوێندنگا بەرزەکانی سەرلەبەری وڵات کاردەکەن .

سیستەمی ئەسپیرانتۆ ئاسان و ژیربێژانەیە . زمانەکە هەموی (١٦) یاسای ڕێزمانی و نزیکەی (٤٠) پێشگر و پاشگر و پێشبەندی هەیە . هەر وشەیێك چۆن دەنووسرێ وا دەخوێندرێتەوە ، لەبەرئەوەی بۆ هەر فۆنێمێك پیتێکی سەربەخۆی لاتینی دانراوە :

(a , b , c , ĉ , d , e , f , g , ĝ , h , ĥ , i , j , ĵ , k , l , m , n , o , p , r , s , ŝ , t , u , ŭ , v , z).

هێز (النبرة – Stress) هەمیشە دەکەوێتە سەر پێش دوابڕگەوە .

وشەگۆڕی و فۆرمڕۆنان و وشەڕۆنان بە ڕێبازی پێوەلکانی گیرەکەوە ئەنجام دەدرێ [19] . بەشەکانی ئاخاوتن و فۆرمیان بە فۆرمڕۆنانی پاشگرییەوە دەناسرێتەوە . بەوێنە ئەگەر وشەیێك کۆتایی بە (ۆ) بێت ، ئەوە ناوە ، وەك : "پاترۆ" (باوك) ؛ "ڤێلیچۆ" (شادمانی) ... بێتو کۆتایی بە (ا) بێت ، ئەوە ئاوەڵناوە ، وەك "پاترا" (باوکانە) ؛ "ڤێلیچیا" (شادمان) . هاتوو (یْ) بووە کۆتایی وشە ، ئەوە دەبێتە ئاوەڵکردار ، وەك "پاترێ" (باوك ئاسایی) ؛ "ڤێلیچێ" (بەشادمانی) .

جنس فۆرمی نییە . کۆ بە پاشگری (ــ ج) نیشان دەدرێ : "ڤیلیچاج پاترۆج" (باوکانی شادمان) . دۆخی سادە هەیە ، ئەویش دۆخی بەرکارێتییە و بە نیشانەی (ــ ن) دەردەبڕێ ، فۆرمی دۆخەکانی دی بە یاریدەی پێشبەند سازدەبێ . دۆخی جەر (دێ) وەردەگرێ ...

فۆرمی کەس و ژمارەی کردار بە ڕێگەی شیکاری پێك دێنرێ – واتە بەهۆی جێناوی "می" (من) ؛ "سی" (تۆ) ؛ "لی" (ئەو - بۆ نێر) ؛ "شی" (ئەو - بۆ مێ) ؛ "جێ" (ئەو - بۆ بێلایەن) ؛ "تی". (ئێمە) ؛ "یلی" (ئێوە) ؛ "ۆنی" (ئەوان) خستنەسەر فۆرمی کات یان ڕێژە. فۆرمی کارا دیاری و کارا بزریش بە ئیزافەکردنی پاشگر ئەنجام دەدرێ :

---

[19] جگە لە ژمارە و جێناوی کەسی. بەوێنە ژمارە بەو شێوەیەی خوارەوە ڕاگەیەنراوە.
Unu – یەك ؛ du – دوو ؛ tri – سێ ؛ kvar – چوار ؛ Kvin – پێنج ؛ ses – شەش ؛
ok – هەشت ؛ nau – نۆ ؛ dek – دە ؛ cent – سەد ؛ mil – هەزار ؛ Kvarcent
sepdek kivin – چوارسەد و حەفتاو پێنج .

ئەگەر فۆرمی کاتی ئێستا و ڕابوردوو و ئایندە پاشگری (- نت)ی بۆ ئیزافە بکرێ ، فۆرمی کارا دیار دروست دەبێ و بە پاشگری (- ت)ش فۆرمی کارا بزر سازدەبێ . بە زیادکردنی کۆتایی (- ا) ناوی کارا و ناوی بەرکار پێك دێ : "لیگازتا" خوێنەر) ....

وشەڕۆنان بە یاریدەی پێشگر و پاشگر ئەنجام دەدرێ . لە هەندێ ڕەگ لە بیست تا شەست وشەی ناسادە ڕۆدەنرێ . ئەمەش نموونەی چەند پاشگر و پێشگرێك :

١ - پاشگر

"- ار" (کۆبوونـەوەی شـتی هاوڕەگـەز ڕادەگەیـەنێ) ، وەك : "ئاربـارۆ" (دارسـتان) لـە "ئـاربۆ" (درەخـت)ەوە ؛ "ڤاگۆنـارۆ" (شەمەندەفەر) لە "ڤاگۆنۆ" (واگۆن)ەوە ...

"-یـن" ، وەك : "فیلینـۆ" (کـچ) بەرانبـەر "فیلـۆ" (کـوڕ) ؛ "پـاترینۆ" (دایـك) بەرانبـەر "پـاترۆ" (بـاوك) ... "- یـد" ، وەك : "باڤیدۆ" (گوێرەکە) بەرانبەر "باڤۆ" (گا) ... هتد .

٢ - پێشگر

"ڕێ -" (بـۆ دووپاتبوونـەوەی ڕوودان و گەڕانـەوە) ، وەك : "ڕێدۆنی" (دانەوە) بەرانبەر "دۆنی" (دان) ... "مالْ -" (دژواتـایی و بـارودۆخ و چۆنێتـی ڕادەگەیـەنێ) ، وەك: "مـالْفێرمیْ" (کردنـەوە) بەرانبـەر "فێرمیْ" (داخستن) ؛ "مـالْبۆنیْ" (خـراپ) بەرانبـەر "بۆنـیْ" (باش) .

زمـــانی دروســـتکراوی نێومیللــــەتان لەگـــەڵ هــــەموو كـــاری ژێربێژیيانەی و بیروردی و سیستەمی ڕێکوپێکیشدا ناتوانـێ دەوری زمـانی فرەئـەرکی ئـادەمیزاد جێبـەجێ بکـات . زمـانی دروسـتکراو دەوری زمانی یاریدەدەر دەبینـێ . زیـاتر بڵاوبوونـەوە و پەلهاویشتنی ئەسپیرانتۆ دەبێتـە هـۆی پـەیدابوونی جیـاوازیی شـێوەی ڕێنـووس ؛ سەرهەڵدانی هاوواتایی وشە و وشەڕۆنان ؛ دابەشبوونی زمانی گشتی بەسـەر دیـالێکتدا ... بە واتایێکیدی ئەرکی زمـانی ئەسپیرانتۆ ، وەك زمـانی گشـتیی ، وای لێ دێ هـەمان ڕێگـەی پرۆتسێسـی هـەنگاو بـە هـەنگاوی پێشـکەوتن و تـەواو بڵاوبوونـەوەی زمانـەکانی هاوچـەرخ بگرێتە بەر .

– ٥ –

لەبارەی زمانی دوارۆژەوە

پێشـکەوتنی مێژوویـی مرۆڤایـەتی نیشـانیدەدا ، کـە نەتـەوە و زمانی نەتەوایەتی و زمانی ئەدەبی میللـی و نەتەوایـەتی بریتیـیە لـە مێژووی چینایەتی . ئەگەرچی جیاوازیی نەتەوەیی خەڵك زۆر خۆگر و بـزۆزە ، بـەڵام لـە ئـەنجامی سـەرکەوتنی سۆشـیالیزمدا دەتوانـێ ئـەو جیاوازییانە وەلاوە بنێ و کولتووری گشتی وەربگرێ . ڤ . ئی . لێنین لـەم بارەیـەوە وتوویـەتی : " ئامـانجی سۆشـیالیزم تـەنیا لـەناوبردنی دابـەشبوونی مرۆڤایــەتی بەســەر حکوومــەتی بچــووك بچووکــدا و

دوورەپەرێزی هەمەجۆری نەتەوە و لەیەك نزیككردنەوەی نەتەوە نی‌یە ، بەڵكو یەككخستنیشیانە" [٢٠]

دوو ڕێرەو خاسیەتی پێشكەوتنی نەتەوایەتیی هاوچەرخی مرۆڤایەتی‌یە : لە سەرێكەوە چەندێتیی زمانانی ئەدەبی – نووسین زیاد دەبێ و لە لایێکی‌دیشەوە هەندێكیان بەرەو دۆخی بوونە زمانی نێونەتەوەیی و نێودەوڵەتی دەبزوێن . ڕێرەوی بەرەو یەكگرتن بە شێوەیێکی واقیعی لە پێشكەوتنی مرۆڤایەتی هاوچەرخدا ، لە ڕووی زمانەوە ، وەك دەزانین ، لە دانانی زمانانی دروستكراوی نێومیللەتاندا و هەروەها لە بەكارهێنانی زمانانی وەك : ئینگلیزی و ڕووسی بۆ پێویستیی پێوەندی‌بەستنی نێو میللەتاندا دەركەوت .

ئەو دوو ڕێگەیەی باسمانكردن ، بۆ یەكبوونی زمانی مرۆڤایەتی وەك یەك لایەنگیریان بۆخۆیان پەیداكرد .

لە جیهانی هاوچەرخدا هیچ زمانێك خزمەتی زۆربەی دانیشتوانی سەرزەمین ناكات و هیچ زمانێكیش بە ڕەهایی و بەتەواوی كامڵ نی‌یە . هەر زمانێك بكرێتە زمانی جیهانی ، فشار دەخاتە سەر شایستەیی و بەرژەوەندیی گەلان و وڵاتانی‌دی . ئەم ڕاستی‌یە دەشێ بكرێتە بەڵگەی ئەوەی كە زمانی دوارۆژ دەبێ زمانێكی دروستكراوی جۆری ئەسپیرانتۆ بێ . نووسەرانی وەك : ل . ن . تۆڵستۆی و هانری بەربیوس ... زانایانی ، وەك : ئی . ئا . بۆدوئێن دێ كورتەنی و ئی . پ . سڤادۆستی نووسەری كتێبی "زمانی گشتیی چۆن پەیدا دەبێ ؟"

---

[٢٠] ڤ . ئی . لینین . سەرجەمی كارە كۆكراوەكانی ، ب ٢٧ ، ل٢٥٦ .

(١٩٦٨) ، لایەنگیری ئەوەن ، زمانێکی دروستکراو ببێتە زمانی دوارۆژ .

بە بیری ك . خ . خانازارۆڤ [٢١]، ئەو جۆرە قۆناغانە چوارن : ١) پێشکەوتنی جیهانیی زمانان دوای سەرکەوتنی شۆڕشی سۆشیالیستی ؛ ٢) جیاکردنەوەی بە ئارەزووی زمانانی نێونەتەوایەتی و لەناویاندا زمانی پێوەندیبەستنی سەرەکیی نێونەتەوایەتی ؛ ٣) بوونی زمانی نێونەتەوایەتی هێدی هێدی بە زمانی "زگماك"ی دووەم و کەرەستەی سەرەکیی لەیەکترگەیشتن ؛ ٤) بوونی یەکێك لە زمانە هاوچەرخە نێونەتەوەیییە کامڵەکان بە زمانی یەکێتی جیهانی .

[٢١] ك . خ . خانازارۆڤ ، نزیکبوونەوەی نەتەوە و زمانی نەتەوایەتی لە یەکێتی سۆڤێت ، تاشکەنت ، ١٩٦٣، ل ٢٢٥ .

سیستەمی زمـان

سەرنجی چوونە ناو بابەتەوە

دانەکانی زمان و پێوەندیی زمان و ئەرکی زمان – ئەو سێ کۆمەڵە خاسیەتانەیە ، کە لە لێکۆڵینەوەی سیستەمی زمان و پێکهاتنی دیوی ناوەوەیدا بۆ دیاریکردنی یاساکانی زمانەوانی بەکاردەهێنرێن .

بەپێی جۆری دانەکانی زمان چوار بەشی بنەڕەتیی ناوەکیی زمانناسی جیادەکرێتەوە : نووسین ؛ پێکهاتنی دەنگیی زمان ؛ پێکهاتنی ڕێزمانیی زمان ؛ وشەکانی زمان . بەگوێرەی بابەتی لێکوڵینەوەی شێوە ئاسۆیییە جیاکانی زمان و زانستەکانی زمان – زانستی نووسین[1] (بەداخەوە زاراوەی تایبەتی بۆ دانەنراوە) ؛ دەنگسازی ؛ ڕێزمان ؛ لێکسیکۆلۆژی – دەستنیشان کراون .

هەر یەکێك لە زانستەکانی زمانی ناوەکیی سیستەمی زمان دەتوانێ گشتی ، یان بەراوردی – مێژوویی ، یان پۆلەکی ، یان

---

[1] Paleography لە زمانی یۆنانییەوە وەرگیراوە و لە دوو بەش : (paleo – دێرین)و (graphy – دەنووسم) پێکهاتووە . بەو چالاکییە یاریدەرە فیلۆلۆژییە مێژووییە دەوترێ ، کە لە یادگاری نووسراوی کۆن دەکۆڵێتەوە ، بۆ ئەوەی کات و شوێنی پەیدابوونیان نیشان بدا . پەلیۆگرافی دابەش دەبێ بەسەر : (Epegraphy – لە نووسینی سەر دار و بەرد و کانزا دەکۆڵێتەوە) و (Sphragis – لە زمانی یۆنانییەوە وەرگیراوە و واتای "چاپ" دەگەیەنێ ، واتە لێکۆڵینەوەی نووسینی چاپ دەگرێتە خۆ) و (numisma – وشەیێکی لاتینییە و بە یۆنانی واتای "دراو" دەگەیەنێ و لە نووسینی سەر دراو دەدوێ) .

تایبەتی ، یان کردەکی بێت . فۆنەتیک و ڕێزمان و لێکسیکۆلۆژیی گشتی لەو دانە و حاڵەتانە دەکۆڵنەوە ، کە خاسیەتی هەموو زمانن . فۆنەتیک و ڕێزمانی بەراوردی – مێژوویی لە پێکهاتنی دەنگی و ڕێزمانیی زمانانی خزم دەدوێن و بەردەوامی و ڕێکوپێکی و ڕەوانیی هاوجووتیی دەنگ و فۆرمی زمانان لە پلەو قۆناغی جیاوازی مێژووییدا نیشان دەدەن و بەهەمان چەشنیش باسی سروشتی گۆڕانکاریی مێژووییان دەخاتە ڕوو . لێکسیکۆلۆژیی بەراوردیی مێژوویی ئەوەندە تەماشای مێژووی وشە و دەربڕینی ناکات ، وەك هێندەی ئەوەی گرنگی بە لایەنی ئێتیمۆلۆژییەکەی دەدات . دابەشکردنی زمانی ، وەك دابەشکردنی وشەسازی زمانان پتر لە هەر شت پشت بە وشەسازی و ڕستەسازی دەبەستێ . فۆنەتیک و ڕێزمان و لێکسیکۆلۆژی تایبەتی ، بەوە جیادەبنەوە کە پشت بە کەرەستەی تاکە زمانێك دەهێنرێتە ئەنجام .

فۆنەتیک و ڕێزمان و لێکسیکۆلۆژی لەنێو خۆیاندا بەسەر بەشی بچووکتردا دابەش دەبن و بەپێی بابەت و بەرنامەی جیاوازی لێکۆڵینەوەش بەرێوەدەچن . وێڕای ئەوە لکی ئەوتۆش هەیە ، کە لە دوو لای زمانەوە لێکۆڵینەوەی لەبارەوە دەکرێ . ئەم جۆرە زانستە تێکەڵە ، کە لەم ساڵانەی دواییدا گەشەی سەندووە ، بریتییە لە ئیدیۆم و وشەڕۆنان .

فۆنەتیک و ڕێزمان و لێکسیکۆلۆژی و هیدی بەشی هەرە دیار و تایبەتی زانستی زمانن و بەجۆرێك لە پێکهاتنی زمان دەکۆڵنەوە ، وەك

بڵێی پێوەندییان بە بەکارهێنانی‌یەوە نەبێ ، بەڵام زمان بوونی تەنیا لە کۆمەڵدا دەبێ و لەکاتێکدا کە خەڵکی بەکاری‌دێنن و لە شوێنی جیاواز وەك هێڵی گەیەنەر کاردەکات . ئەمەش شێوەی جیاوازی کەرەستەی زمان دێنێتە کایەوە : هاوواتایی ؛ چەشنی جیاوازی ئەرك بینین ؛ زمانی ئاخاوتن و نووسین ؛ شێوازی جیاوازی زمانی ئەدەبی .

ئەم خاسیەتانەی زمان هەروەها دەتوانن ببنە بابەتی لێکۆڵینەوەی تایبەتی . بەو چەشنە زانستێکی دی‌یش : (ڕەوانبێژی) پەیدادەبێ . ڕەوانبێژی لە ڕێگەی بەکارهێنان و هەڵبژاردنی کەرەستە دەدوێ ، ئەویش بەپێی پێوەندی بە خاسیەت و مەبەستی گوتە و بارودۆخی لەیەکتر گەیشتن و هەروەها خودی ئەو شێوازانەوە ، کە لە ئەنجامی ئەرکی کەڵەکەبووی زمانەوە پەیدابوون . ڕەوانبێژی بەر لە هەر شت پێوەندی بە وشەکانی زمانەوە هەیە و هەروەهاش بە ڕستەسازی‌یەوە . پێویستە ئەوەش یادداشت بکەین ، کە لە وشەسازی و ڕێنووسدا شێوازی ڕەوانبێژی هەیە .

فەسلی شەشەم

فۆنەتیک و فۆنۆلۆژی

- ١ -

دەنگەکانی ئاخاوتن
وەك کەرەستەی سروشتیی زمان

فۆنەتیك لە پێکهاتنی دەنگیی زمان دەکۆڵێتەوە ، واتە - دەنگەکانی ئاخاوتن و دەستووری یەککگرتنیان لە وشە و لووزەوی ئاخاوتندا ، ساغکردنەوەی دەنگەکانی زمان و سیستەمیان و یاسای دەنگییان . جگە لە دەنگەکانی ئاخاوتن ، فۆنەتیك لە برگە و هێز و ئاوازیش دەکۆڵێتەوە .

دەنگەکانی ئاخاوتن وەك دیاردەیێکی سروشتی خاوەنی ڕووی بیستن و وتنە . ئەم دوو ڕووە ، لەباری پراکتیکییەوە ڕووی وتن گرنگترە - بەرهەم و وەرگرتنی مرۆ ڕووی فۆنەتیکی دانەکانی زمانە . لەوەش بایەخدارتر ڕووی ئەرکی کۆمەڵایەتی دەنگەکانی ئاخاوتنە - هەستیان و جیاکردنەوەی دەوریان لە پرۆتسێسی پێوەندی بەستندا . وەك دەربڕینی دەنگی کۆنسۆنانت جارێك ئاوازەدار و جارێك کپ لە

وشەی (دووگ - تووك)دا ، كە نە بە یاسای فیزیاوی و نە بە یاسای بایۆلۆجی ناتوانرێ روون بكرێتەوە[1] .

سێ لایەنی دەنگەكانی ئاخاوتن و دانە فۆنەتیكی‌یەكانی دی رێگەمان دەدەن سێ دیمەنی فۆنەتیكی دیاری بكەین ، كە دەبنە كەرەستەی لێكۆڵینەوەی تایبەتی . بەو شێوەیە سێ چالاكیی فۆنەتیكی :(بیستنی ئاخاوتن) و (فیزیۆلۆژی ئاخاوتن) و (فۆنۆلۆژی) پەیدا دەبێ . فۆنۆلۆژی باسی دەنگەكانی ئاخاوتن لە رووی ئەرك و شێوەیەوە لە سیستەمی زماندا دەكا .

دەنگەكانی ئاخاوتن ئەوەندە دانەی زمان نین ، وەك هێندەی رێگەی بوونە مایەكی‌یەتی دانەكانی زمان : (مۆرفێم ، وشە ، فۆرمی وشە)ن . ك . ماركس و ف . ئێنگلس لە پەنجە راكێشانیاندا بۆ یەكێتی زمان و بیر و هۆش ، نووسیویانە : "هەر لە سەرەتاوە نەفرەت لەسەر (گیان)ە - بوونی مادەیێكی قورس ، كە لێرەدا لە وێنەی چینە بزۆزەكانی هەوا ، دەنگەكان - وشە ، لە شێوەی زماندایە"[2] . لەم واتایەدا ، كە ئاخاوتن ژیانی واتای تێدا رەنگ دەداتەوە ، خاوەنی هەستی سروشتی‌یە . دیارە دەنگ ، كە دەبێتە دەنگی زمان ، ئیتر سروشتی مرۆڤانە و چالاكیی بەرزی دەماریی ئادەمیزادانە و رشتەی

---

[1] لەبەرئەوەی دەنگەكانی ئاخاوتن لەگەڵ پیتەكاندا باش یەك ناگرنەوە ، لە فۆنەتیكدا نووسینێكی فۆنەتیكی بەكاردێنرێ ، كە بە تەواوی دەنگەكانی ئاخاوتن دەردەخەن (دواتر دەربارەی دەستووری ئەو جۆرە نووسینە دەدوێین) .

[2] ك . ماركس و ف . ئێنگلس ، كارە كۆكراوەكانیان ، چاپی دووەم ، ب ۳ ، ل ۱۹.

ئاخاوتن و بنكەى دەربڕينى زمان و كەرەستەى دەنگى و ياسا فۆنەتيكى‌يەكان وەردەگرێ .

بيستنى دەنگەكانى ئاخاوتن

دەنگەكانى ئاخاوتن لە سروشتى فيزياوى‌ياندا بريتيين لە لەراندنەوە و بزواندنى هەواى دەوروبەر لە لايەن ڕشتەى ئاخاوتنەوە . بەلاّم دەنگەكانى ئاخاوتن بەندن بە ڕشتەى بيستنەوە ، چونكە بە هۆيەوە ئەوە وەردەگيرێ ، كە ڕشتەى ئاخاوتن دەيهێنێتە بەرهەم . گوێى ئادەميزاد تواناى ئەوەى هەيە لەرەى دەنگ لە سنوورى ١٦ تا ٢٠٠٠٠ هێرز (Hz)دا [٣] وەربگرێ . دەنگە ژێكان لە چركەيەكدا دەتوانن نزيكەى ٤٠ تا ١٧٠٠ لەرينەوە ئەنجام بدەن . لە تاقى‌كردنەوەى كێشى دەنگى مرۆدا ، ئەوەش دەركەوتووە : لە٨٠ هێرزەوە (نزمترين ئاوازى دەنگى گڕ) تا ١٣٠٠ (بەرزترين ئاوازى دەنگى ناسك) دەڕوات ؛ لە ئاخاوتندا كێشى دەنگى‌مامناوەندى لاى پياو ٨٥ – ٢٠٠ هێرزە و لاى ژنيش ١٦٠ – ٣٢٠ هێرز . كەواتە مرۆ سەرجەمى توانستى دەنگيى خۆى بەكارنەهێناوە و تەنانەت ئەو دەنگانەش ، كە دەتوانێ بيانهێنێتە بەرهەم و وەريشيان گرێ بەتەواوى بەجێى نەگەياندوون .

---

[٣] هێرز (HZ) : بە دانەى لەرەى دەنگ دەوترێ – يەك لەرە لە چركەيەكدا . (هێرز)يش ناوى ئەو پسپۆڕە ئەلّەمانى‌يەى فيزيايە ، كە ئەو تيۆرى‌يەى ئەنجام داوە .

تێگەیشتن لە بیستنی ئاخاوتن بە لێکۆڵینەوە دەربارەی جۆرەکانی شەپۆلی لەرەی بزووتنەوە و خێرایی ؛ هەروەها لەبارەی بەرزی و بەهێزی و درێژی و بەردەوامیی دەنگەوە پێکدێ .

بەپێی پێوەندیی خاسیەتی لەرەی بزووتنەوە ، دەنگەکان دابەش دەبن بەسەر مۆسیقایی (پێیان دەوترێ ئاواز) و نامۆسیقایی (پێیان دەوترێ (ژاوەژاو – noise) . ئاواز لە ئەنجامی بەردەوامیی هاوسەنگیی لەرینەوەی تەنی دەنگدار – بەوێنە دەنگەژێ -پەیدادەبێ . ژاوەژاو لەئەنجامی نابەردەوامیی تەنی دەنگدار- بەوێنە لێو[4] - سەرهەڵدەدات . بزوێنەکان لە ژاوەژاو و دەنگ پێك دێن ؛ لە ژاوەژاوی تەنیاش کۆنسۆنانتی کپ ساز دەبێ .

بەگوێرەی زرنگانەوە بزوێنی (ا) و کۆنسۆنانتی (پ) بریتین لە جەمسەر . لە نێوانیاندا دەنگی جیاوازی ئاخاوتن دێن و تەنانەتیش دەنگی لەرۆکیش ، وەك (ل) . ئەم دەنگە کە لە دەنگ و ژاوەژاوێکی کەم پێکهاتووە . لەبەرئەوەی سەری زمان بە پووکی سەرووەوە دەنووسێت ، لووزەوی بێتینی هەوا بەبۆشایی تەنیشتدا تێدەپەڕێ . کۆنسۆنانتی تەنیشتیی (ل) دەتوانێ لەرزەی خۆی بەهێز بکات ، ئەویش کاتێ دەبێتە کۆنسۆنانتی برگە پێکهێن (بەوێنە لە زمانی چیکیدا "فلك" (گورگ) . کۆنسۆنانتی (ل) بەپێچەوانەشەوە دەشێ لەرزەی نەمێنێ و ببێتە کۆنسۆنانتێکی ژاوەژاوی کپ (نموونەی ئەم جۆرە فۆنێمە کیانە

---

[4] بەتایبەتی فیکەی هونەری ، کە دەنگی مۆسیقی تێدایە . فیکە وەك وەسیلەی لەیەکتر گەیشتنیش بەکاردێنرێ ، بەوێنە لای هوانچییەکانی دوورگەی هۆمێر .

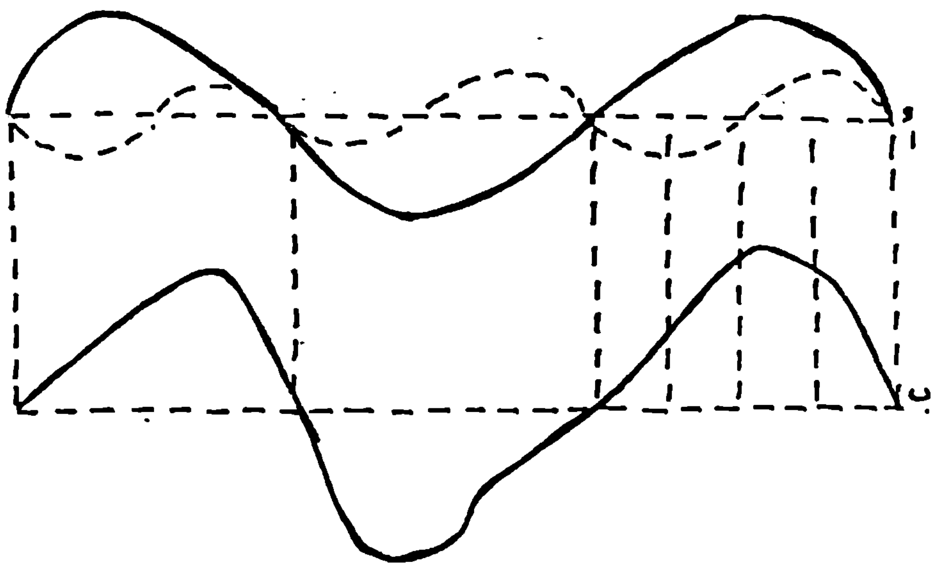
لـــە زمـــانی ئـــالێیت و ئاڤـــاری...دا بـــەرچاو دەکـــەوێ) .

دەنگەکانی ئاخـاوتن لـە بـەرزی و تـین و درێـژی‌دا لـە یـەکتر جیادەبنەوە . بەرزیی دەنگ بە ژمـارەی لەرینـەوە – واتـە بـە ژمـارەی پارچە شەپۆلە دەنگی‌یەکان - دیاری‌دەکرێ . بۆ بزوێنەکانی (ۆ) و (وو) پلەی بەرزیی لەرە نزیکەی ٤٠٠ هێرزە . هـەرچی (ا)شە دەگاتـە ٨٠٠ هـێرز . لـەئاخاوتندا بـەرزیی دەنـگ بـەندە بـەدرێژی و کشـاندنی دەنگەژێکانـەوە . بـەرزی بـۆ خاسـیەتی دەنگـەکانی ئاخـاوتن گرنگـە . دەنگی پتر بەرز خاوەنی شەپۆلی کورتە و لەبەر ئەوەشە کە بەهێزترە .

تینی دەنگ بـە پەل‌هاویشـتنی لەرینـەوە دیـاری دەکـرێ – واتـە درێژیی شەپۆل ، کە بەندە بە فشاری لووزەوی هـەوا و گـەورەیی ڕووی تەنی دەنگ پێکهێنەوە . لە نەزەری وەرگرتنی ڕشتەی بیستنەوە ، تینی دەنگ بە (بڵندی) ناودەبرێ ، کە تەنیا بە زەبری شەپۆل دیاری ناکرێ ، بەڵکو بە بەرزیشـی : دەنگی خـاوەن یـەك تین و دەنگـی خـاوەن بـەرزیی جیاواز ، وەك دەنگی خاوەن بڵندیی جیاواز وەردەگیرێن . تینـی دەنـگ بـۆ ڕوونـی گـەیاندن و وەرگرتنـی ئاخـاوتن دەورێکـی گـەورەی هەیـە بەتایبەتی لەباری دیاری‌کردنی جۆری هێز (النبرة – Stress)دا .

ئاخـاوتن لـە ڕووی بیسـتنەوە ئـاڵۆزە ، چونکـە تـەنیا ئـاوازە بنەڕەتی‌یـەکان ناگرێتـەخۆ ، بـەڵکو ئـاوازی لەرینـەوەش دەگرێتـەوە . لەرینەوە بریتی‌یە لـەوەی ، تـەنێ توانسـتی بـۆ زرنگاندنـەوە هـەبێ (بـە لەرەسـاز نـاودەبرێ) ، کـاتێ شـەپۆلی دەنگـی وەردەگـرێ ، دەسـت بـە زرنگاندنـەوە دەکـات ، بەتایبـەتی بە لـەرەی وێکچـوو . لەرەسـاز لەگـەڵ

دیواری نەرم و شێداردا (ڕشتەی ئاخاوتن بەر ئەمە دەکەوێ) بەئاسانی لەرزە بە لەرە دەدا ، بێ سەختی لەگەڵ ئاوازی تایبەتییدا جووت دەبێ ، ئەگەرچی لەرینەوەی تایبەتی لەسەرخۆ دادەمرکێتەوە . ئەم خاسیەتە بیستنە – فیزیۆلۆژییانە بایەخێکی گەورەیان لە بیستنی ئاخاوتندا هەیە ، بەتایبەتی لە دیاریکردنی مەفهومی بنەڕەتیی (زەنگ – Timbre)دا .

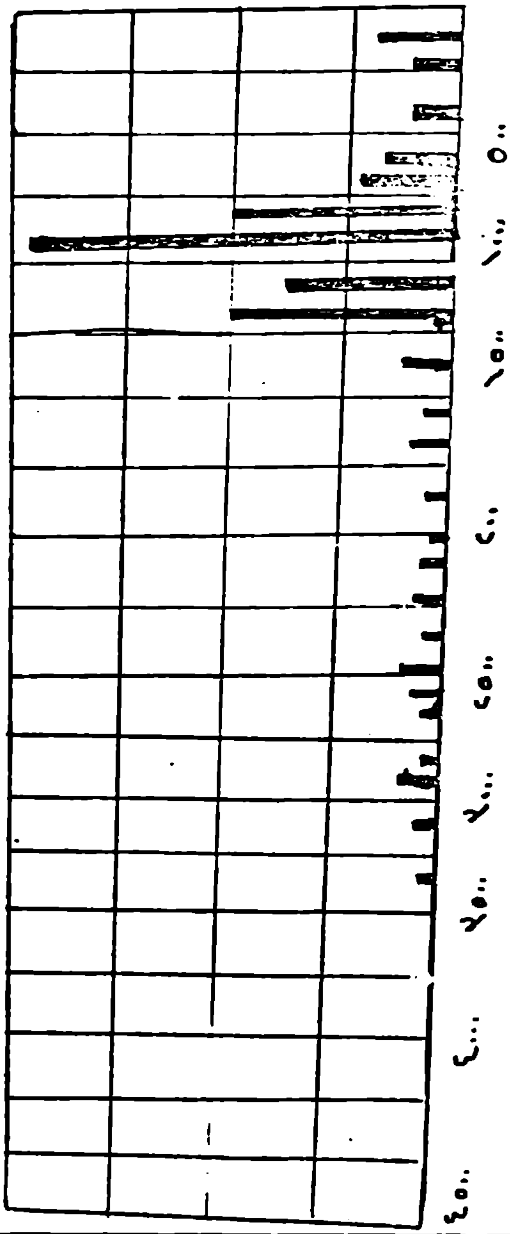
وێنەی ژ ۱

ا _ ئاوازی ئاڵۆز و ئاوازی سەرووی ئاڵۆزی پێچاوپێچ .

ب _ ئاوازی ئاڵۆز .

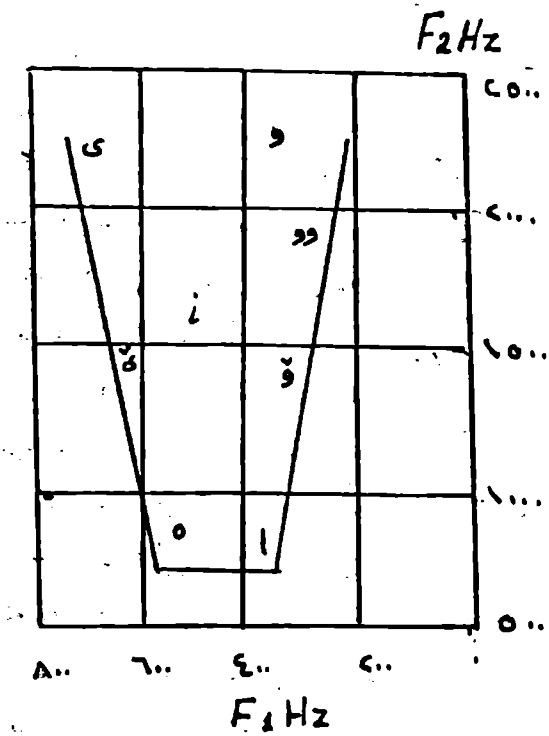
دەنگی ئاخاوتن پێکهاتووە لە ئاوازی بنەڕەتی و بریتی‌یە لە هەرە بەتین و ئاوازی سەروو ، کە لە ژمارەی تەواویدا لە ئاوازی بنەڕەتی بەرزترە (بڕوانە : وێنەی ژ ١) . لەلای دەنگەکانی ئاخاوتن ئاوازی سەرووی لەرە نێزیکی بۆشایی دەم و لووتە ئەوکی بەندن بە باری زمان و لێو و نەرمەمەلاشووەوە . هاودەنگیی نێوان ئاوازی بنەڕەتی و ئاوازی سەروو خاسیەتی چۆنەکی دەنگ پێک دێنێ - کە زەنگەکەیەتی . زەنگ دەنگێك لە دەنگێکی دی جیادەکاتەوە و هەروەها دەنگی کەسێك لە دەربڕینی کەسانی‌دی ؛ دەنگی کەمانچە لە ئۆرگان ؛ لوورەی گورگ لە وژە و گڤەی با ...

بەو پێ‌یە دەنگی بزوێن لە دەنگ و دەنگگۆڕین پێك دێ ، کە لە مەلاشووەوە دروست دەبێ و لێرەدا پرۆتسێسی بەهێزبوونی لەرە ڕوودەدات ، شەبەنگی دەنگ و پارچە پێکهێنەکانی سازدەبێ . لەزوودا پارچە پێکهێنەکان بە بیستن جیادەکرانەوە - بەیاریدەی زرنگە و لەرەوە . لەپەیدابوونی ئامێری کارەبایی بیستنەوە ، بەتایبەتی کەڵك لە ئامێری تایبەتی ، وەك : لەرەنووس و شەبەنگنووس ... وەرگیرا . شی‌کردنەوەی شەبەنگیی بزوێن ، ئەوەی نیشاندا ، کە پارچەی پێکهێن بریتی نی‌یە لە تاکە لەرەیێك ، بەڵکو هەرێمی پارچەیە (بڕوانە : وێنەی ژ ٢) .

وێنەی ژ ٢
شەبەنگنووسی بزوێنی (١)

بۆ دیاری‌کردنی چۆنێتی و خاسیەتی بزوێن ، جگە لە پارچەی پێکهێنی ئاوازی بنەڕەتی (هەروەها بۆ دەربڕینی سۆنانت – Sonant و کۆنسۆنانتی ژاوەژاوی ئاوازەدار) ، دوو پارچەی پێکهێنی دیش I و II گرنگن (بڕوانە : وێنەی ژ ۲) . پارچە پێکهێنی پتر بەرز خاسیەتی کەسایەتی قسەکەرە ، کە لە وەرگرتنی فۆنێمدا نابێتە کۆسپ .

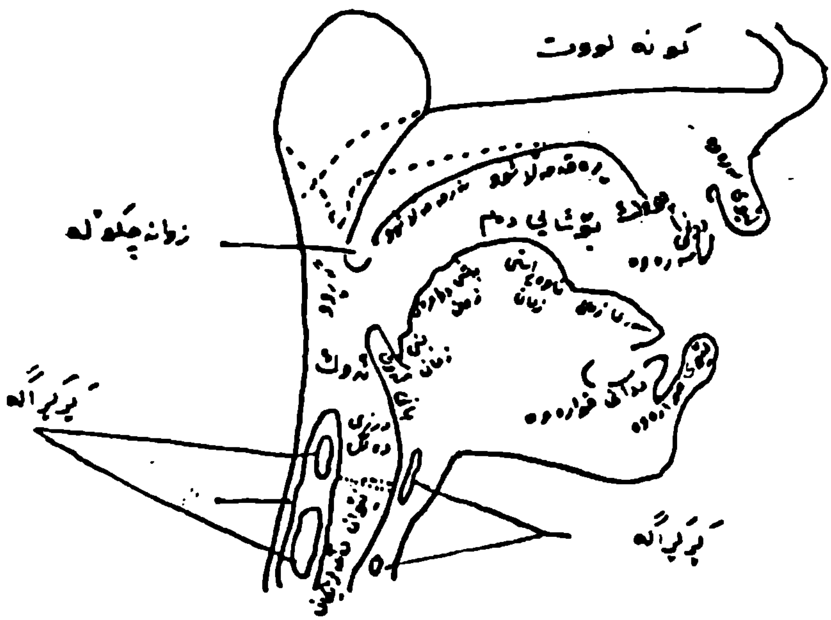
وێنەی ژ ۲
ڕادەی لەرەی بزوێنەکانی زمانی کوردی

ڕشتەی ئاخاوتن

ئەندامی تایبەتی بەرهەمهێنان و وەرگرتنی دەنگەکانی ئاخاوتن نییە . گەلێ ئەندامی لەشی ئادەمیزادیش ، کە ئەرکی بایۆلۆجیی ڕووتیان بەجێدەهێناو بەجێدەهێنن ، وەك ڕشتەی هەناسەدان و هەزم ... هتد . بەلاَم لە ڕەوتی مێژووی کۆمەڵی ئادەمیزاددا ، ئەو ئەندامانە پێشکەوتن و بەرەو پەیداکردنی وزەی دەربڕین و وەرگرتنی دەنگ گەشەیان سەند . ئەوك کە ئەرکی هەناسەدان و قووتدانی بەجێدەهێنا ، بووە ئەندامی ڕشتەی تەلەفوزکردن – ئەو دیاردەیەش بایەلۆجی و کۆمەلاَیەتییە ، کە ئەمەش بە بەلگەی بوونی بنکەی وتنی زمان ئاسان ئیسپات دەکرێ .

ڕشتەی ئاخاوتن – ئەو ئەندامانەی لەشی ئادەمیزادن ، کە وزەی بەرهەمهێنان و وەرگرتنی ئاخاوتنیان هەیە (بەر لە هەر شت – دەنگی) . بە واتاییێکیفراوانتر ، ڕشتەی ئاخاوتن و سیستەمی دەمارە ناوەندییەکان و ئەندامانی بیستن (و بینین) ، کە بۆ وەرگرتنی دەنگ پێویستن و ئەندامانی وتن ، کە بۆ بەرهەمهێنانی دەنگەکانی ئاخاوتن گرنگن ، دەگرێتە خۆ . لەباری فیزیۆلۆژییەوە ، ئاخاوتن وەك یەکێك لە ئەرکەکانی سیستەمی دەمارە ناوەندییەکانی مرۆ خۆی دەنوێنێ . لە لایەکەوە ، سیستەمی دەمارەکان دەبێتە هۆی پەیدابوونی دەنگەکانی ئاخاوتن ، لە لایەکی دیشەوە لە بیستنی دەنگەکانی ئاخاوتن لە

دەرەوە و هەستپێکردنیاندا بەشداری دەکا . بە واتاییەکی دی لەباری بەرهەمهێنانی دەنگدا وزەی دەمارەکان دەبێتە کارێکی ئامێرایەتی و لە باری وەرگرتن و تێگەیشتنی ئاخاوتنیشدا وزەی ئامێرایەتی دەگۆڕێ بۆ دەماری (بڕوانە : وێنەی ژ ٤) .

وێنەی ژ ٤

پشتەی وتن

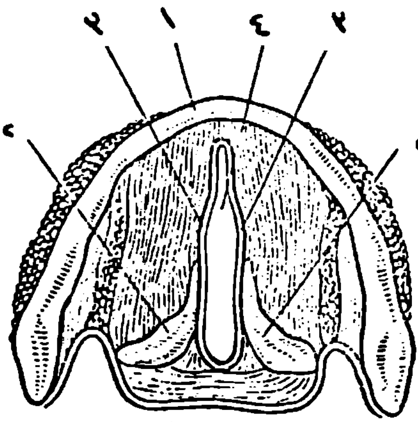
ئەندامەکانی ئاخاوتن (یاخود بە واتاییێکی تەسکتر - ڕشتەی ئاخاوتن) پێکهاتووە لە : ڕشتەی هەناسە و ئەوك و مەلاشوو . ڕشتەی ئاخاوتن ئامێری فووپیاکردنی مۆسیقی دێنێتەوە یاد : سی‌یەکان - وەك مووشەدەمە ؛ ئەوکی هەناسە - بۆری ؛ بۆشایی دەم - دەرچە .

ئەندامەکانی هەناسە - بریتی‌یە لە سی‌یەکان و بۆریچە (الشعبە) و بۆریی هەوا . سی‌یەکان و بۆریچە - چاوگ و بەرێوەبەری لووزەوی ئەو هەوایەن ، کە ئەندامەکانی ئاخاوتنیان لێ پەیدا دەکا . هەناسەدان خۆی لە خۆیدا کارێکی ناگایە(خۆنەویستە - لاارادی) . هەناسەی ئاخاوتن ئەگەرچی وەك هەناسەی فیزیۆلۆژی بە دەمدا تێدەپەڕێ ، بەلام خاوەنی ئەو تایبەتێتی‌یەیە ، کە هەناسەکێشانی لە هەناسەدانەوەی زیاترە و بەو جۆرە هەوا لە سی‌یەکاندا هێندە دەمێنێتەوە بۆ ئەوەی بتوانرێ بەردەوامیی هەناسەدانەوە و پێکهێنانی فشاری هەوای پێویست بۆ لەرینەوەی دەنگەژێکان دابین بکرێ . لە باری هەناسەدانی ڕاستی ئاخاوتندا ، دروستبوونی دەنگ - واتە دروستبوونی دەنگی دەربڕراوی ئاخاوتن - دەستی پێ‌کرد ،

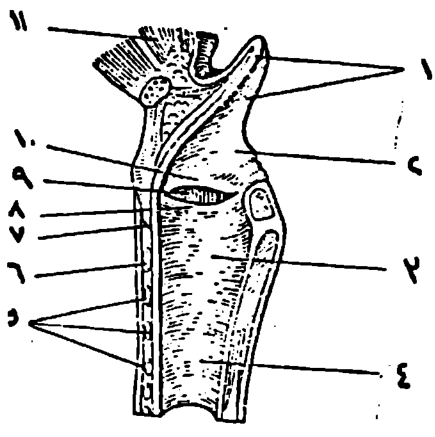
که لەگەڵ دەستپێکردنی هەناسەدانەوەدا جووت دێن [٥].

[٥] دەنگەکانی ئاخاوتن وەك شتێکی ئاسایی لە هەناسەداندا دروست دەبن و بەزۆریش لە هەناسەدانەوەدا . بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لە زماناندا کۆنسۆنانت هەیە ، کە لە هەناسەداندا دروست نابێ ، بەڵکو لە بزووتنەوەی مژیندا پەیدا دەبێ – واتە مژینی زمان بە ئاسمانەی دەم و لێو و ئەندامی دی . لە باری مژیندا ژاوەژاو یان دەنگی وەك چەقەنە بەرگوێ دەکەوێ . ئەو جۆرە کۆنسۆنانتانەش زاراوەی کۆنسۆنانتی چەقەنەیی‌یان بەسەردا دابڕاوە . ئەمانەش لەحاڵەتی دەربڕینی هەست و نەست (بەوێنە لە دەربڕینی پەژارەدا) و بانگکردن (لە کاتی ڕووکردنە گیانداردا) . دەنگی چەقەنەیی دەوری دروست کردنی وشەش دەبینێ ، بە وێنە لە زمانە گۆتێنتۆتۆ- بوشمانی‌یەکاندا لە سەدا هەژدەوە تا سەدی سی ، ناو و ڕەگی کردار بە دەنگی چەقەنەیی دەست پێدەکەن . ئی. ئا. گۆنچارۆڤ دەربارەی دەنگی چەقەنەیی سەرنجی خۆی بەم چەشنە دەربڕیوە : (من لەمێژووەوە ئەوەم بیستبوو ، کە زمانی بوشمانی هەمووی لەدەنگی ئەوکی و چەقەنەیی پێکهاتووە و هەر لەبەر ئەوەشە ناتوانرێ بە نووسین دەربڕدرێ . ویستم ئەمە تاقی بکەمەوە و داوام لێ کرد بە زمانی بوشمانی پێم بڵێ : (بە زمانی ئێوە (باوك) چی پێدەڵێن ؟) . کابرای بوشمانی لەسەرخۆ دەمی کردەوە و بە زمان چەقەنەیێکی لێدا و دوو نۆتی دەربڕی . ئەمجا لێم پرسی: (ئەی (دایك ؟) . کابرای بۆشمانی دیسان بە زمان چەقەنەیێکی لێ دا و دوو نۆت ، کە لەوانی پێشوو جیاوازبوون ، پەخش کرد . گەلێ پرسیاری دیم لێکرد ... وەڵامەکانی یان لە نۆتەدا ، یان لە چۆنێتی چەقەنە لێداندا دەگۆڕان) . ئی . ئا . گۆنچارۆڤ ، کارە کۆکراوەکانی ، ب٢ ، مۆسکۆ ، ١٩٥٢ ، ل ٢١٧ .

وێنەی ژ ٥

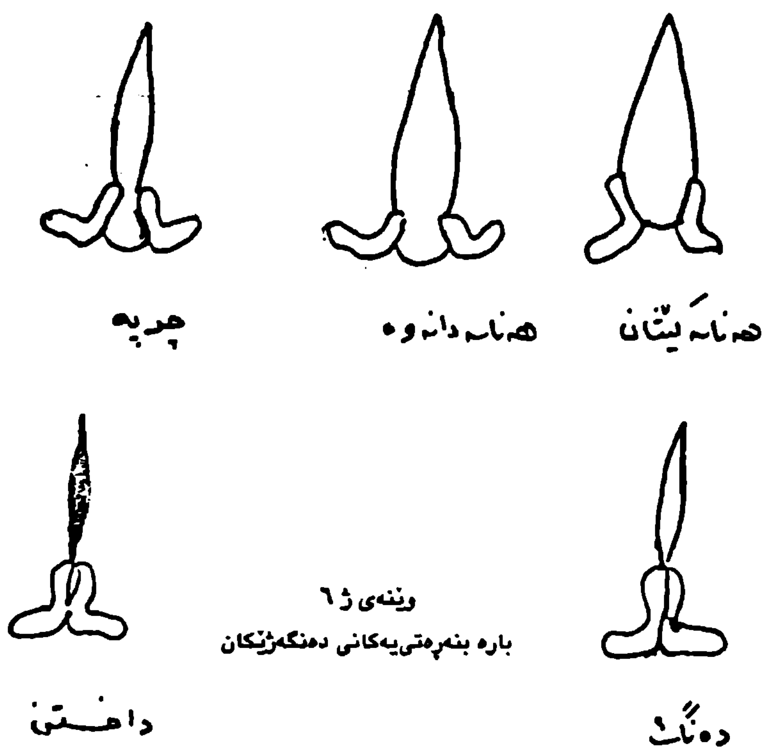

ئەوك بە باری پانی
١ و ٢ – کرکراگە ؛
٢ _ لێوارەکانی دەنگەژێ ؛
٣ _ درزی دەنگ

ئەوك بە باری درێژی
١ – بانی ئەوك ؛ ٢ – بەر دەمەی ئەوك ؛
٣ – ئەوك ؛ ٤ – بۆریی هەوا ؛
٥ – ئەلقەی بۆریە هەوا ؛ ٦ – کرکراگە ؛
٧ _ کرکراگە ؛ ٨ – دەنگەژێی ڕاستەقینە ؛
٩ – جوولەی گەدە ؛ ١٠ – دەنگەژێی درۆزنە ؛
١١ – بنی زمان .

ئەوك – بەشی سەرووی بۆڕیی هەوایە . لە ئەوكدا ڕشتەی دەنگ هەیە (بڕوانە وێنەی ژ ٥) . ئەوك لە چەند كركڕاگەیێكی بزۆز پێكهاتووە ، كە بە ماسوولكە پێكەوە بەستراون . یەكێك لە كركڕاگەكان بەرەو پێش دەبزوێ و لە ڕووی پێشەوە مل دەردەپەڕێ . دەنگەژێكان بە پانایی ئەوك بەشێوەیێكی ئاسۆیی كشاون . لەنیوان ژێكاندا بۆڕیی هەوا هەیە (بڕوانە وێنەی ژ ٦) .

وێنەی ژ ٦
بارە بنەڕەتی‌یەكانی دەنگەژێكان

بۆ پێکهێنانی دەنگەکانی ئاخاوتن سێ باری دەنگەژێکان – سێ فۆرمی بۆشایی دەنگ - گرنگن . لە دەمی هەناسەدانی ئاساییدا (بەتایبەتی لە هەناسەکێشاندا) و هەروەها لە دەربڕینی کۆنسۆنانتی کپدا ، دەنگەژێکان دەکشێن و خاودەبنەوە ؛ بۆشایی دەنگیش قاڵبی فراوانی سێ سووچی وەردەگرێ ؛ لە ڕشتەی دەنگدا هیچ دەنگێک دروست نابێ . باری دووەم لە دروستبوونی دەنگدایە - واتە لە درکاندنی دەنگە بزوێنەکان و زرینگۆکەکان (resonant) و کۆنسۆنانتە ئاوازدارەکاندا . دەنگەژێکان لە یەك نێزیك دەکەونەوە و تورت دەبن ؛ لەژێر فشاری لووزەوی هەوادا دەنگەژێکان دەکشێن ، بۆ ئەوەی ڕێگە بە دەرچوونی پاڵنانی هەوا بدەن و ئەمجا دەبزوێن ؛ دەنگەژێکان دەلەرێنەوە ؛ لە بۆشاییدا لەسەر دەنگەژێکانەوە لەرینەوەی هاوئاوازی هەوا پەیدا دەبێ – دەنگ یەکێکە لە جۆرەکانی دەنگی مۆسیقی . باری سێیەم : دەنگەژێکان لە یەك نێزیك و خاون ؛ بۆشایی دەنگ داخراوە ؛ لەم بارەدا هەوا بە زەحمەت بە ئەوکدا تێدەپەڕێ . بەم جۆرە چرپە دروست دەبێ ؛ دەنگی تەوژمۆکی ئەوکی – کۆنسۆنانتی کپی کۆسپەکی ئەوکی – پەیدا دەبێ . بەوێنە کۆنسۆنانتی ئەوکی لە دەربڕینی وشەی ئۆکراینی (گۆرا)دا و درکاندنی بزوێنی سەرەتای "alle" (هەموو) ، "Apfel" (سێو)ی زمانی ئەڵەمانیدا بەرگوێ دەکەوێ . خشۆکی زمانی ئەڵەمانی و ئینگلیزی بەتایبەتی پیتی کۆنسۆنانتی (h) ناگەیەنن . لە ئینگلیزیدا (him) تەنیا ئەوە دەگەیەنێ ، کە بزوێن سەرەتای خشۆکی هەیە . بۆیە ناشێ (h)ی

ئینگلیزی بە(x – خ)ی ڕووسی ، بگۆڕرێتەوە ، ئەگەرچی وا دێتە بەرگوێی ئینگلیز ، کە(x – خ)ی ڕووسی ، (k – ك)ەو وەك خشۆکی بەتین تەلەفوز دەکرێ .

دەورێکی دیار لە دروستکردنی دەنگەکانی ئاخاوتندا بۆشایی دەم دەیبینێ . لە بۆشایی دەمدا ژاوەژاو و ئاوازی زرینگۆکی هەمەڕەنگ دروست دەبێ ، کە بۆ پێکهاتنی زەنگ زۆر گرنگن . لێو (خوارەوە و سەرەوە) دەمی داپۆشیوە . لە بۆشایی دەمدا (بڕوانە : وێنەی ژ ٤) : ددان (سەرەوە و خوارەوە) ؛ پووك – (alveolar) (بەتایبەتی لای کۆتایی ڕەگی ددانەکانی سەرەوە) ؛ ڕەقە ئاسمانە (ئەمیش لە بەشی پێشەوە و ناوەڕاست پێکهاتووە) ؛ نەرمە ئاسمانە (تا لای زمانە بچکۆلەوە دەگرێتەوە) ؛ زمان – ئەندامی هەرە بزۆزی ئاخاوتنە و لە سەری زمان و پشتی زمان (ئەو بەشەی ڕووی لە ئاسمانەی دەمە) و بنی زمان پێکهاتووە . هەرچی پشتی زمانیشە بەسەر سێ‌بەشدا دابەش دەبێ : پێشەوە و ناوەڕاست و پشتەوە .

ئاسمانەی نەرم ، هەروەها بە پەردەی ئاسمانەش ناودەبرێ ؛ چونکە لەڕاستیدا کونی لووت دەکاتەوە و دادەخا . لە دادانەوەی پەردەی ئاسمانەدا ، کاتێ تەوژمی هەوا بێ‌تەگەرە دەچێتە کونە لووتەوە ، زرینگەی بیڤلۆکی سازدەبێ ، کە خاسیەتی بزوێنی بیڤلۆکی و سۆنانت و کۆنسۆنانتە . لە کاتی هەڵبڕینی و نووساندنی بە دیواری پشتەوەی گەرووەوە ، پەردەی ئاسمانە – ئاسمانەی نەرم ڕێ لە

تەوژمی هەوا دەگرێ ، کە بۆ کونەلووت بچێ ، جا لەم بارەدا دەنگی ئاخاوتنی بیڤلۆکی دروست دەبێ .

ئەندامەکانی ئاخاوتن لە ڕووی دەربڕینی دەنگەوە بەسەر چالاك و سستدا دابەش دەبن . ئەندامە چالاکەکان بزۆزن و بزووتنەوەی جۆربەجۆری پێویست بۆ ڕێگرتن بە لووزەوی هەوا ، یان ڕێخۆشکردن بۆ باش تێپەڕبوونی دروست دەکەن . ئەندامە سستەکان نابزوێن و بریتیین لەو شوێنانەی ئەندامە چالاکەکان پێوەندییان پێوە دەکا .

ئەندامە چالاکەکان ئەمانەن : دەنگەژێ ، زمان ، لێو ، ئاسمانە نەرمە ، زمانە بچکۆلە ، دیواری پشتەوەی گەروو ، هەروەها تەواوی شەویلەی خوارەوە . ئەندامە سستەکانیش : ددان ، پووك ، ئاسمانە ڕەقە ، هەروەها تەواوی شەویلەی سەرەوە .

وتنی دەنگەکانی ئاخاوتن

بۆ دەربڕینی هەر دەنگێکی ئاخاوتن چالاکیی تاکە ئەندامێکی ئاخاوتن بەس نییە . بۆ پێکهێنانی هەر دەنگێکی ئاخاوتن پێویست بە کاری کۆمەڵە ئەندامێکی ئاخاوتنە . وتن بەو کارەی ئەندامەکانی ئاخاوتن دەوترێ ، کە بۆ دەربڕینی دەنگ پێوست بێ . بەوێنە وتنی دەنگی (ب) – ئەو بزووتنەوە و بارودۆخەی ئەندامەکانی ئاخاوتنە ، کە

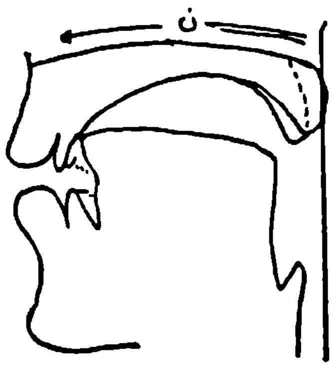
یەکێتی وتن و بیستن پێکی دێنن و لەلایەن گشت ئاخێوەرانەوە وەك فۆنێم ، یان شێوەی فۆنێمی ئەو زمانە وەربگیرێ .

وتنی دەنگەکانی ئاخاوتن ئەنجامی کۆبوونەوەی کۆمەڵێ بزووتنەوە و باروودۆخی ئەندامانی ئاخاوتنە . بۆیە خاسیەتی وتنی دەنگەکانی ئاخاوتن فرەڕووە و لە (٣)وە تا(١٢) نیشانەی جیاجیای هەیە . بەوێنە خاسیەتی فۆنێمی (ی) ی ڕووسی تەنیا وەك بزوێنی کورتی ڕیزی پێشەوە دەردەکەوێ ، چونکە لە زمانی ڕووسیدا بزوێنی درێژی ڕیزی پێشەوە و لێوەکی و بیڤلۆکی نی یە . ژمارەی نیشانەی (بەتایبەتی هی بزووتنەوەی ئەندامەکانی ئاخاوتن) حاڵەتی دەربڕینی دەنگی کۆنسۆنانت یەکجار زۆرترە . بۆ نموونە ، خاسیەتی وتنی فۆنێمی کۆنسۆنانتی (ت)ی زمانی ڕووسی لەم نیشانانەی خوارەوە کۆدەبێتەوە :

١ – (ت) - کۆنسۆنانتە – واتە دەنگی برگەپێکهێن نی یە . لە وتنیدا گیربوون هەیە .

٢ – (ت) – کۆنسۆنانتی کپە – واتە ئەم دەنگە لە ژاوەژاوی ڕووت پێکهاتووە (بەڵام "د" لە دەربڕینیدا دەنگیش هەیە) .

٣ – (ت) – کۆنسۆنانتی کۆسپەکە ، چونکە ژاوەژاوەکەی لە ئەنجامی تەوژم و تەقینەوەی کۆسپدا پەیدا دەبێ (هەرچی "س"ە لە دەربڕینیدا ژاوەژاو لە تێپەڕبوونی هەوا بە نێو درزی ددان و هەڵبڕینی سەری زمان بۆ لایان پەیدا دەبێ) .

وێنەی ژ ٧

نەخشەی وتنی (ت) و (د) و (ن)

٤ - (ت) - کۆنسۆنانتی ڕەقە و ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ ، کە لە دەربڕینیدا پشتی زمان بۆ لای ئاسمانە ڕەقە بەرزناکرێتەوە (بڕوانە : وێنەی ژ ٧) .

٥ - (ت)- کۆنسۆنانتی سەری زمانییە - واتە لە دەربڕینی ئەم دەنگەدا بەشی پێشەوەی زمان (سەری زمان) چالاکە (بەڵام دەنگی "پ" لێوەکییە و "ك" دەنگی زمانییە) .

٦ – (ت) – ددانەکیی سەری زمانی‌یە ، لەبەر ئەوەی سەری زمان بە ددانەکانی سەرەوەوە دەنووسێ ، کە بریتی‌یە لە شوێنی وتنی .

٧ – (ت) – بیڤلۆکیی ددانی‌یە ، لەبەرئەوەی ئاسمانە نەرمە هەڵدراوەتەوە و بەدوای پشتی گەرووەوە نووساوە و نایەڵێ تەوژمی هەوا بۆ بۆشایی لووت بچێ (بەڵام لە دەربڕینی "ن"دا کونەلووت کراوەتەوە و دەنگی بیڤلۆکی سازدەبێ) .

بەم چەشنە دەنگ خاوەنی خاسیەتی یەکگرتنی بزووتنەوەی گشت ڕشتەی ئاخاوتنە ، بەڵام زۆری کۆنسۆنانتەکان بە خاسیەتێکی وتن ، یان دوان لە یەکتر جیاوازن . بەوێنە کۆنسۆنانتی ددانی (ت) و (س) ؛ (ت) و (د) تەنیا لە یەك خاسیەتدا جیاوازییان هەیە : (ت) کۆسپەکە و (س) خشۆکە ؛ (ت) کپە و (د) ئاوازەدارە . (ت) و (ش) دوو خاسیەت لێکیان جیادەکاتەوە : (ش) بریتی‌یە لە گڤۆکی پێشەوەی ئاسمانەی دەم ؛ هەرچی (ت) و (ن)ە جیاوازییان لە سێ خاسیەتدایە : (ن) تەنیا خشۆکی کۆسپەك نی‌یە ، بەڵکو زرینگۆکیشە (بڕوانە: وێنەی ژ٧) .

گرانیی وتنی دەنگ لەوەشدایە ، کە بریتی‌یە لە پرۆتسێس . سێ قۆناغی وتنی دەنگ جیاکراوەتەوە ، کە ئەمانەن : هەڵمەت ، ئارام ، کشانەوە .

هەڵمەتی وتن پێکهاتووە لەوەی ئەندامەکانی ئاخاوتن لە دۆخی هێوەری‌یەوە ، یان پێش وتنی دەنگەوە دێنە باری پێویستی دەربڕینی دەنگ . بەوێنە هەڵمەتی وتنی دەنگی (ت) لەوەدا ڕەنگ دەداتەوە ، کە

دەنگــەژێکان دەبزوێــن و خــاو دەبنــەوە ؛ پــەردەی ئاسمانـــەی دەم هەڵدەبڕێ و بە کۆتایی پشتی گەرووەوە دەنووسێ ؛ سەری زمانیش بۆ لای ددانەکانی سەرەوە دەچێ .

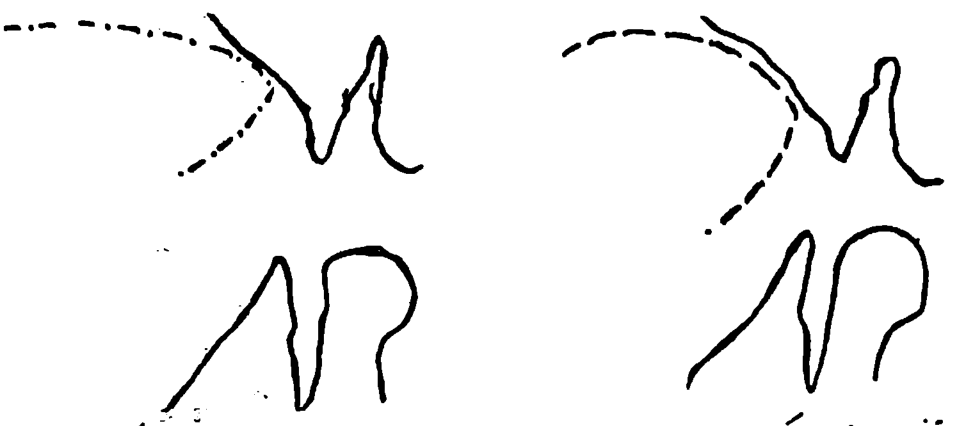
ئارام – پاراستنی دۆخی پێویستی دەربڕینی دەنگە . لـە بـاری دەربڕینـی دەنگی کۆنسۆنانتی کۆسپەکی کپدا ، بەوێنە دەنگـی (ت) ، ئارامی‌یەکەی بەرانبەر سفرە . لـە بـاری دەربڕینـی کۆنسـۆنانتی کپـی درێژ و بەتایبـەتیش ئاوازەدار و زرینگۆکدا بە ڕوونی هەست بە ئارام دەکرێ .

کشانەوە – وتن بریتی‌یە لـە گۆڕینـی ئەندامـەکانی ئاخـاوتن بـۆ دۆخی هێمنی ، یان بۆ هەڵمەتی وتنی دەنگێکی دی . بەوێنە کشانەوە لە باری وتنی (ت) لە وشـەی (تـرۆزی)دا لەوەدایـە ، کـە سـەری زمـان بەرەو ئاسمانە ڕەقە بەرز دەبێتەوە ، هەرچی دەنگەژێکانیشە لێك نزیك دەکەونــەوە و درێژدەبنــەوە . کشـانەوەی خـێرا خـۆی بـۆ هەڵمــەتی دەنگەکەی دواتر ئامادە دەکا و لەرینەوە ڕوودەدات .

خاسیەتی قۆناغەکانی وتن ، ئەوە ئاشکرا دەکا ، کە لەلایەکەوە نیمچەکۆسپەك (affricate) و دیفتۆنـگ لـە زمـاندا هەیـە و لـە لایـەکی دیشەوە ، بوونی کار لە یەکدی کردنـی دەنگ لە تەوژمی ئاخـاوتندا و دیـاردەی فۆنــەتیکی وەك وێکچوانــدن (assimilation) و ... ئیسـپات دەکا . خاسیەتی قۆناغەکانی وتن ، ئەو ڕاستی‌یەش ڕوون دەکاتـەوە ، کە بچووکترین دانـەی دەنگـی بریتی‌یـە لـە برگـە و وشـەش نـەپچڕانی تەوژمی ئاخاوتن پێکدێنێ .

بنکەی وتنی زمان

ئەو دەنگانەی ئاخاوتن ، کە خاوەنی یەك جۆرە خاسیەتن ، دەشێ لە شێوەی تەلەفوزکردنیاندا جیاوازی هەبێ . ئەمەش بە ئاسانی لە بەرانبەر یەکترڕاگرتنی دەنگی وێکچوو لە زمانانی جیاوازدا دەردەکەوێ . بەوێنە (ت)ی ڕووسی و (ت)ی ئینگلیزی ، کە لە هەردوو زماندا دەنگی کۆنسۆنانتیێ کۆسپەك و کپ و پێشی زمانە ، لەوەدا لە یەك جیادەبنەوە ، کە لە زمانی ئینگلیزیدا بۆ پێکهێنانی سەری زمان لە ددان و پووك گیردەکرێ ، یاخود بۆ لای ئاسمانە ڕەقە خواردەکرێتەوە . بەلاّم لە زمانی ڕووسیدا بەشی پێشەوەی پشتی زمان بە کۆمی بۆ لای ئاسمانەی دەم هەڵدەبڕێ (بڕوانە : وێنەی ژ ٨) .

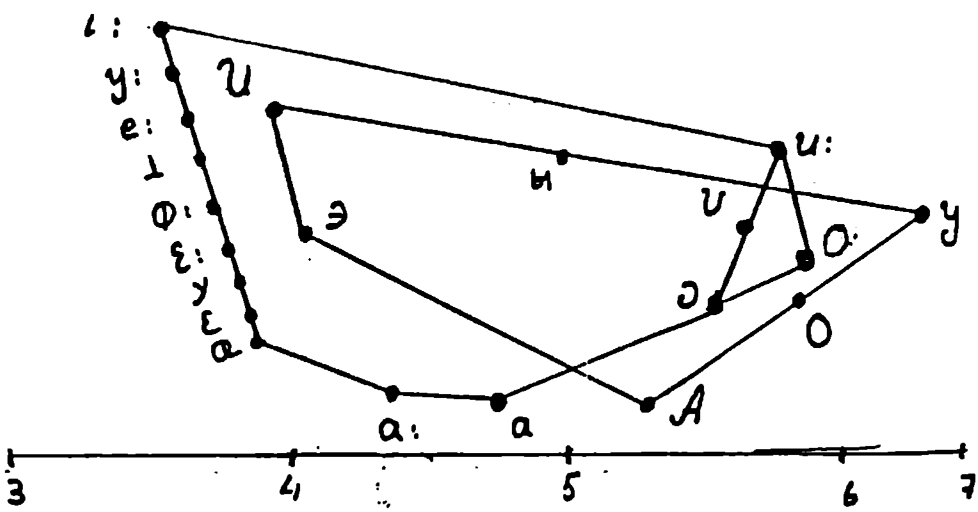
وێنەی ژ ٨
نەخشەی وتنی پشتەکی و وتنی لوتکەیی

دیاردەی هەرە دیاری ئەم ڕوودانە ، بریتی‌یە لەو ڕاستی‌یەی گشت دەنگە هاوسەنگەکان بە هەمان چەشن دەوترێن . بۆ نموونە : لە زمانی ڕووسیدا هەموو کۆنسۆنانتە زوانەکی‌یەکانی پێشەوە بە داگرتنی سەری زمان تەلەفوز دەکرێن . ئەمە ئەوە دەگەیەنێ ، کە هەر زمانە خاوەنی بنکەی وتنی خۆیەتی ، واتە – کۆمەکی خودی بزووتنەوە و بارودۆخی ئەندامەکانی ئاخاوتن ، کە بۆ تەلەفوزکردنی دەنگەکانی ئەو زمانە پێویستە . بنکەی وتنی زمان لە ئەنجامی پێشکەوتنی مێژوویی ڕشتەی تەلەفوزکردنەوە پەیدا دەبێ و نەریتی وتن لە بەردەوامیی چەندین سەدەدا دەپارێزرێ .

بنکەی وتنی زمانێك لە بنکەی وتنی زمانێکی دی بە جیاوازیی ئەندامانی جۆربەجۆری ئاخاوتن و جیاوازیی یەککگرتنی بزووتنەوەی ئەندامانی هەمەچەشنی ئاخاوتن جیادەکرێنەوە . بەوێنە ، بۆ بنکەی وتنی ڕووسی بەکارهێنانی ئەندامی تەلەفوزکردنی قووڵ (زمانە بچکۆلە ، ئەوك ، دەنگەژێ) خاسیەت نی‌یە . لە زمانی ڕووسیدا کۆنسۆنانتی زوانەچکۆلەیی و گەروویی نی‌یە . لە زمانی گورجی‌دا ، بەپێچەوانەوە ، ئەو ئەندامانە لە پێکهێنانی کۆنسۆنانتدا دەورێکی گەورە دەبینن . بنکەی وتنی زمانی ڕووسی خاوەنی خاسیەتی چالاکیی بەشی ناوەندی زمانە و بەڵگەی ئەمەش بوونی کۆنسۆنانتی نەرمە لە زمانی ڕووسیدا .

لە زمانی ڕووسیدا لێو و پەردەی ئاسمانەی دەم دەوریان کەمە : بزوێنی لێوەکی ڕیزی پێشەوە و بزوێنی بیڤلۆکی نی‌یە . لە زمانی

ڕووسیدا کاری لێو لەگەڵ بنی (بەشی پشتەوەی) هەڵبڕاوی زمان یەک دەکەون . جیاوازیی ئەمە لەگەڵ زمانی ئەڵەمانی و فەرەنسی‌دا ئەوەیە ، کە لەم زمانانەدا بزوێنی لێوەکیی ڕیزی پێشەوە هەیە و بەرزکردنەوەی زمانیش پتر جیاوازە و بەپێی درێژیش جیاوازیی بزوێن هەیە (بڕوانە : وێنەی ژ ٩) لە زمانە تۆرانی‌یەکاندا وتنی لێوەکی چۆن کاری سەری زمان هاوبەشیی تێدا دەکا ، بەشی دواوەی زمانیش بە هەمان چەشن خۆی دەنوێنێ .

وێنەی ژ ٩
نەخشەی بەراوردکردنی بزوێنەکانی ڕووسی و ئەڵەمانی

لە زمانی ڕووسیدا لەرینەوەی دەنگەژێکان لەگەڵ هەموو توانای وتنی دەمدا یەکدەگەوێ : زۆربەی دەنگی کۆنسۆنانتی ئاوازەدلر ، بەڵام ئەم دیاردەیە لە زمانە فینۆ - ئوگۆری‌یەکاندا بەپێچەوانەوەیە - واتە لەرینەوەی دەنگەژێکان بەدەگمەن لەگەڵ وتنی دەمدا یەك دەکەوێ و نەبوونی کۆنسۆنانتی ئاوازەداریش لەو زمانانەدا بەڵگەی ڕاستەقینەی ئەو دیاردەیەن .

وتنی زمانی ڕووسی کەموزەیە ؛ بزوێنی داخراو و کراوە لە یەك جیاناکرێنەوە ؛ بڕگەی هێزدار خاوەنی بەردەوامیتی‌یە و لە بێ‌هێز پتر بە ئاوازە . لە بڕگەی بێ‌هێزدا نەك تەنیا کورت کردنەوەی چەندێتی ، بەڵکو چۆنێتی‌یش ڕوودەدات ؛ دووچەندانە (مضاعف)ی کۆنسۆنانت نی‌یە ؛ وێکچواندن چالاکە ؛ کۆنسۆنانتی گفۆکی کۆتایی بڕگەی داخراو تینی تەلەفوزکردنی لاوازە و ئاوازەداریش کپ دەبێ ؛ بزوێن و تەنانەت کۆنسۆنانتیش ، کە لە پێش کۆنسۆنانتی بیلفۆکی‌یەوە دێن ، شێوەی بیفلۆکی وەردەگرن .

-٢-

بنچینەی دابەشکردنی دەنگەکانی ئاخاوتن

ژمارەی دەنگەکانی ئاخاوتنی گشت زمانانی جیهان یەکجار زۆرە . بەڵام دەنگەکانی ئاخاوتنی زمانێکی دیاریکراو زۆر نی‌یە و دەشێ خۆی لە پەنجا فۆنێم بدات . گشتێتی و وێکچوونی ئەو ژمارە

كەمەى دەنگەكانى ئاخاوتنى زمانانى جياواز هەلومەرج بۆ دانانى بنچينەى دابەشكردنيان دەرەخسێنن ، كە بۆ زۆربەى زمانان بگونجێ . ئەمەش بە ئاسانى ئەوە نيشان دەدا ، كە ڕشتەى ئاخاوتن لاى گشت خەلك و ميللەتان خاوەنى يەك سەرچاوەيە .

بزوێن و كۆنسۆنانت

لە گشت زمانانى جيهاندا دوو جۆر دەنگى ئاخاوتن هەيە :

بزوێن و كۆنسۆنانت . كۆمەلى بزوێن ڤۆكاليزم (Vocalism) پێك دێنێ و كۆمەلى كۆنسۆنانتيش – كۆنسۆنانتيزم (Consonantism) . ڤۆكاليزم و كۆنسۆنانتيزم سيستەمى زمانێكى ديارىكراو پێك دێنن .

بزوێن و كۆنسۆنانت بە ئەرك و وتن و تا ڕادەيەكيش بە بيستن لێك جيادەكرێنەوە . جياوازيى سەرەكيى بزوێن و كۆنسۆنانت بريتىيە لە دەوريان لە ڕۆنانى وشەدا . بۆنموونە، لە وشەى (تەرزە)دا سێ كۆنسۆنانت هەيە ، بەلام بزوێنەكان دوانن و دوو برگەيان : (تەر) و (زە) دروست كردووە . بزوێن لوتكەى برگە پێكدێنێ و وەك سۆنانت خۆى دەنوێنێ . كۆنسۆنانتيش هاوەلى بزوێن دەكا ، لەو زمانانەدا كە سۆنۆر دەورى دروستكردنى برگە بەجىٚدێنن ، لە بارودۆخى بزوێندا دەردەكەون ، بەوێنە لە زمانى چيكىدا "پرڤ" (يەكەم) ، "ڤلك" (گورگ) ... ئەم تەبايىيە دەتوانێ ببێتە ڤۆكاليزم ، بەوێنە لە سێربەكرواتيدا "ڤورگ" (گورگ) ؛ "ڤوونا" (خورى) ؛ "خوم" (گرد)

... بەپێچەوانەشەوە ئەگەر بزوێن بێتە بارودۆخی کۆنۆنسۆنانتەوە ، ئەوە خاسیەتی برگە دروستنەکردن وەردەگرێ .

جیاوازیی وتنی بزوێن و کۆنسۆنانت بریتیی‌یە لە جیاوازیی تاو و تینی ڕشتەی تەلەفوزکردن و نەبوون یان بوونی ئاسۆی دروستبوون . لە دروستبوونی بزوێندا جۆگەی ئاخاوتن کراوەیە ؛ تین و وزە هەموو ڕشتەی تەلەفوزکردنی گرتووەتەوە ، لووزەوی لاوازی هەوا لە سەرلەبەری ڕێگەیدا هیچ شتێك بەری‌ناگرێ . بەلاْم لە دروستبوونی کۆنسۆنانتدا تاووتین پەنگی خواردووەتەوە و لە بەردەم بەربەستێکدا گیری خواردووە ، لووزەوی بەهێزی هەوا بە بەربەستەکەدا تی‌دەپەڕێ و دەیتەقێنێتەوە ، یان بە کونێکدا خۆی دەرباز دەکا و ئەو ژاوەژاوە خاسیەتی کۆنسۆنانت پێکدێنێ .

وتنی بزوێن بەرانبەر ژاوەژاوە _ واتە کۆنسۆنانتی کپی وەك (ف) و (پ) _ دژ ڕادەوەستێ ؛ لەنێوان بزوێن و ژاوەژاودا لە سەرێکەوە کۆنسۆنانتی ئاوازەدار جێی خۆی کردووەتەوە و لەسەرێکی دی‌یەوە زرینگۆك .

بوونی دوو دەستەی دەنگەکانی ئاخاوتن (بزوێن و کۆنسۆنانت) ، کە بەجۆری وتنیان لێك جیادەکرێنەوە ، دەمانگەیەنێتە ئەوەی دابەشکردنی بزوێن بەجیا لە دابەشکردنی کۆنسۆنانت دابنێین . قۆناغەکانی ئەم دیاردانە جیاجیا دەخەینە پێش‌چاو .

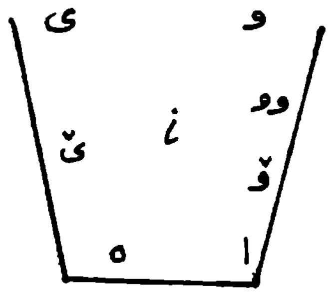
دابەش‌کردنی بزوێنەکان

سەرجەمی بزوێنەکان دەنگی زرینگۆك و خشۆکن ، لەبەرئەوە کاری دەنگەژێکان و شێوازی وتن ناتوانن ببنە بنچینەی دابەش‌کردنی بزوێنەکان . بنەمای دابەش‌کردنی بزوێنەکان بریتی‌یە لە ڕیز و ڕادەی هەڵبڕینی زمان و هەروەها کاری لێو . سەرباری ئەوانەش کاری لووت و تین و درێژی لە ئەزمر دەگیرێ .

ڕیز – بەو دەنگە دەوترێ ، ڕاستتر ئەو بەشەی زمان ، کە بۆ دروست‌بوونی دەنگێکی دیاری‌کراو هەڵدەکشێ . سێ ڕیز بزوێن جیادەکرێتەوە : پێشەوە ، ناوەڕاست ، پشتەوە . بە نموونە لە زمانی کوردی‌دا (ی) و (یٚ) بزوێنی ڕیزی پێشەوەن ، (i) و (و) و (ە) _ ڕیزی ناوەڕاست، (وو)و (وٚ)و (ا)ش_ ڕیزی پشتەوە .

هەڵبڕین – بە ڕادەی بەرز و نزمی‌ی زمان لە دروست‌بوونی دەنگێکی دیاری‌کراودا دەوترێ . سێ ڕادەی هەڵبڕین جیاکراوەتەوە : سەروو ، ناوەڕاست ، خواروو . بە بزوێنی ڕادەی هەڵبڕینی سەروو دەوترێ تەنگ ، ڕادەی هەڵبڕینی مامناوەند _ ناوەڕاست ، ڕادەی هەڵبڕینی خواردوو _ فراوان . بە باری لێو بزوێن دابەش دەبێ بەسەر لێوەکی و نالێوەکی‌دا .

بزوێنەکانی زمانی کوردی بەپێی ڕیز و هەڵبڕین و کاری لێو دەتوانرێ بەشێوەی ئەو خشتەو وێنانەی [٦] خوارەوە خۆیان بنوێنن :

پشتەوە	ناوەڕاست	پێشەوە		
ڕیز			ا ، ە ، ێ ، ی ، i ، ۆ ، وو ، و	
پشتەوە	ناوەڕاست	پێشەوە		
وو		ی	سەروو	ڕادەی بەرز و نزمی
ۆ	i و	ێ	ناوەڕاست	
ا	ە		خواروو	

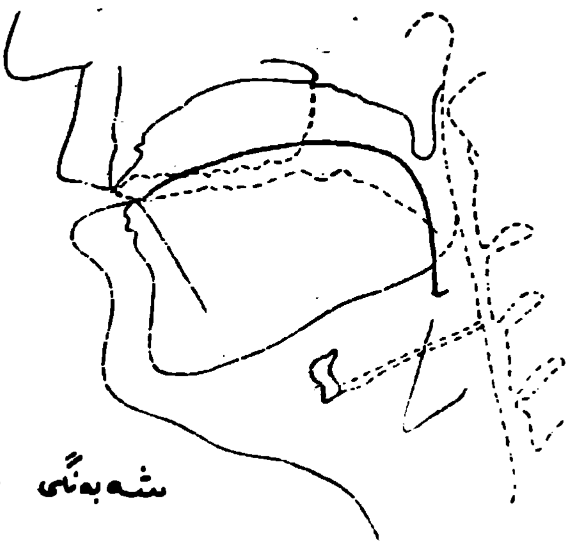
[٦] ئەو وێنانەی بۆ نیشاندانی چۆنێتی دەربڕینی دەنگەبزوێنەکانی زمانی کوردی خستوومانەتە پێش چاو، لە کتێبی (ئی. ئا . سمیرنۆڤا ، ك . ڕ . ئەیووبی ، فۆنەتیکی زمانی کوردی – دیالێکتی موکری لینینگراد ، ١٩٨٥ ، ل (١٢ – ٢٣)ەوە وەرمان گرتووە .

وێنەی باری لێو
د دەربڕینی (١)دا
فۆنیمی

وێنەی خاڵی تێکەڵاوبوونی زمان و
مەڵاشوو لە دەربڕینی (١)دا
فۆنیمی

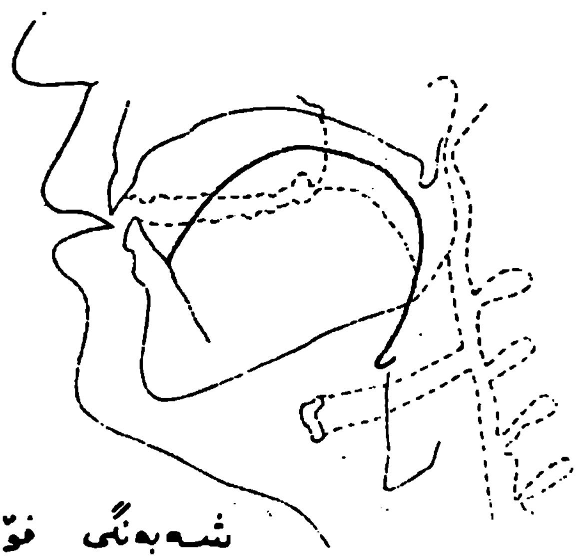
شەبەنگی فۆنیمی (١)

وێنەی باری لێو
لە دەربڕینی فۆنیمی (ۆ)دا

وێنەی خاڵی لێکەوتنی
زمان و مەڵاشوو
لە دەربڕینی فۆنیمی (ۆ)دا

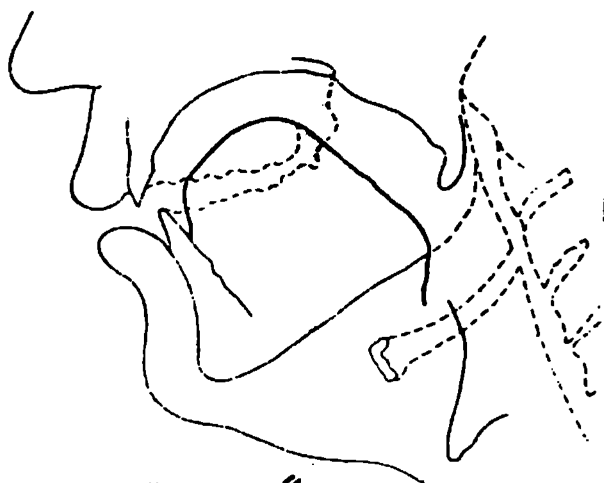
شەبەنگی فۆنیمی (ۆ)

وێنەی باری لێو
لە دەربڕینی فۆنێمی (ێ)دا

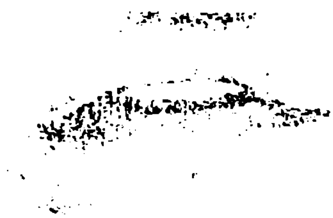
وێنەی خاڵی لێکەوتنی زمان و مەڵاشوو
لە دەربڕینی فۆنێمی (ێ)دا

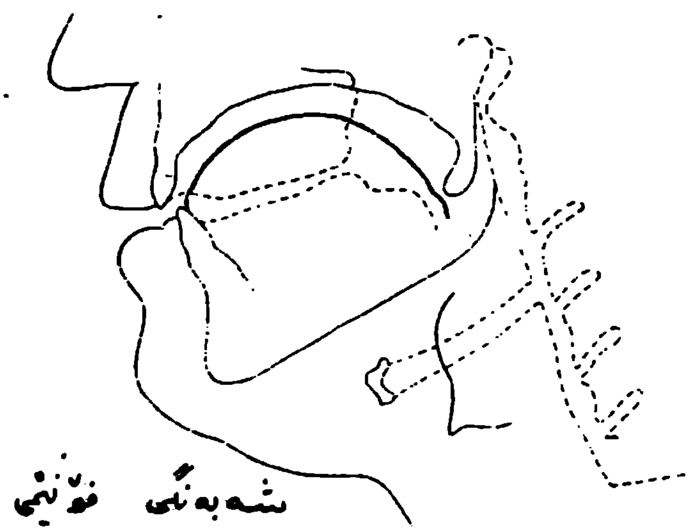
شەبەنگی فۆنێمی (ێ)

وێنەی خاڵی لێکەوتنی زمان و مەڵاشوو لە دەربڕینی فۆنێمی (ی)دا

وێنەی باری لێو لە دەربڕینی فۆنێمی (ی)دا

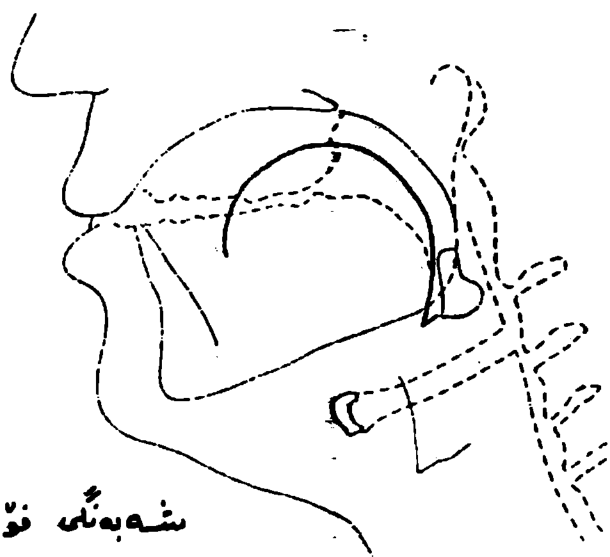
شەبەنگی فۆنێمی (ی)

وێنەی باری لێو
لە دەربڕینی فۆنێمی (و)دا

وێنەی خاڵی لێکەوتنی زمان و
مەڵاشوو لە دەربڕینی فۆنێمی
(و)دا

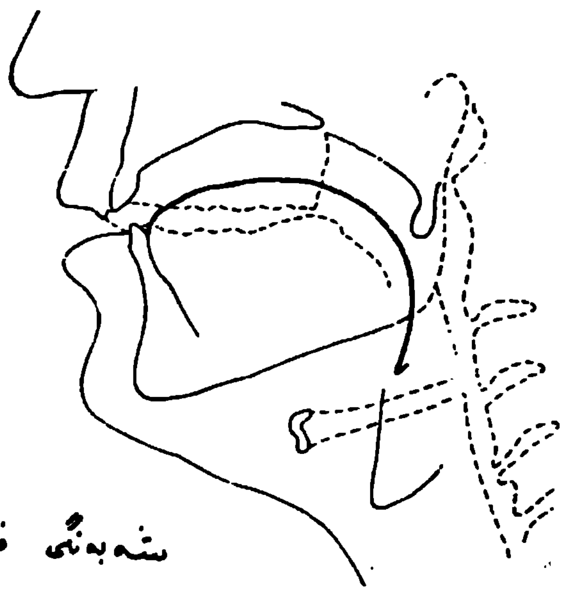
شەبەنگی فۆنێمی (و)

وێنەی باری لێو
لە دەربڕینی فۆنیمی (ە)دا

وێنەی حاڵی لێکەوتنی
زمان و مەڵاشوو لە
دەربڕینی فۆنیمی (ە)دا

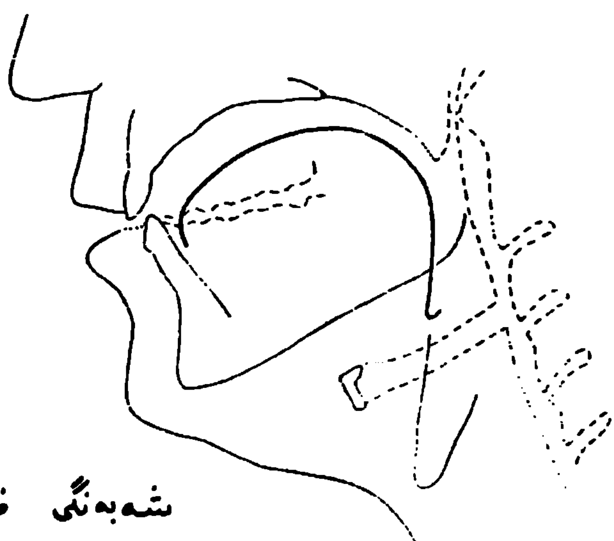
شەبەنگی فۆنیمی (ە)

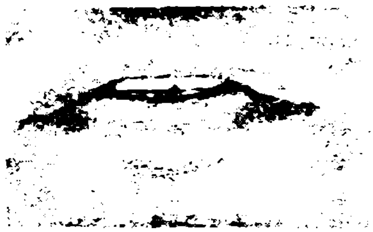
وێنەی باری لێو
لە دەربڕینی فۆنێمی (وو)دا

وێنەی خاڵی لێککەوتنی
زمان و مەڵاشوو لە
دەربڕینی فۆنێمی (وو)دا

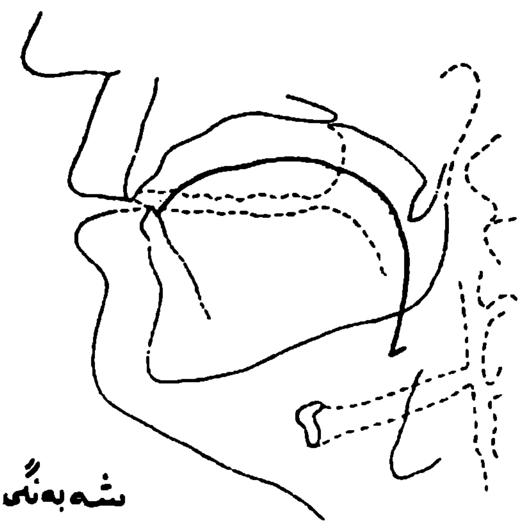
شەبەنگی فۆنێمی (وو)

وێنەی باری لێو
لە دەربڕینی فۆنێمی (i)دا

وێنەی خاڵی لێکەوتنی
زمان و مەلاشوو لە
دەربڕینی فۆنێمی (i)دا

شەبەنگی فۆنێمی (i)

لە هەندێ زمانىدا ، وەك دەنگی تایبەتی ئاخاوتن ، بزوێنی بیڤلۆکی هەیە . بزوێنی بیڤلۆکی لە زمانی سلاڤیانیی کۆندا هەبووە و پیتی تایبەتیشیان بۆ دانراوە . بزوێنی بیڤلۆکی لە زمانی پۆلۆنیی ئەمڕۆدا پارێزراوە و لە نووسیندا نیگاری تایبەتی‌یان هەیە : "nioẹe" (دەیبەم) ؛ "moz" (مێرد) . بزوێنی بیڤلۆکی لە ڕووی ڕیزەوە لەیەك جیادەبنەوە . بەوێنە لە نموونەی دووەمدا (Õ) بیڤلۆکی ڕیزی پێشەوە نی‌یە .

لە زمانی فەرەنسی‌دا چوار بزوێنی بیڤلۆکی هەیە : (ȃ) ؛ (ɔ̑)؛ (œ̑) ؛ (ɛ̑) . بۆ بزوێنی بیڤلۆکی یەکەم ، هاوشانی نابیڤلۆکی نی‌یە : "temps" _ "tɑ̃" _ (کات) . بزوێنە بیڤلۆکی‌یەکانی دی هاوشانی نابیڤلۆکی (پاک)یان هەیە : "bond" _ "bɔ̃" _ (بان) و "boa" _ "bɔa" _ (هەژدیها) ؛ "brun" _ "bRœ̃" — (قژڕەش) و "peuple" _ "poepll" . (گەل) ؛ "pain" _ "pɛ̃" _ (نان) و (pere) _ "p e iR" _ (باوك) .. بزوێنی بیڤلۆکی لە زمانی فەرەنسی‌دا لە ئەنجامی یەککەوتنی بزوێن و کۆنسۆنانتی بیڤلۆکی‌یەوە پەیدادەبێ ، ئەویش کاتێك دەکەونە باری کۆتایی و پێش کۆنسۆنانتی تەلەفوزنەکراوەوە . وتنی بزوێنی بیڤلۆکی لەباری هەڵبڕینی پەردەی ئاسمانە و پشتی زمانی هێنراوە خوارەوەدا ئەنجام دەدرێ ، هەرچی لووزەوی هەواشە لە یەککاتدا و بە شێوەیێکی یەکسانی دەکەوێتە بۆشایی دەم و کونە لووتەوە .

لە زمانی ڕووسیدا بزوێنی درێژ و کورت لە بارودۆخی فۆنەتیکی جیاوازدا دەبینرێ . لە فۆرمی کۆی ناوی وشەی (سیبیریاکی)دا ، دوو (ی)ی یەکەم ، لە بڕگەی بێهێزدان ، سێ جار لە (ی)ی بڕگەی هێزدار کورتترن . بزوێنی ڕووسی لە ژێر هێزدا درێژییان جیاناکرێتەوە . سیستەمی بزوێنی گەلێ زمان جووتیی بزوێن بەپێی درێژی دروست دەکا .

لە زمانی کوردیشدا لە کورت و درێژیی بەدەمدا هاتنی بزوێنی (وو ـ û)دا چەندین نموونەی ئاشکراهەیە . بەوێنە ئەو بزوێنە لە (نووسین ، پێنووس)دا درێژتر تەلەفوز دەکرێ وەك لە (نووسرا...)دا . هۆی ئەمەش ، ئەوەیە کە لە وشەکانی (نووسین ، پێنووس....)دا ، هێز لەسەر دەنگی (وو ـ û)ە ، بەڵام لە وشەی (نووسرا)دا، هێز دەخرێتە سەردەنگی (ا) . دیاردەی گوێزانەوەی هێزیش لە بڕگەیەکەوە بۆ بڕگەیەك لە زمانی کوردیدا زۆر باوە .

بزوێنی درێژ و بزوێنی کورت لە زمانی چیکی و فینلەندی و یاکووتی ...دا هەیە ، بە وێنە لە چیکیدا "پاس" (پشتێن) و "پەس" (پەساپۆرت) ؛ "بووتی" (بوون) و "بووتی" (بژێوی) ؛ "دراهـا" (ڕێگە) و "درەهـا" (خۆشەویست) ... فینلەندی: "ڤـەرا" (ئـازاد) و "ڤـەرە" (ڕێ) ... یاکووتی : "مـاس" (بەرد) و "مـەس" (دەرەکی) ؛ "بییل" (کەلەکە) و "بیل" (زانین) ... ئەم دیاردەیە لە زمانی کوردیشدا بە هەمان شێوەیە : "چاك" و "چەك" ؛ "کووڕ" و "کوڕ" ...

درێژی و کورتی بزوێن لە زمانی یۆنانی کۆن و لاتینیشدا هەبوو ، لەسەر بنچینەی هاوپێوەندی درێژی و کورتی برگە ، کێشی شیعریان دانا .

وێڕای بزوێنی درێژ ، لە زمانانی جیهاندا دیفتۆنگ (diphthong)[٧]یش هەیە – واتە بزوێنی وتن ئاڵۆزی لە یەك برگە تەلەفوزکراوی وەك یەك دەنگی ئاخاوتن خۆنواندوو . بە نموونە ، دیفتۆنگی (ou)ی ئینگلیزی لە وشەکانی (go) و (home) و (no)دا (o)ی سەرەتا بە یەك گوێم تەلەفوزدەکرێ . (u)یماکی دووەم لەحاڵەتی ئاساییدا تەلەفوزکردنی کەمتر ڕوونە ، واتە خلیسکاو و کورت و ناتەواوە . زمان لە دەربڕینی سەرەتای دیفتۆنگدا بۆ لای ڕەگ ناکشێ ؛ بەشی نێوان ناوەڕاست و دواوەی پشتی زمان دەنووشتێتەوە ؛ لێوەکان دەرناپەڕن . جا (ϴ) شێوەی دەنگی (ə) وەردەگرێ . کەواتە هیچ یەکێك لە ماکەکانی ئەو دیفتۆنگە وێکچوونی تەواویان لەگەڵ دەنگی بزوێندا وەرناگرن _ واتە لە دوو دەنگی بزوێن دەنگێکی دیفتۆنگی پەیدا دەبێ . تەلەفوزی باری بزوێنی ئەو دوو بزوێنەش جیاوازە لەباری یەکگرتنیان و پێکهاتنی دیفتۆنگیدا .

[٧] دیفتۆنگ بە گریکی واتای (دووبزوێنی ، جووتەبزوێن ، بزوێنی دوولانە) دەدات و لە دوو بەش پێکهاتووە : "دی" (دووجار) و "فتۆنگ" (دەنگ) .

دیفتۆنگ دابەش دەبێ بەسەر داکشاو[8] و هەڵکشاودا[9] . لە دیفتۆنگی داکشاودا ماکی یەکەم بەتینە ، بەوێنەی دیفتۆنگی (ōu)ی ئینگلیزی و (āe)ی ئەڵەمانی ... هەرچی دیفتۆنگی هەڵکشاوە ماکی دووەمی بەتینە ، بەوێنە (ūo)ی ئیسپانی ...

هەردوو دیفتۆنگی (وێ) و (وی)ی زمانی کوردی دیفتۆنگی داکشاون ، لەبەرئەوەی ماکی یەکەمیان بەتینە . ئەگەر (وا) : (سوار ، شوان ، توان...) دیفتۆنگ بوایە [10]، ئەوە هەڵکشاو دەبوو ، چونکە ماکی یەکەمی لە ماکی دووەمی لاوازترە .

پێویستە دیفتۆنگ لە دیفتۆنگۆید (diphthongoid) جیابکرێتەوە . دیفتۆنگۆید – ئەو بزوێنانەن کە هێز (stress)یان لەسەرە و لە سەرەتایانەوە یان کۆتاییيانەوە تەئسیری دەنگی بزوێنێکی دی لێوە نزیکیان لەسەرە .

---

[8] دیفتۆنگی داکشاو (Falling diphthong) _ خاوەنی خاسیەتی لاوازبوونی تینی ئەندامانی ئاخاوتنە لە کۆتایی تەلەفوزکردندا ، هەرچی چالاکیيەکەیەتی دەکەوێتە سەرەتاوە .

[9] دیفتۆنگی هەڵکشاو (rising diphthong) _ خاوەنی خاسیەتی بەهێزبوونی تینی ئەندامانی ئاخاوتنە لە کۆتایی دەربڕیندا ، بەڵام لە سەرەتادا بەکزی دەست پێدەکات .

[10] ئەگەرچی هەندێ لە زانایان (وا)شیان وەك (وێ ، وی) بە دیفتۆنگ داناوە (بەوێنە ، بڕوانە: کەریمی ئەیووبی و ئی . ئا . سمیرنۆڤا ، دیالێکتی کوردی موکری ، لێنینگراد ، ١٩٦٨ ، ل١٢) .

دابەشکردنی کۆنسۆنانتەکان

ئەگەر لە خاسیەتی بزوێنەکاندا کاری دەنگەژێکان و شێوەی وتن لەنەزەر وەرنەگیرابێ ، ئەوە لە لێکدانەوەی کۆنسۆنانتەکاندا ئەو خاسیەتانە بنەمای دابەشکردنیانن . دابەشکردنی کۆنسۆنانتەکان گرانتر و ئاڵۆزترە ، چونکە لە زمانانی جیهاندا ژمارەی کۆنسۆنانت لەنێوان (٥٠٪) تا (٩٠٪)ە . لە زمانی ئینگلیزیدا ٢٤ کۆنسۆنانت و ٢١ بزوێن هەیە (ئەو زۆربوونەی بزوێن ئەنجامی بوونی بزوێنی درێژو و دیفتۆنگە) . دەنگەکانی ئاخاوتنی زمانی ڕووسی بریتی‌یە لە ٤٣ کۆنسۆنانت و ٦ بزوێن ؛ زمانی فەرەنسی ٢١ کۆنسۆنانت و ١٣ بزوێن ؛ زمانی لیتوانی ٤٥ بەرانبەر بە ١٢ ؛ زمانی ئەرمەنی ٣٠ و ٦ ؛ زمانی کوردی ٨ بزوێن و ٣ دیفتۆنگ و ٢٨ کۆنسۆنانت ...

بنچینەی دابەشکردنی کۆنسۆنانتەکان بریتی‌یە لە چوار خاسیەتی سەرەکیی وتن : شێوەی دەربڕین ؛ ئەندامی چالاك ؛ شوێنی دەربڕین ؛ کاری دەنگەژێکان (بڕوانە : نەخشەی ژ ١٠) .

شێوەی وتنی کۆنسۆنانتەکان بە خاسیەتی قوتاربوون لە بەربەست و تێپەڕبوونی لووزەوی هەوا و دروستبوونی ژاوەژاوی پێویست بۆ پێکهێنانی کۆنسۆنانت دەوترێ . دوو شێوەی سەرەکیی وتنی کۆنسۆنانتەکان جیادەکرێنەوە : کۆسپ و دەرباز . جا شتێکی سروشتی و ئاسایی‌یە ، ئەگەر بەپێی شێوەی وتن کۆنسۆنانت بەسەر (کۆسپەك) و (خشۆك)دا دابەش ببێ .

ئەندامی [illegible]		لێوەکی			سەری زمان		ناوەڕاستی زمان		دواوەی زمان	دواوەی زمان	زرینگۆکی
شێوەی دەربڕین	شوێنی دەربڕین	لێوەکی	ددانی			مەلاشوویی					
			ددانی	درزی ددان	ددانی	پێشەوەی مەلاشوو	ناوەڕاستی مەلاشوو		دواوەی مەلاشوو		
کۆسپەک	تەرزمۆک	پ پیر ب بیر			ت تار د دەر	ت - T ی هیندیی کۆن hata د - d ی هیندیی کۆن khadga	(ط ی عەرەبی طالة	(ظ ی عەرەبی ظلم	ک کا گ گا	(ء) هەمزەی عەرەبی	[illegible]
	نیمچە کۆسپەک	Pf ی ئەڵمانی pferd			(تس)ی پڕووسی تسبل	چ چار ج جار					
خشۆک		و - W وازی	ف کەف ڤ ناڤ	(ث) ی ئینگلیزی thing (ذ) ی ئینگلیزی this	س باس ز باز	ش شار ژ ژار	(ل) ی ئەڵمانی ich	غ غەم	خ خەم	ھ هاژە	
کۆسپەکی خشۆک	بیڵۆک	م مار			ن نان	(ن)ی هیندیی کۆن rana	٣ فەرەنسی Sire	Tj ی تەتەری بانۆ			زرینگۆک
	تەنیشت				ل کەل ڵ کەڵ						
	لەرزۆک					ر کەر ڕ کەڕ				R ی فەرەنسی frère	

کۆنسۆنانتی کۆسپەك لە ڕێگەی تەقینەوەی بەرهەڵستێ بە لووزەوی هەوا دروست دەبێ ، بۆیە کۆنسۆنانتی کۆسپەك بە (تەقینەوە)ش ناودەبرێ . دەنگی (پ) ، (ب) ، (ت) ، (گ) ... هتد کۆسپەکن . دروستبوونی کۆنسۆنانتی خشۆك ئەنجامی لێخشانی لووزەوی هەوایە لە دیواری ئەو تێپەرگەیەی لە نزیکبوونەوەی ئەندامەکانی ئاخاوتنی بۆشایی دەم پێکدێ . بۆیە کۆنسۆنانتی خشۆك بە (درێژەپێدراو ، فووتێکراو ، ڕەوان...) یش ناودەبرێ .

لەتەك کۆنسۆنانتی کۆسپەك و خشۆکی پوختدا ، کۆنسۆنانتی ئاڵۆز (ئاوێتە)ش هەیە . ئەمانیش دوو جۆرن : لەسەرێکەوە زرینگۆك و لە سەرێکی دیەوە نیمچەکۆسپەك . لەنێو کۆنسۆنانتە زرینگۆکەکانی زمانی کوردیدا (م) و (ن) بیڤلۆکین و (ل) و (ڵ) و (ر) و (ڕ)ش لەرۆکن . وتنی کۆنسۆنانتی زرینگۆکی لەرۆك دەمێك بەجێدێ ، کە لووزەوی هەوا لە کۆسپ دەرباز دەبێ و بە درزیکدا تێدەپەڕێ . بەلاّم لە تەلەفوزکردنی کۆنسۆنانتی زرینگۆکی بیڤلۆکدا بەرهەڵست تێکناچێ و دەمێنێتەوە ، چونکە بەشێك لە لووزەوی هەوا بە کونە لووتدا تێدەپەڕێ ...

دروستبوونی نیمچە کۆسپەك بەندە بە درێژیی کۆنسۆنانت و تەواوکەری وتنەوە . لە زمانی ڕووسیدا کۆنسۆنانتی دووتۆی لە بەیەکگەیشتنی مۆرفێمدا پەیدا دەبێ . وەك : (ن) - "ستیننۆی" (دیواری) ، لە "ستێن"ەوە کە بنەمای "ستینا" (دیوار)ە + "نۆی" کە

پاشگرە "د" - "پۆددێرژات" (پشتگیریکردن) ، کە لە پێشگری "پۆد" و "دێرژات" (گرتن) پێکهاتووە .

لە زمانی کوردیشدا "ن" - "بردماننەوە" : (ن)ی یەکەم کۆتایی جێناوی کەسی یەکەمی کۆی دەستەی بەهێز (مان) ، کە کارایە . (ن) ی دووەم جێناوی کەسی سێیەمی دەستەی بێهێزە ، کە بەرکارە . "ت" - "کوشتت" : (ت)ی یەکەم کۆتایی قەدی چاوگی (کوشتن)ە و (ت)ی دووەم جێناوی لکاوی کەسی دووەمی تاکی دەستەی بەهێزە ؛ "کورتتر" : (ت)ی کۆتایی مۆرفێمی (کورت) + (ت)ی سەرەتای مۆرفێمی (تر) . "م" - "مۆمم" : (م)ی کۆتایی وشەی (مۆم) + (م)ی جێناوی لکاوی کەسی یەکەمی تاکی دەستەی بێهێز . "ك" - "چاككەر" : (ك)ی کۆتایی مۆرفێمی (چاك) و (ك)ی سەرەتای مۆرفێمی (کەر) ؛ "پاككەر" : (ك)ی کۆتایی مۆرفێمی (پاك) و (ك)ی سەرەتای مۆرفێمی (کەر) ؛ هەروەها "پەككەوتن" و "چاككردن" ... هتد .

کۆنسۆنانتەکانی زمانی ڕووسی لە کپی و ئاوازەداری ؛ ڕەقی و نەرمی ؛ کۆسپەکی و خشۆکیدا بەرانبەر یەك دەوەستن . بەرانبەر یەکتر وەستانی کورتی و درێژی خاسیەتی زمانی ڕووسی نییە . لەم ڕووەوە زمانی ڕووسی لە هەندێ زمان جیادەبێتەوە ، بەوێنە لە زمانی فینلەندی ، یان زمانانی دی فینۆ - ئوگۆری . لەم زمانانەدا درێژی و کورتی زۆر ئاشکرا دەور دەبینێ .

بەوێنە لە زمانی ئەستۆنیدا کۆنسۆنانتیش وەك بزوێن ، خاوەنی سێ پلەی درێژییە : (پ) و (ك) دەشێ کورت بن : "پۆلێت"

(دەسوتیْ) ؛ "کامین" (بەرد) ... یان درێژ : "پۆللید" (بەروانکان) ؛ "کاممین" (دەیخورێنم) ... یان زۆر درێژ : "پۆللیْ" (بەروانکە) ؛ "کاممینا" (خوراندن) ...

درێژیی کۆنسۆنانت پتر بە پێکهێنانی نیمچە کۆسپەکەوە بەندە . وتنی نیمچە کۆسپەك لە بەیەكگەیشتنەوە دەست پیْدەکات و بەدوایدا تەقینەوە ڕوونادات (هەرچی لە وتنی "ب" و "ت" دایە بەدوا بەیەكگەیشتندا تەقینەوە پەیدا دەبیْ) - بە واتایێکی دی نیمچەکۆسپەك لە ڕووی هەڵمەتەوە کۆسپەکە ، بەلام لە ڕووی کشانەوەوە خشۆکە . نیمچە کۆسپەك نە بە ماکە پێکهێنەکانی و نە بە درێژییەکەی لەگەڵ کۆنسۆنانتەکانی دی زماندا هاوکێش نییە . بەوێنە (چ) کە دەنگێکی کۆنسۆنانتی نەرمە ، ماکی دووەمی ئاوازی (ش) دێنێتەوە یاد ، کە لە ڕووسیی ئەمڕۆدا هەمیشە دەنگێکی ڕەقە .

کۆنسۆنانتەکان لە ڕووی نیشاندانی ئەندامی چالاك و شوێنی وتنییەوە وردتر دابەشکراوە - واتە لە دیاریکردنی ئەو نوقتەیەی ئەندامی چالاك لێی نێزیك دەبێتەوە و کۆسپ یان درز پێك دێنیْ ، کە لوورەوی هەوا پێیدا دەرباز دەبیْ و ژاوەژاو سازدەکا . لە دەمێکی زۆر زووەوە کۆنسۆنانتەکانیان بەپێی شوێنی وتن دیاریکردووە و وتوویانە : (ت) پیتی ددانییە ، (ك) پیتی ئاسمانەی دواوەیە ... هتد .
لە کۆتایی سەدەی (١٩)ەوە ، کەوتنە ئەوەی بەر لە هەرشت کۆنسۆنانتەکان بە شوێنی وتنیاندا دابەش بکەن : (ت) - کۆنسۆنانتی سەری زمان ؛ (ك) - بنی زمان . دابەشکردنی کۆنسۆنانتەکان بەپێی

چالاکیی ئەندام لەلایەن ژ . ڕۆسلۆی دەنگسازی فەرەنسایی و ۆ . ئێسپیرسێنی دانیمارکی و ل . ڤ . شێربای زمانناسی سۆڤێتیەوە گەشەی پێدرا .

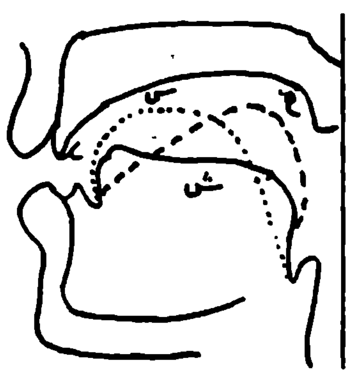
کۆنسۆنانت بەپێی چالاکیی ئەندام بەسەر سێ ڕەگەزدا دابەش دەبێ : لێوەکی و زوانەکی و ئەوکی . لەنێو کۆنسۆنانتە زوانەکییەکانی زمانانی جیهاندا پتر هەمەجۆر و فراوان ، کۆنسۆنانتەکانی سەری زمانن .

لەنێو کۆنسۆنانتی لێوەکیدا ، پتر لێوەکی – لێوەکی (هەردوو لێو) – bilabial دەردەکەوێ و کەمتریش لێوە - ددانەکی labiodental . لە وتنی کۆنسۆنانتی لێوە – لێوەکیدا لەیەك نزیکبوونەوەی هەردوو لێو ، یاخود یەکگەوتنیان ئەنجام دەدرێ ، وەك: ب ، پ ، م ... بۆ وتنی کۆنسۆنانتی لێوە – ددانەکیشدا لێوی خوارەوە لە ددانەکانی سەرەوە نزیك دەبێتەوە ، وەك لە تەلەفوزکردنی گڤۆکی (ف) ، (ڤ)دا دەبینرێ .

دەنگە کۆنسۆنانتە زوانەکییەکان بەسەر ڕیزی پێشەوە و ناوەڕاست و دواوەدا دابەش دەبن . کۆنسۆنانتەکانی ڕیزی پێشەوە ، بە شوێنی دەربڕینیاندا دەشێ ددانەکی و پێشەوەی ئاسمانەی دەم بن ، بەوێنە : س ، ش ، چ ... بەپێی سەرنجی وتن ، کۆنسۆنانتە ددانەکییەکانی ڕیزی پێشەوە بە (فیکەیی) ناودەبرێن . هەرچی ئەوانی پێشەوەی ئاسمانەشن (فیشکەیی)یان پێدەوترێ . لە پێکهێنانی کۆنسۆنانتەکانی سەری زماندا هەموو ڕێگاکانی وتن کاریگەرن . لە

نێوانیاندا کۆسپەك و نیمچە کۆسپەك و خشۆك و بیڤلۆکی و لەرۆك ... هەیە . وێڕای ئەوەش ، خودی شێوەی وتن لە زمانانی جیاوازدا ، جیاوازە . دەنگەکانی پێشەوەی زمان بەپێی پێوەندیی بارودۆخی سەری زمان دابەش دەبن بەسەر : پشتەکی– dorsal و لوتکەیی – aprical و پۆپەیی – cocominal (بڕوانە وێنەی ژ ٨) .

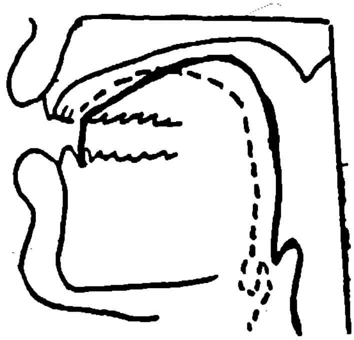
کۆنسۆنانتی پشتەکی – dorsal (لە "dorsum"ی لاتینییەوە بە واتای "پشت" وەرگیراوە) بە نزیككرنەوەی بەشی پێشەوەی پشتی زمان لە ددانەکانی سەرەوە و ئاسمانەی پێشەوە دەوترێ . پشتەکی – dorsal زوربەی دەنگەکانی ڕیزی پێشەوەی زمان دەگرێتەخۆ : س ، د ، ن ... کۆنسۆنانتی لوتکەیی aprical (لە "ǎpex"ی لاتینییەوە بە واتای "لوتکە" کەوتووەتەوە) بە نزیككردنەوە ، یان گیرکردنی سەری زمان لە ددانەکانی سەرەوە دەوترێ ، وەك: ل ، د ... کۆنسۆنانتی پۆپەیی – cocominal (لە "cǎcumĕn" - "پۆپە"وە) بە هەڵبڕینی سەری زمانی بەرەو سەروو چەماوە دەوترێ . کۆنسۆنانتی پۆپەیی – cocominal دەنگی لەرزۆك و فیشکەیی و نیمچەکۆسپەك دەگرێتەخۆ – (بڕوانە : وێنەی ژ ١١) .

وێنەی ژ ١١
نەخشەی بەراوردیی
کۆنسۆنانتی (ش) و (س) و (خ)

کۆنسۆنانتی ڕیزی ناوەڕاستی زمان لە ئەنجامی نزیککردنەوەی ناوەڕاستی زمان لە ئاسمانە ڕەقە پەیدا دەبێ . (y – ی) دەنگێکی کۆنسۆنانتی ناوەڕاستی زمانە و لە تەلەفوزکردنیدا سەری زمان لە ددانەکانی خوارەوە گیردەبێ : هەردوو تەنیشتی زمان دەکەونە سەر ددانەکانی تەنیشت ؛ ناوەڕاستی پشتی زمان بەرەو ئاسمانە ڕەقە بەرزدەبێتەوە ؛ درزێکی یەکجار تەسک پێکدێنێ ، کە دەنگی پێدا ڕەت دەبێ . وتنی کۆنسۆنانتی (y –ی) لە وتنی بزوێنی (î – ی) نێزیکە .

کۆنسۆنانتی (y – ی) لە سەرەتای برگەی هێزداردا ڕوون تەلەفوز دەکرێ ، بەهەمان چەشن لەدوای کۆنسۆنانتیشەوە : یار .. دیاری ... بەلام لە کۆتایی برگەدا وەك (ی)ی نابرگەیی تەلەفوز دەکرێ . وەك : لای ...

وێنەی ژ ١٢

نەخشەی (W – و) و (y _ ی)

لەنێو زمانە سلاڤیانییەکاندا زمانی پۆلۆنی لە هەموان زیاتر کۆنسۆنانتی ڕیزی پێشەوەی زمانی تێدایە . وێڕای (y – ی) ، کۆنسۆنانتی فیکەیی و فیشکەیی پێشەوەی زمانیشی هەیە و بە پیتی š , ž , č , dž نیشان دراون . کۆنسۆنانتی پێشەوەی زمانی بیڤلۆکی لە کۆمەڵێ زماندا بەدی دەکرێ ، بەوێنە لە فەرەنسی و هانتی...دا .

کۆنسۆنانتی پشتەوەی زمان دابەش دەبێ بەسەر ناوەڕاستی ئاسمانە و پشتەوەی ئاسمانەدا . کۆنسۆنانتی پشتەوەی زمان ، کۆسپەك و خشۆك و بیڤلۆکی هەیە .

کۆنسۆنانتی پشتەوەی زمان بەسەر زوانەچکۆلەیی و گەروویی و ئەوکییشدا دابەش دەبێ . بۆ نموونەی کۆنسۆنانتی زوانەچکۆلەیی دەشێ دەنگی (ر)ی زمانی فەرەنسی بکرێتە نموونە . لە تەلەفوزکردنی ئەم دەنگەدا سەری زمان لە ددانەکانی خوارەوە توند دەکرێ ؛ بەشی پشتەوە دەچێتە یەك و بەرەو ئاسمانەی دەم بەرزدەکرێتەوە و لووزەوی هەوا زوانەچکۆلە دەهێنێتە لەرە و لەرزە و ناوەناوە لەپشتی زمان دەکەوێ و بڕین دەخاتە لووزەوی هەواوە و ژاوەژاو دروست دەکات ، وەك : "Frĕre" (برا) ؛ "Paris" (پاریس)... بەڵام لە خاسیەتی تەلەفوزی دانیشتوانی پاریسدا ئەو دەنگە بێ لەرە و لەرزەیە – واتە وەك کۆنسۆنانتی خشۆك دەوترێ .

کۆنسۆنانتی گەرویی بە ڕێگەی بزووتنەوەی ڕەگی زمان بۆ دواوە و کورتبوونەوەی ماسوولکەی دیواری گەروو (بڕوانە : وێنەی ژ٥) دەوترێ . کۆنسۆنانتی گەرویی ، کۆسپەك و خشۆکی هەیە .

کۆسپەکی ئاوازەداری گەروویی لە زمانی ئاڤاری‌دا هەیە و گەروویی خشۆکیش بە زۆری لە زمانی ئۆکراینی‌دا دەبینریٚ .

کۆنسۆنانتی ئەوکی بە شێوەیێکی گشتی لە تەقینەوەی گەروویی‌دا خۆی دەنوێنیٚ . وەك دەنگی سەربەخۆی ئاخاوتن لە زمانی عەرەبیدا هەیە و هەمزەی پیٚدەوتریٚ . ئەم کۆنسۆنانتە کپە کۆسپەکە بەهێنانەوەیەکی دەنگەژێکان دەردەبڕیٚ : تەوژمی هەوا بە یەك گوژمی تیژ دەرباز دەبیٚ : ژاوەژاوێکی لاوازی تەقینەوە ساز دەکا (بڕوانە : وێنەی ژ ٦) . دەنگی ئەوکی پتر وەك تەواوکەری وتنی بزوێن و کۆنسۆنانت خۆی دەنوێنیٚ . بەوێنە لە تەلەفوزکردنی ئەو وشە ئەڵمانی‌یانەدا ، کە بە بزوێن دەست پیٚدەکەن ، ژاوەژاوی کپی ئەوکی ، کە لە پچڕپچڕی لەناکاوی هاتنەوەیەکی دەنگەژێکان دەبینریٚ . بەم جۆرە تەلەفوزکردنە دەوتریٚ هەڵمەتی توند .

وەك پێشتر باسمان کرد ، کاری دەنگەژێکان خاسیەتێکی پێویستی کۆنسۆنانتە . بەپێی ئەم خاسیەتە کۆنسۆنانتەکان دابەش دەبن بەسەر : ژاوەژاوەیی (کپ و ئاوازەدار) و زرینگۆکدا . بەرانبەر یەکتر وەستانی ئاوازەدار و کپ تایبەتێتی‌یێکی دیار و ئاشکرای زوربەی زمانانی جیهانە . بەلاّم لەمەشدا جیاوازی لەنێوان هەندیٚ زمان و گرووپی زماناندا هەیە . بەوێنە لە زمانانی ماری‌دا دەنگی (ب) تەنیا لەگەڵ (م)دا دیٚت : "کۆمبۆ" (ڤاز) ؛ وشەی زمانی ماری چۆن ناشیٚ بە دەنگی ئاوازەدار کۆتایی بیٚت ، بەهەمان چەشن نالویٚ بە کۆنسۆنانتی ئاوازەدار دەست پیٚبکات . لە زمانی هانتی‌دا هەر

کۆسپەك و خشۆکەکان کۆنسۆنانتی کپن : س ، ش ، خ ... لە زمانی ئەستۆنیدا دەنگی (ب ، د ، گ)دا کۆنسۆنانتی کپن و جیاوازییان لەگەڵ (پ ، ت ، ك)دا ئاوازەداریتی نییە ، بەڵکو درێژی و تینی وتنە . لەگەڵ ئەوەشدا لە زماناندا دەنگی بیڤلۆکی کپیش هەیە . لە وشەی فەرەنسی "mal" (بەد)دا ، دەنگی (ل) کپ بووە و لە وشەی "table" (مێز)دا ئاوازەداریتی پاراستووە .

شێوەی وتن و ئەندامی چالاك و شوێنی وتن و کاری دەنگەژێکان خاسیەتی بنەڕەتیی وتنن و لەسەر بنچینەیان کۆنسۆنانتەکان دابەشکراون . لەتەك خاسیەتە بنەڕەتییەکانی وتندا لە هەموو زمانێکدا خاسیەتی دیش هەیە ، کە بەردەوامیی دابەشکردنی کۆنسۆنانتەکان ڕادەگەیەنێ .

خاسیەتەکانی دی تەواوکەری وتن بریتین لە : "aspiration" و "labialization" و "palatalization" و "velarization" .

بە لێخشانی هەوا لە دەنگەژێکان ، کە درزی ڕێڕەوی پێ تەسك دەبێتەوە ، دەوترێ aspiration . labialization – ئەو تەلەفوزکردنەی کۆنسۆنانتە ، کە بەڕاوەڕاوی لێو بەڕێ دەکرێ و لە لووزەوی ئاخاوتندا لەژێر تەئسیری بزوێن یان کۆنسۆنانتی دراوسێیدا پەیدا دەبێ .

palatalization جۆری هەرە بەربڵاوی خاسیەتی تەواوکەری وتنە و بریتییە لە پتر بەرزکردنەوەی پشتی زمان بەرەو ئاسمانە ڕەقە . لە تەلەفوزکردنی (palatalization)ە لێوەکییەکاندا ، لێو بەرەو

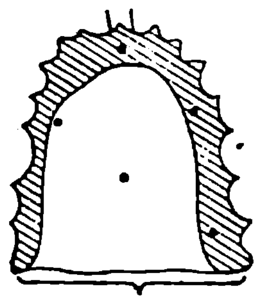
پێشـەوە دەكشـێ ... بزووتنـەوەى بەشـى پشتەوەى زمـان بـۆ ديـوى ئاسمانـە نەرمـە ، وتنێكـى پێچەوانـەى تەواوكـەر دێنێتـە ئـارا و بەمـە دەوترێ Velarization .

(palatalization) و (Velarization) دەچنـــە ســـەر وتنـــى بنەڕەتـــى و شـــێوازێكى تەواوكـــەرى كۆنســـۆنانت ســـازدەكەن . palatalization نەرمى و velarization ڕەقى – ئەمەش خاسيەتێكى ڕوونى كۆنسۆنانتەكانى زمانى ڕووسى‌يە : "مێلْ" (تەباشير) – "مێل" (گچكـە) ؛ "لْـووك" (پيـاز) – "ليـوك" (ئـاوەڕۆ)[11] . هـەرچى (ل)ى ئەورووپى‌يە نە دەبێتە palatalization و نە Velarization.

تەماشاكردنى چۆنێتـى خاسـيەتى وتنـى بزوێـن و كۆنسـۆنانت ئـەوە نيشـان دەدا ، كـە هـەر دەنگێكـى ئاخـاوتن خـاوەنى كۆمـەڵێ خاسيەتە . كاتێ دەنگەكانى ئاخـاوتن لـە پێكهاتنى بڕگـە يـان وشـەدا دەكەونـە پاڵ يـەكدى ، دەشـێ ئـەو خاسـيەتانەيان بپـارێزرێ و دەشـێ نەپارێزرێ . ئەمـە ديسان ئەوە ئيسپات دەكـا ، كەپێكهاتنى دەنگيـى زمـان تـەنيا بوونـى كۆمەڵـە دەنگێـك نى‌يـە ، بـەڵكو دەسـتوورى يەكگرتنيشيانە لە شەپۆلى ئاخاوتندا .

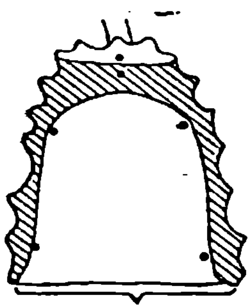
[11] لە زمانى كورديشدا بەهەمان چەشنە . بڕوانە : (كەڵ) و (كەل) ... (جاڕ) و (جار) ...

نەخشەی خاڵی لێککەوتنی زمان و مەلاشوو لە دەربڕینی کۆنسۆنانتەکاندا :

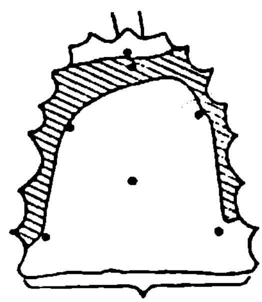
تا

(ت) لە وشەی (تا)دا

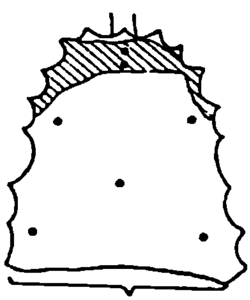
نا

(ن) لە وشەی (نا)دا

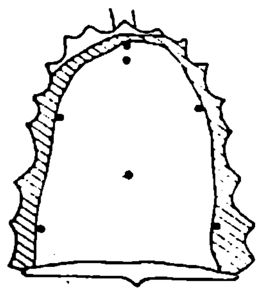
لا

(ل) لە وشەی (لا)دا

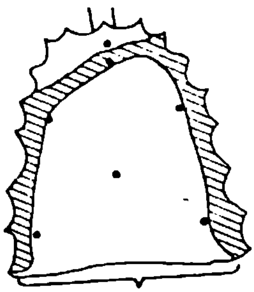
ئاڵا

(ڵ) لە وشەی (ئاڵا)دا

پڕا

(ڕ) لە وشەی (پڕا)دا

ئارا

(ر) لە وشەی (ئارا)دا

وێنەی شەپۆلی دەربڕینی کۆنسۆنانتەکان :

ت ۆ پ

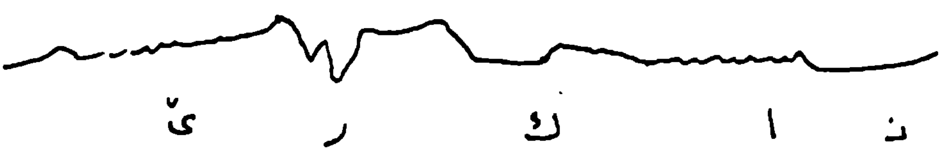
(ت) لە سەرەتای وشەدا

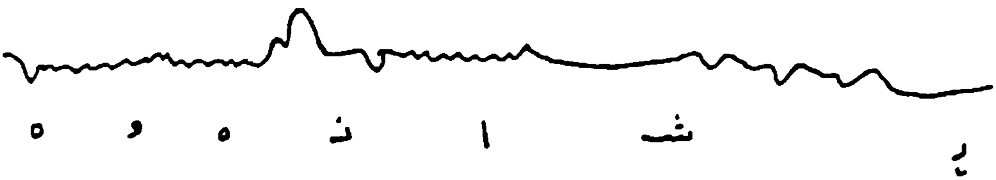
(ت) لە نێوان بزوێندا

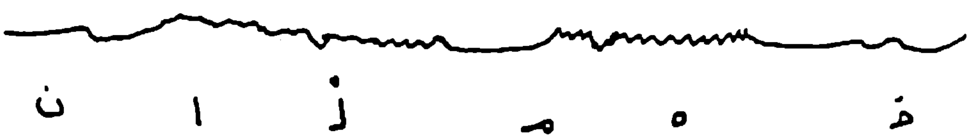
(ت) لە کۆتایی وشەدا

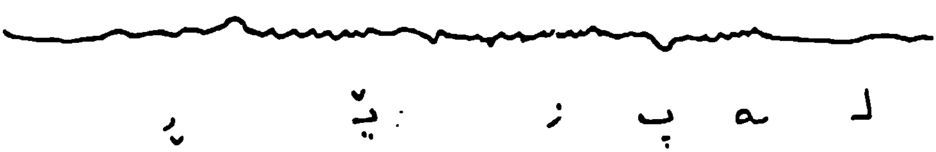
(ن) لە سەرەتای وشەدا

(ن) لە نێوان بزوێندا

(ن) لە کۆتایی وشەدا

(ل) لە سەرەتای وشەدا

پـ ـشـ ـیـ ـلـ ـە

(ل) لە نێوان بزوێندا

کـ ـۆ ـشـ ـنـ ـا ـل

(ل) لە کۆتایی وشەدا

گـ ـە ـڵ ا

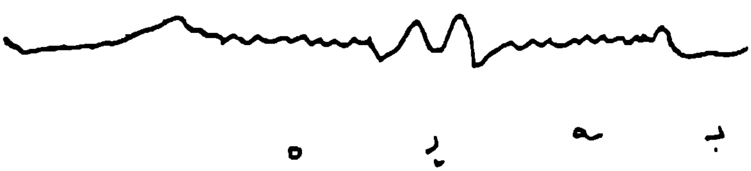
(ڵ) لە نێوان بزوێندا

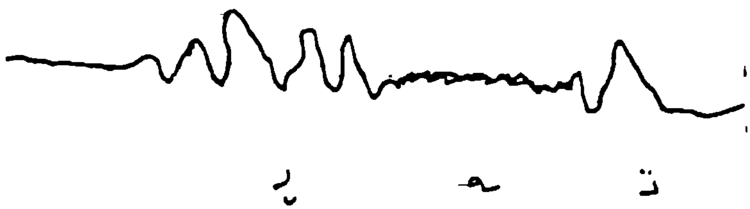
(ڵ) لە کۆتایی وشەدا

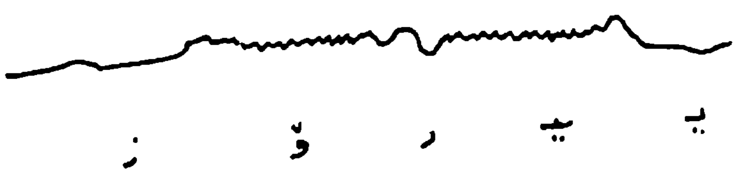
(ڕ) لە سەرەتای وشەدا

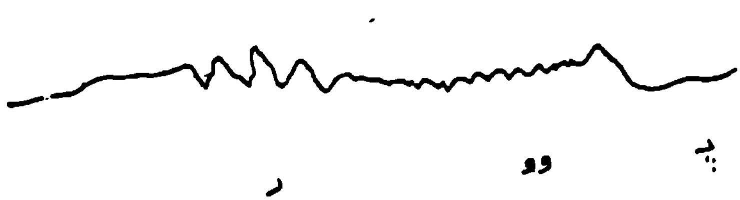
(ڕ) لە نێوان بزوێندا

(ڕ) لە کۆتایی وشەدا

(ر) لە نێوان بزوێندا

(ر) لە کۆتایی وشەدا

-٣-

برگە و هێز و ئاواز

ئاخاوتنی دەنگی بریتی‌یە لە لێشاوی دەنگ ، کە تێیدا نەك تەنیا دەنگەکانی ئاخاوتن و برگەی لێ دەردەکەوێ ، بەڵکو دانەی پتر گەورەی وەك تریە (ایقاع) و وتەشی لێ پەیدادەبێ . زەنگی زنجیرەی دەنگ بەپێی دانە دەنگی‌یەکانی زمان جیادەکرێنەوە و لە شێوەی پارچە(Segment) و پارچە بەدەرایەتی (Supersegment)دا دەبن . دەنگی ئاخاوتن (فۆنێم) و برگە سادەترین پارچەی دانەکانی ئاخاوتنن . هێز و ئاواز – دانەی پارچەبەدەرایەتین . تریە و وتە – دانەی پارچەی ئاڵۆزن ، کە بەهێز و ئاواز یەك خراون .

پێویستە تریە و وتە لەگەڵ دەستەواژە و ڕستەدا (کە دانەی پێکهانتی ڕێزمانیی زمانن) تێکەڵ نەکرێن . بەوێنە ، ڕستە بریتی‌یە لە یەکێتی ناوەرۆکی ڕستەسازی و ژیربێژی (واتادارێتی) و ئەو قاڵبی ڕستەسازی‌یەی بەر لە هەر شت بە فۆرمی وشە دەربڕراوە .

تێکەڵکردنی دانەی دەنگسازی و ڕێزمانی لە زاراوەی (Syntagme)دا ئاشکرا دەبێ ، کە جارێك بە واتای تریە و جارێك بە واتای دەستەواژە بەکاردێنرێ . ل . ڤ . شێربا سینتاگمەی ناوناوە یەکێتی ئاواز و واتای بەر لە هەر شت بەهێز سازبوو و بریتی‌یە لە بەشێکی گوتە ف . دێ . سۆسسیور سینتاگمەی بە گشت

پێکهاتنێکی دوو ئەندامی ، کە ئەندامەکانی بتوانن وەك دیارخراو و دیارخەر هاورێژە بن ، ناوبردووە . زاراوەی سینتاگمە وای لێ هات بۆ واتا گەیاندنی دەستەواژە بەکاربهێنرێ ؛ سینتاگمە کۆمەلایەتی دەستەواژەی هەلبەستراوە ... هتد .

ئێستاش وردتر لە بڕگە و هێز و ئاواز دەدوێین :

بڕگە و جۆرەکانی :

بڕگە بریتی‌یە لە بچووکترین دانەی سروشتیی تەلەفوزکراوی دەنگەکانی ئاخاوتن . ئاخێوەر کە وشەیێك تەلەفوز دەکا بەسەر تاکە تاکەی دەنگەکانی ئاخاوتندا دابەشی ناکات ، بەلکو بەسەر بڕگەدا دابەشی دەکات . بڕگە یەکێتی وتن و بیستن دەگرێتە خۆ .

چەند تیۆرییێکی بڕگە هەیە و ئەوی لەنێوانیاندا پتر بلاو و ناسراوە ، دوانە : زرینگۆکی و ماسوولکەیی . تیۆریی زرینگۆکی بڕگە وەك پەك کەوتنی ماکی پتر دەنگدار لەگەڵ ماکی کەمتر دەنگدار تەماشا دەکرێ . دەنگەکانی ئاخاوتن بەپێی توانستی پێکهێنانی بڕگە دابەش دەبن بەسەر پلەی جیاوازی دەنگدارێتی‌دا - بزوێن ؛ کۆنسۆنانتی زرینگۆك ؛ کۆنسۆنانتی ئاوازەدار ؛ کۆنسۆنانتی کپی خشۆك و تەوژمۆك . ئۆ . ئێسپێرسینی زمانناسی دانیمارکی و ر . ئی . ئاڤانێسۆڤی دەنگسازی سۆڤێتی تیۆریی زرینگۆکی بڕگەیان دیاریکردووە . تیۆریی گرژبوونی ماسوولکە گرۆمۆنی دەنگسازی فەرەنسایی پێشنیاری کردووە و لەلایەن ل . ڤ . شێربای دەنگسازی

سۆڤێتی یەوە پشتگیری لێ کراوە . بەپێی ئەم تیۆرییە ، بڕگە وەك یەکێتی بەرزبوونی گرژی و تینسەندنی دەنگدارێتی لە سەرەتای بڕگەوە و کزبوونی لە کۆتایی بڕگەوە تەماشا دەکرێ .

بڕگە خاوەنی خاسیەتی یەکێتی کراوەیی یان داخراوەیی بۆشایی دەمە . بەپێی ئەم بۆچوونە سەرجەمی بڕگە بەسەر کراوە و داخراودا دابەش دەبێ . بڕگەی کراوە ، بەو بڕگەیە دەوترێ، کە بە کراوەیی بۆشایی دەم تەلەفوز دەکرێ . بەو پێیە لوتکەی بڕگە ماکی بڕگەپێکهێنی دەکەوێتە کۆتایی بڕگەوە . لەم بارەدا بزوێن ماکی بڕگە پێکهێنە : دا - را ؛ جوو - تە ؛ بۆ - نە ؛ ڕێ - گە ... بەپێچەوانەوە ، بڕگەی داخراو لەباری داخراویی بۆشایی دەمدا سازدەبێ . لوتکەی ئەم جۆرە بڕگەیە و ماکی بڕگە پێکهێنی دەکەوێتە سەرەتای بڕگەوە ، دوای ئەوە خاوبوونەوەی گرژی و کەمبوونەوەی دەنگدارێتی ڕوودەدات : ئاش ، ئاڵ ... لەتەك بڕگەی داخراودا ، بڕگەی داخراوی داپۆشراویش هەیە : مۆم ، گوڵ ، دار - تاش ، سەر - دار ... دەکرێ جۆرەکانی بڕگە بە شێوەی جەبر نیشان بدرێن : CVC ، VC ، CV کە (C) - کۆنسۆنانتە و (V) -بزوێن .

بڕگە و ڕەگ یەکسان نین . دەزانین لەگەڵ وشەی یەك بڕگەییدا ، وشەی فرەبڕگەیی یەك ڕەگی هەیە . بەوێنە : شووتی ، بەهار ، سەهۆڵ ، چۆلەکە ... وشەی فرەبڕگە زۆر جار بە فرەبڕگە دەردەچن . دابەشکردنی بەسەر مۆرفێم و بەسەر بڕگەدا وەك یەك نییە . بەوێنە وشەی (بەرە) لە دوو مۆرفێمی (بەر - ە) و دوو بڕگەی (بە - رە)

پێکهاتووە . کەواتە دابەشبوونی مۆرفێمی و دابەشبوونی برگەیی جیاوازن . وشەی (شووتی) لە یەك مۆرفێم و (شووتی) و دوو برگە (شوو – تی) دروست بووە ...

لەتەك ئەو زمانانەی جیاوازی لە دابەشکردنی وشە بەسەر برگە و مۆرفێمدا هەیە ، زمانانی ئەوتۆش دەبینرێ ، کە ژمارەی مۆرفێم و برگەی وشە تێیاندا یەك دەگرنەوە و ڕەگی وشەشیان یەك برگەیی‌یە . بەو جۆرە زمانانەش دەوترێ زمانی یەکبرگەیی و زمانی فرەبرگەیی .

هێز و جۆرەکانی

هێز بە دەرخستنی دەنگێك ، یان برگەیێك ، یان وشەیێك دەوترێ ، کە لە ڕێگەی تیندان بە گرژبوونی ماسوولکە و تەوژمی لووزەوی هەواوە ، یان گۆڕینی ڕادەی بەرزیی دەنگەوە ئەنجام دەدرێ . بەپێی بابەت دەرخستنی هێز دەشێ برگەیی ، وشەیی ، ڕستەیی بێت . بەپێی خاسیەتی بیستن و وتنیش هێزی یەك ئاواز – (monotonic stress) و هێزی فرەئاواز – (polytonic stress) جیادەکرێنەوە .

هێزی یەك ئاواز لەگەڵ ئەوەی خاوەنی خاسیەتی یەکێتی بەرزی‌یە ، خاوەنی گۆڕین و تین و درێژیی دەنگیشە . هێزی یەك ئاواز وەك شتێکی عادەتی لە هەموو زمانێکدا توانای شێوە گۆڕیی دانەی بنەرەتیی ئاوازی زۆر نی‌یە . هێزی یەك ئاواز دەلوێ تیندار ، یان چەندێتی بێ . زەبری لووزەوی هەوا برگە لە هێزی تینداردا

جیادەکاتـەوە ؛ درێژیش هـێزی چـەندێتی دیـاری دەکـا . گەلـێ جـار خاسیەتی تێنداری و چەندێتی لەگەڵ یـەکدی ڕێدەکـەون . بەوێنـە لـە زمانی ڕووسیدا بڕگەی هێزدار جیاوازی لەگەڵ بڕگەی بێهێزدا تەنیا لە تاووتێندا نی‌یە ، بەڵکو لـە درێژیشـدایە . لـەم ڕووەوە سـەرنجڕاکێش ئەوەیە ، هەڵگرانی ئەو زمانانەی بزوێنی درێژ و دیفتۆنگیان هەیە ، وا هەست بە هێزی ڕووسـی دەکـەن ، کـە درێـژی بـێ . بەوێنـە یاکووتـەکان هێزی ڕووسی‌یان بە درێژیی بزوێن وەرگرتوە و بزوێنـی هێزداریـان بـە بزوێنی درێژ یان بە دیفتۆنگ گۆڕیوە : لامپە : لا امپە (چرا ، گلۆپ) .

هـێزی فرەئـاواز خاسـیەتی گۆڕینـی بـەرزیی ئـاواز و سـازی مۆسیقی‌یە . هێزی فرەئاواز لـە زمـانی یۆنـانیی کـۆن و هینـدیی کۆنـدا هـەبووە و لـە زمـانی سـێرب و کـەروات ، لاتینـی ، چینـی ، ڤێتنـامی ، ژاپۆنی و ژمارەیێکی دی زۆری زمانەکانی ئاسیا و ئەفەریقاشدا هەیـە . بـۆ نموونـە لـە زمـانی چینـی‌دا بەشـێکی زۆری وشـەی یـەکبنجی بـە بزووتنەوەی ئاوازی بڕگەیی جیادەبنەوە .

وەك :

ما - بە ئاوازی ڕێك واتای (دایك) دەگەیەنێ .

ما - بە ئاوازی هەڵکشاو - (ناوی ڕووەکێکە)

ما - بەئاوازی داکشاو - (سەرزەنشت)

ما - بەئاوازی داکشاو- هەڵکشاو - (ئەسپ)

بەم جۆرە لەم زمانانەدا چەند ئاوازی هاودەنگ (Homophonus) بەرچاو دەکەون .

هێز بە شێوەیێکی پتەو بەندە بە وشەوە و بریتییە لە خاسیەتی . هێزی وشە بە دەرخستنی یەکێك لە بڕگەکان و دەستەلاتی بەسەر گشت ئەوانی دی بێهێزدا دەوترێ . بڕگەی هێزدار دەتوانێ بە تین و درێژی و چونیەتی بزوێن لە بڕگەی بێهێز جیابیێتەوە . لە وشەی فرەبڕگەییدا ، بەتایبەتی لە دوو بنەمایی‌دا ، لە تەك هێزی سەرەکی‌دا ، هێزی ناسەرەکیش پەیدا دەبێ ، کە دەشێ هێزی دووەمی پێ بوترێ . لە وشەی ناسادەی زمانی ڕووسیدا ، هێز دەکەوێتە سەر دووەم یان دوا بنەما ، بەلام لە زمانی ئەلەمانیدا بە پێچەوانەوە دەکەوێتە سەر یەکەم بنەما .

بەپێی شوێنی هێز لە وشەدا دەشێ هێزی هەمیشەیی (بەند) و هێزی بەرەڵلا جیابکرێتەوە . هێزی هەمیشەیی بۆ گشت وشەکانی زمان جێگیرە . بەوێنە لە زمانی چیکی و لیتوانی و هەنگاری‌دا لەسەر یەکەم بڕگە دەپارێزرێ . لە زمانی فەرەنسی و زوربەی زمانە تۆرانی‌یەکاندا دوا بڕگە وەری دەگرێ . لە زمانی پۆلۆنیدا هەمیشە دەکەوێتە سەر بڕگەی پێش کۆتایی .

لە باری هێزی بەرەڵلادا هەندێ وشەی چەسپیو هێزی جێگیریان هەیە ، بەلام بەگشتی هێز جێگۆڕکێ دەکات و بزێو خۆی دەنوێنێ و هەر لەبەر ئەوەشە بە هێزی بەرەڵلا ناودەبرێ . ئەم جۆرە هێزە هەندێ جار بە شێوەی فۆنێم دەوری گۆڕینی واتا و فۆرمی وشە دەبینێ .

زمانی ڕووسی خاوەنی هێزی بەرەڵلایە . هێز لەم زمانەدا دەشێ بکەوێتە سەر بڕگەی یەکەم ، یان دووەم ، یان سێیەم ، یان کۆتایی ،

یان پێش کۆتایی ... ئەو وشە چەسپیوانەش کە لە مێژەوە هێزی جێگیریان لەسەر جێگیربووە ، گەلێ جار تەنانەت لە گۆڕینیشیاندا هێز لە شوێنی خۆی نابزوێ .

لە زمانی ڕووسیدا لە تەك هێزی جێگیردا ، وشەش هەیە لەباری وشەڕۆنان ، یان گەردان ، یان گۆڕاندا هێز دەبزوێ و شوێنی خۆی دەگۆڕێ .

هێز لە زمانی کوردیدا بە زۆری دەکەوێتە سەر دوابڕگەی وشە ... لە هەندێ حاڵەتدا وا ڕوودەدات ، هێز لە یەك وشەدا شوێنی لە بڕگەیەکەوە بۆ بڕگەیێکی دیکە دەگوێزرێتەوە بێئەوەی کار بکاتە سەر مانای وشەکە . بەڵام هەندێ جاریش لە گواستنەوەی هێزدا مانای جیاواز پەیدادەبێ .

بەوێنە وشەی "سەوزە" ، ئەگەر هێز لەسەر دوا دەنگی دابنرێ ، ئەوە ماناکەی "هەمووجۆرە شیناییێك دەگرێتەوە کە ڕوابێ" . خۆ ئەگەر هێز بخرێتە سەر دەنگی دووەمی ، ئەوسا بە مانای "ڕەنگی سەوز" دێت . وەك بووترێ "ئەو مەرەکەبە سەوزە ..." . وشەی "تەختە" ئەگەر هێز لەسەر دوادەنگی دابنرێ ، ئەوە ماناکەی (لوح)ی عەرەبی دەگرێتەوە . خۆ ئەگەر هێز بخرێتە سەر دەنگی دووەمی ، ئەوسا بەمانای (انه مستوٍ او عدلٌ)ی عەرەبی دێت . بێگومان ، هەردوو وشەی "سەوزە" و "تەختە" لە حاڵەتی دووەمدا هەر بە ڕواڵەت وشەن ، دەنا هەردوویان ڕستەی تەواون . بەمەدا دەبێ ئەوە لەبیر نەکەین کە لە زمانی کوردیدا دەوری واتاگۆڕیی هێز لەگەڵ هەندێ زماندا دوور

دەكەوێتـەوە . ئەو دووركەوتنەوەيەش ، ئەوەيە كە گواستنەوەى هێز لە بڕگەيەكەوە بۆ بڕگەيێكى دى بە زۆرى وشـەكە دەكاتـە ڕسـتە و هـەمان وشە نامێنێت .

بـەمجۆرە دەبينـين ، كـە لـێرەدا گواسـتنەوەى هـێز دەبێتـە هـۆى پەيدابوونى مانـاى جياواز . بــەلآم واش ڕوودەدات ، كـە گواسـتنەوەى هـێز كـار ناكاتـە سـەر گۆڕينـى مانـا . بەنموونـە ، وشـەى "پـەردە" – هەرچەند لـە ڕەسـەندا هـێز بەسـەر دوادەنگەوەيـە ، بـەلآم ئەگـەر لەسـەر بزوێنـى يەكـەمين دابنرىٚ مانـا هـەر نـاگۆڕىٚ . لـە وشـەى "دارا"دا هـێز لەسەر بزوێنى يەكەم ياخود دووەم دابنرىٚ مانـاى وشـەكە نـاگۆڕێت ... هتد .

هەر زمانێكى سەر ڕووى ئەم زەمينە بگرين ، دەبينين كە خـاوەنى چەندين تايبەتێتى ئەوتۆيە ، كە لە زمانـەكانى ديكـەى جودادەكاتـەوە ، ياخود ڕووى واى هەيە نزيكى دەخاتەوە . خۆ ئەگەر لە زمانى كورديـدا لـە هـێز وردببينـەوە و لەگـەڵ چـەند زمـانێكدا بـەراوردى بكـەين ، ئـەوە هەندىٚ ڕاستيمان بۆ ئاشكرا دەبىٚ . بەوێنە هێز لە زمانى كورديدا وەك گەلـىٚ زمـانى ديكـەى سـەر ڕووى ئـەم زەمينـە ، دەخرێتـە سـەر بزوێـن ؛ دەكرىٚ لە بڕگەيەكەوە بۆ بڕگەيێكى دى بگوێزرێتەوە ؛ دەتوانـىٚ دەورى واتـاگۆڕى ببينـىٚ ... هـەر بـەو چەشـنە لـە زمـانى فارسـى و ئينگلـيزى و ڕووسى و ئيتاليايى ...دا كار دەكات .

هـێزى ڕسـتەيى يـان ژيربێـژى بـە نـاوەرۆك لـە هـێزى بڕگـەيى و وشـەيى جيادەبێتـەوە . هـێزى ڕسـتەيى ئـەركى دەنگسـازى و واتـايى –

ڕستەیی بەجێدێنێ و وشە لە وتە و ڕستەدا بەیەکەوە دەبەستێ . هێزی ژێربێژی (واتایی) لە دابەشکردنی چالاکانەی ڕستەدا ، وشە و گوتە دەردەخا . هێزی ڕستەیی بە ئاوازەوە بەندە و دەبێتە بەشێکی .

گەلێک جار ، وا ڕێدەکەوێ کە هێزی ڕستە ، یەک ڕستە بە چەند مانایێکی جیاواز دەردەبڕێ (لەگەڵ ئەوەشدا ، کە بەگوێرەی دەنگەکان و هێزی وشە وەک یەکن و جیاوازییان لە نێواندا نییە) . بەوێنە لە ڕستەی پرسی - "مامم هات ؟" دا ، ئەگەر هێزی ڕستە بەسەر وشەی "مامم"ەوە بێت ، ئەوە پرسیاری کەسێک نیشان دەدا . بەڵام ئەگەر هێزی ڕستە لەسەر وشەی "هات" دابنرێ ، ئەو کاتە هەواڵی ڕووداوێک یاخود کارێک دەپرسێ .

ترپە و بەزگر و دواگر

ترپە دوو یان چەند برگەیەکە ، کەهێز یەکیخستبن . ترپە دەتوانێ هاوسەنگی وشە بێ و وشە لە گرووپی یەککێشیدا یەک بخا .

ئەو جۆرە دابەشکردنەی ترپەیی ڕستە لە بنەمای ئاوازی شیعردا هەیە ، کە کێشەکەی گۆڕینی ژمارەیێک برگەی بێهێز بە ترپە و دێڕ دەگرێتە خۆ .

لە زۆربەی زماناندا وشە گرنگەکان ، بەتایبەتی ناو ترپەیێکی تایبەتی پێکدێنن و هێزی فەرهەنگی و ڕستەیی خۆیان هەیە . ئاوەڵکردار و جێناو و ژمارە و پێشبەند و نیشانە و ئامرازی بەستن و هەندێ ئامرازی دی لەپێشەوە بە وشە گرنگەکەوە دەبەسترێن ، کەوا

لەم حاڵەتەدا نەك تەنیا خاوەنی هێزی وشەیی‌یە ، بەڵکو خاوەنی هێزی ڕستەیی‌یشە : (بەهاری کوردستان ؛ تۆی کورد ؛ دوو ڕۆژ ؛ بێ مندالْ ...) . ئەوجۆرە وشانە ، کە هێز لە دەست دەدەن و خۆیان بە وشەکەی دی‌یەوە دەبەستنەوە پێیان دەوترێ دواگر .

بەرگر – ئەمە وشەی بێ‌هێزە، کە بەپێچەوانەوە بە وشەی پێشەوەیەوە دەبەسترێتەوە . جێناو و پاشبەند و نیشانە و هەندێ ئامراز دەبنە بەرگر . وەك : (باوکی تۆ ...) .

بەرگر و دواگر ، کاتێ بە وشەوە دەبەسترێن یەکێتی‌یێك پێكدێنن ، کە بە فۆنەتیکیی وشە ناودەبرێن .

ئاواز و ماکەکانی و مەبەستی .

چۆن مەفهوومی زەنگ لە خاسیەتی بیستنی دەنگدا شتێکی بنەڕەتی بوو ، بە هەمان چەشن مەفهوومی ئاوازیش لە خاسیەتی ڕستەدا شتێکی سەرەکی‌یە ، ئەویش چونکە ئاواز ، ساز و کێشی پێکهاتنی ڕستە دیاری‌دەکا .

ماکەکانی ئاواز بریتین لە :

١ – ئاهەنگی ئاخاوتن

٢ – هێز

٣ – وەستان pause

٤ – خێرایی

٥ – زەنگ timbre

ئاهەنگ و هێز کە ماکی پێشڕەوی ئاوازن لەسەر بناغە یان دانەی ئاوازی (ummomeuea) و (Syntagme) دادەمەزرێ .

ئاهەنگی ئاخاوتن – بزووتنەوەی دەنگ بەپێی بەرزیی ئاوازە . ئاهەنگی برگە و وشە ، هێزی فرەئاوازی مۆسیقی پێکدێنێ . ئاهەنگی ڕستە ، وێنەی ئاوازێ دەکێشێ ، کە لە بناغەی ئەوجۆرە ئاوازەدا هەیە . جاران بە یاریدەی نۆتە ئاهەنگیان نیشان دەدا ، بەڵام ئێستا بۆ دەربڕینی بزووتنەوە خەتی پێچاوپێچ (بەرز و نزم) بەکاردێنن و سەرەتا و کۆتایی بزووتنەوەی ئاوازی پێ دیاری دەکەن . خەت لە فۆرمی گونجاندندا بەپێی باری ئەستوونی بەرزیی ئاوازی بنەڕەتی بە هێرز HZ دەپێورێ ، بەڵام لە باری ئاسۆیی‌دا – کات . خەتی درێژەوە بوو زۆر جار نیشانی بزووتنەوەی ئاوازی بنەڕەتی دەدا لە تەلەفوزکردنی بزوێندا .

خاسیەتی ئاهەنگی ڕستەی پرس لەوەدایە ، کە لە برگەی هێزداری ئەو وشەیەی پرسیاری لەسەر دەکرێ ئاواز بەرزدەبێتەوە . ڕستەی خەبەری و سەرسوڕمانیش ئاوازی خۆیان هەیە ...

ummomnuca ئاواز لەگەڵ پێکهاتنی ڕستەسازی‌دا پێکەوە گرێدەدا ، کەوا خاسیەتە بۆ ئەم یان ئەو زمان . ژمارەی umioneuca سنووردارە ، بەوێنە (پ . دیلاتر)ی دەنگسازی فەرەنسایی (١٠) جۆر ئاوازی بنەڕەتی دیاری کردووە . ئاواز تەنیا یاریدەی دەربڕینی پێکهاتنی ژیربێژی – ڕێزمانیی ڕستە نادات ، بەڵکو واتای وتراو و هەستی قسەکەریش دەردەبڕێ . هەست بەر لە هەر شت بە زەنگ

دەردەبڕڕێ ، واتە بە بزووتنی ئاواز لە تەنیشت نۆتی ناوەڕاستەوە ، کە مرۆ لەوێوە لە دۆخی هێوەرەوە دەست بە قسە دەکات .

بە دوا سینتاگمەدا ، ئاهەنگ و هێز و خێرایی و وەستان پەیدادەبێ . سینتاگمە دوو ئەرکی هەیە : دەنگسازی و واتاناسی . سینتاگمەی دەنگسازی ، وتە بەسەر ئەو جۆرە ترپانەدا دابەش دەکا ، کە خاسیەتی زمانێکی دیاریکراو بن . دابەشکردنی سینتاگمەیی ڕستە یاریدەی باشتر دەربڕینی واتای کەمدیار و شێوازی جیاوازیی واتا و هەروەها پێوەندیی قسەکەر بە ناوەڕۆکی وتنەکەیەوە دەدات . دابەشکردنی سینتاگمەیی ڕستە ، لەتەك ڕیزبوونی وشەدا ، بریتییە لە کەرەستەی چالاکی دابەشکردنی ڕستە ، کە ئەمەش لە ڕستەسازیدا باسی لێوە دەکرێ .

بەم شێوەیە دەنگەکانی ئاخاوتنمان شیکردەوە . لە دابەشکردنیاندا ئاوڕمان لە برگە و هێز و ترپە و وتە دایەوە ، گەیشتینە ئەو ڕایەی ، کە دانە فۆنەتیکییەکان بە یەکترەوە بەندن . ترپە و هێز بە شێوەیێکی یەکجار پتەو پێکەوە گرێدراون . دەنگەکانی ئاخاوتن و برگە بە یەکدییەوە بەستراون و لە پێکهاتنیاندا دەنگەکان یەك کار لە یەك دەکەن و شێوەگۆڕیی دەنگ ساز دەکەن . شێوەگۆڕیی وتنی دەنگەکانی ئاخاوتن و گۆڕانیان یەکێ لە تایبەتێتییە جیاکەرەوەکانی دروستبوونی دەنگیی زمانی دیاریکراو پێکدێنێ .

-٤-

کار لە یەکدی کردنی دەنگەکان لە لێشاوی ئاخاوتندا

دەنگەکانی ئاخاوتن کە لە پێکهاتنی برگە و وشە و رستەدا بەکاردێنرێن کار لە یەکدی دەکەن و دەکەونە ژێر باری گۆڕانەوە . شێوەگۆڕینی دەنگ لە زنجیرەی ئاخاوتندا بە پرۆتسێسی فۆنەتیکی (دەنگی) ناودەبرێ .

پرۆتسێسی فۆنەتیکی بەکار لە یەکدی کردنی سەرەتا و کۆتایی وتنی دەنگە دراوسێکان و بارودۆخی دەنگ لە برگەدا ساز دەبێ . بۆیە دەشێ پرۆتسێسی فۆنەتیکی دەوروبەری و شوێنەکی دیاری بکرێن . بەوێنە لە وشەکانی (ڕشتی) و (دش)دا (ڤ) وەك (ش) دەوترێ . لە وشەی یەکەمدا کپ کاری کردووەتە سەر ئاوازەدار (ئەمە هۆی پرۆتسێسی فۆنەتیکی دەوروبەرە) . لە حاڵەتی دووەمدا کپبوونی دەنگی ئاوازەدار هۆی هاتنێتی لە کۆتایی وشەوە (ئەمەش کاری پرۆتسێسی فۆنەتیکی شوێنەکییە) .

پرۆتسێسی فۆنەتیکی دەوروبەر

پرۆتسێسی فۆنەتیکی دەوروبەر بە شێوەیێکی سەرەکی کۆنسۆنانتەکان دەگرێتەوە . پرۆتسێسی فۆنەتیکیی دەوروبەری

بنــەڕەتی بریتی‌یــە لــە : وێکچوانــدن (assimilation) و گۆڕیــن (dissimiation) و گونجاندن (accommodation) .

وێکچوانـدن لە ئـەنجامی کـار لـە یـەکدی کردنــی کشـانەوە و هەڵمەتی دەنگە دراوسێکاندا ، کە قورسایی‌یان لەسەر یەکدی هەیە ، پەیدا دەبـێ . وشـەی (assimmulatio)ی لاتینـی خـۆی دەتوانـێ ببێتـە نموونەی وێکچواندن . ئەم وشەیە لە: (assĭmŭlo) - (لێکیان دەچوێنم ، یەکیان دەخەم)ەوە دروستکراوە . ئەم کردارە لە پێشگری (as < ad) و کرداری (simulo) پێکهاتووە . ئەگەر لەگەڵ (assĭmilĭs) (لـێ‌چوو)دا بەراوردی بکـەین ، دەبینـین لـە دروسـتبوونیدا پێشـگر (-ad) : (-ad similis) هەیـە . کۆنسـۆنانتی (d)ی پێشـگر بـە تەنسـیری هەڵمــەتی دەنگـی (S) ئـاوازەدارێتی و کۆسـپەکی لەدەسـتدەدا ... وێکچوانـدن بریتی‌یـە لـە کـارتی‌کردنی دەنگـەکانی دراوسـێ لـە کۆمــەکی وتنــدا ، پتریش لە هەر شت کۆنسۆنانت لە ڕووی ئاوازەداری و کپـی ؛ نـەرمی و توندی‌یەوە دەکەوێتە ژێر باری کارتی‌کردنەوە .

وێکچواندنـی هەمـەکی (الکلــی) و هــەندەکی (الجزئـی) هەیـە . وێکچواندنی هەمـەکی بەو حاڵەتە دەوتـرێ ، کە هـەردوو دەنگەکـە بـە تـەواوی وەك یـەکیان لـێ بێـت . بـۆ نموونـە (کردتـان) بـە (کرتتـان) تەلەفوزدەکرێ - واتـە (د) بە کـارتی‌کردنی (ت)ی دوایـەوە ، دەبـێ بـە (ت) . لێرەدا لە سەرێکەوە دەنگی (د) لە ئاوازەداری‌یەوە دەبێ بە کپ و لــە ســەرێکی دی‌یــەوە وەك (ت)ی دواوەی لــێ دێ . وێکچواندنــی هەندەکی (ناتـەواو) . بـەو حاڵەتـە دەوتـرێ ، کە لە یـەك ڕووەوە گـۆڕان

بەسەر دەنگدا بێ . بەوێنە لە وشەی (گەستی)دا (ز) تەنیا لەباری کپبوونەوە کەوتووەتە ژێر کارتێکردنی (ت)ەوە و بووە بە (س) ، نەك بە (ت) .

کاری وێکچواندن لە ڕووی ئاراستەکردنیشەوە دوو جۆرە : ڕاستەوخۆ و پێچەوانە . لە حاڵەتی وێکچواندنی ڕاستەوخۆدا قورسایی هەڵمەت لە کۆنسۆنانتی پێشەوە بۆ کشانەوەی ئەو کۆنسۆنانتەی بەدوایدا دێ ڕوودەدات . لە حاڵەتی وێکچواندنی پێچەوانەشدا کشانەوەی کۆنسۆنانتی دواوە دەکەوێتە سەر هەڵمەتی کۆنسۆنانتی پێشەوەی . بەوێنە لە زمانی ئینگلیزیدا نیشانەی (S)ی بەدوا دەنگی ئاوازەداردا وەك (Z) دەوترێ : Handz > Hands ; readz > reads ... و ئەمە وێکچواندنی ڕاستەوخۆیە . بۆ نموونەی پێچەوانەش ، ئەوەیە لە زمانی کوردیدا کە دەنگی کپی (ش) لە بەردەم هەندێ دەنگی ئاوازەداردا وەك (ژ) دەوترێ : هەشت > هەژدە ...

<u>گۆڕین</u> دژی وێکچواندنە و وتنی دەنگە دراوسێکان دەگۆڕێ . بەوێنە لە زمانی کوردیدا لە وشەکانی (گەستی) ؛ (کوشتی)دا (س ، ش) لە ئەنجامی گۆڕینی (ز ،ژ) : (گەزی) ؛ (کوژرا) بە تەئسیری کۆنسۆنانتی (ت) دەنگی (ز ، ژ) ئاوازەدارێتییان نەما .[١٢]

---

[١٢] لە زمانی ڕووسی و گەلێ زمانیدیدا کاری وێکچواندن بەربلاوە و گۆڕین کەمترە ، بەڵام لە زمانی کوردیدا گۆڕین پتر لە وێکچواندن بەدی دەکرێ .

گونجاندن – ئەمە کارتێکردنی دەنگی دراوسێی بزوێن و کۆنسۆنانتن . بەوێنە لە زمانی کوردیدا کاتێ دەنگی (ك ،گ) دەکەونە پێش دەنگی (ێ ، ی ، وێ ، وی)یەوە ، شێوەی دەربڕینیان دەگۆڕێت و تا ڕادەیێك لە تەلەفوزی دەنگی (چ ، ج) نێزیك دەبنەوە : کێرد ، گێلاس ... کیسە ، گیسك ... گوێ ... هەنگوین ...

پرۆتسێسی فۆنەتیکی شوێنەکی

پرۆتسێسی فۆنەتیکی شوێنەکیی بنەڕەتی بریتیە لە : کورتکردنەوەی بزوێنی بێهێز ؛ هاودەنگی بزوێن ؛ کپبوونی کۆنسۆنانتی ئاوازەدار لە کۆتایی وشەدا ، کەوتنی دەنگ لە سەرەتای وشەدا .

پەیدابوونی هێزی وشە نەك تەنیا بووە هۆی پەیدبوونی بزوێنی هێزدار ، بەڵکو بووە هۆی پەیدابوونی بزوێنی بێهێزیش . بزوێنی بێهێز دەکەوێتە ژێر باری کورتکردنەوە – واتە لاوازبوونی چۆنەکیی دەنگدارێتی . کورتکردنەوە بەسەر چەندەکی و چۆنەکیدا دابەش دەبێ . لە باری کورتکردنەوەی چەندەکیدا بزوێنی بێهێز درێژی و وزە لەدەست دەدا . بەوێنە (وو) لە(نووسین) و (نوسرا)دا .

کورتکردنەوەی چۆنەکی بەو جۆرە گۆڕانەی بزوێنی بێهێز دەوترێ ، کە نەك تەنیا درێژی و وزەی دەنگ دەگرێتەوە ، بەڵکو زەنگیش ڕەچاو دەکا .

هاودەنگیی بزوێن ، وێکچواندنی بزوێن دێنیتە یاد : هەندێ لە زمانناسان بە وێنە : ئی . ئا . ڕیفۆرماتسکی) هاودەنگیی بزوێن وەك وێکچواندنی نێو برگەیی تەماشا دەکەن و کورتکردنەوەش وەك گۆڕین . وێکچواندنی بزوێن بە نموونەی وەك (بووە) – (بۆتە) ... نیشان دەدرێ .

بۆ کپبوونی کۆنسۆنانتی ئاوازەدار لەکۆتایی وشەدا دەتوانین وشەی (دش)ی کوردی بکەینە نموونە ، کە (ژ)ی کۆنسۆنانتی ئاوازەداری کۆتایی بووە بەدەنگی کپی (ش) .

کەوتنی دەنگ لە سەرەتای وشەوە لە زمانی هەکدۆتیدا زۆر باوە . لەم زمانەدا کۆنسۆنانتی (خ) بەزۆری لە سەرەتای وشەدا تێدەچێ . وەك (لێب) لە بریتی (خلێب) ... لە زمانی کوردیشدا ئەم دیاردەیە بەرچاو دەکەوێ ، بەوێنە لە کرداری داخوازیی ناسادەدا ، گەلێ جار (ب)ی داخوازیی پێش ڕەگی کردارەکە دەکەوێ ، وەك: (هەڵگرە) لەجێی (هەڵبگرە) ؛ (شەرمکە) لەبریتی (شەرم بکە) ...

ڕاست وتن Orthoepy

پرۆتسێسی فۆنەتیکی لە زمانی ئاخاوتنی میللیدا سنوور نازانێ . بەوێنە لە دیالێکتەکانی زمانی کوردیدا نەك هەر گوێمان لە دەربڕینی (خاڵ) ، (گەل)، (ماندوو) ، (توند) ، (حاجی) ، (زاروڵە) ، (زەلام) ، (منداڵ) ، (سووتاندن) ... دەبێ ، بەڵکو شێوەوتنی (خار) ،

(گەڵ) ، (مانگوو) ، (تونگ) ، (عاجی) ، (ذارۆڵە) ، (ذەلام) ، (منداڵ) ، (سووتانن)...یش دەبیسین .

ئاشکرایە ، دەربڕینی ڕیزی دووەم ، ئەگەرچی یاسای فۆنەتیکی تێدا ڕەچاوکراوە ، بەڵام نابێ وەك كێشەكی (المعیاری – Normative) تەماشا بكرێ . بۆیە لە زمانناسیی كارەكیدا داینكردنی تەلەفوز دەورێكی گەورە دەبینێ . لە داینكردنی تەلەفوزدا مەفهووم و تێگەیشتنی سەرەكی زمانی ئەدەبی و جۆری شێواز زۆر گرنگە .

جێگرتنەوە (alternation , gradation)ی فۆنەتیكی و مێژوویی

جێگرتنەوەی فۆنەتیكیی دەوروبەر و شوێنەكیی دەنگەكانی ئاخاوتن دەبێتە هۆی پەیدابوونی دیاردەی بوونی دەنگێك بە دەنگێكی دی لە سیستەمی دەنگیدا .بەوێنە بوونی كۆنسۆنانتی ئاوازەدار بە كپ و كپ بە ئاوازەدار ؛ بوونی بزوێنی درێژ بە كورت و كورت بە درێژ .

لە سیستەمی دەنگیدا دوو جۆرە جێگرتنەوەی لەو بابەتە هەیە _ نوێ و مێژوویی . جێگرتنەوەی مێژوویی دەنگی جیاوازی ئاخاوتن دەشێ لە تاكە مۆرفێمێكدا بەدی بكرێ . جێگرتنەوەی مێژوویی بە هەلومەرجی پرۆتسێسی هاوچەرخەوە بەند نییە . بەوێنە : بوونی (س) بە (ز) : خواستن– خواس > خواز ؛ گەستن - گەس > گەز .. (ش) بە (ژ) : كوشتن - كوش > كوژ ؛ كرۆشتن – كرۆش > كرۆژ ... یاخود بوونی (ا)ی ڕەگی كردار بە (ێ) : بژاردن – بژار > بژێر ؛ ناردن – نار > نێر ... (و) بە (ۆ) : خواردن – خو > خۆ ؛ شوشتن – شو > شۆ ... (i) بە (ە) : بردن – ب > بە ؛ كردن –ك > كە ... (ی) بە

(یٚ) : بیستن - بیی > بیٚ ؛ ویستن - وی > ویٚ ...و گەلێکی دی .
ئەمانە ، کە جیٚگرتنەوە لە ڕەگدا بەجیٚدێنن و وەك کەرەستەی وشەسازی بەکاردێنرێن و ڕەگی کاتی ئێستا دروست دەکەن ، گەلیٚ جار بە جیٚگرتنەوەی وشەسازی ناودەبرێن .

-٥-

فۆنیٚم و سیستەمی فۆنیٚم

وەك بینیمان ، دەنگەکانی ئاخاوتن سروشتێکی ئالۆزیان هەیە . لێکۆڵینەوە لە لایەنە جۆربەجۆرەکانی دەنگەکانی ئاخاوتن بووە هۆی دیاریکردنی چالاکی و کەرەستەی هەمەچەشنی فۆنەتیکی و شێوازی لێکۆڵینەوەیان - ئەزموونگەریی فۆنەتیکی ؛ بەراوردیی مێژوویی فۆنەتیکی و فۆنۆلۆژی . بەتایبەت لێکۆڵینەوە لەبارەی فۆنیٚمەوە بە گرانی و پڕ دەمەتەقیٚ گەشەی سەند و چەند قوتابخانەیێکی فۆنۆلۆژی هاتنە کایەوە .

مەفهوومی فۆنیٚم

لە سەرەتادا دەنگەکانیٚ ئاخاوتن وەك پێکهاتنی دەنگی دیاریکرابوون و بەرانبەر پیت ڕاگیرابوون . تەنانەت ماوەیێکی درێژیش بۆ ڕاگەیاندنی دەنگ ، زاراوەی "پیت" بەکاردەهێنرا . پێشکەوتنی زمانناسی لە سەدەی نۆزدەیەمدا گەیشتە ئەو ئەنجامەی بە ڕوونی دەنگەکانی زمانی هاوچەرخ و دەنگەکانی زمانانی خزم بەرانبەر

دەنگ و پیت ڕابگرێ . بۆنیشاندانی دەنگ وەك ماکی سیستەمی دەنگیی زمان ، زاراوەی تایبەتمەندی (فۆنێم) جیاکرایەوە . ئەم زاراوەیە ساڵی ١٨٧٤ بۆ یەکەمجار (ل . ئاڤێ)ی زمانناسی فەرەنسایی بەکاری هێنا . بەڵام ئەم زاراوەیە لە سەرەتادا وەك هاوواتای پێکهاتنی ناوی "دەنگی ئاخاوتن" لە کاردا بوو و بەتایبەتیش ف . دێ . سۆسسیور زۆر بەکاری‌دەهێنا . ئی . ئا . بۆدوئێن دێ کورتەنی دامەزرێنەری لێکۆڵینەوەی فۆنێمە ، کە بە دوو جۆر تێی دەگەیشت . لە سەرەتادا لە ڕووی پێوەندیی ئەرکی‌یەوە لە مۆرفێمدا تەماشای فۆنێمی دەکرد . شێوەی زمانی هاوچەرخی ناونا (شێوەی فۆنێم – divergent) : (د) – (ت) . شێوەی مێژوویی‌یش – پێکەوە بەستراو ، زنجیرەیی (correlative) : (ك) – (ج) . دواتر دێتە سەر ڕای دەروونناسی (واتاناسی) و بە بۆچوونی گشتی دەربارەی وتن و وەرگرتنی دەنگی ئاخاوتن دەڕوانێتە فۆنێم .

زاراوەی "فۆنێم" واتای دانەی دەنگی سەرەکیی زمان دەگەیەنێت – جۆری دەنگ ، چەشنی دەنگی ئاخاوتن . فۆنێم – بچووکترین دانەی دەنگیی سیستەمی زمانە ، کە بریتی‌یە لە ماکی دەنگیی پێکهێنی وشە و مۆرفێم و دەوری جیاکردنەوەیان دەبینێ .

هەموو دەنگێکی ئاخاوتن فۆنێم نی‌یە . تەنیا ئەو دەنگانە فۆنێمن ، کە تایبەتن بە زمانێکی دیاری‌کراو و توانستی گۆڕینی جغزی دەنگیی مۆرفێم و وشەیان هەیە .

فۆنێم خاوەنی ئەرکی وەرگرتن و جیاکردنەوەیە . دەنگەکانی ئاخاوتن ، کە بە یاریدەی ئەندامانی بیستنەوە هەستیان پێدەکرێ ، دەبنە ڕاستیی دەرککردن . لەدەرکی زمانیی قسەکەردا نموونەی دەنگەکانی ئاخاوتن و تێگەیشتنی گشتییان هەیە . ئەگەرچی ئامێری تایبەتی گەلێ خاسیەتی دەنگەکانی ئاخاوتن ئاشکرا دەکات ، بەلام هەموویان لەنەزەر ناگیرێن و تەنیا ئەوانەیان ڕەچاودەکرێن کە لەگەڵ نموونەی فۆنێمدا هاوجووت دێن و خاوەنی ئەرکی وەرگرتنن – واتە ئەو دەورەی دەیگەیەنێتە ئەنجامی هەست پێکردن .

فۆنێم تەنیا بە خاسیەتی بیستن و وتن لە یەکدی جیانابنەوە ، بەڵکو بە توانستی گۆڕینی مۆرفێم و وشە و بەشداریکردنی لە واتا گەیاندنیشدا – واتە بوونی خاسیەتی جیاکردنەوە . بەوێنە ، وشەی (نان) و (بان) یەکەم کۆنسۆنانت لەیەکیان جیادەکاتەوە ، هەرچی وشەکانی (نان) و (بەن)ە – بزوێن دەیانگۆڕێ . بەلام خاوەنێتی ئەرکی جیاکردنەوە (جیاکرنەوەی واتا)ی فۆنێم تەنیا جغزی دەنگیی وشە دەگۆڕێ و هەر بەم واتایە بەشداری لە دەربڕینی مانادا دەبینێ .

وشە کە لە یەك جیادەبنەوە ، هێندە لەبەر ئەوەنییە ، کە لە دەنگی جیاواز پێكهاتوون ، وەك هێندەی لەبەرئەوەیە ، کە مەفهوومی جیاواز دەگەیەنن .

خاسیەتی بیستن و وتنی فۆنێم گرنگی و چەسپاوییان لەشەپۆلی ئاخاوتن و بایەخی جیاکردنەوەی خودی فۆنێم لە یەکدی لە ڕادەیێکی یەکسانیدا نییە . بەوێنە بزوێنی (ۆ) و (ێ)ی کوردی – ڕەوانن

(بیڤلۆکی نین) ، بەڵام ئەم خاسیەتە لە فۆنیمی دی‌یان جیاناکاتەوە ، چونکە گشت بزوێنەکانی زمانی کوردی بیڤلۆکی نین . بەو پێیە ، ئەمە خاسیەتی گشتیی بزوێنە . ئەم جۆرە خاسیەتە گشتی‌یانەی بزوێن ، کە ناتوانن بۆ سنوور جیاکردنەوەی فۆنیمی زمان بەکاربهێنرێن ، بە دەست لێ‌نەدراو ناودەبرێن .

خاسیەتی دەست لێ‌نەدراو بەرانبەر خاسیەتی جیاکەرەوە دەوەستێ . خاسیەتی جیاکەرەوەی فۆنێم تایبەتێتی بیستن و وتنیان دەگەیەنن ، کە لەلایەن قسەکەرەوە وەردەگیرێ و فۆنێم لە یەکدی جیادەکەنەوە و هەروەها توانستی دەرککردن و ناسینەوەی وشە و مۆرفێم دەرەخسێنن .

بەوێنە فۆنێمی (ٔ)ی فەرەنسی ژاوەژاوی بیڤلۆکی نی‌یە و بریتی‌یە لە خاسیەتی جیاکەرەوە ، لەبەرئەوەی لە زمانی فەرەنسی‌دا بزوێنی بیڤلۆکی (ٔ) هەیە . بۆ (ڕ ، ڵ)ی کوردی قەڵەوی بریتی‌یە لە خاسیەتی جیاکەرەوە ، چونکە لە زمانی کوردیدا (ر ، ل)ی لاواز هەیە :
(کەڕ – کەر) ؛ (کەڵ – کەل) ...

بەم چەشنە فۆنێم وەك دانەی دەنگیی ئاڵۆز خۆی دەنوێنێ . سەرجەمی تایبەتێتی جیاوازی بیستن و وتن بە شێوەی جیاواز لە زنجیرەی دەنگی‌دا بەدەردەکەوێ ، بەچەشنی جیاواز ئەرکی وەرگرتن بەجێ‌دێنن . فۆنێم لە هەمان کاتیشدا بەشێکە لە ئاوێتەی سیستەمی فۆنەتیکیی زمان ، کەوا نەك تەنیا پێکهاتنی فۆنێم دەگرێتەخۆ ، بەڵکو لە یەکگرتنیشیاندا باڵ بەسەر توانستی شێوەگۆڕی‌یاندا دەکێشێ .

فۆنێم و شێوەگۆڕیی فۆنێم

فۆنێم وەك كەمترین دانەی پێكهاتنی دەنگی نەك تەنیا بە یەكێتی خاسیەتی بیستن و وتن دیاریدەكرێ ، بەڵكو بە هاوپێوەندی بە فۆنێم و وشەی یەك فۆنێمیشەوە جیادەكرێنەوە . بەوێنە زۆربەی فۆنێمە بزوێنەكانی كوردی دەتوانن وەك پاشگر خۆیان بنوێنن . وەك :

زان + ا - زانا

ڕاست + ە - ڕاستە

مرد + وو - مردوو

جوان + ی - جوانی

...هتد .

لەگەڵ ئەوەشدا ، فۆنێم وەك شتێكی ئاسایی دەبێتە بەشێكی جفزی دەنگیی گیرەك (پێشگر و پاشگر) . وەك :

ڕوون + اك - ڕووناك

كوت + ەك - كوتەك

......

ڕا + کردن - ڕاکردن

ڕۆ + نان - ڕۆنان

... هتد .

فۆنێم لە بەشداركردنی مۆرفێم و وشەدا دەكەوێتە ژێر باری شێوەگۆڕینی فۆنەتیكی‌یەوە . شێوەی جیاوازی فۆنێمێك لە باری بیستن و وتنەوە دەشێ لە یەكدی نێزیك بن و دەشلوێ زۆر لە یەكدی دوور بن . بەوێنە شێوەگۆڕینی (ێ) لە وشەكانی (ئێرە) و (شێر) و (جوانی)دا هێندە لەیەك نێزیكن ، كە ئاخێوەری كورد هەست بە جیاكردنەوەیان ناكات . بەپێچەوانەوە جیاوازیی وتنی (ز) وەك (س) یەكجار دیار و ئاشكرایە ، ئەویش نەك تەنیا لەبەرئەوەی لەنێوان ئەو دوو دەنگەدا جیاوازیی بیستن و وتن هەیە ، بەڵكو لەبەرئەوەش ، كە هەر یەكەیان فۆنێمێكی سەربەخۆی زمانی كوردی‌یە و جفزی دەنگیی وشە جیادەكەنەوە : زاڵ - ساڵ ...

فۆنێم لە ڕشتەی دەنگی‌دا وەك شێوەی جیاواز تەلەفوز دەكرێ - واتە وەك دەنگی چەسپیوی ئاخاوتن . بێگومان شێوەیان لە كۆمەڵی دەنگ زیاترە . دەنگی ئاخاوتنی دیاری‌كراو ، كە بریتی بێ لە واقیعی جۆری دەنگی زمان ، شێوەی فۆنێمی پێدەوترێ و دەنگسازە ئەمەریكایی‌یەكانیش بە (Allophone) ناوی دەبەن . بەوێنە هۆی جیاوازیی وتنی (ك) لە وشەكانی (كەم) و (كێم)دا ئەوە نی‌یە ، كە دوو

فۆنێمی جیاواز بن ، بەڵکو هەر یەك فۆنێمە و لە حاڵەتی دووەمدا بزوێنەکەی دوایەوە شێوەی وتنی گۆڕیوە .

شێوەی فۆنێم دەشێ فۆنەتیکی یان نافۆنەتیکی بێ . شێوەی نافۆنەتیکیش دابەش دەبێ بەسەر تاکایەتی و دیالێکتی و داپێنکردنی وتندا . شێوەی تاکایەتی تەلەفوزکردنی بەندە بە پێکهاتنی ڕشتەی ئاخاوتنەوە .

بەوێنە ، جیاوازیی دەنگی ئافرەت و پیاو ؛ ناتەواویی وتن : (زمانپسی ، زیقاوڵەیی ، دەنگ گڕی ...) ؛ بارودۆخی ئاخاوتن : (بەرز ، نزم ، خێرا ، لەسەرخۆ) .... شێوەی دیالێکتی ، وەك ئەوەی لە بەشە دیالێکتی هەوراماندا (س) وەك (ث)و (ز) وەك (ذ) تەلەفوز دەکرێ ؛ یاخود لە ناوچەی کۆیە و خۆشناوەتی و دزەییایەتی و گەردییایەتی (ڵ) دەکەن بە (ل) ... شێوەی داپێنکردنی تەلەفوز پلە بە پلەی پێشکەوتن و شێوازی گەشەسەندنی کێشی تەلەفوزکردن نیشان دەدا .

مەفهوومی سیستەمی فۆنێم

تایبەتێتییێکی گرنگی فۆنێم بەشدارییتی لە پێکهاتنی دەنگیی زمانێکی دیاریکراو و سیستەمی فۆنەتیکیدا . ئەو سیستەمە پێکهاتووە لە کۆمەڵێ فۆنێم ، کە پێوەندییان بەیەکترەوە هەیە و

هەروەها دەستووری یەکگرتنیان لە شەپۆلی ئاخاوتندا و لە پێکهاتنی مۆرفێمدا ئاشکرایە .

سیستەمی فۆنۆلۆژیی زمانان یەك لەیەك جیاوازن .یەکەم – چەندەکیی فۆنێمەکان و نیسبەتی بزوێن و کۆنسۆنانت . بۆ نموونە لە زمانی ئەبخازیدا (٦٠) فۆنێم هەیە (لەنێوانیاندا تەنیا دوانیان بزوێنن : ا ، ی) . لە زمانی ئەرانتی ئوستralیدا (١٣) فۆنێم هەیە (سیانیان بزوێنن) . بێگومان سیستەمی (٢) یان (٣) بزوێنی لە سیستەمی (١٥) بزوێنی (وەك لە زمانی فەرەنسی و ئەڵەمانیدا) جیاوازە . زمانان لە رووی چۆنەکیی فۆنێمیشەوە لە یەکتر جیادەبنەوە ، کە ئەمە تایبەتێتی وتن و بیستن دەگرێتەخۆ . بەوێنە بزوێنی بیڤلۆکی و کۆنسۆنانتی زوانەچکۆلەیی فەرەنسی ؛ کۆنسۆنانتی نێوددانەکیی ئینگلیزی ؛ نیمچەکۆسپەکی ئاوازەداری ئیتالی؛ کۆنسۆنانتی کۆسپەکی ئەوکیی قەفقاسی ؛ کۆنسۆنانتی بیڤلۆکی پشتەوەی زمانی تورکی ، تەوژمۆکی ئەوکیی عەرەبی و گەلێ جۆری دی دەنگی ئاخاوتن ، کە لە زمانانی جیاوازدا هەن ، بەنیسبەت تەلەفوزی کوردی و سیستەمی فۆنێمی کوردییەوە نامۆن .

دووەم – سیستەمی فۆنیمی زمانانی جیاواز بە رێکخراوی گرووپی فۆنێم لە یەکدی جیادەبنەوە . گرووپی فۆنێم هاورێژە و دژرێژەی هەیە . گرووپی هاورێژە بەو گرووپە فۆنێمانە دەوترێ ، کە بە تاکە خاسیەتێکی فۆنۆلۆژی لەیەك جیادەبنەوە . بەوێنە (ب) – (پ) ،

كە تەنيا لە ڕووى ئاوازەدارێتى‌يەوە لەيەك جيادەبنەوە ، كۆنسۆنانتى دڕێژە ڕووى جياوازيان دوو ياخود پتر خاسيەتى فۆنۆلۆژى‌يە .
بەوێنە ، لە زمانى كورديدا فۆنێمى (ب) و فۆنێمى (س) بە سێ خاسيەت لەيەك جيادەبنەوە : فۆنێمى (ب) - كۆنسۆنانتى (لێوەكى) و (كۆسپەك) و (ئاوازەدار) ە ، بەلام (س) - كۆنسۆنانتى (زوانەكى) و (خشۆك) و (كپ)ە .

سێيەم - سيستەمى فۆنێمى زمانانى جياواز بە ئەركى فۆنێم لە شەپۆلى ئاخاوتندا و گۆڕانى و هەلومەرجى لەيەكدى جيادەبنەوە . بە واتايێكى‌دى سيستەمى فۆنێم تەنيا بە پێكهاتنى فۆنێم و هاوڕێژەيى لەيەك جيانابنەوە ، بەلكو بەو خاسيەتى بيستن و وتنەى فۆنێميش ، كە تايبەتن بە بناغەى دەربڕينى زمان و ئەو تايبەتێتى‌يە فۆنەتيكى‌يانەى سروشتى تەلەفوزى وشەى زمانێكى دياريكراون .

بەوێنە لە زمانى ڕووسى و زمانى كۆرێى‌دا كۆنسۆنانتى زرينگۆكى تەنيشت و لەرۆك هەيە ، بەلام باريان لە سيستەمى فۆنۆلۆژيدا جياوازە : لە زمانى ڕووسيدا ئەو كۆنسۆنانتانە - (ل ، ر) هەردووكيان فۆنێمى جياوازن ، كەچى لە زمانى كۆرێى‌دا ، نەك هەر بە نەرمى و ڕەقى لەيەك جيانابنەوە ، بەلكو (ر) ش شێوەى فۆنێمى (ل)ە .

فۆنێم بە شێوەى جياواز تەلەفوز دەكرێ : لە برگەى كراوە و داخراودا ؛ لەسەرەتا و كۆتايى مۆرفێم و وشەدا ... وەك ئاشكرايە ، لە

زمانی ڕووسیدا مانەوەی ڕەقێتیی و نەمانی ئاوازەدارێتی خاسیەتی کۆتایی وشەیە ؛ نەبوونی خاویی لە سەرەتای وشە و برگەدا ؛ کورتبوونەوەی بزوێنی بێهێز ، ئەمانە و هەندێ تایبەتێتی دی تەلەفوزکردن ئاوازی ڕووسی پێکدێنن . کاتێ ڕووس بە زمانێکی دی بدوێ و لەو زمانەدا ئەو تایبەتێتییانەی تەلەفوزکردنی فۆنێم کە بە ڕەوتی ئاخاوتنییەوە بەندن ، تێدا نەبێ ، ئەوە بە ئاشکرا ئاوازە تایبەتییەکە دەردەکەوێ .

لە کۆتاییدا ، سیستەمی فۆنێمی زمانێکی دیاریکراو لە ئەنجامی پێشکەوتنی مێژووییدا لە سیستەمی فۆنێمی زمانێکیدی و تەنانەت لە زمانی خزمیش جیادەبێتەوە .

قوتابخانە فۆنۆلۆژییەکان

لێکۆڵینەوەی هاوچەرخ دەربارەی فۆنێم لەسەر یەك ڕێباز نییە . تیۆریی فۆنێم لە ڕووسیا سەری هەڵدا و وەك پێشتر وتمان ئی . ئا . بۆدوئێن دێ کورتەنی دامەزرێنەری بوو . ڕووی مۆرفێمی لەلایەن قوتابخانەی فۆنۆلۆژیی مۆسکۆوە خرایە سەر بناغەی . ڕووی واتاناسی (دەروونناسی)یش قوتابخانەی فۆنۆلۆژیی لێنینگراد نایە بان بناغەی .

قوتابخانەی فۆنۆلۆژیی مۆسکۆ بەتایبەتی لە بەرهەمی پ . ئی . ئاڤانێسۆڤ و پ . س . کوزنیتسۆڤ و ئا . ئا . ڕیفۆرماتسکیدا ڕەنگی

داوەتەوە . ڕوانگەی ئەم قوتابخانەیە لە ئاسۆی تێگەیشتنی فۆنێمەوەیە وەك کورتترین دانەی دەنگی ، کە بریتی بێ لە ماکی جفرزی دەنگیی دانەی واتادار (مۆرفێم و وشە) و باری هەلومەرجی فۆنەتیکی - بەتین و بێتین . فۆنێم لە باری بەتینیدا لە شێوەی بنەڕەتیدا بەدەردەکەوێ ، سەربەخۆ جفرزی دەنگی جیادەکاتەوە (پێی دەڵێن فۆنێمی بەتین) . لە باری بێتینیدا دەنگی فۆنێم بەندە بە باری فۆنەتیکییەوە .

فۆنێمی بێتین - واتە فۆنێم لە باری بێتینیدا تووشی شێوەگۆڕی دەبێ . هەرچی ئەو دوو شێوەگۆڕییەشە دوو جۆرە : یەك - شێوەگۆڕییێکی وا ، کە وەك دەنگی فۆنێمێکی دی لێ نەکا. دوو - بەپێچەوانەوە لەگەڵ دەنگێکی دیدا بیانکاتە هاوبێژ .

قوتابخانەی فۆنۆلۆژیی لێنینگراد بەر لە هەر شت بە بەرهەمەکانی ل . ڤ . شێربا و ل . ڕ . زیندێر و ئا . ن . گڤۆزدێڤ و م . ئی . ماتوسێڤیچ بنیات نراوە . نیگای ئەم قوتابخانەیە لەسەر بنچینەی ددانپێدانانی سەربەخۆیی دەنگەکانی ئاخاوتن و ئەرکی جیاکردنەوە ، فۆنێم ڕۆنراوە . نوێنەرانی قوتابخانەی فۆنۆلۆژیی تێگەیشتنی یەك لایەنی فۆنێم ، وەك جفرزی دەنگیی مۆرفێم ، وەك چەپکێك خاسیەتی جیاکەرەوە ، وەك یەکێتی دەوروبەر دەژمێرن .

لەنێوان قوتابخانەی فۆنۆلۆژیی مۆسکۆ و قوتابخانەی فۆنۆلۆژیی لێنینگرادا ویکچوون زۆرە : هەردوو بەرە دەدان بە خاسیەتی ئەرکی فۆنیم وەك دەدانەی زمانی ؛ بوونی سیستەمی فۆنیمی زمانی دیاریکراو ؛ گۆڕانی مێژوویی..دا دەنێن . ئەم قوتابخانانە لە قوتابخانە فۆنۆلۆژییەکانی هەندەراندا دەدانیان پێدا نرا .

لە قوتابخانە فۆنۆلۆژییەکانی هەندەران ، قوتابخانەی فۆنۆلۆژیی پاریس (بەتایبەتی کتێبی ن . س . تروبێشکی "بنچینەی فۆنۆلۆژی" کە ساڵی ۱۹۳۹ بڵاوکراوەتەوە) و لەندەن (کتێبی د . جۆونز "فۆنیم : سروشتی و بەکارهێنانی" ، ۱۹۵۰ و ئەمەریکا ("فۆنیم"ی ك . ل . پاییك ، ۱۹٤۷ ؛ "رابەری فۆنۆلۆژی "ی چ . هۆکێت ، ۱۹۵۵) و کۆپنهاگن (کاری سەرەکی ل . ئێلمسلێڤ "تیۆریی زمان" ، ۱۹٤۳) ... پتر ناسراون .

لەو کتێبە ناوبراوانەدا و پتریش لە کارەکانی ئەم دە ساڵەی دواییدا (لەتەك لێکۆڵینەوەی چاولێکەریی کێشەی فۆنەتیکی و فۆنۆلۆژیدا) گرنگی بە هەندی مەبەست دراوە و پێشنیاری گەیاندنە ئەنجامی لێکۆڵینەوە بە یاریدەی نوێترین وەسیلە و ئامێری تەکنیکی بیستنی ئاخاوتن بکرێ و سیستەمی فۆنۆلۆژی کەڵك لە ژیربێژی و بیرکاری وەربگیرێ .

فەرهەنگۆك

Speech	الكلام	ئاخاوتن
Speaker	المتكلم	ئاخێوەر
Retention	الصبر	ئارام
Desire	الرغبة	ئارەزوو
Palate	الحنك، سقف الفم	ئاسمانە
Uvula	لهاة	– پەردەی ئاسمانە
Hard Palate	الحنك الصلب	– رەقە ئاسمانە
Palatal consonants	الصوامت الحنكية	– كۆنسۆنانتی ئاسمانە
Soft palatal	الحنك الرخو	– نەرمە ئاسمانە
		(بڕوانە : مەلاشوو)
Horizontal	الافقي	ئاسۆیی
Character	الخلق	ئاكار
Consciousness	الشعور، الوعي	ئاگا
	الاداة	ئامراز
Conjunction	حرف العطف	– ئامرازی پێوەندی
Interjection	اداة التعجب والنداء	– ئامرازی سەرسوڕمان و بانگهێشتن
Mechanism	الالية	ئامێرایەتی
Intonation	نغمة الكلام	ئاواز
Overtone	النغمة التوافقية	– ئاوازی سەروو

- ئاوازی فرەئاواز	متعدد النغمات	Polytonic
- ئاوازی هاودەنگ	اللفظة المجانسة	Homophonus
- ئاوازی یەك ئاواز	احادي النغمة	Monotonic
ئاوازەدار	المجهور	Voiced
ئاوەڵکردار	الظرف	Adverb
ئاوەڵناو	الصفة	Adjective
ئاوێتە	خليط	Mixed
ئاهەنگ	اللحن	Melody
- ئاهەنگی ئاخاوتن		
ئەرك	وظيفة	Task, Duty
ئەستوونی	العمودي	Vertical
ئەلفوبێ	الالفباء	Alphabet
ئەندام	العضو	Organ
- ئەندامی ئاخاوتن	عضو النطق	Organ of speech
ئەوك	الحنجرة	Throat
ئەوکی	الحلقي	Glotal
ئێتیمۆلۆژی	الاتيمولوجيا (علم اصل الكلمة وتاريخها)	Etymology
ئیدیۆم (فرێزیۆلۆژی)	علم الكناية (علم العبارات الاصطلاحية)	Phraseology
بابەتەکی	الموضوعي	Objective
بڕگە	المقطع	Syllable

Closed syllable	المقطع الساكن	– برگەی داخراو
Open syllable	المقطع المتحرك	– برگەی کراوە
Unstressed syllable	المقطع غير منبور	– برگەی بێ‌هێز
Stressed syllable	المقطع المنبور	– برگەی هێزدار
Polysyllable	متعدد المقاطع	– فرەبرگەیی
Monosyllable	احادية المقاطع	–یەك برگەیی
Belief	العقيده، الاعتقاد	بروا
Active	المتحرك	بزۆز
Vowels	حرف العلة	بزوێن
LongVowels	المد	– بزوێنی درێژ
Diphthong	ادغام حرفي العلة	– بزوێنی دوولانە
Triphtong	الطليق الثلاثي	– بزوێنی سێ‌لانە
Short vowels	الحركة	– بزوێنی کورت
Height	علو، ارتفاع	بڵندی
Think, Conaider	التصور	بۆچوون
Bronchial tubes	الشعبة	بۆریچە
Windpipe	القصبة الهوائية	بۆریی هەوا
The Nasal Cavities	الخيشوم (التجويف الانفي)	بۆشایی لووت (کونەلووت)
Reaction formation	رد فعل	بەرتەك
Fossilized, Petrified	متحجر	بەردەن

بەرزی (بڕوانە: بڵندی) .

Enclitic , Synenclitic	يطوق ، يحبس	بەرگر
Direction	اتجاه	بەریان
Developmental direction	اتجاه النمو	– بەریانی فراژۆبوون
Parts of speech	اقسام الكلام	بەشەکانی ئاخاوتن
Intuition	الحدس	بەهرە
Intuitional	الحدسي	بەهرەکی
Memory	الذاكرة	بیر
Acoustic	سمعي	بیستن
Nasal	الانفي، الخيشومي	بیقلۆك
segment	قطعة، جزء	پارچە (کەرت)
Supersegment	قطعة جزئية صوتية ، تقطيعة	–پارچە بەدمرایەتی
Postposition	لفظة مؤخرة	پاشبەند
Suffix	اللاحقة	پاشگر
Process	العملية	پرۆتسێس
Combinatory	ارتباطي	– پرۆتسێسی دەوروبەر
Positional	موقعي	– پرۆتسێسی شوێنەکی
Dorsal	الظهري	پشتەکی
impulse	نبض	پل
Cocuminal	سمك القد	پۆپەیی
Gum	اللثة	پووك

– پووکە مەلاشوویی	اللثة حنكي	Palatal Alveolar
پووکی	السنخي	Alveolar
پێبەست	الرابطة	Connective , Relating
پیت	الحرف	letter
پێچەوانە	العكس	Inverse , Contrary
پێشبەند	حرف الجر	Preposition
پێشگر	السابقه	Prefix
پێکەڵ بوون	التطابق	Accordancee , Conformity
پێوار	الرمز	Symbol
پێوارەتی	الرمزية (مذهب)	Symbolism
پێوانە	القياس	Measure
– پێوانەی کارەکی	عملي	Practical
پێوەر	مقياس	Criterion , Measurer
پێویستی	الضرورة	Necessity
تاك	المفرد	Singular
تاکایەتی	فردي، شخصي	Indivdual
تاوگیری	الانفعال	Emotion
تایبەتی	الخاصة، الخصوصي	Special
ترازان	التفكك	Differentiation
تریە	الايقاع	Breath gruop
توانست	القدرة ، الامكانية	Ability

Reflex	الانعكاس	تەكدانەوە
Pronunciation	التلفظ	تەلەفوزكردن
		(بروانە : دەربڕین)
Body , Figure	الجسم	تەن
Pressure	الضغط	تەوژم
Plosive	الانفجاری	تەوژمۆك
Glotal Plosive	الانفجار الوتری	– تەوژمۆكی ئەوكی
Strength , Force	الشدة	تین
Gender	الجنس	جنس
Neuter gender	الجنس المحايد	– جنسی بێلایەن
Epicene gender	الجنس المزدوج	– جنسی دوولایەن
Feminine gender	الجنس المؤنث	– جنسی مێ
Mosculine gender	الجنس المذكر	– جنسی نێر
Coupling	الاقتران	جووت هاتن
Alternation , Gradation	تناوب	جێگرتنەوە
Pronoun	الضمير	جێناو
Infinitive	المصدر	چاوگ
Imitation	التقليد	چاولێكەری
Qualitative	الكيفي	چۆنەكی
Glacial epoch	العصر الجليدی	چەرخی سەهۆڵبەندان
quantitative	الكلي	چەندەكی

Essence	الماهية	چییەتی
Integral Feature	سمة متكاملة	خاسیەتی دەست لێنەدراو
Distinctive Feature	سمة مميزة	خاسیەتی جیاکەرەوە
Fricative	الاحتكاكي	خشۆك
Volition	الارادة	خواز
Voluntary	الارادي	خوازەکی
Self- Control	ضبط النفس	خۆگری
Variation	تنوع	خۆگۆڕ (شێوەگۆڕ)
Subjective	الذاتي	خۆیەکی
Quickness	السرعة	خێرایی
Private property	الملكية الخاصة	دارایی تایبەتی
Derivation	الاشتقاق	داڕشتن
Stigma	الوصمة	داغ
Unit	وحدة	دانە
The teeth	الاسنان	ددان
Lower teeth	الاسنان السفلي	- ددانی خوارەوە
Upper teeth	الاسنان العليا	- ددانی سەرەوە
Dental	السني	ددانی
Length	الطول	درێژی
	التضاد	دژایەتی
Antonym	الاضداد	دژواتا

Reaction	رد الفعل	دژەكردار
Proclitic	ميل ، نزعة	دواگر
Case	الحالة	دۆخ
Doubtful	الشاك	دوودڵ
Doubt	الشك	دوودڵی
Dualism	التنوية	دوولاگرايەتی
Pronunciation	التلفظ	دەربڕين
Psychologist	العالم النفسي	دەروونناس
Psychology	علم النفس	دەروونناسی
Outsider , Stranger	الخارجي	دەرەكی
Phrase	العبارة (العقدة)	دەستەواژە
Sound	الصوت	دەنگ
Phonetican	عالم الصوت	دەنگساز (دەنگناس)
Phonetics	علم الصوت	دەنگسازی (دەنگناسی)
Aphasia	الحبسة	دەنگبڕان
Vocal C ords	الاوتار الصوتية	دەنكەژێ
Dependent member determinatum		ديارخراو
Atributive (adherent) adjunct , attribute		ديارخەر
Diphthong	ادغام حرفي علة	ديفتۆنگ
Outgoing diphthong	الاصوات المدغمة المنسحبة (المنبسطة)	– ديفتۆنگی داكشاو

Rising diphthong	الاصوات المدغمة الصاعدة	- دیفتۆنگی هەڵکشاو
Diphthongoind		دیفتۆنگۆید
Naturalism	مذهب الطبیعیین	ڕاڕەوەی سروشتەکی
Orthoepy	اللفظ الصحیح	ڕاست وتن
Sentence	الجملة	ڕستە
Interrogative sentence	الجملة الاستفهامیة	- ڕستەی پرس
Affirmative sentence	الجمله الخبریه	- ڕستەی خەبەری
Exclamatory sentence	جملة التعجب	- ڕستەی سەرسوڕمان
Syntax	علم النحو	ڕستەسازی (سینتاکس)
Organ	الجهاز	ڕشتە
Organs of speech	الجهاز النطق	- ڕشتەی ئاخاوتن (ڕشتەی وتن)
The central nervous system	جهاز العصبي المرکزی	- ڕشتەی دەمارانی ناوەندی
Vocal apparatus	جهاز الصوت	- ڕشتەی دەنگ
Organ of windpipe	الجهاز التنفسی	- ڕشتەی هەناسە
Sham	العارض	ڕووکەش
Originality	الاصالة	ڕەسەنی
Root	جذر	ڕەگ
Root of verb	جذر الفعل	- ڕەگی کردار

Stylistics	البلاغة	ڕەوانبێژی
Absolute	المطلق	ڕەها
Absolution	مطلقا	بەڕەهایی
Absolutism	المطلقية	ڕەهایەتی
Method	الطريقة	ڕێباز
Tendency	اتجاه ، مسار	ڕێڕەو
Zone	منطقة	ڕیز
Backword Zone	منطقة خلفية	- ڕیزی پشتەوە
Forword Zone	منطقة امامية	- ڕیزی پێشەوە
Mid(dle) Zone	منطقة الوسطية	- ڕیزی ناوەڕاست
Grammar	القواعد	ڕێزمان
Comparative grammar		- ڕێزمانی بەراوردیی مێژوویی
Formula	الصيغة	ڕێژە
Orthography	الاملاء	ڕێنووس
Knowledge, learning	العلم	زانست
Sociology	علم الاجتماع	- زانستی کۆمەڵایەتی
Sonorousness	رنين	زرنگانەوە
Resonant	الرنان	زرینگۆك
language	اللغة	١- زمان
Iranian Language	اللغات الايرانية	- زمانە ئێرانییەکان
Indo-European Language	اللغات الهندو -	- زمانە هیندو

ئەوروپاییەکان	اوربيه	
- زمانی پێڕۆی ژمارەی دەدە	نضام العد العشري	Algorithmic Language
- زمانی پێناو	لغة الوسيط	Mediator (madiating , intermediate , intermediary) Language
- زمانی فارسیی ناوەڕاست (پەهلەوی)	اللغة الفارسية الوسطى (البهلوية)	Pahlavi
- زمانی نێومیللەتان	اللغة العالمية	International Language
زمانناس	عالم اللغة، لغوي	Linguist
زمانناسی	علم اللغة	Linguistics
- زمانناسیی کارەکی	علم اللغة العملي	Practical Linguistics
٢- زمان	اللسان	The Tongue
- زمانە بچکۆلە	اللهاة	Uvula
- بنی زمان	مؤخرة اللسان	
- سەری زمان	اسل اللسان ، مقدمة اللسان	Tip of the Tongue
- لێواری زمان	حافة اللسان	Edg of Tongue
- ناوەڕاستی زمان	وسط اللسان	Sentrolor Tongue
زوانەکی	الاسلي	Lingual
- زوانەچکۆلەیی	اللهوی	Uvular
زەنگ	الجرس	Timbre

Noise	ضجيج	ژاوەژاو
Noise (breath) consonant	الضجيجي	ژاوەژاوەیی
Numeral	العدد	ژمارە
Logic	المنطق	ژیربێژی
Basis	البنية التحتية ، اساس	ژێر خان
Natural	الطبيعة	سروشت
Supernaturalism	فوق الطبيعة	سروشت بەدەرایەتی
Naturalism	الطبيعي	سروشتایەتی
Sentiment	العاطفة	سۆز
Sonant	الصوتی	سۆنانت
Superstructure	البنية الفوقية	سەرخان
The lung	الرئة	سی
Systeme	النظام	سیستەم
Systeme of a Language	نظام اللغة	- سیستەمی زمان
Syntagme	تركيب او بناء الجملة	سینتاگمە
Spectrum	الطيف	شەبەنگ
Sound spectr	طيف الصوت	- شەبەنگی دەنگ
Sectrograph	مرسمة الطيف	شەبەنگنووس
Wave	الموج	شەپۆل
Jaw, Maxilla	الفك	شەویلە
Probability	الاحتمال	شیمانە

Style	الاسلوب	شێواز
Styleistics	علم البلاغه (البیان)	شێوازناسی
Variation	تغییر، الانحراف	شێوەگۆڕی
Physiognony	دراسه الملامح	شێوەناسی
Allophone	نمط الفونیم	١ - شێوەی فۆنێم
Dependent (conditioned) Allophone	نمط الفونیم الشرطي	شێوەی فۆنێمی پەیوەند
Divergent		٢- شێوەی فۆنێم
Development progress	النمو، التطور	فراژۆ
Polysemantic	کثیر المعاني، تعدد المعاني	فرەواتا
Phraeological	علم الکنایة، علم العبارات الاصطلاحیة	فرێزیۆلۆژیی
Pressure	الضغط	فشار
		(بڕوانە : تەوژم)
Form	شکل، قالب	فۆرم
		(بڕوانە: قاڵب)
Phonology	علم وظائف ونظم الاصوات الکلامیة	فۆنۆلۆژی
Phonetics	علم الاصوات	فۆنەتیك
Instrumental (exerimental) phonetics	التجریبي	- ئەزموونگەریی فۆنەتیکی -
Phoneme	الوحدة الصوتیة	فۆنێم
Imperative	الامر	فەرمان

فەرهەنگ	قاموس، معجم	Vocabulary , Dictionary
فەرهەنگنووس	مؤلف معاجم (قواميس)	Leicographer
فەرهەنگنووسی	علم تصنيف المعاجم	Lexicography
فیشکەیی	الاصوات المكتومة	Hushing sounds
فیکەیی	الصفيری	Whistling (sibilant)
- کۆنسۆنانتی فیکەیی	الصوامت المصفرة	Whistling (sibilant)consonant
ڤۆگالیزم	حروف العلة	Vocalism
قاڵب	شكل ، قالب	Matrix
(بڕوانە : فۆرم)		
قۆناغ	المرحلة	Phase
قەفەزی سنگ	قفص الصدر	Thorax
کارەکی	العملي	Practical
کاسەی سەر		
(بڕوانە : کەللەسەر)		
کپ	المهموس	Voiceless
کردار	الفعل	Verb
- کرداری ئێستا	الفعل المضارع	Present tense
- کرداری تێپەڕ	الفعل المتعدی	Transitive verb
- کرداری تێنەپەڕ	الفعل اللازم	Intransitive verb
- کرکڕاگە	الغضروف	Cartilage , Gristle

Kernel , Essence , Substance	اللب ، الجوهر	کرۆك
Off-glide , Withdrawal	الانسحاب، التراجع	کشانەوە
Plural	الجمع	کۆ
Obstruents	المعوق	کۆسپەك
Collector , Gather	الجامع	کۆکەرەوە
Consonants	الحروف الصحيحه	کۆنسۆنانت
Voiced consonant	الصوامت الصائته	– کۆنسۆنانتی ئاوازەدار
Double consonant	الصوامت المزدوجة (الثنائية)	– کۆنسۆنانتی دووتوێ
Hard consonant	الصوامت الصارمة	– کۆنسۆنانتی رەق
Breathed consonant	الصوامت المتنفسة	– کۆنسۆنانتی کپ
Lax consonant	الصوامت المسهلة (غير صارمة)	– کۆنسۆنانتی نەرم
Interdental consonant		– کۆنسۆنانتی نێوددانی
Consonantism		کۆنسۆنانتیزم
Grief	الحزن	کەسەر
Skull , cranium	الجمجمة	کەللەسەر
Norm	المعيار	کێش
Problem	القضية	کێشە
Normative	المعياري	کێشەکی
Assumptions	الافتراضات	گریمانە

گشت	العموم	Universal
گشتی	العام	Universality
گشتی‌یایەتی	الشموليه ، عقيده الخلاصيين	Universalism
گڤۆك	ذو جلبة	Noisy
گوتە	المقولة	Phrase
گۆڕین	تباين	Dissimilation
گۆشەگیری	الانعزال، الاجتماعي	Asocial
گونجان	التوافق	Adjustment
١ - گونجاندن	التوفيق	Adjust
٢- گونجاندن	مهايأة	Accommodation
گەروو	البلعوم	Throat
گەش‌بینایەتی	التفاؤل	Optimism
گیرەك (ئافیکس)	لاصقة	Affix
گێل	الابلة	Imbecile
لوتکەیی	قمي	Apical
لووزەو	التيار	Jet , Spurt , Spirt , Stream
لەرۆك	الاهتزازي	Vibrant
لەرە	ذبذبة	Pitch
لەرەساز	المرنان	Resonator
لەرەنووس	مرسمة الذبذبات	Oscillograph
لەرینەوە	رنين	Resonance

لەمپەر	الحواجز، العوائق	Barriers
لێکدان	التركيب	Composition , Compounding
لێکدژ	المتضاد	
لێکسیکۆلۆژی	علم المفردات القاموسيه	Lexicology
لێو	الشفة	The lips
- لێوی خوارەوە	الشفة السفلى	Lowerlip
- لێوە - ددانەکی	الشفوى سنى	Labiodental
- لێوی سەرەوە	الشفة العليا	Upperip
- لێوە - لێوەکی (هەردوولێو)		Bilabial
لێوەکی	الشفوي	Labial
ماسوولکە	العضلة	Muscle
ماك	العنصر	Element
مانا	المعنى	Meaning
- مانای تیان	المعنى غير المباشر	Indirect meaning
- مانای حەقیقی	المعنى الحقيقي	Direct (proper)meaning
- مانای دارێژە	المعنى الاشتقاقي	Derivational meaning
- مانای ڕاستەوخۆ	المعنى المباشر	Direct meanin
- مانای مەجازی (مانای پێچەکی)	المعنى المجازي	Transferred meaning
- مانای نیسبی	المعنى النسبي	Relational meaning
مایەکی	المادي	Material

Materialism	المادية	مایەکیەتی
Dialectical materialism	المادية الدياليكتيكية	- مایەکیەتی بێژیاری
Homo sapiens	الانسان (بوصفه نوعا بيولوجيا)	مرۆڤی هۆشیار
Anthropology	علم الانسان	مرۆناسی
Morpheme	المورفيم	مۆرفێم
Root morpheme	المورفيم الجذري	- مۆرفێمی ریشەیی
Derivational morpheme	المورفيم المكون للكلمة	- مۆرفێمی وشەدارێژ
Inflexional morpheme	المورفيم المغير للكلمة	- مۆرفێمی وشەگۆڕ
Conditionalty	الشرطي	مەرجایەتی
Palate	الحنك	مەلاشوو
Hard palate	الحنك الصلب	- رەقە مەلاشوو
Soft palate	الحنك اللين	- نەرمە مەلاشوو (بڕوانە: ئاسمانە)
Palatal	الحنكي	مەلاشوویی
Proconsul		مەیمووتی سەرەتایی (شەمپازی)
Brain	الدماغ	مێشك

نائاگایی	اللاشعور	Irresponisible
ناساندن	التعريف	
ناو	الاسم	Noun
- ناوی چاوگ	اسم المصدر	Action noun
- ناوی واتا	الاسم المعنوي	Abstract noun
ناوپنچك	الحجاب الحاجز	diaphragm
ناوگر	الواسطة	Inflex
ناوەکی	الداخلي	Inside, Interior
نزیکبوونەوە	توحيد ، عمليه التكامل	Intergration
نموونایەتی	المثالية	Idealism
نووسین	الكتابة	Writing
نەسازاو	المتناقض	Contradictory
نەسازی	التناقض	Contradiction
١- نیشانە	العلامة	Marker
- نیشانەی ناسیاوی	علامة التعريف	Definite articles
- نیشانەی نەناسیاوی	علامة التنكير	Indefinite articles
٢- نیشانە	السمة	trait
نیمچە بزوێن	نصف الطليق	Semi- vowel
نیمچە کۆسپەك	اللثوي	Affricate
واتاناسی	علم معاني الالفاظ	Semasiology
واتای پێچەکی	المعنى المجازي	Transferred meaning

(بڕوانە: مانای مەجازی)

وتن	نطق ، انبناء الصوت	Articulation
وتە (بڕوانە : گوتە)		
وزە	الطاقة	Energy
- وزەی هۆشەکی	الطاقة العقلية	Mental enenrgy
وشکەبڕوا	الدوغما، الدوغمائی	Dogmas, Dogmatist
وشکەبڕوایەتی	الدوغمائية	Dogmatism
وشە	الكلمة	Word
- وشەی تەواو	الكلمة التامة	Autosemantic word
- وشەی دارێژراو	الكلمة المشتقة	Derivational word
- وشەی سادە	الكلمة البسيطة	Simple word
- وشەی لێکدراو	الكلمة المركبة	Compound word
- وشەی ناتەواو	الكلمة الناقصة	Syntactic
- وشەی هاوبێژ	المشترك اللفظي	Homonym
- وشەی هاوواتا	المرادف	Synonym
وشەڕۆنان	بناء الكلمة	Word- formation
وشەسازی (مۆرفۆلۆژی)	علم الصرف، المورفولوجيا	Morphology
وەستان	توقف	Pause
وەسفی	الوصفي	Descriptive
وێك چواندن	المماثلة	Assimilation
- وێکچواندنی پێچەوانە-ارتدادي		Regressive assimilation

Progressive assimilation		- وێکچواندنی ڕاستەوخۆ-متوالي
Partial assimilation		- وێکچواندنی ناتەواو
		(بڕوانە : وێکچواندی هەندەکی)
Equalization		- وێکچواندنی هەمەکی
Partial assimilation		- وێکچواندنی هەندەکی
Homonym	مشترك اللفضي	هاوبێژ
Correlation	الارتباط	هاوپێوەندی
Correspondence	الترابط	هاودەنگی
Correlative	متبادل العلاقة	هاوڕێژە
Synonym	المرادف	هاوواتایی
Synonymic, Synonymous	التعادل	هاووتایی
Mind	الذهن، العقل	هۆش
Mental	الذهني، العقلي	هۆشەکی
Belongingness	الانتماء	هۆگری
General, Universal	الكلي	هەمەکی
Partial	الجزئي	هەندەکی
	الجزئية	هەندەکەیەتی
Tract formant		هەرێمی پارچە
Rise, Raising	الرفع	هەڵبڕین
Low rise		- هەڵبڕینی خواروو
High rise		- هەڵبڕینی سەروو

Midle rise		- هەڵبڕینی ناوەڕاست
Sublimation	الاعلاء	هەڵکشاندن
On-glide , Attack		هەڵمەت
Deduction	الاستنباط	هەڵێنجان
General	الكلي	هەمەکی
Breathing	التنفس	هەناسەدان
Expiration	الزفير	هەناسەدانەوە
Inspiration , Inhalation	الشهيق	هەناسەکێشان
Hertz. Hz	الهرتز	هێرز
Stress	النبرة	هێز
Movable stress		- هێزی بەرەڵلا
Secondary stress		- هێزی دووەم (هێزی ناسەرەکی)
Phrasal stress	نبرة الجملة	- هێزی ڕستە
Primary stress		- هێزی سەرەکی
Polytonic stress		- هێزی فرەئاواز
Secondary stress		- هێزی ناسەرەکی (هێزی دووەم)
Word stress	نبرة الكلمة	- هێزی وشە
Fixed stress		- هێزی هەمیشەیی (بەند)
Monotonic stress		- هێزی یەك ئاواز
Permanent , permanently	القطعي	یەکجارەکی
Equality , Uniformity	التساوي	یەکسانی
Directly	المباشر	یەکسەر

ناوەرۆك

(بەرگى يەكەم)

لاپەرە

وێنەیی ، نووسینی بیر ، نووسینی
هێرۆگلیف ، نووسینی فۆنەتیکی .
٢ _ ئەلفوبێ.......
نووسینی فینیقی و ئەلفوبێ
ڕۆژهەلاتی‌یەکان ، ئەلفوبێی یۆنانی ،
ئەلفوبێی لاتینی و ئەو ئەلفوبێیانەی
لەسەر بنەمای لاتینی سازکراون ،
ئەلفوبێی سلاڤی ، ئەلفوبێی کوردی .
٣ _ ڕاستخوێندنەوە و ڕێنووس و ترانسکریپشن ....
ڕاست خوێندنەوە ، ڕێنووس و بنەما
سەرەکی‌یەکانی ، ترانسلەیشن ،
ترانسکریپشن .

فەسڵی هەشتەم: لێکسیکۆلۆژی و فەرهەنگنووسی ....
١ _ وشە و واتای وشە ....
مەفهومی وشە ، بەشەکانی لێکسیکۆلۆژی ،
واتای لێکسیکی و پێکهاتنی دەنگیی وشە ،
وشە وەك ناوی شت ، وشە وەك
ڕاگەیەنەری مەفهووم ، واتای لێکسیکی و
واتا گەیاندن ، فۆرمی ناوەکیی وشە ،
پێکهاتنی سیمانتیکیی وشە ، واتای

دابەش‌کردنی زمانان

له بلاوكراوه‌كانی :
وه‌زاره‌تـــی رۆشـــنبیری
حكومه‌تی هه‌رێمی كوردستان
زنجیره (٢٠)

ژماره‌ی سپاردن (١٢٦) سالی ١٩٩٨

كۆمپیوته‌ر : وه‌زاره‌تی رۆشنبیری
ته‌واوكاری چاپ : نووسینگه‌ی فه‌رهه‌نگ
تیراژ : (٣٠٠) دانه

محتويات المجلد

د. عبدالرحمن الحاج معروف

نتاجاتي اللغوية

((كتابة وترجمة))

المجلد الأول

(الكتب والكراريس) ٩

السليمانية - ٢٠٠٢